วิสุทธิมรรค

(บาลี-ไทย)

ภาค ๕

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๑)

VISUDDHIMAGGA

(PĀLI - THAI)

PART V

(PĀLI PART III FIRST SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ

ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช

๕ ธันวาคม ๒๕๓๐

พระธรรมสามัคคี พระธรรมการสำรวม สิริภทฺโท

สร้างพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น

ชำระ และ แปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

วิสุทธิมรรค

(บาลี-ไทย)

ภาค ๕

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๑)

VISUDDHIMAGGA

(PĀLI - THAI)

PART V

(PĀLI PART III FIRST SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ

ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช

๕ ธันวาคม ๒๕๓๐

พระอธิการสำรวม สิริภทฺโท

สร้างพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น

ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

พระบรมราโชวาท

"ฉันขออนุโมทนา ขอให้ทำต่อไปอย่าหยุดเสีย ฉันสนับสนุนงานนี้ร้อยเปอร์เซ็นต์เต็ม ให้ทำต่อไป เป็นการช่วยให้คนเข้าถึงธรรม

การแปลคำบาลีมาเป็นคำไทยนั้น ต้องระวังให้จงหนัก อย่าให้ขัดแย้งกันได้เป็นอันขาด เพราะถ้าขัดแย้งกันแล้ว จะทำให้เกิดความยุ่งยากแก่นักศึกษาต่อไปภายหน้า ที่ใดสงสัยว่าจะแปลให้เข้าใจไม่ได้แจ่มแจ้ง ก็ควรมีคำอธิบายกำกับไว้ด้วย"

(พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน พระราชทานแด่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ และคณะกรรมการของสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ในโอกาสเข้าเฝ้าน้อมเกล้าฯ ถวายพระคัมภีร์แปลเป็นภาษาไทยฉบับแรก เมื่อ ๓ ธันวาคม ๒๕๐๖)

พระอธิการสำรวม   สิริภทฺโท

สร้างพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ที่ ๒/๒๕๒๗

เรื่อง การจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฉบับภูมิพโลภิกขุ

อาศัยพระบัญชา ที่ ๑/๒๕๒๗ เรื่องการตรวจชำระพระไตรปิฎก ลงวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ๒๕๒๗ เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก จะเจริญพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบนักษัตร ใน พ.ศ.๒๕๓๐ นั้น และโดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปล พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคมและได้รับการอุดหนุน โดยงบประมาณแผ่นดินอยู่แล้ว

จึงให้มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ส่งเสริมงานการตรวจชำระพระไตรปิฎกโดยพระบรมราชูปถัมภ์ เพื่อเอื้ออำนวยในการประสานประโยชน์ โดยจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ชั้นอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ปกรณ์วิเศษ สัททาวิเสส ฉบับภูมิพโลภิกขุ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ในฐานะที่ทรงเป็นพระมหาธรรมราชาธิราช ให้เป็นที่ปรากฏตามโบราณราชประเพณีสืบไปชั่วกาลนาน.

สั่ง ณ วันที่ ๘ ตุลาคม ๒๕๒๗

(สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ)

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

เพชรรัตนราชสุดา

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

เนื่องในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐ และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ในวันที่ ๑๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๓๕ นับเป็นอภิลักขิตสมัยมงคลวิเสสที่ล้นเกล้าล้นกระหม่อมทั้งสองพระองค์ ทรงมีพระราชกฤษดาภินิหารเป็นที่ปรากฏแก่สมณพราหมณาจารย์ทั้งปวงและพสกนิกรทวยราษฎร์ โดยที่พระองค์ได้ทรงทำนุบำรุงประเทศชาติ พระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้สถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นหลักชัยของบ้านเมืองจนทุกวันนี้ ทั้งนี้สำเร็จด้วยพระบารมีธรรม พระคุณธรรมที่ทรงดำรงอยู่ในทศพิธ-ราชธรรม มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ จึงจัดสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา อันเป็นผลงานของมูลนิธิฯ ตีพิมพ์ขึ้นถวาย ๖๑ พระคัมภีร์ เพื่อเป็นการสนองพระเดชพระคุณและเป็นอนุสรณียวัตถุธรรมบรรณาการ เนื่องในอภิลักขิตกาลพิเศษครั้งนี้

เพื่อให้การดำเนินงานสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี จึงแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการ และคณะเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานสร้างพระคัมภีร์ เนื่องในวโรกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จ-พระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ดังต่อไปนี้

คณะกรรมการอำนวยการ

๑. จอมพลประภาส จารุเสถียร
๒. ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร
๓. คุณหญิงจวบ จิรโรจน์
๔. ท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน คัคณางค์
๕. ท่านผู้หญิงอรุณ กิติยากร ณ อยุธยา
๖. ท่านผู้หญิงชนัตถ์ ปิยะอุย
๗. พลโทประพัทธ์ กวานนท์
๘. คุณหญิงสัตยวดี กวานนท์
๙. คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร
๑๐. คุณหญิงวัลลีย์ วีระปรีย
๑๑. คุณหญิงเฟื่อง ชลิตอาภรณ์
๑๒. คุณหญิงสมนึก เปรมวัฒนะ
๑๓. คุณหญิงสงวนศรี จันทรางศุ
๑๔. คุณหญิงสุภัทรา ตันติพิพัฒน์พงศ์
๑๕. คุณหญิงวรรณี วิทยะสิรินันท์
๑๖. อธิบดีกรมการศาสนา
๑๗. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์
๑๘. นางประภา จัยวัฒน์
๑๙. นางอวยพร ปัตตพงศ์
๒๐. นางอุษา จารุดุล

๒๑. นางยุพนา ธรรมโกวิท

๒๒. นางประไพ อมาตยกุล

๒๓. นางประสพศรี ประเสริฐสม

๒๔. นางลำยอง หะรินสุต

๒๕. นางสมสวาสด์ บุญญภัทโร

๒๖. ศาสตราจารย์พิพัฒน์ สุจินดา

๒๗. ศาสตราจารย์วิสุทธ์ บุษยกุล

๒๘. รองศาสตราจารย์ศรีกาญจน์ สุจินดา

๒๙. นายชุมศักดิ์ เตชะเสน

๓๐. นางประณัฐ เตชะเสน

๓๑. นางสมจิตต์ สิทธิไชย

๓๒. นางเสริมศรี เอกชัย

๓๓. นางสุกัญญา ดุจศรีวัชร์

๓๔. นางสาวบุญรักษ์ นาครัตน์

๓๕. นางสาววิไลลักษณ์ จารุดุล

๓๖. นางสาวบุญนาค ศศะภูริ

๓๗. คุณหญิงสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ

๓๘. นายปราโมทย์ สัชฌุกร

๓๙. นายพุธตรี กุวานนท์

๔๐. นายระพินทร์ จารุดุล

๔๑. นายมณีพันธุ์ จารุดุล กรรมการและเลขานุการ

๔๒. นายสิริ เพ็ชรไชย กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะผู้อำนวยการจัดสร้างพระคัมภีร์ ฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑.	นายมณีพันธุ์ จารุดุล	ผู้อำนวยการ
๒.	นางอุษา จารุดุล	รองผู้อำนวยการ
๓.	นายสิริ เพ็ชรไชย	หัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการประจำ

๑.	นายสิริ เพ็ชรไชย	ป.ธ.๙
๒.	พระมหาเฉลียว เปสโร	ป.ธ.๙
๓.	นายสุวรรณ์ จินต์ประชา	ป.ธ.๙
๔.	นายสังคม ศรีราช	ป.ธ.๙
๕.	นายทวี ศรีทองอินทร์	ป.ธ.๙
๖.	พ.อ.คง แจ้งไพล	ป.ธ.๙
๗.	อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง	บ.ศ.๙
๘.	นายบุญมา จิตจรัส	ป.ธ.๘, ปริญญาโท
๙.	นายภิญโญ ล่องสกุล	ป.ธ.๘, ปริญญาโท
๑๐.	นายทองดี พันโน	ป.ธ.๘
๑๑.	นางศิริรัตน์ ด้วงสน	บ.ศ.๘
๑๒.	พระมหาอภัย อุปปติสโส	ป.ธ.๗
๑๓.	นายบรรจบ พุกพญา	ป.ธ.๗
๑๔.	อุบาสิกาจรรยา บัวสุวรรณ	บ.ศ.๖
๑๕.	นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)

๑๖. อุบาสิกาพรทิพย์ ศูนย์จันทร์ นักปริวรรตอักษร
๑๗. อุบาสิกาพรม เกิดเกษม นักปริวรรตอักษร
๑๘. อุบาสิกาบุญเกื้อ ไพโรจน์ นักปริวรรตอักษร

คณะนักวิชาการพิเศษ

๑.	นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์	สถ.บ.(จุฬา)
๒.	น.อ.สุรจิต สงสกุล ร.น.	ป.ธ.๘, Ph.D.
๓.	น.อ.ทองย้อย แสงสินชัย ร.น.	ป.ธ.๙
๔.	น.ต.วินัย ตะเภาพงษ์ ร.น.	ป.ธ.๙, Ph.D.
๕.	น.ต.สารี อินสอน ร.น.	ป.ธ.๙
๖.	นายพิสิฐ เจริญสุข	ป.ธ.๙, อ.ม.(จุฬา)

คณะเจ้าหน้าที่ธุรการ

๑. นางถาวร ศรีปราสาท
๒. นางสาวพวงเงิน อุชชิน
๓. นายพัฒน์ ประกอบบุญ
๔. ร.อ.เกษม กระจกทอง
๕. นางพิกุล บำรุงผล
๖. นางสุภา วรรณพงษ์
๗. นางจิตตรา อมะรักษ์

๘. นางสาวจิรัญญา เว้นบาป

๙. นางปนัดดา เอี่ยมวุฒิ

๑๐. นายเฉลิมชัย ทองมี

๑๑. นางชนก อภัยเสวตร์

๑๒. นางรัตยา บัวยังตูม

๑๓. นางวีณา เพิ่มสุข

๑๔. นางชลอ วรรณจันทร์

ขอจงถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ในธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นนิตย์ เทอญ.

หมายเหตุ : การแต่งตั้งกรรมการ นักวิชาการ และเจ้าหน้าที่ ในพระบัญชานี้ เป็นการแต่งตั้งโดยตำแหน่ง.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา
โย ธมฺมํ ปสฺสติ โส มํ ปสฺสติ

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ด้วยความสนับสนุนของคณะกรรมการมหาเถรสมาคม

และ

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ

พิมพ์ครั้งที่ ๒ : ๒๕๔๘

Second published : 2005

ISBN 974-8288-10-2

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ กรุงเทพมหานคร

Printed in Thailand

At The Bhūmibalo Bhikkhu Foundation Press,

Wat Srakesa, Bangkok.

นิทานกถา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสา คำสอนของพระองค์ที่ทรงแสดงแล้ว ทรงบัญญัติแล้ว เรียกว่า พระธรรมวินัย ทรงตั้งไว้เป็นศาสดาแทนพระองค์ เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน จัดเป็นพระสัทธรรมอย่างหนึ่งเรียกว่า **พระปริยัติสัทธรรม** ในบรรดาพระสัทธรรมทั้งสาม พระปริยัติสัทธรรม มีความสำคัญมาก เมื่อพระปริยัติสัทธรรมยังดำรงอยู่ตราบใด **พระปฏิบัติสัทธรรม** และ **พระปฏิเวธสัทธรรม** ก็ยังคงดำรงอยู่ตราบนั้น เมื่อพระปริยัติสัทธรรมเสื่อมสูญแล้ว พระปฏิบัติสัทธรรมและพระปฏิเวธสัทธรรมก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระปริยัติสัทธรรมจึงเป็นมูลรากของพระศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอรหันตสาวกทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น ได้ยกเอาคำสั่งสอนอันเป็นพระพุทธวจนะขึ้นสู่การสังคายนาเป็นครั้งแรก ด้วยภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชาวโลก โดยจัดหมวดหมู่เรียกว่า **พระไตรปิฎก** ได้แก่ **พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก** และ **พระอภิธรรมปิฎก** พระไตรปิฎกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ปาฬิ** หรือ **พระบาลี**

กุลบุตรผู้หวังความตั้งมั่นยั่งยืนแห่งพระสัทธรรม จำเป็นต้องศึกษาพระไตรปิฎกหรือพระบาลีนี้ให้รู้ซึ้ง ทั้งบทพยัญชนะและอรรถะ จึงจะปฏิบัติได้ถูกต้องตรงตามพระพุทธวจนะ ได้มีการศึกษาเล่าเรียนในด้านพระปริยัติสัทธรรมนี้สืบมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนมชีพอยู่ จัดเป็นธุระในพระศาสนาอย่างหนึ่งเรียกว่า คันถธุระ คู่กับ วิปัสสนาธุระ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติอันเป็นส่วนแห่งพระปฏิบัติสัทธรรม การศึกษานั้นย่อมมีครูบาอาจารย์สั่งสอน และบันทึกคำสอนตลอดทั้งมติวินิจฉัย โดยท่านผู้รู้พระพุทธาธิบายเรียกว่า พระอรรถกถาจารย์ ตามความหมายที่แท้จริงนั้น พระอรรถกถาจารย์ หมายถึง พระอรหันต์ผู้เป็นสังคีติกาจารย์ในครั้งแรก มีพระมหากัสสป พระอุบาลีและพระอานนท์ เป็นต้น เมื่อได้มีการสั่งสอนและการบันทึกคำสอนไว้ พระสงฆ์สาวกก็ได้ศึกษาเล่าเรียนต่อ ๆ กันมา คัมภีร์ดังกล่าวนั้นเรียกว่า **อรรถกถา** มีการบันทึกไว้ด้วยภาษาบาลี ภาษาเดียวกับที่ใช้

บันทึกพระไตรปิฎก เมื่อพระพุทธศาสนาได้เคลื่อนจากชมพูทวีปมาตั้งมั่นอยู่ในลังกาทวีปแล้ว ได้มีการสั่งสอนและบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหฬอันเป็นภาษาของชาวเกาะ สำนักที่มีชื่อเสียงเกี่ยวกับพระคัมภีร์อรรถกถาเหล่านี้ ได้แก่ สำนักมหาวิหาร ในลังกาทวีป การที่จะทำความเข้าใจเรื่องราวในอรรถกถา กุลบุตรจำต้องศึกษาภาษาสิงหฬก่อน ซึ่งเป็นการยากลำบากแก่กุลบุตรผู้ใคร่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง คำอรรถาธิบายพระพุทธวจนะจึงไม่แพร่หลายกว้างขวางเท่าที่ควร อาศัยเหตุนี้ เมื่อพุทธศักราชล่วงได้เก้าร้อยปีเศษ พระเถระทั้งหลาย มีพระพุทธโฆษะ พระพุทธทัตตะ และพระธัมมปาละ เป็นต้น จึงได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬเป็นภาษาบาลี อันเป็นตันติภาษา จึงเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเป็นประโยชน์เกื้อกูลไปทั่วโลก

ต่อมา ได้มีการแต่งอธิบายความในอรรถกถาเป็นคัมภีร์ เพื่อให้เข้าใจพระพุทธวจนะชัดเจนยิ่งขึ้น เรียกว่า **ฎีกา** มีทั้งคัมภีร์ฎีกาเดิมเรียกว่า **มูลฎีกา** และคำอธิบายฎีกาเดิมต่อมาอีกเรียกว่า **อนุฎีกา** แล้วยังมีคัมภีร์แก้ไขข้อความที่เป็นเงื่อนแง่ข้อขอดที่ชวนสงสัยให้หายสงสัยเรียกว่า **คัณฐีบท** อีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีคู่มือเป็นหนังสือประกอบในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกสัมพันธ์ความ บอกความหมายของศัพท์ แสดงไวยากรณ์แยกแยะให้เข้าใจเชิงศัพท์อีกชั้นหนึ่งเรียกว่า **อัตถโยชนา** คัมภีร์เหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์แก่กุลบุตรผู้ศึกษาพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง และทั้งเป็นคู่มือในการแปลให้ถูกต้องอีกด้วย คัมภีร์ดังกล่าวเหล่านี้แต่งรับกันเป็นสายตรงบ้าง เป็นปกรณ์พิเศษ แต่งเป็นเรื่องเฉพาะ เช่น พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคหรืออภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้นบ้าง ซึ่งจัดอยู่ในชั้นอรรถกถา แล้วมีคัมภีร์แก้ต่อมาเรียกว่า **ฎีกา** เช่น มหาฎีกาชื่อปรมัตถมัญชุสา แก้พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี แก้ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น

ภาษาบาลี เป็นตันติภาษา คือ ภาษาที่มีแบบแผน เป็นมูลภาษา คือ ภาษาที่เป็นต้นเดิม เป็นภาษาที่รองรับพระพุทธวจนะซึ่งเรียกว่าพระบาลี และเป็นภาษาที่ใช้อธิบายพระพุทธวจนะอื่น ๆ อีกด้วย นักปราชญ์ได้แต่งไวยากรณ์ของภาษาบาลีไว้เป็นหลักฐาน เพื่อให้ศึกษารู้ความหมายของคำนั้น ๆ ได้ถูกต้องถ่องแท้ ถ้าขาดความเข้าใจหลักภาษาอันเป็นนิรุตติศาสตร์เสียแล้ว ย่อมจะเกิดความเข้าใจผิดลุ่มหลงในอักขระและบทต่าง ๆ ได้ ดังนั้น กุลบุตรผู้ใคร่ศึกษาจำต้องศึกษาให้รู้

ไวยากรณ์ของภาษาบาลีอย่างแจ้งชัด จึงจะเข้าใจพระพุทธวจนะได้ถูกต้อง คัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้ เรียกว่า **สัททาวิเสส** บ้าง **สัททศาสตร์** บ้าง **นิรุตติศาสตร์** บ้าง

เมื่อพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายมาสู่ประเทศไทย ก็ได้แพร่มาพร้อมกับคัมภีร์ต่าง ๆ มีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสสเหล่านี้เป็นต้น และได้จารไว้ด้วยอักษรขอมในใบลาน ผู้ศึกษาภาษาบาลีจึงต้องเรียนอักษรขอมก่อน แล้วจึงศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ทำความเข้าใจพระพุทธวจนะ ทรงจำไว้ และเทศนาสั่งสอนต่อ ๆ กันมา ทุกยุคทุกสมัยจนถึงยุครัตนโกสินทร์นี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระราชปรารภอาราธนาพระสงฆ์เถรานุเถระ รับภารธุระปริวรรตอักษรขอมที่บันทึกพระไตรปิฎกภาษาบาลีออกเป็นอักษรไทยแล้วตีพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยนี้เผยแพร่ไปในวัดวาอารามต่าง ๆ ตลอดทั้งในและต่างประเทศ เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศ พระราชกฤษฎาภินิหาร ที่ทรงเป็นธรรมิกราชาธิราชในโลก ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ก็ได้ทรงอุปถัมภ์สร้างคัมภีร์อรรถกถาจากอักษรขอมภาษาบาลีมาเป็นอักษรไทยภาษาบาลีนี้ บรรดาพระบรมวงศา-นุวงศ์ต่างทรงมีพระศรัทธาประสาทะ โดยเสด็จพระราชกุศล จัดพิมพ์สร้างไว้ในพระพุทธศาสนา ให้เป็นที่ปรากฏในโลก เป็นคุณูปการะแก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง กาลต่อมาการทำพระคัมภีร์อักษรขอมเป็นอักษรไทยได้หยุดชะงักไปชั่วระยะหนึ่งประมาณ ๕๐ ปีเศษ ทำให้คัมภีร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ซึ่งมีอยู่ในอักษรขอมต้องชะงักงันไป ไม่แพร่หลายเท่าที่ควร

ด้วยเหตุนี้ **มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ** ซึ่งตั้งขึ้นตามพระราชฉายาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน โดยได้รับพระบรมราชานุญาตเมื่อ **พ.ศ.๒๕๑๕** จึงได้ทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยเสนอคณะสงฆ์ผ่านกรมการศาสนาได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคม ตามมติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ ๑๑/๒๕๑๖ และได้รับความสนับสนุนจากรัฐบาล โดยให้เงินอุดหนุนเป็นรายปีผ่านกรมการศาสนาให้ดำเนินการตามโครงการนี้ เพื่อให้พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีได้รับการชำระให้ถูกต้องเสียชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทย ตามขั้นตอนแห่งการปฏิบัติงาน

การปริวรรตอักษรขอมเป็นอักษรไทยก็ดี การชำระพระคัมภีร์ภาษาบาลีให้ถูกต้องก็ดี จำเป็นต้องสอบทานกับคัมภีร์อื่น และฉบับต่างประเทศเท่าที่จะหาได้ ต้องอาศัยผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลีเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน และจำต้องฝึกฝนบัณฑิตให้สืบต่องาน เพื่อถ่ายทอดความรู้การทำงานให้ต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสาย งานพระคัมภีร์จึงจะสมบูรณ์และถูกต้อง เมื่อต้นฉบับภาษาบาลีถูกต้อง การแปลสู่ภาษาไทยก็ถูกต้อง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ นอกจากได้รับความอุปถัมภ์จากรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการให้เงินงบประมาณแผ่นดินอุดหนุนโครงการแล้ว ยังได้รับปัจจัยบริจาคจากเจ้านายและผู้มีจิตศรัทธาสร้างพระคัมภีร์เป็นพุทธบูชา และอุทิศให้แก่ปัจเจกบุคคลเป็นรายยก ดังได้ประกาศพระนามและนามในทุกหน้าพระคัมภีร์ เพื่อให้ท่านผู้พบเห็นได้อนุโมทนากุศลนั้น ๆ ด้วย

สำหรับ**พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๕** (บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๑) นี้ **พระอธิการสำรวม สิริภทฺโท** ได้มีจิตศรัทธาบริจาคเงินสร้างเป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช มหาราช และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้

ขออำนาจแห่งมหากุศลอันบังเกิดจากการบริจาคทรัพย์สร้างพระคัมภีร์นี้ ได้โปรดดลบันดาลให้ **พระอธิการสำรวม สิริภทฺโท** จงประสพความสุข ความเจริญ มีความเกษมศานต์ยินดียิ่งในธรรมตลอดไปทุกเมื่อ เทอญ.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา

คำปฏิญญา

ในการจัดสร้างพระคัมภีร์ **ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย** นั้น มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้มีจุดประสงค์ที่จะสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา ภาษาบาลี คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัณฐี อัตถโยชนา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสส ที่ยังไม่เคยมีปรากฏในอักษรไทย ให้มีเป็นฉบับอักษรไทยขึ้น และชำระสอบทานพระคัมภีร์ภาษาบาลีที่มีในอักษรไทยแล้ว แต่ยังคลาดเคลื่อนให้ถูกต้องบริสุทธิ์ ทั้งนี้ เพื่อเผยแพร่คำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้กว้างขวาง เพื่อประโยชน์สุขของมหาชนในโลก ขั้นตอนในการทำงานนี้ เบื้องต้นต้องชำระอักขระและบทพยัญชนะในคัมภีร์นั้น ๆ ให้เป็นที่ถูกต้องตามพระคัมภีร์ดั้งเดิมก่อน แล้วจึงแปลสู่ภาษาไทย และภาษาอื่นในภายหลัง ในเบื้องต้นนี้ การตีพิมพ์พระคัมภีร์ต่าง ๆ มูลนิธิ ฯ จะจัดทำเป็นขั้นตอน ๔ ประการ คือ

๑. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีที่ได้ชำระถูกต้องแล้วเป็นอันดับแรก เพราะเป็นงานที่ทำสำเร็จก่อน และเพราะพระคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ซึ่งต่างได้ถือเป็นตำราในการศึกษาและอ้างอิง การศึกษาภาษาบาลี พระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทถือเป็นหลักในการศึกษาพระศาสนา พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้แพร่ไปในส่วนต่าง ๆ ของโลก พร้อมกับพระคัมภีร์ภาษาบาลี ภาษาบาลีเป็นสื่อให้เกิดความเข้าใจพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ครั้งพุทธกาลเป็นต้นมา

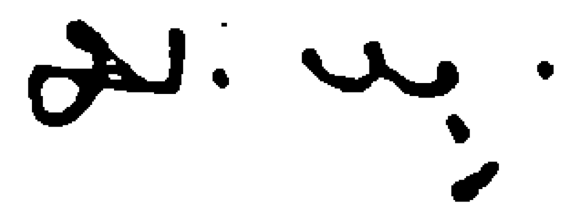
๒. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีตามต้นฉบับเดิม พร้อมด้วยคำแปลลงในหน้าเดียวกัน โดยแยกเป็นสองพากย์ซ้ายขวาเป็นสองภาษา บาลี-ไทย ซึ่งจะเป็นประโยชน์ยิ่งแก่พระสงฆ์เมื่อนำไปแสดงพระธรรมเทศนา ที่จะอ้างอิงภาษาบาลีพร้อมกับคำแปล และจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านทั่วไป โดยเฉพาะในกรณีเมื่อไม่เข้าใจคำแปล ก็จะนำพากย์ภาษาบาลีไปสอบถามท่านผู้รู้ให้อธิบายได้ทันที

๓. พิมพ์พระคัมภีร์ฉบับแปลเป็นภาษาไทย

๔. พิมพ์พระคัมภีร์ที่ได้เรียบเรียงเป็นภาษาไทยอย่างง่าย สำหรับชาวบ้านทั่วไป เพื่อให้คนไทยได้เข้าใจพระธรรมถูกต้อง ทั้งนี้ เป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ที่จะให้คน "เข้าถึงธรรม"

มูลนิธิ ฯ จะทำคัมภีร์ใดในลักษณะใด ย่อมขึ้นอยู่กับกาลเทศะ และความเหมาะสมในการที่จะเผยแพร่พระคัมภีร์นั้น ๆ ทั้งภายในประเทศ และต่างประเทศ การพิมพ์ **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๕ (บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๑)** ครั้งนี้เป็นการพิมพ์ฉบับชำระทั้งภาษาบาลี และคำแปลเป็นภาษาไทยลงคู่ในหน้าเดียวกัน ตามคำปฏิญญาข้อที่ ๒ ข้างต้น เพื่อเผยแผ่คำสอนทางพระพุทธศาสนาให้กว้างขวางและลึกซึ้งยิ่งขึ้น

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์ที่ได้ตีพิมพ์ไปแล้วนี้ จงเป็นพลวปัจจัยให้สรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่าได้พบเห็นแต่ความเจริญ ไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่มีทุกข์ เป็นสุข ได้ดื่มรสพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั่วกันเทอญ.

(นายมณีพันธุ์ จารุดุล)

ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่นฯ

กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

แนะนำ
พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ได้จัดพิมพ์ **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค** ภาษาบาลี ขึ้นมาอีกคัมภีร์หนึ่ง เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ ๒๐๐ ปี เพื่อให้เป็นพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ฉบับภูมิพโลภิกขุ ความจริง พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้เป็นหลักสูตรและแบบเรียนของนักเรียนบาลีมาเป็นเวลาช้านานแล้ว เดิมเป็นอักษรขอม ผู้เรียนบาลีในชั้นสูงถึงขั้นเปรียญเอกจึงจะได้มีโอกาสได้อ่านได้แปล เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนาโดยถ่องแท้ เพราะพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้บรรจุความรู้เกี่ยวกับเรื่อง **ศีล สมาธิ ปัญญา** ที่เรียกว่า **ไตรสิกขา** ไว้อย่างพิสดาร ผู้ได้ศึกษาวิชาทางพระพุทธศาสนา ถ้าไม่ได้ผ่านพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคก่อนแล้ว จะหาความแตกฉานในวิชาทางพระพุทธศาสนาไม่ได้เลย ด้วยเหตุนี้ พระโบราณาจารย์จึงได้จัดพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้ในหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมในแผนกบาลีสนามหลวง คือเป็นหลักสูตรแปลภาษามคธเป็นภาษาไทยในชั้นเปรียญธรรม ๘ ประโยค และแปลภาษาไทยเป็นภาษามคธในชั้นเปรียญธรรม ๕ ประโยคมาช้านานจนถึงปัจจุบันนี้

ความสำคัญของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้เป็นพระคัมภีร์ที่มีชื่อเสียงมาเป็นเวลากว่าพันปีแล้ว นับว่าเป็นวรรณกรรมชั้นอมตะของโลก อันเป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์ทั้งหลาย เป็นวิทยานิพนธ์ชั้นเอกที่ไม่มีวิทยานิพนธ์อื่นใดเทียมเสมอ เป็นพระคัมภีร์ชั้นอรรถกถา

ที่มีคัมภีร์อันเป็นบริวารรองลงไปคือ พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคจูฬฎีกา และ พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคคัณฐีบท ท่านผู้รจนาคือพระพุทธโฆษะผู้มีเกียรติคุณอันกึกก้อง ข้าพเจ้าได้อ่านพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีมาหลายคัมภีร์แล้ว จึงขอสันนิษฐานถึงความประสงค์ในการรจนาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคของท่านอาจารย์พุทธโฆษะไว้ดังนี้ :

๑. เพื่อแสดงภูมิปัญญาของท่าน ในการที่จะเข้าไปแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาจากภาษาสิงหฬเป็นภาษามคธ เพื่อให้เป็นภาษาทางวิชาการพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายไปในโลก

๒. เพื่อให้กุลบุตรผู้เข้ามาสู่พระพุทธศาสนา ซึ่งได้บรรพชาอุปสมบท ได้ศึกษาทางแห่งความบริสุทธิ์อันสงเคราะห์ลงด้วยไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ได้รู้ชัดตามเป็นจริง ปฏิบัติตาม แล้วจะบรรลุถึงผลคือความบริสุทธิ์โดยแท้จริง

๓. เพื่อให้เป็นหลักทางวิชาการพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า เป็นพระคัมภีร์แกนกลาง หรือศูนย์กลางของอรรถกถาพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกาย คือ สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาแห่งทีฆนิกาย ปปัญจสูทนี อรรถกถาแห่งมัชฌิมนิกาย สารัตถปกาสินี อรรถกถาแห่งสังยุตตนิกาย และมโนรถปูรณี อรรถกถาแห่งอังคุตตรนิกาย

สำหรับข้อ ๓ นี้ต้องนับว่าเป็นหลักการอันสำคัญยิ่งในการรจนาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคขึ้นมาเพื่อให้เป็นหลักการสังวรรณนาความแห่งพระบาลีทั้ง ๔ นิกาย ในเมื่อจะพูดถึงหลักธรรมโดยอรรถาธิบาย เพื่อให้เกิดความแจ่มแจ้งเข้าใจชัดเจนของนักศึกษาทั้งหลาย โดยในอรรถกถาทั้ง ๔ นิกายนั้น ไม่จำเป็นต้องพูดถึงอีกให้เกิดความเยิ่นเย้อในอันที่จะอรรถาธิบายสืบต่อไป ดังนั้น ในการรจนาอรรถกถาแห่งพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกายอันเป็นผลงานของท่าน คือ สุมังคลวิลาสินี ปปัญจสูทนี สารัตถปกาสินี และ มโนรถปูรณี พระพุทธโฆษะจึงได้กล่าวไว้ในคำปรารภตอนต้นแห่งพระคัมภีร์นั้น ๆ เป็นอย่างเดียวกันว่า

"เรื่องศีล เรื่องธุดงค์ เรื่องกัมมัฏฐานทั้งหมด เรื่องฌานสมาบัติอันพิสดาร อันประกอบด้วยจริตและวิธี เรื่องอภิญญาทั้งหมด ข้อวินิจฉัยเรื่องปัญญา ขันธ์ ธาตุ อายตนะ อินทรีย์ อริยสัจ ๔ ปัจจยาการเรื่องวิปัสสนาภาวนาทุกเรื่องที่ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆษะ) ได้กล่าวแล้วในพระวิสุทธิมรรค เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะไม่วิจารณ์เรื่องนั้นไว้ ณ ที่นี้ พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคข้าพเจ้าได้รจนาไว้โดยความประสงค์ว่า พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ตั้งอยู่ท่ามกลางแห่งพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกาย จักประกาศเนื้อความตามที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ในพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกายนั้น ดังนั้นจึงขอให้ผู้ศึกษาได้จับเอาเนื้อความนั้นเข้าใจเนื้อความที่อยู่ในทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย นั้นเถิด"

จากข้อความดังกล่าวนี้ ทำให้เป็นที่แน่ใจว่า การที่พระพุทธโฆษะเข้าไปแปลพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาในสำนักมหาวิหาร จากภาษาสิงหฬเป็นภาษามคธนั้น ได้วางแผนไว้ล่วงหน้าในการจัดทำพระคัมภีร์ที่จะรจนาในโอกาสต่อ ๆ ไปอีกหลายพระคัมภีร์ จำจะต้องรจนาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้เป็นหนังสืออ้างอิง เมื่อจะพูดถึงเรื่องธรรมะที่เป็นหลัก แม้ในพระคัมภีร์อัฏฐสาลินีที่กล่าวกันว่าท่านอาจารย์พระพุทธโฆษะได้รจนาครั้งยังอยู่ในชมพูทวีปก่อนมาแปลหนังสือในลังกาทวีป ก็ได้กล่าวไว้ในคำปรารภว่า เรื่องกัมมัฏฐานทั้งหมด เรื่องจริต อภิญญา วิปัสสนา ทั้งหมดนี้ ข้าพเจ้าได้ประกาศไว้ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว ฉะนั้น ข้าพเจ้าจะไม่ถือเอาเรื่องนั้นมาพรรณนาไว้อีก จะพรรณนาเนื้อความไปตามลำดับบทตามพระบาลีทั้งสิ้น จากความข้อนี้ทำให้เราเห็นว่าแม้พระคัมภีร์อัฏฐสาลินีซึ่งตามประวัติว่ารจนาไว้ก่อนนั้น เฉพาะที่เห็นนี้ได้มีการแก้ไขขึ้นภายหลังการรจนาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ความสำคัญของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่ได้อธิบายข้อธรรมตั้งแต่เบื้องต้นจนสูงสุดให้ประโยชน์แก่การศึกษาพระพุทธวจนะตลอดสาย แม้ศึกษาเพียงคัมภีร์เดียว ดังนั้น พระมหาเถระแต่ปางก่อนได้เห็นพระคัมภีร์นี้มีความสำคัญยิ่ง จึงได้วางไว้เป็นหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในชั้นเปรียญเอกมาช้านานแล้ว

ประวัติผู้แต่งพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ท่านผู้แต่งพระคัมภีร์นี้ คือ พระพุทธโฆษเถระ ซึ่งเรานิยมเรียกกันว่า **พระพุทธโฆษาจารย์** มีบอกไว้ท้ายพระคัมภีร์ ท่านได้รับคำอาราธนาของพระสังฆราช สังฆปาละ สำนักมหาวิหาร ให้รจนาขึ้น

ชื่อเสียงของพระพุทธโฆษะนี้เป็นชื่อที่เป็นมงคลนาม เพราะท่านได้สร้างงานด้านพระคัมภีร์ไว้มากมาย เพราะฉะนั้นประเทศไทยจึงได้ตั้งนามพระราชาคณะผู้ใหญ่เป็นพระพุทธโฆษาจารย์บ้าง สถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะมีชื่อว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์บ้าง สถาปนามาแล้วหลายองค์ด้วยกัน เพื่อจะแยกให้เห็นชัด ทางพม่าได้เติมคำว่า **มหา** นำหน้า ใช้เรียกพระเถระผู้รจนาพระคัมภีร์นี้ว่า **พระมหาพุทธโฆษาจารย์**

พระพุทธโฆษาจารย์ หรือ **พระพุทธโฆษเถระ** นี้ เป็นชาวชมพูทวีป คือ ประเทศอินเดียตอนเหนือ มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๘๔๕ ถึง ๑,๐๐๐ ปี เกิดในตระกูลพราหมณ์ ที่ตำบลพุทธคยา แคว้นมคธ ใกล้กับสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มีนามว่า **โฆษะ** ก่อนเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาได้ศึกษาศิลปศาสตร์ทั้งปวง เรียนจบไตรเพท ได้ท่องเที่ยวไปในที่ต่าง ๆ ในชมพูทวีป ถกเถียงโต้ตอบปัญหากะสมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย ปรากฏว่ามีสติปัญญามาก สมณพราหมณ์บัณฑิตอื่น ๆ มิสามารถกล่าวแก้ปัญหาของพราหมณ์หนุ่มนี้ได้ แต่พราหมณ์หนุ่มนี้สามารถแก้ปัญหาที่สมณพราหมณ์บัณฑิตอื่นถามได้ ดังนั้น พราหมณ์หนุ่มจึงมีชื่อเสียงกึกก้องครอบงำไปตลอดสกลชมพูทวีป ครั้งหนึ่งพราหมณ์หนุ่มเดินทางมาถึงวัดแห่งหนึ่งที่พุทธคยาได้รู้จักกับพระเรวตเถระผู้เป็นพระมหาขีณาสพ บรรลุปฏิสัมภิทาสี่ โดยบังเอิญ กล่าวคือ วันหนึ่งพราหมณ์หนุ่มได้สังวัธยายมนต์ในคัมภีร์ปตัญชลีอย่างถูกต้องไพเราะจับใจอยู่ตลอดคืน พระเถระได้ยินเสียงพราหมณ์นั้นสังวัธยายอยู่ก็รู้ว่าเป็นผู้ที่มีสติปัญญามาก จึงเรียกพราหมณ์หนุ่มนั้นมาหา ได้สนทนากัน พราหมณ์หนุ่มได้ถามปัญหาต่าง ๆ ในคัมภีร์ไตรเพท ที่มีแง่เงื่อนซึ่งตนเองยังมีความสงสัย ไม่เห็นนัยกะพระเถระ พระเถระก็ตอบอธิบายได้หมด ครั้นแล้วพระเถระจึงถามปัญหาในพระอภิธรรมบ้าง พราหมณ์หนุ่มตอบไม่ได้ จึงถามว่า นี่ชื่อว่าอะไร พระเถระตอบว่า ชื่อพุทธมนต์ จึงขอเรียนพุทธมนต์ พระเถระตอบว่า เรียนได้เฉพาะผู้บวชเท่านั้น

พราหมณ์หนุ่มต้องการเรียนพุทธมนต์ จึงได้บรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ได้เล่าเรียนพระพุทธวจนะคือพระไตรปิฎก ได้ปรากฏชื่อว่า **พระพุทธโฆษะ**

เมื่อพระพุทธโฆษะอยู่ที่วัดที่ตำบลพุทธคยานั้น ได้รจนาปกรณ์ชื่อว่า **ญาโณทัย** ไว้ในวัด แล้วเริ่มรจนาคัมภีร์อรรถกถาชื่อว่า **อัฏฐสาลินี** ซึ่งเป็นอรรถกถาพระคัมภีร์ธรรมสังคณีปกรณ์ และ **คัมภีร์ปริตตัฏฐกถา** คืออรรถกถาพระไตรปิฎกฉบับย่อ พระเรวตมหาเถระได้เห็นอรรถกถาที่ท่านได้รจนาแล้ว จึงแนะนำท่านว่าในชมพูทวีปมีแต่บาลีพระไตรปิฎกเท่านั้น ไม่มีอรรถกถาของบาลีพระไตรปิฎกอยู่เลย แต่ในลังกาทวีปมีอยู่ รจนาไว้เป็นภาษาสิงหพ ขอให้พระพุทธโฆษะไปลังกาทวีปตรวจสอบดูอรรถกถาเหล่านี้ แล้วแปลกลับมาเป็นภาษามคธ จะได้เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทั้งปวง เมื่อพระเถระได้แนะนำอย่างนั้นแล้ว ท่านพระพุทธโฆษะก็มีปีติโสมนัส กราบลาพระอุปัชฌายะและพระภิกษุสงฆ์ แล้วเดินทางไปลังกาทวีปทางเรือ ได้พบพระพุทธทัตตเถระกำลังสวนทางมา ณ ท่ามกลางมหาสมุทร ได้สนทนากันเกี่ยวกับเรื่องแปลพระคัมภีร์เป็นภาษามคธ แล้วได้เดินทางต่อไปจนถึงท่าเรือในลังกา ระยะเวลานั้นอยู่ในสมัยของกษัตริย์ลังกา ทรงพระนามว่า **มหานาม** มีนามอื่นอีกว่า "สิรินิวาส" บ้าง "สิริกุฑฑะ" บ้าง "สิริกูฏ" บ้าง (พ.ศ.๙๕๒-๙๗๔)

เมื่อพระพุทธโฆษะไปถึงลังกา ได้ไปพบพระภิกษุสงฆ์ในมหาวิหารกรุงอนุราธปุระ แล้วได้ไปยังสำนักของพระสังฆปาลเถระ ซึ่งเป็นพระสังฆราชอยู่ในกรุงอนุราธปุระ ณ เรือนมหาปธานะ ได้ฟังอรรถกถาในภาษาสิงหพ และเถรวาทะทั้งหมดแล้ว มั่นใจว่าเป็นคำอธิบายพระบาลีตรงตามพระพุทธประสงค์จริง จึงได้ขออนุมัติต่อพระสงฆ์ ขอโอกาสรจนาอรรถกถาพระไตรปิฎกเป็นภาษามคธ เพื่อจะทดสอบความรู้ความสามารถของพระพุทธโฆษะ คณะสงฆ์ลังกาซึ่งมีพระสังฆปาลเถระเป็นประธาน ได้มอบพระคาถา ๒ พระคาถาให้ท่านรจนาก่อนที่จะรับอนุญาตให้ตรวจดูพระคัมภีร์ทั้งหมด ท่านจึงรจนาพระคัมภีร์ชื่อวิสุทธิมรรคขึ้น รจนาได้ดีมากจนพระสงฆ์ลังกายอมรับความเชี่ยวชาญของท่าน ตามประวัติได้เล่าว่า เพื่อจะประกาศความเชี่ยวชาญของพระพุทธโฆษะนั้นให้ปรากฏ เทพยดาได้บันดาลให้คัมภีร์ที่รจนาหายไป ท่านพระพุทธโฆษะก็ได้รจนาขึ้นใหม่อีก เทพยดาก็บันดาลให้หายไปอีก ท่านก็รจนาขึ้นอีกถึง ๓ ครั้ง ครั้นแล้วเทพยดาก็ถวายคัมภีร์ที่ได้รจนาทั้ง ๒ คัมภีร์

คืนท่าน เวลานั้นจึงได้มีคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคเป็น ๓ คัมภีร์ พระพุทธโฆษะก็ได้นำคัมภีร์ทั้งสามจบนั้นถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ พระภิกษุสงฆ์ได้อ่านทั้งสามคัมภีร์สอบทานกันแล้ว มิได้มีความแตกต่างกันทั้งโดยพระคัมภีร์ หรือโดยอักขระ หรือโดยบท หรือโดยพยัญชนะ หรือโดยอรรถ หรือโดยเบื้องต้นเบื้องปลาย หรือโดยเถรวาทะ หรือโดยพระบาลีทั้งหลายสักแห่งหนึ่งเลย ทั้ง ๓ ฉบับเหมือนกัน เป็นการแสดงความสามารถอย่างยอดเยี่ยมของท่าน เทพยดาทั้งหลายได้สาธุการ พระสงฆ์ประมาณพันรูปประชุมกัน ในมหาวิหาร ได้เห็นความมหัศจรรย์ พากันยินดีชื่นชมโสมนัสสาธุการประกาศว่า ท่านองค์นี้เป็นพระเมตไตรยโพธิสัตว์แน่นอน และได้อนุมัติให้ท่านแปลคัมภีร์จากภาษาสิงหฬเป็นภาษามคธได้

ในครั้งนั้น พระเจ้ามหานาม กษัตริย์แห่งลังกา ได้ทรงสดับเกียรติคุณของท่าน ได้เสด็จจากพระนครไปยังมหาวิหาร ทรงนมัสการพระสงฆ์ แล้วนมัสการพระพุทธโฆษะ นิมนต์ให้อยู่ในปราสาทแห่งหนึ่งชื่อปธานฆระ ด้านทิศทักษิณของมหาวิหาร ได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬเป็นอรรถกถาพระไตรปิฎกภาษามคธ

อรรถกถาในภาษาสิงหฬแต่โบราณนั้น มีอยู่ ๓ อย่าง คือ

๑. มหาอรรถกถา
๒. ปัจจรียอรรถกถา
๓. กุรุนทีอรรถกถา

อรรถกถาที่ได้ยกขึ้นสู่การสังคายนา พระมหินทเถระนำมาจากชมพูทวีป แล้วรจนาไว้ด้วยภาษาสิงหฬ ชื่อว่า **มหาอรรถกถา**

อรรถกถาที่พระภิกษุทั้งหลายประชุมกันรจนาในเรือนแพ ซึ่งในภาษาสิงหฬเรียกว่าปัจจรีย ชื่อ **ปัจจรียอรรถกถา**

อรรถกถาที่พระภิกษุทั้งหลายประชุมกันรจนา ในกุรุนทีเวฬุวิหาร ชื่อว่า **กุรุนทีอรรถกถา**

วาทะที่พระอาจารย์ทั้งหลายในกาลก่อน มีพระอาจารย์ชั้นพระเถระเป็นต้นได้รจนาไว้โดยถือเอานัยแห่งพระบาลี ชื่อว่า **เถรวาทะ**

คัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหฬ ที่พระพุทธโฆษะได้แปลมาเป็นอรรถกถาพระไตรปิฎกภาษามคธ มีมากกว่าครึ่งหนึ่งของคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด มีรายนามพระคัมภีร์ดังนี้

๑. วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ว่าด้วยศีล สมาธิ ปัญญา และเป็นอรรถกถากลางของพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกาย

๒. สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก

๓. กังขาวิตรณี หรือมาติกัฏฐกถา อรรถกถาพระปาติโมกข์

๔. สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาทีฆนิกาย

๕. ปปัญจสูทนี อรรถกถามัชฌิมนิกาย

๖. สารัตถปกาสินี อรรถกถาสังยุตตนิกาย

๗. มโนรถปูรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย

๘. ปรมัตถโชติกา อรรถกถาขุททกปาฐะและสุตตนิบาต

๙. ธัมมปทัฏฐกถา อรรถกถาธรรมบท

๑๐. ชาตกัฏฐกถา อรรถกถาชาดก

๑๑. อัฏฐสาลินี อรรถกถาธรรมสังคณีปกรณ์

๑๒. สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาวิภังคปกรณ์

๑๓. ปัญจปกรณัฏฐกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี เป็นอรรถกถาพระอภิธรรมทั้ง ๕ คัมภีร์ คือ ธาตุกถา กถาวัตถุ ปุคคลบัญญัติ ยมก และปัฏฐาน

๑๔. ญาโณทัย แต่งก่อนที่อินเดีย ต้นฉบับอันตรธานแล้ว

๑๕. ปริตตัฏฐกถา อรรถกถาพระไตรปิฎกฉบับย่อ ต้นฉบับอันตรธานแล้ว

พระคัมภีร์เหล่านี้ ได้เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวต่างประเทศเป็นอันมาก ท่านกล่าวว่าใช้เวลาเพียงปีเดียวเท่านั้น ได้ทำงานสำเร็จ เกิดอัศจรรย์แผ่นดินไหว

ผลงานวรรณกรรมของพระพุทธโฆษะนี้ นักศึกษาภาษาบาลีทั่วไปได้ยกย่องและนับถือว่าท่านเป็นบูรพาจารย์ผู้มีความสำคัญอย่างยิ่งของโลก

เนื้อหาของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคไม่มีคำไหว้ครูเหมือนพระคัมภีร์อื่น ๆ เพราะถือว่าเป็นอรรถกถากลางของพระสุตตันตปิฎก มีคำเริ่มต้นที่เรียกว่านิทาน ตั้งเป็นกระทู้แบบเรียงความแก้กระทู้ธรรม ยกเป็นนิกเขปบท แล้ววิสัชนา บอกความประสงค์ของการแต่งพระคัมภีร์ แสดงความหมายของคำและย่อข้อความไว้ในเบื้องต้น ต่อจากนั้นได้แบ่งเป็นตอน ๆ ไว้ ๒๓ ปริเฉท คือ

ปริเฉทที่ ๑ ชื่อ สีลนิเทศ แสดงด้วยศีลมีประเภทต่าง ๆ

ปริเฉทที่ ๒ ชื่อ ธุดงคนิเทศ แสดงด้วยธุดงควัตร ๑๓ ประการ

ปริเฉทที่ ๓ ชื่อ กัมมัฏฐานคหณนิเทศ แสดงด้วยวิธีเล่าเรียนพระสมถ-กัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ

ปริเฉทที่ ๔ ชื่อ ปฐวีกสิณนิเทศ แสดงด้วยปฐวีกสิณเป็นต้นที่ ๑

ปริเฉทที่ ๕ ชื่อ เสสกสิณนิเทศ แสดงด้วยกสิณที่เหลือลง ๙ ประการ รวมกับปฐวีกสิณจึงเป็น ๑๐ ประการ

ปริเฉทที่ ๖ ชื่อ อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ แสดงด้วยอสุภ ๑๐ ประการ

ปริเฉทที่ ๗ ชื่อ ฉอนุสตินิเทศ แสดงด้วยอนุสติ ๖ คือ พุทธานุสติ ธัมมานุสติ สังฆานุสติ สีลานุสติ จาคานุสติ เทวตานุสติ

ปริเฉทที่ ๘ ชื่อ อนุสติกัมมัฏฐานนิเทศ แสดงด้วยอนุสติ ๔ ที่เหลือลง คือ มรณานุสติ กายคตาสติ อานาปานสติ อุปสมานุสติ รวมกับอนุสติ ๖ จึงเป็น อนุสติ ๑๐ ประการ

ปริเฉทที่ ๙ ชื่อ พรหมวิหารนิเทศ แสดงด้วยพรหมวิหารทั้ง ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา

ปริเฉทที่ ๑๐ ชื่อ อรูปนิเทศ แสดงด้วยอรูปสมาบัติ ๔ คือ อากาสานัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ

ปริเฉทที่ ๑๑ ชื่อ สมาธินิเทศ แสดงด้วยสมาธิกับทั้งปฏิกูลสัญญา ธาตุววัตถานนิเทศ

ปริเฉทที่ ๑๒ ชื่อ อิทธิวิธีนิเทศ แสดงด้วยฤทธิวิธีต่าง ๆ

ปริเฉทที่ ๑๓ ชื่อ อภิญญานิเทศ แสดงด้วยอภิญญา ๕ มีทิพโสต ทิพยจักษุ และเจโตปริยญาณคือรู้วาระจิตแห่งผู้อื่นเป็นต้น

ปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อ ขันธนิเทศ แสดงด้วยปัญจขันธ์ และวิเสสนามแห่งขันธ์ต่าง ๆ

ปริเฉทที่ ๑๕ ชื่อ อายตนธาตุนิเทศ แสดงด้วยอายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘

ปริเฉทที่ ๑๖ ชื่อ อินทรียสัจจนิเทศ แสดงด้วยอินทรีย์ ๒๒ และอริยสัจ ๔

ปริเฉทที่ ๑๗ ชื่อ ปัญญาภูมินิเทศ แสดงด้วยธรรมะ ๖ คือ ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ อริยสัจ ปฏิจจสมุปบาท อันเป็นภูมิภาคพื้นแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ปริเฉทที่ ๑๘ ชื่อ ทิฐิวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์แห่งทิฐิ คือความเห็น

ปริเฉทที่ ๑๙ ชื่อ กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์ที่ล่วงข้ามความกังขาสงสัยเสียได้

ปริเฉทที่ ๒๐ ชื่อ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์ในการเห็นอริยมรรคด้วยญาณปัญญา ว่าสิ่งนี้เป็นอริยมรรค สิ่งนี้มิใช่อริยมรรค

ปริเฉทที่ ๒๑ ชื่อ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์ในการเห็น ด้วยญาณปัญญาว่ามรรค ควรปฏิบัติสืบต่อขึ้นไป

ปริเฉทที่ ๒๒ ชื่อ ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์ในการเห็นอริยสัจ และพระนิพพาน ด้วยญาณปัญญาอันรู้เห็นจริงแจ้งชัด

ปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อ ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ แสดงด้วยอานิสังสผลแห่งการเจริญปัญญาในพระวิปัสสนากัมมัฏฐาน รวมเป็น ๒๓ ปริเฉทบริบูรณ์

พระวิสุทธิมรรคบาลีฉบับอักษรไทย

เดิมก็เป็นที่ทราบกันอยู่แล้วว่า พระคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้นอยู่ในใบลาน จารด้วยอักษรขอม พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ก็เช่นเดียวกัน ได้มีการปริวรรตจากอักษรขอมมาเป็นอักษรไทย และตีพิมพ์เป็นเล่มสมุดเมื่อปี พ.ศ.๒๔๖๕ โดยเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) อธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ แต่ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์เป็นผู้ชำระ ปรากฏในคำอุทิศที่แต่งไว้เป็นภาษาบาลีว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ เมื่อมีพระชนมายุ ๔๘ พรรษา ได้ทรงมีพระประสงค์จะทรงบำเพ็ญพระกุศล โปรดให้พระธรรมไตรโลกาจารย์ (เฮง เขมจารีมหาเถระ) ชำระพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค แล้วให้พิมพ์ไว้ให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา อุทิศถวายพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ในพระคัมภีร์ได้บอกนามผู้ชำระครั้งแรกไว้เป็นภาษาบาลีว่า "เขมจาริตฺเถเรน ธมฺมติลเกน มหาธาตุวิหารวาสินา" ซึ่งแปลว่า พระเถระเขมจารีดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมดิลก วัดมหาธาตุ ได้ชำระ ทำให้ข้าพเจ้า สงสัยว่า เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) ทำไมจึงใช้ภาษาบาลีในสมณศักดิ์ของท่านเช่นนั้น เพราะเจ้าประคุณสมเด็จไม่เคยดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมดิลก และข้าพเจ้าเป็นศิษย์รุ่นสุดท้ายของเจ้าประคุณสมเด็จองค์นั้น ได้กราบนมัสการถามท่าน ได้รับคำตอบว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแนะนำให้ใช้เช่นนั้น เพราะถ้าจะใช้ว่า ธมฺมติโลกาจริเยน เกรงว่าจะเป็นชื่อพระพุทธเจ้าไป และตำแหน่งพระธรรมดิลก ชื่อสมณศักดิ์ก็ยังไม่มีด้วย ข้าพเจ้าจึงแนะนำไว้เพื่อมิให้เป็นที่สงสัยของคนช่างสงสัยต่อไป

พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับภูมิพโลภิกขุ

โดยที่พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่มีความสำคัญยิ่ง ดังกล่าวแล้ว มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้ตั้งปณิธานที่จะทำพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นแนวยืน คือ ตัวพระคัมภีร์อันเป็นต้นหลักแล้วทำพระคัมภีร์อรรถาธิบายรอง ๆ ลงมาให้ตลอดสาย เพื่อเป็นหลักในการค้นคว้าวิชาการทางพระพุทธศาสนา พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น ได้มีคัมภีร์รองลงมา อรรถาธิบายความอย่างบริบูรณ์ คือ วิสุทธิมรรคมหาฎีกา และอย่างย่อ คือวิสุทธิมรรคจูฬฎีกา และวิสุทธิมรรคคัณฐีบท ดังนั้น จึงได้ตรวจชำระพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคตั้งข้อย่อหน้าให้เหมาะสมโดยตรวจสอบกับฉบับฉัฏฐสังคีติ แล้วพระคัมภีร์รองลงไปก็จะได้ตั้งข้อให้ตรงกัน เพื่อค้นคว้าศึกษาได้โดยง่าย เป็นประโยชน์แก่นักศึกษาทั้งหลาย จัดเป็น ๓ ภาค คือ

ภาค ๑ เริ่มแต่คำนิทานเป็นต้น และปริเฉทที่ ๑ ชื่อ **สีลนิเทศ** จนถึงปริเฉทที่ ๗ **ฉอนุสตินิเทศ**

ภาค ๒ เริ่มแต่ปริเฉทที่ ๘ **อนุสติกัมมัฏฐานนิเทศ** จนถึงปริเฉทที่ ๑๓ **อภิญญานิเทศ**

ภาค ๓ เริ่มแต่ปริเฉทที่ ๑๔ **ขันธนิเทศ** จนถึงปริเฉทที่ ๒๓ **ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ** และ **คำนิคม** ลงท้าย

ในการแปลพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นภาษาไทยนั้น ภาค ๑ ตอนที่ ๑ และตอนที่ ๒ ภาค ๒ ตอนที่ ๑ และตอนที่ ๒ รวม ๒ ภาค ๔ ตอน นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ สถ.บ.(จุฬา)ได้แปลไว้

สำหรับพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคแปลเป็นไทย ภาค ๓ ตอนที่ ๑ ข้าพเจ้า นายสิริ เพ็ชรไชย เป็นผู้แปล ภาค ๓ ตอนที่ ๒ นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ เป็นผู้แปล

การจัดพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๕ (บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๑) นี้ **พระอธิการสำรวม สิริภทฺโท** ได้บริจาคเงินสร้างเป็นที่ระลึกในวโรกาส

เฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช และในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้
จงเป็นพลวปัจจัยสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา
ด้วยบุญกุศลแห่งการสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา
ขอให้สรรพสัตว์จงบรรลุถึงความสุขโดยทั่วหน้ากัน
ขอให้มโนรถที่อาศัยกรรมดีทั้งปวงจงสำเร็จแก่
ชาวโลกโดยพลัน เทอญ.

(นายสิริ เพ็ชรไชย)
หัวหน้าฝ่ายวิชาการ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คณะผู้ดำเนินงานจัดสร้างพระคัมภีร์
ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย
ของ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

นายมณีพันธุ์ จารุดุล	อุปนายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ
นางอุษา จารุดุล	นายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, ผู้บรรยายธรรมะของสมาคม ฯ กรรมการ ผู้ช่วยผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และรอง ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม ฯ
	เป็นหัวหน้าคณะผู้ดำเนินงาน
นายสิริ เพ็ชรไชย	กรรมการสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และหัวหน้าฝ่ายวิชาการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ
	เป็นหัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการผู้จัดทำ
พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๕
ฉบับภูมิพโลภิกขุ

---

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย	ป.ธ.๙	ประธานกรรมการตรวจชำระและแปล
๒. อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง	บ.ศ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๓. นายภิญโญ ล่องสกุล	ป.ธ.๘	กรรมการตรวจชำระ
๔. พระมหาสุทัศน์ อริยทัสฺสี	ป.ธ.๖	อ่านทานตามต้นร่าง
๕. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)	อ่านทานตามต้นร่าง และพิสูจน์อักษรต้นแบบ
๖. นายเจริญ ผุดวรรณา	ป.ธ.๗	พิสูจน์อักษรต้นแบบ
๗. นายบุญเพ็ง แก้วยอด	ป.ธ.๗	พิสูจน์อักษรต้นแบบ
๘. นายบรรจบ พุกพญา	ป.ธ.๗	ตรวจความเรียบร้อย และควบคุมการแก้ไขต้นแบบ
๙. นางศิริรัตน์ ด้วงสน	บ.ศ.๘	ตรวจเพลท
๑๐. นางชลอ วรรณจันทร์		จัดทำรูปเล่ม และดำเนินการจัดพิมพ์
๑๑. นายเฉลิมชัย ทองมี		ผู้ช่วยผู้ดำเนินการจัดพิมพ์

พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

บาลี - ไทย

ภาค ๕

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๑)

VISUDDHIMAGGA

Pāli - Thai

Part V

(Pāli Part III First Section)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

พุทธศักราช ๒๕๔๘

สารบาญ
พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๕
(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๑)

เรื่อง หน้า

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับสยามรัฐ

ที่ใช้อ้างอิงในพระคัมภีร์ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คำย่อ	คำเต็ม	
วิ. มหาวิภงฺค.	วินยปิฏก	มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก	ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฏก	มหาวคฺค
วิ. จุ.	วินยปิฏก	จุลฺลวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฏก	ปริวาร
ที. สี.	ทีฆนิกาย	สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสก
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสก
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสก
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺค
สํ. ขนฺธ.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวารวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาต

คำย่อ	คำเต็ม	
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย	สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย	นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทคาถา
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺถุ
ขุ. เปต.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทส
ขุ. ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย	อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํส
ขุ. จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฏก

คำย่อ	คำเต็ม	
อภิ. สํ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฏก	ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฏก	ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฏก	กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฏก	ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฏก	ปฏฺฐาน

วิธีใช้ เช่น วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๔๑๓. หมายถึง คัมภีร์พระวินัยปิฎก ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑ หน้า ๔๑๓.

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับต่าง ๆ

คำย่อ	คำเต็ม	
สี.	สีหฬโปตฺถก	(ฉบับสิงหฬ)
ม.	มรมฺมโปตฺถก	(ฉบับพม่าเดิม)
ฉ.	ฉฏฺฐสงฺคีติโปตฺถก	(ฉบับสังคายนาครั้งที่ ๖)
รา.	รามญฺญโปตฺถก	(ฉบับมอญ)
โป.	โปราณโปตฺถก	(ฉบับใบลานเก่า)
อิ.	อิงฺคลิสโปตฺถก	(ฉบับอังกฤษ เดิมใช้ย่อว่า ยุ.)
ก.	กตฺถจิโปตฺถก	(คัมภีร์บางฉบับ)

TRANSLITERATION OF THE THAI ALPHABET

as used in this pāli text

of

THE BHŪMIBALO BHIKKHU FOUNDATION

VOWELS - 8

a	า ā	ิ i	ี ī	ุ u	ู ū	เ e	โ o

CONSONANTS - 33

ก ka	ข kha	ค ga	ฆ gha	ง ṅa
จ ca	ฉ cha	ช ja	ฌ jha	ญ ña
ฏ ṭa	ฐ ṭha	ฑ ḍa	ฒ ḍha	ณ ṇa
ต ta	ถ tha	ท da	ธ dha	น na
ป pa	ผ pha	พ ba	ภ bha	ม ma.
ย ya	ร ra	ล la	ว va	
ส sa	ห ha	ฬ ḷa	ํ ṃ	

FIGURES

๑ 1	๒ 2	๓ 3	๔ 4	๕ 5	๖ 6	๗ 7	๘ 8	๙ 9	๐ 0

COMBINATION

ก ka	กา kā	กิ ki	กี kī
กุ ku	กู kū	เก ke	โก ko

พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

บาลี - ไทย

ภาค ๕

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๑)

พระวิสุทธิมรรค

ภาค ๕

๑๔. ขนฺธนิทฺเทส

ปญฺญากถา

๔๒๑. อิทานิ ยสฺมา เอวํ อภิญฺญาวเสน อธิคตานิสํสาย ถิรตราย สมาธิภาวนาย สมนฺนาคเตน ภิกฺขุนา <u>สีเล</u> <u>ปติฏฺฐาย</u> <u>นโร</u> <u>สปญฺโญ</u>, <u>จิตฺตํ</u> <u>ปญฺญญฺจ</u> <u>ภาวยนฺติ</u> เอตฺถ จิตฺตสีเสน นิทฺทิฏฺโฐ <u>สมาธิ</u> สพฺพากาเรน ภาวิโต โหติ, ตทนนฺตรา[๑] ปน ปญฺญา ภาเวตพฺพา, สา จ อติสงฺเขปเทสิตตฺตา วิญฺญาตุมฺปิ ตาว น สุกรา, ปเคว ภาเวตุํ,

๑๔. ขันธนิเทศ

กถาว่าด้วยปัญญา

๔๒๑. บัดนี้ เพราะ<u>สมาธิ</u> ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ ด้วยศัพท์อันเป็นประธานคือ จิต ในบาทพระคาถานี้ว่า <u>สีเล</u> <u>ปติฏฺฐาย</u> <u>นโร</u> <u>สปญฺโญ</u>, <u>จิตฺตํ</u> <u>ปญฺญญฺจ</u> <u>ภาวยํ</u> ดังนี้ ย่อมเป็นอันภิกษุผู้ประกอบด้วยสมาธิภาวนาอันมั่นคงยิ่ง มีอานิสงส์อันได้บรรลุแล้วด้วยอำนาจอภิญญาอย่างนี้ ได้เจริญแล้วโดยอาการทั้งปวง, อนึ่ง ปัญญาอันภิกษุควรเจริญในลำดับแห่งสมาธินั้น, และปัญญา

[๑] อิ. ตทนนฺตรํ.

ตสฺมา ตสฺสา วิตฺถารํ ภาวนานยญฺจ ทสฺเสตุํ อิทํ ปญฺหากมฺมํ โหติ

นั้น เบื้องต้นมิใช่ทำได้ง่ายเลย แม้เพื่อจะเข้าใจ เพราะพระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยย่อนัก, จะป่วยกล่าวไปไยถึงจะเจริญเล่า, ฉะนั้น เพื่อจะแสดงความพิสดารแห่งปัญญานั้น และนัยแห่งการเจริญ จึงมีปัญหากรรม(การตั้งคำถาม) นี้ว่า

กา ปญฺญา, เกนฏฺเฐน ปญฺญา, กานสฺสา ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานานิ, กติวิธา ปญฺญา, กถํ ภาเวตพฺพา, ปญฺญาภาวนาย โก อานิสํโสติ.

(๑) อะไรชื่อว่า ปัญญา
(๒) ชื่อว่า ปัญญา ด้วยอรรถว่าอะไร
(๓) อะไรเป็นลักษณะรสปัจจุปัฏฐานและปทัฏฐานแห่งปัญญานั้น
(๔) ปัญญามีกี่อย่าง
(๕) ปัญญาพึงเจริญอย่างไร
(๖) การเจริญปัญญา มีอานิสงส์อย่างไร ดังนี้.

๔๒๒. ตตฺริทํ วิสฺสชฺชนํ : กา ปญฺญาติ ปญฺญา พหุวิธา นานปฺปการา. ตํ สพฺพํ วิภาวยิตุํ อารพฺภมานํ วิสฺสชฺชนํ อธิปฺเปตญฺเจว อตฺถํ น สาเธยฺย,

๔๒๒. ในปัญหากรรมนั้น มีคำวิสัชนาดังต่อไปนี้ :

๑. อะไรชื่อว่าปัญญา

ปัญหากรรมว่า อะไรชื่อว่า ปัญญา

อุตฺตริญฺจ[๑] วิกฺเขปาย สํวตฺเตยฺย, ตสฺมา อิธ อธิปฺเปตเมว สนฺธาย วทาม. กุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตํ วิปสฺสนาญาณํ ปญฺญา.

มีวิสัชนาว่า ปัญญามีหลายอย่าง มีประการต่าง ๆ. การที่จะวิสัชนาปรารภที่จะอธิบายปัญญานั้นทุกอย่างไป จะไม่พึงให้สำเร็จประโยชน์ที่ประสงค์ ทั้งจะพึงเป็นไปเพื่อความฟั่นเฝือยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวหมายถึงปัญญา ที่ประสงค์ในที่นี้เท่านั้น. ได้แก่ วิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิตชื่อว่า ปัญญา.

๒. ชื่อว่าปัญญาด้วยอรรถว่าอะไร

๔๒๓. เกนฏฺเฐน ปญฺญาติ ปชานนฏฺเฐน ปญฺญา. กิมิทํ ปชานนํ นาม ? สญฺชานนวิชานนาการวิสิฏฺฐํ นานปฺปการโต ชานนํ. สญฺญาวิญฺญาณปญฺญานํ หิ สมาเนปิ ชานนภาเว สญฺญา "นีลํ ปีตกนฺ"ติ อารมฺมณสญฺชานนมตฺตเมว โหติ. "อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา"ติ ลกฺขณปฏิเวธํ ปาเปตุํ น สกฺโกติ. วิญฺญาณํ "นีลํ ปีตกนฺ"ติ อารมฺมณญฺจ ชานาติ,

๔๒๓. ปัญหากรรมว่า ชื่อว่า ปัญญา ด้วยอรรถว่าอะไร มีวิสัชนาว่า ชื่อว่าปัญญาด้วยอรรถว่ารู้ทั่ว. ชื่อว่า ความรู้ทั่ว นี้ คืออะไร ? คือความรู้โดยประการต่าง ๆ วิเศษกว่าอาการที่จำได้ และอาการรู้แจ้ง. จริงอยู่ แม้เมื่อสัญญา วิญญาณ และปัญญา จะเป็นความรู้ด้วยกัน สัญญาก็เป็นเพียงจำอารมณ์ได้ว่า "สีเขียว สีเหลือง" เท่านั้น แต่ไม่อาจให้ถึงการแทงตลอด

---

[๑] ฉ. อุตฺตริ.

ลกฺขณปฏิเวธญฺจ ปาเปติ. อุสฺสกฺกิตฺวา ปน มคฺคปาตุภาวํ ปาเปตุํ น สกฺโกติ. ปญฺญา ปน วุตฺตนยวเสน อารมฺมณญฺจ ชานาติ, ลกฺขณปฏิเวธญฺจ ปาเปติ, อุสฺสกฺกิตฺวา มคฺคปาตุภาวญฺจ ปาเปติ.

ลักษณะว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา". วิญญาณย่อมรู้อารมณ์ว่า "สีเขียว สีเหลือง" และให้ถึงการแทงตลอดลักษณะด้วย. แต่ไม่อาจให้ก้าวไปถึงความปรากฏแห่งมรรค. ส่วนปัญญา ย่อมรู้อารมณ์ ย่อมให้ถึงการแทงตลอดลักษณะ ด้วยอำนาจแห่งนัยตามที่กล่าวแล้ว และย่อมให้ก้าวไปถึงความปรากฏแห่งมรรคด้วย.

ยถา หิ เหรญฺญิกผลเก ฐปิตํ กหาปณราสึ เอโก อชาตพุทฺธิทารโก, เอโก คามิกปุริโส, เอโก เหรญฺญิโกติ ตีสุ ชเนสุ ปสฺสมาเนสุ อชาตพุทฺธิทารโก กหาปณานํ จิตฺตวิจิตฺตทีฆรสฺสจตุรสฺส-[1] ปริมณฺฑลภาวมตฺตเมว ชานาติ, "อิทํ มนุสฺสานํ อุปโภคปริโภคํ รตนสมฺมตนฺ"ติ น ชานาติ. คามิกปุริโส จิตฺตวิจิตฺตาทิ-ภาวญฺจ ชานาติ, "อิทํ มนุสฺสานํ อุปโภคปริโภคํ รตนสมฺมตนฺ"ติ จ.

อุปมาเหมือนอย่างว่า กองเหรียญ-กหาปณะ ที่เขาวางไว้บนแผ่นกระดานของพนักงานการเงิน เมื่อคน ๓ คนมองดูอยู่ คือ คนหนึ่งเป็นเด็กผู้ยังไม่เกิดความรู้ คนหนึ่งเป็นคนชาวบ้าน คนหนึ่งเป็นพนักงานดูเงิน เด็กผู้ยังไม่เกิดความรู้ ย่อมรู้แต่เพียงว่า เหรียญกหาปณะทั้งหลายงามแปลก ๆ ยาว สั้น สี่เหลี่ยมและกลมเท่านั้น ย่อมไม่รู้ว่า "เหรียญกหาปณะนี้ เขาสมมติกันว่า เป็นรัตนะสำหรับใช้สอยและบริโภค

[1] ฉ. ...ทีฆจตุรสฺส...

"อยํ เฉโก อยํ กูโฏ อยํ อฑฺฒสาโร"ติ อิมํ ปน วิภาคํ น ชานาติ. เหรญฺญิโก สพฺเพปิ เต ปกาเร ชานาติ, ชานนฺโต จ กหาปณํ โอโลเกตฺวาปิ ชานาติ, อาโกฏิตสฺส สทฺทํ สุตฺวาปิ คนฺธํ ฆายิตฺวาปิ รสํ สายิตฺวาปิ หตฺเถน ธารยิตฺวาปิ อสุกสฺมึ นาม คาเม วา นิคเม วา นคเร วา ปพฺพเต วา นทีตีเร วา กโตติปิ, อสุกาจริเยน กโตติปิ ชานาติ, เอวํ สมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํ.

ของมนุษย์ทั้งหลาย". คนชาวบ้านย่อมรู้ว่าเป็นเหรียญงามและมีรูปแปลก ๆ เป็นต้น และยังรู้ว่า "เหรียญกหาปณะนี้ เขาสมมติว่าเป็นรัตนะสำหรับใช้สอย และบริโภคของมนุษย์ทั้งหลาย". แต่ไม่รู้การแบ่งแยกนี้ว่า "เหรียญนี้แท้ เหรียญนี้ปลอม เหรียญนี้มีค่าครึ่งเดียว". ส่วนพนักงานดูเงิน ย่อมรู้ประการเหล่านั้นทุกอย่าง และเมื่อรู้แม้มองดูเหรียญกหาปณะก็รู้ แม้ฟังเสียงเหรียญ-กหาปณะที่เคาะแล้วก็รู้ แม้ดมกลิ่นก็รู้ แม้ลิ้มรสก็รู้ แม้ใช้มือชั่งดูก็รู้ ทั้งยังรู้ว่าเหรียญกหาปณะนี้ เขาทำขึ้นที่บ้านชื่อโน้น ที่นิคมชื่อโน้น ที่นครชื่อโน้น ที่ภูเขาชื่อโน้น หรือยังที่ฝั่งแม่น้ำชื่อโน้น ทั้งยังรู้ว่าอาจารย์ท่านโน้นทำขึ้น ข้อนี้มีอุปมาฉันใด ข้ออุปไมยนี้ ก็พึงทราบเหมือนฉันนั้นเถิด.

สญฺญา หิ อชาตพุทฺธิโน ทารกสฺส กหาปณทสฺสนํ วิย โหติ, นีลาทิวเสน อารมฺมณสฺส อุปฏฺฐานาการมตฺตคฺคหณโต.

ก็สัญญา เปรียบเหมือนการดูเหรียญ-กหาปณะของเด็กผู้ยังไม่เกิดความรู้ เพราะถือเอาเพียงอาการที่ปรากฏแห่งอารมณ์โดย

วิญฺญาณํ คามิกสฺส ปุริสสฺส กหาปณทสฺสนมิว โหติ, นีลาทิวเสนารมฺมณาการคฺคหณโต อุทฺธมฺปิ จ ลกฺขณปฏิเวธํ สมฺปาปนโต. ปญฺญา เหรญฺญิกสฺส กหาปณทสฺสนมิว โหติ, นีลาทิวเสน อารมฺมณาการํ คเหตฺวา ลกฺขณปฏิเวธญฺจ ปาเปตฺวา ตโต อุทฺธมฺปิ มคฺคปาตุภาวํ ปาปนโต. ตสฺมา ยเทตํ สญฺชานนวิชานนาการวิสฏฺฐํ นานปฺปการโต ชานนํ, อิทํ ปชานนนฺติ เวทิตพฺพํ. อิทํ สนฺธาย หิ เอตํ วุตฺตํ "ปชานนฏฺเฐน ปญฺญา"ติ.

เป็นสีเขียวเป็นต้น. วิญญาณ เปรียบเหมือนการดูกหาปณะของคนชาวบ้าน เพราะถือเอาอาการแห่งอารมณ์ โดยเป็นสีเขียวเป็นต้นได้ และยังให้ถึงการแทงตลอดลักษณะยิ่งขึ้นไปด้วย. ปัญญา เปรียบเหมือนการดูกหาปณะของพนักงานดูเงิน เพราะถือเอาอาการแห่งอารมณ์ โดยเป็นสีเขียวเป็นต้น และให้ถึงการแทงตลอดลักษณะ ทั้งยังให้ถึงความปรากฏแห่งมรรค ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นอีกด้วย. เพราะเหตุนั้น ความรู้โดยประการต่าง ๆ ซึ่งวิเศษกว่าอาการคือความจำได้ และอาการคือความรู้แจ้งนี้ใด ความรู้นี้พึงทราบว่าความรู้ทั่ว. ข้าพเจ้าหมายถึงความรู้ทั่วนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า "ชื่อว่า ปัญญาด้วยอรรถว่ารู้ทั่ว".

สา ปเนสา ยตฺถ สญฺญาวิญฺญาณานิ, น ตตฺถ เอกํเสน โหติ, ยทา ปน โหติ, ตทา อวินิพฺภุตฺตา เตหิ ธมฺเมหิ "อยํ สญฺญา อิทํ วิญฺญาณํ, อยํ ปญฺญา"ติ

ก็ปัญญานี้นั้น ย่อมไม่มีโดยส่วนเดียว ในจิตตุปบาท ที่มีสัญญาและวิญญาณอยู่ แต่เมื่อใดมีปัญญา เมื่อนั้นก็มิได้แยกจากธรรมเหล่านั้น เป็นธรรมชาติที่ละเอียดเห็นได้

วินิพฺภุชฺชิตฺวา อลพฺภเนยฺยนานตฺตา สุขุมา ทุทฺทสา. เตนาห อายสฺมา นาคเสโน "ทุกฺกรํ มหาราช ภควตา กตนฺ"ติ. กึ ปน[๑] ภนฺเต นาคเสน ภควตา ทุกฺกรํ กตนฺติ. "ทุกฺกรํ มหาราช ภควตา กตํ ยํ อิเมสํ[๒] อรูปีนํ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ เอการมฺมเณ วตฺตมานานํ ววฏฺฐานํ อกฺขาตํ อยํ ผสฺโส, อยํ เวทนา, อยํ สญฺญา, อยํ เจตนา, อิทํ จิตฺตนฺ"ติ.[๓]

ยาก เพราะมีความต่างที่จะพึงแยกออกจากธรรมเหล่านั้นไม่ได้ว่า "นี้สัญญา นี้วิญญาณ นี้ปัญญา". ด้วยเหตุนั้น ท่านพระนาคเสนจึงได้ถวายพระพร (พญามิลินท) ว่า "ดูกรมหาบพิตร กิจที่ทำได้ยาก พระผู้มีพระภาคทรงกระทำแล้ว". พญามิลินทได้ตรัสถามต่อไปว่า ข้าแต่ท่านพระนาคเสนผู้เจริญ กิจที่ทำได้ยากอะไรเล่า พระผู้มีพระภาคทรงกระทำแล้ว. ท่านพระนาคเสนได้ถวายวิสัชนาว่า "ดูกรมหาบพิตร กิจที่ทำได้ยากที่พระผู้มีพระภาคทรงกระทำแล้ว คือการตรัสบอกการแยกอรูปธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกเหล่านี้ ซึ่งอยู่ในอารมณ์เดียวกันว่านี้เป็นผัสสะ นี้เป็นเวทนา นี้เป็นสัญญา นี้เป็นเจตนา นี้เป็นจิต" ดังนี้.

---

[๑] ฉ. ปน-สทฺโท น ทิสฺสติ.
[๒] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.
[๓] มิลินฺทปญฺหา. ๑๒๖.

๓. อะไรเป็นลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานแห่งปัญญานั้น

๔๒๔. กานสฺสา ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานานีติ เอตฺถ ปน ธมฺมสภาวปฏิเวธลกฺขณา ปญฺญา, ธมฺมานํ สภาวปฏิจฺฉาทกโมหนฺธการวิทฺธํสนรสา, อสมฺโมหปจฺจุปฏฺฐานา. "สมาหิโต ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสตี"ติ[๑] วจนโต ปน สมาธิ ตสฺสา ปทฏฺฐานํ.

๔๒๔. ก็ในปัญหากรรมนี้ว่า อะไรเป็นลักษณะรสปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานแห่งปัญญานั้น มีคำวิสัชนาว่า ปัญญามีการแทงตลอดสภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ มีการขจัดความมืดคือโมหะ ซึ่งปกปิดสภาวะแห่งธรรมเป็นรส มีอสัมโมหะเป็นปัจจุปัฏฐาน. ส่วนสมาธิเป็นปทัฏฐานของปัญญานั้น เพราะพระบาลีว่า "สมาหิโต ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ (ผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง)".

๔. ปัญญามีกี่อย่าง

ปญฺญาปเภทกถา

กถาว่าด้วยประเภทแห่งปัญญา

๔๒๕. กติวิธา ปญฺญาติ ธมฺมสภาวปฏิเวธลกฺขเณน ตาว เอกวิธา. โลกิยโลกุตฺตรวเสน ทุวิธา. ตถา

๔๒๕. ปัญหากรรมว่า ปัญญามีกี่อย่าง มีคำวิสัชนาว่า เบื้องต้น ปัญญามีอย่างเดียว โดยลักษณะ คือการแทงตลอดสภาวะแห่ง

---

[๑] องฺ. ทสก. ๒๔/๓.

สาสวานาสวาทิวเสน, นามรูปววฏฺฐาปน-วเสน, โสมนสฺสอุเปกฺขาสหคตวเสน, ทสฺสนภาวนาภูมิวเสน จ. ติวิธา จินฺตาสุตภาวนามยวเสน. ตถา ปริตฺต-มหคฺคตอปฺปมาณารมฺมณวเสน, อายาปาย-อุปายโกสลฺลวเสน, อชฺฌตฺตาภินิเวสาทิ-วเสน จ. จตุวิธา จตูสุ สจฺเจสุ ญาณวเสน จ จตุปฏิสมฺภิทาวเสน จาติ.

ธรรม. ปัญญามี ๒ อย่างคือ เป็นโลกิยะและเป็นโลกุตระ. มี ๒ อย่างเช่นเดียวกันคือ เป็นสาสวะ(มีอาสวะ) และอนาสวะ(ไม่มีอาสวะ) เป็นต้น โดยเป็นนามววัฏฐาปนะ (กำหนดนาม) และรูปววัฏฐาปนะ (กำหนดรูป) โดยเป็นโสมนัสสสหคตะ (สหรคตด้วยโสมนัส) และอุเบกขาสหคตะ (สหรคตด้วยอุเบกขา) และโดยเป็นทัสนภูมิ (โสดา-ปัตติมรรค) และภาวนาภูมิ (มรรค ๓ ข้างบน). ปัญญามี ๓ อย่าง โดยเป็นจินตามยะ สุตมยะ และภาวนามยะ. ปัญญามี ๓ อย่างเช่นเดียวกัน โดยเป็นปริตตา-รัมมณะ มหัคคตารัมมณะ และอัปปมาณา-รัมมณะ มี ๓ อย่าง โดยเป็นอายโกสล อปายโกสลและอุปายโกสล และมี ๓ อย่าง โดยเป็นอภินิเวสมีอัชฌัตตานิเวส ยึดมั่นในภายในเป็นต้น. ปัญญามี ๔ อย่างโดยเป็นญาณในสัจจะทั้ง ๔ และโดยเป็นปฏิสัมภิทา ๔ ดังนี้.

๔๒๖. ตตฺถ เอกวิธโกฏฺฐาโส อุตฺตานตฺโถเยว. ทุวิธโกฏฺฐาเส โลกิยมคฺคสมฺปยุตฺตา โลกิยา. โลกุตฺตรมคฺคสมฺปยุตฺตา โลกุตฺตราติ เอวํ โลกิยโลกุตฺตรวเสน ทุวิธา.

๔๒๖. ในบรรดาปัญญาเหล่านั้น ส่วนแห่งปัญญาอย่างเดียว มีเนื้อความง่ายที่เดียว.

ปัญญา ๒

ในส่วนแห่งปัญญา ๒ อย่างมีอธิบายดังนี้ ปัญญามี ๒ อย่างโดยเป็นโลกิยะและเป็นโลกุตระอย่างนี้คือ ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกิยมรรคเป็นโลกิยปัญญา. ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกุตรมรรค เป็นโลกุตรปัญญา.

ทุติยทุเก อาสวานํ อารมฺมณภูตา สาสวา. เตสํ อนารมฺมณา อนาสวา. อตฺถโต ปเนสา โลกิยโลกุตฺตราว โหติ. อาสวสมฺปยุตฺตา สาสวา อาสววิปฺปยุตฺตา อนาสวาติอาทีสุปิ เอเสว นโย. เอวํ สาสวานาสวาทิวเสน ทุวิธา.

ในทุกะที่ ๒ ปัญญาที่เป็นอารมณ์แห่งอาสวะทั้งหลายเป็นสาสวปัญญา. ปัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์แห่งอาสวะเหล่านั้น เป็นอนาสวปัญญา. ก็โดยเนื้อความ ปัญญานี้เป็นทั้งโลกิยะและโลกุตระนั่นเทียว. แม้ในคำเป็นต้นว่า ปัญญาที่สัมปยุตด้วยอาสวะ เป็นสาสวปัญญา ปัญญาที่วิปยุตจากอาสวะเป็นอนาสวปัญญา ก็มีนัยนี้แหละ. ปัญญามี ๒ อย่าง โดยเป็นสาสวะและอนาสวะเป็นต้นอย่างนี้.

ตติยทุเก ยา วิปสฺสนํ อารภิตุกามสฺส จตุนฺนํ อรูปกฺขนฺธานํ ววฏฺฐาปเน ปญฺญา, อยํ นามววฏฺฐาปนปญฺญา. ยา รูปกฺขนฺธสฺส ววฏฺฐาปเน ปญฺญา, อยํ รูปววฏฺฐาปนปญฺญาติ เอวํ นามรูปววฏฺฐาปนวเสน ทุวิธา.

ในทุกะที่ ๓ ปัญญามี ๒ อย่าง โดยเป็นนามววัฏฐาปนะ และเป็นรูปววัฏฐาปนะ อย่างนี้คือ ปัญญาในการกำหนดอรูปขันธ์ ๔ ของภิกษุผู้ใคร่จะเริ่มวิปัสสนาใด นี้ชื่อว่า นามววัฏฐาปนปัญญา. ปัญญาในการกำหนดรูปขันธ์ใด นี้ชื่อว่า รูปววัฏฐาปนปัญญา.

จตุตฺถทุเก ทฺวีสุ กามาวจรกุสลจิตฺเตสุ โสฬสสุ จ ปญฺจกนเยน จตุกฺกชฺฌานิเกสุ มคฺคจิตฺเตสุ ปญฺญา โสมนสฺสสหคตา. ทฺวีสุ กามาวจรกุสลจิตฺเตสุ จตูสุ จ ปญฺจมชฺฌานิเกสุ มคฺคจิตฺเตสุ ปญฺญา อุเปกฺขาสหคตาติ เอวํ โสมนสฺสอุเปกฺขาสหคตวเสน ทุวิธา.

ในทุกะที่ ๔ ปัญญามี ๒ อย่าง โดยเป็นโสมนัสสสหคตะ และอุเบกขาสหคตะ อย่างนี้คือ ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง และในมรรคจิตอันเป็นไปในจตุกกฌาน โดยปัญจกนัย ๑๖ ดวง เป็นโสมนัสสสหคตปัญญา. ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง และในมรรคจิตที่เป็นปัญจมฌาน ๔ ดวง เป็นอุเบกขาสหคตปัญญา.

ปญฺจมทุเก ปฐมมคฺคปญฺญา ทสฺสนภูมิ. อวเสสมคฺคตฺตยปญฺญา ภาวนาภูมีติ เอวํ ทสฺสนภาวนาภูมิวเสน ทุวิธา.

ในทุกะที่ ๕ ปัญญามี ๒ อย่าง โดยเป็นทัสนภูมิและภาวนาภูมิ อย่างนี้คือ ปัญญาในปฐมมรรค เป็นทัสนภูมิปัญญา. ปัญญาในมรรคทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นภาวนาภูมิปัญญา.

ปัญญา ๓

๔๒๗. ติเกสุ ปฐมตฺติเก ปรโต อสฺสุตฺวา ปฏิลทฺธปญฺญา อตฺตโน จินฺตาวเสน นิปฺผนฺนตฺตา จินฺตามยา. ปรโต สุตฺวา ปฏิลทฺธปญฺญา สุตวเสน นิปฺผนฺนตฺตา สุตมยา. ยถา ตถา วา ภาวนาวเสน นิปฺผนฺนา อปฺปนาปฺปตฺตา ปญฺญา ภาวนามยา. วุตฺตเญหตํ :

๔๒๗. จะอธิบาย ในติกะทั้งหลาย (ต่อไป) ในติกะที่ ๑ ปัญญาที่ไม่ได้ฟังจากผู้อื่นได้มาเป็นจินตามยปัญญา เพราะสำเร็จด้วยอำนาจความคิดของตน. ปัญญาที่ได้ฟังจากผู้อื่นได้มา เป็นสุตมยปัญญา เพราะสำเร็จด้วยอำนาจการฟัง. ปัญญาที่ถึงอัปปนา สำเร็จด้วยอำนาจภาวนาโดยประการใดประการหนึ่ง เป็นภาวนามยปัญญา. ข้อนี้สมดังพระบาลีที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :

"ตตฺถ กตมา จินฺตามยา ปญฺญา. โยควิหิเตสุ วา กมฺมายตเนสุ โยควิหิเตสุ วา สิปฺปายตเนสุ โยควิหิเตสุ วา วิชฺชาฏฺฐาเนสุ กมฺมสฺสกตํ วา สจฺจานุโลมิกํ วา รูปํ อนิจฺจนฺติ วา เวทนา สญฺญา สงฺขารา[1] วิญฺญาณํ

"ในปัญญา ๓ นั้น จินตามยปัญญาเป็นไฉน. ในการงานทั้งหลาย ที่กระทำด้วยปัญญาก็ดี ในศิลปะทั้งหลาย ที่กระทำด้วยปัญญาก็ดี ในวิชาทั้งหลาย ที่กระทำด้วยปัญญาก็ดี บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่น ย่อมได้กัมมัสสกตาญาณหรือย่อมได้สัจจานุโลมิกญาณ

---

[1] ฉ. เวทนา ฯเปฯ สญฺญา. สงฺขารา.

อนิจฺจนฺติ วา, ยํ เอวรูปึ อนุโลมิกํ ขนฺตึ ทิฏฺฐึ รุจึ มุตึ เปกฺขํ ธมฺมนิชฺฌานกฺขนฺตึ ปรโต อสฺสุตฺวา ปฏิลภติ, อยํ วุจฺจติ จินฺตามยา ปญฺญา ฯเปฯ สุตฺวา ปฏิลภติ, อยํ วุจฺจติ สุตมยา ปญฺญา. สพฺพาปิ สมาปนฺนสฺส ปญฺญา ภาวนามยา ปญฺญา''ติ.[๑]

เอวํ จินฺตาสุตภาวนามยวเสน ติวิธา.

ว่า รูปไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ย่อมได้อนุโลมิกญาณ ขันติญาณ ทิฐิญาณ รุจิญาณ มุติญาณ เปกขญาณ ธัมมนิชฌานขันติญาณ เห็นปานนี้อันใด นี้เรียกว่า จินตามยปัญญา สุตมยปัญญา เป็นไฉน ? บุคคลได้ฟังแต่ผู้อื่น แล้วได้กัมมัสกตาญาณ ฯลฯ นี้เรียกว่า สุตมยปัญญา. ภาวนามยปัญญา เป็นไฉน ? ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติแม้ทั้งหมด นี้เรียกว่า ภาวนามยปัญญา''.

ปัญญามี ๓ อย่างโดยเป็นจินตามยปัญญา สุตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา อย่างนี้.

ทุติยตฺติเก กามาวจเร ธมฺเม อารพฺภ ปวตฺตา ปญฺญา <u>ปริตฺตารมฺมณา</u>. รูปาวจรารูปาวจเร อารพฺภ ปวตฺตา

จะอธิบายในติกะที่ ๒ ต่อไป ปัญญามี ๓ อย่าง โดยเป็นปริตตารัมมณปัญญา มหัคคตารัมมณปัญญา และอัปปมาณารัมมณ-

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๔๓๘.

มหคฺคตารมฺมณา. สา โลกิยวิปสฺสนา. นิพฺพานํ อารพฺภ ปวตฺตา อปฺปมาณารมฺมณา. สา โลกุตฺตรวิปสฺสนาติ เอวํ ปริตฺต-มหคฺคตาปฺปมาณารมฺมณวเสน ติวิธา.

ปัญญา อย่างนี้คือ ปัญญาที่ปรารภกามาวจร-ธรรมทั้งหลายเป็นไป เป็นปริตตารัมมณ-ปัญญา. ปัญญาที่ปรารภรูปาวจรธรรม และอรูปาวจรธรรมเป็นไป เป็นมหัคคตารัมมณ-ปัญญา. ปัญญาที่เป็นปริตตารมณ์ และมหัคคตารมณ์นั้น เป็นโลกิยวิปัสสนาปัญญา. ปัญญาที่ปรารภนิพพานเป็นไป เป็นอัปปมาณารัมมณปัญญา. อัปปมาณารัมมณ-ปัญญานั้น เป็นโลกุตรวิปัสสนาปัญญา.

ตติยตฺติเก อาโย นาม วุฑฺฒิ, สา ทุวิธา อนตฺถหานิโต อตฺถุปฺปตฺติโต จ. ตตฺถ โกสลฺลํ อายโกสลฺลํ. ยถาห :

จะอธิบายในติกะที่ ๓ ต่อไป ความเจริญชื่อว่า อายะ, ความเจริญนั้นมี ๒ อย่าง คือ โดยความเสื่อมไปของสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ๑ โดยความเกิดขึ้นแห่งสิ่งที่เป็นประโยชน์ ๑. ความฉลาดในความเจริญนั้น ชื่อว่า อายโกสล. ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :

"ตตฺถ กตมํ อายโกสลฺลํ, อิเม เม ธมฺเม มนสิกโรโต อนุปฺปนฺนา เจว อกุสลา ธมฺมา

"ในโกสล ๓ นั้น อายโกสลเป็นไฉน, คนผู้มีปัญญา ย่อมรู้ชัดว่า เมื่อเรามนสิการธรรมเหล่านี้

น อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปนฺนา จ อกุสลา ธมฺมา ปหียนฺติ, อิเม วา ปน[๑] เม ธมฺเม มนสิกโรโต อนุปฺปนฺนา เจว กุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปนฺนา จ กุสลา ธมฺมา ภิยฺโยภาวาย เวปุลฺลาย ภาวนาย ปาริปูริยา สํวตฺตนฺตีติ, ยา ตตฺถ ปญฺญา ปชานนา ฯเปฯ อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ, อิทํ วุจฺจติ อายโกสลฺลนฺ"ติ.[๒]

อยู่ อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็ไม่เกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดแล้ว ก็จะละได้ ก็หรือว่า เมื่อเรามนสิการธรรมเหล่านี้ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นได้ และกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ก็จะเป็นไปเพื่อความภิยโยภาพ เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์, ปัญญา ความรู้ทั่ว ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจัยธรรม สัมมาทิฐิในความข้อนั้นอันใด, นี้เรียกว่า อายโกสล" ดังนี้.

อปาโยติ ปน อวุฑฺฒิ, สาปิ ทุวิธา อตฺถหานิโต อนตฺถุปฺปตฺติโต จ. ตตฺถ โกสลฺลํ อปายโกสลฺลํ. ยถาห "ตตฺถ กตมํ อปายโกสลฺลํ, อิเม เม ธมฺเม มนสิกโรโต อนุปฺปนฺนา เจว กุสลา

ส่วนความไม่เจริญ ชื่อว่า อปายะ, แม้ความไม่เจริญนั้น ก็มี ๒ อย่าง คือ โดยความเสื่อมไปของสิ่งที่เป็นประโยชน์ ๑ โดยความเกิดขึ้น ของสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ๑. ความฉลาดในความไม่เจริญนั้น ชื่อว่า

---

[๑] ฉ. ปนิเม.

[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๔๔๐.

ธมฺมา น อุปฺปชฺชนฺตี''ติ[1]อาทิ.

อปายโกสลฺ. ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้มีอาทิว่า "ในโกสล ๓ นั้น อปายโกสลเป็นไฉน บุคคลผู้มีปัญญา ย่อมรู้ชัดว่า เมื่อเรามนสิการธรรมเหล่านี้อยู่ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ก็จะไม่เกิดขึ้น" ดังนี้.

สพฺพตฺถ ปน เตสํ เตสํ ธมฺมานํ อุปาเยสุ นิปฺผตฺติการเณสุ[2] ตํขณุปฺปวตฺตํ ฐานุปฺปตฺติกํ โกสลฺลํ อุปายโกสลฺลํ นาม. ยถาห "สพฺพาปิ ตตฺรุปายา ปญฺญา อุปายโกสลฺลนฺ"ติ[3] เอวํ อายาปายอุปายโกสลฺลวเสน ติวิธา.

ส่วนความฉลาด อันเป็นไปในขณะนั้น มีความเกิดขึ้นตามฐานะ ในอุบายคือเหตุแห่งความสำเร็จ แห่งธรรมทั้งหลายนั้น ๆ ในที่ทั้งปวงชื่อว่า อุปายโกสล. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ปัญญาแม้ทุกอย่าง อันเป็นอุบายในกรณียะนั้น ๆ ชื่อว่า อุปายโกสล" ดังนี้. ปัญญามี ๓ อย่าง คือ อายโกสล อปายโกสล และอุปายโกสล อย่างนี้.

จตุตฺถตฺติเก อตฺตโน ขนฺเธ คเหตฺวา อารทฺธา วิปสฺสนาปญฺญา อชฺฌตฺตาภินิเวสา. ปรสฺส ขนฺเธ

จะอธิบายในติกะที่ ๔ ต่อไป ปัญญามี ๓ อย่าง โดยเป็นอภินิเวสมีอัชฌัตตาภินิเวส (ยึดมั่นในภายในเป็นต้น) อย่างนี้ คือ

---

[1] อภิ. วิ. ๓๕/๔๔๐.

[2] ฉ. นิพฺพตฺติ...

[3] อภิ. วิ. ๓๕/๔๔๐.

พาหิรํ วา อนินฺทฺริยพทฺธรูปํ คเหตฺวา อารพฺธา พหิทฺธาภินิเวสา. อุภยํ คเหตฺวา อารพฺธา อชฺฌตฺตพหิทฺธาภินิเวสาติ เอวํ อชฺฌตฺตาภินิเวสาทิวเสน ติวิธา.

วิปัสสนาปัญญา ที่ปรารภถือเอาขันธ์ของตน ชื่อว่า อัชฌัตตาภินิเวสปัญญา (ยึดมั่นในภายใน). วิปัสสนาปัญญาที่ปรารภถือเอาขันธ์ของบุคคลอื่น หรือรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ภายนอก ชื่อว่า พหิทธาภินิเวสปัญญา (ยึดมั่นในภายนอก). วิปัสสนาปัญญาที่ปรารภถือเอาทั้ง ๒ อย่าง ชื่อว่า อัชฌัตตพหิทธาภินิเวสปัญญา (ยึดมั่นทั้งภายในและภายนอก).

ปัญญา ๔ อย่าง

๔๒๘. จตุกฺเกสุ ปฐมจตุกฺเก ทุกฺขสจฺจํ อารพฺภ ปวตฺตํ ญาณํ ทุกฺเข ญาณํ. ทุกฺขสมุทยํ อารพฺภ ปวตฺตํ ญาณํ ทุกฺขสมุทเย ญาณํ. ทุกฺขนิโรธํ อารพฺภ ปวตฺตํ ญาณํ ทุกฺขนิโรเธ ญาณํ. ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทํ อารพฺภ ปวตฺตํ ญาณํ ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณนฺติ เอวํ จตูสุ สจฺเจสุ ญาณวเสน จตุพฺพิธา.

๔๒๘. ในบรรดาจตุกกะทั้งหลาย จะอธิบายในจตุกกะที่ ๑ ต่อไป ปัญญามี ๔ อย่างโดยเป็นญาณในสัจจะทั้ง ๔ ดังนี้ คือ ญาณที่ปรารภทุกขสัจเป็นไป ชื่อว่า ญาณในทุกข์. ญาณที่ปรารภทุกขสมุทัยเป็นไป ชื่อว่า ญาณในทุกขสมุทัย. ญาณที่ปรารภทุกขนิโรธเป็นไป ชื่อว่า ญาณในทุกขนิโรธ. ญาณที่ปรารภทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นไป ชื่อว่า ญาณในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

ทุติยจตุกฺเก จตสฺโส ปฏิสมฺภิทา นาม อตฺถาทีสุ ปเภทคตานิ จตฺตาริ ญาณานิ. วุตฺตเญหตํ "อตฺเถ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา. ธมฺเม[๑] ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา. อตฺถธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา. ญาเณสุ ญาณํ ปฏิภาณปฏิสมฺภิทา"ติ[๒]

จะอธิบายในจตุกกะที่ ๒ ต่อไป ญาณ ๔ อันถึงความแตกฉานในอรรถเป็นต้น ชื่อว่า ปฏิสัมภิทา ๔. ข้อนี้สมดังพระบาลีที่ตรัสไว้ดังนี้ว่า "ความรู้ในผล ชื่อว่า อัตถ–ปฏิสัมภิทา. ความรู้ในเหตุ ชื่อว่า ธัมม–ปฏิสัมภิทา. ความรู้ในการกล่าวอัตถธัมม–นิรุตติ ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิทา. ความรู้ในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิทา".

อธิบายปฏิสัมภิทา ๔

ตตฺถ อตฺโถติ สงฺเขปโต เหตุผลสฺเสตํ อธิวจนํ. เหตุผลํ หิ ยสฺมา เหตุอนุสาเรน อริยติ อธิคมิยติ สมฺปาปุณิยติ, ตสฺมา อตฺโถติ วุจฺจติ. ปเภทโต ปน ยงฺกิญฺจิ ปจฺจยสมฺภูตํ, นิพฺพานํ ภาสิตตฺโถ วิปาโก กิริยาติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา อตฺโถติ เวทิตพฺพา. ตํ อตฺถํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ตสฺมึ อตฺเถ

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อรรถนี้ ว่าโดยย่อเป็นชื่อแห่งผลของเหตุ. จริงอยู่ ผลของเหตุ เรียกว่าอรรถ เพราะเหตุที่ถึงคือบรรลุ สำเร็จตามแนวแห่งเหตุ. แต่เมื่อว่าโดยประเภท ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้คือ ธรรมชาติที่เกิดแต่ปัจจัย อย่างใดอย่างหนึ่ง ๑ นิพพาน ๑ เนื้อความแห่งภาสิต ๑ วิบาก ๑ กิริยา ๑ พึงทราบว่า ชื่อว่า อรรถ.

---

[๑] สี. ม. ตตฺถ, ฉ. ตตฺร.

[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๓๙๘.

ปเภทคตํ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา. ธมฺโมติปิ สงฺเขปโต ปจฺจยสฺเสตํ อธิวจนํ. ปจฺจโย หิ ยสฺมา ตํ ตํ ทหติ ปวตฺเตติ วา สมฺปาปุณิตุํ วา เทติ, ตสฺมา ธมฺโมติ วุจฺจติ. ปเภทโต ปน โย โกจิ ผลนิพฺพตฺตโก เหตุ อริยมคฺโค ภาสิตํ กุสลํ อกุสลนฺติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา ธมฺโมติ เวทิตพฺพา. ตํ ธมฺมํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ตสฺมึ ธมฺเม ปเภทคตํ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา.

ญาณอันถึงความแตกฉานในธรรมนั้น แห่งบุคคลผู้พิจารณาอรรถนั้น ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิทา. แม้คำว่า ธรรม นี้ว่าโดยย่อ เป็นชื่อแห่งปัจจัย. จริงอยู่ ปัจจัย เรียกว่า ธรรม เพราะเหตุที่จัดการผลนั้น ๆ คือ ยังผลนั้น ๆ ให้เป็นไป หรือให้เพื่อความถึงพร้อม. แต่ว่าโดยประเภท ธรรม ๕ เหล่านี้คือ เหตุอันยังผลให้บังเกิดอย่างใดอย่างหนึ่ง ๑ อริยมรรค ๑ ภาสิต ๑ กุสล ๑ อกุศล ๑ พึงทราบว่า ชื่อว่า ธรรม. ญาณอันถึงความแตกฉานในอรรถนั้น แห่งบุคคลผู้พิจารณาธรรมนั้น ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภิทา.

อยเมว หิ อตฺโถ อภิธมฺเม :

จริงอยู่ ความข้อนี้แหละ พระผู้มีพระภาค ได้ทรงแสดงจำแนกไว้ในพระอภิธรรม โดยนัยมีอาทิว่า :

"ทุกฺเข ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา. ทุกฺขสมุทเย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา.

"ความรู้ในทุกข์ ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิทา. ความรู้ในทุกขสมุทัย

ทุกฺขนิโรเธ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา. ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทาย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา.[1] เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา. เหตุผเล ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา. เย ธมฺมา ชาตา ภูตา สญฺชาตา นิพฺพตฺตา อภินิพฺพตฺตา ปาตุภูตา. อิเมสุ ธมฺเมสุ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา. ยมฺหา ธมฺมา เต ธมฺมา ชาตา ภูตา สญฺชาตา นิพฺพตฺตา อภินิพฺพตฺตา ปาตุภูตา, เตสุ ธมฺเมสุ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา, ชรามรเณ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา, ชรามรณสมุทเย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา ฯเปฯ สงฺขารนิโรเธ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา. สงฺขารนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา. อิธ ภิกฺขุ ธมฺมํ ชานาติ สุตฺตํ เคยฺยํ ฯเปฯ

ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภิทา. ความรู้ในทุกขนิโรธ ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิทา. ความรู้ ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภิทา. ความรู้ในเหตุ ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภิทา. ความรู้ในผลแห่งเหตุ ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิทา. ธรรมเหล่าใด เกิดแล้ว มีแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว. ความรู้ในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิทา. ธรรมเหล่านั้น เกิดแล้ว มีแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว แต่ธรรมใด ความรู้ในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภิทา ความรู้ในชรามรณะ ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิทา ความรู้ในชรามรณสมุทัย ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภิทา ฯลฯ ความรู้ในสังขารนิโรธ ชื่อว่า

๑-๑ ฉ. อิเม ปารา น ทิสฺสติ.

เวทลฺลํ. อยํ วุจฺจติ ธมฺมปฏิสมฺภิทา. โส ตสฺส ตสฺเสว ภาสิตสฺส อตฺถํ ชานาติ 'อยํ อิมสฺส ภาสิตสฺส อตฺโถ อยํ อิมสฺส ภาสิตสฺส อตฺโถ'ติ. อยํ วุจฺจติ อตฺถปฏิสมฺภิทา. กตเม ธมฺมา กุสลา. ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ ฯเปฯ อิเม ธมฺมา กุสลา. อิเมสุ ธมฺเมสุ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา. เตสํ วิปาเก ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภทา"ติ[๑] อาทินา นเยน วิภชิตฺวา ทสฺสิโต.

อัตถปฏิสัมภิทา. ความรู้ในสังขารนิโรธคามินีปฏิปทา ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภิทา. ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ธรรม คือ สุตตะ เคยยะ ฯลฯ เวทัลละ. นี้เรียกว่าธัมมปฏิสัมภิทา. ภิกษุนั้น ย่อมรู้อรรถแห่งภาสิตนั้น ๆ แหละว่า'นี้เป็นอรรถแห่งภาสิตนี้ นี้เป็นอรรถแห่งภาสิตนี้'. นี้เรียกว่า อัตถปฏิสัมภิทา. กุศลธรรมเป็นไฉน. กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้น ในสมัยใด ฯลฯ ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่ากุศลธรรม. ความรู้ในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภิทา. ความรู้ในวิบากของธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิทา".

อตฺถธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาณนฺติ ตสฺมึ อตฺเถ จ ธมฺเม จ ยา สภาวนิรุตฺติ อพฺยาภิจารีโวหาโร. ตทภิลาเป ตสฺส ภาสเน อุทีรเณ ตํ ภาสิตํ ลปิตํ อุทีริตํ

คำว่า ความรู้ในการกล่าว อรรถ ธรรม นิรุตติ มีอธิบายว่า สภาวนิรุตติ (คือ ภาษาธรรมชาติ) ได้แก่โวหารที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง อันได้ในอรรถและ

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๔๐๐.

สุตฺวาว อยํ สภาวนิรุตฺติ, อยํ น สภาวนิรุตฺตีติ เอวํ ตสฺสา ธมฺมนิรุตฺติสงฺขาตาย สภาวนิรุตฺติยา มาคธิกาย สพฺพสตฺตานํ มูลภาสาย ปเภทคตํ ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา. นิรุตฺติปฏิสมฺภิทปฺปตฺโต[๑]

ในธรรมนั้น. ความรู้ในการกล่าวสภาวนิรุตตินั้น คือในการกล่าวในการเปล่งเสียงซึ่งโวหารนั้น ความรู้อันถึงความแตกฉานในสภาวนิรุตติที่มีชื่อว่า ธรรมนิรุตติ คือภาษามคธอันเป็นมูลภาษา[๑] ของสรรพสัตว์

---

๑ ฉ. ...สมฺภิทาปฺปตฺโต.

๑ ภาษามคธนั้น เป็นชื่อเรียกภาษาของคนชาวมคธรัฐในสมัยโบราณ ชื่อว่า สภาวนิรุตติ เพราะเป็นภาษาธรรมชาติและชื่อว่าเป็นมูลภาษา เพราะเป็นภาษาดั้งเดิม ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์รูปสิทธิปกรณ์ว่า มนุษย์เริ่มแรกตั้งแต่ครั้งตั้งโลก ตั้งกัปมาเรียกว่ามนุษย์ ครั้งปฐมกัป พูดกันด้วยภาษามคธ พวกเทวดาและพรหมทั้งหลาย ก็พูดกันด้วยภาษามคธ เด็กเกิดมาไม่เคยได้ยิน คำพูดของใครเลย พูดขึ้นมาเองจะพูดเป็นภาษามคธ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็ตรัสด้วยภาษามคธ เพราะฉะนั้นภาษามคธจึงมีชื่อว่าธรรมนิรุตติ คือเป็นภาษาเกี่ยวกับพระธรรม เมื่อพระอรหันต์ทั้งหลายสังคายนารวบรวมพระพุทธวจนะ เป็นพระไตรปิฎก ก็ได้รวบรวมไว้ด้วยภาษามคธ พระไตรปิฎกนั้นหรือพระพุทธวจนะนั้น เรียกว่า ปาฬิ แปลว่า พระบาลี ภาษาที่พระ-

หิ ผสฺโส เวทนาติ เอวมาทิวจนํ สุตฺวาว อยํ สภาวนิรุตฺตีติ ชานาติ. ผสฺสา เวทโนติ เอวมาทิกํ ปน อยํ น สภาวนิรุตฺตีติ.

ทั้งหลายนั้น อย่างนี้ว่า พอได้ยินคำที่พูด ที่กล่าวเปล่งเสียงก็รู้ว่า นี้เป็นสภาวนิรุตติ นี้ไม่ใช่สภาวนิรุตติ ดังนี้ ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิทา. จริงอยู่ ผู้บรรลุนิรุตติปฏิสัมภิทา พอได้ยินคำมีอาทิอย่างนี้ว่า ผสฺโส เวทนา ก็รู้ว่านี้เป็นสภาวนิรุตติ. แต่ได้ยินคำมีอาทิอย่างนี้ว่า ผสฺสา เวทโน ก็รู้ว่านี้ไม่ใช่สภาวนิรุตติ.

อรหันต์อธิบายพระไตรปิฎกในชั้นแรก ก็เป็นภาษามคธ แต่เมื่อมีการจารึกคำอธิบายพระไตรปิฎก ในลังกาทวีป ได้จารึกไว้ด้วยภาษาสิงหฬ พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายมีพระพุทธโฆษเถระเป็นต้น แปลมาเป็นภาษามคธ แล้วจารึกไว้เพื่อการศึกษาเล่าเรียน คำภาษามคธนั้น จึงเรียกว่าภาษาบาลีในภายหลัง ในการสอบบาลีสนามหลวงมีวิชาแปลภาษาไทยเป็นภาษาบาลี แต่เรียกว่า แปลไทยเป็นมคธ ในนิรุตติปฏิสัมภิทานี้จึงหมายถึงความแตกฉาน ในภาษามคธนั้นเอง - ผู้แปล อาจารย์สิริ เพ็ชรไชย.

ญาเณสุ ญาณนฺติ สพฺพตฺถ ญาณมารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ญาณารมฺมณํ ญาณํ ยถาวุตฺเตสุ วา เตสุ ญาเณสุ สโคจรกิจฺจาทิวเสน วิตฺถารโต ญาณํ ปฏิภาณปฏิสมฺภิทาติ อตฺโถ.

คำว่า ความรู้ในญาณทั้งหลาย มีอธิบายว่า ความรู้อันมีญาณเป็นอารมณ์ ของบุคคลผู้พิจารณา ทำญาณในอารมณ์ทุกอย่างให้เป็นอารมณ์ หรือได้แก่ความรู้โดยพิสดารด้วยอำนาจอารมณ์และกิจของตนเป็นต้น ในญาณตามที่กล่าวแล้วนั้น เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทา.

ปฏิสัมภิทามีภูมิ ๒

๔๒๙. จตสฺโสปิ เจตา ปฏิสมฺภิทา ทฺวีสุ (๑) ปเภทํ คจฺฉนฺติ เสขภูมิยญฺจ อเสขภูมิยญฺจ.

๔๒๙. ก็แม้ปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ นี้ ย่อมถึงความแตกฉานในภูมิทั้ง ๒ คือในเสขภูมิและอเสขภูมิ.

ตตฺถ อคฺคสาวกานํ มหาสาวกานญฺจ อเสขภูมิยํ ปเภทํ คตา, อานนฺทตฺเถร–จิตฺตคหปติธมฺมิกอุปาสกอุปาลิคหปติขุชฺชุตฺตรา–อุปาสิกาทีนํ เสขภูมิยํ. เอวํ ทฺวีสุ ภูมีสุ ปเภทํ คจฺฉนฺติโยปิ เจตา อธิคเมน ปริยตฺติยา สวเนน ปริปุจฺฉาย ปุพฺพโยเคน จาติ อิเมหิ ปญฺจหากาเรหิ วิสทา โหนฺติ.

ในบรรดาภูมิทั้ง ๒ นั้น ปฏิสัมภิทาของพระอัครสาวก และของพระมหาสาวกทั้งหลาย ถึงความแตกฉานในอเสขภูมิ ปฏิสัมภิทาของพระอริยสาวกทั้งหลาย มีพระอานนทเถระ จิตตคฤหบดี ธัมมิกอุบาสก อุบาลีคฤหบดี และนางขุชชุตตราอุบาสิกาเป็นต้น ถึงความแตกฉานในเสขภูมิ. ก็

๑ ฉ. เอตฺถนฺตเร ฐาเนสูติ ปาโฐ ทิสฺสติ.

ปฏิสัมภิทาเหล่านี้ แม้ถึงความแตกฉานในภูมิทั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมเป็นธรรมชาติชำนาญขึ้นด้วยอาการ ๕ อย่างเหล่านี้ คือ การบรรลุ ๑ ปริยัติ ๑ การฟัง ๑ ปริปุจฉา ๑ บุพโยคะ ๑.

ตตฺถ อธิคโม นาม อรหตฺตปฺปตฺติ. ปริยตฺติ นาม พุทฺธวจนสฺส ปริยาปุณนํ. สวนํ นาม สกฺกจฺจํ อฏฺฐึ กตฺวา สทฺธมฺมสฺสวนํ. ปริปุจฺฉา นาม ปาฬิอฏฺฐกถาทีสุ คณฺฐิปทอตฺถปทวินิจฺฉยกถา. ปุพฺพโยโค นาม ปุพฺพพุทฺธานํ สาสเน คตปจฺจาคติกภาเวน ยาว อนุโลมโคตฺรภุสมีปํ, ตาว วิปสฺสนานุโยโค.

ในบรรดาอาการทั้ง ๕ อย่างนั้น การบรรลุพระอรหัต ชื่อว่า การบรรลุ. การเรียนพระพุทธวจนะ ชื่อว่า ปริยัติ. การฟังพระสัทธรรมโดยเคารพ ทำให้มีประโยชน์ ชื่อว่า การฟัง. การกล่าววินิจฉัยในคัณฐีบทและอรรถบท ในพระบาลีและอรรถกถาเป็นต้น ชื่อว่า ปริปุจฉา. การประกอบเนือง ๆ ซึ่งวิปัสสนา ตลอดถึงได้ญาณที่ใกล้อนุโลมญาณและโคตรภูญาณ ด้วยภาวะที่มีการไป และการถอยกลับ ในพระศาสนาของพระพุทธเจ้าครั้งก่อน ๆ ชื่อว่าบุพโยคะ.

อปเร อาหุ :

"ปุพฺพโยโค พาหุสจฺจํ

อาจารย์อีกพวกหนึ่ง กล่าวว่า :

"บุพโยคะ ๑ ความเป็นพหูสูต ๑

เทสภาสา จ อาคโม
ปริปุจฺฉา อธิคโม
ครุสนฺนิสฺสโย ตถา
มิตฺตสมฺปตฺติ เจวาติ
ปฏิสมฺภิทปจฺจยา''ติ.

ภาษาถิ่น ๑ อาคม ๑ ปริปุจฉา ๑
การบรรลุ ๑ การอาศัยครู ๑
ความถึงพร้อมแห่งมิตร ๑ อาการ
ทั้ง ๘ อย่างนี้ เป็นปัจจัยแห่ง
ปฏิสัมภิทา''.

ตตฺถ ปุพฺพโยโค วุตฺตนโยว. พาหุสจฺจํ นาม เตสุ เตสุ สตฺเถสุ จ สิปฺปายตเนสุ จ กุสลตา. เทสภาสา นาม เอกสตโวหารกุสลตา. วิเสเสน ปน มาคธิเก โกสลฺลํ. อาคโม นาม อนฺตมโส โอปมฺมวคฺคมตฺตสฺสาปิ พุทฺธวจนสฺส ปริยาปุณนํ. ปริปุจฺฉา นาม เอกคาถายปิ อตฺถวินิจฺฉยปุจฺฉนํ. อธิคโม นาม โสตาปนฺนตา วา ฯเปฯ อรหตฺตํ วา. ครุสนฺนิสฺสโย นาม สุตปฏิภาณพหุลานํ ครูนํ สนฺติเก วาโส. มิตฺตสมฺปตฺติ นาม ตถารูปานํเยว มิตฺตานํ ปฏิลาโภติ.

ในบรรดาอาการเหล่านั้น บุพโยคะ มีนัยได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ. ความเป็นผู้ฉลาดในศาสตร์ทั้งหลาย และในอายตนะคือศิลปะนั้น ๆ ชื่อว่า ความเป็นพหูสูต. ความเป็นผู้ฉลาดในโวหารร้อยเอ็ด ชื่อว่า ภาษาถิ่น. แต่โดยพิเศษ ได้แก่ความเป็นผู้ฉลาดในโวหารของชาวมคธ. การเรียนพุทธวจนะโดยที่สุด แม้เพียงโอปัมวรรค ชื่อว่า อาคม. การถามคำวินิจฉัยเนื้อความแม้แห่งคาถาหนึ่ง ชื่อว่า ปริปุจฉา. ความเป็นพระโสดาบันก็ดี ฯลฯ ความเป็นพระ–อรหันต์ก็ดี ชื่อว่า การบรรลุ. การอยู่ในสำนักของครูทั้งหลาย ผู้มากด้วยสุตะและปฏิภาณ ชื่อว่า การอาศัยครู. การได้มิตร

ทั้งหลายเห็นปานนั้นแล ชื่อว่า ความถึงพร้อมแห่งมิตร ฉะนี้แล.

ตตฺถ พุทฺธา จ ปจฺเจกพุทฺธา จ ปุพฺพโยคญฺเจว อธิคมญฺจ นิสฺสาย ปฏิสมฺภิทา ปาปุณนฺติ. สาวกา สพฺพานิปิ เอตานิ การณานิ. ปฏิสมฺภิทปฺปตฺติยา จ ปาฏิเยกฺโก กมฺมฏฺฐานภาวนานุโยโค นาม นตฺถิ. เสขานํ ปน เสขผลวิโมกฺขนฺติกา. อเสขานํ อเสขผลวิโมกฺขนฺติกาว ปฏิสมฺภิทปฺปตฺติ โหติ. ตถาคตานํ หิ ทสพลานิ วิย อริยานํ อริยผเลเนว ปฏิสมฺภิทา อิชฺฌนฺตีติ อิมา ปฏิสมฺภิทา สนฺธาย วุตฺตํ จตุปฏิสมฺภิทาวเสน จตุพฺพิธาติ.

ในบรรดาอาการเหล่านั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลาย และพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย อาศัยบุพโยคะและการบรรลุนั้นแหละ ย่อมบรรลุปฏิสัมภิทาทั้งหลาย. พระสาวกทั้งหลาย อาศัยเหตุเหล่านี้แม้ทั้งหมดจึงบรรลุ. ก็ชื่อว่า การประกอบเนือง ๆ ซึ่งกัมมัฏฐานภาวนา เฉพาะส่วนหนึ่งเพื่อการบรรลุปฏิสัมภิทาไม่มี. ก็การบรรลุปฏิสัมภิทาของพระเสขะทั้งหลาย มีในที่สุดแห่งวิโมกข์อันเป็นผลของพระเสขะ. การบรรลุปฏิสัมภิทาของพระอเสขะทั้งหลาย มีในที่สุดแห่งวิโมกข์อันเป็นผลของพระอเสขะ. ก็ปฏิสัมภิทาทั้งหลาย ของพระอริยะทั้งหลาย ย่อมสำเร็จด้วยผล ของพระอริยะนั้นเอง เหมือนดังพระกำลังทั้ง ๑๐ ของพระตถาคต ฉะนั้น ข้าพเจ้ากล่าวว่าปัญญามี ๔ อย่าง โดยเป็นปฏิสัมภิทา ๔ ดังนี้ หมายเอาปฏิสัมภิทาดังกล่าวมา ฉะนี้แล.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปญฺญาภูมิ - มูล - สรีรววตฺถาน

๔๓๐. กถํ ภาเวตพฺพาติ เอตฺถ ปน ยสฺมา อิมาย ปญฺญาย ขนฺธายตนธาตุอินฺทฺริยสจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทาทิเภทา ธมฺมา ภูมิ. สีลวิสุทฺธิ เจว จิตฺตวิสุทฺธิ จาติ อิมา เทฺว วิสุทฺธิโย มูลํ. ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ญาณทสฺสนวิสุทฺธีติ อิมา ปญฺจ วิสุทฺธิโย สรีรํ. ตสฺมา เตสุ ภูมิภูเตสุ ธมฺเมสุ อุคฺคหปริปุจฺฉาวเสน ญาณปริจยํ กตฺวา มูลภูตา เทฺว วิสุทฺธิโย สมฺปาเทตฺวา สรีรภูตา ปญฺจ วิสุทฺธิโย สมฺปาเทนฺเตน ภาเวตพฺพา. อยเมตฺถ สงฺเขโป.

การแยกแยะภูมิ - มูล - และโครงร่างแห่งปัญญา

ปัญญาพึงเจริญอย่างไร

๔๓๐. ก็ในปัญหากรรมว่า ปัญญาพึงเจริญอย่างไร นี้ มีอธิบายดังนี้ เพราะเหตุที่ธรรมทั้งหลาย อันต่างด้วยขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น เป็นภูมิแห่งปัญญานี้. วิสุทธิ ๒ เหล่านี้คือ สีลวิสุทธิ ๑ จิตตวิสุทธิ ๑ เป็นมูล. วิสุทธิ ๕ เหล่านี้ คือ ทิฐิวิสุทธิ ๑ กังขาวิตรณวิสุทธิ ๑ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ เป็นโครง. ฉะนั้น ภิกษุเมื่อทำความสั่งสมญาณ ด้วยอำนาจการเรียนและการไต่ถาม ในธรรมทั้งหลายอันเป็นภูมิเหล่านั้นแล้ว ยังวิสุทธิ ๒ อันเป็นมูลให้ถึงพร้อมแล้ว ทำวิสุทธิ ๕ อันเป็นโครงร่างให้ถึงพร้อม พึงเจริญเถิด. นี้เป็นความย่อในปัญหากรรมนี้.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๔๓๑. อยํ ปน วิตฺถาโร, ยํ ตาว วุตฺตํ "ขนฺธายตนธาตุอินฺทฺริยสจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทาทิเภทา ธมฺมา ภูมี"ติ, เอตฺถ ขนฺธาติ ปญฺจกฺขนฺธา รูปกฺขนฺโธ เวทนากฺขนฺโธ สญฺญากฺขนฺโธ สงฺขารกฺขนฺโธ วิญฺญาณกฺขนฺโธติ.

๔๓๑. ส่วนความพิสดารมีดังต่อไปนี้ จะวินิจฉัย ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ก่อนว่า "ธรรมทั้งหลาย อันต่างด้วยขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น เป็นภูมิ" นี้ต่อไป คำว่า ขันธ์ ได้แก่ ขันธ์ ๕ คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์.

รูปกฺขนฺธกถา

กถาว่าด้วยเรื่องรูปขันธ์

๔๓๒. ตตฺถ ยงฺกิญฺจิ สีตาทีหิ รุปฺปนลกฺขณํ ธมฺมชาตํ, สพฺพนฺตํ เอกโต กตฺวา รูปกฺขนฺโธติ เวทิตพฺพํ.

ตเทตํ รุปฺปนลกฺขเณน เอกวิธมฺปิ ภูโตปาทายเภทโต ทุพฺพิธํ[๑]

๔๓๒. ในบรรดาขันธ์ทั้ง ๕ นั้น ธรรมชาติที่มีความแปรผันเพราะวิโรธิปัจจัย มีความเย็นเป็นต้นเป็นลักษณะ อย่างใดอย่างหนึ่ง รวมธรรมชาตินั้นทั้งหมดเข้าไว้ด้วยกัน พึงทราบว่า ชื่อว่า รูปขันธ์.

รูปนี้นั้นมีอย่างเดียวบ้าง โดยลักษณะคือความแปรผัน มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นภูตรูปและอุปาทายรูป.

---

[๑] ฉ. ทุวิธํ.

ตตฺถ ภูตรูปํ จตุพฺพิธํ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตูติ. ตาสํ ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานานิ จตุธาตุววฏฺฐาเน วุตฺตานิ. ปทฏฺฐานโต ปน ตา สพฺพาปิ อวเสสธาตุตฺตยปทฏฺฐานา.

บรรดารูปทั้ง ๒ อย่างนั้น ภูตรูปมี ๔ อย่างคือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ. ข้าพเจ้าได้กล่าวลักษณะรสปัจจุปัฏฐานแห่งธาตุเหล่านั้นไว้แล้ว ในจตุธาตุววัฏฐานะ. แต่โดยปทัฏฐาน ธาตุ ๔ ทั้งหมดเหล่านั้นมีธาตุ ๓ ที่เหลือเป็นปทัฏฐาน.

อุปาทายรูปํ จตุวีสติวิธํ จกฺขุ โสตํ ฆานํ ชิวฺหา กาโย รูปํ สทฺโท คนฺโธ รโส อิตฺถินฺทฺริยํ ปุริสินฺทฺริยํ ชีวิตินฺทฺริยํ หทยวตฺถุ กายวิญฺญตฺติ วจีวิญฺญตฺติ อากาสธาตุ รูปสฺส ลหุตา รูปสฺส มุทุตา รูปสฺส กมฺมญฺญตา รูปสฺส อุปจโย รูปสฺส สนฺตติ รูปสฺส ชรตา รูปสฺส อนิจฺจตา กวฬิงฺกาโร อาหาโรติ.

อุปาทายรูปมี ๒๔ อย่างคือ จักขุ ๑ โสตะ ๑ ฆานะ ๑ ชิวหา ๑ กาย ๑ รูป ๑ สัททะ ๑ คันธะ ๑ รส ๑ อิตถินทรีย์ ๑ ปุริสินทรีย์ ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ หทัยวัตถุ ๑ กายวิญญัติ ๑ วจีวิญญัติ ๑ อากาสธาตุ ๑ ลหุตารูป ๑ มุทุตารูป ๑ กัมมัญญตารูป ๑ อุปจยรูป ๑ สันตติรูป ๑ ชรตารูป ๑ อนิจจตารูป ๑ กวฬิงการาหาร ๑.

ลักษณะรสปัจจุปัฏฐานและปทัฏฐานแห่งอุปาทายรูป

ปสาทรูป ๕

๔๓๓. ตตฺถ รูปาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณํ, ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺม-

๔๓๓. ในบรรดาอุปาทายรูปเหล่านั้น <u>จักขุ</u> มีความใสแห่งภูตรูปอันควรแก่การ-

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สมุฏฺฐานภูตปฺปสาทลกฺขณํ วา จกฺขุ, รูเปสุ อาวิญฺฉนรสํ, จกฺขุวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐานํ.

กระทบรูปเป็นลักษณะ อีกอย่างหนึ่ง มีความใสแห่งภูตรูปอันมีกรรม ซึ่งมีความใคร่จะเห็นเป็นต้นเหตุ เป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีอันชักมาที่รูปทั้งหลายเป็นรส มีภาวะเป็นที่รองรับจักขุวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะเห็น เป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน.

สทฺทาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณํ, โสตุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปฺปสาทลกฺขณํ วา โสตํ, สทฺเทสุ อาวิญฺฉนรสํ, โสตวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, โสตุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐานํ.

โสตะ มีความใสแห่งภูตรูปอันควรแก่การกระทบเสียงเป็นลักษณะ อีกอย่างหนึ่ง มีความใสแห่งภูตรูปอันมีกรรมซึ่งมีความใคร่จะฟังเป็นต้นเหตุเป็นสมุฏฐาน เป็นลักษณะ มีอันชักมาที่เสียงเป็นรส มีภาวะเป็นที่รองรับโสตวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรม ที่มีความใคร่จะฟังเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน.

คนฺธาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณํ ฆายิตุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปฺปสาทลกฺขณํ วา ฆานํ, คนฺเธสุ อาวิญฺฉนรสํ,

ฆานะ มีความใสแห่งภูตรูปอันควรแก่การกระทบกลิ่นเป็นลักษณะ อีกอย่างหนึ่ง มีความใสแห่งภูตรูปอันมีกรรมซึ่งมีความใคร่

ฆานวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, ฆายิตุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐานํ.

จะดมเป็นต้นเหตุเป็นสมุฏฐาน เป็นลักษณะ มีอันชักมาที่กลิ่นเป็นรส มีภาวะเป็นที่รองรับฆานวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะดมเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน.

รสาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณา สายิตุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปฺปสาทลกฺขณา วา ชิวฺหา, รเสสุ อาวิญฺฉนรสา, ชิวฺหาวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานา, สายิตุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐานา.

ชิวหา มีความใสแห่งภูตรูปอันควรแก่การกระทบรสเป็นลักษณะ อีกอย่างหนึ่ง มีความใสแห่งภูตรูปอันมีกรรมซึ่งมีความใคร่จะลิ้มเป็นต้นเหตุเป็นสมุฏฐาน เป็นลักษณะ มีอันชักมาที่รสเป็นรส มีภาวะเป็นที่รองรับชิวหาวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะลิ้มเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน.

โผฏฺฐพฺพาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขโณ, ผุสิตุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปฺปสาทลกฺขโณ วา กาโย, โผฏฺฐพฺเพสุ อาวิญฺฉนรโส, กายวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐาโน, ผุสิตุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐาโน.

กาย มีความใสแห่งภูตรูปอันควรแก่การกระทบโผฏฐัพพะเป็นลักษณะ อีกอย่างหนึ่ง มีความใสแห่งภูตรูปอันมีกรรมซึ่งมีความใคร่จะถูกต้องเป็นต้นเหตุเป็นสมุฏฐาน เป็นลักษณะ มีอันชักมาที่โผฏฐัพพะเป็นรส มีภาวะเป็นที่รองรับกายวิญญาณเป็นปัจจุปัฏ-

ฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะถูกต้องเป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน.

ความเห็นของเกจิอาจารย์
เกี่ยวกับปสาทรูป ๕

๔๓๔. เกจิ ปน "เตชาธิกานํ ภูตานํ ปสาโท จกฺขุ, วายุปฐวีอาปาธิกานํ ภูตานํ ปสาทา โสตฆานชิวฺหา, กาโย สพฺเพสนฺ"ติ[๑] วทนฺติ. อปเร "เตชาธิกานํ ปสาโท จกฺขุ, วิวรวายุอาปปฐวาธิกานํ โสตฆานชิวฺหากายา"ติ วทนฺติ. เต วตฺตพฺพา "สุตฺตํ อาหรถา"ติ. อทฺธา สุตฺตเมว น ทกฺขิสฺสนฺติ. เกจิ ปเนตฺถ "เตชาทีนํ คุเณหิ รูปาทีหิ อนุคฺคยฺห-

๔๓๔. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ความใสแห่งภูตรูปทั้งหลาย ที่มากไปด้วยเตโช เป็นจักขุ ความใสแห่งภูตรูปทั้งหลายที่มากไปด้วยวาโย เป็นโสตะ ที่มากไปด้วยปฐวี เป็นฆานะ ที่มากไปด้วยอาโป เป็นชิวหา ความใสแห่งภูตรูปทั้งหมด เป็นกาย". อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "ความใสแห่งภูตรูปที่มากไปด้วยเตโช เป็นจักขุ ความใสแห่งภูตรูปที่มากไปด้วยช่องว่าง เป็นโสตะ

---

[๑] ฉ. สพฺเพสมฺปีติ.

ภาวโต"ติ การณํ วทนฺติ.[๑] เต วตฺตพฺพา "โก ปเนวมาห 'รูปาทโย เตชาทีนํ คุณา'ติ. อวินิพฺโภควุตฺตีสุ หิ ภูเตสุ อยํ อิมสฺส คุโณ อยํ อิมสฺส คุโณติ น ลพฺภา วตฺตุนฺ"ติ. อถาปิ วเทยฺยุํ "ยถา เตสุ เตสุ สมฺภาเรสุ ตสฺส ตสฺส ภูตสฺส อธิกตาย ปฐวีอาทีนํ สนฺธารณาทีนิ กิจฺจานิ อิจฺฉถ, เอวํ เตชาทิอธิเกสุ สมฺภาเรสุ รูปาทีนํ อธิกภาวทสฺสนโต อิจฺฉิตพฺพเมตํ รูปาทโย เตสํ คุณา"ติ. เต วตฺตพฺพา "อิจฺเฉยฺยาม, ยทิ อาปาธิกสฺส อาสวสฺส คนฺธโต ปฐวีอธิเก กปฺปาเส คนฺโธ อธิกตโร สิยา, เตชาธิกสฺส จ อุโณฺหทกสฺส วณฺณโตปิ สีตุทกสฺส วณฺโณ ปริหาเยถ". ยสฺมา ปเนตํ อุภยมฺปิ นตฺถิ, ตสฺมา

ที่มากไปด้วยวาโย เป็นฆานะ ที่มากไปด้วยอาโป เป็นชิวหา ที่มากไปด้วยปฐวี เป็นกาย". พึงบอกอาจารย์เหล่านั้นว่า "ขอให้ชักสูตรมา" ดังนี้. ท่านจักไม่พบสูตรเลยอย่างแน่นอน. ก็ในอธิการนี้ อาจารย์บาง-พวก ย่อมกล่าวเหตุว่า "เพราะภาวะที่ภูตรูปทั้งหลายมีเตโชเป็นต้น อันโคจรรูปทั้งหลาย มีรูปเป็นต้นอันเป็นคุณอนุเคราะห์อยู่". อาจารย์บางพวกเหล่านั้น พึงถูกค้านว่า "ก็ใครเล่า กล่าวอย่างนี้ว่า 'โคจรรูปมีรูปเป็นต้น เป็นคุณของภูตรูปมีเตโชเป็นต้น'. เพราะในภูตรูปทั้งหลายอันมีความเป็นไปแยกกันไม่ได้ ใครกล่าวไม่ได้ว่า นี้เป็นคุณของรูปนี้ นี้เป็นคุณของรูปนี้". แม้ถ้าว่าอาจารย์เหล่านั้น จะพึงกล่าวว่า "ท่านทั้งหลาย ย่อมประสงค์เอากิจมีการทรงไว้เป็นต้น ของปฐวีเป็นต้น

---

[๑] ฉ. ทสฺเสนฺติ.

[๑]ปหาเยเถตเมเตสํ นิสฺสยภูตานํ วิเสสกปฺปนํ, "ยถา อวิเสเสปิ เอกกลาเป ภูตานํ รูปรสาทโย อญฺญมญฺญํ วิสทิสา โหนฺติ, เอวํ จกฺขุปฺปสาทาทโย อวิชฺชมาเนปิ อญฺญสฺมึ วิเสสการเณ"ติ คเหตพฺพเมตํ[๑]

เพราะความที่ภูตรูปนั้น ๆ มีอยู่มากในองค์ประกอบนั้น ๆ ฉันใด คำที่ว่า โคจรรูปมีรูปเป็นต้น เป็นคุณของภูตรูปมีเตโชเป็นต้นเหล่านั้น นี้ก็พึงประสงค์ เพราะแสดงถึงความที่รูปเป็นต้น มีอยู่มากในส่วนประกอบทั้งหลาย ที่มากไปด้วยเตโชเป็นต้น ก็เหมือนฉันนั้น" ดังนี้. อาจารย์เหล่านั้นพึงถูกค้านว่า "เราทั้งหลายพึงประสงค์อยู่หากว่ากลิ่นในฝ่ายที่มากไปด้วยปฐวี จะพึงเป็นกลิ่นฉุนยิ่งกว่ากลิ่นแห่งของดอง ที่มากไปด้วยอาโป และสีของน้ำเย็นจะพึงจางแม้กว่าสีของน้ำร้อนที่มากไปด้วยเตโช". แต่เพราะไม่มีทั้ง ๒ อย่างนี้ ฉะนั้น ท่านทั้งหลาย จงละความคิดถึงความแตกต่างนี้แห่งภูตรูป อันเป็นที่อาศัยเหล่านี้เสียเถิด ควรถือเอาความข้อนี้ว่า "รูปและรสเป็นต้น

๑-๑ สี. ก. ปหาเยเถตํ. เอตฺถ เอกํ วิเสสกปฺปนํ ปหาย ยถา ฯเปฯ วิเสสการเณติ เอตํ คเหตพฺพนฺติ โยชนา.

แห่งภูตรูปทั้งหลายในกลาปเดียวกัน แม้ไม่มีความต่างกัน ก็ยังไม่เหมือนกันและกันฉันใด ปสาทรูปทั้งหลายมีจักขุประสาทเป็นต้น แม้เมื่อไม่มีเหตุแห่งความต่างกัน อย่างอื่นก็ไม่เหมือนกันและกันฉันนั้น" ดังนี้.

กึ ปน ตํ ยํ อญฺญมญฺญสฺส อสาธารณํ ? กมฺมเมว จ[๑] เนสํ วิเสสการณํ. ตสฺมา กมฺมวิเสสโต เอเตสํ วิเสโส, น ภูตวิเสสโต. ภูตวิเสเส หิ สติ ปสาโทว น อุปฺปชฺชติ. สมานํ[๒] หิ ปสาโท, น วิสมานนฺติ[๒] โปราณา.

ก็ธรรมชาติ เป็นเหตุไม่ทั่วไปของกันและกันนั้นใด ได้แก่อะไรเล่า ? ก็กรรมนั่นแหละ เป็นเหตุต่างกันของประสาทรูปมีจักขุประสาทเป็นต้นเหล่านั้น. เพราะเหตุนั้น ความต่างกันของปสาทรูปมีจักขุประสาทเป็นต้นเหล่านี้ มีขึ้นโดยความต่างแห่งกรรม หาใช่โดยความต่างแห่งภูตรูปไม่. จริงอยู่ พระโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า ก็เมื่อมีความต่างแห่งภูตรูป ความใสย่อมไม่เกิดขึ้นเลย. เพราะว่าความใส ย่อมเกิดขึ้นแก่ภูตรูปที่เสมอกันทั้งหลาย ไม่ใช่เกิดขึ้นแก่ภูตรูปที่ไม่เสมอกันดังนี้.

---

[๑] ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.
[๒-๒] ฉ. สมานานญฺหิ ปสาโท, น วิสมานานนฺติ...

๔๓๕. เอวํ กมฺมวิเสสโต วิเสสวนฺเตสุ จ เอเตสุ จกฺขุโสตานิ อสมฺปตฺตวิสยคฺคาหกานิ, อตฺตโน นิสฺสยํ อนลฺลีนนิสฺสเย เอว วิสเย วิญฺญาณเหตุตฺตา. ฆานชิวฺหากายา สมฺปตฺตวิสยคฺคาหกา, นิสฺสยวเสน เจว สยญฺจ อตฺตโน นิสฺสยํ อลฺลีเนเยว วิสเย วิญฺญาณเหตุตฺตา.

๔๓๕. ก็ในบรรดาปสาทรูปเหล่านี้ ซึ่งมีความต่างกัน โดยความต่างแห่งกรรมอย่างนี้ จักขุและโสตะ เป็นรูปที่รับอารมณ์ที่ยังไม่มาถึงตัวได้ เพราะจักขุและโสตะเหล่านั้น เป็นเหตุแห่งวิญญาณในอารมณ์ที่มีที่อาศัยอันไม่ติดกับที่อาศัยของตนเลย. ฆานะ ชิวหา และกาย เป็นรูปที่รับอารมณ์ที่มาถึงตัว เพราะฆานะ ชิวหาและกาย เป็นเหตุแห่งวิญญาณในอารมณ์ที่ติดกับที่อาศัยของตน ด้วยอำนาจแห่งที่อาศัยและด้วยตนเอง.

จักขุ

๔๓๖. จกฺขุญฺเจตฺถ ยเทตํ โลเก นีลปขุมสมากิณฺณํ กณฺหสุกฺกมณฺฑลวิจิตฺตํ นีลุปฺปลทลสนฺนิภํ จกฺขุนฺติ วุจฺจติ, ตสฺส สสมฺภารจกฺขุโน เสตมณฺฑลปริกฺขิตฺตสฺส กณฺหมณฺฑลสฺส มชฺเฌ อภิมุเข ฐิตานํ สรีรสณฺฐานุปฺปตฺติเทเส สตฺตสุ ปิจุปฏเลสุ อาสิตฺตเตลํ ปิจุปฏลานิ วิย สตฺต อกฺขิปฏลานิ พฺยาเปตฺวา ธารณนฺหาปนมณฺฑนวีชนกิจฺจาหิ จตูหิ ธาตีหิ

๔๓๖. ก็ในบรรดาอุปาทายรูป ๕ ที่แสดงไขไว้แล้วนี้ จักขุ อันธาตุทั้ง ๔ ซึ่งมีหน้าที่ทรงไว้ ยึดไว้ ทำให้อบอุ่นและพยุงไว้ ซึมซาบเยื่อตา ๗ ชั้น เหมือนน้ำมันที่ราดลงไปในปุยนุ่น ๗ ชั้น อาบปุยนุ่นทุกชั้นอยู่ ทำอุปการะแล้ว อุปมาเหมือนดังขัตติยกุมารอันพระพี่เลี้ยงทั้ง ๔ คน ซึ่งมีหน้าที่อุ้ม ถวายน้ำสรง แต่งพระองค์และถวายงานพัด ทำอุปการะถวาย อันอุตุจิตและอาหารอุปถัมภ์

ขตฺติยกุมาโร วิย สนฺธารณาพนฺธน- ปริปาจนสมุทีรณกิจฺจาหิ จตูหิ ธาตูหิ กตูปการํ อุตุจิตฺตาหาเรหิ อุปตฺถมฺภิยมานํ อายุนา อนุปาลิยมานํ วณฺณคนฺธรสาทีหิ ปริวุตํ ปมาณโต อูกาสิรมตฺตํ จกฺขุ- วิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติ. วุตฺตมฺปิ เจตํ ธมฺมเสนาปตินา :

"เยน จกฺขุปฺปสาเทน
รูปานิ มนุปสฺสติ
ปริตฺตํ สุขุมํ เอตํ
อูกาสิรสมูปมนฺ"ติ.

สสมฺภารโสตวิลสฺส ปน[๑] อนฺโต ตนุตมฺพโลมาจิเต องฺคุลิเวธกสณฺฐาเน

อยู่ อันอายุคอยตามรักษา อันอวินิพโภครูป มีวัณณะ คันธะและรสเป็นต้นแวดล้อม โดยประมาณเท่าศีรษะเล็น ยังความเป็นวัตถุและทวารให้สำเร็จตามควร แก่วิถีจิตทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้นตั้งอยู่ ในแหล่งที่เกิดสรีรสัณฐานของรูปทั้งหลาย ที่อยู่ตรงหน้าในท่ามกลางแววตาดำ ที่แววตาขาวล้อมอยู่ ของสสัมภารจักขุ ที่ชาวโลกเรียกกันว่าจักขุ อันเรียงรายด้วยขนตาสีดำ งามด้วยตาดำและขาว คล้ายกับกลีบบัวขาบ. ข้อนี้สมดังคำที่พระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ว่า :

"บุคคลย่อมเห็นรูปทั้งหลาย ด้วยจักขุประสาทใด จักขุประสาทนั้นเป็นของเล็กละเอียด เปรียบได้กับศีรษะเล็น" ดังนี้.

โสตะ

ส่วน โสตะ อันธาตุทั้ง ๔ มีประการได้กล่าวไว้แล้ว ทำอุปการะแล้ว อันอุตุจิต

[๑] ฉ. ปน-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ปเทเส โสตํ วุตฺตปฺปการาหิ ธาตูหิ กตูปการํ อุตุจิตฺตาหาเรหิ อุปตฺถมฺภิยมานํ อายุนา อนุปาลิยมานํ วณฺณาทีหิ ปริวุตํ โสตวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติ.

และอาหารอุปถัมภ์อยู่ อันอายุคอยตามรักษา อันอวินิพโภครูปมีวัณณะเป็นต้นแวดล้อม ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารตามควร แก่วิถีจิตทั้งหลาย มีโสตวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ในแหล่งมีสัณฐานดังวงแหวน มีขนอ่อนสีน้ำตาลงอกขึ้นอยู่ภายในช่องแห่งสสัมภารโสต.

ฆานะ

สสมฺภารฆานวิลสฺส อนฺโต อชปทสณฺฐาเน ปเทเส ฆานํ ยถาวุตฺตปฺปการอุปการุปตฺถมฺภนานุปาลนปริวารํ ฆานวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติ.

ฆานะ ได้มีอุปการะการอุปถัมภ์การตามรักษา ตามที่กล่าวแล้วเป็นบริวาร ให้สำเร็จความเป็นวัตถุ และทวารตามควร แก่วิถีจิตทั้งหลาย มีฆานวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ในแหล่งมีสัณฐานดังกีบแพะ ภายในช่องสสัมภารฆานะ.

ชิวหา

สสมฺภารชิวฺหามชฺฌสฺส อุปริ อุปฺปลทลคฺคสณฺฐาเน ปเทเส ชิวฺหา ยถาวุตฺตปฺปการอุปการุปตฺถมฺภนานุปาลน-

ชิวหา มีอุปการะการอุปถัมภ์และการตามรักษาตามที่กล่าวแล้วเป็นบริวาร ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารตามควร แก่

ปริวารา ชิวฺหาวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานา ติฏฺฐติ.

วิถีจิตทั้งหลาย มีชิวหาวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ในแหล่งมีสัณฐานดังปลายกลีบอุบล ที่เบื้องบนของท่ามกลางสสัมภารชิวหา.

กาย

ยาวตา ปน อิมสฺมึ กาเย อุปาทินฺนรูปํ นาม อตฺถิ. สพฺพตฺถ กาโย กปฺปาสปฏเล เสนฺโห วิย วุตฺตปฺปการอุปการุปตฺถมฺภนานุปาลนปริวาโรว หุตฺวา กายวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมาโน ติฏฺฐติ.

ก็ชื่อว่า อุปาทินรูป ยังมีอยู่ในกายนี้ตราบใด. ตราบนั้น กาย ก็เป็นสภาพมีอุปการะมีการอุปถัมภ์มีการตามรักษา ตามที่กล่าวแล้วเป็นบริวาร เหมือนดังน้ำมันในเยื่อปุยฝ้าย ยังความเป็นวัตถุและทวารให้สำเร็จ ตามควรแก่วิถีจิตทั้งหลายมีกายวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ในแหล่งทั้งปวง.

วมฺมิกุทกากาสคามสิวฏฺฐิกาสงฺขาต[๑]สโคจรนินฺนา วิย จ อหิสุํสุมารปกฺขี[๒]กุกฺกุรสิคาลา รูปาทิสโคจรนินฺนาว เอเต จกฺขาทโยติ ทฏฺฐพฺพา.

อนึ่ง ปสาทรูปมีจักขุเป็นต้นเหล่านี้ บัณฑิตพึงเห็นว่าจักขุเป็นต้น ก็น้อมไปสู่โคจรของตนมีรูปเป็นต้น เหมือนดังงู น้อมไปสู่โคจรของตนคือจอมปลวก จระเข้ น้อมไปสู่โคจรของตนคือน้ำ นก น้อมไปสู่โคจรของ

---

๑ ฉ. ...สิวถิกสงฺขาต...
๒ ม. ...สํสุมาร...

ตนคืออากาศ สุนัขบ้าน น้อมไปสู่โคจรของตนคือหมู่บ้าน สุนัขจิ้งจอก น้อมไปสู่โคจรของตนคือป่าช้าผีดิบ.

โคจรรูป ๔

๔๓๗. ตโต ปเรสุ ปน รูปาทีสุ จกฺขุปฏิหนนลกฺขณํ รูปํ, จกฺขุวิญฺญาณสฺส วิสยภาวรสํ, ตสฺเสว โคจรปจฺจุปฏฺฐานํ, จตุมหาภูตปทฏฺฐานํ. ยถา เจตํ ตถา สพฺพานิปิ อุปาทายรูปานิ. ยตฺถ ปน วิเสโส อตฺถิ, ตตฺถ วกฺขาม. ตยิทํ นีลํ ปีตกนฺติอาทิวเสน อเนกวิธํ.

๔๓๗. ก็จะวินิจฉัยในโคจรรูปทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ต่อจากประสาทรูปนั้นไป รูป มีการกระทบจักขุเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งจักขุวิญญาณเป็นรส มีความเป็นโคจรแห่งจักขุวิญญาณนั้นนั่นแหละ เป็นปัจจุปัฏฐาน มีมหาภูตรูป ๔ เป็นปทัฏฐาน. ก็อุปาทายรูปทั้งหมดก็เหมือนอย่างรูปนี้. แต่ในที่ใดมีความแปลกกัน ข้าพเจ้าจักกล่าวในที่นั้น. รูปนี้นั้นมีหลายอย่างโดยเป็นรูปมีอาทิ คือ รูปสีเขียว รูปสีเหลือง.

โสตปฏิหนนลกฺขโณ สทฺโท, โสตวิญฺญาณสฺส วิสยภาวรโส, ตสฺเสว โคจรปจฺจุปฏฺฐาโน. เภริสทฺโท มุทิงฺคสทฺโทติอาทินา นเยน อเนกวิโธ.

สัททะ มีการกระทบโสตเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งโสตวิญญาณเป็นรส มีความเป็นโคจร แห่งโสตวิญญาณนั้นนั่นแหละเป็นปัจจุปัฏฐาน. มีหลายอย่างโดยนัยมีอาทิ คือ เสียงกลอง เสียงตะโพน.

ฆานปฏิหนนลกฺขโณ คนฺโธ, ฆานวิญฺญาณสฺส วิสยภาวรโส, ตสฺเสว โคจรปจฺจุปฏฺฐาโน. มูลคนฺโธ สารคนฺโธติอาทินา นเยน อเนกวิโธ.

คันธะ มีการกระทบฆานะเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งฆานวิญญาณเป็นรส มีความเป็นโคจร แห่งฆานวิญญาณนั้นนั่นแหละเป็นปัจจุปัฏฐาน. มีหลายอย่างโดยนัยมีอาทิคือ กลิ่นที่ราก กลิ่นที่แก่น.

ชิวฺหาปฏิหนนลกฺขโณ รโส, ชิวฺหาวิญฺญาณสฺส วิสยภาวรโส, ตสฺเสว โคจรปจฺจุปฏฺฐาโน. มูลรโส ขนฺธรโสติอาทินา นเยน อเนกวิโธ.

รส มีการกระทบชิวหาเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งชิวหาวิญญาณเป็นรส มีความเป็นโคจรแห่งชิวหาวิญญาณนั้นนั่นแหละเป็นปัจจุปัฏฐาน. มีหลายอย่างโดยนัยมีอาทิคือ รสที่ราก รสที่ลำต้น.

ภาวรูป

๔๓๘. อิตฺถิภาวลกฺขณํ อิตฺถินฺทฺริยํ, อิตฺถีติ ปกาสนรสํ, อิตฺถิลิงฺคนิมิตฺตกุตฺตากปฺปานํ กรณ[1]ภาวปจฺจุปฏฺฐานํ. ปุริสภาวลกฺขณํ ปุริสินฺทฺริยํ, ปุริโสติ ปกาสนรสํ, ปุริสลิงฺคนิมิตฺตกุตฺตากปฺปานํ การณภาว-

๔๓๘. อิตถินทรีย์ มีอิตถีภาวะเป็นลักษณะ มีการประกาศว่าเป็นหญิงเป็นรส มีความเป็นเหตุแห่งอิตถีลิงคะ (เพศหญิง) อิตถีนิมิต (นิมิตแห่งหญิง) อิตถีกุตตะ (กิริยาแห่งหญิง) และอิตถีอากัปปะ(อาการ

---

[1] ฉ. การณภาว...

ปจฺจุปฏฺฐานํ. ตทุภยมฺปิ กายปฺปสาโท วิย สกลสรีรํ พฺยาปกเมว[๑] น จ กายปฺปสาเทน ฐิโตกาเส ฐิตนฺติ วา อฏฺฐิโตกาเส ฐิตนฺติ[๒] วา วตฺตพฺพตํ อาปชฺชติ, รูปรสาทโย วิย อญฺญมญฺญํ สงฺกโร นตฺถิ.

แห่งหญิง) เป็นปัจจุปัฏฐาน. ปุริสินทรีย์ มีปุริสภาวะเป็นลักษณะ มีการประกาศว่าเป็นชายเป็นรส มีความเป็นเหตุแห่งปุริสลิงคะ (เพศชาย) ปุริสนิมิต (นิมิตแห่งชาย) ปุริสกุตตะ (กิริยาแห่งชาย) ปุริสอากัปปะ (อาการแห่งชาย)เป็นปัจจุปัฏฐาน. อินทรีย์ทั้ง ๒ อย่างนั้น ซึมซาบไปตลอดสรีระทั้งสิ้นเหมือนอย่างกายประสาททีเดียว แต่ไม่ถึงภาวะที่จะกล่าวได้ว่า ตั้งอยู่ในโอกาสที่กายประสาทตั้งอยู่ หรือว่า ตั้งอยู่ในโอกาสที่กายประสาทไม่ตั้งอยู่ ความระคนกันและกันย่อมไม่มี เหมือนกับรูปและรสเป็นต้นฉะนั้น.

ชีวิตรูป

๔๓๙. สหชรูปานุปาลนลกฺขณํ ชีวิตินฺทฺริยํ, เตสํ ปวตฺตนรสํ, เตสํเยว[๓] ฐปนปจฺจุปฏฺฐานํ, ยาปยิตพฺพภูตปทฏฺฐานํ. สนฺเตปิ จ อนุปาลนลกฺขณาทิมฺหิ วิธาเน

๔๓๙. ชีวิตินทรีย์ มีการตามรักษาสหชาตรูปเป็นลักษณะ มีการให้สหชาตรูปเหล่านั้นเป็นไปเป็นรส มีความเป็นเหตุตั้งอยู่แห่งสหชาตรูปเหล่านั้นแหละ เป็นปัจจุ-

---

๑ อิ. สกลสรีรพฺยาปกเมว.
๒ สี. ม. อฏฺฐิตนฺติ.
๓ ฉ. เตสญฺเญว.

อตฺถิกฺขเณเยว ตํ สหชรูปานิ อนุปาเลติ อุทกํ วิย อุปฺปลาทีนิ. ยถาสกํ ปจฺจยุปฺปนฺเนปิ จ ธมฺเม ปาเลติ ธาตี วิย กุมารํ. สยํ ปวตฺติตธมฺมสมฺพนฺเธเนว จ ปวตฺตติ นิยามโก วิย. น ภงฺคโต อุทฺธํ ปวตฺตติ, อตฺตโน จ ปวตฺตยิตพฺพานํ จ อภาวา. น ภงฺคกฺขเณ ฐเปติ, สยํ ภิชฺชมานตฺตา. ขียมาโน วิย วฏฺฏิเสฺนโห ทีปสิขํ. น จ อนุปาลนปวตฺตนฐปนานุภาววิรหิตํ ยถาวุตฺตกฺขเณ ตสฺส ตสฺส สาธนโตติ ทฏฺฐพฺพํ.

ปัฏฐาน มีภูตรูปที่ตนพึงให้เป็นไป เป็นปทัฏฐาน. ก็ชีวิตินทรีย์นั้น แม้เมื่อมีการกระทำอันมีการตามรักษาเป็นลักษณะเป็นต้นอยู่ ก็ย่อมตามรักษาสหชาตรูปทั้งหลาย ในขณะที่ยังมีสหชาตรูป ที่ตนพึงตามรักษาอยู่นั้นเอง เหมือนอย่างน้ำตามรักษาไม้น้ำ มีอุบลเป็นต้นฉะนั้น. อนึ่งย่อมรักษาธรรมทั้งหลายที่เกิดแต่ปัจจัยตามควรแก่ตน เหมือนดังพระพี่เลี้ยง ย่อมเลี้ยงพระราชกุมารฉะนั้น. อนึ่ง ย่อมเป็นไปโดยสัมพันธ์กับธรรมที่ตนให้เป็นไปเอง เหมือนนายเรือฉะนั้น. ไม่เป็นไปพ้นจากการแตกทำลายไป เพราะความไม่มีตนและสิ่งทั้งหลายที่ตนจะพึงให้เป็นไป. ย่อมไม่ดำรงอยู่ในภังคขณะ เพราะตนกำลังแตกทำลายไป. เปรียบเหมือนไส้และน้ำมันกำลังสิ้นไป ย่อมไม่ดำรงเปลวประทีปไว้ได้ฉะนั้น. พึงเห็นว่า ก็ชีวิตินทรีย์ไม่เว้นจากอานุภาพ ในการตามรักษาการยังสหชาตรูปให้เป็นไป และการดำรงไว้เพราะให้สำเร็จกิจนั้น ๆ ในขณะตามที่กล่าวแล้ว.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

หทัยวัตถุ

๔๔๐. มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนํ นิสฺสยลกฺขณํ หทยวตฺถุ, ตาสญฺเญว ธาตูนํ อาธารณรสํ, อุพฺพหนปจฺจุปฏฺฐานํ. หทยสฺส อนฺโต กายคตาสติกถายํ วุตฺตปฺปการํ โลหิตํ นิสฺสาย สนฺธารณาทิกิจฺเจหิ ภูเตหิ กตูปการํ อุตุจิตฺตาหาเรหิ อุปตฺถมฺภิยมานํ อายุนา อนุปาลิยมานํ มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนญฺเจว ตํสมฺปยุตฺตธมฺมานญฺจ วตฺถุภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติ.

๔๔๐. หทัยวัตถุ มีความเป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุเป็นลักษณะ มีการรองรับธาตุเหล่านั้นแหละเป็นรส มีการขนไปเป็นปัจจุปัฏฐาน. หทัยวัตถุนั้นอาศัยโลหิตมีประการที่กล่าวแล้ว ในกายคตาสติกถา อันภูตรูปทั้งหลาย ซึ่งทำหน้าที่ทรงไว้เป็นต้น ทำอุปการะแล้ว อันอุตุจิตและอาหารอุปถัมภ์อยู่ อันอายุคอยตามรักษา ยังความเป็นวัตถุให้สำเร็จแก่มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมอันสัมปยุตกับธาตุทั้ง ๒ นั้น ตั้งอยู่ภายในแห่งหัวใจ.

วิญญัตติรูป ๒

กายวิญญัตติ

๔๔๑. อภิกฺกมาทิปวตฺตกจิตฺตสมุฏฺฐานวาโยธาตุยา สหชรูปกายตฺถมฺภนสนฺธารณจลนสฺส ปจฺจโย อาการวิกาโร กายวิญฺญตฺติ, อธิปฺปายปฺปกาสนรสา,

๔๔๑. ความเปลี่ยนแปลงแห่งอาการที่เป็นปัจจัยแก่การค้ำจุนการทรงไว้และการไหวของรูปกายที่เกิดร่วมกัน แห่งวาโยธาตุซึ่งมีจิตอันยังอาการ มีการก้าวไปข้างหน้า

กายวิปฺผนฺทนเหตุภาวปจฺจุปฏฺฐานา จิตฺต-สมุฏฺฐานวาโยธาตุปทฏฺฐานา. สา ปเนสา กายวิปฺผนฺทเนน อธิปฺปายวิญฺญาปน-เหตุตฺตา สยญฺจ เตน กายวิปฺผนฺทน-สงฺขาเตน กาเยน วิญฺเญยฺยตฺตา "กายวิญฺญตฺตี"ติ วุจฺจติ. ตาย จ ปน จลิเตหิ จิตฺตชรูเปหิ อภิสมฺพนฺธานํ อุตุชาทีนมฺปิ จลนโต อภิกฺกมปฏิกฺกมาทโย[๑] ปวตฺตนฺตีติ เวทิตพฺพา.

เป็นต้นให้เป็นไปเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า กาย-วิญญัติ มีการประกาศความประสงค์เป็นรส มีความเป็นเหตุ แห่งความไหวกายเป็นปัจจุปัฏฐาน มีวาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นปทัฏฐาน. ก็กายวิญญัตินี้นั้นท่านเรียกว่า "กายวิญญัติ" เพราะเป็นเหตุแห่งการให้รู้ความประสงค์ด้วยการไหวกาย และเพราะตนเองก็พึงรู้ได้ด้วยกาย กล่าวคือการไหวกายนั้น. ก็แล อาการทั้งหลาย มีการก้าวไปและถอยกลับเป็นต้น ก็พึงทราบว่า ย่อมเป็นไป เพราะความไหวแม้แห่งอุตุชรูปเป็นต้น ซึ่งสัมพันธ์กันโดยเฉพาะกับจิตตชรูปที่ไหวเพราะกายวิญญัตินั้น.

วจีวิญญัตติ

วจีเภทปฺปวตฺตกจิตฺตสมุฏฺฐานปฐวี-ธาตุยา อุปาทินฺนฆฏฺฏนสฺส ปจฺจโย อาการวิกาโร วจีวิญฺญตฺติ, อธิปฺปายปฺ-ปกาสนรสา, วจีโฆสสฺส เหตุภาว-

ความเปลี่ยนแปลงแห่งอาการอันเป็นปัจจัยแห่งการกระทบของอุปาทินรูป แห่งปฐวีธาตุซึ่งมีจิตอันยังการเปล่งวาจาให้เป็นไป เป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า วจีวิญญัติ มีการ

[๑] ฉ. อภิกฺกมาทโย.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปจฺจุปฏฺฐานา, จิตฺตสมุฏฺฐานปฐวีธาตุปทฏฺฐานา. สา ปเนสา วจีโฆเสน อธิปฺปายวิญฺญาปนเหตุตฺตา, สยญฺจ ตาย วจีโฆสสงฺขาตาย วาจาย วิญฺเญยฺยตฺตา "วจีวิญฺญตฺตี"ติ วุจฺจติ. ยถา หิ อรญฺเญ อุสฺสาเปตฺวา พทฺธ[๑]โคสีสาทิอุทกนิมิตฺตํ ทิสฺวา อุทกเมตฺถ อตฺถีติ วิญฺญายติ, เอวํ กายวิปฺผนฺทนญฺเจว วจีโฆสญฺจ คเหตฺวา กายวจีวิญฺญตฺติโยปิ วิญฺญายนฺติ.

ประกาศความประสงค์เป็นรส มีความเป็นเหตุแห่งการเปล่งคำพูดเป็นปัจจุปัฏฐาน มีปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นปทัฏฐาน. ก็วจีวิญญัตินี้นั้น เรียกว่า "วจีวิญญัติ" เพราะความเป็นเหตุ แห่งการให้รู้ความประสงค์ด้วยการเปล่งคำพูด และเพราะตนเองพึงรู้ด้วยวาจากล่าวคือ การเปล่งคำพูดนั้น. เหมือนอย่างว่า เครื่องหมายน้ำมีศีรษะโคเป็นต้นที่เขาให้ยกขึ้นผูกไว้ในป่า คนเห็นแล้วย่อมรู้ได้ว่าที่นี้มีน้ำฉันใด แม้กายวิญญัติและวจีวิญญัติอันคนถือเอาการไหวกาย และการเปล่งคำพูดก็รู้ได้ฉันนั้น.

ปริเฉทรูป

๔๔๒. รูปปริจฺเฉทลกฺขณา อากาสธาตุ, รูปปริยนฺตปฺปกาสนรสา, รูปมริยาทปจฺจุปฏฺฐานา, อสมฺผุฏฺฐภาวฉิทฺทวิวรภาวปจฺจุปฏฺฐานา วา, ปริจฺฉินฺนรูปปทฏฺฐานา. ยาย ปริจฺฉินฺเนสุ รูเปสุ อิทมิโต

๔๔๒. อากาสธาตุ มีการตัดตอนรูปเป็นลักษณะ มีการประกาศที่สุดรอบของรูปเป็นรส มีขอบเขตของรูปเป็นปัจจุปัฏฐาน หรือมีภาวะที่ภูตรูปเหล่านั้นแหละ ไม่ถูกต้องและความเป็นช่องเป็นรูเป็นปัจจุปัฏฐาน มี

๑ ฉ. พนฺธ...

อุทฺธมโธ ติริยนฺติ จ โหติ.

รูปที่ถูกตัดตอนแล้วเป็นปทัฏฐาน. ในรูปทั้งหลายที่ถูกอากาสธาตุใดตัดตอนแล้ว ย่อมมีกำหนดว่า รูปนี้ ข้างนี้อยู่บน ข้างนี้อยู่ล่าง และข้างนี้ขวาง.

วิการรูป ๓

๔๔๓. อทนฺธตาลกฺขณา รูปสฺส ลหุตา, รูปานํ ครุภาววิโนทนรสา, ลหุปริวตฺติตาปจฺจุปฏฺฐานา, ลหุรูปปทฏฺฐานา. อถทฺธตาลกฺขณา รูปสฺส มุทุตา, รูปานํ ถทฺธภาววิโนทนรสา, สพฺพกิริยาสุ อวิโรธิตาปจฺจุปฏฺฐานา, มุทุรูปปทฏฺฐานา. สรีรกิริยานุกุลกมฺมญฺญภาวลกฺขณา รูปสฺส กมฺมญฺญตา, อกมฺมญฺญตาวิโนทนรสา, อทุพฺพลภาวปจฺจุปฏฺฐานา, กมฺมญฺญรูปปทฏฺฐานา.

๔๔๓. ลหุตารูป มีความไม่อืดอาดเป็นลักษณะ มีการบรรเทาความหนักแห่งรูปทั้งหลายเป็นรส มีความเปลี่ยนแปลงได้เร็วเป็นปัจจุปัฏฐาน มีรูปที่เบาเป็นปทัฏฐาน. มุทุตารูป มีความไม่กระด้างเป็นลักษณะ มีการบรรเทาความกระด้างแห่งรูปทั้งหลายเป็นรส มีความไม่ขัดในกิริยาทุกอย่างเป็นปัจจุปัฏฐาน มีรูปที่อ่อนเป็นปทัฏฐาน. กัมมัญญตารูป มีภาวะคือ ความควรแก่การงานอันเหมาะสม แก่กิริยาทางร่างกายเป็นลักษณะ มีการบรรเทาความไม่ควรแก่การงานเป็นรส มีความเป็นรูปไม่ทุรพลเป็นปัจจุปัฏฐาน มีรูปที่ควรแก่การงานเป็นปทัฏฐาน.

เอตา ปน ติสฺโส น อญฺญมญฺญํ วิชหนฺติ, เอวํ สนฺเตปิ โย อโรคิโน วิย รูปานํ ลหุภาโว อทนฺธตา ลหุปริวตฺติปฺปกาโร รูปทนฺธตฺตกรธาตุกฺโขภ-ปฏิปกฺขปจฺจยสมุฏฺฐาโน, โส รูปวิกาโร รูปสฺส ลหุตา. โย ปน สุปริมทฺทิตจมฺมสฺเสว รูปานํ มุทุภาโว สพฺพกิริยาวิเสเสสุ วสวตฺตนภาวมทฺทวปฺปกาโร รูปตฺถทฺธตฺตกร-ธาตุกฺโขภปฏิปกฺขปจฺจยสมุฏฺฐาโน, โส รูปวิกาโร รูปสฺส มุทุตา. โย ปน สุธนฺตสุวณฺณสฺเสว รูปานํ กมฺมญฺญภาโว สรีรกิริยานุกูลภาวปฺปกาโร สรีรกิริยานํ อนนุกูลกรธาตุกฺโขภปฏิปกฺขปจฺจยสมุฏฺฐาโน, โส รูปวิกาโร รูปสฺส กมฺมญฺญตาติ เอวเมตาสํ วิเสโส เวทิตพฺโพ.

ก็วิการรูปทั้ง ๓ นี้ ย่อมไม่ละกันและกัน, แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ ก็พึงทราบความต่างกันของวิการรูปเหล่านี้ อย่างนี้คือ รูปวิการใด เป็นความเบาแห่งรูปทั้งหลาย คือเป็นความไม่อืดอาด เหมือนอย่างรูปของคนไม่มีโรค มีประการที่เปลี่ยนแปลงได้เร็ว มีปัจจัยที่เป็นฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุอันกระทำความอืดอาดแห่งรูป เป็นสมุฏฐาน รูปวิการนั้น ชื่อว่า เป็นลหุตารูป. อนึ่ง รูปวิการใด เป็นความอ่อนแห่งรูปทั้งหลาย เหมือนอย่างหนังที่ฟอกดีแล้วมีประการที่เป็นความอ่อนโดยภาวะที่ครองอำนาจ ในความต่างแห่งกิริยาทั้งปวง มีปัจจัยที่เป็นฝ่ายต่อ-ต้านความกำเริบแห่งธาตุ ที่กระทำความกระด้างแห่งรูปเป็นสมุฏฐาน, รูปวิการนั้น ชื่อว่า เป็นมุทุตารูป. อนึ่ง รูปวิการใด เป็นภาวะควรแก่การงาน แห่งรูปทั้งหลาย เหมือนอย่างทองที่หลอมดีแล้ว มีประการที่เป็นภาวะเหมาะแก่กิริยาของสรีระ มีปัจจัยที่เป็นฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุ ที่

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กระทำความไม่เหมาะสมแก่กิริยาแห่งสรีระทั้งหลายเป็นสมุฏฐาน, รูปวิการนั้น ชื่อว่า เป็นกัมมัญญตารูป.

ลักขณรูป ๔

๔๔๔. อาจยลกฺขโณ รูปสฺส อุปจโย, ปุพฺพนฺตโต รูปานํ อุมฺมุชฺชาปนรโส, นิยฺยาตนปจฺจุปฏฺฐาโน, ปริปุณฺณภาวปจฺจุปฏฺฐาโน วา, อุปจิตรูปปทฏฺฐาโน. ปวตฺติลกฺขณา รูปสฺส สนฺตติ, อนุปฺปพนฺธนรสา, อนุปจฺเฉทปจฺจุปฏฺฐานา, อนุปฺปพนฺธกรูปปทฏฺฐานา. อุภยมเปตํ ชาติรูปสฺเสวาธิวจนํ, อาการนานตฺตโต ปน เวเนยฺยวเสน จ "อุปจโย สนฺตตี"ติ[๑] อุทฺเทสเทสนา กตา. ยสฺมา ปเนตฺถ อตฺถโต นานตฺตํ นตฺถิ, ตสฺมา อิเมสํ ปทานํ นิทฺเทเส "โย อายตนานํ อาจโย, โส รูปสฺส อุปจโย. โย

๔๔๔. อุปจยรูป มีการก่อขึ้นเบื้องต้นเป็นลักษณะ มีการยังรูปทั้งหลายให้ผุดขึ้นในภายหน้าเป็นรส มีการมอบให้เป็นปัจจุปัฏฐาน หรือมีความเป็นรูปบริบูรณ์เป็นปัจจุปัฏฐาน มีรูปที่เติบโตแล้วเป็นปทัฏฐาน. สันตติรูป มีความเป็นไปเป็นลักษณะ มีความสืบต่อกันเนือง ๆ เป็นรส มีความไม่ขาดสายเป็นปัจจุปัฏฐาน มีรูปที่สืบต่อกันเนือง ๆ เป็นปทัฏฐาน. รูปทั้ง ๒ คือ อุปจยรูปและสันตติรูป นี้เป็นชื่อของชาติรูปนั่นเอง, แต่พระผู้มีพระภาค ทรงกระทำเทศนาเป็นอุเทศว่า "อุปจยะ สันตติ" ดังนี้ โดยความต่างแห่งอาการ และด้วยอำนาจแห่ง

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๒๒๖.

รูปสฺส อุปจโย, สา รูปสฺส สนฺตตี"ติ[๑] วุตฺตํ. อฏฺฐกถายมฺปิ "อาจโย นาม นิพฺพตฺติ, อุปจโย นาม วฑฺฒิ, สนฺตติ นาม ปวตฺตี"ติ[๒] วตฺวา "นทีตีเร ขตกูปสฺมึ หิ อุทกุคฺคมนกาโล วิย อาจโย นิพฺพตฺติ, ปริปุณฺณกาโล วิย อุปจโย วฑฺฒิ, อชฺโฌตฺถริตฺวา คมนกาโล วิย สนฺตติ ปวตฺตี"ติ[๒] อุปมา กตา.

เวไนยสัตว์. ก็เพราะในรูปทั้ง ๒ นี้ ว่าโดยเนื้อความ ไม่มีความต่างกัน ฉะนั้น ในนิเทศแห่งบทเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "ความก่อขึ้นแห่งอายตนะทั้งหลายอันใด อันนั้น ชื่อว่า อุปจยรูป. อุปจยรูปอันใด อันนั้น ชื่อว่า สันตติรูป" ดังนี้. แม้ในอรรถกถาก็กล่าวไว้ว่า "ความบังเกิด ชื่อว่า อาจยะ (ความก่อขึ้นครั้งแรก) ความเติบโต ชื่อว่า อุปจยะ (ความก่อตัวขึ้นต่อ ๆ ไป) ความเป็นไป ชื่อว่า สันตติ (ความสืบต่อ)" ดังนี้แล้ว ทำอุปมาว่า "ก็อาจยะ ได้แก่ ความบังเกิด เปรียบเหมือนกาลที่น้ำขึ้นในหลุมที่ขุดไว้ริมฝั่งแม่น้ำ อุปจยะ ได้แก่ ความเติบโต เหมือนเวลาที่น้ำเต็มหลุม สันตติ ได้แก่ ความเป็นไป เปรียบเหมือนน้ำที่ล้นหลุมไปฉะนั้น".

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๒๒๖.

[๒] อฏฺฐสาลินี ๔๗๕.

อุปมาวสาเน จ "เอวํ กึ กถิตํ โหติ. อายตเนน อาจโย กถิโต, อาจเยน อายตนํ กถิตนฺ"ติ[๑] วุตฺตํ. ตสฺมา ยา รูปานํ ปฐมาภินิพฺพตฺติ, สา อาจโย. ยา เตสํ อุปริ อญฺเญสํ นิพฺพตฺตมานานํ นิพฺพตฺติ, สา วฑฺฒิ-อากาเรน อุปฏฺฐานโต อุปจโย. ยา เตสมฺปิ อุปริ ปุนปฺปุนํ อญฺเญสํ นิพฺพตฺตมานานํ นิพฺพตฺติ, สา อนุปฺปพนฺธากาเรน อุปฏฺฐานโต สนฺตตีติ จ ปวุจฺจตีติ เวทิตพฺพา.

ก็ในท้ายของอุปมา ได้กล่าวไว้ว่า "อย่างนี้เป็นอันท่านกล่าวถึงเนื้อความอะไรไว้. เป็นอันท่านกล่าวถึงอาจยะ (การก่อขึ้นทีแรก)ด้วยอายตนะ เป็นอันท่านกล่าวถึงอายตนะ ด้วยอาจยะ". เพราะเหตุนั้น การบังเกิดขึ้นทีแรกแห่งรูปทั้งหลาย อันใด อันนั้น พึงทราบว่า ท่านเรียกว่า อาจยะ. ความบังเกิดแห่งรูปเหล่าอื่น ที่บังเกิดต่อรูปเหล่านั้นขึ้นไปอันใด อันนั้น พึงทราบว่า ท่านเรียกว่า อุปจยะ เพราะปรากฏโดยอาการที่เติบโตขึ้น. ความบังเกิดแห่งรูปเหล่าอื่น ที่บังเกิดบ่อย ๆ ต่อรูปแม้เหล่านั้นขึ้นไปอันใด อันนั้น พึงทราบว่า ท่านเรียกว่า สันตติ เพราะปรากฏโดยอาการสืบต่อกันเนือง ๆ.

รูปปริปากลกฺขณา <u>รูปสฺส</u> <u>ชรตา</u>, อุปนยนรสา, สภาวานปคเมปิ นวภาวาป-

<u>ชรตารูป</u> มีความหง่อมของรูปเป็นลักษณะ มีการนำเข้าไปเป็นรส มีความที่แม้

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๒๒๖.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

คมปจฺจุปฏฺฐานา วีหิปุราณภาโว วิย, ปริปจฺจมานรูปปทฏฺฐานา. ขณฺฑิจฺจาทิภาเวน ทนฺตาทีสุ วิการทสฺสิตา[๑] อิทํ ปากฏชรํ สนฺธาย วุตฺตํ. อรูปธมฺมานํ ปน ปฏิจฺฉนฺนชรา นาม โหติ, ตสฺสา เอส วิกาโร นตฺถิ, ยา จ ปถวีอุทกปพฺพต-จนฺทิมสูริยาทีสุ อวีจิชรา นาม.

เมื่อสภาวะยังไม่ปราศจากไป ก็มีความใหม่ปราศจากไปเป็นปัจจุปัฏฐาน เหมือนอย่างความเก่าแห่งข้าวเปลือกฉะนั้น มีรูปที่หง่อมอยู่เป็นปทัฏฐาน. คำนี้ท่านกล่าวหมายถึงความแก่ที่เปิดเผย เพราะแสดงถึงความเปลี่ยนแปลงที่อวัยวะมีฟันเป็นต้น โดยภาวะมีความหักเป็นต้น. ส่วนความแก่ของอรูป-ธรรมทั้งหลาย ที่ชื่อว่า ปฏิจฉันนชรา (คือความแก่ที่ปกปิด) และความแก่ในดิน น้ำ ภูเขา พระจันทร์และพระอาทิตย์เป็นต้น ที่ชื่อว่า อวีจิชรา (ความแก่ที่ไม่มีเปลว) ย่อมไม่มีความเปลี่ยนแปลงข้อนี้.

ปริเภทลกฺขณา <u>รูปสฺส</u> <u>อนิจฺจตา</u>, สํสีทนรสา, ขยวยปจฺจุปฏฺฐานา, ปริภิชฺชมานรูปปทฏฺฐานา.

<u>อนิจจตารูป</u> มีความแตกทำลายเป็นลักษณะ มีความทรุดโทรมเป็นรส มีความสิ้นไปและความเสื่อมไปเป็นปัจจุปัฏฐาน มีรูปที่กำลังแตกไปอยู่เป็นปทัฏฐาน.

---

[๑] ฉ. ยุ. วิการทสฺสนโต.

๔๔๕. โอชาลกฺขโณ <u>กวฬิงฺกาโร อาหาโร</u>, รูปาหรณรโส, อุปตฺถมฺภนปจฺจุปฏฺฐาโน, กพฬํ กตฺวา อาหริตพฺพวตฺถุปทฏฺฐาโน. ยาย โอชาย สตฺตา ยาเปนฺติ, ตสฺสา เอตํ อธิวจนนฺติ.

โอชา

๔๔๕. <u>กวฬิงการาหาร</u> มีโอชาเป็นลักษณะ มีการนำรูปมาเป็นรส มีการค้ำจุนเป็นปัจจุปัฏฐาน มีวัตถุที่จะพึงทำให้เป็นคำแล้วกลืนกินเป็นปทัฏฐาน. คำว่า กวฬิงการาหารนี้ เป็นชื่อของโอชาที่เป็นเหตุยังอัตภาพของสัตว์ทั้งหลายให้เป็นไป.

๔๔๖. อิมานิ ตาว ปาฬิยํ อาคตรูปาเนว. อฏฺฐกถายํ ปน พลรูปํ สมฺภวรูปํ ชาติรูปํ โรครูปนฺติ[๑] เอกจฺจานํ มเตน มิทฺธรูปนฺติ เอวํ อญฺญานิปิ รูปานิ อาหริตฺวา "อทฺธา มุนีสิ สมฺพุทฺโธ, นตฺถิ นีวรณา ตวา"ติอาทีนิ[๒] วตฺวา มิทฺธรูปํ ตาว นตฺถิเยวาติ ปฏิกฺขิตฺตํ. อิตเรสุ โรครูปํ

ว่าถึงรูปที่มาในพระบาลีและกล่าวไว้ในอรรถกถา

๔๔๖. รูปเหล่านี้ เป็นรูปที่มาในพระบาลีเท่านั้นก่อน แต่ในอรรถกถา ท่านชักเอารูปแม้เหล่าอื่นอย่างนี้คือ พลรูป (รูปคือกำลัง) สัมภวรูป (รูปคือน้ำสัมภวะ) ชาติรูป (รูปคือความเกิด) โรครูป (รูปคือโรค) มิทธรูป (รูปคือมิทธะ) ตามมติของอาจารย์บางพวกแล้วกล่าวคำเป็นต้นว่า "อทฺธา มุนีสิ สมฺพุทฺโธ นตฺถิ นีวรณา ตว

[๑] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.
[๒] ขุ. สุ. ๒๕/๔๓๕.

ชรตาอนิจฺจตาคหเณน คหิตเมว, ชาติรูปํ อุปจยสนฺตติคฺคหเณน, สมฺภวรูปํ อาโปธาตุคฺคหเณน, พลรูปํ วาโยธาตุคฺคหเณน คหิตเมว. ตสฺมา เตสุ เอกมฺปิ วิสุํ นตฺถีติ สนฺนิฏฺฐานํ คตํ.[1]

(พระองค์เป็นพระมุนีสัมพุทธเจ้าแน่แท้นิวรณ์ไม่มีแก่พระองค์)" ดังนี้แล้วค้านว่า มิทธรูปไม่มีทีเดียวก่อน. บรรดารูปนอกนี้ โรครูป (รูปคือโรค) ท่านถือเอาด้วยชรตาศัพท์และอนิจจตาศัพท์นั่นเอง ชาติรูป (รูปคือความเกิด) ท่านถือเอาด้วยอุปจยศัพท์ และสันตติศัพท์ สัมภวรูป (รูปคือน้ำสัมภวะ) ท่านถือเอาด้วยอาโปธาตุศัพท์ พลรูป (รูปคือกำลัง) ท่านถือเอาด้วยวาโยธาตุศัพท์นั่นเอง. เพราะเหตุนั้น จึงลงสันนิษฐานได้ว่า บรรดารูปเหล่านั้น ไม่มีอยู่แม้แต่รูปเดียวต่างหาก.

อิติ อิทํ จตุวีสติวิธํ อุปาทายรูปํ ปุพฺเพ วุตฺตจตุพฺพิธภูตรูปญฺจาติ อฏฺฐวีสติวิธํ รูปํ โหติ อนูนมนธิกํ.

อุปาทายรูป ๒๔ อย่างดังกล่าวมานี้ และภูตรูป ๔ อย่าง ที่กล่าวไว้ในตอนต้น รวมเป็นรูป ๒๘ อย่าง ไม่หย่อนไม่ยิ่ง.

รูป ๑

๔๔๗. ตํ สพฺพมฺปิ น เหตุ อเหตุกํ เหตุวิปฺปยุตฺตํ สปฺปจฺจยํ โลกิยํ สาสวเมวาติอาทินา นเยน เอกวิธํ.

๔๔๗. รูปแม้ทั้งหมดนั้น มีอย่างเดียว โดยนัยมีอาทิคือ รูปชื่อว่า น เหตุ (ไม่ใช่เหตุ) ชื่อว่า อเหตุกะ (ไม่มีเหตุ) ชื่อว่า

---

[1] ฉ. กตํ.

เหตุวิปปยุตตะ (ไม่ประกอบกับเหตุ) ชื่อว่า สัปปัจจยะ (เป็นไปกับด้วยปัจจัย) ชื่อว่า โลกิยะ (ประกอบอยู่ในโลก) ชื่อว่า สาสวะ (เป็นไปกับด้วยอาสวะ) เท่านั้น.

รูป ๒

อชฺฌตฺติกํ พาหิรํ, โอฬาริกํ สุขุมํ, ทูเร สนฺติเก, นิปฺผนฺนํ อนิปฺผนฺนํ, ปสาทรูปํ นปสาทรูปํ, อินฺทฺริยํ อนินฺทฺริยํ, อุปาทินฺนํ[๑] อนุปาทินฺนนฺติอาทิวเสน ทุวิธํ.

รูปมี ๒ อย่าง โดยเป็นรูปมีอาทิคือ รูปชื่อว่า อัชฌัตติกะ (รูปมีภายใน) รูปชื่อว่า พาหิระ (รูปมีภายนอก), รูปชื่อว่า โอฬาริกะ (รูปหยาบ) รูปชื่อว่า สุขุมะ (รูปละเอียด) รูปชื่อว่า ทูเร (รูปในที่ไกล) รูปชื่อว่า สันติเก (รูปในที่ใกล้) รูปชื่อว่า นิปผันนะ (รูปสำเร็จแล้ว) รูปชื่อว่า อนิปผันนะ (รูปยังไม่สำเร็จ) รูปชื่อว่า ปสาทรูป (รูปใส) รูปชื่อว่า นปสาทรูป (รูปไม่ใส) รูปชื่อว่า อินทริยะ (รูปเป็นใหญ่) รูปชื่อว่า อนินทริยะ (รูปไม่เป็นใหญ่) รูปชื่อว่า อุปาทินนะ (รูปที่กรรมครอง)

---

[๑] ฉ. อุปาทิณฺณํ.

รูปชื่อว่า อนุปาทินนะ (รูปที่กรรมมิได้ครอง).

ตตฺถ จกฺขาทิปญฺจวิธํ อตฺตภาวํ อธิกิจฺจ ปวตฺตตฺตา อชฺฌตฺติกํ, เสสํ ตโต พาหิรตฺตา พาหิรํ. จกฺขาทีนิ นว อาโปธาตุวชฺชิตา ติสฺโส ธาตุโย จาติ ทฺวาทสวิธํ ฆฏฺฏนวเสน คเหตพฺพโต โอฬาริกํ, เสสํ ตโต วิปรีตตฺตา สุขุมํ. ยํ สุขุมํ ตเทว ทุปฺปฏิวิชฺฌสภาวตฺตา ทูเร, อิตรํ สุปฏิวิชฺฌสภาวตฺตา สนฺติเก. จตสฺโส ธาตุโย จกฺขาทีนิ เตรส กพฬิงฺการาหาโร จาติ อฏฺฐารสวิธํ รูปํ ปริจฺเฉทวิการลกฺขณภาวํ อติกฺกมิตฺวา สภาเวเนว ปริคฺคเหตพฺพโต นิปฺผนฺนํ, เสสํ ตพฺพิปรีตตาย อนิปฺผนฺนํ. จกฺขาทิปญฺจวิธํ รูปาทีนํ คหณปจฺจยภาเวน อาทาสตลํ วิย วิปฺปสนฺนตฺตา ปสาทรูปํ, อิตรํ ตโต วิปรีตตฺตา นปสาทรูปํ. ปสาทรูปเมว อิตฺถินฺทฺริยาทิตฺตเยน สทฺธึ

ในบรรดารูปเหล่านั้น ปสาทรูป ๕ อย่างมีจักขุเป็นต้น ชื่อว่า อัชฌัตติกรูป เพราะความเป็นรูปเป็นไปอาศัยอัตภาพ, รูปที่เหลือชื่อว่า พาหิรรูป เพราะเป็นรูปอยู่นอกอัตภาพนั้น. รูป ๑๒ อย่าง คือ รูป ๙ มีจักขุเป็นต้นและธาตุ ๓ เว้นอาโปธาตุ ชื่อว่า โอฬาริกรูป เพราะพึงถือเอาด้วยอำนาจการกระทบได้, รูปที่เหลือชื่อว่า สุขุมรูป เพราะเป็นรูปที่ตรงกันข้ามจากโอฬาริกรูปนั้น. รูปที่เป็นสุขุมรูปนั้นแหละชื่อว่า ทูเรรูป เพราะมีสภาพแทงตลอดได้ยาก, รูปนอกนี้ชื่อว่า สันติเกรูป เพราะมีสภาพที่แทงตลอดได้ง่าย. รูป ๑๘ อย่างคือ ธาตุ ๔ รูป ๑๓ มีจักขุเป็นต้น และกพฬิงการาหาร ชื่อว่า นิปผันนรูป เพราะล่วงความเป็นปริเฉทรูป วิการรูปและลักขณรูป แล้วพึงกำหนดถือเอาได้ โดยสภาพนั้นเอง,

อธิปติยฏฺเฐน อินฺทฺริยํ, เสสํ ตโต วิปรีตตฺตา อนินฺทฺริยํ. ยํ กมฺมชนฺติ ปรโต วกฺขาม, ตํ กมฺเมน อุปาทินฺนตฺตา อุปาทินฺนํ, เสสํ ตโต วิปรีตตฺตา อนุปาทินฺนํ.

รูปที่เหลือ ชื่อว่า อนิปผันนรูป เพราะเป็นรูปที่ตรงกันข้ามจากนิปผันนรูปนั้น. รูป ๕ อย่างมีจักขุเป็นต้น ชื่อว่า ปสาทรูป เพราะเป็นสภาพใสเหมือนพื้นกระจกเงา ด้วยภาวะที่มีการรับอารมณ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้นเป็นปัจจัย, รูปนอกนี้ ชื่อว่า นปสาทรูป เพราะเป็นรูปที่ตรงกันข้ามจากปสาทรูปนั้น. ปสาทรูปนั้นเอง กับอินทริยรูปทั้ง ๓ มีอิตถินทรีย์เป็นต้น ชื่อว่า อินทริยรูป ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่, รูปที่เหลือชื่อว่า อนินทริยรูป เพราะเป็นรูปที่ตรงกันข้ามจากอินทริยรูปนั้น. รูปที่ข้าพเจ้าจักกล่าวถึงข้างหน้าว่า กัมมชรูป ชื่อว่า อุปาทินนรูป เพราะเป็นรูปที่ถูกกรรมครอง, รูปที่เหลือ ชื่อว่า อนุปาทินนรูป เพราะเป็นรูปที่ตรงกันข้ามจากอุปาทินนรูปนั้น.

รูป ๓

๔๔๘. ปุน สพฺพเมว รูปํ สนิทสฺสนกมฺมชาทีนํ ติกานํ วเสน ติวิธํ

๔๔๘. ต่อไป รูปทั้งหมดนั้นแหละ มี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งสนิทัสสนติกะและ

โหติ. ตตฺถ โอฬาริเก รูปํ สนิทสฺสน-สปฺปฏิฆํ, เสสํ อนิทสฺสนสปฺปฏิฆํ. สพฺพมฺปิ สุขุมํ อนิทสฺสนอปฺปฏิฆํ. เอวํ ตาว สนิทสฺสนตฺติกวเสน ติวิธํ. กมฺมชาทิตฺติกวเสน ปน กมฺมโต ชาตํ กมฺมชํ, ตทญฺญปจฺจยชาตํ อกมฺมชํ, น กุโตจิ ชาตํ เนว กมฺมชํ นากมฺมชํ. จิตฺตโต ชาตํ จิตฺตชํ, ตทญฺญปจฺจยชาตํ อจิตฺตชํ, น กุโตจิ ชาตํ (๑) จิตฺตชํ นาจิตฺตชํ, อาหารโต ชาตํ อาหารชํ, ตทญฺญปจฺจยชาตํ อนาหารชํ, น กุโตจิ ชาตํ เนว อาหารชํ น อนาหารชํ. อุตุโต ชาตํ อุตุชํ, ตทญฺญปจฺจยชาตํ อนุตุชํ, น กุโตจิ ชาตํ เนว อุตุชํ น อนุตุชนฺติ[๒] เอวํ กมฺมชาติตฺติกวเสน ติวิธํ.

กัมมชาทิติกะ. ในบรรดารูปเหล่านั้น รูปในโอฬาริกรูป ชื่อว่า สนิทัสสนสัปปฏิฆรูป (รูปที่มีการเห็นได้และมีการกระทบได้), รูปที่เหลือชื่อว่า อนิทัสสนสัปปฏิฆรูป (รูปที่เห็นไม่ได้แต่มีการกระทบได้). สุขุมรูปแม้ทั้งหมด ชื่อว่า อนิทัสสนอัปปฏิฆรูป (รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้). รูปมี ๓ อย่างด้วยอำนาจสนิทัสสนติกะอย่างนี้ก่อน. อนึ่ง รูปมี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจกัมมชาทิติกะ พึงทราบดังนี้ รูปที่เกิดแต่กรรมชื่อว่า กัมมชรูป, รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากกรรมนั้น ชื่อว่า อกัมมชรูป, รูปที่มิใช่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ชื่อว่า เนวกัมมชนากัมมชรูป. รูปที่เกิดแต่จิต ชื่อว่า จิตตชรูป, รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากจิตนั้น ชื่อว่า อจิตตชรูป, รูปที่มิใช่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ชื่อว่า เนวจิตตชนาจิตต-ชรูป, รูปที่เกิดแต่อาหาร ชื่อว่า อาหารชรูป,

---

๑ ฉ. เนว.

๒ ฉ. กมฺมชาทิตฺติกวเสน.

รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากอาหารนั้น ชื่อว่า อนาหารชรูป, รูปที่มิใช่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ชื่อว่า เนวอาหารชนอนาหารชรูป. รูปที่เกิดแต่อุตุ ชื่อว่า อุตุชรูป, รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากอุตุนั้น ชื่อว่า อนุตุชรูป, รูปที่มิใช่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ชื่อว่า เนวอุตุชนอนุตุชรูป เพราะเหตุนั้น รูปมี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจกัมมชาติกะ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

รูป ๔

๔๔๙. ปุน ทิฏฺฐาทิรูปรูปาทิวตฺถาทิจตุกฺกวเสน จตุพฺพิธํ. ตตฺถ รูปายตนํ ทิฏฺฐํ นาม ทสฺสนวิสยตฺตา, สทฺทายตนํ สุตํ นาม สวนวิสยตฺตา, คนฺธรสโผฏฺฐพฺพตฺตยํ มุตํ นาม สมฺปตฺตคฺคาหกอินฺทฺริยวิสยตฺตา, เสสํ วิญฺญาตํ นาม วิญฺญาณสฺเสว วิสยตฺตาติ เอวํ ตาว ทิฏฺฐาทิจตุกฺกวเสน จตุพฺพิธํ.

๔๔๙. ต่อไป รูปมี ๔ อย่าง ด้วยอำนาจทิฏฐาทิจตุกกะ รูปรูปาทิจตุกกะ และวัตถาทิจตุกกะ. ในบรรดารูปเหล่านั้น รูปายตนะ ชื่อว่า ทิฏฐรูป เพราะเป็นวิสัยแห่งอันเห็น, สัททายตนะ ชื่อว่า สุตรูป เพราะเป็นวิสัยแห่งอันได้ยิน, คันธะ รสะ และโผฏฐัพพะทั้ง ๓ ชื่อว่า มุตรูป เพราะเป็นวิสัยแห่งอินทรีย์ ที่รับอารมณ์ที่มาถึงได้, รูปที่เหลือ ชื่อว่า วิญญาตรูป เพราะเป็นวิสัยแห่งวิญญาณเท่านั้น เพราะเหตุนั้น รูปมี

๔ อย่าง ด้วยอำนาจทิฏฐาทิจตุกกะดังกล่าวมาฉะนี้ก่อน.

นิปฺผนฺนรูปํ ปเนตฺถ รูปรูปํ นาม, อากาสธาตุ ปริจฺเฉทรูปํ นาม, กายวิญฺญตฺติอาทิกมฺมญฺญตาปริยนฺตํ วิการรูปํ นาม, ชาติชราภงฺคํ ลกฺขณรูปํ นามาติ เอวํ รูปรูปาทิจตุกฺกวเสน จตุพฺพิธํ.

ก็ในบรรดารูป ๒๘ อย่างนี้ นิปผันรูป ชื่อว่า รูปรูป, อากาสธาตุ ชื่อว่า ปริเฉทรูป, รูปมีกายวิญญัติเป็นต้น มีกัมมัญญตาเป็นที่สุด ชื่อว่า วิการรูป, ความเกิด ความแก่ และความแตกดับ ชื่อว่าลักขณรูป เพราะเหตุนั้น รูปมี ๔ อย่าง ด้วยอำนาจรูปรูปาทิจตุกกะ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

ยํ ปเนตฺถ หทยรูปํ นาม, ตํ วตฺถุ น ทฺวารํ. วิญฺญตฺติทฺวยํ ทฺวารํ น วตฺถุ. ปสาทรูปํ วตฺถุ เจว ทฺวารญฺจ. เสสํ เนว วตฺถุ น ทฺวารนฺติ เอวํ วตฺถาทิจตุกฺกวเสน จตุพฺพิธํ.

ก็บรรดารูปเหล่านี้ รูปใดชื่อว่าหทัยรูป, รูปนั้นชื่อว่า เป็นวัตถุ มิใช่เป็นทวาร. วิญญัติรูปทั้ง ๒ ชื่อว่า เป็นทวาร มิใช่เป็นวัตถุ. ปสาทรูป เป็นทั้งวัตถุ เป็นทั้งทวาร. รูปที่เหลือ มิได้เป็นวัตถุเลยและมิใช่เป็นทวาร เพราะเหตุนั้น รูปมี ๔ อย่าง ด้วยอำนาจวัตถาทิจตุกกะ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

รูป ๕

๔๕๐. ปุน เอกชํ ทฺวิชํ ติชํ จตุชํ น กุโตจิ ชาตนฺติ อิเมสํ วเสน ปญฺจวิธํ. ตตฺถ กมฺมชเมว จิตฺตชเมว จ เอกชํ นาม. เตสุ สทฺธึ หทยวตฺถุนา อินฺทฺริยรูปํ กมฺมชเมว. วิญฺญตฺติทฺวยํ จิตฺตชเมว. ยํ ปน จิตฺตโต จ อุตุโต จ ชาตํ, ตํ ทฺวิชํ นาม, ตํ สทฺทายตนเมว. ยํ อุตุจิตฺตาหาเรหิ ชาตํ, ตํ ติชํ นาม, ตํ ปน ลหุตาทิตฺตยเมว. ยํ จตูหิปิ กมฺมาทีหิ ชาตํ, ตํ จตุชํ นาม, ตํ ลกฺขณรูปวชฺชมวเสสํ โหติ. ลกฺขณรูปํ ปน น กุโตจิ ชาตํ. กสฺมา ? น หิ อุปฺปาทสฺส อุปฺปาโท อตฺถิ, อุปฺปนฺนสฺส จ ปริปากเภทมตฺตํ อิตรทฺวยํ. ยมฺปิ "รูปายตนํ สทฺทายตนํ คนฺธายตนํ รสายตนํ โผฏฺฐพฺพายตนํ อากาสธาตุ อาโปธาตุ รูปสฺส ลหุตา, รูปสฺส มุทุตา, รูปสฺส กมฺมญฺญตา, รูปสฺส อุปจโย, รูปสฺส สนฺตติ, กวฬิงฺกาโร

๔๕๐. ต่อไป รูปมี ๕ อย่าง ด้วยอำนาจประเภทเหล่านี้ คือ เอกชรูป (รูปที่เกิดแต่ปัจจัยเดียว) ทวิชรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัย ๒ อย่าง) ติชรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัย ๓ อย่าง) จตุชรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัย ๔ อย่าง) น กุโตจิชาตชรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็ไม่ใช่). ในบรรดารูปทั้ง ๕ อย่างนั้น รูปที่เกิดแต่กรรมอย่างเดียว และรูปที่เกิดแต่จิตอย่างเดียว ชื่อว่า เอกชรูป. ในบรรดารูปที่เกิดแต่กรรม และรูปที่เกิดแต่จิตเหล่านั้น อินทริยรูปกับหทัยวัตถุรูปเกิดแต่กรรม อย่างเดียว. วิญญัติรูปทั้ง ๒ เกิดแต่จิต อย่างเดียว. ส่วนรูปที่เกิดแต่จิตและอุตุ ชื่อว่า ทวิชรูป, ทวิชรูปนั้น คือ สัททายตนะ. รูปที่เกิดแต่อุตุ จิตและอาหารชื่อว่า ติชรูป, ก็ติชรูปนั้น ได้แก่วิการรูปทั้ง ๓ มีลหุตารูปเป็นต้นนั้นเอง. รูปที่เกิดแต่ปัจจัย ๔ มีกรรมเป็นต้น ชื่อว่า จตุชรูป, จตุชรูปนั้น ได้แก่รูปที่เหลือเว้นลักขณรูป. ก็ลักขณรูป ชื่อว่า

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อาหาโร, อิเม ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานา"ติ-อาทีสุ[๑] ชาติยา กุโตจิ ชาตตฺตํ อนุญฺญาตํ, ตํ[๒] รูปชนกปจฺจยานํ กิจฺจานุภาวกฺขเณ ทิฏฺฐตฺตาติ เวทิตพฺพํ.

น กุโตจิชาตรูป. เพราะเหตุไร ? เพราะความเกิดแห่งความเกิดหามีไม่, และอีก ๒ รูปนอกนี้ เป็นแต่เพียงความหง่อมไปและความแตกไป ของรูปที่เกิดขึ้นแล้ว. แม้ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า "ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ คือ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ ลหุตารูป มุทุตารูป กัมมัญญตารูป อุปจยรูป สันตติรูป กวฬิงการาหาร มีจิตเป็นสมุฏฐาน" ท่านย่อมรับความที่ชาติรูปเป็นกุโตจิชาตรูป (รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ) อันใดไว้, ความที่ชาติรูปเป็นกุโตจิชาตรูปนั้น พึงทราบว่า เพราะปัจจัยที่ยังรูปให้เกิดทั้งหลาย ปรากฏในขณะอานุภาพแห่งกิจ.

อิทํ ตาว รูปกฺขนฺเธ วิตฺถารกถามุขํ.

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารในรูปขันธ์ก่อน.

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๓๐๔.
[๒] ฉ. ตํ ปน.

วิญฺญาณกฺขนฺธกถา

กถาว่าด้วยเรื่องวิญญาณขันธ์

๔๕๑. อิตเรสุ ปน ยงฺกิญฺจิ เวทยิตลกฺขณํ, สพฺพนฺตํ เอกโต กตฺวา เวทนากฺขนฺโธ, ยงฺกิญฺจิ สญฺชานนลกฺขณํ, สพฺพนฺตํ เอกโต กตฺวา สญฺญากฺขนฺโธ, ยงฺกิญฺจิ อภิสงฺขรณลกฺขณํ, สพฺพนฺตํ เอกโต กตฺวา สงฺขารกฺขนฺโธ, ยงฺกิญฺจิ วิชานนลกฺขณํ, สพฺพนฺตํ เอกโต กตฺวา วิญฺญาณกฺขนฺโธ เวทิตพฺโพ. ตตฺถ ยสฺมา วิญฺญาณกฺขนฺเธ วิญฺญาเต อิตเรสุวิญฺเญยฺยา โหนฺติ, ตสฺมา วิญฺญาณกฺขนฺธมาทึ กตฺวา วณฺณนํ กริสฺสาม.

๔๕๑. ส่วนในบรรดาขันธ์นอกนี้ พึงทราบเวทนาขันธ์ โดยรวมเอาธรรมชาติที่มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะอย่างใดอย่าง-หนึ่งนั้นทั้งหมดเข้าด้วยกัน, สัญญาขันธ์ โดยรวมเอาธรรมชาติ ที่มีความจำได้เป็นลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น ทั้งหมดเข้าด้วยกัน, สังขารขันธ์โดยรวมเอาธรรมชาติที่มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ อย่างใดอย่าง-หนึ่งนั้นทั้งหมดเข้าด้วยกัน, วิญญาณขันธ์ โดยรวมเอาธรรมชาติ ที่มีการรู้แจ้งเป็นลักษณะนั้นทั้งหมดเข้าด้วยกัน. ในบรรดาขันธ์ทั้ง ๔ นั้น เมื่อเข้าใจวิญญาณขันธ์แล้ว ก็ย่อมเป็นอันเข้าใจขันธ์นอกนี้ได้ดี เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจักทำการพรรณนาเริ่มวิญญาณขันธ์เป็นต้นไป.

ยงฺกิญฺจิ วิชานนลกฺขณํ สพฺพนฺตํ เอกโต กตฺวา วิญฺญาณกฺขนฺโธ เวทิตพฺโพติ

เพราะข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วว่า พึงทราบวิญญาณขันธ์ โดยรวมเอาธรรมชาติ

หิ วุตฺตํ. กิญฺจิ วิชานนลกฺขณํ วิญฺญาณํ. ยถาห "วิชานาติ วิชานาตีติ โข อาวุโส ตสฺมา วิญฺญาณนฺติ วุจฺจตี"ติ[๑] วิญฺญาณํ จิตฺตํ มโนติ อตฺถโต เอกํ. ตเทตํ วิชานนลกฺขเณน สภาวโต เอกวิธมฺปิ ชาติวเสน ติวิธํ กุสลํ, อกุสลํ, อพฺยากตญฺจ.

ที่มีความรู้แจ้งอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นลักษณะนั้นทั้งหมดเข้าด้วยกัน ดังนี้. ธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งอะไร ๆ ก็ได้เป็นลักษณะ ชื่อว่าวิญญาณ. ดังที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า "ดูกรอาวุโส ธรรมที่รู้แจ้ง ๆ เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า วิญญาณ" ดังนี้. คำว่า วิญญาณ จิต มโน โดยอรรถเป็นอย่างเดียวกัน. วิญญาณนี้นั้นแม้มีอย่างเดียวโดยสภาพด้วยลักษณะคือความรู้แจ้ง มี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งชาติ คือ กุศล อกุศล และอัพยากฤต.

อธิบายกุศลวิญญาณ

๔๕๒. ตตฺถ กุสลํ ภูมิเภทโต จตุพฺพิธํ กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ โลกุตฺตรญฺจ. ตตฺถ กามาวจรํ โสมนสฺสุเปกฺขาญาณสงฺขารเภทโต อฏฺฐวิธํ. เสยฺยถีทํ. โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ

๔๕๒. ในบรรดาวิญญาณทั้ง ๓ อย่างนั้น กุศลวิญญาณมี ๔ อย่าง โดยความต่างแห่งภูมิ คือ กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตรระ. ในบรรดาภูมิทั้ง ๔ อย่างนั้น กุศลวิญญาณที่เป็นกามาวจรมี ๘ ดวง โดย

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๔๓๗.

อสงฺขารํ สสงฺขารญฺจ, ตถา ญาณวิปฺปยุตฺตํ. อุเปกฺขาสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขารํ สสงฺขารญฺจ, ตถา ญาณวิปฺปยุตฺตํ.

ความต่างแห่งโสมนัส อุเบกขา ญาณ และสังขาร. กุศลวิญญาณที่เป็นกามาวจร ๘ ดวงนี้ คืออะไรบ้าง. คือวิญญาณที่เป็นโสมนัสสหรคต ญาณสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ เป็นสสังขาร ๑ ที่เป็นญาณวิปยุตก็อย่างนั้น คือเป็นอสังขาร ๑ เป็นสสังขาร ๑. วิญญาณที่เป็นอุเบกขาสหรคต ญาณสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ เป็นสสังขาร ๑ ที่เป็นญาณวิปยุตก็อย่างนั้น คือเป็นอสังขาร ๑ เป็นสสังขาร ๑.

ยทา หิ เทยฺยธมฺมปฏิคฺคาหกาทิสมฺปตฺตึ อญฺญํ วา โสมนสฺสเหตุํ อาคมฺม หฏฺฐปหฏฺโฐ "อตฺถิ ทินฺนนฺ"ติอาทินยปฺปวตฺตํ สมฺมาทิฏฺฐึ ปุรกฺขิตฺวา[๑] อสํสีทนฺโต อนุสฺสาหิโต ปเรหิ ทานาทีนิ ปุญฺญานิ กโรติ, ตทาสฺส จิตฺตํ โสมนสฺสสหคตํ

ก็ในกาลใด บุคคลอาศัยสมบัติมีไทยธรรมและปฏิคาหกเป็นต้น หรือเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น แล้วร่าเริงบันเทิงใจ มุ่งหน้าทำสัมมาทิฐิอันเป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า "ทานที่บุคคลให้แล้ว ย่อมมีผล" ดังนี้ ไม่ท้อแท้ คนอื่นก็ไม่ได้ชักจูง ย่อมกระทำบุญทั้งหลายมีทานเป็นต้น ในกาลนั้น จิตของ

[๑] ฉ. ปุรกฺขตฺวา, ม. ปุเรกฺขิตฺวา.

ญาณสมฺปยุตฺตํ[1] อสงฺขารํ โหติ. ยทา ปน วุตฺตนเยน หฏฺฐตุฏฺโฐ สมฺมาทิฏฺฐึ ปุรกฺขิตฺวาปิ อมุตฺตจาคตาทิวเสน สิสีหมาโน วา ปเรหิ วา อุสฺสาหิโต กโรติ, ตทาสฺส ตเทว จิตฺตํ สสงฺขารํ โหติ. อิมสฺมึ หิ อตฺเถ สงฺขาโรติ เอตํ อตฺตโน วา ปเรสํ วา วเสน ปวตฺตสฺส ปุพฺพปโยคสฺสาธิวจนํ. ยทา ปน ญาติชนสฺส ปฏิปตฺติทสฺสเนน ชาตปริจยา พาลทารกา ภิกฺขู ทิสฺวา โสมนสฺสชาตา สหสา กิญฺจิเทว หตฺถคตํ ททนฺติ วา วนฺทนฺติ วา, ตทา เตสํ[2] ตติยํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. ยทา ปน "เทถ วนฺทถา"ติ ญาตีหิ อุสฺสาหิตา เอวํ ปฏิปชฺชนฺติ, ตทา จตุตฺถํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. ยทา ปน เทยฺยธมฺมปฏิคฺคาหกาทีนํ อสมฺปตฺตึ อญฺเญสํ วา โสมนสฺสเหตูนํ อภาวํ

บุคคลนั้น เป็นโสมนัสสหรคต ญาณสัมปยุต เป็นอสังขาร. แต่ในกาลใด บุคคลร่าเริงยินดีตามนัยที่กล่าวแล้ว แม้ทำสัมมาทิฐิให้ออกหน้า ก็มีความท้อแท้อยู่ ด้วยอำนาจความเป็นผู้สละได้ไม่เด็ดขาดเป็นต้นหรือถูกคนอื่นชักจูงแล้วจึงทำ ในกาลนั้น จิตนั้นแหละของบุคคลนั้น เป็นสสังขาร. ก็คำว่า สังขารนี้ ในอรรถนี้ เป็นชื่อแห่งบุพโยคะที่เป็นไปด้วยอำนาจของตนหรือบุคคลอื่น. อนึ่งในกาลใด เด็กไร้เดียงสาทั้งหลาย เกิดความคุ้นด้วยได้เห็นการปฏิบัติของคนผู้เป็นญาติ เห็นภิกษุทั้งหลายแล้ว เกิดโสมนัสถวายของบาง-อย่างที่อยู่ในมือ หรือไหว้โดยพลัน ในกาลนั้น จิตดวงที่ ๓ ของเด็กไร้เดียงสาเหล่านั้นย่อมเกิดขึ้น. อนึ่ง ในกาลใด เด็กไร้เดียงสาถูกพวกญาติชักจูงว่า "จงถวาย จงไหว้" ย่อมปฏิบัติตามนั้น ในกาลนั้น จิตดวงที่ ๔

---

[1] ฉ. ญาณสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ.

[2] ฉ. เตสนฺติ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

อาคมฺม จตูสุปิ วิกปฺเปสุ โสมนสฺสรหิตา โหนฺติ, ตทา เสสานิ จตฺตาริ อุเปกฺขาสหคตานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ. เอวํ โสมนสฺสุเปกฺขาญาณสงฺขารเภทโต อฏฺฐวิธํ กามาวจรกุสลํ เวทิตพฺพํ.

ย่อมเกิดขึ้น. อนึ่ง ในกาลใด ชนทั้งหลายอาศัยความไม่พร้อมแห่งไทยธรรม และปฏิคาหก หรือความไม่มีเหตุแห่งโสมนัสเหล่าอื่น ย่อมเป็นผู้เว้นจากโสมนัส ในวิกัปทั้ง ๔ ในกาลนั้น จิต ๔ ดวงที่เหลือเป็นอุเบกขาสหรคตเกิดขึ้น ดังนี้. พึงทราบกามาวจรกุศลวิญญาณ ๘ ดวง โดยความต่างแห่งโสมนัส อุเบกขา ญาณ และสังขาร ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

<u>รูปาวจรํ</u> ปน ฌานงฺคโยคเภทโต ปญฺจวิธํ โหติ. เสยฺยถีทํ. วิตกฺกวิจาร-ปีติสุขสมาธิยุตฺตํ ปฐมํ, อติกฺกนฺตวิตกฺกํ ทุติยํ, ตโต อติกฺกนฺตวิจารํ ตติยํ, ตโต วิรตฺตปีติกํ จตุตฺถํ, อตฺถงฺคตสุขํ อุเปกฺขาสมาธิยุตฺตํ ปญฺจมนฺติ.

ส่วนกุศลวิญญาณ<u>ที่เป็นรูปาวจร</u> มี ๕ ดวง โดยความต่างแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน. กุศลวิญญาณที่เป็นรูปาวจร ๕ ดวงนี้ คืออะไรบ้าง. คือดวงที่ ๑ ประกอบด้วยวิตก วิจาร ปีติ สุข และสมาธิ ดวงที่ ๒ ผ่านวิตกไป ต่อจากนั้น ดวงที่ ๓ ผ่านวิจารไป ต่อจากนั้น ดวงที่ ๔ คลายปีติไป ดวงที่ ๕ สุขตกไป ประกอบด้วยอุเบกขาและสมาธิแล.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

<u>อรูปาวจรํ</u> จตุนฺนํ อารุปฺปานํ โยควเสน จตุพฺพิธํ. วุตฺตปฺปกาเรน หิ อากาสานญฺจายตนชฺฌาเนน สมฺปยุตฺตํ ปฐมํ, วิญฺญาณญฺจายตนาทีหิ ทุติยตติย-จตุตฺถานิ. โลกุตฺตรํ จตุมคฺคสมฺปโยคโต จตุพฺพิธนฺติ เอวํ ตาว กุสลวิญฺญาณเมว เอกวีสติวิธํ โหติ.

กุศลวิญญาณที่เป็น<u>อรูปาวจร</u> มี ๔ ดวง ด้วยอำนาจการประกอบแห่งอรูป ๔. ก็ดวงที่ ๑ ประกอบด้วยอากาสานัญจายตน-ฌาน มีประการที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว ดวงที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ ประกอบด้วยฌานทั้งหลายมีวิญญาณัญจายตนฌานเป็นต้น. กุศลวิญญาณที่เป็นโลกุตระ มี ๔ ดวง เพราะประกอบด้วยมรรค ๔ ดังนี้ กุศลวิญญาณนั้นแลมี ๒๑ ดวง ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้ก่อน.

อธิบายอกุศลวิญญาณ

๔๕๓. <u>อกุสลํ</u> ปน ภูมิโต เอกวิธํ กามาวจรเมว. มูลโต ติวิธํ โลภมูลํ โทสมูลํ โมหมูลญฺจ.

๔๕๓. ส่วน<u>อกุศลวิญญาณ</u> ว่าโดยภูมิมีอย่างดียว คือเป็นกามาวจรนั่นเอง. ว่าโดยมูลมี ๓ อย่างคือ โลภมูล โทสมูล และโมหมูล.

ตตฺถ <u>โลภมูลํ</u> โสมนสฺสุเปกฺขาทิฏฺฐิ-คตสงฺขารเภทโต อฏฺฐวิธํ. เสยฺยถีทํ. โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขารํ สสงฺขารญฺจ, ตถา

ในบรรดามูลทั้ง ๓ นั้น อกุศลวิญญาณ<u>ที่เป็นโลภมูล</u> มี ๘ ดวง โดยความต่างแห่งโสมนัส อุเบกขา ทิฐิ และสังขาร. อกุศล-วิญญาณที่เป็นโลภมูล ๘ ดวงนี้ คืออะไร

ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตํ. อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขารํ สสงฺขารญฺจ, ตถา ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตํ.

บ้าง. คือ อกุศลวิญญาณที่เป็นโสมนัสสหรคต ทิฏฐิคตสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ เป็นสสังขาร ๑ อกุศลวิญญาณที่เป็นทิฏฐิคต-วิปยุตก็อย่างนั้น คือเป็นอสังขาร ๑ เป็นสสังขาร ๑. อกุศลวิญญาณที่เป็นอุเบกขา-สหรคต เป็นทิฏฐิคตสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ เป็นสสังขาร ๑, อกุศลวิญญาณที่เป็นทิฏฐิ-คตวิปยุตก็อย่างนั้น คือเป็นอสังขาร ๑ เป็นสสังขาร ๑.

ยทา หิ "นตฺถิ กาเมสุ อาทีนโว"ติอาทินา[๑] นเยน มิจฺฉาทิฏฺฐึ ปุรกฺขิตฺวา หฏฺฐตุฏฺโฐ กาเม วา ปริภุญฺชติ, ทิฏฺฐมงฺคลาทีนิ วา สารโต ปจฺเจติ สภาวติกฺเขเนว อนุสฺสาหิเตน จิตฺเตน, ตทา ปฐมํ อกุสลจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. ยทา มนฺเทน สมุสฺสาหิเตน จิตฺเตน, ตทา ทุติยํ. ยทา มิจฺฉาทิฏฺฐึ อปุรกฺขิตฺวา เกวลํ หฏฺฐตุฏฺโฐ เมถุนํ

ก็ในกาลใด บุคคลทำมิจฉาทิฐิ โดยนัยมีอาทิว่า "โทษในกามทั้งหลายไม่มี" ให้ออกหน้า ร่าเริงยินดี บริโภคกามทั้งหลายบ้าง เชื่อมงคลทั้งหลายมีทิฏฐมงคลเป็นต้น โดยความเป็นสาระ ด้วยจิตที่ไม่มีใครชักจูง กล้าแข็งโดยสภาพนั่นเอง ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้น. ในกาลใด บุคคลมีจิตเฉื่อยชา ถูกคนอื่นชักจูง จึงทำอย่างนั้นได้ ในกาลนั้น จิตดวงที่ ๒

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๕๕๖.

วา เสวติ, ปรสมฺปตฺตึ วา อภิชฺฌายติ, ปรภณฺฑํ วา หรติ สภาวติกฺเขเนว อนุสฺสาหิเตน จิตฺเตน, ตทา ตติยํ. ยทา มนฺเทน สมุสฺสาหิเตน จิตฺเตน, ตทา จตุตฺถํ. ยทา ปน กามานํ วา อสมฺปตฺตึ อาคมฺม อญฺเญสํ วา โสมนสฺสเหตูนํ อภาเวน จตูสุปิ วิกปฺเปสุ โสมนสฺสรหิตา โหนฺติ, ตทา เสสานิ จตฺตาริ อุเปกฺขาสหคตานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ เอวํ โสมนสฺสุเปกฺขา-ทิฏฺฐิคตสงฺขารเภทโต อฏฺฐวิธํ โลภมูลํ เวทิตพฺพํ.

ย่อมเกิดขึ้น. ในกาลใด บุคคลมิได้ทำมิจฉาทิฐิให้ออกหน้า ร่าเริง ยินดีอย่าง-เดียว ย่อมเสพเมถุนบ้าง ย่อมเพ่งเล็งสมบัติของคนอื่นบ้าง ย่อมลักทรัพย์ของคนอื่นบ้าง ด้วยจิตที่กล้าแข็งโดยสภาพนั่นเอง ไม่ถูกคนอื่นชักจูง ในกาลนั้น จิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น. ในกาลใด บุคคลมีจิตเฉื่อยชาถูกคนอื่นชักจูงจึงทำอย่างนั้นได้ ในกาลนั้น จิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้น. อนึ่ง ในกาลใด บุคคลทั้งหลาย อาศัยความไม่พร้อมแห่งกาม หรือ ด้วยความไม่มีเหตุแห่งโสมนัสเหล่าอื่น ย่อมเป็นผู้เว้นจากโสมนัสในวิกัปทั้ง ๔ ในกาลนั้น จิตสหรคตอุเบกขา ๔ ดวงที่เหลือย่อมเกิดขึ้นแล พึงทราบอกุศลวิญญาณที่เป็นโลภมูล ๘ ดวง โดยความต่างแห่งโสมนัส อุเบกขา ทิฐิและสังขาร ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

<u>โทสมูลํ</u> ปน โทมนสฺสสหคตํ ปฏิฆสมฺปยุตฺตํ อสงฺขารํ สสงฺขารนฺติ ทุวิธเมว โหติ, ตสฺส ปาณาติปาตาทีสุ

ส่วนอกุศลวิญญาณที่เป็น<u>โทสมูล</u> มี ๒ อย่างเท่านั้น คือ เป็นโทมนัสสหรคตปฏิฆสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ เป็นสสังขาร ๑

ติกฺขมนฺทปฺปวตฺติกาเล อุปฺปตฺติ[๑] เวทิตพฺพา.

พึงทราบความเกิดขึ้นแห่งอกุศลวิญญาณที่เป็นโทมนัสมูลนั้น ในกาลที่เป็นไปกล้าแข็งและเฉื่อยชา ในบาปทั้งหลาย มีปาณาติบาตเป็นต้น.

โมหมูลํ อุเปกฺขาสหคตํ วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตญฺจาติ ทุวิธํ. ตสฺส อสนฺนิฏฺฐานวิกฺเขปกาเล ปวตฺติ เวทิตพฺพาติ เอวํ อกุสลวิญฺญาณํ ทฺวาทสวิธํ โหติ.

อกุศลวิญญาณที่เป็นโมหมูล มี ๒ อย่าง คือ อุเบกขาสหรคต เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุต ๑ เป็นอุทธัจจสัมปยุต ๑. พึงทราบความเป็นไป แห่งอกุศลวิญญาณที่เป็นโมหมูลนั้น ในกาลที่ตกลงใจไม่ได้ และฟุ้งซ่านแล อกุศลวิญญาณมี ๑๒ ดวง ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

อัพยากฤตวิญญาณ

๔๕๔. อพฺยากตํ ชาติเภทโต ทุวิธํ วิปากํ กิริยญฺจ. ตตฺถ วิปากํ ภูมิโต จตุพฺพิธํ กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ โลกุตฺตรญฺจ. ตตฺถ กามาวจรํ ทุวิธํ กุสลวิปากํ อกุสลวิปากญฺจ. กุสลวิปากมฺปิ ทุวิธํ อเหตุกํ สเหตุกญฺจ.

๔๕๔. อัพยากฤตวิญญาณ ว่าโดยประเภทแห่งชาติมี ๒ อย่าง คือ วิบาก ๑ กิริยา ๑. ในอัพยากฤตวิญญาณ ๒ อย่างนั้น อัพยากฤตวิญญาณที่เป็นวิบาก ว่าโดยภูมิมี ๔ อย่าง คือ กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตระ. ใน ๔ อย่างนั้น อัพยากฤต–

---

[๑] ฉ. ปวตฺติ.

วิญญาณที่เป็นกามาวจรมี ๒ อย่างคือ กุศลวิบากและอกุศลวิบาก. อัพยากฤตวิญญาณที่เป็นกุศลวิบากก็มี ๒ อย่างคือ เป็นอเหตุกะและสเหตุกะ.

อัพยากฤตวิญญาณกามาวจรกุศลวิบาก-อเหตุกะ

ตตฺถ อโลภาทิวิปากเหตุวิรหิตํ อเหตุกํ, ตํ จกฺขุวิญฺญาณํ, โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณํ, สมฺปฏิจฺฉนกิจฺจา มโนธาตุ, สนฺตีรณาทิกิจฺจา เทฺว มโนวิญฺญาณธาตุโย จาติ อฏฺฐวิธํ.

ในอัพยากฤตวิญญาณกุศลวิบากทั้ง ๒ อย่างนั้น วิญญาณเว้นจากเหตุแห่งวิบาก มีอโลภะเป็นต้น ชื่อว่าอเหตุกะ อเหตุกะนั้นมี ๘ ดวง คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนธาตุ อันมีสัมปฏิจฉนะเป็นกิจ และมโนวิญญาณธาตุ ๒ ดวง อันมีสันตีรณะเป็นต้นเป็นกิจ.

ตตฺถ จกฺขุสนฺนิสฺสิตรูปวิชานนลกฺขณํ จกฺขุวิญฺญาณํ, รูปมตฺตารมฺมณรสํ, รูปาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, รูปารมฺมณาย กิริยมโนธาตุยา อปคมปทฏฺฐานํ. โสตาทิ-

ในอเหตุกกุศลวิบาก ๘ ดวงนั้น จักขุวิญญาณ มีความเป็นธรรมชาติอาศัยจักขุรู้แจ้งซึ่งรูปเป็นลักษณะ มีอันกระทำแต่เพียงรูปอย่างเดียวให้เป็นอารมณ์เป็นรส มีความ

สนฺนิสฺสิตสทฺทาทิวิชานนลกฺขณานิ โสตฆาน-ชิวฺหากายวิญฺญาณานิ, สทฺทาทิมตฺตารมฺมณ-รสานิ, สทฺทาทิอภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานานิ, สทฺทาทิอารมฺมณานํ[๑] กิริยมโนธาตูนํ อปคมปทฏฺฐานานิ.

มุ่งหน้าไปหารูปเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความไป-ปราศแห่งกิริยามโนธาตุ ซึ่งมีรูปเป็นอารมณ์เป็นปทัฏฐาน. โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ มีความเป็นธรรมชาติอาศัยโสตะเป็นต้น รู้แจ้งซึ่งเสียงเป็นต้นเป็นลักษณะ มีอันกระทำเพียงแต่เสียงเป็นต้นให้เป็นอารมณ์เป็นรส มีความมุ่งหน้าไปหาเสียงเป็นต้นเป็นปัจจุปัฏฐาน มีการไปปราศแห่งกิริยามโนธาตุ ซึ่งมีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์เป็นปทัฏฐาน.

จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อนนฺตรํ รูปาทิ-วิชานนลกฺขณา มโนธาตุ, รูปาทิ-สมฺปฏิจฺฉนรสา, ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานา, จกฺขุวิญฺญาณาทิอปคมปทฏฺฐานา.

มโนธาตุ มีความรู้แจ้งซึ่งรูปเป็นต้นในลำดับแห่งวิญญาณทั้งหลาย มีจักขุวิญญาณเป็นต้นเป็นลักษณะ มีการรับอารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นรส มีภาวะอย่างนั้นเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความไปปราศแห่งวิญญาณ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน.

---

[๑] ฉ. สทฺทารมฺมณาทีนํ.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อเหตุกวิปากานนฺตรํ[๑] ฉฬารมฺมณวิชานนลกฺขณา ทุวิธาปิ สนฺตีรณาทิกิจฺจา มโนวิญฺญาณธาตุ, สนฺตีรณาทิรสา, ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานา, หทยวตฺถุปทฏฺฐานา. โสมนสฺสุเปกฺขาโยคโต ปน ทฺวิปญฺจฏฺฐานเภทโต จ ตสฺสา เภโท. เอตาสุ หิ เอกา เอกนฺตมิฏฺฐารมฺมเณ ปวตฺติสภาวโต โสมนสฺสสมฺปยุตฺตา หุตฺวา สนฺตีรณตทารมฺมณวเสน ปญฺจทฺวาเร เจว ชวนาวสาเน จ ปวตฺตนโต ทฺวิฏฺฐานา โหติ. เอกา อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ ปวตฺติสภาวโต อุเปกฺขาสมฺปยุตฺตา หุตฺวา สนฺตีรณตทารมฺมณปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสน ปวตฺตนโต ปญฺจฏฺฐานา โหติ.

มโนวิญญาณธาตุ อันมีสันตีรณะเป็นต้นเป็นกิจแม้ทั้ง ๒ ดวง มีความรู้แจ้งอารมณ์ ๖ ในลำดับแห่งอเหตุกวิบากวิญญาณเป็นลักษณะ มีสันตีรณะเป็นต้นเป็นรส มีภาวะอย่างนั้นเป็นปัจจุปัฏฐาน มีหทัยวัตถุเป็นปทัฏฐาน. ก็ความต่างกันแห่งมโนวิญญาณธาตุนั้น ก็โดยประกอบด้วยโสมนัส และอุเบกขา และโดยแยกเป็นทวิฐานและปัญจฐาน. จริงอยู่ ในมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๒ นี้ ดวงหนึ่งเป็นโสมนัสสัมปยุต เพราะสภาวะ คือเป็นไปในอิฏฐารมณ์โดยส่วนเดียว เป็นทวิฐาน เพราะเป็นไปในปัญจทวาร และในวิถีวิญญาณอันมีชวนะเป็นที่สุดด้วยอำนาจสันตีรณะ และตทารัมมณะ. ดวงหนึ่งเป็นอุเบกขาสัมปยุต เพราะสภาวะ คือเป็นไปในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ เป็นปัญจฐาน เพราะเป็นไป ด้วยอำนาจสันตีรณะ ตทารัมมณะ ปฏิสนธิ ภวังคและจุติ.

---

๑ ฉ. อเหตุกวิปากา.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อฏฺฐวิธมฺปิ เจตํ อเหตุกวิปากวิญฺญาณํ นิยตานิยตารมฺมณตฺตา ทุวิธํ. อุเปกฺขา-สุขโสมนสฺสเภทโต ติวิธํ. วิญฺญาณปญฺจกํ เหตุถ นิยตารมฺมณํ ยถากฺกมํ รูปาทีสุเยว ปวตฺติโต, เสสํ อนิยตารมฺมณํ. ตตฺถ หิ มโนธาตุ ปญฺจสุปิ รูปาทีสุ ปวตฺตติ, มโนวิญฺญาณธาตุทฺวยํ ฉสูติ. กายวิญฺญาณํ ปเนตฺถ สุขยุตฺตํ. ทฺวิฏฺฐานา มโนวิญฺญาณธาตุ โสมนสฺสยุตฺตา, เสสํ อุเปกฺขายุตฺตนฺติ. เอวํ ตาว กุสลวิปากํ อเหตุกํ อฏฺฐวิธํ เวทิตพฺพํ.

ก็อเหตุกวิบากวิญญาณทั้ง ๘ ดวงนี้ มี ๒ อย่าง เพราะมีอารมณ์ที่แน่นอน และมีอารมณ์ที่ไม่แน่นอน. มี ๓ อย่าง โดยความต่างจากอุเบกขา สุขและโสมนัส. ด้วยว่าในบรรดาอเหตุกวิบากวิญญาณเหล่านี้ วิญญาณ ๕ มีอารมณ์แน่นอน เพราะเป็นไปในอารมณ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้นเหล่านั้น ตามลำดับ วิญญาณที่เหลือมีอารมณ์ไม่แน่นอน. ด้วยว่าในบรรดาวิญญาณที่มีอารมณ์ ไม่แน่นอนนั้น มโนธาตุ ย่อมเป็นไปในอารมณ์มีรูปเป็นต้นแม้ทั้ง ๕ มโนวิญญาณธาตุทั้ง ๒ เป็นไปในอารมณ์ ๖ แล. ก็ในบรรดาวิญญาณเหล่านี้ กายวิญญาณประกอบด้วยสุข. มโนวิญญาณ-ธาตุที่เป็นทวิฐาน ประกอบด้วยโสมนัส วิญญาณที่เหลือประกอบด้วยอุเบกขาแล. พึงทราบอัพยากฤตวิญญาณ ที่เป็นอเหตุกะในฝ่ายกุศลวิบาก ๘ ดวง ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

อโลภาทิวิปากเหตุสมฺปยุตฺตํ ปน สเหตุกํ, ตํ กามาวจรกุสลํ วิย โสมนสฺสาทิเภทโต อฏฺฐวิธํ. ยถา ปน กุสลํ ทานาทิวเสน ฉสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ, น อิทํ ตถา. อิทํ หิ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติตทารมฺมณวเสน ปริตฺตธมฺมปริยาปนฺเนสุเยว ฉสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ. สสงฺขาราสงฺขารภาโว[๑] ปเนตฺถ อาคมนาทิวเสน เวทิตพฺโพ. สมฺปยุตฺตธมฺมานญฺจ วิเสเส อสติปิ อาทาสตลาทีสุ มุขนิมิตฺตํ วิย นิรุสฺสาหํ วิปากํ, มุขํ วิย สอุสฺสาหํ กุสลนฺติ เวทิตพฺพํ.

กามาวจรกุศลวิบาก-สเหตุกะ

ก็อัพยากฤตวิญญาณ ที่สัมปยุตด้วยเหตุแห่งวิบากมีอโลภะเป็นต้น ชื่อว่า สเหตุกะ สเหตุกอัพยากฤตวิญญาณนั้นมี ๘ ดวง โดยความต่างแห่งโสมนัสเป็นต้น เหมือนอย่างกามาวจรกุศลวิญญาณ. แต่ว่ากุศลวิญญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๖ ด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุมีทานเป็นต้น ฉันใด สเหตุกอัพยากฤตวิญญาณนี้ หาเป็นฉันนั้นไม่. เพราะว่าสเหตุกอัพยากฤตวิญญาณนี้ เป็นไปในอารมณ์ ๖ ที่นับเนื่องอยู่ในกามาวจรธรรมเท่านั้น ด้วยอำนาจปฏิสนธิ ภวังคะ จุติ และตทารัมมณะ. ก็ในสเหตุกอัพยากฤตวิญญาณนี้ บัณฑิตพึงทราบความเป็นสสังขาร และอสังขาร ด้วยอำนาจที่มาเป็นต้น. อนึ่ง แม้เมื่อไม่มีความต่างกัน แห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ก็พึงทราบว่าวิบากวิญญาณไม่มีกำลังชักจูง เหมือนอย่างเงาหน้าบน

---

[๑] ฉ. สงฺขาราสงฺขารภาโว.

พื้นกระจกเป็นต้น กุศลวิญญาณมีกำลังชักจูงเหมือนอย่างหน้า.

เกวลํ หิ อกุสลวิปากํ อเหตุกเมว, ตํ จกฺขุวิญฺญาณํ โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณํ สมฺปฏิจฺฉนกิจฺจา มโนธาตุ สนฺตีรณาทิกิจฺจา ปญฺจฏฺฐานา มโนวิญฺญาณธาตูติ สตฺตวิธํ. ตํ ลกฺขณาทิโต กุสลาเหตุกวิปาเก วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ.

ก็อกุศลวิบากวิญญาณ เป็นอเหตุกะอย่างเดียวเท่านั้น อกุศลวิบากวิญญาณนั้นมี ๗ ดวง คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนธาตุอันมีสัมปฏิจฉนะเป็นกิจ มโน–วิญญาณธาตุที่เป็นปัญจฐาน อันมีสันตีรณะเป็นต้นเป็นกิจ. อกุศลวิบากวิญญาณนั้น ว่าโดยลักษณะเป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว ในอเหตุกกุศลวิบากเถิด.

เกวลํ หิ กุสลวิปากานิ อิฏฺฐอิฏฺฐ–มชฺฌตฺตารมฺมณานิ, อิมานิ อนิฏฺฐอนิฏฺฐ–มชฺฌตฺตารมฺมณานิ. ตานิ จ อุเปกฺขาสุข–โสมนสฺสเภทโต ติวิธานิ, อิมานิ ทุกฺขอุเปกฺขาวเสน ทุวิธานิ. เอตฺถ หิ กายวิญฺญาณํ ทุกฺขสหคตเมว, เสสานิ อุเปกฺขาสหคตานิ. สา จ เตสุ อุเปกฺขา หีนา ทุกฺขํ วิย นาติติขิณา, อิตเรสุ

ก็กุศลวิบากวิญญาณทั้งหลาย เป็นอิฏฐารมณ์ และอิฏฐมัชฌัตตารมณ์อย่างเดียว อกุศลวิบากวิญญาณเหล่านี้ เป็นอนิฏฐารมณ์และอนิฏฐมัชฌัตตารมณ์อย่างเดียว. และกุศลวิบากวิญญาณเหล่านั้น มี ๓ อย่าง โดยความต่างแห่งอุเบกขา สุข และโสมนัส กุศลวิญญาณเหล่านี้มี ๒ อย่าง ด้วยอำนาจทุกข์และอุเบกขา. ก็ในอกุศลวิบากวิญญาณ

อุเปกฺขา ปณีตา สุขํ วิย นาติติขิณา. อิติ อิเมสํ สตฺตนฺนํ อกุสลวิปากานํ ปุริมานญฺจ โสฬสนฺนํ กุสลวิปากานํ วเสน กามาวจรวิปากวิญฺญาณํ เตวีสติวิธํ.

เหล่านี้ กายวิญญาณสหรคตด้วยทุกข์อย่าง-เดียว วิญญาณที่เหลือสหรคตด้วยอุเบกขา. ก็อุเบกขาในอกุศลวิบากวิญญาณเหล่านั้น นั้นเป็นอุเบกขาอย่างเลว ไม่กล้าแข็งนักเหมือนอย่างทุกข์ อุเบกขา ในกุศลวิบาก-วิญญาณนอกนี้ เป็นอุเบกขาอย่างประณีต ไม่กล้าแข็งนักเหมือนอย่างสุข. ดังกล่าวมาฉะนี้ กามาวจรวิบากวิญญาณมี ๒๓ ดวง ด้วยอำนาจอกุศลวิบาก ๗ ดวงเหล่านี้ และกุศลวิบาก ๑๖ ดวงข้างต้น.

รูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตรวิบาก

รูปาวจรํ ปน กุสลํ วิย ปญฺจวิธํ. กุสลํ ปน สมาปตฺติวเสน ชวนวีถิยํ ปวตฺตติ. อิทํ อุปปตฺติยํ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติ-วเสน. ยถา จ รูปาวจรํ, เอวํ อรูปาวจรมฺปิ กุสลํ วิย จตุพฺพิธํ. ปวตฺติเภโทปิสฺส รูปาวจเร วุตฺตนโย เอว. โลกุตฺตรวิปากํ จตุมคฺคยุตฺต-

อนึ่ง รูปาวจรวิบากวิญญาณมี ๕ ดวง เหมือนอย่างรูปาวจรกุศล. ส่วนรูปาวจร-กุศลเป็นไปในชวนวิถี ด้วยอำนาจสมาบัติ. รูปาวจรวิบากนี้เป็นไปในอุปบัติ (อันเข้าถึง) ด้วยอำนาจปฏิสนธิ ภวังคะ และจุติ. และรูปาวจรวิบากเป็นฉันใด แม้อรูปาวจรวิบากก็มี ๔ ดวงเหมือนรูปาวจรกุศลฉันนั้น. แม้

จิตฺตผลตฺตา จตุพฺพิธํ, ตํ มคฺควีถิวเสน เจว ผลสมาปตฺติวเสน จ ทฺวิธา ปวตฺตตีติ? เอวํ สพฺพมฺปิ จตูสุ ภูมีสุ ฉตฺตึสวิธํ วิปากวิญฺญาณํ โหติ.

ประเภทความเป็นไปแห่งอรูปาวจรวิบากนั้น ก็มีนัยที่กล่าวไว้แล้ว ในรูปาวจรวิบากนั้นแหละ. โลกุตรวิบากมี ๔ ดวง เพราะเป็นผลของจิตอันประกอบด้วยมรรคทั้ง ๔ โลกุตรวิบากนั้น ย่อมเป็นไป ๒ ทาง ด้วยอำนาจมรรควิถีและด้วยอำนาจผลสมาบัติ. วิบากวิญญาณแม้ทั้งหมดมี ๓๖ ดวงในภูมิทั้ง ๔ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

กิริยาวิญญาณ

กิริยํ ปน ภูมิเภทโต ติวิธํ กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปาวจรญฺจ. ตตฺถ กามาวจรํ ทุวิธํ อเหตุกํ สเหตุกญฺจ. ตตฺถ อโลภาทิกิริยเหตุวิรหิตํ อเหตุกํ, ตํ มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุเภทโต ทุวิธํ.

อนึ่ง กิริยาวิญญาณ ว่าโดยประเภทแห่งภูมิมี ๓ อย่าง คือ กามาวจร รูปาวจร และอรูปาวจร. ใน ๓ อย่างนั้น กามาวจรมี ๒ คือ อเหตุกะและสเหตุกะ. ใน ๒ อย่างนั้นเล่า กามาวจรกิริยาวิญญาณที่เว้นจากกิริยเหตุมีอโลภะเป็นต้น เป็นอเหตุกะ อเหตุกะนั้น ก็มี ๒ อย่าง โดยแบ่งเป็นมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ.

---

[๑] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ตตฺถ จกฺขุวิญฺญาณาทิปุเรจรรูปาทิวิชานนลกฺขณา มโนธาตุ, อาวชฺชนรสา, รูปาทิอภิมุขีภาวปจฺจุปฏฺฐานา, ภวงฺควิจฺเฉทปทฏฺฐานา, สา อุเปกฺขายุตฺตาว โหติ.

ในอเหตุกะทั้ง ๒ นั้น มโนธาตุ มีความเป็นปุเรจรแห่งวิญญาณ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น รู้แจ้งอารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นลักษณะ มีความรำพึงเป็นรส มีความมุ่งหน้าไปในรูปเป็นต้นเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความขาดแห่งภวังค์เป็นปทัฏฐาน มโนธาตุนั้นเป็นธรรมชาติประกอบด้วยอุเบกขาอย่างเดียว.

มโนวิญฺญาณธาตุ ปน ทุวิธา สาธารณา อสาธารณา จ. ตตฺถ สาธารณา อุเปกฺขาสหคตาเหตุกกิริยา ฉฬารมฺมณวิชานนลกฺขณา, กิจฺจวเสน ปญฺจทฺวารมโนทฺวาเรสุ โวฏฺฐวนา[๑]วชฺชนรสา, ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานา, อเหตุกวิปากมโนวิญฺญาณธาตุภวงฺคานํ อญฺญตราปคมปทฏฺฐานา.

ส่วนมโนวิญญาณธาตุ ก็มี ๒ อย่างคือ เป็นสาธารณะและเป็นอสาธารณะ. ใน ๒ อย่างนั้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นสาธารณะ เป็นอเหตุกกิริยาที่สหรคตด้วยอุเบกขา มีความรู้แจ้งอารมณ์ทั้ง ๖ เป็นลักษณะ มีโวฏฐัพนะและอาวัชชนะ ในปัญจทวารและมโนทวารด้วยอำนาจแห่งกิจเป็นรส มีภาวะอย่างนั้นเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความไปปราศแห่งอเหตุกวิบากมโนวิญญาณธาตุ และภวังค์อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นปทัฏฐาน.

---

[๑] ฉ. โวฏฺฐพฺพนา...

อสาธารณา โสมนสฺสสหคตาเหตุกกิริยา ฉฬารมฺมณวิชานนลกฺขณา, กิจฺจวเสน อรหตํ อนุฬาเรสุ วตฺถูสุ หสิตุปฺปาทนรสา, ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานา, เอกนฺตโต หทยวตฺถุปทฏฺฐานาติ. อิติ กามาวจรกิริยํ อเหตุกํ ติวิธํ.

มโนวิญญาณธาตุที่เป็นอสาธารณะเป็นอเหตุกกิริยาที่สหรคตด้วยโสมนัส มีความรู้แจ้งอารมณ์ทั้ง ๖ เป็นลักษณะ มีการยังความยิ้มแย้มให้เกิดขึ้น ในเพราะวัตถุทั้งหลายที่ไม่โอฬาร แก่พระอรหันต์ทั้งหลายด้วยอำนาจแห่งกิจเป็นรส มีภาวะอย่างนั้นเป็นปัจจุปัฏฐาน มีหทัยวัตถุเป็นปทัฏฐานโดยส่วนเดียวแล. กามาวจรกิริยาวิญญาณที่เป็นอเหตุกะมี ๓ อย่าง ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

สเหตุกํ ปน โสมนสฺสาทิเภทโต กุสลํ วิย อฏฺฐวิธํ. เกวลํ หิ กุสลํ เสขปุถุชฺชนานํ อุปฺปชฺชติ, อิทํ อรหตํเยวาติ อยเมตฺถ วิเสโส. เอวํ ตาว กามาวจรํ เอกาทสวิธํ.

ส่วนกิริยาวิญญาณที่เป็นสเหตุกะมี ๘ ดวง เหมือนอย่างกุศลวิญญาณ โดยความต่างแห่งโสมนัสเป็นต้น. ก็กุศลวิญญาณเกิดขึ้นแก่พระเสขะ และปุถุชนทั้งหลายอย่างเดียว กิริยาวิญญาณนี้เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ทั้งหลายเท่านั้น เพราะเหตุนั้น นี้เป็นความต่างกันในกุศลจิตและกิริยาจิตนั้น. กิริยาวิญญาณ ที่เป็นกามาวจรมี ๑๑ ดวงอย่างนี้ก่อน.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

รูปาวจรํ ปน อรูปาวจรญฺจ กุสลํ วิย ปญฺจวิธํ จตุพฺพิธญฺจ โหติ. อรหตํ อุปฺปตฺติวเสเนว จสฺส กุสลโต วิเสโส เวทิตพฺโพติ. เอวํ สพฺพมฺปิ ตีสุ ภูมีสุ วีสติวิธํ กิริยวิญฺญาณํ โหติ.

ส่วนกิริยาวิญญาณ ที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจรมี ๕ ดวง และ ๔ ดวง เหมือน-อย่างกุศลวิญญาณ. ก็พึงทราบความต่างกันแห่งกิริยาจิตนั้น จากกุศลจิตนี้ ด้วยอำนาจแห่งความเกิดขึ้น แก่พระอรหันต์ทั้งหลายเท่านั้นแล. กิริยาวิญญาณทั้งหมดใน ๓ ภูมิ มี ๒๐ ดวง ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

อาการของวิญญาณทั้งหมด ๑๔ อย่าง

๔๕๕. อิติ เอกวีสติกุสลานิ ทฺวาทสากุสลานิ ฉตฺตึสวิปากานิ วีสติกิริยานีติ สพฺพานิปิ เอกูนนวุติวิญฺญาณานิ โหนฺติ. ยานิ ปฏิสนฺธิภวงฺคาวชฺชนทสฺสน-สวนฆายนสายนผุสนสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณ-โวฏฺฐวนชวนตทารมฺมณจุติวเสน จุทฺทสหิ อาการेहิ ปวตฺตนฺติ.

๔๕๕. วิญญาณทั้งหมด คือกุศลวิญญาณ ๒๑ อกุศลวิญญาณ ๑๒ วิบากวิญญาณ ๓๖ กิริยาวิญญาณ ๒๐ เป็นวิญญาณ ๘๙ ดวง, ซึ่งย่อมเป็นไปโดยอาการ ๑๔ อย่าง คือ ปฏิสนธิ ๑ ภวังคะ ๑ อาวัชชนะ ๑ ทัสสนะ ๑ สวนะ ๑ ฆายนะ ๑ สายนะ ๑ ผุสนะ ๑ สัมปฏิจฉนะ ๑ สันตีรณะ ๑ โวฏฐัพนะ ๑ ชวนะ ๑ ตทารัมมณะ ๑ จุติ ๑.

๑. ปฏิสนธิ

กถํ ? ยทา หิ อฏฺฐนฺนํ กามาวจรกุสลานํ อานุภาเวน เทวมนุสฺเสสุ สตฺตา นิพฺพตฺตนฺติ, ตทา เนสํ มรณกาเล ปจฺจุปฏฺฐิตํ กมฺมกมฺมนิมิตฺตคติ-นิมิตฺตานํ อญฺญตรํ อารมฺมณํ กตฺวา อฏฺฐ สเหตุกกามาวจรวิปากานิ มนุสฺเสสุ ปณฺฑกาทิภาวํ อาปชฺชมานานํ ทุพฺพล-ทฺวิเหตุกกุสลวิปากอุเปกฺขาสหคตาเหตุก-วิปากมโนวิญฺญาณธาตุ จาติ ปฏิสนฺธิวเสน นว วิปากจิตฺตานิ ปวตฺตนฺติ. ยทา รูปาวจรารูปาวจรกุสลานุภาเวน รูปา-รูปภเวสุ นิพฺพตฺตนฺติ, ตทา เนสํ มรณกาเล ปจฺจุปฏฺฐิตํ กมฺมนิมิตฺตเมว[๑] อารมฺมณํ กตฺวา นว รูปารูปาวจรวิปากานิ ปฏิสนฺธิวเสน ปวตฺตนฺติ.

ปฏิสนธิเป็นอย่างไร ? ก็ในกาลใด สัตว์ทั้งหลาย ย่อมบังเกิดในหมู่เทวดาและมนุษย์ ด้วยอานุภาพแห่งกามาวจรกุศล ๘ ดวง ในกาลนั้น วิบากจิต ๙ ดวง คือ สเหตุกกามาวจรวิบาก ๘ ดวง และอเหตุกวิบากมโนวิญญาณธาตุ อันสหรคตด้วยอุเบกขา อันเป็นวิบากแห่งทวิเหตุกกุศลอย่างเพลาของพวกสัตว์ ที่ถึงความเป็นบัณเฑาะก์เป็นต้น ในหมู่มนุษย์ กระทำกรรมกรรมนิมิตและคตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งปรากฏในเวลาใกล้จะตายของสัตว์เหล่านั้นให้เป็นอารมณ์ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ. ในกาลใด สัตว์ทั้งหลาย ย่อมบังเกิดในรูปภพและอรูปภพ ด้วยอานุภาพแห่งรูปาวจรกุศลและอรูปาวจรกุศล ในกาลนั้น รูปาวจรวิบากและอรูปาวจรวิบาก ๙ ดวง

---

[๑] ม. กมฺมกมฺมนิมิตฺตเมว.

กระทำกรรมนิมิตอย่างเดียว ที่ปรากฏในเวลาใกล้จะตายของสัตว์เหล่านั้น ให้เป็นอารมณ์ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ.

ยทา ปน อกุสลานุภาเวน อปาเย นิพฺพตฺตนฺติ, ตทา เนสํ มรณกาเล ปจฺจุปฏฺฐิตํ กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตานํ อญฺญตรํ อารมฺมณํ กตฺวา เอกา อกุสลวิปากาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ ปฏิสนฺธิวเสน ปวตฺตตีติ เอวํ ตาเวตฺถ เอกูนวีสติยา วิปากวิญฺญาณานํ <u>ปฏิสนฺธิวเสน</u> ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

อนึ่ง ในกาลใด สัตว์ทั้งหลาย ย่อมบังเกิดในอบายด้วยอานุภาพแห่งอกุศล ในกาลนั้น อเหตุกมโนวิญญาณธาตุ อันเป็นวิบากแห่งอกุศลดวง ๑ กระทำกรรม กรรมนิมิตและคตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ปรากฏในเวลาใกล้จะตายของสัตว์เหล่านั้นให้เป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ พึงทราบความเป็นไป<u>ด้วยอำนาจปฏิสนธิ</u> แห่งวิบากวิญญาณ ๑๙ ดวง ในวิญญาณขันธ์นิเทศ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้ก่อน.

๒. ภวังค์

ปฏิสนฺธิวิญฺญาเณ ปน นิรุทฺเธ ตํ ตํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณมนุพนฺธมานํ ตสฺส ตสฺเสว กมฺมสฺส วิปากภูตํ ตสฺมิญฺเญวารมฺมเณ ตาทิสเมว ภวงฺควิญฺญาณํ

ก็เมื่อปฏิสนธิวิญญาณดับไปแล้ว วิญญาณชื่อว่า ภวังควิญญาณ เป็นเช่นนั้นแหละ ในอารมณ์นั้นเอง อันเป็นวิบากแห่งกรรมนั้น ๆ นั่นแหละ ย่อมเป็นไปติดตามปฏิสนธิวิญญาณ

นาม ปวตฺตติ, ปุนปิ ตาทิสํ ปุนปิ ตาทิสนฺติ เอวํ อสติ สนฺตานวินิวตฺตเก อญฺญสฺมึ จิตฺตุปฺปาเท นทีโสตํ วิย สุปินํ อปสฺสโต นิทฺโทกฺกมนกาลาทีสุ อปริมาณสงฺขฺยมฺปิ ปวตฺตติเยวติ เอวํ เตสญฺเญว วิญฺญาณานํ ภวงฺควเสนาปิ ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

นั้น ๆ เมื่อไม่มีจิตตุปบาทอื่นที่ตัดความสืบต่อ (แห่งภวังค์) ภวังควิญญาณ ก็ย่อมเป็นไปมีจำนวนนับประมาณไม่ได้ ในเวลาก้าวลงสู่ความหลับของผู้ไม่ฝันเห็นเป็นต้น อย่างนี้ คือ เป็นเช่นนั้น แม้อีก เป็นเช่นนั้น แม้อีก เหมือนดังกระแสแห่งแม่น้ำ พึงทราบความเป็นไป แม้ด้วยอำนาจภวังค์แห่งวิญญาณเหล่านั้นแหละ อย่างนี้.

๓. อาวัชชนะ

เอวํ ปวตฺเต ปน ภวงฺคสนฺตาเน ยทา สตฺตานํ อินฺทฺริยานิ อารมฺมณคฺคหณกฺขมานิ โหนฺติ, ตทา จกฺขุสฺสาปาถคเต รูเป รูปํ ปฏิจฺจ จกฺขุปฺปสาทสฺส ฆฏฺฏนา โหติ, ตโต ฆฏฺฏนานุภาเวน ภวงฺคจลนํ โหติ, อถ นิรุทฺเธ ภวงฺเค ตเทว รูปํ อารมฺมณํ กตฺวา ภวงฺคํ วิจฺฉินฺทมานา วิย อาวชฺชนกิจฺจํ สาธยมานา กิริยมโนธาตุ อุปฺปชฺชติ. โสตทฺวาราทีสุปิ เอเสว นโย.

ก็เมื่อความสืบต่อแห่งภวังค์ เป็นไปอย่างนั้น ในกาลใด อินทรีย์ทั้งหลายของเหล่าสัตว์ควรแก่การรับอารมณ์ ในกาลนั้น เมื่อรูปปรากฏทางจักษุ การกระทบจักษุประสาท ย่อมมีเพราะอาศัยรูป, ต่อนั้น ความไหวแห่งภวังค์ ย่อมมีด้วยอานุภาพแห่งการกระทบ ครั้นเมื่อภวังค์ดับแล้ว ย่อมเกิดกิริยามโนธาตุ ทำรูปนั้นแหละให้เป็นอารมณ์ เป็นดังตัดภวังค์ให้สำเร็จกิจ คือ อาวัชชนะ (การคำนึง). แม้ในโสตทวารเป็นต้น ก็มี

มโนทฺวาเร ปน ฉพฺพิเธปิ อารมฺมเณ อาปาถคเต ภวงฺคจลนานนฺตรํ ภวงฺคํ วิจฺฉินฺทมานา วิย อาวชฺชนกิจฺจํ สาธยมานา อเหตุกกิริยมโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปชฺชติ อุเปกฺขาสหคตาติ เอวํ ทฺวินฺนํ กิริยวิญฺญาณานํ อาวชฺชนวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

นัยนี้แหละ. แต่ในมโนทวาร เมื่ออารมณ์ทั้ง ๖ อย่างมาปรากฏ ย่อมเกิดอเหตุกกิริยา-มโนวิญญาณธาตุ ที่สหรคตด้วยอุเบกขา เป็นเหมือนดังตัดภวังค์ ในลำดับการไหวแห่งภวังค์ ให้สำเร็จกิจคืออาวัชชนะขึ้น พึงทราบความเป็นไปด้วยอำนาจอาวัชชนะแห่งกิริยาวิญญาณทั้ง ๒ ดวง ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

๔-๘. ทัสสนะ สวนะ ฆายนะ สายนะ ผุสนะ

อาวชฺชนานนฺตรํ ปน จกฺขุทฺวาเร ตาว ทสฺสนกิจฺจํ สาธยมานํ จกฺขุปฺปสาทวตฺถุกํ จกฺขุวิญฺญาณํ, โสตทฺวาราทีสุ สวนาทิกิจฺจํ สาธยมานานิ โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณานิ ปวตฺตนฺติ. ตานิ อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌตฺเตสุ วิสเยสุ กุสลวิปากานิ, อนิฏฺฐานิฏฺฐมชฺฌตฺเตสุ วิสเยสุ อกุสลวิปากานีติ เอวํ ทสนฺนํ

ก็ในลำดับแห่งอาวัชชนะ จักขุวิญญาณอันมีจักขุประสาทเป็นที่ตั้ง ให้สำเร็จกิจ คือทัสสนะ (การเห็น) เป็นไปในจักขุทวารก่อน โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ ก็ให้สำเร็จกิจ คือ สวนะ (การได้ยิน) เป็นต้น เป็นไปในโสตทวารเป็นต้น. วิญญาณเหล่านั้น เป็นไปในอิฏฐารมณ์และอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ เป็นกุศล-

วิปากวิญฺญาณานํ ทสฺสนสวนฆายนสายนผุสนวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

วิบาก เป็นไปในอนิฏฐารมณ์ และอนิฏฐมัชฌัตตารมณ์ เป็นอกุศลวิบาก พึงทราบความเป็นไปด้วยอำนาจทัสสนะ (การเห็น) สวนะ (การได้ยิน) ฆายนะ (การได้กลิ่น) สายนะ (การลิ้มรส) และผุสนะ (การถูกต้อง) แห่งวิบากวิญญาณทั้ง ๑๐ ดวง ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

๕. สัมปฏิจฉนะ

"จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธสมนนฺตรา อุปฺปชฺชติ จิตฺตํ มโน มานสํ ฯเปฯ ตชฺชา มโนธาตุ"[๑] ติอาทิวจนโต ปน จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อนนฺตรา เตสญฺเญว วิสยํ สมฺปฏิจฺฉมานา กุสลวิปากานนฺตรํ กุสลวิปากา, อกุสลวิปากานนฺตรํ อกุสลวิปากา มโนธาตุ อุปฺปชฺชติ. เอวํ ทุวินฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ สมฺปฏิจฺฉนวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

ก็เพราะพระบาลีว่า "จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนธาตุอันเกิดแต่จิตนั้น ย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งการเกิดดับ ของจักขุวิญญาณธาตุ" เป็นต้น ในลำดับของจักขุวิญญาณเป็นต้น ก็ย่อมเกิดมโนธาตุที่เป็นกุศลวิบาก ในลำดับแห่งกุศลวิบาก เกิดมโนธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก ในลำดับแห่งอกุศลวิบากขึ้นรับอารมณ์แห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น เหล่านั้นนั่นแหละ. พึงทราบความเป็นไปด้วยอำนาจ

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๑๑๐.

สัมปฏิจฉนะ แห่งวิบากวิญญาณทั้ง ๒ ดวง อย่างนี้.

๑๐. สันตีรณะ

"มโนธาตุยาปิ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธสมนนฺตรา อุปฺปชฺชติ จิตฺตํ มโน มานสํ ฯเปฯ ตชฺชา มโนวิญฺญาณธาตู"ติ[๑] วจนโต ปน มโนธาตุยา สมฺปฏิจฺฉิตเมว วิสยํ สนฺตีรยมานา อกุสลวิปากมโนธาตุยา อนนฺตรา อกุสลวิปากา, กุสลวิปากาย อนนฺตรา กุสลวิปากา[๒] อิฏฺฐารมฺมเณ โสมนสฺสสหคตา อิฏฺฐมชฺฌตฺเต อุเปกฺขา- สหคตา อุปฺปชฺชติ วิปากาเหตุกมโน- วิญฺญาณธาตูติ เอวํ ติณฺณํ วิปากวิญฺญาณานํ สนฺตีรณวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

ก็เพราะพระบาลีว่า "จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุอันเกิดแต่จิตนั้น ย่อมเกิดขึ้น ในลำดับแห่งการเกิดดับไปแม้แห่งมโนธาตุ" ดังนี้ ย่อมเกิดวิบาก- อเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นอกุศลวิบาก ในลำดับแห่งอกุศลวิบากมโนธาตุ ที่เป็นกุศลวิบาก ในลำดับแห่งกุศลวิบากมโนธาตุ ที่สหรคตด้วยโสมนัสในอิฏฐารมณ์ ที่สหรคตด้วยอุเบกขา ในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ขึ้นพิจารณาอารมณ์ที่มโนธาตุรับไว้แล้วนั่นแหละ พึงทราบความเป็นไป ด้วยอำนาจสันตีรณะแห่งวิบากวิญญาณ ๓ ดวง ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๑๑๑.

[๒] ฉ. กุสลวิปากาติ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

๑๑. โวฏฐัพนะ

สนฺตีรณานนฺตรํ ปน ตเมว วิสยํ ววฏฺฐาปยมานา อุปฺปชฺชติ กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ อุเปกฺขาสหคตาติ เอวํ เอกสฺเสว กิริยมโนวิญฺญาณสฺส โวฏฺฐวนวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

ก็ในลำดับแห่งสันตีรณะ ย่อมเกิดกิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ที่สหรคตด้วยอุเบกขา กำหนดอารมณ์นั้นแหละ พึงทราบความเป็นไปด้วยอำนาจโวฏฐัพนะ แห่งกิริยามโนวิญญาณดวงเดียวเท่านั้น ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

๑๒. ชวนะ

โวฏฺฐวนานนฺตรํ ปน สเจ มหนฺตํ โหติ รูปาทิอารมฺมณํ, อถ ยถาววฏฺฐาปิเต วิสเย อฏฺฐนฺนํ วา กามาวจรกุสลานํ ทฺวาทสนฺนํ วา อกุสลานํ นวนฺนํ วา อวเสสกามาวจรกิริยานํ อญฺญตรวเสน ฉ สตฺต วา ชวนานิ ชวนฺติ เอส ตาว ปญฺจทฺวาเร นโย.

ก็ในลำดับแห่งโวฏฐัพนะ ถ้าอารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นมหันตารมณ์ ลำดับนั้น ชวนะย่อมแล่นไป ๖ ขณะบ้าง ๗ ขณะบ้าง ในอารมณ์ตามที่กำหนดไว้ ด้วยอำนาจแห่งกามาวจรกุศล ๘ ดวงบ้าง อกุศล ๑๒ ดวงบ้าง กามาวจรกิริยาที่เหลือ ๙ ดวงบ้าง อย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เป็นนัยในปัญจทวารก่อน.

มโนทฺวาเร ปน มโนทฺวาราวชฺชนานนฺตรํ ตานิเยว. โคตฺรภุโต อุทฺธํ รูปาวจรโต ปญฺจ กุสลานิ ปญฺจ กิริยานิ,

ส่วนในมโนทวาร กามาวจรชวนะเหล่านั้นแหละ ย่อมแล่นไปในลำดับแห่งมโนทวาราวัชชนะ. เหนือโคตรภูขึ้นไป

อรูปาวจรโต จตฺตาริ กุสลานิ จตฺตาริ กิริยานิ, โลกุตฺตรโต จตฺตาริ มคฺคจิตฺตานิ จตฺตาริ ผลจิตฺตานีติ อิเมสุ ยํ ยํ ลทฺธปจฺจยํ โหติ, ตํ ตํ ชวตีติ เอวํ ปญฺจปญฺญาสาย กุสลากุสลกิริยวิปากวิญฺญาณานํ ชวนวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

บรรดาชวนะเหล่านี้ คือ ฝ่ายรูปาวจรกุศลชวนะ ๕ กิริยาชวนะ ๕ ฝ่ายอรูปาวจรกุศลชวนะ ๔ กิริยาชวนะ ๔ ฝ่ายโลกุตระมรรคจิต ๔ ผลจิต ๔ ชวนะใด ๆ ได้ปัจจัยแล้ว ชวนะนั้น ย่อมแล่นไป พึงทราบความเป็นไปด้วยอำนาจชวนะ แห่งกุศลวิบากวิญญาณ อกุศลวิบากวิญญาณ และกิริยาวิบากวิญญาณ ๕๕ ดวง ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

๑๓. ตทารัมมณะ

ชวนาวสาเน ปน สเจ ปญฺจทฺวาเร อติมหนฺตํ มโนทฺวาเร จ วิภูตมารมฺมณํ โหติ, อถ กามาวจรสตฺตานํ กามาวจรชวนาวสาเน อิฏฺฐารมฺมณาทีนํ ปุริมกมฺมชวนจิตฺตาทีนญฺจ วเสน โย โย ปจฺจโย ลทฺโธ โหติ, ตสฺส ตสฺส วเสน อฏฺฐสุ สเหตุกกามาวจรวิปาเกสุ ตีสุ วิปากาเหตุมโนวิญฺญาณธาตูสุ จ อญฺญตรํ ปฏิโสตคตํ นาวํ อนุพนฺธมานํ

ก็ในที่สุดแห่งชวนะ ถ้าอารมณ์เป็นอติมหันตารมณ์ในปัญจทวาร และเป็นอารมณ์ที่ปรากฏชัดในมโนทวาร ลำดับนั้น ในที่สุดกามาวจรชวนะ ของเหล่ากามาวจรสัตว์ ก็จะเกิดวิบากวิญญาณ ในบรรดาสเหตุกกามาวจรวิบาก ๘ ดวง และในบรรดาวิบากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๓ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งขึ้นติดตามชวนะ ที่แล่นไปในอารมณ์อื่น แต่อารมณ์ของภวังค์ เหมือนน้ำที่ไหล

กิญฺจิอนฺตรํ[๑] อุทกมิว ภวงฺคสฺสารมฺมณโต อญฺญสฺมึ อารมฺมเณ ชวิตํ ชวนมนุพนฺธนฺตํ ทฺวิกฺขตฺตุํ สกึ วา วิปากวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชติ. ตเทตํ ชวนาวสาเน ภวงฺคสฺส อารมฺมเณ ปวตฺตนารหํ สมานํ ตสฺส ชวนสฺส อารมฺมณํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตตฺตา ตทารมฺมณนฺติ วุจฺจติ. เอวํ เอกาทสนฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ ตทารมฺมณวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

ไปทวนกระแสในขณะนิดหน่อย ติดตามเรือที่แล่นไปทวนกระแส ๒ ขณะ หรือขณะเดียว ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยที่ตนได้ด้วยอำนาจแห่งอิฏฐารมณ์เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งกรรมเก่า และด้วยอำนาจแห่งชวนจิตเป็นต้น. วิบากวิญญาณนี้นั้น เป็นจิตควรแก่ความเป็นไปในอารมณ์ แห่งภวังค์ในที่สุดแห่งชวนะ ท่านเรียกว่า ตทารัมมณะ เพราะทำอารมณ์ของชวนะนั้นให้เป็นอารมณ์เป็นไป. พึงทราบความเป็นไปด้วยอำนาจตทารัมมณะ แห่งวิบากวิญญาณ ๑๑ ดวงอย่างนี้.

๑๔. จุติ

ตทารมฺมณาวสาเน ปน ปุน ภวงฺคเมว ปวตฺตติ, ภวงฺเค วิจฺฉินฺเน ปุน อาวชฺชนาทีนีติ เอวํ ลทฺธปจฺจยํ จิตฺตสนฺตานํ ภวงฺคานนฺตรํ อาวชฺชนํ อาวชฺชนานนฺตรํ หสฺสนาทีนีติ จิตฺตนิยม-

ก็ในที่สุดแห่งตทารัมมณะ ภวังค์นั่นเองยังเป็นไปอีก เมื่อภวังค์ขาดแล้ว วิถีวิญญาณทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็ยังเป็นไปอยู่อีกแล ความสืบต่อแห่งจิตที่ได้ปัจจัยแล้ว ก็ย่อมเป็นไปแล้ว ๆ เล่า ๆ

---

[๑] กิญฺจิ ขณนฺตรนฺติ ฎีกา.

วเสเนว ปุนปฺปุนํ ตาว ปวตฺตติ, ยาว เอกสฺมึ ภเว ภวงฺคสฺส ปริกฺขโย. เอกสฺมึ หิ ภเว ยํ สพฺพปจฺฉิมํ ภวงฺคจิตฺตํ, ตํ ตโต ภวโต[๑] จวนตฺตา จุตีติ วุจฺจติ. ตสฺมา ตมฺปิ เอกูนวีสติวิธเมว โหติ. เอวํ เอกูนวีสติยา วิปากวิญฺญาณานํ จุติวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

ด้วยอำนาจแห่งจิตนิยม คืออาวัชชนะเป็นไป ในลำดับแห่งภวังค์ ทัสสนะเป็นต้นเป็นไป ในลำดับแห่งอาวัชชนะ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้ ตราบเท่าจนภวังค์สิ้นไปในภพหนึ่ง. จริงอยู่ ในภพหนึ่ง ภวังคจิตที่เป็นดวงสุดท้ายของจิตทุกดวง ท่านเรียกว่าจุติ เพราะเคลื่อนจากภพนั้น. เพราะเหตุนั้น ภวังคจิตแม้นั้นก็มี ๑๙ ดวงเหมือนกัน. พึงทราบความเป็นไป ด้วยอำนาจจุติ แห่งวิบากวิญญาณ ๑๙ ดวงอย่างนี้.

จุติโต ปน ปุน ปฏิสนฺธิ, ปฏิสนฺธิโต ปุน ภวงฺคนฺติ เอวํ ภวคติฐิตินิวาเสสุ สํสรมานานํ สตฺตานํ อวิจฺฉินฺนํ จิตฺตสนฺตานํ ปวตฺตติเยว. โย ปเนตฺถ อรหตฺตํ ปาปุณาติ, ตสฺส จุติจิตฺเต นิรุทฺเธ นิรุทฺธเมว โหตีติ.

ก็ต่อจากจุติก็เป็นปฏิสนธิอีก ต่อจากปฏิสนธิก็เป็นภวังค์อีกแล ความสืบต่อแห่งจิตของสัตว์ทั้งหลายผู้ท่องเที่ยวไป ในภพคติฐิติและนิวาสทั้งหลาย ย่อมเป็นไปไม่ขาดสายทีเดียว ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้แล. ก็ในบรรดาสัตว์เหล่านี้ ผู้ใดบรรลุอรหัต เมื่อ

---

[๑] ฉ. ภวโตติ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

จุติจิตของผู้นั้นดับแล้ว ก็เป็นอันดับทีเดียว ฉะนี้แล.

อิทํ วิญฺญาณกฺขนฺเธ วิตฺถารกถามุขํ. นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารในวิญญาณขันธ์.

เวทนากฺขนฺธกถา

๔๕๖. อิทานิ ยํ วุตฺตํ "ยงฺกิญฺจิ เวทยิตลกฺขณํ สพฺพนฺตํ เอกโต กตฺวา เวทนากฺขนฺโธ เวทิตพฺโพ"ติ, เอตฺถาปิ เวทยิตลกฺขณํ นาม เวทนาว. ยถาห "เวทยติ เวทยตีติ โข อาวุโส, ตสฺมา เวทนาติ วุจฺจตี"ติ.[1] สา ปน เวทยิตลกฺขเณน สภาวโต เอกวิธาปิ ชาติวเสน ติวิธา โหติ กุสลา อกุสลา อพฺยากตา จ.[2]

กถาว่าด้วยเรื่องเวทนาขันธ์

๔๕๖. บัดนี้ จะวินิจฉัยแม้ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "พึงทราบเวทนาขันธ์โดยรวมเอาธรรมชาติ ที่มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งนั้นทั้งหมดเข้าด้วยกัน" ดังนี้ต่อไป ธรรมชาติ ชื่อว่ามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ ชื่อว่าเวทนานั่นเอง. ดังที่พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า "ดูกรอาวุโส ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ ธรรมชาติที่รู้สึกแล เพราะเหตุนั้น พระผู้มี

---

[1] ม. มู. ๑๒/๕๓๘.
[2] ฉ. จาติ.

พระภาคจึงตรัสเรียกว่า เวทนา" ดังนี้. ก็เวทนานั้นว่าโดยลักษณะ คือการเสวยอารมณ์ แม้มีอย่างเดียวโดยสภาพ เป็น ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งชาติ คือ กุศล อกุศล และอัพยากฤต.

ตตฺถ กามาวจรํ โสมนสฺสุเปกฺขาญาณสงฺขารเภทโต อฏฺฐวิธนฺติอาทินา นเยน วุตฺเตน กุสลวิญฺญาเณน สมฺปยุตฺตา กุสลา, อกุสเลน สมฺปยุตฺตา อกุสลา, อพฺยากเตน สมฺปยุตฺตา อพฺยากตาติ เวทิตพฺพา. สา สภาวเภทโต ปญฺจวิธา โหติ สุขํ ทุกฺขํ โสมนสฺสํ โทมนสฺสํ อุเปกฺขาติ.

ในเวทนา ๓ อย่างนั้น เวทนาที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณ ที่กล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า กามาวจรมี ๘ อย่าง โดยความต่างแห่งโสมนัส อุเบกขา ญาณและสังขาร พึงทราบว่า ชื่อว่ากุศลเวทนา เวทนาที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณ พึงทราบว่า ชื่อว่าอกุศลเวทนา เวทนาที่สัมปยุตด้วยอัพยากฤตวิญญาณ พึงทราบว่า ชื่อว่าอัพยากฤตเวทนา. เวทนานั้น ว่าโดยความต่างแห่งสภาพ มี ๕ อย่าง คือ สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส อุเบกขา.

ตตฺถ กุสลวิปาเกน กายวิญฺญาเณน สมฺปยุตฺตํ สุขํ. อกุสลวิปาเกน ทุกฺขํ. กามาวจรโต จตูหิ กุสเลหิ, จตูหิ

ในเวทนา ๕ อย่างนั้น สุข สัมปยุตด้วยกายวิญญาณ อันเป็นกุศลวิบาก. ทุกข์สัมปยุตด้วยกายวิญญาณ อันเป็นอกุศลวิบาก.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สเหตุกวิปาเกหิ, เอเกน อเหตุกวิปาเกน, จตูหิ สเหตุกกิริเยหิ, เอเกน อเหตุกกิริเยน, จตูหิ อกุสเลหิ, รูปาวจรโต ฐเปตฺวา ปญฺจมชฺฌานวิญฺญาณํ จตูหิ กุสเลหิ จตูหิ วิปาเกหิ จตูหิ กิริเยหิ, โลกุตฺตรํ ปน ยสฺมา อชฺฌานิกํ นาม นตฺถิ, ตสฺมา อฏฺฐ โลกุตฺตรานิ ปญฺจนฺนํ ฌานานํ วเสน จตฺตาฬีส โหนฺติ. เตสุ ฐเปตฺวา อฏฺฐ ปญฺจมชฺฌานิกานิ เสเสหิ ทฺวตฺตึสาย กุสลวิปาเกหีติ เอวํ โสมนสฺสํ ทฺวาสฏฺฐิยา วิญฺญาเณหิ สมฺปยุตฺตํ. โทมนสฺสํ ทฺวีหิ อกุสเลหิ. อุเปกฺขา อวเสสปญฺจปญฺญาสาย วิญฺญาเณหิ สมฺปยุตฺตา.

โสมนัส สัมปยุตด้วยวิญญาณ ๖๒ ดวงอย่างนี้ คือฝ่ายกามาวจรวิญญาณ กุศล ๔ สเหตุกวิบาก ๔ อเหตุกวิบาก ๑ สเหตุกกิริยา ๔ อเหตุกกิริยา ๑ อกุศล ๔ ฝ่ายรูปาวจรวิญญาณ เว้นปัญจมฌานวิญญาณ กุศล ๔ วิบาก ๔ กิริยา ๔ ส่วนโลกุตรวิญญาณ เพราะเหตุว่า โลกุตรวิญญาณ ชื่อว่า ไม่ประกอบด้วยฌานไม่มี ฉะนั้น โลกุตรวิญญาณ ๘ จึงมี ๔๐ ด้วยอำนาจฌานทั้ง ๕. ในบรรดาโลกุตรวิญญาณ ๔๐ นั้น เว้นวิญญาณที่ประกอบด้วยปัญจมฌาน ๘ เสีย เหลือกุศลวิบาก ๓๒. โทมนัส สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณ ๒. อุเบกขา สัมปยุตด้วยวิญญาณ ๕๕ ดวงที่เหลือ.

ตตฺถ อิฏฺฐโผฏฺฐพฺพานุภวนลกฺขณํ สุขํ, สมฺปยุตฺตานํ อุปพฺรูหนรสํ, กายิกอสฺสาทปจฺจุปฏฺฐานํ, กายินฺทฺริยปทฏฺฐานํ.

ในเวทนาทั้ง ๕ นั้น สุข มีการเสวยโผฏฐัพพะที่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีการเพิ่มพูนสัมปยุตธรรมทั้งหลายขึ้นเป็นรส มีอัสสาทะอันมีอยู่ในกายเป็นปัจจุปัฏฐาน มีกายินทรีย์เป็นปทัฏฐาน.

อนิฏฺฐโผฏฺฐพฺพานุภวนลกฺขณํ ทุกฺขํ, สมฺปยุตฺตานํ มิลาปนรสํ, กายิกาพาธปจฺจุปฏฺฐานํ, กายินฺทฺริยปทฏฺฐานํ.

ทุกข์ มีการเสวยโผฏฐัพพะที่ไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ, มีการลดสัมปยุตธรรมทั้งหลายลงเป็นรส มีความเจ็บทางกายเป็นปัจจุปัฏฐาน มีกายินทรีย์เป็นปทัฏฐาน.

อิฏฺฐารมฺมณานุภวนลกฺขณํ โสมนสฺสํ, ยถา ตถา วา อิฏฺฐาการสมฺโภครสํ, เจตสิกอสฺสาทปจฺจุปฏฺฐานํ, ปสฺสทฺธิปทฏฺฐานํ.

โสมนัส มีการเสวยอิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีการเสวยอารมณ์ โดยอาการที่น่าปรารถนา ไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่งเป็นรส มีอัสสาทะ อันมีอยู่ในจิตเป็นปัจจุปัฏฐาน มีปัสสัทธิเป็นปทัฏฐาน.

อนิฏฺฐารมฺมณานุภวนลกฺขณํ โทมนสฺสํ, ยถา ตถา วา อนิฏฺฐาการสมฺโภครสํ, เจตสิกาพาธปจฺจุปฏฺฐานํ, เอกนฺเตเนว หทยวตฺถุปทฏฺฐานํ.

โทมนัส มีการเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีการเสวยอารมณ์โดยอาการที่ไม่น่าปรารถนา ไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่งเป็นรส มีความเจ็บทางจิตเป็นปัจจุปัฏฐาน มีหทัยวัตถุโดยส่วนเดียวเท่านั้นเป็นปทัฏฐาน.

มชฺฌตฺตเวทยิตลกฺขณา อุเปกฺขา, สมฺปยุตฺตานํ นาติอุปพฺรูหนมิลาปนรสา,

อุเบกขา มีการเสวยอารมณ์เป็นกลาง ๆ เป็นลักษณะ มีความไม่เพิ่มขึ้นนัก

สนฺตภาวปจฺจุปฏฺฐานา, นิปฺปีติกจิตฺต- ปทฏฺฐานาติ.

ไม่ลดลงนัก ซึ่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความสงบเป็นปัจจุปัฏฐาน มีจิตที่ไม่มีปีติเป็นปทัฏฐานแล.

อิทํ เวทนากฺขนฺเธ วิตฺถารกถามุขํ.

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารในเวทนาขันธ์.

สญฺญากฺขนฺธกถา

๔๕๗. อิทานิ ยํ วุตฺตํ "ยงฺกิญฺจิ สญฺชานนลกฺขณํ สพฺพนฺตํ เอกโต กตฺวา สญฺญากฺขนฺโธ เวทิตพฺโพ"ติ, เอตฺถาปิ สญฺชานนลกฺขณํ นาม สญฺญาว. ยถาห "สญฺชานาติ สญฺชานาตีติ โข อาวุโส, ตสฺมา สญฺญาติ วุจฺจตี"ติ[1] สา ปเนสา สญฺชานนลกฺขเณน สภาวโต เอกวิธาปิ

กถาว่าด้วยเรื่องสัญญาขันธ์

๔๕๗. บัดนี้ จะวินิจฉัยแม้ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "พึงทราบสัญญาขันธ์โดยรวมเอาธรรมชาติที่มีความจำได้ เป็นลักษณะ อย่างใดอย่างหนึ่งนั้นทั้งหมดเข้าด้วยกัน" ดังนี้ต่อไป, ธรรมชาติ ชื่อว่ามีความจำได้เป็นลักษณะ ชื่อว่าสัญญานั่นเอง. ดังที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า "ดูกรอาวุโส

[1] ม. มู. ๑๒/๕๓๘.

ชาติวเสน ติวิธา โหติ กุสลา อกุสลา อพฺยากตา จ.

ธรรมชาติที่จำได้ ธรรมชาติที่จำได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า สัญญา". ก็สัญญานี้นั้น ว่าโดยลักษณะ คือ ความจำได้ แม้มีอย่างเดียวโดยสภาพ ก็มี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งชาติ คือ กุศล อกุศล และอัพยากฤต.

- - - -

ตตฺถ กุสลวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา กุสลา, อกุสลสมฺปยุตฺตา อกุสลา, อพฺยากต-สมฺปยุตฺตา อพฺยากตา. น หิ ตํ วิญฺญาณํ อตฺถิ, ยํ สญฺญาย วิปฺปยุตฺตํ, ตสฺมา ยตฺตโก วิญฺญาณสฺส เภโท, ตตฺตโก สญฺญายาติ.

ในสัญญา ๓ อย่างนั้น สัญญาที่สัมปยุต ด้วยกุศลวิญญาณ เป็นกุศล สัญญาที่สัมปยุต ด้วยอกุศลวิญญาณ เป็นอกุศล สัญญาที่สัมปยุต ด้วยอัพยากฤตวิญญาณ เป็นอัพยากฤต. เพราะว่าวิญญาณที่ไม่ประกอบกับสัญญา หามีไม่ เพราะเหตุนั้น วิญญาณมีประเภทเท่าใด สัญญาก็มีประเภทเท่านั้นแล.

สา ปเนสา เอวํ วิญฺญาเณน สมปฺปเภทาปิ ลกฺขณาทิโต สพฺพาว สญฺชานนลกฺขณา, ตเทเวตนฺติ ปุน สญฺชานนปจฺจยนิมิตฺตกรณรสา ทารุอาทีสุ ตจฺฉกาทโย วิย, ยถาคหิตนิมิตฺตวเสน

ก็สัญญานี้นั้น แม้มีประเภทเท่ากับ วิญญาณอย่างนี้ ว่าโดยลักษณะเป็นต้นทั้งหมด ก็มีความจำได้เป็นลักษณะ มีการกระทำเครื่องหมาย ที่เป็นปัจจัยแห่งความจำได้ ต่อไปว่า นั่น คือสิ่งนั้นเอง เป็นรส เหมือน

อภินิเวสกรณปจฺจุปฏฺฐานา หตฺถิทสฺสกอนฺธา[๑]วิย, ยถาอุปฏฺฐิตวิสยปทฏฺฐานา ติณปุริสเกสุ มิคโปตกานํ ปุริสาติ อุปฺปนฺนสญฺญา วิยาติ.

ช่างทั้งหลายมีช่างถากเป็นต้น ทำเครื่องหมายไว้ที่ตัวไม้เป็นต้นฉะนั้น มีการกระทำความมั่นใจ ด้วยอำนาจเครื่องหมายตามที่ยึดไว้เป็นปัจจุปัฏฐาน เหมือนคนตาบอดคลำช้าง มีอารมณ์ตามที่ปรากฏเป็นปทัฏฐาน เหมือนความจำได้ ที่เกิดขึ้นแก่ลูกเนื้อทั้งหลาย ในหุ่นคนที่ทำด้วยหญ้าว่าเป็นคน ฉะนั้นแล.

อิทํ สญฺญากฺขนฺเธ วิตฺถารกถามุขํ.

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารในสัญญาขันธ์.

สงฺขารกฺขนฺธกถา

กถาว่าด้วยเรื่องสังขารขันธ์

๔๕๘. ยํ ปน วุตฺตํ ยงฺกิญฺจิ อภิสงฺขรณลกฺขณํ สพฺพนฺตํ เอกโต กตฺวา สงฺขารกฺขนฺโธ เวทิตพฺโพติ,

๔๕๘. ก็จะวินิจฉัยในคำ ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า พึงทราบสังขารขันธ์ โดยรวมเอาธรรมชาติ ที่มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ

---

[๑] ขุ. อุ. ๒๕/๑๘๔-๘๕.

เอตฺถ อภิสงฺขรณลกฺขณํ นาม ราสิกรณลกฺขณํ. กึ ปน ตนฺติ, สงฺขาราเยว. ยถาห "สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา สงฺขาราติ วุจฺจนฺตี"ติ[1] เต อภิสงฺขรณลกฺขณา, อายูหนรสา, วิปฺผารปจฺจุปฏฺฐานา, เสสกฺขนฺธตฺตยปทฏฺฐานา.

อย่างใดอย่างหนึ่งนั้นทั้งหมด เข้าด้วยกันดังนี้ต่อไป ธรรมชาติที่ชื่อว่ามีการปรุงแต่งเป็นลักษณะได้แก่ ธรรมชาติที่มีการทำเป็นกลุ่ม เป็นลักษณะ. ถามว่า ก็ธรรมชาตินั้นคืออะไร ? ตอบว่า คือสังขารนั่นเอง. ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติทั้งหลาย ที่ปรุงแต่งสังขตธรรมแล เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า สังขาร" ดังนี้. สังขารเหล่านั้น มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ มีการประมวลมาเป็นรส มีความแผ่ไปเป็นปัจจุปัฏฐาน มีขันธ์ ๓ ที่เหลือเป็นปทัฏฐาน.

เอวํ ลกฺขณาทิโต เอกวิธาปิ ชาติวเสน ติวิธา กุสลา อกุสลา อพฺยากตาติ. เตสุ กุสลวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา กุสลา. อกุสลสมฺปยุตฺตา อกุสลา. อพฺยากตสมฺปยุตฺตา อพฺยากตา.

สังขารทั้งหลาย แม้มีอย่างเดียวโดยลักษณะเป็นต้น ก็มี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งชาติ คือ กุศล อกุศล อัพยากฤต. ในบรรดาสังขารเหล่านั้น สังขารที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณ เป็นกุศล. ที่สัมปยุตด้วยอกุศล-วิญญาณ เป็นอกุศล. ที่สัมปยุตด้วยอัพยากฤต-วิญญาณ เป็นอัพยากฤต.

---

๑ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๐๖.

ตตฺถ กามาวจรปฐมกุสลวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ตาว นิยตา สรูเปน อาคตา สตฺตวีสติ, เยวาปนกา จตฺตาโร, อนิยตา ปญฺจาติ ฉตฺตึส. ตตฺถ ผสฺโส, เจตนา, วิตกฺโก, วิจาโร, ปีติ, วีริยํ, ชีวิตํ, สมาธิ, สทฺธา, สติ, หิริ, โอตฺตปฺปํ, อโลโภ, อโทโส, อโมโห, กายปสฺสทฺธิ, จิตฺตปสฺสทฺธิ, กายลหุตา, จิตฺตลหุตา, กายมุทุตา, จิตฺตมุทุตา, กายกมฺมญฺญตา, จิตฺตกมฺมญฺญตา, กายปาคุญฺญตา, จิตฺตปาคุญฺญตา, กายุชุกตา, จิตฺตุชุกตาติ อิเม สรูเปน อาคตา สตฺตวีสติ[1] ฉนฺโท, อธิโมกฺโข, มนสิกาโร, ตตฺรมชฺฌตฺตตาติ อิเม เยวาปนกา จตฺตาโร[2] กรุณา, มุทิตา, กายทุจฺจริตวิรติ, วจีทุจฺจริตวิรติ,

กุศลสังขาร

ในบรรดาสังขารเหล่านั้น เบื้องต้น สังขาร ที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศลวิญญาณ ดวงที่ ๑ มี ๓๖ คือ เป็นนิยตะ มาแล้วโดยสรุป ๒๗ เป็นเยวาปนกะ ๔ เป็นอนิยตะ ๕. ในบรรดาสังขาร ๓๖ นั้น ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ วิริยะ ชีวิต สมาธิ สัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทุตา จิตตมุทุตา กายกัมมัญญตา จิตตกัมมัญญตา กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา กายุชุกตา จิตตุชุกตา รวมเป็นสังขาร ๒๗ เหล่านี้ มาโดยสรุป. ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ ตัตรมัชฌัตตตา รวมเป็นสังขาร ๔ เหล่านี้ เป็นเยวาปนกะ. กรุณา มุทิตา กายทุจริต-วิรัติ วจีทุจริตวิรัติ มิจฉาชีววิรัติ รวมเป็น

---

[1] อภิ. สํ. ๓๔/๙, อฏฺฐสาลินี. ๒๒๕.

[2] อฏฺฐสาลินี. ๒๒๗.

มิจฺฉาชีววิรตีติ อิเม อนิยตา ปญฺจ[๑] เอเต หิ กทาจิ อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปชฺชมานาปิ จ น เอกโต อุปฺปชฺชนฺติ.

สังขาร ๕ เหล่านี้ เป็นอนิยตะ. เพราะสังขารเหล่านี้ เกิดขึ้นในกาลบางคราว ก็และแม้เมื่อเกิดขึ้น ก็หาเกิดขึ้นร่วมกันไม่.

อธิบายสังขาร

๑. ผัสสะ

๔๕๙. ตตฺถ ผุสตีติ ผสฺโส. สฺวายํ ผุสนลกฺขโณ. สงฺฆฏฺฏนรโส, สนฺนิปาตปจฺจุปฏฺฐาโน, อาปาถคตวิสยปทฏฺฐาโน. อยญฺหิ อรูปธมฺโมปิ สมาโน อารมฺมเณ ผุสนากาเรเนว ปวตฺตติ. เอกเทเสน จ อนลฺลียมาโนปิ รูปํ วิย จกฺขุํ สทฺโท วิย จ โสตํ จิตฺตมารมฺมณญฺจ สงฺฆฏฺเฏติ, ติกสนฺนิปาตสงฺขาตสฺส อตฺตโน การณสฺส วเสน ปเวทิตตฺตา สนฺนิปาตปจฺจุปฏฺฐาโน. ตชฺชาสมนฺนาหาเรน เจว อินฺทฺริเยน จ

๔๕๙. ในบรรดาสังขารเหล่านั้น สภาวธรรม ชื่อว่า ผัสสะ เพราะอรรถว่าถูกต้อง. ผัสสะนั้นนั้น มีความถูกต้องเป็นลักษณะ. มีความกระทบกันเป็นรส มีความประชุมกันเป็นปัจจุปัฏฐาน มีอารมณ์ที่มาถึงคลองเป็นปทัฏฐาน. จริงอยู่ ผัสสะนี้ แม้เป็นอรูปธรรมก็ย่อมเกิดโดยอาการที่ถูกต้องนั่นเองในอารมณ์. อนึ่ง ผัสสะ แม้ไม่ติดอยู่โดยส่วนหนึ่ง ก็ย่อมทำจิตและอารมณ์ให้กระทบกันได้ เหมือนรูปกระทบจักษุ และเสียงกระทบโสตะฉะนั้น ชื่อว่า มีความ

---

๑ อฏฺฐสาลินี. ๒๒๙.

ปริกฺขเต วิสเย อนนฺตราเยเนว[๑] อุปฺปชฺชนโต อาปาถคตวิสยปทฏฺฐาโนติ วุจฺจติ. เวทนาธิฏฺฐานภาวโต ปน นิจฺจมฺมคาวี[๒] วิย ทฏฺฐพฺโพ.

ประชุมกันเป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะปรากฏด้วยอำนาจเหตุของตน กล่าวคือการรวมกันแห่งธรรม ๓ อย่าง. ท่านเรียกว่ามีอารมณ์ที่มาถึงคลองเป็นปทัฏฐาน เพราะเกิดขึ้นในอารมณ์ ที่การประมวลกันเกิดขึ้นแต่ผัสสะนั้นและอินทรีย์แวดล้อมโดยไม่มีอันตรายนั่นเอง. ก็ผัสสะ พึงเห็นเหมือนแม่โคไม่มีหนังกำพร้า เพราะเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา.

๒. เจตนา

๔๖๐. เจตยตีติ เจตนา. อภิสนฺทหตีติ อตฺโถ. สา เจตนาภาวลกฺขณา, อายูหนรสา, สํวิทหนปจฺจุปฏฺฐานา สกิจฺจปรกิจฺจสาธิกา เชฏฺฐสิสฺสมหาวฑฺฒกี-อาทโย วิย. อจฺจายิกกมฺมานุสฺสรณาทีสุ จ ปนายํ สมฺปยุตฺตานํ อุสฺสาหนภาเวน[๓] ปวตฺตมานา ปากฏา โหติ.

๔๖๐. ธรรมชาติ ชื่อว่า เจตนา เพราะอรรถว่า ทำให้คิด. อธิบายว่า รวมตัวกัน. เจตนานั้น มีความจงใจเป็นลักษณะ มีความประมวลมาเป็นรส มีความจัดแจงเป็นปัจจุปัฏฐาน มีการทำกิจของตนและกิจของคนอื่นให้สำเร็จ ดุจศิษย์ผู้ใหญ่และนายช่างผู้ใหญ่เป็นต้น. ก็และเจตนานี้

---

[๑] ม. อนนฺตราเยน.
[๒] สํ. นิ. ๑๖/๑๒๐.
[๓] ฉ. อุสฺสหนภาเวน.

เมื่อเป็นไปด้วยภาวะ ที่ทำให้สัมปยุตธรรมทั้งหลายแข็งขึ้น ย่อมปรากฏในเวลานึกถึงงานที่รีบด่วนเป็นต้น.

๓-๕. วิตก วิจาร ปีติ

วิตกฺกวิจารปีตีสุ ยํ วตฺตพฺพํ สิยา, ตํ สพฺพํ ปฐวีกสิณนิทฺเทเส ปฐมชฺฌานวณฺณนายํ[1] วุตฺตเมว.

คำใดที่จะพึงกล่าวในวิตก วิจารและปีติ คำนั้นทั้งหมด ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในการพรรณนาปฐมฌาน ในปฐวีกสิณนิเทศนั่นแหละ.

๖. วีริยะ

๔๖๑. วีรภาโว วีริยํ. ตํ อุสฺสาหลกฺขณํ, สหชาตานํ อุปตฺถมฺภนรสํ, อสํสีทนภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, "สํวิคฺโค โยนิโส ปทหตี"ติ[2] วจนโต สํเวคปทฏฺฐานํ, วีริยารมฺภวตฺถุปทฏฺฐานํ วา, สมฺมา อารทฺธํ สพฺพสมฺปตฺตีนํ มูลํ โหตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

๔๖๑. ความกล้าหาญ ชื่อว่า วีริยะ. วีริยะนั้นมีความอุตสาหะเป็นลักษณะ มีความค้ำจุนสหชาตธรรมทั้งหลายเป็นรส มีภาวะไม่ท้อถอยเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความสังเวชเป็นปทัฏฐาน โดยพระบาลีว่า "ผู้สังเวชแล้ว ย่อมบำเพ็ญเพียรโดยชอบ" ดังนี้บ้าง มีวัตถุแห่งการเริ่มความเพียร เป็นปทัฏฐาน

---

[1] วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๑๘๐.
[2] องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๕๔.

บ้าง พึงเห็นว่า วีริยะ อันบุคคลปรารภโดยชอบ ย่อมเป็นมูลแห่งสมบัติทั้งปวง.

๗. ชีวิต

๔๖๒. ชีวนฺติ เตน, สยํ วา ชีวติ, ชีวนมตฺตเมว วา ตนฺติ ชีวิตํ. ลกฺขณาทีนิ ปนสฺส รูปชีวิเต วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิ. ตํ หิ รูปธมฺมานํ ชีวิตํ, อิทมรูปธมฺมานนฺติ อิทเมวตฺถ นานากรณํ.

๔๖๒. ธรรมชาติชื่อว่า ชีวิต เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเป็นอยู่แห่งสหชาตธรรมทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ชีวิต เพราะอรรถว่าเป็นอยู่เอง อีกอย่างหนึ่ง ชีวิตนั้นเป็นเพียงความเป็นอยู่เท่านั้น เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ชีวิต. ส่วนลักษณะเป็นต้นแห่งชีวิตนั้น พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในรูปชีวิตนั่นแหละ. ก็ความต่างกันในชีวิตทั้ง ๒ นี้ ดังนี้เท่านั้น คือ ชีวิตนั้นเป็นชีวิตแห่งรูปธรรมทั้งหลาย ชีวิตนี้ เป็นชีวิตแห่งอรูปธรรมทั้งหลาย.

๘. สมาธิ

๔๖๓. อารมฺมเณ จิตฺตํ สมํ อาธิยติ, สมฺมา วา อาธิยติ, สมาธานมตฺตเมว วา เอตํ จิตฺตสฺสาติ สมาธิ. โส

๔๖๓. ธรรมชาติ ชื่อว่า สมาธิ เพราะอรรถว่าตั้งจิตไว้ในอารมณ์สม่ำเสมอ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติ ชื่อว่าสมาธิ เพราะ

อวิสารลกฺขโณ, อวิกฺเขปลกฺขโณ วา, สหชาตานํ สมฺปิณฺฑนรโส นฺหานิยจุณฺณานํ อุทกํ วิย, อุปสมปจฺจุปฏฺฐาโน, วิเสสโต สุขปทฏฺฐาโน, นิวาเต ทีปจฺจีนํ ฐิติ วิย เจตโส ฐิตีติ ทฏฺฐพฺโพ.

อรรถว่าตั้งจิตไว้ในอารมณ์โดยชอบ อีก-อย่างหนึ่ง ชื่อว่า สมาธิ เพราะอรรถว่านี้เป็นเพียงความตั้งมั่นแห่งจิต นั่นเอง. สมาธินั้น มีความไม่พล่านไปเป็นลักษณะ อีกอย่างหนึ่ง มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ, มีความรวมสหชาตธรรมทั้งหลายไว้ เป็นรส ดุจน้ำรวมจุณสำหรับอาบให้เป็นก้อน ฉะนั้น มีความเข้าไปสงบเป็นปัจจุปัฏฐาน ว่าโดยพิเศษมีความสุขเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นว่าเป็นความตั้งอยู่แห่งจิต ดุจความตั้งอยู่แห่งเปลวประทีปในที่อับลมฉะนั้น.

๕. สัทธา

๔๖๔. สทฺทหนฺติ เอตาย, สยํ วา สทฺทหติ, สทฺทหนมตฺตเมว วา เอสาติ สทฺธา. สา สทฺทหนลกฺขณา, โอกปฺปนลกฺขณา วา, ปสาทนรสา อุทกปฺปสาทกมณิ วิย, ปกฺขนฺทนรสา วา โอฆุตฺตรเณ[1] วิย. อกาลุสฺสิยปจฺจุปฏฺฐานา,

๔๖๔. ธรรมชาติ ชื่อว่า สัทธา เพราะอรรถว่าเป็นเหตุเชื่อ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติ ชื่อว่าสัทธา เพราะอรรถว่าเชื่อเอง อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สัทธา เพราะอรรถว่า ธรรมชาตินี้เป็นเพียงความเชื่อเท่านั้น. สัทธานั้น มีความเชื่อเป็นลักษณะ

---

[1] ฉ. โอฆุตฺตรโณ.

อธิมุตฺติปจฺจุปฏฺานา วา, สทฺเธยฺยวตฺถุปทฏฺานา, สทฺธมฺมสฺสวนาทิโสตาปตฺติยงฺคปทฏฺานา วา, หตฺถวิตฺตพีชานิ วิย[๑] ทฏฺพฺพา.

มีความปักใจเป็นลักษณะบ้าง มีอันทำให้ใสเป็นรส เหมือนอย่างแก้วมณีที่ทำน้ำให้ใสฉะนั้น มีความแล่นไปเป็นรส ดุจในการข้ามห้วงน้ำฉะนั้น. มีความไม่ขุ่นมัวเป็นปัจจุปัฏฐาน มีการตัดสินใจเป็นปัจจุปัฏฐานบ้าง มีวัตถุอันควรเชื่อเป็นปทัฏฐาน มีโสตาปัตติยังคะ มีสัทธัมมสวนะเป็นต้น เป็นปทัฏฐานบ้าง พึงเห็นเหมือนมือ เหมือนทรัพย์เครื่องปลื้มใจและเหมือนพืชฉะนั้น.

๑๐. สติ

๔๖๕. สรนฺติ เอตาย, สยํ วา สรติ สรณมตฺตเมว วา เอสาติ สติ. สา อปิลาปนลกฺขณา, อสมฺโมสรสา, อารกฺขปจฺจุปฏฺานา, วิสยาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺานา วา, ถิรสญฺาปทฏฺานา

๔๖๕. ธรรมชาติ ชื่อว่า สติ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุระลึกได้ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติ ชื่อว่าสติ เพราะอรรถว่าระลึกได้เอง อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาตินี้เป็นเพียงความระลึกได้เท่านั้น เหตุนั้น

---

[๑] กุสลธมฺมานํ อาทาเน หตฺถํ วิย
สพฺพสมฺปตฺติสมฺปทาเน วิตฺตํ วิย
อมตกสิผลผลเน พีชํ วิย
ทฏฺพฺพาติ ฏีกา.

กายาทิสติปฏฺฐานปทฏฺฐานา วา. อารมฺมเณ ทฬฺหปติตฺตฺตา[๑] ปน เอสิกา วิย จกฺขุทฺวาราทิรกฺขณโต โทวาริโก วิย จ ทฏฺฐพฺพา.

ธรรมชาตินี้จึงชื่อว่า สติ. สตินั้น มีความไม่เลื่อนลอยเป็นลักษณะ มีความไม่หลงลืมเป็นรส มีความควบคุมได้เป็นปัจจุปัฏฐาน มีความมุ่งหน้าต่ออารมณ์ เป็นปัจจุปัฏฐานบ้าง มีความจำได้มั่นคงเป็นปทัฏฐาน มีสติปัฏฐานมีกายเป็นต้นเป็นปทัฏฐานบ้าง. ก็สตินั้นพึงเห็นว่า เป็นเหมือนเสาเขื่อน เพราะตกไปมั่นคงในอารมณ์ และเหมือนนายประตู เพราะรักษาจักษุทวารเป็นต้น.

๑๑-๑๒. หิริ โอตตัปปะ

๔๖๖. กายทุจฺจริตาทีหิ หิริยตีติ หิรี. ลชฺชาเยตํ อธิวจนํ. เตหิเยว โอตฺตปฺปตีติ โอตฺตปฺปํ. ปาปโต อุพฺเพคสฺเสตํ อธิวจนํ. ตตฺถ ปาปโต ชิคุจฺฉนลกฺขณา หิรี. อุตฺตาสลกฺขณํ โอตฺตปฺปํ. ลชฺชากาเรน ปาปานํ อกรณรสา หิรี. อุตฺตาสากาเรน

๔๖๖. ธรรมชาติ ชื่อว่า หิริ เพราะอรรถว่า ละอายแต่ความชั่ว มีกายทุจริตเป็นต้น. คำว่า หิริ นี้เป็นชื่อแห่งความละอาย. ธรรมชาติ ชื่อว่า โอตตัปปะ เพราะอรรถว่า กลัวแต่ความชั่วนั้นแหละ. คำว่า โอตตัปปะนี้ เป็นชื่อแห่งความหวาด-เสียวแต่บาป. ในหิริและโอตตัปปะนั้น หิริมี

---

[๑] ฉ. ...ปติฏฺฐิตตฺตา.

โอตฺตปฺปํ. วุตฺตปฺปกาเรเนว จ ปาปโต สงฺโกจนปจฺจุปฏฺฐานา เอตา, อตฺตคารวปรคารวปทฏฺฐานา. อตฺตานํ หิ[1] ครุํ กตฺวา หิริยา ปาปํ ชหาติ กุลวธู วิย. ปรํ ครุํ กตฺวา โอตฺตปฺเปน ปาปํ ชหาติ เวสิยา วิย. อิเม จ ปน เทฺว ธมฺมา โลกปาลกาติ[2] ทฏฺฐพฺพา.

ความเกลียดบาปเป็นลักษณะ. โอตตัปปะมีความสะดุ้งกลัวบาปเป็นลักษณะ. หิริมีการไม่ทำบาปทั้งหลาย โดยอาการละอายเป็นรส. โอตตัปปะ มีการไม่ทำบาปทั้งหลายโดยอาการสะดุ้งกลัวเป็นรส. ก็หิริและโอตตัปปะเหล่านี้ มีความหดตัวจากบาปโดยประการที่กล่าวแล้วนั่นแหละ เป็นปัจจุปัฏฐาน มีความเคารพตนและเคารพคนอื่นเป็นปทัฏฐาน. จริงอยู่ บุคคลกระทำตนให้เป็นที่เคารพ ย่อมละบาปได้ด้วยหิริ เหมือนหญิงสะใภ้แห่งตระกูลฉะนั้น. บุคคลกระทำบุคคลอื่นให้เป็นที่เคารพ ย่อมละบาปได้ด้วยโอตตัปปะ เหมือนหญิงแพศยาฉะนั้น. ก็แลธรรมทั้ง ๒ อย่างนี้ พึงเห็นว่าธรรมเป็นโลกบาลดังนี้.

---

[1] ฉ. หิ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

[2] องฺ. ทุก. ๒๐/๖๕.

๑๓. อโลภะ

๔๖๗. น ลุพฺภนฺติ เตน, สยํ วา น ลุพฺภติ, อลุพฺภนมตฺตเมว วา ตนฺติ อโลโภ. อโทสาโมเหสุปิ เอเสว นโย. เตสุ อโลโภ อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อเคธลกฺขโณ, อลคฺคภาวลกฺขโณ วา กมลทเล ชลวินฺทุ วิย, อปริคฺคหรโส มุตฺตภิกฺขุ วิย, อนลฺลีนภาวปจฺจุปฏฺฐาโน อสุจิมฺหิ ปติตปุริโส วิย.

๔๖๗. ธรรม ชื่อว่า อโลภะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุไม่โลภ อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ชื่อว่าอโลภะ เพราะอรรถว่าไม่โลภเอง อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาตินั้นเป็นเพียงความไม่โลภเท่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อโลภะ. แม้ในอโทสะ และอโมหะ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ในบรรดาธรรม ๓ อย่างนั้น อโลภะ มีความที่จิตไม่กำหนัดในอารมณ์เป็นลักษณะ อีกอย่างหนึ่ง มีความที่จิตไม่ติดข้องอยู่ในอารมณ์เป็นลักษณะ เหมือนหยาดน้ำบนใบบัว, มีความไม่หวงแหนเป็นรส เหมือนภิกษุผู้หลุดพ้นแล้ว มีความไม่ติดอยู่เป็นปัจจุปัฏฐาน เหมือนบุรุษตกไปในของไม่สะอาดฉะนั้น.

๑๔. อโทสะ

๔๖๘. อโทโส อจณฺฑิกฺกลกฺขโณ, อวิโรธลกฺขโณ วา อนุกูลมิตฺโต วิย, อาฆาตวินยรโส, ปริฬาหวินยรโส วา

๔๖๘. อโทสะ มีความไม่ดุร้ายเป็นลักษณะอีกนัยหนึ่ง มีความไม่ถือผิดเป็นลักษณะ เหมือนมิตรผู้อนุกูล มีความกำจัดความ

จนฺทนํ วิย โสมภาวปจฺจุปฏฺฐาโน ปุณฺณจนฺโท วิย.

อาฆาตเป็นรส อีกนัยหนึ่ง มีความกำจัดความเร่าร้อนเป็นรส เหมือนไม้จันทน์ มีความเยือกเย็นเป็นปัจจุปัฏฐาน เหมือนจันทร์เพ็ญฉะนั้น.

๑๕. อโมหะ

๔๖๘. อโมโห ยถาสภาวปฏิเวธ-ลกฺขโณ, อกฺขลิตปฏิเวธลกฺขโณ วา กุสลิสฺสาสขิตฺตอุสุปฏิเวโธ วิย, วิสโยภาสนรโส ปทีโป วิย, อสมฺโมห-ปจฺจุปฏฺฐาโน อรญฺญคตสุเหสโก วิย. ตโยปิ เจเต สพฺพกุสลานํ มูลภูตาติ ทฏฺฐพฺพา.

๔๖๙. อโมหะ มีความแทงตลอดตามสภาวะเป็นลักษณะ อีกนัยหนึ่งมีความแทง-ตลอดที่ไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ เหมือนอย่างการแทงตลอดแห่งลูกศร ที่นายขมังธนูผู้ชำนาญยิงไปฉะนั้น มีความส่องอารมณ์เป็นรส เหมือนอย่างดวงประทีปฉะนั้น มีอสัม-โมหะเป็นปัจจุปัฏฐาน เหมือนคนชี้ทางที่ชำนาญแก่คนเดินป่าฉะนั้น. ก็ธรรมแม้ทั้ง ๓ เหล่านี้ พึงเห็นว่าเป็นมูลแห่งกุศลธรรมทั้งหมดแล.

๑๖-๑๗. กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ

๔๗๐. กายสฺส ปสฺสมฺภนํ กาย-ปสฺสทฺธิ. จิตฺตสฺส ปสฺสมฺภนํ จิตฺตปสฺสทฺธิ. กาโยติ เจตฺถ เวทนาทโย ตโย

๔๗๐. ความระงับแห่งกาย ชื่อว่ากายปัสสัทธิ. ความระงับแห่งจิต ชื่อว่าจิตตปัสสัทธิ. ก็ขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้น

ขนฺธา. อุโภปิ ปเนตา เอกโต กตฺวา กายจิตฺตทรถวูปสมลกฺขณา กายจิตฺต-ปสฺสทฺธิโย, กายจิตฺตทรถนิมฺมทฺทนรสา, กายจิตฺตานํ อปริปฺผนฺทนสีติภาว-ปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานา. กายจิตฺตานํ อวูปสมกรอุทฺธจฺจาทิกิเลส-ปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพา.

ชื่อว่า กาย ในที่นี้. ก็กายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิทั้ง ๒ นี้ รวมเข้ากัน มีความเข้าไประงับความกระวนกระวาย แห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มีความบีบความกระวนกระวายแห่งกายและจิตออกไปเป็นรส มีความเย็น โดยไม่มีความกระวนกระวายแห่งกายและจิตเป็นปัจจุปัฏฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน. พึงเห็นว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีอุทธัจจะเป็นต้น อันกระทำความไม่สงบแห่งกายและจิต.

๑๘-๑๙. กายลหุตา จิตตลหุตา

กายลหุภาโว กายลหุตา. จิตฺต-ลหุภาโว จิตฺตลหุตา. ตา กายจิตฺต-ครุภาววูปสมลกฺขณา, กายจิตฺตครุภาว-นิมฺมทฺทนรสา, กายจิตฺตานํ อทนฺธตา-ปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานา. กายจิตฺตานํ ครุภาวกรถีนมิทฺธาทิกิเลส-ปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพา.

ความเบาแห่งกาย ชื่อว่ากายลหุตา. ความเบาแห่งจิต ชื่อว่าจิตตลหุตา. กาย-ลหุตาและจิตตลหุตานั้น มีความเข้าไประงับความหนักแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มีความบีบความหนัก แห่งกายและจิตออกไปเป็นรส มีความไม่อืดอาดแห่งกายและจิตเป็นปัจจุปัฏฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน. พึงเห็นว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส มีถีนะและ

มิทธะเป็นต้น อันกระทำความหนักแห่งกาย และจิต.

๒๐-๒๑. กายมุทุตา จิตตมุทุตา

ความอ่อนแห่งกาย ชื่อว่ากายมุทุตา. ความอ่อนแห่งจิต ชื่อว่า จิตตมุทุตา. กายมุทุตาและจิตตมุทุตานั้น มีความเข้าไประงับความแข็งแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มีความบีบเอาความกระด้าง แห่งกายและจิตออกไปเป็นรส มีความไม่ขัดข้องเป็นปัจจุปัฏฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน. พึงเห็นว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส มีทิฐิและมานะเป็นต้น อันกระทำความกระด้างแห่งกายและจิต.

กายมุทุภาโว กายมุทุตา. จิตตมุทุภาโว จิตตมุทุตา. ตา กายจิตฺตตฺถมฺภวูปสมลกฺขณา, กายจิตฺตถทฺธภาวนิมฺมทฺทนรสา, อปฺปฏิฆาตปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานา. กายจิตฺตานํ ถทฺธภาวกรทิฏฺฐิมานาทิกิเลสปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพา.

๒๒-๒๓. กายกัมมัญญตา จิตตกัมมัญญตา

ความสำเร็จประโยชน์ ในการงานแห่งกาย ชื่อว่า กายกัมมัญญตา. ความสำเร็จประโยชน์ในการงานแห่งจิต ชื่อว่า จิตตกัมมัญญตา. กายกัมมัญญตาและ

กายกมฺมญฺญภาโว กายกมฺมญฺญตา. จิตฺตกมฺมญฺญภาโว จิตฺตกมฺมญฺญตา. ตา กายจิตฺตกมฺมญฺญภาววูปสมลกฺขณา, กายจิตฺตกมฺมญฺญภาวนิมฺมทฺทนรสา, กายจิตฺตานํ

อารมฺมณกรณสมฺปตฺติปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานา. กายจิตฺตานํ อกมฺมญฺญภาวกราวเสสนีวรณาทิปฏิปกฺขภูตา, ปสาทนียวตฺถูสุ ปสาทาวหา, หิตกิริยาสุ วินิโยคกฺขมภาวาวหา สุวณฺณวิสุทฺธิ วิยาติ ทฏฺฐพฺพา.

จิตตกัมมัญญตานั้น มีความเข้าไประงับภาวะแห่งความไม่สำเร็จประโยชน์ ในการงานแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มีความบีบเอาภาวะแห่งความไม่สำเร็จประโยชน์ในการงานแห่งกายและจิตออกไปเป็นรส มีความถึงพร้อมแห่งการทำอารมณ์ แห่งกายและจิตเป็นปัจจุปัฏฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน. พึงเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีนิวรณ์ที่เหลือเป็นต้น ที่ทำภาวะแห่งความไม่สำเร็จประโยชน์ในการงานแห่งกายและจิต นำมาซึ่งความเลื่อมใสในวัตถุ เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส นำมาซึ่งภาวะควรแก่การประกอบด้วยประการต่าง ๆ ในการทำประโยชน์ทั้งหลาย เหมือนความหมดจดแห่งทองฉะนั้น ดังนี้.

๒๔-๒๕. กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา

กายสฺส ปาคุญฺญภาโว <u>กายปาคุญฺญตา.</u> จิตฺตสฺส ปาคุญฺญภาโว <u>จิตฺตปาคุญฺญตา.</u> ตา กายจิตฺตานํ

ความคล่องแห่งกาย ชื่อว่า <u>กายปาคุญญตา.</u> ความคล่องแห่งจิต ชื่อว่า <u>จิตตปาคุญญตา.</u> กายปาคุญญตาและจิตต-

อเกลญฺญภาวลกฺขณา, กายจิตฺตเกลญฺญ-นิมฺมทฺทนรสา, นิราทีนวปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานา. กายจิตฺตานํ เคลญฺญกรอสฺสทฺธิยาทิปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพา.

ปาคุญญตานั้น มีภาวะคือความไม่เป็นไข้แห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มีความบีบความเป็นไข้แห่งกายและจิตออกไปเป็นรส มีอาการที่ไม่มีโทษเป็นปัจจุปัฏฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน. พึงเห็นว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อบาปธรรม มีอสัทธิยะเป็นต้น ที่กระทำความเป็นไข้แห่งกายและจิต.

๒๖-๒๗. กายุชุกตา จิตตุชุกตา

กายสฺส อุชุกภาโว กายุชุกตา. จิตฺตสฺส อุชุกภาโว จิตฺตุชุกตา. ตา กายจิตฺตอาชฺชวลกฺขณา, กายจิตฺต-กุฏิลภาวนิมฺมทฺทนรสา, อชิมฺหตา-ปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานา. กายจิตฺตานํ กุฏิลภาวกรมายาสาเฐยฺยาทิ-ปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพา.

ความตรงแห่งกาย ชื่อว่ากายุชุกตา. ความตรงแห่งจิต ชื่อว่าจิตตุชุกตา. อุชุกตาทั้ง ๒ นั้น มีความตรงแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มีความบีบภาวะแห่งความคดแห่งกายและจิตออกไปเป็นรส มีความไม่คดเป็นปัจจุปัฏฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน. พึงเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่ออุปกิเลสมีมายาและสาไถยเป็นต้น ที่กระทำความโกงแห่งกายและจิต.

๒๘. ฉันทะ

๔๗๑. ฉนฺโทติ กตฺตุกมฺยตาเยตํ อธิวจนํ. ตสฺมา โส กตฺตุกมฺยตาลกฺขโณ ฉนฺโท, อารมฺมณปริเยสนรโส, อารมฺมเณน อตฺถิกตาปจฺจุปฏฺฐาโน, ตเทวสฺส ปทฏฺฐานํ. อารมฺมณคฺคหเณ จายํ เจตโส หตฺถปฺปสารณํ วิย ทฏฺฐพฺโพ.

๔๗๑. คำว่า ฉันทะ นี้ เป็นชื่อของความปรารถนาจะทำ. เพราะเหตุนั้น ฉันทะนั้น มีความปรารถนาจะทำเป็นลักษณะ มีการแสวงหาอารมณ์เป็นรส มีความต้อง–การด้วยอารมณ์เป็นปัจจุปัฏฐาน อารมณ์นั่นแหละเป็นปทัฏฐานของฉันทะนั้น. ก็ฉันทะนี้ ในการรับอารมณ์ พึงเห็นเป็นเหมือนจิตยื่นมือออกไป.

๒๙. อธิโมกข์

๔๗๒. อธิมุจฺจนํ อธิโมกฺโข. โส สนฺนิฏฺฐานลกฺขโณ, อสํสปฺปนรโส, นิจฺฉยปจฺจุปฏฺฐาโน, สนฺนิฏฺเฐยฺยธมฺม–ปทฏฺฐาโน, อารมฺมเณ นิจฺจลภาเวน อินฺทขีโล วิย ทฏฺฐพฺโพ.

๔๗๒. ความตัดสินใจ ชื่อว่าอธิโมกข์. อธิโมกข์นั้นมีความตกลงใจเป็นลักษณะ มีความไม่รวนเรเป็นรส มีความวินิจฉัยเป็นปัจจุปัฏฐาน มีธรรมที่จะพึงตกลงใจเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นเป็นเหมือนเสาเขื่อน ด้วยภาวะที่ไม่หวั่นไหวในอารมณ์.

๓๐. มนสิการ

๔๗๓. กิริยา กาโร. มนมฺหิ กาโร มนสิกาโร. ปุริมมนโต วิสทิสํ

๔๗๓. การกระทำ ชื่อว่า การะ. การกระทำในใจ ชื่อว่ามนสิการ. เจตสิก–

มนํ กโรตีติปิ มนสิกาโร. สุวายํ อารมฺมณปฏิปาทโก, วีถิปฏิปาทโก, ชวนปฏิปาทโกติ ติปฺปกาโร.

ธรรม ชื่อว่า มนสิการ เพราะอรรถว่า ย่อมทำให้ต่างจากใจเดิม. มนสิการนี้นั้น มี ๓ ประการ คือ อารัมมณปฏิปาทกะ (มนสิการที่จัดแจงในอารมณ์) ๑ วีถิปฏิปาทกะ (มนสิการที่จัดแจงในวิถีจิต) ๑ ชวนปฏิปาทกะ (มนสิการที่จัดแจงในชวนจิต) ๑.

ตตฺถ อารมฺมณปฏิปาทโก มนมฺหิ กาโรติ มนสิกาโร. โส สารณลกฺขโณ, สมฺปยุตฺตานํ อารมฺมเณ สํโยชนรโส, อารมฺมณาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐาโน, อารมฺมณปทฏฺฐาโน. สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺโน, อารมฺมณปฏิปาทกตฺเตน สมฺปยุตฺตานํ สารถิ วิย ทฏฺฐพฺโพ. วีถิปฏิปาทโกติ ปน ปญฺจทฺวาราวชฺชนสฺเสตํ อธิวจนํ. ชวนปฏิปาทโกติ มโนทฺวาราวชฺชนสฺเสตํ อธิวจนํ. น เต อิธ อธิปฺเปตา.

ในมนสิการทั้ง ๓ อย่างนั้น อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ ชื่อว่า มนสิการ เพราะอรรถว่ากระทำไว้ในใจ. อารัมมณปฏิปาทกมนสิการนั้น มีการยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้แล่นไปเป็นลักษณะ มีการประกอบสัมปยุตธรรมทั้งหลายไว้ในอารมณ์ เป็นรส มีความจดจ่อต่ออารมณ์เป็นปัจจุปัฏฐาน มีอารมณ์เป็นปทัฏฐาน. พึงเห็นว่านับเนื่องอยู่ในสังขารขันธ์ เหมือนอย่างสารถี ด้วยภาวะที่ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ให้ดำเนินไปในอารมณ์. ก็คำว่า วีถิปฏิปาทกมนสิการนี้ เป็นชื่อแห่งปัญจทวาราวัชชนะ. คำว่า ชวนปฏิปาทกมนสิการนี้ เป็นชื่อแห่ง

มโนทวาราวัชชนะ.มนสิการทั้ง ๒ อย่างนั้น ไม่ประสงค์เอาในที่นี้.

๓๑. ตัตรมัชฌัตตตา

๔๗๔. เตสุ ธมฺเมสุ มชฺฌตฺตตา ตตฺรมชฺฌตฺตตา. สา จิตฺตเจตสิกานํ สมวาหิตลกฺขณา, โอนาธิกตานิวารณรสา, ปกฺขปาตุปจฺเฉทนรสา วา, มชฺฌตฺตภาวปจฺจุปฏฺฐานา, จิตฺตเจตสิกานํ อชฺฌุเปกฺขนภาเวน สมปฺปวตฺตานํ อาชานียานํ อชฺฌุเปกฺขกสารถิ วิย ทฏฺฐพฺพา.

๔๗๔. ความมีตนเป็นกลางในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ตัตรมัชฌัตตตา. ตัตรมัชฌัตตตานั้น มีความนำจิตและเจตสิกไปสม่ำเสมอเป็นลักษณะ มีอันห้ามเสียซึ่งความหย่อนและความยิ่งเป็นรส มีความเข้าไปตัดความตกไปในฝักฝ่ายเป็นรสบ้าง มีภาวะคือความเป็นกลางเป็นปัจจุปัฏฐาน พึงเห็นเป็นเหมือนสารถี ผู้วางเฉยต่อม้าอาชาไนยทั้งหลายที่วิ่งไปเรียบ โดยสภาวะที่วางเฉยต่อจิตและเจตสิกทั้งหลาย.

๓๒-๓๓. กรุณา มุทิตา

กรุณา มุทิตา จ พฺรหฺมวิหารนิทฺเทเส[๑] วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพา. เกวลํ หิ

กรุณาและมุทิตา พึงทราบตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว ในพรหมวิหารนิเทศ

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๘๙.

ตา อปฺปนาปฺปตฺตา รูปาวจรา, อิมา กามาวจราติ อยเมว วิเสโส.

นั่นแหละ. ก็ความต่างกันมีดังนี้ คือ กรุณาและมุทิตาเหล่านั้น ถึงขั้นอัปปนาเป็นรูปาวจร กรุณาและมุทิตาเหล่านี้ เป็นกามาวจรอย่างเดียวเท่านั้น.

เกจิ ปน เมตฺตูเปกฺขาโยปิ อนิยเตสุ อิจฺฉนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํ. อตฺถโต หิ อโทโสเยว เมตฺตา, ตตฺรมชฺฌตฺตูเปกฺขาเยว อุเปกฺขาติ.

ส่วนอาจารย์บางพวก ย่อมปรารถนาแม้เมตตาและอุเบกขา ไว้ในอนิยตสังขาร คำของอาจารย์บางพวกนั้น ไม่ควรถือเอา. เพราะโดยอรรถ อโทสะนั่นแหละ ชื่อว่าเมตตา อุเบกขา ก็คือ ตัตรมัชฌัตตุเบกขาแล.

๓๔-๓๖. กายทุจริตวิรัติ วจีทุจริตวิรัติ มโนทุจริตวิรัติ

๔๗๕. กายทุจฺจริตโต วิรติ กายทุจฺจริตวิรติ. เอส นโย เสสาสุปิ. ลกฺขณาทิโต ปเนตา ติสฺโสปิ กายทุจฺจริตาทิวตฺถูนํ อวีติกฺกมลกฺขณา, อมทฺทนลกฺขณาติ วุตฺตํ โหติ. กายทุจฺจริตาทิวตฺถุโต สงฺโกจนรสา, อกิริยปจฺจุปฏฺฐานา, สทฺธาหิโรตฺตปฺป-

๔๗๕. การเว้นจากกายทุจริต ชื่อว่ากายทุจริตวิรัติ. แม้ในวิรัติที่เหลือก็มีนัยนี้. ก็ว่าโดยลักษณะเป็นต้น วิรัติทั้ง ๓ นี้ มีการไม่ละเมิดวัตถุแห่งทุจริต มีกายทุจริตเป็นต้นเป็นลักษณะ มีอรรถาธิบายว่า มีการไม่ย่ำยีเป็นลักษณะ. มีการสยิ้วหน้าจากวัตถุแห่งทุจริต มีกายทุจริตเป็นต้นเป็นรส มีการ

อปฺปิจฺฉตาทิคุณปทฏฺฐานา, ปาปกิริยโตปิ จิตฺตสฺส วิมุขภาวภูตาติ หฏฺฐพฺพา.

ไม่กระทำเป็นปัจจุปัฏฐาน มีคุณ มีศรัทธา หิริ โอตตัปปะ และอัปปิจฉตาเป็นต้น เป็นปทัฏฐาน พึงเห็นว่าเป็นภาวะที่จิตเบือนหน้าแม้จากการกระทำบาป.

กุศลสังขารสัมปโยคกับวิญญาณ

๔๗๖. อิติ อิเม ฉตฺตึส สงฺขารา ปฐเมน กามาวจรกุสลวิญฺญาเณน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺตีติ เวทิตพฺพา. ยถา จ ปฐเมน, เอวํ ทุติเยนาปิ. สสงฺขารภาวมตฺตเมว หิ เอตฺถ วิเสโส.

๔๗๖. สังขาร ๓๖ ดังกล่าวมาฉะนี้นี้ พึงทราบว่า ถึงการสัมปโยคเข้ากับกามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๑. แม้สังขารที่สัมปโยคเข้ากับ กามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ ก็เหมือนกับสังขารที่สัมปโยคเข้ากับกามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๑. ก็ในกามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ นี้ ต่างกันแต่เพียงเป็นสสังขารเท่านั้น.

ตติเยน ปน ฐเปตฺวา อโมหํ อวเสสา เวทิตพฺพา. ตถา จตุตฺเถน. สสงฺขารภาวมตฺตเมเวตฺถ วิเสโส.

ส่วนสังขารที่เหลือ เว้นอโมหะ พึงทราบว่า สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๓. ที่สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๔ ก็เหมือนกัน. ในวิญญาณดวงที่ ๔ นี้ ต่างกันแต่เพียงเป็นสสังขารเท่านั้น.

ปฐเม วุตฺเตสุ ปน ฐเปตฺวา ปีตึ อวเสสา ปญฺจเมน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺติ. ยถา จ ปญฺจเมน, เอวํ ฉฏฺเฐนาปิ. สสงฺขารภาวมตฺตเมว หิ เอตฺถ วิเสโส. สตฺตเมน ปน[1] ฐเปตฺวา อโมหํ อวเสสา เวทิตพฺพา. ตถา อฏฺฐเมน. สสงฺขารภาวมตฺตเมเวตฺถ วิเสโส.

ก็ในบรรดาสังขารทั้งหลาย ที่กล่าวในวิญญาณดวงที่ ๑ สังขารที่เหลือ เว้นปีติ ถึงการสัมปโยคเข้ากับวิญญาณดวงที่ ๕. แม้สังขารที่สัมปโยคเข้ากับวิญญาณดวงที่ ๖ ก็เหมือนกันกับที่สัมปโยคเข้ากับ วิญญาณดวงที่ ๕. ก็ในวิญญาณดวงที่ ๕ นี้ ต่างกันแต่เพียงเป็นสสังขารเท่านั้น. อนึ่ง สังขารที่เหลือเว้นอโมหะ พึงทราบว่าสัมปโยคเข้ากับวิญญาณดวงที่ ๗. สังขารที่สัมปโยคเข้ากับวิญญาณดวงที่ ๘ ก็เหมือนกัน. ในวิญญาณดวงที่ ๘ นี้ ต่างกันแต่เพียงเป็นสสังขารเท่านั้น.

ปฐเม วุตฺเตสุ ปน ฐเปตฺวา วิรติตฺตยํ เสสา รูปาวจรกุสเลสุ ปฐเมน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺติ. ทุติเยน ตโต วิตกฺกวชฺชา. ตติเยน ตโต วิจารวชฺชา. จตุตฺเถน ตโต ปีติวชฺชา. ปญฺจเมน ตโต อนิยเตสุ กรุณามุทิตาวชฺชา.

ส่วนในสังขารทั้งหลาย ที่กล่าวไว้ในกามาวจรวิญญาณดวงที่ ๑ สังขารที่เหลือเว้นวิรัติทั้ง ๓ ถึงการสัมปโยคเข้ากับวิญญาณดวงที่ ๑ ในบรรดารูปาวจรกุศล. ต่อจากนั้น สังขารทั้งหลาย เว้นวิตกสัมปโยคเข้ากับวิญญาณดวงที่ ๒. ต่อจากนั้น

---

[1] ฉ. จ ปน.

เตเยว จตูสุ อารุปฺปกุสเลสุ. อรูปาวจรภาโวเยว หิ เอตฺถ วิเสโส.

สังขารทั้งหลายเว้นวิจาร สัมปโยคเข้ากับวิญญาณดวงที่ ๓. ต่อจากนั้น สังขารทั้งหลายเว้นปีติ สัมปโยคเข้ากับวิญญาณดวงที่ ๔. ต่อจากนั้น สังขารทั้งหลาย เว้นกรุณามุทิตาในฝ่ายอนิยตะ สัมปโยคเข้ากับวิญญาดวงที่ ๕. ในอรูปกุศลวิญญาณทั้ง ๔ ก็คืออสังขารที่สัมปโยคเข้ากับวิญญาณดวงที่ ๕ เหล่านั้นแหละ. ก็ในอรูปาวจรกุศลวิญญาณนี้ ต่างกันแต่เพียงเป็นอรูปาวจรเท่านั้น.

โลกุตฺตเรสุ ปฐมชฺฌานิเก ตาว มคฺควิญฺญาเณ[๑] ปฐมรูปาวจรวิญฺญาเณ วุตฺตนเยน, ทุติยชฺฌานิกาทิเภเท ทุติยรูปาวจรวิญฺญาณาทีสุ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพา. กรุณามุทิตานํ ปน อภาโว นิยตวิรติตา โลกุตฺตรตา จาติ อยเมตฺถ วิเสโส. เอวํ ตาว กุสลาเยว สงฺขารา เวทิตพฺพา.

ในโลกุตรวิญญาณทั้งหลาย สังขารในมรรควิญญาณที่ประกอบด้วยปฐมฌาน พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว ในปฐมรูปาวจรวิญญาณก่อน, สังขารในมรรควิญญาณที่ต่างด้วยวิญญาณ ที่ประกอบด้วยทุติยฌานเป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในทุติยรูปาวจรวิญญาณเป็นต้นนั่นแหละ. แต่ในโลกุตรวิญญาณนี้ มีความต่างกันดังนี้ คือ กรุณาและ

---

๑ โป. มคฺควิญฺญาเณ.

มุทิตาไม่มี ๑ เป็นวิรัติที่เป็นนิยตะ ๑ เป็นโลกุตระ ๑. พึงทราบสังขารที่เป็นกุศลเท่านั้นอย่างนี้ก่อน.

อกุศลสังขารส่วนโลภมูล ๑๗

๔๗๗. อกุสเลสุ โลภมูเล ปฐมากุสลสมฺปยุตฺตา ตาว นิยตา สรูเปนาคตา เตรส, เยวาปนกา จตฺตาโรติ สตฺตรส. ตตฺถ ผสฺโส, เจตนา, วิตกฺโก, วิจาโร, ปีติ, วีริยํ, ชีวิตํ, สมาธิ, อหิริกํ, อโนตฺตปฺปํ, โลโภ, โมโห, มิจฺฉาทิฏฺฐีติ อิเม สรูเปนาคตา เตรส[๑] ฉนฺโท, อธิโมกฺโข, อุทฺธจฺจํ, มนสิกาโรติ อิเม เยวาปนกา จตฺตาโร[๒]

๔๗๗. ในอกุศลสังขารทั้งหลาย สังขารที่สัมปยุต ด้วยอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ ในโลภมูลเบื้องต้นมี ๑๗ คือ ที่เป็นนิยตะมาโดยรูปของตน ๑๓ ที่เป็นเยวาปนกะ ๔. ในบรรดาอกุศลสังขาร ๑๗ นั้น อกุศลสังขาร ๑๓ ที่มาโดยรูปของตนดังนี้ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ วีริยะ ชีวิต สมาธิ อหิริกะ อโนตตัปปะ โลภะ โมหะ มิจฉาทิฐิ. อกุศลสังขาร ๔ ที่เป็นเยวาปนกะดังนี้ คือ ฉันทะ อธิโมกขะ อุทธัจจะ มนสิการ.

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๑๐๘, อฏฺฐสาลินี. ๓๗๙.
[๒] อฏฺฐสาลินี. ๒๒๘.

อหิริกะ อโนตตัปปะ

๔๗๘. ตตฺถ น หิริยตีติ อหิริโก. อหิริกสฺส ภาโว อหิริกํ. น โอตฺตปฺปี[๑] อโนตฺตปฺปํ. เตสุ อหิริกํ กายทุจฺจริตาทีหิ อชิคุจฺฉนลกฺขณํ, อลชฺชาลกฺขณํ วา. อโนตฺตปฺปํ เตเหว อสารชฺชลกฺขณํ, อนุตฺตาสลกฺขณํ วา. อยเมตฺถ สงฺเขโป. วิตฺถาโร ปน หิริโอตฺตปฺปานํ วุตฺตปฏิปกฺขวเสเนว เวทิตพฺโพ.

๔๗๘. ในบรรดาสังขารเหล่านั้น มีอธิบายดังต่อไปนี้ บุคคล ชื่อว่า อหิริกะ เพราะอรรถว่าไม่ละอาย. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่ละอาย ชื่อว่าอหิริกะ. ธรรมชาติที่ไม่ใช่โอตตัปปะ ชื่อว่า อโนตตัปปะ. ในบรรดาอหิริกะและอโนตตัปปะนั้น อหิริกะ มีความไม่เกลียดทุจริต มีกายทุจริตเป็นต้นเป็นลักษณะ หรือมีความไม่ละอายเป็นลักษณะ. อโนตตัปปะ มีความไม่ครั่นคร้ามต่อทุจริต มีกายทุจริตเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละเป็นลักษณะ มีความไม่สะดุ้งเป็นลักษณะบ้าง. นี้เป็นความย่อในที่นี้. ส่วนความพิสดาร พึงทราบด้วยอำนาจคำที่ตรงกันข้าม ที่ได้กล่าวแล้วแห่งหิริและโอตตัปปะนั่นแหละ.

---

[๑] ฉ. น โอตฺตปฺปตีติ.

๔๗๙. ลุพฺภนฺติ เตน, สยํ วา ลุพฺภติ, ลุพฺภนมตฺตเมว วา ตนฺติ โลโภ. มุยฺหนฺติ เตน, สยํ วา มุยฺหติ, มุยฺหนมตฺตเมว วา ตนฺติ โมโห. เตสุ โลโภ อารมฺมณคฺคหณลกฺขโณ มกฺกฏาเลโป วิย, อภิสงฺครโส ตตฺตกปาเล ขิตฺตมํสเปสิ วิย. อปริจฺจาคปจฺจุปฏฺฐาโน เตลญฺชนราโค วิย. สํโยชนิยธมฺเมสุ อสฺสาททสฺสนปทฏฺฐาโน. ตณฺหานทีภาเวน วฑฺฒมาโน สีฆโสตา นที วิย[๑] มหาสมุทฺทํ อปายเมว คเหตฺวา คจฺฉตีติ ทฏฺฐพฺโพ.

โลภะ โมหะ

๔๗๙. เจตสิกธรรม ชื่อว่า โลภะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุโลภของสัตว์ทั้งหลาย เพราะอรรถว่า โลภเองบ้าง เพราะอรรถว่าธรรมชาตินั้นเป็นเพียงความโลภเท่านั้นบ้าง. ธรรมชาติ ชื่อว่า โมหะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุหลงของสัตว์ทั้งหลาย เพราะอรรถว่า หลงเองบ้าง เพราะอรรถว่าธรรมชาตินั้นเป็นเพียงความหลงเท่านั้นบ้าง. ในบรรดาโลภะและโมหะเหล่านั้น โลภะ มีความยึดอารมณ์ไว้เป็นลักษณะ เหมือนลิงติดตัง มีความติดเป็นรส เหมือนชิ้นเนื้อ ที่โยนลงไปในกระเบื้องอันร้อน. มีความไม่สละเป็นปัจจุปัฏฐาน เหมือนสีป้ายตาผสมน้ำมัน. มีความเห็นว่าน่ายินดีในธรรม อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์ทั้งหลายเป็นปทัฏฐาน. พึงเห็นว่าเมื่อเจริญ

---

[๑] ฉ. นที อิว.

ขึ้นโดยเป็นแม่น้ำคือตัณหา ก็จะพาไปสู่อบายอย่างเดียว เหมือนกระแสน้ำอันเชี่ยวพาไปสู่มหาสมุทรอย่างเดียวเท่านั้น.

๔๘๐. โมโห จิตฺตสฺส อนฺธภาวลกฺขโณ, อญฺญาณลกฺขโณ วา, อสมฺปฏิเวธรโส, อารมฺมณสภาวจฺฉาทนรโส วา, อสมฺมาปฏิปตฺติปจฺจุปฏฺฐาโน, อนฺธการปจฺจุปฏฺฐาโน วา, อโยนิโสมนสิการปทฏฺฐาโน, สพฺพากุสลานํ มูลนฺติ ทฏฺฐพฺโพ.

๔๘๐. โมหะ มีความบอดแห่งจิตเป็นลักษณะ หรือมีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีความไม่แทงตลอดด้วยดีเป็นรส มีความปิดสภาวะแห่งอารมณ์เป็นรสบ้าง มีความปฏิบัติไม่ชอบเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความมืดเป็นปัจจุปัฏฐานบ้าง มีอโยนิโสมนสิการเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นว่าเป็นมูลแห่งอกุศลทั้งปวง.

มิจฉาทิฐิ

๔๘๑. มิจฺฉา ปสฺสนฺติ ตาย, สยํ วา มิจฺฉา ปสฺสติ, มิจฺฉาทสฺสนมตฺตํ วา เอสาติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ. สา อโยนิโส อภินิเวสลกฺขณา, ปรามาสรสา, มิจฺฉาภินิเวสปจฺจุปฏฺฐานา, อริยานํ อทสฺสนกามตาทิปทฏฺฐานา, ปรมํ วชฺชนฺติ ทฏฺฐพฺพา.

๔๘๑. ธรรมชาติ ชื่อว่า มิจฉาทิฐิ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเห็นผิดของสัตว์ทั้งหลาย เพราะอรรถว่าเห็นผิดเองบ้าง เพราะอรรถว่า ธรรมชาตินี้เป็นเพียงความเห็นผิดบ้าง. มิจฉาทิฐินั้น มีความยึดมั่นโดยอุบายไม่แยบคายเป็นลักษณะ มีความจับเอาผิด ๆ เป็นรส มีความยึดมั่นผิด ๆ

เป็นปัจจุปัฏฐาน มีความไม่ต้องการเห็นพระอริยะทั้งหลายเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นว่าเป็นโทษอย่างยิ่ง.

อุทธัจจะ

๔๘๒. อุทฺธตภาโว อุทฺธจฺจํ. ตํ อวูปสมลกฺขณํ วาตาภิฆาตจลชลํ วิย, อนวฏฺฐานรสํ วาตาภิฆาตจลธชปฏากา วิย, ภนฺตตฺตปจฺจุปฏฺฐานํ ปาสาณาภิฆาตสมุทฺธตภสฺมํ วิย, เจตโส อวูปสมอโยนิโสมนสิการปทฏฺฐานํ, จิตฺตวิกฺเขโปติ ทฏฺฐพฺพํ. เสสา กุสเล วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพา. อกุสลภาโวเยว หิ อกุสลภาเวน จ ลามกตฺตํ เอเตสํ เตหิ วิเสโส.

๔๘๒. ความเป็นธรรมชาติฟุ้งซ่านชื่อว่า อุทธัจจะ. อุทธัจจะนั้นมีความไม่เข้าไปสงบเป็นลักษณะ เหมือนอย่างน้ำกระเพื่อมเพราะถูกลมกระทบ มีความไม่หยุดนิ่งเป็นรส เหมือนอย่างธงชัยและธงแผ่นผ้าโบกไสวเพราะลมตี มีความหมุนไปเป็นปัจจุปัฏฐาน เหมือนอย่างเถ้าที่ฟุ้งขึ้นเพราะก้อนหินทุ่มลงไป มีอโยนิโสมนสิการเพราะจิตไม่เข้าไปสงบเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นว่าเป็นความซัดส่ายไปแห่งจิต. อกุศลสังขารที่เหลือ พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในกุศลสังขาร. ก็อกุศลสังขารเหล่านี้ ต่างจากกุศลสังขารเหล่านั้น ก็เฉพาะความเป็น

อกุศลและความเป็นสังขารที่เลวทราม ด้วยความเป็นอกุศลเท่านั้น.

อกุศลสังขารสัมปโยคกับอกุศลวิญญาณ

๔๘๓. อิติ อิเม สตฺตรส สงฺขารา ปฐเมน อกุสลวิญฺญาเณน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺตีติ เวทิตพฺพา. ยถา จ ปฐเมน, เอวํ ทุติเยนาปิ. สสงฺขารตา ปเนตฺถ ถีนมิทฺธสฺส[๑] จ อนิยตตา วิเสโส.

๔๘๓. สังขาร ๑๗ ดวงเหล่านี้ ดังกล่าวมาฉะนี้ พึงทราบว่าถึงการสัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑. แม้สังขารที่สัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ ก็เหมือนกับที่สัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑. ก็ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ นี้ มีความต่างกันแต่ความเป็นสสังขาร และความที่ถีนมิทธะเป็นอนิยตะ.

ถีนมิทธะ

ตตฺถ ถีนตา ถีนํ[๒] มิทฺธนตา[๓] มิทฺธํ. อนุสฺสาหสํหนนตา อาสตฺติวิฆาโต จาติ อตฺโถ. ถีนญฺจ มิทฺธญฺจ ถีนมิทฺธํ.

ในบรรดาถีนะ และมิทธะเหล่านั้น ความท้อแท้ ชื่อว่า ถีนะ. ความง่วงงุน ชื่อว่า มิทธะ. อธิบายว่า ได้แก่ความ

---

[๑] ฉ. ถินมิทฺธสฺส.
[๒] ฉ. ถินนตา ถินํ.
[๓] ฉ. มิทฺธนตา.

ตตฺถ ถีนํ อนุสฺสาหลกฺขณํ, วีริยาวิโนทนรสํ,[๑] สํสีทนปจฺจุปฏฺฐานํ. มิทฺธํ อกมฺมญฺญตาลกฺขณํ, โอทหนรสํ,[๒] ลีนตาปจฺจุปฏฺฐานํ, ปจลายิกานิทฺทาปจฺจุปฏฺฐานํ วา. อุภยมฺปิ อรติวิชมฺภิกาทีสุ อโยนิโสมนสิการปทฏฺฐานํ.

ถดถอยด้วยความหมดอุตสาหะและความขจัดซึ่งความสามารถ. ถีนะด้วย มิทธะด้วย ชื่อว่าถีนมิทธะ. ใน ๒ อย่างนั้น ถีนะ มีความไม่มีอุตสาหะเป็นลักษณะ มีความคลายความเพียรเป็นรส มีความจมลงเป็นปัจจุปัฏฐาน. มิทธะ มีความไม่สำเร็จประโยชน์ในการงานเป็นลักษณะ มีความปิดทวารเป็นรส มีความหดหู่เข้าเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความหลับโงกเป็นปัจจุปัฏฐานบ้าง. ทั้ง ๒ อย่างมีอโยนิโสมนสิการในเพราะความไม่ยินดีและคร้านกายเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน.

ตติเยน ปรเม วุตฺเตสุ ฐเปตฺวา มิจฺฉาทิฏฺฐึ อวเสสา เวทิตพฺพา.

ในบรรดาสังขารที่กล่าวไว้ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ พึงทราบสังขารที่เหลือเว้นมิจฉาทิฐิว่า สัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๓.

---

[๑] ฉ. วีริยวิโนทนรสํ.
[๒] ฉ. โอนหนรสํ.

มานะ

มาโน ปเนตฺถ อนิยโต โหติ. อยํ วิเสโส, โส อุณฺณติลกฺขโณ, สมฺปคฺคหรโส, เกตุกมฺยตาปจฺจุปฏฺฐาโน, ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตโลภปทฏฺฐาโน, อุมฺมาโท วิย ทฏฺฐพฺโพ.

ก็มานะในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๓ นี้ เป็นอนิยตะ. ความต่างกันมีดังนี้ มานะนั้นมีความหยิ่งเป็นลักษณะ มีความยกตัวเป็นรส มีความต้องการเป็นเหมือนธง เป็นปัจจุปัฏฐาน มีโลภะอันไม่ประกอบกับทิฐิเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นเป็นเหมือนความบ้า.

จตุตฺเถน ทุติเย วุตฺเตสุ ธเปตฺวา มิจฺฉาทิฏฺฐึ อวเสสา เวทิตพฺพา. เอตฺถาปิ จ มาโน อนิยเตสุ โหติเยว. ปฐเม วุตฺเตสุ ปน ธเปตฺวา ปีตึ อวเสสา ปญฺจเมน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺติ. ยถา จ ปญฺจเมน, เอวํ ฉฏฺเฐนาปิ. สสงฺขารตา ปเนตฺถ ถีนมิทฺธสฺส จ อนิยตภาโว วิเสโส. สตฺตเมน ปญฺจเม วุตฺเตสุ ธเปตฺวา ทิฏฺฐึ อวเสสา เวทิตพฺพา. มาโน ปเนตฺถ อนิยโต โหติ. อฏฺฐเมน ฉฏฺเฐ วุตฺเตสุ ธเปตฺวา

ในสังขารที่กล่าวไว้ ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ พึงทราบสังขารที่เหลือเว้นมิจฉาทิฐิว่า สัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๔. ก็แม้ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๔ นี้ มานะก็จัดเข้าอยู่ในพวกอนิยตสังขารนั่นแหละ. ส่วนในบรรดาสังขารที่กล่าวไว้ ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ สังขารที่เหลือเว้นปีติ ถึงการสัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๕. แม้สังขารสัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๖ ก็เหมือนกันกับสังขาร ที่สัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๕. แต่ในอกุศลวิญญาณ

ทิฏฺฐึ อวเสสา เวทิตพฺพา. เอตฺถาปิ จ มาโน อนิยเตสุ โหติเยวาติ.

ดวงที่ ๖ นี้ ต่างกันแต่เป็นสสังขารและความที่ถีนมิทธะเป็นอนิยตะ. ในบรรดาสังขารที่กล่าวไว้ ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๕ พึงทราบสังขารที่เหลือเว้นทิฐิว่า สัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๗. แต่ในอกุศล-วิญญาณดวงที่ ๗ นี้ มานะเป็นอนิยตะ. ในสังขารที่กล่าวไว้ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๖ พึงทราบสังขารที่เหลือเว้นทิฐิว่า สัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๘. ก็แม้ในอกุศล-วิญญาณดวงที่ ๘ นี้ มานะ ก็จัดอยู่ในอนิยตะสังขารนั่นแหละ ฉะนี้แล.

อกุศลสังขารส่วนโทสมูล ๑๘

๔๘๔. โทสมูเลสุ ปน ทฺวีสุ ปฐมสมฺปยุตฺตา ตาว นิยตา สรูเปน อาคตา เอกาทส, เยวาปนกา จตฺตาโร, อนิยตา ตโยติ อฏฺฐารส. ตตฺถ ผสฺโส, เจตนา, วิตกฺโก, วิจาโร, วีริยํ, ชีวิตํ, สมาธิ, อหิริกํ, อโนตฺตปฺปํ, โทโส, โมโหติ อิเม

๔๘๔. ก็ในโทสมูลทั้ง ๒ เบื้องต้นสังขารที่สัมปยุตกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ มี ๑๘ คือ เป็นนิยตสังขารมาโดยรูปของตน ๑๑ เป็นเยวาปนกะ ๔ เป็นอนิยตะ ๓. ในบรรดาอกุศลสังขาร ๑๘ นั้น ที่มาโดยรูปของตน ๑๑ ดังนี้ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร วีริยะ ชีวิต สมาธิ อหิริกะ

สรูเปน อาคตา เอกาทส[๑] ฉนฺโท, อธิโมกฺโข, อุทฺธจฺจํ, มนสิกาโรติ อิเม เยวาปนกา จตฺตาโร[๒] อิสฺสา, มจฺฉริยํ, กุกฺกุจฺจนฺติ อิเม อนิยตา ตโย[๓]

อโนตตัปปะ โทสะ โมหะ. ที่เป็นเยวาปนกะ ๔ ดังนี้ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุทธัจจะ มนสิการ. ที่เป็นอนิยตะ ๓ ดังนี้ คือ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ.

โทสะ

๔๘๕. ตตฺถ ทุสฺสนฺติ เตน, สยํ วา ทุสฺสติ, ทุสฺสนมตฺตเมว วา ตนฺติ โทโส. โส จณฺฑิกฺกลกฺขโณ ปหฏาสีวิโส วิย, วิสปฺปนรโส วิสนิปาโต วิย, อตฺตโน นิสฺสยทหนรโส วา ทาวคฺคิ วิย. ทุสฺสนปจฺจุปฏฺฐาโน ลทฺโธกาโส วิย สปตฺโต, อาฆาตวตฺถุปทฏฺฐาโน, วิสสํสฏฺฐปูติมุตฺตํ วิย ทฏฺฐพฺโพ.

๔๘๕. ในบรรดาสังขารเหล่านั้น เจตสิกธรรม ชื่อว่า โทสะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุประทุษร้าย ของสัตว์ทั้งหลาย เพราะอรรถว่าประทุษร้ายเองบ้าง เพราะอรรถว่าธรรมชาตินั้น เป็นเพียงความประทุษร้ายเท่านั้นบ้าง. พึงทราบโทสะนั้น มีความดุร้ายเป็นลักษณะ เหมือนดังอสรพิษที่ถูกตี มีความพลุ่งพล่านเป็นรส เหมือนถูกวางยาพิษ มีความเผาที่อาศัยของตนเป็นรส เหมือนไฟไหม้ป่า. มีความประทุษร้ายเป็น

---

๑ อภิ. สํ. ๓๔/๑๑๗, อฏฺฐสาลินี. ๓๗๙.
๒ อฏฺฐสาลินี. ๒๒๘.
๓ อฏฺฐสาลินี. ๓๙๑.

ปัจจุปัฏฐาน เหมือนข้าศึกผู้ได้โอกาส มีอาฆาตวัตถุเป็นปทัฏฐาน เหมือนดังน้ำมูตรเน่าที่ระคนด้วยยาพิษ.

อิสสา

๔๘๖. อิสฺสายนา อิสฺสา. สา ปรสมฺปตฺตีนํ อุสฺสูยนลกฺขณา, ตตฺเถว อนภิรติรสา, ตโต วิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานา, ปรสมฺปตฺติปทฏฺฐานา, สํโยชนนฺติ ทฏฺฐพฺพา.

๔๘๖. ความริษยา ชื่อว่า อิสสา. อิสสานั้น มีความอึดอัดใจต่อสมบัติของผู้อื่นเป็นลักษณะ มีความไม่ยินดีในสมบัติของผู้อื่นนั้นแหละเป็นรส มีความเบือนหน้าจากสมบัติของผู้อื่นนั้นเป็นปัจจุปัฏฐาน มีสมบัติของผู้อื่นเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นว่าเป็นสังโยชน์.

มัจฉริยะ

๔๘๗. มจฺฉรภาโว มจฺฉริยํ. ตํ ลทฺธานํ วา ลภิตพฺพานํ วา อตฺตโน สมฺปตฺตีนํ นิคูหณลกฺขณํ, ตาสญฺเญว ปเรหิ สาธารณภาวอกฺขมนรสํ, สงฺโกจนปจฺจุปฏฺฐานํ กฏุกญฺจุกตาปจฺจุปฏฺฐานํ วา, อตฺตสมฺปตฺติปทฏฺฐานํ, เจตโส วิรูปภาโวติ ทฏฺฐพฺพํ.

๔๘๗. ความตระหนี่ ชื่อว่ามัจฉริยะ. มัจฉริยะนั้น มีการซ่อนสมบัติของตนที่ได้แล้วหรือจะพึงได้เป็นลักษณะ มีความทนไม่ได้ต่อความที่สมบัติของตนเหล่านั้นแหละ จะเป็นของทั่วไปกับคนอื่นเป็นรส, มีความสยิ้วหน้าเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความเป็นเสื้อเกราะที่รัดกุมเป็นปัจจุปัฏฐานบ้าง มีสมบัติของตน

เป็นปทัฏฐาน พึงเห็นว่าเป็นความผิดรูปแห่งจิต.

กุกกุจจะ

๔๘๘. กุจฺฉิตํ กตํ กุกตํ. ตสฺส ภาโว กุกฺกุจฺจํ[๑] ตํ ปจฺฉานุตาปลกฺขณํ, กตากตานุโสจนรสํ, วิปฺปฏิสารปจฺจุปฏฺฐานํ, กตากตปทฏฺฐานํ, ทาสพฺยมิว ทฏฺฐพฺพํ. เสสา วุตฺตปฺปการาเยวาติ.

๔๘๘. การกระทำที่บัณฑิตเกลียด ชื่อกุกตะ. ภาวะแห่งการกระทำที่บัณฑิตเกลียดนั้น ชื่อว่ากุกกุจจะ. กุกกุจจะนั้น มีการกระทำให้ร้อนใจในภายหลังเป็นลักษณะ มีการตามเศร้าโศกถึงสิ่งที่ทำ และไม่ได้ทำเป็นรส มีความเดือดร้อนในภายหลัง เป็นปัจจุปัฏฐาน มีสิ่งที่ทำและไม่ได้ทำเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นเหมือนความเป็นทาส. อกุศลสังขารที่เหลือมีประการดังที่กล่าวแล้วนั่นแหละ ฉะนี้แล.

อิติ อิเม อฏฺฐารส สงฺขารา ปรเมน โทสมูเลน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺตีติ

สังขาร ๑๘ ประการดังที่กล่าวมานี้ พึงทราบว่า ถึงการสัมปโยคเข้ากับอกุศล–

---

[๑] กตากตํ ทุจฺจริตํ สุจริตญฺจ กุกตํ ตํ อารพฺภ วิปฺปฏิสารวเสน ปวตฺตํ จิตฺตนฺติ ฎีกา.

เวทิตพฺพา. ยถา จ ปฐเมน, เอวํ ทุติเยนาปิ. สสงฺขารตา ปน อนิยเตสุ จ ถีนมิทฺธสมฺภโว วิเสโส.

วิญญาณที่เป็นโทสมูลดวงที่ ๑. แม้สังขารที่สัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณ ที่เป็นโทสมูลดวงที่ ๒ ก็เหมือนกันกับสังขารที่สัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณที่เป็นโทสมูลที่ ๑. ส่วนความต่างกันก็คือความเป็นสสังขาร และถีนมิทธะ มีในพวกอนิยตะ.

อกุศลสังขารส่วนโมหมูล

๔๘๙. โมหมูเลสุ ทฺวีสุ วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺเตน ตาว ผสฺโส, เจตนา, วิตกฺโก, วิจาโร, วีริยํ, ชีวิตํ, จิตฺตฏฺฐิติ, อหิริกํ, อโนตฺตปฺปํ, โมโห, วิจิกิจฺฉาติ สรูเปน อาคตา เอกาทส[๑] อุทฺธจฺจํ, มนสิกาโรติ เยวาปนกา เทฺว[๒] จาติ เตรส.

๔๘๙. ในโมหมูลทั้ง ๒ เบื้องต้น สังขารที่สัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณ ที่เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุตมี ๑๓ คือ ที่มาโดยรูปของตน ๑๑ ได้แก่ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร วีริยะ ชีวิต จิตตฐิติ อหิริกะ อโนตตัปปะ โมหะ วิจิกิจฉา และที่เป็นเยวาปนกะ ๒ คือ อุทธัจจะ มนสิการ.

อธิบายจิตตฐิติและวิจิกิจฉา

๔๙๐. ตตฺถ <u>จิตฺตฏฺฐิตีติ</u> ปวตฺติฏฺฐิติมตฺโต ทุพฺพโล สมาธิ. วิคตา จิกิจฺฉาติ

๔๙๐. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า <u>จิตตฐิติ</u> ได้แก่สมาธิอย่างอ่อน เป็นอาการ

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๑๑๙, อฏฺฐสาลินี. ๓๙๒.
[๒] อฏฺฐสาลินี. ๓๙๒.

วิจิกิจฺฉา. สา สํสยลกฺขณา, กมฺปนรสา, อนิจฺฉยปจฺจุปฏฺฐานา, อเนกํสคฺคาหปจฺจุปฏฺฐานา วา, วิจิกิจฺฉายํ อโยนิโสมนสิการปทฏฺฐานา, ปฏิปตฺติอนฺตรายกราติ ทฏฺฐพฺพา. เสสา วุตฺตปฺปการาเยว.

เพียงหยุดแห่งปวัตติจิต. ความแน่ใจปราศไป เหตุนั้น ชื่อว่า วิจิกิจฉา. วิจิกิจฉานั้น มีความสงสัยเป็นลักษณะ มีความหวั่นไหวเป็นรส มีความไม่ชี้ขาดเป็นปัจจุปัฏฐาน มีอันถือเอาหลายอย่างเป็นปัจจุปัฏฐานบ้าง, มีอโยนิโสมนสิการในเพราะความสงสัยเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นว่ากระทำอันตรายต่อการปฏิบัติ. สังขารที่เหลือมีประการดังกล่าวแล้วนั่นแหละ.

อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺเตน วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺเต วุตฺเตสุ ฐเปตฺวา วิจิกิจฺฉํ เสสา ทฺวาทส. วิจิกิจฺฉาย อภาเวน ปเนตฺถ อธิโมกฺโข อุปฺปชฺชติ. เตน สทฺธึ เตรเสว, อธิโมกฺขสภาวโต จ พลวตโร สมาธิ โหติ. ยํ เจตฺถ อุทฺธจฺจํ, ตํ สรูเปเนว อาคตํ. อธิโมกฺขมนสิการา เยวาปนกวเสนาติ เอวํ อกุสลสงฺขารา เวทิตพฺพา.

ในบรรดาสังขารทั้งหลายที่กล่าวแล้วในอกุศลวิญญาณ ที่เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุต สังขารที่เหลือเว้นวิจิกิจฉา ถึงการสัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณ ที่เป็นอุทธัจจสัมปยุต มี ๑๒. ก็ในวิญญาณที่เป็นอุทธัจจสัมปยุตนี้ เพราะไม่มีวิจิกิจฉา อธิโมกข์จึงเกิดขึ้น. รวมกับอธิโมกข์นั้นจึงเป็น ๑๓, ก็เพราะสภาวะแห่งอธิโมกข์ สมาธิจึงมีกำลังยิ่ง. ก็ในอุทธัจจสัมปยุตนี้ อุทธัจจะอันใด อุทธัจจะอันนั้นมาแล้ว โดยรูปของตนนั่นเอง.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อธิโมกข์และมนสิการมาแล้ว โดยเป็นเยวาปนกะแล พึงทราบอกุศลสังขาร ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

อัพยากตสังขารที่เป็นวิบาก

อเหตุกวิบาก

๔๙๑. อพฺยากเตสุ วิปากาพฺยากตา ตาว อเหตุกสเหตุกเภทโต ทุพฺพิธา.[๑] เตสุ อเหตุกวิปากวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา อเหตุกา. ตตฺถ กุสลากุสลวิปากจกฺขุวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ตาว ผสฺโส, เจตนา, ชีวิตํ, จิตฺตฏฺฐิตีติ สรูเปนาคตา จตฺตาโร,[๒] เยวาปนโก มนสิกาโรเยวาติ[๓] ปญฺจ. โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณสมฺปยุตฺตาปิ เอเตเยว. อุภยวิปากมโนธาตุยา เอเต เจว วิตกฺกวิจารา–

๔๙๑. ในบรรดาอัพยากตสังขารทั้งหลาย อัพยากตสังขารฝ่ายวิบาก มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นอเหตุกะและสเหตุกะก่อน. ใน ๒ อย่างนั้น อัพยากตสังขารที่สัมปยุตกับอเหตุกวิบากวิญญาณ เป็นอเหตุกสังขาร. ในอเหตุกสังขารนั้น เบื้องต้นสังขารที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณ ที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก มี ๕ คือ สังขารที่มาโดยรูปของตน ๔ คือ ผัสสะ เจตนา ชีวิต จิตตฐิติ ที่เป็นเยวาปนกะก็คือมนสิการ

---

[๑] ฉ. ทุวิธา.

[๒] อภิ. สํ. ๓๔/๑๒๗, อฏฺฐสาลินี. ๓๙๓.

[๓] อฏฺฐสาลินี. ๓๙๖.

ธิโมกฺขา จาติ อฏฺฐ, ตถา ติวิธายปิ อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุยา. ยา ปเนตฺถ โสมนสฺสสหคตา, ตาย สทฺธึ ปีติ อธิกา โหตีติ เวทิตพฺพา.

เท่านั้น แม้ที่สัมปยุตกับโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ ก็สังขาร ๕ เหล่านี้แหละ. ในมโนธาตุที่เป็นวิบากทั้ง ๒ ฝ่าย ก็สังขาร ๘ คือสังขาร ๕ เหล่านี้แหละ และวิตก วิจาร อธิโมกข์ แม้ในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๓ ก็มีสังขาร ๘ อย่างนั้นแหละ. แต่ในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุนี้ อเหตุกมโนวิญญาณธาตุใด เป็นโสมนัสสหรคต ปีติ พึงทราบว่า เป็นส่วนเพิ่มขึ้นกับอเหตุกมโนวิญญาณธาตุนั้นแล.

สเหตุกวิบาก

สเหตุกวิปากวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ปน สเหตุกา. เตสุ อฏฺฐกามาวจรวิปากสมฺปยุตฺตา ตาว อฏฺฐหิ กามาวจรกุสเลหิ สมฺปยุตฺตสงฺขารสทิสาเยว. ยา ปน (๑) อนิยเตสุ กรุณามุทิตา, ตา สตฺตารมฺมณตฺตา

ส่วนอัพยากตสังขาร ที่สัมปยุตกับสเหตุกวิบากวิญญาณ เป็นสเหตุกสังขาร. ในสเหตุกสังขารทั้งหลายนั้น เบื้องต้นสังขารที่สัมปยุตกับกามาวจรวิบากวิญญาณ ๘ ก็เหมือนกันกับสังขารที่สัมปยุตกับกามาวจร-

๑ ฉ. เอตฺถนฺตเร ตาติ ปาโฐ ทิสฺสติ.

วิปาเกสุ น สนฺติ. เอกนฺตปริตฺตารมฺมณา หิ กามาวจรวิปากา. น เกวลญฺจ กรุณามุทิตา. วิรติโยปิ วิปาเกสุ น สนฺติ. "ปญฺจ สิกฺขาปทา กุสลาเยวา"ติ[๑] หิ วุตฺตํ.

กุศล ๘ นั่นเอง. แต่กรุณาและมุทิตาใดในจำพวกอนิยตสังขาร กรุณาและมุทิตานั้นไม่มีอยู่ในวิบากสังขาร เพราะมีสัตว์เป็นอารมณ์. ก็กามาวจรวิบากสังขาร มีกามาวจรธรรมเป็นอารมณ์ โดยส่วนเดียว. และมิใช่แต่กรุณา และมุทิตาอย่างเดียวเท่านั้น. แม้วิรัติก็ไม่มีอยู่ในวิบากสังขาร. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "สิกขาบททั้ง ๕ เป็นกุศลอย่างเดียว" ดังนี้.

รูปาวจรารูปาวจรโลกุตฺตรวิปากวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ปน เตสํ กุสลวิญฺญาณสมฺปยุตฺตสงฺขาเรหิ สทิสา เอว.

ส่วนอัพยากตสังขารทั้งหลาย ที่สัมปยุตด้วยวิบากวิญญาณ ที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตระ ก็เช่นเดียวกันกับสังขารที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณ แห่งวิบากวิญญาณมีรูปาวจรเป็นต้นเหล่านั้น.

อัพยากตสังขารฝ่ายกิริยา

๔๙๒. กิริยาพฺยากตาปิ อเหตุกสเหตุกเภทโต ทุวิธา. เตสุ

๔๙๒. แม้อัพยากตสังขารฝ่ายกิริยาก็มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นอเหตุกะและ

---

๑ อฏฺฐสาลินี. ๔๐๐.

อเหตุกกิริยวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา อเหตุกา. เต (๑) กุสลวิปากมโนธาตุอเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุทฺวยยุตฺเตหิ สมานา. มโนวิญฺญาณธาตุทฺวเยน[๒] ปน วีริยํ อธิกํ. วีริยสภาวโต[๓] จ พลปฺปตฺโต สมาธิ โหติ. อยเมตฺถ วิเสโส.

สเหตุกะ. ใน ๒ อย่างนั้น อัพยากตสังขารทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับอเหตุกกิริยาวิญญาณ เป็นอเหตุกะ. สังขารที่เป็นอเหตุกกิริยาเหล่านั้น ก็เสมอกับสังขารที่ประกอบด้วยกุศลวิบากมโนธาตุ และอเหตุกมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่. แต่วิริยะที่ประกอบด้วยมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่ เป็นส่วนที่ยิ่งขึ้นไป. และสมาธิย่อมเป็นสมาธิถึงซึ่งกำลัง เพราะมีวีริยะร่วมด้วย. นี้เป็นความต่างกันในสังขารที่ประกอบด้วยมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่นี้.

สเหตุกกิริยวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ปน สเหตุกา. เตสุ อฏฺฐกามาวจรกิริยวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ตาว ฐเปตฺวา วิรติโย อฏฺฐหิ กามาวจรกุสเลหิ สมฺปยุตฺตสงฺขารสทิสา. รูปาวจรารูปาวจรกิริยสมฺปยุตฺตา ปน สพฺพากาเรนปิ เตสํ กุสลวิญฺญาณ-

ส่วนอัพยากตสังขาร ที่สัมปยุตด้วยสเหตุกกิริยาวิญญาณ เป็นสเหตุกะ. ในสเหตุกกิริยาสังขารเหล่านั้น เบื้องต้นสังขารที่สัมปยุต ด้วยกามาวจรกิริยาวิญญาณ ๘ เว้นวิรัติ ก็เป็นเช่นกับสังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศล ๘. ก็สังขารที่สัมปยุต

---

๑ ฉ. เอตฺถนฺตเร จ-สทฺโท ทิสฺสติ.

๒ ฉ. มโนวิญฺญาณธาตุทฺวเย.

๓ ฏีกายมฺปิ อีทิโส วีริยสมฺภาวโตติปิ ทิสฺสติ.

สมฺปยุตฺตสทิสาเยวาติ เอวํ อพฺยากตาปิ สงฺขารา เวทิตพฺพา.

ด้วยรูปาวจรกิริยาวิญญาณ และอรูปาวจร-กิริยาวิญญาณ ก็เป็นเช่นกับสังขารที่สัมปยุตกับกุศลวิญญาณ แห่งกิริยาวิญญาณเหล่านั้น แม้โดยอาการทั้งปวง พึงทราบสังขารทั้งหลาย แม้ที่เป็นอัพยากตะ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

อิทํ สงฺขารกฺขนฺเธ วิตฺถารกถามุขํ.

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารในสังขารขันธ์

อิทํ ตาว อภิธมฺเม ปทภาชนียนเยน ขนฺเธสุ วิตฺถารกถามุขํ.

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารในขันธ์ทั้งหลายตามนัยแห่งบทภาชนีย์ในพระอภิธรรมก่อน.

อตีตาทิวิภาคกถา

กถาว่าด้วยการจำแนกขันธ์มีส่วนที่เป็นอดีตเป็นต้น

๔๙๓. ภควตา ปน :

๔๙๓. ก็พระผู้มีพระภาค ทรงจำแนกขันธ์ให้พิสดารอย่างนี้ว่า :

"ยงฺกิญฺจิ รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา

"รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ รูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน

โอฬาริกํ วา สุขุมํ วา หีนํ วา ปณีตํ วา ยํ ทูเร สนฺติเก วา, ตเทกชฺฌํ อภิสญฺญูหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา อยํ วุจฺจติ รูปกฺขนฺโธ. ยา กาจิ เวทนา. ยา กาจิ สญฺญา. เย เกจิ สงฺขารา. ยงฺกิญฺจิ วิญฺญาณํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อชฺฌตฺตํ วา ฯเปฯ อภิสงฺขิปิตฺวา อยํ วุจฺจติ วิญฺญาณกฺขนฺโธ"ติ[๑] เอวํ ขนฺธา วิตฺถาริตา.

รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปทราม รูปประณีต รูปไกลหรือรูปใกล้ ประมวลย่อเข้าเป็นกอง-เดียวกัน นี้เรียกว่ารูปขันธ์. เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ เวทนาอดีต เวทนาอนาคต เวทนาปัจจุบัน เวทนาภายใน ฯลฯ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่าเวทนาขันธ์. สัญญาอย่างใด อย่างหนึ่ง คือสัญญาอดีต สัญญาอนาคต สัญญาปัจจุบัน สัญญาภายใน ฯลฯ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่า สัญญาขันธ์. สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง คือ สังขารอดีต สังขารอนาคต สังขารปัจจุบัน สังขารภายใน ฯลฯ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่า สังขารขันธ์. วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง คือวิญญาณอดีต

---

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๑.

วิญญาณอนาคต วิญญาณปัจจุบัน วิญญาณภายใน ฯลฯ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่า วิญญาณขันธ์" ดังนี้.

ตตฺถ ยงฺกิญฺจีติ อนวเสสปริยาทานํ. รูปนฺติ อติปฺปสงฺคนิยมนํ. เอวํ ปทฺทฺวเยนาปิ รูปสฺส อนวเสสปริคฺคโห กโต โหติ. อถสฺส อตีตาทินา วิภาคํ อารภติ. ตํ จ[๑] กิญฺจิ อตีตํ, กิญฺจิ อนาคตาทิเภทนฺติ. เอเสว นโย เวทนาทีสุ.

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่าอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นคำกำหนดถือเอาไม่มีเหลือ. คำว่า รูป เป็นคำกำหนดสิ่งที่ประสงค์โดยยิ่ง. แม้ด้วยบททั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงกระทำการถือเอารูปอย่างไม่มีเหลือ. ลำดับนั้น จึงทรงเริ่มการจำแนกรูปนั้นโดยการจำแนก มีรูปอดีตเป็นต้น. ก็รูปนั้นบางอย่างก็จำแนกเป็นรูปอดีต บางอย่างก็จำแนกเป็นรูปอนาคตเป็นต้นแล. ในเวทนาเป็นต้นก็มีนัยนี้แหละ.

อธิบายรูปขันธ์

๔๙๔. ตตฺถ รูปํ ตาว อทฺธาสนฺตติสมยขณวเสน จตุธา อตีตํ นาม โหติ.

๔๙๔. ในบรรดาขันธ์เหล่านั้น รูปชื่อว่าเป็นอดีตมี ๔ อย่าง โดยเป็นอัทธา

---

[๑] ฉ. ตญฺหิ.

ตถา อนาคตปจฺจุปฺปนฺนํ.

สันตติ สมัยและขณะก่อน. รูปอนาคตและรูปปัจจุบัน ก็เหมือนอย่างนั้น.

ตตฺถ อทฺธาวเสน ตาว เอกสฺส เอกสฺมึ ภเว ปฏิสนฺธิโต ปุพฺเพ อตีตํ, จุติโต อุทฺธํ อนาคตํ, อุภินฺนมนฺตเร ปจฺจุปฺปนฺนํ.

ใน ๔ อย่างนั้น เบื้องต้นว่าโดยอัทธา ในภพหนึ่ง รูปของบุคคลผู้หนึ่งในกาลก่อนแต่ปฏิสนธิเป็นรูปอดีต รูปพ้นจากจุติไปเป็นอนาคต รูปในระหว่างกาลทั้ง ๒ เป็นรูปปัจจุบัน.

สนฺตติวเสน สภาคเอกอุตุสมุฏฺฐานํ เอกาหารสมุฏฺฐานญฺจ ปุพฺพาปริยวเสน ปวตฺตมานมฺปิ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตโต ปุพฺเพ วิสภาคอุตุอาหารสมุฏฺฐานํ อตีตํ, ปจฺฉา อนาคตํ. จิตฺตชมฺปิ[1] เอกวีถิเอกชวน-เอกสมาปตฺติสมุฏฺฐานํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตโต ปุพฺเพ อตีตํ, ปจฺฉา อนาคตํ. กมฺมสมุฏฺฐานสฺส ปาฏิเยกฺกํ สนฺตติวเสน อตีตาทิเภโท นตฺถิ, เตสญฺเญว ปน อุตุอาหารจิตฺตสมุฏฺฐานานํ อุปตฺถมฺภกวเสน

ว่าโดยสันตติ รูปที่มีอุตุเดียวเป็นสภาคกันเป็นสมุฏฐาน และมีอาหารอันเดียวกันเป็นสมุฏฐาน แม้เป็นไปด้วยอำนาจระยะเวลาที่เป็นเบื้องต้นและเบื้องปลาย เป็นรูปปัจจุบัน รูปที่มีอุตุและอาหาร ที่เป็นวิสภาคกันในกาลก่อนแต่นั้น เป็นสมุฏฐาน เป็นรูปอดีต รูปภายหลังแต่นั้น เป็นรูปอนาคต. แม้รูปที่เกิดแต่จิตมีวิถีจิตเดียวกันและมีชวนจิตเดียวกัน และมีสมาบัติเดียวกัน เป็นสมุฏฐาน เป็นรูปปัจจุบัน, รูปในกาลก่อนแต่นั้นเป็นรูปอดีต

---

[1] ฉ. ปี-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ตสฺส อตีตาทิภาโว เวทิตพฺโพ.

รูปในภายหลังจากนั้น เป็นรูปอนาคต. รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ไม่มีการจำแนกเป็นรูปอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติ เป็นแผนกหนึ่งต่างหาก แต่ความที่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้น เป็นรูปอดีตเป็นต้นได้ ก็พึงทราบด้วยอำนาจอุปถัมภกปัจจัยของรูปที่มีอุตุ อาหาร และจิตเป็นสมุฏฐานเหล่านั้นแหละ.

<u>สมยวเสน</u> เอกมุหุตฺตปุพฺพณฺห-สายณฺหรตฺติทิวาทีสุ สมเยสุ สนฺตานวเสน ปวตฺตมานํ ตํตํสมยํ[๑] ปจฺจุปฺปนฺนํ นาม, ตโต ปุพฺเพ อตีตํ, ปจฺฉา อนาคตํ.

<u>ว่าโดยสมัย</u> รูปในสมัยนั้น ๆ เป็นไปอยู่ด้วยอำนาจการสืบต่อ ในสมัยทั้งหลาย มีครู่หนึ่ง เวลาเช้า เวลาเย็น เวลา-กลางคืนและเวลากลางวันเป็นต้น ชื่อว่าเป็นรูปปัจจุบัน รูปในกาลก่อนจากนั้นเป็นรูปอดีต รูปในภายหลังเป็นรูปอนาคต.

<u>ขณวเสน</u> อุปฺปาทาทิขณตฺตย-ปริยาปนฺนํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตโต ปุพฺเพ อนาคตํ, ปจฺฉา อตีตํ. อปิจ อติกฺกนฺต-เหตุปจฺจยกิจฺจมตีตํ, นิฏฺฐิตเหตุกิจฺจมนิฏฺฐิต-

<u>ว่าโดยขณะ</u> รูปที่นับเนื่องด้วยขณะทั้ง ๓ มีอุปาทขณะเป็นต้นเป็นรูปปัจจุบัน รูปในกาลก่อนแต่นั้นนับเป็นรูปอนาคต, รูปในภายหลังจากนั้นเป็นรูปอดีต. อีกอย่างหนึ่ง

---

๑ เอกมุหุตฺตาทิโก โส โส สมโย
เอตสฺสาติ ตํตํสมยํ รูปนฺติ ฏีกา.

ปจฺจยกิจฺจํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, อุภยกิจฺจมสมฺปตฺตํ อนาคตํ. สกิจฺจกฺขเณ วา ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตโต ปุพฺเพ อนาคตํ, ปจฺฉา อตีตํ. เอตฺถ จ ขณาทิกถาว นิปฺปริยายา. เสสา สปฺปริยายา.

รูปที่มีเหตุกิจและปัจจัยกิจล่วงไปแล้ว เป็นรูปอดีต รูปที่มีเหตุกิจเสร็จแล้ว แต่ปัจจัยกิจยังไม่เสร็จ เป็นรูปปัจจุบัน รูปที่กิจทั้ง ๒ ยังไม่มาถึง เป็นรูปอนาคต. อีกอย่างหนึ่ง รูปในขณะทำกิจของตน เป็นรูปปัจจุบัน รูปในกาลก่อนแต่นั้น เป็นรูปอนาคต รูปในภายหลังจากนั้น เป็นรูปอดีต. ก็ในกถาจำแนกรูปนี้ กถาว่าด้วยขณะเป็นต้นเท่านั้น ไม่มีปริยาย. กถาที่เหลือมีปริยาย.

๔๙๕. อชฺฌตฺตพหิทฺธาเภโท วุตฺตนโย เอว. อปิจ อิธ นิยกชฺฌตฺตมฺปิ อชฺฌตฺตํ. ปรปุคฺคลิกมฺปิ จ พหิทฺธาติ เวทิตพฺพํ. โอฬาริกสุขุมเภโท วุตฺตนโยว.

๔๙๕. ประเภทแห่งรูปภายใน และรูปภายนอก มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั่นแหละ. แต่ว่าในสุตตันตนัยนี้ พึงทราบว่า แม้รูปที่เป็นภายในที่เกิดในตน เป็นรูปภายใน แม้รูปที่เป็นของบุคคลอื่น เป็นรูปภายนอก. การจำแนกรูปหยาบและรูปละเอียด ก็มีนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั่นแหละ.

๔๙๖. หีนปณีตเภโท ทุวิโธ ปริยายโต นิปฺปริยายโต จ. ตตฺถ อกนิฏฺฐานํ รูปโต สุทสฺสีนํ รูปํ หีนํ.

๔๙๖. การจำแนกรูปทราม และรูปประณีตมี ๒ อย่าง โดยปริยายและโดยนิปริยาย. ใน ๒ อย่างนั้น รูปของเทวดา

ตเทว สุทสฺสานํ รูปโต ปณีตํ. เอวํ ยาว นรกสตฺตานํ รูปํ, ตาว ปริยายโต หีนปณีตตา เวทิตพฺพา, นิปฺปริยายโต ปน ยตฺถ อกุสลวิปากํ อุปฺปชฺชติ, ตํ หีนํ. ยตฺถ กุสลวิปากํ, ตํ ปณีตํ.

ชั้นสุทัสสี ทรามกว่ารูปของเทวดาชั้น-อกนิฏฐา. รูปของเทวดาชั้นสุทัสสีนั้นแหละประณีตกว่ารูปของเทวดาชั้นสุทัสสา. พึงทราบความเป็นรูปทรามและรูปประณีต โดยปริยายไป ตลอดถึงรูปของพวกสัตว์นรกอย่างนี้, แต่ว่าโดยนิปริยาย อกุศลวิบากเกิดขึ้นในรูปใดที่เป็นอารมณ์ รูปนั้นเป็นรูปทราม. กุศลวิบากเกิดขึ้นในรูปใด ที่เป็นอารมณ์ รูปนั้นเป็นรูปประณีต.

ทูเร สนฺติเก อิทมฺปิ วุตฺตนยเมว. อปิจ โอกาสโตเปตฺถ อุปาทายุปาทาย ทูรสนฺติกตา เวทิตพฺพา.

แม้คำว่ารูปไกลรูปใกล้นี้ มีนัยดังที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ. แต่ในที่นี้ พึงทราบความเป็นรูปไกลและความเป็นรูปใกล้ โดยเทียบเคียงกันโดยโอกาส.

๔๙๗. ตเทกชฺฌํ อภิสญฺญูหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวาติ ตํ อตีตาทีหิ ปเทหิ วิสุํ วิสุํ นิทฺทิฏฺฐํ รูปํ สพฺพํ รุปฺปนลกฺขณ-สงฺขาเต เอกวิธภาเว ปญฺญาย ราสึ กตฺวา รูปกฺขนฺโธติ วุจฺจตีติ อยเมตฺถ อตฺโถ. เอเตน สพฺพมฺปิ รูปํ

๔๙๗. คำว่า ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน มีความในข้อนี้ดังนี้ว่า รูปที่ได้แสดงไขไว้เป็นอย่าง ๆ ด้วยบททั้งหลายมีรูปอดีตเป็นต้นนั้น ทั้งหมดรวมเข้าเป็นกองด้วยปัญญา ในความเป็นรูปอย่างเดียวที่เรียกว่าลักษณะ คือความแปรผัน ก็เรียกว่า

รุปฺปนลกฺขเณ ราสีภาวุปคมเนน[๑] รูปกฺขนฺโธติ ทสฺสิตํ โหติ. น หิ รูปโต อญฺโญ รูปกฺขนฺโธ นาม อตฺถิ.

รูปขันธ์ ดังนี้. ด้วยข้อนี้ ย่อมเป็นอันทรงแสดงรูปทั้งหมดว่า รูปขันธ์ ด้วยความเข้าถึงความเป็นกองในลักษณะคือความแปรผัน. จริงอยู่ ขึ้นชื่อว่า รูปขันธ์ จะเป็นอื่นจากรูปหามีไม่.

อธิบายเวทนาขันธ์

๔๙๘. ยถา จ รูปํ, เอวํ เวทนาทโยปิ เวทยิตลกฺขณาทีสุ ราสีภาวุปคมเนน. น หิ เวทนาทีหิ อญฺเญ เวทนากฺขนฺธาทโย นาม อตฺถิ.

๔๙๘. ย่อมเป็นอันแสดง แม้เวทนาเป็นต้น ก็ชื่อว่าเป็นเวทนาขันธ์เป็นต้น ด้วยเข้าถึงความเป็นกอง ในข้อปกิณกะทั้งหลายมีลักษณะ คือการเสวยอารมณ์เป็นต้นเหมือนกันกับรูป. เพราะขึ้นชื่อว่าธรรมทั้งหลายมีเวทนาขันธ์เป็นต้นเหล่าอื่น จากเวทนาเป็นต้น จะมีอยู่ก็หาไม่.

อตีตาทิวิภาเค ปเนตฺถ สนฺตติวเสน ขณาทิวเสน จ เวทนาย อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนภาโว เวทิตพฺโพ. ตตฺถ สนฺตติวเสน เอกวีถิเอกชวนเอกสมาปตฺติ-

ก็ในการจำแนกเป็นเวทนาอดีตเป็นต้นในเวทนาขันธ์นี้ ก็พึงทราบความเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแห่งเวทนา ด้วยอำนาจสันตติ และด้วยอำนาจขณะเป็นต้น. ในสันตติ

---

[๑] ฉ. ราสิภาวูปคมเนน.

ปริยาปนฺนา เอกวิธวิสยสมาโยคปฺปวตฺตา จ ปจฺจุปฺปนฺนา, ตโต ปุพฺเพ อตีตา, ปจฺฉา อนาคตา. ขณาทิวเสน ขณตฺตยปริยาปนฺนา ปุพฺพนฺตาปรนฺต-มชฺฌตฺตคตา สกิจฺจญฺจ กุรุมานา เวทนา ปจฺจุปฺปนฺนา, ตโต ปุพฺเพ อตีตา, ปจฺฉา อนาคตา. อชฺฌตฺตพหิทฺธาเภโท นิยกชฺฌตฺตวเสน เวทิตพฺโพ.

และขณะเป็นต้นนั้น ว่าโดยสันตติ เวทนาที่นับเนื่องด้วยวิถีจิตเดียวกัน ชวนจิตเดียวกัน และสมาบัติเดียวกัน และเป็นไปด้วยการประกอบในอารมณ์อย่างเดียวกันเป็นปัจจุบัน เวทนาในกาลก่อนจากนั้นเป็นอดีต เวทนาหลังจากนั้นเป็นอนาคต. ว่าโดยขณะเป็นต้น เวทนาที่นับเนื่องด้วยขณะทั้ง ๓ ที่อยู่ในตอนต้น ตอนปลาย และตอนกลาง และเวทนาที่ทำกิจของตนเป็นเวทนาปัจจุบัน เวทนาในขณะก่อนนั้น เป็นเวทนาอดีต เวทนาหลังจากนั้นเป็นเวทนาอนาคต. การจำแนกเวทนาภายใน และเวทนาภายนอก พึงทราบ ด้วยอำนาจความเป็นภายในที่เกิดในตน.

๔๙๙. โอฬาริกสุขุมเภโท "อกุสลา เวทนา โอฬาริกา, กุสลาพฺยากตา เวทนา สุขุมา"ติอาทินา นเยน วิภงฺเค[๑] วุตฺเตน ชาติสภาวปุคฺคลโลกิยโลกุตฺตร-

๔๙๙. ประเภทเวทนาหยาบ และละเอียด พึงทราบด้วยอำนาจชาติ สภาวะ บุคคล โลกิยะและโลกุตระ ที่ตรัสไว้ในวิภังคปกรณ์ โดยนัยมีอาทิว่า "เวนาที่เป็น

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๔.

วเสน เวทิตพฺโพ. ชาติวเสน ตาว อกุสลา เวทนา สาวชฺชกิริยเหตุโต กิเลสสนฺตาปภาวโต จ อวูปสนฺตวุตฺตีติ กุสลเวทนาย โอฬาริกา, สพฺยาปารโต สอุสฺสาหโต สวิปากโต กิเลสสนฺตาปภาวโต สพฺยาปชฺฌโต[1] สาวชฺชโต จ วิปากาพฺยากตาย โอฬาริกา, สวิปากโต กิเลสสนฺตาปภาวโต สพฺยาปชฺฌโต[2] สาวชฺชโต จ กิริยาพฺยากตาย โอฬาริกา. กุสลาพฺยากตา ปน วุตฺตวิปริยายโต อกุสลาย สุขุมา. เทฺวปิ กุสลากุสลเวทนา สพฺยาปารโต สอุสฺสาหโต สวิปากโต ยถาโยคํ ทุวิธายปิ อพฺยากตาย โอฬาริกา, วุตฺตวิปริยาเยน ทุวิธาปิ อพฺยากตา ตาหิ สุขุมา. เอวํ ตาว ชาติวเสน โอฬาริกสุขุมตา เวทิตพฺพา.

อกุศลเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกุศลและอัพยากฤตเป็นเวทนาละเอียด" ดังนี้. เบื้องต้นว่าโดยชาติ เวทนาที่เป็นอกุศลหยาบกว่าเวทนาที่เป็นกุศล เพราะมีความเป็นไปไม่สงบ เพราะเป็นเหตุแห่งการกระทำที่มีโทษ และเพราะมีความเร่าร้อนคือกิเลส. หยาบกว่าเวทนาที่เป็นวิบาก-อัพยากฤต เพราะมีความขวนขวาย เพราะมีความอุตสาหะ เพราะมีวิบาก เพราะมีความเร่าร้อนคือกิเลส เพราะมีความลำบากและเพราะมีโทษ หยาบกว่าเวทนาที่เป็นกิริยาอัพยากฤต เพราะมีวิบาก เพราะมีความเร่าร้อนคือกิเลส เพราะมีความลำบากและเพราะมีโทษ. ส่วนเวทนาที่เป็นกุศล เวทนาที่เป็นอัพยากฤต ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นอกุศล โดยปริยายต่างจากคำที่กล่าวแล้ว. เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศล

---

[1] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

[2] ฉ. สพฺยาพชฺฌโต.

ทั้ง ๒ หยาบกว่าเวทนาที่เป็นอัพยากฤตทั้ง ๒ ฝ่าย เพราะมีความขวนขวาย เพราะมีความอุตสาหะ เพราะมีวิบากตามควร แม้เวทนาที่เป็นอัพยากฤตทั้ง ๒ อย่างเล่า ก็ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นกุศล และอกุศลทั้ง ๒ นั้น โดยปริยายต่างจากคำที่กล่าวแล้ว. พึงทราบความเป็นเวทนาหยาบ ความเป็นเวทนาละเอียด ด้วยอำนาจแห่งชาติอย่างนี้ก่อน.

๕๐๐. สภาววเสน ปน ทุกขา เวทนา นิรสฺสาทโต สวิปฺผารโต (๑) อุพฺเพชนียโต อภิภวนโต จ อิตราหิ ทฺวีหิ โอฬาริกา, อิตรา ปน เทฺว สาตโต สนฺตโต ปณีตโต มนาปโต มชฺฌตฺตโต จ ยถาโยคํ ทุกฺขาย สุขุมา. อุโภ ปน สุขทุกฺขา สวิปฺผารโต โขภกรณโต ปากฏโต จ อทุกฺขมสุขาย โอฬาริกา, สา วุตฺตวิปริยาเยน

๕๐๐. ก็ว่าโดยสภาวะ ทุกขเวทนาหยาบกว่าเวทนาทั้ง ๒ นอกนี้ เพราะไม่มีอัสสาทะ เพราะมีความเป็นไปกับด้วยความเผยตัว เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความหวาด-เสียว และเพราะข่มเอา ส่วนเวทนา ๒ นอกนี้ ละเอียดกว่าทุกขเวทนา เพราะเป็นความสำราญ เพราะเป็นความละเอียด เพราะเป็นความประณีต เพราะน่าชอบใจ และเพราะเป็นกลาง ๆ ตามควร. อนึ่ง

[๑] ฉ. เอตฺถนฺตเร โขภกรณโตติ ทิสฺสติ.

ตทุภยโต สุขุมา. เอวํ สภาววเสน โอฬาริกสุขุมตา เวทิตพฺพา.

สุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้ง ๒ หยาบกว่า อทุกขมสุขเวทนา เพราะมีความเป็นไปกับด้วยความเผยตัว เพราะทำความกำเริบ และเพราะความปรากฏ อทุกขมสุขเวทนานั้น ละเอียดกว่าเวทนาทั้ง ๒ นั้น โดยปริยายต่างจากคำที่กล่าวแล้ว. พึงทราบความเป็นเวทนาหยาบ และเป็นเวทนาละเอียด ด้วยอำนาจสภาวะอย่างนี้.

๕๐๑. ปุคฺคลวเสน ปน อสมาปนฺนสฺส เวทนา นานารมฺมเณ วิกฺขิตฺตภาวโต สมาปนฺนสฺส เวทนาย โอฬาริกา, วิปริยาเยน อิตรา สุขุมา. เอวํ ปุคฺคลวเสน โอฬาริกสุขุมตา เวทิตพฺพา.

๕๐๑. อนึ่ง ว่าโดยบุคคล เวทนาของท่านผู้ไม่ได้เข้าสมาบัติ หยาบกว่าเวทนาของท่านผู้เข้าสมาบัติ เพราะความเป็นธรรมชาติซัดส่ายไป ในอารมณ์ต่าง ๆ เวทนาของท่านผู้เข้าสมาบัตินอกนี้ ละเอียดโดยปริยายต่างกัน. พึงทราบความเป็นเวทนาหยาบและเป็นเวทนาละเอียด ด้วยอำนาจแห่งบุคคลอย่างนี้.

โลกิยโลกุตฺตรวเสน ปน สาสวา เวทนา โลกิยา, สา อาสวุปฺปตฺติเหตุโต โอฆนิยโต โยคนิยโต คณฺฐนิยโต

อนึ่ง ว่าโดยโลกิยะและโลกุตระ เวทนาที่เป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นโลกิยเวทนา เวทนาที่เป็นไปกับด้วยอาสวะนั้น

นีวรณิยโต อุปาทานิยโต สงฺกิเลสิกโต ปุถุชฺชนโต[๑] สาธารณโต จ อนาสวาย โอฬาริกา. สา วิปริยาเยน สาสวาย สุขุมา. เอวํ โลกิยโลกุตฺตรวเสน โอฬาริกสุขุมตา เวทิตพฺพา.

หยาบกว่าเวทนาที่ไม่มีอาสวะ เพราะความเป็นเหตุเกิดอาสวะ เพราะเกื้อกูลแก่โอฆะ เพราะเกื้อกูลแก่โยคะ เพราะเกื้อกูลแก่คันถะ เพราะเกื้อกูลแก่นิวรณ์ เพราะเกื้อกูลแก่อุปาทาน เพราะประกอบด้วยสังกิเลส เพราะทำให้กิเลสหนาเกิดขึ้น และเพราะเป็นสาธารณะ. เวทนาที่ไม่มีอาสวะนั้น ละเอียดกว่าเวนาที่มีอาสวะ โดยปริยายต่างกัน. พึงทราบความเป็นเวทนาหยาบ และเป็นเวทนาละเอียด ด้วยอำนาจแห่งโลกิยะและโลกุตระอย่างนี้.

๕๐๒. ตตฺถ ชาติอาทิวเสน สมฺเภโท ปริหริตพฺโพ. อกุสลวิปากกายวิญฺญาณ-สมฺปยุตฺตา หิ เวทนา ชาติวเสน อพฺยากตตฺตา สุขุมาปิ สมานา สภาวาทิวเสน โอฬาริกา โหติ. วุตฺตเญฺหตํ "อพฺยากตา เวทนา สุขุมา. ทุกฺขา เวทนา โอฬาริกา.

๕๐๒. ในความเป็นเวทนาหยาบและเป็นเวทนาละเอียดตามที่กล่าวนั้น บัณฑิตพึงกันความปะปนกันด้วยอำนาจชาติเป็นต้น. เพราะเวทนาที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิบากกาย-วิญญาณ แม้เป็นเวทนาละเอียด เพราะความเป็นอัพยากฤต ด้วยอำนาจแห่งชาติ ก็เป็นเวทนาหยาบ ด้วยอำนาจแห่งสภาวะ

---

[๑] ม. ปุถุชฺชนสาธารณโต.

[๑]อสมาปนฺนสฺส เวทนา โอฬาริกา, สมาปนฺนสฺส เวทนา สุขุมา[๒] สาสวา เวทนา โอฬาริกา, อนาสวา เวทนา สุขุมา"ติ[๒] ยถา จ ทุกฺขา เวทนา, เอวํ สุขาทโยปิ ชาติวเสน โอฬาริกา, สภาวาทิวเสน สุขุมา โหนฺติ. ตสฺมา ยถา ชาติอาทิวเสน สมฺเภโท น โหติ, ตถา เวทนานํ โอฬาริกสุขุมตา เวทิตพฺพา. เสยฺยถีทํ. อพฺยากตา ชาติวเสน กุสลากุสลาหิ สุขุมา. ตตฺถ กตมา อพฺยากตา ? กึทุกฺขา ? กึสุขา ? กึสมาปนฺนสฺส ? กึอสมาปนฺนสฺส ? กึสาสวา ? กึอนาสวาติ ? เอวํ สภาวาทิเภโท น ปรามสิตพฺโพ. เอวํ[๓] นโย สพฺพตฺถ.

เป็นต้น. ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "เวทนาที่เป็นอัพยากฤตละเอียด. ทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ. เวทนาของท่านผู้ไม่ได้เข้าสมาบัติหยาบ เวทนาของท่านผู้เข้าสมาบัติละเอียด. เวทนาที่มีอาสวะหยาบ เวทนาที่ไม่มีอาสวะละเอียด" ดังนี้. แม้เวทนาทั้งหลายมีสุขเวทนาเป็นต้น ว่าด้วยอำนาจแห่งชาติเป็นเวทนาหยาบ ว่าด้วยอำนาจแห่งสภาวะเป็นต้น เป็นเวทนาละเอียดเหมือนกับทุกขเวทนา. เพราะเหตุนั้น พึงทราบความที่เวทนาเป็นเวทนาหยาบและเป็นเวทนาละเอียด โดยประการที่ไม่มีความปะปนกัน ด้วยอำนาจแห่งชาติเป็นต้น. ข้อนี้เป็นประการใด. คือ เวทนาที่เป็นอัพยากฤต ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นกุศลและอกุศล ด้วยอำนาจแห่งชาติ. ไม่พึง

---

[๑] ฉ. สมาปนฺนสฺส เวทนา สุขุมา, อสมาปนฺนสฺส เวทนา โอฬาริกา.
[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๔.
[๓] ฉ. เอส.

แตะต้องความต่างกันโดยสภาวะ เป็นต้น อย่างนี้ว่า ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น เวทนาที่เป็นอัพยากฤตเป็นไฉน ? เป็นทุกข์หรือ ? เป็นสุขหรือ ? เป็นของท่านผู้เข้าสมาบัติหรือ ? เป็นของท่านผู้ไม่ได้เข้าสมาบัติหรือ ? มีอาสวะหรือ ? ไม่มีอาสวะหรือ ?. ในเวทนาทั้งปวงก็มีนัยอย่างนี้.

อปิจ ตํ ตํ วา ปน เวทนํ อุปาทายุปาทาย เวทนา โอฬาริกสุขุมา ทฏฺฐพฺพาติ[1] วจนโต อกุสลาทีสุปิ โลภสหคตาย โทสสหคตา เวทนา อคฺคิ วิย อตฺตโน นิสฺสยทหนโต โอฬาริกา, โลภสหคตา สุขุมา. โทสสหคตาปิ นิยตา โอฬาริกา, อนิยตา สุขุมา. นิยตาปิ กปฺปฏฺฐิติกา โอฬาริกา, อิตราปิ สุขุมา. กปฺปฏฺฐิติกาสุปิ อสงฺขาริกา โอฬาริกา,

อีกอย่างหนึ่ง โดยพระบาลีว่า ก็หรือว่า พึงเห็นเวทนาหยาบเวทนาละเอียดโดยอาศัยเทียบเคียงเวทนานั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป แม้ในฝ่ายอกุศลเวทนาเป็นต้น เวทนาที่เป็นโทสสหรคต หยาบกว่าเวทนาที่เป็นโลภสหรคต เพราะเผาที่อาศัยของตนเหมือนไฟ เวทนาที่เป็นโลภสหรคตละเอียด. แม้เวทนาที่เป็นโทสสหรคต ที่เป็นนิยตะเป็นเวทนาหยาบ. ที่เป็นอนิยตะเป็นเวทนาละเอียด. แม้ที่เป็นนิยตะ ที่เป็น

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๔.

อิตรา สุขุมา. โลภสหคตา ปน ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตา โอฬาริกา, อิตรา สุขุมา. สาปิ นิยตา กปฺปฏฺฐิติกา อสงฺขาริกา โอฬาริกา, อิตรา สุขุมา. อวิเสเสน จ อกุสลา พหุวิปากา โอฬาริกา, อปฺปวิปากา สุขุมา. กุสลา ปน อปฺปวิปากา โอฬาริกา, พหุวิปากา สุขุมา.

เวทนากัปปัฏฐิติกะเป็นเวทนาหยาบ แม้นอกนี้เป็นเวทนาละเอียด. แม้ในเวทนาที่เป็นกัปปัฏฐิติกะเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นอสังขาริกเป็นเวทนาหยาบ เวทนานอกนี้เป็นเวทนาละเอียด. ส่วนเวทนาที่เป็นโลภสหรคต ที่เป็นทิฐิสัมปยุต เป็นเวทนาหยาบ เวทนานอกนี้เป็นเวทนา-ละเอียด. แม้เวทนาที่เป็นทิฐิสัมปยุตนั้นที่เป็นนิยตะ เป็นกัปปัฏฐิติกะ เป็นอสังขาริกเป็นเวทนาหยาบ เวทนานอกนี้เป็นเวทนา-ละเอียด. และโดยไม่ต่างกัน เวทนาที่เป็นอกุศลมีวิบากมากเป็นเวทนาหยาบ ที่มีวิบากน้อยเป็นเวทนาละเอียด. ส่วนเวทนาที่เป็นกุศลมีวิบากน้อย เป็นเวทนาหยาบ ที่มีวิบากมากเป็นเวทนาละเอียด.

อปิจ กามาวจรกุสลา โอฬาริกา. รูปาวจรา สุขุมา. ตโต อรูปาวจรา. ตโต โลกุตฺตรา. กามาวจราปิ ทานมยา โอฬาริกา. สีลมยา สุขุมา.

อีกอย่างหนึ่ง เวทนาที่เป็นกามา-วจรกุศล เป็นเวทนาหยาบ. เวทนาที่เป็นรูปาวจร เป็นเวทนาละเอียด. เวทนาที่เป็นอรูปาวจร เป็นเวทนาละเอียดกว่า

ตโต ภาวนามยา. ภาวนามยาปิ ทุเหตุกา โอฬาริกา. ติเหตุกา สุขุมา. ติเหตุกาปิ สสงฺขาริกา โอฬาริกา. อสงฺขาริกา สุขุมา. รูปาวจรา จ ปฐมชฺฌานิกา โอฬาริกา, ฯเปฯ ปญฺจมชฺฌานิกา สุขุมาว. อรูปาวจรา จ อากาสานญฺจายตนสมฺปยุตฺตา โอฬาริกา, ฯเปฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมฺปยุตฺตา สุขุมาว. โลกุตฺตรา จ โสตาปตฺติมคฺค-สมฺปยุตฺตา โอฬาริกา, ฯเปฯ อรหตฺตมคฺคสมฺปยุตฺตา สุขุมาว. เอส นโย ตํตํภูมิวิปากกิริยเวทนาสุ จ ทุกฺขาทิอสมาปนฺนาทิสาสวาทิวเสน วุตฺต-เวทนาสุ จ.

เวทนาที่เป็นรูปาวจรนั้น. เวทนาที่เป็นโลกุตระ ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นอรูปาวจรนั้น. แม้เวทนาที่เป็นกามาวจรที่เป็นทานมัย เป็นเวทนาหยาบ. ที่เป็นสีลมัย เป็นเวทนาละเอียด. ที่เป็นภาวนามัย ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นสีลมัยนั้น. แม้เวทนาที่เป็นภาวนามัย ที่เป็นทุเหตุกะเป็นเวทนาหยาบ. ที่เป็นติเหตุกะเป็นเวทนาละเอียด. แม้เวทนาที่เป็นติเหตุกะ ที่เป็นสสังขาริกเป็นเวทนาหยาบ. ที่เป็นอสังขาริกเป็นเวทนาละเอียด. อนึ่ง เวทนาที่เป็นรูปาวจร ที่เป็นไปในปฐมฌาน เป็นเวทนาหยาบ ฯลฯ ที่เป็นไปในปัญจมฌาน เป็นเวทนาละเอียดทีเดียว. อนึ่ง เวทนาที่เป็นอรูปาวจร ที่สัมปยุตด้วยอากาสานัญจายตนะเป็นเวทยาหยาบ ฯลฯ ที่สัมปยุตด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ เป็นเวทนาละเอียดทีเดียว. อนึ่ง เวทนาที่เป็นโลกุตระที่สัมปยุตด้วยโสดาปัตติมรรค เป็นเวทนาหยาบ ฯลฯ ที่สัมปยุตด้วยอรหัต-

มรรค เป็นเวทนาละเอียดทีเดียว. ในเวทนาที่เป็นวิบากและกิริยาในภูมินั้น ๆ และในเวทนา ที่กล่าวไว้โดยเป็นทุกขเวทนาเป็นต้น บุคคลที่ไม่ได้สมาบัติเป็นต้น และเวทนาที่มีอาสวะเป็นต้น ก็มีนัยนี้.

โอกาสวเสน จาปิ นิรเย ทุกฺขา โอฬาริกา. ติรจฺฉานโยนิยํ สุขุมา ฯเปฯ ปรนิมฺมิตวสวตฺตีสุ สุขุมาว. ยถา จ ทุกฺขา, เอวํ สุขาปิ สพฺพตฺถ ยถานุรูปํ โยเชตพฺพา. วตฺถุวเสน จาปิ หีนวตฺถุกา ยา กาจิ เวทนา โอฬาริกา, ปณีตวตฺถุกา สุขุมา.

อนึ่ง ว่าด้วยอำนาจแห่งโอกาส ทุกขเวทนาในนรกเป็นเวทนาหยาบ. ทุกขเวทนาในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เป็นเวทนาละเอียด ฯลฯ ทุกขเวทนาในเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี เป็นเวทนาละเอียดทีเดียว. พึงประกอบแม้สุขเวทนาตามควรในภูมิทั้งปวง เหมือนอย่างทุกขเวทนา. อนึ่ง แม้ด้วยอำนาจแห่งวัตถุ เวทนาที่มีวัตถุอันเลวอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่มีวัตถุประณีต เป็นเวทนาละเอียด.

หีนปณีตเภเท ยา โอฬาริกา, สา หีนา. ยา จ สุขุมา, สา ปณีตาติ ทฏฺฐพฺพา.

ในประเภทแห่งเวทนาทราม และประณีต พึงเห็นว่าเวทนาใดหยาบ เวทนานั้นเป็นเวทนาทราม. และเวทนาใดละเอียด เวทนานั้นเป็นเวทนาประณีต.

๕๐๓. ทูเรปทํ ปน "อกุสลา เวทนา กุสลาพฺยากตาหิ[๑] เวทนาหิ ทูเร", สนฺติเกปทํ "อกุสลา เวทนา อกุสลาย เวทนาย สนฺติเก"ติอาทินา นเยน วิภงฺเค[๒] วิภตฺตํ. ตสฺมา อกุสลา เวทนา วิสภาคโต อสํสฏฺฐโต อสริกฺขโต จ กุสลาพฺยากตาหิ ทูเร, ตถา กุสลาพฺยากตา อกุสลาย. เอส นโย สพฺพวาเรสุ. อกุสลา ปน เวทนา สภาคโต จ สริกฺขโต จ อกุสลาย สนฺติเกติ. อิทํ เวทนากฺขนฺธสฺส อตีตาทิวิภาเค วิตฺถารกถามุขํ. ตํตํเวทนาสมฺปยุตฺตานํ ปน สญฺญาทีนมฺปิ เอตํ เอวเมว เวทิตพฺพํ.

๕๐๓. ส่วนบทว่าไกล พระผู้มีพระ-ภาคทรงจำแนกไว้ในพระวิภังคปกรณ์ โดยนัยมีคำว่า "อกุศลเวทนา เป็นเวทนาไกลจากกุศลและอัพยากตเวทนา" ดังนี้เป็นต้น, บทว่า ใกล้ พระผู้มีพระภาคก็ทรงจำแนกไว้ในพระวิภังคปกรณ์ โดยนัยมีคำว่า "อกุศล-เวทนา เป็นเวทนาใกล้กับอกุศลเวทนา" ดังนี้เป็นต้น. เพราะเหตุนั้น อกุศลเวทนาจึงเป็นเวทนาไกลจากกุศลเวทนา และอัพยากตเวทนา เพราะความเป็นวิสภาคกัน เพราะความไม่ระคนกัน เพราะความไม่สมกัน กุศลเวทนาและอัพยากตเวทนาก็เป็นเวทนาไกลจากอกุศลเวทนา เหมือนอย่างนั้น. ในวาระทั้งปวงก็มีนัยดังนี้. ส่วนอกุศลเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับอกุศลเวทนา โดยความเป็นสภาคกัน และโดยความสมกันฉะนี้แล. นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารในการจำแนกส่วนที่มีอดีตเป็นต้น แห่งเวทนาขันธ์.

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๕.
[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๖.

ก็กถามุขโดยพิสดารในวิภาค แห่งส่วนที่เป็นอดีตเป็นต้นนี้ แม้แห่งสัญญาขันธ์เป็นต้นที่สัมปยุตด้วยเวทนานั้น ๆ ก็พึงทราบอย่างนี้แหละ.

กมาทิวินิจฺฉยกถา

๕๐๔. เอวํ วิทิตฺวา จ ปน เอเตสฺวว :

ขนฺเธสุ ญาณเภทตฺถํ
กมโต จ[๑] วิเสสโต
อนูนาธิกโต เจว
อุปมาโต ตเถว จ
ทฏฺฐพฺพโต ทุวิธา เอวํ
ปสฺสนฺตสฺสตฺถสิทฺธิโต
วินิจฺฉยนโย สมฺมา
วิญฺญาตพฺโพ วิภาวินา.

คำวินิจฉัยข้อปกิณกะมีลำดับเป็นต้น

๕๐๔. ก็แหละ ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว :

เพื่อความแตกฉานแห่งความรู้ในขันธ์ทั้งหลายเหล่านี้แหละ ผู้มีปัญญา พึงทราบนัยแห่งการวินิจฉัยโดยชอบ คือ โดยลำดับ โดยแปลกกัน โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง โดยอุปมา โดยสภาวะที่จะพึงเห็น ๒ อย่างและโดยสำเร็จเป็นประโยชน์แก่ผู้เห็นอยู่อย่างนั้น.

---

[๑] ฉ. กมโตถ.

ตตฺถ กมโตติ อิธ อุปฺปตฺติกฺกโม, ปหานกฺกโม, ปฏิปตฺติกฺกโม, ภูมิกฺกโม, เทสนากฺกโมติ พหุวิโธ กโม.

ว่าโดยลำดับ

บรรดานัยแห่งการวินิจฉัย เหล่านั้น คำว่าโดยลำดับ มีอธิบายดังนี้ ลำดับมีมากอย่าง คือ ลำดับแห่งการเกิดขึ้น ลำดับแห่งการละ ลำดับแห่งการปฏิบัติ ลำดับแห่งภูมิ ลำดับแห่งการแสดง.

ตตฺถ "ปฐมํ กลลํ โหติ, กลลา โหติ อพฺพุทนฺ"ติ[๑] เอวมาทิ อุปฺปตฺติกฺกโม. "ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ธมฺมา, ภาวนาย ปหาตพฺพา ธมฺมา"ติ[๒] เอวมาทิ ปหานกฺกโม. "สีลวิสุทฺธิ, จิตฺตวิสุทฺธี"ติ[๓] เอวมาทิ ปฏิปตฺติกฺกโม. "กามาวจรา, รูปาวจรา"ติ[๔] เอวมาทิ ภูมิกฺกโม. "จตฺตาโร สติปฏฺฐานา, จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา"ติ[๕] วา "ทานกถํ,

ในบรรดาลำดับเหล่านั้น ลำดับมีอาทิอย่างนี้ว่า "รูปเป็นกลละก่อน ต่อจากกลละเป็นอัพพุทะ" ดังนี้ ชื่อว่าลำดับแห่งการเกิดขึ้น. ลำดับมีอาทิอย่างนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายอันทัสสนะพึงละ ธรรมทั้งหลายอันภาวนาพึงละ" ดังนี้ ชื่อว่า ลำดับแห่งการละ. ลำดับมีอาทิอย่างนี้ว่า "สีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ" ดังนี้ ชื่อว่า ลำดับแห่งการปฏิบัติ. ลำดับมีอาทิอย่างนี้ว่า "ธรรมทั้งหลาย

---

[๑] สํ. ส. ๑๕/๓๐๓.
[๒] อภิ. สํ. ๓๔/๑.
[๓] ที. ปา. ๑๑/๓๒๙.
[๔] อภิ. สํ. ๓๔/๗.
[๕] ขุ. มหา. ๒๙/๒๘๑

สีลกถนฺ"ติ[๑] วา เอวมาทิ เทสนากฺกโม. เตสุ อิธ อุปฺปตฺติกฺกโม ตาว น ยุชฺชติ, กลลาทีนํ วิย ขนฺธานํ ปุพฺพาปริยววฏฺฐาเนน อนุปฺปตฺติโต. น ปหานกฺกโม, กุสลาพฺยากตานํ อปหาตพฺพโต. น ปฏิปตฺติกฺกโม, อกุสลานํ อปฺปฏิปชฺชนียโต. น ภูมิกฺกโม, เวทนาทีนํ จตุภูมิปริยาปนฺนตฺตา. เทสนากฺกโม ปน ยุชฺชติ.

เป็นกามาวจร ธรรมทั้งหลายเป็นรูปาวจร" ดังนี้ ชื่อว่า ลำดับแห่งภูมิ. ลำดับมีอาทิอย่างนี้ว่า "สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปธาน ๔" หรือมีอาทิอย่างนี้ว่า "ทานกถา สีลกถา" ชื่อว่า ลำดับแห่งการแสดง. ในบรรดาลำดับเหล่านั้น เบื้องต้น ลำดับแห่งการเกิดขึ้น ไม่ควรในที่นี้ เพราะขันธ์ทั้งหลายมิได้เกิดขึ้น โดยกำหนดก่อนหลังเหมือนอย่างกลละเป็นต้น. ลำดับแห่งการละก็ไม่ควร เพราะขันธ์ที่เป็นกุศล และอัพยากฤต มิใช่สิ่งที่จะพึงละ. ลำดับแห่งการปฏิบัติ ก็ไม่ควร เพราะขันธ์ทั้งหลายที่เป็นอกุศล มิใช่สิ่งที่จะพึงปฏิบัติ. ลำดับแห่งภูมิ ก็ไม่ควร เพราะขันธ์ทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น นับเนื่องอยู่ในภูมิทั้ง ๔. ส่วนลำดับแห่งการแสดงควรอยู่.

อเภเทน หิ ปญฺจสุ ขนฺเธสุ อตฺตคฺคาหปติตํ เวเนยฺยชนํ สมูหฆน-

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์จะโปรดเวไนยชน ที่ตกไปใน

---

[๑] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๑๙๐.

วินิพฺโภคทสฺสเนน อตฺตคฺคาหโต โมเจตุกาโม ภควา หิตกาโม ตสฺส ชนสฺส สุขคฺคหณตฺถํ จกฺขุอาทีนมฺปิ วิสยีภูตํ[๑] โอฬาริกํ ปรมํ รูปกฺขนฺธํ เทเสสิ. ตโต อิฏฺฐานิฏฺฐรูปสํเวทนิกํ เวทนํ. "ยํ เวทยติ, ตํ สญฺชานาตี"ติ เอวํ เวทนาวิสยสฺส อาการคฺคาหิกํ สญฺญํ. สญฺญาวเสน อภิสงฺขารเก สงฺขาเร. เตสํ เวทนาทีนํ นิสฺสยํ อธิปติภูตญฺจ เตสํ วิญฺญาณนฺติ เอวํ ตาว กมโต วินิจฺฉยนโย วิญฺญาตพฺโพ.

อัตตคาหะ (คือความยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตน) ในขันธ์ทั้ง ๕ โดยไม่แยกกัน ให้พ้นจากอัตตคาหะ ด้วยการทรงแสดงการแยกชุมนุมและกลุ่มก้อนออกไป ทรงมีพระประสงค์เกื้อกูล ได้ทรงแสดงรูปขันธ์ อันเป็นส่วนหยาบเป็นอารมณ์แม้แห่งจักขุเป็นต้น เพื่อเวไนยชนนั้นถือเอาได้ง่ายก่อน. ต่อจากนั้นจึงทรงแสดงเวทนา อันเป็นไปในการเสวยอารมณ์ในรูปอันน่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนา. ทรงแสดงสัญญาอันยึดถืออาการ แห่งอารมณ์ของเวทนาอย่างนี้ ว่า "รู้สึกสิ่งใด ย่อมจำสิ่งนั้นได้" ดังนี้. ทรงแสดงสังขาร อันปรุงแต่งความนึกคิดไปตามอำนาจสัญญา. ทรงแสดงวิญญาณอันเป็นที่อาศัยแห่งขันธ์ทั้ง ๔ มีเวทนาเป็นต้นเหล่านั้น และเป็นอธิบดีแห่งขันธ์ ๔ เหล่านั้นแหละ พึงทราบนัยแห่งการวินิจฉัยโดยลำดับอย่างนี้ก่อน.

---

[๑] ฉ. วิสยภูตํ.

ว่าโดยแปลกกัน

๔๐๕. วิเสสโตติ ขนฺธานญฺจ อุปาทานกฺขนฺธานญฺจ วิเสสโต. โก ปน เตสํ วิเสโส, เอตฺถ[๑] ขนฺธา ตาว อวิเสสโต วุตฺตา. อุปาทานกฺขนฺธา สาสวอุปาทานิยภาเวน วิเสเสตฺวา. ยถาห :

๔๐๕. คำว่า โดยแปลกกัน คือ โดยแปลกกันแห่งขันธ์ทั้งหลาย และแห่งอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย. ก็ความแปลกกันแห่งขันธ์และอุปาทานขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้น เป็นอย่างไร, ในขันธ์และอุปาทานขันธ์นี้เบื้องต้น ขันธ์ทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยไม่แปลกกัน. อุปาทานขันธ์ทั้งหลายตรัสไว้แปลกกัน โดยเป็นขันธ์ที่เป็นไปกับอาสวะ และเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน. ดังที่ตรัสไว้ว่า :

"ปญฺเจว โว ภิกฺขเว[๒] ขนฺเธ เทเสสฺสามิ ปญฺจุปาทานกฺขนฺเธ, ตํ สุณาถ. กตเม จ ภิกฺขเว ปญฺจกฺขนฺธา, ยงฺกิญฺจิ ภิกฺขเว รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ ฯเปฯ

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงขันธ์ ๕ และอุปาทานขันธ์ ๕ เธอทั้งหลายจงฟังเรื่องนั้น. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ขันธ์ ๕ เป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นรูปอดีต

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.
[๒] ฉ. ปญฺจ เจว โว ภิกฺขเว, อิ. ปญฺจ จ ภิกฺขเว.

สนฺติเก วา, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว รูปกฺขนฺโธ. ยา กาจิ เวทนา ฯเปฯ ยงฺกิญฺจิ วิญฺญาณํ ฯเปฯ สนฺติเก วา, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว วิญฺญาณกฺขนฺโธ. อิเม วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว ปญฺจกฺขนฺธา. กตเม จ ภิกฺขเว ปญฺจุ-ปาทานกฺขนฺธา. ยงฺกิญฺจิ ภิกฺขเว รูปํ ฯเปฯ สนฺติเก วา สาสวํ อุปาทานิยํ, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว รูปุปาทานกฺขนฺโธ. ยา กาจิ เวทนา ฯเปฯ ยงฺกิญฺจิ วิญฺญาณํ ฯเปฯ สนฺติเก วา สาสวํ อุปาทานิยํ, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว วิญฺญาณุปาทานกฺขนฺโธ. อิเม วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว ปญฺจุปาทานกฺ-ขนฺธา"ติ[๑]

เป็นรูปอนาคต และเป็นรูปปัจจุบัน ฯลฯ เป็นรูปไกลหรือเป็นรูปใกล้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่ารูปขันธ์. เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นเวทนาอดีต เป็นเวทนาอนาคต และเป็นเวทนาปัจจุบัน ฯลฯ เป็นเวทนาไกลหรือเป็นเวทนาใกล้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าเวทนาขันธ์ สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสัญญา-อดีต เป็นสัญญาอนาคต และเป็นสัญญาปัจจุบัน ฯลฯ เป็นสัญญาไกลหรือเป็นสัญญาใกล้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าสัญญาขันธ์ สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นสังขารอดีต เป็นสังขารอนาคตและเป็นสังขารปัจจุบัน ฯลฯ เป็นสังขารไกลหรือเป็นสังขารใกล้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าสังขารขันธ์ วิญญาณอย่างใด

---

๑ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๕๘.

อย่างหนึ่ง เป็นวิญญาณอดีต เป็นวิญญาณอนาคตและเป็นวิญญาณปัจจุบัน ฯลฯ เป็นวิญญาณไกลหรือเป็นวิญญาณใกล้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าวิญญาณขันธ์. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่าขันธ์ ๕. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นไฉน. ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นรูปอดีต เป็นรูปอนาคต และเป็นรูปปัจจุบัน ฯลฯ เป็นรูปไกลหรือเป็นรูปใกล้ เป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่ารูป-อุปาทานขันธ์. เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นเวทนาอดีต เป็นเวทนาอนาคต และเป็นเวทนา-ปัจจุบัน ฯลฯ เป็นเวทนาไกลหรือเป็นเวทนาใกล้ เป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าเวทนา-

อุปาทานขันธ์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสัญญาอดีต เป็นสัญญาอนาคต และเป็นสัญญาปัจจุบัน ฯลฯ เป็นสัญญาไกลหรือเป็นสัญญาใกล้ เป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าสัญญาอุปาทานขันธ์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นสังขารอดีต เป็นสังขารอนาคต และเป็นสังขารปัจจุบัน ฯลฯ เป็นสังขารไกลหรือเป็นสังขารใกล้ เป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าสังขารอุปาทานขันธ์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นวิญญาณอดีต เป็นวิญญาณอนาคต และเป็นวิญญาณปัจจุบัน ฯลฯ เป็นวิญญาณไกลหรือเป็นวิญญาณใกล้ เป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน

ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าวิญญาณ-อุปาทานขันธ์. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่าอุปาทานขันธ์ ๕".

เอตฺถ จ ยถา เวทนาทโย อนาสวาปิ อตฺถิ สาสวาปิ,[๑] น เอวํ รูปํ. ยสฺมา ปนสฺส ราสฏฺเฐน ขนฺธภาโว ยุชฺชติ, ตสฺมา ขนฺเธสุ วุตฺตํ. ยสฺมา ราสฏฺเฐน จ สาสวฏฺเฐน จ อุปาทานกฺขนฺธภาโว[๒] ยุชฺชติ, ตสฺมา อุปาทานกฺขนฺเธสุ วุตฺตํ. เวทนาทโย ปน อนาสวาว ขนฺเธสุ วุตฺตา, สาสวา อุปาทานกฺขนฺเธสุ. อุปาทานกฺขนฺธาติ จ เอตฺถ อุปาทานโคจรา ขนฺธา อุปาทานกฺขนฺธาติ เอวมตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. อิธ ปน สพฺเพเปเต เอกชฺฌํ กตฺวา ขนฺธาติ อธิปฺเปตา.

ก็ในขันธ์ทั้งหลายเหล่านี้ ขันธ์ ๔ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น แม้ที่ไม่มีอาสวะก็มี แม้ที่เป็นไปกับด้วยอาสวะก็มี ฉันใด รูปหาเป็นฉันนั้นไม่. แต่เพราะความที่รูปนั้นเป็นขันธ์ก็ควร ด้วยอรรถว่าเป็นกอง ฉะนั้น จึงตรัสไว้ในพวกขันธ์. และเพราะความที่รูปนั้นเป็นอุปาทานขันธ์ก็ควร ด้วยอรรถว่าเป็นกอง และด้วยอรรถว่าเป็นไปกับด้วยอาสวะ, ฉะนั้น จึงตรัสไว้ในพวก-อุปาทานขันธ์. ส่วนขันธ์ทั้ง ๔ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น ที่ไม่มีอาสวะเท่านั้น ตรัสไว้ในพวกขันธ์ ที่เป็นไปกับด้วยอาสวะ ตรัสไว้ในพวกอุปาทานขันธ์. ก็ในคำว่าอุปาทานขันธ์นี้ บัณฑิตพึงเห็นเนื้อความอย่างนี้ว่า ขันธ์ที่เป็น

---

[๑] ฉ. สาสวาปีติ ปาโฐ น ทิสฺสติ.
[๒] สี. ม. ...ขนฺธภาโวว.

โคจรแห่งอุปาทาน ชื่อว่า อุปาทานขันธ์. แต่ในวิสุทธิมรรคนี้ รวมเอาขันธ์และอุปาทานขันธ์ทั้งหมดเข้าด้วยกัน ประสงค์ว่า ขันธ์ ดังนี้.

ว่าโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง

๕๐๖. อนูนาธิกโตติ กสฺมา ปน ภควตา ปญฺเจว ขนฺธา วุตฺตา อนูนา อนธิกาติ. สพฺพสงฺขตสภาเคกสงฺคหโต อตฺตตฺตนิยคฺคาหวตฺถุสฺส เอตปรมโต อญฺเญสญฺจ ตทวโรธโต. อเนกปฺปเภเทสุ หิ สงฺขตธมฺเมสุ สภาควเสน สงฺคยฺหมาเนสุ รูปํ รูปสภาเคกสงฺคหวเสน เอโก ขนฺโธ โหติ. เวทนา เวทนาสภาเคกสงฺคหวเสน เอโก ขนฺโธ โหติ. เอส นโย สญฺญาทีสุ. ตสฺมา สพฺพสงฺขตสภาเคกสงฺคหโต ปญฺเจว วุตฺตา. เอตปรมญฺเจตํ อตฺตตฺตนิยคฺคาหวตฺถุ ยทิทํ รูปาทโย ปญฺจ. วุตฺตเญหตํ "รูเป โข ภิกฺขเว สติ รูปํ อุปาทาย

๕๐๖. คำว่า โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง อธิบายว่า ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสขันธ์ไว้ ๕ เท่านั้น ไม่หย่อนไม่ยิ่ง. ตอบว่า เพราะสงเคราะห์สังขตธรรมทั้งปวงเข้าด้วยกัน ตามที่เป็นสภาคกัน ๑ เพราะวัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตน เป็นของตน มีขันธ์ ๕ นี้เป็นอย่างยิ่ง ๑ เพราะรวบรวมเอาธรรมที่จัดเป็นขันธ์อื่น ๆ ไว้ในขันธ์ ๕ นั้นได้ ๑. ความจริง ในบรรดาสังขตธรรมทั้งหลายอันมีประเภทมิใช่น้อย เมื่อสงเคราะห์เข้าโดยเป็นสภาคกัน รูปก็เป็นขันธ์หนึ่ง ด้วยอำนาจการสงเคราะห์เอาธรรมที่เป็นสภาคกัน กับรูปเข้าด้วยกัน. เวทนาก็เป็นขันธ์หนึ่ง ด้วย

รูปํ อภินิวิสฺส เอวํ ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติ 'เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา'ติ. เวทนาย, สญฺญาย, สงฺขาเรสุ, วิญฺญาเณ สติ วิญฺญาณํ อุปาทาย วิญฺญาณํ อภินิวิสฺส เอวํ ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติ 'เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา''ติ[๑] ตสฺมา อตฺตตฺต-นิยคฺคาหวตฺถุสฺส เอตปรมโตปิ ปญฺเจว วุตฺตา. เยปิ จญฺเญ สีลาทโย ปญฺจ ธมฺมกฺขนฺธา วุตฺตา, เตปิ สงฺขารกฺขนฺธ-ปริยาปนฺนตฺตา เอตฺเถว อวโรธํ คจฺฉนฺติ. ตสฺมา อญฺเญสํ ตทวโรธโตปิ ปญฺเจว วุตฺตาติ เอวํ อนูนาธิกโต วินิจฺฉยนโย วิญฺญาตพฺโพ.

อำนาจการสงเคราะห์เอาธรรมที่เป็นสภาคกัน กับเวทนาเข้าด้วยกัน. ในขันธ์ทั้งหลายมีสัญญาเป็นต้น ก็มีนัยนี้. เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสขันธ์ไว้ ๕ เท่านั้น เพราะสงเคราะห์สังขตธรรมทั้งปวง เข้าด้วยกัน ตามที่เป็นสภาคกัน. อนึ่ง วัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตน เป็นของตน มีขันธ์ ๕ นี้เป็นอย่างยิ่ง นี้ก็ได้แก่ขันธ์ ๕ มีรูปเป็นต้น. ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูปแลมีอยู่ ความเห็นอาศัยรูป ยึดรูป จึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า 'นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา' ดังนี้. เมื่อเวทนา... เมื่อสัญญา... เมื่อสังขาร... เมื่อวิญญาณมีอยู่ ความเห็นอาศัยเวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ... ยึดเวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ จึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า 'นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่น

---

[๑] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๒๕๐.

เป็นอัตตาของเรา" ดังนี้. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสขันธ์ไว้ ๕ เท่านั้น แม้เพราะวัตถุแห่งความยึดถือว่า เป็นตน เป็นของตน มีขันธ์ ๕ นี้เป็นอย่างยิ่ง. อนึ่ง แม้ธรรมขันธ์ ๕ มีศีลเป็นต้นเหล่าอื่น ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ก็ถึงการจัดเข้าอยู่ในขันธ์ ๕ นี้แหละ เพราะนับเนื่องในสังขาร-ขันธ์. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสขันธ์ ๕ ไว้เท่านั้น แม้เพราะรวมเอาธรรมที่จัดเป็นขันธ์อื่น ๆ ไว้ในนั้นได้ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบนัยแห่งการวินิจฉัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่งอย่างนี้.

ว่าโดยอุปมา

๕๐๗. อุปมาโตติ เอตฺถ หิ คิลานสาลูปโม รูปุปาทานกฺขนฺโธ, คิลานูปมสฺส วิญฺญาณุปาทานกฺขนฺธสฺส วตฺถุทฺวารารมฺมณวเสน นิวาสนฏฺฐานโต. เคลญฺญุปโม เวทนูปาทานกฺขนฺโธ, อาพาธกตฺตา. เคลญฺญสมุฏฺฐานุปโม

๕๐๗. ก็ในคำว่า โดยอุปมา นี้ มีอธิบายว่า รูปอุปาทานขันธ์ อุปมาเหมือนโรงพยาบาล เพราะเป็นที่อยู่อาศัยแห่งวิญญาณอุปาทานขันธ์ ซึ่งเปรียบเหมือนคนไข้ ด้วยอำนาจเป็นวัตถุ เป็นทวาร และเป็นอารมณ์. เวทนาอุปาทานขันธ์ อุปมาเหมือน

สญฺญูปาทานกฺขนฺโธ กามสญฺญาทิวเสน ราคาทิสญฺญุตฺตเวทนาสมฺภาวา. อสปฺปาย-เสวนูปโม สงฺขารุปาทานกฺขนฺโธ เวทนาเคลญฺญสฺส นิทานตฺตา. "เวทนํ เวทนตฺตาย อภิสงฺขโรนฺตี"ติ[๑] หิ วุตฺตํ. ตถา "อกุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ กายวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ โหติ ทุกฺขสหคตนฺ"ติ[๒] คิลานูปโม วิญฺญาณุปาทานกฺขนฺโธ, เวทนาเคลญฺเญน อปริมุตฺตตฺตา. อปิจ จารกการณ-อปราธการณการกอปราธิกูปมา เอเต ภาชนโภชนพฺยญฺชนปริเวสกภุญฺชนกูปมา จาติ เอวํ อุปมาโต วินิจฺฉยนโย วิญฺญาตพฺโพ.

ความเป็นไข้ เพราะเป็นตัวเจ็บป่วย. สัญญาอุปาทานขันธ์ อุปมาเหมือนสมุฏฐานของความเป็นไข้ เพราะมีเวทนาที่ประกอบด้วยราคะเป็นต้น ด้วยอำนาจกามสัญญาเป็นต้น. สังขารอุปาทานขันธ์ อุปมาเหมือนการกินของแสลง เพราะเป็นต้นเหตุแห่งความเป็นไข้คือเวทนา. ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "สังขารทั้งหลาย ย่อมปรุงแต่งเวทนาเพื่อความเป็นเวทนา" ดังนี้. อนึ่ง วิญญาณอุปาทานขันธ์ อุปมาเหมือนคนไข้ เพราะไม่พ้นไปจากความไข้ คือเวทนา โดยพระบาลีว่า "เพราะบุคคลทำอกุศลกรรมสั่งสมไว้ จึงเกิดกายวิญญาณอันเป็นวิบากที่เป็นทุกขสหรคต" ดังนี้. อีก-ประการหนึ่ง อุปาทานขันธ์เหล่านี้ อุปมาเหมือนคุก ความผิดที่มีโทษ เจ้าหน้าที่ผู้ลงโทษและนักโทษ และอุปมาเหมือนภาชนะ โภชนะ กับข้าว ผู้เลี้ยง และ

---

๑ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๐๖.
๒ อภิ. สํ. ๓๔/๑๗๓.

ผู้บริโภคแล นัยแห่งการวินิจฉัยโดยอุปมา บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้.

ว่าโดยสภาวะที่จะพึงเห็น ๒ อย่าง

๕๐๘. ทฏฺฐพฺพโต ทุวิธาติ สงฺเขปโต วิตฺถารโต จาติ เอวํ ทุวิธา ทฏฺฐพฺพโต เจตฺถ[๑] วินิจฺฉยนโย วิญฺญาตพฺโพ. สงฺเขปโต หิ ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา อาสีวิสุปเม[๒] วุตฺตนเยน อุกฺขิตฺตาสิกปจฺจตฺถิกโต, ภารสุตฺตวเสน[๓] ภารโต, ขชฺชนียปริยายวเสน[๔] ขาทกโต, ยมกสุตฺตวเสน[๕] อนิจฺจทุกฺขานตฺตสงฺขตวธกโต ทฏฺฐพฺพา. วิตฺถารโต ปเนตฺถ เผณปิณฺโฑ วิย รูปํ ทฏฺฐพฺพํ, ปริมทฺทนาสหนโต. อุทกปุพฺพุฬํ[๖] วิย

๕๐๘. ข้อว่า โดยสภาวะที่จะพึงเห็น ๒ อย่าง ความว่า ก็พึงทราบนัยแห่งการวินิจฉัยในข้อนี้ โดยสภาวะที่จะพึงเห็น ๒ อย่างดังนี้คือ โดยสังเขปและโดยพิสดาร. ก็ ว่าโดยสังเขป อุปาทานขันธ์ ๕ บัณฑิตพึงเห็นโดยเป็นข้าศึกผู้เงื้อดาบ ตามนัยที่ได้ตรัสไว้ในอาสีวิสูปมสูตร โดยเป็นภาระด้วยอำนาจภารสูตร โดยเป็นผู้กัดกินด้วยอำนาจขัชชนียปริยาย โดยเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสังขตะ และเป็นผู้ฆ่า ด้วยอำนาจยมกสูตร. ก็ในที่นี้ ว่า–

---

๑ ฉ. ทฏฺฐพฺพโต เปตฺถ.
๒ สํ. ส. ๑๘/๒๑๖.
๓ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๓๒.
๔ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๐๐.
๕ สํ. ส. ๑๘/๘.
๖ สี. อิ. อุทกพุพฺพุฬํ.

เวทนา, มุหุตฺตรมฺมณียโต. มรีจิกา วิย สญฺญา, วิปฺปลมฺภนโต. กทลิกฺขนฺโธ วิย สงฺขารา, อสารกโต. มายา วิย วิญฺญาณํ, วญฺจกโต. วิเสสโต จ สูฬารมฺปิ อชฺฌตฺติกรูปํ อสุภนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. เวทนา ตีหิ ทุกฺขตาหิ อวินิมุตฺตโต ทุกฺขาติ. สญฺญา สงฺขารา อวิเธยฺยโต อนตฺตาติ. วิญฺญาณํ อุทยพฺพยธมฺมโต อนิจฺจนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

โดยพิสดาร รูปพึงเห็นเหมือนก้อนฟองน้ำ เพราะทนไม่ได้ด้วยการบีบคั้น. เวทนาพึงเห็นเหมือนต่อมน้ำ เพราะเป็นธรรมชาติที่พึงยินดีชั่วครู่เดียว. สัญญาพึงเห็นเหมือนพยับแดด เพราะล่อใจ. สังขารพึงเห็นเหมือนต้นกล้วย เพราะไม่มีแก่นสาร. วิญญาณพึงเห็นเหมือนมายากล เพราะเป็นสิ่งหลอกลวง. และโดยความต่างกัน อัชฌัตติกรูป แม้มีความโอฬารด้วยดีก็พึงเห็นว่าเป็นของไม่งาม. เวทนาพึงเห็นว่าเป็นทุกข์ เพราะไม่พ้นไปจากความเป็นทุกข์ทั้ง ๓. สัญญา สังขาร พึงเห็นว่าเป็นอนัตตา เพราะไม่เชื่อฟัง. วิญญาณพึงเห็นว่าไม่เที่ยง เพราะมีความเกิดขึ้นและมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา.

ว่าโดยสำเร็จเป็นประโยชน์แก่ผู้เห็นอยู่อย่างนั้น

๕๐๙. เอวํ ปสฺสนฺตสฺสตฺถสิทฺธิโตติ เอวญฺจ สงฺเขปวิตฺถารวเสน ทฺวิธา

๕๐๙. ข้อว่า โดยสำเร็จเป็นประโยชน์แก่ผู้เห็นอยู่อย่างนั้น อธิบายว่า ก็พึง

ปสฺสโต ยา อตฺถสิทฺธิ โหติ, ตโตปิ วินิจฺฉยนโย วิญฺญาตพฺโพ. เสยฺยถีทํ. สงฺเขปโต ตาว ปญฺจุปาทานกฺขนฺเธ อุกฺขิตฺตาสิกปจฺจตฺถิกาทิภาเวน ปสฺสนฺโต ขนฺเธหิ น วิหญฺญติ. วิตฺถารโต ปน รูปาทีนิ เผณปิณฺฑาทิสทิสภาเวน ปสฺสนฺโต[๑] น อสาเรสุ สารทสฺสี โหติ.

ทราบนัยแห่งการวินิจฉัย แม้โดยสำเร็จเป็นประโยชน์แก่ผู้เห็นอยู่อย่างนั้น คือ ๒ อย่าง ด้วยอำนาจอย่างสังเขป และอย่างพิสดาร. ข้อนี้อย่างไร. คือเบื้องต้นว่าโดยสังเขป บุคคลผู้เห็นอุปาทานขันธ์ ๕ โดยความเป็นข้าศึกผู้เงื้อดาบเป็นต้น ย่อมไม่เดือดร้อนเพราะขันธ์ทั้งหลาย. แต่ว่าโดยพิสดาร ผู้เห็นธรรมชาติมีรูปเป็นต้น ด้วยความเป็นเหมือนกับก้อนฟองน้ำ ย่อมไม่เป็นผู้เห็นสาระในสิ่งที่ไม่เป็นสาระทั้งหลาย.

วิเสสโต จ <u>อชฺฌตฺติกรูปํ อสุภโต</u> ปสฺสนฺโต กวฬิงฺการาหารํ ปริชานาติ, อสุเภ สุภนฺติ วิปลฺลาสํ ปชหติ. กาโมฆํ อุตฺตรติ, กามโยเคน วิสํยุชฺชติ, กามาสเวน อนาสโว โหติ, อภิชฺฌากายคนฺถํ ภินฺทติ, กามุปาทานํ น อุปาทิยติ.

ก็ว่าโดยพิเศษ ผู้เห็น<u>อัชฌัตติกรูปโดยความเป็นของไม่งาม</u> ย่อมกำหนดรู้กพฬิงการาหาร ย่อมละวิปลาสว่างามในของที่ไม่งาม. ย่อมข้ามโอฆะ คือกามได้ ย่อมแยกตัวออกจากกามโยคะ ย่อมเป็นผู้ไม่มีอาสวะด้วยกามาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะ คืออภิชฌาได้ ย่อมไม่ยึดมั่นกามุปาทาน.

---

[๑] ก. ปสฺสโต.

เวทนํ ทุกฺขโต ปสฺสนฺโต ผสฺสาหารํ ปริชานาติ, ทุกฺเข สุขนฺติ วิปลฺลาสํ ปชหติ, ภโวฆํ อุตฺตรติ, ภวโยเคน วิสํยุชฺชติ, ภวาสเวน อนาสโว โหติ, พฺยาปาทกายคนฺถํ ภินฺทติ, สีลพฺพตุปาทานํ น อุปาทิยติ.

เมื่อเห็น เวทนาโดยความเป็นทุกข์ ย่อมกำหนดรู้ผัสสาหาร ย่อมละวิปลาสว่าสุขในทุกข์ ย่อมข้ามโอฆะ คือภพได้ ย่อมแยกตัวออกจากภวโยคะ เป็นผู้ไม่มีอาสวะด้วยภวาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะคือพยาบาท ย่อมไม่ยึดมั่นสีลัพพตุปาทาน.

สญฺญํ สงฺขาเร จ อนตฺตโต ปสฺสนฺโต มโนสญฺเจตนาหารํ ปริชานาติ, อนตฺตนิ อตฺตาติ วิปลฺลาสํ ปชหติ, ทิฏฺโฐฆํ อุตฺตรติ, ทิฏฺฐิโยเคน วิสํยุชฺชติ, ทิฏฺฐาสเวน อนาสโว โหติ. อิทํสจฺจาภินิเวสกายคนฺถํ ภินฺทติ, อตฺตวาทุปาทานํ น อุปาทิยติ.

เมื่อเห็น สัญญาและสังขารโดยความเป็นอนัตตา ย่อมกำหนดรู้มโนสัญเจตนาหาร ย่อมละวิปลาสว่าอัตตาในอนัตตา ย่อมข้ามทิฏฐิโอฆะได้ ย่อมแยกตัวออกจากทิฏฐิโยคะ เป็นผู้ไม่มีอาสวะด้วยทิฏฐาสวะ. ย่อมทำลายกายคันถะ คือ อิทังสัจจาภินิเวส (ความยึดมั่นว่าสิ่งนี้เท่านั้นจริง) ย่อมไม่ยึดมั่นอัตตวาทุปาทาน.

วิญฺญาณํ อนิจฺจโต ปสฺสนฺโต วิญฺญาณาหารํ ปริชานาติ, อนิจฺเจ นิจฺจนฺติ วิปลฺลาสํ ปชหติ, อวิชฺโชฆํ อุตฺตรติ, อวิชฺชาโยเคน วิสํยุชฺชติ, อวิชฺชาสเวน อนาสโว โหติ,

เมื่อเห็นวิญญาณ โดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมกำหนดรู้วิญญาณาหาร ย่อมละวิปลาสว่าเที่ยงในของที่ไม่เที่ยง ย่อมข้ามโอฆะ คือ อวิชชาได้ ย่อมแยกตัวออกจากอวิชชาโยคะ เป็นผู้ไม่มีอาสวะ

สีลพฺพตปรามาสกายคนฺถํ ภินฺทติ, ทิฏฺฐุปาทานํ น อุปาทิยติ.

ด้วยอวิชชาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะ คือสีลัพพตปรามาส ย่อมไม่ยึดมั่นทิฏฐุปาทาน.

เอวํ มหานิสํสํ วธกาทิวเสน ทสฺสนํ ยสฺมา ตสฺมา ขนฺเธ ธีโร วธกาทิวเสน ปสฺเสยฺยาติ.

เพราะการเห็นขันธ์ โดยเป็นเพชฌฆาตเป็นต้น มีอานิสงส์มากอย่างนี้ ฉะนั้น นักปราชญ์พึงเห็นขันธ์ทั้งหลาย โดยเป็นเพชฌฆาตเป็นต้นเถิด.

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค ปญฺญาภาวนาธิกาเร ขนฺธนิทฺเทโส นาม จุทฺทสโม ปริจฺเฉโท.

ปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา
ในวิสุทธิมรรค อันข้าพเจ้ารจนาแล้ว
เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์
แห่งสาธุชน ด้วยประการฉะนี้.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑๕. อายตนธาตุนิทฺเทส

๑๕. อายตนธาตุนิเทศ

อายตนวิตฺถารกถา

กถาว่าด้วยความพิสดารแห่งอายตนะ

๕๑๐. <u>อายตนานีติ</u> ทฺวาทสายตนานิ จกฺขฺวายตนํ, รูปายตนํ, โสตายตนํ, สทฺทายตนํ, ฆานายตนํ, คนฺธายตนํ, ชิวฺหายตนํ, รสายตนํ, กายายตนํ, โผฏฺฐพฺพายตนํ, มนายตนํ, ธมฺมายตนนฺติ.

๕๑๐. คำว่า <u>อายตนะทั้งหลาย</u> ได้แก่ อายตนะ ๑๒ คือ จักขวายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัทหายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ธัมมายตนะ.

ตตฺถ :

อตฺถลกฺขณตาวตฺวก-
กมสงฺเขปวิตฺถารา
ตถา ทฏฺฐพฺพโต เจว
วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

ในอายตนะเหล่านั้น :

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยอรรถ
โดยลักษณะ โดยความมีเท่านั้น
โดยลำดับ โดยสังเขป โดยพิสดาร
และโดยเป็นสิ่งที่พึงเห็นได้แล.

ว่าโดยอรรถ

ตตฺถ วิเสสโต ตาว จกฺขตีติ <u>จกฺขุ</u>, รูปํ อสฺสาเทติ วิภาเวติ

ในบรรดาคำเหล่านั้น ว่าโดยอรรถที่ต่างกันก่อน ธรรมชาติ ชื่อว่า<u>จักขุ</u> เพราะ

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จาติ อตฺโถ. รูปยตีติ รูปํ, วณฺณวิการํ อาปชฺชมานํ หทยคตภาวํ ปกาเสตีติ อตฺโถ. สุณาตีติ โสตํ. สปฺปตีติ สทฺโท, อุทาหริยตีติ อตฺโถ. ฆายตีติ ฆานํ. คนฺธยตีติ คนฺโธ. อตฺตโน วตฺถุํ สูจยตีติ อตฺโถ. ชีวิตมวฺหยตีติ ชิวฺหา. รสนฺติ ตํ สตฺตาติ รโส, อสฺสาเทนฺตีติ อตฺโถ. กุจฺฉิตานํ สาสวธมฺมานํ อาโยติ กาโย. อาโยติ อุปฺปตฺติเทโส. ผุสียตีติ โผฏฺฐพฺพํ. มุนาตีติ มโน. อตฺตโน ลกฺขณํ ธารยนฺตีติ[๑] ธมฺมา.

อรรถว่า ย่อมเห็น อธิบายว่า ชอบรูป และทำรูปให้แจ่มแจ้ง. ธรรมชาติ ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่า ปรากฏ อธิบายว่า เมื่อถึงความเปลี่ยนแปลงแห่งสี ย่อมประกาศภาวะที่ไปสู่หทัย. ธรรมชาติ ชื่อว่า โสตะ เพราะอรรถว่าได้ยิน. ธรรมชาติ ชื่อว่า สัททะ เพราะอรรถว่า ถึง(ภาวะ)ที่จะพึงรู้ได้ทางโสต อธิบายว่า ถูกเปล่งขึ้น. ธรรมชาติชื่อว่า ฆานะ เพราะอรรถว่า สูดดม. ธรรมชาติ ชื่อว่า คันธะ เพราะอรรถว่าส่งกลิ่น. อธิบายว่า แสดงที่อยู่ของตน. ธรรมชาติ ชื่อว่า ชิวหา เพราะอรรถว่าเรียกร้องชีวิต. ธรรมชาติ ชื่อว่า รสะ เพราะอรรถว่า เป็นที่ยินดี อธิบายว่าชอบใจของสัตว์ทั้งหลาย. ธรรมชาติ ชื่อว่า กาย เพราะอรรถว่า เป็นที่เกิดแห่งธรรมอันบัณฑิตเกลียด คือธรรมที่เป็นไปกับด้วยอาสวะ. คำว่า อาโย แปลว่าที่เกิด.

---

๑ ฉ. ธาเรนฺติ.

ธรรมชาติ ชื่อว่า โผฏฐัพพะ เพราะอรรถว่า อันกายถูกต้อง. ธรรมชาติ ชื่อว่า มนะ เพราะอรรถว่า รู้(อารมณ์). สภาวะทั้งหลาย ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน.

๕๑๑. อวิเสสโต ปน อายตนโต อายานํ ตนนโต อายตสฺส จ นยนโต อายตนนฺติ เวทิตพฺพํ. จกฺขุรูปาทีสุ หิ ตํตํทฺวารารมฺมณา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา เสน เสน อนุภวนาทินา กิจฺเจน อายตนฺติ อุฏฺฐหนฺติ ฆฏนฺติ, วายมนฺตีติ วุตฺตํ โหติ. เต จ ปน อายภูเต ธมฺเม เอตานิ ตนนฺติ, วิตฺถาเรนฺตีติ วุตฺตํ โหติ, อิทญฺจ อนมตคฺเค สํสาเร ปวตฺตํ อตีว อายตํ สํสารทุกฺขํ ยาว น นิวตฺตติ, ตาว นยนฺเตว, ปวตฺตยนฺตีติ วุตฺตํ โหติ. อิติ สพฺเพปิเม ธมฺมา อายตนโต อายานํ ตนนโต อายตสฺส จ นยนโต อายตนํ อายตนนฺติ วุจฺจนฺติ.

๕๑๑. แต่โดยอรรถที่ไม่ต่างกัน พึงทราบว่า ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นที่ขวนขวาย เพราะเป็นตัวแผ่ไปซึ่งธรรมคือจิตและเจตสิกอันเป็นที่เกิด เพราะเป็นตัวนำไปสู่สังสารทุกข์อันยืดเยื้อมานาน. มีอรรถาธิบายว่า ก็ธรรมคือจิตและเจตสิกซึ่งมีจักขุและรูปเป็นต้นนั้น ๆ เป็นทวารและอารมณ์ ย่อมขวนขวายคือขยันหมั่นเพียรพยายามด้วยกิจ มีการเสวยอารมณ์เป็นต้นของตน ๆ ที่อายตนะ มีจักขุและรูปเป็นต้น. มีอรรถาธิบายว่า ก็แหละ อายตนะ คือจักขุและรูปเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมแผ่ไป ย่อมขยายซึ่งธรรมคือจิตและเจตสิก อันเป็นที่เกิดเหล่านั้น มีอรรถาธิบายว่า ก็อายตนะเหล่านี้ ย่อมนำไป คือพาไปถ่ายเดียวสู่

สังสารทุกข์ อันยืดเยื้อมานานยิ่งนัก ซึ่งเป็นไปในสังสาร อันหาเงื่อนต้นและเงื่อนปลายไม่ได้ ตลอดเวลาไม่หยุด ด้วยประการฉะนี้. ธรรมแม้ทั้งหมดเหล่านี้ จึงเรียกว่าอายตนะ อายตนะ เพราะเป็นที่ขวนขวาย เพราะเป็นตัวแผ่ไปซึ่งธรรมคือจิตและเจตสิก อันเป็นที่เกิด และเพราะนำไปสู่สังสารทุกข์อันยืดเยื้อมาแล้ว.

แก้อรรถอายตนศัพท์อีกนัยหนึ่ง

๕๑๒. อปิจ นิวาสนฏฺฐานฏฺเฐน อากรฏฺเฐน สโมสรณฏฺฐานฏฺเฐน สญฺชาติเทสฏฺเฐน การณฏฺเฐน จ อายตนํ เวทิตพฺพํ. ตถา หิ โลเก "อิสฺสรายตนํ วาสุเทวายตนนฺ"ติอาทีสุ นิวาสนฏฺฐานํ อายตนนฺติ วุจฺจติ. "สุวณฺณายตนํ รตนายตนนฺ"[1]ติอาทีสุ อากโร. สาสเน ปน "มโนรเม อายตเน เสวนฺติ นํ

๕๑๒. อีกประการหนึ่ง พึงทราบว่า ชื่อว่า อายตนะ ด้วยอรรถว่าเป็นที่อยู่อาศัย ด้วยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ด้วยอรรถว่าเป็นที่ประชุม ด้วยอรรถว่าเป็นถิ่นที่เกิดและด้วยอรรถว่าเป็นเหตุ. จริงอย่างนั้น ในโลกเขาเรียกที่อยู่อาศัยว่าอายตนะ เช่นในคำเป็นต้นว่า "อิสฺสรายตนํ (ที่อยู่ของพระอิศวร หมายถึงศาลพระอิศวร)

---

[1] ฉ. รชตายตนํ.

วิหงฺคมา"ติอาทีสุ[๑] สโมสรณฏฺฐานํ. "ทกฺขิณาปโถ คุนฺนํ อายตนนฺ"ติอาทีสุ สญฺชาติเทโส. "ตตฺร ตเตฺรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติ อายตเน"ติอาทีสุ[๒] การณํ.

วาสุเทวายตนํ (ที่อยู่ของพระวาสุเทพ หมายถึงศาลพระวาสุเทพ)". เขาเรียกบ่อเกิดว่า อายตนะ เช่นในคำเป็นต้นว่า "สุวณฺณายตนํ (แปลว่าบ่อทอง) รตนายตนํ (แปลว่าบ่อแก้ว)". แต่ในพระศาสนาที่ประชุมเรียกว่า อายตนะ เช่นในประโยคว่า "มโนรเม อายตเน เสวนฺติ นํ วิหงฺคมา (เมื่อต้นไม้ใหญ่นั้นเป็นที่ประชุมอันน่ารื่นรมย์ใจ ฝูงนกทั้งหลายก็พากันอาศัยต้นไม้ใหญ่นั้น)". ถิ่นที่เกิดเรียกว่า อายตนะ เช่นในคำเป็นต้นว่า "ทกฺขิณาปโถ คุนฺนํ อายตนํ (เมืองทักขิณาปถชนบท เป็นถิ่นที่เกิดของโคทั้งหลาย)". เหตุเรียกว่า อายตนะเช่นในคำเป็นต้นว่า "ตตฺร ตเตฺรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติ อายตเน (เธอย่อมถึงภาวะที่ควรเป็นสักขีได้ ในธรรมนั้น ๆ ทีเดียว)".

---

[๑] องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๔๖.
[๒] องฺ. ติก. ๒๐/๓๓๑.

จกฺขุอาทีสุ จาปิ เต เต จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา นิวสนฺติ ตทายตฺตวุตฺติตายาติ จกฺขาทโย เนสํ นิวาสนฏฺฐานํ. จกฺขาทีสุ จ เต อากิณฺณา ตนฺนิสฺสิตตฺตา ตทารมฺมณตฺตา จาติ จกฺขาทโย จ เนสํ อากโรติ[๑] จกฺขาทโย จ เนสํ สโมสรณฏฺฐานํ, ตตฺถ ตตฺถ วตฺถุทฺวารารมฺมณวเสน สโมสรณโต. จกฺขาทโย จ เนสํ สญฺชาติเทโส, ตนฺนิสฺสยารมฺมณภาเวน ตตฺเถว อุปฺปตฺติโต. จกฺขาทโย จ เนสํ การณํ, เตสํ อภาเว อภาวโตติ. อิติ นิวาสนฏฺฐานฏฺเฐน, อากรฏฺเฐน, สโมสรณฏฺฐานฏฺเฐน, สญฺชาติเทสฏฺเฐน, การณฏฺเฐน จาติ อิเมหิปิ การเณหิ เอเต ธมฺมา อายตนํ อายตนนฺติ วุจฺจนฺติ.

ก็แม้ธรรม คือจิตและเจตสิกนั้น ๆ ย่อมอยู่อาศัยในอายตนะ มีจักขุเป็นต้น เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยทวาร และอารมณ์ที่มีจักขุเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนั้น จักขุเป็นต้น จึงชื่อว่า เป็นที่อยู่อาศัยของธรรม คือจิตและเจตสิกเหล่านั้น. อนึ่ง จิตและเจตสิกเหล่านั้น เกลื่อนกล่นอยู่ในจักขุเป็นต้น เพราะอาศัยจักขุเป็นต้นนั้นและเพราะมีรูปนั้นเป็นอารมณ์ ฉะนั้นทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น จึงชื่อว่าเป็นบ่อเกิดของจิตและเจตสิกเหล่านั้น. อนึ่ง จักขุเป็นต้น ชื่อว่าเป็นที่ประชุมของจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะเป็นที่ประชุม ด้วยอำนาจเป็นวัตถุทวารและอารมณ์ ในจิตและเจตสิกนั้น ๆ. อนึ่ง จักขุเป็นต้น ชื่อว่าเป็นถิ่นที่เกิดของจิต และเจตสิกเหล่านั้น เพราะเหตุที่เกิด ในจักขุเป็นต้นเหล่านั้น

---

[๑] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

โดยความมีจักขุเป็นต้นนั้น เป็นที่อาศัยและมีรูปเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์. อนึ่งจักขุเป็นต้นชื่อว่า เป็นเหตุของจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะเมื่อทวารและอารมณ์เหล่านั้น ไม่มีจิตและเจตสิกก็ไม่มีแล. ธรรมเหล่านี้เรียกว่าอายตนะ อายตนะ ด้วยเหตุแม้เหล่านี้ คือ ด้วยอรรถว่าเป็นที่อยู่อาศัย ด้วยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ด้วยอรรถว่าเป็นที่ประชุม ด้วยอรรถว่าเป็นถิ่นที่เกิด และด้วยอรรถว่าเป็นเหตุ ด้วยประการฉะนี้.

ตสฺมา ยถาวุตฺเตน อตฺเถน จกฺขุญฺจ ตํ อายตนญฺจาติ จกฺขายตนํ ฯเปฯ ธมฺมา จ เต อายตนญฺจาติ ธมฺมายตนนฺติ เอวํ ตาเวตฺถ อตฺถโต วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

เพราะเหตุนั้น พึงทราบวินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้โดยอรรถก่อน อย่างนี้ว่า จักขุนั้นด้วย ชื่อว่าเป็นอายตนะด้วย โดยอรรถตามที่กล่าวแล้ว เหตุนั้นจึงชื่อว่า จักขายตนะ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นด้วย ชื่อว่าอายตนะด้วย โดยอรรถตามที่กล่าวแล้ว เหตุนั้นจึงชื่อว่า ธัมมายตนะ.

ว่าโดยลักษณะ

๕๑๓. ลกฺขณาติ จกฺขาทีนํ ลกฺขณโต เจตฺถ[1] วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย. ตานิ จ ปน เตสํ ลกฺขณานิ ขนฺธนิทฺเทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิ.

๕๑๓. ข้อว่า โดยลักษณะ คือ ในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยลักษณะแห่งจักขุเป็นต้น. ก็แหละ ลักษณะทั้งหลายแห่งจักขุเป็นต้นนั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว ในขันธนิเทศนั่นแหละ.

ว่าโดยความมีเท่านั้น

ตาวตฺวโตติ ตาวภาวโต. อิทํ วุตฺตํ โหติ : จกฺขาทโยปิ หิ ธมฺมา เอว, เอวํ สติ ธมฺมายตนมิจฺเจว อวตฺวา กสฺมา ทฺวาทสายตนานิ วุตฺตานีติ เจ. ฉวิญฺญาณกายุปฺปตฺติ-ทฺวารารมฺมณววฏฺฐานโต อิธ ฉนฺนํ วิญฺญาณ-กายานํ ทฺวารภาเวน อารมฺมณภาเวน จ ววฏฺฐานโต อยเมว เตสํ เภโท โหตีติ ทฺวาทส วุตฺตานิ, จกฺขุวิญฺญาณ-วีถิปริยาปนฺนสฺส หิ วิญฺญาณกายสฺส

คำว่า โดยความมีเท่านั้น คือ โดยความมีจำนวนเพียงนั้น. มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ : หากจะมีผู้สงสัยท้วงขึ้นว่า ก็แม้ธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น ก็เป็นธรรมนั่นเอง เมื่อเป็นอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสว่า ธัมมายตนะ เท่านั้น ตรัสอายตนะเป็น ๑๒ อย่าง เพราะเหตุไร. ข้อนี้ตอบว่า เพราะแยกกองวิญญาณ ๖ เป็นอุบัติทวารและเป็นอารมณ์ คือ เพราะในอายตนะนี้แยกกองวิญญาณ ๖ ไว้ โดยเป็น

---

[1] ฉ. ลกฺขณโตเปตฺถ.

จกฺขายตนเมว อุปฺปตฺติทฺวารํ รูปายตนเมว จารมฺมณํ, ตถา อิตรานิ อิตเรสํ. ฉฏฺฐสฺส ปน ภวงฺคมนสงฺขาโต มนายตเนกเทโสว อุปฺปตฺติทฺวารํ อสาธารณญฺจ[1] ธมฺมายตนํ อารมฺมณนฺติ. อิติ ฉนฺนํ วิญฺญาณกายานํ อุปฺปตฺติทฺวารารมฺมณววฏฺฐานโต ทฺวาทส วุตฺตานีติ เอวเมตฺถ ตาวตฺวโต วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

ทวารและโดยเป็นอารมณ์ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น จึงมีความต่างกันดังนี้แหละ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอายตนะไว้เป็น ๑๒, จริงอยู่ หมวดวิญญาณอันนับเนื่องในจักขุวิญญาณวิถี มีจักขายตนะนั่นเอง เป็นอุบัติทวารและมีรูปายตนะนั่นเองเป็นอารมณ์ กองวิญญาณนอกนี้ ก็มีอายตนะนอกนี้เป็นทวารและเป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน. ส่วนกองวิญญาณที่ ๖ มีเอกเทศแห่งมนายตนะ กล่าวคือ ภวังคจิตนั่นเอง เป็นอุบัติทวาร และมีธัมมายตนะที่ไม่ทั่วไปเป็นอารมณ์แล. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอายตนะเป็น ๑๒ อย่าง โดยแยกกองวิญญาณทั้ง ๖ เป็นอุบัติทวารและเป็นอารมณ์ไว้ โดยประการดังกล่าวมาฉะนี้ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยความมีเท่านั้น ในอายตนะเหล่านี้ อย่างนี้.

---

[1] ฉ. อสาธารณเมว.

ว่าโดยลำดับ

๕๑๔. กมโตติ อิธาปิ ปุพฺเพ วุตฺเตสุ อุปฺปตฺติกฺกมาทีสุ เทสนากฺกโมว ยุชฺชติ. อชฺฌตฺติเกสุ หิ อายตเนสุ สนิทสฺสนสปฺปฏิฆวิสยตฺตา จกฺขายตนํ ปากฏนฺติ ปฐมํ เทสิตํ, ตโต อนิทสฺสนสปฺปฏิฆวิสยานิ โสตายตนาทีนิ. อถวา ทสฺสนานุตฺตริยสวนานุตฺตริยเหตุภาเวน พหูปการตฺตา อชฺฌตฺติเกสุ จกฺขายตนโสตายตนานิ ปฐมํ เทสิตานิ, ตโต ฆานายตนาทีนิ ตีณิ, ปญฺจนฺนมฺปิ โคจรวิสยตฺตา อนฺเต มนายตนํ, จกฺขายตนาทีนํ ปน โคจรตฺตา ตสฺส ตสฺส อนนฺตรานิ พาหิเรสุ รูปายตนาทีนิ. อปิจ วิญฺญาณุปฺปตฺติการณววตฺถานโตปิ อยเมเตสํ กโม เวทิตพฺโพ. วุตฺตญฺเหตํ ภควตา "จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ ฯเปฯ มนญฺจ ปฏิจฺจ ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณนฺ"ติ[๑] เอวํ กมโต

๕๑๔. ข้อว่า ว่าโดยลำดับ คือ ในบรรดาลำดับทั้งหลาย มีลำดับแห่งการเกิดขึ้นเป็นต้น ที่ได้กล่าวไว้ในกาลก่อน ลำดับแห่งเทศนาเท่านั้น ย่อมควรแม้ในที่นี้. ก็ ในบรรดาอายตนะภายใน ทั้งหลาย จักขายตนะ เป็นอายตนะที่ปรากฏ เพราะเป็นวิสัยที่เห็นได้และกระทบได้ ฉะนั้น จึงทรงแสดงก่อน ต่อจากนั้น จึงทรงแสดงอายตนะทั้งหลาย มีโสตายตนะเป็นต้น ซึ่งเป็นวิสัยที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้. อีกประการหนึ่ง ในบรรดาอายตนะภายในทั้งหลาย ทรงแสดงจักขายตนะ และโสตายตนะก่อน เพราะมีอุปการะมาก โดยภาวะที่เป็นเหตุแห่งทัสสนานุตริยะ และสวนานุตริยะ ต่อจากนั้น จึงทรงแสดงอายตนะทั้ง ๓ มี ฆานายตนะเป็นต้น ทรงแสดงมนายตนะในที่สุดเพราะเป็นโคจรวิสัยแห่งอายตนะทั้ง ๕ อนึ่ง ในบรรดาอายตนะ

๑ ม. มู. ๑๒/๔๗๖.

เจตฺถ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

๕๑๕. สงฺเขปวิตฺถาราติ สงฺเขปโต หิ มนายตนสฺส เจว ธมฺมายตเนกเทสสฺส จ นาเมน ตทวเสสานญฺจ อายตนานํ รูเปน สงฺคหิตตฺตา ทฺวาทสาปิ อายตนานิ นามรูปมตฺตเมว โหนฺติ. วิตฺถารโต ปน อชฺฌตฺติเกสุ ตาว จกฺขายตนํ ชาติวเสน จกฺขุปฺปสาทมตฺตเมว, ปจฺจยคตินิกายปุคฺคลเภทโต ปน

ภายนอกทั้งหลาย ทรงแสดงรูปายตนะเป็นต้น อันเป็นลำดับอายตนะภายในนั้น ๆ เพราะเป็นโคจรแห่งอายตนะภายใน มีจักขายตนะเป็นต้น. อีกประการหนึ่ง พึงทราบลำดับแห่งอายตนะเหล่านี้ ดังนี้ แม้โดยกำหนดเหตุเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ. ข้อนี้สมด้วยพระบาลี ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "อาศัยจักขุและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ ฯลฯ อาศัยมนะและธรรมทั้งหลาย จึงเกิดมโนวิญญาณ". ก็พึงทราบวินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้ โดยลำดับอย่างนี้.

ว่าโดยสังเขปและโดยพิสดาร

๕๑๕. ข้อว่า โดยสังเขปและโดยพิสดาร มีความว่า ก็ว่าโดยสังเขป อายตนะทั้ง ๑๒ ก็เป็นเพียงแต่นามและรูปเท่านั้น เพราะมนายตนะ และเอกเทศแห่งธัมมายตนะสงเคราะห์เข้ากับนาม และเพราะอายตนะที่เหลือจากนั้น สงเคราะห์เข้ากับรูป. แต่ว่าโดยพิสดาร เบื้องต้นในบรรดาอายตนะภายในทั้งหลาย จักขายตนะ

อนนฺตปฺปเภทํ. ตถา โสตายตนาทีนิ จตฺตาริ. มนายตนํ กุสลากุสลวิปากกิริยาวิญฺญาณเภเทน เอกูนนวุติปฺปเภทํ เอกวีสุตฺตรสตปฺปเภทํ จ. วตฺถุปฏิปทาทิเภทโต ปน อนนฺตปฺปเภทํ. รูปสทฺทคนฺธรสายตานิ วิสภาคปจฺจยาทิเภทโต อนนฺตปฺปเภทานิ. โผฏฺฐพฺพายตนํ ปฐวีธาตุเตโชธาตุวาโยธาตุวเสน ติปฺปเภทํ. ปจฺจยาทิเภทโต อเนกปฺปเภทํ. ธมฺมายตนํ เวทนาสญฺญาสงฺขารกฺขนฺธสุขุมรูปนิพฺพานานํ สภาวนานตฺตเภทโต อเนกปฺปเภทนฺติ. เอวํ สงฺเขปวิตฺถารา วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

ก็เป็นเพียงจักขุประสาทเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งชาติ แต่ว่าโดยความต่างแห่งปัจจัย คติ นิกาย และบุคคล ก็มีประเภทหาที่สุดมิได้. อายตนะทั้ง ๔ มีโสตายตนะเป็นต้น ก็เหมือนอย่างนั้น. มนายตนะมี ๘๙ ประเภท และมี ๑๒๑ ประเภท โดยความต่างแห่งกุศลวิญญาณ อกุศลวิญญาณ วิบากวิญญาณและกิริยาวิญญาณ. แต่ว่าโดยความต่างแห่งวัตถุและปฏิปทาเป็นต้น ก็มีประเภทหาที่สุดมิได้. รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ มีประเภทหาที่สุดมิได้ โดยแยกเป็นวิสภาคและปัจจัยเป็นต้น. โผฏฐัพพายตนะมี ๓ ประเภท คือ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ. แต่ว่าโดยแยกเป็นปัจจัยเป็นต้น ก็มีประเภทมิใช่น้อย. ธัมมายตนะ มีประเภทมิใช่น้อย โดยแยกความต่างกันของสภาวธรรมแห่งเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ สุขุมรูปและนิพพาน. บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยสังเขปและโดยพิสดาร ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ว่าโดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น

๕๑๖. ทฏฺฐพฺพโตติ เอตฺถ ปน สพฺพาเนว สงฺขตานิ อายตนานิ อนาคมนโต อนิคมนโต[๑] จ ทฏฺฐพฺพานิ. น หิ ตานิ ปุพฺเพ อุทยา กุโตจิ อาคจฺฉนฺติ, นปิ อุทฺธํ วยา กุหิญฺจิ คจฺฉนฺติ, อถ โข ปุพฺเพ อุทยา อปฺปฏิลทฺธสภาวานิ, อุทฺธํ วยา ปริภินฺนสภาวานิ, ปุพฺพนฺตาปรนฺตเวมชฺเฌ ปจฺจยายตฺตวุตฺติตาย อวสานิ ปวตฺตนฺติ. ตสฺมา อนาคมนโต อนิคมนโต จ ทฏฺฐพฺพานิ. ตถา นิรีหกโต อพฺยาปารโต จ. น หิ จกฺขุรูปาทีนํ เอวํ โหติ "อโห วต อมฺหากํ สามคฺคิยํ วิญฺญาณํ นาม อุปฺปชฺเชยฺยา"ติ, น จ ตานิ วิญฺญาณุปฺปาทนตฺถํ ทฺวารภาเวน วตฺถุภาเวน อารมฺมณภาเวน วา อีหนฺติ, น พฺยาปารมาปชฺชนฺติ, อถ โข ธมฺมตาเวสา

๕๑๖. ก็ในข้อว่า โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น นี้ พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ อายตนะทั้งหลาย ที่เป็นสังขตะทั้งปวงทีเดียว พึงเห็นว่าไม่มีการมา และพึงเห็นว่าไม่มีการออกไป. เพราะอายตนะเหล่านั้น ก่อนจะเกิดจะมาจากไหน ก็หามิได้ ทั้งหลังจากดับไปจะไปที่ไหนก็หามิได้ แท้ที่จริง ก่อนเกิดมันก็มิได้สภาวะมา หลังจากสลายไปมันก็มีสภาวะแตกทำลายไป ย่อมไม่มีความสามารถเป็นไป เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย ในท่ามกลางแห่งส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย. เพราะฉะนั้นพึงเห็นว่าไม่มาและไม่ออกไป. อนึ่ง พึงเห็นว่าไม่มีความขวนขวาย และพึงเห็นว่าไม่มีความพยายาม. ด้วยว่าอายตนะมีจักขุและรูปเป็นต้น ไม่มีความขวนขวายอย่างนี้ว่า "โอหนอ เมื่อเราเจอกันเข้าจะเกิดชื่อว่า

---

[๑] ฉ. อนิคฺคมนโต.

ยํ จกฺขุรูปาทิสามคฺคิยํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ สมฺภวนฺตีติ. ตสฺมา นิรีหกโต อพฺยาปารโต จ ทฏฺฐพฺพานิ. อปิจ อชฺฌตฺติกานิ สุญฺญคาโม วิย ทฏฺฐพฺพานิ, ธุวสุภสุขตฺต-ภาววิรหิตตฺตา. พาหิรานิ คามฆาตกโจรา วิย, อชฺฌตฺติกานํ อภิฆาตกตฺตา. วุตฺตเญฺหตํ "จกฺขุ ภิกฺขเว หญฺญติ มนาปามนาเปหิ รูเปหี"ติ.[๑] วิตฺถาโร, อปิจ อชฺฌตฺติกานิ ฉปฺปาณกา วิย[๒] ทฏฺฐพฺพานิ, พาหิรานิ เตสํ โคจรา วิยาติ. เอวเมตฺถ ทฏฺฐพฺพโต วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

วิญญาณขึ้น" และอายตนะเหล่านั้น ก็มิได้มีความขวนขวาย ไม่ถึงความพยายาม โดยความเป็นทวาร โดยความเป็นวัตถุ หรือโดยความเป็นอารมณ์ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณเลย โดยที่แท้ ข้อที่เมื่อจักขุและรูปเจอกันเข้า ก็ย่อมเกิดจักขุวิญญาณเป็นต้นนี้ เป็นเรื่องธรรมดาฉะนี้แล. เพราะเหตุ-นั้น อายตนะทั้งหลาย พึงเห็นว่าไม่มีความขวนขวายและพึงเห็นว่าไม่มีความพยายาม. อีกประการหนึ่ง อายตนะภายใน พึงเห็นเหมือนบ้านร้าง เพราะเว้นจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความเป็นตัวตน. อายตนะภายนอก พึงเห็นเหมือนโจรปล้นบ้าน เพราะกระทบอายตนะภายใน. ข้อนี้สมด้วยพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุ

---

[๑] สํ. สฬา. ๑๘/๒๑๙, ปาฬิยมฺปน มนาปามนาเปสุ รูเปสูติ ทิสฺสติ.
[๒] อหิสุํสุมารปกฺขิกุกฺกุรสิงฺคาลมกฺกฏา ฉปฺปาณกา วิสมพิลากาสคามสุสาน-วนานิ เตสํ โคจราติ ฏีกา.

ถูกรูปที่ชอบใจและไม่ชอบใจกระทบ". พึงทราบความพิสดารต่อไป, อีกประการหนึ่ง อายตนะภายใน พึงเห็นเหมือนสัตว์ ๖ จำพวก อายตนะภายนอก พึงเห็นเหมือนที่โคจรของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ฉะนี้แล. บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย ในอายตนะเหล่านี้ โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น ด้วยประการฉะนี้.

อิทํ ตาว อายตนานํ วิตฺถารกถามุขํ.

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารแห่งอายตนะทั้งหลายก่อน.

ธาตุวิตฺถารกถา

กถาว่าด้วยความพิสดารแห่งธาตุ

๕๑๗. ตทนนฺตรา ปน ธาตุโยติ อฏฺฐารส ธาตุโย จกฺขุธาตุ รูปธาตุ จกฺขุวิญฺญาณธาตุ, โสตธาตุ สทฺทธาตุ โสตวิญฺญาณธาตุ, ฆานธาตุ คนฺธธาตุ ฆานวิญฺญาณธาตุ, ชิวฺหาธาตุ รสธาตุ

๕๑๗. ส่วนข้อว่า ธาตุ อันเป็นลำดับต่อจากอายตนะนั้น มีอธิบายว่า ได้แก่ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ, โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ, ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ,

ชิวฺหาวิญฺญาณธาตุ, กายธาตุ โผฏฺฐพฺพธาตุ กายวิญฺญาณธาตุ, มโนธาตุ ธมฺมธาตุ มโนวิญฺญาณธาตูติ.

ตตฺถ :

อตฺถโต ลกฺขณาทีหิ
กมตาวตฺวสงฺขโต
ปจฺจยา อถ ทฏฺฐพฺพา
เวทิตพฺโพ วินิจฺฉโย.

ตตฺถ อตฺถโตติ จกฺขตีติ จกฺขุ. รูปยตีติ รูปํ. จกฺขุสฺส วิญฺญาณํ จกฺขุวิญฺญาณนฺติ เอวมาทินา ตาว นเยน จกฺขาทีนํ วิเสสตฺถโต เวทิตพฺโพ วินิจฺฉโย. อวิเสเสน ปน วิทหติ, ธียเต, วิธานํ, วิธียเต เอตาย, เอตฺถ วา ธียตีติ ธาตุ. โลกิยา หิ ธาตุโย การณภาเวน ววตฺถิตา หุตฺวา สุวณฺณรชตาทิธาตุโย วิย สุวณฺณรชตาทึ,

ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ, กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ, มโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ.

ในธาตุ ๑๘ นั้น :

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยอรรถ โดยลักษณะเป็นต้น โดยลำดับ โดยความมีเท่านั้น โดยการนับ โดยปัจจัย และโดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น.

ว่าโดยอรรถ

ในบรรดาข้อวินิจฉัยเหล่านั้น คำว่า <u>โดยอรรถ</u> ความว่า พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถที่แปลกกันแห่งธาตุ มีจักขุเป็นต้น โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า ชื่อว่า จักขุ เพราะอรรถว่าบอก. ชื่อว่ารูป เพราะอรรถว่าแสดง. วิญญาณแห่งจักขุ ชื่อว่าจักขุวิญญาณก่อน. ส่วนวินิจฉัยโดยไม่ต่างกัน พึงทราบดังนี้ ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่าจัดแจง เพราะอรรถว่าอันสัตว์ทรงไว้ เพราะอรรถ

อเนกปฺปการํ สํสารทุกฺขํ วิทหนฺติ. ภารหาเรหิ จ ภาโร วิย, สตฺเตหิ ธียนฺเต, ธาริยนฺตีติ อตฺโถ. ทุกฺขวิธานมตฺตเมว เจตา[๑], อวสวตฺตนโต. เอตาหิ จ การณภูตาหิ สํสารทุกฺขํ สตฺเตหิ อนุวิธียติ. ตถาวิหิตญฺจ ตํ เอตาเสฺวว ธียติ, ฐปิยตีติ อตฺโถ. อิติ จกฺขาทีสุ เอเกโก ธมฺโม ยถาสมฺภวํ วิทหติ, วิธียเตติ[๒] อาทินา อตฺถวเสน ธาตูติ วุจฺจติ.

ว่าเป็นการจัดแจง เพราะอรรถว่าเป็นเหตุอันสัตว์กระทำต่าง ๆ หรือเพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง. จริงอยู่ ธาตุทั้งหลายที่เป็นโลกิยะ เป็นธาตุที่กำหนดไว้โดยความเป็นเหตุ ย่อมจัดแจงสังสารทุกข์ มีประการเป็นอเนก เหมือนธาตุทองและธาตุเงินเป็นต้น ทำให้เป็นทองเป็นเงินเป็นต้น ฉะนั้น. อนึ่ง ธาตุทั้งหลาย อันสัตว์ทั้งหลายย่อมทรงไว้ อธิบายว่า รองรับไว้เหมือนอย่างของหนักที่คนแบกของหนักทั้งหลายแบกหามไว้ฉะนั้น. อนึ่ง ธาตุเหล่านี้เป็นเพียงการจัดแจงทุกข์ไว้เท่านั้น เพราะไม่อยู่ในอำนาจ. อนึ่ง สังสารทุกข์อันสัตว์ทั้งหลาย ย่อมกระทำไปต่าง ๆ ด้วยธาตุเหล่านี้อันเป็นตัวเหตุ.อนึ่ง สังสารทุกข์นั้นที่จัดไว้แล้วอย่างนั้น สัตว์ทั้งหลายก็ทรงไว้ อธิบายว่า ตั้งไว้ในธาตุทั้งหลายเหล่านี้แหละ. ในธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น ธรรมแต่ละอย่าง ๆ เรียกว่า

---

๑ ฉ. เจสา.
๒ ฉ. ธียตีติ.

ธาตุ ด้วยอำนาจแห่งเนื้อความโดยนัยมีอาทิ ว่า จัดแจง อันสัตว์ทรงไว้เป็นอาทิตาม สมควรด้วยประการฉะนี้.

๕๑๘. อปิจ ยถา ติตฺถิยานํ อตฺตา นาม สภาวโต นตฺถิ, น เอวเมตา, เอตา ปน อตฺตโน สภาวํ ธาเรนฺตีติ ธาตุโย. ยถา จ โลเก วิจิตฺตา หริตาลมโนสิลาทโย เสลาวยวา ธาตุโยติ วุจฺจนฺติ, เอวเมตาปิ ธาตุโย วิย ธาตุโย. วิจิตฺตา เหตา ญาณเญยฺยาวยวาติ. ยถา วา สรีรสงฺขาตสฺส สมุทายสฺส อวยวภูเตสุ รสโสณิตาทีสุ อญฺญมญฺญวิสภาคลกฺขณ-ปริจฺฉินฺเนสุ ธาตุสมญฺญา, เอวเมเตสุปิ ปญฺจกฺขนฺธสงฺขาตสฺส อตฺตภาวสฺส อวยเวสุ ธาตุสมญฺญา เวทิตพฺพา. อญฺญมญฺญวิสภาค-ลกฺขณปริจฺฉินฺนา เหเต จกฺขาทโยติ. อปิจ ธาตูติ นิชฺชีวมตฺตสฺเสเวตํ อธิวจนํ. ตถา หิ ภควา "ฉ ธาตุโร อยํ ภิกฺขุ

๕๑๘. อีกประการหนึ่ง ธาตุเหล่านี้ จะเป็นเหมือนอย่างอัตตา ของพวกเดียรถีย์ ซึ่งมิได้มีอยู่จริงโดยสภาวะก็หามิได้ แต่ ธาตุเหล่านี้ ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่าทรง ไว้ซึ่งสภาวะของตน. อนึ่ง ส่วนย่อยของหิน เช่นหรดาลและมโนศิลาเป็นต้น ชนิดต่าง ๆ ในโลก เขาเรียกกันว่าธาตุ ฉันใด แม้ธาตุ เหล่านี้ ก็เหมือนธาตุทั้งหลาย จึงชื่อว่าธาตุ ฉันนั้น. เพราะธาตุชนิดต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นส่วนย่อยของความรู้และสิ่งที่ควรรู้. อีก อย่างหนึ่ง ในส่วนทั้งหลายมีรสและโลหิต เป็นต้น ซึ่งกำหนดตามลักษณะ ส่วนที่เป็น วิสภาคของกันและกัน อันเป็นส่วนย่อยของ ส่วนรวม กล่าวคือสรีระ มีชื่อว่าธาตุ ฉันใด ในส่วนต่าง ๆ ของอัตภาพ กล่าวคือขันธ์ ๕ แม้เหล่านี้ ก็พึงทราบการตั้งชื่อว่า ธาตุ

ปุริโส''ติอาทีสุ[๑] ชีวสญฺญาสมูหนนตฺถํ ธาตุเทสนํ อกาสีติ.

ฉันนั้น. เพราะว่าอวัยวะมีจักขุเป็นต้นเหล่านี้ กำหนดด้วยลักษณะอันเป็นวิสภาคของกันและกันแล. อีกประการหนึ่ง คำว่า ธาตุ นี้ เป็นชื่อของสภาวะ เพียงไม่มีชีวะเท่านั้น. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคได้ทรงกระทำธาตุเทศนา เพื่อถอนความสำคัญว่า ชีวะ เช่นในคำว่า "ดูกรภิกษุ คนเรานี้มีธาตุ ๖" ดังนี้เป็นต้น ฉะนี้แล.

ตสฺมา ยถาวุตฺเตน อตฺเถน จกฺขุญฺจ ตํ ธาตุ จ จกฺขุธาตุ ฯเปฯ มโนวิญฺญาณญฺจ ตํ ธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตูติ. เอวํ ตาเวตฺถ อตฺถโต เวทิตพฺโพ วินิจฺฉโย.

เพราะเหตุนั้น จักขุนั้นด้วย เป็นธาตุด้วย โดยอรรถตามที่กล่าวแล้ว จึงชื่อว่า จักขุธาตุ ฯลฯ มโนวิญญาณนั้นด้วย เป็นธาตุด้วย โดยอรรถตามที่กล่าวแล้ว จึงชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุแล. พึงทราบวินิจฉัย โดยอรรถในธาตุเหล่านี้ อย่างนี้ก่อน.

ว่าโดยลักษณะเป็นต้น

๕๑๙. <u>ลกฺขณาทิโตติ</u> จกฺขาทีนํ ลกฺขณาทิโต เจตฺถ เวทิตพฺโพ วินิจฺฉโย.

๕๑๙. คำว่า <u>โดยลักษณะเป็นต้น</u> อธิบายว่า ก็ในธาตุเหล่านี้ พึงทราบ

[๑] ม. อุ. ๑๔/๔๓๖.

ตานิ จ ปน เตสํ ลกฺขณาทีนิ ขนฺธนิทฺเทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิ.

โดยลักษณะเป็นต้น แห่งธาตุทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น. ก็และลักษณะเป็นต้นแห่งธาตุเหล่านั้น นั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในขันธนิเทศนั่นแหละ.

กมโตติ อิธาปิ ปุพฺเพ วุตฺเตสุ อุปฺปตฺติกฺกมาทีสุ เทสนากฺกโมว ยุชฺชติ. โส จ ปนายํ เหตุผลานุปุพฺพววฏฺฐานวเสน วุตฺโต. จกฺขุธาตุ รูปธาตูติ อิทํ หิ ทฺวยํ เหตุ, จกฺขุวิญฺญาณธาตูติ ผลํ. เอวํ สพฺพตฺถ.

คำว่า โดยลำดับ ความว่า แม้ในที่นี้ บรรดาลำดับทั้งหลาย มีลำดับแห่งการเกิดเป็นต้น ที่กล่าวไว้แล้วในก่อน ลำดับแห่งเทศนาเท่านั้นย่อมควร. ก็และลำดับแห่งเทศนานี้นั้น ตรัสไว้ด้วยอำนาจการกำหนดลำดับของเหตุและผล. ด้วยว่า ธาตุทั้ง ๒ นี้ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ เป็นเหตุ, ธาตุคือจักขุวิญญาณธาตุ เป็นผล. ในธาตุทั้งปวงก็อย่างนี้.

ว่าโดยความมีเท่านั้น

๕๒๐. ตาวตฺวโตติ ตาวภาวโต. อิทํ วุตฺตํ โหติ : เตสุ เตสุ หิ สุตฺตาภิธมฺมปฺปเทเสสุ "อาภาธาตุ, สุภธาตุ, อากาสานญฺจายตนธาตุ, วิญฺญาณญฺจายตนธาตุ, อากิญฺจญฺญายตนธาตุ,

๕๒๐. ข้อว่า โดยความมีเท่านั้น คือโดยความมีเพียงนั้น. มีคำอรรถาธิบายไว้ดังนี้ : ก็ในบางแห่งของพระสูตรและพระอภิธรรมเหล่านั้น ๆ ปรากฏธาตุทั้งหลายแม้เหล่าอื่น มีอาทิอย่างนี้คือ "อาภาธาตุ

เนวสญฺญานาสญฺญายตนธาตุ, สญฺญา-
เวทยิตนิโรธธาตุ"[๑] "กามธาตุ,
พฺยาปาทธาตุ, วิหีสาธาตุ, เนกฺขมฺมธาตุ,
อพฺยาปาทธาตุ, อวิหีสาธาตุ"[๒] "สุขธาตุ,
ทุกฺขธาตุ, โสมนสฺสธาตุ, โทมนสฺสธาตุ,
อุเปกฺขาธาตุ, อวิชฺชาธาตุ"[๓]
"อารมฺภธาตุ, นิกฺกมธาตุ, ปรกฺกมธาตุ"[๔]
"หีนธาตุ, มชฺฌิมธาตุ, ปณีตธาตุ"[๕]
"ปฐวีธาตุ, อาโปธาตุ, เตโชธาตุ,
วาโยธาตุ[๖] อากาสธาตุ, วิญฺญาณธาตุ"[๗]
"สงฺขตธาตุ, อสงฺขตธาตุ"[๘] "อเนกธาตุ-
นานาธาตุโลโก"ติ[๙] เอวมาทโย อญฺญาปิ

สุภธาตุ อากาสานัญจายตนธาตุ วิญญาณัญ-
จายตนธาตุ อากิญจัญญายตนธาตุ เนว-
สัญญานาสัญญายตนธาตุ สัญญาเวทยิต-
นิโรธธาตุ", "กามธาตุ พยาบาทธาตุ
วิหิงสาธาตุ เนกขัมมธาตุ อัพยาบาทธาตุ
อวิหิงสาธาตุ", "สุขธาตุ ทุกขธาตุ
โสมนัสธาตุ โทมนัสธาตุ อุเบกขาธาตุ
อวิชชาธาตุ", "อารัมภธาตุ นิกกมธาตุ
ปรักกมธาตุ" "หีนธาตุ มัชฌิมธาตุ
ปณีตธาตุ", "ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ
เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ
วิญญาณธาตุ" "สังขตธาตุ อสังขตธาตุ",

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๑๘๐.
[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๖, ที. ปา. ๑๑/๒๒๘,
ม. อุ. ๑๔/๑๖๘.
[๓] อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๕, ม. อุ. ๑๔/๑๖๘.
[๔] สํ. มหา. ๑๙/๙๖. [๕] ที. ปา. ๑๑/๒๒๘.
[๖] ที. ปา. ๑๑/๒๔๐.
[๗] ม. อุ. ๑๔/๑๖๗, อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๑.
[๘] ม. อุ. ๑๔/๑๖๘.
[๙] ที. มหา. ๑๐/๓๑๖, ม. มู. ๑๒/๑๔๑.

ธาตุโย ทิสฺสนฺติ. เอวํ สติ สพฺพาสํ วเสน ปริจฺเฉทํ อกตฺวา กสฺมา อฏฺฐารสาติ อยเมว ปริจฺเฉโท กโตติ เจ. สภาวโต วิชฺชมานานํ สพฺพธาตูนํ ตทนฺโตคธตฺตา.

"โลกมีธาตุมากมาย มีธาตุต่าง ๆ". หากจะมีผู้สงสัยถามว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ พระผู้มีพระภาค มิได้ทรงทำการกำหนดด้วยอำนาจแห่งธาตุทั้งปวง ทรงทำการกำหนดนี้เท่านั้นว่า ธาตุ ๑๘ เพราะเหตุไร. ข้อนี้ตอบว่า เพราะธาตุทั้งปวงที่มีอยู่ โดยสภาวะรวมอยู่ในธาตุ ๑๘ นั้นแล้ว.

รูปธาตุเยว หิ อาภาธาตุ, สุภธาตุ ปน รูปาทิปฏิพทฺธา. กสฺมา, สุภนิมิตฺตตฺตา. สุภนิมิตฺตํ หิ สุภธาตุ. ตญฺจ รูปาทิวินิมุตฺตํ น วิชฺชติ. กุสลวิปาการมฺมณา วา รูปาทโย เอว สุภธาตูติ รูปาทิมตฺตเมว สา.[๑] อากาสานญฺจายตนธาตุอาทีสุ จิตฺตํ มโนวิญฺญาณธาตุ,[๒] เสสา ธมฺมา[๓] ธมฺมธาตุ. สญฺญาเวทยิตนิโรธธาตุ ปน

จริงอยู่ อาภาธาตุ ก็คือ รูปธาตุนั่นเอง ส่วนสุภธาตุเนื่องด้วยรูปธาตุเป็นต้น. เพราะเหตุไร, เพราะสุภธาตุเป็นสุภนิมิต. จริงอยู่ สุภนิมิต ชื่อว่าสุภธาตุ. และสุภนิมิตนั้น ที่พ้นไปจากรูปเป็นต้นไม่มี. อีกประการหนึ่ง ธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้นที่เป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบากนั่นเอง ชื่อว่าสุภธาตุ ฉะนั้น สุภธาตุนั้น จึงเป็นเพียงรูปธาตุเป็นต้นเท่านั้นเอง. จิตใน

---

๑ ฉ. ...มตฺตเมเวสา.

๒ ฉ. มโนวิญฺญาณธาตุเยว.

๓ ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

สภาวโต นตฺถิ. ธาตุทฺวยนิโรธมตฺตเมว หิ สา.

อากาสานัญจายตนธาตุเป็นต้น เป็นมโนวิญญาณธาตุ ธรรมทั้งหลายที่เหลือเป็นธรรมธาตุ. ส่วนสัญญาเวทยิตนิโรธธาตุไม่มีอยู่โดยสภาวะ. เพราะสัญญาเวทยิตนิโรธธาตุนั้น เป็นเพียงความดับแห่งธาตุทั้ง ๒ เท่านั้น.

กามธาตุ ธมฺมธาตุมตฺตํ วา โหติ. ยถาห "ตตฺถ กตมา กามธาตุ, กามปฏิสํยุตฺโต ตกฺโก วิตกฺโก ฯเปฯ มิจฺฉาสงฺกปฺโป"ติ[๑] อฏฺฐารสาปิ วา ธาตุโย. ยถาห "เหฏฺฐโต อวีจินิรยํ ปริยนฺตํ กริตฺวา อุปริโต ปรนิมฺมิตวสวตฺติเทเว อนฺโต กริตฺวา ยํ เอตสฺมึ อนฺตเร เอตฺถาวจรา เอตฺถ ปริยาปนฺนา ขนฺธธาตุอายตนา รูปา เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณํ, อยํ วุจฺจติ กามธาตู"ติ[๑]

กามธาตุ ก็เป็นเพียงธรรมธาตุ. เหมือนดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ในธาตุเหล่านั้น กามธาตุเป็นไฉน, กามธาตุได้แก่ ความคิด ความตรึก ฯลฯ ความดำริผิดที่เกี่ยวด้วยกาม". อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ธาตุทั้ง ๑๘. เหมือนดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "เบื้องล่าง นับแต่อเวจีนรกเป็นที่สุด เบื้องบน กำหนดเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดีเป็นที่สุด สิ่งที่อยู่ในระหว่างนี้คือ ขันธ์ ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอันใด ที่ท่องเที่ยวอยู่ นับเนื่องอยู่ในขอบเขตนี้ นี้เรียกว่ากามธาตุ".

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๖.

เนกฺขมฺมธาตุ ธมฺมธาตุ เอว, "สพฺเพปิ กุสลา ธมฺมา เนกฺขมฺมธาตู"ติ[๑] วจนโต มโนวิญฺญาณธาตุปิ โหติเยว. พฺยาปาทวิหึสาอพฺยาปาทอวิหึสาสุขทุกฺขโสมนสฺสโทมนสฺสุเปกฺขาอวิชฺชาอารมฺภนิกฺกมปรกฺกมธาตุโย ธมฺมธาตุเยว.

เนกขัมมธาตุ เป็นธรรมธาตุนั่นเอง แม้เป็นมโนวิญญาณธาตุ ก็ได้เหมือนกัน เพราะพระบาลีว่า "กุศลธรรมแม้ทั้งปวงชื่อว่า เนกขัมมธาตุ". พยาบาทธาตุ วิหิงสาธาตุ อัพยาบาทธาตุ อวิหิงสาธาตุ สุขธาตุ ทุกขธาตุ โสมนัสธาตุ โทมนัสธาตุ อุเบกขาธาตุ อวิชชาธาตุ อารัมภธาตุ นิกกมธาตุ ปรักกมธาตุ ก็เป็นธรรมธาตุเหมือนกัน.

หีนมชฺฌิมปณีตธาตุโย อฏฺฐารสธาตุมตฺตเมว. หีนา หิ จกฺขาทโย หีนธาตุ, มชฺฌิมปณีตา มชฺฌิมา เจว ปณีตา จ. นิปฺปริยาเยน ปน อกุสลา ธมฺมธาตุมโนวิญฺญาณธาตุโย หีนธาตุ, โลกิยา กุสลาพฺยากตา อุโภปิ จกฺขุธาตุอาทโย จ มชฺฌิมธาตุ, โลกุตฺตรา ปน ธมฺมธาตุมโนวิญฺญาณธาตุโย ปณีตธาตุ.

หีนธาตุ มัชฌิมธาตุ ปณีตธาตุ ก็เป็นเพียงธาตุ ๑๘ นั่นแหละ. จริงอยู่ ธาตุมีจักขุเป็นต้น ที่เลว เป็นหีนธาตุ ที่ปานกลางและประณีต เป็นมัชฌิมธาตุและปณีตธาตุ. แต่โดยนิปริยาย ธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นอกุศล เป็นหีนธาตุ ธาตุทั้ง ๒ ที่เป็นกุศลและอัพยากฤต และจักขุธาตุเป็นต้น ที่เป็นโลกิยะ เป็นมัชฌิมธาตุ

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๗.

ส่วนธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นโลกุตระ เป็นปณีตธาตุ.

ปฐวีเตโชวาโยธาตุโย โผฏฺฐพฺพธาตุเยว, อาโปธาตุ อากาสธาตุ จ ธมฺมธาตุเยว. วิญฺญาณธาตุ จกฺขุวิญฺญาณาทิสตฺตวิญฺญาณธาตุสงฺเขโปเยว.

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ เป็นโผฏฐัพพธาตุอย่างเดียว อาโปธาตุและอากาสธาตุ เป็นธรรมธาตุอย่างเดียว. วิญญาณธาตุ ก็เป็นสังเขปแห่งวิญญาณธาตุทั้ง ๗ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นนั่นเอง.

สตฺตรส ธาตุโย ธมฺมธาตุเอกเทโส จ สงฺขตธาตุ, อสงฺขตา ปน ธาตุ ธมฺมธาตุเอกเทโสว. อเนกธาตุนานาธาตุโลโก ปน อฏฺฐารสธาตุปฺปเภทมตฺตเมวาติ. อิติ สภาวโต วิชฺชมานานํ สพฺพธาตูนํ ตทนฺโตคธตฺตา อฏฺฐารเสว วุตฺตาติ.

ธาตุ ๑๗ และเอกเทศแห่งธรรมธาตุ เป็นสังขตธาตุ, ส่วนอสังขตธาตุ ได้แก่เอกเทศแห่งธรรมธาตุนั่นเอง. ส่วนโลกมีธาตุมิใช่น้อยและมีธาตุต่าง ๆ กัน ก็เป็นเพียงประเภทแห่งธาตุ ๑๘ นั่นเองแล. พระผู้มีพระภาคตรัสธาตุไว้ ๑๘ เท่านั้น เพราะธาตุทั้งปวงที่มีอยู่ โดยสภาวะจัดเข้าไว้ในธาตุ ๑๘ นั้น ด้วยประการฉะนี้แล.

๕๒๑. อปิจ วิชานนสภาเว วิญฺญาเณ ชีวสญฺญีนํ สญฺญาสมูหนนตฺถมฺปิ อฏฺฐารเสว วุตฺตา. สนฺติ หิ สตฺตา วิชานนสภาเว

๕๒๑. อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสธาตุไว้ ๑๘ เท่านั้น ก็เพื่อจะทรงถอนความสำคัญของสัตว์ ผู้มีความสำคัญว่า-

วิญฺญาเณ ชีวสญฺญิโน. เตสํ เอวํ[๑] จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายมโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุเภเทน ตสฺส อเนกตํ จกฺขุรูปาทิปจฺจยายตฺตวุตฺติตาย อนิจฺจตญฺจ ปกาเสตฺวา ทีฆรตฺตานุสยิตํ ชีวสญฺญํ สมูหนิตุกาเมน ภควตา อฏฺฐารส ธาตุโย ปกาสิตา. กิญฺจิ ภิยฺโย. ตถา เวเนยฺยชฺฌาสยวเสน จ เย จ อิมาย อนติสงฺเขปวิตฺถาราย เทสนาย เวเนยฺยสตฺตา, ตทชฺฌาสยวเสน จ อฏฺฐารเสว ปกาสิตา.

มีชีวะในวิญญาณ อันมีความรู้เป็นสภาพบ้าง. เพราะพวกสัตว์ ผู้มีความสำคัญว่ามีชีวะในวิญญาณซึ่งมีความรู้เป็นสภาวะมีอยู่. พระผู้มีพระภาค ทรงมีพระพุทธประสงค์จะประกาศความที่วิญญาณนั้นมีมากมาย โดยแยกเป็นจักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุอย่างนั้น และความที่วิญญาณนั้นเป็นธรรมชาติไม่เที่ยง เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยแห่งจักขุและรูปเป็นต้น แล้วทรงถอนความสำคัญว่าเป็นชีวะ อันนอนเนื่องมาเป็นเวลาช้านานแก่สัตว์เหล่านั้น จึงทรงประกาศธาตุ ๑๘. จะกล่าวต่อไปอีกนิดหนึ่ง. พระผู้มีพระภาคทรงประกาศธาตุไว้ ๑๘ ด้วยอำนาจอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ด้วยประการนั้น. และด้วยอำนาจอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ผู้พอจะโปรดได้ ด้วย-

---

๑ ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

พระธรรมเทศนานี้ อันไม่ย่อเกินไป และไม่พิสดารเกินไป.

สงฺเขปวิตฺถารนเยน ตถา ตถา หิ ธมฺมํ ปกาสยติ เอส ยถา ยถาสฺส สทฺธมฺมเตชวิหตํ วิลยํ ขเณน เวเนยฺยสตฺตหทเยสุ ตโม ปยาตีติ.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคนี้ ทรงประกาศธรรม โดยนัยอย่างย่อและอย่างพิสดาร โดยประการที่ความมืดในหทัยของเวไนยสัตว์ อันเดชแห่งพระสัทธรรมของพระองค์กำจัด ย่อมถึงความย่อยยับไปโดยพลันแล.

เอวเมตฺถ ตาวตฺวโต เวทิตพฺโพ วินิจฺฉโย.

พึงทราบวินิจฉัย โดยความมีเท่านั้น ในธาตุเหล่านี้ อย่างนี้.

ว่าโดยการนับ

๕๒๒. สงฺขโตติ จกฺขุธาตุ ตาว ชาติโต เอโก ธมฺโมเตฺวว สงฺขํ คจฺฉติ จกฺขุปสาทวเสน, ตถา โสตฆาน-ชิวฺหากายรูปสทฺทคนฺธรสธาตุโย โสตปฺ-ปสาทาทิวเสน, โผฏฺฐพฺพธาตุ ปน ปฐวีเตโชวาโยวเสน ตโย ธมฺมาติ สงฺขํ คจฺฉติ. จกฺขุวิญฺญาณธาตุ

๕๒๒. คำว่า โดยการนับ มีความว่า เบื้องต้น จักขุธาตุ เมื่อว่าโดยชาติ ย่อมถึงการนับว่าเป็นธรรมอย่างหนึ่ง คือเป็นจักขุ-ปสาท โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัททธาตุ คันธธาตุและรสธาตุ แต่ละอย่างก็ถึงการนับว่าเป็นธรรมอย่างหนึ่งเหมือนอย่างนั้น ด้วยอำนาจเป็น

กุสลากุสลวิปากวเสน เทฺว ธมฺมาติ สงฺขํ คจฺฉติ, ตถา โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณธาตุโย. มโนธาตุ ปน ปญฺจทฺวาราวชฺชนกุสลากุสลวิปากสมฺปฏิจฺฉนฺนวเสน ตโย ธมฺมาติ สงฺขํ คจฺฉติ. ธมฺมธาตุ ติณฺณํ อรูปกฺขนฺธานํ โสฬสนฺนํ สุขุมรูปานํ อสงฺขตาย จ ธาตุยา วเสน วีสติ ธมฺมาติ สงฺขํ คจฺฉติ. มโนวิญฺญาณธาตุ เสสกุสลากุสลพฺยากตวิญฺญาณวเสน ฉสตฺตติ ธมฺมาติ สงฺขํ คจฺฉตีติ[๑] เอวเมตฺถ สงฺขโตปิ เวทิตพฺโพ วินิจฺฉโย.

โสตปสาทเป็นต้น, ส่วนโผฏฐัพพธาตุ ถึงการนับว่าเป็นธรรม ๓ อย่าง คือ ปฐวี เตโช วาโย. จักขุวิญญาณธาตุ ถึงการนับว่าเป็นธรรม ๒ อย่าง คือ กุศลวิบาก และอกุศลวิบาก, โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ และกายวิญญาณธาตุ ก็ถึงการนับว่าเป็นธรรม ๒ อย่างเหมือนกัน. ส่วนมโนธาตุ ถึงการนับว่าเป็นธรรม ๓ อย่าง คือ ปัญจทวาราวัชชนะ ๑ สัมปฏิจฉันนะที่เป็นกุศลวิบาก ๑ สัมปฏิจฉันนะที่เป็นอกุศลวิบาก ๑. ธัมมธาตุ ถึงการนับว่าเป็นธรรม ๒๐ อย่าง คือ อรูปขันธ์ ๓ สุขุมรูป ๑๖ และอสังขตธาตุ ๑. มโนวิญญาณธาตุ ถึงการนับว่าเป็นเป็นธรรม ๗๖ อย่าง คือ กุศลวิญญาณ อกุศลวิญญาณ และอัพยากฤตวิญญาณที่เหลือฉะนี้แล. พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยการนับในธาตุเหล่านี้อย่างนี้.

---

[๑] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ว่าโดยปัจจัย

๕๒๓. ปจฺจยาติ เอตฺถ จกฺขุธาตุ ตาว จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา วิปฺปยุตฺตปุเรชาต-อตฺถิอวิคตนิสฺสยินฺทฺริยปจฺจยานํ วเสน ฉหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ, รูปธาตุ ปุเรชาตอตฺถิอวิคตารมฺมณปจฺจยานํ วเสน จตูหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ. เอวํ โสตวิญฺญาณธาตุอาทีนํ โสตธาตุสทฺทธาตุ-อาทโย. ปญฺจนฺนมฺปิ ปน เนสํ อาวชฺชนมโนธาตุ สมนนฺตรอนนฺตร-นตฺถิวิคตานนฺตรุปนิสฺสยวเสน ปญฺจหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ, ตา จ ปญฺจปิ สมฺปฏิจฺฉนฺนมโนธาตุยา. ตถา สมฺปฏิจฺฉนฺน-มโนธาตุ สนฺตีรณมโนวิญฺญาณธาตุยา, สา จ โวฏฺฐวนมโนวิญฺญาณธาตุยา, โวฏฺฐวน-มโนวิญฺญาณธาตุ จ ชวนมโนวิญฺญาณธาตุยา. ชวนมโนวิญฺญาณธาตุ ปน อนนฺตราย อนนฺตราย[๑] ชวนมโนวิญฺญาณธาตุยา เตหิ

๕๒๓. ในคำว่า โดยปัจจัย นี้ มีความดังนี้ เบื้องต้น จักขุธาตุเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๖ อย่าง คือ วิปยุตปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย นิสสยปัจจัย และอินทริยปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุ, รูปธาตุเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๔ อย่างคือ ปุเรชาต-ปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัยและอารัมมณ-ปัจจัย แก่จักขุวิญญาณธาตุ. โสตธาตุและสัททธาตุเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณ-ธาตุเป็นต้นอย่างนั้น. ส่วนอาวัชชนมโนธาตุเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๕ อย่างคือ สมนันตร-ปัจจัย อนันตรปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย อนันตรุปนิสสยปัจจัยแก่วิญญาณธาตุทั้ง ๕ นั้น และแม้วิญญาณธาตุทั้ง ๕ นั้น ก็เป็นปัจจัยแก่สัมปฏิจฉันนมโนธาตุ. สัมปฏิจฉันนมโนธาตุก็เป็นปัจจัยแก่สันตีรณมโนวิญญาณธาตุอย่าง-นั้น และสันตีรณมโนวิญญาณธาตุนั้น ก็เป็น

---

[๑] ฉ. อนนฺตรายาติ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

เจว ปญฺจหิ อาเสวนปจฺจเยน จาติ ฉหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ. เอส ตาว ปญฺจทฺวาเร นโย.

ปัจจัยแก่โวฏฐัพพนมโนวิญญาณธาตุ และโวฏฐัพพนมโนวิญญาณธาตุ ก็เป็นปัจจัยแก่ชวนมโนวิญญาณธาตุ. ส่วนชวนมโนวิญญาณธาตุ ก็เป็นปัจจัย โดยปัจจัย ๖ อย่าง คือ โดยปัจจัย ๕ อย่างนั้น และโดยอาเสวนปัจจัยแก่ชวนมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นลำดับ ๆ ไป. นี้เป็นนัยในปัญจทวารก่อน.

มโนทฺวาเร ปน ภวงฺคมโนวิญฺญาณธาตุ อาวชฺชนมโนวิญฺญาณธาตุยา. อาวชฺชนมโนวิญฺญาณธาตุ จ ชวนมโนวิญฺญาณธาตุยา ปุริเมเหว ปญฺจหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ. ธมฺมธาตุ ปน สตฺตนฺนมฺปิ วิญฺญาณธาตูนํ สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยสมฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตาทีหิ พหุธา ปจฺจโย โหติ. จกฺขุธาตุอาทโย ปน เอกจฺจา จ ธมฺมธาตุ เอกจฺจาย มโนวิญฺญาณธาตุยา อารมฺมณปจฺจยาทีหิปิ ปจฺจยา โหนฺติ. จกฺขุวิญฺญาณธาตุอาทีนญฺจ น เกวลํ จกฺขุรูปาทโย ปจฺจยา โหนฺติ,

ส่วนในมโนทวาร ภวังคมโนวิญญาณธาตุเป็นปัจจัย แก่อาวัชชนมโนวิญญาณธาตุ. และอาวัชชนมโนวิญญาณธาตุเป็นปัจจัย โดยปัจจัย ๕ ข้างต้นนั้นแล แก่ชวนมโนวิญญาณธาตุ. ส่วนธัมมธาตุ เป็นปัจจัยหลายประการ โดยปัจจัยเป็นต้นว่า สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่วิญญาณธาตุทั้ง ๗. อนึ่ง ธาตุทั้งหลายมีจักขุธาตุเป็นต้น และธัมมธาตุบางอย่างเป็นปัจจัย แม้โดยปัจจัยมีอารัมมณปัจจัยเป็นต้นแก่มโนวิญญาณธาตุบางอย่าง. มิใช่แต่ จักขุและรูป

อถ โข อาโลกาทโยปิ. เตนาหุ ปุพฺพาจริยา :

เป็นต้นเท่านั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น โดยที่แท้ แม้แสงสว่างเป็นต้น ก็ย่อมเป็นปัจจัยด้วย. ด้วยเหตุนั้นบูรพาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า :

"จกฺขุรูปาโลกมนสิกาเร ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ. โสตสทฺทวิวรมนสิกาเร ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ โสตวิญฺญาณํ. ฆานคนฺธวายุมนสิกาเร ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ ฆานวิญฺญาณํ. ชิวฺหารสอาปมนสิกาเร ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ ชิวฺหาวิญฺญาณํ. กายโผฏฺฐพฺพปฐวีมนสิกาเร ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ กายวิญฺญาณํ. ภวงฺคมนธมฺมมนสิกาเร ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณนฺ"ติ.

"อาศัยจักขุ รูป แสงสว่างและมนสิการ ย่อมเกิดจักขุวิญญาณขึ้น. อาศัยโสต เสียง ช่องว่างและมนสิการ ย่อมเกิดโสตวิญญาณขึ้น. อาศัยฆานะ กลิ่น ลม และมนสิการ ย่อมเกิดฆานวิญญาณขึ้น. อาศัยชิวหา รส น้ำและมนสิการ ย่อมเกิดชิวหาวิญญาณขึ้น. อาศัยกาย โผฏฐัพพะ ปฐวีธาตุ และมนสิการ ย่อมเกิดกายวิญญาณขึ้น. อาศัยภวังคมน ธรรม และมนสิการ ย่อมเกิดมโนวิญญาณขึ้น".

อยเมตฺถ สงฺเขโป. วิตฺถารโต ปน ปจฺจยปฺปเภโท ปฏิจฺจสมุปฺปาทนิทฺเทเส อาวิภวิสฺสตีติ เอวเมตฺถ ปจฺจยโตปิ

นี้เป็นความสังเขปในข้อว่า ปัจจัยนี้. แต่ว่าโดยพิสดาร ประเภทแห่งปัจจัยจักมีแจ้งในนิเทศแห่งปฏิจจสมุปบาทแล บัณฑิต

เวทิตพฺโพ วินิจฺฉโย.

พึงทราบวินิจฉัย แม้โดยปัจจัยในธาตุเหล่านี้ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

ว่าโดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น

๕๒๔. ทฏฺฐพฺพาติ ทฏฺฐพฺพโต เจตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพติ อตฺโถ. สพฺพา เอว หิ สงฺขตธาตุโย ปุพฺพนฺตาปรนฺตวิวิตฺตโต ธุวสุภสุขตฺตภาวสุญฺญโต ปจฺจยายตฺตวุตฺติโต จ ทฏฺฐพฺพา.

๕๒๔. ข้อว่า โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น ความว่า ก็พึงทราบวินิจฉัย ในธาตุเหล่านี้ โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น. ก็สังขตธาตุทั้งหมดทีเดียว บัณฑิตพึงเห็นโดยเป็นของว่างจากส่วนสุดเบื้องต้น และส่วนสุดเบื้องปลาย โดยเป็นของสูญ จากความเป็นของยั่งยืน เป็นของสวยงาม เป็นความสุขและเป็นตัวตน และโดยความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย.

วิเสสโต ปเนตฺถ เภริตลํ วิย จกฺขุธาตุ ทฏฺฐพฺพา, ทณฺโฑ วิย รูปธาตุ, สทฺโท วิย จกฺขุวิญฺญาณธาตุ. ตถา อาทาสตลํ วิย จกฺขุธาตุ, มุขํ วิย รูปธาตุ, มุขนิมิตฺตํ วิย จกฺขุวิญฺญาณธาตุ. อถ วา อุจฺฉุติลา วิย จกฺขุธาตุ, ยนฺตจกฺกยฏฺฐิ วิย

แต่ว่าโดยความแปลกกันแล้ว ในธาตุนี้ จักขุธาตุพึงเห็นเหมือนหน้ากลอง รูปธาตุพึงเห็นเหมือนไม้ตีกลอง จักขุวิญญาณธาตุพึงเห็นเหมือนเสียงกลอง. อนึ่ง จักขุธาตุพึงเห็นเหมือนพื้นกระจกเงา รูปธาตุ พึงเห็นเหมือนหน้า จักขุวิญญาณธาตุ พึงเห็นเหมือนเงาหน้า. อีกประการหนึ่ง จักขุธาตุ

รูปธาตุ, อุจฺฉุรสเตลานิ วิย จกฺขุวิญฺญาณธาตุ. ตถา อธรารณี[๑] วิย จกฺขุธาตุ, อุตฺตรารณี วิย รูปธาตุ, อคฺคิ วิย จกฺขุวิญฺญาณธาตุ. เอส นโย โสตธาตุอาทีสุ.

พึงเห็นเหมือนลำอ้อย และเมล็ดงา รูปธาตุ พึงเห็นเหมือนเครื่องหีบอ้อย และไม้บีบงา จักขุวิญญาณธาตุ พึงเห็นเหมือนน้ำอ้อยและน้ำมันงา. อนึ่ง จักขุธาตุ พึงเห็นเหมือนไม้สีไฟตัวล่าง รูปธาตุ พึงเห็นเหมือนไม้สีไฟตัวบน จักขุวิญญาณธาตุ พึงเห็นเหมือนไฟ. ในโสตธาตุเป็นต้น ก็มีนัยนี้.

มโนธาตุ ปน ยถาสมฺภวโต จกฺขุวิญฺญาณธาตุอาทีนํ ปุเรจรานุจรา วิย ทฏฺฐพฺพา.

ส่วนมโนธาตุ พึงเห็นเหมือนสิ่งที่จรไปก่อน และจรไปตามจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น ตามสมควร.

ธมฺมธาตุยา เวทนากฺขนฺโธ สลฺลมิว สูลมิว จ ทฏฺฐพฺโพ. สญฺญาสงฺขารกฺขนฺธา เวทนาสลฺลสูลโยคา อาตุรา วิย, ปุถุชฺชนานํ วา สญฺญา อาสาทุกฺขชนนโต ริตฺตมุฏฺฐิ วิย. อยถาภุจฺจนิมิตฺตคฺคาหกโต วนมิโค วิย. สงฺขารา ปฏิสนฺธิยํ ปกฺขิปนโต องฺคารกาสุยํ ขิปนปุริสา

สำหรับธัมมธาตุ พึงเห็นเวทนาขันธ์เหมือนลูกศรและเหมือนหลาว. พึงเห็นสัญญาขันธ์และสังขารขันธ์ เหมือนคนที่เร่าร้อน เพราะถูกลูกศรและหลาวคือเวทนาเสียบไว้ อีกประการหนึ่ง พึงเห็นสัญญาของปุถุชนทั้งหลาย เหมือนกำมือเปล่า เพราะให้เกิดทุกข์คือความหวัง. พึงเห็น

---

[๑] ม. อธารณี.

วิย. ชาติทุกฺขานุพนฺธนโต ราชปุริสานุ-พนฺธโจรา วิย. สพฺพานตฺถาวหนสฺส ขนฺธสนฺตานสฺส เหตุโต วิสรุกฺขพีชานิ วิย. รูปํ นานาวิธุปทฺทวนิมิตฺตโต ขุรจกฺกํ วิย ทฏฺฐพฺพํ. อสงฺขตา ปน ธาตุ อมตโต สนฺตโต เขมโต จ ทฏฺฐพฺพา. กสฺมา,[๑] สพฺพานตฺถปฏิปกฺขภูตตฺตา.

เหมือนเนื้อในป่า เพราะทำให้ถือเอานิมิตโดยความไม่เป็นจริง. พึงเห็นสังขารทั้งหลาย เหมือนคนโยนของไปในหลุมถ่านเพลิง เพราะพัดสัตว์ไปในปฏิสนธิ. พึงเห็นเหมือนพวกโจรที่ถูกตำรวจติดตาม เพราะมีชาติทุกข์ติดตามอยู่เสมอ. พึงเห็นเหมือนพืชของต้นไม้ที่มีพิษ เพราะเป็นเหตุแห่งการสืบต่อของขันธ์ อันนำมาซึ่งความพินาศทั้งปวง. พึงเห็นรูปเหมือนจักรกรด เพราะเป็นเหตุ แห่งความอุบาทว์นานาประการ. ส่วนอสังขตธาตุ พึงเห็นว่าเป็นสิ่งอมตะ เป็นที่สงบและเป็นแดนปลอดภัย. เพราะ-เหตุไร, เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความฉิบหายทั้งปวง.

มโนวิญฺญาณธาตุ อารมฺมเณสุ ววฏฺฐานาภาวโต อรญฺเญ มกฺกโฏ วิย, ทุทฺทมนโต อสฺสขลุงฺโก วิย,

มโนวิญญาณธาตุ พึงเห็นเหมือนลิงในป่า เพราะไม่มีความหยุดอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย พึงเห็นเหมือนม้ากระจอก เพราะ

---

[๑] ฉ. สพฺพานตฺถาวหสฺส...

ยตฺถกามนิปาตโต เวหาสกฺขิตฺตทณฺโฑ วิย, โลภโทสาทินานปฺปการกิเลส-เวสโยคโต รงฺคนโฏ วิย ทฏฺฐพฺพาติ.

ฝึกได้ยาก พึงเห็นเหมือนท่อนไม้ที่ขว้างขึ้นไปในอากาศ เพราะตกไปตามที่มันชอบ พึงเห็นเหมือนนักเต้นรำบนเวที เพราะประกอบด้วยเพศที่แสดงถึงกิเลส มีประการต่าง ๆ มีโลภะโทสะเป็นต้นฉะนี้แล.

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต
วิสุทฺธิมคฺเค ปญฺญาภาวนาธิกาเร
อายตนธาตุนิทฺเทโส นาม
ปณฺณรสโม ปริจฺเฉโท.

ปริเฉทที่ ๑๕ ชื่ออายตนธาตุนิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา
ในวิสุทธิมรรคอันข้าพเจ้ารจนาแล้ว
เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน
จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

๑๖. อินฺทฺริยสจฺจนิทฺเทส

อินฺทฺริยวิตฺถารกถา

๕๒๕. ธาตูนํ อนนฺตรํ อุทฺทิฏฺฐานิ ปน อินฺทฺริยานีติ พาวีสตินฺทฺริยานิ จกฺขุนฺทฺริยํ โสตินฺทฺริยํ ฆานินฺทฺริยํ ชิวฺหินฺทฺริยํ กายินฺทฺริยํ มนินฺทฺริยํ อิตฺถินฺทฺริยํ ปุริสินฺทฺริยํ ชีวิตินฺทฺริยํ สุขินฺทฺริยํ ทุกฺขินฺทฺริยํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ โทมนสฺสินฺทฺริยํ อุเปกฺขินฺทฺริยํ สทฺธินฺทฺริยํ วีริยินฺทฺริยํ สตินฺทฺริยํ สมาธินฺทฺริยํ ปญฺญินฺทฺริยํ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ[1] อญฺญินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยนฺติ. ตตฺถ :

อตฺถโต ลกฺขณาทีหิ
กมโต จ วิชานิยา
เภทาเภทา ตถา กิจฺจา
ภูมิโต จ วินิจฺฉยํ.

๑๖. อินทรียสัจจนิเทศ

กถาว่าด้วยความพิสดารแห่งอินทรีย์

๕๒๕. ส่วนข้อว่า อินทรีย์ทั้งหลาย ที่ได้ยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งธาตุทั้งหลาย ได้แก่อินทรีย์ ๒๒ คือจักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์. ในอินทร์เหล่านั้น :

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยอรรถ โดยลักษณะเป็นต้น โดยลำดับ โดยความต่างกันและไม่ต่างกัน โดยกิจ และโดยภูมิ.

---

[1] ก. อนญฺญตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ.

ตตฺถ จกฺขาทีนํ ตาว จกฺขตีติ จกฺขุติอาทินา นเยน อตฺโถ ปกาสิโต. ปจฺฉิเมสุ ปน ตีสุ ปฐมํ ปุพฺพภาเค อนญฺญาตํ อมตํ ปทํ จตุสจฺจธมฺมํ วา ชานิสฺสามีติ เอวํ ปฏิปนฺนสฺส อุปฺปชฺชนโต. อินฺทฺริยฏฺฐสมฺภวโต จ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยนฺติ วุตฺตํ. ทุติยํ อาชานนโต อินฺทฺริยฏฺฐสมฺภวโต จ อญฺญินฺทฺริยํ. ตติยํ อญฺญาตาวิโน จตูสุ สจฺเจสุ นิฏฺฐิตญาณกิจฺจสฺส ขีณาสวสฺส อุปฺปชฺชนโต อินฺทฺริยฏฺฐสมฺภวโต จ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ.

ว่าโดยอรรถ

ในบรรดาอินทรีย์เหล่านั้น เบื้องต้น อรรถแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย มีจักขุเป็นต้น ข้าพเจ้าได้ประกาศไว้แล้วโดยนัยเป็นต้นว่า จกฺขตีติ จกฺขุ (ธรรมชาติชื่อว่า จักขุ เพราะอรรถว่าเห็น). ส่วนในอินทรีย์ ๓ ข้อหลัง ข้อแรกตรัสเรียกว่า อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ เพราะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยคิดอย่างนี้ว่า เราจักรู้อมตบทหรือสัจธรรมทั้ง ๔ ที่ยังไม่รู้ในส่วนเบื้องต้น และเพราะมีอรรถแห่งอินทรีย์อยู่. ข้อที่ ๒ ตรัสเรียกว่า อัญญินทรีย์ เพราะความรู้ทั่วถึง และเพราะมีอรรถว่าอินทรีย์. ข้อที่ ๓ ตรัสเรียกว่า อัญญาตาวินทรีย์ เพราะเกิดขึ้นแก่ท่านผู้รู้ทั่วถึง คือ แก่พระขีณาสพ ผู้มีกิจแห่งญาณอันสำเร็จแล้วในสัจจะทั้ง ๔ และเพราะมีอรรถว่าอินทรีย์.

โก ปน เนสํ <u>อินฺทฺริยฏฺโฐ</u> นามาติ. อินฺทลิงฺคฏฺโฐ อินฺทฺริยฏฺโฐ.

ก็ชื่อว่า <u>อรรถของอินทรีย์</u>แห่งอินทรีย์เหล่านั้นเป็นอย่างไร. ตอบว่า อรรถแห่ง

อินฺทเทสิตฏฺโฐ อินฺทฺริยฏฺโฐ. อินฺททิฏฺฐฏฺโฐ อินฺทฺริยฏฺโฐ. อินฺทสิฏฺฐฏฺโฐ อินฺทฺริยฏฺโฐ. อินฺทชุฏฺฐฏฺโฐ อินฺทฺริยฏฺโฐ. โส สพฺโพปิ อิธ ยถาโยคํ ยุชฺชติ. ภควา หิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ปรมิสฺสริยภาวโต อินฺโท. กุสลากุสลญฺจ กมฺมํ, กมฺเมสุ กสฺสจิ อิสฺสริยาภาวโต. เตเนตฺถ กมฺมสญฺชานิตานิ ตาว อินฺทฺริยานิ กุสลากุสลํ กมฺมํ อุลฺลิงฺเคนฺติ. เตน จ สิฏฺฐานีติ อินฺทลิงฺคฏฺเฐน จ อินฺทสิฏฺฐฏฺเฐน จ อินฺทฺริยานิ. สพฺพาเนว ปเนตานิ ภควตา ยถาภูตโต ปกาสิตานิ จ อภิสมฺพุทฺธานิ จาติ อินฺทเทสิตฏฺเฐน อินฺททิฏฺฐฏฺเฐน จ อินฺทฺริยานิ. เตเนว จ ภควตา มุนินฺเทน กานิจิ โคจราเสวนาย กานิจิ ภาวนาเสวนาย เสวิตานีติ อินฺทชุฏฺฐฏฺเฐนาปิ อินฺทฺริยานิ.

อินทรีย์มีอรรถว่า เครื่องหมายของผู้เป็นใหญ่. อรรถแห่งอินทรีย์ มีอรรถว่าท่านผู้เป็นใหญ่ แสดงไว้แล้ว. อรรถแห่งอินทรีย์ มีอรรถว่า ท่านผู้เป็นใหญ่เห็นแล้ว. อรรถแห่งอินทรีย์ มีอรรถว่าสิ่งที่เป็นใหญ่จัดแล้ว. อรรถแห่งอินทรีย์ มีอรรถว่าท่านผู้เป็นใหญ่ใช้สอยแล้ว. อรรถแห่งอินทรีย์ทั้งปวงนั้น ย่อมควรตามความเหมาะสมในอินทรียนิเทศนี้. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่า ทรงเป็นใหญ่ เพราะความที่พระองค์ทรงเป็นผู้ มีความเป็นใหญ่อย่างยอดเยี่ยม. อนึ่ง กุศลกรรมและอกุศลกรรม ก็ชื่อว่าเป็นใหญ่เพราะใคร ๆ ไม่มีความเป็นใหญ่ในกรรมทั้งหลาย. ด้วยเหตุนั้น เบื้องต้นในอินทรีย์เหล่านี้ อินทรีย์ทั้งหลายที่กรรมให้เกิด ย่อมประกาศกรรมที่เป็นกุศลและอกุศล. และอินทรีย์เหล่านั้น กรรมนั้นก็จัดขึ้นมา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องหมายของกรรม อันเป็นใหญ่ และเพราะอรรถว่ากรรมที่เป็นใหญ่จัด

ขึ้นมา. ก็อินทรีย์เหล่านี้ทั้งหมดแล พระผู้มี-พระภาคทรงประกาศแล้ว และทรงตรัสรู้แล้วด้วยพระองค์เอง ตามความเป็นจริง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อินทรีย์ ด้วยอรรถว่า พระผู้มีพระภาคผู้เป็นใหญ่ทรงแสดงแล้ว และด้วยอรรถว่า พระผู้มีพระภาคผู้เป็นใหญ่ทรงเห็นแล้ว. อนึ่ง อินทรีย์ทั้งหลายลางอย่าง พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงเป็นจอมปราชญ์นั้นแล ทรงใช้สอยโดยใช้เป็นอารมณ์ อินทรีย์ลางอย่าง พระองค์ก็ได้ทรงใช้สอย โดยใช้ทางภาวนา เพราะเหตุนั้น อินทรีย์ทั้งหลายจึงชื่อว่า เป็นอินทรีย์ แม้ด้วยอรรถว่าพระ-ผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นใหญ่ ทรงใช้สอยแล้ว.

อปิจ อาธิปจฺจสงฺขาเตน อิสฺสริยฏฺเฐนาปิ เอตานิ อินฺทฺริยานิ. จกฺขุวิญฺญาณาทิปฺปวตฺติยํ หิ จกฺขาทีนํ สิทฺธมาธิปจฺจํ, ตสฺมึ ติกฺเข ติกฺขตฺตา มนฺเท จ มนฺทตฺตาติ. อยํ ตาเวตฺถ อตฺถโต วินิจฺฉโย.

อีกอย่างหนึ่ง อินทรีย์ทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่าอินทรีย์ แม้ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ กล่าวคือความเป็นอธิบดี. จริงอยู่ ความเป็นอธิบดีของจักขุเป็นต้น สำเร็จแล้ว ในเมื่อจักขุวิญญาณเป็นต้นเป็นไป เพราะเมื่อจักขุวิญญาณเป็นต้นนั้นแก่กล้า อินทรีย์

ก็แก่กล้า และเพราะเมื่อจักขุวิญญาณเป็นต้นนั้นอ่อน อินทรีย์ก็อ่อนแล. นี้เป็นวินิจฉัยโดยอรรถ ในอินทรียนิเทศนี้ก่อน.

ว่าโดยลักษณะเป็นต้น

ลกฺขณาทีหีติ ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐาน-ปทฏฺฐาเนหิปิ จกฺขาทีนํ วินิจฺฉยํ วิชานิยาติ อตฺโถ. ตานิ จ เนสํ ลกฺขณาทีนิ ขนฺธนิทฺเทเส วุตฺตาเนว. ปญฺญินฺทฺริยาทีนิ หิ จตฺตาริ อตฺถโต อโมโหเยว. เสสานิ ตตฺถ สรูเปเนวาคตานีติ[๑]

ข้อว่า โดยลักษณะเป็นต้น ความว่า พึงทราบวินิจฉัยแห่งจักขุเป็นต้น แม้โดยลักษณะรสปัจจุปัฏฐานและปทัฏฐาน. ก็แลลักษณะเป็นต้นเหล่านั้น ของจักขุเป็นต้นเหล่านั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในขันธนิเทศนั้นแหละ. ก็อินทรีย์ทั้ง ๔ มีปัญญินทรีย์เป็นต้น ว่าโดยอรรถก็คือ อโมหะนั่นเอง. อินทรีย์ที่เหลือ มาแล้วโดยสรุปนั่นเทียว ในขันธนิเทศนั้นแล.

ว่าโดยลำดับ

๕๒๖. กมโตติ อยมฺปิ เทสนากฺกโมว. ตตฺถ อชฺฌตฺตธมฺมํ[๒] ปริญฺญาย

๕๒๖. ข้อว่า โดยลำดับ ความว่า แม้ลำดับนี้ ก็เป็นลำดับแห่งเทศนานั่นเอง.

---

๑ ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

๒ ฉ. อชฺฌตฺตธมฺเม.

อริยภูมิปฏิลาโภ โหตีติ อตฺตภาวปริยาปนฺนานิ จกฺขุนฺทฺริยาทีนิ ปรมํ เทสิตานิ. โส ปน อตฺตภาโว ยํ ธมฺมํ อุปาทาย อิตฺถีติ วา ปุริโสติ วา สงฺขํ คจฺฉติ, อยํ โสติ นิทสฺสนตฺถํ ตโต อิตฺถินฺทฺริยํ ปุริสินฺทฺริยญฺจ. โส ทุวิโธปิ ชีวิตินฺทฺริยปฏิพทฺธวุตฺตีติ ญาปนตฺถํ ตโต ชีวิตินฺทฺริยํ. ยาว ตสฺส ปวตฺติ, ตาว เอเตสํ เวทยิตานํ อนิวตฺติ. ยญฺจ กิญฺจ เวทยิตํ, สพฺพนฺตํ ทุกฺขนฺติ ญาปนตฺถํ ตโต สุขินฺทฺริยาทีนิ. ตนฺนิโรธตฺถํ ปน เอเต ธมฺมา ภาเวตพฺพาติ ปฏิปตฺติทสฺสนตฺถํ ตโต สทฺธาทีนิ. อิมาย ปฏิปตฺติยา เอส ธมฺโม ปฐมํ อตฺตนิ ปาตุภวตีติ ปฏิปตฺติยา อโมฆภาวทสฺสนตฺถํ ตโต อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ. ตสฺเสว ผลตฺตา ตโต อนนฺตรํ ภาเวตพฺพตฺตา[1] จ ตโต อญฺญินฺทฺริยํ. ตโต ปรํ ภาวนาย อิมสฺส อธิคโม, อธิคเต จ ปนิมสฺมึ

ในอินทรีย์เหล่านั้น อินทรีย์ทั้งหลาย มีจักขุนทรีย์เป็นต้น ที่นับเนื่องด้วยอัตภาพ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงก่อน ว่า เฉพาะการได้อริยภูมิ ย่อมมีด้วยการกำหนดรู้ธรรมอันเป็นภายใน. และอัตภาพนั้น ถึงการนับว่า เป็นหญิง หรือเป็นชาย เพราะอาศัยธรรมใด เพื่อจะทรงชี้ว่า นี้เป็นธรรมนั้น ต่อจากนั้น จึงทรงแสดงอิตถินทรีย์ และปุริสินทรีย์. เพื่อจะทรงให้รู้ว่า แม้ธรรมทั้ง ๒ อย่างนั้น ก็มีความเป็นไปเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ ต่อจากนั้น จึงทรงแสดงชีวิตินทรีย์. เพื่อจะทรงให้ทราบว่า ความเป็นไปของชีวิตินทรีย์นั้น ยังมีอยู่เพียงใด ความไม่กลับแห่งความเสวยอารมณ์ เหล่านี้ก็มีอยู่เพียงนั้น และความเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ความเสวยอารมณ์นั้นทั้งหมดเป็นทุกข์ ดังนี้ ต่อจากนั้น จึงทรงแสดงอินทรีย์ทั้งหลาย มีสุขินทรีย์เป็นต้น. เพื่อจะทรงแสดงการปฏิบัติว่า ก็เพื่อจะดับ

---

๑ ฉ. ภาเวตพฺพโต.

นตฺถิ กิญฺจิ อุตฺตรึ กรณียนฺติ ญาปนตฺถํ อนฺเต ปรมสฺสาสภูตํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ เทสิตนฺติ อยเมตฺถ กโม.

ความเสวยอารมณ์นั้น พึงบำเพ็ญธรรมเหล่านี้ ต่อจากนั้น จึงทรงแสดงอินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น. เพื่อจะทรงแสดงว่า การปฏิบัติไม่เปล่าประโยชน์ว่า ธรรมนี้ย่อมปรากฏในตนก่อนด้วยการปฏิบัตินี้ ต่อ–จากนั้น จึงทรงแสดงอนัญญาตัญญัสสามี–ตินทรีย์. เพราะความเป็นผลของอนัญญา–ตัญญัสสามีตินทรีย์นั้นเอง และเพราะเป็นธรรมที่จะพึงบำเพ็ญติดต่อกันไปจากนั้น ต่อ–จากนั้น จึงทรงแสดงอัญญินทรีย์. เพื่อจะทรงให้รู้ว่า การบรรลุธรรมนี้ ย่อมมีด้วยการเจริญ ต่อจากนั้นไป ก็และเมื่อบรรลุธรรมนี้แล้ว ไม่มีกิจอะไรที่จะพึงทำยิ่งขึ้นไปอีก จึงทรงแสดงอัญญาตาวินทรีย์ อันเป็นความเบาใจอย่างยอดเยี่ยมไว้ในข้อสุดท้าย นี้เป็นลำดับในเรื่องอินทรีย์นี้.

ว่าโดยความต่างกันและไม่ต่างกัน

<u>เภทาเภทาติ</u> ชีวิตินฺทฺริยสฺเสว เจตฺถ เภโท. ตํ หิ รูปชีวิตินฺทฺริยํ

ข้อว่า <u>โดยความต่างกันและไม่ต่างกัน</u> ความว่า ก็ในบรรดาอินทีรย์เหล่านี้

อรูปชีวิตินฺทฺริยนฺติ ทุวิธํ โหติ. เสสานํ อเภโท เอวาติ เอวเมตฺถ เภทาเภทโต วินิจฺฉยํ วิชานิยา.

ชีวิตินทรีย์เท่านั้น มีความต่างกัน. เพราะชีวิตินทรีย์นั้น มี ๒ อย่างคือ รูปชีวิตินทรีย์ อรูปชีวิตินทรีย์. อินทรีย์ที่เหลือไม่มีความต่างกันเลยแล ในเรื่องอินทรีย์นี้ พึงทราบวินิจฉัย โดยความต่างกันและไม่ต่างกันด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

ว่าโดยกิจ

๕๒๗. กิจฺจาติ กิมินฺทฺริยานํ กิจฺจนฺติ เจ. จกฺขุนฺทฺริยสฺส ตาว "จกฺขายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑] วจนโต ยํ ตํ อินฺทฺริยปจฺจยภาเวน สาเธตพฺพํ อตฺตโน ติกฺขมนฺทาทิภาเวน จ จกฺขุวิญฺญาณาทิธมฺมานํ ติกฺขมนฺทาทิสงฺขาตอตฺตาการานุวตฺตาปนํ, อิทํ กิจฺจํ. เอวํ โสตฆานชิวฺหากายานํ. มนินฺทฺริยสฺส ปน สหชาตธมฺมานํ อตฺตโน วสวตฺตาปนํ. ชีวิตินฺทฺริยสฺส สหชาตธมฺมานุปาลนํ.

๕๒๗. ข้อว่า โดยกิจ มีอธิบายว่า หากจะมีคำถามว่า อะไรเป็นกิจของอินทรีย์ทั้งหลาย. ตอบว่า เพราะพระบาลีว่า "จักขายตนะเป็นปัจจัยโดยอินทรียปัจจัย แก่จักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น" ดังนี้ การยังธรรมมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ให้เป็นไปตามอาการของตน กล่าวคือแข็งและอ่อนเป็นต้น ที่จะพึงให้สำเร็จ โดยความเป็นอินทรียปัจจัย และด้วยความที่ตนเป็นธรรมชาติแข็งและอ่อนเป็นต้น นั้นใด นี้เป็นกิจของ

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๑๐.

อิตฺถินฺทฺริยปุริสินฺทฺริยานํ อิตฺถิปุริสลิงฺค-นิมิตฺตกุตฺตากปฺปาการานุวิธานํ. สุขทุกฺข-โสมนสฺสโทมนสฺสินฺทฺริยานํ สหชาตธมฺเม อภิภวิตฺวา ยถาสกํ โอฬาริกาการานุปาปนํ. อุเปกฺขินฺทฺริยสฺส สนฺตปณีตมชฺฌตฺตา-การานุปาปนํ. สทฺธาทีนํ ปฏิปกฺขาภิภวนํ สมฺปยุตฺตธมฺมานญฺจ ปสนฺนาการาทิ-ภาวสมฺปาปนํ. อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยสฺส สํโยชนตฺตยปฺปหานญฺเจว สมฺปยุตฺตานญฺจ ตปฺปหานาภิมุขภาวกรณํ. อญฺญินฺทฺริยสฺส กามราคพฺยาปาทาทีนํ ตนุกรณปฺปหานานิ เจว สหชาตานญฺจ อตฺตโน วสานุวตฺตาปนํ. อญฺญาตาวินฺทฺริยสฺส สพฺพกิจฺเจสุ อุสฺสุกฺกปฺปหานญฺจ อมตาภิมุขภาวปจฺจยตา จ สมฺปยุตฺตานนฺติ เอวเมตฺถ กิจฺจโต วินิจฺฉยํ วิชานิยา.

จักขุนทรีย์ก่อน. กิจของโสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ และกายินทรีย์ ก็เป็นอย่างนี้. ส่วนการยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปในอำนาจของตน เป็นกิจของมนินทรีย์. การตามรักษาสหชาตธรรม เป็นกิจของชีวิตินทรีย์. การจัดแจงให้มีเครื่อง-หมายเพศ แง่งอน มารยาทและอาการของหญิงและชาย เป็นกิจของอิตถินทรีย์ และปุริสินทรีย์. การครอบงำสหชาตธรรมแล้วให้ลุถึงอาการที่หยาบตามตัวเอง เป็นกิจของสุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์และโทมนัสสินทรีย์. การทำให้สหชาตธรรมลุถึงอาการสงบ ประณีต และเป็นกลาง เป็นกิจของอุเปกขินทรีย์. การครอบงำธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ และการทำให้สัมปยุตธรรมทั้งหลายลุถึงอาการผ่องใสเป็นต้น เป็นกิจของสัทธินทรีย์เป็นต้น. การละสังโยชน์ ๓ และการกระทำสัมปยุตธรรม ให้บ่ายหน้าต่อการละสังโยชน์ ๓ นั้น เป็นกิจของอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์. การละโดยทำ

ให้กามราคะและพยาบาทเป็นต้นเบาบางลง และการทำให้สหชาตธรรมเป็นไปในอำนาจของตน เป็นกิจของอัญญินทรีย์. การละความขวนขวายในกิจทุกอย่าง และความเป็นปัจจัย ให้สัมปยุตธรรมบ่ายหน้าต่ออมต–ธรรม เป็นกิจของอัญญาตาวินทรีย์ พึงทราบวินิจฉัยโดยกิจในอินทรีย์เหล่านี้ ด้วยประ–การดังกล่าวมาฉะนี้.

ว่าโดยภูมิ

๕๒๘. ภูมิโตติ จกฺขุโสตฆานชิวฺหา–กายอิตฺถิปุริสสุขทุกฺขโทมนสฺสินฺทฺริยานํ เจตฺถ กามาวจราเนว. มนินฺทฺริยชีวิตินฺทฺริย–อุเปกฺขินฺทฺริยานิ สทฺธาวีริยสติสมาธิ–ปญฺญินฺทฺริยานิ จ จตุภูมิปริยาปนฺนานิ. โสมนสฺสินฺทฺริยํ กามาวจรรูปาวจรโลกุตฺตร–วเสน ภูมิตฺตยปริยาปนฺนํ. อวสาเน ตีณิ โลกุตฺตราเนวาติ เอวเมตฺถ ภูมิโตปิ วินิจฺฉยํ วิชานิยา. เอวํ หิ วิชานนฺโต.

๕๒๘. ข้อว่า โดยภูมิ ความว่า ก็ในบรรดาอินทรีย์เหล่านี้ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์ เป็นกามาวจรภูมิอย่างเดียว. มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ และสัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ เป็นอินทรีย์ที่นับเนื่องในภูมิทั้ง ๔. โสมนัสสินทรีย์ นับเนื่องในภูมิทั้ง ๓ คือ กามาวจรภูมิ

รูปาวจรภูมิ และโลกุตรภูมิ. อินทรีย์ ๓ ในตอนท้าย เป็นโลกุตรภูมิอย่างเดียว พึงทราบวินิจฉัย แม้โดยภูมิ ในอินทรีย์เหล่านี้ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

สํเวคพหุโล ภิกฺขุ
ฐิโต อินฺทฺริยสํวเร
อินฺทฺริยานิ ปริญฺญาย
ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสตีติ.

ด้วยว่า ภิกษุเมื่อรู้อย่างนี้ จักเป็นผู้มากไปด้วยความสลดใจ ตั้งอยู่ในอินทรียสังวร กำหนดรู้อินทรีย์ทั้งหลายแล้ว กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้แล.

อิทํ อินฺทฺริยานํ วิตฺถารกถามุขํ.

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดาร
แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย.

สจฺจวิตฺถารกถา

กถาว่าด้วยความพิสดารแห่งสัจจะ

๕๒๙. ตทนนฺตรานิ ปน สจฺจานีติ จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ,

๕๒๙. ก็ข้อว่า สัจจะ ถัดจากอินทรีย์นั้น ได้แก่อริยสัจ ๔ คือ ทุกขอริยสัจ

ทุกฺขสมุทโย[๑] อริยสจฺจํ, ทุกฺขนิโรโธ[๒] อริยสจฺจํ, ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจนฺติ. ตตฺถ :

ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ. ในอริยสัจทั้ง ๔ นั้น :

วิภาคโต นิพฺพจน-
ลกฺขณาทิปฺปเภทโต
อตฺถตฺถุทฺธารโต เจว
อนูนาธิกโต ตถา.
กมโต ชาติอาทีนํ
นิจฺฉยา ญาณกิจฺจโต
อนฺโตคตานํ[๓] ปเภทา
อุปมาโต จตุกฺกโต.
สุญฺญเตกวิธาทีหิ
สภาควิสภาคโต
วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ
วิญฺญุนา สาสนกฺกเม.

บัณฑิตผู้รู้แจ้ง พึงทราบวินิจฉัยในลำดับคำสอน โดยวิภาค ๑ โดยวิเคราะห์ศัพท์ ๑ โดยประเภท มีลักษณะเป็นต้น ๑ โดยอรรถ ๑ โดยการยกความหมายขึ้น ๑ โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง ๑. โดยลำดับ ๑ โดยวินิจฉัยธรรมชาติเป็นต้น ๑ โดยกิจแห่งญาณ ๑ โดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลายที่อยู่ภายใน ๑ โดยอุปมา ๑ โดยจตุกกะ ๑. โดยเป็นสภาพว่างเปล่า ๑ โดยเป็นธรรมอย่างเดียวเป็นต้น ๑ โดยมีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน ๑.

---

[๑] สี. อิ. ม. ทุกฺขสมุทยํ.
[๒] สี. อิ. ทุกฺขนิโรธํ.
[๓] ฉ. อนฺโตคธานํ, เอวมุปริปิ.

ว่าโดยวิภาค

ตตฺถ วิภาคโตติ ทุกฺขาทีนํ หิ จตฺตาโร จตฺตาโร อตฺถา วิภตฺตา ตถา อวิตถา อนญฺญถา, เย ทุกฺขาทีนิ อภิสเมนฺเตหิ อภิสเมตพฺพา. ยถาห "ทุกฺขสฺส ปีฬนฏฺโฐ สงฺขตฏฺโฐ สนฺตาปฏฺโฐ วิปริณามฏฺโฐ, อิเม จตฺตาโร ทุกฺขสฺส ทุกฺขฏฺฐา ตถา อวิตถา อนญฺญถา. สมุทยสฺส อายูหนฏฺโฐ นิทานฏฺโฐ สํโยคฏฺโฐ ปลิโพธฏฺโฐ. นิโรธสฺส นิสฺสรณฏฺโฐ วิเวกฏฺโฐ อสงฺขตฏฺโฐ อมตฏฺโฐ. มคฺคสฺส นิยฺยานฏฺโฐ เหตฺวฏฺโฐ ทสฺสนฏฺโฐ อธิปเตยฺยฏฺโฐ. อิเม จตฺตาโร มคฺคสฺส มคฺคฏฺฐา ตถา อวิตถา อนญฺญถา"ติ[๑] ตถา "ทุกฺขสฺส ปีฬนฏฺโฐ สงฺขตฏฺโฐ สนฺตาปฏฺโฐ วิปริณามฏฺโฐ อภิสมยฏฺโฐ"ติ[๒] เอวมาทิ. อิติ เอวํ วิภตฺตานํ จตุนฺนํ จตุนฺนํ

ในหัวข้อเหล่านั้น ข้อว่า โดยวิภาค ความว่า ก็อรรถแห่งอริยสัจมีทุกข์เป็นต้น ซึ่งท่านผู้ตรัสรู้ทุกข์เป็นต้น พึงตรัสรู้ พระผู้มีพระภาค ทรงจำแนกไว้สัจจะละ ๔ ๆ เป็นอรรถที่แท้จริง ไม่ผิด ไม่ใช่เป็นอย่าง-อื่น. ดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า "ทุกข์ มีอรรถคือความบีบคั้น มีอรรถว่าเป็นสังขตะ (คืออันปัจจัยปรุงแต่ง) มีอรรถคือความเร่าร้อน มีอรรถคือความแปรปรวน นี้อรรถแห่งทุกข์ของทุกข์ ๔ ประการอย่างแท้จริง ไม่ผิด ไม่ใช่เป็นอย่างอื่น. สมุทัย มีอรรถว่าประมวลไว้ มีอรรถว่าก่อเหตุ มีอรรถว่าผูกไว้ มีอรรถว่าพัวพัน. นิโรธ มีอรรถว่าเป็นที่สลัดออกไป มีอรรถว่าสงัด มีอรรถว่าเป็นอสังขตะ มีอรรถว่าเป็นอมตะ. มรรคมีอรรถว่าเป็นเครื่องนำออกไปจากทุกข์ มีอรรถว่าเป็นเหตุ มีอรรถว่าเป็นทัสสนะ

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๔๔๙.
๒ ขุ. ป. ๓๑/๔๕๓.

อตฺถานํ วเสน ทุกฺขาทีนิ เวทิตพฺพานีติ. อยํ ตาเวตฺถ วิภาคโต วินิจฺฉโย.

(เครื่องเห็น) มีอรรถว่าเป็นอธิบดี. นี้อรรถแห่งมรรคของมรรค ๔ ประการ อย่างแท้จริง ไม่ผิด ไม่ใช่เป็นอย่างอื่น". อนึ่ง ตรัสไว้มีอาทิอย่างนี้ว่า "ทุกข์ มีอรรถว่าบีบคั้น มีอรรถว่าเป็นสังขตะ มีอรรถคือความเร่าร้อน มีอรรถคือความแปรปรวน มีอรรถคือเป็นสิ่งที่พึงตรัสรู้". บัณฑิตพึงทราบทุกข์เป็นต้น ด้วยอำนาจอรรถสัจจะละ ๔ ที่พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกไว้อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล. นี้เป็นวินิจฉัยโดยวิภาคในอริยสัจนี้ก่อน.

ว่าโดยวิเคราะห์ศัพท์และโดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น

๕๓๐. นิพฺพจนลกฺขณาทิปฺปเภทโตติ เอตฺถ ปน นิพฺพจนโต ตาว อิธ ทุ-อิติ อยํ สทฺโท กุจฺฉิเต ทิสฺสติ. กุจฺฉิตํ หิ ปุตฺตํ ทุปฺปุตฺโตติ วทนฺติ. ขํ-สทฺโท ปน ตุจฺเฉ. ตุจฺฉํ หิ อากาสกํ "ขนฺ"ติ วุจฺจติ. อิทญฺจ ปรมสจฺจํ กุจฺฉิตํ

๕๓๐. ก็ในข้อว่า โดยวิเคราะห์ศัพท์และโดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น นี้ว่า โดยวิเคราะห์ศัพท์ก่อน

วิเคราะห์ศัพท์ทุกข์

ศัพท์ว่า ทุ นี้ ในคำว่า ทุกฺขํ นี้ ย่อมปรากฏในความว่าน่าเกลียด. จริงอยู่ คนทั้งหลาย

อเนกอุปทฺทวาธิฏฺฐานโต. ตุจฺฉํ พาลชนปริกปฺปิตธุวสุภสุขตฺตภาววิรหิตโต. ตสฺมา กุจฺฉิตตฺตา ตุจฺฉตฺตา จ ทุกฺขนฺติ วุจฺจติ.

เรียกบุตรที่น่าเกลียดว่า กุปุตฺโต (ลูกน่าเกลียด). ส่วนศัพท์ว่า ขํ ปรากฏในความว่างเปล่า. จริงอยู่ อากาศที่ว่างเปล่าเขาเรียกว่า "ขํ". ก็สัจจะที่ ๑ นี้ ชื่อว่าน่าเกลียด เพราะเป็นที่ตั้งของอุปัทวะมิใช่น้อยเป็นต้น. ชื่อว่าว่างเปล่า เพราะเว้นจากความเป็นของยั่งยืน เป็นของงาม เป็นความสุขและเป็นอัตตา ที่คนพาลกำหนดกัน. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า ทุกขะ เพราะน่าเกลียดและเพราะว่างเปล่า.

วิเคราะห์ศัพท์ทุกขสมุทัย

สํ-อิติ จ อยํ สทฺโท "สมาคโม สเมตนฺ"ติอาทีสุ[๑] สํโยคํ ทีเปติ. อุ-อิติ อยํ "อุปฺปนฺนํ อุทิตนฺ"ติอาทีสุ[๒] อุปฺปตฺตึ. อย-สทฺโท การณํ ทีเปติ. อิทญฺจาปิ ทุติยสจฺจํ อวเสสปจฺจยสมาโยเค สติ

ก็ศัพท์ว่า สํ นี้ ย่อมแสดงความประกอบกันเข้า เช่นในคำว่า "สมาคโม (มาพร้อม) สเมตํ (ถึงพร้อม)" เป็นต้น. ศัพท์ว่า อุ นี้ ย่อมแสดงความอุบัติ เช่นในคำว่า "อุปฺปนฺนํ (เกิดขึ้นแล้ว) อุทิตํ (ตั้ง

---

๑ ที. มหา. ๑๐/๓๔๒, อภิ. วิ. ๓๕/๑๒๙.
๒ อภิ. สํ. ๓๔/๙, วิ. มหา. ๔/๑๔๑.

ทุกฺขสฺสุปฺปตฺติการณํ. อิติ ทุกฺขสฺส สํโยเค อุปฺปตฺติการณตฺตา ทุกฺขสมุทยนฺติ วุจฺจติ.

ขึ้นแล้ว)" เป็นต้น. ศัพท์ว่า อย ย่อมแสดงเหตุ. ก็สัจจะที่ ๒ แม้นี้ เป็นเหตุอุบัติแห่งทุกข์ ในเมื่อมีความประกอบพร้อม ด้วยปัจจัยที่เหลือ. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า ทุกขสมุทัย เพราะเป็นเหตุอุบัติแห่งทุกข์ในเมื่อประกอบพร้อม ด้วยประการฉะนี้.

วิเคราะห์ศัพท์ทุกขนิโรธ

ตติยสจฺจํ ปน ยสฺมา นิ-สทฺโท อภาวํ, โรธ-สทฺโท จ จารกํ ทีเปติ. ตสฺมา อภาโว เอตฺถ สํสารจารกสงฺขาตสฺส ทุกฺขโรธสฺส สพฺพคติสุญฺญตฺตา, สมธิคเต วา ตสฺมึ สํสารจารกสงฺขาตสฺส ทุกฺขโรธสฺส อภาโว โหติ, ตปฺปฏิปกฺขตฺตาติปิ ทุกฺขนิโรธนฺติ วุจฺจติ. ทุกฺขสฺส วา อนุปฺปาทนิโรธปจฺจยตฺตา ทุกฺขนิโรธนฺติ.

ส่วนสัจจะที่ ๓ เพราะศัพท์ว่า นิ ย่อมแสดงความไม่มี และศัพท์ว่า โรธะ ย่อมแสดงถึงคุก. เพราะฉะนั้นในสัจจะที่ ๓ นี้ ไม่มีคุกแห่งทุกข์ กล่าวคือ คุกคือสงสาร เพราะเป็นความว่างเปล่าจากคติทั้งปวง หรือเมื่อบรรลุสัจจะที่ ๓ นั้นแล้ว ก็จะไม่มีคุกแห่งทุกข์ กล่าวคือ คุกคือสงสาร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า ทุกขนิโรธ แม้เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์นั้น. หรือจัดเรียกว่า ทุกขนิโรธ เพราะเป็นปัจจัยแห่งความดับอย่างไม่เกิดขึ้นแห่งทุกข์.

วิเคราะห์ศัพท์ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

จตุตฺถสจฺจํ ปน ยสฺมา เอตํ ทุกฺขนิโรธํ คจฺฉติ อารมฺมณวเสน ตทภิมุขีภูตตฺตา, ปฏิปทา จ โหติ ทุกฺขนิโรธปฺปตฺติยา. ตสฺมา ทุกฺขนิโรธ-คามินีปฏิปทาติ วุจฺจติ.

อนึ่ง สัจจะที่ ๔ ตรัสเรียกว่า ทุกข-นิโรธคามินีปฏิปทา เพราะสัจจะนี้ดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ เพราะบ่ายหน้าไปสู่ความดับทุกข์นั้น โดยที่(มีทุกขนิโรธนั้น) เป็นอารมณ์. และเป็นปฏิปทาแห่งการบรรลุทุกขนิโรธ.

วิเคราะห์ศัพท์อริยสัจ

๕๓๑. ยสฺมา ปเนตานิ พุทฺธาทโย อริยา ปฏิวิชฺฌนฺติ, ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺติ. ยถาห "จตฺตารีมานิ ภิกฺขเว อริยสจฺจานิ. กตมานิ ฯเปฯ อิมานิ โข ภิกฺขเว จตฺตาริ อริยสจฺจานิ. อริยา อิมานิ ปฏิวิชฺฌนฺติ, ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺตี"ติ. อปิจ อริยสฺส สจฺจานีติปิ อริยสจฺจานิ. ยถาห "สเทวเก โลเก ฯเปฯ มนุสฺสาย ตถาคโต อริโย, ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺตี"ติ.[๑]

๕๓๑. ก็เพราะพระอริยะทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมแทงตลอดสัจจะเหล่านี้ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า อริยสัจ. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ อย่างเหล่านี้. อริยสัจ ๔ เป็นไฉน คือ ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้แล. พระอริยะทั้งหลายย่อมแทงตลอดอริยสัจ ๔ นี้ ฉะนั้น เราจึงเรียกว่า อริยสัจ". อีกประการหนึ่ง ชื่อว่าอริยสัจ เพราะอรรถว่าเป็นสัจจะของ

---

[๑] สํ. มหา. ๑๙/๕๔๕.

อถวา เอเตสํ อภิสมฺพุทฺธตฺตา อริยภาวสิทฺธิโตปิ อริยสจฺจานิ. ยถาห "อิเมสํ โข ภิกฺขเว จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ ยถาภูตํ อภิสมฺพุทฺธตฺตา ตถาคโต อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อริโยติ วุจฺจตี"ติ.[1] อปิจ โข ปน อริยานิ สจฺจานีติปิ อริยสจฺจานิ. อริยานีติ ตถานิ อวิตถานิ อวิสํวาทกานีติ อตฺโถ. ยถาห "อิมานิ โข ภิกฺขเว จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ตถานิ อวิตถานิ อนญฺญถานิ, ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺตี"ติ.[2] เอวเมตฺถ นิพฺพจนโต วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

พระอริยะก็มี. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ตถาคตเป็นอริยะในหมู่สัตว์ มีเทวดาและมนุษย์ พร้อมทั้งสมณะและพราหมณ์ ในโลกกับด้วยเทวดา มาร พรหม ฉะนั้น จึงเรียกว่าอริยสัจ". อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอริยสัจ แม้เพราะสำเร็จความเป็นอริยะ เพราะสัจจะเหล่านี้ อันพระอริยะตรัสรู้แล้ว. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตอรหันต-สัมมาสัมพุทธเจ้า อันชาวโลกย่อมเรียกว่าอริยะ เพราะเป็นผู้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ นี้แลตามเป็นจริง" ดังนี้. ก็อีกอย่างหนึ่งแล ชื่อว่าอริยสัจ เพราะอรรถว่าเป็นสัจจะที่แท้จริงก็มี. คำว่า อริยะ มีความหมายว่าแท้จริง ไม่ผิด ไม่คลาดเคลื่อน. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้แล เป็นของแท้จริง ไม่ผิด ไม่ใช่เป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้น เราจึงเรียกว่า

---

[1] สํ. มหา. ๑๙/๕๔๓.
[2] สํ. มหา. ๑๙/๕๔๕.

อริยสัจ". พึงทราบวินิจฉัย โดยวิเคราะห์ศัพท์ในอริยสัจนี้ อย่างนี้.

ว่าโดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น

๕๓๒. กถํ ลกฺขณาทิปฺปเภทโต ? เอตฺถ หิ พาธนลกฺขณํ ทุกฺขสจฺจํ, สนฺตาปนรสํ, ปวตฺติปจฺจุปฏฺฐานํ. ปภวลกฺขณํ สมุทยสจฺจํ, อนุปจฺเฉทกรณรสํ, ปลิโพธปจฺจุปฏฺฐานํ. สนฺติลกฺขณํ นิโรธสจฺจํ, อจฺจุติรสํ, อนิมิตฺตปจฺจุปฏฺฐานํ. นิยฺยานลกฺขณํ มคฺคสจฺจํ กิเลสปฺปหานกรณรสํ, วุฏฺฐานปจฺจุปฏฺฐานํ. อปิจ ปวตฺติปวตฺตนนิวตฺตินิวตฺตนลกฺขณานิ ปฏิปาฏิยา. ตถา สงฺขตตณฺหาอสงฺขตทสฺสนลกฺขณานิ จาติ เอวเมตฺถ ลกฺขณาทิปฺปเภทโต วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

๕๓๒. โดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น เป็นอย่างไร ? ก็ในอริยสัจทั้ง ๔ นี้ ทุกขสัจ มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะ มีความทำให้เดือดร้อนเป็นรส มีความเป็นไปเป็นปัจจุปัฏฐาน. สมุทัยสัจ มีความก่อให้เกิดเป็นลักษณะ มีการกระทำไม่ให้ขาดสายเป็นรส มีความพัวพันเป็นปัจจุปัฏฐาน. นิโรธสัจ มีความสงบเป็นลักษณะ มีความไม่เคลื่อนเป็นรส มีความเป็นธรรมชาติไม่มีนิมิตเป็นปัจจุปัฏฐาน. มรรคสัจ มีความออกไปเป็นลักษณะ มีการกระทำความละกิเลสเป็นรส มีความออกไปเป็นปัจจุปัฏฐาน. อีกอย่างหนึ่ง อริยสัจทั้ง ๔ นี้ มีความเป็นไป ความเป็นเหตุให้เป็นไป ความกลับ และความเป็นเหตุให้กลับเป็นลักษณะตามลำดับ. และมีความเป็นธรรมชาติ

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อันปัจจัยปรุงแต่ง ความทะยานอยาก ความเป็นธรรมชาติอันปัจจัยไม่ได้ปรุงแต่ง และความเห็นเป็นลักษณะ โดยลำดับเหมือนกัน พึงทราบวินิจฉัย โดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น ในอริยสัจทั้ง ๔ นี้อย่างนี้ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

ว่าโดยอรรถ
และโดยการยกความหมายขึ้น

๕๓๓. อตฺถตฺถุทฺธารโต เจวาติ เอตฺถ ปน อตฺถโต ตาว โก สจฺจฏฺโฐติ เจ. โย ปญฺญาจกฺขุนา อุปปริกฺขมานานํ มายาว วิปรีโต, มรีจิว วิสํวาทโก, ติตฺถิยานํ อตฺตาว อนุปลพฺภสภาโว จ น โหติ, อถ โข พาธนปฺปภวสนฺติ-นิยฺยานปฺปกาเรน ตจฺฉาวิปรีตภูตภาเวน อริยญาณสฺส โคจโร โหติเยว. เอส อคฺคิลกฺขณํ วิย โลกปกติ วิย จ ตจฺฉาวิปรีตภูตภาโว สจฺจฏฺโฐติ เวทิตพฺโพ. ยถาห "อิทํ ทุกฺขนฺติ

๕๓๓. ก็ในข้อว่า โดยอรรถและโดยการยกความหมายขึ้นนี้ จะว่าโดยอรรถก่อน หากจะถามว่า อะไรเป็นอรรถของสัจจะ. มีคำตอบว่า สภาวะใด เมื่อคนทั้งหลายเข้าไปพิจารณาอยู่ ด้วยปัญญาจักษุ ก็เป็นสภาวะที่ไม่วิปริต เหมือนอย่างการเล่นกล เป็นสภาวะที่ไม่คลาดเคลื่อน เหมือนอย่างพยับแดด และเป็นสภาวะที่ไม่เข้าไปได้ เหมือนอย่างอัตตาของพวกเดียรถีย์, แท้ที่จริง ย่อมเป็นอารมณ์แห่งอริยญาณ โดยความเป็นสภาวะที่แท้ไม่วิปริต

ภิกฺขเว ตถเมตํ อวิตถเมตํ อนญฺญถเมตนฺ"ติ[๑] วิตฺถาโร. อปิจ :

และเป็นความจริง อันมีประการที่เบียดเบียนก่อให้เกิดขึ้น สงบ และนำออกไป. ความเป็นสภาวะที่แท้ไม่วิปริตและเป็นความจริง เหมือนลักษณะของไฟ และเหมือนปกติของโลก นั่น พึงทราบว่าเป็นอรรถของสัจจะ. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า นี้ทุกข์ นั่นเป็นของแท้จริง ไม่ผิด ไม่ใช่เป็นอย่างอื่น" ความพิสดาร ก็พึงนำมากล่าวต่อไป. อีกประการหนึ่ง :

นาพาธกํ ยโต ทุกฺขํ
ทุกฺขา อญฺญํ น พาธกํ
พาธกตฺตนิยาเมน
ตโต สจฺจมิทํ มตํ.

เพราะทุกข์ที่เป็นตัวไม่เบียดเบียน หามีไม่ สิ่งอื่นจากทุกข์ ที่จะเบียดเบียนก็ไม่มี ฉะนั้น ทุกข์นี้ จึงตรัสให้ชื่อว่าสัจจะ ด้วยความแน่นอนแห่งทุกข์ ซึ่งเป็นตัวเบียดเบียน.

ตํ วินา นาญฺญโต ทุกฺขํ
น โหติ น จ ตนฺตโต
ทุกฺขเหตุนิยาเมน
อิติ สจฺจํ วิสตฺติกา.

เว้นตัณหานั้น ทุกข์จะเกิดจากสิ่งอื่นก็ไม่มี และทุกข์นั้น จะไม่มีแต่ตัณหานั้นก็หาไม่ ฉะนั้น ตัณหาตัวซัดส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ จึงตรัสให้ชื่อว่า

---

[๑] สํ. มหา. ๑๙/๕๓๙.

	สัจจะ ด้วยความแน่นอนว่าเป็นเหตุแห่งทุกข์.
นาญฺญา นิพฺพานโต สนฺติ สนฺตํ น จ น ตํ ยโต สนฺตภาวนิยาเมน ตโต สจฺจมิทํ มตํ.	เพราะความสงบอื่นจากนิพพาน ไม่มี และนิพพานนั้น ที่จะไม่สงบก็หามีไม่ ฉะนั้น นิพพานนี้ จึงตรัสให้ชื่อว่าสัจจะ ด้วยความแน่นอนว่าเป็นธรรมชาติสงบ.
มคฺคา อญฺญํ น นิยฺยานํ อนิยฺยาโน น จาปิ โส ตจฺฉนิยฺยานภาวตฺตา อิติ โส สจฺจสมฺมโต.	เพราะเครื่องนำออกไป อื่นจากมรรค หามีไม่ และแม้มรรคนั้นที่จะไม่ใช่เครื่องนำออกไปจากภพ ก็หามีไม่ ฉะนั้น มรรคนั้น จึงตรัสให้ชื่อว่าสัจจะ เพราะความเป็นธรรมเครื่องนำออกไปจากภพ อย่างแท้จริง.
อิติ ตจฺฉาวิปลฺลาส- ภูตภาวํ จตูสฺวปิ ทุกฺขาทีสุ วิเสเสน สจฺจฏฺฐํ อาหุ ปณฺฑิตาติ.	บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวความเป็นของแท้ไม่วิปลาส และเป็นความจริงว่าเป็นอรรถของสัจจะ ในอริยสัจแม้ทั้ง ๔ มีทุกข์เป็นต้นโดยพิเศษ ด้วยประการฉะนี้แล.

เอวมตฺถโต วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ. พึงทราบวินิจฉัย โดยอรรถอย่างนี้.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ว่าโดยการยกความหมายขึ้น

๕๓๔. กถํ อตฺถุทฺธารโต. อิธ อยํ สจฺจ-สทฺโท อเนเกสุ อตฺเถสุ ทิสฺสติ. เสยฺยถีทํ "สจฺจํ ภเณ น กุชฺเฌยฺยา"ติ-อาทีสุ[๑] วาจาสจฺเจ. "สจฺเจ ฐิตา สมณพฺราหฺมณา จา"ติอาทีสุ[๒] วิรติสจฺเจ.

๕๓๔. ว่าโดยการยกความหมายขึ้นเป็นอย่างไร. สัจจะศัพท์นี้ ในอริยสัจนี้ ย่อมปรากฏในความหมายหลายอย่าง. ดังตัวอย่างเช่น ปรากฏในความหมายว่า วาจาสัจ เช่นในประโยคทั้งหลายเป็นต้นว่า "พึงพูดคำจริง ไม่พึงโกรธ". ปรากฏในความหมายว่า วิรัติสัจ เช่นในประโยคทั้งหลายเป็นต้นว่า "สมณพราหมณ์ทั้งหลายตั้งอยู่ในสัจจะ". ปรากฏในความหมายว่า ทิฏฐิสัจ เช่นในประโยคทั้งหลายเป็นต้นว่า

"กสฺมา นุ สจฺจานิ วทนฺติ นานา
ปวาทิยาเส กุสลาวทานา"ติ-

"เพราะเหตุไรหนอ พวกสมณ-
พราหมณ์ จึงกล่าวสัจจะต่าง ๆ กัน
คือเป็นผู้อ้างตน ว่าเป็นคนฉลาด
กล่าวยืนยันอย่างผิด ๆ".

---

๑ ขุ. ธ. ๒๕/๔๕.
๒ ขุ. ชา. ๒๘/๑๔๐.

อาทีสุ[๑] ทิฏฺฐิสจฺเจ. "เอกํ หิ สจฺจํ น ทุติยมตฺถี"ติอาทีสุ[๒] ปรมตฺถสจฺเจ นิพฺพาเน เจว มคฺเค จ. "จตุนฺนํ สจฺจานํ[๓] กติ กุสลา"ติอาทีสุ[๔] อริยสจฺเจ. สฺวายมิธาปิ อริยสจฺเจ วตฺตตีติ เอวเมตฺถ อตฺถุทฺธารโตปิ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

ปรากฏในความหมายว่า ปรมัตถสัจ คือ นิพพานและมรรค เช่นในประโยคทั้งหลาย เป็นต้นว่า "สัจจะ มีอย่างเดียวเท่านั้น มิใช่มีอย่างที่ ๒". ปรากฏในความหมายว่า อริยสัจ เช่น ในประโยคทั้งหลายเป็นต้นว่า "บรรดาสัจจะทั้ง ๔ สัจจะที่เป็นกุศล เท่าไร". แม้ในที่นี้ ศัพท์ว่า สัจจะนี้นั้น เป็นไปในความหมายว่าอริยสัจแล พึงทราบ วินิจฉัย แม้โดยการยกความหมายขึ้น ใน อริยสัจนี้ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

ว่าโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง

๕๓๙. อนูนาธิกโตติ กสฺมา ปน จตฺตาเรว อริยสจฺจานิ วุตฺตานิ อนูนานิ อนธิกานีติ เจ. อญฺญสฺสาสมฺภวโต

๕๓๙. ข้อว่า โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง มี อธิบายดังต่อไปนี้ หากจะมีคำถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัส

---

[๑] ขุ. สุ. ๒๕/๕๐๗, ขุ. มหา. ๒๙/๓๕๓.
[๒] ขุ. สุ. ๒๕/๕๐๖, ขุ. มหา. ๒๙/๓๕๒.
[๓] ฉ. อริยสจฺจานํ.
[๔] ขุ. ป. ๓๑/๕๕๕.

อญฺญตรสฺส จ อนปเนยฺยภาวโต[๑] น หิ เอเตหิ อญฺญํ อธิกํ วา เอเตสํ วา เอกมฺปิ อปเนตพฺพํ สมฺโภติ. ยถาห "อิธ ภิกฺขเว อาคจฺเฉยฺย สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา 'เนตํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ, อญฺญํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ. อหเมตํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ฐเปตฺวา อญฺญํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ปญฺญเปสฺสามี'ติ เนตํ ฐานํ วิชฺชตี"ติอาทิ. ยถาห[๒] "โย หิ โกจิ ภิกฺขเว สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา เอวํ วเทยฺย 'เนตํ ทุกฺขํ ปฐมํ อริยสจฺจํ ยํ สมเณน โคตเมน เทสิตํ, อหเมตํ ทุกฺขํ ปฐมํ อริยสจฺจํ ปจฺจกฺขาย อญฺญํ ทุกฺขํ ปฐมํ อริยสจฺจํ ปญฺญเปสฺสามี'ติ เนตํ ฐานํ วิชฺชตี"ติอาทิ[๓]

อริยสัจไว้ ๔ ข้อเท่านั้น ไม่หย่อนไม่ยิ่งไปกว่านั้น. ตอบว่า เพราะไม่มีอริยสัจอื่น และเพราะอริยสัจข้อใดข้อหนึ่ง เป็นสัจจะที่จะพึงนำออกไม่ได้. จริงอยู่ สัจจะอื่นยิ่งกว่าสัจจะ ๔ เหล่านี้ หรือบรรดาสัจจะ ๔ นี้ แม้สัจจะหนึ่ง ที่จะพึงนำออกไปก็หามีไม่. ดังที่ตรัสไว้มีอาทิว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ในโลกนี้ จะพึงมากล่าวว่า 'นี้ไม่ใช่ทุกขอริยสัจ ทุกขอริยสัจเป็นอย่างอื่น. เราจะบัญญัติทุกขอริยสัจอื่น เว้นทุกขอริยสัจนี้' ดังนี้ นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้". ดังที่ตรัสไว้มีอาทิว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สมณะหรือพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง พึงกล่าวอย่างนี้ว่า 'ทุกข์ ซึ่งพระสมณโคดมแสดงไว้ ไม่ใช่อริยสัจข้อที่ ๑ เราจักบอกคืนอริยสัจข้อที่ ๑ คือ

---

๑ ฉ. อปเนยฺยาภาวโต.

๒ ฉ. ยถา จาห.

๓ สํ. มหา. ๑๙/๕๓๘.

ทุกข์นี้ แล้วบัญญัติอริยสัจข้อที่ ๑ คือ ทุกข์อื่น' ดังนี้ นั่น ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้".

อปิจ ปวตฺติมาจิกฺขนฺโต ภควา สเหตุกํ อาจิกฺขิ, นิวตฺติญฺจ สอุปายํ. อิติ ปวตฺตินิวตฺติตทุภยเหตูนํ เอตปรมโต[๑] จตฺตาเรว วุตฺตานิ. ตถา ปริญฺเญยฺยปหาตพฺพสจฺฉิกาตพฺพภาเวตพฺพานํ ตณฺหาวตฺถุตณฺหาตณฺหานิโรธตณฺหานิโรธุปายานํ อาลยอาลยารามตาอาลยสมุคฺฆาตอาลยสมุคฺฆาตุปายานญฺจ วเสนาปิ จตฺตาเรว วุตฺตานีติ เอวเมตฺถ อนูนาธิกโต วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาค เมื่อตรัสบอกความเป็นไป ได้ตรัสบอกพร้อมทั้งเหตุ และตรัสบอกความกลับพร้อมทั้งอุบายด้วย. เหตุนั้น จึงตรัสอริยสัจไว้ ๔ ข้อเท่านั้น โดยที่ความเป็นไป ความกลับและเหตุแห่งความเป็นไป ความกลับทั้ง ๒ นั้น มีสัจจะทั้ง ๔ นี้เป็นอย่างยิ่ง. อนึ่ง ตรัสอริยสัจไว้ ๔ ข้อเท่านั้น แม้ด้วยอำนาจธรรมที่ควรกำหนดรู้ ธรรมที่ควรละ ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง และธรรมที่ควรทำให้เจริญ แม้ด้วยอำนาจ ที่ตั้งแห่งตัณหา(ตัว)ตัณหา ความดับแห่งตัณหาและอุบายดับตัณหา และแม้ด้วยอำนาจความอาลัยเหตุที่ยินดีในอาลัย การตัดขาดความอาลัย และอุบายตัดขาดความอาลัย พึงทราบวินิจฉัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่งในอริยสัจนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

---

[๑] ม. เอตํปรมโต.

ว่าโดยลำดับ

๕๓๖. กมโตติ อยมฺปิ เทสนากฺกโมว. เอตฺถ จ โอฬาริกตฺตา สพฺพสตฺตสาธารณตฺตา จ สุวิญฺเญยฺยนฺติ ทุกฺขสจฺจํ ปฐมํ วุตฺตํ. ตสฺเสว เหตุทสฺสนตฺถํ ตทนนฺตรํ สมุทยสจฺจํ. เหตุนิโรธา ผลนิโรโธติ ญาปนตฺถํ ตโต นิโรธสจฺจํ. ตทาธิคมุปายทสฺสนตฺถํ อนฺเต มคฺคสจฺจํ. ภวสุขสฺสาทคธิตานํ วา สตฺตานํ สํเวคชนนตฺถํ ปฐมํ ทุกฺขมาห. ตํ เนว อกตํ อาคจฺฉติ, น อิสฺสรนิมฺมานาทิโต โหติ, อิโต ปน โหตีติ ญาปนตฺถํ ตทนนฺตรํ สมุทยํ. ตโต สเหตุเกน ทุกฺเขน อภิภูตตฺตา สํวิคฺคมานสานํ ทุกฺขนิสฺสรณคเวสีนํ นิสฺสรณทสฺสเนน อสฺสาสชนนตฺถํ นิโรธํ. ตโต นิโรธาธิคมตฺถํ นิโรธสมฺปาปกํ มคฺคนฺติ เอวเมตฺถ กมโต วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

๕๓๖. ข้อว่า โดยลำดับ อธิบายว่า แม้ลำดับนี้ ก็ได้แก่ลำดับแห่งเทศนานั่นเอง. ก็ในอริยสัจ ๔ นี้ ทุกขสัจ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เป็นข้อที่ ๑ เหตุว่าเป็นสัจจะพึงรู้ได้ง่าย เพราะเป็นเรื่องหยาบ และเพราะเป็นเรื่องสาธารณ์แก่สัตว์ทั้งปวง. สมุทัยสัจตรัสไว้ในลำดับแห่งทุกขสัจนั้น เพื่อแสดงเหตุของทุกขสัจนั้นนั่นเอง. ต่อจากสมุทัยสัจนั้น ตรัสนิโรธสัจ เพื่อจะให้ทรงทราบว่า เพราะดับเหตุ จึงมีการดับผล. มรรคสัจตรัสไว้ในสุดท้าย เพื่อจะแสดงอุบายเป็นเหตุบรรลุนิโรธสัจนั้น. อีกประการหนึ่ง ตรัสทุกข์เป็นข้อแรก เพื่อจะให้เกิดความสลดใจแก่สัตว์ทั้งหลาย ที่ยินดีด้วยอำนาจความพอใจในสุขแห่งภพ. ตรัสสมุทัยไว้ในลำดับแห่งทุกข์นั้น เพื่อจะให้ทราบว่า ทุกข์นั้น อันตัณหาไม่ได้แต่งขึ้นก็ไม่มา มีขึ้นเพราะเหตุภายนอก มีพระอิศวรบันดาล

เป็นต้นก็หามิได้ แต่มีได้เพราะตัณหานั้น. ต่อจากนั้น ตรัสนิโรธ เพื่อจะยังความโล่งใจให้เกิด ด้วยการเห็นทางออกแก่ผู้แสวงหาทางออกจากทุกข์ ซึ่งมีใจสลดเพราะเป็นผู้ถูกทุกข์พร้อมทั้งเหตุ ครอบงำแล้ว. ต่อจากนั้น ตรัสมรรค อันเป็นเหตุให้สำเร็จนิโรธ เพื่อบรรลุนิโรธ พึงทราบวินิจฉัยโดยลำดับในอริยสัจนี้ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

ว่าโดยวินิจฉัยธรรมมีชาติเป็นต้น

๕๓๗. <u>ชาติอาทีนํ</u> <u>นิจฺฉยาติ</u> เย เต อริยสจฺจานิ นิทฺทิสนฺเตน ภควตา "ชาติปิ ทุกฺขา, ชราปิ ทุกฺขา, มรณมฺปิ ทุกฺขํ, โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา, อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข, ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข, ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ, สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธาปิ

๕๓๗. ข้อว่า <u>โดยวินิจฉัยธรรมมีชาติเป็นต้น</u> มีอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้นนั้นใด พระผู้มีพระภาคผู้ทรงแสดงไขอริยสัจ ได้ตรัสไว้ในนิเทศแห่งอริยสัจ ๔ ดังนี้ว่า ธรรม ๑๒ อย่างในนิเทศแห่งทุกขสัจว่า "แม้ชาติก็เป็นทุกข์ แม้ชราก็เป็นทุกข์ แม้มรณะก็เป็นทุกข์ แม้โสกปริเทวทุกขโทมนัสและอุปายาสก็เป็นทุกข์ ประจวบกับ

ทุกฺขา"ติ[๑] ทุกฺขนิทฺเทเส ทฺวาทส ธมฺมา, "ยายํ ตณฺหา โปโนพฺภวิกา นนฺทิราคสหคตา ตตฺร ตตฺราภินนฺทินี. เสยฺยถีทํ, กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหา"ติ[๒] สมุทยนิทฺเทเส ติวิธา ตณฺหา, "โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย"ติ[๓] เอวํ นิโรธนิทฺเทเส อตฺถโต เอกเมว นิพฺพานํ, "กตมํ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจํ, อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. เสยฺยถีทํ. สมฺมาทิฏฺฐิ ฯเปฯ สมฺมาสมาธี"ติ[๔] เอวํ มคฺคนิทฺเทเส อฏฺฐ ธมฺมาติ อิติ[๕] จตุนฺนํ สจฺจานํ นิทฺเทเส ชาติอาทโย ธมฺมา วุตฺตา, เตสํ ชาติอาทีนํ นิจฺฉยาปิ เอตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

สิ่งที่ไม่เป็นที่รักทั้งหลายก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รักทั้งหลาย ก็เป็นทุกข์ แม้ความที่ปรารถนาไม่ได้สมหวังก็เป็นทุกข์ ว่าโดยย่อแม้อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์", ตัณหา ๓ อย่างในนิเทศแห่งสมุทัยสัจว่า "ตัณหานี้ใด ทำให้ก่อภพใหม่ สหรคตด้วยนันทิราคะ เพลิดเพลินไปในอัตภาพนั้น ๆ. ตัณหานี้คืออะไรบ้าง คือกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา", นิพพานอย่างเดียวเท่านั้น โดยอรรถ ในนิเทศแห่งนิโรธสัจอย่างนี้ว่า "ความดับ โดยสำรอกตัณหานั้นนั่นแหละ ออกไปอย่างไม่เหลืออันใด ความสละ ความสลัดคืน ความพ้น ความไม่มีอาลัย", ธรรม ๘ อย่างในนิเทศแห่งมรรคสัจอย่างนี้ว่า "ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจเป็นไฉน นี้แหละอริยมรรคมีองค์ ๘.

---

[๑] ที. มหา. ๑๐/๓๔๐.
[๒] ที. มหา. ๑๐/๓๔๓.
[๓] ที. มหา. ๑๐/๓๔๖.
[๔] อภิ. วิ. ๓๔/๑๓๖.
[๕] อิติ-สทฺโท อติเรโก วิย ทิสฺสติ.

อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้มีอะไรบ้าง. คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ", พึงทราบวินิจฉัยในอริยสัจนี้ แม้โดยวินิจฉัยธรรมมีชาติเป็นต้นเหล่านั้น.

ทุกฺขนิทฺเทสกถา

ชาตินิทฺเทส

เสยฺยถีทํ. อยํ หิ ชาติ-สทฺโท อเนกตฺโถ. ตถา เหส "เอกมฺปิ ชาตึ เทฺวปิ ชาติโย"ติ[๑] เอตฺถ ภเว อาคโต. "อตฺถิ วิสาเข นิคฺคณฺฐา นาม สมณชาตี"ติ[๒] เอตฺถ นิกาเย. "ชาติ ทฺวีหิ ขนฺเธหิ สงฺคหิตา"ติ[๓] เอตฺถ สงฺขตลกฺขเณ. "ยํ มาตุ

กถาว่าด้วยทุกขนิเทศ

ชาตินิเทศ

วินิจฉัยนี้เป็นอย่างไร. ก็ชาติศัพท์นี้มีอรรถหลายอย่าง. จริงอย่างนั้น ศัพท์ว่าชาติศัพท์นี้ มาในความหมายว่า ภพ เช่นในคำนี้ว่า "เอกมฺปิ ชาตึ เทฺวปิ ชาติโย (แปลว่า ย่อมระลึกได้ ชาติหนึ่งบ้าง ๒ ชาติบ้าง)". มาในความหมายว่า นิกาย เช่นในคำนี้ว่า "อตฺถิ วิสาเข นิคฺคณฺฐา

---

[๑] ที. สี. ๙/๑๗.
[๒] องฺ. ติก. ๒๐/๒๖๔.
[๓] อภิ. ธา. ๓๖/๑๔.

กุจฺฉิสฺมึ ปฐมํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ, ปฐมํ วิญฺญาณํ ปาตุภูตํ, ตทุปาทาย สาวสฺส ชาตี"ติ[๑] เอตฺถ ปฏิสนฺธิยํ. "สมฺปติชาโต อานนฺท โพธิสตฺโต"ติ[๒] เอตฺถ ปสูติยํ. "อกฺขิตฺโต อนุปกฺกุฏฺโฐ ชาติวาเทนา"ติ[๓] เอตฺถ กุเล. "ยโตหํ ภคินิ อริยาย ชาติยา ชาโต"ติ[๔] เอตฺถ อริยสีเล.

นาม สมณชาติ (ดูกรวิสาขา สมณชาติ ชื่อว่า นิครนถ์ มีอยู่)". มาในความหมายว่า สังขตลักษณะ เช่นในคำนี้ว่า "ชาติ ทฺวีหิ ขนฺเธหิ สงฺคหิตา (ชาติสงเคราะห์ด้วยขันธ์ ๒)". มาในความหมายว่า ปฏิสนธิ เช่นในคำนี้ว่า "ยํ มาตุ กุจฺฉิสฺมึ ปฐมํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ, ปฐมํ วิญฺญาณํ ปาตุภูตํ, ตทุปาทาย สาวสฺส ชาติ (ชาติของสัตว์นั้นนั่นแล หมายเอาจิตดวงแรกที่เกิด วิญญาณแรกที่ปรากฏในท้องของมารดา)". มาในความหมายว่า ประสูติ เช่นในคำนี้ว่า "สมฺปติชาโต อานนฺท โพธิสตฺโต (ดูกรอานนท์ พระโพธิสัตว์ประสูติแล้ว ในบัดเดียวนั้นแล)". มาในความหมายว่า ตระกูล เช่นในคำนี้ว่า "อกฺขิตฺโต อนุปกฺกุฏฺโฐ ชาติวาเทน (ไม่มีใครคัดค้านติเตียนได้โดยอ้าง

---

๑ วิ. มหา. ๔/๑๘๗.
๒ ม. อุ. ๑๔/๒๕๓.
๓ ม. ม. ๑๓/๕๙๔.
๔ ม. ม. ๑๓/๔๘๕.

ถึงชาติ)". มาในความหมายว่า อริยศีล เช่นในคำนี้ว่า "ยโตหํ ภคินิ อริยาย ชาติยา ชาโต (ดูกรน้องหญิง เราเกิดแล้วโดยชาติอริยะในกาลใด)".

๕๓๘. สฺวายมิธ คพฺภเสยฺยกานํ ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐาย ยาว มาตุ กุจฺฉิมฺหา นิกฺขมนํ, ตาว ปวตฺเตสุ ขนฺเธสุ. อิตเรสํ ปฏิสนฺธิกฺขนฺเธสฺววาติ ทฏฺฐพฺโพ. อยมฺปิ จ ปริยายกถาว. นิปฺปริยายโต ปน ตตฺถ ตตฺถ นิพฺพตฺตมานานํ สตฺตานํ เย เย ขนฺธา ปาตุภวนฺติ, เตสํ เตสํ ปฐมปาตุภาโว ชาติ นาม.

๕๓๘. แต่ชาติศัพท์นี้นั้น ในที่นี้ พึงเห็นว่ามาในขันธ์ทั้งหลาย ที่เป็นไปตั้งแต่ปฏิสนธิ จนถึงออกจากครรภ์ของมารดา ของสัตว์พวกคัพภไสยกะทั้งหลาย. มาในปฏิสนธิขันธ์ทั้งหลายเท่านั้น ของพวกสัตว์นอกนี้. ก็แม้คำนี้ยังเป็นคำกล่าวโดยอ้อมนั่นเอง. เมื่อว่าโดยตรง ขันธ์ทั้งหลายใด ๆ ย่อมปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลาย ผู้บังเกิดอยู่ในภพนั้น ๆ ความปรากฏขึ้นทีแรกแห่งขันธ์ทั้งหลายนั้น ๆ ชื่อว่า ชาติ.

สา ปเนสา ตตฺถ ตตฺถ ภเว ปฐมาภินิพฺพตฺติลกฺขณา, นิยฺยาตนรสา, อตีตภวโต อิธ อุมฺมุชฺชนปจฺจุปฏฺฐานา, ทุกฺขวิจิตฺตตาปจฺจุปฏฺฐานา วา.

ก็ชาตินี้นั้น มีความบังเกิดทีแรกในภพนั้น ๆ เป็นลักษณะ มีความมอบให้เป็นรส มีความผุดขึ้นในภพนี้ จากอดีตภพเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความเป็นธรรมชาติวิจิตรไปด้วยทุกข์เป็นปัจจุปัฏฐานบ้าง.

ชาติเป็นทุกข์

๕๓๙. กสฺมา ปเนสา ทุกฺขาติ เจ. อเนเกสํ ทุกฺขานํ วตฺถุภาวโต. อเนกานิ หิ ทุกฺขานิ. เสยฺยถีทํ. ทุกฺขทุกฺขํ, วิปริณามทุกฺขํ, สงฺขารทุกฺขํ, ปฏิจฺฉนฺนทุกฺขํ, อปฺปฏิจฺฉนฺนทุกฺขํ, ปริยายทุกฺขํ, นิปฺปริยายทุกฺขนฺติ.

๕๓๙. หากจะมีคำถามว่า ก็ชาตินี้เป็นทุกข์เพราะเหตุไร. พึงตอบว่า เพราะเป็นที่ตั้งของทุกข์ทั้งหลาย เป็นอันมาก. จริงอยู่ ทุกข์ทั้งหลาย มีเป็นอันมาก. คือ อะไรบ้าง. เช่นทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ สังขารทุกข์ ปฏิจฉันนทุกข์ อัปปฏิจฉันนทุกข์ ปริยายทุกข์ นิปริยายทุกข์.

ตตฺถ กายิกเจตสิกา ทุกฺขเวทนา สภาวโต จ นามโต จ ทุกฺขตฺตา ทุกฺขทุกฺขนฺติ วุจฺจติ.

ในบรรดาทุกข์เหล่านั้น ทุกขเวทนาทางกายและทางใจ เรียกว่า ทุกขทุกข์ (แปลว่า ทุกข์แท้ ๆ) เพราะความเป็นทุกข์โดยสภาวะและโดยชื่อ.

สุขา เวทนา วิปริณาเมน ทุกฺขุปฺปตฺติเหตุโต วิปริณามทุกฺขํ.

สุขเวทนา เรียกว่า วิปริณามทุกข์ (แปลว่า ทุกข์เพราะแปรปรวน) เพราะเป็นเหตุเกิดทุกข์ โดยความแปรปรวน.

อุเปกฺขาเวทนา เจว อวเสสา จ เตภูมิกา สงฺขารา อุทยพฺพย-

อุเบกขาเวทนา และสังขาร อันเป็นไปในภูมิ ๓ ที่เหลือ เรียกว่า สังขารทุกข์

ปฏิปีฬิตตฺตา[๑] สงฺขารทุกฺขํ. กณฺณสูล-ทนฺตสูลราคชปริฬาหโทสชปริฬาหาทิกายิก-เจตสิโก อาพาโธ ปุจฺฉิตฺวา ชานิตพฺพโต อุปกฺกมสฺส จ อปากฏภาวโต ปฏิจฺฉนฺนทุกฺขํ.[๒]

(แปลว่า ทุกข์ประจำสังขาร) เพราะถูกความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปบีบคั้น. ความเจ็บทางกายและทางใจ เป็นต้นว่า ปวดหู ปวดฟัน ความเร่าร้อนอันเกิดแต่ราคะ ความเร่าร้อนอันเกิดแต่โทสะ เรียกว่า ปฏิจฉันนทุกข์ เพราะต้องถามจึงจะรู้ และเพราะการก่อทุกข์ขึ้นไม่ปรากฏ.

ทฺวตฺตึสกมฺมกรณาทิสมุฏฺฐาโน อาพาโธ อปุจฺฉิตฺวา ชานิตพฺพโต อุปกฺกมสฺส จ ปากฏภาวโต อปฺปฏิจฺฉนฺนทุกฺขํ.

ความเจ็บ ซึ่งมีการลงอาชญา ๓๒ ประการเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน เรียกว่า อัปปฏิจฉันนทุกข์ (แปลว่า ทุกข์ที่ไม่ปกปิด) เพราะไม่ต้องถามก็รู้ และเพราะความที่การก่อทุกข์ขึ้นปรากฏ.

ฐเปตฺวา ทุกฺขทุกฺขํ เสสํ ทุกฺขสจฺจวิภงฺเค อาคตํ ชาติอาทิ สพฺพมฺปิ ตสฺส ตสฺส ทุกฺขสฺส วตฺถุภาวโต ปริยายทุกฺขํ. ทุกฺขทุกฺขํ ปน

เว้นทุกขทุกข์เสีย ทุกข์ที่เหลือมีชาติเป็นต้น อันมาแล้วในวิภังค์แห่งทุกขสัจทั้งหมด เรียกว่า ปริยายทุกข์ (แปลว่า ทุกข์โดยอ้อม) เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์

---

๑ สี. อิ. อุทยพฺพยปริปีฬิตตฺตา.

๒ ฉ. ปฏิจฺฉนฺนทุกฺขํ นาม.

นิปฺปริยายทุกฺขนฺติ วุจฺจติ.

นั้น ๆ. ส่วนทุกขทุกข์ เรียกว่า นิปริยายทุกข์ (แปลว่า ทุกข์โดยตรง).

ตตฺรายํ ชาติ ยนฺตํ พาลปณฺฑิตสุตฺตาทีสุ[๑] ภควตาปิ อุปมาวเสน ปกาสิตํ อาปายิกํ ทุกฺขํ, ยญฺจ สุคติยมฺปิ มนุสฺสโลเก คพฺโภกฺกนฺติมูลกาทิเภทํ ทุกฺขํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส วตฺถุภาวโต ทุกฺขา.

ในบรรดาทุกข์เหล่านั้น ชาตินี้ ชื่อว่า ทุกข์ เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์อันมีในอบาย ที่แม้อันพระผู้มีพระภาคทรงประกาศแล้วด้วยอำนาจอุปมา ในพระสูตรทั้งหลายมีพาลบัณฑิตสูตรเป็นต้น และแห่งทุกข์อันต่างด้วยทุกข์ มีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูลเป็นต้น ที่เกิดขึ้นในมนุษยโลก แม้ในสุคติ.

ทุกข์มีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูล

๕๔๐. ตตฺริทํ คพฺโภกฺกนฺติมูลกาทิเภทํ ทุกฺขํ : อยํ หิ สตฺโต มาตุ กุจฺฉิมฺหิ นิพฺพตฺตมาโน น อุปฺปลปทุมปุณฺฑรีกาทีสุ นิพฺพตฺตติ, อถ โข เหฏฺฐา อามาสยสฺส อุปริ ปกฺกาสยสฺส อุทรปฏลปิฏฺฐิกณฺฏกานํ เวมชฺเฌ ปรมสมฺพาเธ

๕๔๐. ในบรรดาทุกข์เหล่านั้น ทุกข์อันต่างทุกข์ มีทุกข์อันมีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูลเป็นต้น ดังนี้ : ก็สัตว์นี้ เมื่อบังเกิดในครรภ์ของมารดา หาใช่บังเกิดอยู่ในดอกอุบล ดอกปทุม และดอกบุณฑริกเป็นต้นไม่ แท้ที่จริง ย่อมบังเกิดในส่วนแห่งครรภ์

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๓๑๑.

ติพฺพนฺธกาเร นานากุณปคนฺธปริภาวิตปรมทุคฺคนฺธปวนวิจริเต อธิมตฺตเชคุจฺเฉ กุจฺฉิปฺปเทเส ปูติมจฺฉปูติกุมฺมาสจนฺทนิกาทีสุ กิมิ วิย นิพฺพตฺตติ. โส ตตฺถ นิพฺพตฺโต ทสมาเส มาตุกุจฺฉิสมฺภเวน อุสฺมานา ปุฏปากํ วิย ปจฺจมาโน ปิฏฺฐปิณฺฑิ วิย เสทิยมาโน สมฺมิญฺชนปสารณาทิรหิโต อธิมตฺตํ ทุกฺขมนุโภตีติ, อิทํ ตาว คพฺโภกฺกนฺติมูลกํ ทุกฺขํ.

ใต้กระเพาะอาหารใหม่ เหนือกระเพาะ-อาหารเก่า ท่ามกลางพื้นท้องและกระดูกสันหลังคับแคบยิ่งนัก มืดมิด อบอวลด้วยกลิ่นอันเหม็นยิ่งซึ่งกลิ่นศพต่าง ๆ ทำให้เกิดขึ้น น่าเกลียดยิ่งนัก ราวกะตัวหนอนเกิดอยู่ในปลาเน่า ขนมบูด และหลุมน้ำครำเป็นต้น ฉะนั้น. สัตว์นั้น เกิดในครรภ์มารดานั้น ถูกไออุ่นอันเกิดในครรภ์ของมารดาตลอด ๑๐ เดือน อบอยู่ดุจข้าวห่อ นึ่งอยู่ดุจก้อนแป้ง เว้นจากการคู้เข้าและเหยียดออกเป็นต้น ย่อมเสวยทุกข์มีประมาณยิ่งแล, ทุกข์ที่กล่าวมานี้ ชื่อว่า คัพโภกันติมูลกทุกข์ (ทุกข์มีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูล)ก่อน.

ทุกข์มีการบริหารครรภ์เป็นมูล

ยํ ปน โส มาตุ สหสา อุปกฺขลนคมนนิสีทนวุฏฺฐานปริวตฺตนาทีสุ สุราธุตฺตหตฺถคโต เอฬกโปตโก[๑] วิย อหิตุณฺฑิกหตฺถคโต

อนึ่ง สัตว์นั้น เสวยทุกข์ใดมีประมาณยิ่ง ในการกระทำของมารดา มีการฉุด-กระชากลากถู การกระแทกและการผลักเป็นต้น ในเวลาลื่นถลา เวลาเดิน

---

[๑] ฉ. เอฬโก.

สปฺปโปตโก วิย จ อากฑฺฒนปริกฑฺฒน-โอธูนนนิทฺธูนนาทินา อุปกฺกเมน อธิมตฺตทุกฺขมนุภวติ, ยญฺจ มาตุ สีตุทกปานกาเล สีตนรกุปปนฺโน วิย อุณฺหยาคุภตฺตาทิอชฺโฌหรณกาเล องฺคาร-วุฏฺฐิสมฺปริกิณฺโณ วิย โลณมฺพิลาทิอชฺโฌหรณ-กาเล ขาราปฏิจฺฉกาทิกมฺมการณปตฺโต[๑] วิย ติพฺพํ ทุกฺขมนุโภติ, อิทํ คพฺภปริหรณมูลกํ

เวลานั่ง เวลาลุกขึ้น และเวลาพลิกเป็นต้น โดยฉับพลัน เหมือนลูกแพะอยู่ในมือของนักเลงสุรา และเหมือนลูกงูอยู่ในมือของหมองู, อนึ่ง สัตว์นั้น เสวยทุกข์กล้าอันใด ในกาลที่มารดาดื่มน้ำเย็น เป็นเหมือนสัตว์ตกสีตนรก (นรกหนาว) ในกาลที่มารดากลืนข้าวยาคูและภัตรร้อนเป็นต้น ก็เป็นเหมือนกับถูกฝนถ่านเพลิง ประพรมโดยรอบ ในกาลที่มารดากลืนของเค็มและของเปรี้ยวเป็นต้น ก็เป็นเหมือนกับถูกลงโทษคือสับ-ร่างกายแล้วราดด้วยน้ำกรด ทุกข์นี้ ชื่อว่า คัพภปริหรณมูลกทุกข์ (แปลว่า ทุกข์มีการบริหารครรภ์เป็นมูล).

ทุกข์มีความวิบัติแห่งครรภ์เป็นมูล

ยํ ปนสฺส มูฬฺหคพฺภาย มาตุยา มิตฺตามจฺจสุหชฺชาทีหิปิ อทสฺสนารเห

อนึ่ง สัตว์นั้นย่อมเกิดทุกข์ใด ด้วยเหตุมีการตัดการผ่าเป็นต้น ในที่ที่ทุกข์เกิด

---

[๑] สรีรํ วาสุยาทีหิ ตจฺเฉตฺวา ขาราวเสจน-กรณํ ขาราวตจฺฉิกกมฺมนฺติ ฎีกา.

ทุกฺขุปฺปตฺติฏฺฐาเน เฉทนผาลนาทีหิ ทุกฺขํ อุปฺปชฺชติ, อิทํ คพฺภวิปตฺติมูลกํ ทุกฺขํ.

แก่มารดาผู้มีครรภ์หลง (ขัดมดลูก) ซึ่งไม่สมควรที่แม้มิตรอำมาตย์และเพื่อนฝูงเป็นต้นจะดู ทุกข์นี้ ชื่อว่า คัพภวิบัติมูลกทุกข์ (แปลว่าทุกข์มีความวิบัติแห่งครรภ์เป็นมูล).

ทุกข์มีการคลอดเป็นมูล

ยํ วิชายมานาย มาตุยา กมฺมเชหิ วาเตหิ ปริวตฺเตตฺวา นรกปปาตํ วิย อติภยานกํ โยนิมคฺคํ ปฏิปาฏิยมานสฺส[๑] ปรมสมฺพาเธน โยนิมุเขน ตาฬจฺฉิคฺคเฬน มหาหตฺถิโน[๒] วิย นิกฺกฑฺฒิยมานสฺส นรกสตฺตสฺส วิย จ สงฺฆาตปพฺพเตหิ วิจุณฺณิยมานสฺส ทุกฺขํ อุปฺปชฺชติ, อิทํ วิชายนมูลกํ ทุกฺขํ.

ทุกข์ใดเกิดขึ้นแก่สัตว์ ผู้ถูกลมกรรมชวาตของมารดาที่กำลังจะคลอด พัดผันให้เคลื่อนไปโดยลำดับ สู่ช่องคลอดอันน่ากลัวยิ่ง เหมือนอย่างปล่องเหว พลัดออกทางช่องคลอดอันคับแคบยิ่ง ดุจช้างใหญ่ถูกดันออกทางช่องดาล และเป็นเหมือนทุกข์เกิดขึ้นแก่สัตว์นรก ที่ถูกสังฆาตบรรพตบดอยู่ ทุกข์นี้ ชื่อว่า วิชายนมูลกทุกข์ (แปลว่าทุกข์มีการคลอดเป็นมูล).

---

[๑] สี. อิ. ปฏิปาทิยมานสฺส, ฉ. ปฏิปาติยมานสฺส.
[๒] ฉ. มหานาคสฺส.

ทุกข์มีการออกนอกครรภ์เป็นมูล

ยํ ปน ชาตสฺส ตรุณวณสทิสสุขุมาลสรีรสฺส หตฺถคฺคหณนฺหาปนโธวนโจฬปริมชฺชนาทิกาเล สูจิมุขขุรธาราหิ วิชฺฌนผาลนสทิสํ ทุกฺขมุปฺปชฺชติ, อิทํ มาตุกุจฺฉิโต พหินิกฺขมนมูลกํ ทุกฺขํ.

อนึ่ง สัตว์ที่เกิดแล้ว มีสรีระละเอียดอ่อน เหมือนกับแผลใหม่ ย่อมเกิดทุกข์ใดที่เป็นเช่นกับปลายเข็มแทงและถูกคมมีดโกนบาด ในเวลาที่เขาเอามือจับให้อาบน้ำชำระล้าง และเช็ดด้วยผ้าเป็นต้น ทุกข์นี้ชื่อว่า พหินิกขมนมูลกทุกข์ (แปลว่า ทุกข์มีการออกนอกครรภ์เป็นมูล).

ทุกข์มีการทำร้ายตนเองเป็นมูล

ยํ ตโต ปรํ ปวตฺติยํ อตฺตนาว อตฺตานํ วเธนฺตสฺส อเจลกวตฺตาทิวเสน อาตาปนปริตาปนานุโยคมนุยุตฺตสฺส โกธวเสน อภุญฺชนฺตสฺส อุพฺพนฺธนฺตสฺส จ ทุกฺขํ โหติ[๑] อิทํ อตฺตุปกฺกมมูลกํ ทุกฺขํ.

เบื้องหน้าแต่ออกนอกครรภ์มารดานั้นไปในปวัตติกาล สัตว์ผู้ทำร้ายตนด้วยตนเอง ผู้ประกอบความเพียรโดยการทำให้เร่าร้อนทั่ว การย่างกิเลสโดยรอบ ด้วยอำนาจอเจลกวัตรเป็นต้น ผู้ไม่กินอาหารและแขวนตัว ด้วยอำนาจความโกรธ ย่อมมีทุกข์ ทุกข์นี้ ชื่อว่า อัตตุปักกมมูลกทุกข์ (แปลว่า ทุกข์มีการทำร้ายตนเองเป็นมูล).

---

๑ ฉ. อุปฺปชฺชติ.

ทุกข์มีการทำร้ายแต่คนอื่นเป็นมูล

ยํ ปน ปรโต วธพนฺธนาทินิ อนุภวนฺตสฺส อุปฺปชฺชติ, อิทํ ปรุปกฺกมมูลกํ ทุกฺขนฺติ.

อนึ่ง ทุกข์ใดเกิดขึ้นแก่สัตว์ ผู้ได้รับโทษมีถูกประหารและถูกจองจำเป็นต้น ทุกข์นี้ ชื่อว่า ปรุปักกมมูลกทุกข์ (แปลว่า ทุกข์มีการทำร้ายคนอื่นเป็นมูลแล).

อิติ อิมสฺส สพฺพสฺสาปิ ทุกฺขสฺส อยํ ชาติ วตฺถุเมว โหติ.

สรุปความทุกข์แม้ทั้งหมดนี้ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้ มีชาติ(คือความเกิด)นี้เป็นที่ตั้งนั่นเอง.

๕๔๑. เตเนตํ วุจฺจติ :

๕๔๑. ด้วยเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวไว้ดังนี้ว่า :

ชาเยถ โน เจ นรเกสุ สตฺโต
ตตฺถคฺคิทาหาทิกมปฺปสยฺหํ
ลเภถ ทุกฺขํ นุ กุหึ ปติฏฺฐํ
อิจฺจาห ทุกฺขาติ มุนีธ ชาตึ.

หากว่า สัตว์ไม่พึงเกิดในนรกทั้งหลายไซร้ เขาก็ไม่พึงได้ทุกข์มีถูกเผาด้วยไฟในนรกนั้นเป็นต้น ที่ใคร ๆ อดกลั้นไม่ได้ ทุกข์ไม่พึงได้ที่ตั้งในที่ไหน ๆ เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าผู้เป็นปราชญ์ จึงตรัสความเกิดในนรกนี้ว่า เป็นทุกข์.

ทุกฺขนฺติรจฺเฉสุ กสาปโตท-
ทณฺฑาภิฆาตาทิภวํ อเนกํ
ยนฺตํ กถํ ตตฺถ ภเวยฺย ชาตึ
วินา ตหึ ชาติ ตโตปิ ทุกฺขา.

ทุกข์ในพวกสัตว์เดรัจฉาน มิใช่น้อย เกิดเพราะการถูกเฆี่ยนด้วยแส้ แทงด้วยปฏัก และตีด้วยท่อนไม้เป็นต้น อันใด ทุกข์อันนั้น เว้นความเกิดในพวกสัตว์เดรัจฉานนั้นเสีย จะพึงมีได้อย่างไร แม้เพราะเหตุนั้น ความเกิด ในพวกสัตว์เดรัจฉานนั้น ขึ้นชื่อว่า เป็นทุกข์.

เปเตสุ ทุกฺขมฺปน ขุปฺปิปาสา-
วาตาตปาทิปฺปภวํ วิจิตฺตํ
ยสฺมา อชาตสฺส น ตตฺถ อตฺถิ
ตสฺมาปิ ทุกฺขํ มุนิ ชาติมาห.

อนึ่ง ทุกข์ในพวกเปรต มีอย่างต่างๆ เกิดเพราะความหิวระหาย ลมและแดดเป็นต้น เพราะสัตว์ผู้ไม่เกิดในพวกเปรตนั้น ก็ย่อมไม่มีทุกข์นั้น แม้เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าผู้เป็นปราชญ์ จึงตรัสความเกิดว่าเป็นทุกข์.

ติพฺพนฺธกาเร จ อสยฺหสีเต
โลกนฺตเร ยํ อสุเรสุ ทุกฺขํ
น ตํ ภเว ตตฺถ น จสฺส ชาติ
ยโต อยํ ชาติ ตโตปิ ทุกฺขา.

อนึ่ง เพราะทุกข์ใดในพวกอสุรกายในโลกันตร์ซึ่งมืดมิด หนาวจนทนไม่ได้ หากความเกิดในโลกันตร์นั้นไม่พึงมีไซร้ ความทุกข์นั้น ก็จะไม่พึง

มี แม้เพราะเหตุนั้น ความเกิดนี้ จึงเป็นทุกข์.

ยญฺจาปิ คูถนรเก วิย มาตุคพฺเภ
สตฺโต วสญฺจิรมโต พหิ นิกฺขมญฺจ
ปปฺโปติ ทุกฺขมติโฆรมิทมฺปิ นตฺถิ
ชาตึ วินา อิติปิ ชาติ อยํ หิ ทุกฺขา.

อนึ่ง สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดา ซึ่งเป็นเหมือนคูถนรกเป็นเวลานานและออกมานอกครรภ์นั้น ย่อมได้รับทุกข์อันร้ายกาจใด ทุกข์แม้นี้ เว้นความเกิดเสีย ย่อมไม่มี แม้เพราะเหตุนั้น ความเกิดนี้ จึงชื่อว่าเป็นทุกข์.

กึ ภาสิเตน พหุนา นนุ ยํ กุหิญฺจิ
อตฺถีธ กิญฺจิทปิ[๑] ทุกฺขมิทํ กทาจิ
เนวตฺถิ ชาติวิรเห ยทโต มเหสี[๒]
ทุกฺขาติ สพฺพปฐมํ อิมมาห ชาตินฺติ.

พูดมากไป จะมีประโยชน์อะไร ทุกข์ใดแม้เล็กน้อย มีอยู่ในที่ไหน ๆ ในโลกนี้ ทุกข์นี้ เพราะเว้นความเกิดเสีย ก็จะไม่มีในกาลไหน ๆ เพราะเหตุนั้น พระผู้แสวงหาคุณใหญ่ จึงตรัสความเกิดนี้ว่า เป็นทุกข์ก่อนทุกข์ทั้งปวง.

อยํ ตาว ชาติยํ วินิจฺฉโย.

นี้เป็นวินิจฉัยในชาติก่อน.

---

[๑] สี. ก. กิญฺจิรปิ.
[๒] ฉ. ชาติวิรเหน ยโต มเหสิ.

ชรานิทฺเทส

๕๔๒. ชราปิ ทุกฺขาติ เอตฺถ ทุวิธา ชรา สงฺขตลกฺขณญฺจ ขณฺฑิจฺจาทิสมฺมโต สนฺตติยํ เอกภวปริยาปนฺนกฺขนฺธปุราณภาโว จ, สา อิธ อธิปฺเปตา. สา ปเนสา ชรา ขนฺธปริปากลกฺขณา, มรณูปนยนรสา, โยพฺพนวินาสปจฺจุปฏฺฐานา. ทุกฺขา สงฺขารทุกฺขภาวโต เจว ทุกฺขวตฺถุโต จ. ยํ หิทํ องฺคปจฺจงฺคสิถิลีภาวอินฺทฺริยวิการวิรูปตาโยพฺพนวินาสวีริยาปสาหสติมติวิปฺปวาสปรปริภวาทิอเนกปจฺจยํ[๑] กายิกเจตสิกํ ทุกฺขมุปฺปชฺชติ, ชรา ตสฺส วตฺถุ. เตเนตํ วุจฺจติ :

ชรานิเทศ

๕๔๒. ในข้อว่า แม้ชราก็เป็นทุกข์นี้ มีวินิจฉัยดังนี้ ชรามี ๒ อย่าง คือ สังขตลักษณะ ๑ ความเก่าแห่งขันธ์อันนับเนื่องอยู่ในภพเดียวกันในสันตติที่รู้กันว่า ฟันหักเป็นต้น ๑, ชรานั้น ท่านประสงค์เอาในที่นี้. ก็ชรานี้นั้น มีความหง่อมแห่งขันธ์เป็นลักษณะ มีการนำเข้าไปหาความตายเป็นรส มีความพินาศแห่งความเป็นหนุ่มสาว เป็นปัจจุปัฏฐาน. ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์. จริงอยู่ ทุกข์ทางกายและทางใจนี้ใด มีปัจจัยเป็นอันมาก เช่นความหย่อนยานแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ ความพิการแห่งอินทรีย์ ความมีรูปร่างเปลี่ยนแปลงไป ความพินาศแห่งความเป็นหนุ่มสาว ความเพียรตกไป ความจำความคิดอ่านจากไป และคนอื่นดูแคลน

---

[๑] ฉ. พลูปฆาต, สี. วิริยาวสาท.

เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้น, ชราเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์นั้น. ด้วยเหตุนั้น บัณฑิตจึงกล่าวคำนี้ไว้ว่า:

"องฺคานํ สิถิลีภาวา
อินฺทฺริยานํ วิการโต
โยพฺพนสฺส วินาเสน
พลสฺส อุปฆาตโต.
วิปฺปวาสา สตาทีนํ
ปุตฺตทาเรหิ อตฺตโน
อปฺปสาทนียโต เจว
ภิยฺโย พาลตฺตปตฺติยา.
ปปฺโปติ ทุกฺขํ ยํ มจฺโจ
กายิกํ มานสํ ตถา
สพฺพเมตํ ชราเหตุ
ยสฺมา ตสฺมา ชรา ทุกฺขา"ติ.

"สัตว์ย่อมได้รับทุกข์ใด ทั้งทางกาย และทางใจ เพราะอวัยวะทั้งหลายหย่อนยาน เพราะอินทรีย์พิการ เพราะความเป็นหนุ่มสาว พินาศ เพราะกำลังถูกบั่นทอน เพราะสติเป็นต้น ปราศจากไป เพราะบุตรและภรรยาของตน ไม่เลื่อมใส เพราะถึงความเป็นคนพาล อย่างยิ่ง ทุกข์นี้ทั้งหมด มีเพราะชราเป็นเหตุ เพราะเหตุนั้น ชราจึงชื่อว่าเป็นทุกข์"

อยํ ชรายํ วินิจฺฉโย.

นี้เป็นวินิจฉัยในชรา.

มรณนิทฺเทส

มรณนิเทศ

๕๔๓. <u>มรณมฺปิ</u> <u>ทุกฺขนฺติ</u> เอตฺถาปิ ทุวิธํ มรณํ สงฺขตลกฺขณญฺจ, ยํ สนฺธาย

๕๔๓. แม้ในข้อว่า <u>แม้มรณะก็เป็นทุกข์</u>นี้ มรณะมี ๒ อย่าง คือ สังขตลักษณะ

วุตฺตํ "ชรามรณํ ทฺวีหิ ขนฺเธหิ สงฺคหิตนฺ"ติ.[๑] เอกภวปริยาปนฺนชีวิตินฺทฺริยปฺปพนฺธวิจฺเฉโท จ, ยํ สนฺธาย วุตฺตํ "นิจฺจํ มรณโต ภยนฺ"ติ.[๒] ตํ อิธ อธิปฺเปตํ. ชาติปจฺจยา มรณํ อุปกฺกมมรณํ สรสมรณํ อายุกฺขยมรณํ ปุญฺญกฺขยมรณนฺติปิ ตสฺเสว นามํ. ตยิทํ จุติลกฺขณํ, วิโยครสํ, คติวิปฺปวาสปจฺจุปฏฺฐานํ. ทุกฺขสฺส ปน วตฺถุภาวโต ทุกฺขนฺติ เวทิตพฺพํ. เตเนตํ วุจฺจติ :

ที่พระผู้มีพระภาค ทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า "ชราและมรณะสงเคราะห์ด้วยขันธ์ ๒" ดังนี้ ๑. ความขาดการติดต่อกันแห่งชีวิตินทรีย์ที่นับเนื่องอยู่ในภพเดียวกัน ที่พระผู้มีพระ-ภาคทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า "ความกลัวตายมีอยู่เป็นนิตย์" ดังนี้ ๑. มรณะคือความขาดชีวิตินทรีย์นั้น ประสงค์เอาในที่นี้. แม้คำว่า ชาติปัจจยามรณะ (มรณะเพราะความเกิดเป็นปัจจัย), อุปักกมมรณะ (มรณะเพราะการกระทำ), สรสมรณะ (มรณะโดยสภาพ) อายุขยมรณะ (มรณะเพราะสิ้นอายุ), ปุญญขยมรณะ (มรณะเพราะสิ้นบุญ) ก็เป็นชื่อของมรณะนั้นนั่นเอง. มรณะนั้นนั้น มีจุติเป็นลักษณะ มีความพรากไปเป็นรส มีความพรากไปจากคติเป็นปัจจุปัฏฐาน. ก็พึงทราบว่า ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์. ด้วยเหตุนั้น บัณฑิตจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :

---

[๑] อภิ. ธา. ๓๖/๑๔.
[๒] ขุ. สุ. ๒๕/๔๔๘.

"ปาปสฺส ปาปกมฺมาทิ-
นิมิตฺตมนุปสฺสโต
ภทฺทสฺสาปสหนฺตสฺส
วิโยคํ ปิยวตฺถุกํ
มียมานสฺส ยํ ทุกฺขํ
มานสํ อวิเสสโต.
สพฺเพสญฺจาปิ ยํ สนฺธิ-
พนฺธนจฺเฉทนาทิกํ
วิตุชฺชมานมมฺมานํ
โหติ ทุกฺขํ สรีรชํ.
อสยฺหมปฺปฏิการํ
ทุกฺขสฺเสตสฺสิทํ ยโต
มรณํ วตฺถุ เตนีทํ
ทุกฺขมิจฺเจว ภาสิตนฺ"ติ.

"ทุกข์ทางใจ อันใด มีขึ้นโดยไม่ต่างกัน แก่คนผู้กำลังจะตาย ผู้เป็นคนชั่ว เห็นนิมิต มีกรรมนิมิตฝ่ายบาปกรรมเป็นต้น แม้ที่เป็นคนดี ก็ยังข่มไม่ได้ ซึ่งความพลัดพรากอันมีสัตว์และสังขารเป็นที่รักเป็นที่ตั้ง. อนึ่ง แม้ทุกข์อันเกิดในสรีระ อันใด มีข้อและเส้นเอ็นขาดเป็นต้น ย่อมมีขึ้นแก่คนทุกคน ผู้มีตำแหน่งสำคัญทางร่างกาย ถูกลมแทงเอา. เพราะเหตุที่มรณะนี้ อันบุคคลทนไม่ไหว แก้ไขไม่ได้ เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์นั้น ฉะนั้น มรณะนี้ พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า เป็นทุกข์ทีเดียว".

อยํ มรเณ วินิจฺฉโย.

นี้เป็นวินิจฉัยในมรณะ.

โสกาทินิทฺเทส

แสดงโสกะเป็นต้น

๕๔๔. โสกาทีสุ <u>โสโก</u> นาม ญาติพฺยสนาทีหิ ผุฏฺฐสฺส จิตฺตสนฺตาโป.

๕๔๔. ในบรรดาปกิณกทุกข์ทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น ที่ชื่อว่า <u>โสกะ</u> ได้แก่ ความ

โส กิญฺจาปิ อตฺถโต โทมนสฺสเมว โหติ. เอวํ สนฺเตปิ อนฺโต นิชฺฌานลกฺขโณ, เจตโส ปริชฺฌาปนรโส, อนุโสจนปจฺจุปฏฺฐาโน. ทุกฺโข ปน ทุกฺขทุกฺขโต ทุกฺขวตฺถุโต จ. เตเนตํ วุจฺจติ :

เร่าร้อนจิตของบุคคลผู้ถูกทุกข์ มีความเสียญาติเป็นต้นถูกต้องเอา. โสกะนั้น ว่าโดยความก็คือ โทมนัสนั่นเอง ก็จริงแล. แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ โสกะนั้นก็มีความตรอมตรมในภายในเป็นลักษณะ มีความกรมเกรียมใจเป็นรส มีความละห้อยหาเป็นปัจจุปัฏฐาน. ก็โสกะนั้น ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นทุกขทุกข์ (ทุกข์แท้ ๆ) และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์. ด้วยเหตุนั้น บัณฑิตจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :

"สตฺตานํ หทยํ โสโก
วิสสลฺลํว ตุชฺชติ
อคฺคิตตฺโตว นาราโจ
ภุสํว ทหเต ปุน.
สมาวหติ จ พฺยาธิ-
ชรามรณเภทนํ
ทุกฺขมฺปิ วิวิธํ ยสฺมา
ตสฺมา ทุกฺโขติ วุจฺจตี"ติ.

"เพราะเหตุที่โสกะ ย่อมเสียดแทงหทัยของเหล่าสัตว์ ดุจลูกศรอาบยาพิษแทงเอา และเผาหทัยอย่างร้ายแรง ดุจหลาวเหล็กที่ถูกไฟเผาทิ่มเข้าไปเผาอยู่อีกด้วย นำทุกข์ต่าง ๆ อันต่างโดยพยาธิ ชราและมรณะมา ฉะนั้น โสกะนี้ พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า เป็นทุกข์".

อยํ โสเก วินิจฺฉโย.

นี้ เป็นข้อวินิจฉัยในโสกะ.

ปริเทว

๕๔๕. ปริเทโว นาม ญาติพฺยสนาทีหิ ผุฏฺฐสฺส วจีปลาโป. โส ลาลปฺปนลกฺขโณ, คุณโทสกิตฺตนรโส, สมฺภมปจฺจุปฏฺฐาโน. ทุกฺโข ปน สงฺขารทุกฺขภาวโต ทุกฺขวตฺถุโต จ. เตเนตํ วุจฺจติ :

"ยํ โสกสลฺลวิหโต ปริเทวมาโน
กณฺโฐฏฺฐตาลุตลโสสชมปฺปสยฺหํ
ภิยฺโยธิมตฺตมธิคจฺฉติเยว ทุกฺขํ
ทุกฺโขติ เตน ภควา
ปริเทวมาหา"ติ.

อยํ ปริเทเว วินิจฺฉโย.

ปริเทวะ

๕๔๕. ที่ชื่อว่า ปริเทวะ ได้แก่ความบ่นเพ้อทางวาจา ของบุคคลผู้ถูกทุกข์มีความเสียญาติเป็นต้นถูกต้องเอา. ปริเทวะนั้นมีความบ่นเพ้อเป็นลักษณะ มีความรำพันคุณและโทษเป็นรส มีความกลิ้งเกลือกไปเป็นปัจจุปัฏฐาน. ก็ปริเทวะนั้น ชื่อว่าเป็นทุกข์เพราะความเป็นสังขารทุกข์ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์. ด้วยเหตุนั้น บัณฑิตจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :

"บุคคลผู้ถูกลูกศรคือความโศกสังหาร
แล้วคร่ำครวญอยู่ ย่อมได้รับทุกข์
หนักยิ่งขึ้นไป ทนไม่ได้ อันเกิดแต่
ความแห้งผากแห่งคอ ริมฝีปาก และ
พื้นเพดาน เหตุใด เพราะเหตุนั้น
พระผู้มีพระภาค จึงตรัสปริเทวะว่า
เป็นทุกข์".

นี้ เป็นข้อวินิจฉัยในปริเทวะ.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทุกฺข

๕๔๖. ทุกฺขํ นาม กายิกํ ทุกฺขํ. ตํ กายปีฬนลกฺขณํ, ทุปฺปญฺญานํ โทมนสฺสกรณรสํ, กายิกาพาธปจฺจุปฏฺฐานํ. ทุกฺขมฺปน ทุกฺขทุกฺขโต มานสทุกฺขาวหนโต จ. เตเนตํ วุจฺจติ :

"ปีเฬติ กายิกมิทํ
ทุกฺขญฺจ มานสํ ภิยฺโย
ชนยติ ยสฺมา ตสฺมา
ทุกฺขนฺติ วิเสสโต วุตฺตนฺ"ติ.

อยํ ทุกฺเข วินิจฺฉโย.

ทุกข์

๕๔๖. ที่ชื่อว่า ทุกข์ ได้แก่ ทุกข์อันเป็นไปทางกาย. ทุกข์นั้น มีความบีบคั้นกายเป็นลักษณะ มีอันกระทำโทมนัสแก่บุคคลผู้มีปัญญาทรามเป็นรส มีความเจ็บป่วยทางกายเป็นปัจจุปัฏฐาน. ก็ทุกข์นั้น ชื่อว่า ทุกข์ เพราะความเป็นทุกขทุกข์ และเพราะนำมาซึ่งทุกข์ทางใจอีกด้วย. ด้วยเหตุนั้น บัณฑิตจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :

"เพราะทุกข์ทางกายนี้ ย่อมบีบคั้น
และทำทุกข์ทางใจให้เกิด ฉะนั้น
พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่าเป็นทุกข์
โดยพิเศษ".

นี้ เป็นข้อวินิจฉัยในทุกข์.

โทมนสฺส

๕๔๗. โทมนสฺสํ นาม มานสํ ทุกฺขํ. ตํ จิตฺตปีฬนลกฺขณํ, มโนวิฆาตรสํ, มานสพฺยาธิปจฺจุปฏฺฐานํ. ทุกฺขมฺปน

โทมนัส

๕๔๗. ที่ชื่อว่า โทมนัส ได้แก่ ทุกข์อันเป็นไปทางใจ. โทมนัสนั้น มีความบีบคั้นจิตเป็นลักษณะ มีความแค้นใจเป็นรส มี

ทุกฺขทุกฺขโต กายิกทุกฺขาวหนโต จ. เจโตทุกฺขสมปฺปิตา หิ เกเส วิกิริย[๑] กนฺทนฺติ, อุรานิ ปฏิปึสนฺติ[๒] อาวฏฺฏนฺติ, วิวฏฺฏนฺติ, อุทฺธํปาทํ ปปตนฺติ, สตฺถํ อาหรนฺติ, วิสํ ขาทนฺติ, รชฺชุยา อุพฺพนฺธนฺติ, อคฺคึ ปวิสนฺตีติ นานปฺปการํ ทุกฺขมนุภวนฺติ. เตเนตํ วุจฺจติ :

ความเจ็บป่วยทางใจเป็นปัจจุปัฏฐาน. ก็โทมนัสนั้น ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะความเป็นทุกขทุกข์ และเพราะนำมาซึ่งทุกข์ทางกาย. ด้วยว่า คนทั้งหลายที่เพียบด้วยความทุกข์ทางใจ ย่อมเสวยทุกข์มีประการต่าง ๆ คือ สยายผม คร่ำครวญ ทุบอก (เดิน) วนมาวนไป ล้มลง ยกเท้าขึ้นขวักไขว่ จับศัสตรา กินยาพิษ แขวนคอด้วยเชือก เข้ากองไฟ. ด้วยเหตุนั้น บัณฑิตจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :

"ปีเฬติ ยโต จิตฺตํ กายสฺส
จ ปีฬนํ สมาวหติ ทุกฺขนฺติ
โทมนสฺสํ วิโทมนสฺสา ตโต
อาหู"ติ.

"เพราะโทมนัสบีบคั้นจิต และนำ
ความบีบคั้นแก่กายมา ฉะนั้น พระ-
พุทธเจ้าทั้งหลายผู้ปราศจากโทมนัส
จึงตรัสโทมนัสว่า เป็นทุกข์".

อยํ โทมนสฺเส วินิจฺฉโย.

นี้ เป็นข้อวินิจฉัยในโทมนัส.

---

๑ ฉ. ปกิริย.

๒ ฉ. ปฏิปึสนฺติ.

อุปายาส

๕๔๘. อุปายาโส นาม ญาติพฺยสนาทีหิ ผุฏฺฐสฺส อธิมตฺตเจโตทุกฺขปฺปภาวิโต โทโสเยว. สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺโน เอโก ธมฺโมติ เอเก. โส จิตฺตปริทหนลกฺขโณ, นิตฺถุนนรโส, วิสาทปจฺจุปฏฺฐาโน. ทุกฺโข ปน สงฺขารทุกฺขภาวโต จิตฺตปริทหนโต กายวิสาทนโต จ. เตเนตํ วุจฺจติ :

"จิตฺตสฺส จ ปริทหนา กายสฺส
วิสาทนา จ อธิมตฺตํ ยํ
ทุกฺขมุปายาโส ชเนติ ทุกฺโข
ตโต วุตฺโต"ติ.

อยํ อุปายาเส วินิจฺฉโย.

อุปายาส

๕๔๘. ที่ชื่อว่า อุปายาส ได้แก่โทสะที่ทุกข์ทางใจอย่างหนัก ของบุคคลผู้ถูกทุกข์ทั้งหลายมีความเสียญาติเป็นต้น ถูกต้องเอาบันดาลขึ้นมานั่นเอง. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า อุปายาสนั้น เป็นธรรมอันหนึ่งนับเนื่องในสังขารขันธ์. อุปายาสนั้น มีความแผดเผาจิตเป็นลักษณะ มีความทอดถอนเป็นรส มีความตรมตรอมเป็นปัจจุปัฏฐาน. ก็อุปายาสนั้น ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์ เพราะแผดเผาจิต และเพราะทำร่างกายให้เผือดซีด. ด้วยเหตุนั้น บัณฑิตจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :

"อุปายาส ย่อมให้เกิดทุกข์มีประมาณ
ยิ่ง เพราะแผดเผาจิต และเพราะ
ทำร่างกายให้เผือดซีด เหตุใด
เพราะเหตุนั้น อุปายาส พระผู้มีพระ-
ภาค จึงตรัสว่าเป็นทุกข์".

นี้เป็นข้อวินิจฉัยในอุปายาส.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เอตฺถ จ มนฺทคฺคินา อนฺโตภาชเน ปาโก วิย โสโก. ติกฺขคฺคินา ปจฺจมานสฺส ภาชนโต พหินิกฺขมนํ วิย ปริเทโว. พหินิกฺขนฺตาวเสสสฺส นิกฺขมิตุมฺปิ อปฺปโหนฺตสฺส อนฺโตภาชเนเยว ยาว ปริกฺขยา ปาโก วิย อุปายาโส ทฏฺฐพฺโพ.

ก็ในโสกะ ปริเทวะ อุปายาส นี้ โสกะ พึงเห็นเหมือนน้ำเดือดอยู่ภายใน-ภาชนะ ด้วยไฟอ่อน ๆ. ปริเทวะ พึงเห็นเหมือนน้ำที่เดือดด้วยไฟแรง ล้นออกนอก-ภาชนะ. อุปายาส พึงเห็นเหมือนน้ำเดือดที่เหลือจากน้ำที่ล้นออกไปข้างนอก ไม่พอที่จะล้นออกไป เดือดจนแห้งไปอยู่ภายในภาชนะนั่นเอง.

อปฺปิยสมฺปโยค

๕๔๙. อปฺปิยสมฺปโยโค นาม อมนาเปหิ สตฺตสงฺขาเรหิ สโมธานํ. โส อนิฏฺฐสโมธานลกฺขโณ, จิตฺตวิฆาต-กรณรโส, อนตฺถภาวปจฺจุปฏฺฐาโน. ทุกฺโข ปน ทุกฺขวตฺถุโต. เตเนตํ วุจฺจติ :

ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก

๕๔๙. ที่ชื่อว่า อัปปิยสัมปโยคะ (ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก) ได้แก่การรวมเข้ากับสัตว์ และสังขารที่ไม่น่า-พอใจ. อัปปิยสัมปโยคะนั้น มีความรวมเข้ากับสัตว์ และสังขารที่ไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีการกระทำความคับแค้นทางจิตเป็นรส มีความเป็นอนัตถะเป็นปัจจุปัฏฐาน. ก็อัปปิยสัมปโยคะนั้น ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์. ด้วยเหตุนั้น บัณฑิตจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

"ทิสฺวาน อปฺปิเย ทุกฺขํ
ปฐมํ โหติ เจตสิ
ตทุปกฺกมสมฺภูต-
มถ กาเย ยโต อิธ.
ตโต ทุกฺขทฺวยสฺสาปิ
วตฺถุโต โส มเหสินา
ทุกฺโข วุตฺโตติ วิญฺเญยฺโย
อปฺปิเยหิ สมาคโม"ติ.

"เพราะได้เห็นสัตว์และสังขาร อันไม่เป็นที่รัก จึงมีทุกข์ในใจก่อน ต่อจากนั้น จึงมีทุกข์อันเกิดแต่การทำร้ายเขาขึ้นที่กาย ในโลกนี้ เหตุใด, เพราะเหตุนั้น พึงทราบการสมาคมกับสัตว์และสังขารอันไม่เป็นที่รักนั้นว่า พระพุทธเจ้าผู้ทรงแสวงหาคุณอันใหญ่ ตรัสว่าเป็นทุกข์ เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ แม้ทั้ง ๒".

อยํ อปฺปิยสมฺปโยเค วินิจฺฉโย.

นี้ เป็นข้อวินิจฉัยในอัปปิยสัมปโยคะ.

ปิยวิปฺปโยค

๕๔๐. <u>ปิยวิปฺปโยโค</u> นาม มนาเปหิ สตฺตสงฺขาเรหิ วินาภาโว. โส อิฏฺฐวตฺถุวิโยคลกฺขโณ, โสกุปฺปาทนรโส, พฺยสนปจฺจุปฏฺฐาโน. ทุกฺโข ปน โสกทุกฺขสฺส วตฺถุโต. เตเนตํ วุจฺจติ :

ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก

๕๔๐. ที่ชื่อว่า <u>ปิยวิปโยคะ</u> ได้แก่ ความพลัดพรากจากสัตว์ และสังขารที่น่าพอใจ. ปิยวิปโยคะนั้น มีความพลัดพรากจากวัตถุที่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีการทำความโศกให้เกิดขึ้นเป็นรส มีความเสียหายเป็นปัจจุปัฏฐาน. ก็ปิยวิปโยคะนั้น ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ คือ

ความโศก. ด้วยเหตุนั้น บัณฑิตจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :

"ญาติธนาทิวิโยคา โสกสรสมปฺปิตา
วิตุชฺชนฺติ พาลา ยโต ตโตยํ
ทุกฺโขติ มโต ปิยวิปฺปโยโค"ติ[๑]

"คนเขลาทั้งหลาย ผู้เพียบไปด้วยลูกศรคือความโศก เพราะพลัดพรากจากญาติ และทรัพย์เป็นต้น ย่อมเสียใจ เหตุใด เพราะเหตุนั้น ปิยวิปโยคะนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข์".

อยํ ปิยวิปฺปโยเค วินิจฺฉโย.

นี้ เป็นข้อวินิจฉัยในปิยวิปโยคะ.

อิจฺฉิตาลาภ

๕๕๑. ยมฺปิจฺฉํ น ลภตีติ เอตฺถ "อโห วต มยํ น ชาติธมฺมา อสฺสามา"ติอาทีสุ[๒] อลพฺภเนยฺยวตฺถูสุ อิจฺฉาว ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ, ตมฺปิ ทุกฺขนฺติ วุตฺตา. สา อลพฺภเนยฺยวตฺถุอิจฺฉนลกฺขณา, ตปฺปริเยสนรสา, เตสํ

ไม่ได้สมหวัง

๕๕๑. ในข้อว่า ไม่ได้สมหวัง นี้ มีอธิบายว่า ความปรารถนาในวัตถุที่ไม่ควรจะได้ทั้งหลาย เช่นว่า "โอหนอ เราทั้งหลาย จักไม่เป็นผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา" เป็นต้นนั่นแล พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปรารถนาอยู่ แต่ไม่ได้สมหวัง แม้

---

๑ อิ. วิย วิปฺปโยโคติ.
๒ อภิ. วิ. ๓๕/๑๓๐, ที. มหา. ๑๐/๓๔๓.

อปฺปตฺติปจฺจุปฏฺฐานา. ทุกฺขา ปน ทุกฺขวตฺถุโต. เตเนตํ วุจฺจติ :

อันใด แม้ความปรารถนาไม่ได้สมหวังนั้นก็เป็นทุกข์ดังนี้. ความปรารถนาไม่ได้สมหวังนั้น มีความปรารถนาวัตถุที่ไม่สมควรจะได้เป็นลักษณะ มีการแสวงหาวัตถุที่ไม่ควรจะได้เป็นรส มีความไม่ได้สิ่งเหล่า-นั้นเป็นปัจจุปัฏฐาน. ก็ความปรารถนาไม่ได้สมหวังนั้น ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์. ด้วยเหตุนั้น บัณฑิตจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :

"ตํ ตํ ปฏฺฐยมานานํ
ตสฺส ตสฺส อลาภโต
ยํ วิฆาตมยํ ทุกฺขํ
สตฺตานํ อิธ ชายติ.
อลพฺภเนยฺยวตฺถูนํ
ปฏฺฐนา ตสฺส การณํ
ยสฺมา ตสฺมา ชิโน ทุกฺขํ
อิจฺฉิตาลาภมพฺรวี"ติ.

"เพราะสัตว์ทั้งหลาย ในโลกนี้ ผู้ปรารถนาสิ่งนั้น ๆ ไม่ได้อยู่ซึ่งสิ่งนั้น ๆ ย่อมเกิดทุกข์ อันสำเร็จมาแต่ความผิดหวังอันใด. เพราะ-เหตุที่ความปรารถนา สิ่งที่ไม่มีทางจะได้ทั้งหลาย เป็นเหตุแห่งความทุกข์นั้น ฉะนั้น พระชินเจ้าจึงตรัสความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา ว่าเป็นทุกข์" ดังนี้.

อยํ อิจฺฉิตาลาเภ วินิจฺฉโย :

นี้ เป็นข้อวินิจฉัยในอิจฉิตาลาภะ.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปญฺจุปาทานกฺขนฺธ

๕๕๒. สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขาติ เอตฺถ ปน :

ชาติปฺปภูติกํ ทุกฺขํ
ยํ วุตฺตมิธ ตาทินา
อวุตฺตํ ยญฺจ ตํ สพฺพํ
วินา เอเต น วิชฺชติ.
ยสฺมา ตสฺมา อุปาทานกฺ-
ขนฺธา สงฺเขปโต อิเม
ทุกฺขาติ วุตฺตา ทุกฺขนฺต-
เทสเกน มเหสินา.

ตถา หิ อินฺทนมิว[๑] ปาวโก ลกฺขมิว ปหรณานิ โครูปํ วิย ฑํสมกสาทโย เขตฺตมิว ลายกา คามํ วิย คามฆาตกา อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกเมว ชาติอาทโย นานปฺปกาเรหิ วิพาเธนฺตา ติณลตาทีนิ วิย ภูมิยํ, ปุปฺผผลปลฺลวานิ วิย

ปัญจุปาทานขันธ์

๕๕๒. ก็ในข้อว่า โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ นี้ มีอธิบายดังนี้ :

เพราะทุกข์มีชาติเป็นต้นใด อันพระพุทธเจ้าผู้คงที่ ตรัสแล้วในโลกนี้ และทุกข์ใดที่พระองค์ไม่ได้ตรัสไว้ ทุกข์นั้นทั้งหมด เว้นขันธ์ ๕ นี้แล้ว ย่อมไม่มี, ฉะนั้น อุปาทานขันธ์เหล่านี้ พระพุทธเจ้าผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ ผู้แสดงที่สุดแห่งทุกข์ ได้ตรัสว่า เป็นทุกข์ โดยย่อ.

จริงอย่างนั้น ชาติเป็นต้นเบียดเบียนอุปาทานขันธ์ ๕ นั้นแล โดยประการต่าง ๆ เหมือนไฟเบียนเชื้อฟืน เหมือนเครื่องประหารเบียนเป้า เหมือนเหลือบและยุงเบียนโค เหมือนคนเกี่ยวข้าวทั้งหลายเบียนนา เหมือนพวกโจรปล้นบ้านเบียนบ้าน

---

๑ ฉ. อินฺธนมิว.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

รุกฺเขสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุเยว นิพฺพตฺตนฺติ. อุปาทานกฺขนฺธานญฺจ อาทิทุกฺขํ ชาติ, มชฺเฌทุกฺขํ ชรา, ปริโยสานทุกฺขํ มรณํ, มรณนฺติกทุกฺขาภิฆาเตน ปริทยฺหนทุกฺขํ โสโก, ตทสหนโต ลาลปฺปนทุกฺขํ ปริเทโว, ตโต ธาตุกฺโขภสงฺขาตอนิฏฺฐโผฏฺฐพฺพสมาโยคโต กายสฺส อาพาธนทุกฺขํ ทุกฺขํ, เตน พาธิยมานานํ ปุถุชฺชนานํ ตตฺถ ปฏิฆุปฺปตฺติโต เจโตพาธนทุกฺขํ โทมนสฺสํ, โสกาทิวุฑฺฒิยา ชนิตวิสาทานํ อนุตฺถุนนทุกฺขํ อุปายาโส, มโนรถวิฆาตปฺปตฺตานํ อิจฺฉาวิฆาตทุกฺขํ อิจฺฉิตาลาโภติ เอวํ นานปฺปการโต อุปปริกฺขิยมานา อุปาทานกฺขนฺธาว ทุกฺขาติ. ยเทตํ เอกเมกํ ทสฺเสตฺวา วุจฺจมานํ อเนเกหิปิ กปฺเปหิ น สกฺกา อเสสโต วตฺตุํ, ตสฺมา ตํ สพฺพมฺปิ ทุกฺขํ เอกชลพินฺทุมฺหิ สกลสมุทฺทชลรสํ วิย เยสุ เกสุจิ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ สงฺขิปิตฺวา ทสฺเสตุํ "สงฺขิตฺเตน

ย่อมบังเกิดที่อุปาทานขันธ์ทั้งหลาย นั่นเทียว เหมือนหญ้าและเถาวัลย์เป็นต้น เกิดที่พื้นดิน เหมือนดอกไม้ ผลไม้ และใบอ่อน เกิดที่ต้นไม้ทั้งหลาย ฉะนั้น. ก็แหละอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย มีทุกข์เป็นเบื้องต้น ก็คือชาติ ทุกข์ในท่ามกลางก็คือชรา ทุกข์ในที่สุดคือมรณะ ทุกข์คือความรุ่มร้อนใจ เพราะถูกทุกข์ใกล้จะตายกระทบ เป็นโสกะ ทุกข์คือความคร่ำครวญ เพราะทนทุกข์นั้นไม่ได้ เป็นปริเทวะ ต่อจากนั้น ทุกข์คือความเจ็บกาย เพราะประกอบด้วยโผฏฐัพพะ ที่ไม่น่าปรารถนา กล่าวคือความกำเริบแห่งธาตุ เป็นทุกข์ ทุกข์คือความเจ็บใจ เพราะเกิดปฏิฆะในทุกข์กายนั้น แห่งปุถุชนทั้งหลาย ผู้ถูกความเจ็บกายนั้นเบียดเบียน เป็นโทมนัส ทุกข์คือความหม่นไหม้ ของบุคคลทั้งหลาย ผู้เกิดความเหือดแห้งใจ เพราะโสกะเป็นต้นเพิ่มขึ้น เป็นอุปายาส, ทุกข์คือความไม่สมปรารถนา ของบุคคลทั้งหลาย ผู้ถึงความผิดหวังแห่งใจ เป็นอิจฉิตาลาภะ

ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา"ติ ภควา อโวจาติ. อยํ อุปาทานกฺขนฺเธสุ วินิจฺฉโย. อยํ ตาว ทุกฺขนิทฺเทเส นโย.

อุปาทานขันธ์ที่บุคคลพิจารณามาโดยประการต่าง ๆ ดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นทุกข์แล. ทุกข์แต่ละอย่างนี้ใด อันบุคคลกล่าวแสดงอยู่ แม้จะใช้เวลาหลายกัลป์ ก็ไม่อาจจะพูดโดยไม่ให้เหลือได้, เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะแสดงย่อทุกข์ทั้งหมดนั้น เข้าไว้ในอุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ดุจย่อรสน้ำทะเลทั้งหมด ไว้ในน้ำหยดเดียว จึงได้ตรัสว่า "ว่าโดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์" ฉะนี้แล. นี้เป็นข้อวินิจฉัยในอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย. นัยในทุกขนิเทศเท่านี้ก่อน.

สมุทยนิทฺเทสกถา

๕๔๓. สมุทยนิทฺเทเส ปน ยายํ ตณฺหาติ ยา อยํ ตณฺหา. โปโนพฺภวิกาติ[๑] ปุนพฺภวกรณํ ปุนพฺภโว[๒] ปุนพฺภโว

กถาว่าด้วยสมุทัยนิเทศ

๕๔๓. ก็จะวินิจฉัย ในสมุทัยนิเทศต่อไป ข้อว่า ยายํ ตณฺหา ตัดบทเป็น ยา อยํ ตณฺหา แปลว่า ตัณหานี้ใด. บทว่า

---

[๑] สี. โปโนภวิกาติ.

[๒] ฉ. ปุโนพฺภโว.

สีลเมติสฺสาติ โปโนพฺภวิกา.[๑] นนฺทิราเคน สหคตาติ นนฺทิราคสหคตา, นนฺทิราเคน สทฺธึ อตฺถโต เอกตฺตเมว คตาติ วุตฺตํ โหติ. ตตฺร ตตฺราภินนฺทินีติ ยตฺร ยตฺร อตฺตภาโว นิพฺพตฺตติ, ตตฺร ตตฺราภินนฺทินี. เสยฺยถีทนฺติ นิปาโต, ตสฺส สา กตราติ[๒] เจติ อยมตฺโถ. กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหาติ อิเม[๓] ธมฺมา[๔] ปฏิจฺจสมุปฺปาทนิทฺเทเส อาวิภวิสฺสนฺติ. อิธ ปนายํ ติวิธาปิ ทุกฺขสจฺจสฺส นิพฺพตฺตกฏฺเฐน เอกตฺตํ อุปเนตฺวา ทุกฺขสมุทยํ อริยสจฺจนฺติ วุตฺตาติ เวทิตพฺพา.

โปโนพฺภวิกา มีวิเคราะห์ว่า การกระทำภพใหม่ ชื่อว่า ปุนพฺภโว, การกระทำภพใหม่ เป็นปกติของตัณหานี้ เหตุนั้น ตัณหานี้ชื่อว่า โปโนพฺภวิกา (มีการกระทำภพใหม่). ตัณหา ชื่อว่า นันทิราคสหคตา เพราะอรรถว่า ไปร่วมด้วยนันทิราคะ, มีอรรถาธิบายว่าโดยอรรถ ได้แก่ไปโดยความเป็นอันเดียวกันกับนันทิราคะ. สองบทว่า ตตฺร ตตฺราภินนฺทินี ความว่า มีความยินดียิ่งในภพที่อัตภาพบังเกิด. บทว่า เสยฺยถีทํ เป็นนิบาต, นิบาตนั้นมีความดังนี้ว่า หากจะถามว่า ก็ตัณหานั้น เป็นไฉน. ได้แก่ ธรรมเหล่านี้ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา จักมีแจ้งในนิเทศแห่งปฏิจจสมุปบาท. ส่วน

---

[๑] สี. โปโนภวิกา.
[๒] ฉ. กตมาติ.
[๓] ฉ. อิมา.
[๔] ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

ในที่นี้ ตัณหาแม้ทั้ง ๓ อย่างนี้ พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ผนวกเป็นอันเดียวกัน ตรัสว่า ทุกขสมุทัยอริยสัจ ด้วยอรรถว่า เป็นเหตุเกิดของทุกขสัจ.

นิโรธนิทฺเทสกถา

๕๕๔. ทุกฺขนิโรธนิทฺเทเส โย ตสฺสาเยว ตณฺหายาติอาทินา[๑] นเยน สมุทยนิโรโธ วุตฺโต, โส กสฺมา อิติ เจ. สมุทยนิโรเธน ทุกฺขนิโรโธ. สมุทยนิโรเธน หิ ทุกฺขํ นิรุชฺฌติ, น อญฺญถา. เตนาห :

กถาว่าด้วยนิโรธนิเทศ

๕๕๔. จะวินิจฉัย ในทุกขนิโรธนิเทศต่อไป พระผู้มีพระภาคได้ตรัสความดับสมุทัยโดยนัยมีอาทิว่า โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย, หากจะถามว่า เพราะเหตุไรจึงตรัสความดับแห่งสมุทัยนั้น. ตอบว่า ความดับทุกข์ ย่อมมีได้ เพราะมีความดับแห่งสมุทัย. จริงอยู่ ทุกข์ย่อมดับไป เพราะความดับแห่งสมุทัย หาใช่มีด้วยประการอื่นไม่. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า :

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๑๓๓.

"ยถาปิ มูเล อนุปทฺทเว ทเฬฺห
ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปุนเรว รูหติ
เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนูหเต
นิพฺพตฺตตี ทุกฺขมิทํ ปุนปฺปุนนฺ"ติ.๑

"ต้นไม้ เมื่อรากไม่มีอันตรายยังมั่นคงอยู่ แม้ถูกตัดไป ก็ยังงอกขึ้นอีกนั่นเทียว แม้ฉันใด ทุกข์นี้ เมื่อตัณหานุสัย ยังไม่ถูกเพิกถอน ย่อมบังเกิดอยู่ร่ำไป แม้ฉันนั้น" ดังนี้.

อิติ ยสฺมา สมุทยนิโรเธเนว ทุกฺขํ นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ภควา ทุกฺขนิโรธํ เทเสนฺโต สมุทยนิโรเธเนว เทเสติ. สีหสมานวุตฺติโน หิ ตถาคตา. เต ทุกฺขํ นิโรเธนฺตา ทุกฺขนิโรธญฺจ เทเสนฺตา เหตุมฺหิ ปฏิปชฺชนฺติ, น ผเล. สุวานวุตฺติโน ปน ติตฺถิยา. เต ทุกฺขํ นิโรเธนฺตา ทุกฺขนิโรธญฺจ เทเสนฺตา อตฺตกิลมถานุโยคเทสนาทีหิ ผเล ปฏิปชฺชนฺติ, น เหตุมฺหีติ. เอวํ ตาว ทุกฺขนิโรธสฺส สมุทยนิโรธวเสน เทสนาย ปโยชนํ เวทิตพฺพํ.

เพราะเหตุที่ทุกข์ย่อมดับเพราะสมุทัยดับนั่นเอง ดังนี้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงความดับทุกข์ จึงทรงแสดงด้วยความดับสมุทัยนั่นเอง. จริงอยู่ พระตถาคตทั้งหลาย มีความประพฤติเสมอด้วยราชสีห์. พระตถาคตเหล่านั้น เมื่อดับทุกข์และแสดงความดับทุกข์ ย่อมปฏิบัติในเหตุ ไม่ใช่ในผล. ส่วนพวกเดียรถีย์มีความประพฤติเหมือนสุนัข. เดียรถีย์เหล่านั้น เมื่อดับทุกข์และแสดงความดับทุกข์ ย่อมปฏิบัติในผล โดยแสดงอัตตกิลมถานุโยคเป็นต้น หาใช่ในเหตุไม่ ฉะนี้แล. พึงทราบประโยชน์แห่ง

---

๑ ขุ. ธ. ๒๕/๖๐.

การแสดงความดับทุกข์ ด้วยอำนาจความดับสมุทัย อย่างนี้ก่อน.

๕๕๕. อยํ ปนตฺโถ : ตสฺสาเยว ตณฺหายาติ ตสฺสา "โปโนพฺภวิกา"ติ วุตฺตา กามตณฺหาทิวเสน วิภตฺตตณฺหาย. วิราโคติ วุจฺจติ มคฺโค. "วิราคา วิมุจฺจตี"ติ[1] หิ วุตฺตํ. วิราเคน นิโรโธ วิราคนิโรโธ. อนุสยสมุคฺฆาตโต อเสโส วิราคนิโรโธ อเสสวิราคนิโรโธ. อถวา วิราโคติ ปหานํ วุจฺจติ, ตสฺมา อเสโส วิราโค อเสโส นิโรโธติ เอวมฺเปตฺถ โยชนา ทฏฺฐพฺพา. อตฺถโต ปน สพฺพาเนว เอตานิ นิพฺพานสฺส เววจนานิ. ปรมตฺถโต หิ ทุกฺขนิโรธํ[2] อริยสจฺจนฺติ นิพฺพานํ วุจฺจติ. ยสฺมา ปน ตํ อาคมฺม ตณฺหา วิรชฺชติ เจว นิรุชฺฌติ จ, ตสฺมา วิราโคติ จ นิโรโธติ

๕๕๕. ส่วนเนื้อความมีดังต่อไปนี้ : สองบทว่า ตสฺสาเยว ตณฺหาย ความว่า แห่งตัณหา ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "โปโนพฺภวิกา (มีการกระทำภพใหม่เป็นปกติ)" แล้วจำแนกด้วยอำนาจกามตัณหาเป็นต้น. มรรคเรียกว่า วิราคะ. ดังพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "วิราคา วิมุจฺจติ (ย่อมหลุดพ้นเพราะวิราคะ)". ความดับโดยสำรอกออก ชื่อว่าวิราคนิโรธ. ความดับโดยสำรอกออกไม่เหลือ เพราะถอนอนุสัยได้ ชื่อว่า อเสสวิราคนิโรธ. อีกอย่างหนึ่ง การละเรียกว่า วิราคะ เพราะเหตุนั้น ในบทว่า อเสสวิราคนิโรธ นี้ พึงเห็นคำประกอบแม้อย่างนี้ว่า ความสำรอกไม่เหลือ ความดับไม่เหลือ ดังนี้. แต่ว่าโดยเนื้อความ คำ

---

[1] สํ. สฬา. ๑๘/๓.

[2] ฉ. ทุกฺขนิโรโธ.

จ วุจฺจติ. ยสฺมา จ ตเทว อาคมฺม ตสฺสา จาคาทโย โหนฺติ, กามคุณาลเยสุ เจตฺถ เอโกปิ อาลโย นตฺถิ, ตสฺมา "จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย"ติ วุจฺจติ.

เหล่านี้ทั้งหมดทีเดียว เป็นไวพจน์ของนิพพาน. เพราะว่าโดยปรมัตถ์ นิพพานเรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ. ก็เพราะเหตุที่ตัณหา ย่อมสำรอกและดับไปเพราะอาศัยนิพพานนั้น ฉะนั้น นิพพานนั้น จึงตรัสเรียกว่าวิราคะ และว่านิโรธะ ดังนี้. อนึ่ง เพราะเหตุที่ธรรมทั้งหลาย มีการสละไปเป็นต้น ซึ่งตัณหานั้น ย่อมมีเพราะอาศัยนิพพานนั้นนั่นเอง และในบรรดาอาลัย คือกามคุณทั้งหลาย อาลัยแม้อย่างหนึ่งไม่มีอยู่ในนิพพานนี้ ฉะนั้น พระนิพพานจึงตรัสเรียกว่า "จาคะ ปฏินิสสัคคะ มุตติ อนาลยะ" ดังนี้.

๕๔๖. ตยิทํ สนฺติลกฺขณํ, อจฺจุติรสํ, อสฺสาสกรณรสํ วา, อนิมิตฺตปจฺจุปฏฺฐานํ, นิปฺปปญฺจปจฺจุปฏฺฐานํ วา.

๕๔๖. นิพพานนี้นั้น มีความสงบเป็นลักษณะ มีความไม่เคลื่อนเป็นรส หรือมีความกระทำความโล่งใจเป็นรส มีความไม่มีนิมิตเป็นปัจจุปัฏฐาน หรือมีความเป็นธรรมชาติไม่เนิ่นช้าเป็นปัจจุปัฏฐาน.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

นิพฺพานกถา

๕๔๗. นตฺเถว นิพฺพานํ สสวิสาณํ วิย อนุปลพฺภนียโต อิติ เจ. น, อุปาเยน อุปลพฺภนียโต. อุปลพฺภติ หิ ตํ ตทนุรูปปฏิปตฺติสงฺขาเตน อุปาเยน, เจโตปริยญาเณน ปเรสํ โลกุตฺตรจิตฺตํ วิย, ตสฺมา "อนุปลพฺภนียโต นตฺถี"ติ น วตฺตพฺพํ. น หิ "ยํ พาลปุถุชฺชนา น อุปลภนฺติ, ตํ นตฺถี"ติ วตฺตพฺพํ.

๕๔๘. อปิจ นิพฺพานํ นตฺถีติ น วตฺตพฺพํ, กสฺมา ? ปฏิปตฺติยา วญฺฌภาวาปชฺชนโต.[๑] อสติ หิ นิพฺพาเน สมฺมาทิฏฺฐิปุเรชวาย สีลาทิกฺขนฺธตฺตยสงฺคหาย สมฺมาปฏิปตฺติยา วญฺฌภาโว

กถาว่าด้วยนิพพาน

๕๔๗. หากจะมีผู้ท้วงว่า นิพพานไม่มีเอาที่เดียว เพราะเป็นสิ่งที่หาไม่ได้ เหมือนเขากระต่าย ดังนี้ไซร้. พึงแก้ว่า ไม่ใช่ไม่มี เพราะพระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาติที่หาได้ด้วยอุบาย. จริงอยู่ พระนิพพานนั้น ย่อมหาได้โดยอุบาย กล่าวคือความปฏิบัติอันสมควรแก่นิพพานนั้น ดุจโลกุตรจิตของคนอื่น ย่อมรู้ได้โดยเจโตปริยญาณ เพราะเหตุนั้น จึงไม่สมควรกล่าวว่า "นิพพานไม่มี เพราะเป็นสิ่งที่หาไม่ได้". เพราะไม่ควรจะพูดว่า "สิ่งใดที่ปุถุชนโง่ ๆ หาไม่ได้ สิ่งนั้น ย่อมไม่มี".

๕๔๘. อีกประการหนึ่ง ข้อว่า พระนิพพานไม่มีดังนี้ ใคร ๆ ก็ไม่ควรจะกล่าว, เพราะเหตุไร ? เพราะการปฏิบัติจะต้องถึงความเป็นหมัน. ด้วยว่า เมื่อไม่มีพระนิพพาน สัมมาปฏิบัติที่สงเคราะห์ด้วย

[๑] ฉ. วญฺฌภาว ...

อาปชฺชติ. น จายํ วณฺณา นิพฺพาน-ปาปนโตติ. น ปฏิปตฺติยา วณฺณาภาวาปตฺติ,[๑] อภาวปาปกตฺตา อิติ เจ. น, อตีตานาคตาภาเวปิ นิพฺพานปฺปตฺติยา อภาวโต. วตฺตมานานมฺปิ อภาโว นิพฺพานนฺติ เจ. น, เตสํ อภาวา สมฺภวโต,[๒] อภาเว จ อวตฺตมานภาวาปชฺชนโต, วตฺตมานกฺขนฺธ-นิสฺสิตมคฺคกฺขเณ จ โสปาทิเสสนิพฺพานธาตุ-ปตฺติยา อภาวโทสโต. ตทา กิเลสานํ อวตฺตมานตฺตา น โทโส อิติ เจ. น, อริยมคฺคสฺส นิรตฺถกภาวาปชฺชนโต. เอวํ หิ สติ อริยมคฺคกฺขณโต ปุพฺเพปิ กิเลสา น สนฺตีติ อริยมคฺคสฺส นิรตฺถกภาโว อาปชฺชติ. ตสฺมา อการณเมตํ.

ขันธ์ ๓ มีศีลขันธ์เป็นต้น อันมีสัมมาทิฐิเป็นเบื้องหน้า จะต้องเป็นหมัน. แต่สัมมาปฏิบัตินี้ ไม่เป็นหมัน เพราะเป็นเหตุให้ถึงพระนิพพานฉะนี้แล. หากจะมีคำถามต่อไปว่า การปฏิบัติจะต้องเป็นหมันไม่มีดอก เพราะการปฏิบัติ เป็นเหตุให้ถึงความไม่มีดังนี้ไซร้. ข้อนี้ตอบว่าไม่ใช่ เพราะเมื่อไม่มีขันธ์อดีต ขันธ์อนาคต การบรรลุนิพพานก็ไม่มี. หากจะมีคำแย้งต่อไปว่า ความไม่มีแม้แห่งขันธ์ปัจจุบัน ก็เป็นพระนิพพาน ดังนี้ไซร้. พึงตอบว่า หามิได้ เพราะปัจจุบัน-ขันธ์เหล่านั้นไม่มี นิพพานก็ไม่มี และเมื่อไม่มี ก็ต้องเป็นปัจจุบันขันธ์ไม่ได้ และเพราะจะขัดกัน ตรงที่ไม่มีการบรรลุสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ในขณะแห่งมรรคที่อาศัยปัจจุบันขันธ์. หากจะมีคำท้วงต่อไปว่าจะไม่ขัดกัน เพราะกิเลสทั้งหลายไม่เป็นไปอยู่ในเวลานั้น ดังนี้ไซร้. ข้อนี้ตอบว่าไม่ใช่

---

[๑] ฉ. วณฺณภาว ...
[๒] ฉ. อภาวาสมฺภวโต.

เพราะอริยมรรคก็ถึงซึ่งความไร้ประโยชน์. ด้วยว่า เมื่อเป็นอย่างนั้น แม้ก่อนแต่ขณะอริยมรรค กิเลสทั้งหลาย ก็จะไม่มี เพราะเหตุนั้น อริยมรรคจะต้องเป็นความไร้ประโยชน์. เพราะฉะนั้น ข้อนี้ จึงไม่ใช่เหตุอันควร.

๕๕๙. "โย โข อาวุโส ราคกฺขโย"ติอาทิวจนโต "ขโย นิพฺพานนฺ"ติ เจ. น, อรหตฺตสฺสาปิ ขยมตฺตาปชฺชนโต. ตมฺปิ หิ "โย โข อาวุโส ราคกฺขโย"ติ-[1] อาทินา นเยน นิทฺทิฏฺฐํ. กิญฺจิ ภิยฺโย นิพฺพานสฺส อิตฺตรกาลาทิปฺปตฺติโทสโต. เอวํ หิ สติ นิพฺพานํ อิตฺตรกาลํ, สงฺขตลกฺขณํ สมฺมาวายามนิรเปกฺขาธิคมนีย-ภาวญฺจ อาปชฺชติ. สงฺขตลกฺขณตฺตาเยว จ สงฺขตปริยาปนฺนํ สงฺขตปริยาปนฺนตฺตา ราคาทีหิ อคฺคีหิ อาทิตฺตํ, อาทิตฺตตฺตา[2]

๕๕๙. หากจะมีคำถามต่อไปว่า "ความสิ้นไป เป็นพระนิพพาน" เพราะพระบาลีมีอาทิว่า "ดูกรอาวุโส ความสิ้นไปแห่งราคะใดแล" ดังนี้. ตอบว่า ไม่ใช่ เพราะแม้พระอรหัตก็เป็นเพียงความสิ้นไป. จริงอยู่ แม้พระอรหัตนั้น ท่านก็แสดงไว้โดยนัยมีอาทิว่า "ดูกรอาวุโส ความสิ้นไปแห่งราคะใดแล" ดังนี้. ยังมีคำที่จะต้องพูดไปอีกนิดหน่อย เพราะพระนิพพานยังมีข้อที่ขัดคือ มีได้ชั่วระยะเวลาอันสั้นเป็นต้น. ด้วยว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ นิพพานจะต้องมี

---

[1] สํ. สฬา. ๑๘/๓๑๑.
[2] สี. ม. อาทิตฺตตฺตา จ.

ทุกฺขญฺจาติปิ อาปชฺชติ. ยสฺมา ขยา ปฏฺฐาย น ภิยฺโย ปวตฺติ นาม โหติ, ตสฺส นิพฺพานภาวโต น โทโส อิติ เจ. น, ตาทิสสฺส ขยสฺส อภาวโต. ภาเวปิ จสฺส วุตฺตปฺปการโทสานติวตฺตนโต, อริยมคฺคสฺส จ นิพฺพานภาวาปชฺชนโต. อริยมคฺโค หิ โทเส ขีเณติ, ตสฺมา ขโยติ วุจฺจติ. ตโต จ ปฏฺฐาย น ภิยฺโย โทสานํ ปวตฺตีติ.

ระยะเวลาอันสั้น จะต้องเป็นลักษณะแห่งสังขตธรรม และจะต้องเป็นภาวะที่จะบรรลุได้ โดยไม่เล็งถึงความเพียรชอบเลย. อนึ่ง เพราะพระนิพพานเป็นธรรมชาติมีลักษณะแห่งสังขตธรรมนั้นแล พระนิพพานก็จะต้องเป็นธรรมนับเนื่อง ด้วยสังขตธรรม ก็จะต้องเป็นธรรมชาติที่ถูกไฟทั้งหลาย มีราคะเป็นต้นเผาเอา เพราะเป็นธรรมชาตินับเนื่องในสังขตธรรม และเพราะเป็นธรรมชาติที่ถูกเผา ก็จะต้องเป็นทุกข์ไปด้วย. หากจะมีคำถามต่อไปว่า จำเดิมแต่ความสิ้นไปอันใด ขึ้นชื่อว่า ความเกิดขึ้น (แห่งกิเลส) ย่อมไม่มีต่อไป เพราะความสิ้นไปนั้น ก็จะเป็นพระนิพพานด้วย จึงไม่ขัดกัน. ตอบว่าไม่ใช่ เพราะความสิ้นไปเช่นนั้นไม่มี. เพราะแม้เมื่อมีความสิ้นไปนั้น ก็ยังไม่พ้นข้อขัดกัน ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้ว และเพราะอริยมรรค ก็จะกลายเป็นพระนิพพานไปด้วย. ด้วยว่า อริยมรรคย่อมยังโทษทั้งหลายให้สิ้นไป ฉะนั้น ท่านจึงเรียก

ว่าความสิ้นไป. และตั้งแต่นั้น ความเกิดขึ้นแห่งโทษทั้งหลาย ก็จะไม่มีต่อไป ฉะนี้แล.

อนุปฺปตฺตินิโรธสงฺขาตสฺส ปน ขยสฺส ปริยาเยน อุปนิสฺสยตฺตา, ยสฺส อุปนิสฺสโย โหติ ตพฺภุปจาเรน "ขโย"ติ วุตฺตํ. สรูเปเนว กสฺมา น วุตฺตนฺติ เจ. อติสุขุมตฺตา. อติสุขุมตา จสฺส ภควโต อปฺโปสฺสุกฺกภาวาวหนโต, อริเยน จกฺขุนา ปสฺสิตพฺพโต จ สิทฺธาติ.

อนึ่ง เพราะพระนิพพานเป็นอุปนิสัยโดยปริยายแห่งความสิ้นไป กล่าวคืออนุปปัตตินิโรธ (ความดับโดยไม่เกิดขึ้น) ท่านจึงเรียกว่า "ขโย" โดยอุปจารโวหารเกี่ยวกับความสิ้นไปที่มีพระนิพพาน เป็นอุปนิสัย. หากจะมีคำถามว่า เพราะเหตุไร พระนิพพาน พระผู้มีพระภาคจึงมิได้ตรัสโดยสรุปทีเดียวเล่า. ตอบว่า ก็เพราะพระนิพพานเป็นธรรมสุขุมยิ่งนัก. ก็แลความที่พระนิพพานนั้น เป็นธรรมสุขุมยิ่งนัก เป็นความสำเร็จแล้ว เพราะนำมาซึ่งความที่พระผู้มีพระภาค ทรงเป็นผู้มีความขวนขวายน้อย และเพราะจะพึงเห็น ได้ด้วยจักขุอันเป็นของพระอริยะแล.

๕๖๐. ตยิทํ มคฺคสมงฺคินา ปตฺตพฺพโต <u>อสาธารณํ</u>, ปุริมาย โกฏิยา อภาวโต <u>อปฺปภวํ</u>. มคฺคภาเว ภาวโต น

๕๖๐. พระนิพพานนี้นั้น <u>เป็นธรรมชาติไม่ทั่วไป</u> เพราะอันบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยมรรคจะพึงถึง <u>เป็น</u>

อปฺปภวนฺติ เจ. น, มคฺเคน อนุปฺปาทนียโต. ปตฺตพฺพเมว เหตํ มคฺเคน, น อุปฺปาเทตพฺพํ. ตสฺมา อปฺปภวเมว. อปฺปภวตฺตา อชรามรณํ. ปภวชรามรณานํ อภาวโต นิจฺจํ.

ธรรมชาติไม่มีแดนเกิด เพราะไม่มีเงื่อนต้นเงื่อนปลาย. หากจะมีคำถามว่า พระนิพพานไม่ใช่ธรรมชาติที่ไม่มีแดนเกิด เพราะเมื่อมีมรรคจึงจะมีได้. ตอบว่า ไม่ใช่ เพราะพระนิพพานมิใช่ธรรมชาติที่มรรคจะพึงทำให้เกิดขึ้น. ด้วยว่า พระนิพพานนี้ อันมรรคจะพึงถึงนั่นเอง ไม่ใช่พึงทำให้เกิดขึ้น. เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงชื่อว่า ไม่มีแดนเกิดนั่นเอง. เพราะพระนิพพานไม่มีแดนเกิด จึงชื่อว่า ไม่มีชราและมรณะ. เหตุไม่มีแดนเกิดชราและมรณะ จึงเที่ยง.

นิพฺพานสฺเสว อณุอาทีนมฺปิ นิจฺจภาวาปตฺตีติ เจ. น, เหตุโน อภาวา. นิพฺพานสฺส นิจฺจตฺตา เต นิจฺจา อิติ เจ. น, เหตุลกฺขณสฺส อนุปปตฺติโต. นิจฺจา อุปฺปาทาทีนํ อภาวโต นิพฺพานํ วิยาติ เจ. น, อณุอาทีนํ อสิทฺธตฺตา.

หากจะมีคำถามว่า แม้สภาวะมีอณูเป็นต้น ต้องเป็นความเที่ยง เหมือนอย่างนิพพาน ดังนี้ไซร้. ตอบว่า ไม่ใช่ เพราะไม่มีเหตุ. หากจะถามต่อไปว่า เพราะนิพพานเป็นธรรมชาติเที่ยง สภาวะมีอณูเป็นต้นเหล่านั้น จึงเที่ยง. ตอบว่า ไม่ใช่ เพราะสภาวะเหล่านั้น ไม่เข้าถึงลักษณะแห่งเหตุ. หากจะมีคำถามต่อไปว่า สภาวะเหล่านั้น ชื่อว่าเที่ยง เพราะไม่มีให้

เกิดขึ้นเป็นต้น เหมือนอย่างนิพพาน. ตอบว่า ไม่ใช่ เพราะสภาวะมีอญูเป็นต้นไม่สำเร็จผล.

๕๖๑. ยถาวุตฺตยุตฺติสภาวโต ปน อิทเมว นิจฺจํ, รูปสภาวาติกฺกมโต อรูปํ. (๑)

๕๖๑. ก็นิพพานนี้เท่านั้น ชื่อว่าเที่ยง เพราะมีสภาวะ คือความถูกต้อง ตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว ชื่อว่า เป็นอรูป เพราะก้าวล่วงเสีย ซึ่งสภาวะแห่งรูป.

อสิถิลปรกฺกมสิทฺเธน ญาณวิเสเสน อธิคมนียโต สพฺพญฺญุวจนโต จ ปรมตฺเถน (๒) นาวิชฺชมานํ. วุตฺตเญหตํ "อตฺถิ

นิพพาน ไม่ใช่สิ่งไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ เพราะบุคคลจะบรรลุได้ ด้วยญาณวิเศษที่สำเร็จได้ด้วยความบากบั่น ไม่ย่อหย่อน

[๑] ฉ. พุทฺธาทีนํ นิฏฺฐาย วิเสสาภาวโต เอกาว นิฏฺฐา. เยน ภาวนาย ปตฺตํ, ตสฺส กิเลสวูปสมํ อุปาทิเสสญฺจ อุปาทาย ปญฺญาปนียตฺตา สห อุปาทิเสเสน ปญฺญาปียตีติ สอุปาทิเสสํ. โย จสฺส สมุทยปฺปหาเนน อุปหตายตึกมฺมผลสฺส จริมจิตฺตโต จ อุทฺธํ ปวตฺติขนฺธานํ อนุปฺปาทนโต อุปฺปนฺนานญฺจ อนฺตรธานโต อุปาทิเสสาภาโว, ตํ อุปาทาย ปญฺญาปนียโต นตฺถิ เอตฺถ อุปาทิเสโสติ อนุปาทิเสสํ.

[๒] ฉ. สภาวโต นิพฺพานํ.

ภิกฺขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตนฺ"ติ.[๑] อิทํ ทุกฺขนิโรธนิทฺเทเส วินิจฺฉยกถามุขํ.

และเพราะคำของพระสัพพัญญู. ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ดังนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่เป็นอีก ไม่ถูกเหตุอะไร ๆ ทำขึ้น ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีอยู่จริง" ดังนี้. นี้เป็นหัวข้อคำวินิจฉัยในนิเทศแห่งทุกขนิโรธ.

มคฺคนิทฺเทสกถา

๕๖๒. ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทานิทฺเทเส วุตฺตา ปน อฏฺฐ ธมฺมา กามํ ขนฺธนิทฺเทเสปิ อตฺถโต ปกาสิตาเยว, อิธ ปน เตสํ เอกกฺขเณ ปวตฺตมานานํ วิเสสาวโพธนตฺถํ วทาม.

กถาว่าด้วยมรรคนิเทศ

๕๖๒. ก็ธรรม ๘ ประการที่ได้กล่าวไว้ ในนิเทศแห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้าพเจ้าได้ประกาศิตโดยเนื้อความ แม้ในขันธนิเทศ ก็จริงอยู่ แต่ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวเพื่อความหยั่งรู้ความต่างกัน ของคำเหล่านั้น ซึ่งเป็นไปอยู่ในขณะเดียวกัน.

สัมมาทิฐิ

สงฺเขปโต หิ จตุสจฺจปฏิเวธาย ปฏิปนฺนสฺส โยคิโน นิพฺพานารมฺมณํ

ความจริง ว่าโดยสังเขป ปัญญาจักษุอันถอนอวิชชานุสัยขึ้นได้ ซึ่งมีพระนิพพาน

---

[๑] ขุ. อิติ. ๒๕/๒๐๗.

อวิชฺชานุสยสมุคฺฆาตกํ ปญฺญาจกฺขุํ สมฺมาทิฏฺฐิ. สา สมฺมาทสฺสนลกฺขณา, ตถปฺปกาสนรสา,[๑] อวิชฺชนฺธการวิทฺธํสนปจฺจุปฏฺฐานา.

เป็นอารมณ์ ของโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อการแทงตลอดซึ่งสัจจะทั้ง ๔ ชื่อว่า สัมมาทิฐิ. สัมมาทิฐินั้น มีความเห็นชอบเป็นลักษณะ มีอันประกาศความจริงแท้เป็นรส มีการทำลายความมืดคืออวิชชาเป็นปัจจุปัฏฐาน.

สัมมาสังกัปปะ

ตถา สมฺปนฺนทิฏฺฐิโน ตํสมฺปยุตฺตํ มิจฺฉาสงฺกปฺปนิคฺฆาตกํ เจตโส นิพฺพานปทาภินิโรปนํ สมฺมาสงฺกปฺโป. โส สมฺมาจิตฺตาภินิโรปนลกฺขโณ, อปฺปนารโส, มิจฺฉาสงฺกปฺปปฺปหานปจฺจุปฏฺฐาโน.

การยกจิตขึ้นสู่ทางพระนิพพาน อันสัมปยุตด้วยสัมมาทิฐินั้น กำจัดมิจฉาสังกัปปะเสียได้แห่งโยคีผู้มีทิฐิอันถึงพร้อมแล้วอย่างนั้น ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ. สัมมาสังกัปปะนั้น มีการยกจิตโดยชอบเป็นลักษณะ มีอัปปนา (ความแน่วแน่) เป็นรส มีการละมิจฉาสังกัปปะ ได้เป็นปัจจุปัฏฐาน.

สัมมาวาจา

ตถา ปสฺสโต วิตกฺกยโต จ ตํสมฺปยุตฺตาว วจีทุจฺจริตสมุคฺฆาติกา มิจฺฉาวาจาย วิรติ สมฺมาวาจา นาม.

การเว้นจากมิจฉาวาจา อันสัมปยุตด้วยสัมมาสังกัปปะนั้นแหละ ถอนวจีทุจริตขึ้นเสียได้ ของโยคีผู้เห็นอยู่ และตรึกอยู่

---

[๑] ฉ. ธาตุปฺปกาสนรสา.

สา ปริคฺคหลกฺขณา, วิรมณรสา, มิจฺฉาวาจปฺปหานปจฺจุปฏฺฐานา.

อย่างนั้น ชื่อว่า สัมมาวาจา. สัมมาวาจานั้น มีความกำหนดถือเอาเป็นลักษณะ มีความเว้นเป็นรส มีความละมิจฉาวาจาเป็นปัจจุปัฏฐาน.

สัมมากัมมันตะ

ตถา วิรมโต ตํสมฺปยุตฺตาว มิจฺฉากมฺมนฺตสมุจฺเฉทิกา ปาณาติปาตาทิวิรติ สมฺมากมฺมนฺโต นาม. โส สมุฏฺฐาปนลกฺขโณ, วิรมณรโส, มิจฺฉากมฺมนฺตปฺปหานปจฺจุปฏฺฐาโน.

ความเว้นจากบาปธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น อันสัมปยุตด้วยสัมมาวาจานั้นแหละ อันตัดเสียซึ่งมิจฉากัมมันตะได้เด็ดขาด แห่งพระโยคีผู้เว้นอยู่อย่างนั้น ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ. สัมมากัมมันตะนั้น มีการทำสัมปยุตธรรมให้ตั้งขึ้นเป็นลักษณะ มีความเว้นเป็นรส มีความละมิจฉากัมมันตะเป็นปัจจุปัฏฐาน.

สัมมาอาชีวะ

ยา ปนสฺส เตสํ สมฺมาวาจากมฺมนฺตานํ วิสุทฺธิภูตา ตํสมฺปยุตฺตาว กุหนาทิอุปจฺเฉทิกา มิจฺฉาชีวา วิรติ, สา สมฺมาอาชีโว นาม. โส โวทานลกฺขโณ, ญายาชีวปฺปวตฺติรโส, มิจฺฉาชีวปฺปหานปจฺจุปฏฺฐาโน.

ก็ความเว้นจากมิจฉาอาชีวะ อันเป็นความบริสุทธิ์แห่งสัมมาวาจา และสัมมากัมมันตะนั้น อันสัมปยุตกับความเว้นนั้นแหละ เข้าไปตัดซึ่งอเนสนามีความหลอกลวงเป็นต้น ของโยคีนั้น อันใด ความเว้นนั้น ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ. สัมมาอาชีวะนั้น มีความผ่องแผ้ว

เป็นลักษณะ มีความเป็นไปแห่งอาชีวะที่ชอบธรรมเป็นรส มีความละมิจฉาอาชีวะเป็นปัจจุปัฏฐาน.

สัมมาวายามะ

อถสฺส โย ตสฺสา สมฺมาวาจา-กมฺมนฺตาชีวสงฺขาตาย สีลภูมิยํ ปติฏฺฐิตสฺส ตทนุรูโป ตํสมฺปยุตฺโตว โกสชฺชสมุจฺเฉทโก วีริยารมฺโภ, เอส <u>สมฺมาวายาโม</u> นาม. โส ปคฺคหลกฺขโณ, อนุปฺปนฺนอกุสลา-นุปฺปาทนาทิรโส, มิจฺฉาวายามปฺปหาน-ปจฺจุปฏฺฐาโน.

ทีนั้น วิริยารัมภะ อันอนุรูปแก่สัมมา-อาชีวะนั้น สัมปยุตด้วยสัมมาอาชีวะนั้นนั่นแหละ ตัดโกสัชชะได้เด็ดขาด ของโยคีนั้น ผู้ตั้งอยู่ในศีลภูมิ กล่าวคือสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะนั้นใด วิริยารัมภะนี้ ชื่อว่า <u>สัมมาวายามะ.</u> สัมมาวายามะนั้น มีการประคองเป็นลักษณะ มีการทำอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ไม่ให้เกิดขึ้นเป็นต้นเป็นรส มีการละมิจฉา-วายามะเป็นปัจจุปัฏฐาน.

สัมมาสติ

ตสฺเสวํ วายมโต ตํสมฺปยุตฺโตว มิจฺฉาสติวินิทฺธุนโน เจตโส อสมฺโมโส <u>สมฺมาสติ</u> นาม. สา อุปฏฺฐานลกฺขณา,

ความไม่ฟั่นเฟือนแห่งจิต อันสัมปยุตด้วยวายามะนั้นแหละ กำจัดมิจฉาสติออกเสียได้ ของโยคีนั้น ผู้พยายามอยู่อย่างนี้ ชื่อว่า

อสมฺมุสฺสนรสา, มิจฺฉาสติปฺปหาน-ปจฺจุปฏฺฐานา.

สัมมาสติ. สัมมาสตินั้น มีการเข้าไปตั้งไว้เป็นลักษณะ มีการไม่ฟั่นเฟือนเป็นรส มีการละมิจฉาสติได้เป็นปัจจุปัฏฐาน.

สัมมาสมาธิ

เอวํ อนุตฺตราย สติยา สํรกฺขิยมานจิตฺตสฺส ตํสมฺปยุตฺตาว มิจฺฉาสมาธิวิทฺธํสิกา จิตฺเตกคฺคตา สมฺมาสมาธิ นาม. โส อวิกฺเขปลกฺขโณ, สมาธานรโส, มิจฺฉาสมาธิปฺปหานปจฺจุปฏฺฐาโนติ. อยํ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทานิทฺเทเส นโย. เอวเมตฺถ ชาติอาทีนํ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง อันสัมปยุตด้วยสัมมาสตินั่นแหละ กำจัดมิจฉาสมาธิ ของพระโยคี ผู้มีจิตอันสติยอดเยี่ยมควบคุมอยู่อย่างนี้ ชื่อว่า สัมมาสมาธิ. สัมมาสมาธินั้น มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ มีความตั้งจิตไว้มั่นเป็นรส มีการละมิจฉาสมาธิเป็นปัจจุ-ปัฏฐานแล. ที่กล่าวมานี้ เป็นนัยในนิเทศแห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา. พึงทราบวินิจฉัยแห่งชาติเป็นต้นในอริยสัจนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าโดยกิจแห่งญาณ

๕๖๓. ญาณกิจฺจโตติ สจฺจญาณสฺส กิจฺจโตปิ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ. ทุวิธํ หิ สจฺจญาณํ อนุโพธญาณํ ปฏิเวธญาณญฺจ.

๕๖๓. ข้อว่า โดยกิจแห่งญาณ ความว่า พึงทราบวินิจฉัย แม้โดยกิจแห่งสัจญาณ. ก็สัจญาณมี ๒ อย่าง คือ อนุโพธญาณ

ตตฺถ อนุโพธญาณํ โลกิยํ อนุสฺสวาทิวเสน นิโรเธ มคฺเค จ ปวตฺตติ. ปฏิเวธญาณํ โลกุตฺตรํ นิโรธมารมฺมณํ กตฺวา กิจฺจโต จตฺตาริปิ[1] สจฺจานิ ปฏิวิชฺฌติ. ยถาห "โย ภิกฺขเว ทุกฺขํ ปสฺสติ, ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสติ, ทุกฺขนิโรธมฺปิ ปสฺสติ, ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทมฺปิ ปสฺสตี"ติ[2] สพฺพํ วตฺตพฺพํ. ตํ ปนสฺส กิจฺจํ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิยํ อาวิภวิสฺสติ.

(ความรู้โดยรู้ตาม) ๑ ปฏิเวธญาณ (ความรู้โดยการแทงตลอด) ๑. ในญาณ ๒ อย่างนั้น อนุโพธญาณ เป็นโลกิยะ เกิดในนิโรธและในมรรค ด้วยอำนาจการได้ยินได้ฟังตามกันมาเป็นต้น. ปฏิเวธญาณ เป็นโลกุตระ ทำนิโรธให้เป็นอารมณ์ แล้วแทงตลอดสัจจะทั้ง ๔ โดยกิจ. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดย่อมเห็นทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นแม้ทุกขสมุทัย ย่อมเห็นแม้ทุกขนิโรธ ย่อมเห็นแม้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา" ดังนี้ บัณฑิตพึงกล่าวคำทั้งหมด. ก็กิจแห่งปฏิเวธญาณนี้นั้น จักมีแจ้งในญาณทัสสนวิสุทธิ.

ยํ ปเนตํ โลกิยํ, ตตฺถ ทุกฺขญาณํ ปริยุฏฺฐานาภิภววเสน ปวตฺตมานํ สกฺกายทิฏฺฐึ นิวตฺเตติ. สมุทยญาณํ อุจฺเฉททิฏฺฐึ. นิโรธญาณํ สสฺสตทิฏฺฐึ.

ก็สัจจญาณที่เป็นโลกิยะนี้ใดในญาณที่เป็นโลกิยะนี้นั้น ทุกขญาณ(ความรู้ในทุกข์) ย่อมห้ามสักกายทิฐิที่เป็นไปอยู่ ด้วยอำนาจความครอบงำ คือ ความกลุ้มรุม. สมุทัย-

---

[1] ฉ. ปี-สทฺโท น ทิสฺสติ.
[2] สํ. มหา. ๑๙/๕๔๗. (ปาฬิยํ) ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทํปิ.

มคฺคญาณํ อกิริยทิฏฺฐึ. ทุกฺขญาณํ วา ธุวสุภสุขตฺตภาวรหิเตสุ[๑] ขนฺเธสุ ธุวสุภสุขตฺตภาวสญฺญาสงฺขาตผเล[๒] วิปฺปฏิปตฺตึ. สมุทยญาณํ อิสฺสรปธานกาลสภาวาทีหิ โลโก ปวตฺตตีติ อการเณ การณาภิมานปฺปวตฺตํ เหตุมฺหิ วิปฺปฏิปตฺตึ. นิโรธญาณํ อรูปโลกโลกถูปิกาทีสุ อปฺปวตฺตคฺคาหภูตํ[๓] นิโรเธ วิปฺปฏิปตฺตึ. มคฺคญาณํ กามสุขลฺลิกอตฺตกิลมถานุโยคปฺปเภเท อวิสุทฺธิมคฺเค วิสุทฺธิมคฺคคาหวเสน ปวตฺตํ อุปาเย วิปฺปฏิปตฺตึ นิวตฺเตติ. เตเนตํ วุจฺจติ :

ญาณ(ความรู้ในสมุทัย) ย่อมห้ามอุจเฉททิฐิ. นิโรธญาณ(ความรู้ในนิโรธ)ย่อมห้ามสัสสตทิฐิ. มรรคญาณ(ความรู้ในมรรค) ย่อมห้ามอกิริยทิฐิ. อีกอย่างหนึ่ง ทุกขญาณ ย่อมห้ามความปฏิบัติผิด ในผลกล่าวคือความสำคัญว่ายั่งยืน ว่างาม ว่าเป็นสุข ว่าเป็นตัวตน ในขันธ์ทั้งหลาย ที่เว้นจากความยั่งยืน ความงาม ความเป็นสุข และความเป็นตัวตน. สมุทัยญาณ ย่อมห้ามความปฏิบัติผิดในเหตุที่เป็นไป โดยความนับถือในสิ่งที่มิใช่เหตุว่าเป็นเหตุว่า โลกย่อมเป็นไปโดยพระอิศวร พระประธาน พระกาล และสภาวะเป็นต้น. นิโรธญาณ ย่อมห้ามความปฏิบัติผิด ในนิโรธอันมีการยึดถือในอรูปโลกและยอดแห่งโลกเป็นต้น ว่าเป็นไปไม่ได้ (อีก)แล้ว มรรคญาณ ย่อมห้ามความปฏิบัติผิดในอุบายอันเป็นไป ด้วยอำนาจความ

---

[๑] ฉ. ...วิรหิเตสุ.
[๒] ฉ. ธุวสุภสุขตฺตภาวสญฺญาสงฺขาตํ ผเล.
[๓] ฉ. อปวคฺคคาหภูตํ.

ยึดถือในทางแห่งความไม่หมดจด มีประเภทเป็นกามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมถานุโยคว่าเป็นทางแห่งความหมดจด. ด้วยเหตุนั้นท่าน จึงกล่าวคำเป็นคาถาไว้ดังนี้ว่า :

"โลเก โลกปฺปภเว โลกตฺถงฺคเม
สิเว จ ตทุปาเย สมฺมุยฺหติ
ตาว นโร น วิชานาติ ยาว
สจฺจานี"ติ.

"นรชน ยังไม่รู้แจ้งสัจจะทั้งหลายอยู่เพียงใด ก็ยังหลงอยู่ในโลก(ทุกข์) ในเหตุเกิดของโลก (สมุทัย) ในความดับของโลก (นิโรธ) และในอุบาย ถึงความดับของโลกนั้นอันประเสริฐ (อริยมรรค) อยู่เพียงนั้น" ดังนี้.

เอวเมตฺถ ญาณกิจฺจโตปิ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

พึงทราบวินิจฉัย แม้โดยกิจแห่งญาณในอริยสัจนี้ อย่างนี้.

ว่าโดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลายที่อยู่ภายใน

๕๖๔. อนฺโตคธานํ ปเภทาติ ทุกฺขสจฺจสฺมึ หิ ธเปตฺวา ตณฺหญฺเจว อนาสวธมฺเม จ เสสา สพฺพธมฺมา อนฺโตคธา. สมุทยสจฺเจ ฉตฺตึส

๕๖๔. ข้อว่า โดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลายที่อยู่ภายใน ความว่า ก็เว้นตัณหาและธรรมที่ไม่มีอาสวะทั้งหลาย ธรรมทั้งปวงที่เหลือนับเข้าในทุกขสัจ. ตัณหา–

ตณฺหาวิจริตานิ. นิโรธสจฺจมสมฺมิสฺสํ. มคฺคสจฺเจ สมฺมาทิฏฺฐิมุเขน วีมํสิทฺธิปาท-ปญฺญินฺทฺริยปญฺญาพลธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺคานิ. สมฺมาสงฺกปฺปาปเทเสน ตโย เนกฺขมฺม-วิตกฺกาทโย. สมฺมาวาจาปเทเสน จตฺตาริ วจีสุจริตานิ. สมฺมากมฺมนฺตา-ปเทเสน ตีณิ กายสุจริตานิ. สมฺมาชีวมุเขน อปฺปิจฺฉตํา สนฺตุฏฺฐิตา จ. สพฺเพสญฺเญว วา เอเตสํ สมฺมาวาจากมฺมนฺตาชีวานํ อริยกนฺตสีลตฺตา อริยกนฺตสีลสฺส จ สทฺธาหตฺเถน ปฏิคฺคเหตพฺพตฺตา เตสํ อตฺถิตาย อตฺถิภาวโต สทฺธินฺทฺริยสทฺธาพล-ฉนฺทิทฺธิปาทา. สมฺมาวายามาปเทเสน จตุพฺพิธสมฺมปฺปธานวีริยินฺทฺริยวีริยพลวีริย-สมฺโพชฺฌงฺคานิ. สมฺมาสติอปเทเสน จตุพฺพิธ-สติปฏฺฐานสตินฺทฺริยสติพลสติสมฺโพชฺฌงฺคานิ. สมฺมาสมาธิอปเทเสน สวิตกฺกสวิจารทโย ตโย สมาธี จิตฺตสมาธิสมาธินฺทฺริยสมาธิพล-ปีติปสฺสทฺธิสมาธิ อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคานิ อนุโลคธานีติ เอวเมตฺถ อนุโลคธานิ

วิจริต ๓๖ นับเข้าในสมุทัยสัจ. นิโรธสัจ ไม่เจือปน. วิมังสิทธิบาท ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ และธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ว่าโดยหัวข้อคือสัมมาทิฐิ นับเข้าในมรรคสัจ. วิตก ๓ มีเนกขัมมวิตกเป็นต้น โดยการอ้างสัมมาสังกัปปะ นับเข้าในมรรคสัจ. วจีสุจริต ๔ โดยการอ้างสัมมาวาจา นับเข้าในมรรคสัจ. กายสุจริต ๓ โดยการอ้างสัมมากัมมันตะ นับเข้าในมรรคสัจ. ความเป็นผู้มักน้อย และความเป็นผู้สันโดษ โดยหัวข้อคือสัมมาอาชีวะ นับเข้าในมรรค-สัจ. อีกอย่างหนึ่ง สัทธินทรีย์ สัทธาพละ และฉันทิทธิบาท ก็นับเข้าในมรรคสัจ เพราะสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เหล่านี้ทั้งหมดทีเดียวเป็นอริยกันตศีล และเพราะอริยกันตศีลเป็นธรรมที่พึงรับด้วยมือคือศรัทธา เพราะสัทธินทรีย์ สัทธาพละ และฉันทิทธิบาท เหล่านั้นมีศีลจึงมีได้. สัมมัปธาน ๔ อย่าง วิริยิทธิบาท วิริยินทรีย์ วิริยพละ วิริย-

ปเภทาปิ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

สัมโพชฌงค์ โดยอ้างถึงสัมมาวายามะ นับเข้าในมรรคสัจ. สติปัฏฐาน ๔ อย่าง สตินทรีย์ สติพละ และสติสัมโพชฌงค์ โดยอ้างถึงสัมมาสติ นับเข้าในมรรคสัจ. สมาธิ ๓ มีสวิตักกสวิจารสมาธิเป็นต้น จิตตสมาธิ สมาธินทรีย์ สมาธิพละ ปีติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ โดยอ้างถึงสัมมาสมาธิ นับเข้าในมรรคสัจแล พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลาย ที่อยู่ภายในในอริยสัจนี้ อย่างนี้.

ว่าโดยอุปมา

๕๖๕. อุปมาโตติ ภาโร วิย หิ ทุกฺขสจฺจํ ทฏฺฐพฺพํ, ภาราทานมิว สมุทยสจฺจํ, ภารนิกฺเขปนมิว นิโรธสจฺจํ, ภารนิกฺเขปนุปาโย วิย มคฺคสจฺจํ. โรโค วิย จ ทุกฺขสจฺจํ, โรคนิทานมิว สมุทยสจฺจํ, โรควูปสโม วิย นิโรธสจฺจํ, เภสชฺชมิว มคฺคสจฺจํ. ทุพฺภิกฺขมิว วา

๕๖๕. ข้อว่า โดยอุปมา ความว่า ทุกขสัจพึงเห็นเหมือนของหนัก สมุทัยสัจพึงเห็นเหมือนการถือของหนัก นิโรธสัจพึงเห็นเหมือนการวางของหนัก มรรคสัจพึงเห็นเหมือนอุบายวางของหนัก. อนึ่ง ทุกขสัจ พึงเห็นเหมือนโรค สมุทัยสัจ พึงเห็นเหมือนต้นเหตุของโรค นิโรธสัจ พึง

ทุกฺขสจฺจํ, ทุพฺภุกฺขํ วิย สมุทยสจฺจํ, สุภิกฺขมิว นิโรธสจฺจํ, สุวุฏฺฐิ วิย มคฺคสจฺจํ. อปิจ เวรีเวรมูลเวรสมุคฺฆาตเวรสมุคฺฆาตุปาเยหิ วิสรุกฺขรุกฺขมูลมูลุปจฺเฉทตทุปจฺเฉทนุปาเยหิ, ภยภยมูลนิพฺภยตทธิคมุปาเยหิ, โอริมตีรมโหฆปาริมตีรตํสมฺปาปกวายาเมหิ ปโยเชตฺวาเปตานิ อุปมาโต เวทิตพฺพานีติ เอวเมตฺถ อุปมาโต วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

เห็นเหมือนความหายโรค มรรคสัจ พึงเห็นเหมือนยา. อีกอย่างหนึ่ง ทุกขสัจ พึงเห็นเหมือนขาดแคลนอาหาร สมุทัยสัจ พึงเห็นเหมือนฝนตกไม่ดี นิโรธสัจ พึงเห็นเหมือนอาหารสมบูรณ์ มรรคสัจ พึงเห็นเหมือนฝนดี. อีกประการหนึ่ง อริยสัจ ๔ เหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบโดยอุปมา แม้ประกอบเข้ากับคนมีเวร มูลแห่งเวร ความระงับเวร อุบายระงับเวร ประกอบเข้ากับต้นไม้มีพิษ รากของต้นไม้ การตัดรากและอุบายตัดรากนั้น ประกอบเข้ากับภัย มูลแห่งภัย ความปราศจากภัย อุบายการบรรลุความปราศจากภัยนั้น ประกอบเข้ากับฝั่งในห้วงน้ำใหญ่ ฝั่งนอก อุบายที่ให้ถึงฝั่งนอกนั้น ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยอุปมาในอริยสัจ ๔ นี้ ดังกล่าวมาฉะนี้.

ว่าโดยจตุกกะ

๕๖๖. จตุกฺกโตติ อตฺถิ เจตฺถ ทุกฺขํ น อริยสจฺจํ, อตฺถิ อริยสจฺจํ

๕๖๖. ข้อว่า โดยจตุกกะ ความว่า ก็ในอริยสัจ ๔ นี้ สิ่งที่เป็นทุกข์ไม่เป็น

น ทุกฺขํ, อตฺถิ ทุกฺขญฺเจว อริยสจฺจญฺจ, อตฺถิ เนว ทุกฺขํ น อริยสจฺจํ. เอส นโย สมุทยาทีสุ. ตตฺถ มคฺคสมฺปยุตฺตา ธมฺมา สามญฺญผลานิ จ "ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขนฺ"ติ[๑] วจนโต สงฺขารทุกฺขตาย ทุกฺขํ, น อริยสจฺจํ. นิโรโธ อริยสจฺจํ, น ทุกฺขํ. อิตรํ ปน อริยสจฺจทฺวยํ สิยา ทุกฺขํ อนิจฺจโต, น ปน ยสฺส ปริญฺญาย ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ตถตฺเตน[๒] สพฺพากาเรน ปน อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกํ ทุกฺขญฺเจว อริยสจฺจญฺจ อญฺญตฺร ตณฺหาย. มคฺคสมฺปยุตฺตา ธมฺมา สามญฺญผลานิ จ ยสฺส ปริญฺญตฺถํ ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ตถตฺเตน[๒] เนว ทุกฺขํ น อริยสจฺจํ. เอวํ สมุทยาทีสุปิ ยถาโยคํ

อริยสัจก็มี สิ่งที่เป็นอริยสัจไม่เป็นทุกข์ก็มี สิ่งที่เป็นทั้งทุกข์ทั้งอริยสัจก็มี สิ่งที่ไม่เป็นทุกข์ไม่เป็นอริยสัจก็มี. ในอริยสัจที่เหลือมีสมุทัยเป็นต้นก็มีนัยนี้. ในบรรดาจตุกกะเหล่านั้น ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยมรรค และสามัญผลทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์ โดยพระบาลีว่า "สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์" แต่ไม่ใช่เป็นอริยสัจ. นิโรธเป็นอริยสัจ ไม่ใช่ทุกข์. ส่วนอริยสัจ ๒ นอกนี้ พึงเป็นทุกข์เพราะไม่เที่ยง แต่โยคีอยู่จบพรหมจรรย์ ในพระผู้มีพระภาค เพื่อกำหนดรู้ทุกข์ใด ไม่เป็นทุกข์โดยความเป็นทุกข์อย่างนั้น. ส่วนอุปาทานขันธ์ ๕ เว้นตัณหา เป็นทุกข์ด้วยเป็นอริยสัจด้วย โดยอาการทั้งปวง. ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยมรรค และสามัญผล

---

๑ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๒๘.

๒ สี. ตถตฺเถน, ม. ตญฺญเรน.

โยเชตฺวา จตุกฺกโตเปตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

ทั้งหลาย ไม่เป็นทุกข์ โดยความเป็นทุกข์แห่งโยคีผู้อยู่จบพรหมจรรย์ ในพระผู้มีพระ-ภาคกำหนดรู้อยู่ ไม่เป็นอริยสัจ. พึงประกอบความตามควร แม้ในอริยสัจที่เหลือมีสมุทัยเป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยในอริยสัจ ๔ นี้ แม้โดยจตุกกะอย่างนี้.

โดยเป็นสภาพว่างเปล่า

๕๖๗. สุญฺเตกวิธาทีหีติ เอตฺถ สุญฺโต ตาว ปรมตฺเถน หิ สพฺพาเนว สจฺจานิ เวทกการกนิพฺพุตคมกาภาวโต สุญฺานีติ เวทิตพฺพานิ. เตเนตํ วุจฺจติ :

๕๖๗. ในข้อว่า โดยเป็นสภาพว่าง-เปล่า ๑ โดยเป็นธรรมอย่างเดียวเป็นต้น ๑ นี้ พึงทราบวินิจฉัย โดยเป็นสภาพว่างเปล่าก่อน ก็ว่าโดยปรมัตถ์ สัจจะทั้งปวงทีเดียว พึงทราบว่า เป็นสภาพว่างเปล่า เพราะไม่มีผู้เสวย ผู้ทำ ผู้ดับ และผู้เดิน. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :

"ทุกฺขเมว หิ น โกจิ ทุกฺขิโต
การโก น กิริยาว วิชฺชติ
อตฺถิ นิพฺพุติ น นิพฺพุโต ปุมา
มคฺคมตฺถิ คมโก น วิชฺชตี"ติ.

"ก็ทุกข์เท่านั้น มีอยู่ แต่ใคร ๆ ที่ถึงทุกข์ ไม่มี การกระทำเท่านั้นมีอยู่ แต่ผู้ทำไม่มี ความดับมีอยู่ แต่ผู้ดับไม่มี ทางมีอยู่ แต่ผู้เดินไม่มี".

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อถวา

ธุวสุภสุขตฺตสุญฺญํ

ปุริมทฺวยมตฺตสุญฺญมมตปทํ

ธุวสุขอตฺตวิรหิโต

มคฺโคอิติ สุญฺญตฺตา เตสุ.

อีกอย่างหนึ่ง

ในสัจจะทั้ง ๔ นั้น มีความว่างดังนี้ สัจจะ ๒ ข้างต้น ว่างจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความเป็นตัวตน อมตบท ว่างจากความเป็นตัวตน มรรคว่างจากความยั่งยืน ความสุข และความเป็นตัวตน.

นิโรธสุญฺญานิ วา ตีณิ, นิโรโธ จ เสสตฺตยสุญฺโญ. ผลสุญฺโญ วา เอตฺถ เหตุ สมุทเย ทุกฺขสฺสาภาวโต มคฺเค จ นิโรธสฺส, น ผเลน สคพฺโภ ปกติวาทีนํ ปกติ วิย. เหตุสุญฺญญฺจ ผลํ ทุกฺขสมุทยานํ นิโรธมคฺคานญฺจ อสมวายา, น เหตุสมเวตํ เหตุผลํ สมวายวาทีนํ ทฺวิอณุกาทิ วิย. เตเนตํ วุจฺจติ :

อีกอย่างหนึ่ง สัจจะทั้ง ๓ ว่างจากนิโรธ และนิโรธก็ว่างจากสัจจะทั้ง ๓ ที่เหลือ. อีกอย่างหนึ่ง ในสัจจะทั้ง ๔ นี้ สัจจะที่เป็นเหตุ ว่างจากสัจจะที่เป็นผล เพราะทุกข์ในสมุทัยไม่มี และในมรรคก็ไม่มีนิโรธ ไม่ร่วมครรภ์กับผล เหมือนอย่างประกฤติของพวกลัทธิประกฤติ. และผลก็ว่างจากเหตุ เพราะทุกข์กับสมุทัย และนิโรธกับมรรครวมกันไม่ได้, ผลแห่งเหตุก็ไม่รวมกันกับเหตุ เหมือนอย่างผลอันเกิดแต่อณูสองตัวเป็นต้น ของพวกลัทธิสมวายะทั้งหลาย.

ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :

"ตยมิธ นิโรธสุญฺญํ ตเยน เตนาปิ
นิพฺพุติ สุญฺญา สุญฺโญ ผเลน เหตุ
ผลมฺปิ ตํ เหตุนา สุญฺญน"ติ.

"ในสัจจะทั้ง ๔ นี้ สัจจะ ๓ ว่างจากนิโรธ ความดับ(นิโรธ) ก็ว่างจากสัจจะทั้ง ๓ นั้น สัจจะที่เป็นเหตุว่างจากสัจจะที่เป็นผล แม้สัจจะที่เป็นผลนั้น ก็ว่างจากสัจจะที่เป็นเหตุ" ดังนี้.

เอวํ ตาว สุญฺญโต วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

พึงทราบวินิจฉัย โดยสภาพว่างเปล่าอย่างนี้ก่อน.

เอกวิธาทิวินิจฺฉยกถา

กถาว่าด้วยการวินิจฉัยสัจจะอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น

๕๖๘. เอกวิธาทีหีติ สพฺพเมว เจตฺถ ทุกฺขํ เอกวิธํ ปวตฺติภาวโต. ทุวิธํ นามรูปโต. ติวิธํ กามรูปารูปุปปตฺติภวเภทโต. จตุพฺพิธํ จตุอาหารเภทโต.

๕๖๘. ข้อว่า โดยเป็นธรรมอย่างเดียวเป็นต้น ความว่า ก็ในสัจจะทั้ง ๔ นี้ ทุกข์ทั้งหมด มีอย่างเดียวโดยความเป็นปวัตติ. มี ๒ อย่างโดยเป็นนามและรูป. มี

ปญฺจวิธํ ปญฺจุปาทานกฺขนฺธเภทโต.

๓ อย่างโดยแยกเป็นภพที่เกิด คือ กามภพ รูปภพ และอรูปภพ. มี ๔ อย่างโดยแยกเป็นอาหาร ๔. มี ๕ อย่างโดยแยกเป็นอุปาทานขันธ์ ๕.

สมุทโยปิ เอกวิโธ ปวตฺตกภาวโต. ทุวิโธ ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตาสมฺปยุตฺตโต. ติวิโธ กามภววิภวตณฺหาเภทโต. จตุพฺพิโธ จตุมคฺคปฺปเหยฺยโต. ปญฺจวิโธ รูปาภินนฺทนาทิเภทโต. ฉพฺพิโธ ฉตณฺหากายเภทโต.

แม้สมุทัย ก็มีอย่างเดียว โดยความที่ยังทุกข์ให้เป็นไป. มี ๒ อย่างโดยสัมปยุตด้วยทิฐิ และไม่สัมปยุตด้วยทิฐิ. มี ๓ อย่างโดยความต่างแห่งกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา. มี ๔ อย่าง โดยเป็นธรรมที่มรรคทั้ง ๔ จะพึงละ. มี ๕ อย่างโดยความต่างแห่งความยินดีรูปเป็นต้น. มี ๖ อย่าง โดยแยกเป็นกองตัณหา ๖.

นิโรโธปิ เอกวิโธ อสงฺขตธาตุภาวโต. ปริยาเยน ปน ทุวิโธ สอุปาทิเสสอนุปาทิเสสเภทโต. ติวิโธ ภวตฺตยวูปสมโต. จตุพฺพิโธ จตุมคฺคาธิคมนียโต. ปญฺจวิโธ ปญฺจาภินนฺทนวูปสมโต. ฉพฺพิโธ ฉตณฺหากายเภทโต[1].

แม้นิโรธก็มีอย่างเดียวโดยความเป็นอสังขตธาตุ. แต่โดยปริยายมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็นสอุปาทิเสส และอนุปาทิเสส. มี ๓ อย่าง โดยเข้าไปสงบภพทั้ง ๓. มี ๔ อย่าง โดยเป็นธรรมที่มรรคทั้ง ๔ จะพึงบรรลุ. มี ๕ อย่าง โดยเข้าไปสงบความ

[1] ฉ. ฉตณฺหากายกฺขยเภทโต.

ยินดีทั้ง ๕. มี ๖ อย่าง โดยจำแนกกอง–ตัณหาทั้ง ๖.

มคฺโคปิ เอกวิโธ ภาเวตพฺพโต. ทุวิโธ สมถวิปสฺสนาเภทโต, ทสฺสนภาวนา–เภทโต วา. ติวิโธ ขนฺธตฺตยเภทโต. อยํ หิ สปฺปเทสตฺตา นครํ วิย รชฺเชน นิปฺปเทเสหิ ตีหิ ขนฺเธหิ สงฺคหิโต. ยถาห :

แม้มรรค ก็มีอย่างเดียวโดยเป็นภาเวตัพพธรรม. มี ๒ อย่าง โดยแยกเป็นสมถะและวิปัสสนา หรือโดยแยกเป็นทัสสนะและภาวนา. มี ๓ อย่าง โดยความต่างแห่งขันธ์ ๓. ก็มรรคนี้ ท่านสงเคราะห์ด้วยขันธ์ ๓ อย่างสิ้นเชิง เหมือนอย่างเมืองรวมไว้ด้วยความเป็นพระราชา ฉะนั้น เพราะความเป็นธรรม ที่ยังมีส่วนย่อยอยู่. เหมือนอย่างที่ พระธรรมทินนาเถรีกล่าวไว้ว่า :

"น โข อาวุโส วิสาข อริเยน อฏฺฐงฺคิเกน มคฺเคน ตโย ขนฺธา สงฺคหิตา, ตีหิ จ โข อาวุโส วิสาข ขนฺเธหิ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค สงฺคหิโต. ยา จ อาวุโส วิสาข สมฺมาวาจา, โย จ สมฺมากมฺมนฺโต, โย

"ดูกรอาวุโส วิสาขะ ขันธ์ ๓ พระผู้มีพระภาค ไม่ทรงสงเคราะห์ด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘, ดูกรอาวุโสวิสาขะ ส่วนอริยมรรคมีองค์ ๘ พระผู้มีพระภาคทรงสงเคราะห์ด้วยขันธ์ ๓. ดูกรอาวุโสวิสาขะ อนึ่ง สัมมาวาจาใด ๑ สัมมากัมมันตะใด

จ สมฺมาอาชีโว, อิเม ธมฺมา สีลกฺขนฺเธ สงฺคหิตา. โย จ สมฺมาวายาโม, ยา จ สมฺมาสติ, โย จ สมฺมาสมาธิ, อิเม ธมฺมา สมาธิกฺขนฺเธ สงฺคหิตา. ยา จ สมฺมาทิฏฺฐิ, โย จ สมฺมาสงฺกปฺโป, อิเม ธมฺมา ปญฺญากฺขนฺเธ สงฺคหิตา"ติ[๑]

๑ สัมมาอาชีวะใด ๑ ธรรมเหล่านี้ ทรงสงเคราะห์ เข้าด้วยสีลขันธ์. สัมมาวายามะใด ๑ สัมมาสติใด ๑ สัมมาสมาธิใด ๑ ธรรมเหล่านี้ ทรงสงเคราะห์เข้าด้วยสมาธิขันธ์. สัมมาทิฐิใด ๑ สัมมาสังกัปปะใด ๑ ธรรมเหล่านี้ ทรงสงเคราะห์ด้วยปัญญาขันธ์" ดังนี้.

เอตฺถ หิ สมฺมาวาจาทโย ตโย สีลเมว, ตสฺมา เต สชาติโต สีลกฺขนฺเธน สงฺคหิตา. กิญฺจาปิ หิ ปาฬิยํ สีลกฺขนฺเธติ ภุมฺเมน นิทฺเทโส กโต, อตฺโถ ปน กรณวเสเนว เวทิตพฺโพ. สมฺมาวายามาทีสุ ปน ตีสุ สมาธิ อตฺตโน ธมฺมตาย อารมฺมเณ เอกคฺคภาเวน อปฺเปตุํ น สกฺโกติ, วีริเย ปน ปคฺคหกิจฺจํ สาเธนฺเต สติยา จ อปิลาปนกิจฺจํ สาเธนฺติยา ลทฺธุปกาโร หุตฺวา สกฺโกติ.

ก็ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ ธรรม ๓ มีสัมมาวาจาเป็นต้น ก็คือศีล, เพราะเหตุนั้น ธรรมทั้ง ๓ นั้น จึงทรงสงเคราะห์ด้วยศีลขันธ์ โดยความมีชาติเสมอกัน. ก็ในพระบาลี ท่านทำนิเทศไว้ด้วยสัตตมีวิภัตติว่า สีลกฺขนฺเธ แม้โดยแท้ ถึงอย่างนั้นเนื้อความก็พึงทราบ ด้วยอำนาจตติยาวิภัตตินั้นเอง. ส่วนในธรรม ๓ มีสัมมาวายามะเป็นต้น สมาธิไม่อาจจะแนบแน่นได้ โดยความมีอารมณ์แน่วแน่ในอารมณ์โดยธรรมดาของตน

[๑] ม. มู. ๑๒/๕๔๙, ๕๕๐.

ได้ แต่เมื่อวิริยะทำกิจคือการประคองจิตไว้ได้สำเร็จ และเมื่อสติทำกิจคือความไม่เลื่อนลอยได้สำเร็จ สมาธิเป็นธรรมได้อุปการะแล้ว ย่อมอาจ.

ตตฺรายํ อุปมา : ยถา หิ นกฺขตฺตํ กีฬิสฺสามาติ อุยฺยานํ ปวิฏฺเฐสุ ตีสุ สหาเยสุ เอโก สุปุปฺผิตํ จมฺปกรุกฺขํ ทิสฺวา หตฺถํ อุกฺขิปิตฺวา คเหตุมฺปิ น สกฺกุเณยฺย, อถสฺส ทุติโย โอนมิตฺวา ปิฏฺฐึ ทเทยฺย, โส ตสฺส ปิฏฺฐิยํ ฐตฺวาปิ กมฺปมาโน คเหตุํ น สกฺกุเณยฺย, อถสฺส อิตโร อํสกูฏํ อุปนาเมยฺย, โส เอกสฺส ปิฏฺฐิยํ ฐตฺวา เอกสฺส อํสกูฏํ โอลุพฺภ ยถารุจึ ปุปฺผานิ โอจินิตฺวา ปิลนฺธิตฺวา นกฺขตฺตํ กีเฬยฺย. เอวํ สมฺปทมิทํ ทฏฺฐพฺพํ.

ในธรรมทั้ง ๓ นั้น มีอุปมาดังนี้ : เหมือนอย่างว่า ในสหาย ๓ คนผู้เข้าไปสู่อุทยาน ด้วยความประสงค์ว่าจักเล่นนักษัตร สหายคนหนึ่งเห็นต้นจำปามีดอกบานงาม ไม่พึงอาจแม้จะเอื้อมมือขึ้นไปเก็บได้, ที่นั้นสหายคนที่สองจึงก้มตัวให้หลังแก่เขา, เขาแม้ยืนบนหลังของสหายนั้น ก็ยังโงนเงนอยู่ไม่อาจจะเก็บได้, ที่นั้นสหายอีกคนหนึ่งจึงเอียงไหล่น้อมเข้าไปให้เขา, เขายืนอยู่บนหลังของสหายคนหนึ่ง ยันไหล่ของสหาย-คนหนึ่ง จึงเลือกเก็บดอกไม้ได้ตามชอบใจ พึงประดับกายเล่นนักษัตรได้ ข้อนี้ ฉันใด. ข้ออุปไมยนี้ ก็พึงเห็นฉันนั้น.

เอกโต อุยฺยานํ ปวิฏฺฐา ตโย สหายา วิย หิ เอกโต ชาตา สมฺมา-

ก็ธรรมทั้ง ๓ มีสัมมาวายามะเป็นต้น ที่เกิดพร้อมกัน เปรียบเหมือนสหาย ๓ คน

วายามาทโย ตโย ธมฺมา. สุปุปฺผิตจมฺปโก วิย อารมฺมณํ. หตฺถํ อุกฺขิปิตฺวาปิ คเหตุํ อสกฺโกนฺโต วิย อตฺตโน ธมฺมตาย อารมฺมเณ เอกคฺคภาเวน อปฺเปตุํ อสกฺโกนฺโต สมาธิ. ปิฏฺฐึ ทตฺวา โอนตสหาโย วิย วายาโม. อํสกูฏํ ทตฺวา ฐิตสหาโย วิย สติ. ยถา เตสุ เอกสฺส ปิฏฺฐิยํ ฐตฺวา เอกสฺส อํสกูฏํ โอลุพฺภ อิตโร ยถารุจึ ปุปฺผํ คเหตุํ สกฺโกติ, เอวเมว วีริเย ปคฺคหกิจฺจํ สาเธนฺเต สติยา จ อปิลาปนกิจฺจํ สาเธนฺติยา ลทฺธุปกาโร สมาธิ สกฺโกติ อารมฺมเณ เอกคฺคภาเวน อปฺเปตุํ. ตสฺมา สมาธิเยเวตฺถ สชาติโต สมาธิกฺขนฺเธน สงฺคหิโต, วายามสติโย ปน กิริยโต สงฺคหิตา โหนฺติ.

เข้าไปสู่อุทยานพร้อมกัน. อารมณ์เปรียบเหมือนต้นจำปาที่มีดอกบานงาม. สมาธิที่ไม่อาจแนบแน่น ด้วยความเป็นธรรมแน่วแน่ในอารมณ์ตามธรรมดาของตน เปรียบเหมือนสหาย ที่ไม่อาจแม้จะยื่นมือเก็บได้. วายามะ เปรียบเหมือนสหายผู้ก้มหลังให้. สติ เปรียบเหมือนสหายผู้ยืนเอียงไหล่ให้. เมื่อวิริยะทำกิจคือการประคองจิตให้สำเร็จ และเมื่อสติทำกิจ คือ ความไม่เลื่อนลอยให้สำเร็จ สมาธิได้อุปการะแล้ว ย่อมอาจเพื่อแนบแน่น ด้วยความเป็นธรรมแน่วแน่ในอารมณ์ เปรียบเหมือนในสหาย ๓ คนนั้น สหายนอกนี้ยืนบนหลังของสหายคนหนึ่ง ยันไหล่ของสหายคนหนึ่ง ย่อมอาจเก็บดอกไม้ได้ตามชอบใจ. เพราะเหตุนั้น ในธรรม ๓ อย่างนี้ สมาธิเท่านั้น ทรงสงเคราะห์ด้วยสมาธิขันธ์ โดยความที่มีชาติเสมอกัน ส่วนวายามะและสติ ก็ย่อมเป็นอันทรงสงเคราะห์เข้าโดยกิริยา.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สมฺมาทิฏฺฐิสมฺมาสงฺกปฺเปสุปิ ปญฺญา อตฺตโน ธมฺมตาย อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาติ อารมฺมณํ นิจฺเฉตุํ น สกฺโกติ. วิตกฺเก ปน อาโกเฏตฺวา อาโกเฏตฺวา เทนฺเต สกฺโกติ. กถํ ? ยถา หิ เหรญฺญิโก กหาปณํ หตฺเถ ธเปตฺวา สพฺพภาเคสุ โอโลเกตุกาโม สมาโนปิ น จกฺขุตเลเนว ปวตฺเตตุํ[๑] สกฺโกติ. องฺคุลิปพฺเพหิ ปน ปริวตฺเตตฺวา ปริวตฺเตตฺวา อิโต จิโต จ โอโลเกตุํ สกฺโกติ, เอวเมว น ปญฺญา อตฺตโน ธมฺมตาย อนิจฺจาทิวเสน อารมฺมณํ นิจฺเฉตุํ สกฺโกติ. อภินิโรปนลกฺขเณน ปน อาหนนปริโยหนนรเสน วิตกฺเกน อาโกเฏนฺเตน วิย ปริวตฺเตนฺเตน วิย จ อาทายาทาย ทินฺนเมว นิจฺเฉตุํ สกฺโกติ. ตสฺมา อิธาปิ สมฺมาทิฏฺฐิเยว สชาติโต ปญฺญากฺขนฺเธน สงฺคหิตา. สมฺมาสงฺกปฺโป

แม้ในสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ ปัญญาไม่อาจตัดสินอารมณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาได้ตามธรรมดาของตน. แต่เมื่อวิตกเคาะ ๆ ให้ ย่อมอาจ. ข้อนี้อย่างไร ? อุปมาเหมือนอย่างพนักงานดูเงินวางกหาปณะไว้ในมือแล้ว แม้ความเป็นผู้ใคร่จะมองดูไปทุกส่วน ก็ไม่อาจจะตรวจดูได้ด้วยพื้นตาอย่างเดียว. แต่ใช้ข้อนิ้วมือพลิกกลับไปมา ย่อมอาจจะตรวจดูข้างโน้นข้างนี้ได้ ข้อนี้ฉันใด ข้ออุปไมยก็ฉันนั้นเหมือนกันนั่นแหละ ปัญญาไม่อาจจะตัดสินอารมณ์ได้ ด้วยอำนาจเป็นของไม่เที่ยง เป็นต้นตามธรรมดาของตน. แต่อาจตัดสินได้ ซึ่งอารมณ์ที่วิตกอันมีลักษณะยกขึ้นดุจเคาะ และมีหน้าที่จดทั่วไปรอบ ๆ ดุจพลิกไปมา รับมายื่นให้. เพราะเหตุนั้นแม้ในองค์มรรคทั้ง ๒ นี้ สัมมาทิฐินั้นเทียวทรงสงเคราะห์ด้วยปัญญาขันธ์ โดยความที่มี

---

[๑] ฉ. ปริวตฺเตตุํ.

ปน กิริยวเสน สงฺคหิโต โหติ.

ชาติเสมอกัน. ส่วนสัมมาสังกัปปะเป็นอันทรงสงเคราะห์ด้วยอำนาจกิริยา.

อิติ อิเมหิ ตีหิ ขนฺเธหิ มคฺโค สงฺคหํ คจฺฉติ. เตน วุตฺตํ "ติวิโธ ขนฺธตฺตยเภทโต"ติ. จตุพฺพิโธ โสตาปตฺติมคฺคาทิวเสน.

มรรคย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าด้วยขันธ์ ๓ เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้. ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "มี ๓ อย่างโดยความต่างแห่งขันธ์ ๓" ดังนี้. มรรคนั้นเป็น ๔ ด้วยอำนาจแห่งมรรค ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น.

อปิจ สพฺพาเนว สจฺจานิ เอกวิธานิ อวิตถตฺตา, อภิญฺเญยฺยตฺตา วา. ทุวิธานิ โลกิยโลกุตฺตรโต, สงฺขตาสงฺขตโต วา. ติวิธานิ ทสฺสนภาวนาหิ ปหาตพฺพโต, อปฺปหาตพฺพโต (๑) จ. จตุพฺพิธานิ ปริญฺเญยฺยาทิเภทโตติ เอวเมตฺถ เอกวิธาทีหิ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

อีกประการหนึ่ง สัจจะทั้งหมดทีเดียวมีอย่างเดียว เพราะเป็นธรรมไม่แปรผันหรือเพราะเป็นธรรมที่พึงรู้ยิ่ง. มี ๒ อย่างโดยเป็นโลกิยะ และเป็นโลกุตระ หรือโดยเป็นสังขตะและอสังขตะ. มี ๓ อย่างโดยเป็นธรรม อันทัสสนะและภาวนาพึงละและโดยเป็นธรรม อันทัสสนะและภาวนา

---

๑ สมฺโมหวิโนทนี ๑๑๙. เอตฺถนฺตเร เนวปหาตพฺพนาปหาตพฺพโตติ ปาโฐ ทิสฺสติ.

ไม่พึงละ. มี ๔ อย่าง โดยจำแนกเป็นธรรมที่พึงกำหนดรู้เป็นต้นแล. พึงทราบวินิจฉัย โดยความเป็นสภาพมีอย่างเดียวเป็นต้นในสัจจะทั้ง ๔ นี้ อย่างนี้.

ว่าโดยมีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน

๕๖๙. สภาควิสภาคโตติ สพฺพาเนว สจฺจานิ อญฺญมญฺญํ สภาคานิ อวิตถโต อตฺตสุญฺญโต ทุกฺกรปฏิเวธโต จ. ยถาห :

๕๖๙. คำว่า โดยมีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน ความว่า สัจจะทั้งหมดทีเดียวมีส่วนเสมอกันและกัน โดยเป็นธรรมไม่แปรผัน โดยเป็นธรรมว่างเปล่าจากอัตตา และโดยความเป็นธรรมที่แทงตลอดได้ยาก. ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :

"ตํ กึ มญฺญสิ อานนฺท กตมํ นุ โข ทุกฺกรตรํ วา ทุรภิสมฺภวตรํ วา, โย วา ทูรโตว สุขุเมน ตาฬจฺฉิคฺคเฬน อสนํ อติปาเตยฺย โปงฺขานุโปงฺขํ อวิราธิตํ, โย วา สตฺตธา[๑] ภินฺนสฺส วาลสฺส

"ดูกรอานนท์ เธอจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน การที่ยิงลูกศรให้เข้าไปติด ๆ กัน โดยช่องดาลอันเล็ก แต่ที่ไกลได้ไม่ผิดพลาด กับการแทงปลายขนทราย ด้วยปลาย-ขนทราย ที่แบ่งออกแล้วเป็น ๗

[๑] ฉ. สตธา.

โกฏิยา โกฏึ ปฏิวิชฺเฌยฺยาติ. เอตเทว ภนฺเต ทุกฺกรตรญฺเจว ทุรภิสมฺภวตรญฺจ, โย (๑) สตฺตธา[๒] ภินฺนสฺส วาลสฺส โกฏิยา โกฏึ ปฏิวิชฺเฌยฺยาติ. ตโต โข เต อานนฺท ทุปฺปฏิวิชฺฌตรํ ปฏิวิชฺฌนฺติ, เย อิทํ ทุกฺขนฺติ ยถาภูตํ ปฏิวิชฺฌนฺติ ฯเปฯ อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทาติ ยถาภูตํ ปฏิวิชฺฌนฺตี"ติ.[๓]

ส่วน อย่างไหนจะทำได้ยากกว่ากัน หรือจะสำเร็จได้ยากกว่ากัน. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ การแทงปลายขนทราย ด้วยปลายขนทรายที่แบ่งออกแล้วเป็น ๗ ส่วน กระทำได้ยากกว่าและสำเร็จได้ยากกว่า. ดูกรอานนท์ ชนเหล่าใด ย่อมแทงตลอดตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา, ชนเหล่านั้น ย่อมแทงตลอดได้ยากยิ่งกว่านั้นแล" ดังนี้.

วิสภาคานิ สลกฺขณววฏฺฐานโต. ปุริมานิ จ เทฺว สภาคานิ ทุรวคาหฏฺเฐน คมฺภีรตฺตา โลกิยตฺตา สาสวตฺตา จ. วิสภาคานิ ผลเหตุเภทโต ปริญฺเญยฺยปฺปหาตพฺพโต จ. ปจฺฉิมานิปิ เทฺว

สัจจะทั้งหลาย มีส่วนไม่เสมอกัน โดยกำหนดไปตามลักษณะของตน. ก็สัจจะ ๒ ข้างต้นมีส่วนเสมอกัน เพราะเป็นสภาพลึก ด้วยอรรถว่าหยั่งลงได้ยาก เพราะเป็นโลกิยธรรม และเพราะเป็นสาสวธรรม

---

๑ ฉ. เอตฺถนฺตเร วา-สทฺโท ทิสฺสติ.

๒ ฉ. สตธา.

๓ สํ. มหา. ๑๙/๕๖๖.

สภาคานิ คมฺภีรตฺเตน ทุรวคาหตฺตา โลกุตฺตรตฺตา อนาสวตฺตา จ. วิสภาคานิ วิสยวิสยีเภทโต สจฺฉิกาตพฺพภาเวตพฺพโต จ. ปฐมตติยานิ จาปิ สภาคานิ ผลาปเทสโต. วิสภาคานิ สงฺขตาสงฺขตโต. ทุติยจตุตฺถานิ จาปิ สภาคานิ เหตุอปเทสโต. วิสภาคานิ เอกนฺต-กุสลากุสลโต[๑] ปฐมจตุตฺถานิ จาปิ สภาคานิ สงฺขตโต. วิสภาคานิ โลกิยโลกุตฺตรโต. ทุติยตติยานิ จาปิ สภาคานิ เนวเสกฺขานาเสกฺขภาวโต. วิสภาคานิ สารมฺมณานารมฺมณโต.

ด้วยกัน. แต่มีส่วนไม่เสมอกัน โดยต่างเป็นผลและเหตุ และโดยเป็นปริญเญยยธรรมและปหาตัพพธรรม. สัจจะ ๒ แม้ข้างปลายมีส่วนเสมอกัน เพราะเป็นสภาพหยั่งลงได้ยาก ด้วยความเป็นธรรมลึกซึ้ง เพราะเป็นโลกุตระ และเป็นอนาสวธรรม. สัจจะทั้งหลายมีส่วนไม่เสมอกัน โดยแยกเป็นธรรมที่เป็นอารมณ์ และเป็นธรรมที่รับอารมณ์ และโดยเป็นสัจฉิกาตัพพธรรม และภาเวตัพพธรรม. อนึ่ง แม้สัจจะที่ ๑ และที่ ๓ มีส่วนเสมอกันโดยเป็นธรรมอ้างถึงผล. มีส่วนไม่เสมอกัน โดยเป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรม. อนึ่ง สัจจะที่ ๒ และที่ ๔ มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นธรรมอ้างถึงเหตุ. มีส่วนไม่เสมอกัน โดยเป็นกุศลส่วนเดียวและอกุศลส่วนเดียว. อนึ่ง สัจจะที่ ๑ และที่ ๔ มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นสังขต-ธรรม. มีส่วนไม่เสมอกัน โดยเป็นโลกิยะ

[๑] อิ. เอกนฺตากุสลกุสลโต.

และโลกุตระ. อนึ่ง สัจจะที่ ๒ และที่ ๓ มีส่วนเสมอกัน โดยความเป็นเนวเสกขานาเสกขธรรม. มีส่วนไม่เสมอกัน โดยความเป็นธรรมที่มีอารมณ์ และที่ไม่มีอารมณ์.

อิติ เอวํ ปกาเรหิ
นเยหิ จ วิจกฺขโณ
วิชฺญา อริยสจฺจานํ
สภาควิสภาคตนฺติ.

ผู้มีปัญญาเห็นประจักษ์ พึงรู้ความที่อริยสัจมีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน โดยประการและโดยนัย ดังกล่าวมาฉะนี้แล.

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต
วิสุทฺธิมคฺเค ปญฺญาภาวนาธิกาเร
อินฺทฺริยสจฺจนิทฺเทโส นาม
โสฬสโม ปริจฺเฉโท.

ปริเฉทที่ ๑๖ ชื่อว่าอินทรียสัจจนิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา
ในวิสุทธิมรรค อันข้าพเจ้ารจนาแล้ว
เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน
ด้วยประการฉะนี้.

๑๗. ปญฺญาภูมินิทฺเทส

ปฏิจฺจสมุปฺปาทกถา

๕๗๐. อิทานิ "ขนฺธายตนธาตุอินฺทฺริยสจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทาทิเภทา ธมฺมา ภูมี"ติ เอวํ วุตฺเตสุ อิมิสฺสา ปญฺญาย ภูมิภูเตสุ ธมฺเมสุ ยสฺมา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท เจว อาทิสทฺเทน สงฺคหิตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมา จ อวเสสา โหนฺติ, ตสฺมา เตสํ สํวณฺณนากฺกโม อนุปฺปตฺโต.

ตตฺถ อวิชฺชาทโย ตาว ธมฺมา ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ เวทิตพฺพา. วุตฺตเญฺหตํ ภควตา :

๑๗. ปัญญาภูมินิเทศ

กถาว่าด้วยปฏิจจสมุปบาท

๕๗๐. เพราะเหตุที่ ในบรรดาธรรมทั้งหลายที่เป็นภูมิแห่งปัญญานี้ ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้อย่างนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายอันต่างด้วยขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะและปฏิจจสมุปบาทเป็นต้นเป็นภูมิ" ดังนี้ เพราะปฏิจจสมุปบาท และปฏิจจสมุปบันธรรมทั้งหลายที่สงเคราะห์ด้วยอาทิศัพท์ เป็นธรรมที่ยังเหลืออยู่, ฉะนั้น บัดนี้ถึงลำดับการสังวรรณนาปฏิจจสมุปบาท และปฏิจจสมุปบันธรรมเหล่านั้น.

ในบรรดาธรรมทั้งหลาย เหล่านั้น ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น พึงทราบว่าชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท เป็นอันดับแรก. จริงอยู่ ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ดังนี้ว่า :

"กตโม จ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท. อวิชฺชาปจฺจยา ภิกฺขเว สงฺขารา. สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ. วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ. นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ. สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส. ผสฺสปจฺจยา เวทนา. เวทนาปจฺจยา ตณฺหา. ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ. อุปาทานปจฺจยา ภโว. ภวปจฺจยา ชาติ. ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท"ติ[๑]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจสมุปบาทเป็นไฉน. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร. เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ. เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป. เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ. เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ. เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา. เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา. เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน. เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ. เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ. เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส. ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้, ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าปฏิจจสมุปบาท" ดังนี้.

---

๑ สํ. นิ. ๑๖/๒.

ชรามรณาทโย ปน ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมาติ เวทิตพฺพา.

ส่วนธรรมทั้งหลาย มีชรา มรณะ เป็นต้น พึงทราบว่า ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบัน–ธรรม.

วุตฺตเญฺหตํ ภควตา :

ข้อนี้สมดังพระบาลีว่าดังนี้ :

"กตเม จ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมา. ชรามรณํ ภิกฺขเว อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ ขยธมฺมํ วยธมฺมํ วิราคธมฺมํ นิโรธธมฺมํ. ชาติ ภิกฺขเว ฯเปฯ ภโว. อุปาทานํ. ตณฺหา. เวทนา. ผสฺโส. สฬายตนํ. นามรูปํ. วิญฺญาณํ. สงฺขารา, อวิชฺชา ภิกฺขเว อนิจฺจา สงฺขตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ขยธมฺมา วยธมฺมา วิราคธมฺมา นิโรธธมฺมา. อิเม วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมา"ติ[๑]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจสมุปบัน–ธรรมเป็นไฉน. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชรา มรณะ เป็นธรรมไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับเป็นธรรมดา. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชาติ ฯลฯ. ภพ ฯลฯ. อุปาทาน ฯลฯ. ตัณหา ฯลฯ. เวทนา ฯลฯ. ผัสสะ ฯลฯ. สฬายตนะ ฯลฯ. นามรูป ฯลฯ. วิญญาณ ฯลฯ. สังขาร ฯลฯ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย อวิชชา เป็นของไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๓๑.

อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบันธรรม".

ความหมายของคำว่า ปฏิจจสมุปบาท และปฏิจจสมุปบันธรรม

๕๗๑. อยํ ปเนตฺถ สงฺเขโป. ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ ปจฺจยธมฺมา เวทิตพฺพา. ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมาติ เตหิ เตหิ ปจฺจเยหิ นิพฺพตฺตธมฺมา. กถมิทํ ชานิตพฺพนฺติ เจ. ภควโต วจเนน. ภควตา หิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธมฺมเทสนา สุตฺเต :

๕๗๑. ก็ในบทพระสูตร ตามที่กล่าวแล้วนี้ มีความย่อดังนี้. ธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลาย พึงทราบว่า ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท. ธรรมที่บังเกิดเพราะปัจจัยทั้งหลายนั้น ๆ พึงทราบว่า ชื่อว่าปฏิจจสมุปบันธรรม. หากจะมีคำถามว่า ข้อนี้จะพึงทราบได้อย่างไร. ตอบว่า ทราบได้ ตามคำของพระผู้มีพระภาค. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้แสดงปฏิจจสมุปบาท และปฏิจจสมุปบันธรรมไว้ในพระสูตรว่า :

"กตโม จ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท. ชาติปจฺจยา ภิกฺขเว ชรามรณํ,

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจสมุปบาทเป็นไฉน. ดูกรภิกษุทั้งหลาย

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อุปฺปาทา วา ตถาคตานํ อนุปฺปาทา วา ตถาคตานํ ฐิตาว สา ธาตุ ธมฺมฏฺฐิตตา ธมฺมนิยามตา อิทปฺปจฺจยตา. ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ, อภิสมฺพุชฺฌิตฺวา อภิสเมตฺวา อาจิกฺขติ เทเสติ ปญฺญเปติ ปฏฺฐเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตานีกโรติ, ปสฺสถาติ จาห. ชาติปจฺจยา ภิกฺขเว ชรามรณํ, ภวปจฺจยา ภิกฺขเว ชาติ ฯเปฯ อวิชฺชาปจฺจยา ภิกฺขเว สงฺขารา อุปฺปาทา วา ตถาคตานํ ฯเปฯ วิภชติ อุตฺตานีกโรติ ปสฺสถาติ จาห. อวิชฺชาปจฺจยา ภิกฺขเว สงฺขารา. อิติ โข ภิกฺขเว ยา ตตฺร ตถตา อวิตถตา อนญฺญถตา อิทปฺปจฺจยตา. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท"ติ[๑]

เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ, เพราะพระตถาคตทั้งหลายเสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้น คือ ธรรมฐิติ ธรรมนิยาม อิทัปปัจจยตาก็ยังดำรงอยู่. พระตถาคตย่อมตรัสรู้ ย่อมตรัสรู้ทั่วถึง ซึ่งธาตุอันนั้น ครั้นแล้วย่อมตรัสบอก ทรงแสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก กระทำให้ตื้น และตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงดู ดังนี้. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะพระตถาคตทั้งหลาย เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้น คือ ธรรมฐิติ ธรรมนิยาม อิทัป-

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๓๐.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปัจจยตา ก็ยังดำรงอยู่ พระตถาคต ย่อมตรัสรู้ ย่อมตรัสรู้ทั่วถึงธาตุอันนั้น ครั้นแล้ว ย่อมตรัสบอก ทรงแสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทรงทำให้ตื้น และตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงดู ดังนี้. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความจริงแท้ ความไม่คลาดเคลื่อน ความไม่เป็นอย่างอื่น ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ในธาตุอันนั้น ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้แล. นี้เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท".

ไวพจน์ของคำว่า ปฏิจจสมุปบาท

๕๗๒. เอวํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ เทเสนฺเตน ตถตาทีหิ เววจเนหิ ปจฺจยธมฺมาว ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ วุตฺตา. ตสฺมา ชรามรณาทีนํ ธมฺมานํ ปจฺจยลกฺขโณ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท,

๕๗๒. พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทดังกล่าวมานี้ ตรัสธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลายเทียวว่า ปฏิจจสมุปบาท ด้วยไวพจน์ทั้งหลายมี ตถตา (ความจริงแท้) เป็นต้น. เพราะเหตุนั้น ปฏิจจสมุปบาท

ทุกฺขานุพนฺธนรโส, กุมฺมคฺคปจฺจุปฏฺฐาโนติ เวทิตพฺโพ.

บัณฑิตพึงทราบว่า มีความเป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลาย มีชราและมรณะเป็นต้นเป็นลักษณะ มีการตามผูกทุกข์ไว้เป็นรส มีความเป็นทางผิดเป็นปัจจุปัฏฐาน.

โส ปนายํ เตหิ เตหิ ปจฺจเยหิ อนูนาธิเกเหว ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส สมฺภวโต ตถตาติ สามคฺคึ อุปคเตสุ ปจฺจเยสุ มุหุตฺตมฺปิ ตโต นิพฺพตฺตานํ ธมฺมานํ อสมฺภวาภาวโต อวิตถตาติ อญฺญธมฺมปจฺจเยหิ อญฺญธมฺมานุปฺปตฺติโต อนญฺญถตาติ ยถาวุตฺตานํ เอเตสํ ชรามรณาทีนํ ปจฺจยโต วา ปจฺจยสมูหโต วา อิทปฺปจฺจยตาติ วุตฺโต.

ก็ปฏิจจสมุปบาทนี้นั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ตถตา (เป็นของแท้) เพราะธรรมนั้น ๆ มีขึ้นด้วยปัจจัยทั้งหลายนั้น ๆ ไม่ขาดไม่เกินนั่นเทียว ตรัสเรียกว่า อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) เพราะเมื่อปัจจัยทั้งหลาย เข้าถึงความพร้อมเพรียงกันแล้ว ธรรมทั้งหลายที่บังเกิดแต่ปัจจัยนั้น จะไม่เกิดขึ้นแม้แต่ครู่เดียวเป็นอันไม่มี ตรัสเรียกว่า อนัญญถตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) เพราะธรรมอย่างอื่นจะไม่เกิดขึ้นด้วยปัจจัยของธรรมอย่างอื่น ตรัสเรียกว่า อิทัปปัจจยตา (ความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) เพราะความเป็นปัจจัย หรือเพราะความเป็นที่ประชุมแห่งปัจจัยของธรรมทั้งหลาย มีชราและมรณะเป็นต้นตามที่กล่าวแล้วนั้น.

อธิบายคำว่าอิทัปปัจจยตา

๕๗๓. ตตฺรายํ วจนตฺโถ, อิเมสํ ปจฺจยา อิทปฺปจฺจยา. อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตา. อิทปฺปจฺจยานํ วา สมูโห อิทปฺปจฺจยตา. ลกฺขณํ ปเนตฺถ สทฺทสตฺถโต ปริเยสิตพฺพํ.

๕๗๓. อรรถแห่งคำในบทว่า อิทัปปัจจยตา นั้นดังนี้ ปัจจัยทั้งหลายของธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า อิทัปปัจจยา. อิทัปปัจจยานั่นแหละ เป็น อิทัปปัจจยตา. อีกอย่างหนึ่ง ประชุมแห่งปัจจัยทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า อิทัปปัจจยตา. ก็ลักษณะในบทว่า อิทัปปัจจยตานี้ พึงแสวงหาเอาจากคัมภีร์ศัพทศาสตร์เถิด.

ค้านลัทธิปฏิจจสมุปบาทของเกจิอาจารย์

๕๗๔. เกจิ ปน ปฏิจฺจ สมฺมา จ ติตฺถิยปริกปฺปิตปกติปุริสาทิการณนิรเปกฺโข อุปฺปาโท ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ เอวํ อุปฺปาทมตฺตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ วทนฺติ, ตํ น ยุชฺชติ. กสฺมา ? สุตฺตาภาวโต สุตฺตวิโรธโต คมฺภีรนยาสมฺภวโต สทฺทเภทโต จ. "อุปฺปาทมตฺตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท"ติ หิ สุตฺตํ นตฺถิ. ตํ "ปฏิจฺจสมุปฺปาโท"ติ จ วทนฺตสฺส

๕๗๔. ส่วนเกจิอาจารย์ กล่าวว่า ความอาศัยกันเกิดขึ้น และความเกิดขึ้นถูกต้อง มิได้เล็งถึงเหตุมีประกฤติและบุรุษเป็นต้น ที่เดียรถีย์กำหนดไว้ ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท เพราะฉะนั้น เพียงการเกิดขึ้นอย่างนี้ก็เป็นปฏิจจสมุปบาท, คำของเกจิอาจารย์นั้นไม่ชอบ. เพราะเหตุไร ? เพราะไม่มีพระสูตรอ้าง เพราะผิดพระสูตร เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย และเพราะ

ปเทสวิหารสุตฺตวิโรโธ อาปชฺชติ. กถํ ? ภควโต หิ "อถ โข ภควา รตฺติยา ปฐมํ ยามํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ อนุโลมปฏิโลมํ มนสากาสี"ติ[๑] อาทิวจนโต ปฏิจฺจสมุปฺปาท-มนสิกาโร ปฐมาภิสมฺพุทฺธวิหาโร, ปเทสวิหาโร จ ตสฺเสกเทสวิหาโร. ยถาห "เยน สฺวาหํ ภิกฺขเว วิหาเรน ปฐมาภิสมฺพุทฺโธ วิหรามิ, ตสฺส ปเทเสน วิหาสิน"ติ[๒] ตตฺร จ ปจฺจยาการทสฺสเนน วิหาสิ, น อุปฺปาทมตฺตทสฺสเนนาติ. ยถาห "โส เอวํ ปชานามิ มิจฺฉาทิฏฺฐิ-ปจฺจยาปิ เวทยิตํ สมฺมาทิฏฺฐิปจฺจยาปิ เวทยิตํ มิจฺฉาสงฺกปฺปปจฺจยาปิ เวทยิตน"ติ[๓] สพฺพํ วิตฺถาเรตพฺพํ. เอวํ อุปฺปาทมตฺตํ "ปฏิจฺจสมุปฺปาโท"ติ วทนฺตสฺส ปเทส-วิหารสุตฺตวิโรโธ อาปชฺชติ. ตถา กจฺจานสุตฺตวิโรโธ.

เสียศัพท์. ด้วยว่า พระสูตรว่า "เพียงแต่ความเกิดขึ้น เป็นปฏิจจสมุปบาท" ดังนี้ หามีไม่. และเมื่อกล่าวเพียงความเกิดขึ้นนั้นว่า "เป็นปฏิจจสมุปบาท" ดังนี้ ก็จะต้องผิดต่อปเทสวิหารสูตร. ผิดอย่างไร ? ก็การมนสิการปฏิจจสมุปบาท เป็นวิหารธรรมเมื่อแรกตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาค โดยพระบาลีว่า "ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคได้ทรงมนสิการปฏิจจสมุปบาท ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ตลอดปฐมยามแห่งราตรี" เป็นต้น, อนึ่งเป็นปเทสวิหารธรรม คือ เป็นวิหาร-ธรรมส่วนหนึ่งแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น. ดังที่ตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรานั้น แรกตรัสรู้ ย่อมอยู่ ด้วยส่วนแห่งวิหารธรรมใด เราอยู่แล้ว ด้วยส่วนแห่งวิหารธรรมนั้น". ก็พระผู้มีพระภาค ทรงประทับอยู่ในปเทส-วิหารธรรมนั้น ด้วยการทรงดูปัจจยาการ

---

[๑] วิ. มหา. ๔/๑.
[๒] สํ. มหา. ๑๙/๑๖.
[๓] สํ. มหา. ๑๙/๑๖.

หาใช่ทรงดูเพียงความเกิดขึ้นเท่านั้นไม่แล. ดังที่ตรัสไว้ว่า "เรานั้น รู้ชัดอย่างนี้ว่า ความเสวยอารมณ์มีเพราะปัจจัย คือมิจฉาทิฐิบ้าง ความเสวยอารมณ์มีเพราะปัจจัยคือสัมมาทิฐิบ้าง ความเสวยอารมณ์มีเพราะปัจจัย คือมิจฉาสังกัปปะบ้าง" ดังนี้ คำบาลีทั้งปวง บัณฑิตพึงให้พิสดารเถิด. เมื่อกล่าวเพียงความเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "เป็นปฏิจจสมุปบาท" ดังนี้ ก็ต้องผิดปเทสวิหารสูตร. ผิดกัจจานสูตรเหมือนกัน.

กจฺจานสุตฺเตปิ หิ "โลกสมุทยํ จ โข กจฺจาน ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสโต ยา โลเก นตฺถิตา, สา น โหตี"ติ[๑] อนุโลมปฏิจฺจสมุปฺปาโท โลกปจฺจยโต "โลกสมุทโย"ติ อุจฺเฉททิฏฺฐิสมุคฺฆาตตฺถํ ปกาสิโต, น อุปฺปาทมตฺตํ. น หิ อุปฺปาทมตฺตทสฺสเนน อุจฺเฉททิฏฺฐิยา สมุคฺฆาโต โหติ. ปจฺจยานุปรมทสฺสเนน

จริงอยู่ แม้ในกัจจานสูตร ก็ตรัสไว้ว่า "ดูกรกัจจานะ ก็เมื่อบุคคลเห็นความเกิดขึ้นแห่งโลก ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอยู่ ความเห็นว่าไม่มีในโลกย่อมไม่มี" ดังนี้. ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายอนุโลม พระผู้มีพระภาคทรงประกาศ เพื่อถอนอุจเฉททิฐิว่า "ความเกิดขึ้นแห่งโลก" เพราะเป็นปัจจัยแก่โลก, มิใช่ทรงประกาศ เพียงแต่ความ

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๒๑.

ปน โหติ. ปจฺจยานุปรเม ผลานุปรมโตติ. เอวํ อุปฺปาทมตฺตํ "ปฏิจฺจสมุปฺปาโท"ติ วทนฺตสฺส กจฺจานสุตฺตวิโรโธปิ อาปชฺชติ.

เกิดขึ้น. เพราะ ด้วยการเห็นเพียงความเกิดขึ้น หาเป็นการถอนอุจเฉททิฐิไม่. แต่จะเป็นการถอนอุจเฉททิฐิได้ ก็ด้วยการเห็นความสืบต่อกันแห่งปัจจัย. เพราะเมื่อมีความสืบต่อกันแห่งปัจจัย ก็มีความสืบต่อกันแห่งผลแล. เมื่อกล่าวเพียงความเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "เป็นปฏิจจสมุปบาท" จึงต้องผิดต่อกัจจานสูตรด้วย.

ไม่มีความลึกซึ้งและนัย

คมฺภีรนยาสมฺภวโตติ วุตฺตํ โข ปเนตํ ภควตา "คมฺภีโร จายํ อานนฺท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีราวภาโส จา"ติ[๑]. คมฺภีรตฺตญฺจ นาม จตุพฺพิธํ, ตํ ปรโต วณฺณยิสฺสาม. ตํ อุปฺปาทมตฺเต นตฺถิ. จตุพฺพิธนยปฏิมณฺฑิตญฺเจตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ วณฺณยนฺติ, ตมฺปิ นยจตุกฺกํ อุปฺปาทมตฺเต นตฺถิ อิติ คมฺภีรนยาสมฺภวโตปิ น อุปฺปาทมตฺตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท.

คำว่า เพราะไม่มีความลึกซึ้งและนัย อธิบายว่า ก็พระผู้มีพระภาคตรัสคำนี้ไว้ว่า "ดูกรอานนท์ ก็ปฏิจจสมุปบาทนี้ เป็นธรรมลึกซึ้ง และปรากฏเป็นของลึก" ดังนี้. ก็ชื่อว่าความลึกซึ้งมี ๔ อย่าง, ความลึกซึ้งนั้น ข้าพเจ้าจักพรรณนาถึงข้างหน้า. ความลึกซึ้งนั้น ไม่มีในอาการเพียงการเกิดขึ้น. อนึ่ง บัณฑิตทั้งหลายพรรณนาปฏิจจสมุปบาทนี้ซึ่งประดับด้วยนัย ๔ ประการไว้, แม้นัย ๔

---

[๑] ที. มหา. ๑๐/๖๕.

ประการนั้น ก็ไม่มีในอาการเพียงการเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น เพียงการเกิดขึ้น จึงไม่เป็นปฏิจจสมุปบาท แม้เพราะความไม่มีความลึกซึ้งและนัย.

เสียศัพท์

๕๗๕. สทฺทเภทโตติ ปฏิจฺจสทฺโท จ ปนายํ สมาเน กตฺตริ ปุพฺพกาเล ปยุชฺชมาโน อตฺถสิทฺธิกโร โหติ. เสยฺยถีทํ "จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณนฺ"ติ[๑] อิธ ปน ภาวสาธเนน อุปฺปาทสทฺเทน สทฺธึ ปยุชฺชมาโน สมานสฺส กตฺตุ อภาวโต สทฺทเภทํ คจฺฉติ, น จ กิญฺจิ อตฺถํ สาเธตีติ สทฺทเภทโตปิ น อุปฺปาทมตฺตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ.

๕๗๕. คำว่า เพราะเสียศัพท์ ก็แหละ ปฏิจฺจ ศัพท์นี้ ใช้ในบุพกาล ในเพราะกัตตุที่เสมอกัน ย่อมเป็นศัพท์ที่กระทำความสำเร็จแห่งเนื้อความได้. ดังตัวอย่างว่า "จักขุวิญญาณ อาศัยจักษุและรูปเกิดขึ้น" แล. แต่ในคำของเกจิอาจารย์นี้ ปฏิจฺจ ศัพท์ ที่ประกอบเข้ากับ อุปฺปาท ศัพท์ ที่เป็นภาวสาธนะ ย่อมถึงการเสียศัพท์ เพราะไม่มีกัตตุที่เสมอกัน, และย่อมไม่ให้สำเร็จประโยชน์อะไร ๆ ด้วย เพราะเหตุนั้น เพียงแต่ความเกิดขึ้น จึงไม่เป็นปฏิจจสมุปบาท แม้เพราะความเสียศัพท์แล.

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๘๗.

ตตฺถ สิยา : โหติ-สทฺเทน สทฺธึ โยชยิสฺสาม "ปฏิจฺจสมุปฺปาโท โหตี"ติ, ตํ น ยุตฺตํ. กสฺมา ? โยคาภาวโต เจว อุปฺปาทสฺส จ อุปฺปาทปฺปตฺติโทสโต. "ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ, กตโม จ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ฯเปฯ อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท"ติ[๑] อิเมสุ หิ ปเทสุ เอเกนปิ สทฺธึ โหติ-สทฺโท โยคํ น คจฺฉติ, น จ อุปฺปาโท โหติ. สเจ เหยฺย,[๒] อุปฺปาทสฺสาปิ อุปฺปาโท ปาปุเณยฺยาติ.

ในข้อนั้น พึงมีคำท้วงว่า : ข้าพเจ้าจะประกอบเข้ากับโหติ-ศัพท์ว่า "ปฏิจฺจ-สมุปฺปาโท โหติ" ดังนี้, คำท้วงนั้นก็ไม่ถูก. เพราะเหตุไร ? เพราะไม่มีความที่ควรประกอบ และเพราะข้อเสียที่ความเกิดขึ้นก็ถึงความเกิดขึ้นต่อไป. ด้วยว่าในบรรดาบทเหล่านี้ คือ "ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ, กตโม จ ภิกฺขเว ปฏิจฺจ-สมุปฺปาโท ฯเปฯ อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท" (แปลว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงปฏิจจสมุปบาทแก่เธอทั้งหลาย, ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจสมุปบาทเป็นไฉน ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าปฏิจจสมุปบาท" โหติ-ศัพท์ ย่อมไม่ถึงการประกอบเข้าแม้ด้วยบทเดียว, และไม่เป็นความเกิดขึ้นด้วย. ถ้าจะพึงเป็นก็จะต้องเป็นความเกิดขึ้น แม้แห่งความเกิดขึ้นอีกแล.

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๑.

[๒] ก. ภเวยฺยาติปิ ทิสฺสติ.

ค้านลัทธิปฏิจจสมุปบาท
ของอาจารย์อีกพวกหนึ่ง

๕๗๖. เยปิ มญฺญนฺติ "อิทปฺปจฺจยานํ ภาโว อิทปฺปจฺจยตา, ภาโว จ นาม โย อากาโร อวิชฺชาทีนํ สงฺขาราทิปาตุภาเว เหตุ โส, ตสฺมิญฺจ[๑] สงฺขารวิกาเร ปฏิจฺจสมุปฺปาทสมญฺญา"ติ, เตสํ ตํ น ยุชฺชติ. กสฺมา ? อวิชฺชาทีนํ เหตุวจนโต. ภควตา หิ "ตสฺมาติห อานนฺท เอเสว เหตุ, เอตํ นิทานํ, เอส สมุทโย, เอส ปจฺจโย ชรามรณสฺส ยทิทํ ชาติ ฯเปฯ สงฺขารานํ, ยทิทํ อวิชฺชา"ติ[๒] เอวํ อวิชฺชาทโยว เหตูติ วุตฺตา, น เตสํ วิกาโร. ตสฺมา "ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ ปจฺจยธมฺมา เวทิตพฺพา"ติ อิติ ยนฺตํ วุตฺตํ, ตํ สมฺมา วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.

๕๗๖. แม้อาจารย์เหล่าใด ย่อมสำคัญว่า "ภาวะแห่งอิทัปปัจจัยทั้งหลาย ชื่อว่าอิทัปปัจจยตา, อันชื่อว่า ภาวะ ได้แก่อาการที่เป็นเหตุแห่งปัจจัยธรรมทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นต้น ในความปรากฏแห่งธรรมมีสังขารเป็นต้น และมีชื่อว่าปฏิจจสมุปบาทขึ้น ก็ในเพราะความเปลี่ยนแปลงแห่งสังขารนั้น" ดังนี้, คำนั้นของอาจารย์เหล่านั้น ไม่ชอบ. เพราะเหตุไร ? เพราะกล่าว เหตุของปัจจัยธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น. ด้วยว่า ปัจจัยธรรมทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นต้นนั่นแล พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นเหตุไว้อย่างนี้ว่า "เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ อานนท์ เหตุ นิทาน สมุทัย ปัจจัยแห่งชราและมรณะ ก็คือชาตินั้นเอง ฯลฯ เหตุ นิทาน สมุทัย ปัจจัยแห่งสังขาร ก็คือ

[๑] สี. อิ. ม. ตสฺมึ.
[๒] ที. มหา. ๑๐/๖๗.

อวิชชา" ดังนี้ หาได้ตรัสความเปลี่ยนแปลงแห่งสังขารเป็นต้นเหล่านั้นไม่. เพราะเหตุนั้น คำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ปัจจัยธรรมทั้งหลายพึงทราบว่า ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท" ดังนี้นั้น พึงทราบว่ากล่าวไว้ถูกต้องแล้ว.

๕๗๗. ยา ปเนตฺถ "ปฏิจฺจสมุปฺปาโท"ติ อิมาย พฺยญฺชนจฺฉายาย อุปฺปาโทเยวายํ วุตฺโตติ สญฺญา อุปฺปชฺชติ, สา อิมสฺส ปทสฺส เอวมตฺถํ คเหตฺวา วูปสเมตพฺพา. ภควตา หิ

๕๗๗. ส่วนความเข้าใจอันใดเกิดขึ้นในบทปฏิจจสมุปบาทนี้ว่า ความเกิดขึ้นนี้นั่นแล ท่านกล่าวไว้ โดยเป็นเงาแห่งพยัญชนะนี้ ว่า "ปฏิจจสมุปบาท", อาจารย์ทั้งหลาย พึงถือเอาอรรถแห่งบทนี้อย่างนี้แล้ว ระงับความเข้าใจอันนั้นเสียเถิด. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาค

เทฺวธา ตโต ปวตฺเต ธมฺมสมูเห ยโต อิทํ วจนํ ตปฺปจฺจโย ตโตยํ ผโลปจาเรน อิติ วุตฺโต.

ได้ตรัสปัจจัยแห่งกลุ่มธรรมนั้น ว่า ปฏิจจสมุปบาทนี้ มีอยู่ โดยเป็นอุปจารแห่งผล เพราะเหตุที่ เมื่อกลุ่มธรรมเป็นไป โดยปัจจัยแห่งกลุ่มธรรมนั้น คำนี้ ก็มีโดย ๒ ส่วน (ส่วนผล ๑ ส่วนเหตุ ๑).

โย หิ อยํ ปจฺจยตาย ปวตฺโต ธมฺมสมูโห, ตตฺถ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ อิทํ วจนํ เทฺวธา อิจฺฉนฺติ. โส หิ ยสฺมา ปฏิยมาโน หิตาย สุขาย จ สํวตฺตติ, ตสฺมา ปจฺเจตุมรหนฺติ นํ ปณฺฑิตาติ ปฏิจฺโจ, อุปฺปชฺชมาโน จ สห สมฺมา จ อุปฺปชฺชติ, น เอเกกโต, นาปิ อเหตุโตติ สมุปฺปาโทติ. เอวํ ปฏิจฺโจ จ โส สมุปฺปาโท จาติ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท. อปิจ สห อุปฺปชฺชตีติ สมุปฺปาโท, ปจฺจยสามคฺคึ ปน ปฏิจฺจ น ปจฺจกฺขายาติ[๑] เอวมฺปิ [๒]ปฏิจฺจ จ โส สมุปฺปาโท จาติ[๒] ปฏิจฺจสมุปฺปาโท. ตสฺส จายํ เหตุสมูโห ปจฺจโยติ ตปฺปจฺจโย[๓] ตปฺปจฺจยตฺตา อยมฺปิ ยถา โลเก เสมฺหสฺส ปจฺจโย คุโฬ เสมฺโห คุโฬติ วุจฺจติ, ยถา จ สาสเน

จริงอยู่ กลุ่มธรรมที่เป็นไป เพราะกลุ่มปัจจัยนี้ใด ในกลุ่มธรรมนั้น บัณฑิตทั้งหลายปรารถนาคำว่า ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็น ๒ นัย. จริงอยู่ เพราะกลุ่มธรรมนั้นอันบัณฑิตอาศัยอยู่ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล และเพื่อความสุข ฉะนั้นกลุ่มธรรมนั้น จึงชื่อว่าปฏิจจะ เพราะอรรถว่าเป็นที่อันบัณฑิตทั้งหลายควรอาศัย, และกลุ่มธรรมนั้น ชื่อว่าสมุปบาท เพราะอรรถว่า เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยกันและโดยชอบ, ไม่ใช่เกิดขึ้นทีละอย่าง ๆ, ทั้งไม่ได้เกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุ ดังนี้. ด้วยประการฉะนี้ กลุ่มธรรมนั้น จึงชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท เพราะอรรถว่า เป็นที่อันบัณฑิตควรอาศัยด้วย เกิดขึ้นด้วยกันและโดยชอบด้วย. อีกนัยหนึ่ง กลุ่มธรรมชื่อว่าสมุปบาท เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นด้วยกัน, อนึ่ง

---

๑ ฉ. อปจฺจกฺขายาติ.

๒-๒ ฉ. อิเม ปาฐา น ทิสฺสนฺติ.

๓ ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

สุขปจฺจโย พุทฺธานํ อุปฺปาโท "สุโข พุทฺธานํ อุปฺปาโท"ติ วุจฺจติ, ตถา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท อิจฺเจว ผลโวหาเรน วุตฺโตติ เวทิตพฺโพ.

กลุ่มธรรมนั้น อาศัยคือไม่ปฏิเสธความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น กลุ่มธรรมนั้น จึงชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท เพราะอรรถว่า กลุ่มธรรมนั้น อาศัยกันด้วย เกิดขึ้นด้วยกันด้วย แม้ด้วยประการฉะนี้. ส่วนกลุ่มเหตุนี้ ก็เป็นปัจจัยของกลุ่มธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น กลุ่มเหตุนั้น จึงชื่อว่าตัปปัจจยะ (ปัจจัยแห่งกลุ่มธรรมนั้น). เพราะความที่กลุ่มเหตุเป็นตัปปัจจยะ แม้กลุ่มเหตุนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระ-ภาคตรัสเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท เหมือนกันโดยโวหารแห่งผล เหมือนกับในทางโลก ก้อนอันเป็นปัจจัยแห่งเสมหะ เขาเรียกว่า ก้อนเสมหะ, และเหมือนอย่างในทาง-ศาสนา ความอุบัติแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นปัจจัยแห่งความสุข ท่านกล่าวว่า "ความอุบัติของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นความสุข" ดังนี้.

๕๗๘. อถวา

๕๗๘. อีกนัยหนึ่ง

ปฏิมุขมิโตติ วุตฺโต เหตุสมูโห อยํ ปฏิจฺโจติ สหิเต อุปฺปาเทติ จ อิติ วุตฺโต โส สมุปฺปาโท.

กลุ่มเหตุนี้ เรียกว่า ปฏิจจะ เพราะอรรถว่า ถึงเฉพาะหน้า และกลุ่มเหตุนั้น เรียกว่า สมุปบาท เพราะอรรถว่า ยังธรรมทั้งหลาย ที่เป็นไปด้วยกันให้เกิดขึ้น.

โย หิ เอส สงฺขาราทีนํ ปาตุภาวาย อวิชฺชาทิเอเกกเหตุสีเสน นิทฺทิฏฺโฐ เหตุสมูโห, โส สาธารณผล-นิปฺผาทกฏฺเฐน อเวกลฺลฏฺเฐน จ สามคฺคิองฺคานํ อญฺญมญฺเญน ปฏิมุขํ อิโต คโตติ กตฺวา ปฏิจฺโจติ วุจฺจติ. สฺวายํ สหิเตเยว อญฺญมญฺญํ อวินิพฺโภค-วุตฺติธมฺเม อุปฺปาเทตีติ สมุปฺปาโทติปิ วุตฺโต. เอวมฺปิ ปฏิจฺโจ จ โส สมุปฺปาโท จาติ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท.

จริงอยู่ กลุ่มเหตุนี้ใด ที่พระผู้มีพระ-ภาคทรงแสดงไขด้วยศัพท์อันเป็นประธานคือเหตุแต่ละข้อ ๆ มีอวิชชาเป็นต้น เพื่อความปรากฏแห่งธรรมทั้งหลาย มีสังขารเป็นต้น, กลุ่มเหตุนั้น เรียกว่าปฏิจจะ เพราะกระทำอธิบายว่าถึงคือไปเฉพาะหน้า(เจอ)กันและกัน แห่งธรรมที่เป็นองค์แห่งความสามัคคีด้วยอรรถว่า ยังผลทั่วไปให้สำเร็จ และด้วยอรรถว่าไม่ขาดตกบกพร่อง. กลุ่มเหตุนี้นั้น ยังธรรมทั้งหลาย ที่เป็นไปด้วยกันนั้นเทียว คือธรรมที่มีความเป็นไปไม่แยกกันให้เกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า สมุปบาท ดังนี้ก็มี. กลุ่มเหตุ ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท เพราะอรรถว่ากลุ่มเหตุนั้นถึงเฉพาะหน้ากัน และยังกันและกันให้เกิดขึ้นอย่างนี้ก็มี.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๕๗๘. อปโร นโย :

ปจฺจยตา อญฺโญญฺญํ ปฏิจฺจ ยสฺมา
สมํ สห จ ธมฺเม อยมุปฺปาเทติ
ตโตปิ เอวมิธ ภาสิตา มุนินา.

๕๗๙. อีกนัยหนึ่ง :

แม้เพราะเหตุที่กลุ่มปัจจัยนี้ อาศัยกันและกัน ยังธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้นเสมอ และด้วยกัน ฉะนั้น พระมุนีได้ตรัสกลุ่มปัจจัยนี้ไว้ ในบทว่า ปฏิจจ-สมุปบาทนี้ อย่างนี้.

อวิชฺชาทิสีเสน นิทฺทิฏฺฐปจฺจเยสุ หิ เย ปจฺจยา สงฺขาราทิกํ[๑] ธมฺมํ อุปฺปาเทนฺติ, น เต อญฺญมญฺญํ อปฏิจฺจ อญฺญมญฺญเวกลฺเล สติ อุปฺปาเทตุํ สมตฺถาติ. ตสฺมา ปฏิจฺจ สมํ สห จ น เอเกกเทสํ, นาปิ ปุพฺพาปรภาเวน อยํ ปจฺจยตา ธมฺเม อุปฺปาเทตีติ อตฺถานุสารโวหารกุสเลน มุนินา เอวมิธ ภาสิตา, ปฏิจฺจสมุปฺปาโทเตฺวว ภาสิตาตฺยตฺโถ[๒]

จริงอยู่ ในบรรดาปัจจัยที่ได้ทรงแสดงไขไว้ด้วยศัพท์อันเป็นประธานมีอวิชชาเป็นต้น ปัจจัยเหล่าใด ย่อมยังธรรมมีสังขารเป็นต้นให้เกิดขึ้น, ปัจจัยเหล่านั้นไม่อาศัยกันและกัน เมื่อมีความขาดแคลนแห่งกันและกันไป ก็ไม่สามารถเพื่อยังธรรมมีสังขารเป็นต้นให้เกิดขึ้นได้แล. เพราะเหตุนั้น กลุ่มปัจจัยนี้ พระมุนีผู้ฉลาดในโวหารตามทำนองอรรถว่า กลุ่มปัจจัยนี้อาศัยกันยังธรรมทั้งหลาย ให้เกิดขึ้นเสมอกันและด้วยกัน มิใช่ให้เกิดขึ้นเป็นส่วน ๆ,

---

[๑] ฉ. ยํ สงฺขาราทิกํ.
[๒] ฉ. ภาสิตาติ อตฺโถ.

ทั้งมิใช่ให้เกิดขึ้นโดยความเป็นก่อนและหลังกัน ได้ตรัสไว้อย่างนี้ ในบทว่า ปฏิจจสมุปบาทนี้ อธิบายว่า ตรัสว่าเป็นปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง.

๕๘๐. เอวํ ภาสมาเนน จ ปุริเมน สสฺสตาทีนํ อภาโว[๑] ปจฺฉิเมน จ ปเทน อุจฺเฉทาทิวิฆาโต ทฺวเยน ปริทีปิโต ญาโย.

๕๘๐. ก็พระมุนีนั้น เมื่อตรัสอย่างนี้ ได้ทรงแสดงความไม่เป็นสัสสตวาทะเป็นต้นไว้ด้วยบทหน้า และทรงแสดงความพิฆาตอุจเฉทวาทะเป็นต้นไว้ด้วยบทหลัง ทรงแสดงความถูกต้องไว้ด้วยบททั้ง ๒.

ปุริเมนาติ ปจฺจยสามคฺคีปริทีปเกน ปฏิจฺจปเทน ปวตฺติธมฺมานํ ปจฺจยสามคฺคิยํ อายตฺตวุตฺติตฺตา สสฺสตาเหตุวิสมเหตุวสวตฺติวาทปฺปเภทานํ สสฺสตาทีนํ อภาโว ปริทีปิโต โหติ. กึ หิ สสฺสตาทีนํ[๒] อเหตุอาทิวเสน วา ปวตฺตานํ

คำว่า ด้วยบทหน้า ความว่า ด้วยบทว่าปฏิจจะ ซึ่งกำหนดแสดงถึงความพร้อมเพรียงด้วยปัจจัย ย่อมเป็นอันทรงแสดงถึงความไม่เป็นสัสสตวาทะเป็นต้น ซึ่งแบ่งประเภทเป็นสัสสตวาทะอเหตุวาทะ วิสมเหตุวาทะและวสวัตติวาทะ เพราะ

---

[๑] ฉ. สสฺสตาทีน มภาโว.

[๒] ฉ. สสฺสตานํ.

ปจฺจยสามคฺคิยาติ. ปจฺฉิเมน จ ปเทนาติ ธมฺมานํ อุปฺปาทปริทีปเกน สมุปฺปาทปเทน ปจฺจยสามคฺคิยํ ธมฺมานํ. อุปฺปตฺติโต วิหตา อุจฺเฉทนตฺถิกอกิริยวาทาติ. อุจฺเฉทาทิวิฆาโต ปริทีปิโต โหติ. ปุริมปุริมปจฺจยวเสน หิ ปุนปฺปุนํ อุปฺปชฺชมาเนสุ ธมฺเมสุ กุโต อุจฺเฉทนตฺถิกากิริยวาทา[๑] จาติ. ทฺวเยนาติ สกเลน ปฏิจฺจสมุปฺปาทวจเนน ตสฺสา ตสฺสา ปจฺจยสามคฺคิยา สนฺตตึ อวิจฺฉินฺทิตฺวา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ สมฺภวโต มชฺฌิมาปฏิปทา "โส กโรติ โส ปฏิสํเวเทติ, อญฺโญ กโรติ อญฺโญ ปฏิสํเวเทตี"ติ วาทปฺปหานํ ชนปทนิรุตฺติยา อนภินิเวโส สมญฺญาย อนติธาวนนฺติ อยํ ญาโย ปริทีปิโต โหตีติ. อยํ ตาว ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ วจนมตฺตสฺสตฺโถ.

ปวัตติธรรมทั้งหลาย มีความเป็นไปเนื่องในความพร้อมเพรียงด้วยปัจจัย. ก็จะมีประโยชน์อะไรเล่า ด้วยความพร้อมเพรียงด้วยปัจจัยแห่งวาทะทั้งหลาย มีสัสสตวาทะเป็นต้น หรือแห่งธรรมที่เป็นไปด้วยอำนาจอเหตุเป็นต้นแล. คำว่า และด้วยบทหลัง ความว่า ด้วยบทว่าสมุปบาทอันกำหนดแสดงซึ่งความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นอันทรงแสดงความพิฆาตอุจเฉทวาทะเป็นต้นว่า อุจเฉทวาทะ นัตถิกวาทะและอกิริยวาทะถูกพิฆาตไปแล้ว เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย ในเพราะความพร้อมเพรียงด้วยปัจจัย. จริงอยู่ เมื่อธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นอยู่บ่อย ๆ ด้วยอำนาจปัจจัยก่อน ๆ อุจเฉทวาทะ นัตถิกวาทะ และอกิริยวาทะ จักมีมาแต่ไหนเล่า. คำว่า ด้วยบททั้ง ๒ คือ ด้วยคำว่า ปฏิจจสมุปบาททั้งสิ้น ย่อมเป็นอันทรงแสดงความถูกต้องนี้

[๑] ฉ. อุจฺเฉโท นตฺถิกากิริยวาทา.

คือมัชฌิมาปฏิปทา เพราะธรรมทั้งหลายนั้น ๆ มีขึ้นไม่ตัดความสืบต่อกัน ด้วยความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยนั้น ๆ คือ ละวาทะว่า "ผู้นั้นทำ ผู้นั้นเสวย, คนอื่นทำ คนอื่นเสวย" ดังนี้ ความไม่ยึดมั่นในภาษาของท้องถิ่น ความไม่ล่วงเลยชื่อที่ตั้งขึ้นแล. นี้เป็นเนื้อความของคำ สักว่าคำว่า ปฏิจจสมุปบาทก่อน.

๕๘๑. ยา ปนายํ ภควตา ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ เทเสนฺเตน "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา"ติอาทินา นเยน นิกฺขิตฺตา ตนฺติ, ตสฺสา อตฺถสํวณฺณนํ กโรนฺเตน วิภชฺชวาทิมณฺฑลํ โอตริตฺวา อาจริเย อนพฺภาจิกฺขนฺเตน สกสมยํ อโวกฺกมนฺเตน ปรสมยํ อนารูหนฺเตน[๑] สุตฺตํ อปฺปฏิพาหนฺเตน วินยํ อนุโลเมนฺเตน มหาปเทเส โอโลเกนฺเตน ธมฺมํ ทีเปนฺเตน อตฺถํ สงฺคาเหนฺเตน[๒] ตเมวตฺถํ

๕๘๑. ส่วนแบบแผนที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปฏิจจสมุปบาท ทรงวางไว้โดยนัยมีอาทิว่า "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา (เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร)" นี้ใด, บัณฑิตเมื่อจะกระทำการสังวรรณนาความ แห่งแบบแผนนั้นลงสู่วงศ์แห่งวิภัชชวาที ไม่กล่าวตู่อาจารย์ทั้งหลาย ไม่ก้าวลงสู่ลัทธิของตน ไม่ขึ้นสู่ลัทธิของคนอื่น ไม่ค้านพระสูตร อนุโลมพระวินัย ตรวจดูมหาประเทศ แสดงข้อธรรม รวบรวมอรรถ ยักเยื้องอรรถนั้น

---

[๑] ฉ. อนายูหนฺเตน.

[๒] ม. สงฺคาหนฺเตน, อิ. คาเหนฺเตน.

ปุนราวตฺเตตฺวา อปเรหิปิ ปริยาเยหิ[๑] นิทฺทิสนฺเตน จ ยสฺมา อตฺถสํวณฺณนา กาตพฺพา โหติ, ปกติยาปิ จ ทุกฺกราว ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส อตฺถสํวณฺณนา, ยถาหุ โปราณา :

นั่นแหละ อธิบายไปโดยปริยายแม้อื่นอีก จึงจะควรกระทำการสังวรรณนาอรรถ, และแม้ตามปกติ การสังวรรณนาอรรถแห่งปฏิจจสมุปบาท ก็กระทำได้ยากอยู่, ดังที่พระโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า :

"สจฺจํ สตฺโต ปฏิสนฺธิ
ปจฺจยาการเมว จ
ทุทฺทสา จตุโร ธมฺมา
เทเสตุญฺจ สุทุกฺกรา"ติ,

"ธรรม ๔ ประการ คือ สัจจะ ๑
สัตวะ ๑ ปฏิสนธิ ๑ ปัจจยาการ ๑
เห็นได้ยาก และแสดงได้แสนยาก"
ดังนี้

ตสฺมา อญฺญตฺร อาคมาธิคมปฺปตฺเตหิ น สุกรา ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส อตฺถสํวณฺณนาติ ปริตุลยิตฺวา

เหตุใด, เพราะเหตุนั้น การสังวรรณนาอรรถแห่งปฏิจจสมุปบาท จึงมิใช่กระทำได้ง่าย เว้นแต่ผู้ที่สำเร็จการศึกษา และผู้ที่บรรลุมรรคผลแล้ว เหตุนั้น ข้าพเจ้าใคร่ครวญแล้ว

วตฺตุกาโม อหํ อชฺช
ปจฺจยาการวณฺณนํ

วันนี้ ประสงค์จะกล่าวพรรณนา
ปัจจยาการ แต่ยังไม่ได้ที่ตั้งอาศัย

---

[๑] ฉ. ปริยายนฺตเรหิ.

ปติฏฺฐํ นาธิคจฺฉามิ
　　อชฺโฌคาโฬฺหว สาครํ.
สาสนํ ปนิทํ นานา-
　　เทสนานยมณฺฑิตํ
ปุพฺพาจริยมคฺโค จ
　　อพฺโพจฺฉินฺโน ปวตฺตติ.
ยสฺมา ตสฺมา ตทุภยํ
　　สนฺนิสฺสายตฺถวณฺณนํ
อารภิสฺสามิ เอตสฺส
　　ตํ สุณาถ สมาหิตา.

ดังก้าวลงสู่สาคร ไม่ได้ที่เหยียบยืน ฉะนั้น, ก็คำสอนข้อนี้เป็นคำสอน ที่ประดับด้วยเทศนานัยต่าง ๆ และแนวประพันธ์แห่งบูรพาจารย์ ก็ยังเป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย, ฉะนั้น ข้าพเจ้าจักอาศัยทั้ง ๒ ข้อนั้น เริ่มการสังวรรณนา ความแห่งปฏิจจ-สมุปบาทนี้ ขอท่านทั้งหลาย จงตั้งใจสดับสังวรรณนานั้น.

วุตฺตเญฺหตํ ปุพฺพาจริเยหิ :

ข้อนี้สมดังคำที่บูรพาจารย์ทั้งหลาย กล่าวไว้ดังนี้ว่า :

"โย โกจิ มํ อฏฺฐึกตฺวา[๑] สุเณยฺย
ลเภถ ปุพฺพาปริยํ วิเสสํ
ลทฺธาน ปุพฺพาปริยํ วิเสสํ
อทสฺสนํ มจฺจุราชสฺส คจฺเฉ"ติ.

"ผู้ใดผู้หนึ่ง สนใจฟังข้าพเจ้า ทำให้มีประโยชน์ จะพึงได้คุณวิเศษอันมีอยู่เบื้องต้นและเบื้องปลาย ครั้นได้คุณวิเศษ อันมีอยู่เบื้องต้นและเบื้องปลายแล้ว จะพึงถึงฐานะที่มัจจุราชมองไม่เห็น" ดังนี้.

---

๑ ฉ. อฏฺฐิกตฺวา.

๕๘๒. อิติ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติอาทีสุ หิ อาทิโตเยว ตาว

เทสนาเภทโต อตฺถ-
ลกฺขเณกวิธาทิโต
องฺคานญฺจ ววฏฺฐานา
วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

๕๘๒. ก็ในบททั้งหลาย มีบทว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา ดังนี้เป็นต้น

บัณฑิต พึงทราบวินิจฉัยโดยประเภท
แห่งเทศนาโดยอรรถ โดยลักษณะ
โดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น
และโดยกำหนดองค์ทั้งหลาย

แต่ต้นไปทีเดียวก่อน ด้วยประการฉะนี้.

ว่าโดยประเภทแห่งเทศนา

ตตฺถ เทสนาเภทโตติ ภควโต หิ วลฺลิหารกานํ จตุนฺนํ ปุริสานํ วลฺลิคฺคหณํ วิย อาทิโต วา มชฺฌโต วา ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานํ, ตถา ปริโยสานโต วา มชฺฌโต วา ปฏฺฐาย ยาว อาทีติ จตุพฺพิธา ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนา.

ในข้อปกิณกะเหล่านั้น คำว่า โดยประเภทแห่งเทศนา มีอธิบายว่า ก็การแสดงปฏิจจสมุปบาทของพระผู้มีพระภาค มี ๔ อย่าง คือทรงแสดงตั้งแต่ต้นไปจนถึงปลายบ้าง ทรงแสดงตั้งแต่ท่ามกลางไปจนถึงปลายบ้าง ทรงแสดงตั้งแต่ปลายไปจนถึงต้นบ้าง ทรงแสดงตั้งแต่ท่ามกลางไปจนถึงต้นบ้าง อย่างนั้น เหมือนกับชาย ๔ คน ผู้หาเถาวัลย์ จับเถาวัลย์ ฉะนั้น.

แสดงแต่ต้นถึงปลาย

ยถา หิ วลฺลิหารเกสุ จตูสุ ปุริเสสุ เอโก วลฺลิยา มูลเมว ปฐมํ ปสฺสติ, โส ตํ มูเล เฉตฺวา สพฺพํ อากฑฺฒิตฺวา อาทาย กมฺเม อุปเนติ, เอวํ ภควา "อิติ โข ภิกฺขเว อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา ฯเปฯ ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺ"ติ[๑] อาทิโต ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานาปิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ เทเสติ.

อุปมาเหมือนอย่างว่า ในชาย ๔ คน ผู้หาเถาวัลย์ คนหนึ่งพบโคนเถาวัลย์ก่อน, เขาตัดมันที่โคน แล้วดึงเอามาจนหมดนำไปใช้งานได้ฉันใด, พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น (คือ) ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทตั้งแต่ต้นไปจนถึงปลายว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ดังนี้แล เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ" ดังนี้บ้าง.

แสดงแต่กลางถึงปลาย

ยถา ปน เตสุ ปุริเสสุ เอโก วลฺลิยา มชฺฌํ ปฐมํ ปสฺสติ, โส มชฺเฌ ฉินฺทิตฺวา อุปริภาคญฺเญว อากฑฺฒิตฺวา อาทาย กมฺเม อุปเนติ, เอวํ ภควา "ตสฺส ตํ เวทนํ อภินนฺทโต อภิวทโต อชฺโฌสาย ติฏฺฐโต อุปฺปชฺชติ นนฺทิ[๒]

อนึ่ง ในชายพวกนั้น คนหนึ่งพบตอนกลางของเถาวัลย์เข้าก่อน, เขาจึงตัดตรงกลาง ดึงส่วนบนเท่านั้นเอามาใช้ในการงานได้ฉันใด, พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น (คือ) ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทตั้งแต่กลางไปจนถึงปลายว่า "เมื่อกุมารนั้น เพลิดเพลิน

---

๑ ม. มู. ๑๒/๔๘๐.
๒ ฉ. นนฺที.

ยา เวทนาสุ นนฺทิ[๑] ตทุปาทานํ. ตสฺสุปาทานปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาติ"ติ[๒] มชฺฌโต ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานาปิ เทเสติ.

บ่นถึง ติดใจเวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลินก็เกิดขึ้น. ความเพลิดเพลินในเวทนาทั้ง-หลายใด อันนั้นเป็นอุปาทาน. เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย เขาจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย (เขา)จึงมีชาติ" ดังนี้บ้าง.

แสดงแต่ปลายถึงต้น

ยถา จ เตสุ ปุริเสสุ เอโก วลฺลิยา อคฺคํ ปฐมํ ปสฺสติ, โส อคฺเค คเหตฺวา อคฺคานุสาเรเนว[๓] ยาว มูลา สพฺพํ อาหาย กมฺเม อุปเนติ, เอวํ ภควา "ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิติ โข ปเนตํ วุตฺตํ, ชาติปจฺจยา นุ โข ภิกฺขเว ชรามรณํ โน วา กถํ วา เอตฺถ โหตีติ. ชาติปจฺจยา ภนฺเต ชรามรณํ, เอวํ โน เอตฺถ โหติ ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ. ภวปจฺจยา

อนึ่งเหมือนอย่างว่า ในชายเหล่านั้นคนหนึ่งพบปลายเถาวัลย์ก่อน, เขาจับปลายเถาวัลย์เอามาทั้งเถาจนถึงกกตามแนวแห่งปลายแล้วนำไปใช้ในการงาน ฉันใด, พระผู้มีพระภาค ก็ฉันนั้น (คือ) ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาท จับตั้งแต่ปลายไปจนถึงต้นว่า "ก็ข้อที่ว่า เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชราและมรณะ ดังนี้นั้น เราได้กล่าวแล้ว, ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะชาติเป็นปัจจัยนั้นแล จึงมีชราและมรณะ ในข้อนี้

---

๑ ฉ. นนฺที.

๒ ม. มู. ๑๒/๔๘๙.

๓ ฉ. อคฺคานุสาเรน.

ชาติ ฯเปฯ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ อิติ โข ปเนตํ วุตฺตํ, อวิชฺชาปจฺจยา นุ โข ภิกฺขเว สงฺขารา โน วา กถํ วา เอตฺถ โหตี"ติ[๑] ปริโยสานโต ปฏฺฐาย ยาว อาทิโตปิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ เทเสติ.

เป็นอย่างนี้หรือไม่ หรือเป็นอย่างไร ดังนี้. (ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า) ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ, ในข้อนี้ข้าพระองค์ทั้งหลาย มีความเห็นอย่างนี้แล ว่าเพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชราและมรณะดังนี้. (ตรัสต่อไปว่า) ก็ข้อว่าเพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ ดังนี้นั้น เรากล่าวแล้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ ในข้อนี้ เป็นอย่างนี้หรือไม่ หรือเป็นอย่างไร. (ทูลตอบว่า) ข้าแต่พระ-องค์ผู้เจริญ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ ในข้อนี้ข้าพระองค์ทั้งหลาย มีความเห็นอย่างนี้แล ว่าเพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติดังนี้ ฯลฯ ตรัสต่อไปว่า ก็ข้อว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร ดังนี้นั้น เรากล่าวแล้วแล, ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ในข้อนี้เป็นอย่างนี้หรือไม่ หรือเป็นอย่างไร" ดังนี้ก็มี.

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๔๘๐-๔๘๒.

แสดงแต่กลางถึงต้น

ยถา ปเนเตสุ ปุริเสสุ เอโก วลฺลิยา มชฺฌเมว ปฐมํ ปสฺสติ, โส มชฺเฌ ฉินฺทิตฺวา เหฏฺฐา โอตรนฺโต ยาว มูลา อาทาย กมฺเม อุปเนติ, เอวํ ภควา "อิเม จ ภิกฺขเว จตฺตาโร อาหารา กึนิทานา, กึสมุทยา กึชาติกา กึปภวา. อิเม จตฺตาโร อาหารา ตณฺหานิทานา, ตณฺหาสมุทยา ตณฺหาชาติกา ตณฺหาปภวา. ตณฺหา กึนิทานา. เวทนา ผสฺโส สฬายตนํ นามรูปํ วิญฺญาณํ สงฺขารา กึนิทานา สงฺขารา อวิชฺชานิทานา ฯเปฯ อวิชฺชาปภวา"ติ[๑] มชฺฌโต ปฏฺฐาย ยาว อาทิโต เทเสติ.

อนึ่ง เหมือนอย่างว่า ในชายเหล่านี้ คนหนึ่งพบตอนกลางเถาวัลย์ก่อน, เขาตัดตรงกลางสาวลงไปข้างล่างจนถึงกกเอาไปใช้ในการงานได้ ฉันใด, พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น (คือ) ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทตั้งแต่ข้อกลางไปจนถึงข้อต้น ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อาหาร ๔ เหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด. อาหาร ๔ เหล่านี้ มีตัณหาเป็นเหตุ มีตัณหาเป็นที่ตั้งขึ้น มีตัณหาเป็นกำเนิด มีตัณหาเป็นแดนเกิด. ตัณหามีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด, ตัณหามีเวทนาเป็นเหตุ มีเวทนาเป็นที่ตั้งขึ้น มีเวทนาเป็นกำเนิด มีเวทนาเป็นแดนเกิด. เวทนามีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด, เวทนามีผัสสะเป็นเหตุ

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๑๔, ๑๕.

มีผัสสะเป็นที่ตั้งขึ้น มีผัสสะเป็นกำเนิด มีผัสสะเป็นแดนเกิด. ผัสสะมีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด, ผัสสะมีสฬายตนะเป็นเหตุ มีสฬายตนะเป็นที่ตั้งขึ้น มีสฬายตนะเป็นกำเนิด มีสฬายตนะเป็นแดนเกิด. สฬายตนะมีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด, สฬายตนะมีนามรูปเป็นเหตุ มีนามรูปเป็นที่ตั้งขึ้น มีนามรูปเป็นกำเนิด มีนามรูปเป็นแดนเกิด. นามรูปมีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด, นามรูปมีวิญญาณเป็นเหตุ มีวิญญาณเป็นที่ตั้งขึ้น มีวิญญาณเป็นกำเนิด มีวิญญาณเป็นแดนเกิด. วิญญาณมีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด, วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ มีสังขารเป็นที่ตั้งขึ้น มีสังขารเป็นกำเนิด มีสังขารเป็นแดนเกิด. สังขารมีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด

มีอะไรเป็นแดนเกิด, สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ มีอวิชชาเป็นที่ตั้งขึ้น มีอวิชชาเป็นกำเนิด มีอวิชชาเป็นแดนเกิด" ดังนี้.

๕๘๓. กสฺมา ปเนวํ เทเสตีติ. ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส สมนฺตภทฺทกตฺตา สยญฺจ เทสนาวิลาสปฺปตฺตตฺตา. สมนฺตภทฺทโก หิ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท, ตโต ตโต ญายปฏิเวธาย สํวตฺตติเยว. เทสนาวิลาสปฺปตฺโต จ ภควา จตุเวสารชฺชปฏิสมฺภิทาโยเคน จตุพฺพิธคมฺภีรภาวปฺปตฺติยา จ. โส เทสนาวิลาสปฺปตฺตตฺตา นานานเยเหว ธมฺมํ เทเสติ.

๕๘๓. ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงไว้อย่างนี้ ดังนี้. ตอบว่า เพราะปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมเจริญรอบด้าน และเพราะพระผู้มีพระภาคเองก็ทรงถึงซึ่งเทศนาวิลาศ (ความเยื้องกรายในเทศนา). จริงอยู่ ปฏิจจสมุปบาทเจริญรอบด้าน ย่อมเป็นไปพร้อม เพื่อการแทงตลอดซึ่งญายธรรม โดยเทศนานั้น ๆ เทียว. และพระผู้มีพระภาคทรงถึงเทศนาวิลาศ เพราะทรงประกอบด้วยเวสารัชญาณทั้ง ๔ และปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ และทรงถึงคัมภีรภาพ ๔ อย่าง. พระองค์ทรงแสดงธรรมโดยนัยต่าง ๆ นั่นเทียว เพราะทรงถึงเทศนาวิลาศ.

วิเสสโต ปนสฺส ยา อาทิโต ปฏฺฐาย อนุโลมเทสนา, สา ปวตฺติการณ-

แต่โดยความแปลกกัน เทศนาปฏิจจสมุปบาทนั้น ที่ทรงแสดงโดยอนุโลม

วิภาคสมฺมุฬฺหํ เวเนยฺยชนํ สมนุปสฺสโต ยถาสเกหิ การเณหิ ปวตฺติสนฺทสฺสนตฺถํ อุปฺปตฺติกฺกมสนฺทสฺสนตฺถญฺจ ปวตฺตาติ วิญฺญาตพฺพา. ยา ปริโยสานโต ปฏฺฐาย ปฏิโลมเทสนา, สา "กิจฺฉํ วตายํ โลโก อาปนฺโน ชายติ จ ชิยฺยติ จ มิยฺยติ จา"ติอาทินา[๑] นเยน กิจฺฉาปนฺนํ โลกมนุวิโลกยโต ปุพฺพภาคปฏิเวธานุสาเรน ตสฺส ตสฺส ชรามรณาทิกสฺส ทุกฺขสฺส อตฺตนา อธิคตการณสนฺทสฺสนตฺถํ. ยา มชฺฌโต ปฏฺฐาย ยาว อาทิ ปวตฺตา, สา อาหารนิทานววฏฺฐาปนานุสาเรน ยาว อตีตํ อทฺธานํ อติหริตฺวา ปุน อตีตทฺธโต ปภูติ เหตุผลปฏิปาฏิสนฺทสฺสนตฺถํ. ยา ปน มชฺฌโต ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานา[๒] ปวตฺตา, สา ปจฺจุปฺปนฺเน อทฺธาเน อนาคตทฺธเหตุสมุฏฺฐานโต ปภูติ อนาคตทฺธสนฺทสฺสนตฺถํ. ตาสุ ยา

จับตั้งแต่ต้นนั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงพิจารณาเห็นเวไนยชน ผู้ยังลุ่มหลงอยู่ในวิภาคแห่งเหตุของความเป็นไป ได้ทรงประกาศแล้ว เพื่อจะทรงชี้แจงถึงความเป็นไป และเพื่อจะทรงชี้แจงลำดับความเกิดขึ้นด้วยเหตุอันควรแก่ตน. เทศนาปฏิจจ-สมุปบาท ที่ทรงแสดงโดยปฏิโลม (โดยทวนลำดับ) จับตั้งแต่ข้อปลายไป พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาค ทรงตรวจดูสัตว์โลกที่ถึงความลำบาก โดยนัยมีอาทิว่า "โลกนี้ถึงความลำบากหนอ ย่อมเกิด ย่อมแก่ และย่อมตาย" ดังนี้ ได้ทรงประกาศแล้ว เพื่อทรงชี้แจงถึงเหตุแห่งทุกข์มีชรา และมรณะเป็นต้นนั้น ๆ ที่พระองค์ทรงเข้าพระทัยแล้ว ตามแนวแห่งการแทงตลอด ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น. เทศนาปฏิจจสมุปบาทที่ทรงแสดง จับตั้งแต่ตอนกลางไปจนถึงข้อต้น ได้ประกาศแล้ว เพื่อจะทรงชี้แจงลำดับแห่ง

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๖.
[๒] ฉ. ปริโยสานํ.

ปวตฺติการณสมฺมูฬฺหสฺส เวเนยฺยชนสฺส ยถาสเกหิ การเณหิ ปวตฺติสนฺทสฺสนตฺถํ อุปฺปตฺติกฺกมสนฺทสฺสนตฺถญฺจ อาทิโต ปฏฺฐาย อนุโลมเทสนา วุตฺตา, สา อิธ นิกฺขิตฺตาติ เวทิตพฺพา.

เหตุและผล ตั้งต้นแต่ข้ามอดีตอัทธาเสีย ไปจนถึงอดีตอัทธาอีก ตามแนวกำหนดเหตุแห่งอาหาร. ส่วนเทศนาปฏิจจสมุปบาทที่ตรัสเทศนา ตั้งแต่ข้อกลางไปจนถึงข้อปลาย ได้ทรงแสดงแล้ว เพื่อจะทรงชี้แจงอนาคต-อัทธา จำเดิมแต่สมุฏฐานแห่งเหตุของอนาคตอัทธาในปัจจุบันอัทธา. ในบรรดาเทศนาทั้ง ๔ อย่างนั้น เทศนาโดยอนุโลมที่พระองค์ตรัสจับตั้งแต่ข้อต้นไป เพื่อจะทรงชี้แจงความเป็นไป และเพื่อทรงชี้แจงลำดับแห่งความเกิดขึ้น โดยเหตุอันสมควรแก่ตนแก่เวไนยชน ผู้ลุ่มหลงอยู่ในเหตุแห่งความเป็นไป พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคทรงตั้งไว้ในปฏิจจสมุปบาทนี้.

๕๘๔. กสฺมา ปเนตฺถ อวิชฺชา อาทิโต วุตฺตา, กึ ปกติวาทีนํ ปกติ วิย อวิชฺชาปิ อการณํ มูลการณํ โลกสฺสาติ ? น อการณํ. "อาสวสมุทยา

๕๘๔. ถามว่า ก็ในปฏิจจสมุปบาทนี้ เหตุไร จึงตรัสอวิชชาไว้แต่ต้น แม้อวิชชาก็ไม่มี(อะไรเป็น)เหตุ เป็นเหตุเดิมของโลก เหมือนประกฤติของพวกประกฤติวาที หรือ?

อวิชฺชาสมุทโย"ติ[๑] หิ อวิชฺชาย การณํ วุตฺตํ. อตฺถิ ปน ปริยาโย เยน มูลการณํ สิยา, โก ปเนโสติ ? วฏฺฏกถาย สีสภาโว.

ตอบว่า อวิชชาไม่มี(อะไรเป็น) เหตุหามิได้. เพราะพระผู้มีพระภาค ได้ตรัสเหตุแห่งอวิชชาไว้ว่า "เพราะอาสวะเกิดขึ้น อวิชชาจึงเกิดขึ้น" ดังนี้. อนึ่ง ยังมีคำปริยายซึ่งเป็นเหตุให้มีเหตุเดิมอยู่, ก็คำปริยายนั้นได้แก่อะไร ? ได้แก่ความเป็นหัวข้อแห่งวัฏฏกถา.

ภควา หิ วฏฺฏกถํ กเถนฺโต เทฺว ธมฺเม สีสํ กตฺวา กเถติ, อวิชฺชํ วา, ยถาห "ปุริมา ภิกฺขเว โกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชาย 'อิโต ปุพฺเพ อวิชฺชา นาโหสิ, อถ ปจฺฉา สมฺภวี'ติ, เอวญฺเจตํ ภิกฺขเว วุจฺจติ, อถ จ ปน ปญฺญายติ อิทปฺปจฺจยา อวิชฺชา"ติ[๒], ภวตณฺหํ วา, ยถาห "ปุริมา ภิกฺขเว โกฏิ น ปญฺญายติ ภวตณฺหาย 'อิโต ปุพฺเพ ภวตณฺหา นาโหสิ, อถ ปจฺฉา สมฺภวี'ติ, เอวญฺเจตํ ภิกฺขเว วุจฺจติ,

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาค เมื่อตรัสวัฏฏกถา ได้ตรัสธรรม ๒ อย่าง ให้เป็นหัวข้อ คือ อวิชชา, ดังที่ตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เงื่อนต้นแห่งอวิชชา ไม่ปรากฏว่า 'ก่อนแต่นี้ อวิชชามิได้มี ครั้นภายหลังจึงมี' ดังนี้, ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ข้อนี้ เรากล่าวไว้อย่างนี้, ก็แหละ ครั้นแล้ว อวิชชามีข้อนี้เป็นปัจจัย จึงปรากฏ" ดังนี้ อย่างหนึ่ง, ภวตัณหา, ดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เงื่อนต้นแห่งภวตัณหาไม่ปรากฏว่า 'ก่อนแต่นี้ ภวตัณหามิได้มี ครั้นภายหลังจึงมี' ดังนี้,

[๑] ม. มู. ๑๒/๑๐๐.
[๒] องฺ. ทสก. ๒๔/๑๒๐.

อถ จ ปน ปณฺณายติ อิทปฺปจฺจยา ภวตณฺหา"ติ[1]

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ข้อนี้ เรากล่าวไว้อย่างนี้, ก็แหละครั้นแล้ว ภวตัณหามีข้อนี้เป็นปัจจัย จึงปรากฏ" ดังนี้ อย่างหนึ่ง.

๕๘๕. กสฺมา ปน ภควา วฏฺฏกถํ กเถนฺโต อิเม เทฺว ธมฺเม สีสํ กตฺวา กเถตีติ. สุคติทุคฺคติคามิโน กมฺมสฺส วิเสสเหตุภูตตฺตา. ทุคฺคติคามิโน หิ กมฺมสฺส วิเสสเหตุ อวิชฺชา. กสฺมา ? ยสฺมา อวิชฺชาภิภูโต ปุถุชฺชโน อคฺคิสนฺตาปลคุฬาภิฆาตปริสฺสมาภิภูตา วชฺฌคาวี ตาย ปริสฺสมาตุรตาย นิรสฺสาทมฺปิ อตฺตโน อนตฺถาวหมฺปิ อุโณฺหทกปานํ วิย กิเลสสนฺตาปโต นิรสฺสาทมฺปิ ทุคฺคตินิปาตนโต จ อตฺตโน อนตฺถาวหมฺปิ ปาณาติปาตาทึ อเนกปฺปการํ ทุคฺคติคามิกมฺมํ อารภติ. สุคติคามิโน ปน กมฺมสฺส วิเสสเหตุ ภวตณฺหา. กสฺมา ? ยสฺมา ภวตณฺหาภิภูโต ปุถุชฺชโน สา

๕๘๕. ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาค เมื่อตรัสวัฏฏกถา จึงตรัสธรรม ๒ อย่างนี้ กระทำให้เป็นหัวข้อแล. ตอบว่า เพราะธรรม ๒ อย่างเป็นเหตุพิเศษ แห่งกรรมที่ยังสัตว์ให้ถึงสุคติและทุคติ. จริงอยู่ อวิชชาเป็นเหตุพิเศษแห่งกรรม ที่ยังสัตว์ให้ไปสู่ทุคติ. เพราะเหตุไร ? เพราะปุถุชนผู้ถูกอวิชชาครอบงำ ย่อมปรารภกรรมอันยังสัตว์ให้ถึงทุคติมีประการเป็นอันมาก มีปาณาติบาตเป็นต้น ซึ่งหาความสำราญมิได้ เพราะความเร่าร้อนด้วยกิเลสบ้าง และนำมาซึ่งอนัตถะแก่ตน เพราะต้องตกไปในทุคติบ้าง เหมือนดังโคที่เขาจะฆ่า ซึ่งถูกความบอบช้ำครอบงำ เพราะถูกลนด้วยไฟและถูกทุบด้วยไม้พลอง ปรารภการ-

[1] องฺ. ทสก. ๒๔/๑๒๔.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วุตฺตปฺปการา คาวี สีตุทกตณฺหาย สอุสฺสาหํ อตฺตโน ปริสฺสมวิโนทนญฺจ สีตุทกปานํ วิย กิเลสสนฺตาปวิรหโต สอุสฺสาหํ สุคติสมฺปาปเนน อตฺตโน ทุคฺคติทุกฺขปริสฺสมวิโนทนญฺจ ปาณาติปาตา เวรมณีอาทึ อเนกปฺปการํ สุคติคามิกมฺมํ อารภติ.

ดื่มน้ำร้อน ซึ่งหาความสำราญมิได้ เพราะต้องกระสับกระส่าย ด้วยความบอบช้ำนั้น และทั้งนำมาซึ่งอนัตถะแก่ตนด้วย ฉะนั้น. ส่วนภวตัณหา เป็นเหตุพิเศษแห่งกรรมอันยังสัตว์ให้ถึงสุคติ. เพราะเหตุไร ? เพราะปุถุชนถูกภวตัณหาครอบงำ ย่อมปรารภกรรมอันยังสัตว์ให้ถึงสุคติมีประการเป็นอันมาก มีการเว้นปาณาติบาตเป็นต้น ซึ่งมีแต่ความสำราญ เพราะเว้นจากความเร่าร้อนคือกิเลส และบรรเทาความบอบช้ำอันเกิดจากทุกข์ในทุคติของตน ด้วยการยังสุคติให้ถึงพร้อม เหมือนดังโคมีประการดังกล่าวแล้วนั้น ปรารภการดื่มน้ำเย็น ซึ่งมีความสำราญ เพราะความอยากในน้ำเย็น และบรรเทาความบอบช้ำของตนได้ ฉะนั้น.

๕๘๖. เอเตสุ ปน วฏฺฏกถาย สีสภูเตสุ ธมฺเมสุ กตฺถจิ ภควา เอกธมฺมมูลิกํ เทสนํ เทเสติ. เสยฺยถีทํ, "อิติ โข ภิกฺขเว อวิชฺชูปนิสา

๕๘๖. ก็ในบรรดาธรรมอันเป็นหัวข้อแห่งวัฏฏกถานี้ ในที่บางแห่ง พระผู้มีพระ-ภาค ทรงแสดงเทศนามีธรรมอย่างเดียวเป็นหลัก. ดังที่ทรงแสดงว่า "ดูกรภิกษุ

สงฺขารา, สงฺขารูปนิสํ วิญฺญาณนฺ"ติอาทิ.[๑] ตถา "อุปาทานิเยสุ ภิกฺขเว ธมฺเมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน วิหรโต ตณฺหา ปวฑฺฒติ, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานนฺ"ติอาทิ.[๒] กตฺถจิ อุภยมูลิกมฺปิ. เสยฺยถีทํ, "อวิชฺชานีวรณสฺส ภิกฺขเว พาลสฺส ตณฺหาย สมฺปยุตฺตสฺส เอวมยํ กาโย สมุทาคโต. อิติ อยญฺเจว กาโย พหิทฺธา จ นามรูปํ อิตฺเถตํ ทฺวยํ. ทฺวยํ ปฏิจฺจ ผสฺโส ฉเฬวายตนานิ, เยหิ ผุฏฺโฐ พาโล สุขทุกฺขํ ปฏิสํเวเทตี"ติอาทิ.[๓] ตาสุ เทสนาสุ "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา"ติ อยํ อิเธว[๔] อวิชฺชาวเสน เอกธมฺมมูลิกา เทสนาติ เวทิตพฺพา. เอวํ ตาเวตฺถ เทสนาเภทโต วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

ทั้งหลาย ด้วยเหตุดังนี้แล สังขารทั้งหลายมีอวิชชาเป็นที่อิงอาศัย วิญญาณมีสังขารเป็นที่อิงอาศัย" ดังนี้เป็นต้น. และว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตัณหาย่อมเจริญทั่ว แก่บุคคลผู้พิจารณาเห็นความสำราญใจ ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานอยู่, เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน" ดังนี้เป็นต้น. ในที่บางแห่ง ทรงแสดงเทศนามีธรรมทั้ง ๒ อย่างเป็นหลักก็มี. ดังที่ตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายนี้เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้แก่คนพาล ผู้ถูกอวิชชานิวรณ์ห่อหุ้มผู้ประกอบด้วยตัณหา. กายนี้และนามรูปในภายนอกจึงมีทั้ง ๒ อย่าง อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้. เพราะอาศัยทั้ง ๒ อย่าง จึงมีผัสสะและสฬายตนะ ซึ่งเป็นเหตุให้คนพาลผู้ถูกสัมผัสเสวยสุขและทุกข์" ดังนี้เป็นต้น. ใน

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๓๗.
[๒] สํ. นิ. ๑๖/๑๐๒.
[๓] สํ. นิ. ๑๖/๒๔.
[๔] ฉ. อยมิธ.

บรรดาเทศนาเหล่านั้น เทศนานี้ว่า "เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร" ดังนี้ พึงทราบว่า เป็นเทศนามีธรรมอย่างหนึ่งเป็นหลักคืออวิชชา ในปฏิจจสมุปบาทนี้แหละ. พึงทราบวินิจฉัยในปฏิจจสมุปบาทนี้ โดยประเภทแห่งเทศนา อย่างนี้ก่อน.

อรรถแห่งบทว่าอวิชชาปัจจยา

๕๘๗. อตฺถโตติ อวิชฺชาทีนํ ปทานํ อตฺถโต. เสยฺยถีทํ. ปูเรตุํ อยุตฺตฏฺเฐน กายทุจฺจริตาทิ อวินฺทิยํ นาม, อลทฺธพฺพนฺติ อตฺโถ. ตํ อวินฺทิยํ วินฺทตีติ อวิชฺชา. ตพฺพิปรีตโต กายสุจริตาทิ วินฺทิยํ นาม, ตํ วินฺทิยํ น วินฺทตีติ อวิชฺชา. ขนฺธานํ ราสฏฺฐํ, อายตนานํ อายตนฏฺฐํ, ธาตูนํ สุญฺญฏฺฐํ, อินฺทฺริยานํ อธิปติยฏฺฐํ, สจฺจานํ ตถฏฺฐํ อวิทิตํ กโรตีติ อวิชฺชา. ทุกฺขาทีนํ ปีฬนาทิวเสน วุตฺตํ จตุพฺพิธํ

๕๘๗. คำว่า โดยอรรถ คือ โดยอรรถแห่งบททั้งหลาย มีอวิชชาเป็นต้น. ข้อนี้เป็นอย่างไร.

ความหมายของคำว่าอวิชชา

ทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้น ชื่อว่า อวินทิยะ ความว่า ไม่ควรได้ โดยความหมายว่าไม่ควรเพื่อบำเพ็ญ. ธรรมชาติ ชื่อว่า อวิชชา เพราะอรรถว่า ได้สิ่งที่ไม่ควรได้นั้น. สุจริตมีกายสุจริตเป็นต้น ชื่อว่าวินทิยะ คือ สิ่งที่ควรได้ เพราะอรรถตรงกันข้ามจากสิ่งที่ไม่ควรได้, ธรรมชาติ ชื่อว่า

อตฺถํ อวินฺทิยํ วินฺทตีติ อวิชฺชา. อนฺตวิรหิเต สํสาเร สพฺพโยนิคติภววิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาเสสุ สตฺเต ชวาเปตีติ อวิชฺชา. ปรมตฺถโต อวิชฺชมาเนสุ อิตฺถิปุริสาทีสุ ชวติ, วิชฺชมาเนสุปิ ขนฺธาทีสุ น ชวตีติ อวิชฺชา. อปิจ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ วตฺถารมฺมณานํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏิจฺจสมุปฺปนฺนานญฺจ ธมฺมานํ ฉาทนโตปิ อวิชฺชา.

อวิชชา เพราะอรรถว่า ไม่ได้สิ่งที่ควรได้นั้น. ธรรมชาติ ชื่อว่า อวิชชา เพราะอรรถว่า กระทำ อรรถว่ากองแห่งขันธ์ทั้งหลาย อรรถว่าเหตุเกิดแห่งอายตนะทั้งหลาย อรรถว่าว่างเปล่าแห่งธาตุทั้งหลาย อรรถว่าเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย อรรถว่าแท้จริงแห่งสัจจะทั้งหลายไม่ให้ปรากฏ. ธรรมชาติ ชื่อว่า อวิชชา เพราะอรรถว่า กระทำอรรถ ๔ อย่าง ที่กล่าวไว้แล้วด้วยอำนาจอรรถว่าเบียดเบียนเป็นต้นแห่งทุกข์เป็นต้น ไม่ให้ปรากฏ. ธรรมชาติ ชื่อว่า อวิชชา เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ทั้งหลายให้แล่นไปในสงสาร อันเว้นจากที่สุด คือในกำเนิด คติ ภพ วิญญาณฐิติและสัตตาวาสทั้งปวง. ธรรมชาติ ชื่อว่า อวิชชา เพราะอรรถว่าแล่นไปในหญิงและชายเป็นต้น ซึ่งไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ไม่แล่นไปในธรรมทั้งหลาย มีขันธ์เป็นต้น แม้มีอยู่โดยปรมัตถ์. อีกประการหนึ่ง ธรรมชาติ

ชื่อว่า อวิชชา แม้เพราะปกปิดซึ่งวัตถุและอารมณ์แห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น และซึ่งธรรมทั้งหลาย ที่เป็นปฏิจจสมุปบาทธรรมและที่เป็นปฏิจจสมุปบันธรรม.

ความหมายของคำว่าปัจจัย

ยํ ปฏิจฺจ ผลเมติ, โส ปจฺจโย. ปฏิจฺจาติ น วินา อปจฺจกฺขิตฺวาติ อตฺโถ. เอตีติ อุปฺปชฺชติ เจว ปวตฺตติ จาติ อตฺโถ. อปิจ อุปการกฏฺโฐ ปจฺจยฏฺโฐ. อวิชฺชา จ สา ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโย. ตสฺมา อวิชฺชาปจฺจยา.

ผลย่อมอาศัยธรรมใดเป็นไป ธรรมนั้น ชื่อว่า ปัจจัย (แปลว่าธรรมเป็นที่อาศัยเป็นไปแห่งผล). บทว่า ปฏิจฺจ (ความหมายว่า อาศัย) ได้แก่ ไม่เว้น คือไม่ปฏิเสธ. บทว่า เอติ ความหมายว่า ย่อมเกิดขึ้น และย่อมเป็นไป. อีกอย่างหนึ่งอรรถว่าอุปการะ เป็นความหมายของปัจจัย. อวิชชานั้นด้วย เป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า อวิชฺชาปจฺจโย (อวิชชาเป็นปัจจัย). เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้น.

ความหมายของคำว่าสังขาร

สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตีติ สงฺขารา. อปิจ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สงฺขาร-สทฺเทน

ธรรมทั้งหลายชื่อว่า สังขาร เพราะอรรถว่า ปรุงแต่งธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง.

อาคตสงฺขารา จาติ ทุพฺพิธา สงฺขารา. ตตฺถ ปุญฺญาปุญฺญาเนญฺชาภิสงฺขารา ตโย, กายวจีจิตฺตสงฺขารา ตโยติ อิเม ฉ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา. เต สพฺเพปิ โลกิยกุสลากุสลเจตนามตฺตเมว โหนฺติ.

อีกอย่างหนึ่ง สังขารมีอยู่ ๒ อย่าง คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ๑ สังขารที่มาด้วยสังขาร-ศัพท์ ๑. ในสังขาร ๒ อย่างนั้น สังขาร ๖ เหล่านี้ คือ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร และอเนญชาภิสังขาร รวม ๓ กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร รวม ๓ ชื่อว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร. สังขารเหล่านั้น แม้ทั้งหมดเป็นเพียงกุศล-เจตนา และอกุศลเจตนา ฝ่ายโลกิยะเท่านั้น.

สงฺขตสงฺขาโร อภิสงฺขตสงฺขาโร อภิสงฺขรณกสงฺขาโร, ปโยคาภิสงฺขาโรติ อิเม ปน จตฺตาโร สงฺขาร-สทฺเทน อาคตสงฺขารา. ตตฺถ "อนิจฺจา วต สงฺขารา"[๑]ติอาทีสุ วุตฺตา สพฺเพปิ สปฺปจฺจยธมฺมา สงฺขตสงฺขารา นาม.

ส่วนสังขาร ๔ เหล่านี้ คือ สังขต-สังขาร ๑ อภิสังขตสังขาร ๑ อภิสังขรณก-สังขาร ๑ ปโยคาภิสังขาร ๑ ชื่อว่าสังขารที่มาด้วยสังขาร-ศัพท์. ในบรรดาสังขารทั้ง ๔ นั้น ธรรมที่ประกอบด้วยปัจจัยทั้งหมดที่ตรัสไว้ในคำเป็นต้นว่า "อนิจฺจา วต

---

[๑] ที. มหา. ๑๐/๑๘๑, ๒๒๘, สํ. ส. ๒๕/๒๓๒.

กมฺมนิพฺพตฺตา เตภูมิกา รูปารูปธมฺมา อภิสงฺขตสงฺขาราติ อฏฺฐกถาสุ วุตฺตา, เตปิ "อนิจฺจา วต สงฺขารา"ติ เอตฺเถว สงฺคหํ คจฺฉนฺติ. วิสุํ ปน เนสํ อาคตฏฺฐานํ น ปญฺญายติ. เตภูมิกกุสลากุสลเจตนา ปน อภิสงฺขรณกสงฺขาโรติ วุจฺจติ, ตสฺส "อวิชฺชาคโต อยํ ภิกฺขเว ปุริสปุคฺคโล ปุญฺญญฺเจว สงฺขารํ อภิสงฺขโรตี"ติอาทีสุ[1] อาคตฏฺฐานํ ปญฺญายติ. กายิกเจตสิกํ ปน วีริยํ ปโยคาภิสงฺขาโร"ติ วุจฺจติ, โส "ยาวติกา อภิสงฺขารสฺส คติ, ตาวติกํ คนฺตฺวา อกฺขาหตํ มญฺเญ อฏฺฐาสี"ติอาทีสุ[2] อาคโต.

สงฺขารา (สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ)" ชื่อว่า สังขตสังขาร (แปลว่า สังขารที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น). สังขารทั้งหลายที่กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า รูปธรรมและอรูปธรรม อันเป็นไปในภูมิ ๓ อันเกิดแต่กรรม ชื่อว่าอภิสังขตสังขาร (แปลว่า สังขารที่กรรมปรุงแต่งขึ้น), แม้อภิสังขตสังขารเหล่านั้น ก็ถึงการสงเคราะห์เข้าในพระบาลีนี้ว่า "สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยงหนอ". แต่อาคตสถานแห่ง อภิสังขตสังขารเหล่านั้นมิได้ปรากฏเป็นแผนกหนึ่ง. ส่วนกุศลเจตนาและอกุศลเจตนาที่เป็นไปในภูมิ ๓ เรียกว่า อภิสังขรณกสังขาร (แปลว่า สังขารผู้ปรุงแต่ง), อาคตสถานแห่งอภิสังขรณกสังขารนั้น ปรากฏในพระบาลีมีอาทิว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุรุษบุคคลตกอยู่ในอวิชชานี้ ย่อมสร้างสังขารที่เป็นบุญบ้าง" ดังนี้เป็นต้น. อนึ่ง ความเพียรทางกายและทางใจเรียกว่า

---

[1] สํ. นิ. ๑๖/๔๙.
[2] องฺ. ติก. ๒๐/๑๔๑.

"ปโยคาภิสังขาร (แปลว่า สังขารคือความเพียรพยายาม)", ปโยคาภิสังขารนั้น มาในพระบาลีว่า "ความดำเนินไปแห่งอภิสังขารมีเพียงใด เขาก็ไปได้เพียงนั้นแล้วได้ตั้งอยู่ดุจเกวียนเพลาหัก ฉะนั้น" ดังนี้เป็นต้น.

น เกวลญฺจ เอเตเยว, อญฺเญปิ "สญฺญาเวทยิตนิโรธํ สมาปชฺชนฺตสฺส โข อาวุโส วิสาข ภิกฺขุโน ปฐมํ นิรุชฺฌติ วจีสงฺขาโร, ตโต กายสงฺขาโร, ตโต จิตฺตสงฺขาโร"ติ[๑] อาทินา นเยน สงฺขาร-สทฺเทน อาคตา อเนกสงฺขารา. เตสุ นตฺถิ โส สงฺขาโร, โย สงฺขตสงฺขาเร สงฺคหํ น คจฺเฉยฺย, อิโต ปรํ สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติอาทีสุ วุตฺตํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ.

และมิใช่สังขารเหล่านี้ อย่างเดียวเท่านั้น แม้สังขารเหล่าอื่นมิใช่น้อยที่มาด้วยสังขาร-ศัพท์ โดยนัยมีอาทิว่า "ดูกรอาวุโสวิสาขะ ภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ วจี-สังขารดับก่อน ต่อจากนั้น กายสังขารจึงดับต่อจากนั้น จิตตสังขารจึงดับ" ดังนี้. ในบรรดาสังขารเหล่านั้น สังขารที่ไม่พึงถึงความสงเคราะห์เข้ากับสังขตสังขาร ไม่มี, เบื้องหน้าแต่นี้ไป คำที่ตรัสไว้ในข้อว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ.

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๕๕๑.

ความหมายของคำว่าวิญญาณเป็นต้น

อวุตฺเต ปน วิชานาตีติ วิญฺญาณํ. นมตีติ นามํ. รุปฺปตีติ รูปํ. อาเยตนติ[๑] อายตญฺจ นยตีติ อายตนํ. ผุสตีติ ผสฺโส. เวทยตีติ เวทนา. ปริตสฺสตีติ ตณฺหา. อุปาทิยตีติ อุปาทานํ. ภวติ ภาวยติ วาติ[๒] ภโว. ชนนํ ชาติ. ชีรณํ ชรา. มรนฺติ เอเตนาติ มรณํ. โสจนํ โสโก. ปริเทวนํ ปริเทโว. ทุกฺขยตีติ ทุกฺขํ. อุปฺปาทฏฺฐิติวเสน วา ทฺวิธา ขณตีติปิ ทุกฺขํ. ทุมฺมนสฺส ภาโว โทมนสฺสํ. ภุโส อายาโส อุปายาโส.

ส่วนในคำที่มิได้กล่าวไว้ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ธรรมชาติ ชื่อว่า วิญญาณ เพราะอรรถว่า รู้. ธรรมชาติ ชื่อว่า นาม เพราะอรรถว่า น้อมไป. ธรรมชาติ ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่า แปรผัน. ธรรมชาติ ชื่อว่า อายตนะ เพราะอรรถว่า แผ่ไปซึ่งธรรมคือจิตและเจตสิกอันเป็นที่เกิด และนำไปสู่สังสารทุกข์อันยืดเยื้อมาแล้ว. ธรรมชาติ ชื่อว่าผัสสะ เพราะอรรถว่า ถูกต้อง. ธรรมชาติ ชื่อว่า เวทนา เพราะอรรถว่า เสวยอารมณ์. ธรรมชาติ ชื่อว่า ตัณหา เพราะอรรถว่า ดิ้นรน. ธรรมชาติ ชื่อว่า อุปาทาน เพราะอรรถว่าถือมั่น. ธรรมชาติ ชื่อว่า ภพ เพราะอรรถว่า เป็นขึ้น หรือทำให้เป็นขึ้น. ความเกิด ชื่อว่า ชาติ. ความแก่ ชื่อว่า ชรา. ธรรมชาติ ชื่อว่า มรณะ เพราะเป็นเหตุตายของสัตว์ทั้งหลาย.

---

๑ ฉ. ตโนติ.
๒ ฉ. จาติ.

ความเศร้า ชื่อว่า โสกะ. ความคร่ำครวญ ชื่อว่า ปริเทวะ. ธรรมชาติ ชื่อว่า ทุกขะ เพราะอรรถว่า ทำให้ลำบาก. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติ ชื่อว่า ทุกขะ เพราะอรรถว่า ขุด ๒ ส่วน คือตอนเกิดขึ้น และตอนตั้งอยู่. ภาวะแห่งใจเสีย ชื่อว่า โทมนัส. ความตรอมใจอย่างหนัก ชื่อว่า อุปายาส.

แสดงความหมายของพระบาลี

สมฺภวนฺตีติ อภินิพฺพตฺตนฺติ. น เกวลญฺจ โสกาทีเหว, อถ โข สพฺพปเทหิ สมฺภวนฺติ-สทฺทสฺส โยชนา กาตพฺพา. อิตรถา หิ "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา"ติ วุตฺเต กึ กโรนฺตีติ น ปญฺญาเยยฺย, สมฺภวนฺตีติ ปน โยชนาย สติ อวิชฺชา จ สา ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโย. ตสฺมา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สมฺภวนฺตีติ ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนววตฺถานํ กตํ โหติ. เอส นโย สพฺพตฺถ.

บทว่า สมฺภวนฺติ แปลว่า บังเกิด. ก็บัณฑิตไม่พึงทำคำประกอบ สมฺภวนฺติ ศัพท์เข้ากับบทมี โสกะ เป็นต้นอย่างเดียวเท่านั้น, โดยที่แท้ พึงทำคำประกอบเข้ากับบททั้งปวง. ด้วยว่า เมื่อถือเอาความโดยประการนอกนี้ เมื่อกล่าวว่า "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา" ก็จะไม่พึงเข้าใจว่า สังขารทำกิจอะไร, แต่เมื่อมีคำประกอบว่า สมฺภวนฺติ ก็ย่อมเป็นอันกระทำการกำหนดปัจจัย และธรรมอันเกิดแต่ปัจจัยว่า อวิชชานั้นด้วย เป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนั้น จึง

ชื่อว่า อวิชฺชาปจฺจโย (อวิชชาเป็นปัจจัย). ตสฺมา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สมฺภวนฺติ (เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้น จึงมีสังขาร). ทุกบทก็มีนัย ดังนี้.

เอวนฺติ นิทฺทิฏฺฐนยนิทสฺสนํ. เตน อวิชฺชาทีเหว การเณหิ, น อิสฺสรนิมฺมานาทีหีติ ทสฺเสติ. เอตสฺสาติ ยถาวุตฺตสฺส. เกวลสฺสาติ อสมฺมิสฺสสฺส สกลสฺส วา. ทุกฺขกฺขนฺธสฺสาติ ทุกฺขสมูหสฺส[๑] น สตฺตสฺส, น สุขสุภาทีนํ. สมุทโยติ นิพฺพตฺติ. โหตีติ สมฺภวติ. เอวเมตฺถ อตฺถโต วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

บทว่า เอวํ เป็นคำชี้นัยที่ได้แสดงไว้แล้ว. ด้วยบทว่า เอวํ นั้น ทรงแสดงว่า ด้วยเหตุทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นต้นเท่านั้น มิใช่ด้วยเหตุมีพระอิศวรเนรมิตเป็นต้น. บทว่า เอตสฺส ความว่า ตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว. บทว่า เกวลสฺส ความว่า มิใช่เจือปนกัน หรือ ทั้งสิ้น. บทว่า ทุกฺขกฺขนฺธสฺส ได้แก่ ประชุมแห่งทุกข์ มิใช่สัตว์ มิใช่สุขและความงามเป็นต้น. บทว่า สมุทโย แปลว่า ความบังเกิด. บทว่า โหติ แปลว่า ย่อมมี. พึงทราบวินิจฉัยในปฏิจจสมุปบาทนั้นโดยอรรถอย่างนี้.

---

[๑] ฉ. ทุกฺขสมูหสฺส.

๕๘๘. <u>ลกฺขณาทิโต</u>ติ อวิชฺชาทีนํ ลกฺขณาทิโต. เสยฺยถีทํ : อญฺญาณลกฺขณา <u>อวิชฺชา</u>, สมฺโมหนรสา ฉาทนปจฺจุปฏฺฐานา อาสวปทฏฺฐานา. อภิสงฺขรณลกฺขณา <u>สงฺขารา</u>, อายูหนรสา เจตนาปจฺจุปฏฺฐานา อวิชฺชาปทฏฺฐานา. วิชานนลกฺขณํ <u>วิญฺญาณํ</u>, ปุพฺพงฺคมรสํ ปฏิสนฺธิปจฺจุปฏฺฐานํ สงฺขารปทฏฺฐานํ วตฺถารมฺมณปทฏฺฐานํ วา. นมนลกฺขณํ <u>นามํ</u>, สมฺปโยครสํ อวินิพฺโภคปจฺจุปฏฺฐานํ วิญฺญาณปทฏฺฐานํ. รุปฺปนลกฺขณํ <u>รูปํ</u>, วิกิรณรสํ อพฺยากตปจฺจุปฏฺฐานํ วิญฺญาณปทฏฺฐานํ. อายตนลกฺขณํ <u>สฬายตนํ</u>, ทสฺสนาทิรสํ วตฺถุทฺวารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ นามรูปปทฏฺฐานํ. ผุสนลกฺขโณ <u>ผสฺโส</u>, สงฺฆฏฺฏนรโส สงฺคติปจฺจุปฏฺฐาโน สฬายตนปทฏฺฐาโน. อนุภวนลกฺขณา <u>เวทนา</u>, วิสยรสสมฺโภครสา สุขทุกฺขปจฺจุปฏฺฐานา ผสฺสปทฏฺฐานา. เหตุลกฺขณา

วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น

๕๘๘. คำว่า <u>โดยลักษณะเป็นต้น</u> คือ โดยลักษณะเป็นต้น แห่งธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น. ข้อนี้ อย่างไร : คือ <u>อวิชชา</u> มีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีการทำให้หลงพร้อมเป็นรส มีการปกปิดเป็นปัจจุปัฏฐาน มีอาสวะเป็นปทัฏฐาน. <u>สังขาร</u> มีความปรุงแต่งเป็นลักษณะ มีความพยายามเป็นรส มีเจตนาเป็นปัจจุปัฏฐาน มีอวิชชาเป็นปทัฏฐาน. <u>วิญญาณ</u> มีความรู้อารมณ์เป็นลักษณะ มีความเป็นหัวหน้าเป็นรส มีปฏิสนธิเป็นปัจจุปัฏฐาน มีสังขารเป็นปทัฏฐาน หรือมีวัตถุและอารมณ์เป็นปทัฏฐาน. <u>นาม</u> มีความน้อมไปเป็นลักษณะ มีสัมปโยคะเป็นรส มีความไม่แยกกันเป็นปัจจุปัฏฐาน มีวิญญาณเป็นปทัฏฐาน. <u>รูป</u> มีความแปรผันเป็นลักษณะ มีความกระจายไปเป็นรส มีความเป็นอัพยากฤตเป็นปัจจุปัฏฐาน มีวิญญาณเป็นปทัฏฐาน. <u>สฬายตนะ</u> มีความสืบต่อเป็นลักษณะ (หรือมีความแผ่ไปซึ่งจิตและเจตสิก

ตณฺหา, อภินนฺทนรสา อติตฺติภาวปจฺจุปฏฺฐานา เวทนาปทฏฺฐานา. คหณลกฺขณํ อุปาทานํ, อมุญฺจนรสํ ตณฺหาทฬฺหตฺตทิฏฺฐิปจฺจุปฏฺฐานํ ตณฺหาปทฏฺฐานํ. กมฺมกมฺมผลลกฺขโณ ภโว, ภาวานุภวนรโส[๑] กุสลากุสลาพฺยากตปจฺจุปฏฺฐาโน อุปาทานปทฏฺฐาโน. ชาติอาทีนํ ลกฺขณาทีนิ สจฺจนิทฺเทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานีติ. เอวเมตฺถ ลกฺขณาทิโตปิ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

เป็นลักษณะ) มีการเห็นเป็นต้นเป็นรส มีความเป็นวัตถุและทวารเป็นปัจจุปัฏฐาน มีนามรูปเป็นปทัฏฐาน. ผัสสะ มีความถูกต้องเป็นลักษณะ มีความกระทบเป็นรส มีความประจวบเป็นปัจจุปัฏฐาน มีสฬายตนะเป็นปทัฏฐาน. เวทนา มีความเสวย(อารมณ์)เป็นลักษณะ มีการบริโภคร่วมซึ่งรสแห่งอารมณ์เป็นรส มีสุขและทุกข์เป็นปัจจุปัฏฐาน มีผัสสะเป็นปทัฏฐาน. ตัณหา มีความเป็นเหตุเป็นลักษณะ มีความมุ่งยินดีเป็นรส มีความไม่อิ่มเป็นปัจจุปัฏฐาน มีเวทนาเป็นปทัฏฐาน. อุปาทาน มีความยึดถือเป็นลักษณะ มีความไม่ปล่อยเป็นรส มีความเหนียวแน่นด้วยตัณหาและทิฐิเป็นปัจจุปัฏฐาน มีตัณหาเป็นปทัฏฐาน. ภพ มีกรรมและผลแห่งกรรมเป็นลักษณะ มีความเสวยความมีความเป็นเป็นรส มีกุศล อกุศล และอัพยากฤตเป็นปัจจุปัฏฐาน มีอุปาทานเป็น

[๑] ฉ. ภาวนภวนรโส.

ปทัฏฐาน. ลักษณะเป็นต้นแห่งเ
เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ใน
สัจจนิเทศนั้นแหละ ฉะนี้แล. พึงทราบวินิจฉัย
แม้โดยลักษณะในปฏิจจสมุปบาทนี้อย่างนี้.

๕๘๙. เอกวิธาทิโตติ เอตฺถ อวิชฺชา อญฺญาณาทสฺสนโมหาทิภาวโต เอกวิธา. อปฺปฏิปตฺติมิจฺฉาปฏิปตฺติโต ทุวิธา. ตถา สสงฺขาราสงฺขารโต. เวทนาตฺตย-สมฺปโยคโต ติวิธา. จตุสจฺจาปฏิเวธโต จตุพฺพิธา. คติปญฺจกาทีนวจฺฉาทนโต ปญฺจวิธา. ทฺวารารมฺมณโต ปน สพฺเพสุ อรูปธมฺเมสุ ฉพฺพิธตา เวทิตพฺพา.

ว่าโดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น

๕๘๙. ในข้อว่า โดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น นี้ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ อวิชชามีอย่างเดียว โดยภาวะที่มีชื่อว่า อัญญาณ (ความไม่รู้) อทัสสนะ (ความไม่เห็น) และโมหะ (ความหลง) เป็นต้น. มี ๒ อย่างโดยความไม่ปฏิบัติ และความปฏิบัติผิด. อนึ่ง มี ๒ อย่างโดยเป็นสสังขารและอสังขาร. มี ๓ อย่างโดยประกอบด้วยเวทนาทั้ง ๓. มี ๔ อย่างโดยไม่แทงตลอดสัจจะทั้ง ๔. มี ๕ อย่างโดยปกปิดโทษแห่งคติทั้ง ๕. อนึ่ง ว่าโดยทวารและอารมณ์ ก็พึงทราบว่า มี ๖ อย่าง ในอรูปธรรมทั้งหมด.

สงฺขารา สาสววิปากธมฺมธมฺมาทิภาวโต เอกวิธา. กุสลากุสลโต ทุวิธา. ตถา ปริตฺตมหคฺคตหีนมชฺฌิมมิจฺฉตฺตสมฺมตฺต[๑]นิยตานิยตโต. ติวิธา ปุญฺญาภิสงฺขาราทิภาวโต. จตุพฺพิธา จตุโยนิสํวตฺตนโต. ปญฺจวิธา ปญฺจคติคามิโต.

สังขารมีอย่างเดียว โดยเป็นสาสวธรรมและเป็นวิปากธัมมธรรมเป็นต้น. มี ๒ อย่างโดยเป็นกุศลและอกุศล. อนึ่ง มี ๒ อย่างโดยเป็นปริตตะ มหัคคตะ เป็นหีนะ มัชฌิมะ เป็นมิจฉัตตะ สัมมัตตะ เป็นนิยตะ อนิยตะ. มี ๓ อย่างโดยเป็นอภิสังขาร ๓ มีปุญญาภิสังขารเป็นต้น. มี ๔ อย่างโดยให้เป็นไปในกำเนิด ๔. มี ๕ อย่างโดยให้ไปสู่คติ ๕.

วิญฺญาณํ โลกิยวิปากาทิภาวโต เอกวิธํ. สเหตุกาเหตุกาทิโต ทุวิธํ. ภวตฺตยปริยาปนฺนโต เวทนาตฺตยสมฺปโยคโต อเหตุกทุเหตุกติเหตุกโต จ ติวิธํ. โยนิคติวเสน จตุพฺพิธํ ปญฺจวิธญฺจ.

วิญญาณมีอย่างเดียว โดยเป็นโลกิยวิบากเป็นต้น. มี ๒ อย่างโดยเป็นสเหตุกะและอเหตุกะเป็นต้น. มี ๓ อย่างโดยนับเนื่องในภพทั้ง ๓ โดยสัมปโยคกับเวทนา ๓ โดยเป็นอเหตุกะ ทุเหตุกะ และติเหตุกะ. มี ๔ อย่างและ ๕ อย่าง ด้วยอำนาจกำเนิดและคติ.

นามรูปํ วิญฺญาณสนฺนิสฺสยโต กมฺมปจฺจยโต จ เอกวิธํ. สารมฺมณา-

นามรูปมีอย่างเดียว โดยเป็นที่อาศัยของวิญญาณ และโดยเป็นกรรมปัจจัย. มี ๒

---

๑ ฉ. สมฺมตฺตาติ น ทิสฺสติ.

นารมฺมณโต ทุวิธํ. อตีตาทิโต ติวิธํ. โยนิคติวเสน จตุพฺพิธํ ปญฺจวิธญฺจ.

อย่างโดยเป็นสารัมมณะ (มีอารมณ์) และอนารัมมณะ (ไม่มีอารมณ์). มี ๓ อย่างโดยเป็นอดีตเป็นต้น. มี ๔ อย่าง และ ๕ อย่าง โดยเนื่องด้วยกำเนิดและคติ.

สฬายตนํ สญฺชาติสโมสรณฏฺฐานโต เอกวิธํ. ภูตปฺปสาทวิญฺญาณาทิโต ทุวิธํ. สมฺปตฺตาสมฺปตฺตโนภยโคจรโต[๑] ติวิธํ. โยนิคติปริยาปนฺนโต จตุพฺพิธํ ปญฺจวิธญฺจาติ อิมินา นเยน ผสฺสาทีนมฺปิ เอกวิธาทิภาโว เวทิตพฺโพติ. เอวเมตฺถ เอกวิธาทิโตปิ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

สฬายตนะมีอย่างเดียวโดยเป็นที่เกิดและเป็นที่ประชุม. มี ๒ อย่างโดยเป็นภูตปสาท (ความผ่องใสแห่งภูตรูป) และเป็นเครื่องรู้พิเศษ. มี ๓ อย่างโดยเป็นสัมปัตตโคจร (รับอารมณ์ที่มาถึงตัวได้) อสัมปัตตโคจร (รับอารมณ์ที่ไม่มาถึงตัวได้) และโนภยโคจร (รับอารมณ์ไม่ใช่ทั้ง ๒ อย่าง). มี ๔ อย่าง และมี ๕ อย่าง โดยนับเนื่องด้วยกำเนิดและคติแล พึงทราบความมีอย่างเดียวเป็นต้น แม้แห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้แล. พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยความมีอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น ในปฏิจจสมุปบาทนี้ อย่างนี้.

---

[๑] โนภยโคจรนฺติ มนายตนมาหาติ ฎีกา.

โดยกำหนดองค์

๕๙๐. องฺคานญฺจ ววฏฺฐานาติ โสกาทโย เจตฺถ ภวจกฺกสฺส อวิจฺเฉททสฺสนตฺถํ วุตฺตา. ชรามรณพฺภาหตสฺส หิ พาลสฺส เต สมฺภวนฺติ. ยถาห "อสฺสุตวา ภิกฺขเว ปุถุชฺชโน กายิกาย[1] ทุกฺขาย เวทนาย ผุฏฺโฐ สมาโน โสจติ กิลมติ ปริเทวติ อุรตฺตาฬึ[2] กนฺทติ สมฺโมหมาปชฺชตี"ติ.[3] ยาว จ เตสํ ปวตฺติ, ตาว อวิชฺชายาติ ปุนปิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ สมฺพนฺธเมว โหติ ภวจกฺกํ. ตสฺมา เตสมฺปิ ชรามรเณเนว เอกสงฺเขปํ กตฺวา ทฺวาทเสว ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคานีติ เวทิตพฺพานิ. เอวเมตฺถ องฺคานํ ววฏฺฐานโตปิ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย. อยํ ตาเวตฺถ สงฺเขปกถา.

๕๙๐. ข้อว่า และโดยกำหนดองค์ทั้งหลาย อธิบายว่า ก็ในปฏิจจสมุปบาทนี้ ธรรมมีโสกะเป็นต้น ตรัสไว้เพื่อแสดงความไม่ขาดตอนแห่งภวจักร (คือความหมุนเวียนแห่งภพ). จริงอยู่ ธรรมมีโสกะเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้นแก่คนพาลผู้ถูกชราและมรณะกระทบเอา. ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มิได้สดับ เป็นผู้ถูกทุกขเวทนาทางกาย ถูกต้องแล้ว ย่อมเศร้าโศก ย่อมลำบาก ย่อมคร่ำครวญ ย่อมตีอกร้องไห้ ย่อมถึงซึ่งความฟั่นเฟือน" ดังนี้. ก็ธรรมมีโสกะเป็นต้นเหล่านั้น ยังเป็นไปอยู่ตราบใด, อวิชชายังเป็นไปอยู่ตราบนั้น เพราะเหตุนั้น ภวจักรจึงเป็นอันเชื่อมกันกับคำว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา ดังนี้แม้อีกทีเดียว. เพราะเหตุนั้น พึงทราบ

---

[1] ฉ. สารีริกาย.

[2] ฉ. อุรตฺตาฬึ.

[3] สํ. สฬา. ๑๘/๒๕๗.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ว่า องค์แห่งปฏิจจสมุปบาท มี ๑๒ นั่นเอง. โดยทำการประมวลธรรมมีโสกะเป็นต้น แม้เหล่านั้น เข้าเป็นอันเดียวกันกับชราและมรณะนั้นเอง. พึงทราบวินิจฉัย แม้โดยกำหนดองค์ทั้งหลาย ในปฏิจจสมุปบาทนี้อย่างนี้. นี้เป็นการกล่าวโดยย่อ ในปฏิจจ-สมุปบาทนี้ก่อน.

อวิชฺชาปจฺจยสงฺขารปทกถา

๕๙๑. อยํ ปน วิตฺถารนโย : อวิชฺชาติ สุตฺตนฺตปริยาเยน ทุกฺขาทีสุ จตูสุ ฐาเนสุ อญฺญาณํ, อภิธมฺมปริยาเยน ปุพฺพนฺตาทีหิ สทฺธึ อฏฺฐสุ. วุตฺตเญฺหตํ "ตตฺถ กตมา อวิชฺชา?[๑] ทุกฺเข อญฺญาณํ ฯเปฯ ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย

กถาว่าด้วยบทว่าสังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

๕๙๑. ส่วนความต่อไปนี้ เป็นนัยโดยพิสดาร :

อธิบายบทว่า อวิชชา

คำว่า อวิชชา ว่าโดยปริยายพระสูตร ได้แก่ความไม่รู้ในฐานะทั้ง ๔ มีทุกข์เป็นต้น, ว่าโดยปริยายพระอภิธรรม ได้แก่

---

[๑] กตโม อวิชฺชาสโว เอวมาทินา ปาฬิยํ.

อญฺญาณํ, ปุพฺพนฺเต อญฺญาณํ, อปรนฺเต อญฺญาณํ, ปุพฺพนฺตาปรนฺเต อญฺญาณํ, อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ อญฺญาณนฺ"ติ[1] ตตฺถ กิญฺจาปิ ฐเปตฺวา โลกุตฺตรํ สจฺจทฺวยํ เสสฏฺฐาเนสุ อารมฺมณวเสนาปิ อวิชฺชา อุปฺปชฺชติ, เอวํ สนฺเตปิ ปฏิจฺฉาทนวเสเนว อิธ อธิปฺเปตา. สา หิ อุปฺปนฺนา ทุกฺขสจฺจํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา ติฏฺฐติ, ยาถาวสรสลกฺขณํ[2] ปฏิวิชฺฌิตุํ น เทติ, ตถา สมุทยํ นิโรธํ มคฺคํ, ปุพฺพนฺตสงฺขาตํ อตีตํ ขนฺธปญฺจกํ อปรนฺตสงฺขาตํ อนาคตํ ขนฺธปญฺจกํ ปุพฺพนฺตาปรนฺตสงฺขาตํ ตทุภยํ อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปนฺน-ธมฺมสงฺขาตํ อิทปฺปจฺจยตญฺเจว ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธมฺเม จ ปฏิจฺฉาเทตฺวา

ความไม่รู้ในฐานะทั้ง ๘ กับฐานะมีปุพพันตะ (เงื่อนต้น) เป็นต้น. ข้อนี้ สมดังพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "ในบรรดาธรรมเหล่านั้น อวิชชาเป็นไฉน ได้แก่ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในปุพพันตะ (เงื่อนต้น), ความไม่รู้ในอปรันตะ (เงื่อนปลาย) ความไม่รู้ในปุพพันตาปรันตะ (ทั้งเงื่อนต้นและเงื่อนปลาย) ความไม่รู้ในอิทัปปัจจยตา (ธรรมที่เป็นเหตุ) และปฏิจจสมุปปันธรรม (ธรรมที่ผล)" ดังนี้. ในบรรดาฐานะเหล่านั้น เว้นสัจจะทั้ง ๒ ที่เป็นโลกุตระ อวิชชาย่อมเกิดในฐานะที่เหลือ แม้โดยทำให้เป็นอารมณ์ ก็จริงอยู่, แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ ในพระบาลีนี้ ท่านประสงค์เอาอวิชชา ด้วยอำนาจที่ปกปิด

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๒๘๗.

๒ รสิตพฺโพ ปฏิวิชฺฌิตพฺโพ รโส. อตฺตโน รโส สรโส. ยาถาโว ยถาภูโต ยาถาวสรโสติ ฏีกา.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ติฏฺฐติ. "อยํ อวิชฺชา, อิเม สงฺขารา"ติ เอวํ ยาถาวสรสลกฺขณเมตฺถ ปฏิวิชฺฌิตุํ น เทติ. ตสฺมา ทุกฺเข อญฺญาณํ ฯเปฯ อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ อญฺญาณนฺติ วุจฺจติ.

นั่นเอง. จริงอยู่ อวิชชานั้นเกิดขึ้นแล้ว ย่อมปกปิดทุกขสัจตั้งอยู่ ย่อมไม่ให้เพื่อแทงตลอดลักษณะพร้อมทั้งรสตามที่เป็นจริง, เหมือนอย่างนั้น ย่อมปกปิดสมุทัย นิโรธ มรรค ขันธปัญจกส่วนอดีตที่เรียกว่าปุพพันตะ (เงื่อนต้น) ขันธปัญจกส่วนอนาคตที่เรียกว่าอปรันตะ (เงื่อนปลาย) ขันธปัญจกทั้ง ๒ ส่วนนั้น ที่เรียกว่าปุพพันตาปรันตะ (ทั้งเงื่อนต้นและเงื่อนปลาย) อิทัปปัจจยตาและปฏิจจสมุปปันธรรม ที่เรียกว่า อิทัปปัจจยตา และปฏิจจสมุปปันธรรมตั้งอยู่. อวิชชาย่อมไม่ให้เพื่อแทงตลอดลักษณะพร้อมทั้งรส ตามเป็นจริง ในปฏิจจสมุปบาทนี้ อย่างนี้ว่า "นี้เป็นอวิชชา นี้เป็นสังขาร" ดังนี้. เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า ความไม่รู้ในทุกข์ ฯลฯ ความไม่รู้ในอิทัปปัจจยตา และปฏิจจสมุปปันธรรมทั้งหลาย ดังนี้.

อธิบายบทว่า สังขาร

๕๙๒. สงฺขาราติ ปุญฺญาทโย ตโย กายสงฺขาราทโย ตโยติ เอวํ ปุพฺเพ ๖

๕๙๒. คำว่า สังขาร ได้แก่สังขาร ที่กล่าวไว้โดยย่อในตอนต้นอย่างนี้ คือ

สงฺเขปโต วุตฺตา ฉ, วิตฺถารโต ปเนตฺถ ปุญฺญาภิสงฺขาโร ทานสีลาทิวเสน ปวตฺตา อฏฺฐ กามาวจรกุสลเจตนา ภาวนาวเสเนว ปวตฺตา ปญฺจ รูปาวจรกุสลเจตนา จาติ เตรส เจตนา โหนฺติ. อปุญฺญาภิสงฺขาโร ปาณาติปาตาทิวเสน ปวตฺตา ทฺวาทส อกุสลเจตนา. อเนญฺชาภิสงฺขาโร ภาวนาวเสเนว ปวตฺตา จตสฺโส อรูปาวจรกุสลเจตนาติ ตโยปิ สงฺขารา เอกูนตฺตึสเจตนา โหนฺติ.

สังขาร ๓ มีบุญเป็นต้น สังขาร ๓ มีกายสังขารเป็นต้น, ส่วนโดยพิสดารในบรรดาสังขารเหล่านี้ ปุญญาภิสังขาร ได้แก่เจตนา ๑๓ คือ เจตนาที่เป็นกามาวจรกุศล ๘ ที่เป็นไปด้วยอำนาจทาน ศีล เป็นต้น และเจตนาที่เป็นรูปาวจรกุศล ๕ ที่เป็นไปด้วยอำนาจภาวนาเท่านั้น. อปุญญาภิสังขาร ได้แก่เจตนาที่เป็นอกุศล ๑๒ ที่เป็นไปด้วยอำนาจปาณาติบาตเป็นต้น. อเนญชาภิสังขาร ได้แก่เจตนาที่เป็นอรูปาวจรกุศล ๔ ที่เป็นไปด้วยอำนาจภาวนาเท่านั้น เพราะฉะนั้น สังขารทั้ง ๓ จึงเป็นเจตนา ๒๙.

อิตเรสุ ปน ตีสุ กายสญฺเจตนา กายสงฺขาโร, วจีสญฺเจตนา วจีสงฺขาโร, มโนสญฺเจตนา จิตฺตสงฺขาโร. อยํ ติโก กมฺมายูหนกฺขเณ ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ ทฺวารโต ปวตฺติทสฺสนตฺถํ วุตฺโต. กายวิญฺญตฺตึ สมุฏฺฐาเปตฺวา หิ กายทฺวารโต ปวตฺตา อฏฺฐ กามาวจรกุสลเจตนา ทฺวาทส อกุสลเจตนาติ สมวีสติ เจตนา

ส่วนในสังขาร ๓ นอกนี้ กายสัญเจตนาเป็น กายสังขาร วจีสัญเจตนาเป็น วจีสังขาร มโนสัญเจตนาเป็น จิตตสังขาร. ติกะนี้ ท่านกล่าวไว้ เพื่อแสดงความเป็นไปทางทวารแห่งปุญญาภิสังขารเป็นต้น ในขณะทำกรรม. จริงอยู่ เจตนาที่เป็นกามาวจรกุศล ๘ อกุศลเจตนา ๑๒ ที่ยังกายวิญญัติให้ตั้งขึ้นเป็นไปทางกายทวาร รวมเป็นเจตนา

กายสงฺขาโร นาม. ตา เอว วจีวิญฺญตฺตึ สมุฏฺฐาเปตฺวา วจีทฺวารโต ปวตฺตา วจีสงฺขาโร นาม. อภิญฺญาเจตนา ปเนตฺถ ปรโต วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย น โหตีติ น คหิตา. ยถา จ อภิญฺญาเจตนา, เอวํ อุทฺธจฺจเจตนาปิ น โหติ. ตสฺมา สาปิ วิญฺญาณสฺส ปจฺจยภาเว อปเนตพฺพา, อวิชฺชาปจฺจยา ปน สพฺพาเปตา โหนฺติ. อุโภปิ วิญฺญตฺติโย อสมุฏฺฐาเปตฺวา มโนทฺวาเร อุปฺปนฺนา ปน สพฺพาปิ เอกูนตึสติ เจตนา จิตฺตสงฺขาโรติ. อิติ อยํ ติโก ปุริมตฺติกเมว ปวิสตีติ อตฺถโต ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํเยว วเสน อวิชฺชาย ปจฺจยภาโว เวทิตพฺโพ.

๒๐ ถ้วน ชื่อว่า กายสังขาร. เจตนาเหล่านั้นแหละ ที่ยังวจีวิญญัติให้ตั้งขึ้นเป็นไปทางวจีทวาร ชื่อว่า วจีสังขาร. ส่วนอภิญญาเจตนาในกายสังขารและวจีสังขารนี้ ไม่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณองค์ต่อไป เพราะเหตุนั้น ท่านจึงไม่ถือเอา. ก็อภิญญาเจตนาไม่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ฉันใด แม้อุทธัจจ-เจตนา ก็ไม่เป็นเหมือนฉันนั้น. เพราะเหตุนั้น แม้อุทธัจจเจตนานั้น ก็พึงนำออกไปในความเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีเจตนาเหล่านี้ทั้งหมด. ส่วนเจตนา ๒๙ ทั้งหมดที่เกิดในมโนทวาร ไม่ยังวิญญัติทั้ง ๒ ให้ตั้งขึ้น เป็นจิตตสังขาร แล. ด้วยประการฉะนี้ ติกะนี้ ย่อมผนวกเข้ากับติกะข้างต้นนั้นเอง เพราะเหตุนั้น ว่าโดยอรรถ พึงทราบความที่อวิชชาเป็นปัจจัย ด้วยอำนาจแห่งปุญญาภิสังขารเป็นต้นนั้นเอง.

เพราะไม่รู้จึงก่อทุกข์ขึ้น

๕๙๓. ตตฺถ สิยา : กถํ ปเนตํ ชานิตพฺพํ "อิเม สงฺขารา อวิชฺชาปจฺจยา โหนฺตี"ติ. อวิชฺชาภาเว ภาวโต[๑] ยสฺส หิ ทุกฺขาทีสุ อวิชฺชาสงฺขาตํ อญฺญาณํ อปฺปหีนํ โหติ, โส ทุกฺเข ตาว ปุพฺพนฺตาทีสุ จ อญฺญาเณน สํสารทุกฺขํ สุขสญฺญาย คเหตฺวา ตสฺเสว เหตุภูเต ติวิเธปิ สงฺขาเร อารภติ. สมุทเย อญฺญาเณน ทุกฺขเหตุภูเตปิ ตณฺหาปริกฺขาเร สงฺขาเร สุขเหตุโต มญฺญมาโน อารภติ. นิโรเธ ปน มคฺเค จ อญฺญาเณน ทุกฺขสฺส อนิโรธภูเตปิ คติวิเสเส ทุกฺขนิโรธสญฺญี หุตฺวา ทุกฺขนิโรธสฺส จ อมคฺคภูเตสุปิ ยญฺญามรตปาทีสุ นิโรธมคฺคสญฺญี หุตฺวา ทุกฺขนิโรธํ

๕๙๓. ในข้อนั้น พึงมีปัญหาว่า : ก็ข้อนี้ จะพึงทราบได้อย่างไรว่า "สังขารเหล่านี้ เป็นธรรมมีอวิชชาเป็นปัจจัย". ตอบว่า ทราบได้ เพราะเมื่ออวิชชามีมันจึงมี. จริงอยู่ ความไม่รู้ในฐานะทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้น ที่เรียกว่าอวิชชา บุคคลใดยังละไม่ได้, บุคคลนั้น จึงถือเอาสังสารทุกข์ด้วยความสำคัญว่าเป็นสุข เพราะความไม่รู้ในทุกข์ และในฐานะทั้งหลาย มีเงื่อนต้นเป็นต้น แล้วก่อสังขารทั้ง ๓ อย่างซึ่งเป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั้นเองขึ้นก่อน. เพราะไม่รู้ในสมุทัยจึงสำคัญสังขารซึ่งถูกตัณหาปรุงแต่งขึ้น แม้เป็นเหตุแห่งทุกข์ ว่าเป็นเหตุแห่งสุข ก่อสังขารทั้ง ๓ อย่างขึ้น. อนึ่ง เพราะความไม่รู้ในนิโรธและในมรรค จึง

---

[๑] อวิชฺชภาเว ภาวโตติ อวิชฺชาย อตฺถิภาเว สงฺขารานํ ภาวโตติ ฎีกา.

ปฏฺฐยมาโน ยญฺญามรตปาทิมุเขน[1] ติวิเธปิ สงฺขาเร อารภติ.

เป็นผู้มีความสำคัญในคติวิเศษ แม้ไม่ใช่ความดับทุกข์ ว่าเป็นความดับทุกข์ และเป็นผู้มีความสำคัญในพิธีทั้งหลาย มีการบูชายัญและการบำเพ็ญอมรตบะเป็นต้น แม้ไม่ใช่เป็นทางแห่งทุกขนิโรธว่าเป็นทางแห่งทุกขนิโรธ เมื่อปรารถนาความดับทุกข์ ย่อมก่อสังขารทั้ง ๓ อย่างขึ้นโดยมุ่งการบูชายัญและการบำเพ็ญอมรตบะเป็นต้น เป็นสำคัญ.

อปิจ โส ตาย จตูสุ สจฺเจสุ อปฺปหีนาวิชฺชตาย วิเสสโต ชาติชราโรคมรณาทิอเนกาทีนวโวกิณฺณมฺปิ ปุญฺญผลสงฺขาตํ ทุกฺขํ ทุกฺขโต อชานนฺโต ตสฺส อธิคมาย กายวจีจิตฺตสงฺขารเภทํ

อีกประการหนึ่ง บุคคลนั้น เพราะความที่ยังละอวิชชาในสัจจะทั้ง ๔ ไม่ได้นั้น เมื่อไม่รู้จักทุกข์ กล่าวคือผลแห่งบุญ แม้เกลือกกลั้วด้วยโทษเป็นอเนกมีชาติชราโรคและมรณะเป็นต้น โดยวิเศษ ว่าเป็นทุกข์

---

[1] อเนกสตปสุพทฺธภีสโน วาชเปยฺยาทิโก ยญฺโญ. อมรณตฺถาติ คหิตา ทุกฺกรกิริยา อมรตโป. อมโร วา เทโว วา ภเวยฺยํ เทวญฺญตโร วาติ ปวตฺติตา วตจริยา อมรตโป. ทุกฺขตฺตา วา มโร มารโก ตโป อมรตโป. ทิฏฺเร อทิฏฺรสทฺโท วิย มเร อมรสทฺโท ทฏฺฐพฺโพติ ฏีกา.

ปุญฺญาภิสงฺขารํ อารภติ เทวจฺฉรกามโก วิย มรุปฺปปาตํ. สุขสมฺมตสฺสาปิ จ เอตสฺส[1] ปุญฺญผลสฺส อนฺเต มหาปริฬาหชนิกํ วิปริณามทุกฺขตํ อปฺปสฺสาทตญฺจ อปสฺสนฺโตปิ ตปฺปจฺจยํ วุตฺตปฺปการเมว ปุญฺญาภิสงฺขารํ อารภติ, สลโภ วิย ทีปสิขาภินิปาตํ มธุพินฺทุคิทฺโธ วิย จ มธุลิตฺตสตฺถธาราเลหนํ. กามุปเสวนาทีสุ จ สวิปาเกสุ อาทีนวํ อปสฺสนฺโต สุขสญฺญาย เจว กิเลสาภิภูตตาย จ ทฺวารตฺตยปฺปวตฺตมฺปิ อปุญฺญาภิสงฺขารํ อารภติ, พาโล วิย คูถกีฬนํ มริตุกาโม วิย จ วิสขาทนํ. อารุปฺปวิปาเกสุ จาปิ สงฺขารวิปริณามทุกฺขตํ อนวพุชฺฌมาโน สสฺสตาทิวิปลฺลาเสน จิตฺตสงฺขารภูตํ อเนญฺชาภิสงฺขารํ อารภติ, ทิสามูฬฺโห วิย ปิสาจนคราภิมุขมคฺคคมนํ.

ย่อมก่อปุญญาภิสังขารอันต่างด้วยกายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขารขึ้น เพื่อบรรลุทุกข์ กล่าวคือผลแห่งบุญนั้น ก็เหมือนกับคนที่ต้องการนางเทพอัปสรโดดเหวชัน. อนึ่ง แม้เมื่อยังไม่เห็นความที่ผลบุญนี้ แม้รู้กันว่าเป็นความสุข แต่ตอนท้ายก็เป็นความทุกข์ เพราะความเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้เกิดเร่าร้อนใหญ่ และความเป็นสิ่งที่มีคุณน่ายินดีน้อย ก็ย่อมก่อปุญญาภิสังขารมีประการดังกล่าวแล้ว อันเป็นปัจจัยแก่ความทุกข์เพราะความเปลี่ยนแปลงนั้น, ดังแมลงเม่าเข้าตอมเปลวไฟ และดังคนผู้ติดใจหยาดน้ำผึ้งเลียคมศัสตราที่น้ำผึ้งติดอยู่. อนึ่ง เมื่อไม่เห็นโทษในการเสพกามเป็นต้นพร้อมทั้งผล ก็ย่อมก่ออปุญญาภิสังขาร แม้ที่เป็นไปในทวารทั้ง ๓ ขึ้น เพราะความสำคัญว่าเป็นสุข และเพราะความเป็นผู้ถูกกิเลสครอบงำ, เหมือนเด็กอ่อนเล่นคูถ เหมือน

---

๑ ฉ. ตสฺส.

คนอยากตายกินยาพิษ. อนึ่ง แม้เมื่อไม่หยั่งรู้ความที่สังขาร แม้ในฝ่ายอรูปาวจรวิบากเป็นวิปริณามทุกข์ ย่อมก่ออเนญชาภิสังขาร ซึ่งเป็นจิตตสังขารขึ้นด้วยวิปลาสไปว่า เป็นของเที่ยงเป็นต้น เหมือนดังคนหลงทิศเดินทางมุ่งหน้า ไปสู่เมืองปีศาจฉะนั้น.

เอวํ ยสฺมา อวิชฺชาภาวโตว สงฺขารภาโว, น อภาวโต, ตสฺมา ชานิตพฺพเมตํ "อิเม สงฺขารา อวิชฺชาปจฺจยา โหนฺตี"ติ. วุตฺตมฺปิ เจตํ "อวิทฺวา ภิกฺขเว อวิชฺชาคโต ปุญฺญาภิสงฺขารมฺปิ อภิสงฺขโรติ, อปุญฺญาภิสงฺขารมฺปิ อภิสงฺขโรติ, อเนญฺชาภิสงฺขารมฺปิ อภิสงฺขโรติ. ยโต จ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุโน อวิชฺชา ปหีนา, วิชฺชา อุปฺปนฺนา. โส อวิชฺชาวิราคา วิชฺชุปฺปาทา เนว ปุญฺญาภิสงฺขารํ อภิสงฺขโรตี"ติ[๑]

เพราะเหตุที่อวิชชามีนั้นเอง สังขารจึงมีขึ้น เพราะอวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มีด้วยประการฉะนี้, ฉะนั้น บัณฑิตพึงรู้ข้อนี้ว่า "สังขารเหล่านี้ เป็นธรรมมีอวิชชาเป็นปัจจัย" ดังนี้. ข้อนี้ สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ไม่ฉลาดตกอยู่ในอวิชชา ย่อมปรุงแต่งปุญญาภิสังขารบ้าง ปรุงแต่งอปุญญาภิสังขารบ้าง ปรุงแต่งอเนญชาภิสังขารบ้าง. ดูกรภิกษุทั้งหลาย แต่เมื่อใด ภิกษุละอวิชชาได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว. ภิกษุนั้น เพราะ

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๙๙.

สำรอกอวิชชาออกไปเสียได้ เพราะวิชชาเกิดขึ้น ย่อมไม่ปรุงแต่งปุญญาภิสังขารเลย" ดังนี้.

ปฏฺฐานปจฺจยกถา

๕๙๔. เอตฺถ[๑] คณฺหาม ตาว เอตํ อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโยติ, อิทํ ปน วตฺตพฺพํ กตเมสํ สงฺขารานํ กถํ ปจฺจโย โหตีติ. ตตฺริทํ วุจฺจติ, ภควตา หิ "เหตุปจฺจโย อารมฺมณปจฺจโย อธิปติปจฺจโย อนนฺตรปจฺจโย สมนนฺตร-ปจฺจโย สหชาตปจฺจโย อญฺญมญฺญปจฺจโย นิสฺสยปจฺจโย อุปนิสฺสยปจฺจโย ปุเรชาต-ปจฺจโย ปจฺฉาชาตปจฺจโย อาเสวนปจฺจโย กมฺมปจฺจโย วิปากปจฺจโย อาหารปจฺจโย อินฺทฺริยปจฺจโย ฌานปจฺจโย มคฺคปจฺจโย

กถาว่าด้วยปัจจัยในปัฏฐาน

๕๙๔. ในบทว่า อวิชฺชา นี้ ข้าพเจ้าขอรับความข้อนี้ไว้ก่อนว่า อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลาย, แต่ควรจะกล่าวปัญหากรรมนี้ว่า อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารเหล่าไหน อย่างไร ดังนี้. ในปัญหากรรมนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวคำวิสัชนาดังต่อไปนี้, เพราะพระผู้มีพระภาคได้ตรัสปัจจัยไว้ ๒๔ คือ "เหตุปัจจัย อารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย ปัจฉาชาตปัจจัย อาเสวน-

---

[๑] ฉ. เอตฺถาห.

สมฺปยุตฺตปจฺจโย วิปฺปยุตฺตปจฺจโย อตฺถิปจฺจโย นตฺถิปจฺจโย วิคตปจฺจโย อวิคตปจฺจโย"ติ[1] จตุวีสติ ปจฺจยา วุตฺตา.

ปัจจัย กัมมปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย ฌานปัจจัย มัคคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย อวิคตปัจจัย".

ตตฺถ เหตุ จ โส ปจฺจโย จาติ เหตุปจฺจโย, เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย, เหตุภาเวน ปจฺจโยติ วุตฺตํ โหติ. อารมฺมณปจฺจยาทีสุปิ เอเสว นโย.

อธิบายคำว่า เหตุปัจจัย

ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้น ชื่อว่า เหตุปัจจัย เพราะอรรถว่าธรรมนั้นเป็นเหตุด้วย เป็นปัจจัยด้วย มีอรรถาธิบายว่า เป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุ คือเป็นปัจจัยโดยความเป็นเหตุ. แม้ในอารัมมณปัจจัยเป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ.

๕๙๕. ตตฺถ เหตูติ วจนาวยวการณมูลานเมตํ อธิวจนํ. "ปฏิญฺญา เหตู"ติอาทีสุ หิ โลเก วจนาวยโว เหตูติ วุจฺจติ. สาสเน ปน "เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา"ติ[2]อาทีสุ การณํ. "ตโย

อธิบายคำว่า เหตุ

๕๙๕. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า เหตุ นี้เป็นชื่อของวจนาวยวะ (คืออวัยวะแห่งถ้อยคำ) การณะ (สิ่งที่ก่อผล)และมูละ (รากเหง้า). จริงอยู่ วจนาวยวะ (อวัยวะแห่งถ้อยคำ) เรียกว่าเหตุในโลก

---

[1] อภิ. ป. ๔๐/๑.
[2] วิ. มหา. ๔/๗๔.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กุสลเหตู, ตโย อกุสลเหตู"ติอาทีสุ[1] มูลํ เหตูติ วุจฺจติ, ตํ อิธ อธิปฺเปตํ. ปจฺจโยติ เอตฺถ ปน อยํ วจนตฺโถ, ปฏิจฺจ เอตสฺมา เอตีติ ปจฺจโย, อปจฺจกฺขาย นํ วตฺตตีติ อตฺโถ. โย หิ ธมฺโม ยํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ อปจฺจกฺขาย ติฏฺฐติ วา อุปฺปชฺชติ วา, โส ตสฺส ปจฺจโยติ วุตฺตํ โหติ. ลกฺขณโต ปน อุปการลกฺขโณ ปจฺจโย. โย หิ ธมฺโม ยสฺส ธมฺมสฺส ฐิติยา วา อุปฺปตฺติยา วา อุปการโก โหติ, โส ตสฺส ปจฺจโยติ วุจฺจติ. ปจฺจโย เหตุ การณํ นิทานํ สมฺภโว ปภโวติอาทิ อตฺถโต เอกํ, พฺยญฺชนโต นานํ. อิติ มูลฏฺเฐน เหตุ, อุปการฏฺเฐน ปจฺจโยติ สงฺเขปโต มูลฏฺเฐน อุปการโก ธมฺโม เหตุปจฺจโย.

เช่นในคำว่า "ปฏิญฺญา เหตุ (ปฏิญญาและเหตุ)". แต่ในพระศาสนา การณะ (สิ่งที่ก่อผล) เรียกว่าเหตุ เช่นในคำว่า "เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา (ธรรมทั้งหลายเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด)". มูละ (รากเหง้า) เรียกว่า เหตุ เช่นในคำว่า "ตโย กุสลเหตู (เหตุคือมูลรากแห่งกุศล ๓ อย่าง), ตโย อกุสลเหตู (เหตุคือมูลรากแห่งอกุศล ๓ อย่าง)", มูละนั้น ท่านประสงค์เอาในที่นี้.

อธิบายคำว่า ปัจจัย

ก็ในคำว่า ปัจจัย นี้มีอรรถแห่งคำดังต่อไปนี้, ธรรมใด อาศัยไปแต่ธรรมนั้น อธิบายว่า ไม่ปฏิเสธธรรมนั้นเป็นไป เหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า ปัจจัย. มีอรรถาธิบายว่า ก็ธรรมใด อาศัย คือไม่ปฏิเสธซึ่งธรรมใด ย่อมตั้งอยู่หรือเกิดขึ้น ธรรมนั้น ชื่อว่าเป็นปัจจัยของธรรมนั้น. ก็ว่าโดยลักษณะ ปัจจัยมีความอุดหนุนเป็นลักษณะ. จริงอยู่ ธรรมใดเป็น

---

๑ อภิ. สํ. ๓๔/๒๗๒.

สภาพอุดหนุน เพื่อความตั้งอยู่ หรือเพื่อความเกิดขึ้นของธรรมใด ธรรมนั้น เรียกว่า เป็นปัจจัยแก่ธรรมนั้น. คำว่า ปัจจัย เหตุ การณะ นิทาน สัมภวะ ปภวะ เป็นต้น ว่าโดยอรรถเป็นอย่างเดียวกัน, ต่างกันโดยพยัญชนะ. ธรรมชื่อว่า เป็นเหตุ ด้วยอรรถว่า เป็นมูล ชื่อว่าเป็นปัจจัย ด้วยอรรถว่า เป็นสภาวะอุดหนุน ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ว่าโดยย่อธรรมที่อุดหนุนด้วยอรรถว่า เป็นมูล ชื่อว่า เหตุปัจจัย.

โส สาลีอาทีนํ สาลีพีชาทีนิ วิย มณิปฺปภาทีนํ วิย จ มณิวณฺณาทโย กุสลาทีนํ กุสลาทิภาวสาธโกติ อาจริยานํ อธิปฺปาโย. เอวํ สนฺเต ปน ตํสมุฏฺฐานรูเปสุ เหตุปจฺจยตา น สมฺปชฺชติ. น หิ โส เตสํ กุสลาทิภาวํ สาเธติ, น จ ปจฺจโย น โหติ. วุตฺตเญฺหตํ "เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ

อธิบายของอาจารย์ทั้งหลายว่า เหตุปัจจัยนั้น ยังความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จแก่กุศลธรรมเป็นต้น เหมือนดังพืชข้าวสาลีเป็นต้น ยังธัญชาติมีข้าวสาลีเป็นต้นให้สำเร็จแก่ข้าวสาลีเป็นต้นฉะนั้น และเหมือนดังสีของแก้วมณีเป็นต้น ยังความเป็นสีเป็นต้น ให้สำเร็จแก่แสงแก้วมณีเป็นต้นฉะนั้น. ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ ความเป็นเหตุปัจจัย ก็ย่อมจะไม่สำเร็จในรูปที่มีเหตุนั้น

เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ? อเหตุกจิตฺตานญฺจ วินา เอเตน อพฺยากตภาโว สิทฺโธ, สเหตุกานมฺปิ จ โยนิโสมนสิการาทิปฏิพทฺโธ กุสลาทิภาโว, น สมฺปยุตฺตเหตุปฏิพทฺโธ. ยทิ จ สมฺปยุตฺตเหตูสุ สภาวโตว กุสลาทิภาโว สิยา, สมฺปยุตฺเตสุ เหตุปฏิพทฺโธ อโลโภ กุสโล วา สิยา อพฺยากโต วา. ยสฺมา ปน อุภยถาปิ โหติ, ตสฺมา ยถา สมฺปยุตฺเตสุ, เอวํ เหตูสุปิ กุสลาทิตา ปริเยสิตพฺพา.

เป็นสมุฏฐาน. เพราะว่าเหตุปัจจัยนั้น หายังความเป็นกุศลเป็นต้น ให้สำเร็จแก่รูปเหล่านั้นไม่ แต่ก็มิใช่ไม่เป็นปัจจัย. ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "เหตุเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับเหตุ และแก่รูปทั้งหลายที่มีเหตุนั้นเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้. แต่ความที่อเหตุกจิตทั้งหลายเป็นอัพยากฤต เว้นจากเหตุนี้ก็สำเร็จได้ ส่วนแม้ความที่สเหตุกจิตทั้งหลายเล่าเป็นกุศลเป็นต้น เนื่องด้วยโยนิโสมนสิการเป็นต้น, หาใช่เนื่องด้วยสัมปยุตเหตุไม่. ก็ถ้าความเป็นกุศลเป็นต้นจะพึงมีได้ โดยสภาวะอย่างเดียวในสัมปยุตเหตุทั้งหลายไซร้ ในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย อโลภะซึ่งเนื่องด้วยเหตุ ก็พึงเป็นกุศลบ้าง พึงเป็นอัพยากฤตบ้าง. แต่เพราะเหตุที่เป็นได้ทั้ง ๒ อย่าง ฉะนั้นจึงพึงแสวงหาความเป็นกุศลเป็นต้น แม้ในเหตุทั้งหลายได้ เหมือนอย่างในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย.

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๑.

กุสลาทิภาวสาธนวเสน ปน เหตูนํ มูลฏฺฐํ อคฺคเหตฺวา สุปติฏฺฐิตภาวสาธนวเสน คยฺหมาเน น กิญฺจิ วิรุชฺฌติ. ลทฺธเหตุปจฺจยา หิ ธมฺมา วิรุฬฺหมูลา วิย ปาทปา ถิรา โหนฺติ สุปติฏฺฐิตา, อเหตุกา ติลพีชกาทิเสวาลา วิย น สุปติฏฺฐิตา. อิติ มูลฏฺเฐนุปการโกติ สุปติฏฺฐิตภาวสาธเนน อุปการโก ธมฺโม เหตุปจฺจโยติ เวทิตพฺโพ.

แต่เมื่อถือเอาด้วยอำนาจเป็นเหตุยังความตั้งมั่นด้วยดีให้สำเร็จ มิได้ถือเอาอรรถว่าเป็นมูลแห่งเหตุทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งเหตุ ยังความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จ ก็จะไม่ผิดอะไรเลย. เพราะว่าธรรมทั้งหลายที่ได้เหตุปัจจัยแล้ว ย่อมเป็นธรรมมั่นคงตั้งลงด้วยดี เหมือนดังต้นไม้ทั้งหลายที่มีรากงอกงามแล้ว ตั้งอยู่ด้วยดีฉะนั้น อเหตุกธรรมทั้งหลายไม่เป็นธรรมตั้งมั่นด้วยดี เหมือนดังสาหร่าย มีสาหร่ายชื่อว่าติลพีชกะเป็นต้น ฉะนั้น. เหตุปัจจัยเป็นธรรมอุดหนุน ด้วยอรรถว่าเป็นมูลด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้น ธรรมที่อุดหนุน ด้วยเหตุที่ยังความเป็นธรรมตั้งมั่นด้วยดี ให้สำเร็จ พึงทราบว่า ชื่อว่าเหตุปัจจัย.

อธิบายคำว่า อารัมมณปัจจัย

๕๙๖. ตโต ปเรสุ อารมฺมณภาเวน อุปการโก ธมฺโม อารมฺมณปจฺจโย. โส

๕๙๖. ในปัจจัยอื่น จากเหตุปัจจัยนั้นไป ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นอารมณ์ ชื่อ

"รูปายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา"ติ[๑] อารภิตฺวาปิ "ยํ ยํ ธมฺมํ อารพฺภ เย เย ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา, เต เต ธมฺมา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๒] โอสาปิตตฺตา น โกจิ ธมฺโม น โหติ. ยถา หิ ทุพฺพโล ปุริโส ทณฺฑํ วา รชฺชุํ วา อาลมฺภิตฺวาว อุฏฺฐหติ เจว ติฏฺฐติ จ, เอวํ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา รูปาทิอารมฺมณํ อารพฺเภว อุปฺปชฺชนฺติ เจว ติฏฺฐนฺติ จ. ตสฺมา สพฺเพปิ จิตฺตเจตสิกานํ อารมฺมณภูตา ธมฺมา อารมฺมณปจฺจโยติ เวทิตพฺพา.

ว่า อารัมมณปัจจัย. อารัมมณปัจจัยนั้น จะไม่เป็นธรรมอะไร ๆ ก็หามิได้ เพราะท่านแม้เริ่มขึ้นว่า "รูปายตนะเป็นปัจจัยโดยเป็นอารัมมณปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุ" ดังนี้แล้ว ลงท้ายว่า "ธรรมทั้งหลายใด ๆ ได้แก่ธรรม คือจิตและเจตสิก ปรารภธรรมใด ๆ เกิดขึ้น ธรรมทั้งหลายนั้น ๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอารัมมณปัจจัย แก่ธรรมทั้งหลายนั้น ๆ" ดังนี้. อุปมาเหมือนอย่างว่า คนที่อ่อนแอถือไม้เท้าหรือเชือก จึงลุกขึ้นและยืนอยู่ได้ฉันใด, ธรรมคือจิตและเจตสิก ปรารภทีเดียวซึ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น จึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ ฉันนั้น. เพราะเหตุนั้น ธรรมทั้งหลาย อันเป็นอารมณ์แห่งจิตและเจตสิก-แม้ทั้งหมด พึงทราบว่า ชื่อว่าอารัมมณปัจจัย.

---

๑ อภิ. ป. ๔๐/๑.

๒ อภิ. ป. ๔๐/๒.

อธิบายคำว่า อธิปติปัจจัย

๕๙๗. เชฏฺฐกฏฺเฐน อุปการโก ธมฺโม อธิปติปจฺจโย, โส สหชาตารมฺมณวเสน ทุพฺพิโธ. ตตฺถ "ฉนฺทาธิปติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ อธิปติปจฺจเยน ปจฺจโย"[1]ติอาทิวจนโต ฉนฺทวีริยจิตฺตวีมํสาสงฺขาตา จตฺตาโร ธมฺมา สหชาตาธิปติปจฺจโยติ เวทิตพฺพา, โน จ โข เอกโต. ยทา หิ ฉนฺทํ ธุรํ ฉนฺทํ เชฏฺฐกํ กตฺวา จิตฺตํ ปวตฺตติ, ตทา ฉนฺโทว อธิปติ, น อิตเร. เอส นโย เสเสสุปิ.

๕๙๗. ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นใหญ่ ชื่อว่า อธิปติปัจจัย อธิปติปัจจัยนั้นมี ๒ อย่าง คือ สหชาตธรรมและอารมณ์. ใน ๒ อย่างนั้น ธรรม ๔ ประการ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา พึงทราบว่า ชื่อว่า สหชาตาธิปติปัจจัย (อธิปติปัจจัยแห่งสหชาตธรรม) เพราะพระบาลีว่า "ฉันทาธิปติปัจจัย เป็นปัจจัย โดยอธิปติปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับฉันทะ และแก่รูปทั้งหลาย อันมีฉันทะนั้นเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้เป็นต้น, แต่ว่าธรรมทั้ง ๔ อย่างนั้น หาได้เป็นอธิบดีพร้อมกันไม่. เพราะว่า เมื่อใดจิตทำฉันทะให้เป็นธุระ ทำฉันทะให้เป็นใหญ่เป็นไป เมื่อนั้น ฉันทะอย่างเดียวเป็นอธิบดี, ธรรมนอกนี้ไม่เป็น. แม้ในธรรมที่เหลือก็มีนัยนี้.

---

[1] อภิ. ป. ๔๐/๒.

ยํ ปน ธมฺมํ ครุํ กตฺวา อรูปธมฺมา ปวตฺตนฺติ, โส เนสํ อารมฺมณาธิปติ. เตน วุตฺตํ "ยํ ยํ ธมฺมํ ครุํ กตฺวา เย เย ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา, เต เต ธมฺมา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ อธิปติปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑]

ส่วนอรูปธรรมทั้งหลาย ทำธรรมใดให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่นเป็นไป ธรรมนั้นเป็นอารัมมณาธิบดี แก่อรูปธรรมทั้งหลายนั้น. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ธรรมทั้งหลายใด ๆ ได้แก่ธรรมคือจิตและเจตสิก ทำธรรมใด ๆ ให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่นเกิดขึ้น, ธรรมทั้งหลายนั้น ๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดยอธิปติปัจจัย แก่ธรรมทั้งหลายนั้น ๆ" ดังนี้.

อธิบายคำว่า อนันตรปัจจัย, สมนันตรปัจจัย

๕๙๘. อนนฺตรภาเวน อุปการโก ธมฺโม อนนฺตรปจฺจโย. สมนนฺตรภาเวน อุปการโก ธมฺโม สมนนฺตรปจฺจโย. อิทญฺจ ปจฺจยทฺวยํ พหุธา ปปญฺจยนฺติ. อยํ ปเนตฺถ สาโร, โย หิ เอส จกฺขุวิญฺญาณานนฺตรา มโนธาตุ, มโนธาตุ-อนนฺตรา มโนวิญฺญาณธาตูติอาทิ จิตฺตนิยโม,

๕๙๘. ธรรมผู้อุดหนุน โดยความเป็นธรรมไม่มีอะไรคั่น ชื่อว่า อนันตรปัจจัย. ธรรมผู้อุดหนุน โดยความเป็นธรรมใกล้ที่สุด ชื่อว่า สมนันตรปัจจัย. ก็ปัจจัยทั้ง ๒ นี้ อาจารย์ทั้งหลาย อธิบายไว้หลายประการ. แต่ความที่เป็นแก่นสารในปัจจัยทั้ง ๒ นี้ มีดังนี้, ก็จิตตนิยม มีอาทิว่า มโนธาตุมีใน

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๒.

โส ยสฺมา ปุริมปุริมจิตฺตวเสเนว อิชฺฌติ, น อญฺญถา, ตสฺมา อตฺตโน อตฺตโน อนนฺตรํ อนุรูปสฺส จิตฺตุปฺปาทสฺส อุปฺปาทนสมตฺโถ ธมฺโม อนนฺตรปจฺจโย. เตเนวาห "อนนฺตรปจฺจโยติ จกฺขุวิญฺญาณธาตุ ตํสมฺปยุตฺตกา จ ธมฺมา มโนธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย"ติอาทิ[๑] โย อนนฺตรปจฺจโย, เสฺวว สมนนฺตรปจฺจโย. พฺยญฺชนมตฺตเมว เหตฺถ นานํ, อุปจยสนฺตตีสุ วิย อธิวจนนิรุตฺติทุกาทีสุ วิย จ. อตฺถโต ปน นานํ นตฺถิ.

ลำดับแห่งจักขุวิญญาณ มโนวิญญาณธาตุมีในลำดับแห่งมโนธาตุ ดังนี้ นั้น ใด, เพราะเหตุที่จิตตนิยมนั้น ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจแห่งจิตดวงก่อน ๆ เท่านั้น หาสำเร็จได้ด้วยประการอื่นไม่ ฉะนั้น ธรรมที่สามารถในอันยังจิตตุปบาทที่สมควรกัน ให้เกิดในลำดับแห่งตน ๆ ชื่อว่าอนันตรปัจจัย. ด้วยเหตุนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "คำว่า อนันตรปัจจัย ได้แก่จักขุวิญญาณธาตุและธรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่มโนธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น" ดังนี้เป็นต้น. อนันตรปัจจัยอันใด สมนันตรปัจจัยก็อันนั้นแหละ. ก็ในปัจจัยทั้ง ๒ นี้ ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะเท่านั้น เหมือนความต่างกันแต่เพียงพยัญชนะในศัพท์ว่า อุปจยะ (เติบขึ้น) และสันตติ (ความสืบต่อ) และเหมือนความต่างกันแต่เพียง

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๓.

พยัญชนะ ในศัพท์ทั้งคู่ คือ อธิวจนะ(คำพูด) นิรุตติ (คำกล่าว) เป็นต้นฉะนั้น. ก็ ว่าโดยเนื้อความไม่มีความต่างกัน.

ยมฺปิ "อตฺถานนฺตรตาย อนนฺตรปจฺจโย, กาลานนฺตรตาย สมนนฺตรปจฺจโย"ติ อาจริยานํ มตํ, ตํ "นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส เนวสญฺญานาสญฺญายตนกุสลํ ผลสมาปตฺติยา สมนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย"ติอาทีหิ วิรุชฺฌติ. ยมฺปิ ตตฺถ วทนฺติ "ธมฺมานํ สมุฏฺฐาปนสมตฺถตา น ปริหายติ, ภาวนาพเลน ปน วาริตตฺตา ธมฺมา สมนนฺตรา นุปฺปชฺชนฺตี"ติ, ตมฺปิ กาลานนฺตรตาย อภาวเมว สาเธติ. ภาวนาพเลน หิ ตตฺถ กาลานนฺตรตา นตฺถีติ, มยมฺปิ เอตเทว วทาม. ยสฺมา จ กาลานนฺตรตา นตฺถิ, ตสฺมา สมนนฺตรปจฺจยตา น ยุชฺชติ. กาลานนฺตรตาย หิ เตสํ สมนนฺตรปจฺจโย

มติของอาจารย์ทั้งหลายว่า "ธรรมชื่อว่าอนันตรปัจจัย เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยอรรถ ชื่อว่าสมนันตรปัจจัย เพราะความเป็นธรรม ไม่มีระหว่างโดยกาล" ดังนี้ แม้ใด, มตินั้น ย่อมผิดจากธรรมทั้งหลายมีอาทิว่า "เมื่อพระโยคาวจรออกจากนิโรธ เนวสัญญานาสัญญายตนกุศล ย่อมเป็นปัจจัย โดยสมนันตรปัจจัยแก่ผลสมาบัติ" ดังนี้เป็นต้น. แม้คำใด ที่ท่านอาจารย์ทั้งหลาย กล่าวไว้ในความเป็นสมนันตรปัจจัย เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาลนั้นว่า "ความที่ธรรมนั้นเป็นธรรมสามารถในอันยังธรรมทั้งหลายให้ตั้งขึ้น มิได้เสื่อมไป, แต่เพราะความที่กำลังภาวนากั้นไว้ ธรรมทั้งหลายที่เป็น

โหตีติ โว[๑] ลทฺธิ. ตสฺมา อภินิเวสํ อกตฺวา พฺยญฺชนมตฺตโตเวตฺถ นานากรณํ ปจฺเจตพฺพํ, น อตฺถโต. กถํ ? นตฺถิ เอเตสํ อนฺตรนฺติ หิ อนนฺตรา, สณฺฐานาภาวโต สุฏฺฐุ อนนฺตราติ สมนนฺตรา.

สมนันตรจึงไม่เกิดขึ้น" ดังนี้, แม้คำนั้นก็ยังความไม่มีแห่งความเป็นธรรม ไม่มีระหว่างโดยกาลนั้นเองให้สำเร็จ. เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาล ย่อมไม่มีในธรรมนั้น ด้วยกำลังแห่งภาวนา ดังนี้ แม้ข้าพเจ้าก็ยืนยันข้อนี้เท่านั้น. ก็เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาล ไม่มี ฉะนั้น ความที่ธรรมนั้นเป็นสมนันตรปัจจัยจึงไม่ควร. ก็ท่านทั้งหลายมีลัทธิว่า สมนันตรปัจจัยย่อมมี เพราะความที่ธรรมเหล่านั้นเป็นกาลานันตระ (คือไม่มีระหว่างโดยกาล). เพราะเหตุนั้น ท่านทั้งหลายอย่ากระทำความยึดมั่นไปเลย พึงเชื่อความต่างกันในปัจจัยทั้ง ๒ นี้ แต่โดยเพียงพยัญชนะเท่านั้น หาต่างกันโดยอรรถไม่. ต่างกันอย่างไร ? คือ ระหว่างแห่งธรรมทั้งหลายเหล่านี้ไม่มี เหตุนั้น ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ จึงชื่อว่าอนันตรา (ไม่มีระหว่าง),

---

[๑] ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

ธรรม ชื่อว่าอนันตรา (ไม่มีระหว่าง)ด้วยดี เพราะความไม่มีสัณฐาน เหตุนั้น ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ จึงชื่อว่า สมนันตรา (ไม่มีระหว่างด้วยดี).

อธิบายคำว่า สหชาตปัจจัย

๕๙๙. อุปฺปชฺชมาโนว สห อุปฺปาทนภาเวน อุปการโก ธมฺโม สหชาตปจฺจโย ปกาสสฺส ปทีโป วิย. โส อรูปกฺขนฺธาทิวเสน ฉพฺพิโธ โหติ. ยถาห "จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญํ สหชาตปจฺจเยน ปจฺจโย. จตฺตาโร มหาภูตา อญฺญมญฺญํ, โอกฺกนฺติกฺขเณ นามรูปํ อญฺญมญฺญํ, จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ, มหาภูตา อุปาทายรูปานํ[๑] รูปิโน ธมฺมา อรูปีนํ ธมฺมานํ กิญฺจิกาเล สหชาตปจฺจเยน ปจฺจโย, กิญฺจิกาเล น สหชาตปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๒] อิทํ

๕๙๙. ธรรมผู้อุดหนุน โดยความเป็นธรรมที่เมื่อเกิดขึ้น ก็ยังธรรมอื่นให้เกิดขึ้นพร้อมกันด้วย ชื่อว่า สหชาตปัจจัย ดุจประทีปยังแสงสว่าง ให้เกิดขึ้นพร้อมกันฉะนั้น. สหชาตปัจจัยนั้นมี ๖ อย่าง ด้วยอำนาจอรูปขันธ์เป็นต้น. ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยสหชาตปัจจัยแก่กันและกัน. มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัย โดยสหชาตปัจจัยแก่กันและกัน, นามและรูปเป็นปัจจัย โดยสหชาตปัจจัยแก่กันและกัน ในขณะก้าวลงสู่ครรภ์, ธรรมคือจิตและเจตสิก เป็นปัจจัยโดยสหชาตปัจจัย

[๑] ฉ. อุปาทารูปานํ.

[๒] อภิ. ป. ๔๐/๖.

หทยวตฺถุเมว สนฺธาย วุตฺตํ.

แก่รูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน, มหาภูตรูปทั้งหลายเป็นปัจจัย โดยสหชาตปัจจัยแก่กันและกันแก่อุปาทายรูปทั้งหลาย, ธรรมที่มีรูปทั้งหลายเป็นปัจจัย โดยสหชาตปัจจัยแก่ธรรมที่ไม่มีรูปทั้งหลาย ในกาลบางคราว, ในกาลบางคราวก็มิได้เป็นปัจจัย โดยสหชาตปัจจัย" ดังนี้. ธรรมนี้ ตรัสหมายเอาหทัยวัตถุนั้นเอง.

อธิบายคำว่า อัญญมัญญปัจจัย

๖๐๐. อญฺญมญฺญํ อุปฺปาทนุปตฺถมฺภนภาเวน อุปการโก ธมฺโม อญฺญมญฺญปจฺจโย อญฺญมญฺญุปตฺถมฺภกํ ติทณฺฑกํ วิย. โส อรูปกฺขนฺธาทิวเสน ติวิโธ โหติ. ยถาห "จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญปจฺจเยน ปจฺจโย. จตฺตาโร มหาภูตา ฯเปฯ โอกฺกนฺติกฺขเณ นามรูปํ อญฺญมญฺญปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[1]

๖๐๐. ธรรมผู้อุดหนุน โดยความที่ยังกันและกันให้เกิดขึ้น และสนับสนุนกันและกัน ชื่อว่า อัญญมัญญปัจจัย เหมือนไม้ ๓ อัน ค้ำกันและกันอยู่ ฉะนั้น. อัญญมัญญปัจจัยนั้นมี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจอรูปขันธ์เป็นต้น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยอัญญมัญญปัจจัย. มหาภูตรูป ๔ ...นามและรูปในขณะก้าวลงสู่ครรภ์ เป็นปัจจัยโดยอัญญมัญญปัจจัย".

[1] อภิ. ป. ๔๐/๖.

๖๐๑. อธิฏฺฐานากาเรน นิสฺสยากาเรน จ อุปการโก ธมฺโม นิสฺสยปจฺจโย ตรุจิตฺตกมฺมาทีนํ ปฐวีปฏาทโย วิย. โส "จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑] เอวํ สหชาเต วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ. ฉฏฺโฐ ปเนตฺถ โกฏฺฐาโส "จกฺขายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ฯเปฯ โสตฆาน-ชิวฺหากายายตนํ กายวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย. ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ ปวตฺตนฺติ, ตํ รูปํ มโนธาตุยา จ มโนวิญฺญาณธาตุยา จ ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑] เอวํ วิภตฺโต.

อธิบายคำว่า นิสสยปัจจัย

๖๐๑. ธรรมผู้อุดหนุน โดยอาการเป็นที่ตั้ง และโดยอาการเป็นที่อาศัย ชื่อว่า นิสสยปัจจัย เหมือนอย่างแผ่นดินและแผ่นผ้าเป็นต้น เป็นที่ตั้งและเป็นที่อาศัยของต้นไม้และจิตรกรรมเป็นต้น ฉะนั้น. นิสสยปัจจัยนั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในสหชาต-ปัจจัยนั้นแหละอย่างนี้ว่า "ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัย โดยนิสสยปัจจัยแก่กันและกัน" ดังนี้. ส่วนโกฏฐาสที่ ๖ ในปัจจัยนี้ ทรงจำแนกไว้อย่างนี้ว่า "จักขายตนะเป็นปัจจัยโดยนิสสยปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น โสตายตนะ... ฆานายตนะ... ชิวหายตนะ ... กายายตนะ เป็นปัจจัยโดยนิสสย-ปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้ง-หลาย ที่สัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น. มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใด

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๖.

เป็นไป รูปนั้น เป็นปัจจัยโดยนิสสยปัจจัยแก่มโนธาตุ แก่มโนวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนวิญญาณธาตุนั้น".

อธิบายคำว่า อุปนิสสยปัจจัย

๖๐๒. อุปนิสฺสยปจฺจโยติ เอตฺถ ปน อยํ ตาว วจนตฺโถ, ตทธีนวุตฺติตาย อตฺตโน ผเลน นิสฺสิโต น ปฏิกฺขิตฺโตติ นิสฺสโย. ยถา ปน ภุโส อายาโส อุปายาโส, เอวํ ภุโส นิสฺสโย อุปนิสฺสโย, พลวการณสฺเสตํ อธิวจนํ. ตสฺมา พลวการณภาเวน อุปการโก ธมฺโม อุปนิสฺสยปจฺจโยติ เวทิตพฺโพ.

๖๐๒. ก็ในคำว่า อุปนิสสยปัจจัย นี้ มีความหมายแห่งคำนี้ก่อน ธรรมอันผลแห่งตนอาศัย คือ ไม่ปฏิเสธ โดยที่มีความเป็นไปอาศัยธรรมที่เป็นเหตุนั้น เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่านิสสยะ (แปลว่าธรรมเป็นที่อันผลแห่งตนอาศัย). ก็ธรรมเป็นที่อันผลแห่งตนอาศัยอย่างยิ่ง ชื่อว่าอุปนิสสยะ เหมือนอย่างความแค้นใจอย่างยิ่ง ชื่อว่าอุปายาส (แปลว่าความคับแค้นใจ), คำว่า อุปนิสสยะ นี้ เป็นชื่อแห่งเหตุอันมีกำลัง. เพราะเหตุนั้น ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นเหตุมีกำลัง พึงทราบว่า ชื่อว่าอุปนิสสยปัจจัย.

โส อารมฺมณูปนิสฺสโย อนนฺตรูปนิสฺสโย ปกตูปนิสฺสโยติ ติวิโธ โหติ.

อุปนิสสยปัจจัยนั้น มี ๓ อย่าง คือ อารัมมณูปนิสสยะ อนันตรูปนิสสยะ ปกตูปนิสสยะ.

ตตฺถ "ทานํ ทตฺวา สีลํ สมาทิยิตฺวา อุโปสถกมฺมํ กตฺวา ตํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขติ, ปุพฺเพ สุจิณฺณานิ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขติ, ฌานา วุฏฺฐหิตฺวา ฌานํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขติ, เสกฺขา โคตฺรภุํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺติ, โวทานํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺติ, เสกฺขา มคฺคา วุฏฺฐหิตฺวา มคฺคํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตี"ติ[๑] เอวมาทินา นเยน <u>อารมฺมณูปนิสฺสโย</u> ตาว อารมฺมณาธิปตินา สทฺธึ นานตฺตํ อกตฺวาว วิภตฺโต. ตตฺถ ยํ อารมฺมณํ ครุํ กตฺวา จิตฺตเจตสิกา อุปฺปชฺชนฺติ, ตํ นิยมโต เตสุ[๒] อารมฺมเณสุ พลวารมฺมณํ โหติ. อิติ ครุกาตพฺพมตฺตฏฺเฐน อารมฺมณาธิปติ, พลวการณฏฺเฐน

อารัมมณูปนิสสยะ

ในอุปนิสสยปัจจัย ๓ อย่างนั้น <u>อารัมมณูป-นิสสยะ</u> พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกมิได้กระทำความต่างกันกับอารัมมณาธิบดีโดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า "บุคคลให้ทาน สมาทานศีล ทำอุโบสถกรรมแล้ว ปัจจเวกขณ์กุศลกรรมนั้น ทำให้เป็นอารมณ์สำคัญ บุคคลปัจจเวกขณ์กุศลกรรมทั้งหลาย ที่ได้ประพฤติดีแล้วในกาลก่อน ทำให้เป็นอารมณ์สำคัญ บุคคลออกจากฌานแล้ว ปัจจเวกขณ์ฌาน ทำให้เป็นอารมณ์สำคัญ พระเสกขะทั้งหลาย ปัจจเวกขณ์โคตรภู ทำให้เป็นอารมณ์สำคัญ ปัจจเวกขณ์โวทาน ทำให้เป็นอารมณ์สำคัญ พระเสกขะทั้งหลาย ออกจากมรรค ปัจจเวกขณ์มรรค ทำให้เป็นอารมณ์สำคัญ" แล. ในบรรดาอารมณ์เหล่านั้น จิต และเจตสิกทั้งหลาย ทำอารมณ์ใดให้สำคัญเกิดขึ้น

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๑๗๓.

[๒] อิ. เตสํ.

คุณหญิงนงเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อารมฺมณูปนิสฺสโยติ เอวเมเตสํ นานตฺตํ เวทิตพฺพํ.

อารมณ์นั้น โดยนิยมย่อมเป็นอารมณ์มีกำลังในอารมณ์เหล่านั้น. พึงทราบความต่างกันแห่งอารมณ์เหล่านี้อย่างนี้ว่า อารัมมณาธิบดี ด้วยอรรถเพียงเป็นอารมณ์ ที่พึงทำให้สำคัญ อารัมมณูปนิสสยะ ด้วยอรรถว่า เป็นเหตุมีกำลัง ด้วยประการฉะนี้.

อนันตรูปนิสสยะ

<u>อนนฺตรูปนิสฺสโยปิ</u> "ปุริมา ปุริมา กุสลา ขนฺธา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กุสลานํ ขนฺธานํ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย"[๑]ติอาทินา นเยน อนนฺตรปจฺจเยน สทฺธึ นานตฺตํ อกตฺวาว วิภตฺโต. มาติกานิกฺเขเป ปน เตสํ "จกฺขุวิญฺญาณธาตุ ตํสมฺปยุตฺตกา จ ธมฺมา มโนธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย"[๒]ติอาทินา นเยน อนนฺตรสฺส, "ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กุสลานํ

แม้ <u>อนันตรูปนิสสยะ</u> พระผู้มีพระภาคก็ทรงจำแนก มิได้ทรงกระทำความต่างกันเลยกับอนันตรปัจจัย โดยนัยมีอาทิว่า "ขันธ์ทั้งหลายที่เป็นกุศลก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยแก่ขันธ์ทั้งหลาย ที่เป็นกุศลหลัง ๆ" ดังนี้. แต่ในวาระรวมความมาติกา มีข้อต่างกันในการตั้งจิตและเจตสิก ที่เป็นอนันตรปัจจัย และอนันตรูปนิสสยปัจจัยเหล่านั้น เพราะอนันตรปัจจัยมาโดยนัยมีอาทิว่า "จักขุวิญญาณธาตุ และธรรม

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๑๗๓.
[๒] อภิ. ป. ๔๐/๓.

ธมฺมานํ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย"ติอาทินา นเยน อุปนิสฺสยสฺส อาคตตฺตา นิกฺเขเป วิเสโส อตฺถิ. โสปิ อตฺถโต เอกีภาวเมว คจฺฉติ. เอวํ สนฺเตปิ อตฺตโน อตฺตโน อนนฺตรานุรูปสฺส จิตฺตุปฺปาทสฺส ปวตฺตน- สมตฺถตาย อนนฺตรตา, ปุริมจิตฺตสฺส ปจฺฉิมจิตฺตุปฺปาทเน พลวตาย อนนฺตรุป- นิสฺสยตา เวทิตพฺพา. ยถา หิ เหตุปจฺจยาทีสุ กิญฺจิ ธมฺมํ วินาปิ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, น เอวํ อนนฺตรจิตฺตํ วินา จิตฺตสฺส อุปฺปตฺติ นาม อตฺถิ. ตสฺมา พลวปจฺจโย โหติ. อิติ อตฺตโน อตฺตโน อนนฺตรานุรูปจิตฺตุปฺปาทวเสน อนนฺตรปจฺจโย, พลวการณวเสน อนนฺตรุปนิสฺสโยติ เอวเมตฺถ นานตฺตํ เวทิตพฺพํ.

ทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่มโนธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น"ดังนี้, อุปนิสสยปัจจัยก็มาโดยนัยมีอาทิว่า "ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลก่อน ๆ เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลาย ที่เป็นกุศลหลัง ๆ" ดังนี้. ความต่างกันแม้นั้นโดยใจความ ก็ถึงความเป็นอันเดียวกันนั่นเอง. แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ ก็พึงทราบความเป็นอนันตรปัจจัย โดยความเป็นธรรมสามารถในอันยังจิตตุปบาทที่ควรแก่ลำดับของตน ๆ ให้เป็นไป พึงทราบความเป็นอนันตรุป- นิสสยปัจจัย โดยความที่จิตดวงก่อนเป็นธรรมชาติมีกำลังในอันยังจิตดวงหลังให้เกิดขึ้น. เหมือนอย่างว่า จิตแม้เว้นธรรมบาง- อย่าง ในบรรดาธรรมทั้งหลายมีเหตุปัจจัยเป็นต้น ก็ย่อมเกิดขึ้นได้ ฉันใด ขึ้นชื่อว่า

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๗.

ความเกิดขึ้นแห่งจิต เว้นจิตที่เป็นลำดับเสียจะมีอยู่ เหมือนฉันนั้น ก็หามิได้. เพราะเหตุนั้น อนันตรุปนิสสยะ จึงเป็นปัจจัยมีกำลัง. พึงทราบความต่างกันแห่งธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้อย่างนี้ว่า อนันตรปัจจัย เนื่องด้วยความเกิดขึ้นแห่งจิต ที่สมควรแก่ลำดับของตน ๆ อนันตรุปนิสสยปัจจัย เนื่องด้วยเป็นเหตุมีกำลัง ด้วยประการฉะนี้.

ปกตุปนิสสยะ

<u>ปกตุปนิสฺสโย</u> ปน ปกโต อุปนิสฺสโย ปกตุปนิสฺสโย. ปกโต นาม อตฺตโน สนฺตาเน นิปฺผาทิโต วา สทฺธาสีลาทิอุปเสวิโต วา อุตุโภชนาทิ. ปกติยา เอว วา อุปนิสฺสโย ปกตุปนิสฺสโย, อารมฺมณานนฺตเรหิ อสมฺมิสฺโสติ อตฺโถ. ตสฺส "ปกตุปนิสฺสโย สทฺธํ อุปนิสฺสาย ทานํ เทติ, สีลํ สมาทิยติ, อุโปสถกมฺมํ กโรติ, ฌานํ

ก็ <u>ปกตุปนิสสยะ</u> มีอธิบายดังนี้ อุปนิสสยะที่ทำไว้เป็นอย่างดี ชื่อว่า ปกตุปนิสสยะ. ปัจจัยที่ชื่อว่า ทำไว้เป็นอย่างดี ได้แก่ปัจจัยธรรมที่บุคคลสร้างให้สำเร็จในสันดานของตน หรือปัจจัยภายนอก มีฤดูและโภชนะเป็นต้น ที่บุคคลเข้าไปเสพด้วยอำนาจศรัทธาและศีลเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง อุปนิสสยะ โดยปกตินั้นเอง อธิบายว่า ไม่เจือปนด้วยอารัมมณูปนิสสยะ

อุปฺปาเทติ, วิปสฺสนํ อุปฺปาเทติ, มคฺคํ อุปฺปาเทติ, อภิญฺญํ อุปฺปาเทติ, สมาปตฺตึ อุปฺปาเทติ. สีลํ สุตํ จาคํ ปญฺญํ อุปนิสฺสาย ทานํ เทติ ฯเปฯ สมาปตฺตึ อุปฺปาเทติ. สทฺธา สีลํ สุตํ จาโค ปญฺญา สทฺธาย สีลสฺส สุตสฺส จาคสฺส ปญฺญาย อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย"[๑]ติอาทินา นเยน อเนกปฺปการโต ปเภโท เวทิตพฺโพ. อิติ อิเม สทฺธาทโย ปกตา เจว พลวการณฏฺเฐน อุปนิสฺสยา จาติ ปกตุปนิสฺสโยติ.

และอนันตรุปนิสสยะ ชื่อว่าปกตุปนิสสยะ. ประเภทแห่งปกตุปนิสสยะนั้น พึงทราบโดยประการมิใช่น้อย โดยนัยมีอาทิว่า "ที่เป็นปกตุปนิสสยปัจจัย ได้แก่บุคคลอาศัยศรัทธาแล้วให้ทาน สมาทานศีล กระทำอุโบสถ-กรรม ทำฌานให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น. บุคคลอาศัยศีล สุตะ จาคะ ปัญญา แล้วให้ทาน ฯลฯ ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น. ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยแก่ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา" ดังนี้. ธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นเหล่านี้ อันบุคคลทำขึ้นอย่างดี และเป็นอุปนิสสยะ ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุมีกำลัง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปกตุปนิสสยะ แล.

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๑๗๓.

อธิบายคำว่า ปุเรชาตปัจจัย

๖๐๓. ปฐมตรํ อุปฺปชฺชิตฺวา วตฺตมานภาเวน อุปการโก ธมฺโม ปุเรชาตปจฺจโย. โส ปญฺจทฺวาเร วตฺถารมฺมณหทยวตฺถุวเสน เอกาทสวิโธ โหติ. ยถาห "จกฺขายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย, โสตฆาน-ชิวฺหากายายตนํ. รูปายตนํ สทฺทคนฺธรส-โผฏฺฐพฺพายตนํ กายวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย. รูปสทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพายตนํ มโนธาตุยา. ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ ปวตฺตนฺติ, ตํ รูปํ มโนธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย. มโนวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ กิญฺจิกาเล ปุเรชาตปจฺจเยน

๖๐๓. ธรรมผู้อุดหนุน โดยความเป็นสภาพเกิดขึ้นก่อนแล้วเป็นไปอยู่ ชื่อว่า ปุเรชาตปัจจัย. ปุเรชาตปัจจัยนั้นมี ๑๑ อย่าง โดยเป็นวัตถุและอารมณ์ในปัญจทวารและหทัยวัตถุ. ดังที่ตรัสไว้ว่า "จักขายตนะเป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น, โสตายตนะ... ฆานายตนะ... ชิวหายตนะ... กายายตนะเป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัย แก่กายวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น. รูปายตนะเป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัย แก่จักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น, สัททายตนะ... คันธายตนะ... รสายตนะ... โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับกายวิญญาณ-

ปจฺจโย. กิญฺจิกาเล น ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ?

ธาตุนั้น. รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยแก่มโนธาตุ (และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น). มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นเป็นปัจจัยโดยปุรชาตปัจจัยแก่มโนธาตุและแก่ธรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น. เป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัย ในกาลบางครั้ง แก่มโนวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนวิญญาณธาตุนั้น. ไม่เป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัย ในกาลบางคราว".

อธิบายคำว่า ปัจฉาชาตปัจจัย

๖๐๔. ปุเรชาตานํ รูปธมฺมานํ อุปตฺถมฺภกตฺเตน อุปการโก อรูปธมฺโม ปจฺฉาชาตปจฺจโย คิชฺฌโปตกสรีรานํ อาหาราสา เจตนา วิย. เตน วุตฺตํ "ปจฺฉาชาตา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา

๖๐๔. อรูปธรรมที่อุดหนุน โดยความเป็นธรรมค้ำจุนรูปธรรมทั้งหลาย ที่เกิดก่อน ชื่อว่า ปัจฉาชาตปัจจัย เหมือนเจตนาคือความหวังในอาหาร ค้ำจุนสรีระของลูกแร้งทั้งหลาย. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึง

---

[1] อภิ. ป. ๔๐/๘.

ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส ปจฺฉาชาต-ปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[1]

ตรัสว่า "ธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลายที่เกิดภายหลังเป็นปัจจัย โดยเป็นปัจฉา-ชาตปัจจัย แก่กายนี้ที่เกิดก่อน" ดังนี้.

อธิบายคำว่า อาเสวนปัจจัย

๖๐๕. อาเสวนฏฺเฐน อนนฺตรานํ ปคุณพลวภาวาย อุปการโก ธมฺโม อาเสวนปจฺจโย คณฺฐาทีสุ ปุริมปุริมาภิโยโค วิย. โส กุสลากุสลกิริยชวนวเสน ติวิโธ โหติ. ยถาห "ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กุสลานํ ธมฺมานํ อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย. ปุริมา ปุริมา อกุสลา ฯเปฯ กิริยาพฺยากตา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กิริยาพฺยากตานํ ธมฺมานํ อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[2]

๖๐๕. ธรรมผู้อุดหนุน เพื่อความเป็นธรรมคล่องแคล่ว และมีกำลังของธรรมที่เป็นลำดับไปทั้งหลาย โดยความหมายคือเสพจนคุ้น ชื่อว่า อาเสวนปัจจัย เหมือนอย่างความขวนขวายตอนก่อน ๆ ในการเรียนคัมภีร์เป็นต้น ฉะนั้น. อาเสวนปัจจัยนั้นมี ๓ อย่าง คือ ชวนะที่เป็นกุศล อกุศล และกิริยา. เหมือนดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า"กุศลธรรมทั้งหลายก่อน ๆ เป็นปัจจัยโดยอาเสวนปัจจัย แก่กุศลธรรมทั้งหลายหลัง ๆ. อกุศลธรรมทั้งหลายก่อน ๆ เป็นปัจจัยโดยอาเสวนปัจจัย แก่อกุศลธรรมหลัง ๆ กิริยาอัพยากฤตธรรมทั้งหลาย เป็น

[1] อภิ. ป. ๔๐/๙.

ปัจจัยโดยอาเสวนปัจจัยแก่กิริยาอัพยากฤต-ธรรมทั้งหลายหลัง ๆ" ดังนี้.

อธิบายคำว่า กัมมปัจจัย

๖๐๖. จิตฺตปฺปโยคสงฺขาเตน กิริยภาเวน อุปการโก ธมฺโม กมฺมปจฺจโย. โส นานกฺขณิกาย เจว กุสลากุสลเจตนาย สหชาตาย จ สพฺพายปิ เจตนาย วเสน ทุวิโธ โหติ. ยถาห "กุสลากุสลํ กมฺมํ วิปากานํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย. สหชาตา[๑] เจตนาสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ.[๒]

๖๐๖. ธรรมผู้อุดหนุน โดยความเป็นการกระทำกล่าวคือจิตตประโยค (การกระทำของจิต) ชื่อว่ากัมมปัจจัย. กัมมปัจจัยนั้นมี ๒ อย่าง คือ กุศลเจตนา และอกุศลเจตนาที่เป็นไปในขณะต่าง ๆ กัน ๑ เจตนาทั้งหมดเกิดร่วมกัน ๑. ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "กุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นปัจจัยโดยกัมมปัจจัย แก่วิบากขันธ์ทั้งหลายและแก่กฎัตตารูปทั้งหลาย. สหชาตธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยกัมมปัจจัย แก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเจตนา และแก่รูปทั้งหลายที่มีเจตนานั้นเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้.

---

[๑] ปาฬิยํ สหชาตาติ ปาโฐ น ทิสฺสติ,
ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

[๒] อภิ. ป. ๔๐/๙.

๖๐๗. นิรุสฺสาหสนฺตภาเวน นิรุสฺสาหสนฺตภาวาย อุปการโก วิปากธมฺโม วิปากปจฺจโย. โส ปวตฺเต ตํสมุฏฺฐานานํ ปฏิสนฺธิยํ กฏตฺตา จ รูปานํ สพฺพตฺถ จ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ ปจฺจโย โหติ. ยถาห "วิปากาพฺยากโต เอโก ขนฺโธ ติณฺณนฺนํ ขนฺธานํ จิตฺตสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ วิปากปจฺจเยน ปจฺจโย ฯเปฯ ปฏิสนฺธิกฺขเณ วิปากาพฺยากโต เอโก ขนฺโธ ติณฺณนฺนํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํ. ตโย ขนฺธา เอกสฺส ขนฺธสฺส. เทฺว ขนฺธา ทฺวินฺนํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํ วิปากปจฺจเยน ปจฺจโย. ขนฺธา วตฺถุสฺส วิปากปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑]

อธิบายคำว่า วิปากปัจจัย

๖๐๗. วิบากธรรมที่อุดหนุนเพื่อความเป็นสภาพสงบไม่มีอุตสาหะ โดยความเป็นธรรมสงบไม่มีอุตสาหะ ชื่อว่า วิปากปัจจัย. วิปากปัจจัยนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปทั้งหลายที่มีจิตนั้นเป็นสมุฏฐานในปวัตติกาล และแก่กฏัตตารูปทั้งหลายในปฏิสนธิกาล และแก่สัมปยุตธรรมทั้งหลายในกาลทั้งปวง. ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ขันธ์ ๑ ที่เป็นวิบากอัพยากฤต เป็นปัจจัยโดยวิปากปัจจัยแก่ขันธ์ ๓ และแก่รูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ฯลฯ ขันธ์ ๑ ที่เป็นวิบากอัพยากฤต เป็นปัจจัยโดยวิปากปัจจัยแก่ขันธ์ ๓ และแก่กฏัตตารูปทั้งหลาย ในปฏิสนธิขณะ. ขันธ์ ๓ เป็นปัจจัยโดยวิปากปัจจัยแก่ขันธ์ ๑. ขันธ์ ๒ เป็นปัจจัยโดยวิปากปัจจัยแก่ขันธ์ ๒ และแก่กฏัตตารูปทั้งหลาย. ขันธ์ทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยวิปากปัจจัยแก่หทัยวัตถุ" ดังนี้.

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๑๘๗.

อธิบายคำว่า อาหารปัจจัย

๖๐๘. รูปารูปานํ อุปตฺถมฺภกฏฺเฐน อุปการกา จตฺตาโร อาหารา <u>อาหารปจฺจโย</u>. ยถาห "กพฬีกาโร อาหาโร อิมสฺส กายสฺส อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย. อรูปิโน อาหารา สมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[1] ปญฺหาวาเร ปน "ปฏิสนฺธิกฺขเณ วิปากาพฺยากตา อาหารา ตํสมฺปยุตฺตกานํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํ อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย"ติปิ[2] วุตฺตํ.

๖๐๘. อาหาร ๔ ที่อุดหนุนโดยความคือค้ำจุนรูปและอรูปทั้งหลาย ชื่อว่า <u>อาหารปัจจัย</u>. ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "กพฬิงการาหาร เป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัยแก่กายนี้. อาหารทั้งหลายที่เป็นอรูป เป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัยแก่สัมปยุตธรรมทั้งหลาย และแก่รูปทั้งหลายอันมีอรูปาหารนั้นเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้. แต่ในปัญหาวาระตรัสไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ อาหารทั้งหลายที่เป็นวิบากอัพยากฤต เป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย แก่ขันธ์ทั้งหลายที่สัมปยุตกับอาหารนั้น และแก่กฏัตตารูปทั้งหลาย" ดังนี้ด้วย.

อธิบายคำว่า อินทรียปัจจัย

๖๐๙. อธิปติยฏฺเฐน อุปการกา อิตฺถินฺทฺริยปุริสินฺทฺริยวชฺชา วีสตินฺทฺริยา

๖๐๙. อินทรีย์ ๒๐ เว้นอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ที่อุดหนุนโดยความคือเป็นใหญ่

---

[1] อภิ. ป. ๔๐/๙.

[2] อภิ. ป. ๔๐/๑๘๙.

<u>อินฺทฺริยปจฺจโย</u>. ตตฺถ จ จกฺขุนฺทฺริยาทโย ปญฺจ[๑] อรูปธมฺมานํเยว, เสสา รูปารูปานํ ปจฺจยา โหนฺติ. ยถาห "จกฺขุนฺทฺริยํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ฯเปฯ โสตฆานชิวฺหากายินฺทฺริยํ กายวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโย. รูปชีวิตินฺทฺริยํ กฏตฺตารูปานํ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโย. อรูปิโน อินฺทฺริยา สมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๒] ปญฺหาวาเร ปน "ปฏิสนฺธิกฺขเณ วิปากาพฺยากตา อินฺทฺริยา สมฺปยุตฺตกานํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโย"ติปิ[๓] วุตฺตํ.

ชื่อว่า <u>อินทรียปัจจัย</u>. ก็ในอินทรีย์ ๒๐ เหล่านั้น อินทรีย์ ๕ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น เป็นปัจจัย แก่อรูปธรรมทั้งหลายอย่างเดียว อินทรีย์ที่เหลือเป็นปัจจัย แก่รูปธรรมและอรูปธรรม. ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "จักขุนทรีย์เป็นปัจจัยโดยอินทรียปัจจัย แก่จักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น ฯลฯ โสตินทรีย์... ฆานินทรีย์... ชิวหินทรีย์... กายินทรีย์เป็นปัจจัยโดยอินทรียปัจจัย แก่กายวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น. รูปชีวิตินทรีย์เป็นปัจจัยโดยอินทรียปัจจัย แก่กฏัตตารูปทั้งหลาย. อินทรีย์ที่ไม่มีรูปทั้งหลาย เป็นปัจจัยโดยอินทรียปัจจัย แก่สัมปยุตธรรมทั้งหลาย และแก่รูปทั้งหลาย ที่มีอินทรีย์ที่ไม่มีรูปนั้นเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้. แต่ในปัญหา

---

[๑] ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

[๒] อภิ. ป. ๔๐/๑๐.

[๓] อภิ. ป. ๔๐/๑๙๐.

วาระตรัสไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ อินทรีย์ทั้งหลายที่เป็นวิบากอัพยากฤต เป็นปัจจัยโดยอินทรียปัจจัย แก่สัมปยุตขันธ์ทั้งหลาย และแก่กฏัตตารูปทั้งหลาย" ดังนี้ด้วย.

อธิบายคำว่า ฌานปัจจัย

๖๑๐. อุปนิชฺฌานฏฺเฐน อุปการกานิ ฐเปตฺวา ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณ สุขทุกฺขเวทนาทฺวยํ สพฺพานิปิ กุสลาทิเภทานิ สตฺต ฌานงฺคานิ ฌานปจฺจโย. ยถาห "ฌานงฺคานิ ฌานสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ ฌานปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑] ปญฺหาวาเร ปน "ปฏิสนฺธิกฺขเณ วิปากาพฺยากตานิ ฌานงฺคานิ สมฺปยุตฺตกานํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํ ฌานปจฺจเยน ปจฺจโย"ติปิ[๒] วุตฺตํ.

๖๑๐. องค์ฌาน ๗ อันต่างโดยกุศลเป็นต้นแม้ทั้งปวง เว้นสุขเวทนา และทุกขเวทนาทั้ง ๒ ในทวิปัญจวิญญาณที่อุดหนุนโดยความคือการเข้าไปเพ่ง ชื่อว่า ฌานปัจจัย. ดังที่ตรัสไว้ว่า "องค์ฌานทั้งหลาย เป็นปัจจัยโดยฌานปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับฌาน และแก่รูปทั้งหลายที่มีฌานนั้นเป็นสมุฏฐาน". แต่ในปัญหาวาระตรัสไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ องค์ฌานทั้งหลายที่เป็นวิบากอัพยากฤตเป็นปัจจัยโดยฌานปัจจัย แก่สัมปยุตขันธ์ทั้งหลาย และแก่กฏัตตารูปทั้งหลาย" ดังนี้บ้าง.

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๑๐.
[๒] อภิ. ป. ๔๐/๑๙๑.

อธิบายคำว่า มัคคปัจจัย

๖๑๑. ยโต ตโต วา นิยฺยานฏฺเฐน อุปการกานิ กุสลาทิเภทานิ ทฺวาทส มคฺคงฺคานิ มคฺคปจฺจโย. ยถาห "มคฺคงฺคานิ มคฺคสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ มคฺคปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[1] ปญฺหาวาเร ปน "ปฏิสนฺธิกฺขเณ วิปากาพฺยากตานิ มคฺคงฺคานิ สมฺปยุตฺตกานํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํ มคฺคปจฺจเยน ปจฺจโย"ติปิ[2] วุตฺตํ. เอเต ปน เทฺวปิ ฌานมคฺคปจฺจยา ทฺวิปญฺจวิญฺญาณาเหตุกจิตฺเตสุ น ลพฺภนฺตีติ เวทิตพฺพา.

๖๑๑. องค์มรรค ๑๒ อันต่างโดยเป็นกุศลเป็นต้นที่อุดหนุน โดยความคือนำออกไปจากสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็แล้วแต่ ชื่อว่า มัคคปัจจัย. ดังที่ตรัสไว้ว่า "องค์มรรคทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยมัคคปัจจัย แก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมรรค และแก่รูปทั้งหลายที่มีมรรคนั้นเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้. แต่ในปัญหาวาระตรัสไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ องค์มรรคทั้งหลายที่เป็นวิบากอัพยากฤต เป็นปัจจัยโดยมัคคปัจจัย แก่สัมปยุตขันธ์ทั้งหลาย และแก่กฏัตตารูปทั้งหลาย" ดังนี้บ้าง. แต่ฌานปัจจัยและมัคคปัจจัยทั้ง ๒ นี้ พึงทราบว่า ไม่ได้อยู่ในทวิปัญจวิญญาณและอเหตุกจิตทั้งหลาย.

---

[1] อภิ. ป. ๔๐/๑๐.

[2] อภิ. ป. ๔๐/๑๙๓.

อธิบายคำว่า สัมปยุตปัจจัย

๖๑๒. เอกวตฺถุกเอการมฺมณเอกุปฺปาเทกนิโรธสงฺขาเตน สมฺปยุตฺตภาเวน อุปการกา อรูปธมฺมา สมฺปยุตฺตปจฺจโย. ยถาห "จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญํ สมฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ?

๖๑๒. อรูปธรรมทั้งหลาย ที่อุดหนุนโดยความเป็นธรรมที่ประกอบกัน กล่าวคือ มีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกัน เกิดพร้อมกัน และดับพร้อมกัน ชื่อว่า สัมปยุตปัจจัย. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยสัมปยุตปัจจัยแก่กันและกัน" ดังนี้.

อธิบายคำว่า วิปยุตปัจจัย

๖๑๓. เอกวตฺถุกาทิภาวานุปคเมน อุปการกา รูปิโน ธมฺมา อรูปีนํ ธมฺมานํ, อรูปิโนปิ รูปีนํ วิปฺปยุตฺตปจฺจโย. โส สหชาตปจฺฉาชาตปุเรชาตวเสน ติวิโธ โหติ. วุตฺตเญฺหตํ "สหชาตา กุสลา ขนฺธา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย. ปจฺฉาชาตา กุสลา ขนฺธา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ.[๒]

๖๑๓. รูปธรรมทั้งหลาย ที่อุดหนุนโดยไม่เข้าถึงความเป็นธรรมมีวัตถุเดียวกันเป็นต้น เป็นวิปยุตปัจจัยแก่อรูปธรรมทั้งหลาย, แม้อรูปธรรมทั้งหลาย ก็เป็นวิปยุตปัจจัยแก่รูปทั้งหลาย. วิปยุตปัจจัยนั้นมี ๓ อย่าง โดยเป็นสหชาต (เกิดร่วมกัน) ปัจฉาชาต (เกิดภายหลัง) และปุเรชาต (เกิดก่อน). ข้อนี้ สมดังพระพุทธภาษิตที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า "กุศลขันธ์ทั้งหลายที่

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๑๐.
[๒] อภิ. ป. ๔๐/๑๙๔.

อพฺยากตปทสฺส ปน สหชาตวิภงฺเค "ปฏิสนฺธิกฺขเณ วิปากาพฺยากตา ขนฺธา กฏตฺตารูปานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย. ขนฺธา วตฺถุสฺส, วตฺถุ ขนฺธานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย"ติปิ[๑] วุตฺตํ. ปุเรชาตํ ปน จกฺขุนฺทฺริยาทิวตฺถุวเสเนว เวทิตพฺพํ. ยถาห "ปุเรชาตํ จกฺขายตนํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส ฯเปฯ กายายตนํ กายวิญฺญาณสฺส วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย. วตฺถุ วิปากาพฺยากตานํ กิริยาพฺยากตานํ ขนฺธานํ ฯเปฯ วตฺถุ กุสลานํ ขนฺธานํ ฯเปฯ วตฺถุ อกุสลานํ ขนฺธานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ.

เป็นสหชาต เป็นปัจจัยโดยวิปยุตปัจจัยแก่รูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน. กุศลขันธ์ทั้งหลายที่เป็นปัจฉาชาต เป็นปัจจัยโดยวิปยุตปัจจัยแก่กายนี้ที่เป็นปุเรชาต". แต่ในสหชาตวิภังค์แห่งบทอัพยากฤต ตรัสไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ ขันธ์ทั้งหลายที่เป็นวิบาก-อัพยากฤตเป็นปัจจัยโดยวิปยุตปัจจัย แก่กฏัตตารูปทั้งหลาย. ขันธ์ทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยวิปยุตปัจจัยแก่หทัยวัตถุ หทัยวัตถุเป็นปัจจัย โดยวิปยุตปัจจัยแก่ขันธ์ทั้งหลาย" ดังนี้บ้าง. ส่วนที่เป็นปุเรชาต พึงทราบด้วยอำนาจวัตถุมีจักขุนทรีย์เป็นต้นเท่านั้น. ดังที่ตรัสไว้ว่า "จักขายตนะที่เป็นปุเรชาต เป็นปัจจัย โดยวิปยุตปัจจัยแก่จักขุวิญญาณ ฯลฯ กายายตนะที่เป็นปุเรชาต เป็นปัจจัยโดยวิปยุตปัจจัยแก่กายวิญญาณ. หทัยวัตถุเป็นปัจจัยโดยวิปยุตปัจจัย แก่ขันธ์ทั้งหลายที่เป็นวิบากอัพยากฤต ที่เป็นกิริยาอัพยากฤต

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๑๙๔, ๑๙๕.

ฯลฯ หทัยวัตถุเป็นปัจจัยโดยวิปยุตปัจจัยแก่กุศลขันธ์ทั้งหลาย ฯลฯ หทัยวัตถุเป็นปัจจัยโดยวิปยุตปัจจัยแก่อกุศลขันธ์ทั้งหลาย" ดังนี้.

อธิบายคำว่า อัตถิปัจจัย

๖๑๔. ปจฺจุปฺปนฺนลกฺขเณน อตฺถิภาเวน ตาทิสสฺเสว ธมฺมสฺส อุปตฺถมฺภกตฺเตน อุปการโก ธมฺโม อตฺถิปจฺจโย. ตสฺส อรูปกฺขนฺธมหาภูตนามรูปจิตฺตเจตสิกมหาภูต-อายตนวตฺถุวเสน สตฺตธา มาติกา นิกฺขิตฺตา. ยถาห "จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย, จตฺตาโร มหาภูตา, โอกฺกนฺติกฺขเณ นามรูปํ อญฺญมญฺญํ, จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ, มหาภูตา อุปาทายรูปานํ[1] จกฺขายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ฯเปฯ กายายตนํ ฯเปฯ รูปายตนํ ฯเปฯ

๖๑๔. ธรรมที่อุดหนุน โดยความเป็นธรรมค้ำจุนซึ่งธรรม เป็นเช่นเดียวกันนั้นแล โดยความที่มีอยู่ อันมีลักษณะเป็นปัจจุบัน ชื่อว่า อัตถิปัจจัย. มาติกาแห่งอัตถิปัจจัยนั้น ทรงวางไว้ ๗ อย่าง คือ อรูปขันธ์ มหาภูต นามรูป จิตเจตสิก มหาภูตรูป อายตนะ และหทัยวัตถุ. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูป เป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่กันและกัน มหาภูตทั้ง ๔ เป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่กันและกัน นามรูป เป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่กันและกันในขณะก้าวลงสู่ครรภ์ ธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลาย เป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่รูปทั้งหลาย ที่มีจิตเป็น

[1] ฉ. อุปาทารูปานํ.

โผฏฺฐพฺพายตนํ กายวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย. รูปายตนํ ฯเปฯ โผฏฺฐพฺพายตนํ มโนธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ. ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ ปวตฺตนฺติ[๑] ตํ รูปํ มโนธาตุยา จ มโนวิญฺญาณธาตุยา จ ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๒]

สมุฏฐาน. มหาภูตรูปทั้งหลาย เป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่อุปาทายรูปทั้งหลาย จักขายตนะ เป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น ฯลฯ กายายตนะ ฯลฯ รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น. รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่มโนธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น. มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้น เป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่มโนธาตุ แก่มโนวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนวิญญาณธาตุนั้น" แล.

ปญฺหาวาเร ปน สหชาตํ ปุเรชาตํ ปจฺฉาชาตํ อาหารํ อินฺทฺริยนฺติปิ[๓]

แต่ในปัญหาวาระ ทรงวางมาติกาไว้อีก คือ สหชาต ปุเรชาต ปัจฉาชาต

---

๑ ฉ. วตฺตนฺติ.

๒ อภิ. ป. ๔๐/๑๑.

๓ อภิ. ป. ๔๐/๑๙๖.

นิกฺขิปิตฺวา สหชาเต ตาว "เอโก ขนฺโธ ติณฺณนฺนํ ขนฺธานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย"ติอาทินา[๑] นเยน นิทฺเทโส กโต, ปุเรชาเต ปุเรชาตานํ จกฺขาทีนํ วเสน นิทฺเทโส กโต, ปจฺฉาชาเต ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส ปจฺฉาชาตานํ จิตฺตเจตสิกานํ ปจฺจยวเสน นิทฺเทโส กโต, อาหารินฺทฺริเยสุ "กพฬิงฺกาโร อาหาโร อิมสฺส กายสฺส อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย, รูปชีวิตินฺทฺริยํ กฏตฺตารูปานํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ เอวํ นิทฺเทโส กโตติ.

อาหาร อินทรีย์ แล้วทรงทำนิเทศในสหชาต ก่อน โดยนัยมีอาทิว่า "ขันธ์ ๑ เป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่ขันธ์ ๓ และแก่รูปทั้งหลายอันมีขันธ์ ๓ นั้น เป็นสมุฏฐาน" ดังนี้, ทรงทำนิเทศในปุเรชาต ด้วยอำนาจแห่งอายตนะมีจักขุเป็นต้น ซึ่งเป็นปุเรชาต-ธรรม, ทรงทำนิเทศในปัจฉาชาต ด้วยอำนาจที่กายนี้อันเป็นปุเรชาต เป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิกทั้งหลาย อันเป็นปัจฉาชาต, ทรงทำนิเทศในอาหารและอินทรีย์ อย่างนี้ว่า "กพฬิงการาหารเป็นปัจจัยโดยอัตถิ-ปัจจัยแก่กายนี้ รูปชีวิตินทรีย์เป็นปัจจัยโดยอัตถิปัจจัยแก่กฏัตตารูปทั้งหลาย" ดังนี้แล.

อธิบายคำว่า นัตถิปัจจัย

๖๑๕. อตฺตโน อนนฺตรา อุปฺปชฺช-มานานํ อรูปธมฺมานํ ปวตฺติโอกาสทาเนน อุปการกา สมนนฺตรนิรุทฺธา อรูปธมฺมา

๖๑๕. อรูปธรรมทั้งหลาย ที่ดับไปแล้วเป็นลำดับ ๆ เป็นธรรมอุดหนุนโดยการให้โอกาสเพื่อความเป็นไป แก่อรูปธรรม

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๑๙๕.

นตฺถิปจฺจโย. ยถาห "สมนนฺตรนิรุทฺธา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา ปจฺจุปฺปนฺนานํ[1] จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ นตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ.[2]

ทั้งหลายที่เกิดขึ้นในลำดับของตน ชื่อว่า นัตถิปัจจัย. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ธรรม คือ จิต และเจตสิกทั้งหลายที่ดับไปแล้วเป็นลำดับ ๆ เป็นปัจจัยโดยนัตถิปัจจัยแก่ธรรม คือ จิต และเจตสิกทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน" ดังนี้.

อธิบายคำว่า วิคตปัจจัย

เต เอว วิคตภาเวน อุปการกตฺตา วิคตปจฺจโย. ยถาห "สมนนฺตรวิคตา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา ปจฺจุปฺปนฺนานํ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ วิคตปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ.[2]

นัตถิปัจจัยธรรมเหล่านั้นแหละ ชื่อว่า วิคตปัจจัย เพราะความเป็นธรรมอุดหนุน โดยความเป็นธรรมที่ปราศจากไป. ดังที่พระผู้พระภาคตรัสไว้ว่า "ธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลายที่ปราศจากไปเป็นลำดับ ๆ เป็นปัจจัยโดยวิคตปัจจัย แก่ธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน" ดังนี้.

อธิบายคำว่า อวิคตปัจจัย

อตฺถิปจฺจยธมฺมา เอว จ อวิคตภาเวน อุปการกตฺตา อวิคตปจฺจโยติ

ก็อัตถิปัจจัยธรรมทั้งหลายนั้นแล พึงทราบว่า ชื่อว่า อวิคตปัจจัย เพราะความ

---

[1] ฉ. ปฏุปฺปนฺนานํ.
[2] อภิ. ป. ๔๐/๑๒.

เวทิตพฺพา. เทสนาวิลาเสน ปน ตถา วิเนตพฺพเวเนยฺยวเสน วา อยํ ทุโก วุตฺโต, อเหตุกทุกํ วตฺวาปิ เหตุวิปฺปยุตฺตทุโก วิยาติ.

เป็นธรรมอุดหนุน โดยความเป็นธรรมไม่ปราศจากไป. อนึ่ง ทุกะนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสด้วยเทศนาวิลาศ (ความยักเยื้องแห่งเทศนา)บ้าง ด้วยอำนาจเวไนยสัตว์ที่จะพึงทรงนำไปให้วิเศษ โดยวิธีนั้นบ้าง เหมือนดังเหตุวิปยุตทุกะ แม้ได้ตรัสอเหตุกทุกะแล้ว ก็ยังตรัสอีก ฉะนี้แล.

อวิชฺชาปจฺจยาสงฺขารปทวิตฺถารกถา

กถาโดยพิสดารแห่งบทว่า
สังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

๖๑๖. เอวมิเมสุ จตุวีสติยา ปจฺจเยสุ อยํ อวิชฺชา,

ปจฺจโย โหติ ปุญฺญานํ
ทุวิธาเนกธา ปน
ปเรสํ ปจฺฉิมานํ สา
เอกธา ปจฺจโย มตาติ.

๖๑๖. ในบรรดาปัจจัย ๒๔ ดังกล่าวมานี้ อวิชชานี้

เป็นปัจจัยสองอย่างแก่ปุญญาภิสังขาร แต่เป็นปัจจัยหลายอย่าง แก่อปุญญาภิสังขารอื่น อวิชชานั้นท่านว่า เป็นปัจจัยอย่างเดียว แก่อเนญชาภิสังขารสุดท้ายแล.

ตตฺถ ปุญฺญานํ ทุวิธาติ อารมฺมณ- ปจฺจเยน จ อุปนิสฺสยปจฺจเยน จาติ เทฺวธา ปจฺจโย โหติ. สา หิ อวิชฺชํ ขยโต วยโต สมฺมสนกาเล กามาวจรานํ ปุญฺญาภิสงฺขารานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย โหติ. อภิญฺญาจิตฺเตน สโมหจิตฺตชานนกาเล รูปาวจรานํ. อวิชฺชาสมติกฺกมตฺถาย ปน ทานาทีนิ เจว กามาวจรปุญฺญกิริยาวตฺถูนิ ปูเรนฺตสฺส รูปาวจรชฺฌานานิ จ อุปฺปาเทนฺตสฺส ทฺวินฺนมฺปิ เตสํ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย โหติ. ตถา อวิชฺชาสมฺมูฬฺหตฺตา กามภวรูปภวสมฺปตฺติโย ปฏฺเฐตฺวา[1] ตาเนว ปุญฺญานิ กโรนฺตสฺส.

ในบรรดาธรรมเหล่านั้น คำว่า อวิชชาเป็นปัจจัยสองอย่างแก่ปุญญาภิสังขาร ความว่า เป็นปัจจัย ๒ อย่าง คือ โดยอารัมมณปัจจัย ๑ โดยอุปนิสสยปัจจัย ๑. จริงอยู่ อวิชชานั้น เป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัยแก่ปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจร ในกาลที่พิจารณาอวิชชาโดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป. เป็นปัจจัย โดยอารัมมณปัจจัยแก่ปุญญาภิสังขารฝ่ายรูปาวจร ในกาลที่รู้จิตอันมีโมหะด้วยอภิญญาจิต. แต่เมื่อบุคคลบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุฝ่ายกามาวจร มีการให้ทานเป็นต้น และยังฌานฝ่ายรูปาวจรให้เกิดขึ้น เพื่อประโยชน์แก่การก้าวล่วงเสียซึ่งอวิชชา ก็เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยแก่ปุญญาภิสังขารทั้ง ๒ อย่างนั้น. เมื่อบุคคลปรารถนาสมบัติในกามภพ และรูปภพแล้วทำบุญนั้นแหละ เพราะความเป็นผู้หลงไปด้วยอวิชชาอย่างนั้น ก็เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยเช่นเดียวกัน.

---

[1] ฉ. ปตฺเถตฺวา.

อเนกธา ปน ปเรสนฺติ อปุญฺญาภิสงฺขารานํ อเนกธา ปจฺจโย โหติ. กถํ ? เอสา หิ อวิชฺชํ อารพฺภ ราคาทีนํ อุปฺปชฺชนกาเล อารมฺมณปจฺจเยน, ครุํ กตฺวา อสฺสาทนกาเล อารมฺมณาธิปติ-อารมฺมณูปนิสฺสเยหิ, อวิชฺชาสมฺมูฬฺหสฺส อนาทีนวทสฺสาวิโน ปาณาติปาตาทีนิ กโรนฺตสฺส อุปนิสฺสยปจฺจเยน, ทุติย-ชวนาทีนํ อนนฺตรสมนนฺตรานนฺตรูปนิสฺสยา-เสวนนตฺถิวิคตปจฺจเยหิ, ยงฺกิญฺจิ อกุสลํ กโรนฺตสฺส เหตุสหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสย-สมฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตปจฺจเยหีติ อเนกธา ปจฺจโย โหติ.

คำว่า แต่เป็นปัจจัยหลายอย่างแก่อปุญญาภิสังขารอื่น ความว่า เป็นปัจจัยหลายอย่างแก่อปุญญาภิสังขาร. เป็นปัจจัยอย่างไร ? ก็อวิชชานี้ เป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัย ในกาลที่กิเลสมีราคะเป็นต้นปรารภอวิชชาเกิดขึ้น เป็นปัจจัยโดยอารัมมณาธิปติปัจจัย และอารัมมณูปนิสสย-ปัจจัย ในกาลที่ทำอวิชชาให้เป็นอารมณ์ที่หนักหน่วงแล้วยินดี, สำหรับบุคคลผู้หลงพร้อมด้วยความไม่รู้ไม่เห็นโทษกระทำบาป-กรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัย, เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย อนันตรูปนิสสยปัจจัย อาเสวนปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย แห่งชวนจิต มีชวนจิตดวงที่ ๒ เป็นต้นไป, เมื่อบุคคลทำอกุศลอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย เป็นปัจจัยหลายอย่างด้วยประการฉะนี้ แล.

ปจฺฉิมานํ สา เอกธา ปจฺจโย มตาติ อเนญฺชาภิสงฺขารานํ อุปนิสฺสยปจฺจเยเนว เอกธา ปจฺจโย มตา. โส ปนสฺสา อุปนิสฺสยภาโว ปุญฺญาภิสงฺขาเร วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพติ.

คำว่า อวิชชานั้นท่านกล่าวว่า เป็นปัจจัยอย่างเดียวแก่อเนญชาภิสังขารข้อสุดท้าย ความว่า ท่านกล่าวว่า เป็นปัจจัยอย่างเดียวโดยอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น แก่อเนญชาภิสังขาร. ก็ความที่อวิชชานั้นเป็นอุปนิสสยปัจจัยนั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในปุญญาภิสังขารนั้นแหละ ฉะนี้แล.

อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร

๖๑๗. เอตฺถาห, กิมฺปนายเมกาว อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโย, อุทาหุ อญฺเญปิ ปจฺจยา สนฺตีติ. กิมฺปเนตฺถ, ยทิ ตาว เอกาว, เอกการณวาโท อาปชฺชติ. อถ อญฺเญปิ สนฺติ, "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา"ติ เอกการณนิทฺเทโส นุปปชฺชตีติ, น นุปปชฺชติ. กสฺมา ? ยสฺมา

๖๑๗. ในอธิการนี้ มีผู้สงสัยกล่าวว่า ก็อวิชชานี้อย่างเดียวเท่านั้น เป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายหรือ หรือว่า มีปัจจัยแม้เหล่าอื่นอีก. เฉลยว่า ก็ในเรื่องนี้ จะมีข้อที่จะต้องกล่าวอะไรกัน ถ้าเบื้องต้นมีแต่อวิชชาอย่างเดียวเท่านั้น ก็ต้องเป็นพวกเอกการณวาทะ. ถ้ามีปัจจัยแม้เหล่าอื่น ก็จะไม่ปรากฏการแสดงเอกการณวาทะ ว่า "เพราะอวิชชา เป็นปัจจัยจึงมีสังขาร", (ท่านอาจารย์กล่าวต่อไปอีก ว่า)จะว่าไม่ปรากฏก็ไม่ใช่. เพราะเหตุไร ? เพราะว่า

คุณสมทบ สุคันธรส
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เอกํ น เอกโต อิธ
นาเนกมเนกโตปิ โน เอกํ
ผลมตฺถิ อตฺถิ ปน
เอกเหตุผลทีปเน อตฺโถ.

ผลอย่างเดียวเกิดแต่เหตุอย่างเดียว ไม่มีในโลกนี้ ผลหลายอย่างจะมีเพราะเหตุอย่างเดียวก็หาไม่ ผลอย่างเดียวจะมี แม้เพราะเหตุหลายอย่างก็หาไม่ แต่ยังมีข้อประสงค์ในการแสดงเหตุและผลข้อเดียวอยู่.

เอกโต หิ การณโต น อิธ กิญฺจิ เอกํ ผลมตฺถิ, น อเนกํ. นาปิ อเนเกหิ การเณหิ เอกํ. อเนเกหิ ปน การเณหิ อเนกเมว โหติ. ตถา หิ อเนเกหิ อุตุปฐวีพีชสลิลสงฺขาเตหิ การเณหิ อเนกเมว รูปคนฺธรสาทิองฺกุรสงฺขาตํ[๑] ผลมุปฺปชฺชมานํ ทิสฺสติ. ยํ ปเนตํ "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺ"ติ เอเกกเหตุผลทีปนํ กตํ, ตตฺถ อตฺโถ อตฺถิ, ปโยชนํ วิชฺชติ.

ขยายความว่า ในโลกนี้ ผลอย่างเดียวอะไร ๆ จะมีเพราะเหตุแต่อย่างเดียวก็หาไม่, ผลหลายอย่างจะมีเพราะเหตุอย่างเดียวก็หาไม่. ผลอย่างเดียวจะมีเพราะแม้เหตุหลายอย่างก็หาไม่. แต่ว่าผลหลายอย่างนั้นเอง ย่อมมีเพราะเหตุหลายอย่าง. จริงอย่างนั้น ผลที่เกิดขึ้นกล่าวคือหน่อมีรูปกลิ่นและรสเป็นต้น หลายอย่างทีเดียว ย่อมมีเพราะเหตุหลายอย่างกล่าวคือ อุตุ แผ่นดิน พืช และน้ำ. แต่มีข้อประสงค์ คือประโยชน์ในข้อที่ทรงทำการแสดงเหตุและผล แต่ละอย่างว่า "เพราะ

---

[๑] ฉ. รูปคนฺธรสาทิกํ.

อวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ" ดังนี้.

ภควา หิ กตฺถจิ ปธานตฺตา กตฺถจิ ปากฏตฺตา กตฺถจิ อสาธารณตฺตา เทสนาวิลาสสฺส จ เวเนยฺยานญฺจ อนุรูปโต เอกเมว เหตุํ วา ผลํ วา ทีเปติ. "ผสฺสปจฺจยา เวทนา"ติ[1] หิ ปธานตฺตา เอกเมว เหตุํ ผลญฺจาห[2] ผสฺโส หิ เวทนาย ปธานเหตุ ยถาผสฺสํ เวทนาววฏฺฐานโต. เวทนา จ ผสฺสสฺส ปธานผลํ ยถาเวทนํ ผสฺสววฏฺฐานโต. "เสมฺหสมุฏฺฐานา อาพาธา"ติ[3] ปากฏตฺตา เอกํ เหตุมาห. ปากโฏ หิ เอตฺถ เสมฺโห, น กมฺมาทโย. "เย เกจิ ภิกฺขเว อกุสลา ธมฺมา, สพฺเพ เต อโยนิโสมนสิการมูลกา"ติ อสาธารณตฺตา เอกํ เหตุมาห. อสาธารโณ

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเหตุบ้าง ผลบ้าง แต่อย่างเดียวเท่านั้น โดยสมควรแก่เทศนาวิลาศ และแก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย เพราะในพระบาลีบางแห่งมีเหตุและผลเป็นประธาน ในพระบาลีบางแห่งมีเหตุและผลชัดเจน ในพระบาลีบางแห่งมีเหตุและผลไม่ทั่วไป. ก็พระองค์ตรัสเหตุ และผลอย่างเดียวเท่านั้น เพราะความมีเหตุและผลเป็นประธาน เช่นตรัสว่า "เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา". จริงอยู่ ผัสสะ เป็นเหตุเป็นประธานแห่งเวทนา เพราะกำหนดเวทนาตามควรแก่ผัสสะ. และเวทนาก็เป็นผลอันเป็นประธานแห่งผัสสะ เพราะกำหนดผัสสะตามควรแก่เวทนา. พระองค์ตรัสเหตุ

---

[1] สํ. นิ. ๑๖/๑.

[2] ฉ. เหตุผลมาห.

[3] องฺ. ทสก. ๒๔/๑๑๗.

หิ อโยนิโสมนสิกาโร อกุสลานํ สาธารณานิ วตฺถารมฺมณาทีนีติ. ตสฺมา อยมิธ อวิชฺชา วิชฺชมาเนสุปิ อญฺเญสุ วตฺถารมฺมณสหชาตธมฺมาทีสุ สงฺขาร-การเณสุ "อสฺสาทานุปสฺสิโน ตณฺหา ปวฑฺฒตี"ติ[๑] จ "อวิชฺชาสมุทยา อาสวสมุทโย"ติ[๒] จ วจนโต อญฺเญสมฺปิ ตณฺหาทีนํ สงฺขารเหตูนํ สงฺขารเหตูติ ปธานตฺตา "อวิทฺวา ภิกฺขเว อวิชฺชาคโต ปุญฺญาภิสงฺขารมฺปิ อภิสงฺขโรตี"ติ ปากฏตฺตา อสาธารณตฺตา จ สงฺขารานํ เหตุภาเวน ทีปิตาติ เวทิตพฺพา. เอเตเนว จ เอเกกเหตุผลทีปนปริหาร-วจเนน สพฺพตฺถ เอเกกเหตุผลทีปเน ปโยชนํ เวทิตพฺพนฺติ.

ข้อเดียว เพราะเป็นเหตุชัดเจน เช่นว่า "อาพาธทั้งหลายมีเสมหะเป็นสมุฏฐาน". ก็ในพระบาลีนี้ เสมหะเป็นเหตุชัดเจน หาใช่เหตุอื่นมีกรรมเป็นต้นไม่. พระองค์ตรัสเหตุข้อเดียว เพราะเป็นเหตุไม่ทั่วไป เช่นว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง อกุศลธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีอโยนิโสมนสิการเป็นมูล" ดังนี้. จริงอยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายมีอโยนิโส-มนสิการเป็นเหตุไม่ทั่วไป มีวัตถุและอารมณ์เป็นต้นเป็นเหตุทั่วไป ฉะนี้แล. เพราะเหตุนั้น ในที่นี้ อวิชชานี้ แม้เมื่อมีเหตุแห่งสังขารอื่น ๆ เป็นต้นว่า วัตถุอารมณ์และสหชาตธรรมอยู่ ก็พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดง โดยความเป็นเหตุแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะความเป็นประธานว่า เป็นเหตุแห่งสังขาร บรรดาเหตุแห่งสังขารทั้งหลายมีตัณหาเป็นต้น แม้เหล่าอื่น

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๑๐๒.
[๒] ม. มู. ๑๒/๑๐๑.

โดยพระบาลีว่า "ตัณหาย่อมพอกพูนแก่บุคคลผู้คอยตามเห็นแต่ส่วนที่น่ายินดี" ดังนี้ และโดยพระบาลีว่า "เพราะอวิชชาเกิดขึ้นอาสวะจึงเกิดขึ้น" ดังนี้ และเพราะความเป็นเหตุชัดเจนเป็นเหตุไม่ทั่วไป เช่นว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนเขลาตกอยู่ในอวิชชาย่อมปรุงแต่งปุญญาภิสังขารบ้าง" ดังนี้. ก็ด้วยการกล่าวคำเฉลย การกำหนดแสดงเหตุและผลแต่ละอย่างนี่แหละ พึงทราบว่าเป็นประโยชน์ในการแสดงเหตุและผลแต่ละอย่างทุกแห่งไป ฉะนี้แล.

๖๑๘. เอตฺถาห, เอวํ สนฺเตปิ เอกนฺตานิฏฺฐผลาย สาวชฺชาย อวิชฺชาย กถํ ปุญฺญาเนญฺชาภิสงฺขารปจฺจยตฺตํ ยุชฺชติ, น หิ นิมฺพพีชโต อุจฺฉุ อุปฺปชฺชตีติ. กถํ น ยุชฺชิสฺสติ. โลกสฺมึ หิ

๖๑๘. ในข้อนี้มีผู้สงสัยกล่าวว่า แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ ความที่อวิชชาซึ่งเป็นสาวัชธรรม มีผลอันไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียว เป็นปัจจัยแก่ปุญญาภิสังขาร และอเนญชาภิสังขารจะควรได้อย่างไร, เพราะอ้อย ย่อมเกิดจากพืชแห่งสะเดาไม่ได้แล. ตอบว่า จักไม่ควรได้อย่างไร. เพราะในโลก

วิรุทฺโธ จาวิรุทฺโธ จ
สทิสาสทิโส ตถา
ธมฺมานํ ปจฺจโย สิทฺโธ
วิปากา เอว เต จ น.

ธรรมทั้งหลาย มีปัจจัยที่สำเร็จแล้ว ผิดกันและไม่ผิดกัน อนึ่ง เหมือนกันและไม่เหมือนกัน ธรรมเหล่านั้นหาใช่จะเป็นวิบาก แต่อย่างเดียวไม่.

ธมฺมานํ หิ ฐานสภาวกิจฺจาทิวิรุทฺโธ จาวิรุทฺโธ จ ปจฺจโย โลเก สิทฺโธ. ปุริมจิตฺตํ หิ อปรจิตฺตสฺส ฐานวิรุทฺโธ ปจฺจโย, ปุริมสิปฺปาทิสิกฺขา จ ปจฺฉา ปวตฺตมานานํ สิปฺปาทิกิริยานํ. กมฺมํ รูปสฺส สภาววิรุทฺโธ ปจฺจโย, ขีราทีนิ จ ทธิอาทีนํ. อาโลโก จกฺขุวิญฺญาณสฺส กิจฺจวิรุทฺโธ, คุฬาทโย จ อาสวาทีนํ. จกฺขุรูปาทโย ปน จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ฐานาวิรุทฺธา ปจฺจยา. ปุริมชวนาทโย ปจฺฉิมชวนาทีนํ สภาวาวิรุทฺธา กิจฺจาวิรุทฺธา จ.

ขยายความต่อไปว่า ธรรมทั้งหลาย มีปัจจัยที่สำเร็จแล้วในโลกซึ่งผิดกันโดยฐาน สภาวะ และกิจเป็นต้น และไม่ผิดกันก็มี. จริงอยู่ จิตดวงแรกเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยฐานแก่จิตดวงอื่น, และการศึกษาศิลปะตอนต้นเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยฐานแก่การทำศิลปะเป็นต้น ที่เป็นไปในภายหลัง. กรรมเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยสภาวะ แก่รูป, และนมสดเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยสภาวะแก่นมส้มเป็นต้น. แสงสว่างเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยกิจแก่จักขุวิญญาณ, และน้ำอ้อยงบเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยกิจแก่น้ำดองเป็นต้น. ส่วนจักขุและรูปเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ไม่ผิดกันโดยฐาน แก่จักขุวิญญาณ

เป็นต้น. ชวนะแรกเป็นต้นเป็นปัจจัยที่ไม่ผิดกันโดยสภาวะ และไม่ผิดกันโดยกิจแก่ชวนจิตดวงหลังเป็นต้น.

ยถา จ วิรุทฺธาวิรุทฺธา ปจฺจยา สิทฺธา, เอวํ สทิสาสทิสาปิ. สทิสเมว หิ อุตุอาหารสงฺขาตํ รูปํ รูปสฺส ปจฺจโย โหติ, สาลีพีชาทีนิ จ สาลีผลาทีนํ. อสทิสมฺปิ รูปมรูปสฺส, อรูปญฺจ รูปสฺส ปจฺจโย โหติ, โคโลมาวิโลมวิสาณทธิติลปิฏฺฐาทีนิ จ ทุพฺพาภูตินกาทีนํ.[๑] เยสญฺจ ธมฺมานํ เต วิรุทฺธาวิรุทฺธสทิสาสทิสา ปจฺจยา, น เต ธมฺมา เตสํ ธมฺมานํ วิปากา เอว.

เหมือนอย่างว่า ปัจจัยที่ผิดกันและไม่ผิดกันสำเร็จแล้ว ฉันใด แม้ปัจจัยที่เหมือนกันและไม่เหมือนกันก็ฉันนั้น. จริงอยู่ รูปกล่าวคืออุตุและอาหาร ที่เหมือนกันนั้นเอง ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูป, และพืชแห่งข้าวสาลีเป็นต้น ก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่ผลข้าวสาลีเป็นต้น. แม้รูปที่ไม่เหมือนกัน ย่อมเป็นปัจจัยแก่อรูป และอรูปก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูป, อนึ่ง ขนโค ขนแกะ เขาสัตว์ นมส้ม งา และแป้งเป็นต้น ก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่หญ้าแพรกและตะไคร้. อนึ่ง ธรรมเหล่าใด มีธรรมเหล่านั้นเป็นปัจจัยที่ผิดกัน และไม่ผิด

[๑] โคโลมาวิโลมานิ ทุพฺพาย. อวีติ จ รตฺตา เอฬกา เวทิตพฺพา. วิสาณํ สรสฺส. ทธิติลปิฏฺฐคุฬานิ ภูตินกสฺส. เสวาลํ ตณฺฑุเลยฺยกสฺส ขรวฺหวา อสฺสตรสฺสาติ เอวมาทิ อาทิสทฺเทน สงฺคหิโตติ ฏีกา.

กัน ที่เหมือนกันและไม่เหมือนกัน ธรรมเหล่านั้น หาใช่เป็นวิบากของธรรมเหล่านั้นเท่านั้นไม่.

อิติ อยํ อวิชฺชา วิปากวเสน เอกนฺตานิฏฺฐผลา สภาววเสน จ[๑] สาวชฺชาปิ สมานา สพฺเพสมฺปิ เอเตสํ ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ ยถานุรูปํ ฐานกิจฺจสภาววิรุทฺธาวิรุทฺธปจฺจยวเสน สทิสาสทิสปจฺจยวเสน จ ปจฺจโย โหตีติ เวทิตพฺพา. โส จสฺสา ปจฺจยภาโว "ยสฺส หิ ทุกฺขาทีสุ อวิชฺชาสงฺขาตํ อญฺญาณํ อปฺปหีนํ โหติ, โส ทุกฺเข ตาว ปุพฺพนฺตาทีสุ จ อญฺญาเณน สํสารทุกฺขํ สุขสญฺญาย คเหตฺวา ตสฺส เหตุภูเต ติวิเธปิ สงฺขาเร อารภตี"ติอาทินา นเยน วุตฺโตเยว.

อวิชชานี้ ดังกล่าวมานี้ มีผลไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียว ด้วยอำนาจแห่งวิบาก แม้เป็นสาวัชชะ(ประกอบด้วยโทษ) ด้วยอำนาจแห่งสภาวะ ก็พึงทราบว่า เป็นปัจจัยตามควร แก่ปุญญาภิสังขารเป็นต้นเหล่านี้ทั้งหมด ด้วยอำนาจปัจจัยที่ผิดกันและไม่ผิดกันโดยฐาน กิจ และสภาวะ และด้วยอำนาจปัจจัยที่เหมือนกัน และไม่เหมือนกัน. ก็ความที่อวิชชานี้เป็นปัจจัยนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วทีเดียว โดยนัยมีอาทิว่า "ก็บุคคลใดยังมิได้ละอัญญาณ (ความไม่รู้) กล่าวคืออวิชชาในสัจจะทั้ง ๔ มีทุกข์เป็นต้น, บุคคลนั้น โดยเหตุที่ไม่รู้ในทุกข์และในธรรมมีขันธ์ส่วนอดีตเป็นต้นก่อน ย่อมยึดถือสังสารทุกข์โดยสำคัญว่า เป็นสุข แล้ว

[๑] สี. อิ. ม. สภาววเสน.

ปรารภสังขารทั้ง ๓ อย่างอันเป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั้น" แล.

๖๑๙. อปิจ อยํ อญฺโญปิ ปริยาโย :

๖๑๙. อนึ่ง ยังมีปริยายแม้อื่น ดัง-ต่อไปนี้ :

จุตูปปาเต สํสาเร
สงฺขารานญฺจ ลกฺขเณ
โย ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน-
ธมฺเมสุ จ วิมุยฺหติ.
อภิสงฺขโรติ โส เอเต
สงฺขาเร ติวิเธ ยโต
อวิชฺชา ปจฺจโย เตสํ
ติวิธานมยํ ตโตติ.

บุคคลใด ย่อมหลงใหลในการจุติและการอุปบัติ ในสงสาร ในลักษณะแห่งสังขาร และในปฏิจจสมุปบันธรรมทั้งหลาย. เพราะเหตุที่ บุคคลนั้นย่อมปรุงแต่งสังขารทั้ง ๓ อย่างนี้ ฉะนั้น อวิชชานี้ จึงเป็นปัจจัยแก่อภิสังขารทั้ง ๓ อย่างนั้น ดังนี้.

กถํ ปน โย เอเตสุ วิมุยฺหติ, โส ติวิเธเปเต สงฺขาเร กโรตีติ เจ. จุติยา ตาว วิมุโฬฺห "สพฺพตฺถ ขนฺธานํ เภโท มรณ"นฺติ จุตึ อคฺคณฺหนฺโต "สตฺโต มรติ, สตฺตสฺส เทหนฺตร-สงฺกมน"นฺติอาทีนิ วิกปฺเปติ.

หากจะมีคำถามว่า ก็บุคคลใดหลงใหลในธรรมเหล่านี้ บุคคลนั้น ย่อมสร้างสังขารทั้ง ๓ อย่างนี้ เป็นอย่างไร ? ดังนี้. ตอบว่า เบื้องต้น บุคคลผู้หลงใหลในการจุติ เมื่อไม่ถือเอาการจุติว่า "ความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลายในภพทั้งปวง ชื่อว่า

มรณะ" ดังนี้ ย่อมกำหนดเหตุเป็นต้นว่า "สัตว์ย่อมตาย การเคลื่อนย้ายไปสู่กายอื่นของสัตว์" ดังนี้.

อุปปาเต วิมูโฬฺห "สพฺพตฺถ ขนฺธานํ ปาตุภาโว ชาตี"ติ อุปปาตํ อคฺคณฺหนฺโต "สตฺโต อุปปชฺชติ, สตฺตสฺส นวสรีรปาตุภาโว"ติอาทีนิ วิกปฺเปติ.

ผู้ที่หลงใหลในการอุปบัติ เมื่อไม่ถือเอาการอุปบัติว่า "ความปรากฏแห่งขันธ์ทั้งหลายในภพทั้งปวงเป็นชาติ" ย่อมกำหนดเหตุเป็นต้นว่า "สัตว์ย่อมเกิดขึ้น ความปรากฏแห่งร่างใหม่ของสัตว์" ดังนี้.

สํสาเร วิมูโฬฺห โย เอส

ผู้ที่หลงใหลในสงสาร เมื่อไม่ถือเอาสงสารอย่างที่ท่านพรรณนาไว้อย่างนี้ว่า

"ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏิ
ธาตุอายตนาน จ
อพฺโพจฺฉินฺนํ วตฺตมานา
'สํสาโร'ติ ปวุจฺจตี"ติ :

"ลำดับแห่งขันธ์ ธาตุ และอายตนะ
เป็นไปไม่ขาดสาย เรียกว่า
'สงสาร" ดังนี้ :

เอวํ วณฺณิโต สํสาโร, ตํ เอวํ อคฺคณฺหนฺโต "อยํ สตฺโต อสฺมา โลกา ปรํ โลกํ คจฺฉติ, ปรสฺมา โลกา อิมํ โลกมาคจฺฉตี"ติอาทีนิ วิกปฺเปติ.

ย่อมกำหนดเหตุมีอาทิว่า "สัตว์นี้ไปสู่โลกอื่นจากโลกนี้ มาสู่โลกนี้จากโลกอื่น" ดังนี้.

สงฺขารานํ ลกฺขเณ วิมุโฬฺห สงฺขารานํ สภาวลกฺขณํ สามญฺญลกฺขณญฺจ อคฺคณฺหนฺโต สงฺขาเร อตฺตโต อตฺตนิยโต ธุวโต สุภโต สุขโต จ วิกปฺเปติ.

ผู้ที่หลงใหลในลักษณะแห่งสังขาร เมื่อไม่ถือเอาสภาวลักษณะ และสามัญลักษณะแห่งสังขาร ย่อมกำหนดสังขารทั้งหลายว่าเป็นอัตตา ว่าเป็นของเนื่องด้วยอัตตา ว่ายั่งยืน ว่างาม ว่าเป็นสุข.

ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธมฺเมสุ วิมุโฬฺห อวิชฺชาทีหิ สงฺขาราทีนํ ปวตฺตึ อคฺคณฺหนฺโต "อตฺตา ชานาติ วา, น ชานาติ วา, โส เอว กโรติ จ กาเรติ จ. โส เอว[๑] ปฏิสนฺธิยํ อุปปชฺชติ, ตสฺส อณุอิสฺสราทโย กลลาทิภาเวน สรีรํ สณฺฐเปนฺตา อินฺทฺริยานิ สมฺปาเทนฺติ. โส อินฺทฺริยสมฺปนฺโน ผุสติ, เวทิยติ, ตณฺหิยติ, อุปาทิยติ, ฆฏิยติ. โส ปุน ภวนฺตเร ภวตี"ติ วา "สพฺเพ สตฺตา นิยติสงฺคติภาวปริณตา"ติ[๒] วา วิกปฺเปติ.

ผู้ที่หลงใหล ในปฏิจจสมุปบันธรรมทั้งหลาย เมื่อไม่ถือเอาความเป็นไปแห่งสังขารเป็นต้น เพราะอวิชชาเป็นต้น ย่อมกำหนดว่า "อัตตาย่อมรู้บ้าง ไม่รู้บ้าง, อัตตานั้นนั่นแล ย่อมทำเอง และใช้ให้ผู้อื่นทำ. อัตตานั้นแล เกิดในปฏิสนธิ, อณู และพระอิศวรเป็นต้น ตั้งสรีระโดยความเป็นกลละเป็นต้นแก่อัตตานั้น ยังอินทรีย์ทั้งหลายให้ถึงพร้อม. อัตตานั้นถึงพร้อมด้วยอินทรีย์แล้ว ย่อมถูกต้อง ย่อมเสวย ย่อมอยาก ย่อมยึดถือ ย่อมพากเพียร. อัตตานั้น ย่อมมีในภพอื่นอีกต่อไป" ดังนี้บ้าง ว่า "สัตว์

---

[๑] ฉ. เอว-สทฺโท น ทิสฺสติ.

[๒] ที. สี. ๙/๗๐, สํ. ขนฺธ. ๑๗/๒๕๘.

ทั้งหลายทั้งปวง แปรเปลี่ยนไปตามภาวะด้วยความประชุมคือโชคดี โชคร้าย" ดังนี้บ้าง.

โส อวิชฺชาย อนุธีกโต เอวํ วิกปฺเปนฺโต ยถา นาม อนฺโธ ปรวิยํ วิจรนฺโต มคฺคมฺปิ อมคฺคมฺปิ ถลมฺปิ นินฺนมฺปิ สมมฺปิ วิสมมฺปิ ปฏิปชฺชติ, เอวํ ปุญฺญมฺปิ อปุญฺญมฺปิ อเนญฺชมฺปิ สงฺขารํ อภิสงฺขโรตีติ. เตเนตํ วุจฺจติ :

บุคคลนั้น ถูกอวิชชาทำให้เป็นคนมืดบอดแล้ว กำหนดใจอยู่อย่างนี้ ย่อมก่อสังขารเป็นบุญบ้าง ไม่เป็นบุญบ้าง เป็นอเนญชาบ้าง เหมือนดังคนตาบอดเมื่อเที่ยวไปบนแผ่นดิน ย่อมเดินถูกทางบ้าง ผิดทางบ้าง ที่เนินบ้าง ที่ลุ่มบ้าง ที่เรียบบ้าง ที่ขรุขระบ้าง ฉะนั้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวกถาประพันธ์นี้ไว้ว่า :

"ยถาปิ นาม ชจฺจนฺโธ
นโร อปริณายโก
เอกทา ยาติ มคฺเคน
อุมฺมคฺเคนาปิ เอกทา.
สํสาเร สํสรํ พาโล
ตถา อปริณายโก
กโรติ เอกทา ปุญฺญํ
อปุญฺญมฺปิ เอกทา.

"คนบอดแต่กำเนิด ไม่มีใครนำทาง บางครั้งก็เดินไปตามทางบ้าง บางครั้ง ก็เดินไปผิดทางบ้าง ฉันใด. คนพาล เมื่อท่องเที่ยวไปในสงสาร ไม่มีใครแนะนำ ก็เหมือนฉันนั้น บางครั้งก็ทำบุญบ้าง บางครั้งก็ทำบาปบ้าง. ก็เมื่อใด เขาจักรู้ธรรมแล้วตรัสรู้สัจจะ เมื่อนั้น เขาจักเป็น

ยทา จ ญตฺวา โส ธมฺมํ
สจฺจานิ อภิสเมสฺสติ
ตทา อวิชฺชูปสมา
อุปสนฺโต จริสฺสตี''ติ.

ผู้เข้าไปสงบ เพราะอวิชชาสงบ เที่ยวไป" ดังนี้.

อยํ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ ปทสฺมึ วิตฺถารกถามุขํ.[1]

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดาร ในบทว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารดังนี้.

สงฺขารปจฺจยาวิญฺญาณปทวิตฺถารกถา

กถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ

๖๒๐. สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณปเท : วิญฺญาณนฺติ จกฺขุวิญฺญาณาทิ ฉพฺพิธํ. ตตฺถ จกฺขุวิญฺญาณํ กุสลวิปากํ อกุสลวิปากนฺติ ทุวิธํ โหติ. ตถา โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณานิ. มโนวิญฺญาณํ กุสลากุสลวิปากา เทฺว มโนธาตุโย ติสฺโส อเหตุกมโน-

๖๒๐. จะกล่าวกถาโดยพิสดาร ในบทว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณต่อไป : คำว่า วิญญาณ ได้แก่ วิญญาณ ๖ อย่าง มีจักขุวิญญาณเป็นต้น. ในวิญญาณ ๖ อย่างนั้น จักขุวิญญาณมี ๒ อย่าง คือ เป็นกุศลวิบาก ๑ เป็นอกุศลวิบาก ๑. โสต-

---

[1] ฉ. วิตฺถารกถา.

วิญฺญาณธาตุโย อฏฺฐ สเหตุกานิ กามาวจรวิปากจิตฺตานิ ปญฺจ รูปาวจรานิ จตฺตาริ อรูปาวจรานีติ พาวีสติวิธํ โหติ. อิติ อิเมหิ ฉหิ วิญฺญาเณหิ สพฺพานิปิ พตฺตึส[๑] โลกิยวิปากวิญฺญาณานิ สงฺคหิตานิ โหนฺติ. โลกุตฺตรานิ ปน วฏฺฏกถาย น ยุชฺชนฺตีติ น คหิตานิ.

วิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ ก็มีอย่างละ ๒ เหมือนกัน. ส่วนมโนวิญญาณมี ๒๒ อย่าง คือ มโนธาตุ ๒ เป็นกุศลวิบาก และเป็นอกุศลวิบาก มโนวิญญาณธาตุ เป็นอเหตุกะ ๓ กามาวจร-วิบากจิต เป็นสเหตุกะ ๘ รูปาวจรวิบากจิต ๕ อรูปาวจรวิบากจิต ๔ ดังนี้. จึงเป็นอันรวมวิบากวิญญาณฝ่ายโลกิยะแม้ทั้งหมด เข้ากับวิญญาณ ๖ ดังกล่าวมานี้ได้ ๓๒. ส่วนวิญญาณฝ่ายโลกุตระทั้งหลาย ไม่ควรในวัฏฏกถา เพราะเหตุนั้น จึงไม่ถือเอาไว้ด้วย.

ตตฺถ สิยา "กถํ ปเนตํ ชานิตพฺพํ อิทํ วุตฺตปฺปการกํ วิญฺญาณํ สงฺขารปจฺจยา โหตี"ติ. อุปจิตกมฺมาภาเว วิปากาภาวโต. วิปากํ เหตํ, วิปากญฺจ น อุปจิตกมฺมาภาเว อุปฺปชฺชติ. ยทิ อุปฺปชฺเชยฺย สพฺเพสํ สพฺพวิปากานิ อุปฺปชฺเชยฺยุํ, น จ

ในบทว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณนั้น จะพึงมีคำถามว่า "ก็ข้อนี้จะพึงรู้ได้อย่างไรว่า วิญญาณมีประการดัง-กล่าวมาแล้วนี้ มีเพราะสังขารเป็นปัจจัย" ดังนี้. ตอบว่า รู้ได้เพราะกรรมที่เข้าไปสั่งสมก็ไม่มี วิบากก็ไม่มี. จริงอยู่ วิญญาณนี้

---

[๑] ฉ. พาตฺตึส.

อุปฺปชฺชนฺตีติ ชานิตพฺพเมตํ สงฺขารปจฺจยา อิทํ วิญฺญาณํ โหตีติ.

เป็นวิบาก และวิบากจะไม่เกิดขึ้น ในเมื่อไม่มีกรรมที่เข้าไปสั่งสมไว้. ถ้าจะพึงเกิดขึ้นได้ไซร้ วิบากวิญญาณทั้งหมด จะพึงเกิดขึ้นแก่สัตว์ทุกจำพวก แต่ก็หาเกิดขึ้นไม่ เพราะเหตุนั้น ข้อนี้จึงพึงรู้ว่า วิญญาณนี้มีเพราะสังขารเป็นปัจจัยแล.

กตรสงฺขารปจฺจยา กตรํ วิญฺญาณนฺติ เจ. กามาวจรปุญฺญาภิสงฺขารปจฺจยา ตาว กุสลวิปากานิ ปญฺจ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ, มโนวิญฺญาเณ เอกา มโนธาตุ, เทฺว มโนวิญฺญาณธาตุโย, อฏฺฐ กามาวจรวิปากานีติ[1] โสฬส. ยถาห :

หากจะพึงมีคำถามว่า วิญญาณอะไร ย่อมมีเพราะสังขารอะไรเป็นปัจจัย ดังนี้. ตอบว่า เบื้องต้น วิญญาณ ๑๖ คือ จักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบาก ๕ ในมโนวิญญาณ มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๒ กามาวจรวิบากวิญญาณ ๘ ย่อมมีเพราะปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจร เป็นปัจจัย. ดังที่ตรัสไว้ว่า :

"กามาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ โหติ. โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณํ. วิปากา

"เพราะกุศลกรรมฝ่ายกามาวจรที่ได้กระทำไว้แล้ว สั่งสมไว้แล้ว จักขุวิญญาณ... โสตวิญญาณ... ฆานวิญญาณ... ชิวหาวิญญาณ...

[1] ฉ. กามาวจรมหาวิปากานีติ.

มโนธาตุ อุปฺปนฺนา โหติ. โสมนสฺสสหคตา มโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปนฺนา โหติ. อุเปกฺขาสหคตา มโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปนฺนา โหติ. โสมนสฺสสหคตา ญาณสมฺปยุตฺตา. โสมนสฺสสหคตา ญาณสมฺปยุตฺตา สสงฺขาเรน. โสมนสฺสสหคตา ญาณวิปฺปยุตฺตา. โสมนสฺสสหคตา ญาณวิปฺปยุตฺตา สสงฺขาเรน. อุเปกฺขาสหคตา ญาณสมฺปยุตฺตา. อุเปกฺขาสหคตา ญาณสมฺปยุตฺตา สสงฺขาเรน. อุเปกฺขาสหคตา ญาณวิปฺปยุตฺตา. อุเปกฺขาสหคตา ญาณวิปฺปยุตฺตา สสงฺขาเรนา"ติ[๑]

กายวิญญาณ ที่เป็นวิบากเกิดขึ้น. มโนธาตุ ที่เป็นวิบากเกิดขึ้น. มโนวิญญาณธาตุ ที่สหรคตด้วยโสมนัสเกิดขึ้น. มโนวิญญาณธาตุ ที่สหรคตด้วยอุเบกขาเกิดขึ้น. มโนวิญญาณธาตุ ที่สหรคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณเกิดขึ้น. มโนวิญญาณธาตุ ที่สหรคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณเกิดขึ้น โดยมีการชักจูง. ที่สหรคตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณเกิดขึ้น. ที่สหรคตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณเกิดขึ้น โดยมีการชักจูง. ที่สหรคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณเกิดขึ้น. ที่สหรคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง. ที่สหรคตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณเกิดขึ้น. ที่สหรคตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง" ดังนี้.

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๑๒๘, ๑๔๓.

รูปาวจรปุญฺญาภิสงฺขารปจฺจยา ปน ปญฺจ รูปาวจรวิปากานิ. ยถาห :

อนึ่ง เพราะปุญญาภิสังขารฝ่ายรูปาวจรเป็นปัจจัย จึงมีรูปาวจรวิบาก ๕. ดังที่ตรัสไว้ว่า :

"ตสฺเสว รูปาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ วิวิจฺเจว กาเมหิ ฯเปฯ ปฐมํ ฌานํ ฯเปฯ ปญฺจมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี"ติ[๑] เอวํ ปุญฺญาภิสงฺขารปจฺจยา เอกวีสติวิธํ วิญฺญาณํ โหติ.

"เพราะกุศลกรรม ฝ่ายรูปาวจรนั้นนั่นแหละ ที่ทำไว้แล้ว สั่งสมไว้แล้ว โยคาวจรบุคคลสงัดจากกาม ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌาน อันเป็นวิบากอยู่ ฯลฯ เข้าถึงปัญจมฌานอันเป็นวิบากอยู่" ดังนี้. เพราะปุญญาภิสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ ๒๑ อย่างด้วยประการฉะนี้.

อปุญฺญาภิสงฺขารปจฺจยา ปน อกุสลวิปากานิ ปญฺจ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ, เอกา มโนธาตุ เอกา มโนวิญฺญาณธาตูติ เอวํ สตฺตวิธํ วิญฺญาณํ โหติ. ยถาห :

อนึ่ง เพราะอปุญญาภิสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ ๗ อย่าง อย่างนี้ คือ อกุศลวิบาก ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๑. อย่างที่ตรัสไว้ว่า :

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๑๔๔.

"อกุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ โหติ. โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณํ. วิปากมโนธาตุ วิปากมโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปนฺนา โหติ"ติ๑.

"เพราะอกุศลกรรม ที่ได้กระทำไว้แล้ว สั่งสมไว้แล้ว จักขุวิญญาณ... โสตวิญญาณ... ฆานวิญญาณ... ชิวหาวิญญาณ... กายวิญญาณที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น. มโนธาตุอันเป็นวิบาก มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิบากจึงเกิดขึ้น" ดังนี้.

อเนญฺชาภิสงฺขารปจฺจยา ปน จตฺตาริ อรูปวิปากานีติ เอวํ จตุพฺพิธํ วิญฺญาณํ โหติ. ยถาห :

อนึ่ง เพราะอเนญชาภิสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ ๔ อย่าง อย่างนี้ คือวิบากฝ่ายอรูปาวจร ๔. อย่างที่ตรัสไว้ว่า :

"ตสฺเสว อรูปาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา อากาสานญฺจายตนสญฺญาสหคตํ ฯเปฯ วิญฺญาณญฺจายตนอากิญฺจญฺญายตนเนวสญฺญานาสญฺญายตนสญฺญาสหคตํ สุขสฺส จ ทุกฺขสฺส จ

"เพราะกุศลกรรม ฝ่ายอรูปาวจรนั้นนั่นแหละ ที่ได้กระทำไว้แล้ว สั่งสมไว้แล้ว โยคาวจรบุคคลจึงเข้าถึงจตุตถฌาน อันสหรคตด้วยอากาสานัญจายตนสัญญา เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง ฯลฯ อันสหรคตด้วยวิญญาณัญจายตนสัญญา

๑ อภิ. สํ. ๓๔/๑๗๓.

ปหานา จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี"ติ.[๑]

อากิญจัญญายตนสัญญา และเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุข และทุกข์ อันเป็นวิบากได้อยู่" ดังนี้.

แสดงความเป็นไปแห่งวิญญาณ

๖๒๑. เอวํ ยํสงฺขารปจฺจยา ยํ วิญฺญาณํ โหติ, ตํ ญตฺวา อิทานิสฺส เอวํ ปวตฺติ เวทิตพฺพา : สพฺพเมว หิ อิทํ ปวตฺติปฏิสนฺธิวเสน เทฺวธา ปวตฺตติ. ตตฺถ เทฺว ปญฺจวิญฺญาณานิ เทฺว มโนธาตุโย โสมนสฺสสหคตา อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตูติ อิมานิ เตรส ปญฺจโวการภเว ปวตฺติยํเยว ปวตฺตนฺติ. เสสานิ เอกูนวีสติ ตีสุ ภเวสุ ยถานุรูปํ ปวตฺติยมฺปิ ปฏิสนฺธิยมฺปิ ปวตฺตนฺติ.

๖๒๑. เพราะสังขารใดเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณใดอย่างนี้ บัณฑิตครั้นทราบสังขารนั้น วิญญาณนั้นแล้ว บัดนี้ พึงทราบความเป็นไปแห่งวิญญาณนั้น อย่างนี้ : ก็ วิญญาณนี้ทั้งหมดทีเดียวเป็นไป ๒ อย่าง คือปวัตติกาล และปฏิสนธิกาล. ในบรรดาวิญญาณเหล่านั้น วิญญาณ ๑๓ เหล่านี้ คือ ปัญจวิญญาณ ๒ มโนธาตุ ๒ มโนวิญญาณธาตุอันเป็นอเหตุกะที่สหรคตด้วยโสมนัส ๑ ย่อมเป็นไปในปวัตติกาลอย่างเดียวในปัญจโวการภพ (ภพแห่งสัตว์ผู้มีขันธ์ ๕). วิญญาณที่เหลือ ๑๙ ย่อมเป็นไป ทั้งในปวัตติกาล ทั้งในปฏิสนธิกาลตามควรในภพทั้ง ๓.

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๑๔๕.

คุณทองสุข จันทร์แสงสุก
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วิญญาณ ๑๓ เป็นไปในปวัตติกาล ในปัญจโวการภพ

กถํ ? กุสลวิปากานิ ตาว จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ ปญฺจ กุสลวิปาเกน อกุสลวิปาเกน วา นิพฺพตฺตสฺส ยถากฺกมํ ปริปากมุปคตินฺทฺริยสฺส จกฺขาทีนํ อาปาถคตํ อิฏฺฐํ วา อิฏฺฐมชฺฌตฺตํ วา รูปาทิมารมฺมณํ อารพฺภ จกฺขาทิปสาทํ นิสฺสาย ทสฺสนสวนฆายนสายนผุสนกิจฺจํ สาธยมานานิ ปวตฺตนฺติ. ตถา อกุสลวิปากานิ ปญฺจ. เกวลํ หิ เตสํ อนิฏฺฐํ อนิฏฺฐมชฺฌตฺตํ วา อารมฺมณํ โหติ. อยเมว วิเสโส. ทสาปิ เจตานิ นิยตทฺวารารมฺมณวตฺถุฏฺฐานานิ นิยตกิจฺจาเนว จ ภวนฺติ.

มีอธิบายอย่างไร ? คือ เบื้องต้นวิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบาก สำหรับสัตว์ผู้บังเกิดด้วยกุศลวิบากก็ดี อกุศลวิบากก็ดี ผู้มีอินทรีย์อันเข้าถึงความแก่กล้าตามลำดับ ย่อมปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้นอันเป็นอิฏฐารมณ์ หรืออิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ซึ่งมาสู่คลองแห่งจักขุเป็นต้น อาศัยประสาท มีจักขุประสาทเป็นต้นให้สำเร็จกิจคือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส และการสัมผัสเป็นไป. วิญญาณ ๕ ที่เป็นอกุศลวิบากก็เป็นเช่นเดียวกัน. ก็วิญญาณที่เป็นอกุศลวิบากเหล่านั้น ย่อมมีอารมณ์ที่เป็นอนิฏฐารมณ์ หรือที่เป็นอนิฏฐมัชฌัตตารมณ์อย่างเดียว. ความแปลกกันดังนี้เท่านั้น. ก็วิญญาณทั้ง ๑๐ เหล่านี้ ย่อมมีทวาร อารมณ์ วัตถุ และฐานที่แน่นอน และมีกิจที่แน่นอนเหมือนกัน.

ตโต กุสลวิปากานํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อนนฺตรา กุสลวิปากา มโนธาตุ เตสํเยว อารมฺมณํ อารพฺภ หทยวตฺถุํ นิสฺสาย สมฺปฏิจฺฉนกิจฺจํ สาธยมานา ปวตฺตติ. ตถา อกุสลวิปากานํ อนนฺตรา อกุสลวิปากา. อิทญฺจ ปน ทฺวยํ อนิยตทฺวารารมฺมณํ นิยตวตฺถุฏฺฐานํ นิยตกิจฺจญฺจ โหติ.

ต่อจากนั้น มโนธาตุที่เป็นกุศลวิบาก ในลำดับแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น ที่เป็นกุศล-วิบาก ย่อมปรารภอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละ อาศัยหทัยวัตถุให้สำเร็จกิจ คือ สัมปฏิจฉนะ เป็นไป. มโนธาตุที่เป็นอกุศลวิบากในลำดับแห่งจักขุ-วิญญาณเป็นต้น ที่เป็นอกุศลวิบาก ก็เป็นไปเหมือนอย่างนั้น. ก็แลวิญญาณทั้ง ๒ นี้ (คือมโนธาตุที่เป็นกุศลวิบาก ๑ ที่เป็นอกุศล-วิบาก ๑) ย่อมมีทวาร และอารมณ์ที่ไม่แน่นอน มีวัตถุและฐานที่แน่นอน และมีกิจแน่นอน.

โสมนสฺสสหคตา ปน อเหตุกมโน-วิญฺญาณธาตุ กุสลวิปากมโนธาตุยา อนนฺตรา ตสฺสาเยว อารมฺมณํ อารพฺภ หทยวตฺถุํ นิสฺสาย สนฺตีรณกิจฺจํ สาธยมานา ฉสุ ทฺวาเรสุ พลวารมฺมเณ กามาวจรสตฺตานํ เยภุยฺเยน โลภสมฺปยุตฺตชวนาวสาเน ภวงฺควีถึ ปจฺฉินฺทิตฺวา ชวเนน

ส่วนมโนวิญญาณธาตุ อันเป็นอเหตุกะสหรคตด้วยโสมนัส ปรารภอารมณ์ของมโนธาตุอันเป็นกุศลวิบากนั่นเอง ในลำดับแห่งมโนธาตุอันเป็นกุศลวิบาก อาศัยหทัยวัตถุให้สำเร็จกิจ คือสันตีรณะตัดวิถีแห่งภวังค์ในที่สุด แห่งชวนจิตที่สัมปยุตด้วยโลภะโดยมากของกามาวจรสัตว์ ในอารมณ์ที่มี

คหิตารมฺมเณ ตทารมฺมณวเสน จ สกึ วา ทฺวิกฺขตฺตุํ วา ปวตฺตตีติ มชฺฌิมฏฺฐกถายํ วุตฺตํ. อภิธมฺมฏฺฐกถายํ- ปน ตทารมฺมเณ เทฺว จิตฺตวารา อาคตา. อิทํ ปน จิตฺตํ ตทารมฺมณนฺติ จ ปิฏฺฐิภวงฺคนฺติ จาติ เทฺว นามานิ ลภติ. อนิยตทฺวารารมฺมณํ นิยตวตฺถุกํ อนิยตฏฺฐานกิจฺจญฺจ โหตีติ. เอวํ ตาว เตรส ปญฺจโวการภเว ปวตฺติยํเยว[1] ปวตฺตนฺตีติ เวทิตพฺพานิ.

กำลังในทวารทั้ง ๖ เป็นไปวาระเดียวบ้าง ๒ วาระบ้าง ด้วยอำนาจตทารมณ์ในอารมณ์ที่ชวนะรับแล้ว ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถามัชฌิมนิกายไว้ดังนี้. ส่วนในอรรถกถาพระอภิธรรม วาระแห่งจิตมาเป็น ๒ วาระในตทารมณ์. ก็จิตนี้ ย่อมได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ ตทารมณ์ ๑ ปิฏฐิภวังค์(มีภวังค์ดวงหลัง) ๑. เป็นจิตมีทวารและอารมณ์ไม่แน่นอน มีวัตถุแน่นอน และมีฐานและกิจไม่แน่นอน ฉะนี้แล. วิญญาณ ๑๓ พึงทราบว่า เป็นไปในปวัตติกาลอย่างเดียว ในปัญจโวการภพอย่างนี้ก่อน.

วิญญาณ ๑๙ เป็นไปในปวัตติกาล และปฏิสนธิกาล ในภพทั้ง ๓

เสเสสุ เอกูนวีสติยา[2] น กิญฺจิ อตฺตโน อนุรูปาย ปฏิสนฺธิยา น

ในบรรดาวิญญาณ ๑๙ ดวงที่เหลือ วิญญาณอะไร ๆ ไม่เป็นไปด้วยปฏิสนธิ

---

[1] ฉ. ปวตฺติยญฺเญว.

[2] สมฺโมหวิโนทนี ๑๙๘. เอกูนวีสติยา จิตฺเตสุ.

ปวตฺตติ. ปวตฺติยํ ปน กุสลากุสลวิปากา ตาว เทฺว อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุโย ปญฺจทฺวาเร[๑] กุสลากุสลวิปากมโนธาตูนํ อนนฺตรา สนฺตีรณกิจฺจํ, ฉสุ ทฺวาเรสุ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว ตทารมฺมณกิจฺจํ, อตฺตนา ทินฺนปฏิสนฺธิโต อุทฺธํ อสติ ภวงฺคุปจฺเฉทเก จิตฺตุปฺปาเท ภวงฺคกิจฺจํ, อนฺเต จุติกิจฺจญฺจาติ จตฺตาริ กิจฺจานิ สาธยมานา นิยตวตฺถุกา อนิยตทฺวารารมฺมณฏฺฐานกิจฺจา หุตฺวา ปวตฺตนฺติ.

อันควรแก่ตนก็หามิได้. ก็ในปวัตติกาล มโนวิญญาณธาตุ อันเป็นอเหตุกะ ๒ ดวง ที่เป็นกุศลวิบาก และอกุศลวิบาก ในเบื้องต้น ย่อมเป็นไปให้สำเร็จกิจ ๔ อย่าง คือ สันตีรณกิจ ในลำดับแห่งมโนธาตุอันเป็นกุศลวิบาก และอกุศลวิบากในปัญจทวาร ตทารัมมณกิจ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในเบื้องต้น ในทวารทั้ง ๖ ภวังคกิจในเมื่อพ้นไปจากปฏิสนธิที่ตนให้แล้ว ไม่มี จิตตุปบาทอันเข้าไปตัดเสียซึ่งภวังค์ และจุติกิจในที่สุด เป็นธรรมชาติมีวัตถุแน่นอน มีทวาร อารมณ์ ฐาน และกิจไม่แน่นอน.

อฏฺฐ กามาวจรสเหตุกจิตฺตานิ วุตฺตนเยเนว ฉสุ ทฺวาเรสุ ตทารมฺมณกิจฺจํ, อตฺตนา ทินฺนปฏิสนฺธิโต อุทฺธํ อสติ ภวงฺคุปจฺเฉทเก จิตฺตุปฺปาเท ภวงฺคกิจฺจํ, อนฺเต จุติกิจฺจญฺจาติ ตีณิ กิจฺจานิ สาธยมานานิ นิยตวตฺถุกานิ

สเหตุกจิตฝ่ายกามาวจร ๘ ย่อมเป็นไปให้สำเร็จกิจ ๓ อย่าง คือ ตทารัมมณกิจ ในทวารทั้ง ๖ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ภวังคกิจในเมื่อพ้นไปจากปฏิสนธิ อันตนให้แล้ว ไม่มีจิตตุปบาทอันเข้าไปตัดเสียซึ่งภวังค์ และจุติกิจในที่สุด เป็นธรรมชาติ

---

[๑] ฮี. ปญฺจสุ ทฺวาเรสุ.

อนิยตทฺวารารมฺมณฏฺฐานกิจฺจานิ หุตฺวา ปวตฺตนฺติ.

มีวัตถุแน่นอน มีทวารอารมณ์ฐานและกิจไม่แน่นอน.

ปญฺจ รูปาวจรานิ จตฺตาริ จ อารุปฺปานิ อตฺตนา ทินฺนปฏิสนฺธิโต อุทฺธํ อสติ ภวงฺคุปจฺเฉทเก จิตฺตุปฺปาเท ภวงฺคกิจฺจํ, อนฺเต จุติกิจฺจญฺจาติ กิจฺจทฺวยํ สาธยมานานิ ปวตฺตนฺติ. เตสุ รูปาวจรานิ นิยตวตฺถุทฺวารารมฺมณานิ อนิยตฏฺฐานกิจฺจานิ, อิตรานิ นิยตวตฺถุกานิ นิยตารมฺมณานิ อนิยตฏฺฐานกิจฺจานิ หุตฺวา ปวตฺตนฺตีติ เอวํ ตาว พตฺตึสวิธมฺปิ[1] วิญฺญาณํ ปวตฺติยํ สงฺขารปจฺจยา ปวตฺตติ. ตตฺรสฺส เต เต สงฺขารา กมฺมปจฺจเยน จ อุปนิสฺสยปจฺจเยน จ ปจฺจยา โหนฺติ.

รูปาวจรวิญญาณ ๕ และอรูปาวจรวิญญาณ ๔ ย่อมเป็นไปให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือภวังคกิจในเมื่อพ้นไปจากปฏิสนธิอันตนให้แล้ว ไม่มีจิตตุปบาทอันเข้าไปตัดเสียซึ่งภวังค์ และจุติกิจในที่สุด. ในจิต ๒ ประเภทนั้น รูปาวจรจิตทั้งหลายมีวัตถุ ทวาร และอารมณ์แน่นอน มีฐานและกิจไม่แน่นอน ส่วนอรูปาวจรจิตนอกนี้ เป็นธรรมชาติมีวัตถุแน่นอน มีอารมณ์แน่นอน มีฐานและกิจไม่แน่นอนเป็นไปแล วิญญาณทั้ง ๓๒ ดวง ย่อมเป็นไปเพราะสังขารเป็นปัจจัย ในปวัตติกาล ดังพรรณนามาฉะนี้ก่อน. สังขารนั้น ๆ ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ๓๒ ดวงนั้น โดยกัมมปัจจัย และโดยอุปนิสสยปัจจัย ในปวัตติกาลนั้น.

---

[1] ฉ. พาตฺตึสวิธมฺปิ.

ว่าด้วยปฏิสนธิ

๖๒๒. ยํ ปน วุตฺตํ "เสเสสุ เอกูนวีสติยา น กิญฺจิ อตฺตโน อนุรูปาย ปฏิสนฺธิยา น ปวตฺตตี"ติ, ตํ อติสงฺขิตฺตตฺตา ทุพฺพิชานํ. เตนสฺส วิตฺถารนยทสฺสนตฺถํ วุจฺจติ, กติ ปฏิสนฺธิโย, กติ ปฏิสนฺธิจิตฺตานิ, เกน กตฺถ ปฏิสนฺธิ โหติ, กึ ปฏิสนฺธิยา อารมฺมณนฺติ.

๖๒๒. ส่วนคำใด ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ในบรรดาวิญญาณ ๑๙ ดวงที่เหลือ วิญญาณไร ๆ จะไม่เป็นไปด้วยปฏิสนธิอันควรแก่ตนก็หามิได้", คำนั้น พึงเข้าใจได้ยาก เพราะเป็นคำย่อนัก. ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าว เพื่อแสดงนัยโดยพิสดารแห่งปฏิสนธิวิญญาณนั้นต่อไป, ปฏิสนธิมีกี่อย่าง ? ปฏิสนธิจิตมีเท่าไร ? ปฏิสนธิย่อมมีในภพไหน ด้วยจิตอะไร ? อะไรเป็นอารมณ์ของปฏิสนธิ ? ดังนี้.

อสญฺญีปฏิสนฺธิยา[๑] สทฺธึ วีสติ ปฏิสนฺธิโย. วุตฺตปฺปการาเนว เอกูนวีสติ ปฏิสนฺธิจิตฺตานิ. ตตฺถ อกุสลวิปากาย อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุยา อปาเยสุ ปฏิสนฺธิ โหติ. กุสลวิปากาย มนุสฺสโลเก ชจฺจนฺธชาติพธิรชาติอุมฺมตฺตก-

คำตอบ : ปฏิสนธิมี ๒๐ รวมทั้งปฏิสนธิของอสัญญีสัตว์. ปฏิสนธิจิตมี ๑๙ ดวง มีประการได้กล่าวไว้แล้วนั่นแล. ในบรรดาปฏิสนธิ ๑๙ ดวงนั้น ปฏิสนธิในอบายทั้งหลาย ย่อมมีด้วยอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นอกุศลวิบาก. ปฏิสนธิของคนบอดแต่กำเนิด

---

[๑] ฉ. อสญฺญปฏิสนฺธิยา.

ชาติเอฬมูคนปุํสกาทีนํ. อฏฺฐหิ สเหตุก-กามาวจรวิปาเกหิ กามาวจรเทเวสุ เจว มนุสฺเสสุ จ ปุญฺญวนฺตานํ ปฏิสนฺธิ โหติ. ปญฺจหิ รูปาวจรวิปาเกหิ รูปีพฺรหฺมโลเก. จตูหิ อรูปาวจรวิปาเกหิ อรูปโลเกติ. เยน จ ยตฺถ ปฏิสนฺธิ โหติ, สา เอว ตสฺส อนุรูปา ปฏิสนฺธิ นาม. สงฺเขปโต ปน ปฏิสนฺธิยา ตีณิ อารมฺมณานิ โหนฺติ อตีตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ นวตฺตพฺพญฺจ. อสญฺญีปฏิสนฺธิ[๑] อนารมฺมณาติ.

คนหนวกแต่กำเนิด คนบ้าแต่กำเนิด คนใบ้แต่กำเนิด และกะเทยเป็นต้นในมนุษยโลก ย่อมมีด้วยอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นกุศลวิบาก. ปฏิสนธิของผู้มีบุญทั้งหลายในพวกเทพชั้นกามาวจร และในหมู่มนุษย์ ย่อมมีด้วยสเหตุกกามาวจรวิบากจิต ๘. ปฏิสนธิในพรหมโลกชั้นรูปพรหม ย่อมมีด้วยรูปาวจรวิบากจิต ๕. ปฏิสนธิในโลกชั้นอรูปพรหม ย่อมมีด้วยอรูปาวจรวิบากจิต ๔ ฉะนี้แล. ก็ปฏิสนธิย่อมมีด้วยจิตดวงใดในภพใด ปฏิสนธินั้นแล ชื่อว่าปฏิสนธิอันควรแก่จิตดวงนั้น และแก่ภพนั้น. ก็ว่าโดยสังเขป อารมณ์ของปฏิสนธิมี ๓ อย่าง คืออตีตารมณ์ (อารมณ์ที่เป็นอดีต) ปัจจุบันนารมณ์ (อารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน) และนวัตตัพพารมณ์ (อารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้ว่า เป็นอดีต หรือปัจจุบัน). ปฏิสนธิของอสัญญีสัตว์ ไม่มีอารมณ์ แล.

---

[๑] ฉ. อสญฺญา ปฏิสนฺธิ.

ตตฺถ วิญฺญาณญฺจายตนเนวสญฺญา-นาสญฺญายตนปฏิสนฺธีนํ อตีตเมว อารมฺมณํ. ทสนฺนํ กามาวจรานํ อตีตํ วา ปจฺจุปฺปนฺนํ วา. เสสานํ นวตฺตพฺพเมว[๑] เอวํ ตีสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตมานา ปน ปฏิสนฺธิ ยสฺมา อตีตารมฺมณสฺส วา นวตฺตพฺพา-รมฺมณสฺส วา จุติจิตฺตสฺส อนนฺตรเมว ปวตฺตติ, ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ ปน จุติจิตฺตํ นาม นตฺถิ. ตสฺมา ทฺวีสุ อารมฺมเณสุ อญฺญตรารมฺมณาย จุติยา อนนฺตรา ตีสุ อารมฺมเณสุ อญฺญตรารมฺมณาย ปฏิสนฺธิยา สุคติทุคฺคติวเสน ปวตฺตนาการา เวทิตพฺโพ.

ในบรรดาอารมณ์ทั้ง ๓ อย่างนั้น อารมณ์ของปฏิสนธิชั้นวิญญาณัญจายตนะ และชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ เป็นอดีตารมณ์อย่างเดียว. ปฏิสนธิชั้นกามาวจร ๑๐ อย่าง เป็นอดีตารมณ์บ้าง เป็นปัจจุบันนารมณ์บ้าง. ปฏิสนธิที่เหลือ เป็นนวัตตัพพารมณ์อย่าง-เดียว. ก็เพราะเหตุที่ปฏิสนธิที่เป็นไปในอารมณ์ทั้ง ๓ อย่างนี้ ย่อมเป็นไปในลำดับแห่งจุติจิตที่เป็นอดีตารมณ์บ้าง ที่เป็นนวัตตัพพารมณ์บ้าง เท่านั้น, ชื่อว่าจุติจิตเป็นปัจจุบันนารมณ์หามีไม่. ฉะนั้น พึงทราบอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิที่มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาอารมณ์ ๓ อย่าง ในลำดับแห่งจุติที่มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ ๒ ด้วยอำนาจแห่งสุคติและทุคติ.

---

[๑] นวตฺตพฺพํ, อิ. สมฺโมหวิโนทนี. ๒๐๓.

ปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีตในลำดับ แห่งจุติที่มีอารมณ์เป็นอดีต

๖๒๓. เสยฺยถีทํ : กามาวจรสุคติยํ ตาว ฐิตสฺส ปาปกมฺมิโน ปุคฺคลสฺส "ตานิสฺส ตสฺมึ สมเย โอลมฺพนฺตี"ติ-[๑] อาทิวจนโต มรณมญฺเจ นิปนฺนสฺส ยถูปจิตํ ปาปกมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา มโนทฺวาเร อาปาถํ อาคจฺฉติ. ตํ อารพฺภ อุปฺปนฺนาย ตทารมฺมณปริโยสานาย ชวนวีถิยา อนนฺตรํ ภวงฺควิสยํ อารมฺมณํ กตฺวา จุติจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. ตสฺมึ นิรุทฺเธ ตเทว อาปาถคตํ กมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา อารพฺภ อนุปจฺฉินฺนกิเลสพลวินมิตํ[๒] ทุคฺคติปริยาปนฺนํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. อยํ อตีตารมฺมณาย จุติยา อนนฺตรา อตีตารมฺมณา ปฏิสนฺธิ.

๖๒๓. ข้อนี้เป็นอย่างไร : คือเบื้องต้นกรรมชั่วตามที่ได้สั่งสมมาก็ดี กรรมนิมิตก็ดี จะมาสู่คลองในมโนทวาร ของบุคคลผู้มีกรรมชั่ว ผู้ตั้งอยู่ในสุคติชั้นกามาวจร ผู้นอนอยู่บนเตียงเป็นที่ตาย โดยพระบาลีมีอาทิว่า "ก็กรรมชั่วเหล่านั้น ย่อมเกาะอยู่แก่บุคคลผู้ใกล้จะตายนั้น ในสมัยนั้น" ดังนี้. จุติจิตกระทำอารมณ์แห่งภวังค์ ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ในลำดับแห่งชวนวิถีอันมีตทารมณ์เป็นที่สุด ซึ่งเกิดขึ้นปรารภกรรม หรือกรรมนิมิตนั้น. เมื่อจุติจิตนั้นดับแล้ว ย่อมเกิดปฏิสนธิจิต อันนับเนื่องในทุคติภูมิ อันกำลังกิเลสที่ยังตัดไม่ได้ชักนำถลำไป ปรารภกรรม หรือกรรมนิมิตอันมาสู่คลองนั้นแหละ. นี้เป็นปฏิสนธิที่มีอารมณ์อดีต ในลำดับแห่งจุติที่มีอารมณ์เป็นอดีต.

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๓๑๓.

[๒] ฉ. ...วินามิตํ.

ปฏิสนธิมีอารมณ์ปัจจุบันในลำดับแห่งจุติมีอารมณ์อดีต

อปรสฺส มรณสมเย วุตฺตปฺปการกมฺมวเสน นรกาทีสุ อคฺคิชาลวณฺณาทิกํ ทุคฺคตินิมิตฺตํ มโนทฺวาเร อาปาถํ อาคจฺฉติ, ตสฺส[๑] ทฺวิกฺขตฺตุํ ภวงฺเค อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺเธ ตํ อารมฺมณํ อารพฺภ เอกํ อาวชฺชนํ, มรณสฺสาสนฺนภาเวน มนฺทีภูตเวคตฺตา ปญฺจ ชวนานิ, เทฺว ตทารมฺมณานีติ ตีณิ วีถิจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติ. ตโต ภวงฺควิสยมารมฺมณํ กตฺวา เอกํ จุติจิตฺตํ. เอตฺตาวตา เอกาทส จิตฺตกฺขณา อตีตา โหนฺติ. อถสฺส อวเสสปญฺจจิตฺตกฺขณายุเก ตสฺมึเยว อารมฺมเณ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. อยํ อตีตารมฺมณาย จุติยา อนนฺตรา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏิสนฺธิ.

ในมรณสมัยของบุคคลอื่นอีก นิมิตในทุคติภูมิมีวรรณรูปแห่งเปลวเพลิงเป็นต้น ในทุคติมีนรกเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งกรรมมีประการดังกล่าวแล้ว ย่อมมาสู่คลองในมโนทวาร เมื่อภวังค์แห่งบุคคลนั้น เกิดดับสองวาระแล้ว ย่อมเกิดวิถีจิต ๓ อย่าง คือ อาวัชชนะ ๑ ปรารภอารมณ์นั้น, ชวนะ ๕ เพราะเป็นธรรมชาติมีกำลังอ่อน ด้วยความเป็นธรรมชาติใกล้ต่อมรณะ ตทารมณ์ ๒. ลำดับนั้น ย่อมเกิดจุติจิต ๑ ดวง กระทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์. โดยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ขณะจิต ย่อมเป็นอันล่วงไป ๑๑ ขณะ. ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิต ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในอารมณ์นั้นเอง ซึ่งมีอายุเหลืออยู่ ๕ ขณะจิต. นี้เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์ปัจจุบัน ในลำดับจุติที่มีอารมณ์อดีต.

---

[๑] ม. ตสฺมา.

อปรสฺส มรณสมเย ปญฺจนฺนํ ทฺวารานํ อญฺญตรสฺมึ ราคาทิเหตุภูตํ หีนมารมฺมณํ อาปาถํ อาคจฺฉติ. ตสฺส ยถากฺกเมน อุปฺปนฺนโวฏฺฐวนาวสาเน มรณสฺสาสนฺนภาเวน มนฺทีภูตเวคตฺตา ปญฺจ ชวนานิ เทฺว ตทารมฺมณานิ จ อุปฺปชฺชนฺติ. ตโต ภวงฺควิสยมารมฺมณํ กตฺวา เอกํ จุติจิตฺตํ. เอตฺตาวตา จ เทฺว[1] ภวงฺคานิ อาวชฺชนํ ทสฺสนํ สมฺปฏิจฺฉนฺนํ สนฺตีรณํ โวฏฺฐวนํ ปญฺจ ชวนานิ เทฺว ตทารมฺมณานิ เอกํ จุติจิตฺตนฺติ ปญฺจทส จิตฺตกฺขณา อตีตา โหนฺติ. อถ โข อวเสสเอกจิตฺตกฺขณายุเก ตสฺมึเยว อารมฺมเณ ปฏิสนฺธิจิตฺตมุปฺปชฺชติ. อยมฺปิ อตีตารมฺมณาย จุติยา อนนฺตรา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏิสนฺธิ. เอส ตาว อตีตารมฺมณาย สุคติจุติยา อนนฺตรา

ในมรณสมัยของบุคคลอื่นอีก อารมณ์-ทรามอันเป็นเหตุแห่งกิเลส มีราคะเป็นต้น ย่อมมาสู่คลองในทวารทั้ง ๕ ทวารใดทวารหนึ่ง. บุคคลนั้นย่อมเกิดชวนะทั้ง ๕ เพราะมีกำลังอ่อนด้วยความที่ใกล้ต่อมรณะ และเกิดตทารมณ์ ๒ ในที่สุดแห่งโวฏฐัพพนะอันเกิดขึ้นตามลำดับ. ลำดับนั้น ย่อมเกิดจุติจิตดวงหนึ่ง ทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์. ก็โดยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ขณะจิตย่อมเป็นอันล่วงไป ๑๕ ขณะ คือ ภวังค์ ๒ อาวัชชนะ ๑ ทัสสนะ ๑ สัมปฏิจ-ฉันนะ ๑ สันตีรณะ ๑ โวฏฐัพพนะ ๑ ชวนะ ๕ ตทารัมมณะ ๒ จุติจิต ๑. ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิตย่อมเกิดในอารมณ์นั้นแหละ ซึ่งมีอายุเหลืออยู่ ๑ ขณะจิต. แม้ปฏิสนธินี้ก็เป็นปฏิสนธิ มีอารมณ์ปัจจุบันในลำดับแห่งจุติที่มีอารมณ์อดีต. นี่เป็นอาการเป็นไปแห่ง

---

[1] เอตฺตาวตา เทฺว, สมฺโมหวิโนทนี. ๒๐๕.

อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาย ทุคฺคติปฏิสนฺธิยา ปวตฺตนาการโร.

ปฏิสนธิในทุคติภูมิ ที่มีอารมณ์เป็นอดีตและปัจจุบัน ในลำดับแห่งจุติในสุคติภูมิที่มีอารมณ์เป็นอดีตก่อน.

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตและปัจจุบัน ในลำดับแห่งจุติที่มีอารมณ์อดีต

๖๒๔. ทุคฺคติยํ ฐิตสฺส ปน อุปจิตานวชฺชกมฺมสฺส วุตฺตนเยเนว ตํ อนวชฺชกมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา มโนทฺวาเร อาปาถํ อาคจฺฉตีติ กณฺหปกฺเข สุกฺกปกฺขํ ฐเปตฺวา สพฺพํ ปุริมนเยเนว เวทิตพฺพํ. อยํ อตีตารมฺมณาย ทุคฺคติจุติยา อนนฺตรา อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาย สุคติปฏิสนฺธิยา ปวตฺตนาการโร.

๖๒๔. ส่วนสำหรับบุคคลผู้มีกรรม อันปราศจากโทษ อันได้สั่งสมไว้แล้ว ผู้ตั้งอยู่ในทุคติภูมิ กรรมอันปราศจากโทษก็ดี กรรมนิมิตก็ดีนั้น ย่อมมาสู่คลองในมโนทวาร ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ เพราะเหตุนั้น พึงทราบคำทั้งปวง ตามนัยก่อนนั้นแหละ บรรจุคำฝ่ายขาวลงแทนในคำฝ่ายดำ. นี้เป็นอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิ ในสุคติภูมิที่มีอารมณ์เป็นอดีตและปัจจุบัน ในลำดับแห่งจุติในทุคติภูมิที่มีอารมณ์เป็นอดีต.

ปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง มีอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้บ้าง ในลำดับแห่งอารมณ์ที่เป็นอดีต

๖๒๕. สุคติยํ ฐิตสฺส ปน อุปจิตานวชฺชกมฺมสฺส "ตานิสฺส ตสฺมึ สมเย โอลมฺพนฺติ"[1] อาทิวจนโต มรณมญฺเจ นิปนฺนสฺส ยถูปจิตํ อนวชฺชกมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา มโนทฺวาเร อาปาถํ อาคจฺฉติ. ตญฺจ โข อุปจิตกามาวจรานวชฺชกมฺมสฺเสว. อุปจิตมหคฺคตกมฺมสฺส ปน กมฺมนิมิตฺตเมว อาปาถํ อาคจฺฉติ. ตํ อารพฺภ อุปฺปนฺนาย ตทารมฺมณปริโยสานาย สุทฺธาย วา ชวนวีถิยา อนนฺตรํ ภวงฺควิสยํ อารมฺมณํ กตฺวา จุติจิตฺตมุปฺปชฺชติ. ตสฺมึ นิรุทฺเธ ตเทว[2] อาปาถคตํ กมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา อารพฺภ อนุปจฺฉินฺนกิเลสพลวินมิตํ[3] สุคติปริยาปนฺนํ

๖๒๕. อนึ่ง กรรมอันปราศจากโทษ ตามที่ได้สั่งสมไว้แล้วก็ดี กรรมนิมิตก็ดี ย่อมมาสู่คลองในมโนทวาร แก่บุคคลผู้มีกรรมอันปราศจากโทษที่ได้สั่งสมไว้แล้ว ผู้ตั้งอยู่ในสุคติภูมิ ผู้นอนอยู่บนเตียงเป็นที่ตาย โดยพระบาลีมีอาทิว่า "กรรมดีเหล่านั้น ย่อมเกาะอยู่แก่บุคคลผู้ใกล้จะตายนั้น ในสมัยนั้น" ดังนี้. ก็กรรมอันปราศจากโทษก็ดี กรรมนิมิตก็ดีนั้นแล ย่อมมาสู่คลองในมโนทวาร แก่บุคคลผู้มีกรรม อันปราศจากโทษฝ่ายกามาวจร ที่ได้สั่งสมไว้เท่านั้น. ส่วนสำหรับบุคคลผู้มีกรรมฝ่ายมหัคคตะ ที่ได้สั่งสมไว้ กรรมนิมิตอย่างเดียวย่อมมาสู่คลอง. จุติจิตย่อมเกิดขึ้น กระทำอารมณ์

---

[1] ม. อุ. ๑๔/๓๒๓.
[2] ฉ. ตเมว.
[3] ฉ. ...วินามิตํ.

ปฏิสนฺธิจิตฺตมุปฺปชฺชติ. อยํ อตีตารมฺมณาย จุติยา อนนฺตรา อตีตารมฺมณา วา นวตฺตพฺพารมฺมณา วา ปฏิสนฺธิ.

แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์ ในลำดับแห่งชวนวิถีอันมีตทารมณ์เป็นที่สุด หรือล้วน ๆ ซึ่งเกิดขึ้นปรารภกรรม หรือกรรมนิมิตนั้น. เมื่อจุติจิตนั้นดับแล้ว ปฏิสนธิจิตอันนับเนื่องในสุคติภูมิ อันกำลังแห่งกิเลสยังตัดไม่ได้ชักนำเข้าไปหานั่นแหละ ย่อมเกิดขึ้นปรารภกรรม หรือกรรมนิมิตอันมาสู่คลองนั้น. ปฏิสนธินี้ เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง มีอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้บ้าง ในลำดับแห่งจุติที่มีอารมณ์เป็นอดีต.

ปฏิสนธิมีอารมณ์ปัจจุบันในลำดับจุติมีอารมณ์อดีต

อปรสฺส มรณสมเย กามาวจรานวชฺชกมฺมวเสน มนุสฺสโลเก มาตุกุจฺฉิวณฺณสงฺขาตํ วา เทวโลเก อุยฺยานวิมานกปฺปรุกฺขาทิวณฺณสงฺขาตํ วา สุคตินิมิตฺตํ มโนทฺวาเร อาปาถํ อาคจฺฉติ, ตสฺส ทุคฺคตินิมิตฺเต หสฺสิตานุกฺกเมเนว จุติจิตฺตานนฺตรํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ.

ในมรณสมัยของบุคคลอื่นอีก สุคตินิมิต กล่าวคือวรรณรูปแห่งท้องมารดา ในมนุษยโลกบ้าง กล่าวคือวรรณรูปมีอุทยาน วิมานและต้นกัลปพฤกษ์เป็นต้น ในเทวโลกบ้าง ย่อมมาสู่คลองในมโนทวาร ด้วยอำนาจแห่งอนวัชชกรรมที่เป็นกามาวจร ปฏิสนธิจิตย่อมเกิดในลำดับจุติจิตตามลำดับ ที่ได้แสดงไว้

อยํ อตีตารมฺมณาย จุติยา อนนฺตรา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏิสนฺธิ.

อปรสฺส มรณสมเย ญาตกา "อยํ ตาต ตวตฺถาย พุทฺธปูชา กริยติ จิตฺตํ ปสาเทหี"ติ วตฺวา ปุปฺผทามธชปฏากาทิวเสน[๑] ปารมฺมณํ วา ธมฺมสฺสวนตุริยปูชาทิวเสน สทฺทารมฺมณํ วา ธูปวาสคนฺธาทิวเสน คนฺธารมฺมณํ วา "อิทํ ตาต สายสฺสุ ตวตฺถาย ทาตพฺพํ เทยฺยธมฺมนฺ"ติ วตฺวา มธุผาณิตาทิวเสน รสารมฺมณํ วา "อิทํ ตาต ผุสฺสสฺสุ ตวตฺถาย ทาตพฺพํ เทยฺยธมฺมนฺ"ติ วตฺวา จีนปฏโสมารปฏาทิวเสน โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ วา ปญฺจทฺวาเร อุปสํหรนฺติ, ตสฺส ตสฺมึ อาปาถคเต รูปาทิอารมฺมเณ ยถาภูตกเมน อุปฺปนฺนโวฏฺฐวนาวสาเน มรณสฺสาสนฺนภาเวน มนฺทีภูตเวคตฺตา ปญฺจ ชวนานิ

แล้วในทุคตินิมิตนั้นเทียวแก่บุคคลนั้น.ปฏิสนธินี้ เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์ปัจจุบัน ในลำดับจุติซึ่งมีอารมณ์อดีต.

ในมรณสมัยของบุคคลอื่นอีก พวกญาติพากันแสดงอารมณ์ในปัญจทวาร กล่าวว่า "พ่อเอ๋ย นี่เป็นพุทธบูชาที่เขาทำเพื่อประโยชน์แก่ตัวเจ้า เจ้าจงทำจิตให้เลื่อมใสเถิด" ดังนี้แล้ว แสดงรูปารมณ์เป็นพวงดอกไม้ ธงชัยและธงแผ่นผ้าเป็นต้นบ้าง แสดงสัททารมณ์เป็นการฟังธรรม และการบูชาด้วยเสียงดนตรีเป็นต้นบ้าง แสดงคันธารมณ์เป็นรูปเครื่องอบ และของหอมเป็นต้นบ้าง กล่าวว่า "พ่อเอ๋ย เจ้าจงสูดดมไทยธรรมนี้ ที่เขาพึงถวายเพื่อประโยชน์แก่ตัวเจ้าเถิด" ดังนี้แล้วแสดงรสารมณ์เป็นน้ำผึ้งน้ำอ้อยเป็นต้นบ้าง กล่าวว่า "พ่อเอ๋ย เจ้าจงสัมผัสไทยธรรมที่เขาถวาย เพื่อประโยชน์แก่ตัวเจ้าเถิด" ดังนี้

---

๑ ฉ. ปุปฺผทามปฏากาทิวเสน.

เทฺว ตทารมฺมณานิ จ อุปฺปชฺชนฺติ. ตโต ภวงฺควิสยํ อารมฺมณํ กตฺวา เอกํ จุติจิตฺตํ, ตาวสาเน ตสฺมึเยว เอกจิตฺตกฺขณฏฺฐิติเก อารมฺมเณ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. อยมฺปิ อตีตารมฺมณาย จุติยา อนนฺตรา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏิสนฺธิ.

แล้วแสดงโผฏฐัพพารมณ์เป็นผ้าจีน และผ้าโสมาระเป็นต้นบ้าง, บุคคลนั้นย่อมเกิดชวนะ ๕ ดวง เพราะมีกำลังอ่อนด้วยใกล้ต่อมรณะในที่สุดแห่งโวฏฐัพพนะ ซึ่งเกิดขึ้นตามลำดับ ในอารมณ์มีรูปเป็นต้นซึ่งไปสู่คลองนั้น และเกิดตทารมณ์สองดวง. ต่อจากนั้น จึงเกิดจุติจิต ๑ ดวง กระทำอารมณ์แห่งภวังค์ ให้เป็นอารมณ์, ในที่สุดแห่งจุติจิตนั้น จึงเกิดปฏิสนธิจิตในอารมณ์ซึ่งมีการตั้งอยู่ขณะจิตเดียวนั้นเอง. แม้ปฏิสนธินี้ก็เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์ปัจจุบัน ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์อดีต.

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีต ๓ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ในลำดับจุติ ที่มีอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้

๖๒๖. อปรสฺส ปน ปริวีกสิณชฺฌานาทิวเสน ปฏิลทฺธมหคฺคตสฺส[๑] สุคติยํ

๖๒๖. อนึ่ง ในมรณสมัยของบุคคลอื่นอีก ผู้ได้มหัคคตะ ด้วยอำนาจปฐมฌานอันมี

[๑] ม. สี. ปฏิลทฺธมหคฺคต...

จิตฺตสฺส มรณสมเย กามาวจรกุสลกมฺม- กมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตานํ วา อญฺญตรํ ปฐวีกสิณาทินิมิตฺตํ วา มหคฺคตจิตฺตํ วา มโนทฺวาเร อาปาถํ อาคจฺฉติ, จกฺขุโสตานํ วา อญฺญตรสฺมึ กุสลุปฺปตฺติเหตุภูตํ ปณีตมารมฺมณํ อาปาถํ อาคจฺฉติ, ตสฺส ยถากฺกเมน อุปฺปนฺนโวฏฺฐวนาวสาเน มรณสฺสาสนฺนภาเวน มนฺทีภูตเวคตฺตา ปญฺจ ชวนานิ อุปฺปชฺชนฺติ. มหคฺคตคติกานํ ปน ตหารมฺมณํ นตฺถิ, ตสฺมา ชวนานนฺตรํเยว ภวงฺควิสยํ อารมฺมณํ กตฺวา เอกํ จุติจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. ตสฺสาวสาเน กามาวจรมหคฺคตสุคตีนํ อญฺญตรสุคติปริยาปนฺนํ ยถูปฏฺฐิเตสุ อารมฺมเณสุ อญฺญตรารมฺมณํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. อยํ นวตฺตพฺพารมฺมณาย สุคติจุติยา อนนฺตรา อตีตปจฺจุปฺปนฺน- นวตฺตพฺพารมฺมณานํ อญฺญตรารมฺมณา ปฏิสนฺธิ.

ปฐวีกสิณเป็นอารมณ์เป็นต้น ผู้ตั้งอยู่ในสุคติภูมิ กุศลกรรมฝ่ายกามาวจร กรรมนิมิต และคตินิมิต อย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี นิมิตมีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์เป็นต้นก็ดี มหัคคตจิตก็ดี ย่อมมาสู่คลองในมโนทวารแก่บุคคลนั้น, หรืออารมณ์อันประณีตซึ่งเป็นเหตุเกิดกุศล ย่อมมาสู่คลองในจักษุและโสตทวาร ทวารใดทวารหนึ่ง, บุคคลนั้นย่อมเกิดชวนะ ๕ ดวง เพราะมีกำลังอ่อนด้วยใกล้ต่อมรณะ ในที่สุดแห่งโวฏฐัพพนะ ซึ่งเกิดขึ้นตามลำดับ. ก็สัตว์ผู้มีมหัคคตะเป็นคติทั้งหลายไม่มีตทารมณ์ เพราะเหตุนั้น จึงเกิดจุติจิต ๑ ดวง กระทำอารมณ์แห่งภวังค์ ให้เป็นอารมณ์ในลำดับแห่งชวนะนั้นเอง. ในที่สุดแห่งจุติจิตนั้น ย่อมเกิดปฏิสนธิจิตอันมีอารมณ์ตามที่ปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่ง นับเนื่องในสุคติอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาสุคติฝ่ายกามาวจร และมหัคคตะ. ปฏิสนธินี้เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาอารมณ์อดีต อารมณ์ปัจจุบัน และอารมณ์พึงกล่าว

ไม่ได้ว่า เป็นอดีตและปัจจุบัน ในลำดับแห่งจุติในสุคติภูมิ อันมีอารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้.

เอเตนานุสาเรน อารุปฺปจุติยาปิ อนนฺตรา ปฏิสนฺธิ เวทิตพฺพา. อยํ อตีตนวตฺตพฺพารมฺมณาย สุคติจุติยา อนนฺตรา อตีตนวตฺตพฺพปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาย ปฏิสนฺธิยา ปวตฺตนากาโร.

แม้ปฏิสนธิ ในลำดับแห่งจุติในอรูปภูมิ ก็พึงทราบโดยทำนองนี้. นี้เป็นอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิที่มีอารมณ์อดีต อารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้ว่า อดีตหรือปัจจุบัน และอารมณ์ปัจจุบัน ในลำดับแห่งจุติ ในสุคติภูมิที่มีอารมณ์อดีต และอารมณ์พึงกล่าวไม่ได้ว่าอดีตหรือปัจจุบัน.

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตปัจจุบัน
ในลำดับแห่งจุติมีอารมณ์

๖๒๗. ทุคฺคติยํ ฐิตสฺส ปน ปาปกมฺมิโน วุตฺตนเยเนว ตํ กมฺมํ กมฺมนิมิตฺตํ คตินิมิตฺตํ วา มโนทฺวาเร. ปญฺจทฺวาเร วา ปน อกุสลุปฺปตฺติเหตุภูตํ อารมฺมณํ อาปาถํ อาคจฺฉติ, อถสฺส ยถากฺกเมน จุติจิตฺตาวสาเน ทุคฺคติปริยาปนฺนํ เตสุ อารมฺมเณสุ อญฺญตรารมฺมณํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ

๖๒๗. ส่วนสำหรับบุคคล ผู้ตั้งอยู่ในทุคติภูมิ ผู้มีกรรมชั่ว กรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิตนั้น ย่อมมาสู่คลองในมโนทวารตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นเทียว. ก็หรือว่า อารมณ์อันเป็นเหตุเกิดอกุศล ย่อมมาสู่คลองในปัญจทวาร, ลำดับนั้น บุคคลนั้นย่อมเกิดปฏิสนธิจิต อันมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง

อุปฺปชฺชติ. อยํ อตีตารมฺมณาย ทุคฺคติจุติยา อนนฺตรา อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาย ปฏิสนฺธิยา ปวตฺตนากาโรติ. เอตฺตาวตา เอกูนวีสติวิธสฺสาปิ วิญฺญาณสฺส ปฏิสนฺธิวเสน ปวตฺติ ทีปิตา โหติ.

บรรดาอารมณ์เหล่านั้น ที่นับเนื่องในทุคติภูมิในที่สุดแห่งจุติจิตตามลำดับ. นี้เป็นอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิที่มีอารมณ์อดีตและปัจจุบันในลำดับแห่งจุติในทุคติภูมิ ที่มีอารมณ์อดีตแล. โดยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันแสดงความเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิแห่งวิญญาณทั้ง ๑๙ ดวง.

สรุปปฏิสนธิวิญญาณ ๑๙

๖๒๘. ตยิทํ สพฺพมฺปิ เอวํ
ปวตฺตมานํ สนฺธิมฺหิ
เทฺวธา กมฺมุนา วตฺตติ
มิสฺสาทีหิ จ เภเทหิ
เภทสฺส ทุวิธาทิโก.

๖๒๘. แม้วิญญาณ ๑๙ ดวงทั้งหมดนี้นั้น เมื่อเป็นไปในปฏิสนธิอย่างนี้ ย่อมเป็นไปด้วยกรรม ๒ อย่าง และวิญญาณที่ต่างด้วยความต่าง มีวิญญาณที่ระคนกับรูปเป็นต้น ก็พึงทราบความต่างมี ๒ อย่างเป็นต้น.

ขยายความ

อิทํ หิ เอกูนวีสติวิธมฺปิ วิปากวิญฺญาณํ ปฏิสนฺธิมฺหิ ปวตฺตมานํ เทฺวธา กมฺมุนา

จริงอยู่ วิญญาณอันเป็นวิบากทั้ง ๑๙ ดวงนี้ เมื่อเป็นไปในปฏิสนธิ ย่อมเป็นไป

วตฺตติ. ยถาสกํ หิ เอตสฺส ชนกกมฺมํ นานาขณิกกมฺมปจฺจเยน เจว อุปนิสฺสยปจฺจเยน จ ปจฺจโย โหติ. วุตฺตเญหตํ "กุสลากุสลกมฺมํ วิปากสฺส อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑] เอวํ ปวตฺตมานสฺส ปนสฺส มิสฺสาทีหิ เภเทหิ ทุวิธาทิโกปิ เภโท เวทิตพฺโพ.

ด้วยกรรม ๒ อย่าง. อธิบายต่อไปว่า กรรมอันให้กำเนิดวิญญาณอันเป็นวิบาก ๑๙ ดวงนี้ ย่อมเป็นปัจจัยโดยกรรมปัจจัย มีขณะต่างกัน และโดยอุปนิสสยปัจจัยตามควรแก่ตน. ข้อนี้สมด้วยคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วดังนี้ว่า "กุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นปัจจัย โดยอุปนิสสยปัจจัยแก่วิบาก" ดังนี้. และวิญญาณนี้ ซึ่งเป็นไปอยู่อย่างนี้ ก็พึงทราบความต่าง แม้มี ๒ อย่างเป็นต้น โดยความต่างมีวิญญาณที่ระคนกับรูปเป็นต้น.

เสยฺยถีทํ : อิทํ หิ ปฏิสนฺธิวเสน เอกธา ปวตฺตมานมฺปิ รูเปน สห มิสฺสามิสฺสเภทโต ทุวิธํ. กามรูปารูปภวเภทโต ติวิธํ. อณฺฑชชลาพุชสํเสทชโอปปาติกโยนิวเสน จตุพฺพิธํ. คติวเสน ปญฺจวิธํ. วิญฺญาณฏฺฐิติวเสน สตฺตวิธํ. สตฺตาวาสวเสน อฏฺฐวิธํ โหติ.

ข้อนี้พึงทราบอย่างไร : ก็วิญญาณนี้ แม้เป็นไปอยู่อย่างเดียว ด้วยอำนาจปฏิสนธิ ก็มี ๒ อย่างโดยความต่างแห่งวิญญาณที่ระคนและไม่ระคนกับรูป. มี ๓ อย่างโดยความต่างแห่งกามภพ รูปภพ และอรูปภพ. มี ๔ อย่างด้วยอำนาจแห่งอัณฑชกำเนิด ชลาพุชกำเนิด สังเสทชกำเนิด และ

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๔๖๐.

โอปปาติกกำเนิด. มี ๕ อย่างด้วยอำนาจคติ. มี ๗ อย่างด้วยอำนาจวิญญาณฐิติ. มี ๘ อย่างด้วยอำนาจสัตตาวาส.

วิญญาณที่ระคนกับรูป

๖๒๙. ตตฺถ

มิสฺสํ ทฺวิธา ภาวเภทา
สภาวํ ตตฺถ จ ทฺวิธา
เทฺว วา ตโย วา ทสกา
โอมโต อาทินา สห.

๖๒๙. ในบรรดาวิญญาณเหล่านั้น

วิญญาณที่ระคนกับรูปมี ๒ อย่างโดยความต่างแห่งภาวะ และในวิญญาณนั้น วิญญาณที่มีภาวะ ๒ อย่างก็มีทสกะ ๒ บ้าง ทสกะ ๓ บ้าง โดยกำหนดอย่างต่ำ ย่อมเกิดร่วมกับวิญญาณที่ระคนกับรูปเบื้องต้น.

ขยายความ

มิสฺสํ ทฺวิธา ภาวเภทาติ ยํ เหตเมตฺถ อญฺญตฺร อรูปภวา รูปมิสฺสํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชติ, ตํ รูปภเว อิตฺถินฺทฺริยปุริสินฺทฺริยสงฺขาเตน ภาเวน วินา อุปฺปตฺติโต กามภเว อญฺญตฺร

คำว่า วิญญาณที่ระคนกับรูปมี ๒ อย่างโดยความต่างแห่งภาวะ อธิบายว่า ความจริง ในบรรดาวิญญาณเหล่านี้ ปฏิสนธิวิญญาณที่ระคนกับรูปนี้ใด ย่อมเกิดขึ้นในภพอื่นจากอรูปภพ ปฏิสนธิวิญญาณนั้นมี ๒ อย่าง

ชาติปณฺฑกปฏิสนฺธิยา ภาเวน สห อุปฺปตฺติโต สภาวํ อภาวนฺติ ทุวิธํ โหติ.

คือ มีภาวะ ๑ ไม่มีภาวะ ๑ เพราะในรูปภพเกิดขึ้น เว้นภาวะ กล่าวคืออิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ เพราะในกามภพเกิดขึ้นกับด้วยภาวะ เว้นแต่ปฏิสนธิของบัณเฑาะก์โดยกำเนิด.

สภาวํ ตตฺถ จ ทุวิธาติ ตตฺถาปิ จ ยํ สภาวํ, ตํ อิตฺถิปุริสภาวานํ อญฺญตเรน สห อุปฺปตฺติโต ทุวิธเมว โหติ.

คำว่า และในวิญญาณนั้น วิญญาณที่มีภาวะก็มี ๒ อย่าง ความว่า แม้ในวิญญาณนั้น ปฏิสนธิวิญญาณใดมีภาวะ ปฏิสนธิวิญญาณนั้น ก็มี ๒ อย่างเหมือนกัน เพราะเกิดขึ้นกับอิตถีภาวะและปุริสภาวะ อย่างใด-อย่างหนึ่ง.

เทฺว วา ตโย วา ทสกา โอมโต อาทินา สหาติ ยํ เหตเมตฺถ "มิสฺสํ อมิสฺสนฺ"ติ ทุวเย[๑] อาทิภูตํ รูปมิสฺสํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ, เตน สห วตฺถุกายหสกวเสน เทฺว วา วตฺถุกายภาวหสกวเสน ตโย วา

คำว่า หสกะ ๒ บ้าง หสกะ ๓ บ้างโดยกำหนดอย่างต่ำ ย่อมเกิดร่วมกับวิญญาณที่ระคนกับรูปเบื้องต้น ความว่า ก็บรรดาวิญญาณเหล่านี้ ในวิญญาณ ๒ อย่าง คือ "วิญญาณที่ระคนกับรูป ๑ วิญญาณที่ไม่ระคนกับรูป ๑" ปฏิสนธิวิญญาณที่ระคนกับรูปอัน

---

[๑] ฉ. ทุเก.

ทสกา โอมโต อุปฺปชฺชนฺติ, นตฺถิ อิโต ปรํ รูปปริหานีติ. ตมฺปเนตํ เอวํ โอมกปริมาณํ อุปฺปชฺชมานํ อณฺฑช-ชลาพุชนามิกาสุ ทฺวีสุ โยนีสุ ชาติอุณฺณาย เอเกน อํสุนา อุทฺธฏสปฺปิมณฺฑปฺปมาณํ กลลนฺติ ลทฺธสงฺขํ หุตฺวา อุปฺปชฺชติ. ตตฺถ โยนีนํ คติวเสน สมฺภวเภโท เวทิตพฺโพ.

เป็นเบื้องต้นนี้ใด ทสกะ ๒ คือ วัตถุทสกะ และกายทสกะบ้าง ทสกะ ๓ คือ วัตถุทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะบ้าง ย่อมเกิดโดยกำหนดอย่างต่ำร่วมกับปฏิสนธิวิญญาณที่ระคนกับรูปนั้น ไม่มีการลดลงแห่งรูปยิ่งไปกว่านี้แล. ก็ปฏิสนธิวิญญาณนี้นั้น ซึ่งมีประมาณต่ำอย่างนี้ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น เป็นธรรมชาติ ได้การนับว่า เป็นกลละ ซึ่งมีประมาณเท่า(หยด)หัวเนยใสที่เขาใช้ปลายขนแกะข้างหนึ่ง(จุ่ม)ยกขึ้น ในกำเนิดทั้ง ๒ อันมีชื่อว่า อัณฑชกำเนิด ชลาพุชกำเนิด. พึงทราบความต่างแห่งสมภพ ด้วยอำนาจคติแห่งกำเนิดในปฏิสนธิวิญญาณนั้น.

สรุปกำเนิด

๖๓๐. เอตาสุ หิ

นิรเย ภุมฺมวชฺเชสุ
เทเวสุ จ น โยนิโย
ติสฺโส ปุริมิกา โหนฺติ
จตสฺโสปิ คติตฺตเย.

๖๓๐. ก็ในบรรดากำเนิดเหล่านี้

กำเนิด ๓ ข้างต้น ย่อมไม่มีในนรก และในหมู่เทพเว้นภุมเทวดา กำเนิดทั้ง ๔ มีในคติทั้ง ๓.

คุณทองสุข จันทร์แสงสุก
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตตฺถ เทเวสุ จาติ จสทฺเทน ยถา นิรเย จ ภุมฺมวชฺเชสุ จ เทเวสุ, เอวํ นิชฺฌามตณฺหิกเปเตสุ จ ปุริมิกา ติสฺโส โยนิโย น สนฺตีติ เวทิตพฺพา. โอปปาติกา เอว หิ เต โหนฺติ. เสเส ปน ติรจฺฉานปิตฺติวิสยมนุสฺสสงฺขาเต คติตฺตเย ปุพฺเพ วชฺชิตภุมฺมเทเวสุ จ จตสฺโสปิ โยนิโย โหนฺติ. ตตฺถ

ขยายความ

ในบรรดาคำเหล่านั้น ด้วย จ ศัพท์ว่า เทเวสุ จ (ที่แปลว่า และในหมู่เทพ) กำเนิด ๓ ข้างต้น พึงทราบว่า ย่อมไม่มีในพวกนิชฌามตัณหิกเปรต[๑]เหมือนอย่างไม่มีในนรก และในหมู่เทพเว้นภุมเทวดา. เพราะนิชฌามตัณหิกเปรตเหล่านั้น เป็นพวกโอปปาติกกำเนิดนั้นเอง. ส่วนกำเนิดทั้ง ๔ ย่อมมีในคติทั้ง ๓ ที่เหลือกล่าวคือ ดิรัจฉาน ปิตติวิสัย มนุษย์ และในหมู่เทพ เว้นพวกภุมเทวดาในเบื้องต้น. บรรดากำเนิดเหล่านั้น

สรุปรูปกลาป

ตึส นว เจว รูปีสุ
สตฺตติ อุกฺกํสโตถ รูปานิ

รูป ๓๐ และ ๙ ย่อมเกิดในรูปพรหม อนึ่ง โดยกำหนดอย่างสูง

---

๑ ฉ. ...เปตฺติ...

๑ นิชฌามตัณหิกเปรต หมายถึง เปรตที่มีความอยาก หิวอยู่เป็นนิตย์ มีท้องเท่าภูเขา และมีความกระสับกระส่ายเผาอยู่ตลอดเวลา.

สํเสทุปปาตโยนีสุ[๑]
อถวา อวกํสโต ตึส.

รูป ๗๐ ย่อมเกิดในสังเสทชกำเนิด และโอปปาติกกำเนิด อีกอย่างหนึ่ง โดยกำหนดอย่างต่ำ รูป ๓๐ ย่อมเกิด.

ขยายความ

รูปีพฺรหฺเมสุ ตาว โอปปาติกโยนิเกสุ จกฺขุโสตวตฺถุทสกานํ ชีวิตนวกสฺส จาติ จตุนฺนํ กลาปานํ วเสน ตึส จ นว จ ปฏิสนฺธิวิญฺญาเณน สห รูปานิ อุปฺปชฺชนฺติ. รูปีพฺรหฺเม ปน ฐเปตฺวา อญฺเญสุ สํเสทชโอปปาติเกสุ[๒] อุกฺกํสโต จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายวตฺถุภาวทสกานํ วเสน สตฺตติ, ตานิ จ นิจฺจํ เทเวสุ. ตตฺถ วณฺโณ คนฺโธ รโส โอชา จตสฺโส จาปิ ธาตุโย จกฺขุปฺปสาโท ชีวิตนฺติ อยํ ทสรูปปริมาโณ รูปปุญฺโช จกฺขุทสโก นาม. เอวํ เสสา เวทิตพฺพา. อวกํสโต ปน ชจฺจนฺธ-

เบื้องต้น รูป ๓๐ และ ๙ ด้วยอำนาจกลาปทั้ง ๔ คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และชีวิตนวกะ พร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ ย่อมเกิดขึ้นในพวกรูปพรหมซึ่งเป็นโอปปาติกกำเนิด. ส่วนโดยกำหนดอย่างสูง รูป ๗๐ ด้วยอำนาจแห่งจักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ วัตถุทสกะ และภาวทสกะ พร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ ย่อมเกิดขึ้นในสังเสทชกำเนิด และโอปปาติกกำเนิดเหล่าอื่น เว้นจำพวกรูปพรหม, อนึ่ง รูปทั้ง ๗๐ นั้น ย่อมเกิดขึ้นในหมู่เทพเป็นนิตย์. ในบรรดาทสกะเหล่านั้น กลุ่มรูปมีประมาณรูป ๑๐ นี้ คือ

---

[๑] สํเสทโชปปาตีสุ, สมฺโมหวิโนทนี. ๒๑๐.
[๒] ฉ. ...โอปปาติกโยนิเกสุ.

พธิรอฆานกนปุํสกสฺส ชิวฺหากายวตฺถุทสกานํ วเสน ตึส รูปานิ อุปฺปชฺชนฺติ. อุกฺกํสาวกํสานํ ปน อนฺตเร อนุรูปโต วิกปฺโป เวทิตพฺโพ.

วรรณรูป ๑ คันธรูป ๑ รสรูป ๑ โอชารูป ๑ ธาตุทั้ง ๔ จักขุประสาท ๑ ชีวิต ๑ ชื่อว่าจักขุทสกะ. ทสกะที่เหลือ ก็พึงทราบอย่างนี้. ก็โดยกำหนดอย่างต่ำ รูป ๓๐ ด้วยอำนาจแห่งชิวหาทสกะ กายทสกะ และวัตถุทสกะ ย่อมเกิดขึ้นแก่คนบอดแต่กำเนิด หนวกแต่กำเนิด คนไม่มีฆานประสาทแต่กำเนิด คนที่เป็นกะเทยแต่กำเนิด. อนึ่ง ในระหว่างกำหนดอย่างสูงและอย่างต่ำ พึงทราบกำหนดตามควรเถิด.

สรุปจุติและปฏิสนธิต่าง ๆ

๖๓๑. เอวํ วิทิตฺวา ปุน
ขนฺธารมฺมณคติเหตุ-
เวทนาปีติวิตกฺกวิจาเรหิ
เภทาเภทวิเสโส
จุติสนฺธีนํ ปริญฺเญยฺโย.

๖๓๑. ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว
พึงกำหนดรู้ข้อพิเศษแห่งความต่างกัน
และไม่ต่างกัน ของจุติและปฏิสนธิ
โดยขันธ์ อารมณ์ คติ เหตุ เวทนา
ปีติ วิตก และวิจาร อีก.

ขยายความ

ยา เหสา มิสฺสามิสฺสโต ทุวิธา ปฏิสนฺธิ, ยา จสฺสา อตีตานนฺตรา

อธิบายว่า ก็ปฏิสนธินี้ใด มี ๒ อย่าง โดยวิญญาณที่ระคนกับรูป และไม่ระคนกับรูป

จุติ, ตาสํ อิเมหิ ขนฺธาทีหิ เภทาเภทวิเสโส ญาตพฺโพติ อตฺโถ.

และจุติอันใด มีในลำดับที่เป็นอดีต แห่งปฏิสนธินั้น, พึงรู้ข้อพิเศษแห่งความต่างกันและไม่ต่างกัน ของจุติและปฏิสนธิเหล่านั้น โดยข้อเบ็ดเตล็ดมีขันธ์เป็นต้นเหล่านี้.

กถํ ? กทาจิ หิ จตุกฺขนฺธาย อารุปฺปจุติยา อนนฺตรา จตุกฺขนฺธาว อารมฺมณโตปิ อภินฺนา ปฏิสนฺธิ โหติ. กทาจิ อมหคฺคตพหิทฺธารมฺมณาย มหคฺคตอชฺฌตฺตารมฺมณา. อยํ ตาว อรูปภูมีสุเยว นโย. กทาจิ ปน จตุกฺขนฺธาย อารุปฺปจุติยา[1] อนนฺตรา ปญฺจกฺขนฺธา กามาวจรปฏิสนฺธิ. กทาจิ ปญฺจกฺขนฺธาย กามาวจรจุติยา วา รูปาวจรจุติยา วา อนนฺตรา จตุกฺขนฺธา อารุปฺปปฏิสนฺธิ. เอวํ อตีตารมฺมณจุติยา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏิสนฺธิ. เอกจฺจสุคติจุติยา เอกจฺจทุคฺคติปฏิสนฺธิ. อเหตุกจุติยา

พึงรู้ได้อย่างไร ? ก็ บางคราวขันธ์ ๔ อย่างเดียว เป็นปฏิสนธิที่ไม่ต่างกัน แม้โดยอารมณ์ในลำดับแห่งจุติในอรูปภูมิ ซึ่งมีขันธ์ ๔. บางคราวปฏิสนธิในอรูปภูมิซึ่งมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ และมีอารมณ์ภายในในลำดับจุติซึ่งมีอารมณ์ไม่เป็นมหัคคตะ และมีอารมณ์ภายนอก. นี้เป็นนัยในอรูปภูมิอย่างเดียวก่อน. อนึ่ง ในบางคราว ปฏิสนธิในกามาวจรภูมิมีขันธ์ ๕ มีในลำดับแห่งจุติในอรูปภูมิซึ่งมีขันธ์ ๔. บางคราวปฏิสนธิในอรูปภูมิมีขันธ์ ๔ มีในลำดับแห่งจุติในกามาวจรภูมิ หรือแห่งจุติในรูปาวจรภูมิที่มีขันธ์ ๕. ด้วยประการอย่างนี้ เป็นปฏิสนธิที่

[1] ฉ. อรูปจุติยา.

สเหตุกปฏิสนฺธิ. ทุเหตุกจุติยา ติเหตุกปฏิสนฺธิ. อุเปกฺขาสหคตจุติยา โสมนสฺสสหคตปฏิสนฺธิ. อปฺปีติกจุติยา สปฺปีติกปฏิสนฺธิ. อวิตกฺกจุติยา สวิตกฺก-ปฏิสนฺธิ. อวิจารจุติยา สวิจารปฏิสนฺธิ. อวิตกฺกาวิจารจุติยา สวิตกฺกสวิจารปฏิสนฺธีติ ตสฺส ตสฺส วิปรีตโต จ ยถาโยคํ โยเชตพฺพํ.

มีอารมณ์ปัจจุบัน มีในลำดับจุติที่มีอารมณ์-อดีต. ทุคติปฏิสนธิบางส่วน มีในลำดับแห่งจุติในสุคติบางส่วน สเหตุกปฏิสนธิมีในลำดับแห่งจุติอันเป็นอเหตุกะ. ติเหตุกปฏิสนธิมีในลำดับแห่งจุติอันเป็นทุเหตุกะ. ปฏิสนธิอันสหรคตด้วยโสมนัส มีในลำดับแห่งจุติอันสหรคตด้วยอุเบกขา. ปฏิสนธิอันมีปีติมีในลำดับแห่งจุติอันไม่มีปีติ. ปฏิสนธิอันมีวิตกมีในลำดับแห่งจุติอันไม่มีวิตก. ปฏิสนธิอันมีวิจาร มีในลำดับแห่งจุติอันไม่มีวิจาร. ปฏิสนธิอันมีวิตกมีวิจาร มีในลำดับแห่งจุติอันไม่มีวิตกไม่มีวิจาร เพราะเหตุนั้น พึงประกอบตามสมควร โดยคำที่ตรงกันข้ามแห่งคำนั้น ๆ เถิด.

สรุปความโดยปรมัตถ์

๖๓๒. ลทฺธปจฺจยมิติ ธมฺมมตฺตเมตํ
ภวนฺตรมุเปติ นาสฺส ตโต
สงฺกนฺติ น ตโต เหตุํ
วินา โหติ.

๖๓๒. วิญญาณนี้ มีปัจจัยอันได้แล้ว
เป็นเพียงธรรม ย่อมเข้าถึง
ภพอื่น ด้วยประการฉะนี้
วิญญาณนั้น ไม่มีการเคลื่อนมา

จากภพนั้น เว้นเหตุแต่ภพนั้น ความปรากฏก็ไม่มี.

ขยายความ

อิติ เหตุํ ลทฺธปจฺจยํ รูปารูปธมฺมมตฺตํ อุปฺปชฺชมานํ ภวนฺตรํ อุเปตีติ วุจฺจติ, น สตฺโต, น ชีโว. ตสฺส จ นปิ อตีตภวโต อิธ สงฺกนฺติ อตฺถิ. นาปิ ตโต เหตุํ วินา อิธ ปาตุภาโว. ตยิทํ ปากเฏน มนุสฺสจุติปฏิสนฺธิกฺกเมน ปกาสยิสฺสาม.

จริงอยู่ วิญญาณนี้มีปัจจัยอันได้แล้ว เป็นเพียงรูปธรรมและอรูปธรรม เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเรียกว่า เข้าถึงภพอื่นด้วยประการฉะนี้, วิญญาณนี้ ไม่ใช่สัตว์, ไม่ใช่ชีวะ. และแม้วิญญาณนั้น ก็ไม่มีการเคลื่อนมาในภพนี้จากอดีตภพ. ทั้งเว้นเหตุแต่อดีตภพนั้น ก็จะไม่มีความปรากฏในภพนี้. ข้าพเจ้าทั้งหลายจักประกาศวิญญาณนี้นั้น โดยลำดับแห่งจุติและปฏิสนธิของมนุษย์ที่ปรากฏ.

อธิบายจุติวิญญาณและปฏิสนธิวิญญาณ

อตีตภวสฺมึ หิ สรเสน อุปกฺกเมน วา สมาสนฺนมรณสฺส อสยฺหานํ สพฺพงฺคปจฺจงฺคสนฺธิพนฺธนจฺเฉทกานํ มารณนฺติกเวทนาสตฺถานํ สนฺนิปาตํ อสหนฺตสฺส อาตเป ปกฺขิตฺตหริตตาลปณฺณมิว กเมน

ความจริง เมื่อสัตว์ผู้ใกล้จะตายโดยสภาพ หรือโดยความพยายามในภพอดีต อดทนไม่ได้ ซึ่งความกลุ้มรุมแห่งศัสตราคือเวทนา อันมีในที่สุดคือความตาย ซึ่งตัดเครื่องผูกคือเงื่อนต่ออังคาพยพทั้งปวง อัน

อุปสุสฺสมาเน สรีเร นิรุทฺเธสุ จกฺขาทีสุ อินฺทฺริเยสุ หทยวตฺถุมตฺเต ปติฏฺฐิเตสุ กายินฺทฺริยมนินฺทฺริยชีวิตินฺทฺริเยสุ ตํขณาวเสสหทยวตฺถุสนฺนิสฺสิตํ วิญฺญาณํ ครุกสมาเสวิตาสนฺนปุพฺพกตานํ[๑] อญฺญตรํ ลทฺธาวเสสปจฺจยสงฺขารสงฺขาตํ กมฺมํ ตทุปฏฺฐาปิตํ วา กมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตสงฺขาตํ วิสยมารพฺภ ปวตฺตติ. ตเทวํ ปวตฺตมานํ ตณฺหาวิชฺชานํ อปฺปหีนตฺตา อวิชฺชาปฏิจฺฉาทิตาทีนเว ตสฺมึ วิสเย ตณฺหา นเมติ, สหชาตสงฺขารา ขิปนฺติ. ตํ สนฺตติวเสน ตณฺหาย นมิยมานํ สงฺขาเรหิ ขิปิยมานํ[๒] โอริมตีรรุกฺขวินิพนฺธรชฺชุมาลมฺพิตฺวา มาติกาติกฺกมโก วิย ปุริมญฺจ นิสฺสยํ ชหติ, อปรญฺจ กมฺมสมุฏฺฐาปิตํ นิสฺสยํ อสฺสาทยมานํ วา อนสฺสาทยมานํ

ใคร ๆ ทนไม่ได้ ครั้นเมื่อสรีระซูบซีดโดยลำดับ ดุจใบตาลสดที่เขาตากทิ้งไว้กลางแดด เมื่ออินทรีย์มีจักษุเป็นต้นดับแล้ว เมื่อกายินทรีย์ มนินทรีย์ และชีวิตินทรีย์ตั้งอยู่แล้ว ในประเทศสักว่าหทัยวัตถุ วิญญาณอันอาศัยหทัยวัตถุที่ยังเหลือขณะนั้น ย่อมปรารภกรรมกล่าวคือสังขารมีปัจจัยที่เหลือลงอันสัตว์ได้แล้วอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาครุกรรม อาจิณณกรรม อาสันนกรรม และกรรมที่ทำไว้ในภพก่อน หรือปรารภอารมณ์กล่าวคือกรรม กรรมนิมิต และคตินิมิตอันกรรมนั้นให้ปรากฏแล้ว เป็นไป. วิญญาณนั้นเป็นไปอยู่อย่างนี้ เหตุที่ยังละตัณหาและอวิชชาไม่ได้ ย่อมถูกตัณหาให้น้อมไป ถูกสังขาร ที่เกิดร่วมวิญญาณซัดไปในอารมณ์นั้น ซึ่งมีโทษอันอวิชชาปกปิดไว้. วิญญาณนั้น

---

๑ สี. ครุกต..., อิ. ครุ...
๒ ฉ. ขิปฺปมานํ.

วา อารมฺมณาทีหิ เยว ปจฺจเยหิ ปวตฺตตีติ.

ถูกตัณหาให้น้อมไป ถูกสังขารซัดไปอยู่ ด้วยอำนาจความสืบต่อ ย่อมละหทัยวัตถุที่อาศัยอันมีในก่อน และย่อมยินดีบ้าง ไม่ยินดีบ้าง ซึ่งหทัยวัตถุที่อาศัยต่อมา อันกรรมให้ตั้งขึ้นเป็นไป ด้วยปัจจัยมีอารมณ์เป็นต้นทีเดียว ดุจบุรุษเหนี่ยวเชือก ซึ่งพันติดกับต้นไม้ฝั่งนี้ข้ามเหมืองไปได้ ฉะนั้นแล.

เอตฺถ จ ปุริมํ จวนโต จุติ, ปจฺฉิมํ ภวนฺตราทิปฏิสนฺธานโต ปฏิสนฺธีติ วุจฺจติ. ตเทตํ นาปิ ปุริมภวา อิธาคตํ, นาปิ ตโต กมฺมสงฺขารนติวิสยาทิเหตุํ[๑] วินา ปาตุภูตนฺติ เวทิตพฺพํ.

ในบรรดาวิญญาณเหล่านี้ วิญญาณดวงก่อน เรียกว่าจุติ เพราะเคลื่อน, ดวงหลังเรียกว่าปฏิสนธิ เพราะสืบต่อภพอื่นเป็นต้น. จุติวิญญาณ และปฏิสนธิวิญญาณนี้นั้น พึงทราบว่า มิใช่มาในภพนี้จากภพก่อน ทั้งไม่ใช่เว้นเหตุมีกรรม สังขาร นติและวิสัยเป็นต้นจากภพก่อนนั้น ก็ปรากฏแล.

---

๑ กมฺมนฺติ ปฏิสนฺธิชนกํ กมฺมํ. สงฺขาราติ จุติอาสนฺนชวนวิญฺญาณสหคตา ขิปนกสงฺขารา. นตีติ เยนวเสน ปวตฺตา ตณฺหา. วิสโย กมฺมาทีติ ฏีกา.

คุณทองสุข จันทร์แสงสุก
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

แสดงตัวอย่างจุติและปฏิสนธิ

๖๓๓. สิยุํ นิทสฺสนา เนตฺถ
ปฏิโฆสาทิกา อถ
สนฺตานพนฺธโต นตฺถิ
เอกตา นาปิ นานตา.

๖๓๓. เสียงสะท้อนเป็นต้น พึงเป็นตัวอย่างในเรื่องนี้ อนึ่งเสียงสะท้อนเป็นต้น ย่อมไม่เป็นอันเดียวกัน ทั้งไม่ต่างกัน เพราะเนื่องกัน ด้วยความสืบต่อ.

ขยายความ

เอตฺถ เจตสฺส วิญฺญาณสฺส ปุริมภวโต อิธ อนาคมเน อตีตภวปริยาปนฺนเหตูหิ จ อุปฺปาเท ปฏิโฆสปทีปมุทฺทาปฏิพิมฺพปฺปการา ธมฺมา นิทสฺสนานิ สิยุํ. ยถา หิ ปฏิโฆสปทีปมุทฺทาฉายา สทฺทาทิเหตุกา โหนฺติ[1] อญฺญตฺร อคนฺตฺวา[1] โหนฺติ[2] เอวเมว อิทํ จิตฺตํ.

ก็ธรรมทั้งหลาย อันมีประการเป็นเสียงสะท้อน ประทีป ตรา และเงา พึงเป็นตัวอย่างในเรื่องนี้ คือในเรื่องที่วิญญาณนี้ ไม่มาในภพนี้จากภพก่อน และในเรื่องที่วิญญาณนี้เกิดขึ้น ด้วยเหตุที่นับเนื่องในภพอดีต. เหมือนอย่างว่า เสียงสะท้อน ประทีป ตรา และเงา มีเสียงจริงเป็นต้น

[1-1] สี. โหนฺติ อญฺญตฺร อคนฺตฺวา ว โหนฺติ, อญฺญตฺร อคนฺตฺวา โหนฺติ, สมฺโมหวิโนทนี. ๒๑๒.

[2] ฉ. อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ.

เป็นเหตุ มิได้ไปแยกกัน ฉันใด จิตนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน.

เอตฺถ จ สนฺตานพนฺธโต นตฺถิ เอกตา นาปิ นานตา. ยทิ หิ สนฺตานพนฺเธ สติ เอกนฺตเมกตา ภเวยฺย, น ขีรโต ทธิ สมฺภูตํ สิยา. อถาปิ เอกนฺตนานตา ภเวยฺย, น ขีรสฺสาธีโน ทธิ สิยา. เอส นโย สพฺพเหตุเหตุ-สมุปฺปนฺเนสุ. เอวํ จ สติ สพฺพโลก-โวหารโลโป สิยา, โส จ อนิฏฺโฐ. ตสฺมา เอตฺถ น เอกนฺตเมกตา วา นานตา วา อุปคนฺตพฺพาติ.

และในข้อนี้ ย่อมไม่เป็นอันเดียวกัน ทั้งไม่ต่างกัน เพราะเนื่องกันด้วยความสืบต่อ. เพราะถ้าเมื่อมีความเนื่องกัน ด้วยความสืบต่อ ก็จะพึงมีความเป็นอันเดียวกันโดยส่วนเดียวไซร้ นมส้มก็จะไม่พึงเกิดมีแต่นมสด. แม้ถ้าว่า จะพึงมีความต่างกันโดยส่วนเดียวไซร้ นมสดซึ่งเป็นตัวเหตุ ก็จะพึงเป็นนมส้มไม่ได้. ในเหตุและธรรมอันเกิดแต่เหตุทั้งปวง ก็มีนัยนี้. ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ จะพึงเป็นการลบโวหาร (คือบัญญัติ)แห่งโลกทั้งหมด, แต่การลบโวหารนั้น บัณฑิตไม่ปรารถนา. เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้ บัณฑิตไม่ควรข้องแวะ ความเป็นอันเดียวกันหรือความต่างกันโดยส่วนเดียว ฉะนี้แล.

คำท้วงและคำเฉลย

๖๓๔. เอตฺถาห : นนุ เอวํ อสงฺกนฺติปาตุภาเว สติ เย อิมสฺมึ

๖๓๔. ในอธิการนี้ มีผู้สงสัยกล่าวว่า : เมื่อความไม่เคลื่อนและความปรากฏ

มนุสฺสตฺตภาเว ขนฺธา, เตสํ นิรุทฺธตฺตา ผลปจฺจยสฺส จ กมฺมสฺส ตตฺถ อคมนโต อญฺญสฺส อญฺญโต จ ตํ ผลํ สิยา, อุปภุญฺชเก จ อสติ กสฺส ตํ ผลํ สิยา, ตสฺมา น สุนฺทรมิทํ วิธานนฺติ. ตตฺริทํ วุจฺจติ :

มีอยู่อย่างนี้ เหตุที่ขันธ์ในอัตภาพมนุษย์นี้ดับไปแล้ว และเหตุที่กรรมอันเป็นผลปัจจัยมิได้ไปในที่เกิดผลนั้น ผลนั้น พึงมีได้แก่ผู้อื่นและแต่กรรมอื่น มิใช่หรือ ก็เมื่อผู้เสวยผลไม่มี ผลนั้นจะพึงมีแก่ใครเล่า เพราะฉะนั้น วิธีนี้จึงไม่ดีแล. ในอธิการนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวตอบดังนี้ :

สนฺตาเน ยํ ผลํ เอตํ
นาญฺญสฺส น จ อญฺญโต
พีชานํ อภิสงฺขาโร
เอตสฺสตฺถสฺส สาธโก.

ผลในความสืบต่ออันใด ผลนี้หามีแก่ผู้อื่นไม่ และหามีมาแต่กรรมอื่นไม่ อภิสังขาร (คือเครื่องปรุงแต่ง) แห่งพืชทั้งหลาย เป็นตัวอย่าง แห่งความข้อนี้.

ขยายความ

เอกสนฺตานสฺมึ หิ ผลมุปฺปชฺชมานํ ตตฺถ เอกนฺตเอกตฺตนานตฺตานํ ปฏิสิทฺธตฺตา อญฺญสฺสาติ วา อญฺญโตติ วา น โหติ. เอตสฺส จ ปนตฺถสฺส พีชานํ อภิสงฺขาโร สาธโก. อมฺพพีชาทีนํ หิ อภิสงฺขาเรสุ

อธิบายว่า ผลที่เกิดขึ้นในความสืบต่ออันเดียวกัน เพราะความเป็นอันเดียวกันและความต่างกันโดยส่วนเดียว ในความสืบต่ออันหนึ่งนั้นถูกห้ามเสียแล้ว จึงไม่มีว่าแก่ผู้อื่น หรือว่า แต่กรรมอื่น. ก็และ

กเตสุ ตสฺส พีชสฺส สนฺตาเน ลทฺธปจฺจยา[๑] กาลนฺตเร ผลวิเสโส อุปฺปชฺชมาโน น อญฺญพีชานํ นาปิ อญฺญาภิสงฺขารปจฺจยา อุปฺปชฺชติ, น จ ตานิ พีชานิ อภิสงฺขารา ([๒]) ผลฏฺฐานํ ปาปุณนฺติ, เอวํ สมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํ. วิชฺชา-สิปฺโปสถาทีหิ จาปิ พาลสรีเร อุปยุตฺเตหิ กาลนฺตเร วุฑฺฒสรีราทีสุ ผลเทหิ[๓] อยมตฺโถ เวทิตพฺโพ.

อภิสังขาร(เครื่องปรุงแต่ง) แห่งพืชทั้งหลาย เป็นตัวอย่างแห่งความข้อนี้. จริงอยู่ เมื่อธรรมชาติกระทำการปรุงแต่งพืชทั้งหลาย มีพืชมะม่วงเป็นต้น ผลต่าง ๆ เมื่อเกิดขึ้นในกาลอื่นต่อมา เพราะได้ปัจจัยในความสืบต่อแห่งพืชนั้น ย่อมเกิดขึ้นแก่พืชอื่น ๆ ก็หามิได้ ทั้งเกิดขึ้นเพราะปัจจัยคือความปรุงแต่งอื่น ก็หามิได้ ก็พืชเหล่านั้น หรือความปรุงแต่งทั้งหลาย ก็หาถึงที่แห่งผลไม่, พึงทราบข้ออุปไมยนี้ ฉันนั้น. อนึ่ง พึงทราบความข้อนี้ แม้ด้วยการเปรียบเทียบมีการ-เรียนวิชชา การศึกษาศิลปะ และการประกอบโอสถ ที่ใช้ประกอบในร่างกายของเด็ก ไปให้ผลในร่างกายที่เติบใหญ่เป็นต้นในกาลอื่น.

---

๑ ฉ. ลทฺธปจฺจโย.

๒ สี. เอตฺถนฺตเร วา-สทฺโท ปกฺขิตฺโตว ทิสฺสติ.

๓ สี. ผลํ เทตีติ, ม. ผลํ เทติ.

ยมฺปิ วุตฺตํ "อุปภุญฺชเก จ อสติ กสฺส ตํ ผลํ สิยา"ติ, ตตฺถ

อนึ่ง แม้ในคำที่ได้กล่าวไว้แล้วว่า "ก็เมื่อผู้เสวยผลไม่มี ผลนั้น จะพึงมีแก่ใคร เล่า" ดังนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวตอบไว้ดังนี้

ผลสฺสุปฺปตฺติยา เอวํ
สิทฺธา ภุญฺชกสมฺมติ
ผลุปฺปาเทน รุกฺขสฺส
ยถา ผลติ สมฺมติ[1]

ความสมมติว่า ผู้เสวยสำเร็จได้ ก็เพราะผลเกิดขึ้น เหมือนสมมติว่า ต้นไม้ออกผล ก็ด้วยความเกิดขึ้นแห่ง ผลของต้นไม้ ฉะนั้น.

ขยายความ

ยถา หิ รุกฺขสงฺขาตานํ ธมฺมานํ เอกเทสภูตสฺส รุกฺขผลสฺส อุปฺปตฺติยา เอว รุกฺโข ผลตีติ วา ผลิโตติ วา วุจฺจติ, ตถา เทวมนุสฺสสงฺขาตานํ ขนฺธานํ เอกเทสภูตสฺส อุปโภคสงฺขาตสฺส สุขทุกฺขผลสฺส อุปฺปาเทเนว เทโว วา มนุสฺโส วา อุปภุญฺชตีติ วา สุขิโต ทุกฺขิโตติ วา วุจฺจติ. ตสฺมา น เอตฺถ

อธิบายว่า อุปมาเหมือนดังต้นไม้ที่ชาวโลกกล่าวว่า มีผล หรือว่าเผล็ดผล ดังนี้ ก็เพราะผลของต้นไม้ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของธรรมทั้งหลาย ที่เรียกว่าต้นไม้เกิดขึ้นนั่นเอง ฉันใด เทวดาก็ดี มนุษย์ก็ดี ท่านเรียกว่า ย่อมเสวยบ้าง ว่าผู้มีสุขบ้าง ว่าผู้มีทุกข์บ้าง เพราะผลคือสุขและทุกข์ที่นับว่า เป็นของเสวยอันเป็นส่วนหนึ่งแห่ง

---

[1] ฉ. สมฺมุติ.

อญฺเญน อุปฺปชฺชเกน นาม โกจิ อตฺโถ อตฺถีติ.

ขันธ์กล่าวคือเทวดาและมนุษย์เกิดขึ้นนั่นเอง ก็ฉันนั้น. เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้ จึงไม่มีความหมายอะไร ๆ ด้วยผู้อื่นที่ชื่อว่า เป็นผู้เสวย ฉะนี้แล.

แสดงตัวอย่างนายประกัน

๖๓๕. โยปิ วเทยฺย "เอวํ สนฺเตปิ เอเต สงฺขารา วิชฺชมานา วา ผลสฺส ปจฺจยา สิยุํ อวิชฺชมานา วา, ยทิ จ วิชฺชมานา, ปวตฺติกฺขเณเยว เนสํ วิปาเกน ภวิตพฺพํ, อถาปิ อวิชฺชมานา, ปวตฺติโต ปุพฺเพ ปจฺฉา จ นิจฺจํ ผลาวหา สิยุนฺ"ติ, โส เอวํ วตฺตพฺโพ :

๖๓๕. แม้ผู้ใดจะพึงกล่าวว่า "แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น สังขารเหล่านี้ เมื่อมีอยู่จึงพึงเป็นปัจจัยแก่ผล หรือไม่มีอยู่ ก็เป็นปัจจัยแก่ผลเล่า ก็ถ้าว่า มีอยู่จึงเป็นปัจจัยแก่ผล, วิบากของสังขารเหล่านั้น จึงจะพึงมีในปวัตติขณะนั่นเอง, ถ้าแม้ไม่มีอยู่ ก็เป็นปัจจัยแก่ผลได้ไซร้, สังขารเหล่านี้ ก็จะพึงนำผลมาให้ได้เป็นนิตย์ ในขณะก่อนปวัตติ และในภายหลังปวัตติ" ดังนี้ พึงตอบผู้นั้นอย่างนี้ :

กตตฺตา ปจฺจยา เอเต
น จ นิจฺจํ ผลาวหา
ปาฏิโภคาทิกํ ตตฺถ
เวทิตพฺพํ นิทสฺสนํ.

สังขารเหล่านี้เป็นปัจจัย เพราะกระทำผลนั้น แต่หานำผลมาให้เป็นนิตย์ไม่ กิริยามีการประกันเป็นต้น พึงทราบว่า เป็นตัวอย่างในข้อนั้นได้.

ขยายความ

กตตฺตาเยว หิ สงฺขารา อตฺตโน ผลสฺส ปจฺจยา โหนฺติ, น วิชฺชมานตฺตา อวิชฺชมานตฺตา วา. ยถาห "กามาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ โหติ"ติอาทิ.[1] ยถารหสฺส จ อตฺตโน ผลสฺส ปจฺจยา หุตฺวา น ปุน ผลาวหา โหนฺติ วิปกฺกวิปากตฺตา.[2] เอตสฺส จตฺถสฺส วิภาวเน อิทํ ปาฏิโภคาทิกํ นิทสฺสนํ เวทิตพฺพํ. ยถา หิ โลเก โย กสฺสจิ อตฺถสฺส นิยฺยาตนตฺถํ ปาฏิโภโค โหติ, ภณฺฑํ วา กีณาติ, อิณํ วา คณฺหาติ, ตสฺส ตํกิริยากรณมตฺตเมว ตทตฺถนิยฺยาตนาทิมฺหิ ปจฺจโย โหติ, น กิริยาย วิชฺชมานตฺตมวิชฺชมานตฺตํ วา, น จ ตทตฺถนิยฺยาตนาทิโต ปรมฺปิ ธารโกว โหติ. กสฺมา ? นิยฺยาตนาทีนํ

อธิบายว่า ความจริง สังขารทั้งหลายย่อมเป็นปัจจัยแก่ผลของตน เพราะกระทำผลมานั้นเอง มิใช่เพราะมันมีอยู่ หรือมันไม่มีอยู่. ดังที่ตรัสไว้ว่า "เพราะกระทำสั่งสมกุศลกรรม ฝ่ายกามาวจร จึงเกิดจักขุวิญญาณอันเป็นวิบากขึ้น" ดังนี้เป็นต้น. อนึ่ง สังขารเป็นปัจจัยแก่ผลของตนตามควรไม่นำผลมาให้อีก เพราะมีวิบากสุกแล้ว. ก็กิริยามีการประกันเป็นต้นนี้ พึงทราบว่าเป็นตัวอย่าง ในการอธิบายความข้อนี้. เหมือนอย่างว่า ในทางโลก ผู้ใดเป็นนายประกัน เพื่อส่งผลประโยชน์บางอย่าง ย่อมยอมซื้อของบ้าง ยอมกู้หนี้บ้าง ก็เพียงการทำกิริยานั้นของเขา ย่อมเป็นปัจจัยในการส่งผลประโยชน์นั้นเป็นต้น หาใช่ความที่กิริยามีอยู่ หรือความที่กิริยาไม่มีอยู่เป็นปัจจัยไม่ และต่อจากการส่งผลประโยชน์นั้น

---

[1] อภิ. สํ. ๓๔/๑๒๘.

[2] ฉ. วิปากตฺตา.

กตฺตตา. เอวํ กตฺตตาว สงฺขาราปิ อตฺตโน ผลสฺส ปจฺจยา โหนฺติ, น จ ยถารหํ ผลทานโต ปรมฺปิ ผลาวหา โหนฺตีติ. เอตฺตาวตา มิสฺสามิสฺสวเสน เหฺวธาปิ ปวตฺตมานสฺส ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส สงฺขารปจฺจยา ปวตฺติ ทีปิตา โหติ.

เป็นต้นไป เขาก็ไม่เป็นหนี้. เพราะเหตุไร? เพราะการส่งผลประโยชน์เป็นต้น เขาได้กระทำแล้ว ฉันใด. แม้สังขารก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่ผลของตน เพราะได้ทำผลแล้ว และแม้ต่อจากการให้ผลตามควร สังขารก็ย่อมไม่นำมาซึ่งผล ฉันนั้น ฉะนี้แล. โดยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันแสดงความเป็นไป เพราะสังขารเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิวิญญาณ ซึ่งเป็นไปทั้ง ๒ ประการ คือปฏิสนธิวิญญาณที่ระคนกับรูปและไม่ระคนกับรูป.

แสดงสังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ

๖๓๖. อิทานิ สพฺเพสฺวเวเตสุ[๑] พตฺตึสวิปากวิญฺญาเณสุ สมฺโมหวิฆาตตฺถํ, ปฏิสนฺธิปฺปวตฺตีนํ วเสเนเต ภวาทิสุ

๖๓๖. บัดนี้ เพื่อกำจัดความเลือนหลงในวิบากวิญญาณ ๓๒ ทั้งหมดเหล่านี้ทีเดียว,

จึงควรเข้าใจสังขารทั้งหลายเหล่านี้ว่า เป็นปัจจัยอย่างไร และแก่

---

๑ ฉ. สพฺเพสฺวว เตสุ.

วิชานิตฺพฺพา สงฺขารา
ยถา เยสญฺจ ปจฺจยา.

วิบากวิญญาณเหล่าใด ในแหล่งเกิดทั้งหลายมีภพเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล.

ขยายความ

ตตฺถ ตโย ภวา, จตสฺโส โยนิโย, ปญฺจ คติโย, สตฺต วิญฺญาณฏฺฐิติโย, นว สตฺตาวาสาติ เอเต ภวาทโย นาม. เอเตสุ ภวาทีสุ ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺเต เจเต เยสํ วิปากวิญฺญาณานํ ปจฺจยา, ยถา จ ปจฺจยา โหนฺติ, ตถา วิชานิตพฺพาติ อตฺโถ.

ในคาถานั้น มีอธิบายว่า ภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙ แหล่งเกิดดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าแหล่งเกิดมีภพเป็นต้น. สังขารทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิบากวิญญาณเหล่าใด และเป็นปัจจัยอย่างใด ในแหล่งเกิดมีภพเป็นต้นเหล่านี้ พึงเข้าใจอย่างนั้น ในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาล.

อธิบายปุญญาภิสังขาร

ตตฺถ ปุญฺญาภิสงฺขาเร ตาว กามาวจรอฏฺฐเจตนาเภโท ปุญฺญาภิสงฺขาโร อวิเสเสน กามภเว สุคติยํ นวนฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ ปฏิสนฺธิยํ นานาขณิกกมฺมปจฺจเยน เจว อุปนิสฺสยปจฺจเยน

ในบรรดาสังขารเหล่านั้น จะวินิจฉัยในปุญญาภิสังขารก่อน ปุญญาภิสังขารซึ่งจำแนกเป็นเจตนา ๘ ฝ่ายกามาวจรว่าโดยความไม่ต่างกัน เป็นปัจจัย ๒ คือ โดยกรรมปัจจัยอันเกิดในขณะต่างกัน ๑ โดย

จาติ เทฺวธา ปจฺจโย. รูปาวจร-ปญฺจกุศลเจตนาเภโท ปุญฺญาภิสงฺขาโร รูปภเวปิ[๑] ปฏิสนฺธิยํ เอว ปจฺจนฺนํ.

อุปนิสสยปัจจัย ๑ ในปฏิสนธิกาลแก่วิบาก-วิญญาณ ๙ ดวงในสุคติชั้นกามภพ. ปุญญาภิ-สังขารที่จำแนกเป็นกุศลเจตนา ๕ ฝ่ายรูปาวจร เป็นปัจจัยแก่วิบากวิญญาณ ๕ ดวงในปฏิสนธิกาลอย่างเดียว แม้ในรูปภพ.

วุตฺตปฺปเภทกามาวจโร ปน กามภเว สุคติยํ อุเปกฺขาสหคตาเหตุมโนวิญฺญาณธาตุ-วชฺชานํ สตฺตนฺนํ ปริตฺตวิปากวิญฺญาณานํ วุตฺตนเยเนว เทฺวธา ปจฺจโย ปวตฺเต, โน ปฏิสนฺธิยํ. เสฺวว รูปภเว ปญฺจนฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ ตเถว ปจฺจโย ปวตฺเต, โน ปฏิสนฺธิยํ. กามภเว ปน ทุคฺคติยํ อฏฺฐนฺนมฺปิ ปริตฺตวิปาก-วิญฺญาณานํ ตเถว ปจฺจโย ปวตฺเต, โน ปฏิสนฺธิยํ. ตตฺถ นิรเย มหาโมคฺคลฺลานตฺเถรสฺส นรกจาริกาทีสุ อิฏฺฐารมฺมณสมาโยเค โส ปจฺจโย

อนึ่ง ปุญญาภิสังขาร ฝ่ายกามาวจร มีประเภทดังกล่าวแล้วเป็นปัจจัย ๒ อย่าง ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ในปวัตติกาล ไม่ใช่ในปฏิสนธิกาล แก่วิบากวิญญาณ ฝ่ายกามาวจร ๗ ดวง เว้นอเหตุมโนวิญญาณ-ธาตุ อันสหรคตด้วยอุเบกขา ในสุคติชั้นกามภพ. ปุญญาภิสังขารนั้นแหละ เป็นปัจจัยอย่างนั้นเหมือนกัน ในปวัตติกาล ไม่ใช่ในปฏิสนธิกาลแก่วิบากวิญญาณ ๕ ดวง ในรูปภพ. แต่ในทุคติชั้นกามภพ เป็นปัจจัยอย่างนั้นเหมือนกันในปวัตติกาล ไม่ใช่ในปฏิสนธิกาล แก่วิบากวิญญาณฝ่ายกามาวจร

[๑] ฉ. ปิ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

โหติ, ติรจฺฉาเนสุ ปน เปตมหิทฺธิเกสุ จ อิฏฺฐารมฺมณํ ลพฺภติเยว.

ทั้ง ๘ ดวง. ในทุคติชั้นกามภพนั้น ปุญญาภิสังขารนั้น ย่อมเป็นปัจจัยในการประสบอิฏฐารมณ์ในนรก เช่นในคราวจาริกไปนรกแห่งพระมหาโมคคัลลานเถระเป็นต้น แต่อิฏฐารมณ์ย่อมมีได้ทีเดียว ในพวกสัตว์เดรัจฉาน และในพวกเปรตผู้มีฤทธิ์มาก.

เสฺวว กามภเว สุคติยํ โสฬสนฺนมฺปิ กุสลวิปากวิญฺญาณานํ ตเถว ปจฺจโย ปวตฺเต จ ปฏิสนฺธิยญฺจ. อวิเสเสน ปน ปุญฺญาภิสงฺขาโร รูปภเว ทสนฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ ตเถว ปจฺจโย ปวตฺเต จ ปฏิสนฺธิยญฺจ.

ปุญญาภิสังขารนั้นแหละ เป็นปัจจัยอย่างนั้นทีเดียว ทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาล แก่วิบากวิญญาณที่เป็นกุศลทั้ง ๑๖ ดวง ในสุคติชั้นกามภพ. ก็ว่าโดยไม่ต่างกัน ปุญญาภิสังขารเป็นปัจจัยอย่างนั้นทีเดียว ทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาล แก่วิบากวิญญาณ ๑๐ ดวงในรูปภพ.

อธิบายอปุญญาภิสังขาร

ทฺวาทสากุสลเจตนาเภโท อปุญฺญาภิสงฺขาโร กามภเว ทุคฺคติยํ เอกสฺส วิญฺญาณสฺส ตเถว ปจฺจโย ปฏิสนฺธิยํ, โน ปวตฺเต. ฉนฺนํ ปวตฺเต, โน

อปุญญาภิสังขารอันจำแนกเป็นอกุศลเจตนา ๑๒ ดวง เป็นปัจจัยอย่างนั้นเหมือนกัน ในปฏิสนธิกาล ไม่ใช่ปวัตติกาล แก่วิญญาณ ๑ ดวงในทุคติชั้นกามภพ. เป็น

ปฏิสนฺธิยํ. สตฺตนฺนมฺปิ อกุสลวิปาก-วิญฺญาณานํ ปวตฺเต จ ปฏิสนฺธิยญฺจ.

ปัจจัยในปวัตติกาล ไม่ใช่ในปฏิสนธิกาล แก่วิญญาณ ๖ ดวง. เป็นปัจจัยอย่างนั้นเหมือนกัน ในปวัตติกาล และในปฏิสนธิกาล แก่วิบากวิญญาณที่เป็นอกุศลทั้ง ๗ ดวง.

กามภเว ปน สุคติยํ เตสํเยว สตฺตนฺนมฺปิ ตเถว ปจฺจโย ปวตฺเต, โน ปฏิสนฺธิยํ. รูปภเว จตุนฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ ตเถว ปจฺจโย ปวตฺเต, โน ปฏิสนฺธิยํ. โส จ โข กามาวจเร อนิฏฺฐรูปทสฺสนสทฺทสวนวเสน, พฺรหฺมโลเก ปน อนิฏฺฐรูปาทโย นาม นตฺถิ. ตถา กามาวจรเทวโลเกปิ.

แต่เป็นปัจจัยอย่างนั้นเหมือนกัน ในปวัตติกาล ไม่ใช่ในปฏิสนธิกาล แก่วิบาก-วิญญาณทั้ง ๗ ดวงนั้นแหละ ในสุคติชั้นกามภพ. เป็นปัจจัยอย่างนั้นเหมือนกัน ในปวัตติกาล ไม่ใช่ในปฏิสนธิกาล แก่วิบาก-วิญญาณ ๔ ดวงในรูปภพ. และอปุญญาภิ-สังขารนั้นแลในชั้นกามาวจร เนื่องด้วยการเห็นรูป และได้ยินเสียงที่ไม่น่าปรารถนา, ส่วนในพรหมโลก สิ่งที่ไม่น่าปรารถนามีรูปที่ไม่น่าปรารถนาเป็นต้น ไม่มี. แม้ในเทวโลกชั้นกามาวจร ก็เหมือนกัน.

อธิบายอเนญชาภิสังขาร

อเนญฺชาภิสงฺขาโร ปน[๑] อรูปภเว จตุนฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ ตเถว ปจฺจโย

ก็อเนญชาภิสังขาร เป็นปัจจัยอย่างนั้นเหมือนกัน ทั้งในปวัตติกาล ทั้งใน

[๑] ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

ปวตฺเต จ ปฏิสนฺธิยญฺจ.

ปฏิสนธิกาล แก่วิบากวิญญาณ ๔ ดวงในอรูปภพ.

เอวํ ตาว ภเวสุ ปฏิสนฺธิปฺปวตฺตีนํ วเสน เอเต สงฺขารา เยสํ ปจฺจยา, ยถา จ ปจฺจยา โหนฺติ, ตถา ชานิตพฺพา.[๑] เอเตเนว นเยน โยนิอาทีสุปิ เวทิตพฺพา.

ควรเข้าใจสังขารทั้งหลายเหล่านี้ว่า เป็นปัจจัยแก่วิบากวิญญาณเหล่าใด และเป็นปัจจัยอย่างไร ก็อย่างนั้น ด้วยอำนาจปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล ในภพทั้งหลายอย่างนี้ก่อน. แม้ในแหล่งเกิดทั้งหลายมีกำเนิดเป็นต้น ก็พึงทราบโดยนัยนี้แหละ.

แสดงหัวข้อสังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ

๖๓๗. ตตฺริทํ อาทิโต ปฏฺฐาย มุขมตฺตปฺปกาสนํ : อิเมสุ หิ สงฺขาเรสุ ยสฺมา ปุญฺญาภิสงฺขาโร ตาว ทฺวีสุ ภเวสุ ปฏิสนฺธึ ทตฺวา สพฺพมตฺตโน วิปากํ ชเนติ, ตถา อณฺฑชาทีสุ จตูสุ โยนีสุ, เทวมนุสฺสสงฺขาตาสุ ทฺวีสุ คตีสุ, นานตฺตกายนานตฺตสญฺญี-นานตฺตกายเอกตฺตสญฺญีเอกตฺตกายนานตฺต-

๖๓๗. ในเรื่องสังขารเป็นปัจจัย แก่วิญญาณนั้น มีคำประกาศพอเป็นหัวข้อสำคัญตั้งแต่ต้น ดังนี้ : ก็ในบรรดาสังขารเหล่านี้ เพราะเหตุที่ปุญญาภิสังขาร เบื้องต้น ให้ปฏิสนธิในภพทั้ง ๒ แล้วยังวิบากทั้งปวงของตนให้เกิด, ให้ปฏิสนธิในกำเนิด ๔ มีอัณฑชะเป็นต้น ในคติ ๒ กล่าวคือเทวดาและมนุษย์ ในวิญญาณฐิติ ๔ กล่าวคือ

[๑] ฉ. วิชานิตพฺพา.

สญฺญีเอกตฺตกายเอกตฺตสญฺญีสงฺขาตาสุ จตูสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ, อสญฺญีสตฺตาวาเส ปเนส รูปมตฺตเมวาภิสงฺขโรตีติ จตูสุเยว สตฺตาวาเสสุ จ ปฏิสนฺธึ ทตฺวา สพฺพมตฺตโน วิปากํ ชเนติ. ตสฺมา เอส เอเตสุ ทฺวีสุ ภเวสุ จตูสุ โยนีสุ ทฺวีสุ คตีสุ จตูสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ จตูสุ สตฺตาวาเสสุ จ เอกวีสติยา วิปากวิญฺญาณานํ วุตฺตนเยเนว ปจฺจโย โหติ ยถาสมฺภวํ ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺเต จ.

นานัตตกายนานัตตสัญญี (สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน) นานัตตกาย-เอกัตตสัญญี (สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน แต่มีสัญญาอย่างเดียวกัน) เอกัตตกาย-นานัตตสัญญี (สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน แต่มีสัญญาต่างกัน) และเอกัตต-กายเอกัตตสัญญี (สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน), และให้ปฏิสนธิในสัตตาวาส ๔ เท่านั้น เพราะในอสัญญีสัตตาวาส ปุญญาภิสังขารนั้นปรุงแต่งแต่เพียงรูปเท่านั้น ย่อมยังวิบากทั้งปวงของตนให้เกิดเหมือนอย่างนั้น. เพราะเหตุนั้น ปุญญาภิสังขารนี้ จึงเป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวนั้นแหละ แก่วิบาก-วิญญาณ ๒๑ ดวง ในภพ ๒ กำเนิด ๔ คติ ๒ วิญญาณฐิติ ๔ และสัตตาวาส ๔ เหล่านั้น ในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาลตามที่มีอยู่.

อปุญฺญาภิสงฺขาโร ปน ยสฺมา เอกสฺมึเยว กามภเว จตูสุ โยนีสุ อวเสสาสุ ตีสุ คตีสุ นานตฺตกาย-

ก็เพราะเหตุที่ อปุญญาภิสังขาร ย่อมให้ผลด้วยอำนาจปฏิสนธิ ในกามภพเดียวเท่านั้น ในกำเนิด ๔ ในคติ ๓ ที่เหลือ ใน

เอกตฺตสญฺญีสงฺขาตาย เอกิสฺสา วิญฺญาณฏฺฐิติยา ตาทิเสเยว จ เอกสฺมึ สตฺตาวาเส ปฏิสนฺธิวเสน วิปจฺจติ, ตสฺมา เอส เอกสฺมึ ภเว จตูสุ โยนีสุ ตีสุ คตีสุ เอกิสฺสา วิญฺญาณฏฺฐิติยา เอกมฺหิ จ สตฺตาวาเส สตฺตนฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ วุตฺตนเยเนว ปจฺจโย ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺเต จ.

วิญญาณฐิติเดียว คือ นานัตตกายเอกัตตสัญญี และในสัตตาวาสเดียว เช่นนั้นเหมือนกัน, ฉะนั้น อปุญญาภิสังขารนี้ จึงเป็นปัจจัยตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ทั้งในปฏิสนธิกาล และทั้งในปวัตติกาล แก่วิบากวิญญาณ ๗ ดวง ในภพเดียว. ในกำเนิด ๔ ในคติ ๓ ในวิญญาณฐิติเดียว และในสัตตาวาสเดียว.

อธิบายอเนญชาภิสังขาร

อเนญฺชาภิสงฺขาโร ปน ยสฺมา เอกสฺมึเยว อรูปภเว เอกิสฺสา โอปปาติกโยนิยา เอกิสฺสา เทวคติยา อากาสานญฺจายตนาทิกาสุ ตีสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ อากาสานญฺจายตนาทิเกสุ จตูสุ สตฺตาวาเสสุ ปฏิสนฺธิวเสน วิปจฺจติ, ตสฺมา เอส เอกสฺมึ ภเว เอกิสฺสา โยนิยา เอกิสฺสา คติยา ตีสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ, จตูสุ สตฺตาวาเสสุ, จตุนฺนํ วิญฺญาณานํ

ก็เพราะเหตุที่ อเนญชาภิสังขารให้ผลด้วยอำนาจปฏิสนธิ ในอรูปภพเดียวเท่านั้น ในโอปปาติกกำเนิดเดียว ในเทวคติเดียว ในวิญญาณฐิติ ๓ มีชั้นอากาสานัญจายตนะเป็นต้น ในสัตตาวาส ๔ มีชั้นอากาสานัญจายตนะเป็นต้น, ฉะนั้น อเนญชาภิสังขารนี้ จึงเป็นปัจจัยตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาล แก่วิญญาณทั้ง ๔ ในภพ

วุตฺตนเยเนว ปจฺจโย โหติ ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺเต จาติ. เอวํ

เดียว ในกำเนิดเดียว ในคติเดียว ในวิญญาณฐิติ ๓ ในสัตตาวาส ๔ ฉะนี้แล.

ปฏิสนฺธิปฺปวตฺตีนํ
วเสเนเต ภวาทิสุ
วิชานิตพฺพา สงฺขารา
ยถา เยสญฺจ ปจฺจยาติ.

จึงควรเข้าใจสังขารทั้งหลายเหล่านี้ ว่า เป็นปัจจัยอย่างไร และแก่วิบากวิญญาณเหล่าใดในแหล่งเกิดทั้งหลาย มีภพเป็นต้น เนื่องด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล ด้วยประการฉะนี้แล.

อยํ "สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺ"ติ ปทสฺมึ วิตฺถารกถา.

นี้เป็นกถาโดยพิสดาร ในบทว่า "เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ".

วิญฺญาณปจฺจยานามรูป-ปทวิตฺถารกถา

กถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป

๖๓๘. วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปปเท :

๖๓๘. ในบทว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป :

วิภาคา นามรูปานํ
ภวาทีสุ ปวตฺติโต
สงฺคหา ปจฺจยนยา
วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยวิภาคแห่งนามรูป โดยความเป็นไปในภพเป็นต้น โดยสงเคราะห์ โดยนัยแห่งปัจจัย.

วินิจฉัยโดยวิภาคแห่งนามรูป

วิภาคา นามรูปานนฺติ เอตฺถ หิ นามนฺติ อารมฺมณาภิมุขํ นมนโต เวทนาทโย ตโย ขนฺธา, รูปนฺติ จตฺตาริ มหาภูตานิ จตุนฺนญฺจ มหาภูตานํ อุปาทายรูปํ. เตสํ วิภาโค ขนฺธนิทฺเทเส วุตฺโตเยวาติ. เอวํ ตาเวตฺถ วิภาคา นามรูปานํ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

ก็ในข้อว่า โดยวิภาคแห่งนามรูป นี้ ขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ชื่อว่านาม เพราะน้อมไปเฉพาะหน้าต่ออารมณ์, มหาภูตรูป ๔ และรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ ชื่อว่ารูป. วิภาคแห่งนามรูปเหล่านั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว ในขันธนิเทศนั้นเอง ฉะนี้แล. พึงทราบวินิจฉัยโดยวิภาคแห่งนามรูป ในบทนี้อย่างนี้ก่อน.

ภวาทีสุ ปวตฺติโตติ เอตฺถ จ นามํ เอกํ สตฺตาวาสํ ฐเปตฺวา สพฺพภวโยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติเสสสตฺตาวาเสสุ ปวตฺตติ, รูปํ ทฺวีสุ ภเวสุ จตูสุ โยนีสุ ปญฺจสุ คตีสุ ปุริมาสุ จตูสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ ปญฺจสุ สตฺตาวาเสสุ ปวตฺตติ.

ส่วนในข้อว่า โดยความเป็นไปในภพเป็นต้น นี้ มีวินิจฉัยดังนี้ นามย่อมเป็นไปในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติทั้งปวง และสัตตาวาสที่เหลือ เว้นสัตตาวาส ๑ รูปย่อมเป็นไปในภพทั้ง ๒ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๔ ข้างต้น ในสัตตาวาส ๕.

เอวํ ปวตฺตมาเน เจตสฺมึ นามรูเป ยสฺมา อภาวกคพฺภเสยฺยกานํ อณฺฑชานญฺจ ปฏิสนฺธิกฺขเณ วตฺถุกายทสก-

ก็ในนามและรูปนี้ ซึ่งเป็นไปอยู่อย่างนี้ เพราะเหตุที่ในขณะที่ปฏิสนธิแห่งคัพภไสยกสัตว์ที่ไม่มีภาวะ และสัตว์อัณฑชกำเนิด

วเสน รูปโต เทฺว สนฺตติสีสานิ[๑] ตโย จ อรูปิโน ขนฺธา ปาตุภวนฺติ, ตสฺมา เตสํ วิตฺถาเรน รูปรูปโต วีสติ ธมฺมา, ตโย จ อรูปิโน ขนฺธาติ เอเต เตวีสติ ธมฺมา วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ เวทิตพฺพา. อคฺคหิตคฺคหเณน ปน เอกสนฺตติสีสโต นว รูปธมฺเม อปเนตฺวา จุทฺทส. สภาวกานํ ภาวทสกํ ปกฺขิปิตฺวา เตตฺตึส, เตสมฺปิ อคฺคหิตคฺคหเณน สนฺตติสีสทฺวยโต อฏฺฐารส รูปธมฺเม อปเนตฺวา ปณฺณรส.

ย่อมปรากฏหัวข้อแห่งสันตติ ๒ โดยเป็นรูป ด้วยอำนาจวัตถุทสกะ และกายทสกะ และอรูปขันธ์ ๓ ฉะนั้น ว่าโดยความพิสดารแห่งรูปเหล่านั้น ธรรม ๒๓ เหล่านี้ คือ ธรรม ๒๐ โดยเป็นรูปรูป และอรูปขันธ์ ๓ พึงทราบว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป. แต่โดยถือเอารูปที่ยังไม่ได้ถือเอา ก็คัดเอารูปธรรมออกเสีย ๙ จากหัวข้อแห่งสันตติ ๑ คงเหลือ ๑๔. สำหรับสัตว์ที่มีภาวะ ก็เพิ่มภาวทสกะเข้า ก็เป็นรูป ๓๓ โดยการถือเอารูปที่ยังไม่ได้ถือเอา แม้แห่งสัตว์ที่มีภาวะเหล่านั้น คัดเอารูปธรรมออกเสีย ๑๘ จากหัวข้อแห่งสันตติ ๒ ก็คงเหลือ ๑๕.

ยสฺมา ปน[๒] โอปปาติกสตฺเตสุ พฺรหฺมกายิกาทีนํ ปฏิสนฺธิกฺขเณ จกฺขุโสตวตฺถุทสกานํ ชีวิตินฺทฺริยนวกสฺส

ก็เพราะในบรรดาโอปปาติกสัตว์ ในขณะที่ปฏิสนธิ ของเทวดาชั้นพรหมกายิกะเป็นต้น ย่อมปรากฏหัวข้อสันตติ ๔ โดยเป็น

---

[๑] สนฺตติสีสานีติ กลาปสนฺตานมูลานีติ ฏีกา.

[๒] ฉ. จ-สทฺโท ทิสฺสติ.

จ วเสน รูปโต จตฺตาริ สนฺตติสีสานิ ตโย จ อรูปิโน ขนฺธา ปาตุภวนฺติ, ตสฺมา เตสํ วิตฺถาเรน รูปรูปโต เอกูนจตฺตาฬีส ธมฺมา ตโย จ อรูปิโน ขนฺธาติ เอเต พาจตฺตาฬีส ธมฺมา วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ เวทิตพฺพา. อคฺคหิตคฺคหเณน ปน สนฺตติสีสตฺตยโต สตฺตวีสติ ธมฺเม อปเนตฺวา ปณฺณรส.

รูป ด้วยอำนาจจักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และชีวิตินทรียนวกรูป และย่อมปรากฏอรูปขันธ์ ๓, เพราะเหตุนั้น ว่าโดยความพิสดารแห่งสัตว์เหล่านั้น ธรรม ๔๒ เหล่านี้ คือ ธรรม ๓๙ โดยรูปรูป และอรูปขันธ์ ๓ พึงทราบว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป. แต่โดยการถือเอารูปที่มิได้ถือเอา ก็คัดเอาธรรมออกเสีย ๒๗ จากหัวข้อสันตติ ๓ คงเหลือ ๑๕.

กามภเว ปน ยสฺมา เสส-โอปปาติกานํ สํเสทชานํ วา สภาวก-ปริปุณฺณายตนานํ ปฏิสนฺธิกฺขเณ รูปโต สตฺต สนฺตติสีสานิ ตโย จ อรูปิโน ขนฺธา ปาตุภวนฺติ, ตสฺมา เตสํ วิตฺถาเรน รูปรูปโต สตฺตติ ธมฺมา ตโย จ อรูปิโน ขนฺธาติ เอเต เตสตฺตติ ธมฺมา วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ เวทิตพฺพา. อคฺคหิตคฺคหเณน ปน รูปสนฺตติสีสจฺฉกฺกโต จตุปณฺณาส ธมฺเม

ส่วนในกามภพ เหตุที่ในปฏิสนธิขณะแห่งเหล่าสัตว์ โอปปาติกกำเนิดที่เหลือก็ดี แห่งเหล่าสัตว์สังเสทชกำเนิดก็ดี ที่มีภาวะและอายตนะครบถ้วน ย่อมปรากฏหัวข้อสันตติ ๗ โดยเป็นรูปและอรูปขันธ์ ๓ ฉะนั้น ว่าโดยความพิสดารของสัตว์พวกนั้น ธรรม ๗๓ เหล่านี้ คือ ธรรม ๗๐ โดยเป็นรูปรูป และอรูปขันธ์ ๓ พึงทราบว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป. แต่โดยการถือเอารูปที่ยังมิได้ถือเอา ก็คัดเอาธรรมออกเสีย

อปเนตฺวา เอกูนวีสติ. เอส อุกฺกํสโต[๑] อวกํเสน ปน ตํตํรูปสนฺตติสีสวิกลานํ ตสฺส ตสฺส วเสน หาเปตฺวา หาเปตฺวา สงฺเขปโต วิตฺถารโต จ ปฏิสนฺธิยํ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปสงฺขา เวทิตพฺพา.

๕๔ จากหัวข้อแห่งรูปสันตติ ๖ หมวด ก็คงเหลือ ๑๙. นี้ว่าโดยกำหนดชั้นสูงสุด. แต่ว่า โดยกำหนดขั้นต่ำ พึงทราบจำนวนว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป ในปฏิสนธิโดยลด ๆ ย่อไว้ ด้วยอำนาจสัตว์นั้น ๆ แห่งบรรดาสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีหัวข้อแห่งรูปสันตตินั้น ๆ บกพร่อง และโดยพิสดาร.

อรูปีนํ ปน ตโยว อรูปิโน ขนฺธา. อสญฺญีนํ รูปโต ชีวิตินฺทฺริยนวกเมวาติ. เอส ตาว ปฏิสนฺธิยํ นโย.

ส่วนพวกอรูปพรหม มีอรูปขันธ์ ๓ เท่านั้น. พวกอสัญญีสัตว์ก็มีชีวิตินทรียนวกรูปอย่างเดียวโดยเป็นรูปแล. เท่าที่ว่ามานี้เป็นนัยในปฏิสนธิกาล.

ปวตฺเต ปน สพฺพตฺถ รูปปฺปวตฺติเทเส ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส ฐิติกฺขเณ ปฏิสนฺธิจิตฺเตน สห ปวตฺตอุตุโต อุตุสมุฏฺฐานํ สุทฺธฏฺฐกํ ปาตุภวติ. ปฏิสนฺธิจิตฺตํ ปน รูปํ น สมุฏฺฐาเปติ. ตํ หิ ยถา ปปาเต

ส่วนในปวัตติกาล ในขณะตั้งอยู่แห่งปฏิสนธิจิต ในถิ่นที่รูปเป็นไปทั้งหมด ย่อมปรากฏสุทธัฏฐกรูป ซึ่งมีอุตุเป็นสมุฏฐานจากอุตุที่เป็นไปกับปฏิสนธิจิต. แต่ปฏิสนธิจิตย่อมให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้. เพราะปฏิสนธิจิตนั้น

---

[๑] ฉ. อุกฺกํโส.

ปติตปุริโส ปรสฺส ปจฺจโย โหตุํ น สกฺโกติ, เอวํ วตฺถุทุพฺพลตาย ทุพฺพลตฺตา รูปํ สมุฏฺฐาเปตุํ น สกฺโกติ. ปฏิสนฺธิจิตฺตโต ปน อุทฺธํ ปฐมภวงฺคโต ปภูติ จิตฺตสมุฏฺฐานํ สุทฺธฏฺฐกํ. สทฺทปาตุภาวกาเล ปฏิสนฺธิกฺขณโตว[1] อุทฺธํ ปวตฺตอุตุโต เจว จิตฺตโต จ สทฺทนวกํ. เย ปน กพฬิงฺการาหารูปชีวิโน คพฺภเสยฺยกสตฺตา, เตสํ

ไม่อาจจะให้รูปตั้งขึ้น เพราะเป็นจิตมีกำลังน้อย เหตุที่หทัยวัตถุยังมีกำลังอ่อน เปรียบเหมือนคนตกเหวไม่สามารถ ที่จะเป็นที่พึ่งอาศัยของคนอื่นได้ฉะนั้น. แต่พ้นจากปฏิสนธิจิตไป ย่อมปรากฏสุทธัฏฐกรูป อันมีจิตเป็นสมุฏฐาน จำเดิมแต่ภวังค์แรกไป. ในคราวที่เสียงปรากฏ ย่อมปรากฏสัททนวกรูป แต่อุตุอันเป็นไปเบื้องหน้าแต่ขณะปฏิสนธิและแต่จิต. อนึ่ง คัพภไสยกสัตว์เหล่าใด อาศัยกพฬิงการาหารเลี้ยงชีวิต ในสรีระของคัพภไสยกสัตว์เหล่านั้น ซึมซาบไปด้วยอาหารที่มารดากลืนกิน โดยพระบาลีว่า

"ยญฺจสฺส ภุญฺชตี มาตา
อนฺนํ ปานญฺจ โภชนํ

"ก็มารดาของคัพภไสยกสัตว์นั้นบริโภค
ข้าวน้ำและโภชนะอันใด นระผู้อยู่ใน

[1] สี. อิ. ม. ปฏิสนฺธิกฺขณโต จ,
ฉ. ว—สทฺโท น ทิสฺสติ.

เตน โส ตตฺถ ยาเปติ มาตุกุจฺฉิคโต ติโร"ติ.[๑]

ครรภ์ของมารดานั้น ย่อมยังอัตภาพให้เป็นไปในครรภ์นั้นได้ ด้วยข้าวน้ำและโภชนะอันนั้น" ดังนี้ :

วจนโต มาตรา อชฺโฌหริตาหาเรนานุคเต สรีเร โอปปาติกานํ สพฺพปฐมํ อตฺตโน มุขคตํ เขฬํ อชฺโฌหรณกาเล อาหารสมุฏฺฐานํ สุทฺธฏฺฐกนฺติ. อิทํ อาหารสมุฏฺฐานสฺส สุทฺธฏฺฐกสฺส อุตุจิตฺตสมุฏฺฐานานญฺจ อุกฺกํสโต ทฺวินฺนํ นวกานํ วเสน ฉพฺพีสติวิธํ, ปุพฺเพ เอเกกจิตฺตกฺขเณ ติกฺขตฺตุํ อุปฺปชฺชมานํ วุตฺตํ กมฺมสมุฏฺฐานญฺจ สตฺตติวิธนฺติ ฉนฺนวุติวิธํ รูปํ ตโย จ อรูปิโน ขนฺธาติ สมาสโต นวนวุติ ธมฺมา. ยสฺมา วา สทฺโท อนิยโต กทาจิเทว ปาตุภาวโต, ตสฺมา ทฺวิธมฺปิ ตํ อปเนตฺวา อิเม สตฺตนวุติ ธมฺมา ยถาสมฺภวํ

ในเวลาที่โอปปาติกสัตว์กลืนเขฬะ ซึ่งอยู่ในปากของตนครั้งแรกทั้งหมด ย่อมปรากฏสุทธัฏฐกรูปอันมีอาหารเป็นสมุฏฐานฉะนี้แล. ว่าโดยย่อ ย่อมปรากฏธรรม ๙๙ อย่าง คือ รูป ๙๖ อย่าง ได้แก่รูป ๒๖ ด้วยสามารถแห่งสุทธัฏฐกรูป อันมีอาหารเป็นสมุฏฐาน และนวกรูป ๒ โดยกำหนดขั้นสูงสุดอันมีอุตุและจิตเป็นสมุฏฐาน, และรูป ๗๐ อย่าง มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ซึ่งเกิดขึ้น ๓ วาระ ในขณะจิตแต่ละดวง ซึ่งได้กล่าวแล้วในตอนต้นนี้ และอรูปขันธ์อีก ๓. อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่เสียงเป็นธรรมไม่แน่นอน โดยที่ปรากฏในกาลบางคราวเท่านั้น ฉะนั้น จึงคัดเอาเสียง ๒ อย่างนั้น

---

[๑]อภิ. ก. ๓๗/๕๒๔, ติโรติ เตเนว มาตุกุจฺฉิคตภาเวน ติโรกุโขติ ฏีกา.

สพฺพสตฺตานํ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ เวทิตพฺพา. เตสํ หิ สุตฺตานมฺปิ ปมตฺตานมฺปิ ขาทนฺตานมฺปิ ปิวนฺตานมฺปิ ทิวา จ รตฺติญฺจ เอเต วิญฺญาณปจฺจยา ปวตฺตนฺติ. ตญฺจ เนสํ วิญฺญาณปจฺจยภาวํ ปรโต วณฺณยิสฺสาม.

ออกเสีย คงเหลือธรรม ๙๗ เหล่านี้ พึงทราบว่า เพราะวิญญาณของสรรพสัตว์ทั้งหลายเป็นปัจจัย จึงมีนามรูปได้ตามควรแล. ก็ธรรมเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ทั้งกลางวันและกลางคืนแก่สัตว์เหล่านั้น ผู้หลับแล้วบ้าง ผู้ประมาทบ้าง ผู้กำลังเคี้ยวกินบ้าง ผู้กำลังดื่มบ้าง. ก็ภาวะที่ธรรมเหล่านั้นมีวิญญาณเป็นปัจจัยนั้นข้าพเจ้าจักพรรณนาถึงข้างหน้า.

ยมฺปเนตเมตฺถ กมฺมชรูปํ, ตํ ภวโยนิคติฐิติสตฺตาวาเสสุ สพฺพปฐมํ ปติฏฺฐหนฺตมฺปิ ติสมุฏฺฐานิกรูเปน อนุปตฺถทฺธํ น สกฺโกติ สณฺฐาตุํ, นาปิ ติสมุฏฺฐานิกํ เตน อนุปตฺถทฺธํ. อถ โข วาตพฺภาหตาปิ จตุทฺทิสาววฏฺฐาปิตา นฬกลาปิโน[1] วิย อูมิเวคพฺภาหตาปิ มหาสมุทฺเท กตฺถจิ ลทฺธปติฏฺฐา ภินฺนวหนิกา[2] วิย จ

ก็ในบรรดารูปเหล่านี้ รูปนี้ใด เป็นกรรมชรูป รูปนั้น แม้ตั้งได้ก่อนรูปทั้งหมดในภพ กำเนิด คติ ฐิติ และสัตตาวาสทั้งหลายอันรูปมีสมุฏฐาน ๓ ไม่อุปถัมภ์แล้วก็ไม่อาจจะตั้งอยู่ได้ แม้รูปมีสมุฏฐาน ๓ อันกรรมชรูปนั้นไม่อุปถัมภ์ ก็ไม่อาจตั้งอยู่ได้. โดยที่แท้ รูปเหล่านี้ ต่างอุปถัมภ์กันและกัน ไม่ตกไป ตั้งอยู่ได้ ย่อมเป็นไปได้ตลอดปี

---

[1] ฉ. นฬกลาปิโย.

[2] ฉ. ภินฺนวาหนิกา.

ว่าที่เรืออากาศตรีถวิล สุภาพเพชร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อญฺญมญฺญปตฺถทฺธาเนเวตานิ อปตมานานิ สณฺฐหิตฺวา เอกมฺปิ วสฺสํ เทฺวปิ วสฺสานิ ฯเปฯ วสฺสสตมฺปิ ยาว เตสํ สตฺตานํ อายุกฺขโย วา ปุญฺญกฺขโย วา, ตาว ปวตฺตนฺตีติ. เอวํ ภวาทีสุ ปวตฺติโต เจตฺถ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

หนึ่งบ้าง สองปีบ้าง ฯลฯ ร้อยปีบ้าง จนถึงสิ้นอายุ หรือสิ้นบุญของสัตว์เหล่านั้น เปรียบเหมือนกลุ่มไม้อ้อที่รากยึดไว้ทั้ง ๔ ทิศ แม้ถูกลมตีก็ไม่ล้ม และเปรียบเหมือนคนที่มีพาหนะอับปาง ได้ที่ยึดเกาะในที่บางแห่งในมหาสมุทร แม้ถูกกำลังคลื่นซัดก็ไม่จมลงฉะนั้นแล. บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในบทว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูปนี้ โดยความเป็นไปในภพเป็นต้น ดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัยโดยสงเคราะห์

๖๓๙. สงฺคหาติ เอตฺถ จ ยํ อรูเป ปวตฺติปฏิสนฺธีสุ ปญฺจโวการภเว จ ปวตฺติยํ วิญฺญาณปจฺจยา นามเมว, ยญฺจ อสญฺเญสุ สพฺพตฺถ ปญฺจโวการภเว จ ปวตฺติยํ วิญฺญาณปจฺจยา รูปเมว, ยญฺจ ปญฺจโวการภเว สพฺพตฺถ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ, ตํ สพฺพํ นามญฺจ รูปญฺจ นามรูปญฺจ นามรูปนฺติ

๖๓๙. ก็ในข้อว่า โดยสงเคราะห์ นี้ มีอธิบายดังนี้ พึงสงเคราะห์ตามสรูเปกเสสนัยแห่งเอกเทศอย่างนี้ว่า นามอย่างเดียว เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล ในอรูปภพ และในปวัตติกาลในปัญจโวการภพ อันใด, รูปอย่างเดียว เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาลทั้งหมด ใน

เอวํ เอกเทสสรูเปกเสสนเยน สงฺคเหตฺวา วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ เวทิตพฺพํ.

พวกอสัญญีสัตว์ และในปวัตติกาล ในปัญจ-โวการภพอันใด, และนามรูป เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาลทั้งหมดในปัญจโวการภพ อันใด, นามด้วย รูปด้วย นามรูปด้วย นั้นทั้งหมด ชื่อว่านามรูป ดังนี้แล้ว พึงทราบว่า ชื่อว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูปดังนี้.

อสญฺเญสุ วิญฺญาณาภาวา อยุตฺตนฺติ เจ. นายุตฺตํ. อิทํ หิ

หากจะมีผู้สงสัยท้วงว่า วิญญาณนี้ไม่ชอบ เพราะในพวกอสัญญีสัตว์ ไม่มีวิญญาณ ดังนี้ไซร้. ตอบว่า ไม่ชอบหามิได้. เพราะว่าวิญญาณนี้

นามรูปสฺส ยํ เหตุ
วิญฺญาณํ ตํ ทฺวิธา มตํ
วิปากมวิปากญฺจ
ยุตฺตเมว ยโต อิทํ.

ซึ่งเป็นเหตุแห่งนามรูป ท่านกล่าวไว้ ๒ อย่าง คือ วิญญาณที่เป็นวิบาก ๑ วิญญาณที่ไม่ใช่วิบาก ๑ ฉะนั้น วิญญาณนี้ จึงชอบแท้.

ยํ หิ นามรูปสฺส เหตุ วิญฺญาณํ, ตํ วิปากาวิปากเภทโต เทฺวธา มตํ. อิทญฺจ อสญฺญีสตฺเตสุ กมฺมสมุฏฺฐานตฺตา

อธิบายว่า วิญญาณที่เป็นเหตุแห่งนามรูป ท่านกล่าวไว้เป็น ๒ อย่าง โดยแยกเป็นวิญญาณที่เป็นวิบาก และวิญญาณที่ไม่ใช่

ปญฺจโวการภเว ปวตฺตอภิสงฺขารวิญฺญาณ- ปจฺจยา รูปํ. ตถา ปญฺจโวกาเร ปวตฺติยํ กุสลาทิจิตฺตกฺขเณ กมฺมสมุฏฺฐานนฺติ ยุตฺตเมว อิทํ. เอวํ สงฺคหโต เจตฺถ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

วิบาก. ก็วิญญาณนี้ เป็นรูป เพราะอภิสังขารวิญญาณ ที่เป็นไปในปัญจโวการภพเป็นปัจจัย เพราะเป็นรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ในพวกอสัญญีสัตว์. ในปวัตติกาลในปัญจโวการภพก็อย่างนั้น คือขณะแห่งจิตมีกุศลจิตเป็นต้น รูปก็มีกรรมเป็นสมุฏฐาน เพราะเหตุนั้น วิญญาณนี้จึงชอบแท้. ก็พึงทราบวินิจฉัยในคำนี้ โดยสงเคราะห์อย่างนี้.

วินิจฉัยโดยนัยแห่งปัจจัย

๖๔๐. ปจฺจยนยาติ เอตฺถ หิ

๖๔๐. ก็ในข้อว่า โดยนัยแห่งปัจจัย นี้ มีวินิจฉัยดังนี้

นามสฺส ปากวิญฺญาณํ
นวธา โหติ ปจฺจโย
วตฺถุรูปสฺส นวธา
เสสรูปสฺส อฏฺฐธา.

วิบากวิญญาณเป็นปัจจัย แก่นาม ๙ อย่าง เป็นปัจจัยแก่วัตถุรูป ๙ อย่าง เป็นปัจจัยแก่รูปที่เหลือ ๘ อย่าง. อภิสังขารวิญญาณ เป็นปัจจัย

อภิสงฺขารวิญฺญาณํ
โหติ รูปสฺส เอกธา
ตทญฺญํ ปน วิญฺญาณํ
ตสฺส ตสฺส ยถารหํ.

อย่างเดียวแก่รูป ส่วนวิญญาณอื่นจากนั้น เป็นปัจจัยแก่นามรูปนั้น ๆ ตามควร.

ยํ เหตํ ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺติยํ วา วิปากสงฺขาตํ นามํ, ตสฺส รูปมิสฺสสฺส วา อมิสฺสสฺส วา ปฏิสนฺธิกํ วา อญฺญํ วา วิปากวิญฺญาณํ สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยสมฺปยุตฺตวิปากอาหารอินฺทฺริยอตฺถิอวิคตปจฺจเยหิ นวธา ปจฺจโย โหติ.

อธิบายความว่า ก็นามที่นับว่าเป็นวิบากในปฏิสนธิกาล หรือในปวัตติกาล นี้ใด วิบากวิญญาณที่เป็นไปในปฏิสนธิกาลบ้าง อื่นบ้าง เป็นปัจจัย ๙ อย่างโดยสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทรียปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่นามนั้น อันระคนกับรูป หรือไม่ได้ระคนกัน.

วตฺถุรูปสฺส ปฏิสนฺธิยํ สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยวิปากอาหารอินฺทฺริยวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตปจฺจเยหิ นวธา ปจฺจโย โหติ. ฐเปตฺวา ปน วตฺถุรูปํ เสสรูปสฺส อิเมสุ นวสุ อญฺญมญฺญปจฺจยํ อปเนตฺวา

เป็นปัจจัย ๙ อย่างโดยสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทรียปัจจัย วิปยุตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ในปฏิสนธิกาล แก่วัตถุรูป. แต่เป็นปัจจัยโดยปัจจัยทั้ง ๘

คุณวรสิทธิ์ โรจนพานิช
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เสเสหิ อฏฺฐหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ.

ที่เหลือ คัดเอาอัญญมัญญปัจจัยออกเสีย ในบรรดาปัจจัยทั้ง ๘ เหล่านี้ แก่รูปที่เหลือ เว้นวัตถุรูป.

อภิสงฺขารวิญฺญาณํ ปน อสญฺญีสตฺต-รูปสฺส วา ปญฺจโวการภเว วา กมฺมชรูปสฺส สุตฺตนฺติกปริยายโต อุปนิสฺสย-วเสน เอกธาว ปจฺจโย โหติ. อวเสสํ ปฐมภวงฺคโต ปภูติ สพฺพมฺปิ วิญฺญาณํ ตสฺส ตสฺส นามรูปสฺส ยถารหํ ปจฺจโย โหตีติ เวทิตพฺพํ. วิตฺถารโต ปน ตสฺส ปจฺจยนเย ทสฺสิยมาเน สพฺพาปิ ปฏฺฐานกถา วิตฺถาเรตพฺพา โหตีติ น นํ อารภาม.

ส่วนอภิสังขารวิญญาณ เป็นปัจจัยอย่างเดียวเท่านั้น ด้วยอำนาจเป็นอุปนิสสยปัจจัย แก่รูปอสัญญีสัตว์บ้าง แก่กรรมชรูปในปัญจโวการภพบ้าง โดยปริยายทางพระสูตร. วิญญาณที่เหลือ แม้ทั้งหมดจำเดิมแต่ภวังค์ดวงแรกไป พึงทราบว่าเป็นปัจจัยได้ตามควรแก่นามรูปนั้น ๆ. ก็เมื่อจะแสดงนัยแห่งปัจจัยแก่นามรูปนั้น โดยพิสดาร ก็จะต้องกล่าวคัมภีร์ปัฏฐานทั้งหมดให้พิสดาร เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจะไม่เริ่มกล่าวคัมภีร์ปัฏฐานนั้น.

ตตฺถ สิยา : กถํ ปเนตํ ชานิตพฺพํ "ปฏิสนฺธินามรูปํ วิญฺญาณปจฺจยา โหตี"ติ. สุตฺตโต ยุตฺติโต จ. สุตฺเต หิ "จิตฺตานุปริวตฺติโน ธมฺมา"ติ[1]อาทินา

ในข้อที่วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูปนั้น พึงมีคำถามว่า : ก็ข้อที่ว่า "นามรูปในปฏิสนธิย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย" ดังนี้นี้ จะพึงทราบได้อย่างไร. ตอบว่า พึงทราบ

---

[1] อภิ. สํ. ๓๔/๓๖๘.

นเยน พหุธา เวทนาทีนํ วิญฺญาณปจฺจยตา สิทฺธา. ยุตฺติโต ปน

โดยพระสูตร และโดยข้อยุติ. จริงอยู่ ในพระสูตร ความที่นามธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น เป็นธรรมมีวิญญาณเป็นปัจจัย สำเร็จแล้วมากอย่างโดยนัยเป็นต้นว่า "จิตฺตานุปริวตฺติโน ธมฺมา (ธรรมทั้งหลายปริวรรตไปตามจิต)". ส่วนโดยข้อยุติ

จิตฺตเชน หิ รูเปน
อิธ ทิฏฺเฐน สิชฺฌติ
อทิฏฺฐสฺสาปิ รูปสฺส
วิญฺญาณํ ปจฺจโย อิติ.

ย่อมสำเร็จได้โดยจิตตชรูป ที่เห็นได้ในโลกนี้ วิญญาณจึงจัดเป็นปัจจัยแม้แก่รูปที่เห็นไม่ได้ ด้วยประการฉะนี้.

จิตฺเต หิ ปสนฺเน อปฺปสนฺเน วา ตทนุรูปานิ รูปานิ อุปฺปชฺชมานานิ ทิฏฺฐานิ. ทิฏฺเฐน จ อทิฏฺฐสฺสานุมานํ โหตีติ อิมินา อิธ ทิฏฺเฐน จิตฺตชรูเปน อทิฏฺฐสฺสาปิ ปฏิสนฺธิรูปสฺส วิญฺญาณํ ปจฺจโย โหตีติ ชานิตพฺพเมตํ. กมฺมสมุฏฺฐานสฺสาปิ หิ ตสฺส จิตฺต-

จริงอยู่ โดยอธิบายนี้ว่า เมื่อจิตผ่องใส หรือไม่ผ่องใสก็ตาม รูปที่สมควรแก่จิตนั้น เมื่อเกิดขึ้นก็เห็นได้. และการอนุมานรูปที่เห็นไม่ได้ ย่อมมีได้ด้วยรูปที่เห็นได้ ดังนี้ จึงควรรู้ข้อนี้ว่า วิญญาณเป็นปัจจัยแก่รูปในปฏิสนธิกาล แม้ที่เห็นไม่ได้ด้วยจิตตชรูปที่เห็นได้ในโลกนี้. ก็ความที่รูปใน

สมุฏฺฐานสฺเสว วิญฺญาณปจฺจยตา ปฏฺฐาเน อาคตาติ? เอวํ ปจฺจยนยโต เจตฺถ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโยติ. อยํ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ ปทสฺมึ วิตฺถารกถา.

ปฏิสนธิกาลนั้น แม้มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็มีวิญญาณเป็นปัจจัย เหมือนกับรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เคยมีมาแล้วในคัมภีร์ปัฏฐานแล. ก็บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป นี้ โดยนัยแห่งปัจจัย ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้แล. นี้เป็นกถาโดยพิสดาร ในบทว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป.

นามรูปปจฺจยาสฬายตนปทวิตฺถารกถา

๖๔๑. นามรูปปจฺจยา สฬายตนปเท:

นามํ ขนฺธตฺตยํ รูปํ
ภูตวตฺถาทิกํ มตํ
กเตกเสสํ ตํ ตสฺส
ตาทิสสฺเสว ปจฺจโย.

กถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ

๖๔๑. ในบทว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ มีอธิบายดังนี้ :

นาม คือขันธ์ ๓ รูปที่ท่านกล่าวว่า ได้แก่ รูปมีภูตรูปและวัตถุรูปเป็นต้น นามรูปนั้น ทำให้เป็นเอกเสส เป็นปัจจัยแก่สฬายตนะนั้น เช่นนั้นเหมือนกัน.

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๒๕, ๑๕๔, ๑๖๖.

ยํ เหตํ สฬายตนสฺส ปจฺจยภูตํ นามรูปํ, ตตฺถ นามนฺติ เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยํ, รูปํ ปน สสนฺตติปริยาปนฺนํ นิยมโต จตฺตาริ ภูตานิ ฉ วตฺถูนิ ชีวิตินฺทฺริยนฺติ เอวํ ภูตวตฺถาทิกํ มตนฺติ เวทิตพฺพํ. ตํ ปน นามญฺจ รูปญฺจ นามรูปญฺจ นามรูปนฺติ เอวํ กเตกเสสํ ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตนนฺติ เอวํ กเตกเสสสฺเสว สฬายตนสฺส ปจฺจโยติ เวทิตพฺพํ. กสฺมา ? ยสฺมา อารุปฺเป นามเมว ปจฺจโย, ตญฺจ ฉฏฺฐายตนสฺเสว น อญฺญสฺส. "นามปจฺจยา ฉฏฺฐายตนนฺ"ติ[๑] หิ วิภงฺเค วุตฺตํ.

อธิบายว่า ก็นามรูปอันเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะนี้ใด ในนามรูปนั้น คำว่า นาม ได้แก่ ขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้น, ส่วนรูป เป็นของนับเนื่องด้วยสิ่งที่มีสันตติ พึงทราบว่า ท่านกล่าวว่า ได้แก่รูป มีภูตรูปและวัตถุรูปเป็นต้น อย่างนี้ คือ ภูตรูป ๔ วัตถุรูป ๖ ชีวิตินทรีย์โดยแน่นอน. ก็นามรูปนั้น ทำให้เป็นเอกเสสอย่างนี้ว่า นามญฺจ รูปญฺจ นามรูปญฺจ นามรูปํ (แปลว่านามด้วย รูปด้วย ทั้งนามรูปด้วย ชื่อว่า นามรูป แปลว่า นามรูป) พึงทราบว่า เป็นปัจจัยแก่สฬายตนะที่ทำเป็นเอกเสสเหมือนกัน อย่างนี้ว่า ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตนํ (อายตนะที่ ๖ ด้วย อายตนะ ๖ ด้วย ชื่อว่า สฬายตนะ). เพราะเหตุไร ? เพราะในอรูปภพมีนามอย่างเดียวเป็นปัจจัย และนามนั้น ก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ เท่านั้น หาเป็นปัจจัยแก่อายตนะอื่นไม่. ข้อนี้สมดัง

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๒๑๐.

คำที่ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในวิภังค์ว่า "เพราะนามเป็นปัจจัย จึงมีอายตนะที่ ๖" ดังนี้.

ตตฺถ สิยา : กถํ ปเนตํ ชานิตพฺพํ "นามรูปํ สฬายตนสฺส ปจฺจโย"ติ. นามรูปภาเว ภาวโต. ตสฺส ตสฺส หิ นามสฺส รูปสฺส จ ภาเว ตํ ตํ อายตนํ โหติ, น อญฺญถา. สา ปนสฺส ตพฺภาวภาวิตา ปจฺจยนยสฺมึเยว อาวิภวิสฺสติ. ตสฺมา

ในข้อนั้น พึงมีผู้สงสัยถามว่า : ก็ข้อนี้จะพึงรู้ได้อย่างไรว่า "นามรูป เป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ" ดังนี้. ตอบว่า รู้ได้เพราะเมื่อมีนามรูป จึงมีสฬายตนะ. จริงอยู่ เมื่อนามและรูปนั้น ๆ มี อายตนะนั้น ๆ จึงมี หามีด้วยประการอื่นไม่. ก็ความที่สฬายตนะนั้นมี เพราะนามรูปนั้นมีนั้น จักมีแจ้งในนัยแห่งปัจจัยนั่นเทียว. เพราะเหตุนั้น

ปฏิสนฺธิยา ปวตฺเต วา
โหติ ยํ ยสฺส ปจฺจโย
ยถา จ ปจฺจโย โหติ
ตถา เนยฺยํ[๑] วิภาวินา.

นามและรูปใด เป็นปัจจัยแก่อายตนะใด และเป็นปัจจัยโดยประการใด ในปฏิสนธิกาล หรือในปวัตติกาล บัณฑิตพึงรู้นามรูปนั้น อายตนะนั้น โดยประการนั้น.

---

[๑] เนยฺยนฺติ เญยฺยนฺติ ฎีกา.

ตตฺรายํ อตฺถทีปนา :

นามเมว หิ อารุปฺเป
ปฏิสนฺธิปฺปวตฺติสุ
ปจฺจโย สตฺตธา ฉธา
โหติ ตํ อวกึสโต.

กถํ ? ปฏิสนฺธิยํ ตาว อวกึสโต สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยสมฺปยุตฺตวิปากอตฺถิ-อวิคตปจฺจเยหิ สตฺตธา นามํ ฉฏฺฐายตนสฺส ปจฺจโย โหติ. กิญฺจิ ปเนตฺถ เหตุปจฺจเยน กิญฺจิ อาหารปจฺจเยนาติ เอวํ อญฺญถาปิ ปจฺจโย โหติ, ตสฺส วเสน อุกฺกํสาวกํโส เวทิตพฺโพ.

ปวตฺเตปิ วิปากํ วุตฺตนเยเนว ปจฺจโย โหติ, อิตรํ ปน อวกึสโต

ในข้อนั้น มีคำแสดงเนื้อความไว้ดังต่อไปนี้ :

ก็ว่าโดยกำหนดอย่างต่ำ นามอย่าง-
เดียวนั่นแหละเป็นปัจจัย ๗ อย่าง
และ ๖ อย่าง ในปฏิสนธิกาลและ
ปวัตติกาล ในอรูปภพ.

เป็นปัจจัยอย่างไร ? เบื้องต้นว่าถึง ในปฏิสนธิกาล โดยกำหนดอย่างต่ำ นามเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ๗ อย่างคือ สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย วิปากปัจจัย อัตถิปัจจัย และ อวิคตปัจจัย. และในปฏิสนธิกาลนี้ ก็ยังเป็นปัจจัยแม้โดยประการอื่นอย่างนี้ คือ นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย ดังนี้ พึงทราบส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำ ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยมีเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น.

แม้ในปวัตติกาล นามที่เป็นวิบากก็เป็นปัจจัย ตามนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน

วุตฺตปฺปการเรสุ ปจฺจเยสุ วิปากปจฺจยวชฺเชหิ ฉหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ. กิญฺจิ ปเนตฺถ เหตุปจฺจเยน กิญฺจิ อาหารปจฺจเยนาติ เอวํ อญฺญถาปิ ปจฺจโย โหติ, ตสฺส วเสน อุกฺกํสาวกํโส เวทิตพฺโพ.

ส่วนนามที่มิใช่วิบากนอกนี้ ย่อมเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๖ อย่าง เว้นวิปากปัจจัย ในบรรดาปัจจัยมีประการที่ได้กล่าวแล้ว โดยกำหนดอย่างต่ำ. และในปวัตติกาลนี้ นามที่ไม่ใช่วิบากยังเป็นปัจจัย แม้โดยประการอื่น อย่างนี้ คือ นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย พึงทราบส่วนอย่างสูง และอย่างต่ำ ด้วยอำนาจปัจจัยมีเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น.

อญฺญสฺมิมฺปิ ภเว นามํ
ตเถว ปฏิสนฺธิยํ
ฉฏฺฐสฺส อิตเรสนฺตํ
ฉหากาเรหิ ปจฺจโย.

แม้ในภพอื่น นามเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ในปฏิสนธิกาล เหมือนอย่างนั้นทีเดียว นามนั้น ยังเป็นปัจจัยโดยอาการ ๖ อย่าง แก่อายตนะนอกจากอายตนะที่ ๖ นี้.

อารุปฺปโต หิ อญฺญสฺมิมฺปิ ปญฺจโวการภเว ตํ วิปากนามํ หทยวตฺถุโน สหายํ หุตฺวา ฉฏฺฐสฺส มนายตนสฺส ยถา อารุปฺเป วุตฺตํ, ตเถว อวกํสโต

อธิบายความต่อไป แม้ในภพอื่นจากอรูปภพ คือในปัญจโวการภพ นามที่เป็นวิบากนั้น เป็นสหายของหทัยวัตถุเป็นปัจจัย ๗ อย่างโดยกำหนดอย่างต่ำ แก่อายตนะ

สตฺตธา ปจฺจโย โหติ. อิตเรสํ ปน ตํ ปญฺจนฺนํ จกฺขายตนาทีนํ จตุมหาภูตสหายํ หุตฺวา สหชาตนิสฺสยวิปากวิปฺปยุตฺตอตฺถิ-อวิคตวเสน ฉหากาเรหิ ปจฺจโย โหติ. กิญฺจิ ปเนตฺถ เหตุปจฺจเยน กิญฺจิ อาหารปจฺจเยนาติ เอวํ อญฺญถาปิ ปจฺจโย โหติ, ตสฺส วเสน อุกฺกํสาวกํโส เวทิตพฺโพ.

ที่ ๖ คือมนายตนะ เหมือนอย่างที่กล่าวในอรูปภพนั้นเอง. อนึ่ง นามนั้นเป็นธรรมชาติมีมหาภูตรูป ๔ เป็นสหาย เป็นปัจจัยโดยอาการ ๖ อย่าง คือ สหชาตปัจจัย นิสสย-ปัจจัย วิปากปัจจัย วิปยุตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่อายตนะ นอกจากอายตนะที่ ๖ นี้ คืออายตนะทั้ง ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น. และในปวัตติกาลนี้ นามที่เป็นวิบาก ยังเป็นปัจจัย แม้โดย-ประการอื่นอย่างนี้ คือ นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย, พึงทราบส่วนอย่างสูง และอย่างต่ำ ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยมีเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น.

ปวตฺเตปิ ตถา โหติ
ปากํ ปากสฺส ปจฺจโย
อปากํ อวิปากสฺส
ฉธา ฉฏฺฐสฺส ปจฺจโย.

แม้ในปวัตติกาล นามที่เป็นวิบาก เป็นปัจจัย แก่อายตนะที่เป็นวิบาก เหมือนอย่างนั้น นามที่ไม่ใช่วิบาก เป็นปัจจัย ๖ อย่าง แก่อายตนะที่ ๖ ที่ไม่ใช่เป็นวิบาก.

ปวตฺเตปิ หิ ปญฺจโวการภเว ยถา ปฏิสนฺธิยํ, ตเถว วิปากนามํ วิปากสฺส ฉฏฺฐายตนสฺส อวกํสโต สตฺตธา ปจฺจโย โหติ. อวิปากํ ปน อวิปากสฺส ฉฏฺฐสฺส อวกํสโตว ตโต วิปากปจฺจยํ อปเนตฺวา ฉธา ปจฺจโย โหติ. วุตฺตนเยเนว ปเนตฺถ อุกฺกํสาวกํโส เวทิตพฺโพ.

อธิบายความต่อไป ก็แม้ในปวัตติกาล นามที่เป็นวิบาก เป็นปัจจัย ๗ อย่าง โดยกำหนดอย่างต่ำแก่อายตนะที่ ๖ ที่เป็นวิบากในปัญจโวการภพ เหมือนอย่างที่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาล. ส่วนนามที่ไม่ใช่วิบาก คัดเอาวิปากปัจจัยออกจากปัจจัย ๗ อย่างนั้น โดยกำหนดอย่างต่ำ คงเหลือเป็นปัจจัย ๖ อย่าง แก่อายตนะที่ ๖ ที่ไม่ใช่วิบาก. ก็ในที่นี้ พึงทราบส่วนสูงและต่ำ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ.

ตตฺเถว เสสปญฺจนฺนํ
วิปากํ ปจฺจโย ภเว
จตุธา อวิปากมฺปิ
เอวเมว ปกาสิตํ.

ในปวัตติกาลนั่นแหละ นามที่เป็นวิบาก เป็นปัจจัย ๔ อย่าง แก่อายตนะ ๕ ที่เหลือ แม้นามที่ไม่ใช่เป็นวิบาก ก็ทรงประกาศไว้อย่างนั้นเหมือนกัน.

ตตฺเถว หิ ปวตฺเต เสสานํ จกฺขายตนาทีนํ ปญฺจนฺนํ จกฺขุปฺปสาทาทิวตฺถุกมฺปิ อิตรมฺปิ วิปากนามํ ปจฺฉาชาตวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตปจฺจเยหิ จตุธา

อธิบายความต่อไป ก็ในปวัตติกาลนั่นแหละ นามที่เป็นวิบาก ซึ่งมีจักขุประสาทเป็นต้น เป็นวัตถุบ้าง นอกนี้บ้าง เป็นปัจจัย ๔ อย่าง โดยปัจฉาชาตปัจจัย วิปยุตปัจจัย

ปจฺจโย โหติ. ยถา จ วิปากํ, อวิปากมฺปิ เอวเมว ปกาสิตํ. ตสฺมา กุสลาทิเภทมฺปิ เตสํ จตุธา ปจฺจโย โหตีติ เวทิตพฺพํ. เอวํ ตาว นามเมว ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺเต วา ยสฺส ยสฺสายตนสฺส ปจฺจโย โหติ, ยถา จ ปจฺจโย โหติ, ตถา เวทิตพฺพํ.

อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่อายตนะ ๕ ที่เหลือ มีจักขายตนะเป็นต้น. แม้นามที่ไม่ใช่เป็นวิบาก ก็ทรงประกาศไว้อย่างนามที่เป็นวิบากเหมือนกัน. เพราะเหตุนั้น วิบากแม้ต่างเป็นกุศลเป็นต้น ก็พึงทราบว่าเป็นปัจจัย ๔ อย่างแก่อายตนะ ๕ เหล่านั้นแล. นามอย่างเดียว เป็นปัจจัยแก่อายตนะใด ๆ และเป็นปัจจัยโดยประการใด ทั้งในปฏิสนธิกาล หรือในปวัตติกาล ก็พึงทราบอายตนะนั้น ๆ และโดยประการนั้นอย่างนี้ก่อน.

รูปํ ปเนตฺถ อารุปฺป[๑]
ภเว ภวติ ปจฺจโย
น เอกายตนสฺสาปิ
ปญฺจกฺขนฺธภเว ปน.
รูปโต สนฺธิยํ วตฺถุ
ฉธา ฉฏฺฐสฺส ปจฺจโย

ก็ในบรรดาอายตนะเหล่านี้ รูปย่อมไม่เป็นปัจจัยแม้แก่อายตนะเดียว ในอรูปภพ แต่เป็นปัจจัยในปัญจโวการภพ. ในบรรดารูปทั้งหลาย วัตถุรูปเป็นปัจจัย ๖ อย่าง แก่อายตนะที่ ๖ ในปฏิสนธิกาล ภูตรูปเป็นปัจจัย ๔

---

[๑] ฉ. อารุปฺปเป.

ภูตานิ จตุธา โหนฺติ
ปญฺจนฺนํ อวิเสสโต.

อย่าง แก่อายตนะทั้ง ๕ โดยไม่ต่างกัน.

รูปโต หิ ปฏิสนฺธิยํ วตฺถุรูปํ ฉฏฺฐสฺส มนายตนสฺส สหชาตอญฺญมญฺญ-นิสฺสยวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตปจฺจเยหิ ฉธา ปจฺจโย โหติ. จตฺตาริ ปน ภูตานิ อวิเสสโต ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺเต จ ยํ ยํ อายตนํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ตสฺส วเสน ปญฺจนฺนมฺปิ จกฺขายตนาทีนํ สหชาตนิสฺสย-อตฺถิอวิคตปจฺจเยหิ จตุธา ปจฺจยา โหนฺติ.

อธิบายความต่อไป ก็บรรดารูปทั้งหลาย วัตถุรูปเป็นปัจจัย ๖ อย่าง โดยสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปยุตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่อายตนะที่ ๖ คือ มนายตนะ ในปฏิสนธิ-กาล. ส่วนภูตรูป ๔ เป็นปัจจัย ๔ อย่าง โดยสหชาตปัจจัย นิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่อายตนะทั้ง ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งอายตนะที่เกิดขึ้น โดยไม่ต่างกัน ทั้งในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาล.

ติธา ชีวิตเมเตสํ
อาหาโร จ ปวตฺติยํ
ตาเนว ฉธา ฉฏฺฐสฺส
วตฺถุ ตสฺเสว ปญฺจธา.

ชีวิตรูปเป็นปัจจัย ๓ อย่างแก่วัตถุรูปเหล่านี้ แต่อาหารเป็นปัจจัย ใน ปวัตติกาล อายตนะเหล่านั้นแหละเป็นปัจจัย ๖ อย่าง แก่อายตนะที่ ๖ วัตถุรูปเป็นปัจจัย ๕ อย่าง แก่อายตนะที่ ๖ นั้นแหละ.

เอเตสํ ปน จกฺขาทีนํ ปญฺจนฺนํ ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺเต จ อตฺถิอวิคต-อินฺทฺริยวเสน รูปชีวิตํ ติธา ปจฺจโย โหติ. (อาหาโร จาติ)[๑] อาหาโร จ อตฺถิอวิคตาหารวเสน ติธา ปจฺจโย โหติ, โส จ โข เย จ สตฺตา อาหารุปชีวิโน, เตสํ อาหารานุคเต กาเย ปวตฺติยํเยว, โน ปฏิสนฺธิยํ. ตานิ ปน ปญฺจ จกฺขายตนาทีนิ ฉนฺนํ จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณ-สงฺขาตสฺส มนายตนสฺส นิสฺสยปุเรชาต-อินฺทฺริยวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน ฉหิ อากาเรหิ ปจฺจยา โหนฺติ ปวตฺเต, โน ปฏิสนฺธิยํ. ฐเปตฺวา ปน ปญฺจ วิญฺญาณานิ ตสฺเสว อวเสสมนายตนสฺส วตฺถุรูปํ นิสฺสยปุเรชาตวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคต-วเสน ปญฺจธา ปจฺจโย โหติ ปวตฺเตเยว, โน ปฏิสนฺธิยํ. เอวํ

ก็ชีวิตรูปเป็นปัจจัย ๓ อย่าง คือ อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และอินทรียปัจจัย ในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาล แก่วัตถุรูปทั้ง ๕ มีจักขุเป็นต้นเหล่านี้. (คำว่า อาหาร ดังนี้) อธิบายว่า และอาหารก็เป็นปัจจัย ๓ อย่าง คือ อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และอาหารปัจจัย ก็อาหารนั่นแล เป็นปัจจัยในปวัตติกาลอย่างเดียว ไม่ใช่ปฏิสนธิกาล ในกายซึ่งมีอาหารซึมซาบ ของเหล่าสัตว์ผู้อาศัยอาหารเลี้ยงชีพ. อนึ่ง อายตนะเหล่านั้น คือ อายตนะทั้ง ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น เป็นปัจจัยโดยอาการ ๖ คือ นิสสย-ปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย อินทรียปัจจัย วิปยุตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ในปวัตติกาล ไม่ใช่ในปฏิสนธิกาล แก่อายตนะที่ ๖ คือ มนายตนะกล่าวคือจักขุ-วิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหา-วิญญาณ และกายวิญญาณ. ส่วนวัตถุรูปเป็น

[๑] ฉ. ( ) เอตฺถนฺตเร ปาโฐ น ทิสฺสติ.

รูปเมว ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺเต วา ยสฺส ยสฺสายตนสฺส ปจฺจโย โหติ, ยถา จ ปจฺจโย โหติ[๑] ตถา เวทิตพฺพํ.

ปัจจัย ๕ อย่าง คือ นิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ในปวัตติกาลอย่างเดียว ไม่ใช่ในปฏิสนธิกาล แก่อายตนะที่ ๖ คือมนายตนะที่เหลือนั้นนั่นแหละ เว้นวิญญาณทั้ง ๕. รูปอย่างเดียว เป็นปัจจัยแก่อายตนะใด ๆ และเป็นปัจจัยโดยประการใด ในปฏิสนธิกาล หรือในปวัตติกาล พึงทราบอายตนะนั้น ๆ และโดยประการนั้น อย่างนี้.

นามรูปํ ปนุภยํ
โหติ ยํ ยสฺส ปจฺจโย
ยถา จ ตมฺปิ สพฺพตฺถ
วิญฺญาตพฺพํ วิภาวินา.

ก็นามรูปทั้ง ๒ ใด เป็นปัจจัยแก่อายตนะใด โดยประการใดบัณฑิตพึงทราบ นามรูปแม้นั้น อายตนะแม้นั้น และประการแม้นั้น ทุกอย่างไป.

เสยฺยถีทํ. ปฏิสนฺธิยํ ตาว ปญฺจโวการภเว ขนฺธตฺตยวตฺถุรูปสงฺขาตํ นามรูปํ ฉฏฺฐายตนสฺส สหชาตอญฺญ-

พึงทราบเป็นประการใด.คือเบื้องต้นในปฏิสนธิกาล ว่าถึงในปัญจโวการภพ นามรูปกล่าวคือขันธ์ ๓ และวัตถุรูป ย่อม

---

๑ ม. ยถา จ โหติ.

มณฺฌนิสฺสยวิปากสมฺปยุตฺตวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคต-ปจฺจยาทีหิ ปจฺจโย โหตีติ. อิทเมตฺถ มุขมตฺตํ. วุตฺตนยานุสาเรน ปน สกฺกา สพฺพํ โยเชตุนฺติ น เอตฺถ วิตฺถาโร ทสฺสิโตติ. อยํ นามรูปปจฺจยา สฬายตนนฺติ ปทสฺมึ วิตฺถารกถา.

เป็นปัจจัย โดยปัจจัยมีสหชาตปัจจัย อัญญ-มัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย สัมปยุตปัจจัย วิปยุตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยเป็นต้น แก่อายตนะที่ ๖. คำที่ว่ามานี้ พอเป็นหัวข้อในเรื่องนี้. แต่ก็อาจจะประกอบได้ทั้งหมด ตามทำนองแห่งคำมีนัยที่กล่าวแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจะไม่แสดงความพิสดารไว้ในเรื่องนี้ ฉะนี้แล. นี้เป็นกถาโดยพิสดาร ในบทว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ.

สฬายตนปจฺจยาผสฺสปทวิตฺถารกถา

๖๔๒. สฬายตนปจฺจยา ผสฺสปเท :

สเฬว ผสฺสา สงฺเขปา
จกฺขุสมฺผสฺสอาทโย

กถาโดยพิสดารแห่งบทว่า
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ

๖๔๒. จะวินิจฉัยในบทว่า เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะต่อไป :

ว่าโดยย่อ ผัสสะมี ๖ เท่านั้น มีจักขุสัมผัสเป็นต้น ว่าโดยพิสดาร

วิญฺญาณมิว พตฺตึส
วิตฺถาเรน ภวนฺติ เต.

ผัสสะเหล่านั้นมี ๓๒ เหมือนกับวิญญาณ.

สงฺเขเปน หิ สฬายตนปจฺจยา ผสฺโสติ จกฺขุสมฺผสฺโส, โสตสมฺผสฺโส, ฆานสมฺผสฺโส, ชิวฺหาสมฺผสฺโส, กายสมฺผสฺโส, มโนสมฺผสฺโสติ อิเม จกฺขุสมฺผสฺสาทโย ฉ เอว ผสฺสา ภวนฺติ. วิตฺถาเรน ปน จกฺขุสมฺผสฺสาทโย ปญฺจ กุสลวิปากา ปญฺจ อกุสลวิปากาติ ทส, เสสพาวีสติ[๑]โลกิยวิปากวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา จ พาวีสตีติ เอวํ สพฺเพปิ สงฺขารปจฺจยา วุตฺตวิญฺญาณมิว พตฺตึส โหนฺติ.

อธิบายความต่อไป ก็ว่าโดยย่อ คำว่า เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ ความว่า ผัสสะมี ๖ อย่างเท่านั้น มีจักขุสัมผัสเป็นต้นเหล่านี้ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส. แต่ว่าโดยพิสดาร ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้น ทั้งหมดมี ๓๒ เหมือนกับวิญญาณ ที่กล่าวแล้วว่ามีเพราะสังขารเป็นปัจจัยอย่างนี้ คือ ผัสสะ ๑๐ คือ เป็นกุศลวิบาก ๕ เป็นอกุศลวิบาก ๕ และผัสสะ ๒๒ ที่สัมปยุตด้วยวิบากวิญญาณ ฝ่ายโลกิยะ ๒๒ ที่เหลือ.

ยํ ปเนตสฺส พตฺตึสวิธสฺสาปิ ผสฺสสฺส ปจฺจโย สฬายตนํ, ตตฺถ

ก็สฬายตนะอันเป็นปัจจัย แก่ผัสสะทั้ง ๓๒ อย่างนี้ใด ในสฬายตนะนั้น

---

[๑] ฉ. เสสา.

ฉฏฺเฐน สห อชฺฌตฺตํ
จกฺขาทึ พาหิเรหิปิ
สฬายตนมิจฺฉนฺติ
ฉหิ สทฺธึ วิจกฺขณา.

บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมปรารถนา สฬายตนะภายในมีจักขุเป็นต้น กับอายตนะที่ ๖ ย่อมปรารถนา สฬายตนะกับอายตนะภายนอกทั้ง ๖.

ตตฺถ เย ตาว "อุปาทินฺนกปฺปวตฺติกถา อยนฺ"ติ สกสนฺตติปริยาปนฺนเมว ปจฺจยํ ปจฺจยุปฺปนฺนญฺจ ทีเปนฺติ, เต "ฉฏฺฐายตนปจฺจยา ผสฺโส"ติ[๑] ปาฬิอนุสารโต อารุปฺเป ฉฏฺฐายตนญฺจ อญฺญตฺถ สพฺพสงฺคหโต สฬายตนญฺจ ผสฺสสฺส ปจฺจโยติ เอกเทสสรูเปกเสสํ กตฺวา ฉฏฺเฐน สห อชฺฌตฺตํ จกฺขาทึ สฬายตนนฺติ อิจฺฉนฺติ. ตํ หิ ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตนนฺเตฺวว สงฺขํ คจฺฉติ.

ในบรรดาอาจารย์เหล่านั้น เบื้องต้นอาจารย์ทั้งหลาย ผู้แสดงธรรมที่เนื่องด้วยสันตติของตนนั่นเอง อันเป็นทั้งปัจจัยธรรมและเป็นทั้งปัจจยุปบันธรรม ด้วยตั้งใจว่า "นี้เป็นการกล่าวความเป็นไป แห่งอุปาทินนกะ" ดังนี้ ย่อมปรารถนาว่า สฬายตนะภายในมีจักขุเป็นต้น กับอายตนะที่ ๖ เพราะทำเอกเทศสรูเปกเสสว่า อายตนะที่ ๖ ในอรูปภพ โดยทำนองพระบาลีว่า "เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ" ดังนี้ และสฬายตนะ โดยการรวมเข้าทั้งหมดในภพอื่น เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ. ก็คำของอาจารย์นั้น ย่อมถึงซึ่งการนับว่า อายตนะที่ ๖ ด้วย สฬายตนะด้วย ชื่อว่า สฬายตนะ.

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๒๑๐.

เย ปน ปจฺจยุปฺปนฺนเมว เอกสนฺตติปริยาปนฺนํ ทีเปนฺติ, ปจฺจยํ ปน ภินฺนสนฺตานมฺปิ, เต ยํ ยํ อายตนํ ผสฺสสฺส ปจฺจโย โหติ, ตํ สพฺพมฺปิ ทีเปนฺตา พาหิรมฺปิ ปริคฺคเหตฺวา ตเทว ฉฏฺเฐน สห อชฺฌตฺตํ พาหิเรหิปิ รูปายตนาทีหิ สทฺธึ สฬายตนนฺติ อิจฺฉนฺติ. ตมฺปิ หิ ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตนนฺติ เอเตสํ เอกเสเส กเต สฬายตนนฺเตฺวว สงฺขํ คจฺฉติ.

ส่วนอาจารย์ทั้งหลาย ผู้แสดงเฉพาะปัจจยุปบันธรรมเท่านั้นว่า เป็นธรรมที่เนื่องด้วยสันตติเดียวกัน แต่แสดงปัจจัยธรรมว่ามีสันดานต่างกันก็มี เมื่อแสดงอายตนะที่เป็นปัจจัยแก่ผัสสะทั้งหมด ย่อมกำหนดเอาอายตนะแม้ภายนอกด้วย ปรารถนาว่า อายตนะภายในนั่นแหละ กับอายตนะที่ ๖ พร้อมด้วยอายตนะภายนอก มีรูปายตนะเป็นต้น ชื่อว่าสฬายตนะ ดังนี้. ก็คำของอาจารย์แม้นั้นย่อมถึงการนับว่า สฬายตนะเหมือนกัน ในเมื่อทำเอกเสสแห่งบทเหล่านี้ว่า อายตนะที่ ๖ ด้วย สฬายตนะด้วย ชื่อว่า สฬายตนะ.

เอตฺถาห : น สพฺพายตเนหิ เอโก ผสฺโส สมฺโภติ, นาปิ เอกมฺหา อายตนา สพฺเพ ผสฺสา, อยญฺจ สฬายตนปจฺจยา ผสฺโสติ เอโกว วุตฺโต, โส กสฺมาติ. ตตฺริทํ วิสฺสชฺชนํ : สจฺจเมตํ, สพฺเพหิ เอโก, เอกมฺหา

ในที่นี้มีผู้สงสัยกล่าวว่า : ผัสสะอย่างเดียว เกิดแต่อายตนะทุกอย่างไม่ได้ แม้ผัสสะทุกอย่าง ก็เกิดแต่อายตนะอย่างเดียวไม่ได้ แต่ผัสสะที่ตรัสไว้อย่างเดียวว่า เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะนี้, เหตุไรจึงตรัสผัสสะนั้นเล่า. ในข้อนั้น มีคำ

วา สพฺเพ น สมฺโภนฺติ, สมฺโภติ ปน อเนเกหิ เอโก. ยถา จกฺขุสมฺผสฺโส จกฺขายตนา รูปายตนา จกฺขุวิญฺญาณสงฺขาตา มนายตนา อวเสสสมฺปยุตฺตธมฺมายตนา จาติ เอวํ สพฺพตฺถ ยถานุรูปํ โยเชตพฺพํ. ตสฺมา เอว หิ

แก้ดังนี้ : ข้อนี้จริง ที่ว่าผัสสะอย่างเดียวเกิดแต่อายตนะทุกอย่างไม่ได้ หรือผัสสะทุกอย่างเกิดแต่อายตนะอย่างเดียวก็ไม่ได้ แต่ผัสสะอย่างเดียว ย่อมเกิดแต่อายตนะหลายอย่างได้. บัณฑิตพึงประกอบความตามควรในบททั้งปวงอย่างนี้ว่า จักขุสัมผัส ย่อมเกิดแต่จักขายตนะ แต่รูปายตนะ แต่มนายตนะ กล่าวคือจักขุวิญญาณ และแต่ธัมมายตนะอันสัมปยุตกับธรรมที่เหลือ ดังนี้เป็นต้น. ก็เพราะเหตุนั้นแหละ

เอโก ปเนกายตนปฺ-
ปภโว อิติ ทีปิโต
ผสฺโสยํ เอกวจน-
นิทฺเทเสนิธ ตาทินา.

ผัสสะนี้ พระผู้มีพระภาคผู้คงที่ ได้ทรงแสดงไว้แล้ว ในบทว่า เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะนี้ โดยนิเทศแห่งเอกวจนะว่า ผัสสะแม้อย่างเดียว ก็มีอายตนะหลายอย่างเป็นแดนเกิดได้.

<u>เอกวจนนิทฺเทเสนาติ</u> สฬายตน-ปจฺจยา ผสฺโสติ อิมินา เอกวจนนิทฺเทเสน อเนเกหิ อายตเนหิ เอโก ผสฺโส

คำว่า <u>โดยนิเทศแห่งเอกวจนะ</u> ความว่า อันพระผู้มีพระภาคผู้คงที่ ทรงแสดงไว้แล้วว่า ผัสสะอย่างเดียวย่อมมีแต่

โหตีติ ตาทินา ทีปิโตติ อตฺโถ. อายตเนสุ ปน

ฉธา ปญฺจ ตโต เอกํ
นวธา พาหิรานิ ฉ
ยถาสมฺภวเมตสฺส
ปจฺจยตฺเต วิภาวเย.

ตตฺรายํ วิภาวนา : จกฺขายตนาทีนิ ตาว ปญฺจ จกฺขุสมฺผสฺสาทิเภทโต ปญฺจวิธสฺส ผสฺสสฺส นิสฺสยปุเรชาตินฺทฺริยวิปฺปยุตฺต-อตฺถิอวิคตวเสน ฉธา ปจฺจยา โหนฺติ. ตโต ปรํ เอกํ วิปากมนายตนํ อเนกเภทสฺส วิปากมโนสมฺผสฺสสฺส สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยวิปากอาหารอินฺทฺริย-สมฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน นวธา ปจฺจโย โหติ. พาหิเรสุ ปน รูปายตนํ จกฺขุสมฺผสฺสสฺส อารมฺมณปุเรชาตอตฺถิ-อวิคตวเสน จตุธา ปจฺจโย โหติ.

อายตนะหลายอย่าง โดยนิเทศแห่งเอกวจนะนี้ว่า เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ. ส่วนในบรรดาอายตนะทั้งหลาย

อายตนะภายใน ๕ เป็นปัจจัย ๖ อย่าง ต่อจากนั้น อายตนะ ๑ เป็นปัจจัย ๙ อย่าง พึงแสดงอายตนะภายนอก ๖ ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนี้ตามควร.

ในคาถานั้น มีอธิบายดังต่อไปนี้ : เบื้องต้น อายตนะภายใน ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น เป็นปัจจัย ๖ อย่าง คือ นิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย อินทรียปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่ผัสสะ ๕ อย่าง โดยความต่างแห่งจักขุสัมผัสเป็นต้น. ต่อจากนั้นไป มนายตนะที่เป็นวิบาก ๑ เป็นปัจจัย ๙ อย่าง คือ สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทรียปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย

ตถา สทฺทายตนาทีนิ โสตสมฺผสฺสาทีนํ. มโนสมฺผสฺสสฺส ปน ตานิ จ ธมฺมารมฺมณญฺจ ตถา จ อารมฺมณปจฺจยมตฺเตเนว จาติ เอวํ พาหิรานิ ฉ ยถาสมฺภวเมตสฺส ปจฺจยตฺเต วิภาวเยติ. อยํ สฬายตนปจฺจยา ผสฺโสติ ปทสฺมึ วิตฺถารกถา.

แก่มโนสัมผัสที่เป็นวิบาก อันมีประเภทมิใช่น้อย. พึงแสดงอายตนะภายนอก ๖ ในความเป็นปัจจัย แก่ผัสสะนี้ตามควรอย่างนี้ว่า ก็ในบรรดาอายตนะภายนอกทั้งหลาย รูปายตนะเป็นปัจจัย ๔ อย่าง คืออารัมมณปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่จักขุสัมผัส. สัททายตนะเป็นต้น เป็นปัจจัยแก่โสตสัมผัสเป็นต้นเหมือนอย่างนั้น. แต่มโนสัมผัสมีอายตนะเหล่านั้น และธรรมารมณ์เป็นปัจจัยอย่างนั้นและโดยเป็นเพียงอารัมมณปัจจัยเท่านั้น. นี้เป็นกถาโดยพิสดารในบทว่า เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะดังนี้.

ผสฺสปจฺจยาเวทนาปทวิตฺถารกถา

กถาโดยพิศดารแห่งบทว่า เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา

๖๔๓. ผสฺสปจฺจยา เวทนาปเท :

๖๔๓. จะวินิจฉัยในบทว่า เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา :

ทฺวารโต เวทนา วุตฺตา
จกฺขุสมฺผสฺสชาทิกา
สเฬว ตา ปเภเทน
เอกูนนวุตี มตา.

เวทนาตรัสไว้ ๖ อย่างเท่านั้น ทางทวาร มีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้น เวทนาเหล่านั้น ท่านกล่าวไว้ ๘๙ อย่าง โดยประเภท...

เอตสฺส หิ[๑] ปทสฺส วิภงฺเค "จกฺขุสมฺผสฺสชา เวทนา. โสตฆาน-ชิวฺหากายมโนสมฺผสฺสชา เวทนา"ติ[๒] เอวํ ทฺวารโต สเฬว เวทนา วุตฺตา, ตา ปน ปเภเทน เอกูนนวุติยา จิตฺเตหิ สมฺปยุตฺตตฺตา เอกูนนวุติ มตา.

จริงอยู่ ในวิภังค์แห่งบทนี้ ตรัสเวทนาไว้ ๖ อย่างเท่านั้น ทางทวาร อย่างนี้ว่า "จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดแต่จักษุสัมผัส). โสตสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดแต่โสตสัมผัส) ฆานสัมผัสสชา-เวทนา (เวทนาเกิดแต่ฆานสัมผัส) ชิวหา-สัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดแต่ชิวหา-สัมผัส) กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดแต่กายสัมผัส) มโนสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดแต่มโนสัมผัส)", แต่เวทนาเหล่านั้น ท่านกล่าวไว้ ๘๙ อย่าง โดยประเภท เพราะความเป็นธรรมชาติสัมปยุตด้วยจิต ๘๙ ดวง.

---

[๑] ฉ. เอตสฺสปิ.
[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๓.

เวทนาสุ ปเนตาสุ
อิธ พตฺตึส เวทนา
วิปากจิตฺตยุตฺตาว[๑]
อธิปฺเปตาติ ภาสิตา.
อฏฺฐธา ตตฺถ ปญฺจนฺนํ
ปญฺจทฺวารมฺหิ ปจฺจโย
เสสานํ เอกธา ผสฺโส
มโนทฺวาเรปิ โส ตถา.

ก็บรรดาเวทนาเหล่านี้ เวทนา ๓๒ ที่ประกอบกับวิบากจิตเท่านั้น ท่านกล่าวว่า ประสงค์เอาในที่นี้. ในเวทนาเหล่านั้น ผัสสะเป็นปัจจัย ๘ อย่างในทวารทั้ง ๕ แก่เวทนา ๕ เป็นปัจจัยอย่างเดียว แก่เวทนาที่เหลือ ผัสสะนั้นเป็นปัจจัยอย่างนั้นแม้ในมโนทวาร.

ตตฺถ หิ ปญฺจทฺวาเร จกฺขุปฺปสาทาทิวตฺถุกานํ ปญฺจนฺนํ เวทนานํ จกฺขุสมฺผสฺสาทิโก ผสฺโส สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยวิปากอาหารสมฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน อฏฺฐธา ปจฺจโย โหติ. เสสานํ ปน เอเกกสฺมึ ทฺวาเร สมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณตทารมฺมณวเสน ปวตฺตานํ กามาวจรวิปากเวทนานํ โส จกฺขุสมฺผสฺสาทิโก ผสฺโส อุปนิสฺสยวเสน เอกธาว ปจฺจโย โหติ.

อธิบายความต่อไป ก็บรรดาเวทนาเหล่านั้น ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้น เป็นปัจจัย ๘ อย่าง คือ สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย สัมปยุตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่เวทนา ๕ อันเป็นที่ตั้งแห่งจักขุประสาทเป็นต้น ในปัญจทวาร. แต่ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้น นั้น เป็นปัจจัยอย่างเดียว ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัยแก่เวทนาที่เหลือ คือ เวทนาที่เป็นวิบาก

[๑] สี. อิ. ม. วิปากสมฺปยุตฺตาว.

ฝ่ายกามาวจรที่เป็นไป ด้วยอำนาจแห่งสัมปฏิจฉนะ สันตีรณะ และตทารัมมณจิต ในทวารแต่ละทวาร.

มโนทฺวาเรปิ โส ตถาติ มโนทฺวาเรปิ หิ ตทารมฺมณวเสน ปวตฺตานํ กามาวจรวิปากเวทนานํ โส สหชาตมโนสมฺผสฺสสงฺขาโต ผสฺโส ตเถว อฏฺธา ปจฺจโย โหติ, ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสน จ ปวตฺตานํ[1] เตภูมิกวิปากเวทนานมฺปิ. ยา ปเนตา[2] มโนทฺวาเร ตทารมฺมณวเสน ปวตฺตา กามาวจรเวทนา, ตาสํ มโนทฺวารา-วชฺชนสมฺปยุตฺโต มโนสมฺผสฺโส อุปนิสฺสย-วเสน เอกธาว ปจฺจโย โหตีติ. อยํ ผสฺสปจฺจยา เวทนาติ ปทสฺมึ วิตฺถารกถา.

คำว่า ผัสสะนั้นเป็นปัจจัยอย่างนั้นแม้ในมโนทวาร ความว่า ก็ผัสสะนั้น คือที่เรียกว่า มโนสัมผัสที่เกิดร่วมกัน ก็เป็นปัจจัยอย่างนั้นเหมือนกัน คือเป็นปัจจัย ๘ อย่าง แก่เวทนาที่เป็นวิบากฝ่ายกามาวจรที่เป็นไปด้วยอำนาจตทารัมมณจิต แม้ในมโนทวาร, และเป็นปัจจัย แม้แก่เวทนาที่เป็นวิบากเป็นไปในภูมิ ๓ ที่เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ. อนึ่งมโนสัมผัส ที่สัมปยุตด้วยมโนทวาราวัชนะ เป็นปัจจัยอย่างเดียวเท่านั้น คือ อุปนิสสย-ปัจจัย แก่เวทนาฝ่ายกามาวจร ที่เป็นไปด้วยอำนาจตทารัมมณจิต ในมโนทวาร ดังนี้. คำที่ว่ามานี้ เป็นกถาโดยพิสดารในบทว่าเพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา.

---

[1] สี. ม. ปวตฺตานํ เตสํ.
[2] ฉ. ยา ปน ตา.

เวทนาปจฺจยาตณฺหา ปทวิตฺถารกถา

กถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา

๖๔๔. เวทนาปจฺจยา ตณฺหาปเท :

รูปตณฺหาทิเภเทน
ฉ ตณฺหา อิธ ทีปิตา
เอเกกา ติวิธา ตตฺถ
ปวตฺตาการโต มตา.

อิมสฺมึ หิ ปเท เสฏฺฐิปุตฺโต พฺราหฺมณปุตฺโตติ ปิติโต นามวเสน ปุตฺโต วิย "รูปตณฺหาสทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพธมฺมตณฺหา"ติ[๑] อารมฺมณโต นามวเสน วิภงฺเค ฉ ตณฺหา ทีปิตา.

๖๔๔. จะวินิจฉัยในบทว่า เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา ต่อไป :

ตัณหาทรงแสดงในโลกนี้ ๖ อย่าง
โดยความต่าง แห่งรูปตัณหาเป็นต้น
ในบรรดาตัณหาเหล่านั้น ตัณหาแต่ละ
อย่าง ๆ ตรัสไว้ ๓ อย่าง โดย-
อาการที่เป็นไป.

อธิบายความต่อไป จริงอยู่ ในบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงตัณหาไว้ ๖ อย่าง ในวิภังค์ เกี่ยวกับชื่อตามอารมณ์ว่า "รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา และธัมมตัณหา" เหมือนกับแสดงบุตรเกี่ยวกับชื่อตามพ่อว่า เศรษฐีบุตร พราหมณบุตร เป็นต้น.

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๓.

ตาสุ ปน ตณฺหาสุ เอเกกา ตณฺหา ปวตฺติอาการโต กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหาติ เอวํ ติวิธา มตา. รูปตณฺหาเยว หิ ยทา จกฺขุสฺสาปาถมาคตํ รูปารมฺมณํ กามสฺสาทวเสน อสฺสาทยมานา ปวตฺตติ, ตทา กามตณฺหา นาม โหติ. ยทา "ตเทวารมฺมณํ ธุวํ สสฺสตนฺ"ติ ปวตฺตาย สสฺสตทิฏฺฐิยา สทฺธึ ปวตฺตติ, ตทา ภวตณฺหา นาม โหติ. สสฺสตทิฏฺฐิสหคโต หิ ราโค ภวตณฺหาติ วุจฺจติ. ยทา ปน "ตเทวารมฺมณํ อุจฺฉิชฺชติ วินสฺสตี"ติ ปวตฺตาย อุจฺเฉททิฏฺฐิยา สทฺธึ ปวตฺตติ, ตทา วิภวตณฺหา นาม โหติ. อุจฺเฉททิฏฺฐิสหคโต หิ ราโค วิภวตณฺหาติ วุจฺจติ. เอส นโย สทฺทตณฺหาทีสุปีติ. เอตา อฏฺฐารส ตณฺหา โหนฺติ.

ก็ในตัณหาเหล่านั้น ตัณหาแต่ละอย่าง ๆ ท่านกล่าวว่ามี ๓ อย่างตามอาการที่เป็นไป อย่างนี้คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา. ก็รูปตัณหานั้นแหละ เมื่อใดยินดีรูปารมณ์ที่มาสู่คลองจักษุ ด้วยอำนาจความยินดีในกามเป็นไป เมื่อนั้น ก็ชื่อว่าเป็นกามตัณหา. เมื่อใด เป็นไปกับสัสตทิฐิที่เป็นไปว่า "อารมณ์นั้นแหละ เที่ยงยั่งยืน" ดังนี้, เมื่อนั้น ก็ชื่อว่า เป็นภวตัณหา. เพราะว่า ราคะที่สหรคตด้วยสัสตทิฐิ เรียกว่าภวตัณหา. แต่เมื่อใดเป็นไปด้วยอุจเฉททิฐิอันเป็นไปว่า "อารมณ์นั้นแหละ ขาดสูญ พินาศ" ดังนี้ เมื่อนั้นชื่อว่า เป็นวิภวตัณหา. เพราะว่า ราคะที่สหรคตด้วยอุจเฉททิฐิ เรียกว่า วิภวตัณหา. แม้ในสัททตัณหา เป็นต้น ก็มีนัยนี้แล. ตัณหาเหล่านี้ จึงรวมเป็นตัณหา ๑๘.

ตา อชฺฌตฺตรูปาทีสุ อฏฺฐารส, พหิทฺธา อฏฺฐารสาติ ฉตฺตึส. อิติ

ตัณหาเหล่านั้น ในรูปภายในเป็นต้น ๑๘ ภายนอก ๑๘ รวมเป็น ๓๖. เป็นอดีต

อตีตา ฉตฺตึส, อนาคตา ฉตฺตึส, ปจฺจุปฺปนฺนา ฉตฺตึสาติ อฏฺฐสตตณฺหา โหนฺติ. ตา ปุน สงฺขิปฺปมานา รูปาทิอารมฺมณวเสน ฉ, กามตณฺหาทิวเสน วา ติสฺโสว ตณฺหา โหนฺตีติ เวทิตพฺพา.

๓๖ เป็นอนาคต ๓๖ เป็นปัจจุบัน ๓๖ ดังนี้ รวมเป็นตัณหา ๑๐๘. ตัณหาเหล่านั้น เมื่อย่อเข้าอีก ก็พึงทราบว่า เป็นตัณหา ๖ ด้วยอำนาจอารมณ์มีรูปเป็นต้น หรือเป็นตัณหา ๓ เท่านั้น ด้วยอำนาจกามตัณหาเป็นต้นแล.

ยสฺมา ปนิเม สตฺตา ปุตฺตํ อสฺสาเทตฺวา ปุตฺเต มมตฺเตน ธาติยา วิย รูปาทิอารมฺมณวเสน อุปฺปชฺชมานํ เวทนํ อสฺสาเทตฺวา เวทนาย มมตฺเตน รูปาทิอารมฺมณทายกานํ จิตฺตการคนฺธพฺพ-คนฺธิกสูทตนฺตวายรสายนวิธายกเวชฺชาทีนํ มหาสกฺการํ กโรนฺติ. ตสฺมา สพฺพาเปสา เวทนาปจฺจยา ตณฺหา โหตีติ เวทิตพฺพา.

ก็เพราะเหตุที่สัตว์เหล่านี้ พากันยินดีเวทนาซึ่งเกิดด้วยอำนาจอารมณ์มีรูปเป็นต้น ย่อมกระทำสักการะใหญ่ แก่ช่างเขียน นักร้อง นักดนตรี คนปรุงเครื่องหอม พ่อครัว ช่างทอ และแพทย์ผู้ปรุงแต่งยาตามคัมภีร์รสายนเวทเป็นต้น ซึ่งเป็นผู้ให้อารมณ์มีรูปเป็นต้น โดยความยึดถือเวทนาว่า เป็นของเรา ดุจคนรักลูกทำสักการะใหญ่แก่แม่นม โดยความยึดในลูกว่าเป็นของเรา ฉะนั้น. ฉะนั้น ตัณหานี้ทั้งหมด พึงทราบว่า มีเวทนาเป็นปัจจัย.

ยสฺมา เจตฺถ อธิปฺเปตา วิปากสุขเวทนา

ก็เพราะในที่นี้ ทรงประสงค์เอาสุขเวทนา ที่เป็นวิบากอย่างเดียว

คุณเลิศ เลิศพิพัฒน์ชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เอกาว เอกธาเวสา
ตสฺมา ตณฺหาย ปจฺจโย.

เท่านั้น ฉะนั้น สุขเวทนานี้ จึงเป็นปัจจัยอย่างเดียวเท่านั้น แก่ตัณหา.

เอกธาติ อุปนิสฺสยปจฺจเยเนว ปจฺจโย โหติ. ยสฺมา วา

คำว่า อย่างเดียว คือเป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น. อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุว่า

ทุกฺขี สุขํ ปฏฺฐยติ
สุขี ภิยฺโยปิ อิจฺฉติ
อุเปกฺขา ปน สนฺตตฺตา
สุขมิจฺเจว ภาสิตา.
ตณฺหาย ปจฺจยา ตสฺมา
โหนฺติ ติสฺโสปิ เวทนา
เวทนาปจฺจยา ตณฺหา
อิติ วุตฺตา มเหสินา.
เวทนาปจฺจยา จาปิ
ยสฺมา นานุสยํ วินา
โหติ ตสฺมา น สา โหติ
พฺราหฺมณสฺส วุสีมโตติ.

คนมีทุกข์ก็ย่อมปรารถนาสุข คนมีสุขย่อมปรารถนาแม้สุขยิ่งขึ้นไป ส่วนอุเบกขา ตรัสว่า เป็นสุขนั้นเอง เพราะเป็นธรรมชาติสงบ. ฉะนั้น เวทนาทั้ง ๓ จึงเป็นปัจจัยแก่ตัณหา พระมเหสีจึงตรัสว่า ตัณหามีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย. อนึ่ง เพราะเหตุที่เว้นอนุสัยเสียแล้ว ย่อมไม่มีตัณหาเพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย ฉะนั้น ตัณหาเพราะเวทนาเป็นปัจจัยนั้น จึงไม่มีแก่พราหมณ์ ผู้อยู่จบพรหมจรรย์ดังนี้.

อยํ เวทนาปจฺจยา ตณฺหาติ ปทสฺมึ วิตฺถารกถา.

นี้เป็นกถาโดยพิสดาร ในบทว่าเพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา.

ตณฺหาปจฺจยาอุปาทาน
ปทวิตฺถารกถา

๖๔๕. ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานปเท :

อุปาทานานิ จตฺตาริ
ตานิ อตฺถวิภาคโต
ธมฺมสงฺเขปวิตฺถารา
กมโต จ วิภาวเย.

ตตฺรายํ วิภาวนา : กามุปาทานํ ทิฏฺฐุปาทานํ สีลพฺพตุปาทานํ อตฺตวาทุปาทานนฺติ[๑] อิมานิ ตาเวตฺถ จตฺตาริ อุปาทานานิ. เตสํ อยมตฺถวิภาโค : วตฺถุสงฺขาตํ กามํ อุปาทิยตีติ กามุปาทานํ, กาโม จ โส อุปาทานญฺจาติปิ กามุปาทานํ. อุปาทานนฺติ ทฬฺหคฺคหณํ. ทฬฺหตฺโถ หิ เอตฺถ อุปสทฺโท อุปายาสอุปกฏฺฐาทีสุ วิย. ตถา ทิฏฺฐิ

กถาโดยพิสดารแห่งบทว่า
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน

๖๔๕. จะวินิจฉัยในบทว่า เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทานต่อไป :

บัณฑิตพึงแสดงอุปาทาน ๔ เหล่านั้น โดยอรรถวิภาค โดยสังเขป โดยพิสดารแห่งธรรม และโดยลำดับ.

ต่อไปนี้ เป็นคำอธิบายในอุปาทานทั้ง ๔ นั้น : ในบทว่า เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทานนี้ เบื้องต้น อุปาทานมี ๔ อย่าง เหล่านี้ คือ กามุปาทาน ๑ ทิฏฐุปาทาน ๑ สีลัพพตุปาทาน ๑ อัตตวาทุปาทาน ๑.

ว่าโดยอรรถวิภาค

อุปาทานทั้ง ๔ นั้น มีอรรถวิภาค ดังนี้ : ธรรมชาติชื่อว่า กามุปาทาน เพราะอรรถ

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๓๐๗.

จ สา อุปาทานญฺจาติ ทิฏฺฐุปาทานํ. ทิฏฺฐึ อุปาทิยตีติ วา ทิฏฺฐุปาทานํ. "สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จา"ติอาทีสุ[๑] หิ ปุริมทิฏฺฐึ อุตฺตรทิฏฺฐิ อุปาทิยติ. ตถา สีลพฺพตํ อุปาทิยตีติ สีลพฺพตุปาทานํ. สีลพฺพตญฺจ ตํ อุปาทานญฺจาติปิ สีลพฺพตุปาทานํ. โคสีลโควตาทีนิ หิ "เอวํ สุทฺธี"ติ อภินิเวสโต สยเมว อุปาทานานิ. ตถา วทนฺติ เอเตนาติ วาโท. อุปาทิยนฺติ เอเตนาติ อุปาทานํ. กึ วทนฺติ อุปาทิยนฺติ วา, อตฺตานํ. อตฺตโน วาทุปาทานํ อตฺตวาทุปาทานํ. อตฺตวาทมตฺตเมว วา อตฺตาติ อุปาทิยนฺติ เอเตนาติ อตฺตวาทุปาทานํ. อยํ ตาว เตสํ อตฺถวิภาโค.

ว่า ยึดมั่นกาม กล่าวคือวัตถุกาม, ชื่อว่า กามุปาทาน แม้เพราะอรรถว่า กามนั้นเป็นตัวยึดมั่น ดังนี้ก็มี. คำว่า อุปาทาน แปลว่า ความยึดมั่น. ก็อุป ศัพท์ ในบทว่า อุปาทาน นี้ มีอรรถว่า มั่น เหมือนอย่างในศัพท์มีอาทิว่า อุปายาส (แปลว่า ความคับใจอย่างมั่น คือความคับแค้น) อุปกัฏฐะ (แปลว่า จวน-เจียนอย่างนั้น คือจวนแจ). อนึ่ง ชื่อว่า ทิฏฐุปาทาน เพราะอรรถว่า ทิฐิ นั้นเป็นตัวยึดมั่น. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติ ชื่อว่า ทิฏฐุปาทาน เพราะอรรถว่า ยึดมั่นทิฐิ. จริงอยู่ อุตรทิฐิ (ความเห็นชั้นหลัง) ย่อมยึดมั่น ปุริมทิฐิ (ความเห็นแรก) เช่นในคำเป็นต้นว่า "อัตตาและโลกเที่ยง". อนึ่ง ธรรมชาติชื่อว่า สีลัพพตุปาทาน เพราะอรรถว่า ยึดมั่นศีลพรต. ชื่อว่า สีลัพ-พตุปาทาน เพราะอรรถว่า ศีลและพรตนั้นเป็นตัวยึดมั่น. จริงอยู่ โคศีลและโคพรต

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๔๘๕.

เป็นต้น เป็นตัวอุปาทานเองทีเดียว เพราะเป็นความยึดมั่นว่า "ความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้". อนึ่ง ชื่อว่า วาทะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุกล่าว. ชื่อว่า อุปาทาน เพราะอรรถว่า เป็นเหตุยึดมั่น. ถามว่ากล่าวอะไร หรือยึดมั่นอะไร, ตอบว่า อัตตา. สิ่งเป็นเหตุกล่าว เป็นเหตุยึดมั่นซึ่งอัตตา ชื่อว่า อัตตวาทุปาทาน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อัตตวาทุปาทาน เพราะอรรถว่า เป็นเหตุยึดมั่น โดยแต่เพียงวาทะว่าอัตตา เท่านั้นว่า เป็นอัตตา. นี้เป็นอรรถวิภาค แห่งอุปาทานเหล่านั้นก่อน.

ว่าโดยสังเขปและโดยพิสดาร

ธมฺมสงฺเขปวิตฺถาเร ปน กามุปาทานํ ตาว "ตตฺถ กตมํ กามุปาทานํ. โย กาเมสุ กามจฺฉนฺโท กามราโค กามนนฺทิ กามตณฺหา กามเสฺนโห กามปริฬาโห กามมุจฺฉา กามชฺโฌสานํ, อิทํ วุจฺจติ

ส่วนในความสังเขปและความพิสดารแห่งธรรม ว่าโดยสังเขป ความเหนียวแน่นแห่งตัณหาเรียกว่า กามุปาทาน ก่อน เพราะมีมาว่า "ในบรรดาอุปาทานเหล่านั้น กามุ–ปาทานเป็นไฉน. ความพอใจในกาม ความ

กามุปาทานนฺ"ติ[1] อาคตตฺตา สงฺเขปโต ตณฺหาทฬฺหตฺตํ วุจฺจติ. ตณฺหาทฬฺหตฺตํ นาม ปุริมตณฺหาอุปนิสฺสยปจฺจเยน[2] ทฬฺหสมฺภูตา อุตฺตรตณฺหาว. เกจิ ปนาหุ "อปฺปตฺตวิสยปฏฺฐนา ตณฺหา อนฺธกาเร โจรสฺส หตฺถปฺปสารณํ วิย, สมฺปตฺตวิสยคฺคหณํ อุปาทานํ ตสฺเสว ภณฺฑคฺคหณํ วิย. อปฺปิจฺฉตาสนฺตุฏฺฐิตาปฏิปกฺขา จ เต ธมฺมา, ตถา ปริเยสนารกฺขทุกฺขมูลา"ติ เสสุปาทานตฺตยํ ปน สงฺเขปโต ทิฏฺฐิมตฺตเมว.

กำหนัดในกาม ความเพลิดเพลินในกาม ความทะยานอยากในกาม ความเสน่หาในกาม ความเร่าร้อนในกาม ความสยบในกาม ความหมกมุ่นในกาม ในกามทั้งหลายใด นี้เรียกว่า กามุปาทาน". ที่ชื่อว่า ความเหนียวแน่นแห่งตัณหา ได้แก่ ตัณหาที่เกิดทีหลังต่อ ๆ มา ซึ่งเกิดขึ้นอย่างเหนียวแน่น ด้วยมีตัณหาที่เกิดก่อนเป็นอุปนิสสยปัจจัยนั่นเอง. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังมาไม่ถึงเป็นตัณหาเปรียบเสมือนโจรยื่นมือเข้าไปในที่มืด การยึดถืออารมณ์ที่มาถึงเข้าไว้ เป็นอุปาทานเปรียบเสมือนโจรนั้นแหละจับทรัพย์สิ่งของ. ก็ธรรมเหล่านั้น เป็นปฏิปักษ์ต่อความมักน้อยและสันโดษ เป็นมูลแห่งทุกข์เพราะการแสวงหา และการรักษา. อนึ่ง อุปาทาน ๓ ที่เหลือ ว่าโดยสังเขป ก็คือทิฐินั่นเอง.

---

[1] อภิ. สํ. ๓๔/๓๐๖.

[2] ก. ปุริมตณฺหา อุปนิสฺสยปจฺจเยน.

วิตฺถารโต ปน ปุพฺเพ รูปาทีสุ วุตฺตอฏฺฐสตปฺปเภทายปิ ตณฺหาย ทฬฺหภาโว กามุปาทานํ. ทสวตฺถุกา มิจฺฉาทิฏฺฐิ ทิฏฺฐุปาทานํ. ยถาห "ตตฺถ กตมํ ทิฏฺฐุปาทานํ. นตฺถิ ทินฺนํ, นตฺถิ ยิฏฺฐํ, ฯเปฯ สจฺฉิกตฺวา ปเวเทนฺตีติ ยา เอวรูปา ทิฏฺฐิ ฯเปฯ วิปริเยสคฺคาโห. อิทํ วุจฺจติ ทิฏฺฐุปาทานนฺ"ติ[๑] สีลพฺพเตหิ สุทฺธีติ ปรามสนํ ปน สีลพฺพตุปาทานํ. ยถาห "ตตฺถ กตมํ สีลพฺพตุปาทานํ. สีเลน สุทฺธิ, วเตน สุทฺธิ, สีลพฺพเตน สุทฺธีติ ยา เอวรูปา ทิฏฺฐิ ฯเปฯ วิปริเยสคฺคาโห. อิทํ วุจฺจติ สีลพฺพตุปาทานนฺ"ติ[๒] วีสติวตฺถุกา สกฺกายทิฏฺฐิ อตฺตวาทุปาทานํ. ยถาห "ตตฺถ กตมํ อตฺตวาทุปาทานํ. อิธ อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน ฯเปฯ สปฺปุริสธมฺเม อวินีโต รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ ฯเปฯ

ส่วนโดยความพิสดาร ภาวะที่เหนียวแน่นแห่งตัณหาทั้ง ๑๐๘ ประเภท ที่กล่าวไว้ในอารมณ์มีรูปเป็นต้น ในกาลก่อน ชื่อว่า กามุปาทาน. มิจฉาทิฐิมีวัตถุ ๑๐ ชื่อว่า ทิฏฐุปาทาน. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ในอุปาทานทั้ง ๔ นั้น ทิฏฐุปาทานเป็นไฉน. ความเห็น ฯลฯ ความยึดถืออย่างผิด ๆ ว่า ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บุคคลบูชาแล้วไม่มีผล ฯลฯ สมณพราหมณ์ผู้พร้อมเพรียงกันปฏิบัติชอบ รู้ยิ่ง กระทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกหน้า ด้วยตนเองแล้วประกาศ ไม่มีอยู่ในโลก ดังนี้ เห็นปานนี้ใด. นี้เรียกว่า ทิฏฐุปาทาน" ดังนี้. ส่วนความยึดมั่นว่า ความบริสุทธิ์มีได้ ด้วยศีลและพรตทั้งหลาย ชื่อว่า สีลัพพตุปาทาน. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ในอุปาทานทั้ง ๔ นั้น สีลัพพตุปาทานเป็นไฉน. ความเห็น ฯลฯ ความยึดถืออย่างผิด ๆ ว่า ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีล ความ

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๓๐๘.
[๒] อภิ. สํ. ๓๔/๓๐๗.

วิปริเยสคฺคาโห. อิทํ วุจฺจติ อตฺตวาทุปาทานนฺ"ติ? อยเมตฺถ ธมฺมสงฺเขปวิตฺถาโร.

บริสุทธิ์มีได้ด้วยพรต และความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีลและพรต ดังนี้ เห็นปานนี้ใด. นี้เรียกว่า สีลัพพตุปาทาน". สักกายทิฐิมีวัตถุ ๒๐ ชื่อว่า อัตตวาทุปาทาน. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ในอุปาทาน ๔ นั้น อัตตวาทุปาทานเป็นไฉน. ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับในโลกนี้ ฯลฯ ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมพิจารณาเห็นรูปว่าเป็นตน ฯลฯ ความยึดมั่นอย่างผิด ๆ เห็นปานนี้ใด. นี้เรียกว่า อัตตวาทุปาทาน". นี้เป็นความสังเขป และความพิสดารแห่งธรรมในบทว่า เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทานนี้.

ว่าโดยลำดับ

<u>กมโตติ</u> เอตฺถ ปน ติวิโธ กโม อุปฺปตฺติกฺกโม ปหานกฺกโม เทสนากฺกโม จ. ตตฺถ อนมตคฺเค สํสาเร อิมสฺส ปฐมํ อุปฺปตฺตีติ อภาวโต กิเลสานํ นิปฺปริยาเยน อุปฺปตฺติกฺกโม น วุจฺจติ.

ส่วนข้อว่า <u>โดยลำดับ</u> นี้ ลำดับมี ๓ อย่าง คือ ลำดับการเกิด ๑ ลำดับการละ ๑ ลำดับการแสดง ๑. ในบรรดาลำดับทั้ง ๓ อย่างนั้น เพราะความไม่มีว่า อุปาทานนี้เกิดขึ้นก่อน ในสงสารอันไม่มีใครรู้เบื้องต้น

[1] อภิ. สํ. ๓๔/๓๐๘.

ปริยาเยน ปน เยภุยฺเยน เอกสฺมึ ภเว อตฺตคฺคาหปุพฺพงฺคโม สสฺสตุจฺเฉทาภินิเวโส, ตโต "สสฺสโต อยํ อตฺตา"ติ คณฺหโต อตฺตวิสุทฺธตฺถํ สีลพฺพตุปาทานํ, "อุจฺฉิชฺชตี"ติ คณฺหโต ปรโลกนิรเปกฺขสฺส กามุปาทานนฺติ เอวํ ปฐมํ อตฺตวาทุปาทานํ, ตโต ทิฏฺฐิสีลพฺพตกามุปาทานานีติ อยเมเตสํ เอกสฺมึ ภเว อุปฺปตฺติกฺกโม.

เบื้องปลาย ดังนี้ ลำดับความเกิดขึ้นแห่งกิเลสทั้งหลาย ท่านมิได้กล่าวไว้โดยตรง. แต่โดยอ้อม ในภพหนึ่ง ความถือมั่นว่าโลกเที่ยง ว่าโลกขาดสูญ มีการยึดถืออัตตานำหน้า, ต่อจากนั้น เมื่อยึดถือว่า "อัตตานี้เที่ยง" ก็จะเกิดสีลัพพตุปาทาน เพื่อความบริสุทธิ์แห่งอัตตา เมื่อยึดถือว่า "อัตตาขาดสูญ" หมดหวังต่อปรโลก ก็จะเกิดกามุปาทาน ตามลำดับที่กล่าวมาอย่างนี้ อัตตวาทุปาทานเกิดก่อน ต่อจากนั้นเกิดทิฏฐุปาทาน สีลัพพตุปาทาน และกามุปาทาน นี้ลำดับการเกิดในภพหนึ่ง แห่งอุปาทานเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

ทิฏฺฐุปาทานาทีนิ เจตฺถ ปฐมํ ปหียนฺติ โสตาปตฺติมคฺควชฺฌตฺตา. กามุปาทานํ ปจฺฉา อรหตฺตมคฺควชฺฌตฺตาติ อยเมเตสํ ปหานกฺกโม.

ก็ในอุปาทานทั้ง ๔ นี้ ทิฏฐุปาทานเป็นต้น ละได้ก่อน เพราะเป็นกิเลสอันโสดาปัตติมรรคพึงประหาณ. กามุปาทานละได้ภายหลัง เพราะเป็นกิเลสอันอรหัตมรรคพึงประหาณ นี้ลำดับการละอุปาทานเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

คุณยั่งยืน เตียตระกูล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มหาวิสยตฺตา ปน ปากฏตฺตา จ เอเตสุ กามุปาทานํ ปฐมํ เทสิตํ. มหาวิสยํ หิ ตํ อฏฺฐจิตฺตสมฺปโยคา, อปฺปวิสยานิ อิตรานิ จตุจิตฺตสมฺปโยคา, เยภุยฺเยน จ อาลยรามตาย ปชาย ปากฏํ กามุปาทานํ, น อิตรานิ. กามุปาทานวา[๑] กามานํ[๒] สมธิคมตฺถํ โกตูหลมงฺคลาทิพหุโล โหติ, สาสฺส ทิฏฺฐีติ[๓] ตทนนฺตรํ ทิฏฺฐุปาทานํ, ตํ ภิชฺชมานํ[๔] สีลพฺพตอตฺตวาทุปาทานวเสน ทุวิธํ โหติ. ตสฺมึ ทฺวเย โคกิริยํ วา กุกฺกุรกิริยํ วา ทิสฺวาปิ เวทิตพฺพโต โอฬาริกนฺติ สีลพฺพตุปาทานํ ปฐมํ เทสิตํ. สุขุมตฺตา อนฺเต อตฺตวาทุปาทานนฺติ อยเมเตสํ เทสนากฺกโม.

ก็ในอุปาทานทั้ง ๔ นี้ กามุปาทาน ทรงแสดงก่อน เพราะเป็นโทษที่มีวิสัยใหญ่ และเพราะเป็นโทษที่ปรากฏ. จริงอยู่ กามุปาทานนั้น มีวิสัยใหญ่ เพราะประกอบเข้ากับจิต ๘ ดวง, อุปาทานนอกนี้มีวิสัยน้อย เพราะประกอบเข้ากับจิต ๔ ดวง, อนึ่ง กามุปาทาน ชื่อว่าปรากฏ เพราะความที่หมู่สัตว์ยินดีอยู่ด้วยอาลัยโดยมาก, อุปาทานนอกนี้ ไม่ปรากฏ. ผู้มีกามุปาทาน ย่อมเป็นผู้มากไปด้วยมงคล มีโกตุหลมงคลเป็นต้น เพื่อบรรลุกามทั้งหลาย, ความเป็นผู้มากไปด้วยโกตุหลมงคลเป็นต้นนั้น เป็นทิฐิของบุคคลผู้มีกามุปาทานนั้น เพราะเหตุนั้น จึงทรงแสดงทิฏฐุปาทานไว้ ในลำดับแห่งกามุปาทานนั้น, ทิฏฐุปาทานนั้น เมื่อจำแนกออกเป็น ๒ อย่าง คือ สีลัพพตุปาทาน และ

---

[๑] ม. กามุปาทานํ วา.
[๒] วตฺถุกามานํ, สมฺโมหวิโนทนี. ๒๓๗.
[๓] ม. สสฺสตนฺติ.
[๔] ฉ. ปภิชฺชมานํ.

อัตตวาทุปาทาน. ใน ๒ อย่างนั้น สีลัพพตุ-ปาทานทรงแสดงก่อน เพราะเป็นธรรมหยาบ เหตุที่แม้เห็นกิริยาโค หรือกิริยาสุนัขก็พึงทราบได้. อัตตวาทุปาทานทรงแสดงในตอนสุดท้าย เพราะความเป็นธรรมละเอียด นี้ลำดับการแสดงอุปาทานเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

ตณฺหา จ ปุริมสฺเสตฺถ
เอกธา โหติ ปจฺจโย
สตฺตธา อฏฺธา วาปิ
โหติ เสสตฺตยสฺส สา.

ก็ในอุปาทานทั้ง ๔ นี้ ตัณหาเป็นปัจจัยอย่างเดียว แก่อุปาทานข้อต้น เป็นปัจจัย ๗ อย่างบ้าง ๘ อย่างบ้าง แก่อุปาทาน ๓ ที่เหลือ.

เอตฺถ จ เอวํ เทสิเต อุปาทานจตุกฺเก ปุริมสฺส กามุปาทานสฺส กามตณฺหา อุปนิสฺสยวเสน เอกธาว ปจฺจโย โหติ, ตณฺหาภินนฺทิเตสุ วิสเยสุ อุปฺปตฺติโต. เสสตฺตยสฺส ปน สหชาตอญฺญมญฺญ-นิสฺสยสมฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตเหตุวเสน สตฺตธา วา, อุปนิสฺสเยน สห อฏฺธา วาปิ

ก็ในอุปาทานทั้ง ๔ นี้ คือที่ทรงแสดงอย่างนี้ กามตัณหาเป็นปัจจัยอย่างเดียวเท่านั้น คืออุปนิสสยปัจจัย แก่อุปาทานข้อต้น คือ กามุปาทาน เพราะเกิดในอารมณ์ทั้งหลายที่ตัณหายินดีอย่างยิ่ง. อนึ่ง เป็นปัจจัย ๗ อย่าง คือ สหชาตปัจจัย อัญญ-มัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย

ปจฺจโย โหติ. ยทา ปน[๑] สา อุปนิสฺสยวเสน ปจฺจโย โหติ, ตทา อสหชาตาว โหตีติ. อยํ ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานนฺติ ปทสฺมึ วิตฺถารกถา.

อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และเหตุปัจจัยบ้าง, เป็นปัจจัย ๘ อย่าง พร้อมกับอุปนิสสยปัจจัยบ้าง แก่อุปาทาน ๓ ที่เหลือ. แต่เมื่อใด กามตัณหานั้น เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัย เมื่อนั้น ก็ไม่เป็นสหชาตปัจจัยนั่นเอง ฉะนี้แล. นี้เป็นกถาโดยพิสดารในบทว่า เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน.

อุปาทานปจฺจยาภวปทวิตฺถารกถา

๖๔๖. อุปาทานปจฺจยา ภวปเท :

อตฺถโต ธมฺมโต เจว
สาตฺถโต เภทสงฺคหา
ยํ ยสฺส ปจฺจโย เจว
วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

กถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ

๖๔๖. ในบทว่า เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ :

พึงทราบวินิจฉัย โดยอรรถ โดยธรรม โดยข้อที่ยังมีประโยชน์ โดยการแบ่งออก โดยการรวมเข้า และโดยอุปาทานใด เป็นปัจจัยแก่ภพใด.

---

[๑] ฉ. จ-สทฺโท ทิสฺสติ.

ตตฺถ ภวตีติ ภโว. โส กมฺมภโว อุปปตฺติภโว จาติ ทุวิโธ โหติ. ยถาห "ภโว ทุวิเธน อตฺถิ กมฺมภโว, อตฺถิ อุปปตฺติภโว"ติ[1] ตตฺถ กมฺมเมว ภโว กมฺมภโว, ตถา อุปปตฺติเยว ภโว อุปปตฺติภโว. เอตฺถ จ อุปปตฺติ ภวตีติ ภโว. กมฺมํ ปน ยถา สุขการณตฺตา "สุโข พุทฺธานมุปฺปาโท"ติ[2] วุตฺโต, เอวํ ภวการณตฺตา ผลโวหาเรน ภโวติ เวทิตพฺพนฺติ. เอวํ ตาเวตฺถ อตฺถโต วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

วินิจฉัยโดยอรรถ

ในข้อปกิณกะเหล่านั้น ที่ชื่อว่า ภพ เพราะอรรถว่า ย่อมเป็นขึ้น. ภพนั้นมี ๒ อย่าง คือกรรมภพ ๑ อุปปัตติภพ ๑. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ภพมี ๒ อย่าง คือ กรรมภพก็มี อุปปัตติภพก็มี" ดังนี้. ในภพ ๒ อย่างนั้น ภพ คือกรรม ชื่อว่า กรรมภพ, ภพ คือการเข้าถึง ชื่อว่า อุปปัตติภพ เหมือนกัน. ก็ในกรรมและอุปปัตตินี้ อุปปัตติ ชื่อว่าภพ เพราะอรรถว่า เป็นขึ้น. ส่วนกรรม พึงทราบว่า ชื่อว่าภพ โดยโวหารถึงผล เพราะกรรมเป็นเหตุแห่งภพ เหมือนที่ตรัสไว้ว่า "ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นสุข" เพราะเป็นเหตุแห่งความสุข ฉะนั้น. พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถในบทนี้ อย่างนี้ก่อน.

---

[1] อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๓.

[2] ขุ. ธ. ๒๕/๔๑.

วินิจฉัยโดยธรรม

๖๔๗. ธมฺมโต ปน กมฺมภโว ตาว สงฺเขปโต เจตนา เจว เจตนาสมฺปยุตฺตา จ อภิชฺฌาทโย กมฺมสงฺขาตา ธมฺมา. ยถาห "ตตฺถ กตโม กมฺมภโว. ปุญฺญาภิสงฺขาโร อปุญฺญาภิสงฺขาโร อเนญฺชาภิสงฺขาโร ปริตฺตภูมิโก วา มหาภูมิโก วา, อยํ วุจฺจติ กมฺมภโว. สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมํ กมฺมภโว"ติ[๑] เอตฺถ หิ ปุญฺญาภิสงฺขาโรติ เตรส เจตนา. อปุญฺญาภิสงฺขาโรติ ทฺวาทส. อเนญฺชาภิสงฺขาโรติ จตสฺโส เจตนา. เอวํ ปริตฺตภูมิโก วา มหาภูมิโก วาติ เอเตน ตาสํเยว เจตนานํ มนฺทพหุวิปากตา วุตฺตา. สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมนฺติ อิมินา ปน เจตนาสมฺปยุตฺตา อภิชฺฌาทโย วุตฺตา.

๖๔๗. ส่วนว่า โดยธรรม กรรมภพเบื้องต้น ว่าโดยสังเขป ได้แก่เจตนาและธรรมทั้งหลาย ที่เรียกว่า กรรมมีอภิชฌาเป็นต้น อันสัมปยุตกับเจตนานั้นเอง. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ในภพ ๒ อย่างนั้น กรรมภพเป็นไฉน. ได้แก่ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อเนญชาภิสังขาร ที่เป็นไปในปริตตภูมิบ้าง เป็นไปในมหาภูมิบ้าง นี้เรียกว่ากรรมภพ. แม้กรรมที่เป็นภวคามี (ยังสัตว์ให้ไปสู่ภพ) ทั้งปวงก็เรียกว่ากรรมภพ". ก็ในกรรมภพนี้ คำว่า ปุญญาภิสังขาร ได้แก่เจตนา ๑๓ ดวง. คำว่า อปุญญาภิสังขาร ได้แก่เจตนา ๑๒ ดวง. คำว่า อเนญชาภิสังขาร ได้แก่ เจตนา ๔ ดวง. ด้วยประการฉะนี้ ด้วยคำว่า เป็นไปในปริตตภูมิบ้าง เป็นไปในมหาภูมิบ้าง นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสความที่เจตนาเหล่านั้นนั่นแหละ

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๓.

มีวิบากน้อย และมีวิบากมาก. ส่วนด้วยคำว่า กรรมที่เป็นภวคามี(ยังสัตว์ให้ไปสู่ภพ)ทั้ง-ปวงนี้ ตรัสธรรมทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้น อันสัมปยุตกับเจตนา.

อุปปตฺติภโว ปน สงฺเขปโต กมฺมาภินิพฺพตฺตา ขนฺธา, ปเภทโต นววิโธ โหติ. ยถาห "ตตฺถ กตโม อุปปตฺติภโว. กามภโว รูปภโว อรูปภโว สญฺญาภโว อสญฺญาภโว เนวสญฺญานาสญฺญาภโว, เอกโวการภโว จตุโวการภโว ปญฺจโวการภโว, อยํ วุจฺจติ อุปปตฺติภโว"ติ[๑] ตตฺถ กามสงฺขาโต ภโว กามภโว. เอส นโย รูปารูปภเวสุ. สญฺญาวตํ ภโว, สญฺญา วา เอตฺถ ภเว อตฺถีติ สญฺญาภโว. วิปริยาเยน อสญฺญาภโว. โอฬาริกสญฺญาย อภาวา สุขุมาย จ ภาวา เนวสญฺญานาสญฺญา อสฺมึ ภเวติ เนวสญฺญานาสญฺญาภโว.

ส่วนอุปปัตติภพ ว่าโดยสังเขป ได้แก่ ขันธ์ทั้งหลายอันเกิดเฉพาะกรรม ว่าโดยประเภทมี ๙ อย่าง. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ในภพทั้ง ๒ นั้น อุปปัตติภพเป็นไฉน. ได้แก่ กามภพ ๑ รูปภพ ๑ อรูปภพ ๑ สัญญาภพ ๑ อสัญญาภพ ๑ เนวสัญญานาสัญญาภพ ๑ เอกโวการภพ ๑ จตุโวการภพ ๑ ปัญจ-โวการภพ ๑, นี้เรียกว่า อุปปัตติภพ" ดังนี้. ในบรรดาภพเหล่านั้น ภพที่นับว่า กาม ชื่อว่ากามภพ. ในรูปภพและอรูปภพก็มีนัยดังนี้. ภพของสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีสัญญา ชื่อว่าสัญญาภพ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสัญญาภพ เพราะอรรถว่า ในภพนี้มีสัญญาอยู่. ชื่อว่า อสัญญาภพ โดยปริยายอันตรงกันข้าม. ที่

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๓.

เอเกน รูปกฺขนฺเธน โวกิณฺโณ ภโว เอกโวการภโว. เอโก วา โวกาโร อสฺส ภวสฺสาติ เอกโวการภโว. เอส นโย จตุโวการปญฺจโวการภเวสุ. ตตฺถ กามภโว ปญฺจ อุปาทินฺนกฺขนฺธา[๑] ตถา รูปภโว. อรูปภโว จตฺตาโร. สญฺญาภโว ปญฺจ. อสญฺญาภโว เอโก อุปาทินฺนกฺขนฺโธ. เนวสญฺญานาสญฺญาภโว จตฺตาโร. เอกโวการภวาทโย เอกจตุปญฺจกฺขนฺธา อุปาทินฺนกฺขนฺเธหีติ เอวเมตฺถ ธมฺมโตปิ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

ชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญาภพ เพราะอรรถว่า ชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญา เพราะไม่มีสัญญาหยาบ และเพราะมีสัญญาละเอียด อยู่ในภพนี้. ภพที่ระคนด้วยรูปขันธ์เดียว ชื่อว่าเอกโวการภพ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าเอกโวการภพ เพราะอรรถว่า มีโวการะ (คือขันธ์)อยู่อย่างเดียว. ในจตุโวการภพและปัญจโวการภพ ก็มีนัยนี้. ในบรรดาภพเหล่านั้น กามภพ ได้แก่อุปาทินนขันธ์ ๕. รูปภพก็เหมือนกัน. อรูปภพ ได้แก่อุปาทินนขันธ์ ๔. สัญญาภพ ได้แก่อุปาทินนขันธ์ ๕. อสัญญาภพ ได้แก่อุปาทินนขันธ์ ๑. เนวสัญญานาสัญญาภพ ได้แก่อุปาทินนขันธ์ ๔. ภพทั้งหลายมีเอกโวการภพเป็นต้น ก็ได้แก่ขันธ์ ๑ ขันธ์ ๔ และขันธ์ ๕ โดยเป็นอุปาทินนขันธ์ ฉะนี้แล พึงทราบวินิจฉัย แม้โดยธรรม ในบทนี้ อย่างนี้.

---

[๑] ฉ. อุปาทิณฺณกฺขนฺธา, เอวํ อุปรูปริ.

วินิจฉัยโดยข้อที่ยังมีประโยชน์

๖๔๘. สาตฺถโตติ ยถา จ ภวนิทฺเทเส, ตเถว กามํ สงฺขารนิทฺเทเสปิ ปุญฺญาภิสงฺขาราทโยว วุตฺตา, เอวํ สนฺเตปิ ปุริเม อตีตกมฺมวเสน อิธ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยตฺตา วุตฺตา, อิเม ปจฺจุปฺปนฺนกมฺมวเสน อายตึ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยตฺตาติ ปุน วจนํ สาตฺถกเมว. ปุพฺเพ วา "ตตฺถ กตโม ปุญฺญาภิสงฺขาโร, กุสลา เจตนา กามาวจรา"ติ[๑] เอวมาทินา นเยน เจตนาว สงฺขาราติ วุตฺตา. อิธ ปน "สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมนฺ"ติ[๒] วจนโต เจตนาสมฺปยุตฺตาปิ. ปุพฺเพ จ วิญฺญาณปจฺจยเมว กมฺมํ "สงฺขารา"ติ วุตฺตํ. อิทานิ อสญฺญาภวนิพฺพตฺตกมฺปิ. กึ วา พหุนา, "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา"ติ เอตฺถ ปุญฺญาภิสงฺขาราทโยว

๖๔๘. ข้อว่า โดยข้อที่ยังมีประโยชน์ มีวินิจฉัยดังนี้ อภิสังขารทั้งหลายมีปุญญาภิ-สังขารเป็นต้นนั่นเอง ได้กล่าวไว้แล้ว แม้ในนิเทศแห่งสังขาร เหมือนดังที่ได้กล่าวไว้ในนิเทศแห่งภพก็จริง, แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น อภิสังขารตอนก่อน ได้กล่าวไว้โดยเป็นอดีตกรรม เพราะเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพนี้. แต่อภิสังขารตอนนี้ กล่าวไว้โดยเป็นปัจจุบันกรรม เพราะเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพต่อไป เพราะเหตุนั้น การกล่าวซ้ำจึงเป็นข้อที่ยังมีประโยชน์. อีกประการหนึ่ง ในตอนก่อน เจตนาอย่างเดียว ท่านกล่าวว่า เป็นสังขาร โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า "ในอภิสังขารทั้งสามนั้น ปุญญาภิสังขารเป็นไฉน คือ เจตนาที่เป็นกุศลฝ่ายกามาวจร" ดังนี้. แต่ในตอนนี้ แม้ธรรมทั้งหลาย

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๑.

[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๓.

กุสลากุสลา ธมฺมา วุตฺตา. "อุปาทาน-ปจฺจยา ภโว"ติ อิธ ปน อุปปตฺติภวสฺสาปิ สงฺคหิตตฺตา กุสลากุสลาพฺยากตา ธมฺมา วุตฺตา. ตสฺมา สพฺพถาปิ สาตฺถกเมวิทํ ปุน วจนนฺติ เอวเมตฺถ สาตฺถโตปิ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

ที่สัมปยุตด้วยเจตนา ท่านก็เรียกว่า สังขาร โดยพระบาลีว่า "กรรมที่เป็นภวคามี (ยังสัตว์ให้ไปสู่ภพ)ทั้งปวง" ดังนี้. อนึ่ง ในตอนต้น กรรมที่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณเท่านั้น ท่านกล่าวว่า "เป็นสังขาร". แต่คราวนี้ แม้กรรมที่ยังสัตว์ให้เกิดในอสัญญาภพ ท่านก็กล่าวว่า เป็นสังขารด้วย. อีกอย่างหนึ่ง จะพูดมากไปทำไม, ในบทว่า "เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร" ดังนี้ อภิสังขารทั้งหลายมีปุญญาภิสังขารเป็นต้นนั้นแหละ ท่านกล่าวถึงธรรมที่เป็นกุศลและเป็นอกุศล. ส่วนในบทว่า "เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ" ดังนี้ นี้ ท่านกล่าวธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยากฤต เพราะท่านสงเคราะห์ แม้อุปปัตติภพเข้าไว้ด้วย. เพราะเหตุนั้น การกล่าวซ้ำนี้ เป็นข้อที่มีประโยชน์ทีเดียว แม้โดยประการทั้งปวง ฉะนี้แล พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยข้อที่ยังมีประโยชน์ ในบทนี้ อย่างนี้.

วินิจฉัยโดยการแบ่งออกและการรวมเข้า

๖๔๙. เภทสงฺคหาติ อุปาทานปจฺจยา ภวสฺส เภทโต เจว สงฺคหโต จ. ยํ หิ กามุปาทานปจฺจยา กามภวนิพฺพตฺตกํ กมฺมํ กริยติ, โส กมฺมภโว. ตทภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปปตฺติภโว. เอส นโย รูปารูปภเวสุ. เอวํ กามุปาทานปจฺจยา เทฺว กามภวา ตทนฺโตคธา จ[๑] สญฺญาภวปญฺจโวการภวา, เทฺว รูปภวา ตทนฺโตคธา จ[๑] สญฺญาภวอสญฺญาภว-เอกโวการภวปญฺจโวการภวา, เทฺว อรูปภวา ตทนฺโตคธา จ[๑] สญฺญาภว-เนวสญฺญานาสญฺญาภวจตุโวการภวาติ สทฺธึ อนฺโตคเธหิ ฉ ภวา. ยถา จ กามุปาทานปจฺจยา สทฺธึ อนฺโตคเธหิ ฉ ภวา, ตถา เสสุปาทานปจฺจยาปีติ เอวํ อุปาทานปจฺจยา เภทโต สทฺธึ อนฺโตคเธหิ จตุวีสติ ภวา.

๖๔๙. ข้อว่า โดยการแบ่งออกและการรวมเข้า มีวินิจฉัยดังนี้ ได้แก่ โดยการแบ่งออกและการรวมเข้าซึ่งภพ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย. จริงอยู่ กรรมที่ยังสัตว์ให้บังเกิดในกามภพ เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยใดที่สัตว์ทำ กรรมภพก็อันนั้น. ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมภพนั้น ชื่อว่าอุปปัตติภพ. ในรูปภพและอรูปภพ ก็มีนัยดังนี้. ด้วยประการฉะนี้ กามภพจึงมี ๒ เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัย และสัญญาภพปัญจโวการภพ ก็ผนวกเข้าอยู่ในกามภพนั้น, รูปภพก็มี ๒ และสัญญาภพ อสัญญาภพ เอกโวการภพและปัญจโวการภพ ผนวกเข้ารูปภพนั้น, อรูปภพก็มี ๒ สัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ และจตุโวการภพ ผนวกเข้าในอรูปภพนั้น ดังนั้น ภพจึงมี ๖ รวมกับภพที่ผนวกเข้าด้วย. ก็ภพมี ๖ รวมกับ

---

[๑] ตทนฺโตคธาว, สมฺโมหวิโนทนี. ๒๔๑.

ภพที่ผนวกเข้า เพราะมีกามุปาทานเป็นปัจจัย ฉันใด, แม้ภพเพราะอุปาทานที่เหลือเป็นปัจจัย ก็มี ๖ เหมือนฉันนั้น ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้ โดยการแบ่งออกภพจึงมี ๒๔ พร้อมกับภพที่ผนวกเข้าด้วยเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย.

สงฺคหโต ปน กามภวํ อุปปตฺติภวญฺจ เอกโต กตฺวา กามุปาทานปจฺจยา สทฺธึ อนุโลมโต เอโก กามภโว. ตถา รูปารูปภวาติ ตโย ภวา. ตถา เสสุปาทานปจฺจยาปีติ. เอวํ อุปาทาน-ปจฺจยา สงฺคหโต สทฺธึ อนุโลมโต ทฺวาทส ภวา. อปิจ อวิเสเสน อุปาทานปจฺจยา กามภวูปคํ กมฺมํ กมฺมภโว. ตทภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปปตฺติภโว. เอส นโย รูปารูปภเวสุ. เอวํ อุปาทานปจฺจยา สทฺธึ อนุโลมโต เทฺว กามภวา เทฺว รูปภวา เทฺว อรูปภวาติ อปเรน ปริยาเยน สงฺคหโต

ส่วนโดยการรวมเข้า มีวินิจฉัยดังนี้ รวมกามภพและอุปบัติภพเข้าด้วยกัน เป็นกามภพ ๑ กับภพที่ผนวกเข้าด้วย เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัย. รูปภพและอรูปภพก็เหมือนกัน ดังนั้น จึงรวมเป็น ๓ ภพ. ภพแม้เพราะมีอุปาทานที่เหลือเป็นปัจจัย ก็เหมือนอย่างนั้นแล. ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้ โดยการรวมเข้าจึงมีภพ ๑๒ กับภพที่ผนวกเข้า เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย. อีกอย่างหนึ่ง ว่าโดยไม่แปลกกัน กรรมที่เข้าถึงความเป็นกามภพ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชื่อว่ากรรมภพ. ขันธ์ทั้งหลายที่บังเกิดเพราะกรรมนั้น ชื่อว่าอุปบัติภพ.

ฉ ภวา.[๑] กามภวอุปปตฺติภวเภทํ วา อนุปคมฺม สทฺธึ อนุโตคเธหิ กามภวาทิวเสน ตโย ภวา โหนฺติ. กามภวาทิเภทญฺจาปิ อนุปคมฺม กมฺมภวอุปปตฺติภววเสน เทฺว ภวา โหนฺติ. กมฺมุปปตฺติเภทญฺจาปิ[๒] อนุปคมฺม อุปาทานปจฺจยา ภโวติ ภววเสน เอโกว ภโว โหตีติ เอวเมตฺถ อุปาทานปจฺจยสฺส ภวสฺส เภทสงฺคหาปิ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

ในรูปภพและอรูปภพก็มีนัยนี้. ด้วยประการฉะนี้ กามภพจึงมี ๒ รูปภพมี ๒ อรูปภพก็มี ๒ รวมกับภพที่ผนวกเข้าด้วย เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ดังนั้น จึงรวมเป็นภพ ๖ โดยการรวมเข้า อีกปริยายหนึ่ง. ไม่แตะ-ต้องประเภทแห่งกามภพ และอุปปัตติภพเลย มีภพ ๓ ด้วยอำนาจกามภพเป็นต้น โดยการรวมเข้า. ไม่แตะต้อง แม้ประเภทแห่งกามภพเป็นต้น ก็มีภพ ๒ ด้วยอำนาจแห่งกรรมภพและอุปปัตติภพ. อนึ่ง ไม่แตะต้องแม้ประเภทแห่งกรรมภพและอุปปัตติภพ ก็มีภพ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ดังนั้น จึงมีภพเดียวเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งภพ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้ พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยการแบ่งออกและการรวมเข้าซึ่งภพอันมีอุปาทานเป็นปัจจัยในบทนี้.

---

[๑] ฉ. กมฺมภวอุปปตฺติภว เภทํ.
[๒] อิ. ...เภทมฺปิ.

คุณสุชัย-คุณสุนีรัตน์ อึ้งชัยศิริ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วินิจฉัยโดยอุปาทานใด เป็นปัจจัยแก่ภพใด

๖๕๐. ยํ ยสฺส ปจฺจโย จาติ ยญฺเจตฺถ อุปาทานํ ยสฺส ปจฺจโย โหติ, ตโตปิ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโยติ อตฺโถ. กึ ปเนตฺถ กสฺส ปจฺจโย โหติ ? ยงฺกิญฺจิ ยสฺส กสฺสจิ ปจฺจโย โหติเยว. อุมฺมตฺตโก วิย หิ ปุถุชฺชโน. โส อิทํ ยุตฺตมิทํ อยุตฺตนฺติ อวิจาเรตฺวา ยสฺส กสฺสจิ อุปาทานสฺส วเสน ยงฺกิญฺจิ ภวํ ปฏฺเฐตฺวา ยงฺกิญฺจิ กมฺมํ กโรติเยว. ตสฺมา ยเทกจฺเจ สีลพฺพตุปาทาเนน รูปารูปภวา น โหนฺตีติ วทนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํ. สพฺเพน ปน สพฺโพ โหตีติ คเหตพฺพํ.

๖๕๐. ข้อว่า อุปาทานใด เป็นปัจจัยแก่ภพใด นั้น มีความว่า ก็ในบทนี้ อุปาทานใด เป็นปัจจัยแก่ภพใด พึงทราบวินิจฉัยโดยอุปาทาน โดยภพแม้นั้น. ก็ในบทนี้ อุปาทานไร เป็นปัจจัยแก่ภพไร ? อุปาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมเป็นปัจจัยแก่ภพใดภพหนึ่งนั่นเอง. จริงอยู่ ปุถุชนเปรียบเหมือนคนบ้า. ปุถุชนนั้น ไม่ได้พิจารณาว่า สิ่งนี้ควร สิ่งนี้ไม่ควร ปรารถนาภพอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจอุปาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ย่อมกระทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งนั่นเอง. เพราะเหตุนั้น คำใดที่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า รูปภพและอรูปภพ ย่อมไม่มี เพราะสีลัพพตุปาทานดังนี้ คำนั้น ไม่ควรถือเอา. แต่ควรถือเอาว่า ภพทั้งปวง ย่อมมีได้ด้วยอุปาทานทั้งปวงดังนี้.

เสยฺยถีทํ : อิเธกจฺโจ อนุสฺสววเสน วา ทิฏฺฐานุสาเรน วา "กามา นาเมเต มนุสฺสโลเก เจว ขตฺติยมหาสาลกุลาทีสุ ฉกามาวจรเทวโลเก จ สมิทฺธา"ติ จินฺเตตฺวา เตสํ อธิคมตฺถํ อสทฺธมฺมสฺสวนาทีหิ วญฺจิโต "อิมินา กมฺเมน กามา สมฺปชฺชนฺตี"ติ มญฺญมาโน กามุปาทานวเสน กายทุจฺจริตาทีนิปิ กโรติ, โส ทุจฺจริตปาริปูริยา อปาเย อุปฺปชฺชติ[๑] สนฺทิฏฺฐิเก วา ปน กาเม ปฏฺฐยมาโน ปฏิลทฺเธ วา[๒] โคปยมาโน กามุปาทานวเสน กายทุจฺจริตาทีนิ กโรติ, โส ทุจฺจริตปาริปูริยา อปาเย อุปฺปชฺชติ. ตตฺรสฺส อุปฺปตฺติเหตุภูตํ[๓] กมฺมํ กมฺมภโว. กมฺมาภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปปตฺติภโว. สญฺญาภวปญฺจโวการภวา ปน ตทนฺโตคธา เอว.

ข้อนี้อย่างไร : คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ คิดเอาด้วยอำนาจการได้ยินสืบกันมาบ้าง ตามทำนองที่ได้เห็นมาบ้างว่า "ธรรมดาว่า กามทั้งหลายเหล่านี้ สมบูรณ์ในมนุษยโลก ในตระกูลขัตติยมหาศาลเป็นต้น และในเทวโลกชั้นกามาวจร ๖ ชั้น" ถูกหลอกด้วยการฟังเรื่องอสัทธรรมเป็นต้น เพื่อบรรลุกามเหล่านั้น สำคัญว่า "กามทั้งหลาย ย่อมสำเร็จได้ด้วยกรรมนี้" ย่อมกระทำแม้ทุจริตทั้งหลาย มีกายทุจริตเป็นต้น ด้วยอำนาจกามุปาทาน, บุคคลนั้นย่อมเกิดในอบาย เพราะความเต็มไปด้วยทุจริต. ก็หรือว่า ปรารถนากามทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน หรือคุ้มครองกามทั้งหลายที่ได้มาเฉพาะแล้ว ย่อมกระทำทุจริตทั้งหลายมีกายทุจริตเป็นต้น ด้วยอำนาจกามุปาทาน บุคคลนั้นย่อมเกิดในอบาย เพราะเต็มไป

[๑] ฉ. อุปปชฺชติ.
[๒] ฉ. จ-สทฺโท ทิสฺสติ.
[๓] สี. อุปฺปตฺติ...

คุณสุชัย-คุณสุนีรัตน์ อึงชัยศิริ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ด้วยทุจริต. กรรมอันเป็นเหตุเกิดในอบายนั้นของเขา เป็นกรรมภพ. ขันธ์ทั้งหลายที่บังเกิดเพราะกรรม เป็นอุปปัตติภพ. ส่วนสัญญาภพและปัญจโวการภพ รวมอยู่ภายในในกามนั้นนั่นเอง.

อปโร ปน สทฺธมฺมสฺสวนาทีหิ อุปพฺรูหิตญาโณ "อิมินา กมฺเมน กามา สมฺปชฺชนฺตี"ติ มญฺญมาโน กามุปาทานวเสน กายสุจริตาทีนิ กโรติ. โส สุจริตปาริปูริยา เทเวสุ วา มนุสฺเสสุ วา อุปฺปชฺชติ. ตตฺรสฺส อุปปตฺติเหตุภูตํ กมฺมํ กมฺมภโว. กมฺมาภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปปตฺติภโว. สญฺญาภวปญฺจโวการภวา ปน ตทนฺโตคธา เอว. อิติ กามุปาทานํ สปฺปเภทสฺส สานฺโตคธสฺส กามภวสฺส ปจฺจโย โหติ.

ส่วนบุคคลอีกคนหนึ่ง มีความรู้เพิ่มพูนขึ้นด้วยการสดับสัทธรรมเป็นต้น สำคัญอยู่ว่า "กามทั้งหลายสำเร็จด้วยกรรมนี้" ย่อมกระทำกายสุจริตเป็นต้น ด้วยอำนาจกามุปาทาน. บุคคลนั้นย่อมเกิดในหมู่เทวดาบ้าง ในมนุษย์บ้าง เพราะความเต็มไปด้วยสุจริต. กรรมอันเป็นเหตุเกิดขึ้นในหมู่เทวดาและมนุษย์ของเขา จัดเป็นกรรมภพ. ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นเพราะกรรม จัดเป็นอุปปัตติภพ. ส่วนสัญญาภพและปัญจโวการภพ ก็รวมอยู่ภายในกามภพนั้นนั่นเอง. กามุปาทานเป็นปัจจัยแก่กามภพพร้อมทั้งประเภท พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในด้วยประการฉะนี้.

อปโร "รูปารูปภเวสุ ตโต สมิทฺธตรา กามา"ติ สุตฺวา วา ปริกปฺเปตฺวา วา กามุปาทานวเสเนว รูปารูปสมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา สมาปตฺติพเลน รูปารูปพฺรหฺมโลเก อุปฺปชฺชติ. ตตฺรสฺส อุปปตฺติเหตุภูตํ กมฺมํ กมฺมภโว. กมฺมาภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปปตฺติภโว. สญฺญาอสญฺญาเนวสญฺญา-นาสญฺญาเอกจตุปญฺจโวการภวา ปน ตทนฺโตคธา เอว. อิติ กามุปาทานํ สปฺปเภทานํ สานฺโตคธานํ รูปารูปภวานมฺปิ ปจฺจโย โหติ.

บุคคลอีกคนหนึ่ง ได้ฟังมา หรือนึกเอาเองว่า "ในรูปภพและอรูปภพ มีกามทั้งหลายสมบูรณ์กว่ากามภพนั้น" จึงทำรูปสมาบัติและอรูปสมาบัติให้บังเกิด ด้วยอำนาจกามุปาทานนั่นเอง แล้วเกิดในพรหมโลก ชั้นรูปพรหมและอรูปพรหมโดยกำลังแห่งสมาบัติ. กรรมอันเป็นเหตุเกิดในพรหมโลกนั้นของเขา จัดเป็นกรรมภพ. ขันธ์ทั้งหลายที่บังเกิดเพราะกรรม จัดเป็นอุปปัตติภพ. ส่วนสัญญาภพและอสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอก-โวการภพ จตุโวการภพ และปัญจโวการภพ ก็รวมอยู่ในกามภพนั่นเอง. กามุปาทานย่อมเป็นปัจจัยแม้แก่รูปภพและอรูปภพ พร้อมทั้งประเภท พร้อมทั้งภพที่จัดอยู่ภายใน ด้วยประการฉะนี้.

อปโร "อยํ อตฺตา นาม กามาวจรสมฺปตฺติภเว วา รูปารูปภวานํ วา อญฺญตรสฺมึ อุจฺฉินฺเน สุอุจฺฉินฺโน

อีกบุคคลหนึ่ง อาศัยอุจเฉททิฐิว่า "ขึ้นชื่อว่าอัตตานี้ เมื่อภพแห่งกามาวจร-สมบัติ หรือรูปภพและอรูปภพอย่างใด

โหตี"ติ อุจฺเฉททิฏฺฐี อุปาทาย ตทุปคํ กมฺมํ กโรติ, ตสฺส ตํ กมฺมํ กมฺมภโว. กมฺมาภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปปตฺติภโว. สญฺญาภวาทโย ปน ตทนฺโตคธา เอว. อิติ ทิฏฺฐุปาทานํ สปฺปเภทานํ สานฺโตคธานํ ติณฺณมฺปิ กามรูปารูปภวานํ ปจฺจโย โหติ.

อย่างหนึ่งขาดสูญแล้ว ก็ย่อมเป็นอันขาดสูญไปอย่างแท้จริง" แล้วก็ทำกรรมที่เข้ากันกับอุจเฉททิฐินั้น, กรรมนั้นของเขา จัดเป็นกรรมภพ. ขันธ์ทั้งหลายที่บังเกิดเพราะกรรม จัดเป็นอุปปัตติภพ. ส่วนภพทั้งหลายมีสัญญาภพเป็นต้น ก็รวมอยู่ในกามภพนั้นแหละ. ทิฏฐุปาทาน ย่อมเป็นปัจจัยแก่กามภพ รูปภพ และอรูปภพทั้ง ๓ พร้อมทั้งประเภท พร้อมทั้งภพที่จัดอยู่ภายใน ด้วยประการฉะนี้.

อปโร "อยํ อตฺตา นาม กามาวจรสมฺปตฺติภเว วา รูปารูปภวานํ วา อญฺญตรสฺมึ สุขี โหติ วิคตปริฬาโห"ติ อตฺตวาทุปาทาเนน ตทุปคํ กมฺมํ กโรติ, ตสฺส ตํ กมฺมํ กมฺมภโว. ตทภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปปตฺติภโว. สญฺญาภวาทโย ปน ตทนฺโตคธา เอว. อิติ อตฺตวาทุปาทานํ สปฺปเภทานํ สานฺโตคธานํ ติณฺณํ ภวานํ ปจฺจโย โหติ.

บุคคลอีกบุคคลหนึ่ง คิดว่า "ธรรมดาว่า อัตตานี้ ย่อมมีความสุข ปราศจากความเร่าร้อน อยู่ในภพแห่งกามาวจรสมบัติ หรือในรูปภพ และอรูปภพ ภพใดภพหนึ่ง" ย่อมกระทำกรรม อันเข้ากันได้กับความคิดนั้นด้วยอัตตวาทุปาทาน, กรรมนั้นของบุคคลนั้น จัดเป็นกรรมภพ. ขันธ์ทั้งหลายที่บังเกิดเพราะกรรมนั้น จัดเป็นอุปปัตติภพ. ส่วนภพทั้งหลายมีสัญญาภพเป็นต้น รวมอยู่ในกามภพ

นั่นเอง. อัตตวาทุปาทาน ย่อมเป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓ พร้อมทั้งประเภท พร้อมทั้งภพที่จัดอยู่ภายใน ด้วยประการฉะนี้.

อปโร "อิทํ สีลพฺพตํ นาม กามาวจรสมฺปตฺติภเว วา รูปารูปภวานํ วา อญฺญตรสฺมึ ปริปูเรนฺตสฺส สุขํ ปาริปูรี คจฺฉตี"ติ สีลพฺพตุปาทานวเสน ตทุปคํ กมฺมํ กโรติ, ตสฺส ตํ กมฺมํ กมฺมภโว. ตทภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปปตฺติภโว. สญฺญาภวาทโย ปน ตทนฺโตคธา เอว. อิติ สีลพฺพตุปาทานมฺปิ สปฺปเภทานํ สานฺโตคธานํ ติณฺณํ ภวานํ ปจฺจโย โหตีติ[๑] เอวเมตฺถ ยํ ยสฺส ปจฺจโย โหติ, ตโตปิ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย.

บุคคลอีกบุคคลหนึ่ง คิดว่า "ชื่อว่าศีลพรต นี้ เมื่อบุคคลทำให้บริบูรณ์อยู่ในภพแห่งกามาวจรสมบัติ หรือในรูปภพและอรูปภพ ภพใดภพหนึ่ง ความสุข ย่อมถึงความบริบูรณ์" ดังนี้ ย่อมกระทำกรรมอันเข้ากันได้ด้วยความคิดนั้น ด้วยอำนาจสีลัพพตุปาทาน กรรมนั้นของบุคคลนั้น จัดเป็นกรรมภพ. ขันธ์ทั้งหลายที่บังเกิดเพราะกรรมนั้น จัดเป็นอุปปัตติภพ. ส่วนภพทั้งหลายมีสัญญาภพเป็นต้น จัดอยู่ในกามภพนั่นเอง. แม้สีลัพพตุปาทาน ก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓ พร้อมทั้งประเภท พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน ฉะนี้แล. ในบทนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย แม้โดยที่อุปาทาน เป็นปัจจัยแก่ภพด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

---

[๑] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

กึ ปเนตฺถ กสฺส ภวสฺส กถํ ปจฺจโย โหตีติ เจ.

หากจะมีคำถามว่า ก็ในบทนี้ อุปาทานอะไรเป็นปัจจัยแก่ภพอะไร อย่างไร. ตอบว่า

รูปารูปภวานํ อุปนิสฺสยปจฺจโย อุปาทานํ สหชาตาทีหิปิ ตํ กามภวสฺสาติ วิญฺเญยฺยํ.

บัณฑิตพึงทราบว่า อุปาทานเป็นอุปนิสสยปัจจัย แก่รูปภพและอรูปภพ อุปาทานนั้น เป็นปัจจัยแม้โดยสหชาตปัจจัยเป็นต้น แก่กามภพ.

รูปารูปภวานํ หิ กามภวปริยาปนฺนสฺส จ กมฺมภเว กุสลกมฺมสฺเสว อุปปตฺติภวสฺส เจตํ จตุพฺพิธมฺปิ อุปาทานํ อุปนิสฺสยปจฺจเยน เอกธาว ปจฺจโย โหติ. กามภเว อตฺตนา สมฺปยุตฺตอกุสลกมฺมภวสฺส สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยสมฺปยุตฺตอตฺถิอวิคต-เหตุปจฺจยปฺปเภเทหิ สหชาตาทีหิ ปจฺจโย โหติ. วิปฺปยุตฺตสฺส ปน อุปนิสฺสย-ปจฺจเยเนวาติ. อยํ อุปาทานปจฺจยา ภโวติ ปทสฺมึ วิตฺถารกถา.

อธิบายความต่อไป ก็อุปาทานทั้ง ๔ อย่างนั้น เป็นปัจจัยอย่างเดียวเท่านั้น โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย แก่รูปภพ อรูปภพ และแก่อุปปัตติภพ เฉพาะที่มีกรรมเป็นกุศลในกรรมภพ อันนับเนื่องอยู่ในกามภพ. อุปาทานทั้ง ๔ อย่าง ยังเป็นปัจจัย โดยปัจจัยทั้งหลายอันมีประเภทเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และเหตุปัจจัย ชื่อว่าโดยเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น แก่กรรมภพอันมีอกุศลกรรมสัมปยุตกับตนในกามภพ. แต่

เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยอย่างเดียว แก่กรรมภพที่เป็นวิปยุต ฉะนี้แล. นี้เป็นกถาโดยพิสดารในบทว่า เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ.

ภวปจฺจยาชาติอาทิวิตฺถารกถา

๖๔๑. ภวปจฺจยา ชาตีติอาทีสุ ชาติอาทีนํ วินิจฺฉโย สจฺจนิทฺเทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ. ภโวติ ปเนตฺถ กมฺมภโวว อธิปฺเปโต. โส หิ ชาติยา ปจฺจโย, น อุปปตฺติภโว. โส จ ปน กมฺมปจฺจยอุปนิสฺสยปจฺจยวเสน เทฺวธาว ปจฺจโย โหตีติ.

กถาโดยพิสดารแห่งบทว่า
เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติเป็นต้น

๖๔๑. วินิจฉัยคำว่า ชาติ เป็นต้น ในคำทั้งหลายมีคำว่า เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ในสัจนิเทศนั่นแหละ. ส่วนในคำว่า ภพ นี้ท่านประสงค์เอากรรมภพอย่างเดียว. เพราะกรรมภพนั้น เป็นปัจจัยแก่ชาติ อุปปัตติภพหาเป็นปัจจัยแก่ชาติไม่. ก็และกรรมภพนั้น เป็นปัจจัย ๒ อย่างเท่านั้น คือกรรมปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัยแล.

ตตฺถ สิยา : กถํ ปเนตํ ชานิตพฺพํ ภโว ชาติยา ปจฺจโยติ เจ. พาหิรปจฺจยสมตฺเตปิ หีนปณีตตาทิวิเสสทสฺสนโต. พาหิรานํ หิ ชนกชนนีสุกฺกโสณิตาหาราทีนํ ปจฺจยานํ สมตฺเตปิ สตฺตานํ ยมกานมฺปิ สตํ หีนปณีตตาทิวิเสโส ทิสฺสติ. โส จ น อเหตุโก สพฺพทา จ สพฺเพสญฺจ อภาวโต, น กมฺมภวโต อญฺญเหตุโก ตทภินิพฺพตฺตกสตฺตานํ อชฺฌตฺตสนฺตาเน อญฺญสฺส การณสฺส อภาวโตติ กมฺมภวเหตุโกว. กมฺมํ หิ สตฺตานํ หีนปณีตตาทิวิเสสสฺส เหตุ. เตนาห ภควา "กมฺมํ สตฺเต วิภชติ ยทิทํ หีนปฺปณีตตายา"ติ*? ตสฺมา ชานิตพฺพเมตํ "ภโว ชาติยา ปจฺจโย"ติ.

ในข้อนั้น หากจะพึงมีคำถามสอดเข้ามาว่า : ก็ข้อที่ว่า ภพเป็นปัจจัยแก่ชาตินั้นจะพึงทราบได้อย่างไร. ตอบว่า ทราบได้ เพราะแม้เมื่อมีปัจจัยภายนอกเสมอกัน ก็แสดงความต่างกัน มีความเป็นผู้เลวและเป็นผู้ดีเป็นต้น. จริงอยู่ แม้เมื่อความเสมอกันแห่งปัจจัยภายนอก มีน้ำสุกกะเลือดและอาหารเป็นต้นของพ่อและแม่ แม้สัตว์ผู้เป็นลูกแฝดก็ยังปรากฏความต่างกัน มีความเป็นผู้ทรามและเป็นผู้ประณีตเป็นต้น. ก็ความต่างกันนั้นไม่ใช่ว่าไม่มีเหตุ เพราะไม่มีอยู่ทุกเมื่อและทุกคนไป ทั้งมิใช่ว่า มีเหตุอื่นไปจากกรรมภพ เพราะไม่มีเหตุอย่างอื่นในสันดานภายใน ของสัตว์ผู้บังเกิดเพราะกรรมภพนั้น เพราะฉะนั้น จึงมีกรรมภพเป็นเหตุนั่นเอง. ด้วยว่ากรรมเป็นเหตุแห่งความต่างกัน มีความเป็นผู้เลวและเป็นผู้ประณีตเป็นต้น. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "กรรมย่อมจำแนกสัตว์

---

* ม. อุ. ๑๔/๓๘๕.

ทั้งหลาย ให้เป็นผู้เลวและเป็นผู้ประณีต". เพราะเหตุนั้น จึงพึงรู้ข้อนี้ได้ว่า "ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ" ดังนี้.

ยสฺมา จ อสติ ชาติยา ชรามรณํ นาม โสกาทโย วา ธมฺมา น โหนฺติ. ชาติยา ปน สติ ชรามรณญฺเจว ชรามรณสงฺขาตทุกฺขธมฺมผุฏฺฐสฺส จ พาลสฺส ชรามรณาภิสมฺพนฺธา วา เตน เตน ทุกฺขธมฺเมน ผุฏฺฐสฺส อนภิสมฺพนฺธา วา โสกาทโย จ ธมฺมา โหนฺติ. ตสฺมา อยมฺปิ ชาติ ชรามรณสฺส เจว โสกาทีนญฺจ ปจฺจโย โหตีติ เวทิตพฺพา. สา ปน อุปนิสฺสยโกฏิยา เอกธาว ปจฺจโย โหตีติ. อยํ ภวปจฺจยา ชาตีติอาทีสุ วิตฺถารกถา.

ก็เพราะเหตุว่าเมื่อไม่มีชาติ ขึ้นชื่อว่า ชรา มรณะ หรือธรรมทั้งหลาย มีโสกะเป็นต้น ก็ย่อมไม่มี. แต่เมื่อมีชาติ ชรา มรณะ และธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นที่เนื่องด้วยชราและมรณะ ของคนเขลาผู้ถูกธรรมคือความทุกข์ กล่าวคือชราและมรณะถูกต้องแล้ว หรือที่ไม่เนื่องด้วยชราและมรณะ ของคนเขลาผู้ถูกธรรมคือความทุกข์นั้น ๆ ถูกต้องแล้ว ก็ย่อมมี. ฉะนั้น ชาติแม้นี้ พึงทราบว่า เป็นปัจจัยแก่ชรา มรณะ และธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น. ก็ชาตินั้น เป็นปัจจัยอย่างเดียวโดยเป็นปัจจัยยอดคืออุปนิสสยปัจจัย ฉะนี้แล. นี้เป็นกถาโดยพิสดารในคำทั้งหลายมีอาทิว่า เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ.

ภวจกฺกกถา

๖๕๒. ยสฺมา ปเนตฺถ โสกาทโย อวสาเน วุตฺตา, ตสฺมา ยา สา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ เอวเมตสฺส ภวจกฺกสฺส อาทิมฺหิ วุตฺตา, สา

โสกาทีหิ อวิชฺชา
สิทฺธา ภวจกฺกมวิทิตาทิมิทํ
การกเวทกรหิตํ
ทฺวาทสวิธสุญฺญตาสุญฺญํ.

สตตํ สมิตํ ปวตฺตตีติ เวทิตพฺพํ.

กถํ ปเนตฺถ โสกาทีหิ อวิชฺชา สิทฺธา, กถมิทํ ภวจกฺกํ อวิทิตาทิ, กถํ การกเวทกรหิตํ, กถํ ทฺวาทสวิธสุญฺญตาสุญฺญนฺติ เจ. เอตฺถ หิ

กถาว่าด้วยภวจักร

๖๕๒. ก็เพราะในปฏิจจสมุปบาทเทศนานี้ พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น ในสุดท้าย ฉะนั้น อวิชชานั้นใด ที่ตรัสไว้ในเบื้องต้นแห่งภวจักรนี้ อย่างนี้ว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ดังนี้ อวิชชานั้น

สำเร็จมาแล้วแต่ธรรมทั้งหลาย มี
โสกะเป็นต้น ภวจักรนี้ มีเบื้องต้น
ไม่ปรากฏ เว้นจากผู้สร้างและ
ผู้เสวย ว่างเปล่า โดยสุญญตา ๑๒
ประการ.

พึงทราบเถิดว่า ย่อมเป็นไปติดต่อกันเสมอไป.

หากจะมีผู้สงสัยถามว่า ก็ในปฏิจจสมุปบาทเทศนานี้ อวิชชาสำเร็จมาแต่ธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น อย่างไร ภวจักรนี้มีเบื้องต้นมิได้ปรากฏอย่างไร เว้นจาก

โสกทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา อวิชฺชาย อวิโยคิโน, ปริเทโว จ นาม มุฬฺหสฺสาติ เตสุ ตาว สิทฺเธสุ สิทฺธาว โหติ อวิชฺชา. อปิจ "อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย"ติ[๑] วุตฺตํ. อาสวสมุทยา เจเต โสกาทโย โหนฺติ.	ผู้สร้าง ผู้เสวยอย่างไร ว่างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการ อย่างไร. คำตอบมีว่า ก็ในเรื่องนี้ โสกะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสไม่แยกไปจากอวิชชา ก็ขึ้นชื่อว่าปริเทวะ ย่อมมีแก่ชนหลง เพราะเหตุนั้นเบื้องต้น เมื่อธรรมมีโสกะเป็นต้นเหล่านั้นสำเร็จแล้ว อวิชชาก็เป็นอันสำเร็จแล้วทีเดียว. อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "เพราะอาสวะเกิดขึ้น อวิชชาจึงเกิดขึ้น" ดังนี้. ก็ธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นเหล่านี้ ย่อมมี เพราะอาสวะเกิดขึ้น.
กถํ ? วตฺถุกามวิโยเค ตาว โสโก กามาสวสมุทโย โหติ. ยถาห :	ข้อนี้เป็นอย่างไร ? เบื้องต้น ในการพลัดพรากจากวัตถุกาม โสกะ มีกามาสวะเป็นสมุทัย. ดังที่ตรัสไว้ว่า :
"ตสฺส เจ กามยานสฺส ฉนฺทชาตสฺส ชนฺตุโน	"หากว่า เมื่อสัตว์นั้นเกิดความพอใจ ใคร่อยู่ กามเหล่านั้นเสื่อมไป

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๑๐๐.

เต กามา ปริหายนฺติ
สลฺลวิทฺโธว รุปฺปตี"ติ.[๑]

สัตว์นั้น ย่อมร้อนรน ดุจถูกลูกศร
เสียบแทง" ฉะนั้น.

ยถา จาห : "กามโต ชายตี โสโก"ติ.[๒] สพฺเพปิ เจเต ทิฏฺฐาสวสมุทยา โหนฺติ. ยถาห : "ตสฺส 'อหํ รูปํ มม รูปนฺ'ติ ปริยุฏฺฐายิโน รูปวิปริณามญฺญถาภาวา อุปฺปชฺชนฺติ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา"ติ.[๓]

และดังที่ตรัสไว้ว่า : "ความโศกย่อมเกิดแต่กาม" ดังนี้. อนึ่ง ธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นทั้งปวงนี้ ย่อมมีเพราะทิฏฐาสวะเกิดขึ้น. ดังที่ตรัสไว้ว่า "เมื่อเขายึดถืออยู่ว่า 'เราคือรูป รูปเป็นของเรา' ดังนี้ ย่อมเกิดโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เพราะรูปเปลี่ยนแปลงเป็นอื่นไป " ดังนี้.

ยถา จ ทิฏฺฐาสวสมุทยา, เอวํ ภวาสวสมุทยาปิ. ยถาห :

อนึ่ง ธรรมเหล่านี้ ย่อมมีแม้เพราะภวาสวะเกิดขึ้น เช่นเดียวกับธรรมที่มีเพราะทิฏฐาสวะเกิดขึ้น. ดังที่ตรัสไว้ว่า :

"เยปิ เต เทวา ทีฆายุกา วณฺณวนฺโต สุขพหุลา อุจฺเจสุ วิมาเนสุ

"แม้เทวดาเหล่านั้นใด มีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มีความสุขมาก ดำรงอยู่ใน

---

๑ ขุ. สุ. ๒๕/๔๘๔.
๒ ขุ. ธ. ๒๕/๔๓.
๓ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๔, ปาฬิยมฺปน ปริยุฏฺฐฏฺฐายิโนติ ทิสฺสติ.

จิรฏฺฐิติกา, เตปิ ตถาคตสฺส ธมฺมเทสนํ สุตฺวา ภยํ สนฺตาสํ สํเวคมาปชฺชนฺตี"ติ[1] ปญฺจ ปุพฺพนิมิตฺตานิ ทิสฺวา มรณภเยน สนฺตชฺชิตานํ เทวานํ วิย.

วิมานสูง สิ้นกาลช้านาน เทวดาแม้เหล่านั้น ฟังพระธรรมเทศนาของพระตถาคต พากันถึงความกลัว ความสะดุ้ง ความหวาดเสียว" ดังนี้. ตัวอย่างเช่นพวกเทวดาเห็นบุพนิมิตทั้ง ๕ แล้วพากันสะดุ้งเพราะความกลัวตาย ฉะนั้นแล.

ยถา จ ภวาสวสมุทยา, เอวํ อวิชฺชาสวสมุทยาปิ. ยถาห :

อนึ่ง ธรรมมีโสกะเป็นต้นเหล่านี้ ย่อมมี แม้เพราะอวิชชาสวะเกิดขึ้น เหมือนดังธรรมที่มีภวาสวะเกิดขึ้น. ดังที่ตรัสไว้ว่า :

"ส โข โส ภิกฺขเว พาโล ทิฏฺเฐว ธมฺเม ติวิธํ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฏิสํเวเทตี"ติ[2]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนพาลนั้นแล ย่อมเสวยทุกข์โทมนัส ๓ อย่างในทิฐธรรม" ดังนี้.

อิติ ยสฺมา อาสวสมุทยา เอเต ธมฺมา โหนฺติ, ตสฺมา เอเต สิชฺฌมานา อวิชฺชาย เหตุภูเต อาสเว สาเธนฺติ.

เพราะเหตุที่ธรรมเหล่านี้ ย่อมมีเพราะอาสวะเกิดขึ้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านี้ เมื่อสำเร็จ ย่อมยังอาสวะทั้งหลายอันเป็น

---

๑ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๐๔.

๒ ม. อุ. ๑๔/๓๑๑.

อาสเวสุ จ สิทฺเธสุ ปจฺจยภาเว ภาวโต อวิชฺชาปิ สิทฺธาว โหตีติ. เอวํ ตาเวตฺถ <u>โสกาทีหิ</u> <u>อวิชฺชา</u> <u>สิทฺธา</u> โหตีติ เวทิตพฺพา.

เหตุแห่งอวิชชาให้สำเร็จด้วย. และเมื่ออาสวะทั้งหลายสำเร็จ แม้อวิชชาก็ย่อมเป็นอันสำเร็จ เพราะเมื่อความเป็นปัจจัยมีอยู่ จึงมีได้ด้วยประการฉะนี้แล. <u>อวิชชา</u> พึงทราบว่า <u>สำเร็จมาแล้วแต่ธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น</u> ในบทนี้อย่างนี้ก่อน.

ยสฺมา ปน เอวํ ปจฺจยภาเว ภาวโต อวิชฺชาย สิทฺธาย ปุน อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ เอวํ เหตุผลปรมฺปราย ปริโยสานํ นตฺถิ. ตสฺมา ตํ เหตุผลสมฺพนฺธวเสน ปวตฺตํ ทฺวาทสงฺคํ <u>ภวจกฺกํ</u> <u>อวิทิตาทีติ</u> สิทฺธํ โหติ. เอวํ สติ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ อิทํ อาทิมตฺตกถนํ วิรุชฺฌตีติ เจ. นยิทํ อาทิมตฺตกถนํ. ปธานธมฺมกถนํ[1] ปเนตํ. ติณฺณนฺนํ หิ วฏฺฏานํ อวิชฺชา ปธานา. อวิชฺชาคฺคหเณน หิ อวเสสกิเลสวฏฺฏญฺจ

ก็เมื่ออวิชชาสำเร็จแล้ว เพราะเมื่อมีปัจจัย จึงมีได้อย่างนี้ ความสืบ ๆ กันแห่งเหตุและผล อย่างนี้ว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณอีก จึงไม่มีความจบสิ้น. ฉะนั้น <u>ภวจักร</u> มีองค์ ๑๒ เป็นไปด้วยอำนาจความผูกพันแห่งเหตุและผลนั้น จึงเป็นอันสำเร็จว่า <u>มีเบื้องต้นไม่ปรากฏ</u>. หากจะมีคำถามว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ การกล่าวอวิชชาเป็นเพียงธรรมข้อต้นว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ก็ผิดไปนะซิ. ตอบว่า นี้ มิใช่เป็นการกล่าวความที่ภวจักรมีเพียง

---

๑ ม. ปฏฺฐานธมฺมกถนํ.

กมฺมาทีนิ จ พาลํ ปลิโพเธนฺติ,[๑] สปฺปสิรคฺคหเณน เสสสปฺปสรีรํ วิย พาหํ. อวิชฺชาสมุจฺเฉเท ปน กเต เตหิ วิโมกฺโข โหติ, สปฺปสิรจฺเฉเท กเต ปลิโพธิตพาหาวิโมกฺโข วิย. ยถาห "อวิชฺชาย เตฺวว อเสสวิราคนิโรธา สงฺขารนิโรโธ"[๒]ติอาทิ. อิติ ยํ คณฺหโต พนฺโธ มุญฺจโต จ วิโมกฺโข โหติ, ตสฺส ปธานธมฺมสฺส กถนมิทํ, น อาทิมตฺตกถนนฺติ. เอวมิทํ ภวจกฺกํ อวิทิตาทีติ เวทิตพฺพํ.

เบื้องต้นเท่านั้น. แต่นั่น เป็นการกล่าวธรรมที่เป็นประธาน. เพราะว่า อวิชชาเป็นประธานแห่งวัฏฏะทั้ง ๓. จริงอยู่ เพราะอวิชชายึดไว้ กิเลสวัฏฏะที่เหลือและวัฏฏะทั้ง ๒ มีกรรมวัฏฏะเป็นต้น ย่อมพันเอาคนโง่เข้าไว้ เหมือนเพราะจับหัวงูเข้าไว้ ตัวงูที่เหลือ ย่อมพันแขน. แต่เมื่อทำการตัดอวิชชาได้เด็ดขาด ความพ้นจากวัฏฏะเหล่านั้น ก็ย่อมมีได้ เหมือนเมื่อทำการตัดหัวงูแล้ว ความพ้นจากความเป็นแขนที่ถูกงูพัน ก็ย่อมมี. เหมือนดังที่ตรัสไว้ว่า "เพราะสำรอกดับอวิชชาได้ ไม่มีส่วนเหลือ สังขารจึงดับ" ดังนี้เป็นต้น. เมื่อบุคคลยึดถือธรรมเป็นประธานใด ความผูกพันก็ย่อมมี และเมื่อละธรรมอันเป็นประธานใด ความพ้นก็ย่อมมี นี้เป็นการกล่าวธรรมอันเป็นประธานนั้น มิใช่เป็นการกล่าวธรรมอัน

---

[๑] สี. ปฬิโพเธนฺติ, ปลิโพเฐนฺติ, สมฺโมหวิโนทนี. ๒๔๗.
[๒] สํ. นิ. ๑๖/๒.

เป็นเพียงข้อต้น ด้วยประการฉะนี้แล. ภวจักรนี้ พึงทราบว่า มีเบื้องต้นไม่ปรากฏ อย่างนี้.

ตยิทํ ยสฺมา อวิชฺชาทีหิ การเณหิ สงฺขาราทีนํ ปวตฺติ, ตสฺมา ตโต อญฺเญน "พฺรหฺมา มหาพฺรหฺมา เสฏฺโฐ สชฺชิตา"ติ[๑] เอวํ ปริกปฺปิเตน พฺรหฺมาทินา วา สํสารสฺส การเกน "โส โข ปน เม อยํ อตฺตา วโท เวเทยฺโย"ติ[๒] เอวํ ปริกปฺปิเตน อตฺตนา วา สุขทุกฺขานํ เวทเกน รหิตํ. อิติ การกเวทกรหิตนฺติ เวทิตพฺพํ.

ภวจักรนี้นั้น เพราะเหตุที่ธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้นเป็นไปได้ ก็ด้วยเหตุทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ฉะนั้น จึงเว้นจากผู้สร้างสงสารอื่นจากอวิชชานั้น เช่นพระพรหมเป็นต้น ที่กำหนดกันไว้อย่างนี้ว่า "พระพรหม ท้าวมหาพรหม เป็นผู้ประเสริฐที่สุด เป็นผู้จัดสรร" ดังนี้ หรือ เว้นจากอัตตาผู้เสวยสุขทุกข์ที่กำหนดกันไว้ อย่างนี้ว่า "ก็อัตตานี้ของเรานั่นแล เป็นผู้กล่าว เป็นผู้เสวย" ดังนี้. พึงทราบว่า เว้นจากผู้สร้าง ผู้เสวย ด้วยประการฉะนี้แล.

---

๑ ที. สี. ๙/๒๔.

๒ ม. มู. ๑๒/๑๔, วโท เวเทยฺโยติอาทโย ปน สสฺสตทิฏฺฐิยา เอว อภินิเวสาการา. ตตฺถ วทตีติ วโท วจีกมฺมสฺส การโกติ วุตฺตํ โหติ. เวทยตีติ เวเทยฺโย ชานาติ อนุภวติ จาติ วุตฺตํ โหตีติ มูลปณฺณาสเก สพฺพาสวสุตฺตวณฺณนา ๙๗.

คุณวันชัย หอมวิเศษวงศา
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ยสฺมา ปเนตฺถ อวิชฺชา อุทยพฺพย-ธมฺมกตฺตา ธุวภาเวน, สงฺกิลิฏฺฐตฺตา สงฺกิเลสิกตฺตา จ สุภภาเวน, อุทยพฺพยปฏิปีฬิตตฺตา สุขภาเวน, ปจฺจยายตฺตวุตฺติตฺตา วสวตฺตนภูเตน อตฺตภาเวน จ สุญฺญา. ตถา สงฺขาราทีนิปิ องฺคานิ. ยสฺมา วา อวิชฺชา น อตฺตา, น อตฺตโน, น อตฺตนิ, น อตฺตวตี. ตถา สงฺขาราทีนิปิ องฺคานิ. ตสฺมา ทฺวาทสวิธสุญฺญตาสุญฺญเมตํ ภวจกฺกนฺติ เวทิตพฺพํ.

อนึ่ง เพราะในภวจักรนี้ อวิชชาว่างเปล่าจากความยั่งยืน เพราะมีความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา ๑, จากความงาม เพราะเป็นธรรมชาติเศร้าหมองแล้ว และเพราะประกอบด้วยสังกิเลส ๑, จากความสุข เพราะถูกความเกิดขึ้นและเสื่อมไปบีบคั้น ๑, จากความเป็นอัตตาซึ่งเป็นผู้ครองอำนาจ เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย ๑. แม้องค์ทั้งหลายมีสังขารเป็นต้น ก็อย่างนั้น. อีกประการ-หนึ่งเล่า เพราะอวิชชามิใช่อัตตา ๑ มิใช่ของอัตตา ๑ มิใช่มีในอัตตา ๑ มิใช่มีอัตตา ๑. แม้องค์ทั้งหลายมีสังขารเป็นต้น ก็เป็นเหมือนกัน. ฉะนั้น พึงทราบว่า ภวจักรนี้ว่างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการ.

๖๕๓. เอวญฺจ วิทิตฺวา ปุน

ตสฺสาวิชฺชาตณฺหา

มูลมตีตาทโย ตโย กาลา

๖๕๓. ก็ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว ต่อไป

ภวจักรนั้น มีอวิชชาและตัณหาเป็นมูล

มีกาล ๓ มีอดีตกาลเป็นต้น ในกาล

เทฺว อฏฺฐ เทฺว เอว จ
สรูปโต เตสุ องฺคานิ.

ทั้ง ๓ นั้น มีองค์โดยสรุปเป็น ๒
เป็น ๘ และเป็น ๒.

อธิบายความ

ตสฺส โข ปเนตสฺส ภวจกฺกสฺส อวิชฺชา ตณฺหา จาติ เทฺว ธมฺมา มูลนฺติ เวทิตพฺพา. ตเทตํ ปุพฺพนฺตาหรณโต อวิชฺชามูลํ เวทนาวสานํ, อปรนฺตสนฺตานโต ตณฺหามูลํ ชรามรณาวสานนฺติ ทุวิธํ โหติ. ตตฺถ ปุริมํ ทิฏฺฐิจริตวเสน วุตฺตํ, ปจฺฉิมํ ตณฺหาจริตวเสน. ทิฏฺฐิจริตานํ หิ อวิชฺชา ตณฺหาจริตานญฺจ ตณฺหา สํสารนายิกา. อุจฺเฉททิฏฺฐิสมุคฺฆาตาย วา ปฐมํ ผลุปฺปตฺติยา เหตูนํ อนุปจฺเฉทปฺปกาสนโต, สสฺสตทิฏฺฐิสมุคฺฆาตาย ทุติยํ อุปฺปนฺนานํ ชรามรณปฺปกาสนโต. คพฺภเสยฺยกวเสน วา ปุริมํ อนุปุพฺพปฺปวตฺติทีปนโต, โอปปาติกวเสน ปจฺฉิมํ สหุปฺปตฺติทีปนโต.

ก็ธรรม ๒ อย่าง คือ อวิชชา ๑ ตัณหา ๑ พึงทราบว่า <u>เป็นมูล</u> ของภวจักรนี้นั้นแล. ภวจักรนี้นั้น มีธรรม ๒ อย่าง คือ มีอวิชชาเป็นมูล มีเวทนาเป็นที่สุด เพราะนำปัจจุบันผลมาแต่ส่วนเบื้องต้น ๑ มีตัณหาเป็นมูล มีชราและมรณะเป็นที่สุด เพราะสืบต่อส่วนเบื้องปลาย ๑. ในสองอย่างนั้น ข้อแรก ตรัสไว้ด้วยอำนาจบุคคลผู้มีทิฐิเป็นจริต ข้อหลัง ตรัสไว้ด้วยอำนาจบุคคลผู้มีตัณหาเป็นจริต. ด้วยว่า บุคคลผู้มีทิฐิเป็นจริตทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นสังสารนายิกา (ผู้นำไปในสงสาร) และบุคคลผู้มีตัณหาเป็นจริต ก็มีตัณหาเป็นสังสารนายิกา (ผู้นำไปในสงสาร). อีกนัยหนึ่ง ภวจักรข้อต้น ตรัสไว้เพื่อถอนอุจเฉททิฐิ เพราะทรงประกาศความไม่ขาดสูญแห่งเหตุทั้งหลาย ด้วยการ

เกิดขึ้นแห่งผล ภวจักรข้อที่ ๒ ตรัสไว้เพื่อถอนสัสสตทิฐิ เพราะทรงประกาศชราและมรณะของสัตว์ที่เกิดมา. อีกนัยหนึ่ง ภวจักรข้อแรก ตรัสไว้ด้วยอำนาจคัพภไสยกสัตว์ เพราะทรงแสดงความเป็นไป โดยลำดับ ภวจักรข้อหลัง ตรัสไว้ด้วยอำนาจโอปปาติกสัตว์ เพราะแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกัน.

อตีตปจฺจุปฺปนฺนานาคตา จสฺส ตโย กาลา. เตสุ ปาฬิยํ สรูปโต อาคตวเสน "อวิชฺชา สงฺขารา จา"ติ เทฺว องฺคานิ อตีตกาลานิ. วิญฺญาณาทีนิ ภวาวสานานิ อฏฺฐ ปจฺจุปฺปนฺนกาลานิ. ชาติ เจว ชรามรณญฺจ เทฺว อนาคตกาลานีติ เวทิตพฺพานิ.

อนึ่ง ภวจักรนั้น มีกาล ๓ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต. ในกาลทั้ง ๓ นั้น ว่าโดยที่มาในพระบาลี โดยสรุป องค์ ๒ คือ "อวิชชาและสังขาร" พึงทราบว่า จัดเป็นอดีตกาล. องค์ ๘ มีวิญญาณเป็นต้น มีภพเป็นที่สุด พึงทราบว่า จัดเป็นปัจจุบันกาล. องค์ ๒ คือ ชาติและชรามรณะ พึงทราบว่า จัดเป็นอนาคตกาล.

๖๕๔. ปุน

"เหตุผลเหตุปุพฺพกติสนฺธิ จตุเภทสงฺคหญฺเจตํ วีสติอาการารํ

๖๕๔. ต่อไป พึงทราบแม้อีกว่า

"ภวจักรนี้ มีสนธิ ๓ มีเหตุผล และผลเหตุเป็นบทหน้า และมีสังคหะ

ติวฏฺฏมนวฏฺฐิตํ ภมติ" อิติปิ เวทิตพฺพํ.

(คือสังเขป) ๔ ประเภท มีกำคือ อาการ ๒๐ มีวัฏฏะ ๓ ย่อมหมุนไป ไม่หยุดเลย" ดังนี้.

อธิบายความ

ตตฺถ สงฺขารานญฺจ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส จ อนฺตรา เอโก เหตุผลสนฺธิ นาม. เวทนาย จ ตณฺหาย จ อนฺตรา เอโก ผลเหตุสนฺธิ นาม. ภวสฺส จ ชาติยา จ อนฺตรา เอโก เหตุผลสนฺธีติ เอวมิทํ เหตุผลเหตุปุพฺพกติสนฺธีติ เวทิตพฺพํ.

ในสนธิ ๓ อย่างนั้น ระหว่างสังขารกับปฏิสนธิวิญญาณเป็นสนธิ (เงื่อนต่อ) ๑ ชื่อเหตุผลสนธิ (ต่อเหตุกับผล). ระหว่างเวทนากับตัณหา เป็นสนธิ (เงื่อนต่อ) ๑ ชื่อผลเหตุสนธิ (ต่อผลกับเหตุ). ระหว่างภพกับชาติเป็นสนธิ (เงื่อนต่อ) ๑ ชื่อเหตุผลสนธิ (ต่อเหตุกับผล)แล ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า มีสนธิ ๓ มีเหตุผลสนธิ และผลเหตุสนธิเป็นบทหน้า ดังนี้.

สนฺธีนํ อาทิปริโยสานววฏฺฐิตา ปนสฺส จตฺตาโร สงฺคหา โหนฺติ. เสยฺยถีทํ. อวิชฺชาสงฺขารา เอโก สงฺคโห. วิญฺญาณนามรูปสฬายตนผสฺสเวทนา ทุติโย. ตณฺหุปาทานภวา ตติโย. ชาติชรามรณํ จตุตฺโถติ เอวมิทํ

อนึ่ง ภวจักรนี้ มีสังคหะ ๔ กำหนดด้วยองค์ต้นและองค์ปลายแห่งสนธิทั้งหลาย. ข้อนี้อย่างไร. คือ อวิชชาและสังขารเป็นสังคหะ ๑. วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา เป็นสังคหะที่ ๒. ตัณหา อุปาทาน และภพ เป็นสังคหะที่ ๓. ชาติ

จตุเภทสงฺคหนฺติ เวทิตพฺพํ.

ชราและมรณะเป็นสังคหะที่ ๔ แล ภวจักรนี้ พึงทราบว่า มีสังคหะ ๔ ประเภท ดังกล่าวมาฉะนี้.

อตีเต เหตโว ปญฺจ
อิทานิ ผลปญฺจกํ
อิทานิ เหตโว ปญฺจ
อายตึ ผลปญฺจกนฺติ[๑]

เอเตหิ ปน วีสติยา อาการสงฺขาเตหิ อเรหิ วีสติอาการารนฺติ เวทิตพฺพํ.

อนึ่ง พึงทราบว่า ภวจักรนี้ มีกำคือ อาการ ๒๐ ด้วยกำกล่าวคืออาการ ๒๐ เหล่านี้ คือ

ในอดีตมีเหตุ ๕ ในปัจจุบันมีผล ๕
ในปัจจุบันมีเหตุ ๕ ในอนาคตมีผล ๕
ดังนี้.

ตตฺถ อตีเต เหตโว ปญฺจาติ อวิชฺชา สงฺขารา จาติ อิเม ตาว เทฺว วุตฺตา เอว. ยสฺมา ปน อวิทฺวา ปริตสฺสติ, ปริตสฺสิโต อุปาทิยติ, ตสฺสุปาทานปจฺจยา ภโว. ตสฺมา ตณฺหูปาทานภวาปิ สงฺคหิตา โหนฺติ. เตนาห "ปุริมกมฺมภวสฺมึ โมโห อวิชฺชา,

ใน ๔ ข้อนั้น ข้อว่า ในอดีตมีเหตุ ๕ ความว่า เหตุ ๒ เหล่านี้ คือ อวิชชา ๑ สังขาร ๑ ได้ตรัสไว้แล้วก่อนทีเดียว. แต่เพราะคนผู้โง่เขลา ย่อมทะเยอทะยาน ผู้ทะเยอทะยาน ย่อมยึดมั่น เพราะความยึดมั่นของเขาเป็นปัจจัย จึงมีภพ. ฉะนั้น จึงเป็นอันรวมเอาแม้ตัณหา อุปาทาน และภพด้วย.

---

[๑] อภิธมฺมตฺถสงฺคห. ๔๖.

อายูหนา สงฺขารา, นิกนฺติ ตณฺหา, อุปคมนํ อุปาทานํ, เจตนา ภโว อิติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา ปุริมกมฺมภวสฺมึ อิธ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา"ติ.[๑]

ด้วยเหตุนั้น ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวไว้ว่า "ในปุริมกรรมภพ ความหลงเป็นอวิชชา กรรมที่ประมวลมาเป็นสังขาร ความติดใจเป็นตัณหา ความเข้าถึงเป็นอุปาทาน ความคิดอ่านเป็นภพ ธรรมทั้ง ๕ ประการดังกล่าวมานี้ ในปุริมกรรมภพเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในอุปปัตติภพนี้" ดังนี้.

ตตฺถ ปุริมกมฺมภวสฺมินฺติ ปุริเม กมฺมภเว, อตีตชาติยํ กมฺมภเว กริยมาเนติ อตฺโถ. โมโห อวิชฺชาติ โย ตทา ทุกฺขาทีสุ โมโห, เยน มุโฬฺห กมฺมํ กโรติ, สา อวิชฺชา. อายูหนา สงฺขาราติ ตํ กมฺมํ กโรโต ยา ปุริมเจตนาโย, ยถา "ทานํ ทสฺสามี"ติ จิตฺตํ อุปฺปาเทตฺวา มาสมฺปิ สํวจฺฉรมฺปิ ทานุปกรณานิ สชฺเชนฺตสฺส อุปฺปนฺนา ปุริมเจตนาโย. ปฏิคฺคาหกานํ ปน หตฺเถ ทกฺขิณํ ปติฏฺฐาปยโต เจตนา

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ในปุริมกรรมภพ คือในกรรมภพที่มีในก่อน อธิบายว่า ในกรรมภพที่ได้ทำมาในอดีตชาติ. คำว่า ความหลงเป็นอวิชชา ได้แก่ความหลงในสัจจะมีทุกข์เป็นต้น ในกาลนั้นใด สัตว์ผู้หลงแล้วด้วยความหลงใด ย่อมกระทำกรรม ความหลงนั้น เป็นอวิชชา. คำว่า กรรมที่ประมวลมาเป็นสังขาร ได้แก่เจตนาแรก ของบุคคลผู้กระทำกรรมนั้นอยู่ เหมือนอย่างเจตนาแรกที่เกิดขึ้นแก่ทายก ผู้ยังจิตให้เกิดขึ้นว่า "จักให้ทาน" แล้ว

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๗๕.

ภโวติ วุจฺจติ. เอกาวชฺชเนสุ วา ฉสุ ชวเนสุ เจตนา อายูหนา สงฺขารา นาม. สตฺตมา[๑] เจตนา ภโว[๑] ยา กาจิ วา ปน เจตนา ภโว. สมฺปยุตฺตา อายูหนา สงฺขารา นาม. นิกนฺติ ตณฺหาติ ยา กมฺมํ กโรนฺตสฺส ตสฺส ผเล อุปปตฺติภเว นิกามนา ปฏฺฐนา, สา ตณฺหา นาม. อุปคมนํ อุปาทานนฺติ ยํ กมฺมภวสฺส ปจฺจยภูตํ "อิทํ กตฺวา อสุกสฺมึ นาม ฐาเน กาเม เสวิสฺสามิ อุจฺฉิชฺชิสฺสามี"ติอาทินา นเยน ปวตฺตํ อุปคมนํ คหณํ ปรามสนํ, อิทํ อุปาทานํ นาม. เจตนา ภโวติ อายูหนาวสาเน วุตฺตเจตนา ภโวติ เอวมตฺโถ เวทิตพฺโพ.

ตระเตรียมอุปกรณ์การให้ทานไว้ ทั้งเดือนทั้งปี. ส่วนเจตนาของทายกผู้ยังทักษิณาให้ตั้งอยู่ในมือปฏิคาหกทั้งหลาย เรียกว่าภพ. อีกอย่างหนึ่ง เจตนาในชวนะทั้ง ๖ ซึ่งมีอาวัชนะเดียวกัน ชื่อว่ากรรมที่ประมวลมาเป็นสังขาร. เจตนาดวงที่ ๗ ชื่อว่าภพ. ก็หรือว่า เจตนาดวงหนึ่ง ก็ชื่อว่าภพ. กรรมที่ประมวลมาที่สัมปยุตกัน ชื่อว่าสังขาร. คำว่า ความติดใจเป็นตัณหา ได้แก่เมื่อบุคคลกระทำกรรมอยู่ ความติดใจ คือ ความปรารถนาในอุปปัตติภพ อันเป็นผลของกรรมนั้น อันใด ความติดใจนั้น ชื่อว่าตัณหา. คำว่า ความเข้าถึงเป็นอุปาทาน ได้แก่ความเข้าถึง คือ ความถือเอา ความยึดเอา อันเป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า "เราทำกรรมนี้แล้ว จักเสพกามในสถานที่โน้น หรือจักขาดสูญ" ดังนี้ อันเป็นปัจจัยแก่กรรมภพอันใด นี้ชื่อว่าอุปาทาน. คำว่า ความคิดอ่านเป็นภพ ได้แก่เจตนาที่กล่าวไว้ในที่สุด

๑-๑ ฉ. สตฺตเม ภโว.

แห่งเจตนาอันประมวลไว้เป็นภพแล พึงทราบเนื้อความดังกล่าวมาฉะนี้.

<u>อิทานิ</u> <u>ผลปญฺจกนฺติ</u> วิญฺญาณาทิ เวทนาวสานํ ปาฬิยํ อาคตเมว. ยถาห "อิธ ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณํ, โอกฺกนฺติ นามรูปํ, ปสาโท อายตนํ, ผุฏฺโฐ ผสฺโส, เวทยิตํ เวทนา, อิติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา อิธุปปตฺติภวสฺมึ ปุเร กตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยา"ติ[๑] ตตฺถ <u>ปฏิสนฺธิ</u> <u>วิญฺญาณนฺติ</u> ยํ ภวนฺตรปฏิสนฺธานวเสน อุปฺปนฺนตฺตา ปฏิสนฺธีติ วุจฺจติ, ตํ วิญฺญาณํ. <u>โอกฺกนฺติ</u> <u>นามรูปนฺติ</u> ยา คพฺเภ รูปารูปธมฺมานํ โอกฺกนฺติ อาคนฺตฺวา ปวิสนํ วิย, อิทํ นามรูปํ. <u>ปสาโท</u> <u>อายตนนฺติ</u> อิทํ จกฺขาทิปญฺจายตนวเสน วุตฺตํ. <u>ผุฏฺโฐ</u> <u>ผสฺโสติ</u> โย อารมฺมณํ ผุฏฺโฐ ผุสนฺโต อุปฺปนฺโน, อยํ ผสฺโส. <u>เวทยิตํ</u> <u>เวทนาติ</u> ยํ

คำว่า <u>ในปัจจุบันมีผล ๕</u> ได้แก่องค์ที่มาในพระบาลีมีวิญญาณเป็นต้น มีเวทนาเป็นที่สุดนั่นเอง. ดังที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ว่า "ในปัจจุบันภพนี้ ปฏิสนธิเป็นวิญญาณ ความก้าวลงเป็นนามรูป ประสาทเป็นอายตนะ สภาวะที่สัมผัสอารมณ์เป็นผัสสะ ความเสวยเป็นเวทนา ธรรม ๕ ประการ ดังกล่าวมานี้ เป็นปัจจัยแก่กรรมที่ทำไว้ในก่อน ในอุปปัตติภพนี้". ในคำเหล่านั้น คำว่า <u>ปฏิสนธิเป็นวิญญาณ</u> ได้แก่ธรรมชาติที่เรียกว่า ปฏิสนธิ เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจการสืบต่อภพอื่น เป็นวิญญาณ. คำว่า <u>ความก้าวลงเป็นนามรูป</u> ได้แก่รูปธรรมและอรูปธรรม ก้าวลงในครรภ์ เหมือนอย่างกลับมาแล้วเข้าไป อันใด นี้เป็นนามรูป. คำว่า <u>ประสาทเป็นอายตนะ</u> นี้

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๗๕.

ปฏิสนฺธิวิญฺญาเณน วา สฬายตนปจฺจเยน ท่านกล่าวด้วยอายตนะ ๕ มีจักษุเป็นต้น. วา ผสฺเสน สห อุปฺปนฺนํ วิปากเวทยิตํ, คำว่า สภาวะที่สัมผัสอารมณ์เป็นผัสสะ สา เวทนาติ เอวมตฺโถ เวทิตพฺโพ. ได้แก่ สภาวะใดถูกต้องอารมณ์แล้ว หรือ กำลังถูกต้อง เกิดขึ้นแล้ว สภาวะนี้ เป็น ผัสสะ. คำว่า ความเสวยอารมณ์เป็น เวทนา ได้แก่ความเสวยวิบากที่เกิดขึ้น พร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ หรือผัสสะซึ่งมี สฬายตนะเป็นปัจจัยใด นั้นเป็นเวทนา พึง ทราบเนื้อความ ด้วยประการดังกล่าวมา ฉะนี้.

อิทานิ เหตโว ปญฺจาติ ตณฺหาทโย. ปาฬิยํ อาคตา ตณฺหูปาทานภวา. ภเว ปน คหิเต ตสฺส ปุพฺพภาคา ตํสมฺปยุตฺตา วา สงฺขารา คหิตาว โหนฺติ. ตณฺหูปาทานคฺคหเณน จ ตํสมฺปยุตฺตา, ยาย วา มุโฬฺห กมฺมํ กโรติ, สา อวิชฺชา คหิตาว โหตีติ เอวํ ปญฺจ. เตนาห "อิธ ปริปกฺกตฺตา อายตนานํ โมโห อวิชฺชา, อายูหนา สงฺขารา,

คำว่า ในปัจจุบันมีเหตุ ๕ ได้แก่ เหตุมีตัณหาเป็นต้น. ตัณหาอุปาทานและภพ มาแล้วในพระบาลี. ก็เมื่อถือเอาภพแล้ว ย่อมเป็นอันถือเอาสังขาร อันเป็นบุพภาค แห่งภพนั้น หรือที่สัมปยุตกับภพนั้นทีเดียว. และด้วยการถือเอาตัณหาอุปาทาน ก็ย่อม เป็นอันถือเอาอวิชชา อันสัมปยุตด้วยตัณหา–อุปาทานนั้น หรือเป็นอันถือเอาอวิชชาที่เป็น เหตุทำกรรมแห่งคนหลงทีเดียวด้วยประการ

นิกนฺติ ตณฺหา, อุปคมนํ อุปาทานํ, เจตนา ภโว อิติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา อิธ กมฺมภวสฺมึ อายตึ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา"ติ[1] ตตฺถ อิธ ปริปกฺกตฺตา อายตนานนฺติ ปริปกฺกายตนสฺส กมฺมกรณกาเล สมฺโมโห ทสฺสิโต. เสสํ อุตฺตานตฺถเมว.

ดังกล่าวมาฉะนี้ จึงมีเหตุ ๕ อย่าง. ด้วยเหตุนั้น ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวว่า "เพราะอายตนะแก่รอบแล้วในภพนี้ ความหลงเป็นอวิชชา กรรมที่ประมวลมาเป็นสังขาร ความติดใจเป็นตัณหา ความเข้าถึงเป็นอุปาทาน ความคิดอ่านเป็นภพ ธรรม ๕ ประการดังกล่าวมาฉะนี้ ในกรรมภพนี้ เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในอนาคต" ดังนี้. ในบรรดาคำเหล่านั้น ท่านแสดงความหลงพร้อม ในเวลาทำกรรมของสัตว์ผู้มีอายตนะแก่รอบแล้วว่า เพราะอายตนะแก่รอบแล้วในภพนี้. คำที่เหลือมีเนื้อความตื้นทั้งนั้น.

อายตึ ผลปญฺจกนฺติ วิญฺญาณาทีนิ ปญฺจ. ตานิ ชาติคฺคหเณน วุตฺตานิ. ชรามรณํ ปน เตสํเยว ชรามรณํ. เตนาห "อายตึ ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณํ, โอกฺกนฺติ นามรูปํ, ปสาโท อายตนํ,

คำว่า ในอนาคตมีผล ๕ ได้แก่ ผล ๕ มีวิญญาณเป็นต้น. ผลเหล่านั้น ได้กล่าวไว้แล้วด้วยศัพท์ว่า ชาติ. ส่วนชราและมรณะ คงเป็นชราและมรณะของผลทั้ง ๕ นั้น นั่นแหละ. ด้วยเหตุนั้น ท่านพระธรรม–

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๗๖.

ผุฏฺโฐ ผสฺโส, เวทยิตํ เวทนา, อิติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา อายตึ อุปปตฺติภวสฺมึ อิธ กตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยา"ติ[1] เอวมิทํ วีสติอาการารํ โหติ.

เสนาบดีสารีบุตร จึงกล่าวว่า "ปฏิสนธิในภพต่อไปเป็นวิญญาณ ความก้าวลงเป็นนามรูป ประสาทเป็นอายตนะ สภาวะที่ถูกต้องเป็นผัสสะ ความเสวยอารมณ์เป็นเวทนา ธรรม ๕ ประการดังกล่าวมานี้ ในอุปปัตติภพในอนาคต เป็นปัจจัยแก่กรรมที่กระทำในภพนี้" ดังนี้. ภวจักรนี้ มีกรรมคืออาการ ๒๐ อย่างนี้.

ติวฏฺฏมนวฏฺฐิตํ ภมตีติ เอตฺถ ปน สงฺขารภวา กมฺมวฏฺฏํ, อวิชฺชาตณฺหูปาทานานิ กิเลสวฏฺฏํ, วิญฺญาณนามรูปสฬายตนผสฺสเวทนา วิปากวฏฺฏนฺติ อิเมหิ ตีหิ วฏฺเฏหิ ติวฏฺฏมิทํ ภวจกฺกํ ยาว กิเลสวฏฺฏํ น อุปจฺฉิชฺชติ, ตาว อนุปจฺฉินฺนปจฺจยตฺตา อนวฏฺฐิตํ ปุนปฺปุนํ ปริวตฺตนโต ภมติเยวาติ เวทิตพฺพํ.

ก็ในคำว่า มีวัฏฏะ ๓ ย่อมหมุนไปไม่หยุดเลย นี้ มีอธิบายว่า สังขารและภพ เป็นกรรมวัฏ, อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน เป็นกิเลสวัฏ, วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา เป็นวิปากวัฏ ภวจักรนี้ มีวัฏฏะ ๓ โดยวัฏฏะทั้ง ๓ ดังกล่าวมาฉะนี้ กิเลสวัฏยังไม่ขาดอยู่ตราบใด ก็พึงทราบว่า ยังหมุนไปนั่นเอง ไม่หยุดเลย เพราะยังเป็นไปอยู่แล้ว ๆ เล่า ๆ เหตุที่มีปัจจัยยังไม่ตัดขาด ตราบนั้น.

---

[1] ขุ. ป. ๓๑/๗๖.

ข้อปกิณกะแห่งภวจักร

๖๕๕. ตยิทเมวํ ภมมานํ :

สจฺจปฺปภวโต กิจฺจา
วารณา อุปมาหิ จ
คมฺภีรนยเภทา จ
วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํ.

๖๕๕. ภวจักรนี้นั้น อันหมุนอยู่อย่างนี้: พึงทราบโดยเกิดแต่สัจจะ ๑ โดยกิจ ๑ โดยเป็นเครื่องกั้น ๑ โดยอุปมาทั้งหลาย ๑ โดยความต่างแห่งความลึกซึ้ง ๑ โดยความต่างแห่งนัย ๑ ตามควร.

โดยเกิดแต่สัจจะ

ตตฺถ ยสฺมา กุสลากุสลกมฺมํ อวิเสเสน สมุทยสจฺจนฺติ สจฺจวิภงฺเค วุตฺตํ[๑] ตสฺมา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ อวิชฺชาย สงฺขารา ทุติยสจฺจปฺปภวํ ทุติยสจฺจํ. สงฺขาเรหิ วิญฺญาณํ ทุติยสจฺจปฺปภวํ ปฐมสจฺจํ. วิญฺญาณาทีหิ นามรูปาทีนิ วิปากเวทนาปริโยสานานิ ปฐมสจฺจปฺปภวํ ปฐมสจฺจํ. เวทนาย ตณฺหา ปฐมสจฺจปฺปภวํ ทุติยสจฺจํ.

ในข้อเหล่านั้น เพราะเหตุที่กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ตรัสไว้ในสัจจวิภังค์ว่าสมุทยสัจ โดยไม่ต่างกัน, ฉะนั้น คำว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ความก็ว่า สังขารมีเพราะอวิชชา จึงเป็นทุติยสัจเกิดแต่ทุติยสัจ. วิญญาณมีเพราะสังขาร เป็นปฐมสัจ เกิดแต่ทุติยสัจ. องค์มีนามรูปเป็นต้น มีวิบากเวทนาเป็นที่สุด มีเพราะวิญญาณเป็นต้น เป็นปฐมสัจ เกิดแต่ปฐมสัจ.

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๑๔๘.

ตณฺหาย อุปาทานํ ทุติยสจฺจปฺปภวํ ทุติยสจฺจํ. อุปาทานโต ภโว ทุติยสจฺจปฺปภวํ ปฐมทุติยสจฺจทฺวยํ. ภวโต ชาติ ทุติยสจฺจปฺปภวํ ปฐมสจฺจํ. ชาติยา ชรามรณํ ปฐมสจฺจปฺปภวํ ปฐมสจฺจนฺติ เอวํ ตาวิทํ สจฺจปฺปภวโต วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํ.

ตัณหามีเพราะเวทนา เป็นทุติยสัจ เกิดแต่ปฐมสัจ. อุปาทานมีเพราะตัณหา เป็นทุติยสัจ เกิดแต่ทุติยสัจ. ภพมีเพราะอุปาทาน เป็นปฐมสัจและทุติยสัจทั้ง ๒ เกิดแต่ทุติยสัจ. ชาติมีเพราะภพ เป็นปฐมสัจ เกิดแต่ทุติยสัจ. ชรามรณะมีเพราะชาติ เป็นปฐมสัจ เกิดแต่ปฐมสัจ ภวจักรนี้ พึงทราบโดยเกิดแต่สัจจะตามควรอย่างนี้ก่อน ด้วยประการฉะนี้.

โดยกิจ

๖๕๖. ยสฺมา ปเนตฺถ อวิชฺชา วตฺถูสุ จ สตฺเต สมฺโมเหติ, ปจฺจโย จ โหติ สงฺขารานํ ปาตุภาวาย. ตถา สงฺขารา สงฺขตญฺจ อภิสงฺขโรนฺติ, ปจฺจยา จ โหนฺติ วิญฺญาณสฺส. วิญฺญาณมฺปิ วตฺถุญฺจ ปฏิชานาติ[1], ปจฺจโย จ โหติ นามรูปสฺส. นามรูปมฺปิ อญฺญมญฺญญฺจ อุปตฺถมฺเภติ, ปจฺจโย จ โหติ สฬายตนสฺส. สฬายตนมฺปิ สวิสเย จ ปวตฺตติ,

๖๕๖. ก็เพราะในองค์เหล่านี้ อวิชชาย่อมยังสัตว์ทั้งหลาย ให้ลุ่มหลงในวัตถุทั้งหลาย และเป็นปัจจัยเพื่อความปรากฏแห่งสังขารทั้งหลายด้วย. อนึ่ง สังขารทั้งหลาย ย่อมปรุงแต่งสังขตธรรม และเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ. แม้วิญญาณก็ย่อมรับรู้วัตถุและเป็นปัจจัยแก่นามรูป. แม้นามรูปก็ย่อมอุปถัมภ์แก่กันและกัน และเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ. แม้สฬายตนะก็ย่อมเป็นไป

---

[1] ฉ. ปฏิวิชานาติ.

ปจฺจโย จ โหติ ผสฺสสฺส. ผสฺโสปิ อารมฺมณญฺจ ผุสติ, ปจฺจโย จ โหติ เวทนาย. เวทนาปิ อารมฺมณรสญฺจ อนุภวติ, ปจฺจโย จ โหติ ตณฺหาย. ตณฺหาปิ รชฺชนีเย จ ธมฺเม รชฺชติ, ปจฺจโย จ โหติ อุปาทานสฺส. อุปาทานมฺปิ อุปาทานิเย จ ธมฺเม อุปาทิยติ, ปจฺจโย จ โหติ ภวสฺส. ภโวปิ นานาคตีสุ จ วิกฺขิปติ, ปจฺจโย จ โหติ ชาติยา. ชาติปิ ขนฺเธ จ ชเนติ เตสํ อภินิพฺพตฺติภาเวน ปวตฺตตฺตา, ปจฺจโย จ โหติ ชรามรณสฺส. ชรามรณมฺปิ ขนฺธานํ ปากเภทภาวญฺจ อธิติฏฺฐติ, ปจฺจโย จ โหติ ภวนฺตรปาตุภาวาย โสกาทีนํ อธิฏฺฐานตฺตา. ตสฺมา สพฺพปเทสุ เทฺวธา ปวตฺติกิจฺจโตปิ[๑] อิทํ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํ.

ในวิสัยของตน และเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ. แม้ผัสสะก็ย่อมถูกต้องอารมณ์ และเป็นปัจจัยแก่เวทนา. แม้เวทนาก็ย่อมเสวยรสแห่งอารมณ์ และเป็นปัจจัยแก่ตัณหา. แม้ตัณหาก็ย่อมกำหนัดในธรรม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด และเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน. แม้อุปาทานก็ย่อมยึดมั่นในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น และเป็นปัจจัยแก่ภพ. แม้ภพก็ย่อมซัดส่ายไปในคติต่าง ๆ และเป็นปัจจัยแก่ชาติ. แม้ชาติก็ย่อมยังขันธ์ทั้งหลายให้เกิด เพราะเป็นไปโดยภาวะบังเกิดแห่งขันธ์เหล่านั้น และเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ. แม้ชราและมรณะ ก็ย่อมครอบงำภาวะคือความงอม และความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลาย และเป็นปัจจัยเพื่อความปรากฏในภพอื่น เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ มีโสกะเป็นต้น. ฉะนั้น พึงทราบภวจักรนี้ แม้โดยกิจแห่งความเป็นไป ๒ ประการในบททั้งปวงตามควร.

---

[๑] ปวตฺตกิจฺจโตปิ, สมฺโมหวิโนทนี. ๒๕๔.

๖๕๗. ยสฺมา เจตฺถ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ อิทํ การกทสฺสนนิวารณํ. สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ อตฺตสงฺกนฺติทสฺสนนิวารณํ. วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ "อตฺตา"ติ ปริกปฺปิตวตฺถุเภททสฺสนโต ฆนสญฺญานิวารณํ. นามรูปปจฺจยา สฬายตนนฺติอาทิ อตฺตา ปสฺสติ ฯเปฯ วิชานาติ, ผุสติ, เวทิยติ, ตณฺหิยติ, อุปาทิยติ, ภวติ, ชายติ, ชิยฺยติ, มิยฺยตีติเอวมาทิทสฺสนนิวารณํ. ตสฺมา มิจฺฉาทสฺสนนิวารณโตเปตํ ภวจกฺกํ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํ.

โดยเป็นเครื่องกั้น

๖๕๗. อนึ่ง เพราะเหตุที่ในคำเหล่านี้ คำว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร นี้ เป็นเครื่องกั้นความเห็นว่ามีผู้สร้าง. คำว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เป็นเครื่องกั้นความเห็นว่า อัตตาเคลื่อนที่. คำว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เป็นเครื่องกั้นฆนสัญญา เพราะแสดงถึงความแตกแห่งวัตถุที่คิดกันเอาว่า "อัตตา". คำว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะเป็นต้น เป็นเครื่องกั้นความเห็นมีอาทิอย่างนี้ว่า อัตตาเห็น ฯลฯ อัตตารู้แจ้ง อัตตาถูกต้อง อัตตาเสวย อัตตาอยาก อัตตาถือมั่น อัตตามีเป็น อัตตาเกิด อัตตาแก่ อัตตาตาย. ฉะนั้น พึงทราบภวจักรนี้ แม้โดยเป็นเครื่องกั้นความเห็นผิดตามควร.

คุณณัฐวุฒิ ทรายเพชร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๖๕๘. ยสฺมา ปเนตฺถ สลกฺขณสามญฺญลกฺขณวเสน ธมฺมานํ อทสฺสนโต อนฺโธ วิย อวิชฺชา. อนฺธสฺส อุปกฺขลนํ วิย อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา. อุปกฺขลิตสฺส ปตนํ วิย สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ. ปติตสฺส คณฺฑปาตุภาโว วิย วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ. คณฺฑเภทปีฬกา วิย นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ. คณฺฑปีฬกาฆฏฺฏนํ วิย สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส. ฆฏฺฏนทุกฺขํ วิย ผสฺสปจฺจยา เวทนา. ทุกฺขสฺส ปฏิการาภิลาโส วิย เวทนาปจฺจยา ตณฺหา. ปฏิการาภิลาเสน อสปฺปายคฺคหณํ วิย ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ. อุปาทินฺนอสปฺปายาเลปนํ วิย อุปาทานปจฺจยา ภโว. อสปฺปายาเลปเนน คณฺฑวิการปาตุภาโว วิย ภวปจฺจยา ชาติ. คณฺฑวิการโต คณฺฑเภโท วิย ชาติปจฺจยา ชรามรณํ. ยสฺมา วา ปเนตฺถ อวิชฺชา อปฺปฏิปตฺติมิจฺฉา-

โดยอุปมา

๖๕๘. ก็เพราะในบรรดาองค์เหล่านี้ อวิชชา อุปมาเหมือนคนบอด เพราะไม่เห็นธรรมทั้งหลาย ด้วยอำนาจลักษณะของตนและสามัญลักษณะ. สังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย อุปมาเหมือนการก้าวพลาดของคนบอด. วิญญาณมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย อุปมาเหมือนการหกล้ม ของคนก้าวพลาด. นามรูปมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อุปมาเหมือนความเกิดเป็นแผลฝี ของคนที่ล้มลง. สฬายตนะมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย อุปมาเหมือนต่อมฝีแตก. ผัสสะมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย อุปมาเหมือนการกระทบต่อมฝี. เวทนามีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย อุปมาเหมือนความทุกข์เกิดแต่การกระทบ. ตัณหามีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปมาเหมือนการปรารถนาแก้ทุกข์. อุปาทานมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปมาเหมือนการถือเอายาแสลงด้วยความปรารถนาจะแก้. ภพมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย อุปมาเหมือนการทา

ปฏิปตฺติภาเวน สตฺเต อภิภวติ ปฏลํ วิย อกฺขีนิ. ตทภิภูโต จ พาโล โปนพฺภวิเกหิ สงฺขาเรหิ อตฺตานํ เวเฐติ โกสการกิมิ วิย โกสปฺปเทเสหิ. สงฺขารปริคฺคหิตํ วิญฺญาณํ คตีสุ ปติฏฺฐํ ลภติ ปริณายกปริคฺคหิโต วิย ราชกุมาโร รชฺเช. อุปปตฺตินิมิตฺตปริกปฺปนโต วิญฺญาณํ ปฏิสนฺธิยํ อเนกปฺปการํ นามรูปํ อภินิพฺพตฺเตติ มายากาโร วิย มายํ. นามรูเป ปติฏฺฐิตํ สฬายตนํ วุฑฺฒึ วิรุฬฺหึ เวปุลฺลํ ปาปุณาติ สุภูมิยํ ปติฏฺฐิโต วนปฺปคุมฺโพ วิย. อายตนฆฏฺฏนโต ผสฺโส ชายติ อรณิสหิตาภิมตฺถนโต[๑] อคฺคิ วิย. ผสฺเสน ผุฏฺฐสฺส เวทนา ปาตุภวติ อคฺคินา ผุฏฺฐสฺส ทาโห วิย. เวทิยมานสฺส ตณฺหา ปวฑฺฒติ โลณุทกํ ปิวโต ปิปาสา วิย. ตสิโต ภเวสุ อภิลาสํ กโรติ

ยาแสลงที่ตนยึดถือ. ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัย อุปมาเหมือนเกิดเป็นหัวฝีกลายเพราะทายาแสลงเข้า. ชรามรณะมีเพราะชาติเป็นปัจจัย อุปมาเหมือนการแตกแห่งฝี เพราะฝีกลาย. ก็หรืออีกนัยหนึ่ง เพราะในองค์เหล่านี้ อวิชชาย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลาย โดยความไม่ปฏิบัติ และความปฏิบัติผิด อุปมาเหมือนผ้าปิดบังดวงตา. และคนโง่ผู้ถูกอวิชชานั้นครอบงำไว้ ย่อมผูกมัดอัตตาด้วยสังขารทั้งหลาย ซึ่งเป็นเหตุก่อภพใหม่ เหมือนตัวไหม รัดตัวไว้ด้วยส่วนแห่งรังไหม. วิญญาณอันสังขารถือเอาไว้ ย่อมได้ที่ตั้งอาศัยในคติทั้งหลาย อุปมาเหมือนพระราชกุมาร ที่ปริณายก (คือขุนพล) ประคองแล้ว ได้การดำรงอยู่ในราชสมบัติ. วิญญาณ ย่อมยังนามรูปมีประการมิใช่น้อยให้บังเกิดเฉพาะในปฏิสนธิ เพราะตรึกไปในอารมณ์อันเป็นนิมิตแห่งการอุปบัติ อุปมา

๑ ฉ. ...มนฺถนโต.

ปิปาสิโต วิย ปานีเย. ตทสฺสุปาทานํ อุปาทาเนน ภวํ อุปาทิยติ อามิสโลเภน มจฺโฉ พลิสํ วิย. ภเว สติ ชาติ โหติ พีเช สติ องฺกุโร วิย. ชาตสฺส อวสฺสํ ชรามรณํ อุปฺปนฺนสฺส รุกฺขสฺส ปตนํ วิย. ตสฺมา เอวํ อุปมาหิ เปตํ ภวจกฺกํ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํ.

เหมือนนักเล่นกล ยังมายากลให้บังเกิด. สฬายตนะตั้งอยู่ในนามรูป ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ อุปมาเหมือนพุ่มไม้ในป่า ที่ตั้งมั่นอยู่ในพื้นดินดี ย่อมถึงความเติบโตงอกงามแผ่กว้าง. ผัสสะย่อมเกิดเพราะการกระทบแห่งอายตนะ อุปมาเหมือนไฟเกิดเพราะการสีกัน แห่งไม้สีไฟ. เวทนาย่อมปรากฏแก่บุคคล ผู้อันผัสสะถูกต้องแล้ว อุปมาเหมือนความร้อนปรากฏแก่บุคคลผู้อันไฟถูกต้องแล้ว. ตัณหาย่อมเจริญแก่บุคคลผู้เสวยเวทนาอยู่ อุปมาเหมือนความกระหายเพิ่มขึ้นแก่ผู้ดื่มน้ำเค็ม. ผู้ถูกตัณหาทำให้ดิ้นรน ย่อมกระทำความปรารถนาในภพทั้งหลาย อุปมาเหมือนคนกระหายอยากในน้ำดื่ม. การกระทำความปรารถนานั้นของเขา จัดเป็นอุปาทาน เขาย่อมยึดภพไว้มั่นด้วยอุปาทาน อุปมาเหมือนปลาติดเบ็ด เพราะความโลภในเหยื่อ. เมื่อมีภพก็ย่อมมีชาติ(ความเกิด) อุปมาเหมือนเมื่อมีพืชก็ย่อมมีหน่อ. ผู้ที่เกิด

คุณณัฐวุฒิ ทรายเพชร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

แล้ว ก็ต้องแก่และตายแน่นอน อุปมาเหมือนต้นไม้เกิดแล้ว ก็ต้องล้มไป. ฉะนั้น พึงทราบภวจักรนี้ตามควร แม้โดยอุปมาทั้งหลายอย่างนี้.

โดยความต่างแห่งความลึกซึ้ง

๖๕๙. ยสฺมา จ ภควตา อตฺถโตปิ ธมฺมโตปิ เทสนโตปิ ปฏิเวธโตปิ คมฺภีรภาวํ สนฺธาย "คมฺภีโร จายํ อานนฺท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีราวภาโส จา"ติ[๑] วุตฺตํ, ตสฺมา คมฺภีรเภทโตเปตํ ภวจกฺกํ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํ.

๖๕๙. ก็เพราะพระผู้มีพระภาค ทรงหมายเอาความลึกซึ้ง โดยอรรถบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยเทศนาบ้าง โดยปฏิเวธบ้าง จึงตรัสว่า "ดูกรอานนท์ ก็ปฏิจจสมุปบาทนี้ลึกซึ้งและปรากฏเป็นของลึกซึ้ง" เพราะเหตุนั้น พึงทราบภวจักรนี้ แม้โดยความต่างแห่งความลึกซึ้ง ตามควร.

ตตฺถ ยสฺมา น ชาติโต ชรามรณํ น โหติ, น จ ชาตึ วินา อญฺญโต โหติ, อิตฺถญฺจ ชาติโต สมุทาคจฺฉตีติ เอวํ ชาติปจฺจยสมุทาคตฏฺฐสฺส ทุรวโพธนียโต ชรามรณสฺส ชาติปจฺจยสมฺภูตสมุทาคตฏฺโฐ

ในบรรดาความลึกซึ้งทั้ง ๔ อย่างนั้น เพราะ อรรถว่าชราและมรณะมีขึ้นและเกิดขึ้น เพราะมีชาติเป็นปัจจัย เป็นที่ลึกซึ้ง เพราะชราและมรณะ ซึ่งมีอรรถว่าเกิดขึ้นเพราะมีชาติเป็นปัจจัย อย่างนี้ว่า ชรา

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๑๑๑.

คมฺภีโร. ตถา ชาติยา ภวปจฺจยา ฯเปฯ สงฺขารานํ อวิชฺชาปจฺจย-สมฺภูตสมุทาคตฏฺโฐ คมฺภีโร. ตสฺมา อิทํ ภวจกฺกํ อตฺถคมฺภีรนฺติ อยํ ตาเวตฺถ อตฺถคมฺภีรตา. เหตุผลํ หิ อตฺโถติ วุจฺจติ. ยถาห "เหตุผเล ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา"ติ[๑]

มรณะย่อมไม่มีแต่ชาติก็หามิได้ เว้นชาติเสีย จะมีแต่เหตุอื่นก็หามิได้ และมันย่อมเกิดขึ้นแต่ชาติ ด้วยประการฉะนี้ เป็นอรรถที่พึงรู้ได้ยาก. เหมือนอย่างนั้น อรรถว่าชาติมีขึ้นและเกิดขึ้น เพราะภพเป็นปัจจัย ฯลฯ อรรถว่า สังขารมีขึ้นและเกิดขึ้น เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ก็เป็นอรรถลึกซึ้ง. ฉะนั้น ภวจักรนี้ จึงชื่อว่า ลึกซึ้งโดยอรรถ ความลึกโดยอรรถในภวจักรนี้ มีดังกล่าวมาฉะนี้ก่อน. ก็ผลแห่งเหตุเรียกว่าอรรถ. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ความรู้ในผลแห่งเหตุ ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภิทา" ดังนี้.

ยสฺมา ปน เยนาการเน ยทวฏฺฐา จ อวิชฺชา เตสํ เตสํ สงฺขารานํ ปจฺจโย โหติ, ตสฺส ทุรวโพธนียโต อวิชฺชาย สงฺขารานํ ปจฺจยฏฺโฐ คมฺภีโร. ตถา สงฺขารานํ ฯเปฯ ชาติยา ชรามรณสฺส ปจฺจยฏฺโฐ คมฺภีโร,

อนึ่ง เพราะอวิชชากำหนดลงอยู่โดยอาการใด และสถานะใด ย่อมเป็นปัจจัยแก่สังขารนั้น ๆ อรรถว่าอวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร ก็เป็นอรรถที่ลึกซึ้ง เพราะอาการและสถานะนั้น เป็นเรื่องที่รู้ได้ยาก. เหมือนอย่างนั้น อรรถว่าสังขารเป็นปัจจัย

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๓๙๙.

ตสฺมา อิทํ ภวจกฺกํ ธมฺมคมฺภีรนฺติ อยเมตฺถ ธมฺมคมฺภีรตา. เหตุโน หิ ธมฺโมติ นามํ. ยถาห "เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา"ติ[๑]

แก่วิญญาณ ฯลฯ อรรถว่าชาติเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ ก็เป็นอรรถที่ลึกซึ้ง, ฉะนั้น ภวจักรนี้ จึงชื่อว่า ลึกซึ้งโดยธรรม ความเป็นสภาวะลึกซึ้งโดยธรรม ในภวจักรนี้ ดังกล่าวมาฉะนี้. ก็คำว่า ธรรมเป็นชื่อแห่งเหตุ. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ความรู้ในเหตุ ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภิทา" ดังนี้.

ยสฺมา จสฺส เตน เตน การเณน ตถา ตถา ปวตฺเตตพฺพตฺตา เทสนาปิ คมฺภีรา, น ตตฺถ สพฺพญฺญุตญาณโต อญฺญํ ญาณํ ปติฏฺฐํ ลภติ. ตถาเหตํ กตฺถจิ สุตฺเต อนุโลมโต, กตฺถจิ ปฏิโลมโต, กตฺถจิ อนุโลมปฏิโลมโต, กตฺถจิ เวมชฺฌโต ปฏฺฐาย อนุโลมโต วา ปฏิโลมโต วา, กตฺถจิ ติสนฺธิ จตุสงฺเขปํ, กตฺถจิ ทฺวิสนฺธิ ติสงฺเขปํ, กตฺถจิ เอกสนฺธิ ทฺวิสงฺเขปํ เทสิตํ, ตสฺมา อิทํ ภวจกฺกํ เทสนาคมฺภีรนฺติ

อนึ่ง เพราะแม้แสดงปฏิจจสมุปบาทนั้น ก็ลึกซึ้ง เหตุที่การแสดงนั้น พึงให้เป็นไปโดยเหตุนั้น ๆ โดยประการนั้น ๆ ญาณอื่นจากพระสัพพัญญุตญาณ ย่อมไม่ได้ที่ตั้งในปฏิจจสมุปบาทนั้น. จริงอย่างนั้น ภวจักรนี้ ในบางพระสูตร ทรงแสดงโดยอนุโลม ในบางพระสูตร ทรงแสดงโดยปฏิโลม ในบางพระสูตร ทรงแสดงทั้งโดยอนุโลม และปฏิโลม ในบางพระสูตร ทรงแสดงตั้งแต่ตอนกลางไปโดยอนุโลมบ้าง โดยปฏิโลมบ้าง ในบางพระสูตร ทรงแสดงสนธิ ๓

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๓๙๙.

อยํ <u>เทสนาคมฺภีรตา</u>.

สังเขป ๔ ในบางพระสูตร ทรงแสดงสนธิ ๒ สังเขป ๓ ในบางพระสูตร ทรงแสดงสนธิเดียว สังเขป ๒, ฉะนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่า ลึกซึ้งโดยเทศนา <u>ความเป็นสภาวะลึกซึ้งโดยเทศนา</u> ดังกล่าวมาฉะนี้.

ยสฺมา ปเนตฺถ โย โส อวิชฺชาทีนํ สภาโว, เยน จ[๑] ปฏิวิทฺเธน อวิชฺชาทโย สมฺมา สลกฺขณโต ปฏิวิทฺธา โหนฺติ, โส ทุปฺปริโยคาหตฺตา คมฺภีโร, ตสฺมา อิทํ ภวจกฺกํ ปฏิเวธคมฺภีรํ. ตถา เหตฺถ ยสฺมา[๒] อวิชฺชาย อญฺญาณาทสฺสน-สจฺจาสมฺปฏิเวธฏฺโฐ คมฺภีโร, สงฺขารานํ อภิสงฺขรณายูหนสราควิราคฏฺโฐ, วิญฺญาณสฺส สุญฺญตอพฺยาปารอสงฺกนฺติปฏิสนฺธิปาตุภาวฏฺโฐ, นามรูปสฺส เอกุปฺปาทวินิพฺโภคา-วินิพฺโภคนมนรุปฺปนฏฺโฐ, สฬายตนสฺส อธิปติโลกทฺวารเขตฺตวิสยีภาวฏฺโฐ, ผสฺสสฺส

อนึ่งเพราะในปฏิจจสมุปบาทนี้สภาวะแห่งธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น นั้นใด และธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ย่อมเป็นอันแทงตลอดแล้วโดยลักษณะของตน โดยชอบด้วยสภาวะใดที่แทงตลอดแล้ว สภาวะนั้น ชื่อว่าลึกซึ้ง เพราะหยั่งถึงได้ยาก, ฉะนั้น ภวจักรนี้ จึงชื่อว่า ลึกซึ้ง โดยปฏิเวธ. ก็เพราะในภวจักรนี้เป็นอย่างนั้น อรรถคือความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่แทงตลอดด้วยดีซึ่งสัจจะแห่งอวิชชา เป็นอรรถลึกซึ้ง อรรถคือความปรุงแต่ง ความประมวลมา ความประกอบด้วยราคะ ความ

---

[๑] ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

[๒] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

ผุสนสงฺฆฏฺฏนสงฺคติสนฺนิปาตฏฺโฐ, เวทนาย อารมฺมณรสานุภวนสุขทุกฺขมชฺฌตฺตภาวนิชฺชีว-เวทยิตฏฺโฐ, ตณฺหาย อภินนฺทิตชฺโฌสาน-สริตาลตานทีตณฺหาสมุทฺททุปฺปูรณฏฺโฐ, อุปา-ทานสฺส อาทานคฺคหณาภินิเวสปรามาส-ทุรติกฺกมฏฺโฐ, ภวสฺส อายูหนาภิสงฺขรณ-โยนิคติฐิติฐินิวาเสสุขิปนฏฺโฐ, ชาติยา ชาติสญฺชาติโอกฺกนฺตินิพฺพตฺติปาตุภาวฏฺโฐ, ชรามรณสฺส ขยวยเภทวิปริณามฏฺโฐ คมฺภีโรติ อยเมตฺถ ปฏิเวธคมฺภีรตา.

ปราศจากราคะแห่งสังขารทั้งหลาย เป็นอรรถอันลึกซึ้ง อรรถคือความว่างเปล่า ความไม่ขวนขวาย ความไม่เคลื่อนที่ไป ความปรากฏโดยปฏิสนธิแห่งวิญญาณ เป็นอรรถอันลึกซึ้ง อรรถคือความเกิดขึ้นพร้อมกัน ความแยกกัน ความไม่แยกกัน ความน้อมไป และความแปรผันแห่งนามรูป เป็นอรรถอันลึกซึ้ง อรรถคือความเป็นอธิบดี ความเป็นโลก ความเป็นทวาร ความเป็นเขต ความเป็นสภาวะที่รับอารมณ์ได้แห่งสฬายตนะ เป็นอรรถอันลึกซึ้ง อรรถคือความถูกต้อง ความเบียดกันเข้า ความถึงกันเข้า และความประชุมกันแห่งผัสสะ เป็นอรรถอันลึกซึ้ง อรรถคือความเสวยรส-อารมณ์ ความเป็นสุข ความเป็นทุกข์ ความเป็นอุเบกขา ความเสวยของเวทนาที่ไม่มีชีวะแห่งเวทนา เป็นอรรถอันลึกซึ้ง อรรถคือความเพลิดเพลิน ความจอดใจ เป็นความปรารถนาดุจลำธาร เป็นความ

ปรารถนาดุจเครือเถา เป็นความปรารถนาดุจแม่น้ำ และทำให้เต็มได้ยากดุจทะเลแห่งตัณหา เป็นอรรถอันลึกซึ้ง อรรถคือความยึดความถือ ความปักใจ ความจับไว้และความก้าวล่วงได้ยากแห่งอุปาทาน เป็นอรรถอันลึกซึ้ง อรรถคือความประมวลไว้ ความปรุงแต่งและความซัดไปในกำเนิด คติ ฐิติและนิวาสแห่งภพ เป็นอรรถอันลึกซึ้ง, อรรถคือความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิด และความปรากฏแห่งชาติ เป็นอรรถอันลึกซึ้ง, อรรถคือความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตกไป ความแปรไปแห่งชรา มรณะ เป็นอรรถอันลึกซึ้ง เหตุนั้น ในภวจักรนี้ จึงเป็นความลึกซึ้งโดยปฏิเวธ ดังกล่าวมาฉะนี้.

โดยความต่างแห่งนัย

๖๖๐. ยสฺมา ปเนตฺถ เอกตฺตนโย นานตฺตนโย อพฺยาปารนโย เอวํธมฺมตานโยติ จตฺตาโร อตฺถนยา

๖๖๐. ก็เพราะในปฏิจจสมุปบาทนี้ มีนัยแห่งอรรถ ๔ นัย คือ เอกัตตนัย (นัยมีอรรถอย่างเดียว) นานัตตนัย (นัยมีอรรถ

โหนฺติ, ตสฺมา นยเภทโตเปตํ ภวจกฺกํ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํ.

ต่าง ๆ) อัพยาปารนัย (นัยมีอรรถว่าไม่ขวนขวาย) เอวังธัมมตานัย (นัยมีอรรถว่าเป็นธรรมดาอย่างนี้) ฉะนั้น ภวจักรนี้พึงทราบแม้ความต่างแห่งนัย ตามควร.

เอกัตตนัย

ตตฺถ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ เอวํ พีชสฺส องฺกุราทิภาเวน รุกฺขภาวปฺปตฺติ วิย สนฺตานานุปจฺเฉโท เอกตฺตนโย นาม. ยํ สมฺมา ปสฺสนฺโต เหตุผลสมฺพนฺเธน ปวตฺตมานสฺส สนฺตานสฺส อนุปจฺเฉทาวโพธโต อุจฺเฉททิฏฺฐึ ปชหติ. มิจฺฉา ปสฺสนฺโต เหตุผลสมฺพนฺเธน ปวตฺตมานสฺส สนฺตานานุปจฺเฉทสฺส เอกตฺตคฺคหณโต สสฺสตทิฏฺฐึ อุปาทิยติ.

ในบรรดานัยทั้ง ๔ อย่างนั้น ความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่อกัน เหมือนอย่างพืชเกิดแต่ต้นไม้ โดยเป็นหน่อขึ้นเป็นต้นอย่างนี้ว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ ชื่อว่า เอกัตตนัย (นัยมีอรรถอย่างเดียว). ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อเห็นโดยถูกต้องก็ย่อมละอุจเฉททิฐิได้ เพราะหยั่งรู้ความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่อ อันเป็นไปโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุและผล. เมื่อเห็นผิดไป ก็ย่อมยึดมั่นสัสสตทิฐิ เพราะยึดมั่นว่าเป็นอันเดียวกันแห่งความไม่ขาดสาย แห่งความสืบต่อ ซึ่งเป็นไปโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุและผล.

นานัตตนัย

อวิชฺชาทีนํ ปน ยถาสกํ ลกฺขณววฏฺฐานํ นานตฺตนโย นาม. ยํ สมฺมา ปสฺสนฺโต นวนวานํ อุปฺปาทสฺสนโต สสฺสตทิฏฺฐึ ปชหติ. มิจฺฉา ปสฺสนฺโต เอกสนฺตานปติตสฺส ภินฺนสนฺตานสฺเสว นานตฺตคฺคหณโต อุจฺเฉททิฏฺฐึ อุปาทิยติ.

ส่วนการกำหนดลักษณะตามควรแก่ตนแห่งธรรมทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นต้น ชื่อว่า นานัตตนัย (นัยมีอรรถต่าง ๆ). ซึ่งเมื่อเห็นโดยถูกต้อง ย่อมละสัสสตทิฐิได้ เพราะเห็นความเกิดขึ้นของสิ่งใหม่ ๆ. เมื่อเห็นผิดไป ก็ย่อมยึดมั่นอุจเฉททิฐิ เพราะยึดถือความต่างกัน แห่งความสืบต่อที่แตกต่างกันซึ่งตกไปในความสืบต่ออันเดียวกันนั่นเอง.

อัพยาปารนัย

อวิชฺชาย สงฺขารา มยา อุปฺปาเทตพฺพา, สงฺขารานํ วา วิญฺญาณํ อเมฺหหีติ เอวมาทิพฺยาปาราภาโว อพฺยาปารนโย นาม. ยํ สมฺมา ปสฺสนฺโต การกสฺส อภาวาวโพธโต อตฺตทิฏฺฐึ ปชหติ. มิจฺฉา ปสฺสนฺโต โย อสติปิ พฺยาปาเร อวิชฺชาทีนํ สภาวนิยมสิทฺโธ เหตุภาโว, ตสฺส อคฺคหณโต อกิริยทิฏฺฐึ อุปาทิยติ.

อาการที่อวิชชา ไม่มีความขวนขวายอย่างนี้ว่า สังขารทั้งหลาย เราพึงทำให้เกิดขึ้น หรืออาการที่สังขารไม่มีการขวนขวายอย่างนี้ว่า วิญญาณ เราพึงทำให้เกิดขึ้น ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า อัพยาปารนัย (นัยมีอรรถว่าไม่ขวนขวาย). ซึ่งเมื่อเห็นถูกต้อง ก็ย่อมละอัตตทิฐิ (ความเห็นว่าเป็นอัตตา) เพราะหยั่งรู้ความไม่มีผู้สร้าง. เมื่อเห็นผิดไป ก็ย่อมยึดมั่นอกิริยทิฐิ เพราะไม่ถือเอา

ความเป็นเหตุแห่งธรรมทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นต้น แม้เมื่อไม่มีความขวนขวาย ก็สำเร็จได้โดยสภาวนิยม.

เอวังธัมมตานัย

อวิชฺชาทีหิ ปน การเณหิ สงฺขาราทีนํ เยว สมฺภโว ขีราทีหิ ทธิอาทีนํ วิย, น อญฺเญสนฺติ อยํ เอวํธมฺมตานโย นาม. ยํ สมฺมา ปสฺสนฺโต ปจฺจยานุรูปโต ผลาวโพธา อเหตุกทิฏฺฐิญฺจ[๑] อกิริยทิฏฺฐิญฺจ ปชหติ. มิจฺฉา ปสฺสนฺโต ปจฺจยานุรูปํ ผลปฺปวตฺตึ อคฺคเหตฺวา ยโต กุโตจิ ยสฺส กสฺสจิ อสมฺภวคฺคหณโต อเหตุกทิฏฺฐิญฺเจว นิยตวาทญฺจ อุปาทิยตีติ เอวมิทํ ภวจกฺกํ

ส่วนนัยดังนี้ว่า ผลทั้งหลายมีสังขารเป็นต้นนั่นเอง มีได้ด้วยเหตุทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น เหมือนนมส้ม มีได้ด้วยนมสดเป็นต้น หาใช่อย่างอื่นไม่ ดังนี้ ชื่อว่า เอวังธัมมตานัย (นัยมีอรรถว่าเป็นธรรมดาอย่างนี้). ซึ่งเมื่อเห็นถูกต้อง ก็ย่อมละอเหตุกทิฐิและอกิริยทิฐิได้ เพราะหยั่งรู้ผลโดยสมควรแก่ปัจจัย. เมื่อเห็นผิดไป ก็ย่อมยึดมั่นอเหตุกทิฐิและนิยตวาทะ เพราะไม่ยึดถือผลเป็นไปตามควรแก่ปัจจัย แล้วยึดถือว่าสิ่งอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่มีมาแต่เหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ฉะนั้น ภวจักรนี้

สจฺจปฺปภวโต กิจฺจา
วารณา อุปมาหิ จ

พึงทราบโดยเกิดแต่สัจจะ ๑ โดยกิจ ๑ โดยเป็นเครื่องกั้น ๑ โดยอุปมา

[๑] ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

คมฺภีรนยเภทา จ
วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํ.

ทั้งหลาย ๑ โดยความต่างแห่งความลึกซึ้ง ๑ โดยความต่างแห่งนัย ๑ ตามควร ด้วยประการฉะนี้.

อานิสงส์การหยั่งถึงปัจจยาการ

๖๖๑. อิทํ หิ คมฺภีรโต อคาธํ, นานานยคฺคหณโต[๑] ทุรภิยานํ[๒] ญาณาสินา สมาธิปวรสิลายํ สุนิสิเตน

ภวจกฺกมปทาเลตฺวา
อสนีวิจกฺกมิว นิจฺจนิมฺมถนํ
สํสารภยมตีโต
น โกจิ สุปินนฺตเรปฺยตฺถิ.

๖๖๑. เพราะภวจักรนี้ ที่หยั่งไม่ถึงโดยความลึกซึ้ง, ต่อต้านได้ยาก โดยการถือเอานัยต่าง ๆ,

บุคคลยังทำลายไม่ได้ด้วยดาบคือญาณอันลับไว้ดีแล้วที่ศิลาอันประเสริฐ คือสมาธิ จะล่วงภัยคือสงสารอันบีบคั้นอยู่เป็นนิตย์ ดุจอสนีวิจักร ก็จะไม่มีสักคนเลยแม้ในความฝัน.

วุตฺตมฺปิ เจตํ[๓] ภควตา : "คมฺภีโร จายํ อานนฺท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีราวภาโส จ. เอตสฺส จานนฺท

ข้อนี้ สมด้วยคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ดูกรอานนท์ ปฏิจจสมุปบาทนี้ลึกซึ้งและปรากฏเป็นของลึกซึ้ง. ดูกรอานนท์

---

[๑] ฉ. นานานยคหณโต.
[๒] ฉ. ทุรติยานํ.
[๓] ฉ. เหตํ.

ธมฺมสฺส อญฺญาณา[๑] อนนุโพธา ([๒]) เอวมยํ ปชา ตนฺตากุลกชาตา คุณิคณฺฐิกชาตา[๓] มุญฺชปพฺพชภูตา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ สํสารํ นาติวตฺตตี"ติ[๔] ตสฺมา อตฺตโน วา ปเรสํ วา หิตาย จ สุขาย จ ปฏิปนฺโน อวเสสกิจฺจานิ ปหาย

ก็เพราะไม่รู้ ไม่ตามรู้ซึ่งธรรมนี้ หมู่สัตว์นี้จึงเกิดเป็นผู้ยุ่งด้ายยุ่ง เกิดแล้วเหมือนรังนกคุณิ เกิดแล้วเหมือนหญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้อง ย่อมไม่พ้นอบาย ทุคติ วินิบาต สงสาร" ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุขแก่ตนหรือบุคคลเหล่าอื่น พึงละกิจที่เหลือแล้ว

คมฺภีเร ปจฺจยาการปฺ-
ปเภเท อิธ ปณฺฑิโต
ยถาคาธํ ลเภเถว-
มนุยุญฺเช สทา สโต.

เป็นบัณฑิต พึงเป็นผู้มีสติประกอบเนือง ๆ อยู่ทุกเมื่อโดยประการที่จะได้การหยั่งลง ในประเภทแห่งปัจจยาการอันลึกซึ้ง นี้เถิด ฉะนี้แล.

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ.
[๒] ฉ. เอตฺถนฺตเร อปฺปฏิเวธาติ ทิสฺสติ.
[๓] ฉ. กุลาคณฺฐิกชาตา, สี. คุฬาคุณฺฐิกชาตา, อิ. คุฬาคุณฺฑิกชาตา, ม. คุณิกุณฺฑิกชาตา.
[๔] ที. มหา. ๑๐/๖๕.

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต
วิสุทฺธิมคฺเค ปญฺญาภาวนาธิกาเร
ปญฺญาภูมินิทฺเทโส นาม
สตฺตรสโม ปริจฺเฉโท.

ปริเฉทที่ ๑๗ ชื่อปัญญาภูมินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา
ในวิสุทธิมรรคที่ข้าพเจ้ารจนาแล้ว
เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์ของสาธุชน
จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

คุณประสาน ธรรมกันต์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ใบแจ้ง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขอเรียนให้ทราบว่า

1. ท่านที่ได้รับพระคัมภีร์ ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" แล้วปรากฏว่าพบข้อบกพร่องในเนื้อหาพระคัมภีร์ เป็นต้นว่า

- หน้าหนังสือขาดหายไป
- เลขหน้าหนังสือไม่เรียงตามลำดับ
- ข้อความพิมพ์เลอะเลือน อ่านไม่ชัด

ฯลฯ

โปรดส่งพระคัมภีร์คืนไปยัง มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
ในบริเวณวัดสระเกศฯ
ถนนจักรพรรดิพงษ์ กรุงเทพฯ ฯ 10100
โทร.0-2223-0316, 0-2221-8001

มูลนิธิ ฯ ยินดีส่งพระคัมภีร์เล่มใหม่ชดเชยให้ท่าน ทางไปรษณีย์ทันที และจะออกค่าใช้จ่ายในการส่งหนังสือคืนให้ท่านด้วย

2. ถ้าหากท่านพบคำผิด กรุณาแจ้งมาด้วย เพื่อแก้ไขให้ถูกต้องต่อไป

ด้วยความขอบพระคุณอย่างยิ่ง.

Bhumibalo Bhikkhu Foundation
Notice

1. In case of your "Bhumibalo Bhikkhu" CANON contains the following deficiencies :

   - Page(s) missing
   - Page number(s) not in order
   - Printing(s) unclear/unreadable

   Please return such defect CANON to

   Bhumibalo Bhikkhu Foundation

   Wat Srakesa Compound

   Chakrabardibong Road

   BANGKOK 10100

   Tel.0-2223-0316, 0-2221-8001

   The Foundation will immediately replace you with a new copy and will also refund you the return postage.

2. If you found any error(s) in your CANON copy, please let us know so that the correction(s) can be done accordingly.

Thank you very much for your kind cooperation.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการศึกษาค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา
โย ธมฺมํ ปสฺสติ โส มํ ปสฺสติ

วิสุทธิมรรค

(บาลี-ไทย)

ภาค ๖

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๒)

VISUDDHIMAGGA

(PĀLI - THAI)

PART VI

(PĀLI PART III SECOND SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ
ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช
๕ ธันวาคม ๒๕๓๐

คุณสังเวียน เชยกลิ่นเทศ
สร้างพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8288-12-9

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา
โย ธมฺมํ ปสฺสติ โส มํ ปสฺสติ

วิสุทธิมรรค

(บาลี–ไทย)

ภาค ๖

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๒)

VISUDDHIMAGGA

(PĀLI - THAI)

PART VI

(PĀLI PART III SECOND SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ
ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช
๕ ธันวาคม ๒๕๓๐

คุณสังเวียน เชยกลิ่นเทศ
สร้างพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8288-12-9

พระบรมราโชวาท

"ฉันขออนุโมทนา ขอให้ทำต่อไปอย่าหยุดเสีย ฉันสนับสนุนงานนี้ร้อยเปอร์เซ็นต์เต็ม ให้ทำต่อไป เป็นการช่วยให้คนเข้าถึงธรรม

การแปลคำบาลีมาเป็นคำไทยนั้น ต้องระวังให้จงหนัก อย่าให้ขัดแย้งกันได้เป็นอันขาด เพราะถ้าขัดแย้งกันแล้ว จะทำให้เกิดความยุ่งยากแก่นักศึกษาต่อไปภายหน้า ที่ใดสงสัยว่าจะแปลให้เข้าใจไม่ได้แจ่มแจ้ง ก็ควรมีคำอธิบายกำกับไว้ด้วย"

(พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน พระราชทานแด่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ และคณะกรรมการของสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ในโอกาสเข้าเฝ้าน้อมเกล้าฯ ถวายพระคัมภีร์แปลเป็นภาษาไทยฉบับแรก เมื่อ ๓ ธันวาคม ๒๕๐๖)

นางสังเวียน เชยกลิ่นเทศ
สร้างพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ที่ ๒/๒๕๒๗

เรื่อง การจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฉบับภูมิพโลภิกขุ

อาศัยพระบัญชา ที่ ๑/๒๕๒๗ เรื่องการตรวจชำระพระไตรปิฎก ลงวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ๒๕๒๗ เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก จะเจริญพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบนักษัตร ใน พ.ศ.๒๕๓๐ นั้น และโดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปล พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคมและได้รับการอุดหนุน โดยงบประมาณแผ่นดินอยู่แล้ว

จึงให้มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ส่งเสริมงานการตรวจชำระพระไตรปิฎกโดยพระบรมราชูปถัมภ์ เพื่อเอื้ออำนวยในการประสานประโยชน์ โดยจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ชั้นอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ปกรณ์วิเสส สัททาวิเสส ฉบับภูมิพโลภิกขุ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ในฐานะที่ทรงเป็นพระมหาธรรมราชาธิราช ให้เป็นที่ปรากฏตามโบราณราชประเพณีสืบไปชั่วกาลนาน.

สั่ง ณ วันที่ ๘ ตุลาคม ๒๕๒๗

(สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

เพชรรัตนราชสุดา

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

เนื่องในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐ และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ในวันที่ ๑๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๓๕ นับเป็นอภิลักขิตสมัยมงคลวิเสสที่ล้นเกล้าล้นกระหม่อมทั้งสองพระองค์ ทรงมีพระราชกฤษดาภินิหารเป็นที่ปรากฏแก่สมณพราหมณาจารย์ทั้งปวงและพสกนิกรทวยราษฎร์ โดยที่พระองค์ได้ทรงทำนุบำรุงประเทศชาติ พระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้สถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นหลักชัยของบ้านเมืองจนทุกวันนี้ ทั้งนี้สำเร็จด้วยพระบารมีธรรม พระคุณธรรมที่ทรงดำรงอยู่ในทศพิธราชธรรม มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ จึงจัดสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา อันเป็นผลงานของมูลนิธิฯ ตีพิมพ์ขึ้นถวาย ๖๑ พระคัมภีร์ เพื่อเป็นการสนองพระเดชพระคุณและเป็นอนุสรณียวัตถุธรรมบรรณาการ เนื่องในอภิลักขิตกาลพิเศษครั้งนี้

เพื่อให้การดำเนินงานสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี จึงแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการ และคณะเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานสร้างพระคัมภีร์ เนื่องในวโรกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ดังต่อไปนี้

คณะกรรมการอำนวยการ

๑. จอมพลประภาส จารุเสถียร
๒. ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร
๓. ท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน คัคณางค์
๔. ท่านผู้หญิงอรุณ กิติยากร ณ อยุธยา
๕. พลโทประพัทธ์ กุวานนท์
๖. คุณหญิงสัตยวดี กุวานนท์
๗. อธิบดีกรมการศาสนา
๘. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์
๙. คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร
๑๐. คุณหญิงวัลลีย์ วีระปรีย
๑๑. คุณหญิงเฟื่อง ชลิตอาภรณ์
๑๒. ท่านผู้หญิงชนัตถ์ ปียะอุย
๑๓. คุณหญิงจวบ จิรโรจน์
๑๔. คุณหญิงสมนึก เปรมวัฒนะ
๑๕. คุณหญิงสงวนศรี จันทรางศุ
๑๖. คุณหญิงวรรณี วิทยะสิรินันท์
๑๗. คุณหญิงสุภัทรา ตันติพิพัฒน์พงศ์
๑๘. นางพงษ์เพ็ญ ดำรงรัตน์
๑๙. นางประภา จัยวัฒน์
๒๐. นางอวยพร ปัตตพงศ์

๒๑. นางอุษา จารุดุล

๒๒. นางยุพนา ธรรมโกวิท

๒๓. นางประไพ อมาตยกุล

๒๔. นางประสพศรี ประเสริฐสม

๒๕. นางลำยอง หะรินสุต

๒๖. นางประกอบเกียรติ ชาญเลขา

๒๗. ศาสตราจารย์พิพัฒน์ สุจินดา

๒๘. รองศาสตราจารย์วิสุทธ์ บุษยกุล

๒๙. รองศาสตราจารย์ศรีกาญจน์ สุจินดา

๓๐. นายชุมศักดิ์ เตชะเสน

๓๑. นางประณัฐ เตชะเสน

๓๒. นางสมจิตต์ สิทธิไชย

๓๓. นางเสริมศรี เอกชัย

๓๔. นางสุกัญญา ดุจศรีวัชร์

๓๕. นางสาวบุญรักษ์ นาครัตน์

๓๖. นางสาววิไลลักษณ์ จารุดุล

๓๗. นางสาวบุญนาค ศศะภูริ

๓๘. นางสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ

๓๙. นายปราโมทย์ สัชฌุกร

๔๐. นายพุธตรี กุวานนท์

๔๑. นายระพินทร์ จารุดุล

๔๒. นายมณีพันธุ์ จารุดุล กรรมการและเลขานุการ
๔๓. นายสิริ เพ็ชรไชย กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะผู้อำนวยการจัดสร้างพระคัมภีร์ ฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑.	นายมณีพันธุ์ จารุดุล	ผู้อำนวยการ
๒.	นางอุษา จารุดุล	รองผู้อำนวยการ
๓.	นายสิริ เพ็ชรไชย	หัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการประจำ

๑.	นายสิริ เพ็ชรไชย	ป.ธ.๙
๒.	พระมหาเฉลียว เปสโร	ป.ธ.๙
๓.	นายโรม สุรเสน	ป.ธ.๙
๔.	นายสุวรรณ์ จินต์ประชา	ป.ธ.๙
๕.	นายสมาน วงศ์ไพรกรณ์	ป.ธ.๙
๖.	นายสังคม ศรีราช	ป.ธ.๙
๗.	นายทวี ศรีทองอินทร์	ป.ธ.๙
๘.	อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง	บ.ศ.๙
๙.	นายภิญโญ ล่องสกุล	ป.ธ.๘, ปริญญาโท
๑๐.	นายทองดี พันโน	ป.ธ.๘
๑๑.	นางศิริรัตน์ ด้วงสน	บ.ศ.๘
๑๒.	นายเจริญ ผุดวรรณา	ป.ธ.๗

๑๓. นายบรรจบ พุกพญา ป.ธ.๗

๑๔. อุบาสิกาจรรยา บัวสุวรรณ บ.ศ.๖

๑๕. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย ศศ.บ.(โบราณคดี)

๑๖. อุบาสิกาพรทิพย์ ศูนย์จันทร์ นักปริวรรตอักษร

๑๗. อุบาสิกาพรม เกิดเกษม นักปริวรรตอักษร

๑๘. อุบาสิกาบุญเกื้อ ไพโรจน์ นักปริวรรตอักษร

คณะนักวิชาการพิเศษ

๑. นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ สถ.บ.(จุฬา)

๒. น.อ.สุรจิต สงสกุล ร.น. ป.ธ.๘, Ph.D.

๓. น.อ.ทองย้อย แสงสินชัย ร.น. ป.ธ.๙

๔. น.ท.วินัย ตะเภาพงษ์ ร.น. ป.ธ.๙, Ph.D.

๕. น.ต.สารี อินสอน ร.น. ป.ธ.๙

๖. นายพิสิฐ เจริญสุข ป.ธ.๙, อ.ม.(จุฬา)

คณะเจ้าหน้าที่ธุรการ

๑. นางถาวร ศรีปราสาท

๒. นางสาวพวงเงิน อุชชิน

๓. นายพัฒน์ ประกอบบุญ

๔. ร.อ.เกษม กระจกทอง

๕. นางพิกุล บำรุงผล

๖. นางสุภา วรรณพงษ์

๗. นางจิตตรา อมะรักษ์

๘. นางทิพย์วดี ภู่ทอง

๙. นางปนัดดา เอี่ยมวุฒิ

๑๐. นายเฉลิมชัย ทองมี

๑๑. นางชนก อภัยเสวตร์

๑๒. นางรัตยา บัวยังตูม

๑๓. นายยรรยง แวงคำ

๑๔. นายทองสุข ทุมนาหาด

๑๕. นายเคชไทย พรหมกุล

๑๖. นางชลอ วรรณจันทร์

ขอจงถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ในธรรมของสมเด็จพระสัมมา-สัมพุทธเจ้าเป็นนิตย์ เทอญ.

หมายเหตุ : การแต่งตั้งกรรมการ นักวิชาการ และเจ้าหน้าที่ ในพระบัญชานี้ เป็นการแต่งตั้งโดยตำแหน่ง.

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ด้วยความสนับสนุนของคณะกรรมการมหาเถรสมาคม

และ

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ

พิมพ์ครั้งที่ ๒ : ๒๕๔๖

Second published : 2002

ISBN 974-8288-12-9

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ กรุงเทพมหานคร

Printed in Thailand

At The Bhūmibalo Bhikkhu Foundation Press,

Wat Srakesa, Bangkok.

นิทานกถา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสา คำสอนของพระองค์ที่ทรงแสดงแล้ว ทรงบัญญัติแล้ว เรียกว่า พระธรรมวินัย ทรงตั้งไว้เป็นศาสดาแทนพระองค์ เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน จัดเป็นพระสัทธรรมอย่างหนึ่งเรียกว่า **พระปริยัติสัทธรรม** ในบรรดาพระสัทธรรมทั้งสาม พระปริยัติสัทธรรม มีความสำคัญมาก เมื่อพระปริยัติสัทธรรมยังดำรงอยู่ตราบใด **พระปฏิบัติสัทธรรม** และ **พระปฏิเวธสัทธรรม** ก็ยังคงดำรงอยู่ตราบนั้น เมื่อพระปริยัติสัทธรรมเสื่อมสูญแล้ว พระปฏิบัติสัทธรรมและพระปฏิเวธสัทธรรมก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระปริยัติสัทธรรมจึงเป็นมูลรากของพระศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอรหันตสาวกทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น ได้ยกเอาคำสั่งสอนอันเป็นพระพุทธวจนะขึ้นสู่การสังคายนาเป็นครั้งแรก ด้วยภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชาวโลก โดยจัดหมวดหมู่เรียกว่า **พระไตรปิฎก** ได้แก่ **พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก** และ **พระอภิธรรมปิฎก** พระไตรปิฎกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ปาฬิ** หรือ **พระบาลี**

กุลบุตรผู้หวังความตั้งมั่นยั่งยืนแห่งพระสัทธรรม จำเป็นต้องศึกษาพระไตรปิฎกหรือพระบาลีนี้ให้รู้ซึ้ง ทั้งบทพยัญชนะและอรรถะ จึงจะปฏิบัติได้ถูกต้องตรงตามพระพุทธวจนะ ได้มีการศึกษาเล่าเรียนในด้านพระปริยัติสัทธรรมนี้สืบมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนมชีพอยู่ จัดเป็นธุระในพระศาสนาอย่างหนึ่งเรียกว่า คันถธุระ คู่กับ วิปัสสนาธุระ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติอันเป็นส่วนแห่งพระปฏิบัติสัทธรรม การศึกษานั้นย่อมมีครูบาอาจารย์สั่งสอน และบันทึกคำสอนตลอดทั้งมติวินิจฉัย โดยท่านผู้รู้พระพุทธาธิบายเรียกว่า พระอรรถกถาจารย์ตามความหมายที่แท้จริงนั้น พระอรรถกถาจารย์ หมายถึง พระอรหันต์ผู้เป็นสังคีติกาจารย์ในครั้งแรก มีพระมหากัสสป พระอุบาลีและพระอานนท์ เป็นต้น เมื่อได้มีการสั่งสอนและการบันทึกคำสอนไว้ พระสงฆ์สาวกก็ได้ศึกษาเล่าเรียนต่อ ๆ กันมาคัมภีร์ดังกล่าวนั้นเรียกว่า **อรรถกถา** มีการบันทึกไว้ด้วยภาษาบาลี ภาษาเดียวกับที่ใช้

บันทึกพระไตรปิฎก เมื่อพระพุทธศาสนาได้เคลื่อนจากชมพูทวีปมาตั้งมั่นอยู่ในลังกาทวีปแล้ว ได้มีการสั่งสอนและบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหฬอันเป็นภาษาของชาวเกาะ สำนักที่มีชื่อเสียงเกี่ยวกับพระคัมภีร์อรรถกถาเหล่านี้ ได้แก่ สำนักมหาวิหาร ในลังกาทวีป การที่จะทำความเข้าใจเรื่องราวในอรรถกถา กุลบุตรจำต้องศึกษาภาษาสิงหฬก่อน ซึ่งเป็นการยากลำบากแก่กุลบุตรผู้ใคร่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง คำอรรถาธิบายพระพุทธวจนะจึงไม่แพร่หลายกว้างขวางเท่าที่ควร อาศัยเหตุนี้ เมื่อพุทธศักราชล่วงได้เก้าร้อยปีเศษ พระเถระทั้งหลาย มีพระพุทธโฆษะ พระพุทธทัตตะ และพระธัมมปาละ เป็นต้น จึงได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬเป็นภาษาบาลี อันเป็นตันติภาษา จึงเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเป็นประโยชน์เกื้อกูลไปทั่วโลก

ต่อมา ได้มีการแต่งอธิบายความในอรรถกถาเป็นคัมภีร์ เพื่อให้เข้าใจพระพุทธวจนะชัดเจนยิ่งขึ้น เรียกว่า **ฎีกา** มีทั้งคัมภีร์ฎีกาเดิมเรียกว่า **มูลฎีกา** และคำอธิบายฎีกาเดิมต่อมาอีกเรียกว่า **อนุฎีกา** แล้วยังมีคัมภีร์แก้ไขข้อความที่เป็นเงื่อนแง่ข้อขอดที่ชวนสงสัยให้หายสงสัยเรียกว่า **คัณฐีบท** อีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีคู่มือเป็นหนังสือประกอบในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกสัมพันธ์ความ บอกความหมายของศัพท์ แสดงไวยากรณ์แยกแยะให้เข้าใจเชิงศัพท์อีกชั้นหนึ่งเรียกว่า **อัตถโยชนา** คัมภีร์เหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์แก่กุลบุตรผู้ศึกษาพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง และทั้งเป็นคู่มือในการแปลให้ถูกต้องอีกด้วย คัมภีร์ดังกล่าวเหล่านี้แต่งรับกันเป็นสายตรงบ้าง เป็นปกรณ์พิเศษ แต่งเป็นเรื่องเฉพาะ เช่น พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคหรืออภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้นบ้าง ซึ่งจัดอยู่ในชั้นอรรถกถา แล้วมีคัมภีร์แก้ต่อมาเรียกว่า **ฎีกา** เช่น มหาฎีกาชื่อปรมัตถมัญชุสา แก้พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี แก้ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น

ภาษาบาลี เป็นตันติภาษา คือ ภาษาที่มีแบบแผน เป็นมูลภาษา คือ ภาษาที่เป็นต้นเดิม เป็นภาษาที่รองรับพระพุทธวจนะซึ่งเรียกว่าพระบาลี และเป็นภาษาที่ใช้อธิบายพระพุทธวจนะอื่น ๆ อีกด้วย นักปราชญ์ได้แต่งไวยากรณ์ของภาษาบาลีไว้เป็นหลักฐาน เพื่อให้ศึกษารู้ความหมายของคำนั้น ๆ ได้ถูกต้องถ่องแท้ ถ้าขาดความเข้าใจหลักภาษาอันเป็นนิรุตติศาสตร์เสียแล้ว ย่อมจะเกิดความเข้าใจผิด **ลุ่มหลงในอักขระและบทต่าง ๆ ได้ ดังนั้น กุลบุตรผู้ใคร่ศึกษาจำต้องศึกษาให้รู้**

ไวยากรณ์ของภาษาบาลีอย่างแจ้งชัด จึงจะเข้าใจพระพุทธวจนะได้ถูกต้อง คัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้ เรียกว่า **สัททาวิเสส** บ้าง **สัททศาสตร์** บ้าง **นิรุตติศาสตร์** บ้าง

เมื่อพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายมาสู่ประเทศไทย ก็ได้แพร่มาพร้อมกับคัมภีร์ต่าง ๆ มีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสสเหล่านี้เป็นต้น และได้จารไว้ด้วยอักษรขอมในใบลาน ผู้ศึกษาภาษาบาลีจึงต้องเรียนอักษรขอมก่อน แล้วจึงศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ทำความเข้าใจพระพุทธวจนะ ทรงจำไว้ และเทศนาสั่งสอนต่อ ๆ กันมา ทุกยุคทุกสมัยจนถึงยุครัตนโกสินทร์นี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระราชปรารภอาราธนาพระสงฆ์เถรานุเถระ รับภารธุระปริวรรตอักษรขอมที่บันทึกพระไตรปิฎกภาษาบาลีออกเป็นอักษรไทยแล้วตีพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยนี้เผยแพร่ไปในวัดวาอารามต่าง ๆ ตลอดทั้งในและต่างประเทศ เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศ พระราชกฤษฎาภินิหาร ที่ทรงเป็นธรรมิกราชาธิราชในโลก ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ก็ได้ทรงอุปถัมภ์สร้างคัมภีร์อรรถกถาจากอักษรขอมภาษาบาลีมาเป็นอักษรไทยภาษาบาลีนี้ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ต่างทรงมีพระศรัทธาประสาทะ โดยเสด็จพระราชกุศล จัดพิมพ์สร้างไว้ในพระพุทธศาสนา ให้เป็นที่ปรากฏในโลก เป็นคุณูปการะแก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง กาลต่อมาการทำพระคัมภีร์อักษรขอมเป็นอักษรไทยได้หยุดชะงักไปชั่วระยะหนึ่งประมาณ ๕๐ ปีเศษ ทำให้คัมภีร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ซึ่งมีอยู่ในอักษรขอมต้องชะงักงันไป ไม่แพร่หลายเท่าที่ควร

ด้วยเหตุนี้ **มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ** ซึ่งตั้งขึ้นตามพระราชฉายาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน โดยได้รับพระบรมราชานุญาตเมื่อ พ.ศ.๒๕๑๕ จึงได้ทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยเสนอคณะสงฆ์ผ่านกรมการศาสนา ได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคม ตามมติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ ๑๑/๒๕๑๖ และได้รับความสนับสนุนจากรัฐบาล โดยให้เงินอุดหนุนเป็นรายปีผ่านกรมการศาสนา ให้ดำเนินการตามโครงการนี้ เพื่อให้พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีได้รับการชำระให้ถูกต้องเสียชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทย ตามขั้นตอนแห่งการปฏิบัติงาน

การปริวรรตอักษรขอมเป็นอักษรไทยก็ดี การชำระพระคัมภีร์ภาษาบาลีให้ถูกต้องก็ดี จำเป็นต้องสอบทานกับคัมภีร์อื่น และฉบับต่างประเทศเท่าที่จะหาได้ ต้องอาศัยผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลีเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน และจำต้องฝึกฝนบัณฑิตให้สืบต่องาน เพื่อถ่ายทอดความรู้การทำงานให้ต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสาย งานพระคัมภีร์จึงจะสมบูรณ์และถูกต้อง เมื่อต้นฉบับภาษาบาลีถูกต้อง การแปลสู่ภาษาไทยก็ถูกต้อง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ นอกจากได้รับความอุปถัมภ์จากรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการให้เงินงบประมาณแผ่นดินอุดหนุนโครงการแล้ว ยังได้รับปัจจัยบริจาคจากเจ้านายและผู้มีจิตศรัทธาสร้างพระคัมภีร์เป็นพุทธบูชา และอุทิศให้แก่ปัจเจกบุคคลเป็นรายยก ดังได้ประกาศพระนามและนามในทุกหน้าพระคัมภีร์ เพื่อให้ท่านผู้พบเห็นได้อนุโมทนากุศลนั้น ๆ ด้วย

สำหรับ**พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๖** (บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๒) นี้ **คุณสังเวียน เชยกลิ่นเทศ** ได้มีจิตศรัทธาบริจาคเงินสร้างเป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช มหาราช และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้

ขออำนาจแห่งมหากุศลอันบังเกิดจากการบริจาคทรัพย์สร้างพระคัมภีร์นี้ ได้โปรดบันดาลให้ **คุณสังเวียน เชยกลิ่นเทศ** จงประสบความสุข ความเจริญ มีความเกษมศานต์ยินดียิ่งในธรรมตลอดไปทุกเมื่อ เทอญ.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา

คำปฏิญญา

ในการจัดสร้างพระคัมภีร์ **ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย** นั้น มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้มีจุดประสงค์ที่จะสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา ภาษาบาลี คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัณฐี อัตถโยชนา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสส ที่ยังไม่เคยมีปรากฏในอักษรไทย ให้มีเป็นฉบับอักษรไทยขึ้น และชำระสอบทานพระคัมภีร์ภาษาบาลีที่มีในอักษรไทยแล้ว แต่ยังคลาดเคลื่อนให้ถูกต้องบริสุทธิ์ ทั้งนี้ เพื่อเผยแพร่คำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้กว้างขวาง เพื่อประโยชน์สุขของมหาชนในโลก ขั้นตอนในการทำงานนี้ เบื้องต้นต้องชำระอักขระและบทพยัญชนะในคัมภีร์นั้น ๆ ให้เป็นที่ถูกต้องตามพระคัมภีร์ดั้งเดิมก่อน แล้วจึงแปลสู่ภาษาไทย และภาษาอื่นในภายหลัง ในเบื้องต้นนี้ การตีพิมพ์พระคัมภีร์ต่าง ๆ มูลนิธิ ฯ จะจัดทำเป็นขั้นตอน ๔ ประการ คือ

๑. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีที่ได้ชำระถูกต้องแล้วเป็นอันดับแรก เพราะเป็นงานที่ทำสำเร็จก่อน และเพราะพระคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ซึ่งต่างได้ถือเป็นตำราในการศึกษาและอ้างอิง การศึกษาภาษาบาลี พระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทถือเป็นหลักในการศึกษาพระศาสนา พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้แพร่ไปในส่วนต่าง ๆ ของโลก พร้อมกับพระคัมภีร์ภาษาบาลี ภาษาบาลีเป็นสื่อให้เกิดความเข้าใจพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ครั้งพุทธกาลเป็นต้นมา

๒. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีตามต้นฉบับเดิม พร้อมด้วยคำแปลลงในหน้าเดียวกัน โดยแยกเป็นสองพากย์ซ้ายขวาเป็นสองภาษา บาลี-ไทย ซึ่งจะเป็นประโยชน์ยิ่งแก่พระสงฆ์เมื่อนำไปแสดงพระธรรมเทศนา ที่จะอ้างอิงภาษาบาลีพร้อมกับคำแปล และจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านทั่วไป โดยเฉพาะในกรณีเมื่อไม่เข้าใจคำแปล ก็จะนำพากย์ภาษาบาลีไปสอบถามท่านผู้รู้ให้อธิบายได้ทันที

๓. พิมพ์พระคัมภีร์ฉบับแปลเป็นภาษาไทย

๔. พิมพ์พระคัมภีร์ที่ได้เรียบเรียงเป็นภาษาไทยอย่างง่าย สำหรับชาวบ้านทั่วไป เพื่อให้คนไทยได้เข้าใจพระธรรมถูกต้อง ทั้งนี้ เป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ที่จะให้คน "เข้าถึงธรรม"

มูลนิธิ ฯ จะทำคัมภีร์ใดในลักษณะใด ย่อมขึ้นอยู่กับกาลเทศะ และความเหมาะสมในการที่จะเผยแพร่พระคัมภีร์นั้น ๆ ทั้งภายในประเทศ และต่างประเทศ การพิมพ์ **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๖ (บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๒)** ครั้งนี้เป็นการพิมพ์ฉบับชำระทั้งภาษาบาลี และคำแปลเป็นภาษาไทยลงคู่ในหน้าเดียวกันตามคำปฏิญญาข้อที่ ๒ ข้างต้น เพื่อเผยแผ่คำสอนทาง พระพุทธศาสนาให้กว้างขวางและลึกซึ้งยิ่งขึ้น

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์ที่ได้ตีพิมพ์ไปแล้วนี้ จงเป็นพลวปัจจัยให้สรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่าได้พบเห็นแต่ความเจริญ ไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่มีทุกข์ เป็นสุข ได้ดื่มรสพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั่วกันเทอญ.

(นายมณีพันธุ์ จารุดุล)

ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่นฯ

กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

แนะนำ
พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ได้จัดพิมพ์ **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค** ภาษาบาลี ขึ้นมาอีกคัมภีร์หนึ่ง เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ ๒๐๐ ปี เพื่อให้เป็นพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ฉบับภูมิพโลภิกขุ ความจริง พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้เป็นหลักสูตรและแบบเรียนของนักเรียนบาลีมาเป็นเวลาช้านานแล้ว เดิมเป็นอักษรขอม ผู้เรียนบาลีในชั้นสูงถึงขั้นเปรียญเอกจึงจะได้มีโอกาสได้อ่านได้แปล เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนาโดยถ่องแท้ เพราะพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้บรรจุความรู้เกี่ยวกับเรื่อง **ศีล สมาธิ ปัญญา** ที่เรียกว่า **ไตรสิกขา** ไว้อย่างพิสดาร ผู้ได้ศึกษาวิชาทางพระพุทธศาสนา ถ้าไม่ได้ผ่านพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคก่อนแล้ว จะหาความแตกฉานในวิชาทางพระพุทธศาสนาไม่ได้เลย ด้วยเหตุนี้ พระโบราณาจารย์จึงได้จัดพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้ในหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมในแผนกบาลีสนามหลวง คือเป็นหลักสูตรแปลภาษามคธเป็นภาษาไทยในชั้นเปรียญธรรม ๘ ประโยค และแปลภาษาไทยเป็นภาษามคธในชั้นเปรียญธรรม ๙ ประโยคมาช้านานจนถึงปัจจุบันนี้

ความสำคัญของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้เป็นพระคัมภีร์ที่มีชื่อเสียงมาเป็นเวลากว่าพันปีแล้ว นับว่าเป็นวรรณกรรมชั้นอมตะของโลก อันเป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์ทั้งหลาย เป็นวิทยานิพนธ์ชั้นเอกที่ไม่มีวิทยานิพนธ์อื่นใดเทียมเสมอ เป็นพระคัมภีร์ชั้นอรรถกถา

ที่มีคัมภีร์อันเป็นบริวารรองลงไปคือ **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา** **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคจูฬฎีกา** และ **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคคัณฐีบท** ท่านผู้รจนาคือพระพุทธโฆษะผู้มีเกียรติคุณอันกึกก้อง ข้าพเจ้าได้อ่านพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีมาหลายคัมภีร์แล้ว จึงขอสันนิษฐานถึงความประสงค์ในการรจนาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคของท่านอาจารย์พุทธโฆษะไว้ดังนี้ :

๑. เพื่อแสดงภูมิปัญญาของท่าน ในการที่จะเข้าไปแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาจากภาษาสิงหพเป็นภาษามคธ เพื่อให้เป็นภาษาทางวิชาการพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายไปในโลก

๒. เพื่อให้กุลบุตรผู้เข้ามาสู่พระพุทธศาสนา ซึ่งได้บรรพชาอุปสมบทได้ศึกษาทางแห่งความบริสุทธิ์อันสงเคราะห์ลงด้วยไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ได้รู้ชัดตามเป็นจริง ปฏิบัติตาม แล้วจะบรรลุถึงผลคือความบริสุทธิ์โดยแท้จริง

๓. เพื่อให้เป็นหลักทางวิชาการพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า เป็นพระคัมภีร์แกนกลาง หรือศูนย์กลางของอรรถกถาพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกาย คือ สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาแห่งทีฆนิกาย ปปัญจสูทนี อรรถกถาแห่งมัชฌิมนิกาย สารัตถปกาสินี อรรถกถาแห่งสังยุตตนิกาย และมโนรถปูรณี อรรถกถาแห่งอังคุตตรนิกาย

สำหรับข้อ ๓ นี้ต้องนับว่าเป็นหลักการอันสำคัญยิ่งในการรจนาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคขึ้นมาเพื่อให้เป็นหลักการสังวรรณนาความแห่งพระบาลีทั้ง ๔ นิกาย ในเมื่อจะพูดถึงหลักธรรมโดยอรรถาธิบาย เพื่อให้เกิดความแจ่มแจ้งเข้าใจชัดเจนของนักศึกษาทั้งหลาย โดยในอรรถกถาทั้ง ๔ นิกายนั้น ไม่จำเป็นต้องพูดถึงอีกให้เกิดความเยิ่นเย้อในอันที่จะอรรถาธิบายสืบต่อไป ดังนั้น ในการรจนาอรรถกถาแห่งพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกายอันเป็นผลงานของท่าน คือ **สุมังคลวิลาสินี** **ปปัญจสูทนี** **สารัตถปกาสินี** และ **มโนรถปูรณี** พระพุทธโฆษะจึงได้กล่าวไว้ในคำปรารภตอนต้นแห่งพระคัมภีร์นั้น ๆ เป็นอย่างเดียวกันว่า

"เรื่องศีล เรื่องธุดงค์ เรื่องกัมมัฏฐานทั้งหมด เรื่องฌานสมาบัติ อันพิสดาร อันประกอบด้วยจริตและวิธี เรื่องอภิญญาทั้งหมด ข้อวินิจฉัยเรื่องปัญญา ขันธ์ ธาตุ อายตนะ อินทรีย์ อริยสัจ ๔ ปัจจยาการเรื่องวิปัสสนาภาวนาทุกเรื่องที่ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆษะ) ได้กล่าวแล้วในพระวิสุทธิมรรค เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะไม่วิจารณ์เรื่องนั้นไว้ ณ ที่นี้ พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคข้าพเจ้าได้รจนาไว้โดยความประสงค์ว่า พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ตั้งอยู่ท่ามกลางแห่งพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกาย จักประกาศเนื้อความตามที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ในพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกายนั้น ดังนั้นจึงขอให้ผู้ศึกษาได้จับเอาเนื้อความนั้นเข้าใจเนื้อความที่อยู่ในทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย นั้นเถิด"

จากข้อความดังกล่าวนี้ ทำให้เป็นที่แน่ใจว่า การที่พระพุทธโฆษะเข้าไปแปลพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาในสำนักมหาวิหาร จากภาษาสิงหฬเป็นภาษามคธนั้น ได้วางแผนไว้ล่วงหน้าในการจัดทำพระคัมภีร์ที่จะรจนาในโอกาสต่อ ๆ ไปอีกหลายพระคัมภีร์ จำจะต้องรจนาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้เป็นหนังสืออ้างอิง เมื่อจะพูดถึงเรื่องธรรมะที่เป็นหลัก แม้ในพระคัมภีร์อัฏฐสาลินีที่กล่าวกันว่าท่านอาจารย์พระพุทธโฆษะได้รจนาครั้งยังอยู่ในชมพูทวีปก่อนมาแปลหนังสือในลังกาทวีป ก็ได้กล่าวไว้ในคำปรารภว่า เรื่องกัมมัฏฐานทั้งหมด เรื่องจริต อภิญญา วิปัสสนา ทั้งหมดนี้ข้าพเจ้าได้ประกาศไว้ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว ฉะนั้น ข้าพเจ้าจะไม่ถือเอาเรื่องนั้นมาพรรณนาไว้อีก จะพรรณนาเนื้อความไปตามลำดับบทตามพระบาลีทั้งสิ้น จากความข้อนี้ทำให้เราเห็นว่าแม้พระคัมภีร์อัฏฐสาลินีซึ่งตามประวัติว่ารจนาไว้ก่อนนั้น เฉพาะที่เห็นนี้ได้มีการแก้ไขขึ้นภายหลังการรจนาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ความสำคัญของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่ได้อธิบายข้อธรรมตั้งแต่เบื้องต้นจนสูงสุดให้ประโยชน์แก่การศึกษาพระพุทธวจนะตลอดสาย แม้ศึกษาเพียงคัมภีร์เดียว ดังนั้น พระมหาเถระแต่ปางก่อนได้เห็นพระคัมภีร์นี้มีความสำคัญยิ่ง จึงได้วางไว้เป็นหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในชั้นเปรียญเอกมาช้านานแล้ว

ประวัติผู้แต่งพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ท่านผู้แต่งพระคัมภีร์นี้ คือ **พระพุทธโฆษเถระ** ซึ่งเรานิยมเรียกกันว่า **พระพุทธโฆษาจารย์** มีบอกไว้ท้ายพระคัมภีร์ ท่านได้รับคำอาราธนาของพระสังฆราช สังฆปาละ สำนักมหาวิหาร ให้รจนาขึ้น

ชื่อเสียงของพระพุทธโฆษะนี้เป็นชื่อที่เป็นมงคลนาม เพราะท่านได้สร้างงานด้านพระคัมภีร์ไว้มากมาย เพราะฉะนั้นประเทศไทยจึงได้ตั้งนามพระราชาคณะผู้ใหญ่เป็นพระพุทธโฆษาจารย์บ้าง สถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะมีชื่อว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์บ้าง สถาปนามาแล้วหลายองค์ด้วยกัน เพื่อจะแยกให้เห็นชัด ทางพม่าได้เติมคำว่า **มหา** นำหน้า ใช้เรียกพระเถระผู้รจนาพระคัมภีร์นี้ว่า **พระมหาพุทธโฆษาจารย์**

พระพุทธโฆษาจารย์ หรือ **พระพุทธโฆษเถระ** นี้ เป็นชาวชมพูทวีป คือ ประเทศอินเดียตอนเหนือ มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๙๔๕ ถึง ๑,๐๐๐ ปี เกิดในตระกูลพราหมณ์ ที่ตำบลพุทธคยา แคว้นมคธ ใกล้กับสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มีนามว่า **โฆษะ** ก่อนเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาได้ศึกษาศิลปศาสตร์ทั้งปวง เรียนจบไตรเพท ได้ท่องเที่ยวไปในที่ต่าง ๆ ในชมพูทวีป ถกเถียงโต้ตอบปัญหากะสมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย ปรากฏว่ามีสติปัญญามาก สมณพราหมณ์บัณฑิตอื่น ๆ มิสามารถถกล่าวแก้ปัญหาของพราหมณ์หนุ่มนี้ได้ แต่พราหมณ์หนุ่มนี้สามารถแก้ปัญหาที่สมณพราหมณ์บัณฑิตอื่นถามได้ ดังนั้น พราหมณ์หนุ่มจึงมีชื่อเสียงกึกก้องครอบงำไปตลอดสกลชมพูทวีป ครั้งหนึ่งพราหมณ์หนุ่มเดินทางมาถึงวัดแห่งหนึ่งที่พุทธคยาได้รู้จักกับพระเรวตเถระผู้เป็นพระมหาขีณาสพ บรรลุปฏิสัมภิทาสี่โดยบังเอิญ กล่าวคือ วันหนึ่งพราหมณ์หนุ่มได้สังวัธยายมนต์ในคัมภีร์ปตัญชลีอย่างถูกต้องไพเราะจับใจอยู่ตลอดคืน พระเถระได้ยินเสียงพราหมณ์นั้นสังวัธยายอยู่ก็รู้ว่าเป็นผู้ที่มีสติปัญญามาก จึงเรียกพราหมณ์หนุ่มนั้นมาหา ได้สนทนากัน พราหมณ์หนุ่มได้ถามปัญหาต่าง ๆ ในคัมภีร์ไตรเพท ที่มีแง่เงื่อนซึ่งตนเองยังมีความสงสัย ไม่เห็นนัยกะพระเถระ พระเถระก็ตอบอธิบายได้หมด ครั้นแล้วพระเถระจึงถามปัญหาใน**พระอภิธรรม**บ้าง พราหมณ์หนุ่มตอบไม่ได้ จึงถามว่า นี่ชื่อว่าอะไร พระเถระตอบว่า **ชื่อพุทธมนต์** จึงขอเรียนพุทธมนต์ พระเถระตอบว่า เรียนได้เฉพาะผู้บวชเท่านั้น

พราหมณ์หนุ่มต้องการเรียนพุทธมนต์ จึงได้บรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ได้เล่าเรียนพระพุทธวจนะคือพระไตรปิฎก ได้ปรากฏชื่อว่า **พระพุทธโฆษะ**

เมื่อพระพุทธโฆษะอยู่ที่วัดที่ตำบลพุทธคยานั้น ได้รจนาปกรณ์ชื่อว่า **ญาโณทัย** ไว้ในวัด แล้วเริ่มรจนาคัมภีร์อรรถกถาชื่อว่า **อัฏฐสาลินี** ซึ่งเป็นอรรถกถาพระคัมภีร์ธรรมสังคณีปกรณ์ และ **คัมภีร์ปริตตัฏฐกถา** คืออรรถกถาพระไตรปิฎกฉบับย่อ พระเรวตมหาเถระได้เห็นอรรถกถาที่ท่านได้รจนาแล้ว จึงแนะนำท่านว่า ในชมพูทวีปมีแต่บาลีพระไตรปิฎกเท่านั้น ไม่มีอรรถกถาของบาลีพระไตรปิฎกอยู่เลย แต่ในลังกาทวีปมีอยู่ รจนาไว้เป็นภาษาสิงหฬ ขอให้พระพุทธโฆษะไปลังกาทวีป ตรวจสอบดูอรรถกถาเหล่านี้ แล้วแปลกลับมาเป็นภาษามคธ จะได้เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทั้งปวง เมื่อพระเถระได้แนะนำอย่างนั้นแล้ว ท่านพระพุทธโฆษะก็มีปีติโสมนัส กราบลาพระอุปัชฌายะและพระภิกษุสงฆ์ แล้วเดินทางไปลังกาทวีปทางเรือ ได้พบพระพุทธทัตตเถระกำลังสวนทางมา ณ ท่ามกลางมหาสมุทร ได้สนทนากันเกี่ยวกับเรื่องแปลพระคัมภีร์เป็นภาษามคธ แล้วได้เดินทางต่อไปจนถึงท่าเรือในลังกา ระยะเวลานั้นอยู่ในสมัยของกษัตริย์ลังกา ทรงพระนามว่า **มหานาม** มีนามอื่นอีกว่า "สิรินิวาส" บ้าง "สิริกุฑฑะ" บ้าง "สิริกูฏ" บ้าง (พ.ศ.๙๕๒-๙๗๔)

เมื่อพระพุทธโฆษะไปถึงลังกา ได้ไปพบพระภิกษุสงฆ์ในมหาวิหารกรุงอนุราธปุระ แล้วได้ไปยังสำนักของพระสังฆปาลเถระ ซึ่งเป็นพระสังฆราชอยู่ในกรุงอนุราธปุระ ณ เรือนมหาปธานะ ได้ฟังอรรถกถาในภาษาสิงหฬ และเถรวาทะทั้งหมดแล้ว มั่นใจว่าเป็นคำอธิบายพระบาลีตรงตามพระพุทธประสงค์จริง จึงได้ขออนุมัติต่อพระสงฆ์ ขอโอกาสรจนาอรรถกถาพระไตรปิฎกเป็นภาษามคธ เพื่อจะทดสอบความรู้ความสามารถของพระพุทธโฆษะ คณะสงฆ์ลังกาซึ่งมีพระสังฆปาลเถระเป็นประธาน ได้มอบพระคาถา ๒ พระคาถาให้ท่านรจนาก่อนที่จะรับอนุญาตให้ตรวจดูพระคัมภีร์ทั้งหมด ท่านจึงรจนาพระคัมภีร์ชื่อวิสุทธิมรรคขึ้น รจนาได้ดีมาก จนพระสงฆ์ลังกายอมรับความเชี่ยวชาญของท่าน ตามประวัติได้เล่าว่า เพื่อจะประกาศความเชี่ยวชาญของพระพุทธโฆษะนั้นให้ปรากฏ เทพยดาได้บันดาลให้คัมภีร์ที่รจนาหายไป ท่านพระพุทธโฆษะก็ได้รจนาขึ้นใหม่อีก เทพยดาก็บันดาลให้หายไปอีก ท่านก็รจนาขึ้นอีกถึง ๓ ครั้ง ครั้นแล้วเทพยดาก็ถวายคัมภีร์ที่ได้รจนาทั้ง ๒ คัมภีร์

คืนท่าน เวลานั้นจึงได้มีคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคเป็น ๓ คัมภีร์ พระพุทธโฆษะก็ได้นำคัมภีร์ทั้งสามจบนั้นถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ พระภิกษุสงฆ์ได้อ่านทั้งสามคัมภีร์สอบทานกันแล้ว มิได้มีความแตกต่างกันทั้งโดยพระคัมภีร์ หรือโดยอักขระ หรือโดยบท หรือโดยพยัญชนะ หรือโดยอรรถ หรือโดยเบื้องต้นเบื้องปลาย หรือโดยเถรวาทะ หรือโดยพระบาลีทั้งหลายสักแห่งหนึ่งเลย ทั้ง ๓ ฉบับเหมือนกัน เป็นการแสดงความสามารถอย่างยอดเยี่ยมของท่าน เทพยดาทั้งหลายได้สาธุการ พระสงฆ์ประมาณพันรูปประชุมกัน ในมหาวิหาร ได้เห็นความมหัศจรรย์ พากันยินดีชื่นชมโสมนัสสาธุการประกาศว่า ท่านองค์นี้เป็นพระเมตไตรยโพธิสัตว์แน่นอน และได้อนุมัติให้ท่านแปลคัมภีร์จากภาษาสิงหฬเป็นภาษามคธได้

ในครั้งนั้น พระเจ้ามหานาม กษัตริย์แห่งลังกา ได้ทรงสดับเกียรติคุณของท่าน ได้เสด็จจากพระนครไปยังมหาวิหาร ทรงนมัสการพระสงฆ์ แล้วนมัสการพระพุทธโฆษะ นิมนต์ให้อยู่ในปราสาทแห่งหนึ่งชื่อปธานฆระ ด้านทิศทักษิณของมหาวิหาร ได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬเป็นอรรถกถาพระไตรปิฎกภาษามคธ

อรรถกถาในภาษาสิงหฬแต่โบราณนั้น มีอยู่ ๓ อย่าง คือ

๑. มหาอรรถกถา

๒. ปัจจรียอรรถกถา

๓. กุรุนทีอรรถกถา

อรรถกถาที่ได้ยกขึ้นสู่การสังคายนา พระมหินทเถระนำมาจากชมพูทวีปแล้วรจนาไว้ด้วยภาษาสิงหฬ ชื่อว่า **มหาอรรถกถา**

อรรถกถาที่พระภิกษุทั้งหลายประชุมกันรจนาในเรือนแพ ซึ่งในภาษาสิงหฬเรียกว่าปัจจรีย ชื่อ **ปัจจรียอรรถกถา**

อรรถกถาที่พระภิกษุทั้งหลายประชุมกันรจนา ในกุรุนทีเวฬุวิหาร ชื่อว่า **กุรุนทีอรรถกถา**

วาทะที่พระอาจารย์ทั้งหลายในกาลก่อน มีพระอาจารย์ชั้นพระเถระเป็นต้นได้รจนาไว้โดยถือเอานัยแห่งพระบาลี ชื่อว่า **เถรวาทะ**

คัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหฬ ที่พระพุทธโฆษะได้แปลมาเป็นอรรถกถาพระไตรปิฎกภาษามคธ มีมากกว่าครึ่งหนึ่งของคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด มีรายนามพระคัมภีร์ดังนี้

๑. วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ว่าด้วยศีล สมาธิ ปัญญา และเป็นอรรถกถากลางของพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกาย

๒. สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก

๓. กังขาวิตรณี หรือมาติกัฏฐกถา อรรถกถาพระปาติโมกข์

๔. สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาทีฆนิกาย

๕. ปปัญจสูทนี อรรถกถามัชฌิมนิกาย

๖. สารัตถปกาสินี อรรถกถาสังยุตตนิกาย

๗. มโนรถปูรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย

๘. ปรมัตถโชติกา อรรถกถาขุททกปาฐะและสุตตนิบาต

๙. ธัมมปทัฏฐกถา อรรถกถาธรรมบท

๑๐. ชาตกัฏฐกถา อรรถกถาชาดก

๑๑. อัฏฐสาลินี อรรถกถาธรรมสังคณีปกรณ์

๑๒. สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาวิภังคปกรณ์

๑๓. ปัญจปกรณัฏฐกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี เป็นอรรถกถาพระอภิธรรมทั้ง ๕ คัมภีร์ คือ ธาตุกถา กถาวัตถุ ปุคคลบัญญัติ ยมก และปัฏฐาน

๑๔. ญาโณทัย แต่งก่อนที่อินเดีย ต้นฉบับอันตรธานแล้ว

๑๕. ปริตตัฏฐกถา อรรถกถาพระไตรปิฎกฉบับย่อ ต้นฉบับอันตรธานแล้ว

พระคัมภีร์เหล่านี้ ได้เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวต่างประเทศเป็นอันมาก ท่านกล่าวว่าใช้เวลาเพียงปีเดียวเท่านั้น ได้ทำงานสำเร็จ เกิดอัศจรรย์แผ่นดินไหว

ผลงานวรรณกรรมของพระพุทธโฆษะนี้ นักศึกษาภาษาบาลีทั่วไปได้ยกย่องและนับถือว่าท่านเป็นบูรพาจารย์ผู้มีความสำคัญอย่างยิ่งของโลก

เนื้อหาของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคไม่มีคำไหว้ครูเหมือนพระคัมภีร์อื่น ๆ เพราะถือว่าเป็นอรรถกถากลางของพระสุตตันตปิฎก มีคำเริ่มต้นที่เรียกว่านิทาน ตั้งเป็นกระทู้แบบเรียงความแก้กระทู้ธรรม ยกเป็นนิกเขปบท แล้ววิสัชนา บอกความประสงค์ของการแต่งพระคัมภีร์ แสดงความหมายของคำและย่อข้อความไว้ในเบื้องต้น ต่อจากนั้นได้แบ่งเป็นตอน ๆ ไว้ ๒๓ ปริเฉท คือ

ปริเฉทที่ ๑ ชื่อ สีลนิเทศ แสดงด้วยศีลมีประเภทต่าง ๆ

ปริเฉทที่ ๒ ชื่อ ธุดงคนิเทศ แสดงด้วยธุดงควัตร ๑๓ ประการ

ปริเฉทที่ ๓ ชื่อ กัมมัฏฐานคหณนิเทศ แสดงด้วยวิธีเล่าเรียนพระสมถกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ

ปริเฉทที่ ๔ ชื่อ ปฐวีกสิณนิเทศ แสดงด้วยปฐวีกสิณเป็นต้นที่ ๑

ปริเฉทที่ ๕ ชื่อ เสสกสิณนิเทศ แสดงด้วยกสิณที่เหลือลง ๙ ประการ รวมกับปฐวีกสิณจึงเป็น ๑๐ ประการ

ปริเฉทที่ ๖ ชื่อ อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ แสดงด้วยอสุภ ๑๐ ประการ

ปริเฉทที่ ๗ ชื่อ ฉอนุสตินิเทศ แสดงด้วยอนุสติ ๖ คือ พุทธานุสติ ธัมมานุสติ สังฆานุสติ สีลานุสติ จาคานุสติ เทวตานุสติ

ปริเฉทที่ ๘ ชื่อ อนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศ แสดงด้วยอนุสติ ๔ ที่เหลือลง คือ มรณานุสติ กายคตาสติ อานาปานสติ อุปสมานุสติ รวมกับอนุสติ ๖ จึงเป็นอนุสติ ๑๐ ประการ

ปริเฉทที่ ๙ ชื่อ พรหมวิหารนิเทศ แสดงด้วยพรหมวิหารทั้ง ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา

ปริเฉทที่ ๑๐ ชื่อ อรูปนิเทศ แสดงด้วยอรูปสมาบัติ ๔ คือ อากาสานัญ-จายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ

ปริเฉทที่ ๑๑ ชื่อ สมาธินิเทศ แสดงด้วยสมาธิกับทั้งปฏิกูลสัญญา ธาตุ-ววัตถานนิเทศ

ปริเฉทที่ ๑๒ ชื่อ อิทธิวิธีนิเทศ แสดงด้วยฤทธิวิธีต่าง ๆ

ปริเฉทที่ ๑๓ ชื่อ อภิญญานิเทศ แสดงด้วยอภิญญา ๕ มีทิพโสต ทิพยจักษุ และเจโตปริยญาณคือรู้วาระจิตแห่งผู้อื่นเป็นต้น

ปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อ ขันธนิเทศ แสดงด้วยปัญจขันธ์ และวิเสสนามแห่งขันธ์ต่าง ๆ

ปริเฉทที่ ๑๕ ชื่อ อายตนธาตุนิเทศ แสดงด้วยอายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘

ปริเฉทที่ ๑๖ ชื่อ อินทรียสัจจนิเทศ แสดงด้วยอินทรีย์ ๒๒ และอริยสัจ ๔

ปริเฉทที่ ๑๗ ชื่อ ปัญญาภูมินิเทศ แสดงด้วยธรรมะ ๖ คือ ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ อริยสัจ ปฏิจจสมุปบาท อันเป็นภูมิภาคพื้นแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ปริเฉทที่ ๑๘ ชื่อ ทิฐิวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์แห่งทิฐิ คือความเห็น

ปริเฉทที่ ๑๙ ชื่อ กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์ที่ล่วงข้ามความกังขาสงสัยเสียได้

ปริเฉทที่ ๒๐ ชื่อ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์ในการเห็นอริยมรรคด้วยญาณปัญญา ว่าสิ่งนี้เป็นอริยมรรค สิ่งนี้มิใช่อริยมรรค

ปริเฉทที่ ๒๑ ชื่อ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์ในการเห็น ด้วยญาณปัญญาว่ามรรค ควรปฏิบัติสืบต่อขึ้นไป

ปริเฉทที่ ๒๒ ชื่อ ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์ในการเห็นอริยสัจ และพระนิพพาน ด้วยญาณปัญญาอันรู้เห็นจริงแจ้งชัด

ปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อ ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ แสดงด้วยอานิสังสผลแห่งการเจริญปัญญาในพระวิปัสสนากัมมัฏฐาน รวมเป็น ๒๓ ปริเฉทบริบูรณ์

พระวิสุทธิมรรคบาลีฉบับอักษรไทย

เดิมก็เป็นที่ทราบกันอยู่แล้วว่า พระคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้นอยู่ในใบลาน จารด้วยอักษรขอม พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ก็เช่นเดียวกัน ได้มีการปริวรรตจากอักษรขอมมาเป็นอักษรไทย และตีพิมพ์เป็นเล่มสมุดเมื่อปี พ.ศ.๒๔๖๕ โดยเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) อธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ แต่ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์เป็นผู้ชำระ ปรากฏในคำอุทิศที่แต่งไว้เป็นภาษาบาลีว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ เมื่อมีพระชนมายุ ๔๘ พรรษา ได้ทรงมีพระประสงค์จะทรงบำเพ็ญพระกุศล โปรดให้พระธรรมไตรโลกาจารย์ (เฮง เขมจารีมหาเถระ) ชำระพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค แล้วให้พิมพ์ไว้ให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา อุทิศถวายพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ในพระคัมภีร์ได้บอกนามผู้ชำระครั้งแรกไว้เป็นภาษาบาลีว่า "เขมจาริตฺเถเรน ธมฺมติลเกน มหาธาตุวิหารวาสินา" ซึ่งแปลว่า พระเถระเขมจารีดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมดิลก วัดมหาธาตุ ได้ชำระ ทำให้ข้าพเจ้า สงสัยว่า เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) ทำไมจึงใช้ภาษาบาลีในสมณศักดิ์ของท่านเช่นนั้น เพราะเจ้าประคุณสมเด็จไม่เคยดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมดิลก และข้าพเจ้าเป็นศิษย์รุ่นสุดท้ายของเจ้าประคุณสมเด็จองค์นั้น ได้กราบนมัสการถามท่าน ได้รับคำตอบว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแนะนำให้ใช้เช่นนั้น เพราะถ้าจะใช้ว่า ธมฺมติโลกาจริเยน เกรงว่าจะเป็นชื่อพระพุทธเจ้าไป และตำแหน่งพระธรรมดิลก ชื่อสมณศักดิ์ก็ยังไม่มีด้วย ข้าพเจ้าจึงแนะนำไว้เพื่อมิให้เป็นที่สงสัยของคนช่างสงสัยต่อไป

พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับภูมิพโลภิกขุ

โดยที่พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่มีความสำคัญยิ่ง ดังกล่าวแล้ว มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้ตั้งปณิธานที่จะทำพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นแนวยืน คือ ตัวพระคัมภีร์อันเป็นต้นหลักแล้วทำพระคัมภีร์อรรถาธิบายรอง ๆ ลงมาให้ตลอดสาย เพื่อเป็นหลักในการค้นคว้าวิชาการทางพระพุทธศาสนา พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น ได้มีคัมภีร์รองลงมา อรรถาธิบายความอย่างบริบูรณ์ คือ วิสุทธิมรรคมหาฎีกา และอย่างย่อ คือวิสุทธิมรรคจูฬฎีกา และวิสุทธิมรรคคัณฐีบท ดังนั้น จึงได้ตรวจชำระพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคตั้งข้อย่อหน้าให้เหมาะสมโดยตรวจสอบกับฉบับฉัฏฐสังคีติ แล้วพระคัมภีร์รองลงไปก็จะได้ตั้งข้อให้ตรงกัน เพื่อค้นคว้าศึกษาได้โดยง่าย เป็นประโยชน์แก่นักศึกษาทั้งหลาย จัดเป็น ๓ ภาค คือ

ภาค ๑ เริ่มแต่คำนิทานเป็นต้น และปริเฉทที่ ๑ ชื่อ **สีลนิเทศ** จนถึงปริเฉทที่ ๗ **ฉอนุสตินิเทศ**

ภาค ๒ เริ่มแต่ปริเฉทที่ ๘ **เสสอนุสตินิเทศ** จนถึงปริเฉทที่ ๑๓ **อภิญญานิเทศ**

ภาค ๓ เริ่มแต่ปริเฉทที่ ๑๔ **ขันธนิเทศ** จนถึงปริเฉทที่ ๒๓ **ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ** และ **คำนิคม** ลงท้าย

ในการแปลพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นภาษาไทยนั้น ภาค ๑ ตอนที่ ๑ และตอนที่ ๒ ภาค ๒ ตอนที่ ๑ และตอนที่ ๒ รวม ๒ ภาค ๔ ตอน นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ สถ.บ.(จุฬา)ได้แปลไว้

สำหรับพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคแปลเป็นไทย ภาค ๓ ตอนที่ ๑ ข้าพเจ้า นายสิริ เพ็ชรไชย เป็นผู้แปล ภาค ๓ ตอนที่ ๒ นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ เป็นผู้แปล

การจัดพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๖ (บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๒) นี้ **คุณสังเวียน เชยกลิ่นเทศ** ได้บริจาคเงินสร้างเป็นที่ระลึกในวโรกาส

เฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช มหาราช และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้
จงเป็นพลวปัจจัยสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา
ด้วยบุญกุศลแห่งการสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา
ขอให้สรรพสัตว์จงบรรลุถึงความสุขโดยทั่วหน้ากัน
ขอให้มโนรถที่อาศัยกรรมดีทั้งปวงจงสำเร็จแก่
ชาวโลกโดยพลัน เทอญ.

(นายสิริ เพ็ชรไชย)
หัวหน้าฝ่ายวิชาการ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คณะผู้ดำเนินงานจัดสร้างพระคัมภีร์

ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย
ของ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

นายมณีพันธุ์ จารุดุล — อุปนายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ

เป็นหัวหน้าคณะผู้ดำเนินงาน

นางอุษา จารุดุล — นายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, ผู้บรรยายธรรมะของสมาคม ฯ กรรมการ ผู้ช่วยผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และรอง ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม ฯ

เป็นหัวหน้าฝ่ายธุรการ

นายสิริ เพ็ชรไชย — กรรมการสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และหัวหน้าฝ่าย วิชาการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษร โบราณท้องถิ่น ฯ

เป็นหัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการผู้จัดทำ
พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๖
ฉบับภูมิพโลภิกขุ

----

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย	ป.ธ.๙	ประธานกรรมการตรวจชำระ
๒. นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์	สถ.บ.(จุฬา)	แปล
๓. นายโรม สุรเสน	ป.ธ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๔. นายสมาน วงศ์ไพรกรณ์	ป.ธ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๕. นายสังคม ศรีราช	ป.ธ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๖. นายธรรมจักร สิงห์ทอง	ป.ธ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๗. อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง	บ.ศ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๘. นายภิญโญ ล่องสกุล	ป.ธ.๘	กรรมการตรวจชำระ
๙. พระมหาสุทัศน์ อริยทสุสี	ป.ธ.๖	พิสูจน์อักษรต้นร่าง
๑๐. อุบาสิกาจรรยา บัวสุวรรณ	บ.ศ.๖	พิสูจน์อักษรต้นร่าง
๑๑. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)	พิสูจน์อักษรต้นแบบ
๑๒. นายเจริญ ผุดวรรณา	ป.ธ.๗	พิสูจน์อักษรต้นแบบ
๑๓. นายบุญเพ็ง แก้วยอด	ป.ธ.๗	พิสูจน์อักษรต้นแบบ
๑๔. นายบรรจบ พุกพญา	ป.ธ.๗	ตรวจความเรียบร้อย และควบคุมการแก้ไขต้นแบบ
๑๕. นางศิริรัตน์ ด้วงสน	บ.ศ.๘	ตรวจเพลท
๑๖. นางชลอ วรรณจันทร์		จัดทำรูปเล่ม และดำเนินการจัดพิมพ์
๑๗. นายเฉลิมชัย ทองมี		ผู้ช่วยผู้ดำเนินการจัดพิมพ์

พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

บาลี - ไทย

ภาค ๖

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๒)

VISUDDHIMAGGA

Pāli - Thai

Part VI

(Pāli Part III Second Section)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

พุทธศักราช ๒๕๔๖

สารบาญ
พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย
ภาค ๖
(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๒)

เรื่อง **หน้า**

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับสยามรัฐ

ที่ใช้อ้างอิงในพระคัมภีร์ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คำย่อ	คำเต็ม	
วิ. มหาวิภงฺค.	วินยปิฏก	มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก	ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฏก	มหาวคฺค
วิ. จุ.	วินยปิฏก	จุลฺลวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฏก	ปริวาร
ที. สี.	ทีฆนิกาย	สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสก
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสก
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสก
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺค
สํ. ขนฺธ.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวารวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาต

คำย่อ	คำเต็ม	
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย	สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย	นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทคาถา
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺถุ
ขุ. เปต.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทส
ขุ. ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย	อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํส
ขุ. จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฏก

คำย่อ	คำเต็ม	
อภิ. สํ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฏก	ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฏก	ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฏก	กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฏก	ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฏก	ปฏฺฐาน

วิธีใช้ เช่น วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๔๑๓. หมายถึง คัมภีร์พระวินัยปิฎก ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑ หน้า ๔๑๓.

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับต่าง ๆ

คำย่อ	คำเต็ม	
สี.	สีหฬโปตฺถก	(ฉบับสิงหฬ)
ม.	มรมฺมโปตฺถก	(ฉบับพม่าเดิม)
ฉ.	ฉฏฺฐสงฺคีติโปตฺถก	(ฉบับสังคายนาครั้งที่ ๖)
รา.	รามญฺญโปตฺถก	(ฉบับมอญ)
โป.	โปราณโปตฺถก	(ฉบับใบลานเก่า)
อิ.	อิงฺคลิสโปตฺถก	(ฉบับอังกฤษ เดิมใช้ย่อว่า ยุ.)
ก.	กตฺถจิโปตฺถก	(คัมภีร์บางฉบับ)

TRANSLITERATION OF THE THAI ALPHABET
as used in this pāli text
of
THE BHŪMIBALO BHIKKHU FOUNDATION

VOWELS - 8

a   า ā   ิ i   ี ī   ุ u   ู ū   เ e   โ o

CONSONANTS - 33

ก ka	ข kha	ค ga	ฆ gha	ง ṅa
จ ca	ฉ cha	ช ja	ฌ jha	ญ ña
ฏ ṭa	ฐ ṭha	ฑ ḍa	ฒ ḍha	ณ ṇa
ต ta	ถ tha	ท da	ธ dha	น na
ป pa	ผ pha	พ ba	ภ bha	ม ma
ย ya	ร ra	ล la	ว va	
ส sa	ห ha	ฬ ḷa	ํ ṃ	

FIGURES

๑ 1   ๒ 2   ๓ 3   ๔ 4   ๕ 5   ๖ 6   ๗ 7   ๘ 8   ๙ 9   ๐ 0

COMBINATION

ก ka	กา kā	กิ ki	กี kī
กุ ku	กู kū	เก ke	โก ko

พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

บาลี - ไทย

ภาค ๖

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๒)

พระวิสุทธิมรรค

ภาค ๖

---

๑๘. ทิฏฺฐิวิสุทฺธินิทฺเทส

นามรูปปริคฺคหกถา

๖๖๒. อิทานิ ยา "อิเมสุ ภูมิภูเตสุ ธมฺเมสุ อุคฺคหปริปุจฺฉาวเสน ญาณปริจยํ กตฺวา 'สีลวิสุทฺธิ เจว จิตฺตวิสุทฺธิ จา'ติ เทฺว มูลภูตา วิสุทฺธิโย สมฺปาเทตพฺพา"ติ วุตฺตา. ตตฺถ สีลวิสุทฺธิ นาม สุปริสุทฺธํ ปาติโมกฺขสํวราทิ จตุพฺพิธํ สีลํ, ตญฺจ สีลนิทฺเทเส วิตฺถาริตเมว. จิตฺตวิสุทฺธิ นาม สอุปจารา อฏฺฐ สมาปตฺติโย, ตาปิ จิตฺตสีเสน วุตฺตสมาธินิทฺเทเส สพฺพากาเรน วิตฺถาริตา เอว. ตสฺมา ตา ตตฺถ วิตฺถาริตนเยเนว เวทิตพฺพา.

๑๘. ทิฐิวิสุทธินิเทศ

กถาว่าด้วยการกำหนดนามรูป

๖๖๒. บัดนี้ วิสุทธิทั้งหลายที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้อย่างนี้ว่า "พระโยคีพึงทำการสั่งสมความรู้โดยเกี่ยวกับอุคคหะ(การเรียน) และปริปุจฉา(การสอบถาม)ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นภูมิเหล่านี้ แล้วทำวิสุทธิอันเป็นมูล ๒ อย่าง คือสีลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิ ให้ถึงพร้อมเถิด" ดังนี้เป็นต้นใด. ในบรรดาวิสุทธิเหล่านั้น ชื่อว่า สีลวิสุทธิ ได้แก่ศีลบริสุทธิ์ดี ๔ อย่าง มีปาติโมกขสังวรศีลเป็นต้น, ก็ศีล ๔ อย่างนั้น ข้าพเจ้าได้ขยายให้พิสดารในศีลนิเทศแล้วเทียว. ชื่อว่า

จิตตวิสุทธิ ได้แก่สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจารสมาธิ, สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจารสมาธิแม้เหล่านั้น ข้าพเจ้าก็ได้ขยายให้พิสดาร โดยอาการทั้งปวงแล้วเหมือนกัน ในสมาธินิเทศ (คำแสดงไขสมาธิ) ที่ได้กล่าวไว้ด้วยคำว่า จิต เป็นสำคัญ. เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบจิตตวิสุทธินั้น ตามนัยที่ข้าพเจ้าได้ขยายให้พิสดารแล้ว ในสมาธินิเทศนั้นนั่นเทียว.

ยํ ปน วุตฺตํ "ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ญาณทสฺสนวิสุทฺธีติ อิมา ปญฺจ วิสุทฺธิโย สรีรนฺ"ติ, ตตฺถ นามรูปานํ ยาถาวทสฺสนํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ นาม.

ส่วนคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "(ปัญญานี้) มีวิสุทธิ ๕ อย่างเหล่านี้คือ ทิฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นเรือนร่าง" ดังนี้ใด, ในคำนั้น การเห็นนามรูปตามความเป็นจริง ชื่อว่า ทิฐิวิสุทธิ.

๖๖๓. ตํ สมฺปาเทตุกาเมน สมถยานิเกน ตาว ฐเปตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อวเสสรูปารูปาวจรชฺฌานานํ อญฺญตรโต วุฏฺฐาย วิตกฺกาทีนิ ฌานงฺคานิ ตํสมฺปยุตฺตา จ ธมฺมา ลกฺขณรสาทิวเสน

๖๖๓. ก่อนอื่น พระโยคาวจรผู้เป็นสมถยานิก ผู้ใคร่จะทำทิฐิวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม พึงออกจากรูปาวจรฌาน หรืออรูปาวจรฌานที่เหลือ ฌานใดฌานหนึ่ง ยกเว้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ แล้วกำหนดถือเอาองค์ฌาน

ปริคฺคเหตพฺพา. ปริคฺคเหตฺวา สพฺพมฺเปตํ อารมฺมณาภิมุขนมนโต นมนฏฺเฐน นามนฺติ ววฏฺฐเปตพฺพํ.

ทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น และธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับองค์ฌานเหล่านั้น ด้วยสามารถแห่งลักษณะและรสเป็นต้น. ครั้นกำหนดถือเอาได้แล้ว ก็พึงกำหนดแยกว่า ธรรมชาติแม้ทั้งหมดนี้เป็นนาม เพราะมีสภาวะน้อมไป โดยน้อมไปเฉพาะหน้าต่ออารมณ์.

ตโต ยถา นาม ปุริโส อนฺโตเคเห สปฺปํ ทิสฺวา ตํ อนุพนฺธมาโน ตสฺส อาสยํ ปสฺสติ, เอวเมว อยมฺปิ โยคาวจโร ตํ นามํ อุปปริกฺขนฺโต "อิทํ นามํ กึ นิสฺสาย ปวตฺตตี"ติ ปริเยสมาโน ตสฺส นิสฺสยํ หทยรูปํ ปสฺสติ. ตโต หทยรูปสฺส นิสฺสยภูตานิ ภูตนิสฺสิตานิ จ เสสุปาทายรูปานีติ รูปํ ปริคฺคณฺหติ.[1] โส สพฺพมฺเปตํ รุปฺปนโต รูปนฺติ ววฏฺฐเปติ. ตโต นมนลกฺขณํ นามํ, รุปฺปนลกฺขณํ รูปนฺติ สงฺเขปโต นามรูปํ ววฏฺฐเปติ.

ต่อจากนั้นไป พระโยคาวจรนี้ เมื่อสอบสวนนามนั้น แสวงหาอยู่ว่า "นามนี้อาศัยอะไร จึงเป็นไปได้" ดังนี้ ก็ย่อมเห็นหทัยรูปอันเป็นที่อาศัยแห่งนามนั้น เหมือนอย่างบุรุษพบงูภายในเรือนแล้ว เมื่อติดตามมันไปก็ย่อมพบที่อาศัยของมัน ฉะนั้น. ต่อจากนั้นไปก็กำหนดถือเอารูป คือภูตรูปอันเป็นที่อาศัยแห่งหทัยรูป และอุปาทายรูปที่เหลือทั้งหลายอันอาศัยภูตรูป. พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดแยกว่า ธรรมชาติทั้งหมดนี้เป็นรูป เพราะมีสภาวะที่ย่อยยับ. ต่อจากนั้นไป

[1] ฉ. ปริคฺคณฺหาติ.

ก็กำหนดแยกนามรูปโดยสังเขปว่า ธรรมชาติที่มีความน้อมไป เป็นลักษณะ เป็นนาม, ธรรมชาติที่มีความย่อยยับเป็นลักษณะ เป็นรูป ดังนี้.

๖๖๔. สุทฺธวิปสฺสนายานิโก ปน อยเมว วา สมถยานิโก จตุธาตุววฏฺฐาเน วุตฺตานํ เตสํ เตสํ ธาตุปริคฺคหมุขานํ อญฺญตรมุขวเสน สงฺเขปโต วา วิตฺถารโต วา จตสฺโส ธาตุโย ปริคฺคณฺหติ.[๑] อถสฺส ยาถาวสรสลกฺขณโต อาวิภูตาสุ ธาตูสุ กมฺมสมุฏฺฐานมฺหิ ตาว เกเส "จตสฺโส ธาตุโย วณฺโณ คนฺโธ รโส โอชา ชีวิตํ กายปฺปสาโท"ติ เอวํ กายทสกวเสน ทส รูปานิ, ตตฺเถว ภาวสฺส อตฺถิตาย ภาวทสกวเสน ทส, ตตฺเถว อาหารสมุฏฺฐานํ โอชฏฺฐมกํ อุตุสมุฏฺฐานํ จิตฺตสมุฏฺฐานนฺติ อปรานิปิ จตุวีสตีติ เอวํ จตุสมุฏฺฐาเนสุ

๖๖๔. ส่วนพระโยคาวจรผู้เป็นวิปัสสนายานิกล้วน หรือเป็นสมถยานิก นี้นี่แหละ ย่อมกำหนดธาตุ ๔ โดยสังเขป หรือโดยพิสดาร ด้วยสามารถแห่งวิธีกำหนดธาตุนั้น ๆ วิธีใดวิธีหนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในจตุธาตุววัฏฐาน. ต่อไปในบรรดาธาตุที่ปรากฏ โดยลักษณะพร้อมทั้งรสตามความเป็นจริงทั้งหลาย อันดับแรก ในผมซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ย่อมมีรูป ๑๐ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็นกายทสกะ (กลุ่มรูป ๑๐ อย่าง อันมีกายประสาทเป็นประธาน) อย่างนี้ คือ "ธาตุ ๔ วัณณะ คันธะ รสะ โอชา ชีวิต กายประสาท", ยังมีรูปอีก ๑๐ อย่าง

[๑] ฉ. ปริคฺคณฺหาติ.

จตุวีสติโกฏฺฐาเสสุ จตุจตฺตาฬีส จตุจตฺตาฬีส รูปานิ, เสโท อสฺสุ เขโฬ สิงฺฆาณิกาติ อิเมสุ ปน จตูสุ อุตุจิตฺตสมุฏฺฐาเนสุ ทฺวินฺนํ โอชฏฺฐมกานํ วเสน โสฬส โสฬส รูปานิ, อุทริยํ กรีสํ ปุพฺโพ มุตฺตนฺติ อิเมสุ จตูสุ อุตุสมุฏฺฐาเนสุ อุตุสมุฏฺฐานสฺเสว โอชฏฺฐมกสฺส วเสน อฏฺฐ อฏฺฐ รูปานิ ปากฏานิ โหนฺตีติ. เอส ตาว ทฺวตฺตึสากาเร นโย.

โดยเกี่ยวกับเป็นภาวทสกะ (กลุ่มรูป ๑๐ อย่าง อันมีภาวรูปเป็นประธาน) เพราะในผมนั้นนั่นแหละก็มีภาวรูป, ในผมนั้นนั่นแหละยังมีรูป ๒๔ อย่าง แม้อื่นอีก คือกลุ่มรูปที่มีโอชาเป็นที่ ๘ อันมีอาหารเป็นสมุฏฐาน กลุ่มรูปที่มีโอชาเป็นที่ ๘ อันมีอุตุเป็นสมุฏฐาน กลุ่มรูปที่มีโอชาเป็นที่ ๘ อันมีจิตเป็นสมุฏฐาน ดังนี้ (จึงรวมเป็นรูป ๔๔ อย่าง) ในโกฏฐาส ๒๔ (มีผมเป็นต้น)อันมีสมุฏฐาน ๔ ย่อมมีรูปโกฏฐาสละ ๔๔ อย่าง ตามประการดังกล่าวมานี้, ส่วนในบรรดาโกฏฐาสที่มีอุตุและจิตเป็นสมุฏฐาน ๔ โกฏฐาสเหล่านี้คือ เสโท(เหงื่อ) อสฺสุ(น้ำตา) เขโฬ(น้ำลาย) สิงฺฆาณิกา(น้ำมูก) ย่อมมีรูปโกฏฐาสละ ๑๖ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็นกลุ่มรูปที่มีโอชาเป็นที่ ๘ สองฝ่าย, ในโกฏฐาสที่มีอุตุ(อย่างเดียว)เป็นสมุฏฐาน ๔ โกฏฐาสเหล่านี้คืออุทริยํ(อาหารใหม่) กรีสํ(อาหารเก่า) ปุพฺโพ(หนอง) มุตฺตํ(น้ำมูตร) ย่อมมีรูปโกฏฐาสละ ๘ รูป โดยเกี่ยวกับเป็นกลุ่ม

รูป ที่มีโอชาเป็นที่ ๘ ซึ่งมีอุตุเป็นสมุฏฐาน อย่างเดียว ปรากฏแก่พระโยคาวจรนี้ ฉะนี้แล. นี้เป็นนัยในอาการ ๓๒ ก่อน.

เย ปน อิมสฺมึ ทฺวตฺตึสากาเร อาวิภูเต อปรา[1] ทส อาการา อาวิภวนฺติ. ตตฺถ อสิตาทิปริปาจเก ตาว กมฺมเช เตโชโกฏฺฐาสมฺหิ โอชฏฺฐมกญฺเจว ชีวิตญฺจาติ นว รูปานิ, ตถา จิตฺตเช อสฺสาสปสฺสาส-โกฏฺฐาสมฺหิ โอชฏฺฐมกญฺเจว สทฺโท จาติ นว, เสเสสุ จตุสมุฏฺฐาเนสุ อฏฺฐสุ ชีวิตนวกญฺเจว ตีณิ จ โอชฏฺฐมกานีติ เตตฺตึส เตตฺตึส รูปานิ ปากฏานิ โหนฺติ.

ก็เมื่ออาการ ๓๒ นี้ ปรากฏแล้ว อาการ ๑๐ เหล่าอื่นใดก็ย่อมปรากฏ. ในอาการ ๑๐ เหล่านั้น อันดับแรกในโกฏฐาส คือเตโชธาตุ อันเกิดจากกรรมที่ทำวัตถุมีของกินเป็นต้นให้ย่อย ย่อมมีรูป ๙ อย่างปรากฏ คือกลุ่มรูปที่มีโอชาเป็นที่ ๘ และชีวิต, อย่างนั้นเหมือนกัน ในโกฏฐาสคือลมอัสสาสะและลมปัสสาสะ ซึ่งเกิดจากจิต ย่อมมีรูป ๙ อย่างปรากฏ คือกลุ่มรูปที่มีโอชาเป็นที่ ๘ และสัททะ, ในโกฏฐาส ๘ อันมีสมุฏฐาน ๔ ที่เหลือ ย่อมมีรูปปรากฏโกฏฐาสละ ๓๓ อย่าง คือชีวิตนวกะ(กลุ่มรูป ๙ อย่าง อันมีชีวิตรูปเป็นประธาน) และกลุ่มรูปที่มีโอชาเป็นที่ ๘ สามกลุ่ม.

---

[1] ฉ. อปเร.

ตสฺเสวํ วิตฺถารโต ทฺวาจตฺตาฬีสาการวเสน อิเมสุ ภูตุปาทายรูเปสุ ปากเฏสุ ชาเตสุ วตฺถุทฺวารวเสน ปญฺจ จกฺขุทสกาทโย หทยวตฺถุทสกญฺจาติ อปรานิปิ สฏฺฐิรูปานิ ปากฏานิ โหนฺติ. โส สพฺพานิปิ ตานิ รุปฺปนลกฺขเณน เอกโต กตฺวา "เอตํ รูปนฺ"ติ ปสฺสติ.

เมื่อภูตรูป และอุปาทายรูปเหล่านี้ ปรากฏ คือเกิด โดยเกี่ยวกับอาการ ๔๒ โดยพิสดารอย่างนี้แล้ว รูป ๖๐ แม้อย่างอื่น คือทสกะ ๕ มีจักขุทสกะ(กลุ่มรูป ๑๐ อย่าง อันมีจักขุประสาทเป็นประธาน)เป็นต้น และหทยวัตถุทสกะ(กลุ่มรูป ๑๐ อย่าง อันมีหทยวัตถุเป็นประธาน) ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้น โดยเกี่ยวกับเป็นวัตถุและทวาร. พระโยคาวจรนั้น กระทำรูปเหล่านั้นแม้ทุกรูปให้เป็นอย่างเดียวกัน โดยลักษณะที่ย่อยยับ แล้วย่อมเห็นว่า "นี้ รูป" ดังนี้.

ตสฺเสว[๑] ปริคฺคหิตรูปสฺส ทฺวารวเสน อรูปธมฺมา ปากฏา โหนฺติ. เสยฺยถีทํ : เทฺว ปญฺจ วิญฺญาณานิ, ติสฺโส มโนธาตุโย, อฏฺฐสฏฺฐิ มโนวิญฺญาณธาตุโยติ เอกาสีติ โลกิยจิตฺตานิ, อวิเสเสน จ เตหิ จิตฺเตหิ สหชาตา[๒] ผสฺโส เวทนา สญฺญา เจตนา

นามธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นอันปรากฏโดยเกี่ยวกับทวาร แก่พระโยคาวจรผู้ได้กำหนดรูปอย่างนี้แล้วนั้น. นามธรรมเหล่านี้มีอะไรบ้าง : ได้แก่โลกิยจิต ๘๑ คือ วิญญาณ ๕ สองฝ่าย (๑๐), มโนธาตุ ๓, มโนวิญญาณธาตุ ๖๘, และเจตสิกธรรม ๗

---

๑ ฉ. ตสฺเสวํ.
๒ ฉ. สหชาโต.

ชีวิตํ จิตฺตฏฺฐิติ มนสิกาโรติ อิเม สตฺต[๑] เจตสิกาติ. โลกุตฺตรจิตฺตานิ ปน เนว สุทฺธวิปสฺสกสฺส, น สมถยานิกสฺส ปริคฺคหํ คจฺฉนฺติ อนธิคตตฺตาติ. โส สพฺเพปิ เต อรูปธมฺเม นมนลกฺขเณน เอกโต กตฺวาว "เอตํ นามนฺ"ติ ปสฺสติ. เอวเมโก จตุธาตุววฏฺฐานมุเขน วิตฺถารโต นามรูปํ ววฏฺฐเปติ.

เหล่านี้ ที่เกิดร่วมกับจิตเหล่านั้นโดยไม่แปลกกัน คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา ชีวิต จิตตัฏฐิติ(เอกัคตา) มนสิการ ฉะนี้แล. ส่วนโลกุตรจิตทั้งหลาย ย่อมไม่ถึงการกำหนดสำหรับพระโยคาวจร ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน, ย่อมไม่ถึงการกำหนดสำหรับพระโยคาวจรผู้เป็นสมถยานิกะ เพราะเธอยังไม่บรรลุแล. พระโยคาวจรนั้น กระทำนามธรรมเหล่านั้น แม้ทุกอย่างให้เป็นอย่างเดียวกันโดยลักษณะที่น้อมไป แล้วย่อมเห็นว่า "นี้ นาม" ดังนี้. พระโยคาวจรรูปหนึ่งย่อมกำหนดแยกนามรูปโดยพิสดาร โดยจตุธาตุววัฏฐานเป็นช่องทาง ตามประการดังกล่าวมานี้.

๖๖๕. อปโร อฏฺฐารสธาตุวเสน. กถํ ? อิธ ภิกฺขุ อตฺถิ อิมสฺมึ อตฺตภาเว จกฺขุธาตุ ฯเปฯ มโนวิญฺญาณธาตูติ ธาตุโย

๖๖๕. พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง ย่อมกำหนดแยกนามรูป โดยเกี่ยวกับธาตุ ๑๘. คืออย่างไร ? คือภิกษุในพระศาสนานี้ นึกถึง

---

[๑] ฉ. สตฺต สตฺต.

อาวชฺชิตฺวา ยํ โลโก เสตกณฺหอติกณฺหมณฺฑล-จิตฺตํ[๑] อายตวิตฺถตํ อกฺขิกูปเก นฺหารุสุตฺตเกน อาพนฺธํ[๒] มํสปิณฺฑํ "จกฺขู"ติ สญฺชานาติ, ตํ อคฺคเหตฺวา ขนฺธนิทฺเทเส อุปาทายรูเปสุ วุตฺตปฺปการํ จกฺขุปฺปสาทํ "จกฺขุธาตู"ติ ววฏฺเปติ.

ธาตุทั้งหลาย ว่า ในอัตภาพนี้มีจักขุธาตุ ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุดังนี้แล้ว ไม่ถือเอาก้อนเนื้อที่วิจิตรด้วยดวงตาขาว ดำ และดำสนิท ซึ่งมีสัณฐานยาวรี อันสายเส้นเอ็นผูกติดไว้ในเบ้าตา ที่ชาวโลกสำคัญกันอยู่ว่า "เป็นตา" ย่อมกำหนดแยกเอาจักขุประสาท ซึ่งมีประการอันได้กล่าวแล้ว ในอุปาทายรูปทั้งหลาย ในขันธนิเทศ ว่า "เป็นจักขุธาตุ".

ยานิ ปนสฺส นิสฺสยภูตา จตสฺโส ธาตุโย ปริวารกานิ จตฺตาริ วณฺณคนฺธรส-โอชารูปานิ อนุปาลกํ ชีวิตินฺทฺริยนฺติ นว สหชาตรูปานิ, ตตฺเถว ฐิตานิ กายทสก-ภาวทสกวเสน วีสติ กมฺมชรูปานิ, อาหารสมุฏฺฐานาทีนํ ติณฺณํ โอชฏฺฐมกานํ วเสน จตุวีสติ อนุปาทินฺนรูปานีติ เอวํ เสสานิ เตปญฺญาส รูปานิ โหนฺติ, น ตานิ[๓]

ส่วนรูป ๕๓ อย่างที่เหลือ มีอย่างนี้คือ รูปที่เกิดร่วมกัน ๙ อย่าง คือธาตุ ๔ อันเป็นที่อาศัยแห่งจักขุประสาทนี้ รูป ๔ อย่างคือ สี กลิ่น รส โอชา อันเป็นบริวาร ชีวิตินทรีย์ซึ่งตามรักษา, กัมมชรูป ๒๐ โดยเกี่ยวกับเป็นกายทสกะ (กลุ่มรูป ๑๐ อย่าง อันมีกายประสาทเป็นประธาน) และภาวทสกะ (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างอันมีภาวรูปเป็นประธาน)

---

๑ ฉ. เสตกณฺหมณฺฑลวิจิตฺตํ.
๒ ฉ. อาพทฺธํ.
๓ ฉ. น ตานิ จ.

"จกฺขุธาตู"ติ ววฏฺเปติ. เอส นโย โสตธาตุอาทีสุปิ. กายธาตุยํ ปน อวเสสานิ เตจตฺตาฬีส รูปานิ โหนฺติ. เกจิ ปน อุตุจิตฺตสมุฏฺานานิ สทฺเทน สห นว นว กตฺวา ปญฺจจตฺตาฬีสาติ วทนฺติ.

อันตั้งอยู่ที่จักขุนั้นนั่นแหละ, อนุปาทินนรูป ๒๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็นกลุ่มรูปที่มีโอชาเป็นที่ ๘ สามกลุ่ม ซึ่งมีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้น ดังนี้ ใด, ย่อมไม่กำหนดแยกรูป ๕๓ อย่างเหล่านั้นว่า "เป็นจักขุธาตุ". แม้ในโสตธาตุเป็นต้นก็มีนัยนี้. แต่ในกายธาตุมีรูปเหลือ ๔๓ อย่าง. แต่อาจารย์บางท่านกล่าวว่ามีรูปเหลือ ๔๕ อย่าง โดยกระทำรูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานและที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ให้เป็นกลุ่มละ ๙ รูป พร้อมกับสัททรูป(เสียง).

อิติ อิเม ปญฺจ ปสาทา เตสญฺจ วิสยา รูปสทฺทคนฺธรสโผฏฺพฺพา ปญฺจาติ ทส รูปานิ ทส ธาตุโย โหนฺติ. อวเสสรูปานิ ธมฺมธาตุเยว โหนฺติ. จกฺขุํ ปน นิสฺสาย รูปํ อารพฺภ ปวตฺตํ จิตฺตํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุ นามาติ เอวํ เทฺวปญฺจวิญฺญาณานิ ปญฺจวิญฺญาณธาตุโย โหนฺติ. ตีณิ มโนธาตุจิตฺตานิ เอกา มโนธาตุ, อฏฺสฏฺิ มโนวิญฺญาณธาตุจิตฺตานิ มโนวิญฺญาณธาตูติ สพฺพานิปิ เอกาสีติ โลกิยจิตฺตานิ สตฺต วิญฺญาณธาตุโย.

รูป ๑๐ อย่างคือประสาท ๕ เหล่านี้ และรูป ๕ อย่างคือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเป็นอารมณ์แห่งประสาทเหล่านั้น เป็นธาตุ ๑๐ อย่าง. รูปที่เหลือเป็นธัมมธาตุอย่างเดียว. ส่วนวิญญาณ ๕ สองฝ่าย อย่างนี้คือ จิตที่อาศัยจักขุประสาทปรารภรูป(มีรูปเป็นอารมณ์)เป็นไป ชื่อว่าจักขุวิญญาณธาตุ ดังนี้เป็นต้น เป็นวิญญาณธาตุ ๕. จิตคือมโนธาตุ ๓ เป็นมโนธาตุ ๑, จิตคือมโนวิญญาณธาตุ ๖๘ เป็นมโนวิญญาณ-

ตํสมฺปยุตฺตา ผสฺสาทโย ธมฺมธาตูติ. เอวเมตฺถ อฏฺเฐกาทส ธาตุโย รูปํ, อฑฺฒฏฺฐมา ธาตุโย นามนฺติ เอวเมโก อฏฺฐารสธาตุวเสน นามรูปํ ววฏฺเปติ.

ธาตุ ๑, โลกิยจิตแม้ทั้งหมด ๘๑ เป็นวิญญาณธาตุ ๗ ตามประการดังกล่าวมานี้. ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น อันสัมปยุตกับโลกิยจิตเหล่านั้น เป็นธรรมธาตุฉะนี้แล. พระโยคาวจรบางท่าน ย่อมกำหนดแยกนามรูปโดยเกี่ยวกับเป็นธาตุ ๑๘ อย่างนี้คือ ในบรรดาธาตุ ๑๘ เหล่านี้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ธาตุ ๑๐ ครึ่งเป็นรูป ธาตุ ๗ ครึ่งเป็นนาม ดังนี้.

๖๖๖. อปโร ทฺวาทสายตนวเสน. กถํ ? จกฺขุธาตุยํ วุตฺตนเยเนว ฐเปตฺวา เตปญฺญาส รูปานิ จกฺขุปฺปสาทมตฺตํ "จกฺขายตนนฺ"ติ ววฏฺเปติ. ตตฺถ วุตฺตนเยเนว จ โสตฆานชิวฺหากายธาตุโย "โสตฆานชิวฺหากายายตนานี"ติ, เตสํ วิสยภูเต ปญฺจ ธมฺเม "รูปสทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพายตนานี"ติ, โลกิยสตฺตวิญฺญาณธาตุโย "มนายตนนฺ"ติ, ตํสมฺปยุตฺเต[๑]

๖๖๖. พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่งย่อมกำหนดแยกนามรูป <u>โดยเกี่ยวกับเป็นอายตนะ ๑๒</u>. คืออย่างไร ? คือย่อมกำหนดแยกเฉพาะจักขุประสาท ยกเว้นรูป ๕๓ ว่า "เป็นจักขายตนะ" ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในจักขุธาตุ. และย่อมกำหนดโสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ ว่า "เป็นโสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ" ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ใน(การกำหนด)จักขุธาตุนั้น

[๑] ฉ. ตํสมฺปยุตฺตา.

คุณชำนาญ ไกรทองสุข
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ผสฺสาทโย เสสรูปญฺจ "ธมฺมายตนนฺ"ติ. เอวเมตฺถ อฑฺเฒกาทส อายตนานิ รูปํ, ทิยฑฺฒอายตนานิ นามนฺติ, เอวเมโก ทฺวาทสายตนวเสน นามรูปํ ววฏฺเปติ.

นั่นเทียว, ย่อมกำหนดธรรม ๕ อย่างอันเป็นวิสัย(อารมณ์)แห่งจักขายตนะเป็นต้นเหล่านั้นว่า "เป็นรูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ", ย่อมกำหนดโลกิยวิญญาณธาตุ ๗ ว่า "เป็นมนายตนะ", ย่อมกำหนดธรรมทั้งหลาย มีผัสสะเป็นต้นอันสัมปยุตกับวิญญาณธาตุ ๗ เหล่านั้น และรูปที่เหลือว่า "เป็นธัมมายตนะ". ในบรรดาอายตนะเหล่านี้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ย่อมกำหนดอายตนะ ๑๐ ครึ่งว่า เป็นรูป, อายตนะหนึ่งครึ่งว่า เป็นนาม. พระ-โยคาวจรผู้หนึ่งย่อมกำหนดแยกนามรูป โดยเกี่ยวกับเป็นอายตนะ ๑๒ ตามประการดังกล่าวมานี้.

๖๖๗. อปโร ตโต สงฺขิตฺตตรํ ขนฺธวเสน ววฏฺเปติ. กถํ ? อิธ ภิกฺขุ อิมสฺมึ สรีเร จตุสมุฏฺานา จตสฺโส ธาตุโย, ตนฺนิสฺสิโต วณฺโณ, คนฺโธ, รโส, โอชา, จกฺขุปฺปสาทาทโย ปญฺจ ปสาทา, วตฺถุรูปํ,

๖๖๗. พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง ย่อมกำหนดแยกนามรูปย่อยิ่งกว่านั้น โดยเกี่ยวกับเป็นขันธ์. คืออย่างไร ? คือว่าภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมกำหนดว่าในสรีระนี้มีรูป ๑๗ อย่างเหล่านี้คือ ธาตุ ๔ อันมีสมุฏฐาน ๔,

ภาโว, ชีวิตินฺทฺริยํ, ทฺวิสมุฏฺฐาโน สทฺโทติ อิมานิ สตฺตรส รูปานิ สมฺมสนุปคานิ นิปฺผนฺนานิ รูปรูปานิ. กายวิญฺญตฺติ, วจีวิญฺญตฺติ, อากาสธาตุ, รูปสฺส ลหุตา, มุทุตา, กมฺมญฺญตา, อุปจโย, สนฺตติ, ชรตา, อนิจฺจตาติ อิมานิ ปน ทส รูปานิ น สมฺมสนุปคานิ, อาการวิการอนฺตรปริจฺเฉทมตฺตกานิ, น นิปฺผนฺนรูปานิ, น รูปรูปานิ. อปิจ โข รูปานํ อาการวิการอนฺตรปริจฺเฉทมตฺตโต รูปนฺติ สงฺขํ คตานิ. อิติ สพฺพานิเปตานิ สตฺตวีสติ รูปานิ รูปกฺขนฺโธ, เอกาสีติยา โลกิยจิตฺเตหิ สทฺธึ อุปฺปนฺนา เวทนา เวทนากฺขนฺโธ, ตํสมฺปยุตฺตา สญฺญา สญฺญากฺขนฺโธ, สงฺขารา สงฺขารกฺขนฺโธ, วิญฺญาณํ วิญฺญาณกฺขนฺโธติ. อิติ รูปกฺขนฺโธ รูปํ, จตฺตาโร อรูปิโน ขนฺธา นามนฺติ เอวเมโก ปญฺจกฺขนฺธวเสน นามรูปํ ววตฺถเปติ.

สี, กลิ่น, รส, โอชา ที่อาศัยธาตุ ๔ นั้น, ประสาท ๕ มีจักขุประสาทเป็นต้น, วัตถุรูป, ภาวะ, ชีวิตินทรีย์, เสียงซึ่งมีสมุฏฐาน ๒ ดังนี้ เป็นรูปที่ควรแก่การพิจารณา เป็นรูปสำเร็จ เป็นรูปรูป. ส่วนรูป ๑๐ อย่างเหล่านี้คือ กายวิญญัติ, วจีวิญญัติ, อากาสธาตุ, ลหุตารูป, มุทุตารูป, กัมมัญญตารูป, อุปจยรูป, สันตติรูป, ชรตารูป, อนิจจตารูป ดังนี้ เป็นรูปไม่ควรแก่การพิจารณา, เป็นเพียงอาการ วิการ และการตัดตอนคือเครื่องคั่นเท่านั้น, ไม่ใช่รูปสำเร็จ, ไม่ใช่รูปรูป. แต่ว่าถึงความนับว่าเป็นรูป ก็โดยสักว่าเป็นอาการ วิการ และการตัดตอนคือเครื่องคั่นเท่านั้น. รูป ๒๗ อย่าง แม้ทั้งหมดเหล่านี้ ตามประการดังกล่าวมานี้เป็นรูปขันธ์, เวทนาที่เกิดขึ้นพร้อมกับโลกิยจิต ๘๑ เป็นเวทนาขันธ์, สัญญาที่สัมปยุตกับเวทนานั้น เป็นสัญญาขันธ์, สังขารทั้งหลาย เป็นสังขารขันธ์, วิญญาณเป็นวิญญาณขันธ์ ดังนี้. พระโยคาวจรรูปหนึ่ง

ย่อมกำหนดแยกนามรูป โดยเกี่ยวกับเป็นขันธ์ ๕ อย่างนี้ ว่า รูปขันธ์ตามประการดังกล่าวมานี้ เป็นรูป, นามขันธ์ ๔ เป็นนาม.

๖๖๘. อปโร "ยงฺกิญฺจิ รูปํ สพฺพํ รูปํ[๑] จตฺตาริ จ มหาภูตานิ จตุนฺนญฺจ มหาภูตานํ อุปาทายรูปนฺ"ติ[๒] เอวํ สงฺขิตฺเตเนว อิมสฺมึ อตฺตภาเว รูปํ ปริคฺคเหตฺวา ตถา มนายตนญฺเจว ธมฺมายตเนกเทสญฺจ นามนฺติ ปริคฺคเหตฺวา "อิติ อิทญฺจ นามํ อิทญฺจ รูปํ, อิทํ วุจฺจติ นามรูปนฺ"ติ สงฺเขปโต นามรูปํ ววฏฺฐเปติ.

๖๖๘. พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง กำหนดถือเอารูปในอัตภาพนี้โดยย่อนั่นแหละ อย่างนี้ว่า "รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง คือมหาภูตรูป ๔ และรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ ทั้งหมดเป็นรูป" เช่นเดียวกัน กำหนดถือเอามนายตนะ และส่วนหนึ่งแห่งธัมมายตนะว่า เป็นนาม แล้วย่อมกำหนดแยกนามรูปโดยสังเขปว่า "นามนี้ด้วย รูปนี้ด้วย ตามประการดังกล่าวมานี้, นี้เรียกว่านามรูป" ดังนี้.

๖๖๙. สเจ ปนสฺส เตน เตน มุเขน รูปํ ปริคฺคเหตฺวา อรูปํ ปริคฺคณฺหโต สุขุมตฺตา อรูปํ น อุปฏฺฐาติ, เตน ธุรนิกฺเขปํ อกตฺวา รูปเมว ปุนปฺปุนํ

๖๖๙. แต่ถ้าหากว่า เมื่อพระโยคาวจรนี้กำหนดถือเอารูปโดยมุขนั้น ๆ แล้ว จะกำหนดถือเอานาม นามไม่ปรากฏเพราะเป็นธรรมชาติละเอียด, อันเธออย่าได้ทอดทิ้ง

---

[๑] สี. สพฺพนฺตํ, ม. สพฺพํ.

[๒] อภิธมฺมตฺถสงฺคห. ๓๗, ม. มู. ๑๒/๔๑๑, องฺ. เอกาทสก. ๒๔/๓๘๑.

สมฺมสิตพฺพํ มนสิกาตพฺพํ ปริคฺคเหตพฺพํ ววฏฺฐเปตพฺพํ. ยถา ยถา หิสฺส รูปํ สุวิกฺขาลิตํ โหติ นิชฺชฏํ สุปริสุทฺธํ, ตถา ตถา ตทารมฺมณา อรูปธมฺมา สยเมว ปากฏา โหนฺติ.

ธุระ พึงพิจารณา พึงมนสิการ พึงกำหนดถือเอา พึงกำหนดแยกรูปนั้นแหละไปเรื่อยๆ. ด้วยว่า รูป เป็นอันสะอาดดี ไม่ยุ่งเหยิง บริสุทธิ์ดีแก่พระโยคาวจรนี้ได้ โดยประการใด ๆ, นามธรรมทั้งหลายซึ่งมีรูปนั้นเป็นอารมณ์ก็จะเป็นอันปรากฏเองทีเดียว โดยประการนั้น ๆ.

ยถา หิ จกฺขุมโต ปุริสสฺส อปริสุทฺเธ อาทาเส มุขนิมิตฺตํ โอโลเกนฺตสฺส นิมิตฺตํ น ปญฺญายติ, โส "นิมิตฺตํ น ปญฺญายตี"ติ น อาทาสํ ฉฑฺเฑติ, อถโข นํ ปุนปฺปุนํ ปริมชฺชติ. ตสฺส วิสุทฺเธ[1] อาทาเส นิมิตฺตํ สยเมว ปากฏํ โหติ. ยถา จ เตลตฺถิโก ติลปิฏฺฐํ โทณิยํ อากิริตฺวา[2] อุทเกน ปริปฺโผสิตฺวา เอกวารํ เทฺววารํ ปีฬนมตฺเตน เตเล อนิกฺขมนฺเต น ติลปิฏฺฐํ ฉฑฺเฑติ, อถโข นํ ปุนปฺปุนํ อุโณฺหทเกน ปริปฺโผสิตฺวา

เหมือนอย่างว่า เมื่อบุรุษผู้มีนัยน์ตาดี แลดูเงาหน้าในกระจกอันไม่สะอาด เงาย่อมไม่ปรากฏ, เขา ย่อมไม่ทิ้งขว้างกระจก ด้วยคิดว่า "เงาไม่ปรากฏ", แต่ว่าจะเช็ดถูกระจกนั้นไปซ้ำ ๆ ซาก ๆ. เมื่อกระจกสะอาดแล้ว เงาของเขาก็จะปรากฏเองทีเดียว ฉันใด. (และ) เหมือนอย่างว่า คนผู้ต้องการน้ำมันงา เกลี่ยแป้งงาลงในรางแล้วใช้น้ำพรม เมื่อน้ำมันงายังไม่เยิ้มออกมา โดยเพียงแต่กดบีบ ครั้งสองครั้ง

---

[1] ฉ. ปริสุทฺเธ.

[2] ฉ. อาคิริตฺวา.

มทฺทิตฺวา ปีเฬติ. ตสฺเสวํ กโรโต วิปฺปสนฺนมฺปิ[1] ติลเตลํ นิกฺขมติ. ยถา วา ปน อุทกํ ปสาเทตุกาโม กตกฏฺฐึ คเหตฺวา อนฺโตฆเฏ หตฺถํ โอตาเรตฺวา เอกเทฺววาเร ฆํสนมตฺเตน อุทเก อวิปฺปสีทนฺเต น กตกฏฺฐึ ฉฑฺเฑติ, อถโข นํ ปุนปฺปุนํ ฆํสติ. ตสฺเสวํ กโรนฺตสฺส กลลกทฺทมํ สนฺนิสีทติ. อุทกํ อจฺฉํ โหติ วิปฺปสนฺนํ, เอวเมว เตน ภิกฺขุนา ธุรนิกฺเขปํ อกตฺวา รูปเมว ปุนปฺปุนํ สมฺมสิตพฺพํ มนสิกาตพฺพํ ปริคฺคเหตพฺพํ ววตฺถเปตพฺพํ.

เขาจะไม่ทิ้งแป้งงาเสีย, แต่ทว่าจะใช้น้ำร้อนพรม ขยำบีบแป้งงานั้นไปเรื่อย ๆ. เมื่อเขาทำไปอย่างนี้ น้ำมันงาใสแจ๋วก็จะเยิ้มออกมาฉันใด. อีกอย่างหนึ่ง เหมือน-อย่างว่า คนผู้ต้องการจะทำน้ำให้ใส หยิบเม็ดตุมกา หย่อนมือลงไปในหม้อน้ำ เมื่อน้ำยังไม่ใสแจ๋ว โดยเพียงแต่ถู(เม็ดตุมกาเข้ากับผิวหม้อด้านใน) ครั้งสองครั้ง เขาก็จะไม่ทิ้งเม็ดตุมกาเสีย, แต่ทว่าจะถูเม็ดตุมกานั้นไปเรื่อย ๆ. เมื่อเขาทำไปอย่างนี้ ขุ่นตะกอนจะสงบนิ่งไป. น้ำก็ย่อมเป็นน้ำสะอาด ใสแจ๋ว ฉันใด, ภิกษุนั้นก็อย่าทอดทิ้งธุระ พึงพิจารณา พึงมนสิการ พึงกำหนดถือเอา พึงกำหนดแยกรูปนั่นแหละไปเรื่อย ๆ ฉันนั้นเหมือนกัน.

ยถา ยถา หิสฺส รูปํ สุวิกฺขาลิตํ โหติ นิชฺชฏํ สุปริสุทฺธํ, ตถา ตถา ตทุปฺปจฺจนีกา

จริงอยู่ รูปจะเป็นอันสะอาดดี ไม่ยุ่งเหยิง บริสุทธิ์ดี แก่พระโยคาวจรนี้ โดย

[1] ฉ. วิปฺปสนฺนํ.

กิเลสา[๑] สนฺนิสีทนฺติ, กทฺทมุปริ อุทกํ วิย จิตฺตํ ปสนฺนํ โหติ. ตทารมฺมณา อรูปธมฺมา สยเมว ปากฏา โหนฺติ. เอวํ อญฺญาหิปิ อุจฺฉุโจรโคณทธิมจฺฉาทีหิ อุปมาหิ อยมตฺโถ ปกาเสตพฺโพ.

ประการใด ๆ กิเลสทั้งหลาย ซึ่งเป็นข้าศึกของญาณนั้น ก็จะสงบนิ่งไป, จิตก็จะเป็นอันผ่องใส เหมือนน้ำเหนือขุ่นตะกอนโดยประการนั้น ๆ. นามธรรมทั้งหลายซึ่งมีรูปนั้นเป็นอารมณ์ ก็ย่อมปรากฏเองทีเดียว. บัณฑิตพึงประกาศความข้อนี้ แม้โดยอุปมาอื่น ๆ ทั้งหลายมีอ้อย โจร โค นมเปรี้ยว ปลา เป็นต้น.

อรูปธมฺมานํ อุปฏฺฐานาการกถา

๖๗๐. เอวํ สุวิสุทฺธรูปปริคฺคหสฺส ปนสฺส อรูปธมฺมา ตีหิ อากาเรหิ อุปฏฺฐหนฺติ ผสฺสวเสน วา เวทนาวเสน วา วิญฺญาณวเสน วา. กถํ ? เอกสฺส ตาว "ปฐวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา"ติอาทินา นเยน ธาตุโย ปริคฺคณฺหนฺตสฺส ปฐมาภินิปาโต

กถาว่าด้วยอาการปรากฏแห่งอรูปธรรม

๖๗๐. ก็สำหรับพระโยคาวจรผู้กำหนดถือเอารูปบริสุทธิ์ดีแล้วอย่างนี้ นี้ นามธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏโดยอาการ ๓ คือ โดยเนื่องกับผัสสะอย่างหนึ่ง โดยเนื่องกับเวทนาอย่างหนึ่ง โดยเนื่องกับวิญญาณอย่างหนึ่ง. คืออย่างไร ? คือว่า ก่อนอื่น เมื่อพระ–

[๑] ฉ. ตปฺปจฺจนีกกิเลสา.

ผสฺโส, ตํสมฺปยุตฺตา เวทนา เวทนากฺขนฺโธ, สญฺญา สญฺญากฺขนฺโธ, สหฺธึ ผสฺเสน เจตนา สงฺขารกฺขนฺโธ, จิตฺตํ วิญฺญาณกฺขนฺโธติ อุปฏฺฐาติ. ตถา "เกเส ปฐวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา ฯเปฯ อสฺสาสปสฺสาเส ปฐวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา"ติ ปฐมาภินิปาโต ผสฺโส, ตํสมฺปยุตฺตา เวทนา เวทนากฺขนฺโธ ฯเปฯ จิตฺตํ วิญฺญาณกฺขนฺโธติ อุปฏฺฐาติ. เอวํ อรูปธมฺมา ผสฺสวเสน อุปฏฺฐหนฺติ.

โยคาวจรรูปหนึ่ง กำหนดถือเอาธาตุทั้งหลายโดยนัยว่า "ปฐวีธาตุ ได้แก่ธรรมชาติที่มีความแข็งกระด้างเป็นลักษณะ" ดังนี้ เป็นต้นอยู่ ผัสสะซึ่งเป็นสภาวะที่บ่ายหน้าตกไปในอารมณ์ทีแรก ย่อมปรากฏ, เวทนาอันสัมปยุตกับผัสสะนั้น ย่อมปรากฏว่าเป็นเวทนาขันธ์, สัญญาย่อมปรากฏว่าเป็นสัญญาขันธ์, เจตนาพร้อมทั้งผัสสะ ย่อมปรากฏว่าเป็นสังขาร-ขันธ์, จิตย่อมปรากฏว่าเป็นวิญญาณขันธ์. อย่างนั้นเหมือนกัน เมื่อกำหนดถือเอาธาตุทั้งหลายโดยนัยว่า "ในเส้นผม ปฐวีธาตุ ได้แก่ ธรรมชาติที่มีความแข็งกระด้างเป็นลักษณะ ฯลฯ ในลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ปฐวีธาตุได้แก่ธรรมชาติที่มีความแข็ง-กระด้างเป็นลักษณะ" ดังนี้อยู่ ผัสสะซึ่งเป็นสภาวะที่บ่ายหน้าตกไปในอารมณ์ทีแรก ย่อมปรากฏ, เวทนาอันสัมปยุตกับผัสสะนั้น ย่อมปรากฏว่าเป็นเวทนาขันธ์, ฯลฯ จิต ย่อมปรากฏว่าเป็นวิญญาณขันธ์. นามธรรม

ทั้งหลายย่อมปรากฏโดยเนื่องกับผัสสะ ตามประการดังกล่าวมานี้.

เอกสฺส "ปฐวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา"ติ ตสฺส รสานุภวนกเวทนา[๑] เวทนากฺขนฺโธ, ตํสมฺปยุตฺตา สญฺญา สญฺญากฺขนฺโธ, ตํสมฺปยุตฺโต ผสฺโส จ เจตนา สงฺขารกฺขนฺโธ, ตํสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ วิญฺญาณกฺขนฺโธติ อุปฏฺฐาติ. ตถา "เกเส ปฐวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา ฯเปฯ อสฺสาสปสฺสาเส ปฐวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา"ติ ตสฺส รสานุภวนก-เวทนา[๑] เวทนากฺขนฺโธ ฯเปฯ ตํสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ วิญฺญาณกฺขนฺโธติ อุปฏฺฐาติ. เอวํ เวทนาวเสน อรูปธมฺมา อุปฏฺฐหนฺติ.

เมื่อพระโยคาวจรผู้หนึ่ง กำหนดถือเอาธาตุทั้งหลาย โดยนัยว่า "ปฐวีธาตุ ได้แก่ธรรมชาติที่มีความแข็งกระด้าง" ดังนี้เป็นต้นอยู่ เวทนาที่เสวยรสของสภาวะนั้น ย่อมปรากฏว่าเป็นเวทนาขันธ์, สัญญาอันสัมปยุตกับเวทนานั้น ย่อมปรากฏว่าเป็นสัญญาขันธ์, ผัสสะและเจตนาอันสัมปยุตกับเวทนานั้น ย่อมปรากฏว่าเป็นสังขารขันธ์, จิตอันสัมปยุตกับเวทนานั้น ย่อมปรากฏว่าเป็นวิญญาณขันธ์. อย่างนั้นเหมือนกัน เมื่อกำหนดถือเอาธาตุทั้งหลายโดยนัยว่า "ในเส้นผม ปฐวีธาตุ ได้แก่ ธรรมชาติที่มีความแข็งกระด้างเป็นลักษณะ ฯลฯ ในลมหายใจเข้าและลม-หายใจออก ปฐวีธาตุ ได้แก่ธรรมชาติที่มีความแข็งกระด้างเป็นลักษณะ" ดังนี้อยู่

---

[๑] ฉ. ตทารมฺมณรสานุ...

เวทนาที่เสวยรสของสภาวะนั้น ย่อมปรากฏว่าเป็นเวทนาขันธ์ ฯลฯ จิตอันสัมปยุตกับเวทนานั้น ย่อมปรากฏว่าเป็นวิญญาณขันธ์. นามธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏโดยเนื่องกับเวทนา ตามประการดังกล่าวมานี้.

อปรสฺส "ปจวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา"ติ อารมฺมณปฏิวิชานนํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณกฺขนฺโธ, ตํสมฺปยุตฺตา เวทนา เวทนากฺขนฺโธ, สญฺญา สญฺญากฺขนฺโธ, ผสฺโส จ เจตนา จ สงฺขารกฺขนฺโธติ อุปฏฺฐาติ. ตถา "เกเส ปจวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา[๑] ฯเปฯ อสฺสาสปสฺสาเส ปจวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา"ติ อารมฺมณปฏิวิชานนํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณกฺขนฺโธ, ตํสมฺปยุตฺตา เวทนา เวทนากฺขนฺโธ, สญฺญา สญฺญากฺขนฺโธ, ผสฺโส จ เจตนา จ สงฺขารกฺขนฺโธติ อุปฏฺฐาติ. เอวํ วิญฺญาณวเสน อรูปธมฺมา อุปฏฺฐหนฺติ.

เมื่อพระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง กำหนดถือเอาธาตุทั้งหลาย โดยนัยว่า "ปฐวีธาตุได้แก่ ธรรมชาติที่มีความแข็งกระด้างเป็นลักษณะ" ดังนี้ เป็นต้นอยู่ วิญญาณที่มีการรู้เฉพาะอารมณ์ ย่อมปรากฏว่าเป็นวิญญาณขันธ์, เวทนาอันสัมปยุตกับวิญญาณนั้น ย่อมปรากฏว่าเป็นเวทนาขันธ์, สัญญาย่อมปรากฏว่าเป็นสัญญาขันธ์, ผัสสะและเจตนาย่อมปรากฏว่าเป็นสังขารขันธ์. อย่างนั้นเหมือนกัน เมื่อกำหนดถือเอาธาตุทั้งหลายโดยนัยว่า "ในเส้นผม ปฐวีธาตุได้แก่ธรรมชาติที่มีความแข็งกระด้าง เป็นลักษณะ ฯลฯ ในลมหายใจเข้าและลมหายใจออก

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๓๔๔.

ปฐวีธาตุ ได้แก่ธรรมชาติที่มีความแข็งกระด้างเป็นลักษณะ" ดังนี้อยู่ วิญญาณที่มีการรู้เฉพาะอารมณ์ ย่อมปรากฏว่าเป็นวิญญาณขันธ์, เวทนาอันสัมปยุตกับวิญญาณนั้นย่อมปรากฏว่าเป็นเวทนาขันธ์, สัญญาย่อมปรากฏว่าเป็นสัญญาขันธ์, ผัสสะและเจตนาย่อมปรากฏว่าเป็นสังขารขันธ์. นามธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏโดยเนื่องกับวิญญาณ ตามประการดังกล่าวมานี้.

เอเตเนว อุปาเยน "กมฺมสมุฏฺฐาเน เกเส ปฐวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา"ติอาทินา นเยน[๑] ทฺวาจตฺตาฬีสาย ธาตุโกฏฺฐาเสสุ จตุนฺนํ จตุนฺนํ ธาตูนํ วเสน เสเสสุ จ จกฺขุธาตุอาทีสุ รูปปริคฺคหมุเขสุ สพฺพํ นยเภทํ อนุคนฺตฺวา โยชนา กาตพฺพา.

พึงทำการประกอบความ คล้อยตามประเภทแห่งนัยทั้งหมด ในโกฏฐาสแห่งธาตุ ๔๒ โกฏฐาส โดยนัยว่า "ในเส้นผมอันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ปฐวีธาตุ ได้แก่ธรรมชาติที่มีความแข็งกระด้าง เป็นลักษณะ" ดังนี้เป็นต้น และในธาตุที่เหลือมีจักขุธาตุเป็นต้น อันเป็นมุขแห่งการกำหนดถือเอารูปด้วยอำนาจแห่งธาตุอย่างละ ๔ โดยอุบายนี้นั่นเทียว.

---

[๑] ม. นเยน วา เกสาทโย.

๖๗๑. ยสฺมา จ เอวํ สุวิสุทฺธรูปปริคฺคหสฺเสว ตสฺส อรูปธมฺมา ตีหากาเรหิ ปากฏา โหนฺติ. ตสฺมา สุวิสุทฺธรูปปริคฺคเหเนว อรูปปริคฺคหาย โยโค กาตพฺโพ, น อิตเรน. สเจ หิ เอกสฺมึ วา รูปธมฺเม อุปฏฺฐิเต ทฺวีสุ วา รูปํ ปหาย อรูปปริคฺคหํ อารภติ กมฺมฏฺฐานโตปิ ปริหายติ, ปถวีกสิณภาวนาย[๑] วุตฺตปฺปการา ปพฺพเตยฺยา คาวี วิย. สุวิสุทฺธรูปปริคฺคหวเสน[๒] ปน อรูปปริคฺคหาย โยคํ กโรโต กมฺมฏฺฐานํ วุฑฺฒึ วิรุฬฺหึ เวปุลฺลํ ปาปุณาติ.

๖๗๑. แต่เพราะเหตุที่นามธรรมทั้งหลาย จะเป็นอันปรากฏโดยอาการ ๓ ได้ ก็เฉพาะสำหรับพระโยคาวจรผู้กำหนดถือเอารูปหมดจดดีแล้วอย่างนี้เท่านั้น. ฉะนั้น พระโยคาวจรจะพึงทำความพยายาม เพื่อการกำหนดถือเอานามได้ ก็โดยการกำหนดถือเอารูปหมดจดดีแล้วเท่านั้น, ไม่ใช่โดยประการนอกนี้. ก็ถ้าหากว่าเมื่อรูปธรรมอย่างหนึ่ง หรือสองอย่างปรากฏแล้ว เธอละทิ้งรูป ปรารภการกำหนดนาม เธอก็ย่อมเสื่อมแม้จากกรรมฐานได้, ดุจแม่โคที่พลาดตกจากภูเขาอันมีประการดังข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในการเจริญปฐวีกสิณฉะนั้น. แต่เมื่อกระทำความพยายาม เพื่อกำหนดถือเอานาม ด้วยสามารถแห่งการกำหนดถือเอารูปได้หมดจดดีแล้ว กรรมฐานก็จะถึงซึ่งความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์.

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๑๔๘.
[๒] ฉ. ...ปริคฺคหสฺส.

โส เอวํ ผสฺสาทีนํ วเสน อุปฏฺฐิเต จตฺตาโร อรูปิโน ขนฺเธ นามนฺติ, เตสํ อารมฺมณภูตานิ จตฺตาริ มหาภูตานิ จตฺุนฺนํ จ มหาภูตานํ อุปาทายรูปํ รูปนฺติ ววฏฺเปติ. อิติ อฏฺฐารสธาตุโย ทฺวาทสายตนานิ ปญฺจกฺขนฺธาติ สพฺเพปิ เตภูมิเก ธมฺเม ขคฺเคน สมุคฺคํ วิวรมาโน วิย ยมกตาลกนฺทํ[๑] ผาลยมาโน วิย จ นามญฺจ รูปญฺจาติ เทฺวธา ววฏฺเปติ. นามรูปมตฺตโต อุทฺธํ อญฺโญ สตฺโต วา ปุคฺคโล วา เทโว วา พฺรหฺมา วา นตฺถีติ นิฏฺฐํ คจฺฉติ.

พระโยคาวจรนั้น ย่อมกำหนดแยกนามขันธ์ ๔ ที่ปรากฏโดยเนื่องกับผัสสะเป็นต้นอย่างนี้ ว่า เป็นนาม, ย่อมกำหนดแยกมหาภูตรูป ๔ และรูปอันอาศัยมหาภูตรูป ๔ อันเป็นอารมณ์ของนามขันธ์ ๔ เหล่านั้นว่าเป็นรูป. พระโยคาวจร กำหนดแยกธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในภูมิ ๓ แม้ทั้งหมด คือ ธาตุ ๑๘ อายตนะ ๑๒ ขันธ์ ๕ ออกเป็น ๒ ส่วนคือนามและรูป เหมือนใช้พระขรรค์งัดฝาตลับ และเหมือนผ่าเหง้าตาลคู่อยู่อย่างนี้. ก็ย่อมถึงความตัดสินใจได้ว่า สัตว์ก็ดี บุคคลก็ดี เทวดาก็ดี พรหมก็ดี ที่เป็นอื่นนอกเหนือไปจากสักว่านามรูป หามีไม่.

สมฺพหุลสุตฺตนฺตสํสนฺทนา

การเทียบเคียงความกับพระสูตรหลายสูตร

๖๗๒. โส เอวํ ยาถาวสรสโต นามรูปํ ววฏฺเปตฺวา สุฏฺฐุตรํ "สตฺโต

๖๗๒. พระโยคาวจรนั้น ครั้นกำหนดแยกนามรูป โดยสภาวะของตนตามความ

---

[๑] สี. ยมกตาลกฺขนฺธํ.

ปุคฺคโล''ติ อิมิสฺสา โลกสมญฺญาย ปหานตฺถาย สตฺตสมฺโมหสฺส สมติกฺกมตฺถาย อสมฺโมหภูมิยํ จิตฺตํ ฐปนตฺถาย สมฺพหุลสุตฺตนฺตวเสน "นามรูปมตฺตเมวิทํ, น สตฺโต, น ปุคฺคโล อตฺถี''ติ เอตมตฺถํ สํสนฺเทตฺวา ววตฺถเปติ. วุตฺตเญฺหตํ :

เป็นจริงอย่างนี้แล้ว ก็ย่อมกำหนดเทียบเคียงความข้อนี้ว่า "นี้เป็นเพียงนามและรูปเท่า-นั้น, สัตว์ไม่มี, บุคคลไม่มี" ด้วยอำนาจแห่งพระสูตรหลายสูตร เพื่อประโยชน์แก่การละสมัญญาของชาวโลกที่ว่า "สัตว์ บุคคล" นี้ เพื่อประโยชน์แก่การก้าวล่วงความลุ่มหลงว่าเป็นสัตว์ เพื่อประโยชน์แก่การตั้งจิตไว้ในภูมิแห่งความไม่ลุ่มหลง ได้เป็นอย่างดียิ่ง. ข้อนี้สมจริงดังที่พระวชิราภิกษุณีกล่าวไว้ว่า :

"ยถา หิ[๑] องฺคสมฺภารา
โหติ สทฺโท รโถ อิติ
เอวํ ขนฺเธสุ สนฺเตสุ
โหติ สตฺโตติ สมฺมตี''ติ.[๒]

"เหมือนอย่างว่า เพราะองค์เครื่องประกอบ ศัพท์ว่า รถ จึงมีได้ ฉันใด เมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่ สมมติว่าสัตว์ จึงมีได้ ฉันนั้น" ดังนี้.

อปรมฺปิ วุตฺตํ "เสยฺยถาปิ อาวุโส กฏฺฐญฺจ ปฏิจฺจ วลฺลิญฺจ ปฏิจฺจ มตฺติกญฺจ ปฏิจฺจ ติณญฺจ ปฏิจฺจ อากาโส ปริวาริโต อคารนฺเตฺวว สงฺขํ คจฺฉติ, เอวเมว โข

ท่านพระสารีบุตรเถระยังกล่าวไว้ แม้อีกสูตรหนึ่งว่า "ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เหมือนอย่างว่า อากาศอาศัยไม้ อาศัยเถาวัลย์ อาศัยดิน และอาศัยหญ้า ล้อมรอบ

---

[๑] ฉ. ยถาปิ.
[๒] สํ. ส. ๑๕/๑๙๘.

อาวุโส อฏฺฐิญฺจ ปฏิจฺจ นฺหารุญฺจ ปฏิจฺจ มํสญฺจ ปฏิจฺจ จมฺมญฺจ ปฏิจฺจ อากาโส ปริวาริโต รูปนฺเตฺวว สงฺขํ คจฺฉตี"ติ.[๑]

จึงถึงความนับว่าเรือนเทียว ฉันใด, ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อากาศ อาศัยกระดูก อาศัยเอ็น อาศัยเนื้อ และอาศัยหนังห่อหุ้ม จึงถึงซึ่งความนับว่ารูป(กาย)ฉันนั้นเหมือนกันเทียว" ดังนี้.

อปรมฺปิ วุตฺตํ :

พระวชิราภิกษุณียังกล่าวไว้ แม้อีกสูตรหนึ่งว่า :

"ทุกฺขเมว หิ สมฺโภติ
ทุกฺขํ ติฏฺฐติ เวติ จ
นาญฺญตฺร ทุกฺขา สมฺโภติ
นาญฺญตฺร ทุกฺขา นิรุชฺฌตี"ติ.[๒]

"จริงอยู่ ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นตั้งอยู่และดับไป นอกจากทุกข์หามีอะไรเกิดขึ้นไม่ นอกจากทุกข์หามีอะไรดับไปไม่" ดังนี้.

อุปมาหิ นามรูปวิภาวนา

การอธิบายนามรูป โดยอุปมาหลายอย่าง

๖๗๓. เอวํ อเนกสเตหิ สุตฺตนฺเตหิ นามรูปเมว ทีปิตํ, น สตฺโต น ปุคฺคโล.

๖๗๓. พระสูตรหลายร้อยสูตร ได้แสดงแล้วว่ามีแต่นามรูปเท่านั้น, มิได้แสดง

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๓๕๘.

[๒] สํ. ส. ๑๕/๑๙๙.

ตสฺมา ยถา อกฺขจกฺกปญฺชรอีสาทีสุ องฺคสมฺภาเรสุ เอเกนาการน สณฺฐิเตสุ รโถติ โวหารมตฺตํ โหติ, ปรมตฺถโต เอเกกสฺมึ องฺเค อุปปริกฺขิยมาเน รโถ นาม นตฺถิ. ยถา จ กฏฺฐาทีสุ เคหสมฺภาเรสุ เอเกนาการน อากาสํ ปริวาเรตฺวา ฐิเตสุ เคหนฺติ โวหารมตฺตํ โหติ, ปรมตฺถโต เคหํ นาม นตฺถิ. ยถา จ องฺคุลิองฺคุฏฺฐาทีสุ เอเกนาการน ฐิเตสุ มุฏฺฐีติ โวหารมตฺตํ โหติ. โทณิตนฺติอาทีสุ วีณาติ, หตฺถิอสฺสาทีสุ เสนาติ, ปาการเคหโคปุราทีสุ นครนฺติ, ขนฺธสาขาปลาสาทีสุ เอเกนาการน ฐิเตสุ รุกฺโขติ โวหารมตฺตํ โหติ, ปรมตฺถโต เอเกกสฺมึ อวยเว อุปปริกฺขิยมาเน รุกฺโข นาม นตฺถิ. เอวเมว ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ สติ สตฺโต ปุคฺคโลติ โวหารมตฺตํ โหติ, ปรมตฺถโต เอเกกสฺมึ ธมฺเม อุปปริกฺขิยมาเน "อสฺมีติ วา อหนฺติ วา"ติ คาหสฺส วตฺถุภูโต สตฺโต นาม นตฺถิ. ปรมตฺถโต ปน นามรูปมตฺตเมว

ว่ามีสัตว์ มิได้แสดงว่ามีบุคคล ตามประการดังกล่าวมานี้. เพราะฉะนั้น (จึงเปรียบเหมือนว่า) เมื่อองค์เครื่องประกอบทั้งหลาย มี เพลา ล้อ ประทุน งอน เป็นต้นตั้งอยู่โดยอาการหนึ่ง สักแต่โวหารว่ารถ เท่านั้นมีอยู่, เมื่อบุคคลตรวจสอบองค์แต่ละองค์ไป ชื่อว่ารถ หามีอยู่โดยปรมัตถ์ไม่ ฉันใด. อนึ่ง (เปรียบเหมือนว่า) เมื่อเครื่องประกอบเรือนมีไม้เป็นต้น ตั้งล้อมอากาศไว้โดยอาการหนึ่งอยู่ สักแต่โวหารว่า เรือน เท่านั้นมีอยู่, ชื่อว่าเรือน หามีอยู่โดยปรมัตถ์ไม่ ฉันใด : อนึ่ง (เปรียบเหมือนว่า) เมื่อนิ้วทั้งหลายมีนิ้วหัวแม่มือเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการหนึ่ง สักแต่โวหารว่า กำปั้น เท่านั้นมีอยู่, ชื่อว่ากำปั้น หามีอยู่โดยปรมัตถ์ไม่ ฉันใด. อนึ่ง (เปรียบเหมือนว่า) เมื่อเครื่องประกอบพิณทั้งหลายมีรางพิณเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการหนึ่ง สักแต่โวหารว่า พิณ เท่านั้นมีอยู่, ชื่อว่า พิณ หามีอยู่โดยปรมัตถ์ไม่ ฉันใด, อนึ่ง (เปรียบเหมือนว่า) เมื่อองค์แห่งกองทัพ

อตฺถีติ. เอวํ ปสฺสโต หิสฺส ทสฺสนํ ยถาภูตทสฺสนํ นาม โหติ.

มีพลช้าง พลม้าเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการหนึ่ง สักแต่โวหารว่ากองทัพ เท่านั้นมีอยู่, ชื่อว่า กองทัพ หามีอยู่โดยปรมัตถ์ไม่ ฉันใด. อนึ่ง (เปรียบเหมือนว่า) เมื่อองค์ประกอบเมือง มีกำแพง เรือน ซุ้มประตูเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการหนึ่ง สักแต่โวหารว่าเมือง เท่านั้นมีอยู่, ชื่อว่า เมือง หามีอยู่โดยปรมัตถ์ไม่ ฉันใด. อนึ่ง(เปรียบเหมือนว่า) เมื่อองค์ประกอบต้นไม้มีลำต้น กิ่ง ใบ เป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการหนึ่ง, สักแต่โวหารว่า ต้นไม้ เท่านั้นมีอยู่, เมื่อบุคคลตรวจสอบส่วนย่อยแต่ละส่วนไป ชื่อว่าต้นไม้หามีอยู่โดยปรมัตถ์ไม่ ฉันใด. เมื่ออุปาทานขันธ์ ๕ มีอยู่ สักแต่โวหารว่า สัตว์ บุคคล เท่านั้นมีอยู่, เมื่อตรวจสอบธรรมแต่ละอย่างไป ชื่อว่า สัตว์อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่า "เราเป็น" หรือว่า "เรามี" ดังนี้ หามีอยู่โดยปรมัตถ์ไม่ ฉันนั้นเหมือนกัน. หว่า สักแต่ว่านามรูปเท่านั้น ย่อมมีอยู่โดยปรมัตถ์แล. ก็ความเห็นของพระโยคาวจรผู้นี้ ผู้เห็นอยู่ตามประการ

ดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า เป็นยถาภูตญาณ–ทัสสนะ (ความเห็นคือความรู้ตามความเป็นจริง).

๖๗๔. โย ปเนตํ ยถาภูตทสฺสนํ ปหาย "สตฺโต อตฺถี"ติ คณฺหาติ. โส ตสฺส วินาสํ อนุชาเนยฺย อวินาสํ วา. อวินาสํ อนุชานนฺโต สสฺสเต ปตติ. วินาสํ อนุชานนฺโต อุจฺเฉเท ปตติ. กสฺมา ? ขีรนฺวยสฺส ทธิโน วิย ตทนฺวยสฺส อญฺญสฺส อภาวโต. โส "สสฺสโต สตฺโต"ติ คณฺหนฺโต โอลียติ นาม. "อุจฺฉิชฺชตี"ติ คณฺหนฺโต อติธาวติ นาม. เตนาห ภควา :

๖๗๔. ส่วนว่า บุคคลใดละยถาภูตญาณ–ทัสสนะนี้เสีย ไปยึดถือว่า "สัตว์มีอยู่". บุคคลนั้น พึงยอมรับความพินาศ หรือความไม่พินาศแห่งสัตว์นั้น. เมื่อยอมรับความไม่พินาศ ก็ย่อมตกไปในฝ่ายสัสสตะ(ยั่งยืน). เมื่อยอมรับความพินาศ ก็ย่อมตกไปในฝ่ายอุจเฉทะ(ขาดสูญ). เพราะเหตุไร ? เพราะสิ่งอื่นที่ติดตามสิ่งนั้นไป เหมือนนมส้มที่ติดตามนมสดไป ไม่มี. เขา เมื่อยึดถือว่า "สัตว์เที่ยง" ก็ชื่อว่าล้าหลังอยู่. เมื่อยึดถือว่า "ขาดสูญ" ก็ชื่อว่าแล่นเลยไป. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า :

"ทฺวีหิ ภิกฺขเว ทิฏฺฐิคเตหิ ปริยุฏฺฐิตา เทวมนุสฺสา โอลียนฺติ เอเก อติธาวนฺติ เอเก จกฺขุมนฺโต จ ปสฺสนฺติ.

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายถูกทิฐิ ๒ อย่างกลุ้มรุมแล้ว พวกหนึ่งล้าหลังอยู่ พวก–หนึ่งแล่นเลยไป ส่วนพวกที่มีจักษุย่อมมองเห็น.

กถญฺจ ภิกฺขเว โอลียนฺติ เอเก ? ภวารามา ภิกฺขเว เทวมนุสฺสา ภวรตา ภวสมฺมุทิตา. เตสํ ภวนิโรธาย ธมฺเม เทสิยมาเน จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ นาธิมุจฺจติ. เอวํ โข ภิกฺขเว โอลียนฺติ เอเก.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งล้าหลังอยู่ อย่างไร ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายที่มีภพเป็นที่มายินดี ยินดีในภพ บันเทิงในภพ. เมื่อตถาคตแสดงธรรมเพื่อความดับภพ จิตของเทวดาและมนุษย์เหล่านั้น ย่อมไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น ไม่น้อมไป. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่ง ชื่อว่าล้าหลังอยู่ อย่างนี้แล.

กถญฺจ ภิกฺขเว อติธาวนฺติ เอเก ? ภเวเนว โข ปเนเก อฏฺฏิยมานา หรายมานา ชิคุจฺฉมานา วิภวํ อภินนฺทนฺติ, ยโต กิร โภ อยํ[๑] อตฺตา กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา อุจฺฉิชฺชติ วินสฺสติ, น โหติ ปรมฺมรณา, เอตํ สนฺตํ, เอตํ ปณีตํ,

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งแล่นเลยไป อย่างไร ? ก็เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งแล อึดอัด หน่ายแหนง รังเกียจอยู่ด้วยภพ ย่อมยินดียิ่งซึ่งวิภพ(ความขาดสูญ), อันเป็นเหตุให้พวกเขากล่าวว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลายเอ๋ย ทราบเถิดว่า

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโร น หิสฺสติ.

เอตํ ยาถาวนฺติ. เอวํ โข ภิกฺขเว อติธาวนฺติ เอเก.

หลังจากกายแตกทำลายตายไป อัตตานี้ย่อมขาดสูญ, ย่อมพินาศ, ย่อมไม่มีหลังจากตาย, ความขาดสูญนี้เป็นสิ่งสงบ, ความขาดสูญนี้เป็นสิ่งประณีต, ความขาดสูญนี้ มีตามความเป็นจริง. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่ง ชื่อว่าแล่นเลยไปอย่างนี้แล.

กถญฺจ ภิกฺขเว จกฺขุมนฺโต จ ปสฺสนฺติ ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ภูตํ ภูตโต ปสฺสติ, ภูตํ ภูตโต ทิสฺวา ภูตสฺส นิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธาย ปฏิปนฺโน โหติ. เอวํ โข ภิกฺขเว จกฺขุมนฺโต จ ปสฺสนฺตี''ติ.[๑]

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกที่มีจักษุ ย่อมมองเห็นอย่างไร ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ย่อมเห็นภูตโดยความเป็นภูต. ครั้นเห็นภูตโดยความเป็นภูตแล้ว ก็ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติ เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนัด เพื่อดับเสียซึ่งภูต. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกที่มีจักษุ ชื่อว่าย่อมมองเห็นอย่างนี้แล'' ดังนี้.

---

[๑] ขุ. อิติ. ๒๕/๒๖๓.

๖๗๕. ตสฺมา ยถา ทารุยนฺตํ สุญฺญํ นิชฺชีวํ นิรีหกํ, อถ จ ปน ทารุรชฺชุกสมาโยควเสน คจฺฉติปิ ติฏฺฐติปิ. สอีหกํ สพฺยาปารํ วิย ขายติ, เอวมิทํ นามรูปมฺปิ สุญฺญํ นิชฺชีวํ นิรีหกํ, อถ จ ปน อญฺญมญฺญํ สมาโยควเสน คจฺฉติปิ ติฏฺฐติปิ. สอีหกํ สพฺยาปารํ วิย ขายตีติ ทฏฺฐพฺพํ. เตนาหุ โปราณา :

๖๗๕. เพราะฉะนั้น จึงพึงเห็นว่า (เปรียบเหมือนว่า)หุ่นยนต์ไม้เป็นของว่าง-เปล่า ไม่มีชีวะ ไม่มีความคิด, แต่ถึงกระนั้นก็เดินได้ ยืนได้ ด้วยอำนาจความประกอบเข้าด้วยกันแห่งไม้และเชือก. ปรากฏเหมือนมีความคิด มีความพยายาม ฉันใด, แม้นามรูปนี้ ก็เป็นของว่างเปล่า ไม่มีชีวะ ไม่มีความคิด, แต่ถึงกระนั้นก็เดินได้ ยืนได้ ด้วยอำนาจความประกอบเข้าด้วยกันและกัน. ปรากฏเหมือนมีความคิด มีความพยายาม ฉันนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า :

"นามญฺจ รูปญฺจ อิธตฺถิ สจฺจโต
น เหตฺถ สตฺโต มนุโชว วิชฺชติ
สุญฺญํ อิทํ ยนฺตมิวาภิสงฺขตํ
ทุกฺขสฺส ปุญฺโช ติณกฏฺฐสาทิโส"ติ.

"ในโลกนี้ นามและรูปเท่านั้นมีอยู่โดยเป็นของจริง ก็ในนามและรูปนี้หามีสัตว์หรือว่าคนอยู่ไม่ นามและรูปนี้เป็นของว่างเปล่า อันปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เหมือนหุ่นยนต์ เป็นเพียงกองทุกข์เหมือนกองหญ้า กองไม้ ฉะนั้น" ดังนี้.

น เกวลญฺเจตํ ทารุยนฺตุปมาย, อญฺญาหิปิ นฬกลาปีอาทีหิ อุปมาหิ วิภาเวตพฺพํ : ยถา หิ ทฺวีสุ นฬกลาปีสุ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย ฐปิตาสุ เอกา เอกิสฺสา อุปตฺถมฺโภ โหติ, เอกิสฺสา ปตมานาย อิตราปิ ปตติ, เอวเมว ปญฺจโวการภเว นามรูปํ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย ปวตฺตติ, เอกํ เอกสฺส อุปตฺถมฺโภ โหติ. มรณวเสน เอกสฺมึ ปตมาเน อิตรมฺปิ ปตติ. เตนาหุ โปราณา :

ก็บัณฑิตไม่ควรทำนามรูปนี้ให้แจ่มแจ้งโดยอุปมา ด้วยหุ่นยนต์ไม้แต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น, ควรทำให้แจ่มแจ้งโดยอุปมาแม้อื่น ๆ มีมัดไม้อ้อเป็นต้น : เหมือนอย่างว่า เมื่อมัดไม้อ้อ ๒ มัดตั้งพิงซึ่งกันและกันอยู่ มัดหนึ่งย่อมค้ำอีกมัดหนึ่งไว้, เมื่อมัดหนึ่งล้มอีกมัดหนึ่งนอกนี้ก็ย่อมล้มด้วย ฉันใด, ในปัญจโวการภพ นามและรูปย่อมเป็นไปอาศัยกันและกัน, อย่างหนึ่งย่อมค้ำจุนอย่าง-หนึ่งไว้. เมื่ออย่างหนึ่งล้มเกี่ยวกับว่าตายอีกอย่างหนึ่งนอกนี้ก็ย่อมล้มด้วย ฉันนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า :

"ยมกํ นามรูปญฺจ
อุโภ อญฺโญญฺญนิสฺสิตา
เอกสฺมึ ภิชฺชมานสฺมึ
อุโภ ภิชฺชนฺติ ปจฺจยา"ติ.

"ก็นามและรูปเป็นของคู่กัน ธรรมทั้ง ๒ อาศัยกันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกดับไป ก็ย่อมแตกไปทั้ง ๒ อย่างตามปัจจัย" ดังนี้.

๖๗๖. ยถา จ ทณฺฑาภิหตํ เภรึ นิสฺสาย สทฺเท ปวตฺตมาเน อญฺญา เภรี,

๖๗๖. เหมือนอย่างว่า เมื่อเสียงเป็นไป เพราะอาศัยกลองที่คนใช้ไม้ตี,

อญฺโญ สทฺโท, เภริสทฺทา อสมฺมิสฺสา, เภรี สทฺเทน สุญฺญา, สทฺโท เภริยา สุญฺโญ, เอวเมว วตฺถุทฺวารารมฺมณสงฺขาตํ รูปํ นิสฺสาย นาเม ปวตฺตมาเน อญฺญํ รูปํ, อญฺญํ นามํ, นามรูปา อสมฺมิสฺสา, นามํ รูเปน สุญฺญํ, รูปํ นาเมน สุญฺญํ. อปิจ โข เภรึ ปฏิจฺจ สทฺโท วิย รูปํ ปฏิจฺจ นามํ ปวตฺตติ. เตนาหุ โปราณา :

กลองก็เป็นอย่างหนึ่ง, เสียงก็เป็นอย่างหนึ่ง, กลองและเสียงมิได้ปะปนกัน, กลองก็ว่างจากเสียง, เสียงก็ว่างจากกลอง ฉันใด, เมื่อนามเป็นไปเพราะอาศัยรูปที่นับว่าเป็นวัตถุ ทวาร และอารมณ์ รูปก็เป็นอย่างหนึ่ง, นามก็เป็นอย่างหนึ่ง, นามและรูปมิได้ปะปนกัน, นามก็ว่างจากรูป, รูปก็ว่างจากนาม ฉันนั้นเหมือนกัน. ก็แต่ว่านามย่อมเป็นไปได้เพราะอาศัยรูป ดุจเสียงเป็นไปได้เพราะอาศัยกลอง ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า :

"น จกฺขุโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา
น รูปโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา
เหตุํ ปฏิจฺจ ปภวนฺติ สงฺขตา
ยถาปิ สทฺโท ปหฏาย เภริยา
น โสตโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา
น สทฺทโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา ฯเปฯ
น ฆานโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา
น คนฺธโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา ฯเปฯ

"ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ จะเกิดมาจากตาก็หาไม่ จะเกิดมาจากรูปก็หาไม่ ทั้งจะเกิดอยู่ในระหว่างธรรมทั้ง ๒ ก็หาไม่ เป็นสังขตะอาศัยเหตุเกิดขึ้น เหมือนอย่างเมื่อกลองถูกตีเสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ จะเกิดมาจากหูก็หาไม่ จะเกิดมาจากเสียง

น ชิวฺหโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา
น รสโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา ฯเปฯ
น กายโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา
น ผสฺสโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา ฯเปฯ
น วตฺถุรูปา ปภวนฺติ สงฺขตา
น จาปิ ธมฺมายตเนหิ นิคฺคตา
เหตุํ ปฏิจฺจ ปภวนฺติ สงฺขตา
ยถาปิ สทฺโท ปหฏาย เภริยา"ติ.

ก็หาไม่ ทั้งจะเกิดอยู่ในระหว่างธรรมทั้ง ๒ ก็หาไม่ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ จะเกิดมาจากจมูกก็หาไม่ จะเกิดมาจากกลิ่นก็หาไม่ ทั้งจะเกิดอยู่ในระหว่างธรรมทั้ง ๒ ก็หาไม่ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ จะเกิดมาจากลิ้นก็หาไม่ จะเกิดมาจากรสก็หาไม่ ทั้งจะเกิดอยู่ในระหว่างธรรมทั้ง ๒ ก็หาไม่ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ จะเกิดมาจากกายก็หาไม่ จะเกิดมาจากอารมณ์ที่กระทบก็หาไม่ ทั้งจะเกิดอยู่ในระหว่างธรรมทั้ง ๒ ก็หาไม่ ฯลฯ สังขตธรรมทั้งหลายมิได้เกิดจากวัตถุรูป ทั้งมิได้ออกมาจากธัมมายตนะทั้งหลายด้วย สังขตธรรมทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยเหตุ ดุจเมื่อกลองถูกตี เสียงก็เกิดขึ้นได้ ฉะนั้น" ดังนี้.

๖๗๗. อปิเจตฺถ นามํ นิตฺเตชํ น สเกน เตเชน ปวตฺติตุํ[๑] สกฺโกติ, น ขาทติ, น ปิวติ, น พฺยาหรติ, น อิริยาปถํ กปฺเปติ. รูปมฺปิ นิตฺเตชํ น สเกน เตเชน ปวตฺติตุํ[๑] สกฺโกติ. น หิ ตสฺส[๒] ขาทิตุกามตา, นปิ ปิวิตุกามตา, น พฺยาหริตุกามตา, น อิริยาปถํ กปฺเปตุกามตา, อถโข นามํ นิสฺสาย รูปํ ปวตฺตติ, รูปํ นิสฺสาย นามํ ปวตฺตติ. นามสฺส ปน ขาทิตุกามตาย ปิวิตุกามตาย พฺยาหริตุกามตาย อิริยาปถํ กปฺเปตุกามตาย สติ รูปํ ขาทติ, ปิวติ, พฺยาหรติ, อิริยาปถํ กปฺเปติ.

๖๗๗. อนึ่ง ในนามและรูปนี้ นามไม่มีเดช ไม่อาจเป็นไปด้วยเดชของตน, คือ กินก็ไม่ได้, ดื่มก็ไม่ได้, พูดก็ไม่ได้, ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถก็ไม่ได้. แม้รูปก็ไม่มีเดช ไม่อาจเป็นไปด้วยเดชของตน. เพราะว่ารูปนั้นไม่มีความต้องการจะกิน, ทั้งไม่มีความต้องการจะดื่ม, ไม่มีความต้องการจะพูด, ไม่มีความต้องการ จะผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ, แต่ว่ารูปย่อมอาศัยนามเป็นไป, นามก็ย่อมอาศัยรูปเป็นไป. ก็นาม เมื่อมีความต้องการจะกิน เมื่อมีความต้องการจะดื่ม เมื่อมีความต้องการจะพูด เมื่อมีความต้องการจะผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ รูปจึงกิน, จึงดื่ม, จึงพูด, จึงผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ.

อิมสฺส ปนตฺถสฺส วิภาวนตฺถาย อิมํ อุปมํ อุทาหรนฺติ : ยถา จ[๓] ชจฺจนฺโธ จ

ก็เพื่อประโยชน์แก่การทำความข้อนี้ให้แจ่มแจ้ง อาจารย์ทั้งหลายจึงยกอุปมาเรื่องนี้

---

[๑] ม. ปวตฺเตตุํ.

[๒] ฉ. ตสฺสา.

[๓] ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ปีฐสปฺปี จ ทิสา ปกฺกมิตุกามา อสฺสุ, ชจฺจนฺโธ ปีฐสปฺปึ เอวมาห "อหํ โข ภเณ สกฺโกมิ ปาเทหิ ปาทกรณียํ กาตุํ, นตฺถิ จ เม จกฺขูนิ เยหิ สมวิสมํ ปสฺเสยฺยนฺ"ติ. ปีฐสปฺปีปิ ชจฺจนฺธํ เอวมาห "อหํ โข ภเณ สกฺโกมิ จกฺขุนา จกฺขุกรณียํ กาตุํ, นตฺถิ จ เม ปาทานิ เยหิ อภิกฺกเมยฺยํ วา ปฏิกฺกเมยฺยํ วา"ติ. โส ตุฏฺฐหฏฺโฐ ชจฺจนฺโธ ปีฐสปฺปึ อํสกูฏํ อาโรเปสิ. ปีฐสปฺปี ชจฺจนฺธสฺส อํสกูเฏ นิสีทิตฺวา เอวมาห "วามํ มุญฺจ ทกฺขิณํ คณฺห, ทกฺขิณํ มุญฺจ วามํ คณฺหา"ติ. ตตฺถ ชจฺจนฺโธปิ นิตฺเตโช ทุพฺพโล น สเกน เตเชน น[1] สเกน พเลน คจฺฉติ, ปีฐสปฺปีปิ นิตฺเตโช ทุพฺพโล น สเกน เตเชน น[1] สเกน พเลน คจฺฉติ, น จ เตสํ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย คมนํ นปฺปวตฺตติ,

ขึ้นอ้าง : คือเหมือนอย่างว่า คนบอดแต่กำเนิดและคนง่อย เป็นผู้ต้องการจะไปสู่ทิศทั้งหลาย, คนบอดแต่กำเนิดจึงพูดกะคนง่อยอย่างนี้ว่า "นี่แน่ะนาย เราอาจจะใช้เท้าทำงานการที่ต้องใช้เท้าทำได้อยู่หรอก, แต่ว่าเราไม่มีตาที่จะใช้มองดูที่เรียบ ที่ขรุขระ" ดังนี้. แม้คนง่อยก็พูดกะคนบอดแต่กำเนิดอย่างนี้ว่า "นี่แน่ะนาย เราอาจจะใช้ตาทำงานการที่ต้องใช้ตาทำได้อยู่หรอก, แต่ว่าเราไม่มีเท้าที่จะใช้ก้าวไป หรือก้าวกลับมา" ดังนี้. คนบอดแต่กำเนิดนั้นจึงบันเทิงรื่นเริงให้คนง่อยขึ้นบ่า. คนง่อยนั่งบนบ่าของคนบอดแต่กำเนิดแล้วก็กล่าวอย่างนี้ ว่า "จงเลี่ยงข้างซ้าย ถือเอาข้างขวา, จงเลี่ยงข้างขวาถือเอาข้างซ้าย" ดังนี้. ใน ๒ คนนั้น แม้คนบอดแต่กำเนิดก็เป็นคนไม่มีเดช ทราม–กำลัง จะไปด้วยเดชของตน ด้วยกำลัง

---

[1] ฉ. น-สทฺโท น ทิสฺสติ.

เอวเมว นามมฺปิ นิตฺเตชํ น สเกน เตเชน อุปฺปชฺชติ, น ตาสุ ตาสุ กิริยาสุ ปวตฺตติ. รูปมฺปิ นิตฺเตชํ น สเกน เตเชน อุปฺปชฺชติ, น ตาสุ ตาสุ กิริยาสุ ปวตฺตติ, น จ เนสํ[1] อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย อุปฺปตฺติ วา ปวตฺติ วา น โหติ. เตเนตํ วุจฺจติ :

ของตนก็ไม่ได้, แม้คนง่อยก็เป็นคนไม่มีเดช ทรามกำลัง จะไปด้วยเดชของตน ด้วยกำลังของตนก็ไม่ได้, แต่ว่าคนทั้ง ๒ นั้น ได้อาศัยกันและกันแล้ว ยังหาการไปไม่ได้อีก ย่อมเป็นไปไม่ได้ ฉันใด, แม้นามก็เป็นของไม่มีเดช จะเกิดขึ้นด้วยเดชของตนก็ไม่ได้, จะเป็นไปในกิริยาทั้งหลายเหล่านั้น ๆ ก็ไม่ได้. แม้รูปก็เป็นของไม่มีเดช จะเกิดขึ้นด้วยเดชของตนก็ไม่ได้, จะเป็นไปในกิริยาทั้งหลายเหล่านั้น ๆ ก็ไม่ได้, แต่ว่านามและรูปทั้ง ๒ นั้น ได้อาศัยกันและกันแล้ว ยังหาความเกิดขึ้นมิได้อีก หรือยังหาความเป็นไปมิได้อีก หามิได้ ฉันนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า :

"น สเกน พเลน ชายเร
โนปิ สเกน พเลน ติฏฺฐเร

"สังขตธรรมทั้งหลาย ตนเองทราม-
กำลัง เป็นไปด้วยอำนาจแห่งธรรมอื่น

[1] ฉ. เตสํ.

ปรธมฺมวสานุวตฺติโน
ชายเร สงฺขตา อตฺตทุพฺพลา.

จะเกิดด้วยกำลังของตนก็ไม่ได้ ทั้งจะตั้งอยู่ด้วยกำลังของตนก็ไม่ได้.

ปรปจฺจยโต จ ชายเร
ปรอารมฺมณโต สมุฏฺฐิตา
อารมฺมณปจฺจเยหิ จ
ปรธมฺเมหิ จิเม ปภาวิตา.

แต่ว่าจะเกิดได้ เพราะมีธรรมอื่นเป็นปัจจัย ตั้งขึ้นได้ เพราะมีธรรมอื่นเป็นอารมณ์ ก็สังขตธรรมเหล่านี้ถูกธรรมอื่นอันเป็นอารมณ์และปัจจัยทำให้เกิดขึ้น.

ยถาปิ นาวํ นิสฺสาย
มนุสฺสา ยนฺติ อณฺณเว
เอวเมว รูปํ นิสฺสาย
นามกาโย ปวตฺตติ.

(เปรียบเหมือนว่า)คนทั้งหลายอาศัยเรือจึงไปในทะเลได้ ฉันใด นามกายอาศัยรูปจึงเป็นไปได้ ฉันนั้น.

ยถา มนุสฺเส นิสฺสาย
นาวา คจฺฉติ อณฺณเว
เอวเมว นามํ นิสฺสาย
รูปกาโย ปวตฺตติ.

เรืออาศัยคน จึงไปในทะเลได้ฉันใด รูปกายอาศัยนามจึงเป็นไปได้ฉันนั้น.

อุโภ นิสฺสาย คจฺฉนฺติ
มนุสฺสา นาวา จ อณฺณเว

คนและเรือทั้ง ๒ อาศัยกันจึงไปในทะเลได้ ฉันใด นามและรูปทั้ง ๒

เอวํ นามญฺจ รูปญฺจ
อุโภ อญฺโญญฺญนิสฺสิตา"ติ.

ต่างอาศัยกันและกัน จึงเป็นไปได้
ฉันนั้น" ดังนี้.

เอวํ นานานเยหิ นามรูปํ ววฏฺฐาปยโต สตฺตสญฺญํ อภิภวิตฺวา อสมฺโมหภูมิยํ ฐิตํ นามรูปานํ ยาถาวทสฺสนํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธีติ เวทิตพฺพํ. นามรูปววฏฺฐานนฺติปิ สงฺขารปริจฺเฉโทติปิ เอตสฺเสว อธิวจนํ.

การเห็นนามรูปตามความเป็นจริง ที่ครอบงำความสำคัญว่ามีสัตว์ ตั้งอยู่ในภูมิแห่งอสัมโมหะของพระโยคาวจร ผู้กำหนดแยกนามรูป โดยนัยทั้งหลายต่าง ๆ กัน ตามประการดังกล่าวมานี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธิ. แม้คำว่านามรูปววัฏฐาน แม้คำว่า สังขารปริเฉท ก็เป็นชื่อของญาณที่เห็นนามรูปตามความเป็นจริงนี้แหละ.

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค
ปญฺญาภาวนาธิกาเร
ทิฏฺฐิวิสุทฺธินิทฺเทโส นาม
อฏฺฐารสโม ปริจฺเฉโท.

ปริเฉทที่ ๑๘ ชื่อว่าทิฏฐิวิสุทธินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในวิสุทธิมรรค
ที่ข้าพเจ้าแต่งเพื่อความปราโมทย์แห่งสาธุชน
จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

๑៩. กงฺขาวิตรณวิสุทฺธินิทฺเทส

ปจฺจยปริคฺคหกถา

๖๗๘. เอตสฺเสว ปน นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหเณน ตีสุ อทฺธาสุ กงฺขํ วิตริตฺวา ฐิตํ ญาณํ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ นาม.

ตํ สมฺปาเทตุกาโม ภิกฺขุ ยถา นาม กุสโล ภิสกฺโก โรคํ ทิสฺวา ตสฺส สมุฏฺฐานํ ปริเยสติ. ยถา วา ปน อนุกมฺปโก ปุริโส มนฺทํ กุมารํ ทหรํ[๑] อุตฺตานเสยฺยกํ รถิกาย นิปนฺนํ ทิสฺวา "กสฺส นุ โข อยํ ปุตฺตโก"ติ ตสฺส มาตาปิตโร อาวชฺชติ, เอวเมว ตสฺส นามรูปสฺส เหตุปจฺจยปริเยสนํ อาวชฺชติ.

โส อาทิโตว อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ "น ตาวิทํ นามรูปํ อเหตุกํ สพฺพตฺถ สพฺพทา

[๑] ฉ. ทหรํ กุมารํ มนฺทํ.

๑៩. กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ

กถาว่าด้วยการกำหนดปัจจัย

๖๗๘. ก็ญาณที่ตั้งอยู่ข้ามพ้นความสงสัยในกาล ๓ เพราะกำหนดปัจจัยของนามรูปนี้นี่แหละได้ ชื่อว่ากังขาวิตรณวิสุทธิ.

ภิกษุผู้ต้องการจะทำกังขาวิตรณวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม ย่อมคำนึงถึงการแสวงหาเหตุและปัจจัยของนามรูปนั้น เหมือนอย่างแพทย์ผู้ฉลาด ตรวจพบโรคแล้ว ก็ย่อมแสวงหาสมุฏฐานของโรคนั้น ฉะนั้น. หรือเหมือน-อย่างบุรุษผู้มีใจกรุณา พบเห็นเด็กอ่อนนอนแบอยู่ที่ทางเดินแล้ว ก็นึกถึงมารดาบิดาของเด็กอ่อนคนนั้น ว่า "เด็กคนนี้เป็นลูกของใครกันหนอ" ดังนี้ ฉะนั้น.

ภิกษุนั้น ย่อมพิจารณาตั้งแต่ต้นทีเดียวอย่างนี้ว่า "ก่อนอื่น นามรูปนี้ จะชื่อว่าไม่มี

สพฺเพสญฺจ เอกสทิสภาวาปตฺติโต, น อิสฺสราทิเหตุกํ นามรูปโต อุทฺธํ อิสฺสราทีนํ อภาวโต, เยปิ นามรูปมตฺตเมว อิสฺสราทโยติ วทนฺติ, เตสํ อิสฺสราทิ–สงฺขาตสฺส นามรูปสฺส อเหตุกภาวาปตฺติโต. ตสฺมา ภวิตพฺพมสฺส เหตุปจฺจเยหิ, เก นุ โข เต"ติ.

เหตุก็หาไม่ เพราะ(นามรูป)ถึงซึ่งความเป็นเช่นเดียวกันในที่ทั้งปวง ตลอดกาลทั้งปวง และแก่ทุกคน, ชื่อว่ามีพระอิศวรเป็นต้นเป็นเหตุก็หาไม่ เพราะนอกเหนือไปจากนามรูป ก็ไม่มีพระอิศวรเป็นต้น, เพราะแม้แต่บุคคลใดจะกล่าวว่า เพียงแต่นามรูปเท่านั้นนั่นแหละ เป็นพระอิศวรเป็นต้น ดังนี้, นามรูปที่เรียกว่าอิศวรเป็นต้นของคนเหล่านั้นก็จะถึงความเป็นสิ่งที่ไม่มีเหตุไป. เพราะฉะนั้น นามรูปนี้ ต้องมีเหตุและปัจจัย, เหตุปัจจัยเหล่านั้นได้แก่อะไรกันหนอ" ดังนี้.

๖๗๙. โส เอวํ นามรูปสฺส เหตุปจฺจเย อาวชฺชิตฺวา[๑] อิมสฺส ตาว รูปกายสฺส เอวํ เหตุปจฺจเย ปริคฺคณฺหาติ : "อยํ กาโย นิพฺพตฺตมาโน เนว อุปฺปลปทุม–ปุณฺฑรีกโสคนฺธิกาทีนํ อพฺภนฺตเร นิพฺพตฺตติ, น มณิมุตฺตาหาราทีนํ, อถโข อามาสย–ปกฺกาสยานํ อนฺตเร อุทรปฏลํ ปจฺฉโต

๖๗๙. ภิกษุนั้น คำนึงถึงเหตุปัจจัยของนามรูปอย่างนี้แล้ว ก็ย่อมกำหนดเหตุปัจจัยของรูปกายนี้ก่อน อย่างนี้ว่า : "กายนี้เมื่อจะบังเกิด จะบังเกิดอยู่ภายในดอกไม้ทั้ง–หลายมีดอกอุบล ดอกบัวหลวง ดอกบัวขาว ดอกจงกลนีเป็นต้น ก็หาไม่, จะบังเกิดอยู่ภายในรัตนชาติทั้งหลายมีแก้วมณี แก้ว–

[๑] ฉ. อาวชฺเชตฺวา.

ปิฏฺฐิกณฺฏกํ ปุรโต กตฺวา อนฺตอนฺตคุณ-ปริวาริโต สยมฺปิ ทุคฺคนฺธเชคุจฺฉปฏิกูโล ทุคฺคนฺธเชคุจฺฉปฏิกูเล ปรมสมฺพาเธ โอกาเส ปูติมจฺฉปูติกุมฺมาสโอฬิคลฺลจนฺทนิกาทีสุ กิมิ วิย นิพฺพตฺตติ. ตสฺเสวํ นิพฺพตฺตมานสฺส 'อวิชฺชา ตณฺหา อุปาทานํ กมฺมนฺ'ติ อิเม จตฺตาโร ธมฺมา นิพฺพตฺตกตฺตา เหตุ, อาหาโร อุปตฺถมฺภกตฺตา ปจฺจโยติ ปญฺจ ธมฺมา เหตุปจฺจยา โหนฺติ. เตสุปิ อวิชฺชาทโย ตโย อิมสฺส กายสฺส มาตา วิย ทารกสฺส อุปนิสฺสยา โหนฺติ. กมฺมํ ปิตา วิย ปุตฺตสฺส ชนกํ. อาหาโร ธาตี วิย ทารกสฺส สนฺธารโก"ติ. เอวํ รูปกายสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กตฺวา ปุน "จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณนฺ"ติอาทินา[๑] นเยน นามกายสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กโรติ.

มุกดาหารเป็นต้น ก็หาไม่, แต่ว่าบังเกิดในระหว่างกระเพาะอาหารใหม่ กับกระเพาะอาหารเก่า หันหลังให้หน้าท้อง หันหน้าหากระดูกสันหลัง อันไส้ใหญ่และไส้น้อยแวดล้อมอยู่ แม้ตัวมันเองก็มีกลิ่นเหม็น น่ารังเกียจเป็นปฏิกูล อยู่ในโอกาสที่คับแคบยิ่งนักซึ่งมีกลิ่นเหม็น น่ารังเกียจ เป็นปฏิกูล ดุจหนอนบังเกิดอยู่ในสถานที่ทั้งหลาย มีปลาเน่า ขนมบูด แอ่งน้ำโสโครก บ่อน้ำครำเป็นต้น ฉะนั้น. สำหรับรูปกายที่บังเกิดอยู่อย่างนี้นั้นย่อมมีธรรม ๕ อย่าง เป็นเหตุและปัจจัย คือมีธรรม ๔ อย่างเหล่านี้ คือ "อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม" เป็นเหตุ เพราะเป็นผู้ทำให้บังเกิด, มีอาหารเป็นปัจจัย เพราะเป็นผู้อุปถัมภ์. แม้ในธรรม ๕ อย่างเหล่านั้น ธรรม ๓ อย่างมีอวิชชาเป็นต้น ย่อมเป็นที่อาศัย(เกิด)แห่งกายนี้ ดุจมารดาเป็นที่อาศัย(เกิด) แห่งทารก

[๑] สํ. สฬา. ๑๘-๓๙.

ฉะนั้น. กรรมเป็นผู้ทำให้เกิด ดุจบิดาผู้ทำบุตรให้เกิด ฉะนั้น. อาหารเป็นผู้อุ้มชู ดุจพี่เลี้ยงผู้อุ้มชูทารกฉะนั้น" ดังนี้. ภิกษุนั้นครั้นทำการกำหนดปัจจัยของรูปกาย อย่างนี้แล้ว ก็ย่อมทำการกำหนดปัจจัยของนามกายอีก โดยนัยว่า "จักขุวิญญาณอาศัยจักขุ และรูปเกิดขึ้น" ดังนี้เป็นต้น.

โส เอวํ ปจฺจยโต นามรูปสฺส ปวตฺตึ ทิสฺวา ยถา อิทํ เอตรหิ, เอวํ อตีเตปิ อทฺธาเน ปจฺจยโต ปวตฺติตฺถ, อนาคเตปิ ปจฺจยโต ปวตฺติสฺสตีติ สมนุปสฺสติ.

ภิกษุนั้น ครั้นเห็นความเป็นไปตามปัจจัยแห่งนามรูปอย่างนี้แล้ว ก็ย่อมพิจารณาเห็นว่า นามรูปนี้ในกาลปัจจุบันนี้ ย่อมเป็นไปตามปัจจัย ฉันใด, แม้ในกาลอดีต ก็ได้เป็นไปแล้วตามปัจจัย, แม้ในกาลอนาคต ก็จักเป็นไปตามปัจจัย ฉันนั้น ดังนี้.

๖๘๐. ตสฺเสวํ สมนุปสฺสโต ยา สา ปุพฺพนฺตํ อารพฺภ "อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธานํ, น นุ โข อโหสึ อตีตมทฺธานํ, กินฺนุ โข อโหสึ อตีตมทฺธานํ, กถํ นุ โข อโหสึ อตีตมทฺธานํ, กึ หุตฺวา กึ อโหสึ

๖๘๐. เมื่อเธอพิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้ วิจิกิจฉา ๕ อย่างเหล่าใดนั้น ที่ทรงตรัสปรารภกาลส่วนเบื้องต้น (กาลอดีต) ว่า "ในกาลอดีต เราเคยมีแล้วหรือหนอ, ในกาลอดีตเราไม่เคยมีหรือหนอ, ในกาลอดีต

นุ โข อหํ อตีตมทฺธานนฺ"ติ[๑] ปญฺจวิธา วิจิกิจฺฉา วุตฺตา, ยาปิ อปรนฺตํ อารพฺภ "ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ อนาคตมทฺธานํ, น นุ โข ภวิสฺสามิ อนาคตมทฺธานํ, กินฺนุ โข ภวิสฺสามิ อนาคตมทฺธานํ, กถํ นุ โข ภวิสฺสามิ อนาคตมทฺธานํ, กึ หุตฺวา กึ ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ อนาคตมทฺธานนฺ"ติ[๒] ปญฺจวิธา วิจิกิจฺฉา วุตฺตา, ยาปิ ปจฺจุปฺปนฺนํ อารพฺภ "เอตรหิ วา ปน ปจฺจุปฺปนฺนํ อทฺธานํ อารพฺภ[๓] อชฺฌตฺตํ กถงฺกถี โหติ : อหํ นุ โขสฺมิ โน นุ โขสฺมิ, กินฺนุ โขสฺมิ, กถํ นุ โขสฺมิ, อยํ นุ โข สตฺโต กุโต อาคโต, โส กุหึ คามี ภวิสฺสตี"ติ[๔] ฉพฺพิธา วิจิกิจฺฉา วุตฺตา, สา สพฺพาปิ ปหียติ.

เราได้เป็นอะไรหนอ, ในกาลอดีต เราได้เป็นอย่างไรหนอ, ในกาลอดีต เราได้เป็นอะไร แล้วได้เป็นอะไร(อีก)หนอ" ดังนี้, แม้วิจิกิจฉา ๕ อย่างเหล่าใดที่ทรงตรัสปรารภกาลส่วนเบื้องปลาย(กาลอนาคต)ว่า "ในกาลอนาคตเราจักมีหรือหนอ, ในกาลอนาคตเราจักไม่มีหรือหนอ, ในกาลอนาคตเราจักเป็นอะไรหนอ, ในกาลอนาคตเราจักเป็นอย่างไรหนอ, ในกาลอนาคต เราจักเป็นอะไรแล้ว เป็นอะไรหนอ" ดังนี้, แม้วิจิกิจฉา ๖ อย่างเหล่าใดที่ทรงตรัสปรารภกาลปัจจุบันว่า "หรืออีกอย่างหนึ่งบุคคลเป็นผู้มีความสงสัยขึ้นภายใน ปรารภกาลปัจจุบัน บัดนี้ ว่า : เรามีอยู่หรือหนอ, เราไม่มีอยู่หรือหนอ, เราเป็นอะไรหนอ, เราเป็นอย่างไรหนอ, สัตว์ผู้นี้มาจากไหน

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๑๔.
[๒] ม. มู. ๑๒/๑๔.
[๓] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.
[๔] ม. มู. ๑๒/๑๔.

กันหนอ, สัตว์ผู้นั้นจักเป็นผู้ไปที่ไหนกันหนอ" ดังนี้ใด, วิจิกิจฉา(ความสงสัย)แม้ทั้งหมดเหล่านั้น ย่อมถูกละไป.

๖๘๑. อปโร สาธารณาสาธารณวเสน ทุพฺพิธํ นามสฺส ปจฺจยํ ปสฺสติ, กมฺมาทิวเสน จตุพฺพิธํ รูปสฺส. ทุพฺพิโธ หิ นามสฺส ปจฺจโย สาธารโณ อสาธารโณ จ. ตตฺถ จกฺขาทีนิ ฉ ทฺวารานิ, รูปาทีนิ ฉ อารมฺมณานิ, นามสฺส สาธารโณ ปจฺจโย, กุสลาทิเภทโต สพฺพปฺปการสฺสาปิ ตโต ปวตฺติโต มนสิการาทิโก อสาธารโณ. โยนิโสมนสิการสทฺธมฺมสฺสวนาทิโก หิ กุสลสฺเสว โหติ, วิปรีโต อกุสลสฺส, กมฺมาทิโก วิปากสฺส, ภวงฺคาทิโก กิริยสฺสาติ.

๖๘๑. พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง ย่อมเห็นปัจจัยของนาม ๒ อย่าง คือปัจจัยที่เป็นสาธารณะ และปัจจัยที่ไม่เป็นสาธารณะ, ย่อมเห็นปัจจัยของรูป ๔ อย่าง คือกรรมเป็นต้น. เป็นความจริงว่า ปัจจัยของนามมี ๒ อย่าง คือ ปัจจัยที่เป็นสาธารณะ และปัจจัยที่ไม่เป็นสาธารณะ. ในปัจจัย ๒ อย่างนั้น ทวาร ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น, และอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น เป็นปัจจัยที่เป็นสาธารณะของนาม, ธรรมมีมนสิการเป็นต้นที่เป็นไปแต่จักขุและรูปเป็นต้นนั้น เป็นปัจจัยที่ไม่เป็นสาธารณะของนาม แม้ที่มีประการทั้งปวง โดยประเภทแห่งนามที่เป็นกุศลเป็นต้น. คือว่า ธรรมมีโยนิโสมนสิการการฟังพระสัทธรรมเป็นต้น เป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นกุศลนั้นเทียว, ธรรมที่มีประการตรง-

ข้ามเป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นอกุศล, ธรรมมีกรรมเป็นต้น เป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นวิบาก, ธรรมมีภวังค์เป็นต้น เป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นกิริยา ฉะนี้แล.

รูปสฺส ปน กมฺมํ จิตฺตํ อุตุ อาหาโรติ อยํ กมฺมาทิโก จตุพฺพิโธ ปจฺจโย. ตตฺถ กมฺมํ อตีตเมว กมฺมสมุฏฺฐานสฺส รูปสฺส ปจฺจโย โหติ. จิตฺตํ จิตฺตสมุฏฺฐานสฺส อุปฺปชฺชมานํ. อุตุอาหารา อุตุอาหารสมุฏฺฐานสฺส ฐิติกฺขเณ ปจฺจยา โหนฺตีติ. เอวเมโก นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กโรติ.

ส่วนธรรม ๔ อย่างมีกรรมเป็นต้น คือ กรรม จิต อุตุ อาหาร นี้เป็นปัจจัยแก่รูป. ในปัจจัย ๔ อย่างนั้น กรรมที่เป็นอดีตนั่นเทียว เป็นปัจจัยแก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน. จิตที่กำลังเกิด เป็นปัจจัยแก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน. อุตุและอาหาร เป็นปัจจัยในขณะที่ตั้งอยู่ แก่รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานและที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ฉะนี้แล. พระโยคาวจรผู้หนึ่ง ย่อมทำการกำหนดปัจจัยของนามรูป ตามประการดังกล่าวมานี้.

โส เอวํ ปจฺจยโต นามรูปสฺส ปวตฺตึ ทิสฺวา ยถา อิทํ เอตรหิ, เอวํ อตีเตปิ อทฺธาเน ปจฺจยโต ปวตฺติตฺถ, อนาคเตปิ ปจฺจยโต ปวตฺติสฺสตีติ สมนุปสฺสติ. ตสฺเสวํ สมนุปสฺสโต

พระโยคาวจรผู้นั้น ครั้นเห็นความเป็นไปตามปัจจัยแห่งนามรูปอย่างนี้แล้ว ก็ย่อมพิจารณาเห็นว่านามรูปนี้ ในกาลบัดนี้เป็นไปตามปัจจัย ฉันใด, แม้ในกาลอดีตก็ได้เป็นไปแล้วตามปัจจัย, แม้ในกาลอนาคต

วุตฺตนเยเนว ตีสุปิ อทฺธาเนสุ วิจิกิจฺฉา ปหียติ.

๖๘๒. อปโร เตสํเยว นามรูป-สงฺขาตานํ สงฺขารานํ ชราปตฺตึ ชิณฺณานญฺจ ภงฺคํ ทิสฺวา อิทํ สงฺขารานํ ชรามรณํ นาม ชาติยา สติ โหติ, ชาติ ภเว สติ, ภโว อุปาทาเน สติ, อุปาทานํ ตณฺหาย สติ, ตณฺหา เวทนาย สติ, เวทนา ผสฺเส สติ, ผสฺโส สฬายตเน สติ, สฬายตนํ นามรูเป สติ, นามรูปํ วิญฺญาเณ สติ, วิญฺญาณํ สงฺขาเรสุ สติ[๑] สงฺขารา อวิชฺชาย สตีติ เอวํ ปฏิโลมปฏิจฺจสมุปฺปาทวเสน นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กโรติ. อถสฺส วุตฺตนเยเนว วิจิกิจฺฉา ปหียติ.

[๑] สี. สงฺขาเร สติ, อิ. สงฺขาเรสุ สนฺเตสุ.

ก็จักเป็นไปตามปัจจัย ฉันนั้น. เมื่อเธอพิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้ วิจิกิจฉาในกาลทั้ง ๓ ก็ย่อมถูกละไปตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว.

๖๘๒. พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง เห็นการถึงความชราแห่งสังขารทั้งหลาย กล่าวคือ นามรูปเหล่านั้นนั่นแหละ และความแตกดับแห่งสังขารที่ชราแล้ว ก็ย่อมทำการกำหนดปัจจัยของนามรูป ด้วยสามารถแห่งปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลมอย่างนี้ว่า ชื่อว่า ชราและมรณะแห่งสังขารทั้งหลายนี้ ย่อมมีเมื่อมีชาติ, ชาติมี เมื่อมีภพ, ภพมี เมื่อมีอุปาทาน, อุปาทานมี เมื่อมีตัณหา, ตัณหามี เมื่อมีเวทนา, เวทนามี เมื่อมีผัสสะ, ผัสสะมี เมื่อมีสฬายตนะ, สฬายตนะมี เมื่อมีนามรูป, นามรูปมี เมื่อมีวิญญาณ, วิญญาณมี เมื่อมีสังขาร, สังขารมี เมื่อมีอวิชชา ดังนี้. เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอ

ก็ย่อมละความสงสัยได้ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว.

๖๘๓. อปโร "อิติ โข อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา"ติ[๑] ปุพฺเพ วิตฺถาเรตฺวา ทสฺสิตานุโลมปฏิจฺจสมุปฺปาทวเสเนว นาม-รูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กโรติ. อถสฺส วุตฺตนเยเนว กงฺขา ปหียติ.

๖๘๓. พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง ย่อมทำการกำหนดปัจจัยของนามรูป ด้วยสามารถแห่งปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลม ที่ข้าพเจ้าแสดงให้พิสดารแล้วในตอนต้นว่า "อิติ โข อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา" เป็นต้น. เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอก็ย่อมละความสงสัยได้ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นแหละ.

๖๘๔. อปโร "ปุริมกมฺมภวสฺมึ โมโห อวิชฺชา, อายูหนา สงฺขารา, นิกนฺติ ตณฺหา, อุปคมนํ อุปาทานํ, เจตนา ภโวติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา ปุริมกมฺมภวสฺมึ อิธ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา, อิธ ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณํ, โอกฺกนฺติ นามรูปํ, ปสาโท อายตนํ, ผุฏฺโฐ ผสฺโส, เวทยิตํ เวทนาติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา อิธุปปตฺติภวสฺมึ ปุเรกตสฺส

๖๘๔. พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง ย่อมทำการกำหนดปัจจัยของนามรูป ด้วยสามารถแห่งกัมมวัฏและวิปากวัฏ อย่างนี้ว่า "ธรรม ๕ ประการนี้ คือ ความหลงในกรรมภพก่อน เป็นอวิชชา เจตนาอันประมวลไว้ในกรรมภพก่อนเป็นสังขาร ความใคร่ในกรรมภพก่อน เป็นตัณหา ความข้องแวะในกรรมภพก่อน เป็นอุปาทาน เจตนาในกรรมภพก่อนเป็นภพ

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๘.

กมฺมสฺส ปจฺจยา. อิธ ปริปกฺกตฺตา อายตนานํ โมโห อวิชฺชา ฯเปฯ เจตนา ภโวติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา อิธ กมฺมภวสฺมึ อายตึ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา''ติ เอวํ กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสน นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กโรติ.

เมื่อกรรมภพก่อนมีอยู่ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิใน(อุปบัติ)ภพนี้, ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ คือปฏิสนธิในปัจจุบันภพนี้ ชื่อว่าวิญญาณ ๑, ความก้าวลง(สู่ครรภ์)ชื่อว่านามรูป ๑, ประสาทชื่อว่าอายตนะ ๑, สภาวะที่กระทบชื่อว่าผัสสะ ๑, ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ชื่อว่าเวทนา ๑, เมื่ออุปบัติภพนี้มีอยู่ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งกรรมที่ทำไว้ก่อน. เพราะอายตนะทั้งหลายในปัจจุบันภพนี้แก่รอบแล้ว ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ คือ ความหลงในกรรมภพนี้เป็นอวิชชา ๑ ฯลฯ เจตนาในกรรมภพนี้เป็นภพ ๑ เมื่อกรรมภพนี้มีอยู่ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพต่อไป'' ดังนี้.

๖๘๕. ตตฺถ จตุพฺพิธํ กมฺมํ : ทิฏฺฐธมฺมเวทนียํ อุปปชฺชเวทนียํ อปราปริยเวทนียํ อโหสิกมฺมนฺติ. เตสุ เอกชวนวีถิยํ สตฺตสุ จิตฺเตสุ กุสลา วา อกุสลา วา ปฐมชวนเจตนา ทิฏฺฐธมฺมเวทนียกมฺมํ นาม. ตํ อิมสฺมึเยว อตฺตภาเว

๖๘๕. ในกัมมวัฏและวิปากวัฏนั้น ชื่อว่ากรรมมี ๔ อย่างคือ : ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม อุปปัชชเวทนียกรรม อปราปริยเวทนียกรรม อโหสิกรรม. ในกรรม ๔ อย่างนั้น ในบรรดาจิต ๗ ขณะ ในชวนวิถีเดียวกัน เจตนาในชวนะดวงแรก เป็นกุศลก็ตาม เป็น

วิปากํ เทติ. ตถา อสกฺโกนฺตํ ปน "อโหสิกมฺมํ นาม นาโหสิ กมฺมวิปาโก, น ภวิสฺสติ กมฺมวิปาโก, นตฺถิ กมฺมวิปาโก"ติ[๑] อิมสฺส ติกสฺส วเสน อโหสิกมฺมํ นาม โหติ. อตฺถสาธิกา ปน สตฺตมชวนเจตนา อุปปชฺชเวทนียกมฺมํ นาม. ตํ อนนฺตเร อตฺตภาเว วิปากํ เทติ. ตถา อสกฺโกนฺตํ วุตฺตนเยเนว อโหสิกมฺมํ นาม โหติ. อุภินฺนํ อนฺตเร ปญฺจ ชวนเจตนา อปราปริยเวทนียกมฺมํ นาม. ตํ อนาคเต ยทา โอกาสํ ลภติ, ตทา วิปากํ เทติ. สติ สํสารปฺปวตฺตติยา[๒] อโหสิกมฺมํ นาม น โหติ.

อกุศลก็ตาม ชื่อว่า ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม. ทิฏฐธัมมเวทนียกรรมนั้น ย่อมให้วิบากในอัตภาพนี้เท่านั้น. แต่เมื่อไม่อาจอย่างนั้น ก็ชื่อว่าเป็นอโหสิกรรม ด้วยอำนาจแห่งอโหสิกรรม ๓ อย่างนี้คือ "อโหสิกมฺมํ นาม นาโหสิ กมฺมวิปาโก (ที่ชื่อว่าอโหสิกรรมชนิดที่วิบากของกรรมมิได้มีแล้ว), อโหสิกมฺมํ น ภวิสฺสติ กมฺมวิปาโก (ที่ชื่อว่าอโหสิกรรมชนิดที่วิบากของกรรมจักไม่มี), อโหสิกมฺมํ นตฺถิ กมฺมวิปาโก (ที่ชื่อว่าอโหสิกรรมชนิดที่วิบากของกรรมไม่มีอยู่)". ส่วนเจตนาในชวนะดวงที่ ๗ ที่ให้สำเร็จความต้องการ ชื่อว่า อุปปัชชเวทนียกรรม. อุปปัชชเวทนียกรรมนั้น ย่อมให้วิบากในอัตภาพถัดไป. เมื่อไม่อาจอย่างนั้น ก็ชื่อว่า เป็นอโหสิกรรม ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นแหละ. เจตนาในชวนะ ๕ ดวง ในระหว่างชวนะทั้ง ๒ ดวง ชื่อว่า อปราปริยเวทนียกรรม. อปรา–

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๔๑๔.
[๒] ก. สงฺขารปฺปวตฺติยา.

ปริยเวทนียกรรมนั้น ย่อมให้วิบากในเวลาที่ได้โอกาสในอนาคต. เมื่อยังมีความเป็นไปของสังสารวัฏอยู่ ไม่ชื่อว่าเป็นอโหสิกรรม.

๖๘๖. อปรมฺปิ จตุพฺพิธํ กมฺมํ : ยํ ครุกํ, ยํ พหุลํ, ยทาสนฺนํ, กฏตฺตาวาปน-กมฺมนฺติ. ตตฺถ กุสลํ วา โหตุ อกุสลํ วา, ครุกาครุเกสุ ยํ ครุกํ มาตุฆาตาทิกํ กมฺมํ วา มหคฺคตกมฺมํ วา, ตเทว ปฐมํ วิปจฺจติ. ตถา พหุลาพหุเลสุปิ ยํ พหุลํ โหติ สุสีลฺยํ วา ทุสฺสีลฺยํ วา, ตเทว ปฐมํ วิปจฺจติ. ยทาสนฺนํ นาม มรณกาเล อนุสฺสริตกมฺมํ. ยญฺหิ อาสนฺนมรโณ อนุสฺสริตุํ สกฺโกติ, เตเนว อุปฺปชฺชติ. เอเตหิ ปน ตีหิ มุตฺตํ ปุนปฺปุนํ ลทฺธาเสวนํ กฏตฺตาวาปนกมฺมํ นาม โหติ. เตสํ อภาเว ตํ ปฏิสนฺธึ อากฑฺฒติ.

๖๘๖. กรรมแม้อย่างอื่นอีกมี ๔ อย่าง คือ : ครุกกรรม, พหุลกรรม, อาสันน-กรรม, กฏัตตาวาปนกรรม. ในกรรม ๔ อย่างนั้น กรรมเป็นกุศลก็ตาม เป็นอกุศลก็ตาม ในบรรดากรรมหนัก และกรรมไม่หนักทั้งหลาย กรรมใดหนัก ได้แก่กรรมมีการฆ่ามารดาเป็นต้นก็ดี มหัคคตกรรมก็ดี, กรรมนั้นนั่นแหละย่อมเผล็ดวิบากก่อน. อย่างนั้นเหมือนกัน ในบรรดากรรมที่ทำไว้มากและกรรมที่ทำไว้ไม่มากทั้งหลาย กรรมใดเป็นกรรมที่บุคคลทำไว้มาก อันได้แก่ ความเป็นผู้มีศีลดีก็ตาม ความเป็นผู้ทุศีลก็ตาม กรรมนั้นนั่นแหละย่อมเผล็ดวิบากก่อน. กรรมที่บุคคลระลึกได้ในเวลาใกล้ตาย ชื่อว่า อาสันน-กรรม. จริงอยู่ คนที่ใกล้จะตายอาจระลึกถึงกรรมใดได้, เขาย่อมอุบัติเพราะกรรมนั้น

คุณเอมอร กิจพานิช
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

นั่นแหละ. ส่วนกรรมที่พ้นจากกรรม ๓ อย่างเหล่านี้ ได้การซ่องเสพอยู่บ่อย ๆ ชื่อว่าเป็นกฏัตตาวาปนกรรม. เมื่อกรรม ๓ อย่างเหล่านั้นไม่มี กฏัตตาวาปนกรรมนั้น จึงจะคร่าปฏิสนธิมา.

๖๘๗. อปรมฺปิ จตุพฺพิธํ กมฺมํ : ชนกํ, อุปตฺถมฺภกํ, อุปปีฬกํ, อุปฆาตกนฺติ. ตตฺถ ชนกํ นาม กุสลมฺปิ โหติ อกุสลมฺปิ. ตํ ปฏิสนฺธิยมฺปิ ปวตฺเตปิ กามรูปารูปวิปากกฺขนฺเธ[๑] ชเนติ. อุปตฺถมฺภกํ ปน วิปากํ ชเนตุํ น สกฺโกติ, อญฺเญน กมฺเมน ทินฺนาย ปฏิสนฺธิยา ชนิเต วิปาเก อุปฺปชฺชนกสุขทุกฺขํ อุปตฺถมฺเภติ, อทฺธานํ ปวตฺเตติ. อุปปีฬกํ อญฺเญน กมฺเมน ทินฺนาย ปฏิสนฺธิยา ชนิเต วิปาเก อุปฺปชฺชนกสุขทุกฺขํ ปีเฬติ พาธติ, อทฺธานํ ปวตฺติตุํ น เทติ. อุปฆาตกํ ปน สยํ กุสลมฺปิ อกุสลมฺปิ สมานํ อญฺญํ ทุพฺพลํ กมฺมํ ฆาเตตฺวา ตสฺส

๖๘๗. แม้กรรมอย่างอื่น ยังมีอีก ๔ อย่างคือ : ชนกกรรม, อุปถัมภกกรรม, อุปปีฬกกรรม, อุปฆาตกกรรม. ในกรรม ๔ อย่างนั้น ชื่อว่า ชนกกรรม เป็นกุศลก็ได้เป็นอกุศลก็ได้. ชนกกรรมนั้นย่อมทำวิบากขันธ์ในกามภพ รูปภพ และอรูปภพ ให้เกิดทั้งในปฏิสนธิกาล ทั้งในปวัตกาล. ส่วนอุปถัมภกกรรม ไม่อาจทำวิบากให้เกิด, เมื่อกรรมอื่นให้ปฏิสนธิแล้ว ก็อุปถัมภ์สุขและทุกข์ที่เกิดขึ้น ในเพราะวิบากที่กรรมอื่นทำให้เกิด, คือทำให้เป็นไปตลอดกาลนาน. อุปปีฬกกรรม เมื่อกรรมอื่นให้ปฏิสนธิแล้ว ก็ย่อมบีบคั้น คือเบียดเบียนสุขและทุกข์ที่

---

[๑] ฉ. รูปารูปวิปากกฺขนฺเธ.

วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา อตฺตโน วิปากสฺส โอกาสํ กโรติ. เอวํ ปน กมฺเมน กเต โอกาเส ตํ วิปากํ อุปฺปนฺนํ นาม วุจฺจติ.

เกิดขึ้น ในเพราะวิบากที่กรรมอื่นทำให้เกิดแล้ว, คือไม่ยอมให้เป็นไปตลอดกาลนาน. ส่วนอุปฆาตกกรรม ตนเองเป็นได้ทั้งกุศลทั้งอกุศล ย่อมตัดรอนกรรมอื่นที่ทรามกำลัง ขัดขวางวิบากของกรรมนั้นเสีย ทำโอกาสแก่วิบากของตน. ก็แลเมื่อกรรมได้ทำโอกาสไว้อย่างนี้แล้ว วิบากนั้นก็กล่าวได้ว่าเกิดขึ้นแล้ว.

อิติ อิเมสํ ทฺวาทสนฺนํ กมฺมานํ กมฺมนฺตรญฺเจว วิปากนฺตรญฺจ พุทฺธานํ กมฺมวิปากญาณสฺเสว ยาถาวสรสโต ปากฏํ โหติ, อสาธารณํ สาวเกหิ. วิปสฺสเกน ปน กมฺมนฺตรญฺจ วิปากนฺตรญฺจ เอกเทสโต ชานิตพฺพํ. ตสฺมา อยํ มุขมตฺตทสฺสเนน กมฺมวิเสโส ปกาสิโตติ.

ความต่างกันแห่งกรรม และวิบากแห่งกรรม ๑๒ อย่างเหล่านี้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ย่อมเป็นอันปรากฏชัด โดยสภาวะของตนตามความเป็นจริง แก่กรรม-วิบากญาณของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เท่านั้น, ไม่เป็นของสาธารณะด้วยสาวกทั้งหลาย. ก็พระโยคาวจรผู้เจริญวิปัสสนา พึงทราบความต่างแห่งกรรมและวิบากได้สักส่วนหนึ่ง. เพราะฉะนั้น ความต่างกันแห่งกรรมนี้ ชื่อว่าเป็นอันประกาศแล้วโดยแสดงพอเป็นแนวทางเท่านั้นแล.

๖๘๘. อิติ อิมํ ทฺวาทสวิธํ กมฺมํ กมฺมวฏฺเฏ ปกฺขิปิตฺวา เอวเมโก กมฺมวฏฺฏ-วิปากวฏฺฏวเสน นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กโรติ. โส เอวํ กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสน ปจฺจยโต นามรูปสฺส ปวตฺตึ ทิสฺวา "ยถา อิทํ เอตรหิ, เอวํ อตีเตปิ อทฺธาเน กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสน ปจฺจยโต ปวตฺติตฺถ, อนาคเตปิ กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสเนว ปจฺจยโต ปวตฺติสฺสติ[๑] อิติ กมฺมญฺเจว กมฺมวิปาโก จ กมฺมวฏฺฏญฺจ วิปากวฏฺฏญฺจ กมฺมปฺปวตฺตญฺจ วิปากปฺปวตฺตญฺจ กมฺมสนฺตติ จ วิปากสนฺตติ จ กิริยา จ กิริยาผลญฺจ

๖๘๘. พระโยคาวจรผู้หนึ่ง ย่อมรวมเอากรรม ๑๒ อย่างนี้ เข้าไว้ในกัมมวัฏ ทำการกำหนดปัจจัยของนามรูป ด้วยสามารถแห่งกัมมวัฏและวิปากวัฏอย่างนี้. พระ-โยคาวจรผู้นั้น ครั้นเห็นความเป็นไปตามปัจจัยแห่งนามรูป ด้วยสามารถแห่งกัมมวัฏและวิปากวัฏอย่างนี้แล้ว ก็ย่อมพิจารณาเห็นว่า "นามรูปนี้ ในกาลปัจจุบันนี้ ย่อมเป็นไปตามปัจจัย ด้วยสามารถแห่งกัมมวัฏและวิปากวัฏ ฉันใด, แม้ในกาลอดีต ก็เป็นไปแล้วตามปัจจัย ด้วยสามารถแห่งกัมมวัฏและวิปากวัฏ, แม้ในกาลอนาคต ก็จักเป็นไปตามปัจจัย ด้วยสามารถแห่งกัมมวัฏและวิปากวัฏ ฉันนั้น กรรมและวิบากของกรรม, กัมมวัฏและวิปากวัฏ, ความเป็นไปของกรรมและความเป็นไปของวิบาก, ความสืบต่อของกรรม และความสืบต่อของวิบาก, การกระทำและผลของการกระทำ ย่อมเป็นไปอยู่อย่างนี้

---

[๑] ฉ. ปวตฺติสฺสตี"ติ.

กมฺมวิปากา[๑] วตฺตนฺติ
วิปาโก กมฺมสมฺภโว
กมฺมา ปุนพฺภโว โหติ
เอวํ โลโก ปวตฺตตี''ติ

วิบากทั้งหลายย่อมเป็นไปเพราะกรรม
วิบากมีกรรมเป็นเหตุเกิด ภพใหม่
ย่อมมีเพราะกรรม โลกเป็นไปอยู่
อย่างนี้" ดังนี้.

สมนุปสฺสติ. ตสฺเสวํ สมนุปสฺสโต ยา สา ปุพฺพนฺตาทโย อารพฺภ "อโหสึ นุ โข อหนฺ''ติอาทินา[๒] นเยน วุตฺตา โสฬสวิธา วิจิกิจฺฉา, สา สพฺพา ปหียติ. สพฺพภวโยนิคติฐิตินิวาเสสุ เหตุผลสมฺพนฺธ-วเสน ปวตฺตมานํ นามรูปมตฺตเมว ขายติ. โส เนว การณโต อุทฺธํ การกํ ปสฺสติ, น วิปากปฺปวตฺติโต อุทฺธํ วิปากปฏิสํเวทกํ. การเณ ปน สติ "การโก''ติ วิปากปฺปวตฺติยา สติ "ปฏิสํเวทโก''ติ สมญฺญามตฺเตน ปณฺฑิตา โวหรนฺติจฺเจวสฺส สมฺมปฺปญฺญาย สุทิฏฺฐํ โหติ.

เมื่อพระโยคาวจรนั้น พิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้ วิจิกิจฉา ๑๖ อย่างนั้นใดที่ทรงตรัสปรารภกาลส่วนเบื้องต้นเป็นต้น โดยนัยว่า "(ในกาลอดีต) เราเคยมีแล้วหรือหนอ" ดังนี้เป็นต้น, วิจิกิจฉาทั้งหมดนั้นจะถูกละไป. เพียงแต่นามรูปที่เป็นไปในภพ กำเนิด คติ ฐิติ และนิวาสทั้งปวง ด้วยอำนาจความสัมพันธ์กัน แห่งเหตุและผลเท่านั้น ย่อมปรากฏ. พระโยคาวจรนั้น ย่อมไม่เล็งเห็นผู้ทำที่นอกเหนือไปจากเหตุ, ไม่เล็งเห็นผู้เสวยวิบากที่นอกเหนือไป จากความเป็นไปของวิบาก. ก็นามและรูปย่อมเป็นอันเธอ

---

๑ ฉ. ม. ยุ. กมฺมา วิปากา, ฏีกายมฺปิ กมฺมาติ กมฺมโตติ วุตฺตํ.

๒ ม. มู. ๑๒/๑๔.

เห็นอย่างดีแล้ว ด้วยปัญญาอันชอบ ว่าเมื่อมีเหตุ บัณฑิตทั้งหลายจึงกล่าวถึง โดยเป็นเพียงสมัญญาว่า "ผู้ทำ", เมื่อมีความเป็นไปของวิบาก บัณฑิตทั้งหลายจึงกล่าวถึง โดยเป็นเพียงสมัญญาว่า "ผู้เสวย" ดังนี้.

๖๘๙. เตนาหุ โปราณา :

๖๘๙. เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า :

"กมฺมสฺส การโก นตฺถิ
วิปากสฺส จ เวทโก
สุทฺธธมฺมา ปวตฺตนฺติ
เอเวตํ สมฺมทสฺสนํ.
เอวํ กมฺเม วิปาเก จ
วตฺตมาเน สเหตุเก
พีชรุกฺขาทิกานํว
ปุพฺพา โกฏิ น นายติ.
อนาคเตปิ สํสาเร
อปฺปวตฺตํ[๑] น ทิสฺสติ

"ผู้ทำกรรม และผู้เสวยวิบากหามีไม่ ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไป ความเห็นอันมีประการดังกล่าวมานี้ นี้เป็นสัมมาทัสสนะ(ความเห็นชอบ). เมื่อกรรมและวิบาก พร้อมทั้งเหตุเป็นไปอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่ปรากฏเบื้องต้นเบื้องปลาย เหมือนอย่างพืชกับลำต้นเป็นต้นฉะนั้น. แม้ในกาลอนาคต เมื่อสังสารวัฏยังมีอยู่ ก็ย่อมไม่ปรากฏความไม่เป็นไป พวกเดียรถีย์ไม่รู้

[๑] ม. สี. อปฺปวตฺติ.

เอตมตฺถํ อนญฺญาย
ติตฺถิยา อสยํวสี.
สตฺตสญฺญํ คเหตฺวาน
สสฺสตุจฺเฉททสฺสิโน
ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐึ คณฺหนฺติ
อญฺญมญฺญํ[๑] วิโรธิตา.
ทิฏฺฐิพนฺธนพนฺธา[๒] เต
ตณฺหาโสเตน วุยฺหเร
ตณฺหาโสเตน วุยฺหนฺตา
น เต ทุกฺขา ปมุจฺจเร.
เอวเมตํ อภิญฺญาย
ภิกฺขุ พุทฺธสฺส สาวโก
คมฺภีรํ นิปุณํ สุญฺญํ
ปจฺจยํ ปฏิวิชฺฌติ.
กมฺมํ นตฺถิ วิปากมฺหิ
ปาโก กมฺเม น วิชฺชติ
อญฺญมญฺญํ อุโภ สุญฺญา
น จ กมฺมํ วินา ผลํ.

ความข้อนี้ จึงเป็นผู้หาอำนาจในตนเองมิได้ เที่ยวยึดถือสัตตสัญญาแล้วเล็งเห็นว่าเที่ยงหรือขาดสูญ ย่อมยึดถือทิฐิ ๖๒ ขัดแย้งกันและกันอยู่. พวกเดียรถีย์เหล่านั้น ถูกเครื่องผูกคือทิฐิผูกไว้ ถูกกระแสตัณหาพัดพาไป เมื่อถูกกระแสตัณหาพัดพาไปอยู่ พวกเขา ก็ไม่พ้นจากทุกข์. ภิกษุซึ่งเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า รู้ยิ่งซึ่งความข้อนี้ อย่างนี้แล้ว ก็ย่อมแทงตลอดปัจจัยอันลึกซึ้ง ละเอียดอ่อน ว่างเปล่า. กรรมไม่มีอยู่ในวิบาก วิบากก็ไม่มีอยู่ในกรรม ธรรมทั้ง ๒ ว่างจากกันและกัน แต่ว่าเว้นกรรมเสีย ผลก็ไม่มี. (เปรียบเหมือน) ไฟไม่มีอยู่ในพระอาทิตย์ ไม่มีอยู่ในแก้วมณี ไม่มีอยู่ในก้อนโคมัย ไฟนั้นมิได้มีอยู่ภายนอกของวัตถุเหล่านั้น แต่ว่าย่อมเกิดจาก

[๑] ฉ. อญฺญมญฺญ...
[๒] ฉ. ...พทฺธา.

ยถา น สูริเย อคฺคิ
น มณิมฺหิ น โคมเย
น เตสํ พหิ โส อตฺถิ
สมฺภาเรหิ จ ชายติ.
ตถา น อนฺโต กมฺมสฺส
วิปาโก อุปลพฺภติ
พหิทฺธาปิ น กมฺมสฺส
น กมฺมํ ตตฺถ วิชฺชติ.
ผเลน สุญฺญํ ตํ[๑] กมฺมํ
ผลํ กมฺเม น วิชฺชติ
กมฺมญฺจ โข อุปาทาย
ตโต นิพฺพตฺตตี ผลํ.
น เหตฺถ เทโว พฺรหฺมา วา
สํสารสฺสตฺถิ การโก
สุทฺธธมฺมา ปวตฺตนฺติ
เหตุสมฺภารปจฺจยา''ติ.

เครื่องสัมภาระทั้งหลาย ฉันใด. วิบากก็ไม่มีอยู่ภายในกรรม ไม่มีอยู่แม้ภายนอกกรรม กรรมก็ไม่มีอยู่ในวิบากนั้น. กรรมนั้นว่างเปล่าจากผล ผลก็ไม่มีอยู่ในกรรม แต่ว่าเพราะอาศัยกรรมแล ผลจึงบังเกิดได้ ฉันนั้น. จริงอยู่ ในความเป็นไปแห่งสังสารวัฏนี้ เทวดาหรือว่าพรหมผู้สร้างสังสารวัฏ หามีไม่ ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไปเพราะสัมภาระแห่งเหตุ เป็นปัจจัย'' ฉะนี้แล.

๖๙๐. ตสฺเสวํ กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสน นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กตฺวา ตีสุ

๖๙๐. เมื่อพระโยคาวจรนั้นทำการกำหนดปัจจัยของนามรูป ด้วยสามารถแห่ง

---

[๑] สี. สุญฺญกํ.

อทฺธาสุ ปหีนวิจิกิจฺฉสฺส สพฺเพ อตีตานาคต-ปจฺจุปฺปนฺนา ธมฺมา จุติปฏิสนฺธิวเสน วิทิตา โหนฺติ สาสฺส โหติ ญาตปริญฺญา.

กัมมวัฏและวิปากวัฏ จนละวิจิกิจฉาในกาลทั้ง ๓ ได้อย่างนี้ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงอันเป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ก็ย่อมเป็นอันปรากฏด้วยอำนาจแห่งจุติและปฏิสนธิ ข้อนั้นจัดเป็นญาตปริญญาของเธอ.

โส เอวํ ปชานาติ : เย อตีเต กมฺมปจฺจยา นิพฺพตฺตา ขนฺธา, เต ตตฺเถว นิรุทฺธา, อตีตกมฺมปจฺจยา ปน อิมสฺมึ ภเว อญฺเญ ขนฺธา นิพฺพตฺตา, อตีตภวโต อิมํ ภวํ อาคโต เอกธมฺโมปิ นตฺถิ, อิมสฺมิมฺปิ ภเว กมฺมปจฺจเยน นิพฺพตฺตา ขนฺธา นิรุชฺฌิสฺสนฺติ, ปุนพฺภเว อญฺเญ นิพฺพตฺติสฺสนฺติ, อิมมฺหา ภวา ปุนพฺภวํ เอกธมฺโมปิ น คมิสฺสติ. อปิจ โข ยถา น อาจริยมุขโต สชฺฌาโย อนฺเตวาสิกสฺส มุขํ ปวิสติ, น จ ตปฺปจฺจยา ตสฺส มุเข สชฺฌาโย น วตฺตติ, น ทูเตน มนฺโตทกํ ปีตํ โรคิโน อุทรํ ปวิสติ, น จ ตสฺส ตปฺปจฺจยา โรโค น วูปสมฺมติ, น มุเข มณฺฑนวิธานํ

พระโยคาวจรนั้นย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า : ขันธ์ทั้งหลายเหล่าใดในอดีต ที่บังเกิดแล้วเพราะกรรมเป็นปัจจัย, ขันธ์เหล่านั้นย่อมดับไปในอดีตนั้นนั่นแหละ, ส่วนขันธ์เหล่าอื่นในภพนี้ ที่บังเกิดเพราะกรรมอดีตเป็นปัจจัย แม้ธรรมสักอย่างหนึ่งที่มาจากภพอดีต สู่ภพนี้หามีไม่, ขันธ์ทั้งหลายแม้ในภพนี้ที่บังเกิดแล้วเพราะกรรมเป็นปัจจัยจักดับไป, ขันธ์อื่นจักบังเกิดในภพใหม่, แม้ธรรมสักอย่างหนึ่งจักไม่ไปจากภพนี้สู่ภพใหม่. อนึ่ง (เปรียบเหมือน) การสาธยายมนต์จากปากของอาจารย์จะเข้าไปยังปากของอันเตวาสิก ก็หาไม่, แต่ว่าการสาธยายมนต์ที่ปาก ของอันเตวาสิกนั้น จะไม่เป็นไปเพราะการ

อาทาสตลาทีสุ มุขนิมิตฺตํ คจฺฉติ, น จ ตตฺถ ตปฺปจฺจยา มณฺฑนวิธานํ น ปญฺญายติ, น เอกิสฺสา วฏฺฏิยา ทีปสิขา อญฺญํ วฏฺฏึ สงฺกมติ, น จ ตตฺถ ตปฺปจฺจยา ทีปสิขา น นิพฺพตฺตติ, เอวเมว น อตีตภวโต อิมํ ภวํ, อิโต วา ปุนพฺภวํ โกจิ ธมฺโม สงฺกมติ, น จ อตีตภเว ขนฺธายตนธาตุปจฺจยา อิธ, อิธ วา ขนฺธายตนธาตุปจฺจยา ปุนพฺภเว ขนฺธายตนธาตุโย น นิพฺพตฺตนฺตีติ.

สาธยายที่ปากของอาจารย์นั้นเป็นปัจจัยก็หาไม่. น้ำมนต์ที่ตัวแทนดื่มเข้าไป จะเข้าไปยังท้องของคนมีโรคก็หาไม่, แต่ว่าโรคของเขาจะไม่หาย เพราะน้ำมนต์ที่ตัวแทนดื่มนั้นเป็นปัจจัยก็หาไม่, การจัดแจงแต่งที่หน้า ย่อมไม่ไปถึงเงาหน้า ที่เครื่องส่อง–หน้ามีแผ่นกระจกเป็นต้น, แต่การจัดแจงแต่งที่หน้าจะไม่ปรากฏ ที่เครื่องส่องหน้าเหล่านั้น เพราะเงาหน้าที่เครื่องส่องหน้าเป็นปัจจัยก็หาไม่, เปลวประทีปที่เกลียวไส้อันหนึ่ง ย่อมไม่เคลื่อนไปสู่เกลียวไส้อันอื่น, แต่เปลวประทีปจะไม่บังเกิดที่เกลี่ยวไส้ อันอื่นนั้น เพราะเปลวประทีปที่เกลียวไส้อันนั้นเป็นปัจจัย ก็หาไม่ฉันใด, ธรรมอะไร ๆ จะเคลื่อนจากภพอดีตสู่ภพนี้ หรือจากภพนี้สู่ภพใหม่ ก็หาไม่, แต่ว่าขันธ์อายตนะ และธาตุทั้งหลายในภพนี้ จะไม่บังเกิดเพราะขันธ์อายตนะ และธาตุทั้งหลายในภพอดีตเป็นปัจจัยก็หาไม่, หรือว่าขันธ์อายตนะและธาตุทั้งหลายในภพใหม่ จะไม่บังเกิดเพราะ

ขันธ์ อายตนะ และธาตุทั้งหลายในภพนี้เป็นปัจจัยก็หาไม่ ฉันนั้นเหมือนกันแล.

ยเถว จกฺขุวิญฺญาณํ
มโนธาตุอนนฺตรํ
น เจว อาคตํ นาปิ
น นิพฺพตฺตํ อนนฺตรํ.
ตเถว ปฏิสนฺธิมฺหิ
วตฺตเต จิตฺตสนฺตติ
ปุริมํ ภิชฺชตี จิตฺตํ
ปจฺฉิมํ ชายตี ตโต.
เตสํ อนฺตริกา นตฺถิ
วีจิ เตสํ น วิชฺชติ
น จิโต คจฺฉติ กิญฺจิ
ปฏิสนฺธิ จ ชายตีติ.

(เปรียบเหมือน)จักขุวิญญาณ ย่อมมีในลำดับแห่งมโนธาตุ มิได้มาจากมโนธาตุนั้น ทั้งจะไม่บังเกิดในลำดับแห่งมโนธาตุก็หาไม่ ฉันใด ความสืบต่อแห่งจิตย่อมเป็นไปในปฏิสนธิขณะ จิตดวงก่อนย่อมแตก(ดับ)ไป จิตดวงหลังก็ย่อมเกิดขึ้น ต่อจากจิตดวงก่อนนั้น ฉันนั้น ธรรมที่อยู่ในระหว่างจิต ๒ ดวงเหล่านั้นไม่มี จิต ๒ ดวงเหล่านั้นไม่มีระลอกคลื่น จะมีจิตอะไร ๆ ไปจากจุติจิตนี้ก็หาไม่ แต่ว่าปฏิสนธิจิตก็เกิดได้แล.

๖๙๑. เอวํ จุติปฏิสนฺธิวเสน วิทิต–สพฺพธมฺมสฺส สพฺพากาเรน นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหญาณํ ถามคตํ โหติ, โสฬสวิธา กงฺขา สุฏฺฐุตรํ ปหียติ. น เกวลญฺจ สา

๖๙๑. ญาณกำหนดปัจจัยของนามรูปของภิกษุผู้มีธรรมทั้งปวงปรากฏ ด้วยอำนาจแห่งจุติและปฏิสนธิ ตามประการดังกล่าวมานี้ ย่อมเป็นธรรมชาติที่มีกำลัง โดยอาการทั้ง–

เอว, "สตฺถริ กงฺขตี"ติอาทินยปฺปวตฺตา อฏฺฐวิธาปิ กงฺขา ปหียติเยว. ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐิคตานิ วิกฺขมฺภนฺติ. เอวํ นานานเยหิ นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหเณน ตีสุ อทฺธาสุ กงฺขํ วิตริตฺวา ฐิตํ ญาณํ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธีติ เวทิตพฺพํ. ธมฺมฏฺฐิติญาณนฺติปิ ยถาภูตญาณนฺติปิ สมฺมาทสฺสนนฺติปิ เอตสฺเสว เววจนํ[๒] วุตฺตเญหตํ[1] :

ปวง, ความสงสัย ๑๖ อย่าง จะถูกละไปได้เป็นอย่างดียิ่ง. และไม่ใช่เฉพาะความสงสัย ๑๖ อย่างนั้นแต่ส่วนเดียวเท่านั้น, แม้ความสงสัย ๘ อย่าง ที่เป็นไปโดยนัยว่า "ย่อมสงสัยในพระศาสดา" เป็นต้น ก็ย่อมถูกละไปเหมือนกัน. ทิฐิ ๖๒ ย่อมราบคาบไป. ญาณที่ตั้งอยู่ข้ามความสงสัยในกาล ๓ เพราะการกำหนดปัจจัยของนามรูปโดยนัยต่าง ๆ อย่างนี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ. คำว่า ธัมมฐิติญาณก็ดี คำว่า ยถาภูตญาณก็ดี คำว่า สัมมาทัสสนะก็ดี ก็เป็นคำไวพจน์ของคำว่า กังขาวิตรณวิสุทธินี่นั่นแหละ. ข้อนี้สมจริงตามที่ท่านพระสารีบุตรเถระ กล่าวไว้ว่า :

"อวิชฺชา ปจฺจโย สงฺขารา
ปจฺจยสมฺปฺปนฺนา อุโภเปเต ธมฺมา
ปจฺจยสมฺปฺปนฺนาติ ปจฺจยปริคฺคเห

"ปัญญาในอันกำหนดปัจจัยได้ว่า
อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารเกิดขึ้น
เพราะปัจจัย ธรรมทั้ง ๒ นี้เกิดขึ้น

---

[1] อภิ. วิ. ๓๕/๔๙๓.

[2] ฉ. เอตสฺเสวาธิวจนํ.

ปญฺญา ธมฺมฏฺฐิติญาณนฺ"ติ[๑]

แล้วเพราะปัจจัย ดังนี้ ชื่อว่า ธัมมัฐิติญาณ"

"อนิจฺจโต มนสิกโรนฺโต กตเม ธมฺเม ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ, กถํ สมฺมาทสฺสนํ โหติ, กถํ ตทนฺวเยน สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจโต สุทิฏฺฐา โหนฺติ, กตฺถ กงฺขา ปหียติ ? ทุกฺขโต ฯเปฯ อนตฺตโต มนสิกโรนฺโต กตเม ธมฺเม ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ ฯเปฯ กตฺถ กงฺขา ปหียตีติ ?

"ถามว่า เมื่อมนสิการว่าไม่เที่ยง ย่อมรู้ ย่อมเห็น ธรรมเหล่าไหนตามความเป็นจริง, ชื่อว่าเป็นสัมมาทัสสนะอย่างไร, สังขารทั้งปวงเป็นอันปรากฏชัดว่า ไม่เที่ยงโดยคล้อยตามธรรม ที่เห็นแล้วนั้นอย่างไร, ความสงสัยในธรรมเหล่าไหน ย่อมถูกละไป ? เมื่อมนสิการว่าเป็นทุกข์ ฯลฯ ว่าเป็นอนัตตา ย่อมรู้ ย่อมเห็น ธรรมเหล่าไหน ตามความเป็นจริง ฯลฯ ความสงสัยในธรรมเหล่าไหน ย่อมถูกละไป ?

อนิจฺจโต มนสิกโรนฺโต นิมิตฺตํ ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ, เตน วุจฺจติ สมฺมาทสฺสนํ, เอวํ ตทนฺวเยน สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจโต สุทิฏฺฐา โหนฺติ,

ตอบว่า เมื่อมนสิการว่าไม่เที่ยง ย่อมรู้ ย่อมเห็นนิมิตตามความเป็นจริง เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า สัมมาทัสสนะ, สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็น

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๗๒.

เอตฺถ กงฺขา ปหียติ. ทุกฺขโต มนสิกโรนฺโต ปวตฺตํ ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ ฯเปฯ อนตฺตโต มนสิกโรนฺโต นิมิตฺตญฺจ ปวตฺตญฺจ ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ, เตน วุจฺจติ สมฺมาทสฺสนํ, เอวํ ตทนุวเยน สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตโต สุทิฏฺฐา โหนฺติ, เอตฺถ กงฺขา ปหียติ.

อันปรากฏชัดว่าไม่เที่ยง โดยคล้อยตามธรรมที่เห็นแล้วนั้น อย่างนี้, ความสงสัยในธรรมเหล่านี้ ย่อมถูกละไป. เมื่อมนสิการว่าเป็นทุกข์ ย่อมรู้ ย่อมเห็นปวัตตะ(ความเป็นไปแห่งสังขาร) ตามความเป็นจริง ฯลฯ เมื่อมนสิการว่าเป็นอนัตตา ย่อมรู้ ย่อมเห็นนิมิตและปวัตตะตามความเป็นจริง เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า สัมมาทัสสนะ, ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอันปรากฏชัดว่าเป็นอนัตตา โดยคล้อยตามธรรมที่เห็นแล้วนั้น อย่างนี้, ความสงสัยในธรรมเหล่านี้ย่อมถูกละไป.

ยญฺจ ยถาภูตญาณํ ยญฺจ สมฺมาทสฺสนํ ยา จ กงฺขาวิตรณา, อิเม ธมฺมา นานตฺถา นานาพฺยญฺชนา,[1] อุทาหุ เอกตฺถา พฺยญฺชนเมว นานนฺติ ? ยญฺจ ยถาภูตญาณํ ยญฺจ

ถามว่า ยถาภูตญาณอันใดก็ดี สัมมาทัสสนะอันใดก็ดี กังขาวิตรณะอันใดก็ดี ธรรมเหล่านี้มีอรรถต่างกัน มีพยัญชนะต่างกัน, หรือว่ามีอรรถเหมือนกัน พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน ?

---

[1] ฉ. นานตฺถา เจว นานาพฺยญฺชนา.

สมฺมาทสฺสนํ ยา จ กงฺขาวิตรณา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา พฺยญฺชนเมว นานนฺ"ติ.[๑]

ตอบว่า ยถาภูตญาณทัสสนะอันใดก็ดี สัมมาทัสสนะอันใดก็ดี กังขาวิตรณะอันใดก็ดี ธรรมเหล่านี้มีอรรถเหมือนกัน พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน" ดังนี้.

อิมินา ปน ญาเณน สมนฺนาคโต วิปสฺสโก พุทฺธสาสเน ลทฺธสฺสาโส ลทฺธปติฏฺโฐ นิยตคติโก จูฬโสตาปนฺโน[๒] นาม โหติ.

ก็ภิกษุผู้เจริญวิปัสสนา ผู้ถึงพร้อมด้วยญาณนี้ ชื่อว่า เป็นผู้ได้ความโล่งใจในพระพุทธศาสนา ได้ที่ตั้งมั่น มีคติแน่นอน เป็นพระจูฬโสดาบัน.

ตสฺมา ภิกฺขุ สทา สโต
นามรูปสฺส สพฺพโส
ปจฺจเย ปริคฺคณฺเหยฺย
กงฺขาวิตรณตฺถิโกติ.

เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ต้องการข้ามความสงสัย พึงเป็นผู้มีสติตลอดกาลทุกเมื่อ กำหนดปัจจัยของนามรูป โดยประการทั้งปวงเถิด แล.

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค
ปญฺญาภาวนาธิกาเร
กงฺขาวิตรณวิสุทฺธินิทฺเทโส นาม
เอกูนวีสติโม ปริจฺเฉโท.

ปริเฉทที่ ๑๙ ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในวิสุทธิมรรค
ที่ข้าพเจ้าแต่งเพื่อความปราโมทย์แห่งสาธุชน
จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๓๙๕, ๓๙๖.

๒ สี. จุลฺลโสตาปนฺโน.

คุณประพิณ ภิรมย์โยธี
เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ นางอัมพร ภิรมย์โยธี และเจ้ากรรมนายเวร

๒๐. มคฺคามคฺคญาณทสฺสน-
วิสุทฺธินิทฺเทส

สมฺมสนญาณกถา

๖๙๒. อยํ มคฺโค, อยํ น มคฺโคติ เอวํ มคฺคญฺจ อมคฺคญฺจ ญตฺวา ฐิตํ ญาณํ ปน มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นาม.

ตํ สมฺปาเทตุกาเมน กลาปสมฺมสนสงฺขาตาย นยวิปสฺสนาย ตาว โยโค กรณีโย. กสฺมา ? อารทฺธวิปสฺสกสฺส โอภาสาทิสมฺภเว มคฺคามคฺคญาณทสฺสนสมฺภวโต. อารทฺธวิปสฺสกสฺส หิ โอภาสาทีสุ สมฺภูเตสุ มคฺคามคฺคญาณํ โหติ, วิปสฺสนาย จ กลาปสมฺมสนํ อาทิ. ตสฺมา เอตํ กงฺขาวิตรณานนฺตรํ อุทฺทิฏฺฐํ. อปิจ ยสฺมา ตีรณปริญฺญาย วตฺตมานาย[1] มคฺคามคฺคญาณํ อุปฺปชฺชติ, ตีรณปริญฺญา จ ญาต-

๒๐. มัคคามัคคญาณทัสสน-
วิสุทธินิเทศ

กถาว่าด้วยสัมมสนญาณ

๖๙๒. ส่วนญาณที่ตั้งอยู่ รู้ธรรมที่เป็นทาง และที่มิใช่ทาง อย่างนี้ว่า นี้เป็นทาง, นี้มิใช่ทาง ดังนี้ ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ.

อันภิกษุ ผู้ต้องการทำมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม พึงทำความพยายามในนัยวิปัสสนา ที่นับว่าเป็นการพิจารณากลาป ก่อน. เพราะเหตุไร ? เพราะมัคคามัคคญาณทัสสนะ จะเกิดแก่พระโยคาวจร ผู้ปรารภวิปัสสนาได้ ในเมื่อมีวิปัสสนูปกิเลสมีโอภาส(แสงสว่าง)เป็นต้นเกิดขึ้น. จริงอยู่ เมื่อวิปัสสนูปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว พระโยคาวจร ผู้ปรารภวิปัสสนา จึงจะมีมัคคามัคคญาณได้,

---

[1] อิ. ปวตฺตมานาย.

คุณประพิณ ภิรมย์ไยธี
เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ นางอัมพร ภิรมย์ไยธี และเจ้ากรรมนายเวร

ปริญฺญานนฺตรา, ตสฺมาปิ ตํ มคฺคามคฺคญาณ- ทสฺสนวิสุทฺธึ สมฺปาเทตุกาเมน กลาปสมฺมสเน ตาว โยโค กาตพฺโพ.

ก็การพิจารณากลาป เป็นเบื้องต้นแห่งวิปัสสนา. เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงไขมัคคามัคคญาณนี้ไว้ ในลำดับแห่งกังขาวิตรณญาณ. อีกนัยหนึ่ง เพราะเหตุที่เมื่อตีรณปริญญาเป็นไปอยู่ มัคคามัคคญาณจึงจะเกิดขึ้นได้, ก็ตีรณปริญญามีต่อจากญาตปริญญา, แม้เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรผู้ต้องการจะทำมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม พึงทำความพยายามในการพิจารณากลาปก่อนเถิด.

๖๙๓. ตตฺรายํ วินิจฺฉโย : ติสฺโส หิ โลกิยปริญฺญา ญาตปริญฺญา ตีรณปริญฺญา ปหานปริญฺญา จ. ยา สนฺธาย วุตฺตํ "อภิญฺญาปญฺญา ญาตฏฺเฐน ญาณํ. ปริญฺญาปญฺญา ตีรณฏฺเฐน ญาณํ. ปหานปญฺญา ปริจฺจาคฏฺเฐน ญาณนฺ"ติ[๑] ตตฺถ "รุปฺปนลกฺขณํ รูปํ, เวทยิตลกฺขณา เวทนา"ติ เอวํ เตสํ เตสํ ธมฺมานํ ปจฺจตฺตลกฺขณสลฺลกฺขณวเสน

๖๙๓. ต่อไปนี้เป็นคำวินิจฉัยในปริญญาเหล่านั้น : เป็นความจริงว่า โลกิยปริญญามี ๓ อย่าง คือ ญาตปริญญา ตีรณปริญญา และปหานปริญญา. ได้แก่ ปริญญาที่ท่านพระสารีบุตรเถระหมายเอา กล่าวไว้ว่า "อภิญญาปัญญา ชื่อว่า ญาณ เพราะอรรถว่ารู้. ปริญญาปัญญา ชื่อว่า ญาณ เพราะอรรถว่าพิจารณา. ปหานปัญญา ชื่อว่าญาณ

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๑๒๘.

ปวตฺตา ปญฺญา ญาตปริญฺญา นาม. "รูปํ อนิจฺจํ, เวทนา อนิจฺจา"ติอาทินา ปน นเยน เตสํเยว ธมฺมานํ สามญฺญลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ปวตฺตา ลกฺขณารมฺมณิยวิปสฺสนา[๑] ปญฺญา ตีรณปริญฺญา นาม. เตสฺเยว ปน ธมฺเมสุ นิจฺจสญฺญาทิปชหนวเสน ปวตฺตา ลกฺขณารมฺมณิยวิปสฺสนาว ปหานปริญฺญา นาม.

เพราะอรรถว่าบริจาค" ดังนี้. ในปริญญาทั้ง ๓ นั้น ปัญญาที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับกำหนดลักษณะเฉพาะตน แห่งธรรมเหล่านั้นๆ อย่างนี้ว่า "รูปมีลักษณะย่อยยับ, เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์" เป็นต้น ชื่อว่า ญาตปริญญา. วิปัสสนาปัญญาที่มีลักษณะเป็นอารมณ์ ที่เป็นไปโดยยกเอาธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ ขึ้นสู่สามัญลักษณะ โดยนัยว่า "รูปไม่เที่ยง, เวทนาไม่เที่ยง" เป็นต้น ชื่อว่า ตีรณปริญญา. ส่วนวิปัสสนาปัญญาที่มีลักษณะเป็นอารมณ์นั่นแหละ ที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับละนิจจสัญญาเป็นต้น ในธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่า ปหานปริญญา.

ตตฺถ สงฺขารปริจฺเฉทโต ปฏฺฐาย ยาว ปจฺจยปริคฺคหา ญาตปริญฺญาย ภูมิ. เอตสฺมึ หิ อนฺตเร ธมฺมานํ ปจฺจตฺตลกฺขณ-ปฏิเวธสฺเสว อาธิปจฺจํ โหติ. กลาปสมฺมสนโต ปน ปฏฺฐาย ยาว อุทยพฺพยานุปสฺสนา

ในปริญญาทั้ง ๓ นั้น ปัญญาจับตั้งแต่กำหนดสังขาร จนกระทั่งกำหนดปัจจัยได้ จัดเป็นภูมิของญาตปริญญา. เพราะว่าในระหว่างนี้ การแทงตลอดลักษณะเฉพาะตน แห่งธรรมทั้งหลายนั่นเอง มีความเป็นใหญ่.

---

[๑] ฉ. ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนา.

คุณประพิณ ภิรมย์ไชยธี
เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ นางอัมพร ภิรมย์ไชยธี และเจ้ากรรมนายเวร

ตีรณปริญฺญาย ภูมิ. เอตสฺมึ หิ อนฺตเร สามญฺญลกฺขณปฏิเวธสฺเสว อาธิปจฺจํ โหติ. ภงฺคานุปสฺสนํ อาทึ กตฺวา อุปริ ปหานปริญฺญาย ภูมิ. ตโต ปฏฺฐาย หิ อนิจฺจโต อนุปสฺสนฺโต นิจฺจสญฺญํ ปชหติ, ทุกฺขโต อนุปสฺสนฺโต สุขสญฺญํ, อนตฺตโต อนุปสฺสนฺโต อตฺตสญฺญํ, นิพฺพินฺทนฺโต นนฺทึ, วิรชฺชนฺโต ราคํ, นิโรเธนฺโต สมุทยํ, ปฏินิสฺสชฺชนฺโต อาทานํ ปชหตีติ[๑] เอวํ นิจฺจสญฺญาทิปฺปหานสาธิกานํ สตฺตนฺนํ อนุปสฺสนานํ อาธิปจฺจํ. อิติ อิมาสุ ตีสุ ปริญฺญาสุ สงฺขารปริจฺเฉทสฺส เจว ปจฺจยปริคฺคหสฺส จ สาธิตตฺตา อิมินา โยคินา ญาตปริญฺญาว อธิคตา โหติ, อิตรา จ อธิคนฺตพฺพา. เตน วุตฺตํ "ยสฺมา ตีรณปริญฺญาย วตฺตมานาย มคฺคามคฺคญาณํ อุปฺปชฺชติ, ตีรณปริญฺญา จ ญาตปริญฺญานนฺตรา, ตสฺมาปิ ตํ มคฺคามคฺคญาณ-

ส่วนปัญญาจับตั้งแต่พิจารณากลาป จนกระทั่งพิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งความเกิดขึ้น และความปราศไป จัดเป็นภูมิของตีรณปริญญา. เพราะว่าในระหว่างนี้ การแทงตลอดสามัญลักษณะนั่นเอง มีความเป็นใหญ่. ปัญญาจับตั้งแต่พิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งความดับเป็นต้นสูง ๆ ขึ้นไป จัดเป็นภูมิของปหานปริญญา. เพราะว่าจำเดิมแต่นั้น อนุปัสสนา ๗ อันให้สำเร็จการละนิจจสัญญาเป็นต้น อย่างนี้ คือ เมื่อพิจารณาเห็นเนือง ๆ ว่าไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้, เมื่อพิจารณาเห็นเนือง ๆ ว่าเป็นทุกข์ ก็ย่อมละสุขสัญญาได้, เมื่อพิจารณาเห็นเนือง ๆ ว่าเป็นอนัตตา ก็ย่อมละอัตตสัญญาได้, เมื่อเบื่อหน่ายก็ย่อมละนันทิ(ความเพลิดเพลิน)ได้, เมื่อคลายกำหนัดก็ย่อมละราคะได้, เมื่อทำให้ดับไปก็ย่อมละสมุทัยได้, เมื่อสละทิ้ง ก็ย่อมละความยึดถือได้ มีความเป็นใหญ่. ใน

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๘๔.

ทสฺสนวิสุทฺธึ สมฺปาเทตุกาเมน กลาปสมฺมสเน ตาว โยโค กาตพฺโพ''ติ.

ปริญญา ๓ อย่างเหล่านี้ ดังกล่าวมานี้ พระโยคีผู้นี้ ชื่อว่า เป็นอันได้บรรลุญาต-ปริญญาแล้วเทียว และปริญญานอกนี้ก็พึงได้บรรลุด้วย เพราะญาณกำหนดสังขาร และญาณกำหนดปัจจัย ทำให้สำเร็จได้แล้ว. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "แม้เพราะเหตุที่ เมื่อตีรณปริญญาเป็นไปอยู่ มัคคามัคคญาณจึงจะเกิดขึ้นได้, ก็ตีรณปริญญามีต่อจากญาตปริญญา, ฉะนั้น พระโยคาวจรผู้ต้องการจะทำมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม พึงทำความพยายามในการพิจารณากลาปก่อนเถิด" ดังนี้.

๖๙๔. ตตฺรายํ ปาฬิ :

๖๙๔. ต่อไปนี้เป็นพระบาลีในกลาป-สัมมสนะ (การพิจารณากลาป)นั้น :

''กถํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ สงฺขิปิตฺวา ววฏฺฐาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ ? ยงฺกิญฺจิ รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อชฺฌตฺตํ วา ฯเปฯ ยํ ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพํ

'ปัญญาในอันกำหนดรวมย่อ ซึ่งธรรมทั้งหลายอันเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ชื่อว่าสัมมสนญาณอย่าง-ไร ? รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ภายในหรือ

รูปํ อนิจฺจโต ววฏฺฐเปติ[๑] เอกํ สมฺมสนํ. ทุกฺขโต ววฏฺฐเปติ[๑] เอกํ สมฺมสนํ. อนตฺตโต ววฏฺฐเปติ[๑] เอกํ สมฺมสนํ. ยา กาจิ เวทนา ฯเปฯ ยงฺกิญฺจิ วิญฺญาณํ ฯเปฯ อนตฺตโต ววฏฺฐเปติ[๑] เอกํ สมฺมสนํ.

ภายนอก ฯลฯ รูปในที่ไกล หรือในที่ใกล้, ภิกษุย่อมกำหนดรูปทั้งหมดว่าไม่เที่ยง, จัดเป็นสัมมสนะ(การพิจารณา)อันหนึ่ง, ย่อมกำหนดว่าเป็นทุกข์ ก็จัดว่าเป็นสัมมสนะอันหนึ่ง, ย่อมกำหนดว่าเป็นอนัตตา ก็จัดเป็นสัมมสนะอันหนึ่ง. เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ ย่อมกำหนดว่าเป็นอนัตตา, ก็จัดเป็นสัมมสนะอันหนึ่ง.

จกฺขุํ ฯเปฯ ชรามรณํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจโต ววฏฺฐเปติ[๑] เอกํ สมฺมสนํ. ทุกฺขโต ฯเปฯ อนตฺตโต ววฏฺฐเปติ[๑] เอกํ สมฺมสนํ.

ภิกษุย่อมกำหนดจักขุ ฯลฯ ชรามรณะที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ว่าไม่เที่ยง, ก็จัดเป็นสัมมสนะอันหนึ่ง. ย่อมกำหนดว่าเป็นทุกข์ ฯลฯ ว่าเป็นอนัตตา, ก็จัดเป็นสัมมสนะอันหนึ่ง.

รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ ขยฏฺเฐน, ทุกฺขํ ภยฏฺเฐน,

ปัญญา ในอันกำหนดรวมย่อว่า รูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

---

๑ ฉ. ววตฺถเปติ.

อนตฺตา อสารกฏฺเฐนาติ สงฺขิปิตฺวา ววฏฺฐาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ. เวทนา ฯเปฯ วิญฺญาณํ จกฺขุํ ฯเปฯ ชรามรณํ ฯเปฯ สมฺมสเน ญาณํ.

ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป, เป็นทุกข์เพราะอรรถว่าเป็นภัย, เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าหาสาระมิได้ ดังนี้ ชื่อว่า สัมมสนญาณ. ปัญญาในอันกำหนดรวมย่อว่าเวทนา ฯลฯ ว่าวิญญาณ ฯลฯ ว่าจักขุ ฯลฯ ว่าชรามรณะ ฯลฯ ชื่อว่า สัมมสนญาณ.

รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ ขยธมฺมํ วยธมฺมํ วิราคธมฺมํ นิโรธธมฺมนฺติ สงฺขิปิตฺวา ววฏฺฐาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ. เวทนา ฯเปฯ วิญฺญาณํ จกฺขุ ฯเปฯ ชรามรณํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ ฯเปฯ นิโรธธมฺมนฺติ สงฺขิปิตฺวา ววฏฺฐาเน สมฺมสเน ญาณํ.

ปัญญา ในอันกำหนดรวมย่อ ว่า รูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ไม่เที่ยงเป็นสังขตะ อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ดังนี้ ชื่อว่าสัมมสนญาณ. ปัญญาในอันกำหนดรวมย่อว่า เวทนา ฯลฯ ว่าวิญญาณ ฯลฯ ว่าจักขุ ฯลฯ ว่าชรามรณะที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ไม่เที่ยง ฯลฯ มีความดับไปเป็นธรรมดา ดังนี้ ชื่อว่าสัมมสนญาณ.

○

คุณประพิณ ภิรมย์โยธี
เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ นางอัมพร ภิรมย์โยธี และเจ้ากรรมนายเวร

ชาติปจฺจยา ชรามรณํ, อสติ ชาติยา นตฺถิ ชรามรณนฺติ สงฺขิปิตฺวา ววฏฺฐาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ. อตีตมฺปิ อทฺธานํ, อนาคตมฺปิ อทฺธานํ ชาติปจฺจยา ชรามรณํ, อสติ ชาติยา นตฺถิ ชรามรณนฺติ สงฺขิปิตฺวา ววฏฺฐาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ. ภวปจฺจยา ชาติ ฯเปฯ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, อสติ อวิชฺชาย นตฺถิ สงฺขาราติ สงฺขิปิตฺวา ววฏฺฐาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ. อตีตมฺปิ อทฺธานํ, อนาคตมฺปิ อทฺธานํ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, อสติ อวิชฺชาย นตฺถิ สงฺขาราติ สงฺขิปิตฺวา ววฏฺฐาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ.

ปัญญาในอันกำหนดรวมย่อ ว่า ชรามรณะมี เพราะชาติเป็นปัจจัย เมื่อชาติไม่มีชรามรณะก็ไม่มี ดังนี้ ชื่อว่า สัมมสนญาณ. ปัญญาในอันกำหนดรวมย่อว่า แม้ในกาลอดีต, แม้ในกาลอนาคต ชรามรณะมี เพราะชาติเป็นปัจจัย เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะก็ไม่มี ดังนี้ ชื่อว่า สัมมสน-ญาณ. ปัญญาในอันกำหนดรวมย่อว่า ชาติมี เพราะภพเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารมี เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย, เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี ดังนี้ ชื่อว่า สัมมสนญาณ. ปัญญาในอันกำหนดรวมย่อว่า แม้ในกาลอดีต แม้ในกาลอนาคต สังขารมี เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย, เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี ดังนี้ ชื่อว่า สัมมสน-ญาณ.

ตํ ญาตฏฺเฐน ญาณํ ปชานนฏฺเฐน ปญฺญา เตน วุจฺจติ อตีตานาคต-

ความรู้นั้น ชื่อว่าญาณ ก็โดยอรรถว่ารู้ ชื่อว่า ปัญญา ก็โดยอรรถ

ปจฺจุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ สงฺขิปิตฺวา ววฏฺฐาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณนฺ"ติ[๑]

ว่ารู้ทั่ว เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า ปัญญาในอันกำหนดรวมย่อ ซึ่งธรรมทั้งหลายที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ชื่อว่า สัมมสนญาณ" ดังนี้.

เอตฺถ จ จกฺขุ ฯเปฯ ชรามรณนฺติ อิมินา เปยฺยาเลน ทฺวารารมฺมเณหิ สทฺธึ ทฺวารปฺปวตฺตา ธมฺมา, ปญฺจกฺขนฺธา, ฉ ทฺวารานิ, ฉ อารมฺมณานิ, ฉ วิญฺญาณานิ, ฉ ผสฺสา, ฉ เวทนา, ฉ สญฺญา, ฉ เจตนา, ฉ ตณฺหา, ฉ วิตกฺกา, ฉ วิจารา, ฉ ธาตุโย, ทส กสิณานิ, ทฺวตฺตึส โกฏฺฐาสา, ทฺวาทสายตนานิ, อฏฺฐารส ธาตุโย, พาวีสตินฺทฺริยานิ, ติสฺโส ธาตุโย, ตโย[๒] ภวา, [๓]อปเรปิ ตโย ภวา, อปเรปิ ตโย ภวา,[๓] จตฺตาริ

ก็ในพระบาลีนี้ ด้วยเครื่องหมายเปยยาล ที่ว่าจักขุ ฯลฯ ชรามรณะ นี้ พึงทราบว่า รวมย่อเอากองธรรมเหล่านี้ไว้ คือ ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปทางทวาร พร้อมกับทวารและอารมณ์, ขันธ์ ๕, ทวาร ๖, อารมณ์ ๖, วิญญาณ ๖, ผัสสะ ๖, เวทนา ๖, สัญญา ๖, เจตนา ๖, ตัณหา ๖, วิตก ๖, วิจาร ๖, ธาตุ ๖, กสิณ ๑๐, โกฏฐาส ๓๒, อายตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรีย์ ๒๒, ธาตุ ๓, ภพ ๓, ภพ ๓ แม้อีกอย่างหนึ่ง, ภพ ๓ แม้อีกอย่าง-

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๗๖.

๒ ฉ. นว ภวา.

๓-๓ ฉ. โปตฺถเก อิเม ปาฐา น ทิสฺสนฺติ.

ฌานานิ, จตสฺโส อปฺปมญฺญาโย,[๑] จตสฺโส สมาปตฺติโย, ทฺวาทส ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคานีติ อิเม ธมฺมราสโย สงฺขิตฺตาติ เวทิตพฺพา.

หนึ่ง, ฌาน ๔, อัปปมัญญา ๔, สมาบัติ ๔, องค์ปฏิจจสมุปบาท ๑๒.

วุตฺตเญหตํ อภิญฺเญยฺยนิทฺเทเส :

ข้อนี้สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ในอภิญเญยยนิเทศว่า :

"สพฺพํ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺยํ. กิญฺจิ ภิกฺขเว สพฺพํ อภิญฺเญยฺยํ ? จกฺขุ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺยํ. รูปา อภิญฺเญยฺยา. จกฺขุวิญฺญาณํ อภิญฺเญยฺยํ. จกฺขุสมฺผสฺโส อภิญฺเญยฺโย. ยมฺปิทํ[๒] จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา, ตมฺปิ อภิญฺเญยฺยํ. โสตํ ฯเปฯ ยมฺปิทํ[๓] มโนสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา, ตมฺปิ อภิญฺเญยฺยํ.

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรรู้ยิ่ง. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเล่า ชื่อว่าสิ่งทั้งปวงที่ควรรู้ยิ่ง ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง. รูปเป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง. จักขุวิญญาณเป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง. จักขุสัมผัสเป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง. แม้ความเสวยอารมณ์ เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย นี้ใด, แม้ความเสวยอารมณ์นั้น ก็เป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง.

---

๑ ฉ. อปฺปมญฺญา.
๒ ฉ. ยมฺปิทํ.
๓ ฉ. ยมฺปิทํ.

โสตะ ฯลฯ แม้ความเสวยอารมณ์เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย นี้ใด, แม้ความเสวยอารมณ์นั้น ก็เป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง.

รูปํ ฯเปฯ วิญฺญาณํ จกฺขุ... มโน รูปา ธมฺมา จกฺขุวิญฺญาณํ... มโนวิญฺญาณํ จกฺขุสมฺผสฺโส... มโนสมฺผสฺโส จกฺขุสมฺผสฺสชา เวทนา มโนสมฺผสฺสชา เวทนา... รูปสญฺญา...ธมฺมสญฺญา รูปสญฺเจตนา... ธมฺมสญฺเจตนา รูปตณฺหา... ธมฺมตณฺหา รูปวิตกฺโก... ธมฺมวิตกฺโก รูปวิจาโร... ธมฺมวิจาโร.

รูป ฯลฯ วิญญาณ จักขุ ฯลฯ มนะ รูป ธรรม จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ จักขุสัมผัสสะ ฯลฯ มโนสัมผัสสะ จักขุสัมผัสสชา เวทนา มโนสัมผัสสชา เวทนา ฯลฯ รูปสัญญา ฯลฯ ธรรมสัญญา รูปสัญเจตนา ฯลฯ ธรรมสัญเจตนา รูปตัณหา ฯลฯ ธรรมตัณหา รูปวิตก ฯลฯ ธรรมวิตก รูปวิจาร ฯลฯ ธรรมวิจาร.

ปฐวีธาตุ วิญฺญาณธาตุ ปฐวีกสิณํ วิญฺญาณกสิณํ เกสา ฯเปฯ มตฺถลุงฺคํ.

ปฐวีธาตุ วิญญาณธาตุ ปฐวีกสิณ วิญญาณกสิณ ผม ฯลฯ มันสมอง.

จกฺขายตนํ ธมฺมายตนํ จกฺขุธาตุ จกฺขุวิญฺญาณธาตุ มโนธาตุ มโน-

จักขายตนะ ธัมมายตนะ จักขุธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ มโนธาตุ

วิญฺญาณธาตุ จกฺขุนฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ.

มโนวิญญาณธาตุ จักขุนทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์.

กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภโว รูปภโว อรูปภโว สญฺญาภโว อสญฺญาภโว เนวสญฺญานาสญฺญาภโว เอกโวการภโว จตุโวการภโว ปญฺจโวการภโว.

กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจ-โวการภพ.

ปฐมชฺฌานํ ฯเปฯ จตุตฺถชฺฌานํ เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ ฯเปฯ อุเปกฺขา-เจโตวิมุตฺติ อากาสานญฺจายตน-สมาปตฺติ ฯเปฯ เนวสญฺญานาสญฺญา-ยตนสมาปตฺติ อวิชฺชา อภิญฺเญยฺยา ฯเปฯ ชรามรณํ อภิญฺเญยฺยนฺ"ติ.[1]

ปฐมฌาน ฯลฯ จตุตถฌาน เมตตาเจโตวิมุตติ ฯลฯ อุเปกขา-เจโตวิมุตติ อากาสานัญจายตนสมาบัติ ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ อวิชชา ก็เป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง ฯลฯ ชรามรณะ ก็เป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง" ดังนี้.

ตํ ตตฺถ เอวํ วิตฺถาเรตฺวา[2] วุตฺตตฺตา อิธ สพฺพเปยฺยาเลน สงฺขิตฺตํ. เอวํ

เพราะในอภิญเญยยนิเทศนั้น พระผู้-มีพระภาคตรัสไว้โดยพิสดารอย่างนี้ ใน

---

[1] ขุ. ป. ๓๑/๖.
[2] ฉ. วิตฺถาเรน.

สงฺขิตฺเต ปเนตฺถ เย โลกุตฺตรธมฺมา อาคตา, เต อสมฺมสนุปคตฺตา อิมสฺมึ อธิกาเร น คเหตพฺพา. เยปิ จ สมฺมสนุปคา, เตสุ เย ยสฺส ปากฏา โหนฺติ สุเขน ปริคฺคหํ คจฺฉนฺติ, เตสุ เตน สมฺมสนํ อารภิตพฺพํ.

สัมมสนญาณนิเทศนี้ ข้าพเจ้าจึงรวมย่อสิ่งที่ควรรู้ยิ่งนั้นเสีย โดยใช้เปยยาลไปทุกที่. อนึ่ง เมื่อได้รวมย่อไว้อย่างนี้ โลกุตรธรรมเหล่าใดมาในอภิญเญยยนิเทศนี้, บัณฑิตไม่พึงถือเอาโลกุตรธรรมเหล่านั้น ในอธิการนี้ เพราะไม่ควรแก่การพิจารณา. และในบรรดาธรรม แม้ว่าเป็นธรรมที่ควรแก่การพิจารณา ธรรมเหล่าใดปรากฏชัดแก่พระโยคาวจรผู้ใด คือย่อมถึง ซึ่งการกำหนดถือเอาได้โดยสะดวก, พระโยคาวจรผู้นั้นพึงเริ่มการพิจารณาในธรรมเหล่านั้นเถิด.

๖๙๕. ตตฺรายํ ขนฺธวเสน อารพฺภ วิธานโยชนา : ยงฺกิญฺจิ รูปํ ฯเปฯ สพฺพํ รูปํ อนิจฺจโต ววฏฺฐเปติ[๑] เอกํ สมฺมสนํ. ทุกฺขโต อนตฺตโต ววฏฺฐเปติ[๑] เอกํ สมฺมสนนฺติ[๒] เอตฺตาวตา อยํ ภิกฺขุ "ยงฺกิญฺจิ รูปนฺ"ติ เอวํ อนิยมนิทฺทิฏฺฐํ สพฺพมฺปิ รูปํ

๖๙๕. ต่อไปนี้ เป็นคำประกอบวิธีการในการพิจารณานั้น ปรารภโดยเกี่ยวกับว่าเป็นขันธ์ : รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปนั้นทั้งหมด ว่าไม่เที่ยง, จัดเป็นสัมมสนะอันหนึ่ง. ว่าเป็นทุกข์ ว่าเป็นอนัตตา ก็จัดเป็นสัมมสนะ

---

๑ ฉ. ววตฺถเปติ.

๒ ขุ. ป. ๓๑/๗๖.

อตีตตฺติเกน เจว จตูหิ จ อชฺฌตฺตาทิทุเกหิติ เอกาทสหิ โอกาเสหิ ปริจฺฉินฺทิตฺวา สพฺพํ รูปํ อนิจฺจโต ววฏฺเปติ; อนิจฺจนฺติ สมฺมสติ.

อันหนึ่ง ดังนี้. ด้วยคำพูดเพียงเท่านี้ ภิกษุรูปนี้ ชื่อว่า ได้ตัดตอนรูปแม้ทั้งหมดที่ได้แสดงไว้โดยคำพูดที่ไม่กำหนดแน่นอน ว่า "ยงฺกิญฺจิ รูปํ (รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง)" โดยโอกาส ๑๑ คือ อตีตติกะ และทุกะทั้งหลาย ๔ ทุกะ มีอัชฌัตตทุกะเป็นต้น แล้วกำหนดรูปทั้งหมด ว่า ไม่เที่ยง ชื่อว่า ย่อมพิจารณาว่า ไม่เที่ยง.

กถํ ? ปรโต วุตฺตนเยเนว. วุตฺตเญฺหตํ : "รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ <u>อนิจฺจํ</u> <u>ขยฏฺเฐนา</u>"ติ.[๑]

คืออย่างไร ? คือ ย่อมพิจารณาว่าไม่เที่ยง ตามนัยที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้านั่นเทียว. เพราะท่านกล่าวความข้อนี้ไว้ว่า: "รูป ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน <u>ไม่เที่ยง</u> <u>เพราะอรรถว่าสิ้นไป</u>" ดังนี้.

ตสฺมา เอส ยํ <u>อตีตํ</u> รูปํ, ตํ ยสฺมา อตีเตเยว ขีณํ, นยิมํ ภวํ สมฺปตฺตนฺติ อนิจฺจํ ขยฏฺเฐน.

เพราะฉะนั้น ภิกษุรูปนี้ย่อมพิจารณาว่า รูป<u>อดีต</u>ใด, รูปนั้น เพราะเหตุที่สิ้นไปแล้วในภพอดีตนั่นแหละ, จึงหามาถึงภพนี้ไม่ เพราะเหตุนั้น จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป.

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๗๗.

ยํ <u>อนาคตํ</u> อนนฺตรภเว นิพฺพตฺติสฺสติ, ตมฺปิ ตตฺเถว ขียิสฺสติ, น ตโต ปรํ ภวํ คมิสฺสตีติ อนิจฺจํ ขยฏฺเฐน.

<u>รูปอนาคต</u>ใด จักบังเกิดในภพถัดไป, รูปแม้นั้นก็จักสิ้นไปในภพนั้นนั่นแหละ จักไม่ไปจากภพนั้นไปสู่ภพอื่น เพราะเหตุนั้น จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป.

ยํ <u>ปจฺจุปฺปนฺนํ</u> รูปํ, ตมฺปิ อิเธว ขียติ, น อิโต คจฺฉตีติ อนิจฺจํ ขยฏฺเฐน.

<u>รูปปัจจุบัน</u>ใด, รูปแม้นั้น ย่อมสิ้นไปในภพนี้นี่แหละ, มิได้ไปจากภพนี้ เพราะเหตุนั้นจึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป.

ยํ <u>อชฺฌตฺตํ</u> ตมฺปิ อชฺฌตฺตเมว ขียติ, น พหิทฺธาภาวํ คจฺฉตีติ อนิจฺจํ ขยฏฺเฐน.

<u>รูปภายใน</u>ใด รูปแม้นั้น ยังเป็นภายในอยู่นั่นเทียวก็สิ้นไป, หาถึงความเป็นรูปภายนอกไม่ เพราะเหตุนั้น จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป.

ยํ <u>พหิทฺธา</u> <u>ฯเปฯ</u> <u>โอฬาริกํ</u>... <u>สุขุมํ</u>... <u>หีนํ</u>... <u>ปณีตํ</u>... <u>ทูเร</u>... <u>สนฺติเก</u>, ตมฺปิ ตตฺเถว ขียติ, น ทูรภาวํ คจฺฉตีติ อนิจฺจํ ขยฏฺเฐนาติ สมฺมสติ.

<u>รูปภายนอก</u>ใด ฯลฯ <u>รูปหยาบ</u>ใด ฯลฯ <u>รูปละเอียด</u>ใด ฯลฯ <u>รูปเลว</u>ใด ฯลฯ <u>รูปประณีตใด</u> ฯลฯ <u>รูปในที่ไกล</u>ใด ฯลฯ <u>รูปในที่ใกล้</u>ใด, รูปแม้นั้น ย่อมสิ้นไปในที่ใกล้นั้นนั่นเทียว หาถึงความเป็นรูปในที่ไกลไม่ เพราะเหตุนั้น จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป ดังนี้.

อิทํ สพฺพมฺปิ "อนิจฺจํ ขยฏฺเฐนา"ติ เอตสฺส วเสน เอกํ สมฺมสนํ. เภทโต ปน เอกาทสวิธํ โหติ.

การพิจารณาแม้ทั้งปวงนี้ ชื่อว่า เป็นสัมมสนะอันหนึ่ง โดยเกี่ยวกับอาการที่พิจารณาว่า "เป็นของไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป" นี้. แต่จัดว่ามีถึง ๑๑ อย่าง โดยการจำแนก (ตามโอกาส ๑๑).

สพฺพเมว เจตํ ทุกฺขํ ภยฏฺเฐน. ภยฏฺเฐนาติ สปฺปฏิภยตาย. ยํ หิ อนิจฺจํ, ตํ ภยาวหํ โหติ สีโหปมสุตฺเต[๑] เทวานํ วิย. อิติ อิทมฺปิ "ทุกฺขํ ภยฏฺเฐนา"ติ เอตสฺส วเสน เอกํ สมฺมสนํ. เภทโต ปน เอกาทสวิธํ โหติ.

อนึ่ง รูปนี้ทั้งหมดนั่นเทียว ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่าเป็นภัย. คำว่า เพราะอรรถว่าเป็นภัย ได้แก่ เพราะมีความน่ากลัว. จริงอยู่ สิ่งใดไม่เที่ยง, สิ่งนั้นย่อมมีอันนำความน่ากลัวมา เหมือนอย่างที่นำความน่ากลัวมา แก่พวกเทวดาทั้งหลายในเพราะ(ได้ฟัง)สีโหปมสูตร ฉะนั้น. แม้การพิจารณาอย่างนี้ นี้ ก็จัดว่า เป็นสัมมสนะอันหนึ่ง โดยเกี่ยวกับอาการที่พิจารณาว่า "เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่าเป็นภัย" นี้. แต่จัดว่ามีถึง ๑๑ อย่าง โดยการจำแนก.

ยถา จ ทุกฺขํ, เอวํ สพฺพมฺปิ ตํ อนตฺตา อสารกฏฺเฐน. อสารกฏฺเฐนาติ

อนึ่ง รูปนั้น แม้ทั้งหมดชื่อว่าเป็นทุกข์ฉันใด, ก็ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า

[๑] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๐๓.

"อตฺตา นิวาสี การโก เวทโก สยํวสี"ติ เอวํ ปริกปฺปิตสฺส อตฺตสารสฺส อภาเวน. ยํ หิ อนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขํ อตฺตโนปิ[๑] อนิจฺจตํ วา อุทยพฺพยปีฬนํ วา วาเรตุํ[๒] น สกฺโกติ, กุโต ตสฺส การกาทิภาโว. เตนาห "รูปญฺจ หิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺส, นยิทํ รูปํ อาพาธาย สํวตฺเตยฺยา"ติอาทิ.[๓] อิติ อิทมฺปิ "อนตฺตา อสารกฏฺเฐนา"ติ เอตสฺส วเสน เอกํ สมฺมสนํ. เภทโต ปน เอกาทสวิธํ โหติ. เอส นโย เวทนาทีสุ.

หาสาระมิได้ ฉันนั้น. คำว่า เพราะอรรถว่าหาสาระมิได้ ได้แก่ เพราะไม่มีอัตตสาระที่ชนพาลผู้เป็นอัตตวาที คาดคิดกันอย่างนี้ว่า "รูปมีอัตตาครอง เป็นผู้สร้าง เป็นผู้เสวย เป็นผู้มีอำนาจในตนเองมีอยู่" ดังนี้. เป็นความจริงว่า รูปใดไม่เที่ยง, รูปนั้นก็ย่อมเป็นทุกข์, ใคร ๆ ย่อมไม่อาจห้าม ความไม่เที่ยง หรือความบีบคั้นเพราะความเกิดขึ้นและดับไป แม้ของตัวมันเองได้, รูปนั้นจะหาความเป็นผู้สร้างเป็นต้นได้จากที่ไหนกันเล่า. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่ารูปนี้จักได้เป็นอัตตาไซร้, รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ" ดังนี้เป็นต้น. แม้การพิจารณาอย่างนี้ นี้ ก็จัดเป็นสัมมสนะอันหนึ่ง โดยเกี่ยวกับอาการที่พิจารณาว่า "เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าหาสาระมิได้" นี้. แต่จัดว่ามีถึง ๑๑ อย่าง

---

[๑] ฉ. ตํ. อตฺตโนปิ.
[๒] ม. ธาเรตุํ.
[๓] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๘๒.

โดยการจำแนก. แม้ในขันธ์ที่เหลือมีเวทนา-ขันธ์เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ.

๖๙๖. ยํ ปน อนิจฺจํ, ตํ ยสฺมา นิยมโต สงฺขตาทิเภทํ โหติ. เตนสฺส ปริยายทสฺสนตฺถํ นานากาเรหิ วา มนสิการปฺปวตฺติทสฺสนตฺถํ "รูปํ อตีตานาคต-ปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ ขยธมฺมํ วยธมฺมํ วิราคธมฺมํ นิโรธธมฺมนฺ"ติ[๑] ปุน ปาฬิ วุตฺตา. เอส นโย เวทนาทีสุติ.

๖๙๖. อนึ่ง รูปที่ไม่เที่ยงใด, เพราะเหตุที่รูปนั้น ยังมีการแยกเป็นสังขตะเป็นต้นได้โดยแน่นอน. ฉะนั้น เพื่อแสดงปริยายแห่งอนิจจศัพท์นั้น หรือเพื่อแสดงความเป็นไปแห่งมนสิการ โดยอาการต่าง ๆ กัน ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวพระบาลีไว้อีกว่า "รูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ไม่เที่ยง เป็นสังขตะ อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา" ดังนี้. แม้ในขันธ์ที่เหลือมีเวทนาขันธ์เป็นต้น ก็มีนัยนี้ ฉะนี้แล.

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๗๗.

จตฺตาฬีสาการอนุปสฺสนา

๖๙๗. โส ตสฺเสว ปญฺจสุ ขนฺเธสุ อนิจฺจทุกฺขอนตฺตาสมฺมสนสฺส ถิรภาวตฺถาย ยํ ตํ ภควตา "กตเมหิ จตฺตาฬีสาย อากาเรหิ อนุโลมิกํ ขนฺตึ ปฏิลภติ, กตเมหิ จตฺตาฬีสาย อากาเรหิ สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมตี"ติ[๑] เอตสฺส วิภงฺเค : "ปญฺจกฺขนฺเธ อนิจฺจโต ทุกฺขโต โรคโต คณฺฑโต สลฺลโต อฆโต อาพาธโต ปรโต ปโลกโต อีติโต อุปทฺทวโต ภยโต อุปสคฺคโต จลโต ปภงฺคุโต อทฺธุวโต อตาณโต[๒] อเลณโต อสรณโต ริตฺตโต ตุจฺฉโต สุญฺญโต อนตฺตโต อาทีนวโต วิปริณามธมฺมโต อสารกโต อฆมูลโต วธกโต วิภวโต สาสวโต สงฺขตโต มารามิสโต ชาติธมฺมโต ชราธมฺมโต พฺยาธิธมฺมโต มรณธมฺมโต โสกธมฺมโต

การพิจารณาตามโดยอาการ ๔๐

๖๙๗. เพื่อประโยชน์แก่ความมั่นคงแห่งอนิจจสัมมสนะ ทุกขสัมมสนะ และอนัตตา–สัมมสนะ ในขันธ์ ๕ นั้นนั่นแหละ พระ–โยคาวจรภิกษุนั้น ย่อมพิจารณาขันธ์ ๕ เหล่านี้ ทางอนิจจาทิสัมมสนะ ที่พระผู้มีพระภาค ผู้เมื่อทรงจำแนกอนุโลมญาณ ตรัสโดยแยก (อาการต่าง ๆ)ไว้ในวิภังค์แห่งปาฐะว่า "ภิกษุย่อมได้ขันติอันเป็นอนุโลมโดยอาการ ๔๐ อะไรบ้าง ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม โดยอาการ ๔๐ อะไรบ้าง" นั่น โดยนัยว่า "ภิกษุเมื่อเห็นขันธ์ ๕ โดยอาการไม่เที่ยง ย่อมได้ขันติอันเป็นอนุโลม เห็นอยู่ว่า ความดับแห่งขันธ์ ๕ เป็นความเที่ยง เป็นนิพพาน ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตต–นิยาม โดยอาการ ๔๐ คือ : โดยอาการไม่เที่ยง โดยอาการเป็นทุกข์ โดยอาการ

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๖๒๙.

[๒] สี. ม. อตฺตานโต.

ปริเทวธมฺมโต อุปายาสธมฺมโต สงฺกิเลสิกธมฺมโต"ติ[๑] จตฺตาฬีสาย อากาเรหิ "ปญฺจกฺขนฺเธ อนิจฺจโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกํ ขนฺตึ ปฏิลภติ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ นิโรโธ นิจฺจํ นิพฺพานนฺติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมตี"ติอาทินา[๑] นเยน อนุโลมญาณํ วิภชนฺเตน ปเภทโต อนิจฺจาทิสมฺมสนํ วุตฺตํ, ตสฺสาปิ วเสน อิเม ปญฺจกฺขนฺเธ สมฺมสติ.

เป็นโรค โดยอาการเป็นฝี โดยอาการเป็นดุจลูกศร โดยอาการเป็นของชั่ว โดยอาการมีความเจ็บป่วย โดยอาการเป็นฝ่ายอื่น โดยอาการทำลาย โดยอาการเป็นเสนียดจัญไร โดยอาการมีอันตราย โดยอาการเป็นภัย โดยอาการมีความขัดข้อง โดยอาการมีความไหว โดยอาการแตกสลาย โดยอาการไม่คงทน โดยอาการไม่มีที่ต้านทาน โดยอาการไม่มีที่กำบัง โดยอาการไม่มีที่พึ่ง โดยอาการว่าง โดยอาการเปล่า โดยอาการสูญ โดยอาการมิใช่ตน โดยอาการเป็นโทษ โดยอาการมีความแปรไปเป็นธรรมดา โดยอาการไม่มีแก่น โดยอาการเป็นมูลแห่งความลำบาก โดยอาการเป็นผู้ฆ่า โดยอาการเสื่อม โดยอาการเป็นไปกับอาสวะ โดยอาการเป็นสังขตะ โดยอาการเป็นเหยื่อมาร โดยอาการมีชาติเป็นธรรมดา โดยอาการมีชราเป็นธรรมดา โดยอาการมีพยาธิเป็นธรรมดา โดยอาการมีมรณะเป็นธรรมดา

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๖๒๙.

โดยอาการมีโสกะเป็นธรรมดา โดยอาการมีปริเทวะเป็นธรรมดา โดยอาการมีอุปายาสเป็นธรรมดา โดยอาการเป็นสิ่งมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา" ดังนี้เป็นต้นก็ได้.

๖๙๘. กถํ ? โส หิ เอเกกํ ขนฺธํ อนิจฺจนฺติกตาย[1] อาทิอนฺตวนฺตตาย จ อนิจฺจโต. อุปฺปาทวยปฏิปีฬนตาย ทุกฺขวตฺถุตาย จ ทุกฺขโต. ปจฺจยยาปนียตาย โรคมูลตาย จ โรคโต. ทุกฺขตาสูลโยคิตาย กิเลสาสุจิปคฺฆรณตาย อุปฺปาทชราภงฺเคหิ อุทฺธุมาตกปริปกฺกปภินฺนตาย จ คณฺฑโต. ปีฬาชนกตาย อนฺโตตุทนตาย, ทุนฺนีหรณียตาย จ สลฺลโต. วิครหณียตาย อวฑฺฒิอาวหนตาย อฆวตฺถุตาย จ อฆโต. อเสริภาวชนกตาย อาพาธปทฏฺฐานตาย จ อาพาธโต. อวสตาย อวิเธยฺยตาย จ ปรโต. พฺยาธิชรามรเณหิ ปลุชฺชนตาย ปโลกโต. อเนกพฺยสนาวหนตาย อีติโต. อวิทิตานํเยว วิปุลานํ อนตฺถานํ

๖๙๘. ถามว่า พิจารณาขันธ์ ๕ ทาง อนิจจาทิสัมมสนะ อย่างไร ? ตอบว่า ก็พระโยคาวจรนั้น ย่อมพิจารณาขันธ์แต่ละขันธ์ โดยเกี่ยวกับการพิจารณาว่าไม่เที่ยง เป็นต้น ที่ตรัสโดยแยก(อาการต่าง ๆ)ไว้อย่างนี้ คือ โดยอาการชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะความเป็นของไม่แน่นอน และเพราะมีเบื้องต้นและที่สุด. โดยอาการชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะถูกความเกิดขึ้นและเสื่อมไปบีบคั้น และเพราะเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งทุกข์. โดยอาการชื่อว่าเป็นโรค เพราะต้องบำบัดด้วยปัจจัย และเพราะเป็นมูลแห่งโรค. โดยอาการชื่อว่าเป็นฝี เพราะประกอบด้วยความเจ็บปวด คือความเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ไหลออกแห่ง

[1] สี. ม. อนิจฺจนฺติกตาย.

อาวหนโต สพฺพุปทฺทววตฺถุตาย จ อุปทฺทวโต. สพฺพภยานํ อากรตาย ทุกฺขวูปสมสงฺขาตสฺส ปรมสฺสาสสฺส ปฏิปกฺขภูตตาย จ ภยโต. อเนเกหิ อนตฺเถหิ อนุพนฺธตาย[1] โทสุปสฏฺฐตาย[2] อุปสคฺโค วิย อนธิวาสนารหตาย จ อุปสคฺคโต. พฺยาธิ-ชรามรเณหิ เจว ลาภาลาภาทีหิ[3] จ โลกธมฺเมหิ จลิตตาย จลโต. อุปกฺกเมน เจว สรเสน จ ปภงฺคุปคมนสีลตาย ปภงฺคุโต. สพฺพาวตฺถานิปาติตาย ถิรภาวสฺส จ อภาวตาย อทฺธุวโต. อตายนตาย เจว อลพฺภเนยฺยกฺเขมตาย จ อตาณโต. อลฺลียิตุํ อนรหตาย อลฺลีนานมฺปิ จ เลณกิจฺจาการิตาย อเลณโต. นิสฺสิตานํ ภยสารณตฺตาภาเวน อสรณโต. ยถาปริกปฺปิเตหิ ธุวสุภสุขตฺต-ภาเวหิ ริตฺตตาย ริตฺตโต. ริตฺตตฺตาเยว ตุจฺฉโต. อปฺปกตฺตา วา, อปฺปกมฺปิ หิ

ของสกปรกคือกิเลส และเพราะมีอันปูดขึ้น สุกงอมแล้วก็แตกไป ด้วยความเกิดขึ้น ความแก่และความแตกดับ. โดยอาการชื่อว่าเป็นดุจลูกศร เพราะทำความเจ็บปวดให้เกิด เพราะทิ่มแทงเข้าไปข้างใน และเพราะถอนออกได้ยาก. โดยอาการชื่อว่าเป็นของเสื่อมทราม เพราะเป็นของน่าติเตียน เพราะเป็นเหตุนำมาซึ่งความไม่เจริญ และเพราะ เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งความเสื่อมทราม. โดยอาการชื่อว่ามีความเจ็บป่วย เพราะทำให้เกิดความไม่เป็นอิสระ และเพราะเป็นปทัฏฐานแห่งความเจ็บป่วย. โดยอาการชื่อว่าเป็นฝ่ายอื่น เพราะไม่อยู่ในอำนาจ และเพราะไม่เชื่อฟัง. โดยอาการชื่อว่ามีอันทำลายไป เพราะย่อยยับไปด้วยพยาธิ ชรา และมรณะ. โดยอาการชื่อว่าเป็นเสนียด-จัญไร เพราะเป็นเหตุนำมาแต่ความพินาศ

---

[1] ฉ. อนุพทฺธตาย.
[2] ม. โทสูปสตฺถตาย.
[3] สี. ม. ลาภาทีหิ.

โลเก ตุจฺฉนฺติ วุจฺจติ. สามินิวาสิการกเวทกาธิฏฺฐายกวิรหิตตาย สุญฺญโต. สยญฺจ อสฺสามิกภาวาทิตาย อนตฺตโต. ปวตฺติทุกฺขตาย ทุกฺขสฺส จ อาทีนวตาย อาทีนวโต, อถวา อาทีนํ วาติ คจฺฉติ ปวตฺตตีติ อาทีนโว, อปณมนุสฺสสฺเสตํ อธิวจนํ, ขนฺธาปิ จ กปณาเยวาติ อาทีนวสทิสตาย อาทีนวโต. ชราย เจว มรเณน จาติ เทฺวธา ปริณามปกติตาย วิปริณามธมฺมโต. ทุพฺพลตาย เผคฺคุ วิย สุขภญฺชนียตาย จ อสารกโต. อฆเหตุตาย อฆมูลโต. มิตฺตมุขสปตฺโต วิย วิสฺสาสฆาติตาย วธกโต. วิคตภวตาย วิภวสมฺภูตตาย จ วิภวโต. อาสวปทฏฺฐานตาย สาสวโต. เหตุปจฺจเยหิ อภิสงฺขตตาย สงฺขตโต. มจฺจุมารกิเลสมารานํ อามิสภูตตาย มารามิสโต. ชาติชราพฺยาธิมรณปกติตาย ชาติชราพฺยาธิมรณธมฺมโต. โสกปริเทวอุปายาสเหตุตาย โสกปริเทวอุปายาสธมฺมโต. ตณฺหาทิฏฺฐิทุจฺจริตสงฺกิเลสานํ วิสยธมฺมตาย สงฺกิเลสิก-

มากมาย. โดยอาการชื่อว่ามีอันตราย เพราะนำมา แต่ความหายนะใหญ่หลวงที่ไม่รู้นั่นเทียว และเพราะเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งอันตรายทั้งปวง. โดยอาการชื่อว่าเป็นภัย เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งภัยทั้งปวง และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อบรมอัสสาสะ กล่าวคือพระนิพพานอันเป็นที่เข้าไปสงบทุกข์. โดยอาการชื่อว่ามีความขัดข้อง เพราะถูกความหายนะอเนกประการติดตาม เพราะถูกสิ่งที่เป็นโทษขัดขวาง และเพราะเป็นของไม่ควรแก่การรับไว้ เช่นเดียวกับสิ่งที่เป็นอุปสรรค. โดยอาการชื่อว่ามีความไหว เพราะหวั่นไหวแล้วด้วยพยาธิ ชรา และมรณะ และด้วยโลกธรรมทั้งหลายมีลาภ เสื่อมลาภ เป็นต้น. โดยอาการชื่อว่ามีความแตกสลาย เพราะมีปกติเข้าถึงความแตกสลายไปโดยการกระทำและโดยเป็นเอง. โดยอาการชื่อว่าไม่คงทน เพราะมีอันตกไปในทุก ๆ ขณะที่ตั้งลง และเพราะหาความมั่นคงมิได้. โดยอาการชื่อว่าไม่มีที่ต้านทาน เพราะไม่มีที่คุ้มครอง และ

ธมฺมโตติ เอวํ ปเภทโต วุตฺตสฺส อนิจฺจาทิสมฺมสนสฺส วเสน สมฺมสติ.

เพราะหาความปลอดภัยมิได้. โดยอาการชื่อว่าไม่มีที่ซ่อนเร้น เพราะไม่สามารถเพื่ออันซ่อนเร้นได้และเพราะไม่ได้ทำหน้าที่เป็นที่ซ่อนเร้น แม้แก่สัตว์ทั้งหลายผู้ซ่อนตัวอยู่. โดยอาการชื่อว่าไม่มีที่พึ่ง เพราะไม่มีความเป็นที่กำจัดภัยแก่ผู้อาศัย. โดยอาการชื่อว่าเป็นของว่าง เพราะว่างจากความยั่งยืน ความงาม และความสุข ตามประการที่ชนพาลทั้งหลายคาดคิด. โดยอาการชื่อว่าเป็นของเปล่า เพราะความเป็นของว่าง นั่นเอง. หรือเพราะเป็นของเล็กน้อย, จริงอยู่ในทางโลก แม้ของเล็กน้อย เขาก็เรียกกันว่า ตุจฺฉ (ของเปล่า). โดยอาการชื่อว่าเป็นของสูญ เพราะเว้นจากผู้เป็นเจ้าของ ผู้เข้าอาศัย ผู้สร้าง ผู้เสวย ผู้สิงสถิต. โดยอาการชื่อว่ามิใช่ตน เพราะแม้แต่ตนเองก็มิได้เป็นเจ้าของเป็นต้น. โดยอาการชื่อว่าเป็นของมีโทษ เพราะความเป็นปวัตติทุกข์และเพราะทุกข์เป็นของมีโทษ. อีกนัยหนึ่งบุคคลชื่อว่า อาทีนวะ เพราะอรรถว่าไป

คือ ดำเนินไป เป็นไป สู่ความเข้ญใจ, คำว่า อาทีนวะนี้ เป็นชื่อเรียก คนกำพร้า, แม้ขันธ์ทั้งหลายก็ชื่อว่าเป็นกำพร้าเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น (จึงกล่าวได้ว่า) โดยอาการชื่อว่าเป็นอาทีนพ เพราะเป็นเหมือนคนกำพร้า. โดยอาการชื่อว่ามีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เพราะมีปกติเปลี่ยนไปโดยอาการ ๒ คือ โดยชรา ๑ โดยมรณะ ๑. โดยอาการชื่อว่าไม่มีแก่นสาร เพราะความที่ทรามกำลัง และเพราะเป็นสิ่งที่อาจแตกหักได้ง่าย เหมือนกระพี้ไม้. โดยอาการชื่อว่าเป็นมูลแห่งความลำบาก เพราะเป็นเหตุแห่งความทุกข์ยาก. โดยอาการชื่อว่าเป็นคุจเพชฌฆาต เพราะมักทำลายความไว้วางใจเหมือนศัตรูผู้มีหน้าเหมือนมิตร. โดยอาการชื่อว่ามีแต่ความเสื่อม เพราะปราศจากความเจริญ และเพราะเป็นตัวเสื่อม. โดยอาการชื่อว่าเป็นไปกับอาสวะ เพราะเป็นปทัฏฐานแห่งอาสวะ. โดยอาการชื่อว่าเป็นสังขตะ เพราะเป็นสิ่งที่เหตุและปัจจัยทั้ง-

หลายสร้างขึ้น. <u>โดยอาการชื่อว่าเป็นเหยื่อของมาร</u> เพราะเป็นเหยื่อของมัจจุมารและกิเลสมาร. <u>โดยอาการชื่อว่ามีความเกิดเป็นธรรมดา</u> <u>มีความแก่เป็นธรรมดา</u> <u>มีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา</u> <u>มีความตายเป็นธรรมดา</u> เพราะมีปกติ เกิด แก่ เจ็บ ตาย. <u>โดยอาการชื่อว่ามีความโศกเป็นธรรมดา</u> <u>มีความร่ำไห้รำพันเป็นธรรมดา</u> <u>มีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา</u> เพราะเป็นเหตุแห่งความโศก ความร่ำไห้รำพัน และความคับแค้นใจ. <u>โดยอาการชื่อว่าเป็นสิ่งมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา</u> เพราะมีความเป็นธรรมที่เป็นอารมณ์ ของสังกิเลส คือ ตัณหา ทิฐิ และทุจริต เป็นธรรมดา ดังนี้.

เอตฺถ หิ อนิจฺจโต ปโลกโต จลโต ปภงฺคุโต อทฺธุวโต วิปริณามธมฺมโต อสารกโต วิภวโต สงฺขตโต มรณธมฺมโตติ เอเกกสฺมึ ขนฺเธ ทส ทส กตฺวา ปญฺญาส <u>อนิจฺจานุปสฺสนานิ</u>. ปรโต ริตฺตโต ตุจฺฉโต

ก็ในบรรดาสัมมสนะ ๔๐ นี้ สัมมสนะโดยอาการ ๑๐ คือ โดยอาการไม่เที่ยง โดยอาการทำลาย โดยอาการไหว โดยอาการแตกสลาย โดยอาการไม่คงทน โดยอาการมีความแปรไปเป็นธรรมดา โดย

สุญฺโต อนตฺตโตติ เอเกกสฺมึ ขนฺเธ ปญฺจ ปญฺจ กตฺวา ปญฺจวีสติ อนตฺตานุปสฺสนานิ. เสสานิ ทุกฺขโต โรคโตติอาทีนิ เอเกกสฺมึ ขนฺเธ ปญฺจวีสติ ปญฺจวีสติ กตฺวา ปญฺจวีสติสตํ ทุกฺขานุปสฺสนานีติ.

อาการไม่มีแก่น โดยอาการเสื่อม โดยอาการเป็นสังขตะ โดยอาการมีมรณะเป็นธรรมดา เป็นอนิจจานุปัสสนา ๕๐ โดยทำเป็น สิบ ๆ ในขันธ์หนึ่ง ๆ. สัมมสนะโดยอาการ ๕ คือ โดยอาการเป็นฝ่ายอื่น โดยอาการว่าง โดยอาการเปล่า โดยอาการสูญ โดยอาการมิใช่ตน เป็นอนัตตานุปัสสนา ๒๕ โดยทำเป็นห้า ๆ ในขันธ์หนึ่ง ๆ. สัมมสนะที่เหลือ เป็นต้นว่า โดยอาการเป็นทุกข์ โดยอาการเป็นโรค เป็นทุกขานุปัสสนา ๑๒๕ โดยทำเป็นยี่สิบห้า ๆ ในขันธ์หนึ่ง ๆ แล.

อิจฺจสฺส อิมินา ทฺวิสตเภเทน อนิจฺจาทิสมฺมสเนน ปญฺจกฺขนฺเธ สมฺมสโต ตํ นยวิปสฺสนาสงฺขาตํ อนิจฺจทุกฺขานตฺตสมฺมสนํ ถิรํ โหติ. อิทํ ตาเวตฺถ ปาฬินยานุสาเรน สมฺมสนารมฺภวิธานํ.

เมื่อพระโยคาวจรนั้น พิจารณาขันธ์ ๕ ด้วยญาณที่พิจารณาว่าไม่เที่ยงเป็นต้นนี้ อันแยกได้เป็น ๒๐๐ อาการ อยู่อย่างนี้ อนิจจสัมมสนะ ทุกขสัมมสนะ และอนัตตสัมมสนะ ที่เรียกว่านัยวิปัสสนานั้น ย่อมเป็นธรรมชาติมั่นคง. วิธีการพิจารณานี้ จัดเป็นวิธีการเริ่มพิจารณา ตามแนวแห่งนัยพระบาลี ในการพิจารณากลาปนี้ ก่อน.

อินฺทฺริยติกฺขการณนวกกถา[๑]

๖๘๙. ยสฺส ปน เอวํ นยวิปสฺสนาย โยคํ กโรโตปิ นยวิปสฺสนา น สมฺปชฺชติ, เตน "นวหากาเรหิ อินฺทฺริยานิ ติกฺขานิ ภวนฺติ : อุปฺปนฺนุปฺปนฺนานํ สงฺขารานํ ขยเมว ปสฺสติ, ตตฺถ จ สกฺกจฺจกิริยาย สมฺปาเทติ, สาตจฺจกิริยาย สมฺปาเทติ, สปฺปายกิริยาย สมฺปาเทติ, สมาธิสฺส จ นิมิตฺตคฺคาเหน โพชฺฌงฺคานญฺจ อนุปฺปวตฺตนตาย, กาเย จ ชีวิเต จ อนเปกฺขตํ อุปฏฺฐาเปติ, ตตฺถ จ อภิภุยฺย เนกฺขมฺเมน อนฺตรา จ อพฺโพสาเนนา"ติ[๒] เอวํ วุตฺตานํ นวนฺนํ อาการานํ วเสน อินฺทฺริยานิ ติกฺขานิ กตฺวา ปฐวีกสิณนิทฺเทเส วุตฺตนเยน สตฺต อสปฺปายานิ วชฺเชตฺวา สตฺต สปฺปายานิ

กถาว่าด้วยเหตุแข็งกล้าแห่งอินทรีย์ ๙ อาการ

๖๘๙. ส่วนว่า เมื่อพระโยคาวจรผู้ใด แม้ทำความพยายามโดยนยวิปัสสนาอยู่อย่างนี้ นยวิปัสสนาก็ไม่สำเร็จ, พระโยคาวจรผู้นั้นพึงทำอินทรีย์ทั้งหลายให้แข็งกล้า ด้วยสามารถแห่งอาการ ๙ ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "อินทรีย์ทั้งหลายย่อมเป็นธรรมชาติแข็งกล้า โดยอาการ ๙ คือ : ภิกษุย่อมเล็งดูแต่ความสิ้นไปของสังขารทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ เท่านั้น, ย่อมทำวิปัสสนาญาณให้สำเร็จ โดยการทำอย่างเคารพ ในอันจะเล็งดูแต่ความสิ้นไปนั้น, ย่อมทำวิปัสสนาญาณให้สำเร็จ โดยการทำติดต่อกันในอันจะเล็งดูแต่ความสิ้นไปนั้น, ย่อมทำวิปัสสนาญาณให้สำเร็จ โดยการทำสิ่ง

---

[๑] ฉ. อินฺทฺริยติกฺขการณนวก.

[๒] ฉ. อพฺโยสาเนนาติปิ ทิสฺสติ,
สี. อจฺโจสาเนนาติ.

เสวมาเนน กาเลน รูปํ สมฺมสิตพฺพํ, กาเลน อรูปํ. รูปํ สมฺมสนฺเตน รูปสฺส นิพฺพตฺติ ปสฺสิตพฺพา.

สัปปายะ ในอันจะเล็งดูแต่ความสิ้นไปนั้น, ย่อมทำวิปัสสนาญาณให้สำเร็จ โดยการถือเอานิมิตของสมาธิ ย่อมทำวิปัสสนาญาณให้สำเร็จ โดยภาวะที่ทำโพชฌงค์ทั้งหลายให้เป็นไปอย่างเหมาะสม, ย่อมเข้าไปตั้งไว้ ซึ่งความเป็นผู้ไม่เยื่อใยในกาย และชีวิต, ย่อมทำภาวนาให้สำเร็จ โดยการข่ม (ความทุกข์ที่เกิดขึ้น) ออกไป (จากความไยดีในร่างกายและชีวิต) ใน–เพราะการเข้าไปตั้งไว้ ซึ่งความเป็นผู้ไม่อาลัยในกายและชีวิตนั้น, ย่อมทำภาวนาให้สำเร็จ โดยการที่ไม่เลิกล้มเสียในระหว่าง" แล้วเว้นสิ่งที่เป็นอสัปปายะ ๗ อย่างเสีย เสพแต่สิ่งที่เป็นสัปปายะ ๗ อย่าง ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในปฐวีกสิณนิเทศ พิจารณารูปตามกาลอันควร, พิจารณานามตามกาลอันควร. พระโยคาวจรเมื่อจะพิจารณารูปก็พึงเล็งดูความบังเกิดแห่งรูปเถิด.

รูปนิพฺพตฺติปสฺสนาการกถา[๑]

๗๐๐. เสยฺยถีทํ : อิทํ รูปํ นาม กมฺมาทิวเสน จตูหิ การเณหิ นิพฺพตฺตติ. ตตฺถ สพฺเพสํ สตฺตานํ รูปํ นิพฺพตฺตมานํ ปฐมํ กมฺมโต นิพฺพตฺตติ. ปฏิสนฺธิกฺขเณเยว หิ คพฺภเสยฺยกานํ ตาว ติสนฺตติวเสน วตฺถุกายภาวทสกสงฺขาตานิ ตึส รูปานิ นิพฺพตฺตนฺติ, ตานิ จ โข ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณเยว. ยถา จ อุปฺปาทกฺขเณเยว ตถา ฐิติกฺขเณปิ ภงฺคกฺขเณปิ.

ตตฺถ รูปํ ทนฺธนิโรธํ ครุปริวตฺติ, จิตฺตํ ขิปฺปนิโรธํ ลหุปริวตฺติ. เตนาห "นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกํ ธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ,

กถาว่าด้วยอาการดูความบังเกิดแห่งรูป

๗๐๐. ความเกิดของรูปนี้เป็นฉันใด : ขึ้นชื่อว่ารูปนี้ ย่อมบังเกิดเพราะเหตุ ๔ อย่าง ด้วยอำนาจกรรมเป็นต้น. ในเหตุ ๔ อย่างนั้น รูปของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เมื่อจะบังเกิด ย่อมบังเกิดจากกรรมก่อน. ก็สำหรับผู้เป็นคัพภเสยยกสัตว์ทั้งหลายก่อน รูป ๓๐ กล่าวคือวัตถุทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะ ย่อมบังเกิดในปฏิสนธิขณะนั่นเทียว โดยเกี่ยวกับเป็นสันตติ ๓, ก็รูป ๓๐ เหล่านั้นแล ย่อมบังเกิดในอุปปาทขณะ ของปฏิสนธิจิตทีเดียว และย่อมบังเกิดแม้ในฐิติขณะ แม้ในภังคขณะ เหมือนอย่างที่บังเกิดในอุปปาทขณะนั่นแหละ.

ในรูปและจิตนั้น รูปเป็นธรรมชาติที่ดับช้า แปรเปลี่ยนอืดอาด, จิตเป็นธรรมชาติที่ดับได้ฉับพลัน แปรเปลี่ยนเร็ว. เพราะ

---

๑ ฉ. ...ปสฺสนาการ.

ยํ เอวํ ลหุปริวตฺตํ ยถยิทํ ภิกฺขเว จิตฺตนฺ''ติ.[1] รูเป ธรนฺเตเยว หิ โสฬสวาเร ภวงฺคจิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌติ. จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขโณปิ ฐิติกฺขโณปิ ภงฺคกฺขโณปิ เอกสทิสา. รูปสฺส ปน อุปฺปาทภงฺคกฺขณาเยว ลหุกา, เตหิ สทิสา. ฐิติกฺขโณ ปน มหา, ยาว โสฬส จิตฺตานิ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ, ตาว วตฺตติ. ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ อุปฺปนฺนํ ฐานปฺปตฺตํ ปุเรชาตํ วตฺถุํ นิสฺสาย ทุติยภวงฺคํ อุปฺปชฺชติ. เตน สทฺธึ อุปฺปนฺนํ ฐานปฺปตฺตํ ปุเรชาตํ วตฺถุํ นิสฺสาย ตติยภวงฺคํ อุปฺปชฺชติ. อิมินา นเยน ยาวตายุกํ จิตฺตปฺปวตฺติ เวทิตพฺพา. อาสนฺนมรณสฺส ปน เอกเมว ฐานปฺปตฺตํ ปุเรชาตํ วตฺถุํ นิสฺสาย โสฬส จิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติ.

เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่นแม้สักอย่างเดียว ที่แปรเปลี่ยนได้เร็วเหมือนอย่างจิตนี้เลยนะภิกษุทั้งหลาย" ดังนี้. เป็นความจริงว่า เมื่อรูปยังดำรงอยู่นั่นเทียว ภวังคจิตก็เกิดขึ้นแล้วดับไป ๑๖ วาระ. สำหรับจิตเป็นเช่นเดียวกันทั้งอุปปาทขณะ ทั้งฐิติขณะ ทั้งภังคขณะ. ส่วนสำหรับรูป อุปปาทขณะ และภังคขณะเท่านั้นเร็ว, เป็นเหมือนกับขณะของจิตเหล่านั้น. แต่ว่าฐิติขณะมีมาก เป็นไปเท่าจิตเกิดขึ้นแล้วดับไป ๑๖ ดวง. ภวังคจิตดวงที่ ๒ ย่อมอาศัยวัตถุที่เกิดก่อน ที่เกิดขึ้นตรงอุปปาทขณะของปฏิสนธิจิต ซึ่งยังถึงความตั้งอยู่ เกิดขึ้น. ภวังคจิตดวงที่ ๓ ย่อมอาศัยวัตถุที่เกิดก่อน ที่เกิดขึ้นพร้อมกับภวังคจิตดวงที่ ๒ นั้น ซึ่งยังถึงความตั้งอยู่ เกิดขึ้น. พึงทราบความเป็นไปของจิต ตลอดอายุโดยนัยนี้.

---

[1] องฺ. เอก. ๒๐/๒๑.

ส่วนสำหรับสัตว์ผู้ใกล้ตาย จิต ๑๖ ดวง ย่อมอาศัยวัตถุที่เกิดก่อนอันเดียวกันนั่นแหละ ซึ่งยังถึงความตั้งอยู่ เกิดขึ้น.

ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ อุปฺปนฺนํ รูปํ ปฏิสนฺธิจิตฺตโต อุทฺธํ โสฬสเมน จิตฺเตน สทฺธึ นิรุชฺฌติ. ฐานกฺขเณ อุปฺปนฺนํ สตฺตรสมสฺส อุปฺปาทกฺขเณน สทฺธึ นิรุชฺฌติ. ภงฺคกฺขเณ อุปฺปนฺนํ สตฺตรสมสฺส ฐานกฺขณํ ปตฺวา นิรุชฺฌติ. ยาว ปวตฺติ นาม อตฺถิ, เอวเมว ปวตฺตติ. โอปปาติกานมฺปิ สตฺตสนฺตติวเสน สตฺตติ รูปานิ เอวเมว ปวตฺตนฺติ.

รูปที่เกิดขึ้น ตรงอุปปาทขณะของปฏิสนธิจิต ย่อมดับไปพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๖ ต่อจากปฏิสนธิจิตไป. รูปที่เกิดขึ้นตรงฐานขณะ(ฐิติขณะ) ย่อมดับไปพร้อมกับอุปปาทขณะของจิตดวงที่ ๑๗. รูปที่เกิดขึ้นตรงภังคขณะ พอถึงฐานขณะของจิตดวงที่ ๑๗ แล้วก็ดับไป. ชื่อว่าปวัตติ ยังมีอยู่ตราบใด, รูปก็ยังคงเป็นไปอย่างนี้นี่แหละตราบนั้น. แม้สำหรับพวกโอปปาติกสัตว์ทั้งหลาย รูป ๗๐ ย่อมเป็นไปตามประการดังกล่าวมานี้เหมือนกัน โดยเกี่ยวกับเป็นสันตติ ๗.

๗๐๑. ตตฺถ กมฺมํ, กมฺมสมุฏฺฐานํ, กมฺมปจฺจยํ, กมฺมปจฺจยจิตฺตสมุฏฺฐานํ, กมฺมปจฺจยอาหารสมุฏฺฐานํ, กมฺมปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานนฺติ เอส วิภาโค เวทิตพฺโพ. ตตฺถ <u>กมฺมํ</u> นาม กุสลากุสลเจตนา.

๗๐๑. ในบรรดาความเป็นไปของรูปที่เกิดจากกรรมนั้นบัณฑิตพึงทราบการจำแนกนี้ คือกรรม, รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน, รูปที่มีกรรมเป็นปัจจัย, รูปที่มีจิตอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน, รูปที่มีอาหารอันมีกรรม

กมฺมสมุฏฺฐานํ นาม วิปากกฺขนฺธา จ จกฺขุทสกาทิสมสตฺตติรูปญฺจ. กมฺมปจฺจยํ นาม ตเทว, กมฺมํ หิ กมฺมสมุฏฺฐานสฺส อุปตฺถมฺภกปจฺจโยปิ โหติ. กมฺมปจฺจยจิตฺต-สมุฏฺฐานํ นาม วิปากจิตฺตสมุฏฺฐานรูปํ[๑] กมฺมปจฺจยอาหารสมุฏฺฐานํ นาม กมฺม-สมุฏฺฐานรูเปสุ ฐานปฺปตฺตา โอชา อญฺญํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติ, ตตฺราปิ โอชา ฐานปฺปตฺตา อญฺญนฺติ เอวํ จตสฺโส วา ปญฺจ วา ปวตฺติโย ฆเฏติ. กมฺมปจฺจยอุตุ-สมุฏฺฐานํ นาม กมฺมชเตโชธาตุ ฐานปฺปตฺตา อุตุสมุฏฺฐานํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติ, ตตฺราปิ อุตุ อญฺญํ โอชฏฺฐมกนฺติ เอวํ จตสฺโส วา ปญฺจ วา ปวตฺติโย ฆเฏติ. เอวํ ตาว กมฺมชรูปสฺส นิพฺพตฺติ ปสฺสิตพฺพา.

เป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน, รูปที่มีอุตุอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน. ในการจำแนกนั้น ชื่อว่ากรรม ได้แก่ กุศลเจตนาและอกุศล-เจตนา. ชื่อว่า รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ วิบากขันธ์ทั้งหลาย และรูป ๗๐ ถ้วน มีจักขุทสกะเป็นต้น. ชื่อว่า รูปที่มีกรรมเป็นปัจจัย ได้แก่วิบากขันธ์ทั้งหลาย และรูป ๗๐ ถ้วนนั้นนั่นแหละ. เพราะว่า กรรมย่อมเป็นอุปถัมภกปัจจัย แก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานด้วย. ชื่อว่า รูปที่มีจิตอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ รูปที่มีวิบากจิตเป็นสมุฏฐาน. ชื่อว่า รูปที่มีอาหารอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน ความว่า โอชาที่ถึงความตั้งอยู่ในรูป อันมีกรรมเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย ย่อมทำกลุ่มรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นให้ตั้งขึ้น, โอชา แม้ในกลุ่มรูปนั้น ซึ่งถึงความตั้งอยู่ ก็ยังทำกลุ่มอันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นให้ตั้งขึ้น ย่อมสืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ

---

[๑] ฉ. วิปากจิตฺตสมุฏฺฐานํ รูปํ.

๕ วาระ โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้. ชื่อว่า รูปที่มีอุตุอันมีกรรมเป็นปัจจัย เป็นสมุฏฐาน ความว่า เตโชธาตุอันเกิดจากกรรม ซึ่งถึงความตั้งอยู่ ย่อมทำกลุ่มรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ ซึ่งมีอุตุเป็นสมุฏฐาน ให้ตั้งขึ้น, อุตุแม้ในกลุ่มรูปนั้น ก็ทำกลุ่มรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นให้ตั้งขึ้น ย่อมสืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระ โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้. พระโยคาวจรพึงเห็นความบังเกิดแห่งกัมมชรูป ตามประการดังกล่าวมานี้ ก่อน.

๗๐๒. จิตฺตเชสุปิ จิตฺตํ จิตฺตสมุฏฺฐานํ จิตฺตปจฺจยํ จิตฺตปจฺจยอาหารสมุฏฺฐานํ จิตฺตปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานนฺติ เอส วิภาโค เวทิตพฺโพ. ตตฺถ จิตฺตํ นาม เอกูนนวุติ จิตฺตานิ.

๗๐๒. แม้ในบรรดารูปที่เกิดจากจิตทั้งหลาย ก็พึงทราบการจำแนกนี้ คือ จิต รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน รูปที่มีจิตเป็นปัจจัย รูปที่มีอาหารอันมีจิตเป็นปัจจัย เป็นสมุฏฐาน รูปที่มีอุตุอันมีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน. ในการจำแนกเหล่านั้น ชื่อว่าจิต ได้แก่ จิต ๘๙ ดวง.

เตสุ ทฺวตฺตึส จิตฺตานิ
ฉพฺพีเสกูนวีสติ

ในบรรดาจิต ๘๙ ดวงนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า จิต ๓๒ ดวง จิต ๒๖ ดวง

โสฬสรูปิริยาปถ- วิญฺญตฺติชนกาชนกา[๑] มตา.	จิต ๑๙ ดวง และจิต ๑๖ ดวง เป็นผู้ทำรูป อิริยาบถ และวิญญัตติให้เกิด และไม่ทำให้เกิด.
กามาวจรโต หิ อฏฺฐ กุสลานิ ทฺวาทส อกุสลานิ มโนธาตุวชฺชา ทส กิริยา กุสลกิริยโต เทฺว อภิญฺญาจิตฺตานีติ ทฺวตฺตึส จิตฺตานิ รูปํ อิริยาปถํ วิญฺญตฺติญฺจ ชนยนฺติ. วิปากวชฺชานิ เสสทสรูปาวจรานิ อฏฺฐ อรูปาวจรานิ อฏฺฐปิ[๒] โลกุตฺตรานีติ ฉพฺพีสติ จิตฺตานิ รูปํ อิริยาปถญฺจ ชนยนฺติ, น วิญฺญตฺตึ. กามาวจเร ทส ภวงฺคจิตฺตานิ รูปาวจเร ปญฺจ ติสฺโส มโนธาตุโย เอกา วิปากา เหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ โสมนสฺส-สหคตาติ เอกูนวีสติ จิตฺตานิ รูปเมว ชนยนฺติ, น อิริยาปถํ, น วิญฺญตฺตึ. เทฺวปญฺจวิญฺญาณานิ สพฺพสตฺตานํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ ขีณาสวานํ จุติจิตฺตํ จตฺตาริ อารุปฺปวิปากานีติ	คือว่าจิตฝ่ายกามาวจร ๓๒ ดวง คือ กุศลจิต ๘ อกุศลจิต ๑๒ ดวง กิริยาจิต ๑๐ ดวง เว้นมโนธาตุ อภิญญาจิต ๒ ดวง ฝ่ายกุศลและกิริยา ย่อมทำรูป อิริยาบถ และวิญญัตติให้เกิด. จิต ๒๖ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๐ ดวง ที่เหลือเว้นวิบากจิต อรูปาวจรจิต ๘ ดวง ทั้งโลกุตรจิตอีก ๘ ดวง ย่อมทำรูปและอิริยาบถให้เกิด, ไม่ทำวิญญัตติให้เกิด. จิต ๑๙ ดวง คือ ภวังคจิต ๑๐ ดวงในกามาวจร ภวังคจิต ๕ ดวง ในรูปาวจร มโนธาตุ ๓ ดวง อเหตุกมโนวิญญาณธาตุฝ่ายวิบาก อันสหรคตด้วยโสมนัส ๑ ดวง ย่อมทำรูปเท่านั้นให้เกิด, ไม่ทำอิริยาบถให้เกิด, ไม่ทำวิญญัตติ

[๑] ฉ. วิญฺญตฺติชนกา.

[๒] ฉ. ปิ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

โสฬส จิตฺตานิ เนว รูปํ ชนยนฺติ, น อิริยาปถํ, น วิญฺญตฺตึ. ยานิ เจตฺถ รูปํ ชนยนฺติ, ตานิ น ฐิติกฺขเณ ภงฺคกฺขเณ วา,[๑] ตทา หิ จิตฺตํ ทุพฺพลํ โหติ. อุปฺปาทกฺขเณ ปน พลวํ, ตสฺมา ตํ ตทา ปุเรชาตํ วตฺถุํ นิสฺสาย รูปํ สมุฏฺฐาเปติ.

ให้เกิด. จิต ๑๖ ดวง คือ วิญญาณ ๕ สองฝ่าย ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งปวง จุติจิตของพระขีณาสพทั้งหลาย อรูปวิบากจิต ๔ ดวง ไม่ทำรูปให้เกิดเลย, ไม่ทำอิริยาบถให้เกิด, ไม่ทำวิญญัตติให้เกิด. อนึ่ง ในบรรดาจิตเหล่านี้ จิตเหล่าใดทำรูปให้เกิด, จิตเหล่านั้น มิได้ทำรูปให้เกิดในฐิติขณะหรือในภังคขณะ, เพราะในคราวนั้น (ในขณะทั้ง ๒ นั้น) จิตเป็นธรรมชาติทุรพล. ส่วนในอุปปาทขณะเป็นธรรมชาติ มีกำลัง. เพราะฉะนั้น จิตนั้นย่อมอาศัยวัตถุที่เกิดก่อนในคราวนั้น (ในอุปปาทขณะนั้น) ทำรูปให้ตั้งขึ้น.

<u>จิตฺตสมุฏฺฐานํ</u> นาม ตโย อรูปิโน ขนฺธา, "สทฺทนวกํ กายวิญฺญตฺติ วจีวิญฺญตฺติ อากาสธาตุ ลหุตา มุทุตา กมฺมญฺญตา อุปจโย สนฺตตี"ติ สตฺตรสวิธํ รูปญฺจ. <u>จิตฺตปจฺจยํ</u> นาม "ปจฺฉาชาตา จิตฺตเจตสิกา

ชื่อว่า <u>รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน</u> ได้แก่ นามขันธ์ ๓, และรูป ๑๗ อย่าง คือ "สัททนวกะรูป (กลุ่มรูป ๙ อย่างซึ่งมีเสียงเป็นประธาน) กายวิญญัตติ วจีวิญญัตติ อากาสธาตุ ลหุตา มุทุตา กัมมัญญตา

---

๑ ม. น ภงฺคกฺขเณ วา.

ธมฺมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺสา"ติ[๑] เอวํ วุตฺตํ จตุสมุฏฺฐานรูปํ. จิตฺตปจฺจย-อาหารสมุฏฺฐานํ นาม จิตฺตสมุฏฺฐานรูเปสุ ฐานปฺปตฺตา โอชา อญฺญํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติ, เอวํ เทฺว ติสฺโส ปวตฺติโย ฆเฏติ. จิตฺตปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ นาม จิตฺตสมุฏฺฐาโน อุตุ ฐานปฺปตฺโต อญฺญํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติ, เอวํ เทฺว ติสฺโส ปวตฺติโย ฆเฏติ. เอวํ จิตฺตชรูปสฺส นิพฺพตฺติ ปสฺสิตพฺพา.

อุปจยะ สันตติ". ชื่อว่า รูปที่มีจิตเป็นปัจจัย ได้แก่ รูปอันมีสมุฏฐาน ๔ ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ซึ่งเกิดภายหลัง ย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นปัจฉาชาตปัจจัย แก่กายนี้ซึ่งเกิดก่อน" ดังนี้. ชื่อว่า รูปที่มีอาหารอันมีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน ความว่า โอชา ซึ่งถึงความตั้งอยู่ในรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานทั้งหลายย่อมทำกลุ่มรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นให้ตั้งขึ้น, ย่อมสืบต่อความเป็นไป ๒-๓ วาระ โดยนัยดังกล่าวมานี้. ชื่อว่ารูปที่มีอุตุอันมีจิตเป็นปัจจัย เป็นสมุฏฐาน ความว่า อุตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานซึ่งถึงความตั้งอยู่ ย่อมทำกลุ่มรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นให้ตั้งขึ้น, ย่อมสืบต่อความเป็นไป ๒-๓ วาระ โดยนัยดังกล่าวมานี้. พระโยคาวจร พึงเล็งเห็นความบังเกิดแห่งจิตตชรูป ตามประการดังกล่าวมานี้.

๗๐๓. อาหารเชสุปิ อาหาโร อาหารสมุฏฺฐานํ อาหารปจฺจยํ อาหารปจฺจยอาหาร-

๗๐๓. แม้ในบรรดารูปที่เกิดจากอาหารทั้งหลาย ก็พึงทราบการจำแนกนี้คือ อาหาร

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๙.

สมุฏฺฐานํ อาหารปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานนฺติ เอส วิภาโค เวทิตพฺโพ. ตตฺถ อาหาโร นาม กพฬิงฺกาโร อาหาโร. อาหารสมุฏฺฐานํ นาม อุปาทินฺนํ กมฺมชรูปํ ปจฺจยํ ลภิตฺวา ตตฺถ ปติฏฺฐาย ฐานปฺปตฺตาย โอชาย สมุฏฺฐาปิตํ โอชฏฺฐมกํ อากาสธาตุ ลหุตา มุทุตา กมฺมญฺญตา อุปจโย สนฺตตีติ จุทฺทสวิธํ รูปํ. อาหารปจฺจยํ นาม "กพฬิงฺกาโร อาหาโร อิมสฺส กายสฺส อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[1] เอวํ วุตฺตํ จตุสมุฏฺฐานรูปํ. อาหารปจฺจยอาหารสมุฏฺฐานํ นาม อาหารสมุฏฺฐานรูเปสุ ฐานปฺปตฺตา โอชา อญฺญํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติ, ตตฺราปิ โอชา อญฺญนฺติ เอวํ ทส ทฺวาทส วาเร ปวตฺตํ ฆเฏติ. เอกทิวสํ ปริภุตฺตาหาโร สตฺตาหมฺปิ อุปตฺถมฺเภติ. ทิพฺพา ปน โอชา เอกมาสํ เทฺวมาสมฺปิ อุปตฺถมฺเภติ. มาตรา ปริภุตฺตาหาโรปิ

รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน รูปที่มีอาหารเป็นปัจจัย รูปที่มีอาหารอันมีอาหารเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน รูปที่มีอุตุอันมีอาหารเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน. ในการจำแนกเหล่านั้น ชื่อว่า อาหาร ได้แก่กพฬิงการาหาร. ชื่อว่า รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ รูป ๑๔ อย่าง คือ กลุ่มรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ อันโอชาที่ได้อุปาทินนรูป อันเกิดจากกรรมเป็นปัจจัยแล้วตั้งอยู่ในกรรมชรูปนั้น ยังถึงความตั้งอยู่ทำให้ตั้งขึ้น อากาสธาตุ ลหุตา มุทุตา กัมมัญญตา อุปจยะ สันตติ. ชื่อว่ารูปที่มีอาหารเป็นปัจจัย ได้แก่รูปที่มีสมุฏฐาน ๔ ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ ว่า "กพฬิงการาหารเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัยแห่งกายนี้" ดังนี้. ชื่อว่า รูปที่มีอาหารอันมีอาหารเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน ความว่า โอชาที่ถึงความตั้งอยู่ในรูปอันมีอาหารเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย ย่อมทำกลุ่มรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นให้

---

[1] อภิ. ป. ๔๐/๙.

ทารกสฺส สรีรํ ผริตฺวา รูปํ สมุฏฺฐาเปติ. สรีเร มกฺขิตาหาโรปิ รูปํ สมุฏฺฐาเปติ. กมฺมชาหาโร อุปาทินฺนกาหาโร นาม. โสปิ ฐานปฺปตฺโต รูปํ สมุฏฺฐาเปติ, ตตฺราปิ โอชาปิ อญฺญํ สมุฏฺฐาเปตีติ เอวํ จตสฺโส วา ปญฺจ วา ปวตฺติโย ฆเฏติ. อาหาร-ปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ นาม อาหารสมุฏฺฐานา เตโชธาตุ ฐานปฺปตฺตา อุตุสมุฏฺฐานํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติ. ตตฺรายํ อาหาโร อาหารสมุฏฺฐานานํ ชนโก หุตฺวา ปจฺจโย โหติ, เสสานํ นิสฺสยาหารอตฺถิอวิคต-วเสนาติ. เอวํ อาหารชรูปสฺส นิพฺพตฺติ ปสฺสิตพฺพา.

ตั้งขึ้น, โอชาแม้ในกลุ่มรูปนั้น ก็ยังทำกลุ่มรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นให้ตั้งขึ้น ย่อมสืบต่อความเป็นไป ๑๐-๑๒ วาระ โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้. อาหารที่บุคคลบริโภควันหนึ่ง ย่อมอุปถัมภ์แม้ตลอด ๗ วัน. ส่วนโอชาที่เป็นทิพย์ ย่อมอุปถัมภ์ได้แม้ตลอด ๑ เดือน แม้ตลอด ๒ เดือน. แม้อาหารที่มารดากลืนกิน ย่อมทำรูปให้ตั้งขึ้น แผ่ไปทั่วสรีระของทารก. แม้อาหารที่เข้าหาไว้ที่สรีระ ก็ย่อมทำรูปให้ตั้งขึ้นได้. อาหารที่เกิดจากกรรมชื่อว่าอาหารที่เป็นอุปาทินนกะ. อาหารที่เป็นอุปาทินนกะแม้นั้น ถึงความตั้งอยู่แล้ว ก็ทำรูปให้ตั้งขึ้น, โอชา แม้ในกลุ่มรูปนั้น ก็ทำกลุ่มรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นให้ตั้งขึ้น ย่อมสืบต่อความเป็นไป ๔-๕ วาระ โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้. ชื่อว่ารูปที่มีอุตุอันมีอาหารเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน ความว่า เตโชธาตุที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ซึ่งถึงความตั้งอยู่ ย่อมทำกลุ่มรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ อันมีอุตุเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้น. ในบรรดารูปที่มี

สมุฏฐาน ๔ เหล่านั้น อาหารนี้ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย โดยเป็นผู้ทำให้เกิด, ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐานที่เหลือทั้งหลาย ด้วยสามารถแห่งนิสสยปัจจัย อาหารปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแล. พระโยคาวจรพึงเล็งเห็นความบังเกิดแห่งอาหารชรูป ตามประการดังกล่าวมานี้.

๗๐๔. อุตุเชสุปิ อุตุ อุตุสมุฏฺฐานํ อุตุปจฺจยํ อุตุปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ อุตุปจฺจยอาหารสมุฏฺฐานนฺติ เอส วิภาโค เวทิตพฺโพ. ตตฺถ อุตุ นาม จตุสมุฏฺฐานา เตโชธาตุ. อุณฺหอุตุ สีตอุตูติ เอวํ ปเนส ทุวิโธ โหติ. อุตุสมุฏฺฐานํ นาม จตุสมุฏฺฐาโน อุตุ อุปาทินฺนกํ ปจฺจยํ ลภิตฺวา ฐานปฺปตฺโต สรีเร รูปํ สมุฏฺฐาเปติ. ตํ สทฺทนวกํ อากาสธาตุ ลหุตา มุทุตา กมฺมญฺญตา อุปจโย สนฺตตีติ ปญฺจรสวิธํ โหติ. อุตุปจฺจยํ นาม อุตุ จตุสมุฏฺฐานิกรูปานํ ปวตฺติยา จ วินาสสฺส จ ปจฺจโย โหติ.

๗๐๔. แม้ในบรรดารูปที่เกิดจากอุตุทั้งหลาย ก็พึงทราบการจำแนกนี้ คืออุตุ รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน รูปที่มีอุตุเป็นปัจจัย รูปที่มีอุตุอันมีอุตุเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน รูปที่มีอาหารอันมีอุตุเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน. ในการจำแนกเหล่านั้น ชื่อว่าอุตุ ได้แก่ เตโชธาตุ อันมีสมุฏฐาน ๔. ก็อุตุนี้มี ๒ อย่าง อย่างนี้คืออุตุร้อน อุตุเย็น. ชื่อว่ารูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ความว่า อุตุอันมีสมุฏฐาน ๔ ได้อุปาทินนกรูปเป็นปัจจัยแล้ว ถึงความตั้งอยู่ย่อมทำรูปให้ตั้งขึ้นในสรีระ. รูปที่อุตุทำให้ตั้งขึ้นนั้นมี ๑๕ อย่าง คือสัททนวกรูป(กลุ่มรูป

อุตุปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ นาม อุตุสมุฏฺฐานา เตโชธาตุ ฐานปฺปตฺตา อญฺญํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติ, ตตฺราปิ อุตุ อญฺญนฺติ เอวํ ทีฆมฺปิ อทฺธานํ อนุปาทินฺนปกฺเข ฐตฺวาปิ อุตุสมุฏฺฐานํ ปวตฺตติเยว. อุตุปจฺจยอาหาร-สมุฏฺฐานํ นาม อุตุสมุฏฺฐานา ฐานปฺปตฺตา โอชา อญฺญํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติ, ตตฺราปิ โอชา อญฺญนฺติ เอวํ ทส ทฺวาทส วาเร ปวตฺติโย ฆเฏติ. ตตฺรายํ อุตุ อุตุสมุฏฺฐานานํ ชนโก หุตฺวา ปจฺจโย โหติ, เสสานํ นิสฺสยอตฺถิอวิคตวเสนาติ. เอวํ อุตุชรูปสฺส นิพฺพตฺติ ปสฺสิตพฺพา. เอวํ หิ รูปสฺส นิพฺพตฺตึ ปสฺสนฺโต กาเลน รูปํ สมฺมสติ นาม.

๙ อย่าง ซึ่งมีเสียงเป็นประธาน) อากาสธาตุ ลหุตา มุทุตา กัมมัญญตา อุปจยะ สันตติ. ชื่อว่ารูปที่มีอุตุเป็นปัจจัย ความว่า อุตุย่อมเป็นปัจจัยแก่ความเป็นไป และความพินาศไปแห่งรูปที่มีสมุฏฐาน ๔. ชื่อว่ารูปที่มีอุตุอันมีอุตุเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน ความว่า เตโชธาตุที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ถึงความตั้งอยู่ ย่อมทำกลุ่มรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นให้ตั้งขึ้น, อุตุแม้ในกลุ่มรูปนั้น ก็ย่อมทำกลุ่มรูป อันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นให้ตั้งขึ้น โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน แม้ตั้งอยู่ในฝ่ายแห่งอนุปาทินนรูป ก็ย่อมเป็นไปตลอดกาลนานทีเดียว. ชื่อว่ารูปที่มีอาหารอันมีอุตุเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน ความว่า โอชาที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานถึงความตั้งอยู่ ย่อมทำกลุ่มรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นให้ตั้งขึ้น, โอชาแม้ในกลุ่มรูปนั้น ก็ย่อมทำกลุ่มรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ กลุ่มอื่นให้ตั้งขึ้นย่อมสืบต่อความเป็นไป ๑๐-๑๒ วาระ โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้. ในบรรดารูปที่มีสมุฏฐาน ๔ นั้น

คุณวัฒนา อิศรภักดี
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อุตุนี้ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูป ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย โดยเป็นผู้ทำให้เกิด, ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐานที่เหลือทั้งหลาย ด้วยสามารถแห่งนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแล. พระโยคาวจรพึงเล็งเห็นความบังเกิดแห่งอุตุชรูป ตามประการดังกล่าวมานี้. ก็เมื่อเล็งดูความบังเกิดแห่งรูปอยู่อย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมพิจารณารูปตามกาล.

อรูปนิพฺพตฺติปสฺสนาการกถา[๑]

๗๐๕. ยถา จ รูปํ สมฺมสนฺเตน รูปสฺส, เอวํ อรูปํ สมฺมสนฺเตนาปิ อรูปสฺส นิพฺพตฺติ ปสฺสิตพฺพา. สา จ โข เอกาสีติโลกิยจิตฺตุปฺปาทวเสเนว.

กถาว่าด้วยอาการที่เล็งดูความบังเกิดแห่งนาม

๗๐๕. อนึ่ง พระโยคาวจรเมื่อจะพิจารณารูป พึงเล็งเห็นความบังเกิดแห่งรูปฉันใด, แม้เมื่อจะพิจารณานาม ก็พึงเล็งดูความบังเกิดแห่งนามฉันนั้น. ก็ความบังเกิด

---

[๑] ฉ. ...ปสฺสนาการ.

แห่งนามนั้นแล พึงเล็งเห็นได้ด้วยสามารถแห่งนามที่เป็นจิตตุปบาทฝ่ายโลกีย์ ๘๑ ดวงเท่านั้น.

เสยฺยถีทํ : อิทํ หิ อรูปํ นาม ปุริมภเว อายูหิตกมฺมวเสน ปฏิสนฺธิยํ ตาว เอกูนวีสติจิตฺตุปฺปาทปฺปเภทํ นิพฺพตฺตติ. นิพฺพตฺตนากาโร ปนสฺส ปฏิจฺจสมุปฺปาทนิทฺเทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ. ตเทว ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส อนนฺตรจิตฺตโต ปฏฺฐาย ภวงฺควเสน อายุปริโยสาเน จุติวเสน. ยํ ตตฺถ กามาวจรํ, ตํ ฉสุ ทฺวาเรสุ พลวารมฺมเณ ตทารมฺมณวเสน.

ข้อที่ว่าโลกิยจิตตุปบาทนี้คืออย่างไร : คือ ก็ชื่อว่านามนี้ ทีแรกมีประเภทเป็นจิตตุปบาท ๑๙ ดวง ย่อมบังเกิดในปฏิสนธิขณะ ด้วยอำนาจแห่งกรรมที่สัตว์ได้ประมวลแล้วในภพก่อน. ก็อาการที่บังเกิดแห่งจิตประเภท ๑๙ ดวงนี้ บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว ในปฏิจจสมุปบาทนิเทศนั่นเทียว. จิตมีประเภท ๑๙ ดวงนั้นนั่นแหละจับตั้งแต่จิตในลำดับแห่งปฏิสนธิจิตย่อมบังเกิดโดยเกี่ยวกับเป็นภวังค์ ในคราวสิ้นสุดอายุย่อมบังเกิดโดยเกี่ยวกับเป็นจุติ. ในบรรดาจิตเหล่านั้น จิตดวงใดเป็นกามาวจร, จิตดวงนั้น ย่อมบังเกิดโดยเกี่ยวกับเป็นตทารัมณะ ในอารมณ์ที่มีกำลังทางทวาร ๖.

ปวตฺเต ปน อสมฺภินฺนตฺตา จกฺขุสฺส อาปาถคตตฺตา รูปานํ อาโลกสนฺนิสฺสิตํ

ส่วนในปวัตติขณะ เพราะจักขุยังไม่แตกทำลาย(ยังไม่พิการ) เพราะรูปถึงคลอง

มนสิการเหตุกํ จกฺขุวิญฺญาณํ นิพฺพตฺติ สทฺธึ สมฺปยุตฺตธมฺเมหิ. จกฺขุปฺปสาทสฺส หิ ฐิติกฺขเณ ฐิติปฺปตฺตเมว รูปํ จกฺขุํ ฆฏฺเฏติ. ตสฺมึ ฆฏฺฏิเต ทฺวิกฺขตฺตุํ ภวงฺคํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌติ. ตโต ตสฺมึเยว อารมฺมเณ กิริยมโนธาตุ อาวชฺชนกิจฺจํ สาธยมานา อุปฺปชฺชติ. ตทนนฺตรํ ตเทว รูปํ สมฺปสฺสมานํ กุสลวิปากํ วา อกุสลวิปากํ วา จกฺขุวิญฺญาณํ. ตโต ตเทว รูปํ สมฺปฏิจฺฉมานา วิปากมโนธาตุ. ตโต ตเทว รูปํ สนฺตีรยมานา วิปากาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ. ตโต ตเทว รูปํ ววฏฺฐาปยมานา กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ อุเปกฺขาสหคตา. ตโต ปรํ กามาวจรกุสลากุสลกิริยจิตฺเตสุ เอกํ วา อุเปกฺขาสหคตาเหตุกจิตฺตํ ปญฺจ สตฺต วา ชวนานิ. ตโต กามาวจรจิตฺตานํ[๑] เอกาทสสุ ตทารมฺมณจิตฺเตสุ ชวนานุรูปํ ยงฺกิญฺจิ ตทารมฺมณนฺติ.

จักขุวิญญาณซึ่งอาศัยแสงสว่าง มีมนสิการเป็นเหตุ จึงบังเกิดขึ้น พร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย. จริงอยู่ ในฐิติขณะแห่งจักขุประสาท รูปซึ่งถึงฐิติขณะแล้วเหมือนกัน ย่อมกระทบจักขุได้. เมื่อจักขุนั้นถูกกระทบแล้ว ภวังค์ก็ย่อมเกิดขึ้น แล้วดับไป ๒ วาระ. ต่อจากนั้นกิริยามโนธาตุย่อมเกิดขึ้น ทำอาวัชชนกิจให้สำเร็จในอารมณ์นั้น นั่นแหละ. ในลำดับกิริยามโนธาตุนั้น จักขุวิญญาณอันเป็นกุศลวิบากบ้าง เป็นอกุศลวิบากบ้าง ย่อมเพ่งรูปนั้นนั่นแหละเกิดขึ้น. ต่อจากนั้น วิบากมโนธาตุก็ย่อมเกิดขึ้น รับไว้ซึ่งรูปนั้นนั่นแหละ. ต่อจากนั้น วิบากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ย่อมเกิดขึ้นพิจารณารูปนั้นนั่นแหละ. ต่อจากนั้น กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุอันสหรคตด้วยอุเบกขา ย่อมกำหนดรูปนั้นนั่นแหละเกิดขึ้น. หลังจากนั้นไป ในบรรดาจิตที่เป็นกุศล อกุศลและกิริยาฝ่าย

[๑] ฉ. กามาวจรสตฺตานํ.

เอส นโย เสสทฺวาเรสุปิ. มโนทฺวาเร ปน มหคฺคตจิตฺตานิปิ อุปฺปชฺชนฺตีติ. เอวํ ฉสุ ทฺวาเรสุ อรูปสฺส นิพฺพตฺตึ ปสฺสิตพฺพา. เอวํ หิ อรูปสฺส นิพฺพตฺตึ ปสฺสนฺโต กาเลน อรูปํ สมฺมสติ นาม.

กามาวจรทั้งหลาย อเหตุกจิตอันสหรคตด้วย–อุเบกขาดวงหนึ่ง หรือชวนจิต ๕–๗ ขณะ ย่อมเกิดขึ้น. ต่อจากนั้น ในบรรดาตทารัมณะ ๑๑ ดวง แห่งกามาวจรจิต ตทารัมณะดวงใดดวงหนึ่งที่เหมาะสมแก่ชวนะ ย่อมเกิดขึ้นฉะนี้แล. แม้ทางทวารที่เหลือก็มีนัยนี้. ส่วนทางมโนทวาร แม้มหัคคตจิตทั้งหลายก็ย่อมเกิดขึ้นได้แล. พระโยคาวจรพึงเล็งเห็นความบังเกิดแห่งนาม ในทวาร ๖ ตามประการดังกล่าวมานี้. ก็เมื่อเล็งดูความบังเกิดแห่งนามอยู่อย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมพิจารณานาม ตามกาล.

เอวํ กาเลน รูปํ กาเลน อรูปํ สมฺมสิตฺวาปิ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา อนุกฺกเมน ปฏิปชฺชมาโน เอโก ปญฺญาภาวนํ สมฺปาเทติ.

พระโยคาวจรผู้หนึ่ง แม้พิจารณารูปตามกาล (พิจารณา)นามตามกาลอย่างนี้ แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ปฏิบัติไปตามลำดับ ย่อมทำปัญญาภาวนาให้สำเร็จได้.

คุณหล่อ–คุณประภาศรี ศิริการ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

รูปสตฺตกสมฺมสนกถา

๗๐๖. อปโร รูปสตฺตกอรูปสตฺตกวเสน ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขาเร สมฺมสติ. ตตฺถ อาทานนิกฺเขปนโต วโยวุฑฺฒตฺถคมโต อาหารมยโต อุตุมยโต กมฺมชโต จิตฺตสมุฏฺฐานโต ธมฺมตารูปโตติ อิเมหิ อากาเรหิ อาโรเปตฺวา สมฺมสนฺโต รูปสตฺตกวเสน อาโรเปตฺวา สมฺมสติ นาม. เตนาหุ โปราณา :

กถาว่าด้วยการพิจารณารูป โดยอาการ ๗

๗๐๖. พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง ย่อมพิจารณาสังขารยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยเกี่ยวกับรูปสัตตกะ (พิจารณารูปโดยอาการ ๗) และอรูปสัตตกะ (พิจารณานามโดยอาการ ๗). ในรูปสัตตกะและอรูปสัตตกะนั้น พระโยคาวจรเมื่อพิจารณา(รูป) ยกขึ้น(สู่ไตรลักษณ์)โดยอาการเหล่านี้ คือ โดยการถือเอา และการปล่อยทิ้งไป โดยการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูปที่แก่ไปตามวัย โดยเป็นรูปที่สำเร็จเพราะอาหาร โดยเป็นรูปที่สำเร็จเพราะอุตุ โดยเป็นรูปที่เกิดจากกรรม โดยเป็นรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน โดยเป็นรูปธรรมดา ชื่อว่า ย่อมพิจารณา (สังขาร) ยกขึ้น(สู่ไตรลักษณ์)โดยเกี่ยวกับรูปสัตตกะ. เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า :

"อาทานนิกฺเขปนโต
วโยวุฑฺฒตฺถคามิโต
อาหารโต จ อุตุโต
กมฺมโต จาปิ จิตฺตโต
ธมฺมตารูปโต สตฺต
วิตฺถาเรน วิปสฺสตี"ติ.

"พระโยคาวจรย่อมเห็นแจ้งโดยพิสดาร โดยอาการ ๗ คือโดยการถือเอาและการปล่อยทิ้งไป โดยการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูป ที่แก่ไปตามวัย โดยอาหาร โดยอุตุ โดยกรรม แม้โดยจิต และโดยเป็นรูปธรรมดา" ดังนี้.

ตตฺถ อาทานนฺติ ปฏิสนฺธิ. นิกฺเขปนนฺติ จุติ. อิติ โยคาวจโร อิเมหิ อาทานนิกฺเขเปหิ เอกํ วสฺสสตํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา สงฺขาเรสุ ติลกฺขณํ อาโรเปติ. กถํ ? เอตฺถนฺตเร สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา. กสฺมา ? อุปฺปาทวยปฺปวตฺติโต[๑] วิปริณามโต ตาวกาลิกโต นิจฺจปฏิกฺเขปโต จ. ยสฺมา ปน อุปฺปนฺนา สงฺขารา ฐิตึ ปาปุณนฺติ, ฐิติยํ ชราย กิลมนฺติ, ชรํ ปตฺวา อวสฺสํ[๒] ภิชฺชนฺติ, ตสฺมา อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนโต

ในอาการเหล่านั้น คำว่า การถือเอา ได้แก่ปฏิสนธิ. คำว่า การปล่อยทิ้งไป ได้แก่จุติ. โดยอาการดังกล่าวมานี้ พระโยคาวจรย่อมกำหนดหนึ่งร้อยปี ด้วยการถือเอา และการปล่อยทิ้งไปเหล่านี้ ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในสังขารทั้งหลาย. คืออย่างไร ? คือว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวง ในระหว่างการถือเอา และการปล่อยทิ้งไปนี้ ชื่อว่าไม่เที่ยง. เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นไปด้วยอำนาจความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป

---

[๑] สี. อุปฺปาทวยปฺปตฺติโต, ฉ. อุปฺปาทวยวตฺติโต.
[๒] อิ. อวสา.

ทุกฺขโต[๑] ทุกฺขมโต ทุกฺขวตฺถุโต สุขปฏิกฺเขปโต จ ทุกฺขา. ยสฺมา จ "อุปฺปนฺนา สงฺขารา ฐิตึ มา ปาปุณนฺตุ, ฐานปฺปตฺตา มา ชีรนฺตุ, ชรปฺปตฺตา มา ภิชฺชนฺตู"ติ อิเมสุ ตีสุ ฐาเนสุ กสฺสจิ วสวตฺติภาโว นตฺถิ, สุญฺญา เตเนว วสวตฺตนากาเรน, ตสฺมา สุญฺญโต อสฺสามิกโต อวสวตฺติโต อตฺตปฏิกฺเขปโต จ อนตฺตาติ[๒] (๑)

เพราะมีความแปรปรวน เพราะมีกาลเพียงเท่านั้น และเพราะปฏิเสธความเป็นของเที่ยง. อนึ่ง เพราะเหตุที่สังขารที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมถึงความตั้งอยู่, ในคราวตั้งอยู่ย่อมลำบากเพราะชรา, ถึงชราแล้ว ย่อมแตกดับไปเป็นแน่แท้, ฉะนั้นจึงชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเบียดเบียนเนือง ๆ มาจนบัดเดี๋ยวนี้ เพราะลำบาก เพราะทนได้ยาก เพราะเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งทุกข์ และเพราะปฏิเสธความสุข. อนึ่ง เพราะเหตุที่ความใช้อำนาจ(บังคับ)ได้ย่อมไม่มีแก่ใคร ๆ ในฐานะ ๓ เหล่านี้ ว่า "สังขารที่เกิดขึ้นแล้วจงอย่าถึงความตั้งอยู่เลย, ที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว ก็อย่าแก่เลย, ที่ถึงความแก่แล้วก็จงอย่าแตกดับเลย" ดังนี้, จึงชื่อว่า ว่าง–เปล่า จากอาการที่ใช้อำนาจ (บังคับ)นั้นนั่นแหละ, ฉะนั้น จึงชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะว่างเปล่า เพราะหาเจ้าของมิได้

---

[๑] สี. ม. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.
[๒] สี. อิ. ม. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ และเพราะปฏิเสธอัตตา ฉะนี้แล. (๑)

๗๐๗. เอวํ อาทานนิกฺเขปนวเสน วสฺสสตปริจฺฉินฺเน รูเป ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ตโต ปรํ วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต อาโรเปติ. ตตฺถ วโยวุฑฺฒตฺถงฺคโม นาม วยวเสน วุฑฺฒสฺส วุฑฺฒิตสฺส[๑] รูปสฺส อตฺถงฺคโม. ตสฺส วเสน ติลกฺขณํ อาโรเปตีติ อตฺโถ.

๗๐๗. พระโยคาวจร ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่กำหนดไว้โดย ๑๐๐ ปี โดยเกี่ยวกับการถือเอา และการปล่อยทิ้งไปอย่างนี้แล้ว ต่อจากนั้นไป ก็ย่อมยกขึ้น โดยการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูป ที่แก่ไปตามวัย. ในคำนั้น ชื่อว่า การถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูปที่แก่ไปตามวัย ได้แก่การถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูปที่เติบขึ้นคือเจริญขึ้นด้วยอำนาจแห่งวัย. ความว่ายกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยเกี่ยวกับการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูปที่แก่ไปตามวัยนั้น.

กถํ ? โส ตเมว วสฺสสตํ ปฐมวเยน มชฺฌิมวเยน ปจฺฉิมวเยนาติ ตีหิ วเยหิ ปริจฺฉินฺทติ. ตตฺถ อาทิโต เตตฺตึส วสฺสานิ ปฐมวโย นาม. ตโต จตุตฺตึส มชฺฌิมวโย นาม. ตโต เตตฺตึส ปจฺฉิมวโย นามาติ.

คืออย่างไร ? คือว่าพระโยคาวจรนั้นย่อมแบ่ง ๑๐๐ ปีนั้นนั่นแหละ โดยเป็นวัย ๓ คือโดยปฐมวัย โดยมัชฌิมวัย โดยปัจฉิมวัย. ในวัย ๓ นั้น ๓๓ ปีแรก ชื่อว่าปฐมวัย. ๓๔ ปี ถัดจากปฐมวัยนั้น ชื่อว่ามัชฌิมวัย.

---

๑ ฉ. วฑฺฒิตสฺส.

อิติ อิเมหิตีหิ วเยหิ ปริจฺฉินฺทิตฺวา "ปฐมวเย ปวตฺตรูป[๑] มชฺฌิมวยํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ. ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขํ. ยํ ทุกฺขํ, ตทนตฺตา. มชฺฌิมวเย ปวตฺตรูปมฺปิ ปจฺฉิมวยํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา. ปจฺฉิมวเย เตตฺตึส วสฺสานิ ปวตฺตรูปมฺปิ มรณโต ปรํ คมนสมตฺถํ นาม นตฺถิ, ตสฺมา ตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ ติลกฺขณํ อาโรเปติ.

๓๓ ปี ถัดจากมัชฌิมวัยนั้น ชื่อว่าปัจฉิมวัยฉะนี้แล. ครั้นแบ่งโดยเป็น ๓ วัยเหล่านี้อย่างนี้แล้ว ก็ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ว่า "รูปที่เป็นไปในปฐมวัย ยังไม่ถึงมัชฌิมวัยเลย ก็ย่อมดับไปในปฐมวัยนั้นนั่นแหละ, เพราะฉะนั้นรูปที่เป็นไปในปฐมวัยนั้น จึงไม่เที่ยง. สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์. สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา. แม้รูปที่เป็นไปในมัชฌิมวัย ยังไม่ทันถึงปัจฉิมวัย ก็ย่อมดับไปในมัชฌิมวัยนั้นนั่นแหละ, เพราะฉะนั้น แม้รูปที่เป็นไปในมัชฌิมวัยนั้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา. แม้รูปที่เป็นไปตลอด ๓๓ ปี ในปัจฉิมวัย ชื่อว่าสามารถที่จะไปเกินเลยความตายได้ หามีไม่, เพราะฉะนั้น แม้รูปที่เป็นไปในปัจฉิมวัยนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้.

๗๐๘. เอวํ ปฐมวยาทิวเสน วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ปุน

๗๐๘. พระโยคาวจร ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่ง

[๑] ฉ. ปวตฺตํ รูปํ.

"มนฺทหสกํ ขิฑฺฑาหสกํ วณฺณหสกํ พลหสกํ ปญฺญาหสกํ หานิหสกํ ปพฺภารหสกํ วงฺกหสกํ โมมูหหสกํ สยนหสกนฺ"ติ อิเมสํ ทสนฺนํ ทสกานํ วเสน วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต ติลกฺขณํ อาโรเปติ.

รูปที่แก่ไปตามวัย โดยเกี่ยวกับเป็นปฐมวัยเป็นต้น อย่างนี้แล้ว ก็ยังยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูป ที่แก่ไปตามวัย โดยเกี่ยวกับทสกะ ๑๐ เหล่านี้ คือ "มันทหสกะ (ชั่ว ๑๐ ปีที่เป็นเด็กอ่อน) ขิฑฑาหสกะ (ชั่ว ๑๐ ปีที่ยินดีแต่การเล่น) วัณณหสกะ (ชั่ว ๑๐ ปีที่มีผิวพรรณสมบูรณ์) พลหสกะ (ชั่ว ๑๐ ปีที่มีกำลัง) ปัญญาหสกะ (ชั่ว ๑๐ ปีที่มีปัญญา) หานิหสกะ (ชั่ว ๑๐ ปีที่มีแต่ความเสื่อม) ปัพภารหสกะ (ชั่ว ๑๐ ปีที่มีร่างกายโน้มไป) วังกหสกะ (ชั่ว ๑๐ ปีที่มีร่างกายโค้งงอ) โมมูหหสกะ (ชั่ว ๑๐ ปีที่มีแต่ความหลงลืม) สยนหสกะ (ชั่ว ๑๐ ปีที่เอาแต่นอน)".

ตตฺถ ทสเกสุ ตาว วสฺสสตชีวิโน ปุคฺคลสฺส ปฐมานิ ทส วสฺสานิ มนฺทหสกํ นาม, ตทา หิ โส มนฺโท โหติ จปโล กุมารโก. ตโต ปรานิ ทส ขิฑฺฑาหสกํ นาม, ตทา หิ โส ขิฑฺฑารติพหุโล โหติ.

ในทสกะ ๑๐ เหล่านั้น ว่าสำหรับบุคคลผู้มีชีวิตอยู่ ๑๐๐ ปีก่อน ชั่ว ๑๐ ปีแรก ชื่อว่ามันทหสกะ, ด้วยว่าในช่วงเวลานั้น เขาเป็นเด็กอ่อนซุกซน. ชั่ว ๑๐ ปีถัดจากมันทหสกะนั้นไป ชื่อว่าขิฑฑาหสกะ, ด้วยว่า

ตโต ปรานิ ทส วณฺณทสกํ นาม, ตทา หิสฺส วณฺณายตนํ เวปุลฺลํ ปาปุณาติ. ตโต ปรานิ ทส พลทสกํ นาม, ตทา หิสฺส พลญฺจ ถาโม จ เวปุลฺลํ ปาปุณาติ. ตโต ปรานิ ทส ปญฺญาทสกํ นาม, ตทา หิสฺส ปญฺญา สุปติฏฺฐิตา โหติ, ปกติยา กิร ทุปฺปญฺญสฺสาปิ[1] ตสฺมึ กาเล อปฺปมตฺตกาปิ[2] ปญฺญา อุปฺปชฺชติเยว. ตโต ปรานิ ทส หานิทสกํ นาม, ตทา หิสฺส ขิฑฺฑารติวณฺณ-พลปญฺญา ปริหายนฺติ. ตโต ปรานิ ทส ปพฺภารทสกํ นาม, ตทา หิสฺส อตฺตภาโว ปุรโต ปพฺภาโร โหติ. ตโต ปรานิ ทส วงฺกทสกํ นาม, ตทา หิสฺส อตฺตภาโว นงฺคลโกฏิ วิย วงฺโก โหติ. ตโต ปรานิ ทส โมมูหทสกํ นาม. ตทา หิ โส โมมูโห โหติ, กตํ กตํ ปมุสฺสติ[3] ตโต ปรานิ ทส

ในช่วงเวลานั้น เขาเป็นคนที่มากด้วยความยินดีในการเล่น. ชั่ว ๑๐ ปีถัดจากขิฑฑาทสกะนั้นไป ชื่อว่า วัณณทสกะ, ด้วยว่าในช่วงเวลานั้น ผิวพรรณของเขาถึงความสมบูรณ์. ชั่ว ๑๐ ปีถัดจากวัณณทสกะนั้นไป ชื่อว่า พลทสกะ, ด้วยว่าในช่วงเวลานั้น กำลังและเรี่ยวแรงของเขาถึงความสมบูรณ์. ชั่ว ๑๐ ปีถัดจากพลทสกะนั้นไป ชื่อว่า ปัญญาทสกะ, ด้วยว่าในช่วงเวลานั้นปัญญาของเขาเป็นธรรมชาติตั้งมั่นดี, ได้ยินว่า แม้สำหรับคนที่มีปัญญาทราม อยู่โดยปกติ ปัญญาแม้นิดหน่อย ย่อมเกิดขึ้นได้ใน(ชั่ว) เวลานั้นนั่นเทียว. ชั่ว ๑๐ ปีถัดจากปัญญาทสกะนั้นไป ชื่อว่าหานิทสกะ, ด้วยว่าในช่วงเวลานั้น ความยินดีในการเล่น ผิวพรรณ กำลังและปัญญาของเขากำลัง

---

๑ ฉ. ทุพฺพลปญฺญสฺสาปิ.
๒ สี อปฺปมตฺติกาปิ.
๓ ฉ. ปมุสฺสติ. อิ. สมฺมุสฺสติ.

สยนทสกํ นาม, วสฺสสติโก หิ สยนพหุโลว โหติ.

เสื่อม. ชั่ว ๑๐ ปีถัดจากหานิทสกะนั้นไป ชื่อว่าปัพภารทสกะ, ด้วยว่า ในช่วงเวลานั้น อัตภาพของเขามีอันโน้มไปข้างหน้า. ชั่ว ๑๐ ปีถัดจากปัพภารทสกะนั้นไป ชื่อว่าวังกทสกะ, ด้วยว่าในช่วงเวลานั้นอัตภาพของเขามีอันโค้งงอเหมือนหางไถ. ชั่ว ๑๐ ปีถัดจากวังกทสกะนั้นไป ชื่อว่าโมมูหทสกะ. ด้วยว่าในช่วงเวลานั้นเขาเป็นคนลุ่มหลง, ย่อมหลงลืมแต่ละสิ่งที่ได้ทำไว้. ชั่ว ๑๐ ปีถัดจากโมมูหทสกะนั้นไป ชื่อว่าสยนทสกะ, ด้วยว่าคนอายุ ๑๐๐ ปี ย่อมเป็นผู้มากด้วยการนอนนั่นเทียว.

ตตฺรายํ โยคี เอเตสํ ทสกานํ วเสน วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต ติลกฺขณํ อาโรเปตุํ อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ : "ปฐมทสเก ปวตฺตรูปํ ทุติยทสกํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา. ทุติยทสเก ฯเปฯ นวมทสเก ปวตฺตรูปํ ทสมทสกํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุชฺฌติ. ทสมทสเก ปวตฺตรูปํ

ในทสกะทั้ง ๑๐ นั้น พระโยคีนี้ประสงค์จะยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูปที่แก่ไปตามวัย โดยเกี่ยวกับทสกะเหล่านี้ ก็ย่อมพิจารอย่างนี้ว่า : "รูปที่เป็นไปในทสกะแรก ยังไม่ทันถึงทสกะที่ ๒ ย่อมดับไปในทสกะแรกนั้นนั่นแหละ, เพราะฉะนั้น รูปที่เป็นไปในทสกะแรกนั้น จึง

ปุนพฺภวํ อปฺปตฺวา อิเธว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา''ติ ติลกฺขณํ อาโรเปติ.

ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา. รูปที่เป็นไปในทสกะที่ ๒ ฯลฯ รูปที่เป็นไปในทสกะที่ ๙ ยังไม่ทันถึงทสกะที่ ๑๐ เลย ก็ย่อมดับไปในทสกะที่ ๙ นั้นนั่นแหละ (เพราะฉะนั้น รูปที่เป็นไปในทสกะที่ ๙ แม้นั้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา). รูปที่เป็นไปในทสกะที่ ๑๐ ยังไม่ทันถึงภพใหม่เลย ก็ย่อมดับไปในภพนี้นั่นเทียว, เพราะฉะนั้น รูปที่เป็นไปในทสกะที่ ๑๐ แม้นั้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา'' ดังนี้.

๗๐๙. เอวํ ทสทสกวเสน วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ปุน ตเทว วสฺสสตํ ปญฺจปญฺจวสฺสวเสน วีสติ โกฏฺฐาเส กตฺวา วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต ติลกฺขณํ อาโรเปติ. กถํ ? โส หิ อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ : ''ปฐเม วสฺสปญฺจเก ปวตฺตรูปํ ทุติยํ วสฺสปญฺจกํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา. ทุติเย วสฺสปญฺจเก ปวตฺตรูปํ ตติยํ ฯเปฯ

๗๐๙. พระโยคี ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูป ที่แก่ไปตามวัย โดยเกี่ยวกับทสกะ ๑๐ อย่างนี้แล้ว ทำ ๑๐๐ ปี นั้นนั่นแหละให้เป็น ๒๐ ส่วน ส่วนละ ๕ ปี ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูปที่แก่ไปตามวัยอีก. คืออย่างไร ? คือว่าพระโยคีนั้นย่อมพิจารณาอย่างนี้ว่า : ''รูปที่เป็นไปในชั่ว ๕ ปีแรก ยังไม่ทันถึงชั่ว ๕ ปีที่สอง ย่อมดับไปในชั่ว

เอกูนวีสติเม วสฺสปญฺจเก ปวตฺตรูปํ วีสติมํ วสฺสปญฺจกํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุชฺฌติ. วีสติเม วสฺสปญฺจเก ปวตฺตรูปํ มรณโต ปรํ คมนสมตฺถํ นาม นตฺถิ, ตสฺมา ตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ.

๕ ปีแรกนั้นนั่นแหละ, เพราะฉะนั้นรูปที่เป็นไปในชั่ว๕ ปีแรกนั้นจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา. รูปที่เป็นไปในชั่ว ๕ ปีที่สอง ยังไม่ทันถึงชั่ว ๕ ปีที่สาม ฯลฯ รูปที่เป็นไปในชั่ว ๕ ปีที่สิบเก้า ยังไม่ทันถึงชั่ว ๕ ปีที่ยี่สิบ ก็ย่อมดับไปในชั่ว ๕ ปีที่สิบเก้านั้นนั่นแหละ (เพราะฉะนั้นรูปที่เป็นไปในชั่ว ๕ ปีที่สิบเก้านั้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา). รูปที่เป็นไปชั่ว ๕ ปีที่ยี่สิบ ชื่อว่าสามารถไปเกินเลยความตาย หามีไม่, เพราะฉะนั้น รูปที่เป็นไปในชั่ว ๕ ปีที่ยี่สิบแม้นั้นก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้.

เอวํ วีสติโกฏฺฐาสวเสน วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ปุน ปญฺจวีสติ โกฏฺฐาเส กตฺวา จตุนฺนํ จตุนฺนํ วสฺสานํ วเสน อาโรเปติ. ตถา[1] เตตฺตึส โกฏฺฐาเส กตฺวา ติณฺณํ ติณฺณํ วสฺสานํ วเสน

พระโยคี ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่งรูปที่แก่ไปตามวัย โดยเกี่ยวกับการแบ่ง ๑๐๐ ปี ออกเป็น ๒๐ ส่วน อย่างนี้แล้ว ก็ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยเกี่ยวกับแบ่งเป็น ๒๕ ส่วน

---

[1] ฉ. ตโต.

ปญฺญาส โกฏฺฐาเส กตฺวา ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ วสฺสานํ วเสน สตํ โกฏฺฐาเส กตฺวา เอเกกวสฺสวเสน. ตโต เอเกกวสฺสํ[๑] ตโย โกฏฺฐาเส กตฺวา วสฺสานเหมนฺตคิมฺเหสุ ตีสุ อุตูสุ เอเกกอุตุวเสน ตสฺมึ วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมรูเป ติลกฺขณํ อาโรเปติ.

ส่วนละ ๔ ปีอีก. โดยนัยเดียวกันนั้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยเกี่ยวกับเฉ่ง ๑๐๐ ปี ออกเป็น ๓๓ ส่วน ส่วนละ ๓ ปี, โดยเกี่ยวกับเฉ่งเป็น ๕๐ ส่วน ส่วนละ ๒ ปี, โดยเกี่ยวกับเฉ่งเป็น ๑๐๐ ส่วน ส่วนละ ๑ ปี. ต่อจากนั้นก็ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ในรูปที่แก่ไปตามวัยมีอันถึงความตั้งอยู่ไม่ได้นั้น โดยเกี่ยวกับเฉ่งแต่ละปีเป็น ๓ ส่วน ส่วนละ ๑ ฤดู ในบรรดาฤดู ๓ คือฤดูฝน ฤดูหนาว ฤดูร้อน.

กถํ ? "วสฺสาเน จตุมาสํ ปวตฺตรูปํ เหมนฺตํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุทฺธํ. เหมนฺเต ปวตฺตรูปํ คิมฺหํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุทฺธํ. คิมฺเห ปวตฺตรูปํ ปุน วสฺสานํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุทฺธํ, ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ. เอวํ อาโรเปตฺวา ปุน เอกํ วสฺสํ ฉ โกฏฺฐาเส กตฺวา : "วสฺสาเน เทฺวมาสํ ปวตฺตรูปํ สรทํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว

คืออย่างไร ? คือยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์อย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นไปตลอด ๔ เดือนในฤดูฝน ยังไม่ทันถึงฤดูหนาว ก็มีอันดับไปในฤดูฝนนั้นนั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในฤดูหนาว ยังไม่ทันถึงฤดูร้อน ก็มีอันดับไปในฤดูหนาวนั้นนั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในฤดูร้อน ยังไม่ทันถึงฤดูฝนอีก ก็มีอันดับไปในฤดูร้อนนั้นนั่นแหละ, เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์

---

๑ ฉ. เอกํ วสฺสํ.

นิรุทฺธํ. สรเท ปวตฺตรูปํ เหมนฺตํ. เหมนฺเต ปวตฺตรูปํ สิสิรํ. สิสิเร ปวตฺตรูปํ วสนฺตํ. วสนฺเต ปวตฺตรูปํ คิมฺหํ. คิมฺเห ปวตฺตรูปํ ปุน วสฺสานํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุทฺธํ, ตสฺมา อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ เอวํ ตสฺมึ วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมรูเป ติลกฺขณํ อาโรเปติ.

เป็นอนัตตา" ดังนี้. ครั้นยกขึ้นอย่างนี้แล้ว ก็แบ่ง ๑ ปีออกเป็น ๖ ส่วนอีก แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ในรูปที่แก่ไปตามวัย มีอันถึงความตั้งอยู่ไม่ได้นั้น อย่างนี้ว่า : "รูปที่เป็นไปตลอด ๒ เดือน ในฤดูวัสสานะ (ฤดูฝน, เดือน ๙ เดือน ๑๐) ยังไม่ทันถึงฤดูสรทะ(ฤดูอับลม, เดือน ๑๑ เดือน ๑๒) ก็มีอันดับไปในฤดูวัสสานะนั้นนั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในฤดูสรทะ ยังไม่ทันถึงฤดูเหมันตะ (ฤดูน้ำค้าง, ฤดูหิมะ เดือนอ้าย เดือนยี่) ก็มีอันดับไปในฤดูสรทะนั้นนั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในฤดูเหมันตะ ยังไม่ทันถึงฤดูสิสิระ (ฤดูหนาว, เดือน ๓ เดือน ๔) ก็มีอันดับไปในฤดูเหมันตะนั้นนั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในฤดูสิสิระ ยังไม่ทันถึงฤดูวสันตะ ก็มีอันดับไปในฤดูสิสิระนั้นนั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในฤดูวสันตะ (ฤดูต้นไม้ผลิดอกออกผล เดือน ๕ เดือน ๖) ยังไม่ทันถึงฤดูคิมหะ ก็มีอันดับไปในฤดูวสันตะนั้นนั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในฤดูคิมหะ (ฤดูร้อน) ยังไม่ทันถึง

ฤดูวัสสานะอีก ก็มีอันดับไปในฤดูคิมหะนั้นนั่นแหละ, เพราะฉะนั้น จึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้.

เอวํ อาโรเปตฺวา ตโต กาฬชุณฺหวเสน : "กาเฬ ปวตฺตรูปํ ชุณฺหํ อปฺปตฺวา, ชุณฺเห ปวตฺตรูปํ กาฬํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุทฺธํ, ตสฺมา อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ ติลกฺขณํ อาโรเปติ. ตโต รตฺตินฺทิววเสน : "รตฺตึ ปวตฺตรูปํ ทิวสํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุทฺธํ. ทิวสํ ปวตฺตรูปมฺปิ รตฺตึ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุทฺธํ, ตสฺมา อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ ติลกฺขณํ อาโรเปติ. ตโต ตเทว รตฺตินฺทิวํ ปุพฺพณฺหาทิวเสน ฉ โกฏฺฐาเส กตฺวา : "ปุพฺพเณฺห ปวตฺตรูปํ มชฺฌณฺหํ อปฺปตฺวา. มชฺฌเณฺห ปวตฺตรูปํ สายณฺหํ. สายเณฺห ปวตฺตรูปํ ปฐมยามํ. ปฐมยาเม ปวตฺตรูปํ มชฺฌิมยามํ. มชฺฌิมยาเม ปวตฺตรูปํ ปจฺฉิมยามํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุทฺธํ. ปจฺฉิมยาเม ปวตฺตรูปํ ปุน ปุพฺพณฺหํ

พระโยคีครั้นยกขึ้นอย่างนี้แล้ว ต่อจากนั้นก็ย่อมยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยเกี่ยวกับข้างแรมและข้างขึ้น อย่างนี้ว่า : "รูปที่เป็นไปในคราวข้างแรม ยังไม่ทันถึงคราวข้างขึ้น ก็มีอันดับไปในคราวข้างแรมนั้นนั่นแหละ, รูปที่เป็นไปในคราวข้างขึ้นยังไม่ทันถึงคราวข้างแรม ก็มีอันดับไปในคราวข้างขึ้นนั้นนั่นแหละ, เพราะฉะนั้น จึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้. ต่อจากนั้นไปก็ย่อมยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยเกี่ยวกับกลางคืนและกลางวัน อย่างนี้ว่า : "รูปที่เป็นไปในตอนกลางคืน ยังไม่ทันถึงตอนกลางวัน ก็มีอันดับไปในตอนกลางคืนนั้นนั่นแหละ. แม้รูปที่เป็นไปในตอนกลางวัน ยังไม่ทันถึงตอนกลางคืน ก็มีอันดับไปในตอนกลางวันนั้นนั่นแหละ, เพราะฉะนั้น จึงเป็น

อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุทฺธํ, ตสฺมา อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา''ติ ติลกฺขณํ อาโรเปติ.

ของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา'' ดังนี้. ต่อจากนั้นไป ก็แบ่งคืนและวันนั้นนั่นแหละออกเป็น ๖ ส่วน โดยเกี่ยวกับเวลา มีเวลาเช้าเป็นต้น แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์อย่างนี้ว่า: ''รูปที่เป็นไปในเวลาเช้า ยังไม่ทันถึงเวลาเที่ยง ก็มีอันดับไปในเวลาเช้านั้นนั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในเวลาเที่ยง ยังไม่ทันถึงเวลาเย็น ก็มีอันดับไปในเวลาเที่ยงนั้นนั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในเวลาเย็น ยังไม่ทันถึงปฐมยาม ก็มีอันดับไปในเวลาเย็นนั้นนั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในปฐมยามยังไม่ทันถึงมัชฌิมยาม ก็มีอันดับไปในปฐมยามนั้นนั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในมัชฌิมยาม ยังไม่ทันถึงปัจฉิมยาม ก็มีอันดับไปในมัชฌิมยามนั้นนั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในปัจฉิมยาม ยังไม่ทันถึงเวลาเช้าอีกครั้งหนึ่ง ก็มีอันดับไปในปัจฉิมยามนั้นนั่นแหละ, เพราะฉะนั้นจึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา'' ดังนี้.

๗๑๐. เอวํ อาโรเปตฺวา ปุน ตสฺมึเยว รูเป อภิกฺกมปฏิกฺกมอาโลกนวิโลกน–

๗๑๐. พระโยคี ครั้นยกขึ้นอย่างนี้แล้ว ก็ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้นนั่นแหละ โดย

สมฺมิญฺชนปสารณวเสน[๑] : "อภิกฺกเม ปวตฺตรูปํ ปฏิกฺกมํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุชฺฌติ. ปฏิกฺกเม ปวตฺตรูปํ อาโลกนํ. อาโลกเน ปวตฺตรูปํ วิโลกนํ. วิโลกเน ปวตฺตรูปํ สมฺมิญฺชนํ? สมฺมิญฺชเน[๑] ปวตฺตรูปํ ปสารณํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุชฺฌติ. ตสฺมา อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ ติลกฺขณํ อาโรเปติ.

เกี่ยวกับเวลาที่ก้าวไป ก้าวกลับ แลดู เหลียวดู คู้ เหยียด อีกอย่างนี้ว่า : "รูปที่เป็นไป ในเวลาที่ก้าวไป ยังไม่ทันถึงเวลาก้าวกลับ ก็มีอันดับไปในเวลาก้าวไปนั้นนั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในเวลาก้าวกลับก็ยังไม่ทันถึงเวลาแลดู ก็มีอันดับไปในเวลาก้าวกลับนั้นนั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในเวลาแลดู ยังไม่ทันถึงเวลาเหลียวดู ก็มีอันดับไปในเวลาแลดูนั้นนั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในเวลาเหลียวดู ยังไม่ทันถึงเวลาคู้ ก็มีอันดับไปในเวลาเหลียวดูนั้นนั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในเวลาคู้ ยังไม่ทันถึงเวลาเหยียด ก็มีอันดับไปในเวลาคู้นั้นนั่นแหละ. เพราะฉะนั้นจึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้.

ตโต เอกปทวาเร อุทฺธรณอติหรณวีติหรณโวสฺสชฺชนสนฺนิกฺเขปนสนฺนิรุมฺภนวเสน[๒]

ต่อจากนั้นไป ก็แบ่งเวลาที่ก้าวเท้าครั้งหนึ่งเป็น ๖ ส่วน คืออุทธรณะ อติหรณะ

๑-๑ ฉ. สมิญฺชน...

๒ สี. โวสฺสชน...

ฉ โกฏฺฐาเส กโรติ.

วีติหรณะ โวสสัชชนะ สันนิกเขปนะ สันนิรุมภนะ.

ตตฺถ อุทฺธรณํ นาม ปาทสฺส ภูมิโต อุกฺขิปนํ. อติหรณํ นาม ปุรโต หรณํ. วีติหรณํ นาม ขาณุกณฺฏกทีฆชาติอาทีสุ กิญฺจิเทว ทิสฺวา อิโต จิโต จ ปาทสญฺจารณํ. โวสฺสชฺชนํ นาม ปาทสฺส เหฏฺฐา โอโรปนํ. สนฺนิกฺเขปนํ นาม ปฐวีตเล ฐปนํ. สนฺนิรุมฺภนํ นาม ปุน ปาทุทฺธรณกาเล ปาทสฺส ปฐวิยา สทฺธึ อภินิปฺปีฬนํ. ตตฺถ อุทฺธรเณ ปฐวีธาตุ อาโปธาตูติ เทฺว ธาตุโย โอมตฺตา โหนฺติ มนฺทา, อิตรา เทฺว อธิมตฺตา โหนฺติ พลวติโย. ตถา อติหรณวีติหรเณสุ. โวสฺสชฺชเน เตโชธาตุ วาโยธาตูติ เทฺว ธาตุโย โอมตฺตา โหนฺติ มนฺทา, อิตรา เทฺว อธิมตฺตา โหนฺติ พลวติโย. ตถา สนฺนิกฺเขปนสนฺนิรุมฺภเนสุ. เอวํ ฉ โกฏฺฐาเส กตฺวา เตสํ วเสน ตสฺมึ วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมรูเป ติลกฺขณํ อาโรเปติ.

ใน ๖ ส่วนนั้น เวลายกเท้าขึ้นจากพื้น ชื่อว่า อุทธรณะ (ยก). เวลานำเท้าไปข้างหน้า ชื่อว่า อติหรณะ (ย่าง). เวลาที่เห็นตอ หนาม งู เป็นต้น อะไร ๆ แล้วก็เลี่ยงเท้าไปข้างนั้น ข้างนี้ ชื่อว่า วีติหรณะ (ย้าย). เวลาหย่อนเท้าลงเบื้องล่าง ชื่อว่า โวสสัชชนะ(หย่อน). เวลาวางเท้าลงบนพื้นดิน ชื่อว่า สันนิกเขปนะ(เหยียบ). เวลายันเท้ากับพื้นดิน ในเวลาจะยกเท้าขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ชื่อว่า สันนิรุมภนะ (ยัน). ใน ๖ ส่วนนั้น ในเวลายกเท้าขึ้น(อุทธรณะ) ธาตุ ๒ อย่าง คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ มีประมาณหย่อน คือ อ่อน, ธาตุ ๒ อย่างนอกนี้ มีประมาณยิ่ง คือมีกำลัง. ในเวลานำเท้าไปข้างหน้า(อติหรณะ) และในเวลาเลี่ยงเท้า(วีติหรณะ)ก็อย่างนั้น. ในเวลาหย่อนเท้าลง(โวสสัชชนะ) ธาตุ ๒ อย่าง คือเตโชธาตุ วาโยธาตุ มีประมาณหย่อนคือ

อ่อน, ธาตุ ๒ อย่างนอกนี้มีประมาณยิ่ง คือมีกำลัง. ในเวลาวางเท้า(สันนิกเขปนะ) และในเวลายันเท้า(สันนิรุมภนะ)ก็อย่างนั้น. พระโยคีครั้นแบ่งเป็น ๖ ส่วนอย่างนี้แล้ว ก็ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ในรูปที่แก่ไปตามวัยมีอันถึงความตั้งอยู่ไม่ได้นั้น โดยเกี่ยวกับส่วนทั้ง ๖ เหล่านั้น.

กถํ ? โส อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ : "ยา จ อุทฺธรเณ ปวตฺตา ธาตุโย ยานิ จ ตทุปาทายรูปานิ, สพฺเพ เต[๑] ธมฺมา อติหรณํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว[๒] นิรุชฺฌนฺติ, ตสฺมา อนิจฺจา ทุกฺขา อนตฺตา. ตถา อติหรเณ ปวตฺตา วีติหรณํ. วีติหรเณ ปวตฺตา โวสฺสชฺชนํ. โวสฺสชฺชเน ปวตฺตา สนฺนิกฺเขปนํ. สนฺนิกฺเขปเน ปวตฺตา สนฺนิรุมฺภนํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว[๓] นิรุชฺฌนฺติ.

คืออย่างไร ? คือพระโยคีนั้นย่อมพิจารณาอย่างนี้ว่า : "ธาตุทั้งหลายที่เป็นไปในเวลายกเท้าใด, และรูปทั้งหลายอาศัยธาตุเหล่านั้นใด, ธรรมทั้งหมดเหล่านั้นยังไม่ทันถึงเวลานำเท้าไปข้างหน้า ก็ย่อมดับไปในเวลายกเท้านี้นี่แหละ, เพราะฉะนั้นจึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา. อย่างนั้นเหมือนกัน ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในเวลานำเท้าไปข้างหน้า ยังไม่ทันถึงเวลา

---

[๑] สี. สพฺเพเปเต.
[๒] สี. ตตฺเถว.
[๓] สี. อิ. ม. ตตฺเถว.

อิติ ตตฺถ ตตฺถ อุปฺปนฺนา อิตรํ อิตรํ โกฏฺฐาสํ อปฺปตฺวา ตตฺถ ตตฺเถว ปพฺพปพฺพํ สนฺธิสนฺธิ โอธิโอธิ หุตฺวา ตฏตฺกปาเล ปกฺขิตฺตติลา วิย ฏฏฏฏายนฺตา สงฺขารา ภิชฺชนฺติ. ตสฺมา อนิจฺจา อนิจฺจตฺตา[๑] ทุกฺขา ทุกฺขตฺตา[๑] อนตฺตา"ติ. ตสฺเสวํ ปพฺพปพฺพคเต สงฺขาเร วิปสฺสโต รูปสมฺมสนํ สุขุมํ โหติ.

เลี่ยงเท้า ก็ย่อมดับไปในเวลานำเท้าไปข้างหน้านั้นนี่แหละ. ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในเวลาเลี่ยงเท้า ยังไม่ทันถึงเวลาหย่อนเท้าลง ก็ย่อมดับไปในเวลาเลี่ยงเท้านี้นี่แหละ. ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในเวลาหย่อนเท้าลง ยังไม่ทันถึงเวลาวางเท้าลง ก็ย่อมดับไปในเวลาหย่อนเท้าลงนี้ นี่แหละ. ธรรมทั้งหลาย ที่เป็นไปในเวลาวางเท้าลง ยังไม่ทันถึงเวลายันเท้า ก็ย่อมดับไปในเวลาวางเท้าลงนี้นี่แหละ. สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นในส่วนนั้น ๆ ยังไม่ทันถึงส่วนนอกนี้ ๆ ย่อมแตกไปเป็นข้อ ๆ เป็นท่อน ๆ เป็นแดน ๆ ในส่วนนั้น ๆ นั่นแหละ ดังกล่าวมานี้ เหมือนงา ที่เขาใส่ลงไปในกระเบื้องร้อนแตกดังฏฏะ ฏฏะอยู่ ฉะนั้น. เพราะฉะนั้นจึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะเหตุที่ไม่เที่ยงจึงเป็นทุกข์ เพราะเหตุที่เป็นทุกข์ จึงเป็นอนัตตา" ดังนี้. การพิจารณารูปของพระโยคี

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

ผู้เห็นแจ้งสังขารทั้งหลาย อันถึงความแตกดับไปเป็นข้อ ๆ อย่างนี้นั้น ชื่อว่าเป็นของสุขุม.

๗๑๑. สุขุมตฺเต จ ปนสฺส อิทํ โอปมฺมํ, เอโก กิร ทารุติณุกฺกาทีสุ กตปริจโย อทิฏฺฐปุพฺพปทีโป ปจฺจนฺตวาสิโก นครมาคมฺม อนฺตราปเณ ชลมานํ ปทีปํ ทิสฺวา เอกํ ปุริสํ ปุจฺฉิ "อมฺโภ[1] กินฺนาเมตํ เอวํ มนาปนฺ"ติ. ตเมนํ โส อาห "กิเมตฺถ มนาปํ, ปทีโป นาเมส เตลกฺขเยน วฏฺฏิกฺขเยน จ คตมคฺโคปิสฺส น ปญฺญายิสฺสตี"ติ. ตมญฺโญ เอวมาห "อิทํ โอฬาริกํ, อิมิสฺสา หิ วฏฺฏิยา อนุปุพฺเพน ฑยฺหมานาย ตติยภาเค ตติยภาเค ชาลา อิตริตรํ ปเทสํ อปฺปตฺวาว นิรุชฺฌิสฺสตี"ติ. ตมญฺโญ เอวมาห "อิทมฺปิ โอฬาริกํ, อิมิสฺสา หิ องฺคุลงฺคุลนฺตเร อฑฺฒงฺคุลฑฺฒงฺคุลนฺตเร[2] ตนฺตุมฺหิ ตนฺตุมฺหิ อํสุมฺหิ อํสุมฺหิ

๗๑๑. ก็เรื่องต่อไปนี้ เป็นอุปมาในความสุขุมแห่งการพิจารณารูปนั้น, มีเรื่องว่า ชาวชนบทปลายแดนผู้หนึ่ง สร้างความคุ้นเคยไว้ในคบเพลิงไม้ คบเพลิงหญ้า เป็นต้น ไม่เคยเห็นตะเกียง พอมาเมืองกรุง เห็นตะเกียงที่ลุกโพลงอยู่กลางตลาด ก็ถามบุรุษคนหนึ่งว่า "นี่แน่ะพ่อมหาจำเริญ สิ่งที่น่าชอบใจอย่างนี้ นี่ชื่ออะไร ?". บุรุษคนนั้นจึงตอบเขาว่า "จะมีอะไรน่าชอบใจในสิ่งนี้เล่า, นี้ชื่อว่าตะเกียง แม้ทางไปของมันจักไม่ปรากฏเพราะน้ำมันหมดและเพราะสิ้นไส้" ดังนี้. อีกคนหนึ่ง กล่าวกะเขาอย่างนี้ว่า "ข้อที่ว่านี้ยังจัดว่าหยาบ, เพราะว่าเปลวไฟแห่งเกลียวไส้ที่ไหม้ไปตามลำดับนี้ ในส่วนที่ ๓ แต่ละส่วน ยังไม่ทันถึงส่วนนอกนี้

---

[1] สี. หมฺโภ.

[2] อิ. องฺคุลนฺตเร องฺคุลนฺตเร อฑฺฒงฺคุลนฺตเร อฑฺฒงฺคุลนฺตเร.

ชาลา อิตริตรํ อสุํ อปฺปตฺวาว นิรุชฺฌิสฺสติ.[๑] อสุํ ปน มุญฺจิตฺวา น สกฺกา ชาลํ ปญฺญาเปตุนฺ"ติ.

และนอกนี้เลย ก็จักดับไป" ดังนี้. อีกคนหนึ่งกล่าวกะเขาอย่างนี้ว่า "แม้ข้อที่ว่านี้ ก็ยังจัดว่าหยาบ, เพราะว่าเปลวไฟแห่งเกลียวไส้นี้ ในระยะแต่ละ ๑ นิ้ว... ในระยะแต่ละครึ่งนิ้ว... ในเส้นด้ายแต่ละเส้น... ในใยด้ายแต่ละใย ยังไม่ทันถึงใยด้ายนอกนี้และนอกนี้เลย ก็จักดับไป. ก็ใคร ๆ ละเลยใยด้ายแล้ว ไม่อาจทำเปลวไฟให้ปรากฏได้" ดังนี้.

ตตฺถ "เตลกฺขเยน วฏฺฏิกฺขเยน จ ปทีปสฺส คตมคฺโคปิ น ปญฺญายิสฺสตี"ติ ปุริสสฺส ญาณํ วิย โยคิโน อาทานนิกฺเขปนโต วสฺสสเตน ปริจฺฉินฺนรูเป ติลกฺขณาโรปนํ. "วฏฺฏิยา ตติยภาเค ตติยภาเค ชาลา อิตริตรํ ปเทสํ อปฺปตฺวาว นิรุชฺฌิสฺสตี"ติ ปุริสสฺส ญาณํ วิย โยคิโน วสฺสสตสฺส ตติยโกฏฺฐาสปริจฺฉินฺเนน วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมรูเป ติลกฺขณาโรปนํ. "องฺคุลงฺคุลนฺตเร ชาลา

ในอุปมานั้น การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยการถือเอา และการปล่อยทิ้งไปในรูปที่กำหนดไว้ด้วย ๑๐๐ ปี แห่งพระโยคี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษที่ว่า "แม้ทางไปของประทีป จักไม่ปรากฏ เพราะน้ำมันหมด และเพราะสิ้นไส้" ดังนี้. การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่แก่ไปตามวัย มีอันถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ที่ตัดตอนไว้โดยส่วนที่ ๓ แต่ละส่วนแห่ง ๑๐๐ ปี ของพระโยคี

[๑] อิ. ม. นิรุชฺฌิสฺสตีติ.

อิตริตรํ อปฺปตฺวาว นิรุชฺฌิสฺสตี"ติ ปุริสสฺส ญาณํ วิย โยคิโน ทสวสฺสปญฺจวสฺสจตุวสฺส-ติวสฺสทฺวิวสฺสเอกวสฺสปริจฺฉินฺเน รูเป ติลกฺขณาโรปนํ. "อฑฺฒงฺคุลฑฺฒงฺคุลนฺตเร ชาลา อิตริตรํ อปฺปตฺวาว นิรุชฺฌิสฺสตี"ติ ปุริสสฺส ญาณํ วิย โยคิโน เอเกกอุตุวเสน เอกํ วสฺสํ ติธา ฉธา จ วิภชิตฺวา จตุมาสทฺวิมาสปริจฺฉินฺเน รูเป ติลกฺขณาโรปนํ. "ตนฺตุมฺหิ ตนฺตุมฺหิ ชาลา อิตริตรํ อปฺปตฺวาว นิรุชฺฌิสฺสตี"ติ ปุริสสฺส ญาณํ วิย โยคิโน กาฬชุณฺหวเสน รตฺตินฺทิววเสน จ เอกํ รตฺตินฺทิวํ ฉ โกฏฺฐาเส กตฺวา ปุพฺพณฺหาทิวเสน จ ปริจฺฉินฺเน รูเป ติลกฺขณาโรปนํ. "อํสุมฺหิ อํสุมฺหิ ชาลา อิตริตรํ อปฺปตฺวาว นิรุชฺฌิสฺสตี"ติ ปุริสสฺส ญาณํ วิย โยคิโน อภิกฺกมาทิวเสน เจว อุทฺธรณาทีสุ จ เอเกกโกฏฺฐาสวเสน ปริจฺฉินฺเน รูเป ติลกฺขณาโรปนนฺติ. (๒)

เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษที่ว่า "เปลวไฟในส่วนที่ ๓ แต่ละส่วน ยังไม่ทันถึงแต่ละส่วนนอกนี้เลย ก็จักดับไป" ดังนี้. การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่ได้ตัดตอนไว้ด้วย ๑๐ ปี ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี และปีเดียวของพระโยคี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษที่ว่า "เปลวไฟในแต่ระยะ ๑ นิ้ว ยังไม่ถึงระยะแต่ละ ๑ นิ้วนอกนี้เลย ก็จักดับไป" ดังนี้. การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ในรูปที่ได้ตัดตอนไว้ด้วย ๔ เดือน ๒ เดือน โดยแบ่ง ๑ ปี เป็น ๓ ส่วน และ ๖ ส่วน โดยเกี่ยวกับเป็นฤดูแต่ละฤดูของพระโยคี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษที่ว่า "เปลวไฟในแต่ระยะครึ่งนิ้ว ยังไม่ทันถึงระยะแต่ละครึ่งนิ้วนอกนี้เลย ก็จักดับไป" ดังนี้. การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่ตัดตอนไว้ โดยเกี่ยวกับข้างแรมข้างขึ้น โดยเกี่ยวกับคืนและวัน และโดยเกี่ยวกับการแบ่งคืนและวันเป็น ๖ ส่วน มีเวลาเช้าเป็นต้นของพระโยคี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษที่ว่า "เปลวไฟที่เส้นด้ายแต่ละเส้น

ยังไม่ทันถึงเส้นด้ายแต่ละเส้นนอกนี้เลย ก็จักคับไป" ดังนี้. การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่ตัดตอนไว้ โดยเกี่ยวกับเวลาที่ก้าวไปเป็นต้น และโดยเกี่ยวกับ ๖ ส่วนมีเวลาที่ยกเท้าขึ้นเป็นต้น แต่ละส่วนของพระโยคีเปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษที่ว่า "เปลวไฟที่ใยด้ายแต่ละใย ยังไม่ทันถึงใยด้ายนอกนี้เลย ก็จักดับไป" ดังนี้ ฉะนี้แล. (๒)

๗๖๒. โส เอวํ นานาการเหิ วโยวุฑฒตฺถงฺคมรูเป ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ปุน ตเทว รูปํ วิสงฺขริตฺวา อาหารมยาทิวเสน จตฺตาโร โกฏฺฐาเส กตฺวา เอเกกโกฏฺฐาเส ติลกฺขณํ อาโรเปติ. ตตฺรสฺส อาหารมยรูปํ ฉาตสุหิตวเสน ปากฏํ โหติ. ฉาตกาเล สมุฏฺฐิตรูปํ หิ ชตฺตํ[๑] โหติ กิลนฺตํ, ฌามขาณุโก วิย องฺคารปจฺฉิยํ นิลีนกาโก วิย จ ทุพฺพณฺณํ ทุสฺสณฺฐิตํ. สุหิตกาเล สมุฏฺฐิตํ ธาตํ ปีณิตํ มุทุ สินิทฺธํ

๗๖๒. พระโยคีนั้น ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่แก่ไปตามวัย มีอันถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ โดยอาการต่าง ๆ อย่างนี้แล้ว ก็กระจายรูปนั้นนั่นแหละ ทำให้เป็น ๔ ส่วน โดยเกี่ยวกับเป็นรูปที่สำเร็จ เพราะอาหารเป็นต้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในแต่ละส่วนอีก. ในรูป ๔ ส่วนนั้น รูปที่สำเร็จเพราะอาหาร ย่อมเป็นอันปรากฏแก่พระโยคีนี้ โดยเกี่ยวกับความหิวและความอิ่ม. จริงอยู่ รูปที่ตั้งขึ้นในเวลาหิว ย่อมเป็นรูปที่ซูบซีด อิดโรย,

---

[๑] ฌตฺตนฺติปิ ทิสฺสติ ฉาตชฺฌตฺโตติอาทีสุ วิย.

ผสฺสวนฺตํ โหติ. โส ตํ ปริคฺคเหตฺวา "ฉาตกาเล ปวตฺตรูปํ สุหิตกาลํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ. สุหิตกาเล สมุฏฺฐิตมฺปิ ฉาตกาลํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรเปติ. (๓)

ผิวพรรณทราม เสียทรวดทรง เหมือนตอไฟไหม้ และเหมือนกาที่ซ่อนตัวอยู่ในเตาถ่าน. รูปที่ตั้งขึ้นในเวลาอิ่ม ย่อมเป็นรูปที่อิ่มเอิบ เต็ม อ่อนนุ่ม ละมุนละไม มีสัมผัสดี. พระโยคีนั้นย่อมกำหนดรูปนั้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้น อย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นไปในเวลาหิว ยังไม่ทันถึงเวลาอิ่ม ก็ย่อมดับไปในเวลาหิวนี้นี่แหละ. แม้รูปที่ตั้งขึ้นในเวลาอิ่ม ยังไม่ทันถึงเวลาหิว ก็ย่อมดับไปในเวลาอิ่มนี้นี่แหละ, เพราะฉะนั้น รูปแม้นั้นจึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้. (๓)

๗๑๓. อุตุมยํ สีตุณฺหวเสน ปากฏํ โหติ. อุณฺหกาเล สมุฏฺฐิตรูปํ หิ ชตฺตํ[๑] โหติ กิลนฺตํ ทุพฺพณฺณํ. สีตอุตุนา สมุฏฺฐิตํ รูปํ ธาตํ ปีณิตํ สินิทฺธํ โหติ. โส ตํ ปริคฺคเหตฺวา "อุณฺหกาเล ปวตฺตรูปํ สีตกาลํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ.

๗๑๓. รูปที่เกิดด้วยฤดู ย่อมเป็นอันสำแดงให้เห็น(ปรากฏ)ด้วยอำนาจแห่งความเย็นและความร้อน. จริงอยู่ รูปที่ตั้งขึ้นในเวลาร้อน ย่อมเป็นรูปที่ซูบซีด อิดโรย มีผิวพรรณไม่ผ่องใส(คล้ำ). รูปที่ตั้งขึ้นด้วยฤดูเย็น ย่อมเป็นรูปที่อิ่มเอิบ เต่งตึง

[๑] ฉ. ฌตฺตํ.

สีตกาเล ปวตฺตรูปํ อุณฺหกาลํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา''ติ เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรเปติ. (๔)

ละมุนละไม, พระโยคีนั้น ย่อมกำหนดรูปนั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้นอย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นไปในเวลาร้อน ยังไม่ทันถึงเวลาเย็น ย่อมดับไปในเวลาร้อนนี้นั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในเวลาเย็น ยังไม่ทันถึงเวลาร้อน ย่อมดับไปในเวลาเย็นนี้นั่นแหละ, เพราะฉะนั้นรูปนั้นจึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้. (๔)

๗๑๔. กมฺมชํ อายตนทฺวารวเสน ปากฏํ โหติ. จกฺขุทฺวารสฺมึ หิ จกฺขุกาย-ภาวทสกวเสน ตึส กมฺมชรูปานิ, อุปตฺถมฺภกานิ ปน เตสํ อุตุจิตฺตาหาร-สมุฏฺฐานานิ จตุวีสตีติ จตุปญฺญาส โหนฺติ. ตถา โสตฆานชิวฺหาทฺวาเรสุ. กายทฺวาเร กายภาวทสกวเสน เจว อุตุสมุฏฺฐานาทิวเสน จ จตุจตฺตาฬีส. มโนทฺวาเร หทยวตฺถุ กายภาวทสกวเสน เจว อุตุสมุฏฺฐานาทิวเสน จ จตุปญฺญาสเมว.

๗๑๔. รูปที่เกิดแต่กรรม ย่อมเป็นอันปรากฏโดยเกี่ยวกับทวาร คืออายตนะ. จริงอยู่ ในจักขุทวาร ย่อมมีรูปที่เกิดแต่กรรม ๓๐ โดยเป็นจักขุทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะ. อนึ่ง ยังมีรูป ๒๔ ซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐาน มีจิตเป็นสมุฏฐาน และมีอาหารเป็นสมุฏฐาน อันอุปถัมภ์รูปที่เกิดแต่กรรมเหล่านั้น จึงรวมเป็นรูป ๕๔ อย่าง. ในโสตทวาร ฆานทวาร และชิวหาทวาร ก็อย่างนั้นเหมือนกัน. ในกายทวารมีรูป ๔๔ โดยเกี่ยวกับเป็นกายทสกะกับภาวทสกะ และ

โดยเกี่ยวกับเป็นรูปที่อุปถัมภ์ มีรูปที่มีฤดูเป็นสมุฏฐานเป็นต้น. ในมโนทวารมีรูป ๕๔ นั่นเทียว โดยเกี่ยวกับเป็นหทยวัตถุทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะ และโดยเกี่ยวกับเป็นรูปที่อุปถัมภ์มีรูปที่มีฤดู เป็นสมุฏฐานเป็นต้น.

โส สพฺพมฺปิ ตํ รูปํ ปริคฺคเหตฺวา "จกฺขุทฺวาเร ปวตฺตรูปํ โสตทฺวารํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ. โสตทฺวาเร ปวตฺตรูปํ ฆานทฺวารํ. ฆานทฺวาเร ปวตฺตรูปํ ชิวฺหาทฺวารํ. ชิวฺหาทฺวาเร ปวตฺตรูปํ กายทฺวารํ. กายทฺวาเร ปวตฺตรูปํ มโนทฺวารํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรเปติ. (๕)

พระโยคีนั้น ย่อมกำหนดรูปนั้น แม้ทั้งหมด ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้น อย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นไปในจักขุทวาร ยังไม่ทันถึงโสตทวาร ย่อมดับไปในจักขุทวารนี้นั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในโสตทวารยังไม่ทันถึงฆานทวาร ย่อมดับไปในโสตทวารนี้นั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในฆานทวาร ยังไม่ทันถึงชิวหาทวาร ย่อมดับไปในฆานทวารนี้นั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในชิวหาทวาร ยังไม่ทันถึงกายทวาร ย่อมดับไปในชิวหาทวารนี้นั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในกายทวาร ยังไม่ทันถึงมโนทวาร ย่อมดับไปในกายทวารนี้นั่นแหละ, เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้. (๕)

๗๑๕. จิตฺตสมุฏฺฐานํ รูป[๑] โสมนสฺสิตโทมนสฺสิตวเสน ปากฏํ โหติ. โสมนสฺสิตกาเล อุปฺปนฺนํ หิ รูป สินิทฺธํ มุทุ ปีณิตํ ผสฺสวนฺตํ โหติ. โทมนสฺสิตกาเล อุปฺปนฺนํ ชตฺตํ[๒] กิลนฺตํ ทุพฺพณฺณํ โหติ. โส ตํ ปริคฺคเหตฺวา "โสมนสฺสิตกาเล ปวตฺตรูปํ โทมนสฺสิตกาลํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ. โทมนสฺสิตกาเล ปวตฺตรูปํ โสมนสฺสิตกาลํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรเปติ.

๗๑๕. รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นอันปรากฏโดยเกี่ยวกับเวลาที่ดีใจ และเวลาที่เสียใจ. เป็นความจริงว่า รูปที่เกิดขึ้นในเวลาที่ดีใจ ย่อมเป็นรูปที่ละมุนละไม อ่อนนุ่ม อิ่มเอิบ มีสัมผัสดี. รูปที่เกิดขึ้นในเวลาที่เสียใจ ย่อมเป็นรูปที่ซูบซีด อิดโรย มีผิวพรรณไม่ผ่องใส. พระโยคีนั้นย่อมกำหนดรูปนั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้น อย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นไปในเวลาที่ดีใจ ยังไม่ทันถึงเวลาที่เสียใจ ก็ย่อมดับไปในเวลาที่ดีใจนี้นั่นแหละ. รูปที่เป็นไปในเวลาที่เสียใจ ยังไม่ทันถึงเวลาที่ดีใจ ก็ย่อมดับไปในเวลาที่เสียใจนี้นั่นแหละ, เพราะฉะนั้นแม้รูปนั้นจึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้.

ตสฺเสวํ จิตฺตสมุฏฺฐานํ รูปํ ปริคฺคเหตฺวา ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรปยโต อยมตฺโถ ปากโฏ โหติ :

เมื่อพระโยคีนั้นกำหนดรูป ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้นอยู่อย่างนี้ ความข้อต่อไปนี้ ย่อมปรากฏให้เห็นว่า :

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.
[๒] ฉ. ฌตฺตํ.

ชีวิตํ อตฺตภาโว จ
สุขทุกฺขา จ เกวลา
เอกจิตฺตสมายุตฺตา
ลหุโส วตฺตเต ขโณ.
จุลฺลาสีติสหสฺสานิ
กปฺปํ ติฏฺฐนฺติ เย มรู
น เตฺวว เตปิ ติฏฺฐนฺติ
ทฺวีหิ จิตฺเตหิ สโมหิตา.
เย นิรุทฺธา มรนฺตสฺส
ติฏฺฐมานสฺส วา อิธ
สพฺเพว สทิสา ขนฺธา
คตา อปฺปฏิสนฺธิกา.
อนนฺตรา จ เย ภคฺคา
เย จ ภคฺคา อนาคเต
ตทนฺตรา นิรุทฺธานํ
เวสมํ นตฺถิ ลกฺขเณ.
อนิพฺพตฺเตน น ชาโต
ปจฺจุปฺปนฺเนน ชีวติ
จิตฺตภงฺคา มโต โลโก

ชีวิต อัตภาพ สุขและทุกข์ทั้งมวล ประกอบไว้กับจิตดวงเดียว ขณะย่อมเป็นไปโดยพลัน เทวดาเหล่าใดดำรงอยู่ได้ตลอด ๘๔,๐๐๐ กัป เทวดาแม้เหล่านั้น ก็หาใช่ว่าเป็นผู้ประกอบกับจิต ๒ ดวง ดำรงอยู่ไม่ ขันธ์ทั้งหลายเหล่าใด ที่ดับไปแล้วของสัตว์ที่ตาย หรือที่ยังดำรงอยู่ในปวัตติกาลนี้ ขันธ์เหล่านั้นเป็นเหมือนกันหมดเลยเทียว คือไปแล้วไม่มีปฏิสนธิอีกต่อไป ขันธ์ที่แตกดับเป็นลำดับก็ดี ขันธ์ที่แตกดับในอนาคตก็ดี ขันธ์ที่ดับในระหว่าง แห่งขันธ์เหล่านั้นก็ดี หามีความแตกต่างกันในเพราะลักษณะไม่ สัตว์โลกชื่อว่ายังไม่เกิดก็เพราะจิตยังไม่บังเกิด ชื่อว่าเป็นอยู่ก็เพราะ จิตที่เกิดแล้วเฉพาะหน้า ชื่อว่าตาย ก็เพราะความแตกดับไปแห่งจิต (ที่ว่ามานี้) จัดว่าเป็นบัญญัติ

ปญฺญตฺติ ปรมตฺถิยา.
อนิธานคตา ภคฺคา
ปุญฺโช นตฺถิ อนาคเต
นิพฺพตฺตา เยปิ ติฏฺฐนฺติ
อารคฺเค สาสปูปมา.
นิพฺพตฺตานญฺจ ธมฺมานํ
ภงฺโค เนสํ ปุรกฺขโต
ปโลกธมฺมา ติฏฺฐนฺติ
โปราเณหิ อมิสฺสิตา.
อทสฺสนโต อายนฺติ
ภคฺคา คจฺฉนฺตฺยทสฺสนํ
วิชฺชุปฺปาโทว อากาเส
อุปฺปชฺชนฺติ วยนฺติ จาติ.[๑] (๖)

ทางปรมัตถธรรม สังขารทั้งหลายที่แตกดับไปแล้ว มิได้ไปยังที่เก็บ กอง(สัตว์ทั้งหลาย) ย่อมไม่มีอยู่ในอนาคต แม้ธรรมเหล่าใดบังเกิดแล้ว ธรรมเหล่านั้นดำรงอยู่มีอุปมาเหมือนเมล็ดพันธุ์ผักกาด บนปลายเข็ม ก็ธรรมที่บังเกิดแล้วเหล่านั้นมีอันทำความแตกดับไปไว้เบื้องหน้า สิ่งที่มีความแตกทำลายไปเป็นธรรมดาดำรงอยู่ ก็ไม่ปะปนด้วยสิ่งเก่า ๆ ธรรมเหล่านั้นย่อมมาโดยไม่อาจเห็น แตกดับแล้วก็ถึงความไม่ปรากฏ ย่อมเกิดขึ้น และปราศไป เหมือนความเกิดขึ้นแห่งสายฟ้าในอากาศ ฉะนั้น ดังนี้. (๖)

๗๑๖. เอวํ อาหารมยาทีสุ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ปุน ธมฺมตารูเป ติลกฺขณํ อาโรเปติ. ธมฺมตารูปํ นาม พหิทฺธา

๗๑๖. พระโยคี ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่เกิดเพราะอาหารเป็นต้น อย่างนี้แล้ว ก็ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปธรรมดาอีก. ชื่อว่า

---

[๑] ขุ. มหา. ๒๙/๑๘๒/๑๔๑-๑๔๒.

อนินฺทฺริยพทฺธํ อยโลหติปุสีสสุวณฺณรชตมุตฺตา-มณิเวฬุริยสงฺขสิลาปวาฬโลหิตงฺคมสารคลฺล-ภูมิปาสาณปพฺพตติณรุกฺขลตาทิเภทํ วิวฏฺฏ-กปฺปโต ปฏฺฐาย อุปฺปชฺชนกรูปํ. ตทสฺส อโสกงฺกุราทิวเสน ปากฏํ โหติ.

รูปธรรมดา ได้แก่ รูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ในภายนอกเกิดขึ้นมาตั้งแต่ครั้งวิวัฏฏกัป มีประเภทเป็นเหล็ก โลหะ ดีบุก ตะกั่ว ทอง เงิน แก้วมุกดา แก้วมณี ไพฑูรย์ สังข์ ศิลา แก้วประพาฬ ทับทิม แก้วลาย แผ่นดิน หิน ภูเขา หญ้า ต้นไม้ เครือเถาเป็นต้น. รูป-ธรรมดานั้น ย่อมปรากฏแก่พระโยคีนั้น ด้วยอำนาจเหตุ มีหน่ออโศกเป็นต้น.

อโสกงฺกุรํ หิ อาทิโตว ตนุรตฺตํ โหติ, ตโต ทฺวีหตีหจฺจเยน ฆนรตฺตํ, ปุน ทฺวีหตีหจฺจเยน มนฺทรตฺตํ, ตโต ตรุณปลฺลววณฺณํ, ตโต ปริณตปลฺลววณฺณํ, ตโต หริตปณฺณวณฺณํ, ตโต นีลปณฺณวณฺณํ, ตโต นีลปณฺณวณฺณกาลโต ปฏฺฐาย สภาครูปสนฺตตึ อนุปฺปพนฺธาปยมานํ สํวจฺฉรมตฺเตน ปณฺฑุปลาสํ หุตฺวา วณฺฏโต ฉิชฺชิตฺวา ปตติ.

จริงอยู่ หน่อ(ยอด)อโศก แรกทีเดียว มีสีแดงอ่อน ๆ (เรื่อ ๆ), พอล่วงไปได้สัก ๒-๓ วัน ต่อจากนั้น ก็มีสีแดงเข้มขึ้น, พอล่วงไปสัก ๒-๓ วัน ก็มีสีแดงจางลง, ต่อจากนั้นไป ก็มีสีเหมือนใบไม้อ่อนแรกผลิ, ต่อจากนั้นไปก็มีสีเหมือนใบอ่อนที่แก่ขึ้น, ต่อ-จากนั้นไปก็มีใบเป็นเขียวอ่อน, ต่อจากนั้นไปก็มีสีเขียวแก่, ต่อจากนั้นไปจับตั้งแต่กาลที่มีสีใบเขียวแก่แล้ว ก็ย่อมทำความสืบต่อแห่งรูปอันสภาคะกันให้ติดเนื่องกันไป โดยล่วงไปได้ประมาณ ๑ ปี ก็จะเป็นใบเหลือง แล้วหลุดจากขั้วหล่นไป.

โส ตํ ปริคฺคเหตฺวา "ตนฺรตฺตกาเล ปวตฺตรูปํ ฆนรตฺตกาลํ อปฺปตฺวาว นิรุชฺฌติ. ฆนรตฺตกาเล ปวตฺตรูปํ มนฺทรตฺตกาลํ. มนฺทรตฺตกาเล ปวตฺตรูปํ ตรุณปลฺลววณฺณกาลํ. ตรุณปลฺลววณฺณกาเล ปวตฺตํ ปริณตปลฺลววณฺณกาลํ. ปริณตปลฺลววณฺณกาเล ปวตฺตํ หริตปณฺณวณฺณกาลํ. หริตปณฺณวณฺณกาเล ปวตฺตํ นีลปณฺณวณฺณกาลํ. นีลปณฺณวณฺณกาเล ปวตฺตํ ปณฺฑุปลาสกาลํ. ปณฺฑุปลาสกาเล ปวตฺตํ วณฺฏโต ฉิชฺชิตฺวา ปตนกาลํ อปฺปตฺวาว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ ติลกฺขณํ อาโรเปติ, เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา อิมินา นเยน สพฺพมฺปิ ธมฺมตารูปํ สมฺมสติ. (๗)

พระโยคีนั้นกำหนดรูปธรรมดานั้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปธรรมดานั้นว่า "รูปที่เป็นไปในเวลาที่มีสีแดงอ่อน ๆ ยังไม่ทันถึงเวลาที่มีสีแดงเข้มเลย ก็ย่อมดับไป. รูปที่เป็นไปในเวลาที่มีสีแดงเข้ม ยังไม่ทันถึงเวลาที่มีสีแดงจางลงเลยย่อมดับไป. รูปที่เป็นไปในเวลาที่มีสีแดงจางลง ยังไม่ทันถึงเวลาที่เป็นใบ มีสีเหมือนใบอ่อนแรกผลิเลยย่อมดับไป. รูปที่เป็นไปในเวลาที่เป็นใบมีสีเหมือนใบอ่อนแรกผลิ ยังไม่ทันถึงเวลาที่มีสีเหมือนใบอ่อนที่แก่จัดขึ้นเลยย่อมดับไป. รูปที่เป็นไป ในเวลาที่มีสีเหมือนใบอ่อนที่แก่จัดขึ้น ยังไม่ทันถึงเวลาที่มีสีเหมือนใบเขียวอ่อนเลยย่อมดับไป. รูปที่เป็นไปในเวลาที่มีสีเหมือนใบเขียวอ่อน ยังไม่ทันถึงเวลาที่มีสีเหมือนใบเขียวแก่เลยย่อมดับไป. รูปที่เป็นไปในเวลาที่มีสีเหมือนใบเขียวแก่ ยังไม่ทันถึงเวลาที่เป็นใบเหลืองเลยย่อมดับไป. รูปที่เป็นไปในเวลาที่เป็นใบเหลือง ยังไม่ทันถึงเวลาที่หลุดหล่นลงจากขั้วเลย ก็ย่อมดับไป,

เพราะฉะนั้นรูปธรรมดานั้น จึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้, ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปธรรมดานั้นอย่างนี้แล้ว ก็ย่อมพิจารณารูปธรรมดาแม้ทั้งหมดโดยนัยนี้. (๗)

เอวํ ตาว <u>รูปสตฺตกวเสน</u> ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขาเร สมฺมสติ.

พระโยคี ย่อมพิจารณาสังขารทั้งหลาย ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ <u>โดยเกี่ยวกับรูปสัตตกะ</u> ตามประการดังกล่าวมาอย่างนี้ ก่อน.

อรูปสตฺตกสมฺมสนกถา

๗๑๗. ยํ ปน วุตฺตํ "อรูปสตฺตกวเสนา"ติ, ตตฺถ อยํ มาติกา, กลาปโต, ยมกโต, ขณิกโต, ปฏิปาฏิโต, ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนโต, มานสมุคฺฆาฏนโต, นิกนฺติปริยาทานโตติ. ...

กถาว่าด้วยการพิจารณาอรูปโดยอาการ ๗

๗๑๗. ส่วนในคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า "โดยเกี่ยวกับหมวด ๗ แห่งอรูป" ดังนี้ มีมาติกาดังต่อไปนี้ว่า พระโยคี ย่อมพิจารณาสังขารยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยเกี่ยวกับอรูปสัตตกะอย่างนี้คือ โดยเป็นกลาป โดยเป็นของมีคู่ โดยเป็นไปในขณะแห่งจิต โดยลำดับ โดยการเพิกถอนทิฐิ โดยการเพิกถอนมานะโดยการทำความใคร่ให้สิ้นไป.

ตตฺถ <u>กลาปโตติ</u> ผสฺสปญฺจมกา[๑] ธมฺมา. กถํ กลาปโต สมฺมสตีติ ? อิธ ภิกฺขุ อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ : "เย อิเม 'เกสา อนิจฺจา ทุกฺขา อนตฺตา'ติ สมฺมสเน อุปฺปนฺนา ผสฺสปญฺจมกา[๑] ธมฺมา, เย จ 'โลมา ฯเปฯ มตฺถลุงฺคํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา'ติ สมฺมสเน อุปฺปนฺนา ผสฺสปญฺจมกา[๑] ธมฺมา, สพฺเพ เต อิตริตรํ อปฺปตฺวา ปพฺพปพฺพํ โอธิโอธิ[๒] หุตฺวา ตตฺตกปาเล ปกฺขิตฺตติลา วิย ตฏตฏายนฺตา วินฏฺฐา, ตสฺมา อนิจฺจา ทุกฺขา อนตฺตา"ติ. อยํ ตาว <u>วิสุทฺธิกถายํ</u> นโย.

ในบทมาติกาเหล่านั้น คำว่า <u>โดยกลาป</u> ความว่า ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ (ชื่อว่ากลาป). พระโยคี ย่อมพิจารณาโดยกลาป อย่างไร ? (ตอบว่า)ภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมพิจารณาเห็นอย่างนี้ ว่า : "ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ ที่เกิดขึ้นในคราวพิจารณาว่า 'ผมไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา' เหล่านี้ใด, และธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ ที่เกิดขึ้นในคราวที่พิจารณาว่า 'ขน ฯลฯ มันสมอง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา' เหล่านี้ใด, ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ เหล่านั้นทั้งหมด ยังไม่ทันถึงธรรมมีผัสสะเป็นที่ ๕ นอกนี้ ๆ ก็ย่อมพินาศไปเป็นข้อ ๆ เป็นส่วน ๆ เหมือนงาที่ใส่ในกระเบื้องร้อนแตกดังตฏะ ตฏะอยู่ ฉะนั้น, เพราะฉะนั้นจึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา". นี้เป็นนัย<u>ในวิสุทธิกถา</u>ก่อน.

---

๑ ม. สี. ผสฺสปญฺจกา.
๒ สี. โอธิโอธี.

<u>อริยวํสกถายํ</u> ปน "เหฏฺฐา รูปสตฺตเก สตฺตสุ ฐาเนสุ 'รูปํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา'ติ ปวตฺตจิตฺตํ อปเรน จิตฺเตน 'อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา'ติ สมฺมสนฺโต 'กลาปโต สมฺมสตี"ติ วุตฺตํ, ตํ ยุตฺตตรํ. ตสฺมา เสสานิปิ เตเนว นเยน วิภชิสฺสาม. (๑)

ส่วน <u>ในอริยวังสกถา</u> ท่านกล่าวไว้ว่า "พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาจิตดวงที่เป็นไปในฐานะ ๗ ในหมวด ๗ แห่งรูปในหนหลังว่า 'รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา' ดังนี้ ด้วยจิตอีกดวงหนึ่งว่า 'จิตดวงก่อนนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา' ดังนี้ ก็ชื่อว่า พิจารณาโดยกลาป" ดังนี้, คำที่ท่านกล่าวไว้ในอริยวังสกถานั้น ถูกต้องกว่า. เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าก็จักจำแนกบทที่เหลือโดยนัยนั้นนั่นแล. (๑)

๗๑๘. <u>ยมกโตติ</u> อิธ ภิกฺขุ อาทานนิกฺเขปรูปํ "อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ สมฺมสิตฺวา ตมฺปิ จิตฺตํ อปเรน จิตฺเตน "อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ สมฺมสติ. วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมรูปํ อาหารมยํ อุตุมยํ กมฺมชํ จิตฺตสมุฏฺฐานํ ธมฺมตารูปํ "อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ สมฺมสิตฺวา ตมฺปิ จิตฺตํ อปเรน จิตฺเตน "อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ สมฺมสติ. เอวํ ยมกโต สมฺมสติ นาม. (๒)

๗๑๘. คำว่า <u>โดยเป็นคู่</u> ความว่า ภิกษุในพระศาสนานี้พิจารณารูปในการยึดถือและในการทอดทิ้งไปว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้ แล้วพิจารณาจิตแม้ดวงนั้นด้วยจิตดวงอื่นว่า "จิตดวงก่อนนั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา". พิจารณารูปที่แก่ไปตามวัย มีอันถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ รูปที่เกิดด้วยอาหาร รูปที่เกิดด้วยอุตุ รูปที่เกิดแต่กรรม รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน รูปธรรมดาว่า

"ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้ แล้วพิจารณาจิตแม้ดวงนั้น ด้วยจิตดวงอื่นว่า "จิตดวงก่อนนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้. ชื่อว่า ย่อมพิจารณาโดยเป็นคู่ ตามประการดังกล่าวมานี้. (๒)

๗๑๙. <u>ขณิกโตติ</u> อิธ ภิกฺขุ อาทานนิกฺเขปรูปํ "อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ สมฺมสิตฺวา ตํ ปฐมจิตฺตํ ทุติยจิตฺเตน, ทุติยํ ตติเยน, ตติยํ จตุตฺเถน, จตุตฺถํ ปญฺจเมน "เอตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ สมฺมสติ. วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมรูปํ, อาหารมยํ, อุตุมยํ, กมฺมชํ, จิตฺตสมุฏฺฐานํ, ธมฺมตารูปํ "อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ สมฺมสิตฺวา ตํ ปฐมจิตฺตํ ทุติยจิตฺเตน, ทุติยํ ตติเยน, ตติยํ จตุตฺเถน, จตุตฺถํ ปญฺจเมน "เอตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ สมฺมสติ. เอวํ รูปปริคฺคหกจิตฺตโต[๑] ปฏฺฐาย จตฺตาริ

๗๑๙. คำว่า <u>โดยเป็นไปในขณะแห่งจิต</u> ความว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณารูปในการยึดถือ และในการทอดทิ้งไปว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้ (ด้วยจิตดวงที่ ๑) แล้วพิจารณาจิตดวงที่ ๑ นั้น ด้วยจิตดวงที่ ๒, พิจารณาจิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓, พิจารณาจิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔, พิจารณาจิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕ ว่า "แม้จิตดวงที่ ๔ นี้ ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้. ภิกษุพิจารณารูปที่แก่ไปตามวัย มีอันถึงความตั้งอยู่ไม่ได้, รูปที่เกิดด้วยอาหาร, รูปที่เกิดด้วย

---

[๑] ม. อิ. รูปปริคฺคหโต.
ฉ. รูปปริคฺคาหก...

จตฺตาริ จิตฺตานิ[๑] สมฺมสนฺโต ขณิกโต สมฺมสติ นาม. (๓)

ฤดู, รูปที่เกิดแต่กรรม, รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน, รูปธรรมดา ว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้ (ด้วยจิตดวงที่ ๑) แล้ว พิจารณาจิตดวงที่ ๑ นั้นด้วยจิตดวงที่ ๒, พิจารณาจิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓, พิจารณาจิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔, พิจารณาจิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕ ว่า "แม้จิตดวงที่ ๔ นี้ ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้. ภิกษุเมื่อพิจารณาจิตคราวละ ๔ ดวง จับตั้งแต่จิตที่กำหนดถือเอารูป ตามประการดังกล่าวมานี้ ก็ชื่อว่า พิจารณาโดยเป็นไปในขณะแห่งจิต. (๓)

๗๒๐. ปฏิปาฏิโตติ อาทานนิกฺเขปรูปํ "อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ สมฺมสิตฺวา ตํ ปฐมจิตฺตํ ทุติยจิตฺเตน, ทุติยํ ตติเยน, ตติยํ จตุตฺเถน ฯเปฯ ทสมํ เอกาทสเมน "เอตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ สมฺมสติ.

๗๒๐. คำว่า โดยลำดับ ความว่า ภิกษุในพระศาสนานี้พิจารณารูป ในการยึดถือและการทอดทิ้งไปว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้ (ด้วยจิตดวงที่ ๑) แล้ว พิจารณาจิตดวงที่ ๑ นั้นด้วยจิตดวงที่ ๒,

---

[๑] อิ. จตฺตาริ จิตฺตานิ.

วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมรูปํ, อาหารมยํ, อุตุมยํ, กมฺมชํ, จิตฺตสมุฏฺฐานํ, ธมฺมตารูปํ "อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ สมฺมสิตฺวา ตํ ปฐมจิตฺตํ ทุติยจิตฺเตน, ทุติยํ ตติเยน ฯเปฯ ทสมํ เอกาทสเมน "เอตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ. เอวํ วิปสฺสนาปฏิปาฏิยา สกลมฺปิ ทิวสภาคํ สมฺมสิตุํ วฏฺฏเยฺย. ยาว ทสมจิตฺตสมฺมสนา ปน รูปกมฺมฏฺฐานมฺปิ อรูปกมฺมฏฺฐานมฺปิ ปคุณํ โหติ. ตสฺมา ทสเมเยว ฐเปตพฺพนฺติ วุตฺตํ. เอวํ สมฺมสนฺโต ปฏิปาฏิโต สมฺมสติ นาม. (๔)

พิจารณาจิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓, พิจารณาจิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔ ฯลฯ พิจารณาจิตดวงที่ ๑๐ ด้วยจิตดวงที่ ๑๑ ว่า "แม้จิตดวงที่ ๑๐ นี้ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้ พิจารณารูปที่แก่ไปตามวัย มีอันถึงความตั้งอยู่ไม่ได้, รูปที่เกิดด้วยอาหาร, รูปที่เกิดด้วยฤดู รูปที่เกิดแต่กรรม, รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน, รูปธรรมดาว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้ (ด้วยจิตดวงที่ ๑)แล้ว พิจารณาจิตดวงที่ ๑ นั้น ด้วยจิตดวงที่ ๒, พิจารณาจิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ ฯลฯ พิจารณาจิตดวงที่ ๑๐ ด้วยจิตดวงที่ ๑๑ ว่า "แม้จิตดวงที่ ๑๐ นี้ ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้. ภิกษุควรพิจารณาไปโดยลำดับวิปัสสนาอย่างนี้ ตลอดทั้งวัน. อันว่าทั้งรูปกรรมฐาน ทั้งอรูปกรรมฐาน ย่อมต้องมีความคล่องแคล่ว ตั้งแต่การพิจารณาถึงจิตดวงที่ ๑๐. เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า พระโยคีพึงพักการพิจารณาไว้ที่จิตดวงที่ ๑๐

๗๒๑. ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนโต มานสมุคฺฆาฏนโต นิกนฺติปริยาทานโตติ อิเมสุ ตีสุ วิสุํ สมฺมสนนโย นาม นตฺถิ. ยมฺปเนตํ เหฏฺฐา รูปํ อิธ จ อรูปํ ปริคฺคหิตํ, ตํ ปสฺสนฺโต รูปารูปโต อุทฺธํ อญฺญํ สตฺตํ นาม น ปสฺสติ. สตฺตสฺส อทสฺสนโต ปฏฺฐาย สตฺตสญฺญา อุคฺฆาฏิตา โหติ. สตฺตสญฺญํ อุคฺฆาฏิตจิตฺเตน สงฺขาเร ปริคฺคณฺหโต ทิฏฺฐิ นุปฺปชฺชติ. ทิฏฺฐิยา อนุปฺปชฺชมานาย ทิฏฺฐิ อุคฺฆาฏิตา นาม โหติ. ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏิตจิตฺเตน สงฺขาเร ปริคฺคณฺหโต มาโน นุปฺปชฺชติ. มาเน อนุปฺปชฺชนฺเต มาโน สมุคฺฆาฏิโต นาม โหติ. มานสมุคฺฆาฏิตจิตฺเตน สงฺขาเร ปริคฺคณฺหโต ตณฺหา นุปฺปชฺชติ. ตณฺหาย อนุปฺปชฺชนฺติยา นิกนฺติ ปริยาทิณฺณา นาม โหตีติ อิทํ ตาว วิสุทฺธิกถายํ วุตฺตํ.

เท่านั้น. ภิกษุเมื่อพิจารณาโดยประการดังกล่าวมานี้ ก็ชื่อว่า พิจารณาโดยลำดับ.

(๔)

๗๒๑. ในคำทั้ง ๓ ที่ว่า โดยเพิกถอนทิฐิ โดยเพิกถอนมานะ โดยทำความใคร่ให้สิ้นไป ดังนี้ นี้ ชื่อว่า นัยแห่งการพิจารณาแยกกันเป็นอย่าง ๆ หามีไม่. คือว่ารูปในหนหลังก็ดี อรูปที่ได้กำหนดในหนนี้ นี้ใด, ภิกษุเมื่อดูรูปและอรูปนั้นอยู่ก็ย่อมมองไม่เห็นสิ่งอื่นที่ชื่อว่าสัตว์นอกเหนือไปจากรูปและอรูป. สัตตสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสัตว์) ก็เป็นอันถูกเพิกไปจับตั้งแต่ไม่เล็งเห็นสัตว์. เมื่อภิกษุกำหนดถือเอาสังขารทั้งหลายด้วยจิต ที่เพิกถอนสัตตสัญญาได้ ทิฐิก็ย่อมไม่เกิดขึ้น. เมื่อทิฐิไม่เกิดขึ้น ก็ชื่อว่า เป็นอันเพิกถอนทิฐิได้ เมื่อภิกษุกำหนดถือเอาสังขารทั้งหลายด้วยจิตที่เพิกถอนทิฐิได้ มานะก็ย่อมไม่เกิดขึ้น. เมื่อมานะไม่เกิดขึ้น ก็ชื่อว่า เป็นอันเพิกถอนมานะได้. เมื่อภิกษุกำหนดถือเอาสังขารทั้งหลายด้วยจิตที่เพิกถอนมานะได้ ตัณหา

ก็ย่อมไม่เกิดขึ้น. เมื่อตัณหาไม่เกิดขึ้น ก็ชื่อว่า เป็นอันทำความใคร่ให้สิ้นไป นี้ เป็นคำที่ท่านกล่าวไว้ในวิสุทธิกถา ก่อน.

อริยวํสกถายํ ปน "ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนโต มานสมุคฺฆาฏนโต นิกนฺติปริยาทานโต"ติ มาติกํ ฐเปตฺวา อยํ นโย ทสฺสิโต.

ส่วนในอริยวังสกถา ท่านตั้งบทมาติกาไว้ว่า "โดยการเพิกถอนทิฐิ โดยการเพิกถอนมานะ โดยการทำความใคร่ให้สิ้นไป" ดังนี้แล้ว ก็ได้แสดงนัยต่อไปนี้.

"อหํ วิปสฺสามิ มม วิปสฺสนา"ติ คณฺหโต หิ ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนํ นาม น โหติ. "สงฺขาราว สงฺขาเร วิปสฺสนฺติ สมฺมสนฺติ ววตฺถเปนฺติ ปริคฺคณฺหนฺติ ปริจฺฉินฺทนฺตี"ติ คณฺหโต ปน ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนํ นาม โหติ.

ก็เมื่อภิกษุถือเอาว่า "เราเห็นแจ้ง การเห็นแจ้งมีแก่เรา" ดังนี้ ไม่ชื่อว่าเพิกถอนทิฐิ. แต่เมื่อถือเอาว่า "สังขารนั่นแหละ เห็นแจ้ง พิจารณา กำหนดแยก กำหนดถือเอา กำหนดตัดสินใจซึ่งสังขารทั้งหลาย" ดังนี้ ก็ชื่อว่า มีการเพิกถอนทิฐิ.

"สุฏฺฐุ วิปสฺสามิ มนาปํ วิปสฺสามี"ติ คณฺหโต มานสมุคฺฆาโฏ นาม น โหติ. "สงฺขาราว สงฺขาเร วิปสฺสนฺติ สมฺมสนฺติ ววตฺถเปนฺติ ปริคฺคณฺหนฺติ ปริจฺฉินฺทนฺตี"ติ คณฺหโต ปน มานสมุคฺฆาโฏ นาม โหติ.

เมื่อภิกษุถือเอาว่า "เราเห็นแจ้งได้เป็นอย่างดี เราเห็นแจ้งได้น่าชอบใจ" ดังนี้ ไม่ชื่อว่าเพิกถอนมานะ. แต่เมื่อถือเอาว่า "สังขารนั่นแหละเห็นแจ้ง พิจารณา กำหนดแยก กำหนดถือเอา กำหนดตัดสินใจ ซึ่งสังขารทั้งหลาย"ดังนี้ก็ชื่อว่าเพิกถอนมานะ.

"วิปสฺสิตุํ สกฺโกมี"ติ วิปสฺสนํ อสฺสาเทนฺตสฺส นิกนฺติปริยาทานํ นาม น โหติ. "สงฺขาราว สงฺขาเร วิปสฺสนฺติ สมฺมสนฺติ ววฏฺฐเปนฺติ ปริคฺคณฺหนฺติ ปริจฺฉินฺทนฺตี"ติ คณฺหโต ปน <u>นิกนฺติปริยาทานํ</u> นาม โหติ.

เมื่อภิกษุยินดีวิปัสสนา ว่า "เราสามารถเห็นแจ้งได้" ดังนี้ ไม่ชื่อว่าทำความใคร่ให้สิ้นไป. แต่เมื่อถือเอาว่า "สังขารนั่นแหละเห็นแจ้ง พิจารณา กำหนดแยก กำหนดถือเอา กำหนดตัดสินใจซึ่งสังขารทั้งหลาย" ดังนี้ ชื่อว่า <u>ทำความใคร่ให้สิ้นไป</u>.

สเจ สงฺขารา อตฺตา ภเวยฺยุํ, อตฺตาติ คเหตุํ วฏฺเฏยฺยุํ, อนตฺตาว ปน อตฺตาติ คหิตา, ตสฺมา เต อวสวตฺตนฏฺเฐน อนตฺตา, หุตฺวา อภาวฏฺเฐน อนิจฺจา, อุปฺปาทวยปฏิปีฬนฏฺเฐน ทุกฺขาติ ปสฺสโต <u>ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนํ</u> นาม โหติ.

เมื่อเล็งเห็นอยู่ว่า ถ้าหากสังขารพึงเป็นอัตตาไซร้, ก็ควรที่จะถือเอาว่าเป็นอัตตา, แต่ว่าไม่ใช่อัตตาเลย ก็ถือเอาว่าเป็นอัตตา, เพราะฉะนั้น สังขารเหล่านั้นชื่อว่า เป็นอนัตตา โดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ, ชื่อว่าไม่เที่ยง โดยความหมายว่า มีแล้วกลับไม่มี, ชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่า มีความบีบคั้นโดยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ดังนี้ ชื่อว่า <u>เพิกถอนทิฐิ</u>.

สเจ สงฺขารา นิจฺจา ภเวยฺยุํ, นิจฺจาติ คเหตุํ วฏฺเฏยฺยุํ, อนิจฺจาว ปน

เมื่อเล็งเห็นอยู่ว่า ถ้าหากสังขารพึงเป็นของเที่ยงไซร้, ก็ควรที่จะถือเอาว่า

คุณมณีพันธุ์-คุณอุษา จารุดุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

นิจฺจาติ คหิตา, ตสฺมา เต หุตฺวา อภาวฏฺเฐน อนิจฺจา, อุปฺปาทวยปฏิปีฬนฏฺเฐน ทุกฺขา, อวสวตฺตนฏฺเฐน อนตฺตาติ ปสฺสโต มานสมุคฺฆาโฏ นาม โหติ.

เที่ยง, แต่ว่าไม่ใช่ของเที่ยงเลย ก็ถือเอาว่าเที่ยง, เพราะฉะนั้น สังขารเหล่านั้นชื่อว่าไม่เที่ยง โดยความหมายว่า มีแล้วกลับไม่มี, ชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่ามีความบีบคั้นโดยความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป, ชื่อว่าเป็นอนัตตา โดยความหมายว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ ดังนี้ ก็ชื่อว่าเพิกถอนมานะ.

สเจ สงฺขารา สุขา ภเวยฺยุํ, สุขาติ คเหตุํ วฏฺเฏยฺยุํ, ทุกฺขาว ปน สุขาติ คหิตา, ตสฺมา เต อุปฺปาทวยปฏิปีฬนฏฺเฐน ทุกฺขา, หุตฺวา อภาวฏฺเฐน อนิจฺจา, อวสวตฺตนฏฺเฐน อนตฺตาติ ปสฺสโต นิกนฺติปริยาทานํ นาม โหติ.

เมื่อเล็งเห็นอยู่ ว่า ถ้าหากสังขารพึงเป็นสุขไซร้, ก็ควรที่จะถือเอาว่าเป็นสุข, แต่ว่าเป็นทุกข์นั่นแหละ ก็ถือเอาว่าเป็นสุข, เพราะฉะนั้น สังขารเหล่านั้น จึงชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่า มีความบีบคั้นโดยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป, ชื่อว่าไม่เที่ยง โดยความหมายว่า มีแล้วกลับไม่มี, ชื่อว่าเป็นอนัตตา โดยความหมายว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ ดังนี้ ชื่อว่า ทำความใคร่ให้สิ้นไป.

เอวํ สงฺขาเร อนตฺตโต ปสฺสนฺตสฺส ทิฏฺฐิสมุคฺฆาฏนํ นาม โหติ. อนิจฺจโต ปสฺสนฺตสฺส มานสมุคฺฆาฏนํ นาม โหติ. ทุกฺขโต ปสฺสนฺตสฺส นิกนฺติปริยาทานํ นาม โหติ. อิติ อยํ วิปสฺสนา อตฺตโน อตฺตโน ฐาเนเยว ติฏฺฐตีติ. (๕-๖-๗)

เมื่อภิกษุ เห็นสังขารทั้งหลายว่าเป็นอนัตตาอย่างนี้ ก็ชื่อว่าเพิกทิฐิ. เมื่อเห็นว่าไม่เที่ยง ชื่อว่า ถอนมานะ. เมื่อเห็นว่าเป็นทุกข์ ก็ชื่อว่ามีการทำความใคร่ให้สิ้นไป. วิปัสสนานี้ ย่อมตั้งอยู่ในฐานะของตน ๆ นั่นเทียว ตามประการดังกล่าวมานี้ ฉะนี้แล. (๕-๖-๗)

เอวํ อรูปสตฺตกวเสน ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขาเร สมฺมสติ. เอตฺตาวตา ปนสฺส รูปกมฺมฏฺฐานมฺปิ อรูปกมฺมฏฺฐานมฺปิ ปคุณํ โหติ.

พระโยคี ย่อมพิจารณาสังขาร ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยเกี่ยวกับอรูปสัตตกะ ตามประการดังกล่าวมานี้. ก็ด้วยการบำเพ็ญภาวนาเพียงเท่านี้ ทั้งรูปกรรมฐาน ทั้งนามกรรมฐาน ของพระโยคีนั้น ย่อมเป็นธรรมชาติที่คล่องแคล่ว.

๗๒๒. โส เอวํ ปคุณรูปารูปกมฺมฏฺฐาโน ยา อุปริ ภงฺคานุปสฺสนโต ปฏฺฐาย ปหานปริญฺญาวเสน สพฺพาการโต ปตฺตพฺพา อฏฺฐารส มหาวิปสฺสนา, ตาสํ อิเธว ตาว เอกเทสํ ปฏิวิชฺฌนฺโต ตปฺปฏิปกฺขธมฺเม ปชหติ.

๗๒๒. มหาวิปัสสนา ๑๘ ที่พึงบรรลุโดยอาการทั้งปวง ด้วยอำนาจแห่งปหานปริญญา จับตั้งแต่ภังคานุปัสสนาญาณข้างหน้าไป ใด พระโยคีผู้มีรูปกรรมฐานและนามกรรมฐานคล่องแคล่วอย่างนี้ นั้น เมื่อแทงตลอดเอกเทศ(ส่วนหนึ่ง) แห่งมหา-

วิปัสสนาเหล่านั้น ในตีรณปริญญานี้นี่แหละอยู่ ก็ย่อมละธรรม อันเป็นปฏิปักษ์ต่อมหาวิปัสสนา ๑๘ เหล่านั้นได้.

อฏฺฐารส มหาวิปสฺสนา นาม อนิจฺจานุปสฺสนาทิกา ปญฺญา. ยาสุ อนิจฺจานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต นิจฺจสญฺญํ ปชหติ, ทุกฺขานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต สุขสญฺญํ ปชหติ, อนตฺตานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อตฺตสญฺญํ ปชหติ, นิพฺพิทานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต นนฺทึ ปชหติ, วิราคานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต ราคํ ปชหติ, นิโรธานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต สมุทยํ ปชหติ, ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อาทานํ ปชหติ, ขยานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต ฆนสญฺญํ ปชหติ, วยานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อายูหนํ ปชหติ, วิปริณามานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต ธุวสญฺญํ ปชหติ, อนิมิตฺตานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต นิมิตฺตํ ปชหติ, อปฺปณิหิตานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต ปณิธึ ปชหติ, สุญฺญตานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อภินิเวสํ ปชหติ, อธิปฺปญฺญาธมฺมวิปสฺสนํ

ปัญญามีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ชื่อว่า มหาวิปัสสนา ๑๘. ได้แก่บรรดามหาวิปัสสนาที่พระโยคี เมื่อเจริญอนิจจานุปัสสนา ก็ย่อมละนิจจสัญญาได้, เมื่อเจริญทุกขานุปัสสนา ก็ย่อมละสุขสัญญาได้, เมื่อเจริญอนัตตานุ-ปัสสนา ก็ย่อมละอัตตสัญญาได้, เมื่อเจริญนิพพิทานุปัสสนาก็ย่อมละนันทิ (ความเพลิด-เพลิน)ได้, เมื่อเจริญวิราคานุปัสสนา ก็ย่อมละราคะได้, เมื่อเจริญนิโรธานุปัสสนา ก็ย่อมละสมุทัยได้, เมื่อเจริญปฏินิสสัคคา-นุปัสสนา ก็ย่อมละอาทาน(ความยึดถือ)ได้, เมื่อเจริญขยานุปัสสนา ก็ย่อมละฆนสัญญาได้, เมื่อเจริญวยานุปัสสนา ก็ย่อมละอายูหนะ (ความประมวลมา)ได้, เมื่อเจริญวิปริณามานุปัสสนา ก็ย่อมละธุวสัญญาได้, เมื่อเจริญอนิมิตตานุปัสสนา ก็ย่อมละนิมิตได้,

ภาเวนฺโต สาราทานาภินิเวสํ ปชหติ, ยถาภูตญาณทสฺสนํ ภาเวนฺโต สมฺโมหาภินิเวสํ ปชหติ, อาทีนวานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อาลยาภินิเวสํ ปชหติ, ปฏิสงฺขานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อปฺปฏิสงฺขํ ปชหติ, วิวฏฺฏานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต สํโยคาภินิเวสํ ปชหติ[๑]

เมื่อเจริญอัปปณิหิตานุปัสสนา ก็ย่อมละปณิธิ (ความปรารถนา)ได้, เมื่อเจริญสุญญตานุปัสสนา ก็ย่อมละอภินิเวสะ(ความยึดมั่น)ได้, เมื่อเจริญอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ก็ย่อมละสาราทานาภินิเวสะ (ความยึดมั่นคือความยึดถือว่าเป็นสาระ)ได้, เมื่อเจริญยถาภูตญาณทัสสนะ ก็ย่อมละสัมโมหาภินิเวสะ (ความยึดมั่นด้วยอำนาจความลุ่มหลง) ได้, เมื่อเจริญอาทีนวานุปัสสนา ก็ย่อมละอาลยาภินิเวสะ(ความยึดมั่นว่ามีที่อยู่)ได้, เมื่อเจริญปฏิสังขานุปัสสนา ก็ย่อมละอัปปฏิสังขา (ความไม่รู้ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญา ที่พิจารณา) ได้, เมื่อเจริญวิวัฏฏานุปัสสนาย่อมละสังโยคาภินิเวสะ (ความยึดมั่นอันเป็นกิเลสเครื่องประกอบ)ได้.

ตาสุ ยสฺมา อิมินา อนิจฺจาทิลกฺขณตฺตยวเสน สงฺขารา ทิฏฺฐา, ตสฺมา อนิจฺจาทุกฺขาอนตฺตานุปสฺสนา ปฏิวิทฺธา โหนฺติ.

ในบรรดามหาวิปัสสนา ๑๘ เหล่านั้น เพราะเหตุที่ พระโยคีผู้นี้ ได้เห็นสังขารทั้งหลายด้วยอำนาจไตรลักษณ์ มีอนิจจลักษณะ

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๒๙.

ยสฺมา จ "ยา จ อนิจฺจานุปสฺสนา ยา จ อนิมิตฺตานุปสฺสนา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พฺยญฺชนเมว นานํ". ตถา "ยา จ ทุกฺขานุปสฺสนา ยา จ อปฺปณิหิตานุปสฺสนา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พฺยญฺชนเมว นานํ". "ยา จ อนตฺตานุปสฺสนา ยา จ สุญฺญตานุปสฺสนา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พฺยญฺชนเมว นานนฺ"ติ[๑] วุตฺตํ. ตสฺมา ตาปิ ปฏิวิทฺธา โหนฺติ.

เป็นต้นแล้ว, ฉะนั้นจึงเป็นอันเธอได้แทงตลอด อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนาแล้ว. อนึ่ง เพราะเหตุที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า "อนิจจานุปัสสนาใดก็ดี อนิมิตตานุปัสสนาใดก็ดี, ธรรม(๒อย่าง)เหล่านี้มีอรรถ(สภาวะ)เป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น" ดังนี้. อย่างนั้นเหมือนกัน ท่านกล่าวไว้ว่า "ทุกขานุปัสสนาใด ก็ดี อัปปณิหิตานุปัสสนาใด ก็ดี, ธรรมเหล่านี้มีอรรถ เป็นอันเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น" ดังนี้. ว่า "อนัตตานุปัสสนาใด ก็ดี สุญญตานุปัสสนาใดก็ดี, ธรรมเหล่านี้มีอรรถ เป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น" ดังนี้. ฉะนั้น แม้อนุปัสสนา ๓ มีอนิมิตตานุปัสสนาเป็นต้นเหล่านั้น ก็เป็นอันเธอได้แทงตลอดแล้วเหมือนกัน.

อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนา ปน สพฺพาปิ วิปสฺสนา, ยถาภูตญาณทสฺสนํ กงฺขาวิตรณ–

ส่วนอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ก็ได้แก่วิปัสสนาแม้ทั้งปวง, ยถาภูตญาณทัสสนะก็เป็น

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๓๙๖.

วิสุทฺธิยา เอว สงฺคหิตํ. อิติ อิทมฺปิ ทฺวยํ ปฏิวิทฺธเมว โหติ. เสเสสุ วิปสฺสนาญาเณสุ กิญฺจิ ปฏิวิทฺธํ, กิญฺจิ อปฺปฏิวิทฺธํ, เตสํ วิภาคํ ปรโต อาวิกริสฺสาม.

อันสงเคราะห์ด้วยกังขาวิตรณวิสุทธินั่นเอง. เพราะฉะนั้น แม้วิปัสสนาญาณทั้ง ๒ นี้ ก็เป็นอันเธอได้แทงตลอดแล้วเหมือนกัน. ในบรรดาวิปัสสนาญาณที่เหลือ วิปัสสนาญาณบางอย่าง พระโยคีก็ได้แทงตลอดแล้ว, บางอย่างยังไม่ได้แทงตลอด, ข้าพเจ้าจักทำการจำแนกวิปัสสนาญาณเหล่านั้นให้แจ้งต่อไปข้างหน้า,

ยเทว หิ ปฏิวิทฺธํ, ตํ สนฺธาย อิทํ วุตฺตํ "เอวํ ปคุณรูปารูปกมฺมฏฺฐาโน ยา จ อุปริ ภงฺคานุปสฺสนา ตโต[๑] ปฏฺฐาย ปหานปริญฺญาวเสน สพฺพาการโต ปตฺตพฺพา อฏฺฐารส มหาวิปสฺสนา, ตาสํ อิเธว ตาว เอกเทสํ ปฏิวิชฺฌนฺโต ตปฺปฏิปกฺขธมฺเม ปชหตี"ติ.

ก็คำว่า "มหาวิปัสสนา ๑๘ ที่พึงบรรลุโดยอาการทั้งปวง ด้วยอำนาจแห่งปหานปริญญา จับตั้งแต่ภังคานุปัสสนาญาณข้างหน้าไปใด พระโยคีผู้มีรูปกรรมฐานและนามกรรมฐานคล่องแคล่วอย่างนี้ เมื่อแทงตลอดเอกเทศ(ส่วนหนึ่ง) แห่งมหาวิปัสสนาเหล่านั้น ในตีรณปริญญานี้ นี่แหละก่อน ย่อมละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อมหาวิปัสสนา ๑๘ เหล่านั้นได้" ดังนี้ นี้ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาเฉพาะวิปัสสนาญาณที่พระโยคีแทงตลอดได้แล้ว.

---

[๑] ฉ. ภงฺคานุปสฺสนโต.

อุทยพฺพยญาณกถา

๗๒๓. โส เอวํ อนิจฺจานุปสฺสนาทิปฏิปกฺขานํ นิจฺจสญฺญาทีนํ ปหาเนน วิสุทฺธญาโณ สมฺมสนญาณสฺส ปารํ คนฺตฺวา ยํ ตํ สมฺมสนญาณานนฺตรํ "ปจฺจุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ วิปริณามานุปสฺสเน ปญฺญา อุทยพฺพยานุปสฺสเน ญาณนฺ"ติ[๑] อุทยพฺพยานุปสฺสนํ วุตฺตํ, ตสฺส อธิคมาย โยคํ อารภติ. อารภมาโน จ สงฺเขปโต ตาว อารภติ. ตตฺรายํ ปาฬิ :

"กถํ ปจฺจุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ วิปริณามานุปสฺสเน ปญฺญา อุทยพฺพยานุปสฺสเน ญาณํ ? ชาตํ รูปํ ปจฺจุปฺปนฺนํ ตสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณํ อุทโย,

กถาว่าด้วยอุทยัพพยญาณ

๗๒๓. พระโยคีผู้มีญาณหมดจด เพราะการละนิจจสัญญาเป็นต้น อันเป็นธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ตามประการดังกล่าวมานี้ นั้น ถึงฝั่งแห่งสัมมสนญาณแล้ว ก็ย่อมปรารภความเพียรเพื่อบรรลุอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ ในลำดับแห่งสัมมสนญาณ ว่า "ปัญญาในการตามพิจารณาเห็นความแปรปรวนไป แห่งธรรมทั้งหลายอันเป็นปัจจุบัน ชื่อว่า อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ". และเมื่อจะปรารภ ย่อมปรารภโดยสังเขปก่อน. ในการปรารภอย่างสังเขปนั้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้ :

"(ถามว่า) ปัญญาในการตามพิจารณาเห็นความแปรปรวนไป แห่งธรรมทั้งหลายอันเป็นปัจจุบัน ชื่อว่าอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ อย่างไร ?

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๑.

วิปริณามลกฺขณํ วโย, อนุปสฺสนา ญาณํ. ชาตา เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณํ. ชาตํ จกฺขุ ฯเปฯ ชาโต ภโว ปจฺจุปฺปนฺโน, ตสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณํ อุทโย, วิปริณามลกฺขณํ วโย, อนุปสฺสนา ญาณนฺ"ติ.[1]

คือรูปเกิดแล้ว เป็นปัจจุบัน นิพพัตติลักษณะ (ลักษณะคือความบังเกิดแห่งรูปนั้น) ชื่อว่า อุทยะ, วิปริณามลักษณะ (ลักษณะที่แปรปรวนไปแห่งรูปนั้น) ชื่อว่า วยะ, อนุปัสสนา (ปัญญา เป็นเครื่องพิจารณาเห็น) ชื่อว่า ญาณ, เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน (นิพพัตติลักษณะแห่งเวทนาเป็นต้นนั้น ชื่อว่า อุทยะ ฯลฯ อนุปัสสนาชื่อว่า ญาณ) จักขุ ฯลฯ ภพเกิดแล้ว เป็นปัจจุบัน นิพพัตติลักษณะ แห่งจักขุเป็นต้นนั้น ชื่อว่า อุทยะ, วิปริณามลักษณะ ชื่อว่า วยะ, อนุปัสสนา ชื่อว่า ญาณ" ดังนี้.

โส อิมินา ปาฬินเยน ชาตสฺส นามรูปสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณํ ชาตึ อุปฺปาทํ อภินวาการํ "อุทโย"ติ, วิปริณามลกฺขณํ

ตามนัยพระบาลีนี้ พระโยคีนั้น ย่อมตามพิจารณาเห็นนิพพัตติลักษณะ คือความเกิดขึ้น ความอุบัติขึ้น อาการที่มีใหม่ขึ้น

---

[1] ขุ. ป. ๓๑/๗๘.

ขยํ ภงฺคํ "วโย"ติ สมนุปสฺสติ. โส เอวํ ปชานาติ "อิมสฺส นามรูปสฺส อุปฺปตฺติโต ปุพฺเพ อนุปฺปนฺนสฺส ราสิ วา นิจโย วา นตฺถิ, อุปฺปชฺชมานสฺสาปิ ราสิโต วา นิจยโต วา อาคมนํ นาม นตฺถิ, นิรุชฺฌมานสฺสาปิ ทิสาวิทิสาคมนํ นาม นตฺถิ, นิรุทฺธสฺสาปิ เอกสฺมึ ฐาเน ราสิโต นิจยโต นิธานโต อวฏฺฐานํ นาม นตฺถิ, ยถา ปน วีณาย วาทิยมานาย อุปฺปนฺนสฺส สทฺทสฺส เนว อุปฺปตฺติโต ปุพฺเพ สนฺนิจโย อตฺถิ, น อุปฺปชฺชมาโน สนฺนิจยโต อาคโต, น นิรุชฺฌมานสฺส ทิสาวิทิสาคมนํ อตฺถิ, น นิรุทฺโธ กตฺถจิ สนฺนิจิโต ติฏฺฐติ, อถโข วีณญฺจ อุปวีณญฺจ[๑] ปุริสสฺส จ ตชฺชํ วายามํ ปฏิจฺจ อหุตฺวา สมฺโภติ, หุตฺวา ปฏิเวติ. เอวํ สพฺเพปิ รูปารูปิโน ธมฺมา อหุตฺวา สมฺโภนฺติ, หุตฺวา ปฏิเวนฺตี"ติ.

แห่งนามรูปที่เกิดแล้ว ว่า "เป็นอุทยะ" ดังนี้, วิปริณามลักษณะ คือความสิ้นไป ความแตกดับไป ว่า "เป็นวยะ" ดังนี้. พระโยคีนั้น ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า "นาม-รูปนี้ ที่ยังไม่เกิดขึ้น จะมีการรวมตัวหรือการก่อตั้งกันก่อนการเกิดขึ้นก็หามีไม่, แม้ที่กำลังเกิดขึ้น ชื่อว่าจะมีการมาจากที่รวมตัวกัน หรือจากที่ก่อตัวก็หามีไม่, แม้ที่กำลังดับไป ชื่อว่าจะมีการไปสู่ทิศใหญ่ทิศน้อยก็หามีไม่, แม้ที่ดับไปแล้ว ชื่อว่าจะมีอันตั้งลงโดยการรวมตัวกัน ก่อตัว เก็บตัว อยู่ในที่แห่งหนึ่งก็หามีไม่, เปรียบเหมือนว่า เมื่อเขาดีดพิณ เสียงที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่มีการสั่งสมอยู่ก่อนแต่การเกิดขึ้น, เสียงที่กำลังเกิดขึ้นก็มิได้มาจากที่สั่งสมไว้, เสียงที่กำลังดับไปก็ไม่มีการไปสู่ทิศใหญ่ทิศน้อย, เสียงที่ดับไปแล้ว ก็ไม่ตั้งสั่งสมอยู่ในที่ไหน ๆ, โดยที่แท้อาศัยตัวพิณ เครื่องดีดพิณ และความพยายาม

---

[๑] อุปวีเณติ เอเตนาติ อุปวีณํ วีณาวาทนนฺติ ฏีกา.

อันควรแก่การดีดพิณนั้นของบุรุษ ไม่มีก็มามีขึ้น, มีแล้วก็หมดไป ฉันใด. ธรรมคือรูปและนาม แม้ทั้งหมด ไม่มีก็มามีขึ้น, มีแล้วก็หมดไปฉันนั้น" ดังนี้.

๗๒๔. เอวํ สงฺเขปโต อุทยพฺพยมนสิการํ กตฺวา ปุน ยานิ เอตสฺเสว อุทยพฺพยญาณสฺส วิภงฺเค[๑] :

๗๒๔. ลักษณะ ๕๐ เหล่าใด ที่ท่านกล่าวไว้ เพราะกระทำขันธ์แต่ละขันธ์ โดยเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ไว้ขันธ์ละ ๑๐ ลักษณะ ในวิภังค์ แห่งอุทยัพพยญาณนี่แหละ อย่างนี้ว่า :

"อวิชฺชาสมุทยา รูปสมุทโยติ ปจฺจยสมุทยฏฺเฐน รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติ. ตณฺหาสมุทยา. กมฺมสมุทยา. อาหารสมุทยา รูปสมุทโยติ ปจฺจยสมุทยฏฺเฐน รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติ. นิพฺพตฺติลกฺขณํ ปสฺสนฺโตปิ รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติ. รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสนฺโต อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสฺสติ.

"พระโยคีย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ โดยอรรถว่ามีปัจจัยเกิดขึ้น อย่างนี้ว่าเพราะอวิชชาเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น ดังนี้. ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ โดยอรรถว่ามีปัจจัยเกิดขึ้น อย่างนี้ว่า เพราะตัณหาเกิดขึ้น เพราะกรรมเกิดขึ้น เพราะอาหารเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น ดังนี้. แม้เมื่อเห็นนิพพัตติลักษณะ ก็ชื่อว่า

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๗๙, ๘๐.

เห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์. เมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๕ เหล่านี้.

อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธติ ปจฺจยนิโรธฏฺเฐน รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติ. ตณฺหานิโรธา. กมฺมนิโรธา. อาหารนิโรธา รูปนิโรโธติ ปจฺจยนิโรธฏฺเฐน รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติ. วิปริณามลกฺขณํ ปสฺสนฺโตปิ รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติ. รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสนฺโต[๑] อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสฺสติ".

พระโยคีย่อมเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปขันธ์ โดยอรรถว่าปัจจัยดับไป อย่างนี้ว่า เพราะอวิชชาดับ รูปจึงดับ ดังนี้. ย่อมเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปขันธ์ โดยอรรถว่าปัจจัยดับไป อย่างนี้ว่า เพราะตัณหาดับ เพราะกรรมดับ เพราะอาหารดับ รูปจึงดับ ดังนี้ แม้เมื่อเห็นวิปริณามลักษณะ ก็ชื่อว่าเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปขันธ์. เมื่อเห็นความเสื่อมไป แห่งรูปขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๕ เหล่านี้" ดังนี้.

ตถา "อวิชฺชาสมุทยา เวทนาสมุทโยติ ปจฺจยสมุทยฏฺเฐน เวทนากฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติ. ตณฺหาสมุทยา. กมฺมสมุทยา.

อย่างนั้น เหมือนกันว่า "พระโยคี ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขันธ์ โดยอรรถว่า ปัจจัยเกิดขึ้น อย่างนี้ว่า เพราะ

[๑] ฉ. ปสฺสนฺโตปิ.

ผสฺสสมุทยา เวทนาสมุทโยติ ปจฺจยสมุทยฏฺเฐน เวทนากฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติ. นิพฺพตฺติลกฺขณํ ปสฺสนฺโตปิ เวทนากฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติ. เวทนากฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสนฺโต อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสฺสติ. อวิชฺชานิโรธา. ตณฺหานิโรธา. กมฺมนิโรธา. ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรโธติ ปจฺจยนิโรธฏฺเฐน เวทนากฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติ. วิปริณามลกฺขณํ ปสฺสนฺโตปิ เวทนากฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติ. เวทนากฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสนฺโต อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสฺสติ".

อวิชชาเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น ดังนี้. ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขันธ์ โดยอรรถว่าปัจจัยเกิดขึ้น อย่างนี้ว่า เพราะตัณหาเกิดขึ้น... เพราะกรรมเกิดขึ้น... เพราะผัสสะเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น ดังนี้. แม้เมื่อเห็นนิพพัตติลักษณะ ก็ชื่อว่าเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขันธ์. เมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๕ เหล่านี้. พระโยคีย่อมเห็นความเสื่อมไป แห่งเวทนาขันธ์ โดยอรรถว่าปัจจัยดับไป อย่างนี้ ว่า เพราะอวิชชาดับ... เพราะตัณหาดับ... เพราะกรรมดับ... เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ ดังนี้. แม้เมื่อเห็นวิปริณามลักษณะ ก็ชื่อว่าเห็นความเสื่อมไปแห่งเวทนาขันธ์. เมื่อเห็นความเสื่อมไปแห่งเวทนาขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๕ เหล่านี้" ดังนี้.

เวทนากฺขนฺธสฺส วิย จ สญฺญา-สงฺขารวิญฺญาณกฺขนฺธานํ. อยํ ปน วิเสโส วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส, ผสฺสฏฺฐาเน "นามรูปสมุทยา นามรูปนิโรธา"ติ[๑] : เอวํ เอเกกสฺส ขนฺธสฺส อุทยพฺพยทสฺสเนน[๒] ทส ทส กตฺวา ปญฺญาส ลกฺขณานิ วุตฺตานิ, เตสํ วเสน เอวมฺปิ รูปสฺส อุทโย เอวมฺปิ รูปสฺส วโย, เอวมฺปิ รูปํ อุเทติ, เอวมฺปิ รูปํ เวตีติ ปจฺจยโต เจว ขณโต จ วิตฺถาเรน มนสิการํ กโรติ.

สำหรับสัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ก็เป็นเช่นเดียวกับเวทนาขันธ์. ส่วนวิญญาณขันธ์มีความแปลกกันดังนี้ พึงประกอบคำว่า "เพราะนามรูปเกิดขึ้น เพราะนามรูปดับไป" ดังนี้ ในฐานะแห่งผัสสะ : พระโยคี ครั้นทำการใส่ใจความเกิดขึ้นและความปราศไปโดยสังเขป ด้วยประการดังกล่าวมานี้แล้ว ย่อมทำการใส่ใจโดยพิสดาร คือโดยปัจจัย และโดยขณะว่า รูปมีเหตุเกิดขึ้น แม้อย่างนี้, รูปมีเหตุเสื่อมไปแม้อย่างนี้, รูปเกิดขึ้นแม้อย่างนี้ รูปเสื่อมไปแม้อย่างนี้ ดังนี้ โดยเกี่ยวกับลักษณะเหล่านั้นอีก.

๗๒๕. ตสฺเสวํ มนสิกโรโต[๓] "อิติ กิริเม ธมฺมา อหุตฺวา สมฺโภนฺติ, หุตฺวา ปฏิเวนฺตี"ติ ญาณํ วิสทตรํ โหติ. ตสฺเสวํ

๗๒๕. เมื่อพระโยคีนั้น มนสิการอยู่อย่างนี้ ความรู้ว่า "ธรรมเหล่านี้ไม่มี ก็มามีขึ้น, พอมีแล้วก็กลับเสื่อมไป ดังได้ทราบ

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๗๙.
๒ ฉ. ...ทสฺสเน.
๓ สี. ตสฺเสวํ กโรโต.

ปจฺจยโต เจว ขณโต จ เทฺวธา อุทยพฺพยํ ปสฺสโต สจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทนยลกฺขณเภทา ปากฏา โหนฺติ.

มานี่เอง" ดังนี้ ย่อมเป็นธรรมชาติที่แกล้ว-กล้ายิ่ง. เมื่อพระโยคีนั้นเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปโดย ๒ ประการ คือโดยปัจจัย และโดยขณะอยู่อย่างนี้ ประเภทแห่งสัจจะ ประเภทแห่งปฏิจจสมุปบาท ประเภทแห่งนัย และประเภทแห่งลักษณะย่อมปรากฏชัดเจน.

๗๒๖. ยํ หิ โส อวิชฺชาทิสมุทยา ขนฺธานํ สมุทยํ อวิชฺชาทินิโรธา จ ขนฺธานํ นิโรธํ ปสฺสติ, อิทมสฺส ปจฺจยโต อุทยพฺพยทสฺสนํ. ยํ ปน นิพฺพตฺติลกฺขณ-วิปริณามลกฺขณานิ ปสฺสนฺโต ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ ปสฺสติ, อิทมสฺส ขณโต อุทยพฺพยทสฺสนํ. อุปฺปตฺติกฺขเณเยว หิ นิพฺพตฺติลกฺขณํ. ภงฺคกฺขเณ จ วิปริณาม-ลกฺขณํ.

๗๒๖. จริงอยู่ ข้อที่พระโยคีนั้นเห็นความเกิดขึ้นแห่งขันธ์ทั้งหลาย เพราะปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้นเกิดขึ้น และเห็นความดับไปแห่งขันธ์ทั้งหลาย เพราะปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้นดับไปนั้นใด นี้เป็นการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป โดยปัจจัย ของพระโยคีนั้น. ส่วนข้อที่พระโยคี เมื่อเห็นนิพพัตติลักษณะ และวิปริณามลักษณะ ย่อมเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งขันธ์ทั้งหลายใด, นี้เป็นการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปโดยขณะ ของพระโยคีนั้น. จริงอยู่ นิพพัตติลักษณะ มีในขณะที่เกิดขึ้น

นั่นแหละ. และวิปริณามลักษณะ ก็มีในขณะที่แตกดับ.

๗๒๗. อิจฺจสฺเสวํ ปจฺจยโต เจว ขณโต จ เทฺวธา อุทยพฺพยํ ปสฺสโต ปจฺจยโต อุทยทสฺสเนน สมุทยสจฺจํ ปากฏํ โหติ ชนกาวโพธโต. ขณโต อุทยทสฺสเนน ทุกฺขสจฺจํ ปากฏํ โหติ ชาติทุกฺขาวโพธโต. ปจฺจยโต วยทสฺสเนน นิโรธสจฺจํ ปากฏํ โหติ ปจฺจยานุปฺปาเทน[1] ปจฺจยวตํ อนุปฺปาทาวโพธโต. ขณโต วยทสฺสเนน ทุกฺขสจฺจเมว ปากฏํ โหติ มรณทุกฺขาวโพธโต. ยญฺจสฺส อุทยพฺพยทสฺสนํ, มคฺโควายํ โลกิโกติ มคฺคสจฺจํ ปากฏํ โหติ ตตฺร สมฺโมหวิฆาตโต.

๗๒๗. เมื่อพระโยคีนั้น เห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป โดยอาการ ๒ คือโดยปัจจัยและโดยขณะอยู่อย่างนี้ สมุทัยสัจ ย่อมปรากฏ ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เพราะหยั่งรู้ถึงเหตุที่ทำให้เกิด. ทุกขสัจ ย่อมปรากฏด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ เพราะหยั่งรู้ถึงชาติทุกข์. นิโรธสัจ ย่อมปรากฏ ด้วยการเห็นความเสื่อมไปโดยปัจจัย เพราะหยั่งรู้ถึงความไม่เกิดแห่งธรรมทั้งหลายที่มีปัจจัย โดยการที่ปัจจัยไม่เกิดขึ้น. ทุกขสัจ นั่นแหละ ย่อมปรากฏด้วยการเห็นความเสื่อมไปโดยขณะ เพราะหยั่งรู้ถึงมรณทุกข์. ส่วนข้อที่พระโยคีนั้นเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปอันใด นี้จัดว่าเป็นโลกิยมรรค เพราะเหตุนั้น มัคคสัจ

---

[1] ม. ปจฺจยานุปฺปาทเนน.

ก็เป็นอันปรากฏ เพราะมีการกำจัดความลุ่มหลงในธรรมเหล่านั้นได้.

๗๒๘. ปจฺจยโต จสฺส อุทยทสฺสเนน อนุโลโม ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ปากโฏ โหติ, "อิมสฺมึ สติ อิทํ โหตี"ติ[๑] อวโพธโต. ปจฺจยโต วยทสฺสเนน ปฏิโลโม ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ปากโฏ โหติ, "อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌตี"ติ อวโพธโต. ขณโต ปน อุทยพฺพยทสฺสเนน ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมา ปากฏา โหนฺติ สงฺขตลกฺขณาวโพธโต. อุทยพฺพยวนฺโต หิ สงฺขตา, เต จ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนาติ.

๗๒๘. อนึ่ง ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัยแห่งพระโยคีนั้น อนุโลมปฏิจจสมุปบาท ย่อมปรากฏ, เพราะมีการหยั่งรู้ว่า "เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี". ด้วยการเห็นความเสื่อมไปโดยปัจจัย ปฏิโลมปฏิจจสมุปบาท ย่อมเป็นอันปรากฏ, เพราะการหยั่งรู้ว่า "เพราะสิ่งนี้ดับไปสิ่งนี้จึงดับไป". ส่วนด้วยการเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปโดยขณะ ปฏิจจสมุปบันธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นอันปรากฏ เพราะมีการหยั่งรู้ถึงสังขตลักษณะ. ด้วยว่าธรรมที่มีความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปทั้งหลาย ชื่อว่าธรรมที่เป็นสังขตะ, และธรรมที่เป็นสังขตะเหล่านั้นแลชื่อว่าปฏิจจสมุปบันธรรม.

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๔๘๒, สํ. นิ. ๑๖/๓๔, ขุ. อุ. ๒๕/๗๓.

๗๒๙. ปจฺจยโต จสฺส อุทยทสฺสเนน เอกตฺตนโย ปากโฏ โหติ เหตุผลสมฺพนฺเธน สนฺตานสฺส อนุปจฺเฉทาวโพธโต. อถ สุฏฺฐุตรํ อุจฺเฉททิฏฺฐึ ปชหติ. ขณโต อุทยทสฺสเนน นานตฺตนโย ปากโฏ โหติ นวนวานํ อุปฺปาทาวโพธโต. อถ สุฏฺฐุตรํ สสฺสตทิฏฺฐึ ปชหติ. ปจฺจยโต จสฺส อุทยพฺพยทสฺสเนน อพฺยาปารนโย ปากโฏ โหติ ธมฺมานํ อวสวตฺติภาวาวโพธโต. อถ สุฏฺฐุตรํ อตฺตทิฏฺฐึ ปชหติ. ปจฺจยโต ปน อุทยทสฺสเนน เอวํธมฺมตานโย ปากโฏ โหติ ปจฺจยานุรูเปน ผลสฺส อุปฺปาทาวโพธโต. อถ สุฏฺฐุตรํ อกิริยทิฏฺฐึ ปชหติ.

๗๒๙. อนึ่ง ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัยแห่งพระโยคีนี้ เอกัตตนัย ย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้ความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่อ ด้วยความสืบเนื่องกันแห่งเหตุและผล. เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ย่อมละอุจเฉททิฏฐิได้ด้วยดียิ่งขึ้น. ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ นานัตตนัย ย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้ความเกิดขึ้นแห่งธรรมใหม่ ๆ. เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ย่อมละสัสสตทิฏฐิได้ด้วยดียิ่งขึ้น. และด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป โดยปัจจัยแห่งพระโยคีนี้ อัพยาปารนัย ก็ย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้ถึงภาวะที่ธรรมทั้งหลาย มีสภาพไม่เป็นไปในอำนาจ. เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ย่อมละอัตตทิฏฐิได้ด้วยดียิ่งขึ้น. ส่วนด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เอวังธัมมตานัย ย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้ความเกิดขึ้นแห่งผลโดยสมควรแก่ปัจจัย. เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ย่อมละอกิริยทิฏฐิได้ด้วยดียิ่งขึ้น.

๗๓๐. ปจฺจยโต จสฺส อุทยทสฺสเนน อนตฺตลกฺขณํ ปากฏํ โหติ ธมฺมานํ นิรีหกตฺต-ปจฺจยปฏิพนฺธวุตฺติตาวโพธโต. ขณโต อุทยพฺพยทสฺสเนน อนิจฺจลกฺขณํ ปากฏํ โหติ หุตฺวา อภาวาวโพธโต ปุพฺพนฺตาปรนฺต-วิเวกาวโพธโต จ. ทุกฺขลกฺขณมฺปิ ปากฏํ โหติ อุทยพฺพเยหิ ปฏิปีฬนาวโพธโต. สภาวลกฺขณมฺปิ ปากฏํ โหติ อุทยพฺพย-ปริจฺฉินฺนาวโพธโต. สภาวลกฺขเณ สงฺขตลกฺขณสฺส ตาวกาลิกตฺตมฺปิ ปากฏํ โหติ อุทยลกฺขเณ[๑] วยสฺส วยลกฺขเณ[๒] จ อุทยสฺส อภาวาวโพธโตติ.

๗๓๐. อนึ่ง ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัยแห่งพระโยคีนี้ อนัตตลักษณะย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้ถึงภาวะที่ธรรมทั้งหลายมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย โดยความไม่คลาดเคลื่อน. ด้วยการเห็นทั้งความเกิดขึ้น ทั้งความเสื่อมไปโดยขณะ อนิจจ-ลักษณะ ย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้ภาวะที่มีแล้วกลับไม่มี และเพราะหยั่งรู้ถึงความว่างเปล่าแห่งสังขารทั้งหลาย อันเป็นส่วนเบื้องต้น และส่วนเบื้องปลาย. แม้ทุกขลักษณะก็ย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้ความบีบคั้น โดยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป. แม้สภาวะ-ลักษณะ ก็ย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้ถึงธรรมที่กำหนดความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแล้ว. แม้ภาวะที่สังขตลักษณะ เป็นไปชั่วกาลเพียงเท่านั้น ก็ย่อมปรากฏในสภาวลักษณะ เพราะหยั่งรู้ความเสื่อมไม่มีในลักษณะเกิดขึ้น

---

[๑] ฉ. อุทยกฺขเณ.
[๒] ฉ. วยกฺขเณ.

และความเกิดขึ้นไม่มีในลักษณะเสื่อม ฉะนี้ แล.

๗๓๑. ตสฺเสวํ ปากฏีภูตสจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทนยลกฺขณเภทสฺส "เอวํ กิร นามิเม ธมฺมา อนุปฺปนฺนปุพฺพา อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปนฺนา นิรุชฺฌนฺตี"ติ นิจฺจนวาว หุตฺวา สงฺขารา อุปฏฺฐหนฺติ. น เกวลญฺจ นิจฺจนวา, สูริยุคฺคมเน อุสฺสาวพินฺทุ วิย อุทกปุพฺพุโฬ วิย อุทเก ทณฺฑราชิ วิย อารคฺเค สาสโป วิย วิชฺชุปฺปาโท วิย จ ปริตฺตฏฺฐายิโน. มายามรีจิสุปินนฺตอลาตจกฺกคนฺธพฺพนครเผณกทลิอาทโย[1] วิย อสารา[2] นิสฺสารา จาติปิ อุปฏฺฐหนฺติ.

๗๓๑. เมื่อพระโยคีนั้น เป็นผู้มีประเภทแห่งสัจจะ ประเภทแห่งปฏิจจสมุปบาท ประเภทแห่งนัย และประเภทแห่งลักษณะ ปรากฏชัดแล้ว อย่างนี้ สังขารทั้งหลาย ย่อมปรากฏเป็นของใหม่เป็นนิตย์เทียว อย่างนี้ว่า "ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าไม่เคยเกิด ก็เกิดขึ้น, เกิดขึ้นแล้ว ก็ดับไป ดังได้ทราบมาอย่างนี้เอง". อนึ่งสังขารทั้งหลาย มิใช่จะปรากฏเป็นของใหม่เป็นนิตย์แต่อย่างเดียวเท่านั้น, ยังปรากฏอย่างนี้ว่า ตั้งอยู่ได้ชั่วกาลนิดหน่อย เหมือนอย่าง

---

๑ ตตฺถ มนฺโตสธภาวิตา อินฺทชาลาทิกา มายา. มิคตณฺหิกา มรีจิ. สุปินเมว สุปินนฺตํ. มณฺฑลากาเรน อาวิชฺฌิยมานํ อลาตเมว อลาตจกฺกํ. คนฺธพฺพเทวปุตฺตานํ กีฬนิจฺฉาวเสน นครํ วิย อากาเส อุปฏฺฐานมตฺตํ คนฺธพฺพนครนฺติ ฏีกา.

๒ ฉ. อสฺสารา.

หยาดน้ำค้างในเวลาพระอาทิตย์ขึ้น เหมือนอย่างฟองน้ำ เหมือนอย่างรอยไม้ขีดไปบนน้ำ เหมือนอย่าง เมล็ดพันธุ์ผักกาดบนปลายเข็ม และเหมือนอย่างสายฟ้าแลบ หาสาระมิได้ และปราศจากแก่นสาร เหมือนอย่างมายา พยับแดด ความฝัน ล้อไฟ เมืองคนธรรพ์ ฟองน้ำ ต้นกล้วย เป็นต้น.

เอตฺตาวตาเนน "วยธมฺมเมว อุปฺปชฺชติ, อุปฺปนฺนญฺจ วยํ อุเปตี"ติ อิมินา อาการเรน สมปญฺญาส ลกฺขณานิ ปฏิวิชฺฌิตฺวา ฐิตํ อุทยพฺพยานุปสฺสนํ นาม ปฐมํ[๑] ตรุณวิปสฺสนาญาณํ[๒] อธิคตํ โหติ ยสฺสาธิคมา อารทฺธวิปสฺสโกติ สงฺขํ คจฺฉติ.

ด้วยภาวนาวิธีเพียงเท่านี้ เป็นอันพระโยคีนี้ได้บรรลุญาณชื่อว่า อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ซึ่งยังเป็นตรุณวิปัสสนาญาณก่อนอันตั้งอยู่แทงตลอดลักษณะ ๕๐ ถ้วน โดยอาการนี้ว่า "สิ่งที่มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดานั่นเทียว ย่อมเกิดขึ้น, และเกิดขึ้นแล้ว ก็เข้าถึงความเสื่อมไป" ดังนี้ ย่อมเป็นอันพระโยคีได้บรรลุแล้ว เพราะได้บรรลุวิปัสสนาญาณอย่างอ่อนแห่งพระโยคีใด พระโยคีนั้นก็ย่อมถึงการนับว่า อารัทธวิปัสสก (ผู้ปรารภวิปัสสนาได้แล้ว).

---

๑ ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

๒ อิ. ปฐมตรุณ...

คุณสุมาลี-คุณวิโรจน์ รัตนศิริวิไล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วิปสฺสนูปกิเลสกถา

๗๓๒. อถสฺส อิมาย ตรุณวิปสฺสนาย อารทฺธวิปสฺสกสฺส ทส วิปสฺสนูปกิเลสา อุปฺปชฺชนฺติ. วิปสฺสนูปกิเลสา หิ ปฏิเวธปฺปตฺตสฺส อริยสาวกสฺส เจว วิปฺปฏิปนฺนกสฺส จ นิกฺขิตฺตกมฺมฏฺฐานสฺส กุสีตปุคฺคลสฺส นุปฺปชฺชนฺติ. สมฺมาปฏิปนฺนกสฺส ปน ยุตฺตปยุตฺตสฺส อารทฺธวิปสฺสกสฺส กุลปุตฺตสฺส อุปฺปชฺชนฺติเยว.

กตเม ปน เต ทส อุปกิเลสาติ ? โอภาโส ญาณํ ปีติ ปสฺสทฺธิ สุขํ อธิโมกฺโข ปคฺคาโห[๑] อุปฏฺฐานํ อุเปกฺขา นิกนฺตีติ. วุตฺตํ เหตํ :

กถาว่าด้วยวิปัสสนูปกิเลส

๗๓๒. ลำดับนั้น วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่าง ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีนั้น ผู้ปรารภวิปัสสนาด้วยตรุณวิปัสสนานี้. ก็วิปัสสนูปกิเลส ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยสาวกผู้บรรลุปฏิเวธธรรมแล้ว ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่พระโยคีผู้ปฏิบัติผิด ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เกียจคร้าน ผู้ทอดทิ้งกรรมฐาน. แต่ย่อมเกิดขึ้นแก่กุลบุตรผู้ปฏิบัติชอบ บำเพ็ญภาวนาได้ถูกต้อง ผู้ปรารภวิปัสสนาแล้วเท่านั้น.

ถามว่า ก็อุปกิเลส ๑๐ อย่างเหล่านั้นคืออะไรบ้าง ? ตอบว่าอุปกิเลส ๑๐ อย่าง คือ โอภาส (แสงสว่าง) ญาณ (ความรู้) ปีติ (ความอิ่มเอิบใจ) ปัสสัทธิ (ความระงับแห่งกายและจิต) สุข (ความสุข) อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) ปัคคาหะ (ความเพียรประคองไว้) อุปัฏฐานะ (สติที่เข้าไปตั้งไว้

---

[๑] ฉ. ปคฺคโห.

ได้) อุเบกขา (ความวางเฉย) นิกันติ (ความใคร่). สมจริงตามที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า :

"กถํ ธมฺมุทฺธจฺจวิคฺคหิตมานสํ โหติ ? อนิจฺจโต มนสิกโรโต โอภาโส อุปฺปชฺชติ, 'โอภาโส ธมฺโม'ติ โอภาสํ อาวชฺชติ, ตโต วิกฺเขโป อุทฺธจฺจํ. เตน อุทฺธจฺเจน วิคฺคหิตมานโส อนิจฺจโต อุปฏฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ. ทุกฺขโต. อนตฺตโต อุปฏฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ".

ถามว่า "ใจที่ภิกษุถือเอาผิด เพราะความฟุ้งซ่านในธรรม (เพราะความตื่นอุปกิเลสว่าเป็นธรรม) ย่อมมีได้อย่างไร ตอบว่า โอภาสย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้มนสิการว่าไม่เที่ยง, เธอย่อมนึกถึงโอภาส ว่า 'โอภาส เป็นธรรม' ความฟุ้งซ่านไปเพราะโอภาสนั้นเป็นอุทธัจจะ. ภิกษุผู้มีใจถือเอาผิดเพราะอุทธัจจะนั้น ย่อมไม่รู้ตามความเป็นจริง ซึ่งความปรากฏว่าเป็นของไม่เที่ยง. ย่อมไม่รู้ตามความเป็นจริงซึ่งความปรากฏว่าเป็นทุกข์. ย่อมไม่รู้ตามความเป็นจริงซึ่งความปรากฏว่าเป็นอนัตตา".

ตถา "อนิจฺจโต มนสิกโรโต ญาณํ อุปฺปชฺชติ. ปีติ ปสฺสทฺธิ สุขํ อธิโมกฺโข ปคฺคาโห อุปฏฺฐานํ อุเปกฺขา นิกนฺติ อุปฺปชฺชติ, 'นิกนฺติ ธมฺโม'ติ นิกนฺตึ

อย่างนั้นเหมือนกัน ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ญาณย่อมเกิดขึ้น แก่ภิกษุผู้มนสิการว่าไม่เที่ยง. ปีติ... ปัสสัทธิ... สุข... อธิโมกข์... ปัคคาหะ... อุปัฏฐานะ...

อาวชฺชติ, ตโต วิกฺเขโป อุทฺธจฺจํ. เตน อุทฺธจฺเจน วิคฺคหิตมานโส อนิจฺจโต อุปฏฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ. ทุกฺขโต. อนตฺตโต อุปฏฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาตี"ติ?[๑]

อุเบกขา... นิกันติ ย่อมเกิดขึ้น, เธอย่อมนึกถึงนิกันติว่า 'นิกันติ เป็นธรรม' ความฟุ้งซ่านไปเพราะนิกันตินั้น เป็นอุทธัจจะ. ภิกษุเป็นผู้มีใจถือเอาผิด เพราะอุทธัจจะนั้น ย่อมไม่รู้ตามความเป็นจริง ซึ่งความปรากฏโดยความเป็นของไม่เที่ยง. ย่อมไม่รู้ตามความเป็นจริง ซึ่งความปรากฏโดยความเป็นทุกข์. ย่อมไม่รู้ตามความเป็นจริงซึ่งความปรากฏโดยความเป็นอนัตตา".

๗๓๓. ตตฺถ โอภาโสติ วิปสฺสโนภาโส. ตสฺมึ อุปฺปนฺเน โยคาวจโร "น วต เม อิโต ปุพฺเพ เอวรูโป โอภาโส อุปฺปนฺนปุพฺโพ, อทฺธา มคฺคปฺปตฺโตสฺมิ ผลปฺปตฺโตสฺมี"ติ อมคฺคเมว "มคฺโค"ติ อผลเมว จ "ผลนฺ"ติ คณฺหาติ. ตสฺส อมคฺคํ "มคฺโค"ติ อผลํ "ผลนฺ"ติ คณฺหโต วิปสฺสนาวีถิ อุกฺกนฺตา นาม โหติ. โส

๗๓๓. ในบรรดาอุปกิเลส ๑๐ อย่างนั้น ชื่อว่า โอภาส ได้แก่วิปัสสโนภาส (แสงสว่างที่เจิดจ้าเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนา). เมื่อโอภาสนั้นเกิดขึ้น พระโยคาวจรคิดไปว่า "ก่อนแต่นี้ แสงสว่างเห็นปานฉะนี้ ไม่เคยเกิดแก่เราหนอ, แน่แล้ว เราเป็นผู้บรรลุมรรคแล้ว เราเป็นผู้บรรลุผลแล้ว" ดังนี้แล้ว ก็ย่อมถือเอาสิ่งที่ไม่ใช่มรรคเลยว่า "เป็น

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๔๔๕.

อตฺตโน มูลกมฺมฏฺฐานํ วิสฺสชฺเชตฺวา โอภาสเมว อสฺสาเทนฺโต นิสีทติ.

มรรค" และสิ่งที่ไม่ใช่ผลเลยว่า "เป็นผล". เมื่อพระโยคาวจรนั้น ถือเอาสิ่งที่ไม่ใช่มรรคว่า "เป็นมรรค" สิ่งที่ไม่ใช่ผลว่า "เป็นผล" ไปเสีย วิปัสสนาวิถีก็ชื่อว่าเป็นอันหยุดชะงักไป. พระโยคาวจรนั้น ก็ย่อมสละมูล-กรรมฐานของตนเสีย แล้วนั่งชื่นชมอยู่แต่โอภาสเท่านั้น.

โส โข ปนายํ โอภาโส กสฺสจิ ภิกฺขุโน ปลฺลงฺกฏฺฐานมตฺตเมว โอภาเสนฺโต อุปฺปชฺชติ. กสฺสจิ อนฺโตคพฺภํ. กสฺสจิ พหิคพฺภมฺปิ. กสฺสจิ สกลวิหารํ คาวุตํ อฑฺฒโยชนํ โยชนํ ทฺวิโยชนํ ติโยชนํ ฯเปฯ กสฺสจิ ปฐวีตลโต ยาว อกนิฏฺฐพฺรหฺมโลกา เอกาโลกํ กุรุมาโน. ภควโต ปน ทสสหสฺสีโลกธาตุํ โอภาเสนฺโต อุทปาทิ.

ก็โอภาสนั้นแล สำหรับภิกษุบางรูป เกิดขึ้นทำให้สว่างไปเพียงที่นั่งคู้บัลลังก์เท่า-นั้น. สำหรับบางรูป ทำภายในห้องให้สว่างได้. สำหรับบางรูปทำแม้ภายนอกห้องให้สว่างได้. สำหรับบางรูปทำให้สว่างไปทั่ววิหาร บางรูปให้สว่างไปถึง ๑ คาวุต (๑๐๐ เส้น) ถึงครึ่งโยชน์ ถึง ๑ โยชน์ ถึง ๒ โยชน์ ถึง ๓ โยชน์ ฯลฯ สำหรับบางรูป เกิดขึ้นแล้ว ทำให้มีแสงสว่างเป็นอันเดียวกัน จับตั้งแต่พื้นดินไปจนถึงพรหมโลกชั้นอกนิษฐ์. แต่สำหรับพระผู้มีพระภาคเกิดขึ้นแล้วทำให้สว่างไปตลอดหมื่นโลกธาตุ.

พลเอกเหรียญ-คุณผะอบ ดิษฐบรรจง
อุทิศส่วนกุศลให้แด่ ขุนวัชรพุกก์ศึกษากร และนางบุญมี วัชรพุกก์

เอวํ เวมตฺตตาย[๑] จสฺส อิทํ วตฺถุ : จิตฺตลปพฺพเต กิร ทฺวิกุฏฺฏเคหสฺส อนฺโต เทฺว เถรา นิสีทึสุ. ตํทิวสญฺจ กาฬปกฺขุโปสโถ โหติ. เมฆปฏลจฺฉนฺนา ทิสา, รตฺติภาเค จตุรงฺคสมนฺนาคตํ ตมํ ปวตฺตติ. อเถโก เถโร อาห : "ภนฺเต มยฺหํ อิทานิ เจติยงฺคณมฺหิ สีหาสเน ปญฺจวณฺณานิ กุสุมานิ ปญฺญายนฺตี"ติ. ตมิตโร อาห : "อนจฺฉริยํ อาวุโส กเถสิ, มยฺหํ ปเนตรหิ มหาสมุทฺทมฺหิ โยชนฏฺฐาเน มจฺฉกจฺฉปา ปญฺญายนฺตี"ติ.

ก็ต่อไปนี้เป็นเรื่องแห่งความแตกต่างกันแห่งโอภาสนั้นอย่างนี้ : มีเรื่องเล่ามาว่า ที่จิตตลบรรพตวิหาร พระเถระ ๒ รูป นั่งอยู่ข้างในเรือนที่มีฝา ๒ ชั้น. ก็วันนั้นเป็นวันอุโบสถข้างแรม(กาฬปักษ์). ทิศทั้งหลายถูกก้อนเมฆปิดบังเสีย, ในตอนกลางคืนความมืดอันประกอบพร้อมด้วยองค์ ๔ ย่อมเป็นไป. ลำดับนั้น พระเถระรูปหนึ่งกล่าวว่า "ท่านผู้เจริญ บัดนี้ดอกไม้มีพรรณ ๕ บนแท่นเท้าสิงห์ ณ ลานเจดีย์ ปรากฏแก่กระผม" ดังนี้. พระเถระอีกรูปหนึ่ง จึงกล่าวกับท่านว่า "นี่แน่ะท่านผู้มีอายุ ท่านพูดถึงสิ่งที่ไม่น่าอัศจรรย์ ก็แต่ว่าในเวลานี้ปลาและเต่าในที่ไกลออกไปถึง ๑ โยชน์ในมหาสมุทรปรากฏแก่ผม".

อยํ ปน วิปสฺสนูปกิเลโส เยภุยฺเยน สมถวิปสฺสนาลาภิโน อุปฺปชฺชติ. โส

ก็วิปัสสนูปกิเลสนี้ โดยมากย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีผู้ได้ทั้งสมถะทั้งวิปัสสนา. พระ–

---

[๑] เวมตฺตตายาติ อปฺปวิปุลตาวเสน วิสทิสตายาติ ฏีกา.

พลเอกเหรียญ-คุณผะอบ ดิษฐบรรจง
อุทิศส่วนกุศลให้แด่ ขุนวัชรพุกก์ศึกษากร และนางบุญมี วัชรพุกก์

สมาปตฺติวิกฺขมฺภิตานํ กิเลสานํ อสมุทาจารโต "อรหา อหนฺ"ติ จิตฺตํ อุปฺปาเทติ อุจฺจงฺกวาลิกวาสี[๑] มหานาคตฺเถโร วิย หงฺกนกวาสี[๒] มหาทตฺตตฺเถโร วิย จิตฺตลปพฺพเต นิงฺกเปณฺณกปธานฆรวาสี[๓] จูฬสุมนตฺเถโร[๔] วิย จ.

โยคีผู้ได้ทั้งสมถะทั้งวิปัสสนานั้น ย่อมทำความคิดให้เกิดขึ้นว่า "เราเป็นพระอรหันต์" ดังนี้ เพราะกิเลสทั้งหลายที่สมาบัติข่มได้แล้วจะกลับฟุ้งขึ้นอีกไม่ได้ ดุจพระมหานาคเถระผู้อาศัยอยู่ที่อุจจังกวาลิกวิหาร ดุจพระมหาทัตตเถระผู้อาศัยอยู่ที่หังกนกวิหาร และดุจพระจูฬสุมนเถระ ผู้อาศัยอยู่ที่เรือนเป็นที่ทำความเพียร ชื่อว่า นิงกเปณณกะ ณ จิตตลบรรพตวิหาร ฉะนั้น.

ตตฺริทํ เอกวตฺถุปริทีปนํ : ตลงฺครวาสี[๕] ธมฺมทินฺนตฺเถโร กิร นาม เอโก ปภินฺนปฏิสมฺภิโท มหาขีณาสโว มหโต ภิกฺขุสํฆสฺส โอวาททายโก อโหสิ. โส เอกทิวสํ อตฺตโน ทิวาฏฺฐาเน นิสีทิตฺวา "กินฺนุ โข อมฺหากํ อาจริยสฺส อุจฺจงฺก-

บรรดาเรื่องเหล่านั้นจะแสดงเรื่อง ๆ หนึ่ง ดังต่อไปนี้ : มีเรื่องเล่าว่าพระมหาขีณาสพผู้มีปฏิสัมภิทาแตกฉานรูปหนึ่ง ชื่อว่าพระธัมมทินนเถระอาศัยอยู่ที่ตลังครวิหาร เป็นผู้ให้โอวาทแก่ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่. วันหนึ่งท่านนั่งอยู่บนอาสนะ เป็นที่นั่งพักในกลางวัน

---

๑ ม. อุจฺจวาฬงฺกวาสี, ฉ. อุจฺจวาลิกวาสี.
๒ สี. อิ. หงฺกนวาสี, ฉ. หํกนกวาสี.
๓ ม. นิงฺการวณฺณก, สี. อิ. นิกเปณฺณก...
๔ สี. จุลฺลสุมนตฺเถโร.
๕ ม. วาฬงฺกรวาสี.

พลเอกเหรียญ-คุณผะอบ ดิษฐบรรจง
อุทิศส่วนกุศลให้แด่ ขุนวัชรพุกก์ศึกษากร และนางบุญมี วัชรพุกก์

วาลิกวาสีมหานาคตฺเถรสฺส สมณภาวกิจฺจํ มตฺถกํ ปตฺตํ โน"ติ อาวชฺเชนฺโต ปุถุชฺชนภาวเมวสฺส ทิสฺวา "มยิ อคจฺฉนฺเต ปุถุชฺชนกาลกิริยเมว กริสฺสตี"ติ จ ญตฺวา อิทฺธิยา เวหาสํ อุปฺปติตฺวา ทิวาฏฺฐาเน นิสินฺนสฺส เถรสฺส สมีเป โอโรหิตฺวา วนฺทิตฺวา วตฺตํ ทสฺเสตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทิ. "กึ อาวุโส ธมฺมทินฺน อกาเล อาคโตสี"ติ จ วุตฺโต[๑] "ปญฺหํ ภนฺเต ปุจฺฉิตุํ อาคโตมฺหี"ติ อาห. ตโต "ปุจฺฉาวุโส ชานมานา กถยิสฺสามา"ติ วุตฺเต ปญฺหสหสฺสํ ปุจฺฉิ.

ของตนแล้วรำพึงไปว่า "กิจแห่งความเป็นสมณะ ของท่านพระมหานาคเถระผู้อาศัยอยู่ที่อุจจังกวาลิกวิหาร ผู้เป็นอาจารย์ของเรา ถึงที่สุดแล้วหรือไม่หนอ" ดังนี้ พบว่าท่านยังมีความเป็นปุถุชนอยู่นั่นแหละ และยังทราบด้วยว่า "เมื่อเราไม่ไปหา ท่านจักทำกาลกิริยาทั้งที่ยังเป็นปุถุชนอยู่เป็นแน่" ด้วยเดชแห่งฤทธิ์จึงเหาะขึ้นไปยังเวหา ลอยไปลง ณ ที่ใกล้พระเถระผู้นั่งอยู่บนอาสนะเป็นที่พักกลางวัน กราบไหว้แล้วแสดงอาจริยวัตรแล้วก็นั่งลงที่สมควรส่วนหนึ่ง. และถูกพระ-มหานาคเถระถามว่า "นี่แน่ะท่านธัมมทินนะ ทำไมท่านมาหาเราในเวลาที่ไม่เหมาะเล่า" ก็ตอบว่า "ท่านผู้เจริญ กระผมมาเพื่อจะถามปัญหา". ต่อจากนั้น เมื่อพระมหานาคเถระกล่าวว่า "จงถามเถิด ท่านผู้มีอายุ เรารู้ก็จักบอกให้" จึงได้ถามปัญหาถึง ๑,๐๐๐ ข้อ.

---

[๑] ฉ. วุตฺเต.

พลเอกเหรียญ-คุณผะอบ ดิษฐบรรจง
อุทิศส่วนกุศลให้แด่ ขุนวัชรพุกก์ศึกษากร และนางบุญมี วัชรพุกก์

เถโร ปุจฺฉิตปุจฺฉิตํ อสชฺชมาโนว กเถสิ. ตโต "อติติกฺขํ โว ภนฺเต ญาณํ, กทา ตุมฺเหหิ อยํ ธมฺโม อธิคโต"ติ วุตฺเต "อิโต สฏฺฐิวสฺสกาเล อาวุโส"ติ อาห. สมาธิมฺปิ ภนฺเต วลญฺเชถาติ. นยิทํ อาวุโส ภาริยนฺติ. เตนหิ ภนฺเต เอกํ หตฺถึ มาเปถาติ. เถโร สพฺพเสตํ หตฺถึ มาเปสิ. อิทานิ ภนฺเต ยถา อยํ หตฺถี อญฺจิตกณฺโณ[๑] ปสาริตนงฺคุฏฺโฐ โสณฺฑํ มุเข ปกฺขิปิตฺวา เภรวํ โกญฺจนาทํ กโรนฺโต ตุมฺหากํ อภิมุโข อาคจฺฉติ, ตถา นํ กโรถาติ. เถโร ตถา กตฺวา เวเคน อาคจฺฉโต หตฺถิสฺส เภรวํ อาการํ ทิสฺวา อุฏฺฐาย ปลายิตุํ อารทฺโธ. ตเมนํ ขีณาสวตฺเถโร หตฺถํ ปสาเรตฺวา จีวรกณฺเณ คเหตฺวา "ภนฺเต ขีณาสวสฺส สารชฺชํ นาม โหตี"ติ อาห.

พระเถระตอบทุก ๆ ปัญหาที่ถามได้ไม่ขัดข้องเลย. จากนั้นไป เมื่อท่านพระ-ธัมมทินนเถระกล่าวว่า "ท่านผู้เจริญ ความรู้ของท่านแข็งกล้านัก, ท่านบรรลุธรรมนี้ตั้งแต่เมื่อไร" ก็ตอบว่า "ในเวลานับ(ย้อนหลัง)จากนี้ไป ๖๐ ปี ท่าน". ท่านผู้เจริญ ท่านใช้สมาธิได้ไหมขอรับ. ข้อนี้ไม่เป็นการหนักใจอะไรเลยท่าน. ถ้าอย่างนั้น ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงสร้างช้างขึ้นมาสักตัวเถอะครับผม. พระเถระก็สร้าง(เนรมิต)ช้างขึ้นมาเชือกหนึ่ง ซึ่งขาวปลอดทั้งตัว. พระธัมมทินนเถระกล่าวต่อไปว่า ท่านผู้เจริญ บัดนี้ท่านจงทำช้างนั้นโดยประการที่มันมีใบหูผึ่ง มีหางเหยียดชี้ ม้วนงวงเข้าไว้ในปาก ทำเสียงโกญจนาทอย่างน่ากลัวเดินรี่ตรงเข้ามาหาท่านเถิด. พระเถระก็ได้ทำอย่างนั้น(อย่างที่ขอ) ครั้นเห็นอาการที่น่ากลัวของช้างที่รี่มาโดยเร็ว ก็เริ่มจะ

[๑] อญฺจิตกณฺโณติ นิจฺจลฏฺฐปิตกณฺณปุโฏติ ฎีกา.

พลเอกเหรียญ-คุณพะอบ ดิษฐบรรจง
อุทิศส่วนกุศลให้แด่ ขุนวัชรพุกก์ศึกษากร และนางบุญมี วัชรพุกก์

ลุกหนีไป. พระเถระผู้เป็นพระขีณาสพ จึงเอื้อมมือจับชายจีวรไว้ กล่าวกับพระมหานาคเถระนั้นว่า "ท่านผู้เจริญ ขึ้นชื่อว่าความขลาดยังมีแก่พระขีณาสพอยู่หรือ".

โส ตมฺหิ กาเล อตฺตโน ปุถุชฺชนภาวํ ญตฺวา "อวสฺสโย เม อาวุโส ธมฺมทินฺน โหหี"ติ วตฺวา ปาทมูเล อุกฺกุฏิกํ นิสีทิ. "ภนฺเต ตุมฺหากํ อวสฺสโย ภวิสฺสามิจฺเจวาหํ อาคโต มา จินฺตยิตฺถา"ติ กมฺมฏฺฐานํ กเถสิ. เถโร กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา จงฺกมํ อารุยฺห ตติเย ปทวาเร อคฺคผลํ อรหตฺตํ ปาปุณิ. เถโร กิร โทสจริโต อโหสิ. เอวรูปา ภิกฺขู โอภาเส กมฺปนฺติ. (๑)

พระมหานาคเถระนั้น ในเวลานั้น ทราบถึงความที่ตนยังเป็นปุถุชนแล้ว ก็กล่าวว่า "ท่านธัมมทินนะผู้มีอายุ ขอท่านจงเป็นที่พึ่งของผมด้วยเถิด" แล้วนั่งกระหย่งอยู่แทบเท้า. พระธัมมทินนเถระกล่าวว่า "ท่านผู้เจริญ กระผมคิดว่า กระผมจักเป็นที่พึ่งของท่านได้นั่นแหละ จึงได้มา อย่าได้คิดอะไรเลย" แล้วบอกกรรมฐานให้. พระเถระรับเอากรรมฐานแล้ว ก็ก้าวย่างขึ้นสู่ที่จงกรม ในวาระย่างเท้าก้าวที่ ๓ ก็ได้บรรลุผลชั้นยอด คือพระอรหัต. ทราบมาว่าพระเถระเป็นคนโทสจริต. ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเช่นนี้ย่อมหวั่นไหวในเพราะโอภาส. (๑)

๗๓๔. ญาณนฺติ วิปสฺสนาญาณํ. ตสฺส กิร รูปารูปธมฺเม ตุลยนฺตสฺส ตีรยนฺตสฺส

๗๓๔. คำว่า ญาณ ได้แก่วิปัสสนาญาณ. ทราบกันมาว่าญาณที่กล้าแข็งสละสลวยยิ่ง มี

วิสุสฏฺฐอินฺทวชิรมิว อวิหตเวคํ ติขิณํ สูรมติวิสทํ ญาณํ อุปฺปชฺชติ. (๒)

กำลังอันใคร ๆ กำจัดมิได้ ดุจวชิราวุธของพระอินทร์ที่ปล่อยแล้ว ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีผู้ไตร่ตรองพิจารณารูปธรรมและนามธรรมอยู่นั้น. (๒)

ปีตีติ วิปสฺสนาปีติ. ตสฺส กิร ตสฺมึ สมเย ขุทฺทกาปีติ ขณิกาปีติ โอกฺกนฺติกาปีติ อุพฺเพงฺคาปีติ ผรณาปีตีติ อยํ ปญฺจวิธา ปีติ สกลสรีรํ ปูรยมานา อุปฺปชฺชติ. (๓)

คำว่า ปีติ ได้แก่ วิปัสสนาปีติ (ปีติที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนาจิต). ทราบกันว่าในสมัยนั้น ปีติ ๕ อย่าง ดังนี้ คือ ขุททกาปีติ ขณิกาปีติ โอกกันติกาปีติ อุพเพงคาปีติ ผรณาปีติ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีนั้น ทำให้เอิบอิ่มไปทั่วสรีระ. (๓)

ปสฺสทฺธีติ วิปสฺสนาปสฺสทฺธิ. ตสฺส กิร ตสฺมึ สมเย รตฺติฏฺฐาเน วา ทิวาฏฺฐาเน วา นิสินฺนสฺส กายจิตฺตานํ เนว ทรโถ น คารวํ น กกฺขลตา น อกมฺมญฺญตา น เคลญฺญํ น วงฺกตา โหติ. อถโข ปนสฺส กายจิตฺตานิ ปสฺสทฺธานิ ลหูนิ มุทูนิ กมฺมญฺญานิ สุวิสทานิ อุชุกานิเยว โหนฺติ. โส อิเมหิ ปสฺสทฺธาทีหิ อนุคฺคหิตกายจิตฺโต

คำว่า ปัสสัทธิ ได้แก่ วิปัสสนาปัสสัทธิ (ปัสสัทธิที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนาจิต). ทราบกันว่า ในสมัยนั้น กายและจิตของพระโยคีผู้นั่งอยู่ ณ ที่เป็นที่พักกลางคืนก็ตาม ณ ที่เป็นที่พักกลางวันก็ตามนั้น ไม่มีความกระวนกระวาย ไม่มีความหนัก ไม่มีความกระด้าง ไม่มีความไม่ควรแก่การงาน ไม่มีความป่วยไข้ ไม่มีความคดโกง. แต่ทว่ากาย

พลเอกเหรียญ-คุณผะอบ ดิษฐบรรจง
อุทิศส่วนกุศลให้แด่ ขุนวัชรพุกก์ศึกษากร และนางบุญมี วัชรพุกก์

ตสฺมึ สมเย อมานุสึ นาม รตึ อนุภวติ, ยํ สนฺธาย วุตฺตํ :

และจิตของพระโยคีนั้น เป็นธรรมชาติที่สงบระงับ เบา อ่อน ควรแก่การงาน แกล้วกล้า ตรงเท่านั้น. พระโยคีผู้มีกายและจิตอันธรรมมีปัสสัทธิเป็นต้น เหล่านี้ อนุเคราะห์แล้ว ในสมัยนั้น ย่อมเสวยความยินดี ชื่อว่า อมานุสี(ไม่ใช่ของมนุษย์), ที่พระผู้มีพระ-ภาคเจ้าทรงหมายเอา ตรัสไว้ว่า :

"สุญฺญาคารํ ปวิฏฺฐสฺส
สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขุโน
อมานุสี รตี โหติ
สมฺมา ธมฺมํ วิปสฺสโต.
ยโต ยโต สมฺมสติ
ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ
ลภตี ปีติปาโมชฺชํ
อมตํ ตํ วิชานตนฺ"ติ.[1]

"ความยินดีที่มิใช่ของมนุษย์ ย่อมมีแก่ภิกษุผู้เข้าไปสู่สุญญาคาร มีจิตสงบ เห็นแจ้งธรรมอยู่โดยชอบ เธอพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งขันธ์ทั้งหลาย โดยธรรมใด ๆ ก็ย่อมได้ปีติและปราโมทย์ การได้ปีติและปราโมทย์นั้น เป็นอมต-ธรรมของท่านผู้รู้แจ้งทั้งหลาย".

เอวมสฺส อิมํ อมานุสึ รตึ สาธยมานา ลหุตาทิสมฺปยุตฺตา ปสฺสทฺธิ อุปฺปชฺชติ. (๔)

ปัสสัทธิที่สัมปยุตด้วยธรรมมีลหุตาเป็นต้น อันให้สำเร็จความยินดีที่มิใช่ของมนุษย์ นี้

---

[1] ขุ. ธ. ๒๕/๖๖.

ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีนั้น ดังกล่าวมาฉะนี้. (๔)

สุขนฺติ วิปสฺสนาสุขํ. ตสฺส กิร ตสฺมึ สมเย สกลสรีเร[๑] อภิสนฺทยมานํ อติปณีตํ สุขมุปฺปชฺชติ. (๕)

คำว่า สุข ได้แก่วิปัสสนาสุข (สุขทางใจที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนาจิต). ทราบกันว่าในสมัยนั้น สุขที่ประณีตยิ่งซึ่งแผ่ไปในสรีระทั้งสิ้น ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีนั้น. (๕)

อธิโมกฺโขติ สทฺธา. วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตาเยว หิสฺส จิตฺตเจตสิกานํ อติสยปฺปสาทภูตา พลวตี สทฺธา อุปฺปชฺชติ. (๖)

คำว่า อธิโมกข์ ได้แก่ศรัทธา. คือ ศรัทธาที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนาจิตนั่นเอง เป็นธรรมชาติมีกำลัง เป็นเหตุทำให้จิต และเจตสิกเลื่อมใสยิ่งนัก ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีนั้น. (๖)

ปคฺคาโหติ วีริยํ. วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตเมว หิสฺส อติสิถิลมนจฺจารทฺธํ สุปคฺคหิตํ วีริยํ อุปฺปชฺชติ. (๗)

คำว่า ปัคคาหะ ได้แก่วิริยะ. คือ วิริยะที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนานั่นเอง ที่พระโยคีปรารภ ไม่หย่อน ไม่ตึง ประคองไว้ดีแล้ว ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีนั้น. (๗)

อุปฏฺฐานนฺติ สติ. วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตาเยว หิสฺส สุปฏฺฐิตา สุปติฏฺฐิตา

คำว่า อุปัฏฐานะ ได้แก่สติ. คือ สติที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนานั่นเอง ที่เข้าไปตั้งไว้

---

[๑] ฉ. สกลสรีรํ.

นิขาตา อจลา ปพฺพตราชสทิสา สติ อุปฺปชฺชติ. โส ยํ ยํ ฐานํ อาวชฺชติ สมนฺนาหรติ มนสิกโรติ ปจฺจเวกฺขติ, ตํ ตํ ฐานมสฺส โอกฺกนฺทิตฺวา[๑] ปกฺขนฺทิตฺวา ทิพฺพจกฺขุโน ปรโลโก วิย สติยา อุปฏฺฐาติ... (๘)

ดีแล้ว ตั้งมั่นดีแล้ว เป็นหลัก ไม่หวั่นไหว เหมือนกับภูเขาหลวง ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคี นั้น. พระโยคีนั้น นึกถึง นึกหน่วง ใส่ใจ พิจารณา ฐานะใด ๆ, ฐานะนั้น ๆ ย่อมตามเข้าไป แล่นไป ปรากฏแก่พระโยคีนั้น โดยสติ ดุจปรโลกปรากฏแก่ท่านผู้มีทิพยจักษุ ฉะนั้น. (๘)

อุเปกฺขาติ วิปสฺสนูเปกฺขา เจว อาวชฺชนูเปกฺขา จ. ตสฺมึ หิสฺส สมเย สพฺพสงฺขาเรสุ มชฺฌตฺตภูตา วิปสฺสนูเปกฺขาปิ พลวตี อุปฺปชฺชติ, มโนทฺวาเร อาวชฺชนูเปกฺขาปิ. สา หิสฺส ตํ ตํ ฐานํ อาวชฺชนฺตสฺส วิสฏฺฐอินฺทวชิรมิว ปตฺตปุเฏ ปกฺขิตฺตตตฺตนาราโจ วิย สูรา ติขิณา หุตฺวา วหติ. (๙)

คำว่า อุเบกขา ได้แก่วิปัสสนูเบกขา และอาวัชชนูเบกขา. คือ ในสมัยนั้น ทั้งวิปัสสนูเบกขา ซึ่งเป็นกลางในสังขารทั้ง-หลายทั้งปวง ทั้งอาวัชชนูเบกขาทาง มโนทวาร ย่อมเกิดขึ้นเป็นธรรมชาติ มีกำลังแก่พระโยคีนั้น. เป็นความจริงว่า เมื่อพระโยคีนั้นนึกถึงฐานะนั้น ๆ อยู่ อุเบกขานั้นย่อมเป็นธรรมชาตินำไปอย่าง แกล้วกล้าเฉียบคม ดุจวชิราวุธของพระอินทร์ที่ปล่อยแล้ว ดุจหอกเผาไฟที่เขาปักลงไปในห่อใบไม้ ฉะนั้น. (๙)

---

[๑] โอกฺขนฺทิตฺวาติปิ ทิสฺสติ,
ฉ. โอกฺขนฺทิตฺวา.

<u>นิกนฺตีติ</u> วิปสฺสนานิกนฺติ. เอวํ โอภาสาทิปฏิมณฺฑิตาย หิสฺส วิปสฺสนาย อาลยํ กุรุมานา สุขุมา สนฺตาการา นิกนฺติ อุปฺปชฺชติ. ยา[๑] กิเลโสติ ปริคฺคเหตุมฺปิ น สกฺกา โหติ. (๑๐)

คำว่า <u>นิกันติ</u> ได้แก่วิปัสสนานิกันติ. คือ นิกันติอย่างละเอียด มีอาการสงบ ทำความเยื่อใยในวิปัสสนาอันประดับแล้ว ด้วยวิปัสสนูปกิเลสทั้งหลาย มีโอภาสเป็นต้น ดังกล่าวมานั้น ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีนั้น. อันเป็นนิกันติ ที่พระโยคีไม่อาจ แม้ที่จะกำหนดได้ว่าเป็นกิเลส. (๑๐)

ยถา จ โอภาเส, เอวํ เอเตสุปิ อญฺญตรสฺมึ อุปฺปนฺเน โยคาวจโร "น วต เม อิโต ปุพฺเพ เอวรูปํ ญาณํ อุปฺปนฺนปุพฺพํ, เอวรูปา ปีติ, ปสฺสทฺธิ สุขํ อธิโมกฺโข ปคฺคาโห อุปฏฺฐานํ อุเปกฺขา นิกนฺติ อุปฺปนฺนปุพฺพา อทฺธา มคฺคปฺปตฺโตสฺมิ ผลปฺปตฺโตสฺมี"ติ อมคฺคเมว "มคฺโค"ติ อผลเมว "ผลนฺ"ติ คณฺหาติ. ตสฺส อมคฺคํ "มคฺโค"ติ อผลํ "ผลนฺ"ติ คณฺหโต วิปสฺสนาวีถิ อุกฺกนฺตา นาม โหติ. โส

เมื่อวิปัสสนูปกิเลสทั้งหลาย มีญาณเป็นต้น แม้เหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่ง เกิดขึ้นแล้ว พระโยคาวจรก็ย่อมถือเอาสิ่งที่มิใช่มรรคเลย ว่า "มรรค" สิ่งที่มิใช่ผลเลยว่า "ผล" โดยนัยว่า "ญาณเห็นปานฉะนี้ ก่อนแต่นี้ก็ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลยหนอ ปีติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกข์ ปัคคาหะ อุปัฏฐานะ อุเบกขา นิกันติ เห็นปานนี้ ก็ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลยหนอ แน่แล้ว เราเป็นผู้บรรลุมรรคแล้ว เราเป็นผู้บรรลุผลแล้ว" ดังนี้ เหมือนอย่าง

---

[๑] ฉ. ยา นิกนฺติ กิเลโสติ.

อตฺตโน มูลกมฺมฏฺฐานํ วิสฺสชฺเชตฺวา นิกนฺติเมว อสฺสาเทนฺโต นิสีทตีติ.

เมื่อโอภาสเกิดขึ้น. เมื่อพระโยคาวจรนั้นถือเอาสิ่งที่มิใช่มรรคว่า "เป็นมรรค" สิ่งที่มิใช่ผลว่า "เป็นผล" วิปัสสนาวิถีก็ชื่อว่าย่อมเป็นอันชะงักไป. พระโยคาวจรนั้น ก็จะปล่อยวางมูลกรรมฐานของตนเสีย แล้วนั่งชื่นชมอยู่แต่นิกันติเท่านั้น ฉะนี้แล.

๗๓๕. เอตฺถ จ โอภาสาทโย อุปกิเลสวตฺถุตาย อุปกิเลสาติ วุตฺตา, น อกุสลตฺตา. นิกนฺติ ปน อุปกิเลโส เจว อุปกิเลสวตฺถุ จ. วตฺถุวเสเนว เจเต ทส. คาหวเสน ปน สมตึส โหนฺติ. กถํ ? "มม โอภาโส อุปฺปนฺโน"ติ คณฺหโต หิ ทิฏฺฐิคฺคาโห โหติ, "มนาโป วต โอภาโส อุปฺปนฺโน"ติ คณฺหโต มานคฺคาโห, โอภาสํ อสฺสาทยโต ตณฺหาคาโห, อิติ โอภาเส ทิฏฺฐิมานตณฺหาวเสน ตโย คาหา. ตถา เสเสสุปีติ เอวํ คาหวเสน สมตึส อุปกิเลสา โหนฺติ. เตสํ วเสน อกุสโล อพฺยตฺโต โยคาวจโร โอภาสาทีสุ กมฺปติ วิกฺขิปติ. โอภาสาทีสุ

๗๓๕. อนึ่ง บรรดาวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ เหล่านี้ วิปัสสนูปกิเลส ๙ อย่างมีโอภาสเป็นต้น ท่านเรียกว่า อุปกิเลส ก็เพราะความเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งอุปกิเลส, ไม่ใช่เพราะความเป็นอกุศล. ส่วนนิกันติ เป็นอุปกิเลสด้วย เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งอุปกิเลสด้วย. ก็แลวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ ว่าเกี่ยวกับที่ตั้งอาศัยอย่างเดียว ก็มี ๑๐. แต่ว่าเกี่ยวกับคาหะ (ความยึดถือ) ก็มี ๓๐ ถ้วน. คืออย่างไร ? คือเมื่อถือเอาว่า "โอภาสเกิดขึ้นแล้วแก่เรา" ดังนี้ ย่อมถือเอาด้วยอำนาจทิฐิ, เมื่อถือเอาว่า "โอภาสที่น่าชอบใจเกิดขึ้นแล้วหนอ" ดังนี้ ย่อม

เอเกกํ "เอตํ มม เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา"ติ สมนุปสฺสติ. เตนาหุ โปราณา :

ถือเอาด้วยอำนาจมานะ, เมื่อเอาแต่ชื่นชมโอภาส ย่อมถือเอาด้วยอำนาจตัณหา, ในโอภาสมีคาหะ ๓ คือทิฐิ มานะ และตัณหาดังกล่าวมานี้. แม้ในวิปัสสนูปกิเลสที่เหลือก็อย่างนั้น เพราะเหตุนั้น ว่าเกี่ยวกับคาหะอุปกิเลสจึงมี ๓๐ ถ้วน ตามประการดังกล่าวมานี้. พระโยคาวจรผู้ไม่ฉลาดไม่เฉียบแหลมย่อมหวั่นไหว ย่อมฟุ้งซ่านไป ในเพราะอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งคาหะ ๓ เหล่านั้น. ย่อมเล็งเห็นบรรดาอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น แต่ละอย่าง ว่า "นั่นเป็นของเรา, เราเป็นนั่น, นั่นเป็นอัตตาของเรา". เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงได้กล่าวไว้ว่า :

"โอภาเส เจว ญาเณ จ
ปีติยา จ วิกมฺปติ
ปสฺสทฺธิยา สุเข เจว
เยหิ จิตฺตํ ปเวธติ.
อธิโมกฺเข จ ปคฺคาเห

'พระโยคาวจรผู้ไม่ฉลาดย่อมหวั่นไหวไปต่าง ๆ ในเพราะโอภาส ในเพราะญาณ ในเพราะปีติ ในเพราะปัสสัทธิ และในเพราะสุข ซึ่งเป็นเหตุยังจิตให้สั่นสะเทือน ย่อมหวั่นไหว

อุปฏฺฐาเน จ กมฺปติ
อุเปกฺขาวชฺชนายญฺจ
อุเปกฺขาย นิกนฺติยา"ติ?

ในเพราะอธิโมกข์ ในเพราะปัคคาหะ ในเพราะอุปัฏฐานะ ในเพราะวิปัสสนูเบกขา ในเพราะอาวัชชนูเบกขา และในเพราะนิกันติ".

มคฺคามคฺควตฺถานกถา

กถาว่าด้วยการกำหนดว่าเป็นทาง และมิใช่ทาง

๗๓๖. กุสโล ปน ปณฺฑิโต พฺยตฺโต พุทฺธิสมฺปนฺโน โยคาวจโร โอภาสาทีสุ อุปฺปนฺเนสุ "ยํ โข เม โอภาโส อุปฺปนฺโน, โส โข ปนายํ อนิจฺโจ สงฺขโต ปฏิจฺจสมุปฺปนฺโน ขยธมฺโม วยธมฺโม วิราคธมฺโม นิโรธธมฺโม"ติ อิติ วา ตํ ปญฺญาย ปริจฺฉินฺทติ อุปปริกฺขติ. อถวา ปนสฺส เอวํ โหติ "สเจ โอภาโส อตฺตา ภเวยฺย, 'อตฺตา'ติ คเหตุํ วฏฺเฏยฺย.

๗๓๖. ส่วนพระโยคาวจรผู้ฉลาดเป็นบัณฑิต เฉียบแหลม สมบูรณ์ด้วยความรู้ เมื่อวิปัสสนูปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น เกิดขึ้นแล้ว ย่อมกำหนดพิจารณาโอภาสเป็นต้นนั้น ด้วยปัญญา อย่างนี้ว่า "โอภาสเกิดขึ้นแก่เราแล้วแล, ก็แต่ว่าโอภาสนั้นนั้นแล ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๔๔๘.

อนตฺตาว ปนายํ 'อตฺตา'ติ คหิโต. ตสฺมา โส อวสวตฺตนฏฺเฐน อนตฺตา, หุตฺวา อภาวฏฺเฐน อนิจฺโจ. อุปฺปาทวยปฏิปีฬนฏฺเฐน ทุกฺโข"ติ สพฺพํ อรูปสตฺตเก วุตฺตนเยน วิตฺถาเรตพฺพํ. ยถา จ โอภาเส, เอวํ เสเสสุปิ.

มีความดับไปเป็นธรรมดา" ดังนี้บ้าง. หรืออีกอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรนั้นจะมีความคิดอย่างนี้ว่า "ถ้าหากว่าโอภาสพึงเป็นอัตตาไซร้ ก็ควรที่จะถือเอาว่า 'เป็นอัตตา.' แต่ว่าโอภาสนี้เป็นอนัตตาเท่านั้น ก็กลับถือเอาว่า 'เป็นอัตตา.' เพราะฉะนั้น โอภาสนั้นชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าไม่เป็นไปในอำนาจ, ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอรรถว่ามีแล้วกลับไม่มี, ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า มีความบีบคั้นโดยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป" ดังนี้บ้าง คำทั้งหมดบัณฑิตพึงขยายให้พิสดาร ตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในอรูปสัตตกะ. แม้ในอุปกิเลสที่เหลือ บัณฑิตก็ควรขยายคำพรรณนาให้พิสดาร เหมือนอย่างในโอภาสเถิด.

โส เอวํ อุปปริกฺขิตฺวา โอภาสํ "เนตํ มม, เนโสหมสฺมิ, น เมโส อตฺตา"ติ สมนุปสฺสติ. ญาณํ ฯเปฯ นิกนฺตึ "เนตํ มม, เนโสหมสฺมิ, น เมโส อตฺตา"ติ สมนุปสฺสติ. เอวํ สมนุปสฺสนฺโต

พระโยคาวจรนั้น ครั้นพิจารณาเห็นอย่างนั้นแล้ว ก็ย่อมเล็งเห็นโอภาสว่า "นั่นไม่ใช่ของเรา, เราไม่เป็นนั่น, นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา". ย่อมเล็งเห็นญาณ ฯลฯ นิกันติว่า "นั่นไม่ใช่ของเรา, เราไม่

โอภาสาทีสุ น กมฺปติ น เวธติ. เตนาหุ โปราณา :

เป็นนั่น, นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา". เมื่อเล็งเห็นอยู่อย่างนี้ ก็ย่อมไม่หวั่นไหว ไม่สะดุ้งสะเทือน ในเพราะอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น. เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า :

"อิมานิ ทส ฐานานิ
ปญฺญา ยสฺส ปริจฺจิตา
ธมฺมุทฺธจฺจกุสโล โหติ
น จ วิกฺเขปํ คจฺฉตี"ติ.

"พระโยคาวจรผู้ใด มีปัญญาเชี่ยวชาญ (คือรู้เท่า) ฐานะที่ตั้งที่เกิดอุปกิเลส ๑๐ อย่าง เหล่านี้ พระโยคาวจรผู้นั้น ย่อมเป็นผู้ฉลาดในธรรม และในอุปกิเลสคือความฟุ้งซ่าน ย่อมจะไม่ถึงซึ่งความขัดส่าย".

โส เอวํ วิกฺเขปํ อคจฺฉนฺโต ตํ สมตึสวิธํ อุปกิเลสชฏํ วิชเฏตฺวา โอภาสาทโย ธมฺมา น มคฺโค. อุปกิเลสวิมุตฺตํ ปน วีถิปฏิปนฺนํ วิปสฺสนาญาณํ มคฺโคติ มคฺคญฺจ อมคฺคญฺจ ววตฺเถติ. ตสฺเสวํ "อยํ มคฺโค, อยํ น มคฺโค"ติ มคฺคญฺจ อมคฺคญฺจ ญตฺวา ฐิตํ ญาณํ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธีติ เวทิตพฺพํ.

พระโยคาวจรนั้น เมื่อไม่ถึงความฟุ้งซ่านไปอย่างนี้ ก็ย่อมสางชัฏคืออุปกิเลส ๓๐ อย่างนั้นแล้ว กำหนดแยกธรรมที่เป็นทางและที่มิใช่ทางได้ว่า ธรรมทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น มิใช่ทาง. ส่วนวิปัสสนาญาณอันพ้นแล้วจากอุปกิเลสที่ดำเนินไปตามวิถีเป็นทาง. พึงทราบว่าญาณของพระโยคาวจรนั้น ที่ตั้งอยู่รู้ธรรมที่เป็นทาง และที่มิใช่ทางว่า "นี้เป็น

ทาง, นี้มิใช่ทาง" อย่างนี้ ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ.

เอตฺตาวตา จ ปน เตน ติณฺณํ สจฺจานํ ววฏฺฐานํ กตํ โหติ. กถํ ? ทิฏฺฐิวิสุทฺธิยํ ตาว นามรูปสฺส ววฏฺฐาปเนน ทุกฺขสจฺจสฺส ววฏฺฐานํ กตํ. กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิยํ ปจฺจยปริคฺคหเณน สมุทยสจฺจสฺส ววฏฺฐานํ อิมิสฺสํ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิยํ สมฺมา มคฺคสฺส อวธารเณน มคฺคสจฺจสฺส ววฏฺฐานํ กตนฺติ เอวํ โลกิเยเนว ตาว ญาเณน ติณฺณํ สจฺจานํ ววฏฺฐานํ กตํ โหติ.

ก็ด้วยวิสุทธิเพียงเท่านี้ เป็นอันพระโยคาวจรผู้นั้น ได้ทำการกำหนดสัจจะ ๓ แล้ว. กำหนดอย่างไร ? ก่อนอื่นในทิฏฐิวิสุทธิ ด้วยการกำหนดนามรูป ก็เป็นอันได้ทำการกำหนดทุกขสัจ. ในกังขาวิตรณวิสุทธิ ด้วยการกำหนดถือเอาปัจจัย ก็เป็นอันได้ทำการกำหนดสมุทัยสัจ. ในมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ นี้ ด้วยการเลือกเฟ้นธรรมที่เป็นมรรคได้โดยชอบ ก็เป็นอันได้ทำการกำหนดมัคคสัจ การกำหนดสัจจะ ๓ เป็นอันพระโยคาวจรนั้นทำได้ ด้วยโลกียญาณนั่นเอง ตามประการดังกล่าวมาฉะนี้ก่อน.

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค
ปญฺญาภาวนาธิกาเร
มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทโส นาม
วีสติโม ปริจฺเฉโท.

ปริเฉทที่ ๒๐ ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา
ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค ที่ข้าพเจ้าแต่ง
เพื่อความปราโมทย์แห่งสาธุชน จบแล้ว
ด้วยประการฉะนี้.

พลเอกปาโมชช์-คุณหญิงทรัพย์สิดี ถาวรฉันท์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

๒๑. ปฏิปทาญาณทสฺสน-วิสุทฺธินิทฺเทส

อุปกิเลสวิมุตฺตอุทยพฺพยญาณกถา

๗๓๗. อฏฺฐนฺนํ ปน ญาณานํ วเสน สิขาปฺปตฺตา วิปสฺสนา นวมญฺจ สจฺจานุโลมิกญาณนฺติ อยํ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นาม. อฏฺฐนฺนนฺติ เจตฺถ อุปกิเลสวิมุตฺตํ วีถิปฏิปนฺนํ วิปสฺสนาสงฺขาตํ[๑] อุทยพฺพยานุปสฺสนาญาณํ ภงฺคานุปสฺสนาญาณํ ภยตุปฏฺฐานญาณํ อาทีนวานุปสฺสนาญาณํ นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณํ มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ สงฺขารุเปกฺขาญาณนฺติ อิมานิ อฏฺฐ ญาณานิ เวทิตพฺพานิ. นวมํ สจฺจานุโลมิกญาณนฺติ อนุโลมสฺเสตํ อธิวจนํ. ตสฺมา ตํ สมฺปาเทตุกาเมน อุปกิเลสวิมุตฺตํ อุทยพฺพยญาณํ อาทึ กตฺวา เอเตสุ ญาเณสุ โยโค กรณีโย.

๒๑. ปฏิปทาญาณทัสสน-วิสุทธินิเทศ

กถาว่าด้วยอุทยัพพยญาณที่พ้นจากอุปกิเลส

๗๓๗. ก็วิสุทธินี้ คือ วิปัสสนาที่ถึงยอดด้วยอำนาจแห่งญาณ ๘ และญาณที่ ๙ คือสัจจานุโลมิกญาณ ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ. ก็ในคำว่า ญาณ ๘ นี้ พึงทราบว่าได้แก่ญาณ ๘ เหล่านี้ คือ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ที่พ้นจากอุปกิเลสแล้ว คือที่เรียกได้ว่าเป็นวิปัสสนา ดำเนินไปตามวิถีแล้ว ภังคานุปัสสนาญาณ ภยตุปัฏฐานญาณ อาทีนวานุปัสสนาญาณ นิพพิทานุปัสสนาญาณ มุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ สังขารุเปกขาญาณ. คำว่า ญาณที่ ๙ คือสัจจานุโลมิกญาณนั้น เป็นชื่อเรียกอนุโลมญาณนั่นเอง. เพราะฉะนั้น พระโยคีผู้ต้องการจะทำปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินั้น ให้ถึงพร้อม

---

[๑] ฉ. วีถิปฏิปนฺนวิปสฺสนาสงฺขาตํ.

พึงทำความเพียรในญาณเหล่านั้น โดยทำอุทยัพพยญาณอันพ้นแล้วจากอุปกิเลสให้เป็นต้นไปเถิด.

๗๓๘. ปุน อุทยพฺพยญาเณ โยโค กิมตฺถิโยติ เจ. ลกฺขณสลฺลกฺขณตฺโถ. อุทยพฺพยญาณํ หิ เหฏฺฐา ทสหิ อุปกิเลเสหิ อุปกิลิฏฺฐํ หุตฺวา ยาถาวสรสโต ติลกฺขณํ สลฺลกฺเขตุํ นาสกฺขิ. อุปกิเลสวิมุตฺตํ ปน สกฺโกติ. ตสฺมา ลกฺขณสลฺลกฺขณตฺถเมตฺถ ปุน โยโค กรณีโย.

๗๓๘. หากจะถามว่าทำความพยายามในอุทยัพพยญาณอีก จะมีประโยชน์อะไรเล่า. ตอบว่า มีการกำหนดลักษณะ เป็นประโยชน์. ด้วยว่าอุทยัพพยญาณ(ที่กล่าวแล้ว) ในหนหลังเป็นธรรมชาติ ที่เศร้าหมองไปด้วยอุปกิเลสทั้ง ๑๐ ก็ไม่อาจที่จะกำหนดไตรลักษณ์ โดยสภาวะของตน ตามความเป็นจริงได้. แต่ว่าอุทยัพพยญาณที่พ้นจากอุปกิเลสแล้ว อาจกำหนดได้. เพราะฉะนั้น พึงทำความเพียรในอุทยัพพยญาณนี้อีก เพื่อกำหนดลักษณะ (ให้ชัดขึ้น).

๗๓๙. ลกฺขณานิ ปน กิสฺส อมนสิการา เกน ปฏิจฺฉนฺนตฺตา น อุปฏฺฐหนฺติ ? อนิจฺจลกฺขณํ ตาว อุทยพฺพยานํ อมนสิการา สนฺตติยา ปฏิจฺฉนฺนตฺตา น อุปฏฺฐาติ. ทุกฺขลกฺขณํ อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนสฺส อมนสิการา อิริยาปเถหิ ปฏิจฺฉนฺนตฺตา น อุปฏฺฐาติ.

๗๓๙. ก็ลักษณะทั้งหลายไม่ปรากฏเพราะถูกอะไรปิดบังไว้ เหตุเพราะไม่มนสิการถึงอะไร ? ตอบว่า แรกก่อนอื่น อนิจจลักษณะ ไม่ปรากฏเพราะถูกสันตติปิดบังไว้ เหตุไม่มนสิการถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป. ทุกขลักษณะ ไม่ปรากฏเพราะถูก

<u>อนตฺตลกฺขณํ</u> นานาธาตุวินิพฺโภคสฺส อมนสิการา ฆเนน ปฏิจฺฉนฺนตฺตา น อุปฏฺฐาติ. อุทยพฺพยํ ปน ปริคฺคเหตฺวา สนฺตติยา วิโกปิตาย อนิจฺจลกฺขณํ ยาถาวสรสโต อุปฏฺฐาติ. อภิณฺหสมฺปติปีฬนํ มนสิกริตฺวา อิริยาปเถ อุคฺฆาฏิเต ทุกฺขลกฺขณํ ยาถาวสรสโต อุปฏฺฐาติ. นานาธาตุโย วินิพฺภุชฺชิตฺวา[1] ฆนวินิพฺโภเค กเต อนตฺตลกฺขณํ ยาถาวสรสโต อุปฏฺฐาติ.

อิริยาบถทั้งหลายปิดบังไว้ เหตุเพราะไม่มนสิการถึง ความถูกบีบคั้นอยู่เนือง ๆ. <u>อนัตตลักษณะ</u> ไม่ปรากฏเพราะถูกฆนะ (ความเป็นกลุ่มก้อน)ปิดบังไว้ เหตุเพราะไม่มนสิการ ถึงความแยกกันได้แห่งธาตุต่าง ๆ. แต่เมื่อสันตติถูกกระชากออก เพราะกำหนดถือเอาความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปได้แล้ว อนิจจลักษณะก็ย่อมปรากฏ ตามสภาวะของตนตามความเป็นจริง. เมื่ออิริยาบถถูกเพิกไป เพราะได้มนสิการถึงความถูกบีบคั้นอยู่เนือง ๆ ทุกข-ลักษณะจึงปรากฏ โดยสภาวะของตนตามความเป็นจริง. เมื่อได้ทำการแยกฆนะ เพราะได้แยกแยะธาตุต่าง ๆ ออกแล้ว อนัตตลักษณะก็ย่อมปรากฏ โดยสภาวะของตนตามความเป็นจริง.

๗๔๐. เอตฺถ จ อนิจฺจํ อนิจฺจลกฺขณํ, ทุกฺขํ ทุกฺขลกฺขณํ, อนตฺตา อนตฺตลกฺขณนฺติ

๗๔๐. อนึ่ง ในไตรลักษณ์นี้ พึงทราบการจำแนกดังนี้ว่า อนิจฺจํ (สิ่งที่ไม่เที่ยง)

---

[1] ฉ. วินิพฺภุชิตฺวา.

อยํ วิภาโค เวทิตพฺโพ. ตตฺถ อนิจฺจนฺติ ขนฺธปญฺจกํ. กสฺมา ? อุปฺปาทวยญฺญถตฺตภาววา หุตฺวา อภาวโต วา. อุปฺปาทวยญฺญถตฺตํ อนิจฺจลกฺขณํ หุตฺวา อภาวสงฺขาโต วา อาการวิกาโร.

อนิจฺจลกฺขณํ (ลักษณะที่ไม่เที่ยง), ทุกฺขํ (สิ่งที่เป็นทุกข์) ทุกฺขลกฺขณํ (ลักษณะที่เป็นทุกข์), อนตฺตา (สิ่งที่มิใช่ตัวตน) อนตฺตลกฺขณํ (ลักษณะที่มิใช่ตัวตน). ในการจำแนกนั้น ขันธ์ ๕ ชื่อว่า อนิจฺจํ (สิ่งที่ไม่เที่ยง). เพราะเหตุไร ? เพราะภาวะ คือความเกิดขึ้น ความเสื่อมไป และความเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น หรือเพราะมีแล้วกลับไม่มี. ภาวะที่เกิดขึ้นเสื่อมไป และความเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น หรืออาการที่ผิดแปลกไป กล่าวคือภาวะที่มีแล้วกลับไม่มี ชื่อว่า อนิจฺจลกฺขณํ (ลักษณะที่ไม่เที่ยง).

"ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขนฺ"ติ[๑] วจนโต ปน ตเทว ขนฺธปญฺจกํ ทุกฺขํ. กสฺมา ? อภิณฺหปฏิปีฬนา. อภิณฺหปฏิปีฬนากาโร ทุกฺขลกฺขณํ.

แต่เพราะพระบาลีว่า "สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์" ขันธ์ ๕ นั้นนั่นแหละ ชื่อว่า ทุกฺขํ (สิ่งที่เป็นทุกข์). เพราะเหตุไร ? เพราะมีความถูกบีบคั้นเนือง ๆ. อาการที่ถูกบีบคั้นเนือง ๆ ชื่อว่า ทุกฺขลกฺขณํ (ลักษณะที่เป็นทุกข์).

---

[๑] สํ. สฬา. ๑๘/๑.

"ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตา"ติ[๑] ปน วจนโต ตเทว ขนฺธปญฺจกํ อนตฺตา. กสฺมา ? อวสวตฺตนโต, อวสวตฺตนากาโร อนตฺตลกฺขณํ.

เพราะพระบาลีว่า "สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นมิใช่ตัวตน" ขันธ์ ๕ นั้นนั่นแหละ ชื่อว่า อนตฺตา (สิ่งที่มิใช่ตัวตน). เพราะเหตุไร ? เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ, อาการคือความที่ไม่เป็นไปในอำนาจ ชื่อว่า อนตฺตลกฺขณํ (ลักษณะที่มิใช่ตัวตน).

ตยิทํ สพฺพมฺปิ อยํ โยคาวจโร อุปกิเลสวินิมุตฺเตน วีถิปฏิปนฺนวิปสฺสนาสงฺขาเตน อุทยพฺพยานุปสฺสนาญาเณน ยาถาวสรสโต สลฺลกฺเขติ.

พระโยคาวจรนี้ ย่อมกำหนดถึงลักษณะ ๓ และขันธ์ ๕ แม้ทั้งหมดนั้น โดยสภาวะของตนตามความเป็นจริง ด้วยอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ อันพ้นจากอุปกิเลสแล้ว ซึ่งนับได้ว่าวิปัสสนาที่ดำเนินไปตามวิถี.

ภงฺคานุปสฺสนาญาณกถา

กถาว่าด้วยภังคานุปัสสนาญาณ

๗๔๑. ตสฺเสวํ สลฺลกฺเขตฺวา ปุนปฺปุนํ "อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ รูปารูปธมฺเม ตุลยโต ตีรยโต ตํ ญาณํ ติกฺขํ หุตฺวา

๗๔๑. เมื่อพระโยคาวจรนั้น กำหนดอย่างนี้แล้ว ไตร่ตรอง พิจารณาอยู่ ซึ่งรูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายว่า "ไม่เที่ยง

[๑] สํ. สฬา. ๑๘/๑.

วหติ, สงฺขารา ลหุํ อุปฏฺฐหนฺติ. ญาเณ ติกฺเข วหนฺเต สงฺขาเรสุ ลหุํ อุปฏฺฐหนฺเตสุ อุปฺปาทํ วา ฐิตึ วา ปวตฺตํ วา นิมิตฺตํ วา น สมฺปาปุณาติ. ขยวยเภทนิโรเธเยว สติ สนฺติฏฺฐติ. ตสฺส "เอวํ อุปฺปชฺชิตฺวา เอวํ นาม สงฺขารคตํ นิรุชฺฌตี"ติ ปสฺสโต เอตสฺมึ[๑] ฐาเน ภงฺคานุปสฺสนํ นาม วิปสฺสนาญาณํ อุปฺปชฺชติ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ :

เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" อยู่บ่อย ๆ ญาณนั้นก็จะเป็นธรรมชาติแข็งกล้านำไป, สังขารทั้งหลายก็ปรากฏได้เร็วพลัน. เมื่อญาณแข็งกล้านำไป เมื่อสังขารทั้งหลายปรากฏได้เร็วพลัน ญาณก็ไม่ประสบอุปปาทะ หรือว่าฐิติ หรือว่า ปวัตตะ หรือว่านิมิต. สติ ย่อมตั้งมั่นอยู่แต่ในความดับอันต่างโดยความสิ้นไปและความเสื่อมไปเท่านั้น. เมื่อพระโยคาวจรนั้น เห็นอยู่ว่า "สิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้นเป็นสังขาร ชื่อดังนี้ เกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว ย่อมดับไป" วิปัสสนาญาณ ชื่อว่า ภังคานุปัสสนาญาณ ย่อมเกิดขึ้นในฐานะนี้ ซึ่งท่านพระสารีบุตรเถระหมายเอา กล่าวไว้ว่า :

"กถํ อารมฺมณปฏิสงฺขา ภงฺคานุปสฺสเน ปญฺญา วิปสฺสเน ญาณํ ? รูปารมฺมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ, ตํ อารมฺมณํ ปฏิสงฺขา ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสติ, <u>อนุปสฺสตี</u>ติ

"ถามว่า ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วตามเห็นแต่ความแตกดับไป ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ อย่างไร ? จิตมีรูปเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมแตกดับไป, พระโยคาวจรพิจารณา

---

[๑] ม. อิ. เอกสฺมึ.

กถํ อนุปสฺสติ ? อนิจฺจโต อนุปสฺสติ โน นิจฺจโต, ทุกฺขโต อนุปสฺสติ โน สุขโต, อนตฺตโต อนุปสฺสติ โน อตฺตโต, นิพฺพินฺทติ โน นนฺทติ, วิรชฺชติ โน รชฺชติ, นิโรเธติ โน สมุเทติ, ปฏินิสฺสชฺชติ โน อาทิยติ.

อารมณ์นั้นแล้ว ย่อมตามเห็นความแตกดับไปแห่งจิตนั้น, คำว่า <u>ตามเห็น</u> ถามว่า ตามเห็นอย่างไร ? ตอบว่า ตามเห็นว่าไม่เที่ยง ไม่ใช่ตามเห็นว่าเที่ยง, ตามเห็นว่าเป็นทุกข์ ไม่ใช่ตามเห็นว่าเป็นสุข, ตามเห็นว่าเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตามเห็นว่าเป็นตัวตน, ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ใช่เพลิดเพลิน, ย่อมคลายกำหนัด ไม่ใช่กำหนัด, ย่อมทำให้ดับไป ไม่ใช่ทำให้เกิดขึ้น, ย่อมสลัดทิ้งไป ไม่ใช่ยึดถือไว้.

อนิจฺจโต อนุปสฺสนฺโต นิจฺจสญฺญํ ปชหติ. ทุกฺขโต อนุปสฺสนฺโต สุขสญฺญํ, อนตฺตโต อนุปสฺสนฺโต อตฺตสญฺญํ, นิพฺพินฺทนฺโต นนฺทึ, วิรชฺชนฺโต ราคํ, นิโรเธนฺโต สมุทยํ ปฏินิสฺสชฺชนฺโต อาทานํ ปชหติ.

พระโยคาวจร เมื่อตามเห็นว่าไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้. เมื่อตามเห็นว่าเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้, เมื่อตามเห็นว่าเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้, เมื่อเบื่อหน่ายก็ย่อมละนันทิ (ความเพลิดเพลิน)ได้, เมื่อคลายกำหนัดย่อมละราคะ (ความกำหนัด)ได้, เมื่อทำให้ดับไป ก็ย่อม

ละสมุทัยได้, เมื่อสลัดทิ้งไปย่อมละความยึดถือได้.

เวทนารมฺมณตา สญฺญารมฺมณตา สงฺขารารมฺมณตา วิญฺญาณารมฺมณตา จกฺขารมฺมณตา ฯเปฯ ชรามรณารมฺมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ ฯเปฯ ปฏินิสฺสชฺชนฺโต อาทานํ ปชหติ.

จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์ มีสัญญาเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นอารมณ์ มีวิญญาณเป็นอารมณ์ มีจักขุเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีชรามรณะเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้ว ย่อมแตกดับไป ฯลฯ เมื่อสลัดทิ้งไปย่อมละอาทาน(ความยึดถือ)ได้.

วตฺถุสงฺกมนา เจว
สญฺญาย[๑] จ วิวฏฺฏนา
อาวชฺชนา พลญฺเจว
ปฏิสงฺขา วิปสฺสนา.
อารมฺมณานฺวเยเนว
อุโภ เอกววฏฺฐนา
นิโรเธ อธิมุตฺตตา
วยลกฺขณวิปสฺสนา.
อารมฺมณญฺจ ปฏิสงฺขา
ภงฺคญฺจ อนุปสฺสติ

การพิจารณา(อารมณ์)ที่มีการเคลื่อนย้ายวัตถุได้ด้วย มีการหยุดสัญญาได้ด้วย มีกำลังในอันนึกหน่วงด้วย ชื่อว่าปฏิสังขาวิปัสสนา.

การกำหนดสังขารทั้ง ๒ ส่วน ให้มีสภาพเป็นอันเดียวกัน โดยคล้อยตามอารมณ์นั่นแหละ ซึ่งมีความน้อมไปในนิโรธ(ความดับ) ชื่อว่า วยลักขณวิปัสสนา (ปัญญาที่พิจารณาเห็นแจ้งในลักษณะที่เสื่อมไป). ปัญญาพิจารณา

[๑] ฉ. ปญฺญาย.

สุญฺญโต จ อุปฏฺฐานํ
อธิปญฺญาวิปสฺสนา.
กุสโล ตีสุ อนุปสฺสนาสุ
จตสฺโส จ วิปสฺสนาสุ
ตโย อุปฏฺฐาเน กุสลตา
นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปตีติ.

อารมณ์ด้วย แล้วตามเห็นความแตกดับไปด้วย ความปรากฏว่าเป็นของว่างเปล่าด้วย ชื่อว่า อธิปัญญาวิปัสสนา (เห็นแจ้งเป็นอธิปัญญา) ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓ และในวิปัสสนา ๔ เหตุเพราะความเป็นผู้ฉลาด ในความปรากฏ ๓ อย่าง ก็ย่อมไม่หวั่นไหวในทิฐิทั้งหลายต่าง ๆ ดังนี้.

ตํ ญาตฏฺเฐน ญาณํ ปชานนฏฺเฐน ปญฺญา เตน วุจฺจติ อารมฺมณปฏิสงฺขา ภงฺคานุปสฺสเน ปญฺญา วิปสฺสเน ญาณนฺ"ติ[๑]

การพิจารณานั้น ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่า รู้ ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่า รู้ทั่ว เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวไว้ว่า ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้ว ตามเห็นความแตกดับไป ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ" ดังนี้.

๗๔๒. ตตฺถ <u>อารมฺมณปฏิสงฺขาติ</u> ยงฺกิญฺจิ อารมฺมณํ ปฏิสงฺขาย ชานิตฺวา, ขยโต วยโต ทิสฺวาติ อตฺโถ. <u>ภงฺคานุปสฺสเน</u>

๗๔๒. ในคำเหล่านั้น คำว่า <u>พิจารณาอารมณ์</u> ความว่า พิจารณาแล้ว คือรู้แล้ว, ได้แก่ เห็นอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๘๓.

ปญฺญาติ ตสฺส อารมฺมณํ ขยโต วยโต ปฏิสงฺขาย อุปฺปนฺนสฺส ญาณสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสเน ยา ปญฺญา, อิทํ วิปสฺสเน ญาณนฺติ วุตฺตํ. ตํ กถํ โหตีติ อยนฺตาว กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาย อตฺโถ. ตโต ยถา ตํ โหติ, ตํ ทสฺเสตุํ "รูปารมฺมณตา"ติอาทิ วุตฺตํ.

โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป. คำว่า ปัญญาในการตามเห็นความแตกดับไป ความว่า ปัญญาในการตามเห็นความแตกดับไป แห่งญาณที่ พิจารณาอารมณ์ว่าสิ้นไป ว่าเสื่อมไปเกิดขึ้นนั้นใด, อันนี้เรียกว่า วิปัสสนาญาณ. นี้เป็นความอธิบายแห่ง กเถตุกัมยตาปุจฉาว่า ญาณนั้นจะมีได้อย่างไร ก่อน. ต่อจากนั้น ญาณนั้นจะมีได้โดยประการใด, เพื่อแสดงประการนั้น ท่านจึงกล่าว คำว่า "มีรูปเป็นอารมณ์" เป็นต้น.

ตตฺถ รูปารมฺมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชตีติ รูปารมฺมณํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ. อถวา รูปารมฺมณภาเว จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชตีติ อตฺโถ. ตํ อารมฺมณํ ปฏิสงฺขาติ ตํ รูปารมฺมณํ ปฏิสงฺขาย ชานิตฺวา, ขยโต วยโต ทิสฺวาติ อตฺโถ. ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสตีติ เยน จิตฺเตน ตํ รูปารมฺมณํ ขยโต วยโต ทิฏฺฐํ, ตสฺส จิตฺตสฺส อปเรน จิตฺเตน ภงฺคํ

ในคำเหล่านั้น ข้อว่า รูปารมฺมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ ความว่า จิตที่มีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมแตกดับไป. อีกนัยหนึ่งมีความหมายว่า จิตเกิดขึ้นในภาวะที่มีรูปเป็นอารมณ์แล้วย่อมแตกดับไป. คำว่า พิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว ความว่า พระโยคาวจรพิจารณาแล้ว คือรู้แล้ว ได้แก่ เห็นแล้วซึ่งรูปารมณ์นั้น โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป. คำว่า ย่อมตามเห็น

อนุปสฺสตีติ อตฺโถ. เตนาหุ โปราณา "ญาตญฺจ ญาณญฺจ อุโภปิ วิปสฺสตี"ติ.

ความแตกดับไปแห่งจิตนั้น ความว่า อารมณ์คือรูปนั้น อันจิตใดเห็นแล้วโดยความสิ้นไปโดยความเสื่อมไป, พระโยคาวจรย่อมตามเห็นความแตกดับไปแห่งจิตนั้น ด้วยจิตดวงอื่น. เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า "พระโยคาวจรย่อมเห็นแจ้งธรรมทั้ง ๒ อย่าง คือ ทั้งอารมณ์ที่ถูกรู้ด้วย ทั้งปัญญาเป็นเครื่องรู้ด้วย" ดังนี้.

เอตฺถ จ อนุปสฺสตีติ อนุ อนุ ปสฺสติ, อเนเกหิ อากาเรหิ ปุนปฺปุนํ ปสฺสตีติ อตฺโถ. เตนาห : "อนุปสฺสตีติ กถํ อนุปสฺสติ. อนิจฺจโต อนุปสฺสตี"ติอาทิ.

อนึ่ง ในคำเหล่านี้ คำว่า ตามเห็น คือเห็นอยู่เนือง ๆ ได้แก่ เสมอ ๆ, อธิบายว่าเห็นอยู่บ่อย ๆ โดยอาการเป็นอเนก. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า : "คำว่าตามเห็น ถามว่า ตามเห็นอย่างไร. ตอบว่า ตามเห็นว่าไม่เที่ยง" ดังนี้ เป็นต้น.

ตตฺถ ยสฺมา ภงฺโค นาม อนิจฺจตาย ปรมา โกฏิ, ตสฺมา โส ภงฺคานุปสฺสโก โยคาวจโร สพฺพํ สงฺขารคตํ อนิจฺจโต อนุปสฺสติ, โน นิจฺจโต. ตโต อนิจฺจสฺส

ในอาการเหล่านั้น เพราะเหตุว่า ชื่อว่า ความแตกดับ (ภังคะ) ได้แก่ปลายสุดเป็นอย่างยิ่ง เพราะความเป็นของไม่เที่ยง, ฉะนั้น พระโยคาวจรผู้ตามเห็น

ทุกฺขตฺตา ทุกฺขสฺส จ อนตฺตตฺตา ตเทว ทุกฺขโต อนุปสฺสติ, โน สุขโต. อนตฺตโต อนุปสฺสติ โน อตฺตโต.

ความแตกดับนั้น ย่อมตามเห็นสังขารทั้งหมดว่าไม่เที่ยง, ไม่ใช่ตามเห็นว่าเที่ยง. แต่นั้นย่อมตามเห็นสังขารนั้นนั่นแหละว่า เป็นทุกข์, ไม่ใช่ตามเห็นว่าเป็นสุข, ย่อมตามเห็นว่าเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตามเห็นว่าเป็นอัตตา เพราะสิ่งที่ไม่เที่ยงก็เป็นทุกข์ และสิ่งที่เป็นทุกข์ก็เป็นอนัตตา.

ยสฺมา ปน ยํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา, น ตํ อภินนฺทิตพฺพํ. ยญฺจ น อภินนฺทิตพฺพํ, น ตตฺถ รชฺชิตพฺพํ. ตสฺมา เอตสฺมึ ภงฺคานุปสฺสนานุสาเรน "อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา"ติ ทิฏฺเฐ สงฺขารคเต นิพฺพินฺทติ, โน นนฺทติ. วิรชฺชติ, โน รชฺชติ. โส เอวํ อรชฺชนฺโต โลกิเกเนว ตาว ญาเณน ราคํ นิโรเธติ, โน สมุเทติ. สมุทยํ น กโรตีติ อตฺโถ.

ก็เพราะเหตุที่สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อันใคร ๆ ไม่ควรเพลิดเพลินสิ่งนั้น. และสิ่งใดไม่ควรยินดี, ก็ไม่ควรกำหนัดในสิ่งนั้น. ฉะนั้น พระโยคาวจรนั้นย่อมเบื่อหน่าย, ไม่ใช่ยินดี. ย่อมคลายกำหนัด ไม่ใช่กำหนัด ในสังขารที่ได้เห็นแล้วว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ตามแนวแห่งการเห็นความแตกดับไป นั้น. พระโยคาวจรนั้น เมื่อไม่กำหนัดอยู่อย่างนี้ ก็ชื่อว่า ย่อมทำราคะให้ดับไป ด้วยญาณอันเป็นโลกีย์นั่นเทียว ก่อน, ไม่ทำให้เกิดขึ้น. อธิบายว่า ไม่ทำให้เป็นสมุทัย.

อถวา โส เอวํ วิรตฺโต ยถา ทิฏฺฐํ สงฺขารคตํ, ตถา อทิฏฺฐมฺปิ อนฺวยญาณวเสน นิโรเธติ, โน สมุเทติ. นิโรธโตว มนสิกโรติ. นิโรธเมวสฺส ปสฺสติ, โน สมุทยนฺติ อตฺโถ.

อีกนัยหนึ่ง มีความหมายว่า พระโยคาวจรเป็นผู้คลายกำหนัดแล้ว อย่างนั้น ย่อมยังสังขาร แม้ที่ยังไม่เห็นให้ดับไป, ไม่ใช่ทำให้เกิดขึ้น เหมือนอย่างสังขารที่ได้เห็นแล้ว ด้วยอำนาจแห่งญาณที่รู้ตาม. ย่อมใส่ใจว่าดับไป เท่านั้น. ย่อมเห็นแต่ความดับไปของสังขารนั้นเท่านั้น, ไม่เห็นความเกิดขึ้น.

โส เอวํ ปฏิปนฺโน ปฏินิสฺสชฺชติ, โน อาทิยติ. กึ วุตฺตํ โหติ ? อยมฺปิ อนิจฺจาทิอนุปสฺสนา ตทงฺควเสน สทฺธึ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลสานํ ปริจฺจชนโต, สงฺขตโทสทสฺสเนน จ ตพฺพิปรีเต นิพฺพาเน ตนฺนินฺนตาย ปกฺขนฺทนโต ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺโค เจว ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺโค จาติ วุจฺจติ. ตสฺมา ตาย สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ยถาวุตฺเตน นเยน กิเลเส จ ปริจฺจชติ, นิพฺพาเน จ ปกฺขนฺทติ. นาปิ นิพฺพตฺตนวเสน กิเลเส อาทิยติ, น อโทสทสฺสิตาวเสน

พระโยคาวจรผู้ปฏิบัติได้อย่างนั้น ย่อมสลัดทิ้งได้, ไม่ใช่ยึดถือไว้. ข้อนี้มีอธิบายอย่างไร ? มีอธิบายว่า อนุปัสสนามีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น แม้นี้ ก็เรียกว่า เป็นปริจจาคปฏินิสสัคคะ (ความสละทิ้งโดยการสละไปเสีย) และเป็นปักขันทนปฏินิสสัคคะ (ความปล่อยทิ้งโดยการแล่นไปเสีย) เพราะสละกิเลสทั้งหลายเสียพร้อมทั้งขันธ์ และอภิสังขาร ด้วยอำนาจแห่งตทังคปหาน และเพราะมีการเห็นโทษในสังขตธรรม จึงแล่นไปในพระนิพพานอันตรงกันข้ามกับสังขต–

สงฺขตารมฺมณํ. เตน วุจฺจติ "ปฏินิสฺสชฺชติ โน อาทิยตี"ติ.

ธรรมนั้น โดยความเป็นผู้มีใจน้อมไปในพระนิพพานนั้น. เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ประกอบพร้อมด้วยอนุปัสสนา มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นนั้น จึงสละกิเลสทั้งหลายได้ และแล่นไปในพระนิพพานได้ด้วย โดยนัยตามที่ได้กล่าวแล้ว. ทั้งไม่ยึดถือกิเลสทั้งหลายไว้ ด้วยอำนาจการทำให้บังเกิดขึ้น, ไม่ยึดถืออารมณ์ที่เป็นสังขตะไว้ ด้วยอำนาจความเป็นผู้ไม่เล็งเห็นโทษ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ย่อมปล่อยทิ้งไป ไม่ใช่ยึดถือไว้".

๗๔๓. อิทานิสฺส เตหิ ญาเณหิ เสสธมฺมานํ[1] ปหานํ โหติ, ตํ ทสฺเสตุํ "อนิจฺจโต อนุปสฺสนฺโต นิจฺจสญฺญํ ปชหตี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ นนฺทินฺติ สปฺปีติกํ ตณฺหํ. เสสํ วุตฺตนยเมว.

๗๔๓. พระโยคาวจรนั้น ย่อมมีการละธรรมที่เหลือได้ด้วยญาณเหล่านั้น, บัดนี้ ท่านประสงค์แสดงการละนั้น จึงกล่าวว่า "เมื่อตามเห็นโดยความไม่เที่ยง ก็ย่อมละนิจจสัญญาได้" ดังนี้ เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า นนฺทึ (ความเพลิดเพลินยินดี) ได้แก่ตัณหาที่เป็นไปกับด้วยปีติ. คำที่เหลือมีนัยอันได้กล่าวแล้วเทียว.

---

๑ ฉ. เยสํ ธมฺมานํ.

๗๔๔. คาถาสุ ปน วตฺถุสงฺกมนาติ รูปสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา ปุน เยน จิตฺเตน ภงฺโค ทิฏฺโฐ, ตสฺสาปิ ภงฺคทสฺสนวเสน ปุริมวตฺถุโต อญฺญวตฺถุสงฺกมนา. สญฺญาย[1] จ วิวฏฺฏนาติ อุทยํ ปหาย วเย สนฺติฏฺฐนา. อาวชฺชนา พลญฺเจวาติ รูปสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา ปุน ภงฺคารมฺมณสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคทสฺสนตฺถํ อนนฺตรเมว อาวชฺชนสมตฺถตา. ปฏิสงฺขา วิปสฺสนาติ เอสา อารมฺมณปฏิสงฺขา ภงฺคานุปสฺสนา นาม.

๗๔๔. ส่วนในคาถาทั้งหลาย มีอรรถาธิบายดังนี้ คำว่า ที่มีการเคลื่อนย้ายวัตถุ ความว่า พระโยคาวจรเห็นความแตกดับของรูปแล้ว เห็นความแตกดับอีกด้วยจิตใด, การเคลื่อนย้ายจากวัตถุแรก ไปสู่วัตถุอื่น ด้วยอำนาจการเห็นความแตกดับไปย่อมมีแก่จิตแม้นั้นอีก. คำว่า มีการหยุดสัญญาได้ด้วย ความว่า การพิจารณาที่ละทิ้งความเกิดเสีย ตั้งมั่นอยู่แต่ในความเสื่อม. คำว่า มีกำลังในอันนึกหน่วงด้วย ความว่า เห็นความแตกดับของรูปแล้ว มีความสามารถในอันนึกหน่วง ไม่ขาดระยะทีเดียว เพื่อประโยชน์แก่การเห็นความแตกดับแห่งจิต ซึ่งมีความแตกดับเป็นอารมณ์อีก. คำว่า การพิจารณาชื่อว่าวิปัสสนา ความว่า การพิจารณาอารมณ์นั้น ชื่อว่าภังคานุปัสสนา.

๗๔๕. อารมฺมณานฺวเยน[2] อุโภ เอกววฏฺฐนาติ ปจฺจกฺขโต ทิฏฺฐสฺส

๗๔๕. คำว่า การกำหนดสังขารทั้ง ๒ โดยมีสภาพเป็นอันเดียวกัน โดยคล้อยตาม

[1] ม. ปญฺญาย.

[2] ฉ. อารมฺมณอนฺวเยน.

อารมฺมณสฺส อนฺวเยน อนุกฺกมเนน[1] ยถา อิทํ, ตถา อตีเตปิ สงฺขารคตํ ภิชฺชิ,[2] อนาคเตปิ ภิชฺชิสฺสตีติ เอวํ อุภินฺนํ เอกสภาเวเนว ววฏฺฐาปนนฺติ อตฺโถ.

อารมณ์นั่นและ ความว่า การกำหนดสังขารทั้ง ๒ โดยมีสภาพเป็นอันเดียวกันทีเดียว อย่างนี้ว่า สังขารนี้ ย่อมแตกดับไปฉันใด, สังขารแม้ในอดีตก็ได้แตกดับไปแล้ว, สังขารแม้ในอนาคตก็จักแตกดับไป ฉันนั้น ดังนี้ โดยคล้อยตาม คือโดยลำดับแห่งอารมณ์ที่ได้เห็นแล้วโดยประจักษ์.

วุตฺตมฺปิ เจตํ โปราเณหิ :

สมจริง ดังคำที่พระโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า :

"สํวิชฺชมานมฺหิ วิสุทฺธทสฺสโน
ตทนฺวยํ เนติ อตีตนาคเต
สพฺเพปิ สงฺขารคตา ปโลกิโน
อุสฺสาวพินฺทู สุริเยว อุคฺคเต"ติ.

"พระโยคาวจรผู้มีความเห็นหมดจดในสังขารที่มีอยู่ ย่อมนำญาณที่คล้อยตามความเห็นนั้น ไปในสังขารที่เป็นอดีตและสังขารที่เป็นอนาคต ว่าสังขารแม้ทั้งปวงมีปกติแตกทำลายไป เหมือนอย่างหยาดน้ำค้าง เมื่อคราวที่พระอาทิตย์ขึ้น ฉะนั้น".

---

[1] ฉ. อนุคมเนน.
[2] ฉ. ภิชฺชิตฺถ.

นิโรเธ อธิมุตฺตตาติ เอวํ อุภินฺนํ ภงฺควเสน เอกววฏฺฐานํ กตฺวา ตสฺมึเยว ภงฺคสงฺขาเต นิโรเธ อธิมุตฺตตา ตคฺครุตา ตนฺนินฺนตา ตปฺโปณตา ตปฺปพฺภารตาติ อตฺโถ. วยลกฺขณวิปสฺสนาติ เอสา วยลกฺขณวิปสฺสนา นามาติ วุตฺตํ โหติ.

คำว่า ซึ่งมีความที่นึกน้อมไปในความดับ ความว่า กระทำการกำหนดสังขารทั้ง ๒ ว่า มีสภาพเป็นอันเดียวกัน ด้วยอำนาจแห่งความแตกดับ อย่างนี้แล้ว มีความน้อมไปในนิโรธ กล่าวคือความแตกดับนั่นนั่นแหละ ได้แก่ มีความหนักไปในนิโรธนั้น มีความเอนไปในนิโรธนั้น มีความโอนไปในนิโรธนั้น มีความเงื้อมไปในนิโรธนั้น. คำว่า วยลักขณ-วิปัสสนา มีคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ว่า การกำหนดสังขารทั้ง ๒ โดยมีสภาพเป็นอันเดียวกัน นี้ ชื่อว่า วยลักขณวิปัสสนา (คือเห็นแจ้งในลักษณะดับ).

๗๔๖. อารมฺมณญฺจ ปฏิสงฺขาติ ปุริมญฺจ รูปาทิอารมฺมณํ ชานิตฺวา. ภงฺคญฺจ อนุปสฺสตีติ ตสฺสารมฺมณสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา ตทารมฺมณสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคมนุปสฺสติ. สุญฺญโต จ อุปฏฺฐานนฺติ ตสฺเสวํ ภงฺคมนุปสฺสโต "สงฺขาราว ภิชฺชนฺติ, เตสํ เภโท มรณํ, น อญฺโญ โกจิ อตฺถี"ติ สุญฺญโต อุปฏฺฐานํ อิชฺฌติ.

๗๔๖. คำว่า พิจารณาอารมณ์แล้ว ความว่า รู้อารมณ์มีรูปเป็นต้น ก่อนแล้วด้วย. คำว่า ตามเห็นความแตกดับไปด้วย ความว่า เห็นความแตกดับไปของอารมณ์นั้นแล้ว ก็ตามเห็นความแตกดับไปแห่งจิต ซึ่งมีความแตกดับนั้นเป็นอารมณ์. คำว่า ความปรากฏว่าเป็นของสูญ ความว่า เมื่อพระโยคาวจรนั้น พิจารณาเห็นความแตกดับ อยู่อย่างนี้ว่า

"สังขารทั้งหลายเท่านั้น ย่อมแตกดับไป, สังขารเหล่านั้น มีความแตกทำลายเป็นความตาย, อัตตาอะไร ๆ อื่นหามีไม่" ดังนี้ ความปรากฏโดยความว่างเปล่า ย่อมสำเร็จด้วยประการฉะนี้.

เตนาหุ โปราณา :

เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวไว้ว่า :

"ขนฺธา นิรุชฺฌนฺติ น จตฺถิ อญฺโญ
ขนฺธาน เภโท มรณนฺติ วุจฺจติ
เตสํ ขยํ ปสฺสติ อปฺปมตฺโต
มณึว วิชฺฌํ วชิเรน โยนิโส"ติ.

"ขันธ์ทั้งหลายย่อมดับไป ก็อัตตาอะไร ๆ อื่นหามีไม่ ความแตกทำลายแห่งขันธ์ทั้งหลาย ท่านเรียกว่า มรณะ พระโยคาวจรผู้ไม่ประมาท เห็นความสิ้นไปแห่งขันธ์เหล่านั้น เหมือนอย่างบุคคลใช้เพชรเจาะแก้วมณี โดยอุบายแยบคาย ฉะนั้น".

<u>อธิปญฺญา</u> <u>วิปสฺสนาติ</u> ยา จ อารมฺมณปฏิสงฺขา ยา จ ภงฺคานุปสฺสนา ยญฺจ สุญฺญโต อุปฏฺฐานํ, อยํ อธิปญฺญาวิปสฺสนา นามาติ วุตฺตํ โหติ.

คำว่า <u>อธิปัญญาวิปัสสนา</u> เป็นคำที่ท่านอธิบายไว้ว่า การพิจารณาอารมณ์ใด ก็ดี การตามเห็นความแตกดับไปใด ก็ดี ความปรากฏโดยความเป็นของสูญใด ก็ดี, นี้ชื่อว่า อธิปัญญาวิปัสสนา.

๗๔๗. กุสโล ตีสุ อนุปสฺสนาสูติ อนิจฺจานุปสฺสนาทีสุ ตีสุ เฉโก ภิกฺขุ. จตสฺโส จ วิปสฺสนาสูติ นิพฺพิทาทีสุ จตูสุ จ วิปสฺสนาสุ. ตโย อุปฏฺฐาเน กุสลตาติ ขยโต วยโต สุญฺญโตติ อิมสฺมิญฺจ ติวิเธ อุปฏฺฐาเน กุสลตาย. นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปตีติ สสฺสตทิฏฺฐิอาทีสุ นานปฺปการาสุ ทิฏฺฐีสุ น เวธติ.

๗๔๗. คำว่า เป็นผู้ฉลาดใน อนุปัสสนา ๓ ความว่า ภิกษุผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น. คำว่า และในวิปัสสนา ๔ ความว่า ในวิปัสสนา ๔ มีนิพพิทานุปัสสนาเป็นต้น. คำว่า เพราะความเป็นผู้ฉลาด ในความปรากฏ ๓ อย่าง ความว่า เพราะความเป็นผู้ฉลาดในความปรากฏ ๓ อย่างนี้ คือว่าสิ้นไป ว่าเสื่อมไป ว่าว่างเปล่าด้วย. คำว่า ย่อมไม่หวั่นไหวในทิฐิทั้งหลาย ต่าง ๆ ความว่า ย่อมไม่หวั่นไหวในทิฐิทั้งหลายอันมีประการต่าง ๆ มีสัสสตทิฐิ เป็นต้น.

๗๔๘. โส เอวํ อเวธมาโน "อนิรุทฺธเมว นิรุชฺฌติ, อภินฺนเมว ภิชฺชตี"ติ ปวตฺตมนสิกาโร ทุพฺพลภาชนสฺส วิย ภิชฺชมานสฺส สุขุมรชสฺเสว วิปฺปกิริยมานสฺส ติลานํ วิย ภชฺชิยมานานํ[๑] สพฺพสงฺขารานํ อุปฺปาทฐิติปวตฺตนิมิตฺตํ วิสฺสชฺเชตฺวา เภทเมว

๗๔๘. พระโยคาวจรนั้นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ มีมนสิการเป็นไปอยู่แต่ว่า "สิ่งที่ยังไม่ดับนั่นเทียวก็ย่อมดับไป, สิ่งที่ยังไม่แตกนั่นเทียว ย่อมแตกไป" ดังนี้ ย่อมปล่อยวางอุปาทะ ฐิติ ปวัตติ และนิมิตเสีย แล้วแลดูอยู่แต่ความแตกทำลาย แห่งสังขารทั้งหลาย

---

[๑] อิ. ภิชฺชมานานํ, ม. ภชฺชมานานํ.

ปสฺสติ. โส ยถา นาม จกฺขุมา ปุริโส โปกฺขรณีตีเร วา นทีตีเร วา ฐิโต ถูลผุสิตเก เทเว วสฺสนฺเต อุทกปิฏฺเฐ มหนฺตานิ มหนฺตานิ อุทกปุพฺพุฬกานิ อุปฺปชฺชิตฺวา อุปฺปชฺชิตฺวา สีฆํ สีฆํ ภิชฺชมานานิ ปสฺเสยฺย, เอวเมว สพฺเพ สงฺขารา ภิชฺชนฺติ ภิชฺชนฺตีติ ปสฺสติ. เอวรูปํ หิ โยคาวจรํ สนฺธาย วุตฺตํ ภควตา :

ทั้งปวงทีเดียวเหมือนดูความแตกทำลายแห่งภาชนะเปราะ ๆ ที่เขากำลังทุบอยู่ เหมือนดูความแตกกระจายแห่งฝุ่นละอองอันละเอียดที่เขากำลังโปรยอยู่ (และ) เหมือนดูความแตกแห่งเมล็ดงาที่เขากำลังคั่วอยู่ ฉะนั้น. พระโยคาวจรนั้น ย่อมเห็นอยู่แต่ว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวง ย่อมแตกไป ย่อมทำลายไป เหมือนอย่างบุรุษผู้มีนัยน์ตาดี ยืนอยู่ที่ขอบสระโบกขรณี หรือที่ฝั่งแม่น้ำ เมื่อฝนเม็ดหยาบ ๆ ตกลงมาอยู่ จะพึงเห็นต่อมน้ำใหญ่ ๆ บนพื้นน้ำ ที่เกิดขึ้นแล้วเกิดขึ้นแล้ว ก็แตกไปฉับพลันทันที ฉะนั้น. เป็นความจริงว่า พระผู้มีพระภาคตรัสหมายเอาพระโยคาวจรผู้เห็นปานฉะนี้ดังนี้ว่า :

"ยถา ปุพฺพุฬกํ[๑] ปสฺเส
ยถา ปสฺเส มรีจิกํ
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ
มจฺจุราชา น ปสฺสตี"ติ.[๒]

"มัจจุราชย่อมมองไม่เห็นบุคคลผู้เล็งเห็นโลก เหมือนอย่างบุคคลเล็งเห็นต่อมน้ำ เหมือนอย่างบุคคลเล็งเห็นพยับแดด ฉะนั้น".

---

[๑] ฉ. พุพฺพุฬกํ, ม. ปุปฺผุฬกํ.
[๒] ขุ. ธ. ๒๕/๓๘.

๗๔๙. ตสฺเสวํ "สพฺเพ สงฺขารา ภิชฺชนฺติ ภิชฺชนฺตี"ติ อภิณฺหํ ปสฺสโต อฏฺฐานิสํสปริวารํ ภงฺคานุปสฺสนาญาณํ พลปฺปตฺตํ โหติ. ตตฺริเม อฏฺฐานิสํสา : ภวทิฏฺฐิปฺปหานํ ชีวิตนิกนฺติปริจฺจาโค สทา ยุตฺตปยุตฺตตา วิสุทฺธาชีวิตา อุสฺสุกฺกปฺปหานํ วิคตภยตา ขนฺติโสรจฺจปฏิลาโภ อรติรติสหนตาติ. เตนาหุ โปราณา :

"อิมานิ อฏฺฐคฺคุณมุตฺตมานิ
ทิสฺวา ตหึ สมฺมสตี ปุนปฺปุนํ
อาทิตฺตเจลสฺสิรสูปโม มุนิ
ภงฺคานุปสฺสี อมตสฺส ปตฺติยา"ติ.

๗๔๙. เมื่อพระโยคาวจรนั้นเห็นอยู่เนือง ๆ อย่างนี้ว่า "สังขารทั้งหลายทั้งปวงย่อมแตกไป ย่อมทำลายไป" ดังนี้ ภังคานุปัสสนาญาณอันมีอานิสงส์ ๘ อย่างเป็นบริวาร ย่อมเป็นธรรมชาติมีกำลัง. นี้เป็นอานิสงส์ ๘ อย่าง ในภังคานุปัสสนาญาณนั้นดังต่อไปนี้ : คือการละภวทิฏฐิได้ การสละความไยดีในชีวิตได้ ความประกอบขวนขวายในกาลทุกเมื่อ ความเป็นผู้มีความเป็นอยู่ที่หมดจด การละความขวนขวาย(ในกิจใหญ่น้อย) ความเป็นผู้ปราศจากความกลัว การได้ขันติและโสรัจจะ ความเป็นผู้มีความอดกลั้นซึ่งความไม่ยินดี และความยินดีเสียได้ดังนี้. เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงได้กล่าวว่า :

"พระมุนีผู้เปรียบได้ด้วยบุคคลผู้มีผ้านุ่งห่มและศีรษะถูกไฟไหม้แล้ว เห็นคุณอันสูงสุด ๘ อย่างเหล่านี้แล้ว พิจารณาในภังคานุปัสสนาญาณนั้นอยู่บ่อย ๆ ย่อม

ชื่อว่า เป็นผู้ตามเห็นแต่ความแตกดับเพื่อบรรลุอมตธรรมได้".

ภงฺคานุปสฺสนาญาณํ นิฏฺฐิตํ.

จบภังคานุปัสสนาญาณ.

ภยตุปฏฺฐานญาณกถา

๗๕๐. ตสฺเสวํ สพฺพสงฺขารานํ ขยวยเภทนิโรธารมฺมณํ ภงฺคานุปสฺสนํ อาเสวนฺตสฺส ภาเวนฺตสฺส พหุลีกโรนฺตสฺส สพฺพภวโยนิคติฐิติสตฺตาวาเสสุ สเภทกา[๑] สงฺขารา สุเขน ชีวิตุกามสฺส ภีรุกปุริสสฺส สีหพฺยคฺฆทีปิอจฺฉตรจฺฉยกฺขรกฺขสจณฺฑโคณจณฺฑกุกฺกุรปภินฺนมทจณฺฑหตฺถิโฆรอาสีวิสอสนิวิจกฺกสุสานรณภูมิชลิตองฺคารกาสุอาทโย วิย มหาภยํ หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติ. ตสฺส "อตีตา สงฺขารา นิรุทฺธา, ปจฺจุปฺปนฺนา นิรุชฺฌนฺติ,

กถาว่าด้วยภยตุปัฏฐานญาณ

๗๕๐. เมื่อพระโยคาวจรนั้น ซ่องเสพอยู่ เจริญอยู่ ทำให้มากอยู่ซึ่งภังคานุปัสสนาญาณอันมีความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตกทำลายไป ความดับไปแห่งสังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นอารมณ์อยู่อย่างนี้ สังขารทั้งหลาย มีสภาพแตกทำลายไปในภพ กำเนิด คติ ฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง ย่อมปรากฏเป็นภัยใหญ่ เหมือนอย่างสัตว์ที่น่ากลัวทั้งหลายมี สีหะ เสือโคร่ง เสือเหลือง หมี เสือดาว ยักษ์ รากษส

---

[๑] ฉ. โป. ปเภทกา.

อนาคเต นิพฺพตฺตนกสงฺขาราปิ เอวเมว นิรุชฺฌิสฺสนฺตี''ติ ปสฺสโต เอตสฺมึ ฐาเน ภยตุปฏฺฐานญาณํ นาม อุปฺปชฺชติ.

โคดุ สุนัขดุ ช้างดุเพราะแตกมัน อสรพิษร้าย สายฟ้าฟาด ป่าช้า สนามรบ หลุมถ่านเพลิงที่ยังลุกโพลงอยู่เป็นต้น ปรากฏเป็นภัยใหญ่อยู่ แก่บุรุษผู้ขลาดกลัว ผู้ใคร่เป็นอยู่อย่างสุขสบายฉะนั้น. เมื่อเธอเห็นอยู่ว่า **"สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต ก็ดับไปแล้ว, สังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ก็กำลังดับอยู่, แม้สังขารที่จะเกิดในอนาคตก็จักดับไปอย่างนี้เหมือนกัน"** ดังนี้ ชื่อว่า ภยตุปัฏฐานญาณ เกิดขึ้นในฐานะนั้น (คือในโอกาส).

ตตฺรายํ อุปมา : เอกิสฺสา กิร อิตฺถิยา ตโย ปุตฺตา ราชาปราธิกา, เตสํ ราชา สีสจฺเฉทํ อาณาเปสิ. สา ปุตฺเตหิ สทฺธึ อาฆาตนํ อคมาสิ. อถสฺสา เชฏฺฐปุตฺตสฺส สีสํ ฉินฺทิตฺวา มชฺฌิมสฺส ฉินฺทิตุํ อารภึสุ. สา เชฏฺฐสฺส สีสํ ฉินฺนํ มชฺฌิมสฺส จ ฉิชฺชมานํ ทิสฺวา กนิฏฺฐมฺหิ อาลยํ วิสฺสชฺชิ "อยมฺปิ เอเตสํเยว สทิโส ภวิสฺสตี''ติ. ตตฺถ ตสฺสา อิตฺถิยา

ในภยตุปัฏฐานญาณนั้น มีอุปมาดังต่อไปนี้ : มีเรื่องเล่ามาว่า หญิงคนหนึ่งมีบุตร ๓ คน ซึ่งทำความผิดต่อพระราชา, พระ–ราชารับสั่งให้ตัดศีรษะคนทั้ง ๓ นั้น. หญิงนั้นได้ไปสู่ตะแลงแกงพร้อมกับบุตรทั้ง ๓. ลำดับนั้น เพชฌฆาตตัดศีรษะบุตรคนโตของนางแล้วเริ่มจะตัดศีรษะบุตรคนกลาง. หญิงนั้นเห็นศีรษะของบุตรคนโตที่ขาดแล้ว และศีรษะของบุตรคนกลางที่กำลังจะขาด ก็ทอดความ

เชฏฺฐปุตฺตสฺส ฉินฺนสีสทสฺสนํ วิย โยคิโน อตีตสงฺขารานํ นิโรธทสฺสนํ, มชฺฌิมสฺส ฉิชฺชมานสีสทสฺสนํ วิย ปจฺจุปฺปนฺนานํ นิโรธทสฺสนํ, "อยมฺปิ เอเตสํเยว สทิโส ภวิสฺสตี"ติ กนิฏฺฐปุตฺตมฺหิ อาลยวิสฺสชฺชนํ วิย "อนาคเตปิ นิพฺพตฺตนกสงฺขารา ภิชฺชิสฺสนฺตี"ติ อนาคตานํ นิโรธทสฺสนํ, ตสฺเสวํ ปสฺสโต เอตสฺมึ ฐาเน อุปฺปชฺชติ ภยตุปฏฺฐานญาณํ.

อาลัยในบุตรคนเล็กเสีย ด้วยคิดว่า "แม้บุตรคนเล็กนี้ ก็จักเป็นเหมือนบุตรทั้งสองนั้นนั่นแหละ" ดังนี้. ในบุตร ๓ คนนั้น การที่พระโยคีเห็นความดับไป แห่งอดีตสังขารทั้ง-หลาย เปรียบเหมือนการที่หญิงนั้นเห็นศีรษะที่ขาดแล้วของบุตรคนโต, การที่พระโยคีเห็นความดับไป แห่งปัจจุบันสังขารทั้งหลาย เปรียบเหมือนการที่หญิงนั้น เห็นศีรษะของบุตรคนกลางที่กำลังขาด, การที่พระโยคีเห็นความดับไปของอนาคตสังขารทั้งหลาย ว่า "สังขารทั้งหลายที่จะเกิด แม้ในอนาคต ก็จักแตกทำลายไป" ดังนี้ เปรียบเหมือนการที่หญิงนั้น สละความอาลัยในบุตรคนเล็ก ด้วยคิดว่า "แม้บุตรคนเล็กนี้ ก็จักเป็นเหมือนกับบุตรทั้งสองนั้นแหละ" ดังนี้, เมื่อพระโยคีนั้นเห็นอยู่อย่างนี้ ชื่อว่าภยตุปัฏฐาน-ญาณเกิดขึ้นในฐานะนั้น (คือในโอกาส).

อปราปิ อุปมา : เอกา กิร ปูติปชา อิตฺถี ทส ทารเก วิชายิ. เตสุ

ยังมีอุปมาแม้อีกเรื่องหนึ่ง : มีเรื่องเล่ามาว่า หญิงมีลูกเน่าคนหนึ่ง (มีลูกไม่ติด)

นว มตา, เอโก หตฺถคโต มรติ, อปโร กุจฺฉิยํ. สา นว ทารเก มเต ทสมญฺจ มิยฺยมานํ[๑] ทิสฺวา กุจฺฉิคเต อาลยํ วิสฺสชฺชิ "อยมฺปิ เอเตสํเยว สทิโส ภวิสฺสตี"ติ. ตตฺถ ตสฺสา อิตฺถิยา นวนฺนํ ทารกานํ มรณานุสฺสรณํ วิย โยคิโน อตีตสงฺขารานํ นิโรธทสฺสนํ, หตฺถคตสฺส มิยฺยมานภาวทสฺสนํ[๒] วิย โยคิโน ปจฺจุปฺปนฺนานํ นิโรธทสฺสนํ, กุจฺฉิคเต อาลยวิสฺสชฺชนํ วิย อนาคตานํ นิโรธทสฺสนํ. ตสฺเสวํ ปสฺสโต เอตสฺมึ ขเณ อุปฺปชฺชติ ภยตุปฏฺฐานญาณํ.

คลอดทารกออกแล้ว ๑๐ คน. ในทารก ๑๐ คนนั้น ๙ คนตายไปแล้ว, คนหนึ่งอยู่ในมือกำลังจะตาย, อีกคนหนึ่งอยู่ในท้อง. หญิงนั้น ครั้นเห็นทารก ๙ คนที่ตายไปแล้ว และทารกคนที่ ๑๐ กำลังจะตาย ก็สละความอาลัยในทารกผู้ยังอยู่ในท้องเสีย ด้วยคิดว่า "แม้ทารกที่ยังอยู่ในท้องนี้ก็จักเป็นเช่นเดียวกับทารกเก้าคน เหล่านั้นนั่นแหละ" ดังนี้. ในบรรดาทารกเหล่านั้น การที่พระโยคีเห็นความดับไปแห่งอดีตสังขารทั้งหลาย เปรียบเหมือนการที่หญิงนั้น ตามระลึกถึงความตายของทารก ๙ คน, การที่พระโยคีเห็นความดับไป แห่งปัจจุบันสังขารทั้งหลาย เปรียบเหมือนการที่หญิงนั้น เห็นภาวะที่บุตรผู้อยู่ในมือกำลังตาย, การที่พระโยคีเห็นความดับไป แห่งอนาคตสังขารทั้งหลาย เปรียบเหมือนการที่หญิงนั้น ทอดความอาลัยในบุตรผู้ที่ยังอยู่ในท้อง เมื่อพระโยคีนั้น

---

[๑] ฉ. มียมานํ.

[๒] ฉ. มียมานํ.

เห็นอยู่อย่างนี้ ญาณชื่อว่า ภยตุปัฏฐานญาณ ย่อมเกิดขึ้นในขณะนั้น (คือในโอกาส).

๗๕๑. ภยตุปฏฺฐานญาณํ ปน ภายติ น ภายตีติ. น ภายติ. ตญฺหิ อตีตา สงฺขารา นิรุทฺธา, ปจฺจุปฺปนฺนา นิรุชฺฌนฺติ, อนาคตา นิรุชฺฌิสฺสนฺตีติ ตีรณมตฺตเมว โหติ. ตสฺมา ยถา นาม จกฺขุมา ปุริโส นครทฺวาเร ติสฺโส องฺคารกาสุโย โอโลกยมาโน สยํ น ภายติ, เกวลํ หิสฺส "เย เย เอตฺถ นิปติสฺสนฺติ, สพฺเพ อนปฺปกํ ทุกฺขมนุภวิสฺสนฺตี"ติ ตีรณมตฺตเมว โหติ. ยถา วา ปน จกฺขุมา ปุริโส ขทิรสูลํ อโยสูลํ สุวณฺณสูลนฺติ ปฏิปาฏิยา ฐปิตํ สูลตฺตยํ โอโลกยมาโน สยํ น ภายติ, เกวลํ หิสฺส "เย เย อิเมสุ สูเลสุ นิปติสฺสนฺติ, สพฺเพ อนปฺปกํ ทุกฺขมนุภวิสฺสนฺตี"ติ ตีรณมตฺตเมว โหติ, เอวเมว ภยตุปฏฺฐานญาณํ สยํ น ภายติ, เกวลํ หิสฺส องฺคารกาสุตฺตยสทิเสสุ

๗๕๑. ถามว่า ภยตุปัฏฐานญาณกลัวหรือไม่กลัว. ตอบว่า ไม่กลัว. เพราะว่าญาณนั้นเป็นเพียงการพิจารณาว่าอดีตสังขารก็ดับไปแล้ว, ปัจจุบันสังขารกำลังดับ, อนาคตสังขารจักดับ ดังนี้เท่านั้น. เพราะฉะนั้นจึงเปรียบเหมือนว่าบุรุษผู้มีตาดี กำลังมองดูหลุมถ่านเพลิง ๓ หลุมใกล้ประตูเมือง ตนเองย่อมไม่กลัว, เพราะว่าเขามีแต่เพียงการพิจารณาว่า "ทุก ๆ คน บรรดาที่ตกไปในหลุมเหล่านี้ จักเสวยทุกข์มิใช่น้อย" ดังนี้ แต่อย่างเดียวเท่านั้น ชื่อ ฉันใด. หรืออีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนว่า บุรุษผู้มีตาดี กำลังมองดูหลาว ๓ อัน คือหลาวไม้ตะเคียน หลาวเหล็ก หลาวทอง ที่เขาปักเรียงกันไว้ ตนเองย่อมไม่กลัว, เพราะว่าเขามีแต่เพียงการพิจารณาว่า "ทุก ๆ คน บรรดาที่ล้มลงไปบนหลาวเหล่านี้ จักเสวย

สูลตฺตยสทิเสสุ จ ตีสุ ภเวสุ "อตีตา สงฺขารา นิรุทฺธา, ปจฺจุปฺปนฺนา นิรุชฺฌนฺติ, อนาคตา นิรุชฺฌิสฺสนฺตี"ติ ตีรณมตฺตเมว โหติ. ยสฺมา ปนสฺส เกวลํ สพฺพภวโยนิคติ-ฐิตินิวาสคตา สงฺขารา พฺยสนาปนฺนา สปฺปฏิภยา หุตฺวา ภยโต อุปฏฺฐหนฺติ, ตสฺมา ภยตุปฏฺฐานนฺติ วุจฺจติ.

ทุกข์มิใช่น้อย" ดังนี้ แต่อย่างเดียวเท่านั้นฉันใด, ภยตุปัฏฐานญาณก็ฉันนั้นเหมือนกัน ตนเองย่อมไม่กลัว, เพราะว่าญาณนี้มีแต่เพียงการพิจารณาว่า "อดีตสังขารได้ดับไปแล้ว ปัจจุบันสังขารก็กำลังดับ อนาคตสังขารก็จักดับไป" ดังนี้ ในภพ ๓ อัน เหมือนกับหลุมถ่านเพลิง ๓ หลุม และเหมือนกับหลาว ๓ อัน แต่อย่างเดียวเท่านั้น. แต่เพราะเหตุที่สังขารทั้งหลายอันเป็นไปในภพกำเนิด คติ ฐิติ และนิวาสทั้งปวง ซึ่งถึงความพินาศ เป็นของมีภัยเฉพาะหน้า จึงปรากฏแก่ญาณนั้นว่าน่ากลัวอย่างเดียว, ฉะนั้น ญาณนั้นจึงเรียกว่า ภยตุปัฏฐานญาณ ดังนี้.

เอวํ ภยโต อุปฏฺฐาเน ปนสฺส อยํ ปาฬิ :

ส่วนในความปรากฏว่า เป็นของน่ากลัว โดยประการที่ได้กล่าวแล้วแห่งญาณนั้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้ :

"อนิจฺจโต มนสิกโรโต กึ ภยโต อุปฏฺฐาติ ? ทุกฺขโต.

"ถามว่า เมื่อพระโยคาวจรมนสิการว่าไม่เที่ยง อะไรปรากฏว่า

อนตฺตโต มนสิกโรโต กึ ภยโต อุปฏฺฐาตีติ ? อนิจฺจโต มนสิกโรโต นิมิตฺตํ ภยโต อุปฏฺฐาติ. ทุกฺขโต มนสิกโรโต ปวตฺตํ ภยโต อุปฏฺฐาติ. อนตฺตโต มนสิกโรโต นิมิตฺตญฺจ ปวตฺตญฺจ ภยโต อุปฏฺฐาตี''ติ.[๑]

เป็นของน่ากลัว ? เมื่อมนสิการว่าเป็นทุกข์ ว่าเป็นอนัตตา อะไรปรากฏว่าเป็นของน่ากลัว ? เฉลยว่า เมื่อมนสิการว่าไม่เที่ยง นิมิตย่อมปรากฏว่าเป็นของน่ากลัว. เมื่อมนสิการว่าเป็นทุกข์ ปวัตตะย่อมปรากฏว่าเป็นของน่ากลัว. เมื่อมนสิการว่าเป็นอนัตตา นิมิตและปวัตตะ ย่อมปรากฏว่าเป็นของน่ากลัว'' ดังนี้.

ตตฺถ <u>นิมิตฺตนฺติ</u> สงฺขารนิมิตฺตํ. อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานํ สงฺขารานเมเวตํ อธิวจนํ. อนิจฺจโต มนสิกโรนฺโต หิ สงฺขารานํ มรณเมว ปสฺสติ, เตนสฺส นิมิตฺตํ ภยโต อุปฏฺฐาติ. <u>ปวตฺตนฺติ</u> รูปารูปภวปฺปวตฺติ. ทุกฺขโต มนสิกโรนฺโต หิ สุขสมฺมตายปิ ปวตฺติยา อภิณฺหปฏิปีฬนภาวเมว ปสฺสติ, เตนสฺส ปวตฺตํ ภยโต อุปฏฺฐาติ. อนตฺตโต มนสิกโรนฺโต ปน

ในปาฐะเหล่านั้น คำว่า <u>นิมิต</u> ได้แก่ สังขารนิมิต. คำว่า นิมิตนี้เป็นชื่อแห่งสังขารทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันนั่นเอง. เป็นความจริงว่า พระโยคาวจรเมื่อมนสิการว่าไม่เที่ยง ย่อมเห็นแต่ความตายไป (ดับไป) ของสังขารทั้งหลายเท่านั้น, เพราะเหตุนั้น นิมิตจึงปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้นว่าเป็นของน่ากลัว. คำว่า <u>ปวัตตะ</u> ได้แก่ ความเป็นไปในรูปภพและ

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๓๖๙.

อุภยมฺเปตํ สุญฺญคามํ วิย มรีจิคนฺธพฺพนคราทีนิ วิย จ ริตฺตํ ตุจฺฉํ สุญฺญํ อสฺสามิกํ อปริณายกํ ปสฺสติ. เตนสฺส นิมิตฺตญฺจ ปวตฺตญฺจ อุภยํ ภยโต อุปฏฺฐาตีติ.

อรูปภพ. เป็นความจริงว่า พระโยคาวจร เมื่อมนสิการว่าเป็นทุกข์ ก็ย่อมเห็นแต่ความบีบคั้นเนืองนิตย์แห่งความเป็นไป แม้ที่เข้าใจกันว่าเป็นสุข, เพราะเหตุนั้น ปวัตตะจึงปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้น ว่าเป็นของน่ากลัว. แต่เมื่อมนสิการว่าเป็นอนัตตา ย่อมเห็นนิมิตและปวัตตะทั้ง ๒ นี้ ว่าเป็นของว่าง ของเปล่า ของสูญ ไม่มีเจ้าของ ไม่มีผู้นำ เหมือนบ้านร้าง และเหมือนพยับแดดเมืองคนธรรพ์เป็นต้น. เพราะเหตุนั้น นิมิตและปวัตตะทั้ง ๒ อย่าง ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้น ว่าเป็นของน่ากลัว ฉะนี้แล.

ภยตุปฏฺฐานญาณํ นิฏฺฐิตํ.

จบภยตุปัฏฐานญาณ.

คุณสมบูรณ์ เกียรติ เกษมสุวรรณ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

อาทีนวานุปสฺสนาญาณกถา

๗๕๒. ตสฺส ตํ ภยตุปฏฺฐานญาณํ อาเสวนฺตสฺส ภาเวนฺตสฺส พหุลีกโรนฺตสฺส สพฺพภวโยนิคติฐิติสตฺตาวาเสสุ เนว ตาณํ, น เลณํ, น คติ, น ปฏิสรณํ ปญฺญายติ. สพฺพภวโยนิคติฐิตินิวาสคเตสุ สงฺขาเรสุ เอกสงฺขาเรปิ ปฏฺฐนา วา ปรามาโส วา น โหติ. ตโย ภวา วีตจฺจิตงฺคารปุณฺณ-[1] องฺคารกาสุโย วิย, จตฺตาโร มหาภูตา โฆรวิสาสีวิสา วิย, ปญฺจกฺขนฺธา อุกฺขิตฺตาสิกวธกา วิย, ฉ อชฺฌตฺติกายตนานิ สุญฺญคาโม วิย, ฉ พาหิรายตนานิ คามฆาตโจรา วิย, สตฺต วิญฺญาณฏฺฐิติโย นว จ สตฺตาวาสา เอกาทสหิ อคฺคีหิ อาทิตฺตา สมฺปชฺชลิตา สโชติภูตา วิย จ, สพฺเพ สงฺขารา คณฺฑภูตา วิย โรคภูตา สลฺลภูตา อฆภูตา อาพาธภูตา วิย จ

กถาว่าด้วยอาทีนวานุปัสสนาญาณ

๗๕๒. เมื่อพระโยคาวจรนั้นเสพอยู่ เจริญอยู่ กระทำให้มากอยู่ซึ่งภยตุปัฏฐานญาณนั้น ก็ย่อมไม่ปรากฏที่ต้านทาน, ไม่ปรากฏที่หลีกเร้น, ไม่ปรากฏที่ไป, ไม่ปรากฏที่พึ่งอาศัย ในภพ กำเนิด คติ ฐิติและสัตตาวาสทั้งปวง. ความร้องขอเอาได้ก็ดี ความยึดถือไว้ได้ก็ดี ในสังขารทั้งหลายที่เป็นไปในภพ กำเนิด คติ ฐิติ และนิวาสทั้งปวง แม้สังขารหนึ่ง ก็ย่อมไม่มี. ภพ ๓ ปรากฏเป็นดุจหลุมถ่านเพลิง ที่เต็มด้วยถ่าน-เพลิงปราศจากเปลว, มหาภูต ๔ ปรากฏเป็นดุจอสรพิษเหล่าที่มีพิษร้าย, ขันธ์ ๕ ปรากฏเป็นดุจเพชฌฆาตผู้เงื้อดาบ, อายตนะภายใน ๖ ปรากฏเป็นดุจบ้านร้าง, อายตนะภายนอก ๖ ปรากฏเป็นดุจเหล่าโจรปล้นหมู่บ้าน, วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙

---

[1] ฉ. วีตจฺจิกงฺคาร...,
ม. วิตจฺฉิตงฺคาร... .

นิรสฺสาทา นิรสา[๑] มหาอาทีนวราสิภูตา หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติ.

เป็นดุจถูกไฟ ๑๑ กอง เผา ลุกโพลง และมีแสงโชติช่วง, สังขารทั้งหลายทั้งปวงปรากฏเป็นของไม่น่ายินดี ไม่มีรส เป็นกองโทษใหญ่ เหมือนเป็นฝี เป็นโรค เป็นลูกศร เป็นของเจ็บปวด และเหมือนเป็นความเจ็บไข้ ฉะนั้น.

กถํ ? สุเขน ชีวิตุกามสฺส ภีรุกปุริสสฺส รมณียาการสณฺฐิตมฺปิ สวาฬกมิว วนคฺคหนํ, สสทฺทูลา[๒] วิย คุหา, สคาหรกฺขสํ วิย อุทกํ, สมุสฺสิตขคฺคา วิย ปจฺจตฺถิกา, สวิสํ วิย โภชนํ, สโจโร วิย มคฺโค, อาทิตฺตมิว อคารํ,[๓] อุยฺยุตฺตเสนา วิย รณภูมิ. ยถา หิ โส ปุริโส เอตานิ สวาฬกวนคฺคหนาทีนิ อาคมฺม ภีโต สํวิคฺโค โลมหฏฺฐชาโต สมนฺตโต อาทีนวเมว ปสฺสติ, เอวเมวายํ โยคาวจโร ภงฺคานุปสฺสนาวเสน สพฺพสงฺขาเรสุ ภยโต อุปฏฺฐิเตสุ สมนฺตโต

ถามว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวง ปรากฏเป็นของไม่น่ายินดี ไม่มีรส เป็นกองโทษใหญ่อย่างไร ? ตอบว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงปรากฏเป็นของไม่น่ายินดี ไม่มีรส เป็นกองโทษใหญ่ ดุจป่ารก แม้ตั้งอยู่โดยอาการที่น่ารื่นรมย์แต่ก็มีสัตว์ร้าย, ดุจถ้ำที่มีเสือ, ดุจน้ำที่มีรากษสที่คอยจับคน, ดุจข้าศึกที่เงื้อพระขรรค์, ดุจของกินที่มีพิษ, ดุจเส้นทางที่มีโจร, ดุจเรือนที่ถูกไฟไหม้, ดุจสนามรบที่มีกองทหารส่งออกไปแล้ว ปรากฏเป็นของไม่น่ายินดี ไม่มีรส เป็นกองโทษใหญ่

---

[๑] สี. นีรสา.
[๒] สสทฺทูลาติ สพฺยคฺฆาติ ฏีกา.
[๓] สี. ม. องฺคารํ.

นิรสํ[๑] นิรสฺสาทํ อาทีนวเมว ปสฺสติ. ตสฺเสวํ ปสฺสโต อาทีนวญาณํ นาม อุปฺปนฺนํ โหติ. ยํ สนฺธาย อิทํ วุตฺตํ :

แก่บุรุษผู้ขลาดกลัว ผู้ต้องการเพื่อเป็นอยู่อย่างเป็นสุข ฉะนั้น. คือเปรียบเหมือนว่าบุรุษผู้ขลาดกลัวนั้น มาถึงสถานที่มีป่ารกที่มีสัตว์ร้ายเป็นต้นเหล่านี้เข้า แล้วย่อมเป็นผู้ขลาดกลัว หวาดหวั่น เกิดขนลุกขนพอง เล็งเห็นอยู่แต่โทษเท่านั้น โดยรอบด้าน ฉันใด, เมื่อสังขารทั้งหลายทั้งปวงปรากฏเป็นของน่ากลัว ด้วยสามารถแห่งภังคานุปัสสนาญาณแล้ว พระโยคาวจรนี้ ก็ย่อมเล็งเห็นแต่โทษอันไม่มีรส ไม่น่ายินดีอยู่โดยรอบด้าน ฉันนั้นเหมือนกัน. เมื่อพระโยคาวจรนั้น พิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้ ญาณชื่อว่า อาทีนวญาณ ก็เป็นอันเกิดขึ้นแล้ว. ซึ่งท่านพระสารีบุตรเถระหมายเอา กล่าวไว้ว่า :

"กถํ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ ? อุปฺปาโท ภยนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ.

"ถามว่า ปัญญาในความปรากฏว่าเป็นภัย ชื่อว่า อาทีนวญาณอย่างไร ? เฉลยว่า ปัญญาในความ

---

[๑] สี. นีรสํ.

ปวตฺตํ ภยนฺติ. นิมิตฺตํ ภยนฺติ. อายูหนา ภยนฺติ. ปฏิสนฺธิ ภยนฺติ. คติ ภยนฺติ. นิพฺพตฺติ ภยนฺติ. อุปปตฺติ ภยนฺติ. ชาติ ภยนฺติ. ชรา ภยนฺติ. พฺยาธิ ภยนฺติ. มรณํ ภยนฺติ. โสโก ภยนฺติ. ปริเทโว ภยนฺติ. อุปายาโส ภยนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ. อนุปฺปาโท เขมนฺติ สนฺติปเท ญาณํ. อปฺปวตฺตํ ฯเปฯ อนุปายาโส เขมนฺติ สนฺติปเท ญาณํ. อุปฺปาโท ภยํ, อนุปฺปาโท เขมนฺติ สนฺติปเท ญาณํ. ปวตฺตํ ฯเปฯ อุปายาโส ภยํ, อนุปายาโส เขมนฺติ สนฺติปเท ญาณํ.

ปรากฏว่าเป็นภัย ว่าอุปปาทะเป็นภัย ชื่อว่า อาทีนวญาณ. ปัญญาในความปรากฏว่าเป็นภัย ว่า ปวัตตะ เป็นภัย. ว่านิมิตเป็นภัย. ว่าอายูหนะเป็นภัย. ว่าปฏิสนธิเป็นภัย... ว่าคติเป็นภัย... ว่านิพพัตติเป็นภัย... ว่าอุปบัติเป็นภัย. ว่าชาติเป็นภัย. ว่าชราเป็นภัย...ว่าพยาธิเป็นภัย... ว่ามรณะเป็นภัย... ว่าโสกะเป็นภัย... ว่าปริเทวะเป็นภัย... ว่าอุปายาสะเป็นภัย ชื่อว่าอาทีนวญาณ. ปัญญารู้ว่าอนุปปาทะ เป็นความปลอดภัย ชื่อว่า สันติปทญาณ. ปัญญารู้ว่าอัปปวัตตะ ฯลฯ อนุปายาสะ เป็นความปลอดภัย ชื่อว่า สันติปทญาณ. ปัญญารู้ว่าอุปปาทะเป็นภัย, อนุปปาทะเป็นความปลอดภัย ชื่อว่า สันติปทญาณ. ปัญญารู้ว่า ปวัตตะ ฯลฯ อุปายาสะเป็นภัย, อนุปายาสะเป็นความปลอดภัย ชื่อว่า สันติปทญาณ.

คุณสมบูรณ์เกียรติ เกษมสุวรรณ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อุปฺปาโท ทุกฺขนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ. ปวตฺตํ ฯเปฯ อุปายาโส ทุกฺขนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ. อนุปฺปาโท สุขนฺติ สนฺติปเท ญาณํ. อปฺปวตฺตํ ฯเปฯ อนุปายาโส สุขนฺติ สนฺติปเท ญาณํ. อุปฺปาโท ทุกฺขํ, อนุปฺปาโท สุขนฺติ สนฺติปเท ญาณํ. ปวตฺตํ ฯเปฯ อุปายาโส ทุกฺขํ, อนุปายาโส สุขนฺติ สนฺติปเท ญาณํ.

ปัญญาในความปรากฏว่าเป็นภัยว่าอุปปาทะเป็นทุกข์ ชื่อว่า อาทีนวญาณ. ปัญญาในความปรากฏว่าเป็นภัยว่าปวัตตะ ฯลฯ อุปายาสะเป็นทุกข์ ชื่อว่า อาทีนวญาณ. ปัญญารู้ว่าอนุปปาทะเป็นสุข ชื่อว่า สันติปทญาณ. ปัญญารู้ว่าอัปปวัตตะ ฯลฯ อนุปายาสะเป็นสุข ชื่อว่า สันติปทญาณ. ปัญญารู้ว่าอุปปาทะเป็นทุกข์, อนุปปาทะเป็นสุข ชื่อว่า สันติปทญาณ. ปัญญารู้ว่าปวัตตะ ฯลฯ อุปายาสะเป็นทุกข์ อนุปายาสะเป็นสุข ชื่อว่า สันติปทญาณ.

อุปฺปาโท สามิสนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ. ปวตฺตํ ฯเปฯ อุปายาโส สามิสนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ. อนุปฺปาโท นิรามิสนฺติ สนฺติปเท ญาณํ. อปฺปวตฺตํ ฯเปฯ อนุปายาโส นิรามิสนฺติ

ปัญญาในความปรากฏว่าเป็นภัยว่าอุปปาทะเป็นของมีอามิส ชื่อว่า อาทีนวญาณ. ปัญญาในความปรากฏว่าเป็นภัย ว่าปวัตตะ ฯลฯ อุปายาสะเป็นของมีอามิส ชื่อว่า อาทีนวญาณ. ปัญญารู้ว่าอนุปปาทะ เป็นของไม่มี

สนฺติปเท ญาณํ. อุปฺปาโท สามิสํ, อนุปฺปาโท นิรามิสนฺติ สนฺติปเท ญาณํ. ปวตฺตํ ฯเปฯ อุปายาโส สามิสํ, อนุปายาโส นิรามิสนฺติ สนฺติปเท ญาณํ.

อามิส ชื่อว่า สันติปทญาณ. ปัญญารู้ว่าอัปปวัตตะ ฯลฯ อนุปปายาสะเป็นของไม่มีอามิส ชื่อว่าสันติปทญาณ. ปัญญารู้ว่าอุปปาทะ เป็นของมีอามิส, อนุปปาทะเป็นของไม่มีอามิส ชื่อว่าสันติปทญาณ. ปัญญารู้ว่าปวัตตะ ฯลฯ อุปายาสะเป็นของมีอามิส, อนุปายาสะเป็นของไม่มีอามิส ชื่อว่าสันติปทญาณ.

อุปฺปาโท สงฺขาราติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ. ปวตฺตํ ฯเปฯ อุปายาโส สงฺขารา ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ. อนุปฺปาโท นิพฺพานนฺติ สนฺติปเท ญาณํ. อปฺปวตฺตํ ฯเปฯ อนุปายาโส นิพฺพานนฺติ สนฺติปเท ญาณํ. อุปฺปาโท สงฺขารา, อนุปฺปาโท นิพฺพานนฺติ สนฺติปเท ญาณํ. ปวตฺตํ ฯเปฯ อุปายาโส สงฺขารา, อนุปายาโส นิพฺพานนฺติ สนฺติปเท ญาณํ.

ปัญญาในความปรากฏว่าเป็นภัยว่าอุปปาทะเป็นสังขาร ชื่อว่าอาทีนวญาณ. ปัญญาในความปรากฏว่าเป็นภัย ว่าปวัตตะ ฯลฯ อุปายาสะเป็นสังขาร ชื่อว่า อาทีนวญาณ. ปัญญารู้ว่าอนุปปาทะเป็นนิพพาน ชื่อว่าสันติปทญาณ. ปัญญารู้ว่าอัปปวัตตะ ฯลฯ อนุปายาสะเป็นนิพพาน ชื่อว่าสันติปทญาณ. ปัญญารู้ว่าอุปปาทะเป็นสังขาร, อนุปปาทะเป็นนิพพาน ชื่อว่าสันติปทญาณ. ปัญญารู้ว่าปวัตตะ ฯลฯ

อุปายาสะเป็นสังขาร, อนุปายาสะเป็นนิพพาน ชื่อว่า สันติปทญาณ.

อุปฺปาทญฺจ ปวตฺตญฺจ
นิมิตฺตํ ทุกฺขนฺติ ปสฺสติ
อายูหนํ ปฏิสนฺธึ
ญาณํ อาทีนเว อิทํ.
อนุปฺปาทํ อปฺปวตฺตํ
อนิมิตฺตํ สุขนฺติ จ
อนายูหนํ อปฺปฏิสนฺธึ
ญาณํ สนฺติปเท อิทํ.
อิทํ อาทีนเว ญาณํ
ปญฺจฏฺฐาเนสุ ชายติ
ปญฺจฏฺฐาเน สนฺติปเท
ทส ญาเณ ปชานาติ.
ทฺวินฺนํ ญาณานํ กุสลตา
นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปตีติ.

พระโยคาวจร ย่อมเห็นอุปปาทะ ปวัตตะ นิมิต อายูหนะ และปฏิสนธิว่าเป็นทุกข์ นี้เป็นอาทีนวญาณ. ย่อมเห็นอนุปปาทะ อัปปวัตตะ อนิมิต อนายูหนะ และอัปปฏิสนธิว่าเป็นสุข นี้เป็น สันติปทญาณ. อาทีนวญาณนี้ย่อมเกิดในฐานะ ๕ สันติปทญาณก็ย่อมเกิดในฐานะ ๕ พระโยคาวจรย่อมรู้ชัดซึ่งญาณ ๑๐ เพราะความเป็นผู้ฉลาดในญาณทั้ง ๒ ฝ่าย จึงไม่หวั่นไหวในทิฐิต่าง ๆ ดังนี้.

ตํ ญาตฏฺเฐน ญาณํ. ปชานนฏฺเฐน ปญฺญา. เตน วุจฺจติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา

ความรู้นั้น ชื่อว่าญาณ ก็เพราะอรรถว่ารู้. ชื่อว่าปัญญา ก็เพราะอรรถว่า

อาทีนเว ญาณนฺ''ติ?

รู้ทั่ว. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความปรากฏว่าเป็นภัย เป็นอาทีนวญาณ'' ดังนี้.

๗๕๓. ตตฺถ อุปฺปาโทติ ปุริมกมฺมปจฺจยา อิธ อุปฺปตฺติ. ปวตฺตนฺติ ตถา อุปฺปนฺนสฺส ปวตฺติ. นิมิตฺตนฺติ สพฺพมฺปิ สงฺขารนิมิตฺตํ. อายูหนาติ อายตึ ปฏิสนฺธิเหตุภูตํ กมฺมํ. ปฏิสนฺธีติ อายตึ อุปฺปตฺติ. คตีติ ยาย คติยา สา ปฏิสนฺธิ โหติ. นิพฺพตฺตีติ ขนฺธานํ นิพฺพตฺตนํ. อุปฺปตฺตีติ ''สมาปนฺนสฺส วา อุปปนฺนสฺส วา''ติ[๒] เอวํ วุตฺตา วิปากปฺปวตฺติ. ชาตีติ ชราทีนํ ปจฺจยภูตา ภวปจฺจยา ชาติ. ชรามรณาทโย ปากฏา เอว. เอตฺถ จ อุปฺปาทาทโย ปญฺเจว อาทีนวญาณสฺส วตฺถุวเสน วุตฺตา. เสสา เตสํ เววจนวเสน. นิพฺพตฺติ ชาตีติ อิทํ หิ ทฺวยํ อุปฺปาทสฺส เจว ปฏิสนฺธิยา

๗๕๓. ในคำเหล่านั้น คำว่า อุปปาทะ ได้แก่ ความเกิดขึ้นในภพนี้ เพราะกรรมในภพก่อนเป็นปัจจัย. คำว่า ปวัตตะ ได้แก่ ความเป็นไปของสังขารธรรม ที่เกิดขึ้นแล้วอย่างนั้น. คำว่า นิมิต ได้แก่ สังขารนิมิตแม้ทั้งปวง. คำว่า อายูหนะ ได้แก่ กรรมที่เป็นเหตุแห่งปฏิสนธิในภพต่อไป. คำว่า ปฏิสนธิ ได้แก่ ความเกิดขึ้นในภพต่อไป. คำว่า คติ ได้แก่ คติอันเป็นที่มีปฏิสนธิ. คำว่า นิพพัตติ ได้แก่ ความบังเกิดแห่งขันธ์ทั้งหลาย. คำว่า อุปบัติ ได้แก่ ความเป็นไปของวิบาก ที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า ''จิตและเจตสิกธรรม ของบุคคลผู้ถึงพร้อม หรือผู้เข้าถึง'' ดังนี้ เป็นต้น. คำว่า ชาติ

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๘๔.

[๒] อภิ. สํ. ๓๔/๗๒๕.

จ เววจนํ. คติ อุปปตฺตีติ อิทํ ทฺวยํ ปวตฺตสฺส, ชราทโย นิมิตฺตสฺสาติ. เตนาห :

ได้แก่ การเกิดซึ่งมีภพเป็นปัจจัย อันเป็นปัจจัยแห่งทุกข์มีชราเป็นต้น. ธรรมทั้งหลายมีชรามรณะเป็นต้น ชัดเจนอยู่แล้วทีเดียว. อนึ่งในบรรดาธรรมเหล่านี้ ธรรม ๕ อย่างมีอุปปาทะเป็นต้นเท่านั้น ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นวัตถุของอาทีนวญาณ. ธรรมที่เหลือ ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นคำไวพจน์ของคำว่า อุปปาทะ เป็นต้นเหล่านั้น. จริงอยู่ ๒ คำนี้คือนิพพัตติ ชาติ เป็นไวพจน์ของอุปปาทะ และของปฏิสนธิ. ๒ คำนี้ คือ คติ(และ)อุปบัติ เป็นไวพจน์ของปวัตตะ, คำว่า ชราเป็นต้น เป็นไวพจน์ของนิมิตฉะนี้แล. เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่า :

"อุปฺปาทญฺจ ปวตฺตญฺจ
นิมิตฺตํ ทุกฺขนฺติ ปสฺสติ
อายูหนํ ปฏิสนฺธึ
ญาณํ อาทีนเว อิทนฺ"ติ จ
"อิทํ อาทีนเว ญาณํ
ปญฺจฏฺฐาเนสุ ชายตี"ติ จ.

"พระโยคาวจร ย่อมเห็นอุปปาทะ ปวัตตะ นิมิต อายูหนะ และปฏิสนธิว่าเป็นทุกข์ ความเห็นนี้เป็นอาทีนวญาณ" ดังนี้ และว่า "อาทีนวญาณนี้ย่อมเกิดในฐานะ ๕" ดังนี้.

คุณชลินศรี ตามไท
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

อนุปฺปาโท เขมนฺติ สนฺติปเท ญาณนฺติอาทิ ปน อาทีนวญาณสฺส ปฏิปกฺขญาณทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ. ภยตุปฏฺฐาเนน วา อาทีนวํ ทิสฺวา อุพฺพิคฺคหทยานํ อภยมฺปิ อตฺถิ เขมํ นิราทีนวนฺติ อสฺสาสชนนตฺถมฺปิ เอตํ วุตฺตํ. ยสฺมา วา ปนสฺส อุปฺปาทาทโย ภยโต สุปติฏฺฐิตา[๑] โหนฺติ, ตสฺส ตปฺปฏิปกฺขนินฺนํ จิตฺตํ โหติ, ตสฺมา ภยตุปฏฺฐานวเสน สิทฺธสฺส อาทีนวญาณสฺส อานิสํสทสฺสนตฺถํ เจตํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.

ส่วนคำว่า ญาณที่รู้ว่า อนุปปาทะเป็นธรรมเกษม เป็นสันติปทญาณเป็นต้น ท่านกล่าวไว้ เพื่อแสดงญาณที่เป็นฝ่ายตรงข้ามกับอาทีนวญาณ. อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวคำนี้แม้เพื่อให้เกิด ความยินดีว่า แม้ที่ไม่มีภัยที่เป็นแดนเกษม ที่ไม่มีโทษ ก็มีอยู่ดังนี้ แก่พระโยคาวจรทั้งหลาย ผู้เห็นโทษด้วยภยตุปัฏฐานญาณแล้ว มีใจหวาดหวั่นอยู่. หรืออีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า เพราะเหตุที่ธรรมทั้งหลายมีอุปปาทะเป็นต้น เป็นธรรมที่พระโยคาวจรนั้นเข้าไปตั้งมั่นดีแล้วว่า เป็นภัย, จิตของพระโยคาวจรนั้นย่อมน้อมไปในธรรมที่เป็นฝ่ายตรงข้ามกับธรรม มีอุปปาทะเป็นต้นนั้น, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำนี้ไว้เพื่อแสดงอานิสงส์แห่งอาทีนวญาณ อันสำเร็จแล้วด้วยอำนาจแห่งภยตุปัฏฐานญาณ.

เอตฺถ จ ยํ ภยํ, ตํ ยสฺมา นิยมโต <u>ทุกฺขํ</u>. [๒]ยญฺจ ทุกฺขํ,[๒] ตํ วฏฺฏามิสโลกามิส-

อนึ่ง ในอธิการนี้ เพราะเหตุว่า สิ่งใดเป็นของน่ากลัว, สิ่งนั้น<u>เป็นทุกข์</u> โดย

---

[๑] ฉ. สุปฏฺฐิตา.

[๒-๒] ฉ. อิเม อุโภ น ทิสฺสนฺติ.

กิเลสามิเสหิ อวิปฺปมุตฺตตฺตา สามิสเมว. ยญฺจ สามิสํ, ตํ สงฺขารมตฺตเมว ตสฺมา "อุปฺปาโท ทุกฺขนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. เอวํ สนฺเตปิ ภยากาเรน ทุกฺขากาเรน สามิสากาเรนาติ เอวํ อาการนานตฺตโต ปวตฺติวเสเนตฺถ นานตฺตํ เวทิตพฺพํ.

แน่นอน. และสิ่งใดเป็นทุกข์, สิ่งนั้นชื่อว่าเป็นของมีอามิส แน่ทีเดียว เพราะไม่พ้นจากอามิสคือวัฏฏะ อามิสคือโลก และอามิสคือกิเลสไปได้. และสิ่งใดมีอามิส, สิ่งนั้นก็เป็นเพียงสังขารเท่านั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ปัญญาในความปรากฏว่าเป็นภัยว่าอุปปาทะเป็นทุกข์ เป็นอาทีนวญาณ" ดังนี้เป็นต้น. แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ ก็พึงทราบถึงความต่างกันในอาทีนวญาณนี้ โดยเกี่ยวกับความเป็นไป โดยอาการที่แตกต่างกันอย่างนี้ว่า โดยอาการที่เป็นของน่ากลัว โดยอาการที่เป็นทุกข์ โดยอาการที่มีอามิส ดังนี้.

ทส ญาเณ ปชานาตีติ อาทีนวญาณํ ปชานนฺโต อุปฺปาทาทิวตฺถุกานิ ปญฺจ, อนุปฺปาทาทิวตฺถุกานิ ปญฺจาติ ทส ญาณานิ ปชานาติ ปฏิวิชฺฌติ สจฺฉิกโรติ. ทฺวินฺนํ ญาณานํ กุสลตาติ อาทีนวญาณสฺส เจว สนฺติปทญาณสฺส จาติ อิเมสํ ทฺวินฺนํ กุสลตาย.

คำว่า ย่อมรู้ชัดซึ่งญาณ ๑๐ ความว่า พระโยคาวจรนั้น เมื่อรู้ชัดซึ่งอาทีนวญาณ คือย่อมรู้ทั่ว ย่อมแทงตลอด ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งญาณ ๑๐ คือญาณ ๕ อันมีธรรมที่มีโทษมีอุปปาทะเป็นต้นเป็นที่ตั้ง, ญาณ ๕ อันมีธรรมที่เกษมมีอนุปปาทะเป็นต้นเป็นที่ตั้ง.

นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปตีติ ปรมทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานาทิวเสน ปวตฺตาสุ ทิฏฺฐีสุ น เวธติ. เสสเมตฺถ อุตฺตานตฺถเมวาติ.

คำว่า เพราะความเป็นผู้ฉลาดในญาณทั้ง ๒ ความว่า เพราะความเป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒ เหล่านี้ คืออาทีนวญาณ และสันติปทญาณ. คำว่า ย่อมไม่หวั่นไหวในทิฐิต่าง ๆ ความว่า ย่อมไม่หวั่นไหวในทิฐิทั้งหลาย ที่เป็นไปด้วยอำนาจ พระนิพพานซึ่งเป็นธรรมยอดเยี่ยมอันตนเห็นแล้ว เป็นต้น. คำที่เหลือในพระบาลีนี้ มีความหมายตื้นอยู่แล้วเทียว ฉะนี้แล.

อาทีนวานุปสฺสนาญาณํ นิฏฺฐิตํ.

จบอาทีนวานุปัสสนาญาณ.

นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณกถา

กถาว่าด้วยนิพพิทานุปัสสนาญาณ

๗๕๔. โส เอวํ สพฺพสงฺขาเร อาทีนวโต ปสฺสนฺโต สพฺพภวโยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาสคเต สเภทเก สงฺขารคเต นิพฺพินฺทติ อุกฺกณฺฐติ นาภิรมติ.

๗๕๔. พระโยคาวจรนั้น เมื่อเห็นสังขารทั้งปวงว่ามีแต่โทษอยู่อย่างนี้ ก็ย่อมเบื่อหน่าย คือเอือมระอา ไม่อภิรมย์ยินดีในสังขารที่มีความแตกทำลาย อันเป็นไปในภพกำเนิด คติ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง.

เสยฺยถาปิ นาม จิตฺตกูฏปพฺพต-ปาทาภิรโต สุวณฺณราชหํโส อสุจิมฺหิ จณฺฑาลคามทฺวาเร อาวาเฏ นาภิรมติ, สตฺตสุ มหาสเรสุเยว อภิรมติ, เอวเมว อยมฺปิ โยคิราชหํโส สุปริทิฏฺฐาทีนเว สเภทเก สงฺขารคเต นาภิรมติ, ภาวนารามตาย ปน ภาวนารติยา สมนฺนาคตตฺตา สตฺตสุ อนุปสฺสนาสุเยว รมติ.

เปรียบเหมือนว่า พญาหงส์ทองยินดีอยู่ที่เชิงเขาจิตตกูฏ ย่อมไม่อภิรมย์ยินดีในบ่อน้ำครำสกปรก ใกล้ประตูบ้านคนจัณฑาล, ย่อมอภิรมย์ยินดีในสระใหญ่ ๗ แห่งเท่านั้น ฉันใด, แม้พญาหงส์คือพระโยคีนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่อภิรมย์ยินดีอย่างยิ่งในสังขารอันมีความแตกทำลายไปซึ่งมีโทษอันตนได้เห็นทั่วอย่างดีแล้ว(ชัดเจนแล้ว), เพราะความเป็นผู้ถึงพร้อม ด้วยความยินดีในภาวนา โดยมีภาวนาเป็นที่มายินดี ย่อมยินดีอยู่แต่ในอนุปัสสนา ๗ เท่านั้น.

ยถา จ สุวณฺณปญฺชเรปิ ปกฺขิตฺโต สีโห มิคราชา นาภิรมติ, ติโยชนสหสฺส-วิตฺถเต ปน หิมวนฺเตเยว รมติ, เอวมยํ โยคิสีโห ติวิเธ สุคติภเวปิ นาภิรมติ, ตีสุ ปน อนุปสฺสนาสุเยว รมติ.

อนึ่ง เปรียบเหมือนว่าพญาสีหราชผู้เป็นใหญ่แห่งเนื้อ ถูกขังอยู่แม้ในกรงทอง ก็หาอภิรมย์ยินดีไม่, แต่ว่าย่อมยินดีในป่าหิมพานต์ อันกว้างขวางถึง ๓,๐๐๐ โยชน์เท่านั้น ฉันใด, แม้สีหะคือพระโยคีนี้ ก็ฉันนั้น หาอภิรมย์ยินดี แม้ในสุคติภพ ๓ อย่างไม่, แต่ย่อมยินดีในอนุปัสสนา ๓ เท่านั้น ฉันนั้น.

ยถา จ สพฺพเสโต สตฺตปฺปติฏฺโฐ[๑] อิทฺธิมา เวหาสงฺคโม ฉทฺทนฺโต นาคราชา นครมชฺเฌ นาภิรมติ, หิมวติ ฉทฺทนฺตทหคหเนเยว[๒] อภิรมติ, เอวมยํ โยคิวรวารโณ สพฺพสฺมิมฺปิ สงฺขารคเต นาภิรมติ, อนุปฺปาโท เขมนฺติอาทินา นเยน ทิฏฺเฐ สนฺติปเทเยว อภิรมติ, ตนฺนินฺนตปฺโปณตปฺปพฺภารมานโส โหตีติ.

อนึ่ง เปรียบเหมือนว่าพญาช้างฉัททันต์ ซึ่งขาวเผือกทั่วทั้งตัว เป็นช้างสัตตประดิษฐ์ (มีอวัยวะ ๗ อย่างจดถึงพื้น) มีฤทธิ์ เหินไปในอากาศได้ ย่อมไม่อภิรมย์ยินดีในท่ามกลางเมือง, ย่อมอภิรมย์ยินดีในสระฉัททันต์และป่าทึบ ณ แดนหิมพานต์เท่านั้น ฉันใด, ช้างประเสริฐคือพระโยคีนี้ ก็ฉันนั้น ก็ย่อมไม่อภิรมย์ยินดีในสังขาร แม้ทุกอย่าง, ย่อมอภิรมย์ยินดีในสันติบทที่ตนเห็นแล้ว โดยนัยว่าธรรมอันไม่มีความเกิด (อนุปปาทะ) เป็นธรรมเกษมเท่านั้น, ย่อมเป็นผู้มีใจน้อมไป โน้มไป เงื้อมไปในสันติบทนั้น ฉะนี้แล.

นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณํ นิฏฺฐิตํ.

จบนิพพิทานุปัสสนาญาณ

---

๑ หตฺถปาทวาลวตฺถิโกเสหิ ภูมิผุสเนหิ สตฺตหิ ปติฏฺฐิโตติ สตฺตปฺปติฏฺโฐติ ฏีกา, ฉ. สตฺตปติฏฺโฐ.

๒ สี. ฉทฺทนฺตทหคหโต, ม. ฉทฺทนฺตทหทหเนเยว.

๗๕๕. ตํ ปเนตํ ปุริเมน ญาณทฺวเยน อตฺถโต เอกํ. เตนาหุ โปราณา :

"ภยตุปฏฺฐานํ เอกเมว ตีณิ นามานิ ลภติ, สพฺพสงฺขาเร ภยโต อทฺทสาติ ภยตุปฏฺฐานํ นาม ชาตํ. เตสฺเยว สงฺขาเรสุ อาทีนวํ อุปฺปาเทตีติ อาทีนวานุปสฺสนา นาม ชาตํ. เตสฺเยว สงฺขาเรสุ นิพฺพินฺทมานํ อุปฺปนฺนนฺติ นิพฺพิทานุปสฺสนา นาม ชาตนฺ"ติ.

ปาฬิยมฺปิ วุตฺตํ : "ยา จ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา ยญฺจ อาทีนเว ญาณํ ยา จ นิพฺพิทา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พฺยญฺชนเมว นานนฺ"ติ.[๑]

๗๕๕. ก็นิพพิทานุปัสสนาญาณนี้นั้น โดยความหมาย ก็เป็นอันเดียวกันกับญาณ ๒ ข้างต้น. เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงได้กล่าวไว้ว่า :

"ภยตุปัฏฐานญาณ อันเดียวนั่นเอง ย่อมได้ชื่อ ๓ ชื่อ, คือ เกิดชื่อว่า ภยตุปัฏฐานญาณ ก็เพราะอรรถว่าได้เห็นสังขารทั้งหลายทั้งปวง โดยความเป็นของน่ากลัว. เกิดชื่อว่า อาทีนวานุปัสสนาญาณ ก็เพราะอรรถว่า ยังโทษในสังขารเหล่านั้นนั่นแหละให้เกิดขึ้น. เกิดชื่อว่า นิพพิทานุปัสสนาญาณ ก็เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นแล้วเบื่อหน่ายในสังขารเหล่านั้นนั่นแหละอยู่".

แม้ในพระบาลี ก็ได้กล่าวไว้ว่า : "ภยตุปัฏฐานปัญญาอันใดก็ดี อาทีนวญาณอันใดก็ดี นิพพิทาอันใดก็ดี, ธรรมเหล่านี้มีเนื้อความเป็นอันเดียวกัน, ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น" ดังนี้.

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๓๙๖.

มุญฺจิตุกมฺยตาญาณกถา

๗๕๖. อิมินา ปน นิพฺพิทาญาเณน อิมสฺส กุลปุตฺตสฺส นิพฺพินฺทนฺตสฺส อุกฺกณฺฐนฺตสฺส อนภิรมนฺตสฺส สพฺพภวโยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาสคเตสุ สเภทเกสุ สงฺขาเรสุ เอกสงฺขาเรปิ จิตฺตํ น สชฺชติ, น ลคฺคติ, น พชฺฌติ, สพฺพสฺมา สงฺขารคตา มุญฺจิตุกามํ[๑] นิสฺสริตุกามํ โหติ. ยถา กึ. ยถา นาม ชาลพฺภนฺตรคโต มจฺโฉ, สปฺปมุขคโต มณฺฑูโก, ปญฺชรปกฺขิตฺโต วนกุกฺกุโฏ, ทฬฺหปาสวสคโต มิโค, อหิตุณฺฑิกหตฺถคโต สปฺโป, มหาปงฺกปกฺขนฺโต กุญฺชโร, สุปณฺณมุขคโต นาคราชา, ราหุมุขปฺปวิฏฺโฐ จนฺโท, สปตฺตปริวาริโต ปุริโสติ เอวมาทโย ตโต ตโต มุญฺจิตุกามา นิสฺสริตุกามาว โหนฺติ, เอวํ ตสฺส โยคิโน จิตฺตํ สพฺพสฺมา สงฺขารคตา มุญฺจิตุกามํ[๑]

กถาว่าด้วยมุญจิตุกัมยตาญาณ

๗๕๖. ก็เมื่อกุลบุตรผู้นี้เบื่อหน่ายอยู่ เอือมระอาอยู่ ไม่อภิรมย์ยินดีอยู่ ด้วยนิพพิทาญาณนี้ จิตย่อมไม่ติด, ไม่ข้อง, ไม่ผูกพันแม้ในสังขารอย่างหนึ่ง ในบรรดาสังขารทั้งหลายที่มีความแตกทำลาย ซึ่งเป็นไปอยู่ในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง, ย่อมเป็นธรรมชาติที่ใคร่จะพ้น คือใคร่จะสลัดออกไปจากสังขารทั้งปวง. ข้อนี้เปรียบเหมือนอะไร. เปรียบเหมือนอย่างสัตว์ทั้งหลายมีเป็นต้นอย่างนี้คือ ปลาที่ติดอยู่ภายในข่าย, กบที่อยู่ในปากงู, ไก่ป่าที่ถูกขังไว้ในกรง, เนื้อที่ติดอยู่ในอำนาจของบ่วงอันเหนียวแน่น, งูที่อยู่ในเงื้อมมือของหมองู, ช้างที่ตกลงไปในหล่มลึก, พญานาคที่อยู่ในปากพญาครุฑ, พระจันทร์ที่พระราหูอมเข้าไปในปาก, บุรุษ

---

๑ ฉ. มุจฺจิตุกามํ.

นิสฺสริตุกามํ โหติ. อถสฺส เอวํ สพฺพสงฺขาเรสุ วิคตาลยสฺส สพฺพสฺมา สงฺขารคตา มุญฺจิตุกามสฺส[๑] อุปฺปชฺชติ มุญฺจิตุกมฺยตาญาณนฺติ.

ที่ถูกศัตรูรุมล้อม ย่อมเป็นผู้ใคร่จะพ้น ใคร่จะหลุดออกไปจากสิ่งที่ติดอยู่นั้น ๆ ฉันใด, จิตของพระโยคีนั้น ก็ย่อมเป็นจิตที่ใคร่จะพ้น ใคร่จะสลัดออกไปจากสังขารทั้งปวง ฉันนั้น. เมื่อเป็นอย่างนั้น มุญจิตุกัมยตาญาณ จึงย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้น ผู้ปราศจากความอาลัยในสังขารทั้งปวง ผู้ใคร่จะพ้นจากสังขารทั้งปวง ด้วยประการฉะนี้แล.

มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ นิฏฺฐิตํ.

จบมุญจิตุกัมยตาญาณ.

ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณกถา

กถาว่าด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ

๗๕๗. โส เอวํ สพฺพภวโยนิคติฐิติ- นิวาสคเตหิ สเภทเกหิ สงฺขาเรหิ มุญฺจิตุกาโม[๑] สพฺพสฺมา สงฺขารคตา มุญฺจิตุํ

๗๕๗. พระโยคาวจรนั้นเป็นผู้ต้องการจะพ้นจากสังขารทั้งหลาย ที่มีแต่ความแตก- ทำลายไป อันเป็นไปในภพกำเนิด คติ ฐิติ

---

[๑] ฉ. มุจฺจิตุ....

คุณยี-คุณสมศรี ภู่นพคุณ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปุน เต เอว สงฺขาเร ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาเณน ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ปริคฺคณฺหติ.

และนิวาสทั้งปวง อย่างนี้ จึงกำหนดสังขารเหล่านั้นนั่นแหละอีก ยกขึ้นสู่ลักษณะ ๓ ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ เพื่อจะได้พ้นจากสังขารทั้งปวง.

โส สพฺพสงฺขาเร อนจฺจนฺติกโต ตาวกาลิกโต อุปฺปาทวยปริจฺฉินฺนโต ปโลกโต ขณิกโต[1] จลโต ปภงฺคุโต อทฺธุวโต วิปริณามธมฺมโต อสารกโต วิภวโต สงฺขตโต มรณธมฺมโตติอาทีหิ การเณหิ อนิจฺจาติ ปสฺสติ.

พระโยคาวจรนั้น ย่อมเห็นสังขารทั้งปวงว่าไม่เที่ยง โดยเหตุทั้งหลาย เป็นต้นว่า โดยความไม่เป็นสิ่งที่มีในที่สุด โดยประกอบด้วยกาลเพียงนั้น โดยกำหนดตัดความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป โดยเป็นสิ่งที่มีอันพังทำลายไปโดยเป็นไป เพียงชั่วขณะ โดยเป็นสิ่งมีความหวั่นไหว โดยเป็นสิ่งที่มีความแตกสลายไป โดยเป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืน โดยเป็นสิ่งมีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งที่ไม่มีแก่นสาร โดยเป็นสิ่งที่มีแต่ความเสื่อม โดยเป็นสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง โดยเป็นสิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดา.

อภิณฺหปฏิปีฬนโต ทุกฺขมโต ทุกฺขวตฺถุโต โรคโต คณฺฑโต สลฺลโต อฆโต, อาพาธโต

ย่อมเห็นว่าเป็นทุกข์ โดยเหตุทั้งหลายเป็นต้นว่า โดยมีความบีบคั้นเนืองนิตย์ โดย

[1] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

อีติโต อุปทฺทวโต ภยโต อุปสคฺคโต อตาณโต อเลณโต อสรณโต อาทีนวโต อฆมูลโต วธกโต สาสวโต มารามิสโต ชาติธมฺมโต ชราธมฺมโต พฺยาธิธมฺมโต มรณธมฺมโต[๑] โสกธมฺมโต ปริเทวธมฺมโต อุปายาสธมฺมโต สงฺกิเลสิกธมฺมโตติอาทีหิ การเณหิ ทุกฺขาติ ปสฺสติ.

เป็นสิ่งที่ทนได้ยาก โดยเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ โดยมีโรค โดยเป็นดุจฝี โดยเป็นดุจลูกศร โดยเป็นของชั่วร้าย โดยเป็นความป่วยไข้, โดยเป็นความจัญไร, โดยมีอุปัทวะ, โดยเป็นสิ่งที่น่ากลัว, โดยมีความขัดข้อง, โดยไม่มีที่ต้านทาน โดยไม่มีที่หลีกเร้น โดยไม่มีที่พึ่ง โดยเป็นโทษ โดยเป็นมูลแห่งความชั่ว โดยเป็นดุจเพชฌฆาตผู้ฆ่า โดยเป็นสิ่งเป็นไปกับอาสวะ โดยเป็นเหยื่อของมาร โดยเป็นสิ่งมีความเกิดเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีความแก่เป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีความตายเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีปริเทวะเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีอุปายาสเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา.

---

๑ ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

อชญฺญโต ทุคฺคนฺธโต เชคุจฺฉโต ปฏิกูลโต อมณฺฑนหตโต[1] วิรูปโต วิภจฺฉโตติ-[2] อาทีหิ การเณหิ ทุกฺขลกฺขณสฺส ปริวารภูตโต อสุภโต ปสฺสติ.

ย่อมเห็นว่าไม่งาม ซึ่งเป็นบริวารแห่งทุกขลักษณะ โดยเหตุทั้งหลาย เป็นต้นว่า โดยเป็นสิ่งที่ไม่งาม โดยเป็นสิ่งมีกลิ่นเหม็น โดยเป็นสิ่งที่น่าเกลียด โดยเป็นสิ่งปฏิกูล โดยเป็นสิ่งที่มิใช่ จะกำจัดได้ด้วยการตบแต่ง โดยเป็นของขี้เหร่ โดยเป็นสิ่งที่น่าขยะแขยง.

ปรโต ริตฺตโต ตุจฺฉโต สุญฺญโต อสฺสามิกโต อนิสฺสรโต อวสวตฺติโตติอาทีหิ การเณหิ อนตฺตโต ปสฺสติ.

ย่อมเห็นว่าเป็นอนัตตา โดยเหตุทั้งหลาย เป็นต้นว่า โดยเป็นฝ่ายอื่น โดยเป็นของว่าง โดยเป็นของเปล่า โดยเป็นของสูญ โดยหาเจ้าของมิได้ โดยหาผู้เป็นใหญ่มิได้ โดยไม่เป็นไปในอำนาจ.

๗๕๘. เอวํ หิ ปสฺสตาเนน ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขารา ปริคฺคหิตา นาม โหนฺติ. กสฺมา ปนายเมเต เอวํ ปริคฺคณฺหาตีติ. มุญฺจนสฺส อุปายสมฺปาทนตฺถํ.

๗๕๘. จริงอยู่ สังขารทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นอันพระโยคาวจรนั้นผู้เห็นอยู่อย่างนี้ ได้กำหนดยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้ว. ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระโยคาวจรนี้จึงต้องกำหนด

---

[1] ฉ. อมณฺฑนารหโต.
[2] ม. วิคจฺฉโต, ฉ. พิภจฺฉโต.

สังขารทั้งหลายเหล่านั้นไว้อย่างนี้. ตอบว่า เพื่อยังอุบายแห่งการพ้นให้ถึงพร้อม.

ตตฺรายํ อุปมา : เอโก กิร ปุริโส "มจฺเฉ คณฺหิสฺสามี"ติ มจฺฉขิปฺปํ[1] คเหตฺวา อุทเก โอสาเปสิ[2] โส ขิปฺปมุเขน หตฺถํ โอตาเรตฺวา อนฺโตอุทเก สปฺปํ คีวาย คเหตฺวา "มจฺโฉ เม คหิโต"ติ อตฺตมโน อโหสิ. โส "มหา วต มยา มจฺโฉ ลทฺโธ"ติ อุกฺขิปิตฺวา ปสฺสนฺโต โสวตฺถิกตฺตยทสฺสเนน สปฺโปติ สญฺชานิตฺวา ภีโต อาทีนวํ ทิสฺวา คหเณ นิพฺพิณฺโณ[3] มุญฺจิตุกาโม หุตฺวา มุญฺจนสฺส อุปายํ กโรนฺโต อคฺคนงฺคุฏฺฐโต ปฏฺฐาย หตฺถํ นิพฺเพเฐตฺวา[4] พาหํ[5] อุกฺขิปิตฺวา อุปริสีเส เทฺว ตโย

ในข้อนั้น มีอุปมาดังต่อไปนี้ : มีเรื่องเล่ามาว่า ชายผู้หนึ่งคิดว่า "เราจักจับปลา" จึงถือสุ่มจับปลา สุ่มลงไปในน้ำ. เขาล้วงมือลงไปทางปากสุ่มจับงูในน้ำที่คอได้ ก็เป็นผู้ดีใจว่า "เราจับปลาได้แล้ว". เขาสำคัญว่า "เราได้ปลาตัวใหญ่หนอ" แล้วยกมันขึ้นมาแลดู พอรู้ว่าเป็นงู ด้วยเห็นลายสวัสดิกะ ๓ แฉก (เกล็ดลายคล้ายลายดอกจันทน์) เข้าก็กลัว มองเห็นโทษแล้ว ก็เป็นผู้เบื่อหน่ายในการจับมันไว้ ต้องการจะปล่อยไปเสีย เมื่อจะทำอุบายแห่งการปล่อย จึงปลดมือ ตั้งแต่หางตอนปลายออกแล้ว

---

๑ สี. อิ. มจฺฉขิปํ.
๒ ฉ. โอฑฺฑาเปสิ.
๓ อิ. ม. นิพฺพินฺโท.
๔ ฉ. นิพฺเพเฐตฺวา.
๕ ฉ. พาหุํ.

วาเร อาวิชฺฌิตฺวา สปฺปํ ทุพฺพลํ กตฺวา "คจฺฉ ทุฏฺฐสปฺปา"ติ นิสฺสชฺชิตฺวา เวเคน ตฬากปาฬึ อารุยฺห "มหนฺตสฺส วต โภ สปฺปสฺส มุขโต มุตฺโตมฺหี"ติ อาคตมคฺคํ โอโลกยมาโน อฏฺฐาสิ.

ยกแขนเหวี่ยงขึ้นเหนือศีรษะ ๒-๓ ครั้ง ทำให้งูเพลียแล้ว ก็ปล่อยมันตะเพิดไปว่า "ไป เจ้างูร้าย" แล้วย่างขึ้นขอบบึงโดยเร็ว ยืนมองทางที่(หนี)มา นึกอยู่ในใจว่า "เจ้าประคุณเอ๋ย เราพ้นจากปากงูใหญ่มาได้แล้วหนอ" ดังนี้.

ตตฺถ ตสฺส ปุริสสฺส "มจฺโฉ"ติ สปฺปํ คีวายํ คเหตฺวา ตุฏฺฐกาโล วิย อิมสฺสาปิ โยคิโน อาทิโตว อตฺตภาวํ ปฏิลภิตฺวา ตุฏฺฐกาโล, ตสฺส ขิปฺปมุขโต สีสํ นีหริตฺวา โสวตฺถิกตฺตยทสฺสนํ วิย อิมสฺส ฆนวินิพฺโภคํ กตฺวา สงฺขาเรสุ ติลกฺขณทสฺสนํ, ตสฺส ภีตกาโล วิย อิมสฺส ภยตุปฏฺฐานญาณํ. ตโต อาทีนวทสฺสนํ วิย อาทีนวานุปสฺสนาญาณํ, คหเณ นิพฺพินฺทนํ วิย นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณํ. สปฺปํ มุญฺจิตุกมฺยตา วิย มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ, มุญฺจนสฺส อุปายกรณํ วิย ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาเณน สงฺขาเรสุ ติลกฺขณาโรปนํ. ยถา หิ โส ปุริโส สปฺปํ

ในอุปมานั้น กาลที่พระโยคีแม้รูปนี้ได้อัตภาพ แล้วยินดีมาตั้งแต่ต้นนั่นแหละ เปรียบเหมือนกาลที่บุรุษผู้นั้น จับถูกงูเข้าที่คอแล้วดีใจ ด้วยสำคัญว่า "ปลา" ฉะนั้น, การที่พระโยคีนี้ทำการกระจายฆนะ (แยกกลุ่มก้อนออกเป็นส่วนย่อย) จนเห็นไตรลักษณ์ในสังขารทั้งหลาย เปรียบเหมือนการที่บุรุษผู้นั้นดึงหัวงูออกจากปากสุ่ม แล้วเห็นลายสวัสติกะ ๓ แฉก, ภยตุปัฏฐานญาณของพระโยคีนี้ เปรียบเหมือนกาลที่บุรุษผู้นั้นกลัว, อาทีนวานุปัสสนาญาณ เปรียบเหมือนการเห็นโทษแต่งูนั้น, นิพพิทานุปัสสนาญาณ เปรียบเหมือน ความเบื่อหน่ายในการจับไว้,

อาวิชฺฌิตฺวา ทุพฺพลํ กตฺวา นิวตฺติตฺวา หํสิตุํ อสมตฺถภาวํ ปาเปตฺวา สุฏฺฐุ มุญฺจติ, เอวมยํ โยคาวจโร ติลกฺขณาโรปเนน สงฺขาเร อาวิชฺฌิตฺวา ทุพฺพเล กตฺวา ปุน นิจฺจสุขสุภอตฺตากาเรน อุปฏฺฐาตุํ อสมตฺถตํ ปาเปตฺวา สุฏฺฐุ มุญฺจติ. เตน วุตฺตํ "มุญฺจนสฺส อุปายสมฺปาทนตฺถํ เอวํ ปริคฺคณฺหาตี"ติ.

มุญจิตุกัมยตาญาณ เปรียบเหมือนความใคร่จะปล่อยงูไป, การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในสังขารทั้งหลาย ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ เปรียบเหมือนการทำอุบาย แห่งการปล่อย (หรือแห่งความพ้น). เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้นั้นแกว่งงู ทำให้เพลีย ทำให้ถึงความไม่สามารถจะแว้งกัดเอาได้ แล้วปล่อยไปเป็นอย่างดี ฉันใด, พระโยคาวจรนี้ ก็แกว่งสังขารทั้งหลาย ทำให้เพลีย ด้วยการยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ทำให้ถึงความไม่สามารถที่จะปรากฏโดยอาการที่เที่ยง สุข งาม เป็นอัตตาได้อีกแล้ว ก็ย่อมพ้นได้เป็นอย่างดีฉันนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "พระโยคาวจรย่อมกำหนดอย่างนี้ เพื่อยังอุบายแห่งความพ้นให้ถึงพร้อม" ดังนี้.

๗๕๙. เอตฺตาวตาสฺส อุปฺปนฺนํ โหติ <u>ปฏิสงฺขาญาณํ</u> ยํ สนฺธาย วุตฺตํ :

๗๕๙. ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ <u>ปฏิสังขาญาณ</u> เป็นอันเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้นแล้ว ซึ่งท่านพระสารีบุตรเถระหมายเอา กล่าวไว้ว่า :

"อนิจฺจโต มนสิกโรโต กึ ปฏิสงฺขา ญาณํ อุปฺปชฺชติ ? ทุกฺขโต, อนตฺตโต มนสิกโรโต กึ ปฏิสงฺขา ญาณํ อุปฺปชฺชติ ? อนิจฺจโต มนสิกโรโต นิมิตฺตํ ปฏิสงฺขา ญาณํ อุปฺปชฺชติ. ทุกฺขโต มนสิกโรโต ปวตฺตํ ปฏิสงฺขา ญาณํ อุปฺปชฺชติ. อนตฺตโต มนสิกโรโต นิมิตฺตญฺจ ปวตฺตญฺจ ปฏิสงฺขา ญาณํ อุปฺปชฺชตี"ติ[1]

"ถามว่า เมื่อภิกษุมนสิการว่าไม่เที่ยง ญาณย่อมเกิดขึ้นเพราะพิจารณาอะไร ? เมื่อมนสิการว่าเป็นทุกข์ ว่าเป็นอนัตตา ญาณย่อมเกิดขึ้นเพราะพิจารณาอะไร? ตอบว่า เมื่อมนสิการว่าไม่เที่ยง ญาณย่อมเกิดขึ้นเพราะพิจารณานิมิต. เมื่อมนสิการว่าเป็นทุกข์ ญาณย่อมเกิดขึ้นเพราะพิจารณาปวัตตะ. เมื่อมนสิการว่าเป็นอนัตตา ญาณย่อมเกิดขึ้นเพราะพิจารณาทั้งนิมิต ทั้งปวัตตะ" ดังนี้.

เอตฺถ จ <u>นิมิตฺตํ</u> <u>ปฏิสงฺขาติ</u> สงฺขารนิมิตฺตํ "อทฺธุวํ ตาวกาลิกนฺ"ติ อนิจฺจลกฺขณวเสน ชานิตฺวา. กามญฺจ ปน ปฐมํ ชานิตฺวา ปจฺฉา ญาณํ อุปฺปชฺชติ, โวหารวเสน ปน "มนญฺจ ปฏิจฺจ ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณนฺ"ติอาทีนิ[2] วิย

ก็ในพระบาลีนี้ คำว่า <u>พิจารณานิมิต</u> ความว่า รู้สังขารนิมิต ด้วยอำนาจแห่งอนิจจลักษณะ ว่า "ไม่ยั่งยืน เป็นไปในกาลเพียงนั้น". ก็แต่ว่า รู้ก่อนแล้ว ญาณจึงเกิดขึ้นในภายหลัง แม้ก็จริง, ถึงอย่างนั้นท่านกล่าวไว้อย่างนี้ (ว่าญาณเกิดขึ้นมา

---

[1] ขุ. ป. ๓๑/๓๙๖.
[2] สํ. สฬา. ๑๘/๔๐.

เอวํ วุจฺจติ. เอกตฺตนเยน วา ปุริมญฺจ ปจฺฉิมญฺจ เอกํ กตฺวา เอวํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ. อิมินา นเยน อิตรสฺมิมฺปิ ปททฺวเย อตฺโถ เวทิตพฺโพติ.

พิจารณา) ก็โดยเกี่ยวกับเป็นโวหาร เหมือนอย่างคำที่ท่านว่า "มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยใจ และอาศัยธรรม" ดังนี้เป็นต้น ฉะนั้น. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้อย่างนั้น เพราะทำศัพท์หน้าและศัพท์หลัง ให้เป็นอันเดียวกัน โดยเอกัตตนัย. พึงทราบความหมายแม้ใน ๒ บทนอกนี้ โดยนัยนี้แล.

ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ นิฏฺฐิตํ.

จบปฏิสังขานุปัสสนาญาณ.

สงฺขารุเปกฺขาญาณกถา

๗๖๐. โส เอวํ ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาเณน "สพฺเพ สงฺขารา สุญฺญา"ติ ปริคฺคเหตฺวา ปุน "สุญฺญมิทํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา"ติ[๑] ทฺวิโกฏิกํ สุญฺญตํ

กถาว่าด้วยสังขารุเบกขาญาณ

๗๖๐. พระโยคาวจรนั้น ครั้นกำหนดได้ว่า "สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นของว่างเปล่า" ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณแล้วอย่างนี้ จึงกำหนดความเป็นของว่าง-

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๓๕๔.

ปริคฺคณฺหติ. โส เอวํ เนว อตฺตานํ, น ปรํ กิญฺจิ อตฺตโน ปริกฺขารภาเว ฐิตํ ทิสฺวา ปุน "นาหํ กฺวจนิ[๑] กสฺสจิ กิญฺจนตสฺมึ, น จ มม กฺวจนิ, กิสฺมิญฺจิ กิญฺจนตตฺถี"ติ[๒] ยา เอตฺถ จตุโกฏิกา สุญฺญตา กถิตา, ตํ ปริคฺคณฺหติ.

เปล่าอันมี ๒ เงื่อนอีกว่า "สิ่งนี้ว่างเปล่าจากอัตตา และจากอัตตนิยะ(ของที่เนื่องกับอัตตา)" ดังนี้. พระโยคาวจรนั้น ครั้นไม่เห็นตัวตน, ไม่เห็นสัตว์หรือสังขารอะไร ๆ อื่น อันตั้งอยู่ในความเป็นบริขารของตนแล้วอย่างนี้ ก็ย่อมกำหนดความเป็นของว่างเปล่าอันมี ๔ เงื่อน ที่ท่านกล่าวไว้ในสุญญตานุปัสสนานี้อีกว่า "เธอไม่เห็นว่าตัวเราในที่ไหน ๆ, ไม่เห็นว่าเรามีอยู่ในความเป็นอะไร ๆ ของใคร ๆ, ไม่เห็นตัวตน ของผู้อื่นมีอยู่ในที่ไหน ๆ, ไม่เห็นว่าตัวตนของผู้อื่น มีอยู่ในความเป็นอะไร ๆ ของเราในฐานะไหน ๆ" ดังนี้.

กถํ ? อยํ หิ <u>นาหํ</u> <u>กฺวจนีติ</u> กฺวจิ อตฺตานํ น ปสฺสติ. <u>กสฺสจิ</u> <u>กิญฺจนตสฺมินฺติ</u> อตฺตโน อตฺตานํ กสฺสจิ ปรสฺส กิญฺจนภาเว

ถามว่า ความเป็นของว่างเปล่า ๔ เงื่อน มีอรรถาธิบายอย่างไร ? เฉลยว่า อรรถาธิบายมีอย่างนี้ว่า ข้อว่า <u>นาหํ</u> <u>กฺวจนิ</u>

---

[๑] ก. กฺวจินีติปิ ทิสฺสติ.
[๒] ม. อุ. ๑๔/๗๗.

อุปเนตพฺพํ น ปสฺสติ. ภาติกฏฺฐาเน[๑] ภาตรํ สหายฏฺฐาเน วา สหายํ ปริกฺขารฏฺฐาเน วา ปริกฺขารํ มญฺญิตฺวา อุปเนตพฺพํ น ปสฺสตีติ อตฺโถ. น จ มม กฺวจนีติ เอตฺถ มม-สทฺทํ ตาว ฐเปตฺวา น จ กฺวจนีติ ปรสฺส จ อตฺตานํ กฺวจิ น ปสฺสตีติ อยมตฺโถ. อิทานิ มม-สทฺทํ อาหริตฺวา มม กิสฺมิญฺจิ กิญฺจนตตฺถีติ โส ปรสฺส อตฺตา มม กิสฺมิญฺจิ กิญฺจนภาเว อตฺถีติ น ปสฺสติ. อตฺตโน ภาติกฏฺฐาเน ภาตรํ, สหายฏฺฐาเน วา สหายํ, ปริกฺขารฏฺฐาเน วา ปริกฺขารนฺติ กิสฺมิญฺจิ ฐาเน ปรสฺส อตฺตานํ อิมินา กิญฺจนภาเวน อุปเนตพฺพํ น ปสฺสตีติ อตฺโถ. เอวมยํ ยสฺมา เนว กตฺถจิ อตฺตานํ ปสฺสติ, น ตํ ปรสฺส กิญฺจนภาเว อุปเนตพฺพํ ปสฺสติ, น ปรสฺส อตฺตานํ ปสฺสติ, น ปรสฺส อตฺตานํ อตฺตโน กิญฺจนภาเว อุปเนตพฺพํ ปสฺสติ. ตสฺมาเนน จตุโกฏิกา สุญฺญตา ปริคฺคหิตา โหตีติ.

(ไม่เห็นเราในที่ไหน ๆ) ได้แก่ พระโยคาวจรนี้ไม่เห็นตัวตนในที่ไหน ๆ. ข้อว่า กสฺสจิ กิญฺจนตสฺมึ (ไม่เห็นว่าเรามีอยู่ในความเป็นอะไร ๆ ของใคร ๆ) ได้แก่ ไม่เห็นตัวตนของตนที่พึงนำเข้าไป ในความเป็นอะไร ๆ ของใคร ๆ คือของผู้อื่น. อธิบายว่าไม่เห็นตัวตนที่พึงนำเข้าไปในฐานะพี่น้อง เพราะสำคัญว่าเป็นพี่น้องบ้าง ที่พึงนำเข้าไปในฐานะเพื่อน เพราะสำคัญว่าเป็นเพื่อนบ้าง ที่พึงนำเข้าไปในฐานะบริขาร เพราะสำคัญว่าเป็นบริขารบ้าง. ในข้อว่า น จ มม กฺวจนิ นี้ ยก มม-ศัพท์ไว้ก่อน คำที่เหลือว่า น จ กฺวจนิ (ไม่เห็นตัวตนของผู้อื่นในที่ไหน ๆ) มีความหมายดังนี้ว่า มองไม่เห็นตัวตนของผู้อื่นในที่ไหน ๆ เลย. บัดนี้นำ มม-ศัพท์ออกมา ก็จะเป็น มม กิสฺมิญฺจิ กิญฺจนตตฺถิ (ไม่เห็นว่าตัวตนของผู้อื่นมีอยู่ในความเป็นอะไร ๆ ในฐานะไหน ๆ ของเรา) คือพระโยคาวจรนั้น ย่อมไม่เห็น

[๑] ฉ. ภาติฏฺฐาเน วา.

ตัวตนของผู้อื่นว่ามีอยู่ในความเป็นอะไร ๆ ของเรา ในฐานะไหน ๆ. อธิบายว่าไม่เห็นตัวตนของผู้อื่น ที่พึงนำเข้าไป โดยความเป็นอะไร ๆ นี้ ในฐานะไหน ๆ คือไม่เห็นตัวตนของผู้อื่น ที่พึงนำเข้าไปในฐานะพี่น้อง เพราะสำคัญว่าเป็นพี่น้องบ้าง, ที่พึงนำเข้าไปในฐานะเพื่อน เพราะสำคัญว่าเป็นเพื่อนบ้าง, ที่พึงนำเข้าไปในฐานะบริขาร เพราะสำคัญว่าเป็นบริขารบ้าง ดังนี้. เพราะพระโยคาวจรนี้ ไม่เห็นตัวตนในที่ไหน ๆ, ไม่เห็นตัวตนนั้น อันพึงนำเข้าไปในความเป็นอะไร ๆ ของบุคคลอื่น, ไม่เห็นตัวตนของผู้อื่น, ไม่เห็นตัวตนของผู้อื่นพึงนำเข้าไปในความเป็นอะไร ๆ ของตน อย่างนี้. ฉะนั้น ก็เป็นอันพระโยคาวจรนั้นกำหนดความเป็นของว่างเปล่าอันมี ๔ เงื่อนได้แล้ว แล.

๗๖๑. เอวํ จตุโกฏิกํ สุญฺญตํ ปริคฺคเหตฺวา ปุน ฉหากาเรหิ สุญฺญตํ ปริคฺคณฺหติ. กถํ ? จกฺขุ สุญฺญํ อตฺเตน

๗๖๑. พระโยคาวจร ครั้นกำหนดความเป็นของว่างเปล่าอันมี ๔ เงื่อน อย่างนี้ได้แล้ว ยังกำหนดความเป็นของ

วา อตฺตนิเยน วา นิจฺเจน วา ธุเวน วา สสฺสเตน วา อวิปริณามธมฺเมน วา ฯเปฯ มโน สุญฺโญ. รูปา สุญฺญา ฯเปฯ ธมฺมา สุญฺญา. จกฺขุวิญฺญาณํ ฯเปฯ มโนวิญฺญาณํ. จกฺขุสมฺผสฺโสติ เอวํ ยาว ชรามรณา นโย เนตพฺโพ.[๑]

ว่างเปล่า โดยอาการ ๖ อีกเล่า. กำหนดว่าอย่างไร ? กำหนดว่า จักขุ เป็นของว่างเปล่าจากตัวตนก็ดี จากอัตตนิยะ(ของ ๆ ตน)ก็ดี จากความแน่นอนก็ดี จากความมั่นคงก็ดี จากความเที่ยงแท้ก็ดี และจากความเป็นของไม่แปรปรวนเป็นธรรมดาก็ดี ฯลฯ โสตะ... ฆานะ... ชิวหา... กาย... มโน เป็นของว่าง... รูปเป็นของเปล่า ฯลฯ ธรรมารมณ์ทั้งหลาย เป็นของเปล่า... จักขุวิญญาณเป็นของว่างเปล่า ฯลฯ มโนวิญญาณ เป็นของว่างเปล่า... จักขุสัมผัส เป็นของว่างเปล่า... พึงนำนัยดังกล่าวมาฉะนี้แล จนถึงบทชรามรณะ.

๗๖๒. เอวํ ฉหากาเรหิ สุญฺญตํ ปริคฺคเหตฺวา ปุน อฏฺฐหากาเรหิ ปริคฺคณฺหติ. เสยฺยถีทํ : รูปํ อสารํ นิสฺสารํ สาราปคตํ นิจฺจสารสาเรน วา ธุวสารสาเรน วา สุขสารสาเรน วา อตฺตสารสาเรน วา

๗๖๒. พระโยคาวจรครั้นกำหนดความเป็นของว่างเปล่าโดยอาการ ๖ อย่างนี้แล้ว ก็กำหนดโดยอาการ ๘ อีก. กำหนดโดยอาการ ๘ อย่างไรบ้าง : กำหนดว่ารูปไม่มีสาระ หาสาระมิได้ ปราศจากสาระ โดย

---

[๑] ขุ. จูฬ. ๓๐/๒๕๒.

นิจฺเจน วา ธุเวน วา สสฺสเตน วา อวิปริณามธมฺเมน วา. เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณํ จกฺขุ ฯเปฯ ชรามรณํ อสารํ นิสฺสารํ สาราปคตํ นิจฺจสารสาเรน วา ธุวสารสาเรน วา สุขสารสาเรน วา อตฺตสารสาเรน วา นิจฺเจน วา ธุเวน วา สสฺสเตน วา อวิปริณามธมฺเมน วา. ยถา นโฬ อสาโร นิสฺสาโร สาราปคโต. ยถา เอรณฺโฑ. ยถา อุทุมฺพโร. ยถา เสตวจฺโฉ. ยถา ปาลิภทฺทโก. ยถา เผณปิณฺโฑ. ยถา อุทกปุพฺพุฬํ[๑] ยถา มรีจิ. ยถา กทลิกฺขนฺโธ. ยถา มายา อสารา นิสฺสารา สาราปคตา, เอวเมว รูปํ ฯเปฯ ชรามรณํ อสารํ นิสฺสารํ สาราปคตํ นิจฺจสารสาเรน วา ฯเปฯ อวิปริณามธมฺเมน วาติ.[๒]

สาระคือนิจจสาระ โดยสาระคือธุวสาระ โดยสาระคือสุขสาระ โดยสาระคืออัตตสาระ โดยความเป็นของเที่ยง โดยความเป็นของมั่นคง โดยความเป็นของยั่งยืน และโดยความเป็นสิ่งที่ไม่แปรปรวน เป็นธรรมดา. เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ.... จักขุ ฯลฯ ชรามรณะ ไม่มีสาระ หาสาระมิได้ ปราศจากสาระ โดยสาระคือนิจจสาระ โดยสาระคือธุวสาระ โดยสาระคือสุขสาระ โดยสาระคืออัตตสาระ โดยความเป็นของเที่ยง โดยความเป็นของมั่นคง โดยความเป็นของยั่งยืน และโดยความเป็นสิ่งที่ไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา. เปรียบเหมือนไม้อ้อ ไม่มีสาระ หาสาระมิได้ ปราศจากสาระ ฉันใด. เปรียบเหมือนไม้ละหุ่ง. เปรียบเหมือนไม้มะเดื่อ. เปรียบเหมือนไม้กุ่ม. เปรียบเหมือนไม้ทองกวาว. เปรียบเหมือนก้อนฟองน้ำ. เปรียบเหมือน

---

[๑] ฉ. อุทกพุพฺพุฬํ.

[๒] ขุ. จูฬ. ๓๐/๒๕๐.

ต่อมน้ำ. เปรียบเหมือนพยับแดด. เปรียบ-เหมือนต้นกล้วย. เปรียบเหมือนมายา ไม่มีสาระ หาสาระมิได้ ปราศจากสาระ ฉันใด, รูป ฯลฯ ชรามรณะ ก็ไม่มีสาระ หาสาระมิได้ ปราศจากสาระ โดยสาระคือนิจจสาระ ฯลฯ โดยความเป็นสิ่งที่ไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา ฉันนั้น ดังนี้.

๗๖๓. โส เอวํ อฏฺฐหากาเรหิ สุญฺญตํ ปริคฺคเหตฺวา ปุน ทสหากาเรหิ ปริคฺคณฺหติ. กถํ ? รูปํ ริตฺตโต ปสฺสติ. ตุจฺฉโต สุญฺญโต อนตฺตโต อนิสฺสริยโต อกามการิยโต อลพฺภนียโต อวสวตฺตกโต ปรโต วิวิตฺตโต ปสฺสติ. เวทนํ ฯเปฯ วิญฺญาณํ ริตฺตโต ปสฺสติ ฯเปฯ วิวิตฺตโต ปสฺสตีติ[1]

๗๖๓. พระโยคาวจรนั้น ครั้นกำหนดความเป็นของว่างเปล่าโดยอาการ ๘ อย่างนี้แล้ว ก็ย่อมกำหนดโดยอาการ ๑๐ อีก. คืออย่างไร ? คือย่อมเห็นรูปว่าเป็นของว่าง. ย่อมเห็นว่าเป็นของเปล่า ว่าเป็นของสูญ ว่าเป็นอนัตตา ว่าหาความเป็นใหญ่มิได้ ว่าเป็นสิ่งที่ไม่อาจกระทำได้ ตามความต้อง-การ ว่าเป็นสิ่งที่ไม่พึงได้ ว่าไม่เป็นไปในอำนาจ ว่าเป็นฝ่ายอื่น ว่าสงัด. ย่อมเห็นเวทนา ฯลฯ เห็นวิญญาณว่าเป็นของเปล่า ฯลฯ ว่าสงัด ดังนี้.

---

[1] ขุ. จูฬ. ๓๐/๒๕๑.

๗๖๔. เอวํ ทสหากาเรหิ สุญฺญตํ ปริคฺคเหตฺวา ปุน ทฺวาทสหากาเรหิ ปริคฺคณฺหติ. เสยฺยถีทํ. รูปํ น สตฺโต, น ชีโว, น นโร, น มาณโว, น อิตฺถี, น ปุริโส, น อตฺตา, น อตฺตนิยํ. นาหํ, น มม, น อญฺญสฺส, น กสฺสจิ, เวทนา ฯเปฯ วิญฺญาณํ ฯเปฯ น กสฺสจีติ.[๑]

๗๖๔. ครั้นกำหนดความเป็นของว่าง–เปล่าโดยอาการ ๑๐ อย่างนี้แล้ว ก็ย่อมกำหนดโดยอาการ ๑๒ อีก. ข้อที่ว่านี้เป็นฉันใด. คือย่อมเห็นว่ารูปไม่ใช่สัตว์, ไม่ใช่ชีวะ, ไม่ใช่นระ, ไม่ใช่มาณพ, ไม่ใช่หญิง, ไม่ใช่ชาย, ไม่ใช่อัตตา, ไม่ใช่อัตตนิยะ, ไม่ใช่เรา, ไม่ใช่ของเรา, ไม่ใช่ของคนอื่น, ไม่ใช่ของใคร ๆ, เวทนา ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ ไม่ใช่ของใคร ๆ ดังนี้.

๗๖๕. เอวํ ทฺวาทสหากาเรหิ สุญฺญตํ ปริคฺคเหตฺวา ปุน ตีรณปริญฺญาวเสน ทฺวาจตฺตาลีสาย อากาเรหิ สุญฺญตํ ปริคฺคณฺหติ, รูปํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต โรคโต คณฺฑโต สลฺลโต อฆโต อาพาธโต ปรโต ปโลกโต อีติโต อุปทฺทวโต ภยโต อุปสคฺคโต จลโต ปภงฺคุโต อทฺธุวโต อตาณโต อเลณโต อสรณโต อสรณีภูตโต ริตฺตโต ตุจฺฉโต สุญฺญโต อนตฺตโต

๗๖๕. พระโยคาวจรครั้นกำหนดความเป็นของว่างเปล่าโดยอาการ ๑๒ อย่างนี้แล้ว ก็ย่อมกำหนดความเป็นของว่างเปล่าโดยอาการ ๔๒ โดยเกี่ยวกับตีรณปริญญาอีก, คือย่อมเห็นรูปว่าไม่เที่ยง ว่าเป็นทุกข์ ว่ามีโรค ว่าเป็นดุจฝี ว่าเป็นดุจลูกศร ว่าเป็นของเสื่อมทราม ว่ามีความเจ็บป่วย ว่าเป็นฝ่ายอื่น ว่ามีอันทำลายไป ว่าเป็นเสนียดจัญไร ว่ามีอันตราย ว่ามีภัย ว่ามี

---

[๑] ขุ. จูฬ. ๓๐/๒๕๑.

อนสฺสาหโต อาทีนวโต วิปริณามธมฺมโต อสารกโต อฆมูลโต วธกโต วิภวโต สาสวโต สงฺขตโต มารามิสโต ชาติธมฺมโต ชราธมฺมโต พฺยาธิธมฺมโต มรณธมฺมโต โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสธมฺมโต สมุทยโต อตฺถงฺคมโต นิสฺสรณโต ปสฺสติ. เวทนํ ฯเปฯ วิญฺญาณํ อนิจฺจโต ฯเปฯ นิสฺสรณโต ปสฺสติ.

ความขัดข้อง ว่ามีความหวั่นไหว ว่ามีความแตกไป ว่าไม่มั่นคง ว่าไม่ใช่ที่ต้านทาน ว่าไม่ใช่ที่หลีกเร้น ว่าไม่ใช่ที่พึ่ง ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ควรถือเอาเป็นที่พึ่ง ว่าเป็นของเปล่า ว่าเป็นของว่าง ว่าเป็นของสูญ ว่าเป็นอนัตตา ว่าหาความพอใจมิได้ ว่ามีแต่โทษ ว่ามีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ว่าไม่มีแก่นสาร ว่าเป็นมูลแห่งบาป ว่าเป็นดุจเพชฌฆาต ว่ามีแต่ความเสื่อม ว่าเป็นไปกับอาสวะ ว่าเป็นสังขตะ ว่าเป็นเหยื่อของมาร ว่ามีความเกิดเป็นธรรมดา ว่ามีความแก่เป็นธรรมดา ว่ามีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา ว่ามีความตายเป็นธรรมดา ว่ามีโสกปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาสเป็นธรรมดา ว่ามีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ว่ามีความดับไปเป็นธรรมดา ว่ามีอันต้องสลัดออกไป. ย่อมเห็นเวทนา ฯลฯ วิญญาณว่าไม่เที่ยง ฯลฯ ว่ามีอันต้องสลัดออกไป.

วุตฺตมฺปิ เจตํ : "รูปํ อนิจฺจโต ฯเปฯ นิสฺสรณโต ปสฺสนฺโต สุญฺญโต โลกํ

แม้ข้อนี้สมจริงดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า : "พระโยคีเมื่อเห็นรูปว่า

อเวกฺขติ. เวทนํ ฯเปฯ วิญฺญาณํ อนิจฺจโต ฯเปฯ นิสฺสรณโต ปสฺสนฺโต สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขติ".

ไม่เที่ยง ฯลฯ ว่ามีอันต้องสลัดออกไป ชื่อว่าย่อมพิจารณาเห็นโลกว่าเป็นของว่างเปล่า. เมื่อเห็นเวทนา ฯลฯ วิญญาณว่าไม่เที่ยง ฯลฯ ว่ามีอันต้องแล่นออกไป ชื่อว่าย่อมพิจารณาเห็นโลก ว่าเป็นของว่างเปล่า". (และที่พระผู้มีพระภาค ตรัสแก่พระโมฆราชว่า)

"สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ
โมฆราช สทา สโต
อตฺตานุทิฏฺฐึ โอหจฺจ
เอวํ มจฺจุตโร สิยา
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ
มจฺจุราชา น ปสฺสตี"ติ[๑]

"ดูกรท่านโมฆราช ท่านจงเป็นผู้มีสติพิจารณาเห็นโลกว่าเป็นของว่างเปล่าตลอดกาลทุกเมื่อเถิด ถอนอัตตานุทิฏฐิได้อย่างนี้แล้ว ก็จะพึงเป็นผู้ข้ามมัจจุได้, พญามัจจุย่อมมองไม่เห็นบุคคลผู้พิจารณาเห็นโลก อย่างนี้"

๗๖๖. เอวํ สุญฺญโต ทิสฺวา ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขาเร ปริคฺคณฺหนฺโต ภยญฺจ นนฺทิญฺจ วิปฺปหาย สงฺขาเรสุ อุทาสิโน โหติ[๒] มชฺฌตฺโต, อหนฺติ วา

๗๖๖. พระโยคาวจร ครั้นเห็นโดยความเป็นของสูญอย่างนั้นแล้ว กำหนดสังขารทั้งหลาย ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์อย่างนี้แล้ว ก็ย่อมละทั้งความกลัว ทั้งความเพลิดเพลิน เป็น

[๑] ขุ. จูฬ. ๓๐-๒๔๕, ๒๕๗.
[๒] ฉ. อุทาสีโน อโหสิ.

มมนฺติ วา น คณฺหาติ วิสฺสฏฺฐภริโย วิย ปุริโส.

ผู้วางเฉย คือเป็นกลางในสังขารทั้งหลาย, ไม่ถือเอาว่า เรา ว่า ของเรา เหมือนอย่างบุรุษ ผู้เลิกร้างภรรยาได้แล้ว ฉะนั้น.

ยถา นาม ปุริสสฺส ภริยา ภเวยฺย อิฏฺฐา กนฺตา มนาปา, โส ตาย วินา มุหุตฺตมฺปิ อธิวาเสตุํ น สกฺกุเณยฺย, อติวิย นํ มมาเยยฺย, โส ตํ อิตฺถึ อญฺเญน ปุริเสน สทฺธึ ฐิตํ วา นิสินฺนํ วา (นิปนฺนํ วา) กเถนฺตึ วา หสนฺตึ วา ทิสฺวา กุปิโต อสฺส อนตฺตมโน, อธิมตฺตํ โทมนสฺสํ ปฏิสํเวเทยฺย. โส อปเรน สมเยน ตสฺสา อิตฺถิยา โทสํ ทิสฺวา มุญฺจิตุกาโม หุตฺวา ตํ วิสฺสชฺเชยฺย, น นํ มมาติ[๑] คณฺเหยฺย. ตโต ปฏฺฐาย ตํ เยน เกนจิ สทฺธึ ยงฺกิญฺจิ กุรุมานํ ทิสฺวาปิ เนว กุปฺเปยฺย, น โทมนสฺสํ อาปชฺเชยฺย, อญฺญทตฺถุ อุทาสีโน ภเวยฺย มชฺฌตฺโต. เอวเมวายํ

เปรียบเหมือนบุรุษ มีภรรยาที่น่าปรารถนา น่าพอใจ น่าชอบใจ, บุรุษผู้นั้นเว้นห่างภรรยานั้นไปแม้เพียงครู่เดียว ก็ไม่อาจทนได้, พึงประพฤติยึดภรรยานั้นว่าของเรา เสียยิ่งนัก, เขาเห็นหญิงนั้นยืนก็ดี นั่งก็ดี (นอนก็ดี) พูดก็ดี หัวเราะก็ดีกับชายอื่น แล้วก็โกรธ ไม่พอใจ, เสวยโทมนัส สุดจะประมาณได้. สมัยต่อมาเขาเห็นโทษ(ความไม่ดี)ของหญิงผู้นั้นแล้ว ก็เป็นผู้ต้องการจะพ้นไปจึงเลิกร้างกับหญิงผู้นั้นเสีย, ไม่ถือเอาหญิงนั้นว่าของเรา. ตั้งแต่นั้นไป เขาแม้พบเห็นหญิงผู้นั้น กำลังทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง กับชายคนใดคนหนึ่ง ก็ไม่โกรธ, ไม่เสียใจ, เป็นผู้วางเฉย คือเป็นกลางได้แน่นอน

---

๑ สี. มมนฺติ.

สพฺพสงฺขาเรหิ มุญฺจิตุกาโม หุตฺวา ปฏิสงฺขานุปสฺสนาย สงฺขาเร ปริคฺคณฺหนฺโต อหํ มมาติ คเหตพฺพํ อทิสฺวา ภยญฺจ นนฺทิญฺจ วิปฺปหาย สพฺพสงฺขาเรสุ อุทาสีโน โหติ มชฺฌตฺโต.

ฉันใด. พระโยคาวจรผู้นี้ เป็นผู้ใคร่จะพ้นจากสังขารทั้งปวงแล้ว กำหนดสังขารทั้งหลายด้วยปฏิสังขานุปัสสนาไป ไม่เห็นความเป็นสิ่งที่พึงถือเอาว่าเรา ว่าของเราแล้ว ก็ย่อมละทั้งความกลัว ทั้งความเพลิดเพลินเป็นผู้วางเฉย คือเป็นกลางในสังขารทั้งปวงได้ ฉันนั้น.

ตสฺส เอวํ ชานโต เอวํ ปสฺสโต ตีสุ ภเวสุ จตูสุ โยนีสุ ปญฺจสุ คตีสุ สตฺตสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ นวสุ สตฺตาวาเสสุ จิตฺตํ ปฏิลียติ ปฏิกุฏติ ปฏิวฏฺฏติ น สมฺปสาริยติ, อุเปกฺขา วา ปาฏิกุลฺยตา วา สณฺฐาติ.

เมื่อพระโยคาวจรนั้น รู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็ย่อมถดถอย ย่อมหดหู่ ย่อมหมุนกลับ ไม่เหยียดไปในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙, อุเบกขา หรือความน่าเกลียดย่อมตั้งมั่น.

เสยฺยถาปิ นาม ปทุมปลาเส อีสกโปเณ อุทกผุสิตานิ ปฏิลียนฺติ ปฏิกุฏนฺติ ปฏิวฏฺฏนฺติ น สมฺปสาริยนฺติ, เอวเมว ฯเปฯ เสยฺยถาปิ นาม กุกฺกุฏปตฺตํ วา นหารุทฺทุลํ วา อคฺคิมฺหิ ปกฺขิตฺตํ ปฏิลียติ ปฏิกุฏติ ปฏิวฏฺฏติ น สมฺปสาริยติ, เอวเมว ตสฺส

เปรียบเหมือนว่า หยาดน้ำบนใบบัวที่เอียงอยู่หน่อยหนึ่ง ย่อมกลิ้งกลับ ย่อมกลิ้งถอยมา ย่อมกลิ้งกลับลง ไม่กลิ้งกลับขึ้นไปฉันใด, ฯลฯ ฉันนั้นเหมือนกันเทียว เปรียบ-เหมือนว่า ขนไก่ก็ดี เอ็นกบก็ดี เขาใส่เข้าไปในไฟแล้ว ก็ย่อมถดถอย ย่อมหด

ฐีสุ ภเวสุ จิตฺตํ ฯเปฯ อุเปกฺขา วา ปาฏิกุลฺยตา วา สณฺฐาติ. อิจฺจสฺส สงฺขารุเปกฺขาญาณํ นาม อุปฺปนฺนํ โหติ.

ย่อมขดเข้า ย่อมไม่ยืดออกไป ฉันใด, จิตของพระโยคาวจรนั้น ย่อมถดถอย ย่อมหด ย่อมกลับไม่เหยียดออกไป ในภพ ๓ ฯลฯ อุเบกขาหรือความเป็นของน่าเกลียด ย่อมตั้งมั่น ฉันนั้นทีเดียว. ญาณชื่อว่า สังขารุเบกขาญาณ ย่อมเป็นอันเกิดขึ้นแล้วแก่พระโยคาวจรผู้นั้น ด้วยประการฉะนี้.

๗๖๗. ตํ ปเนตํ สเจ สนฺติปทํ นิพฺพานํ สนฺตโต ปสฺสติ, สพฺพํ สงฺขารปฺปวตฺตํ วิสฺสชฺเชตฺวา[๑] นิพฺพานเมว ปกฺขนฺทติ. โน เจ นิพฺพานํ สนฺตโต ปสฺสติ, ปุนปฺปุนํ สงฺขารารมฺมณเมว หุตฺวา ปวตฺตติ สามุทฺทิกานํ กาโก[๒] วิย. สามุทฺทิกา กิร วาณิชกา นาวํ อาโรหนฺตา ทิสากากํ นาม คณฺหนฺติ. เต ยทา นาวา วาตกฺขิตฺตา วิเทสํ ปกฺขนฺทติ, ตีรํ น ปญฺญายติ, ตทา ทิสากากํ วิสฺสชฺเชนฺติ[๓] โส กูปกยฏฺฐิโต

๗๖๗. ก็สังขารุเบกขาญาณนั้นนั้น ถ้าหากว่า เห็นพระนิพพานอันเป็นสันติบทว่ามีอยู่ไซร้ ก็จะสละความเป็นไปของสังขารทั้งปวง แล้วแล่นไปสู่พระนิพพานทีเดียว. ถ้าหากไม่เห็นพระนิพพานว่ามีอยู่, ก็จะเป็นญาณ ที่มีแต่สังขารเป็นอารมณ์อย่างเดียว เป็นไปแล้ว ๆ เล่า ๆ ดุจกาของพวกพ่อค้าทางทะเล ฉะนั้น. มีเรื่องเล่าว่าพวกพ่อค้าทางทะเล เมื่อจะขึ้นเรือก็(เป็นธรรมดาว่า) จะพาเอากาบอกทิศไปด้วย. คราใดเรือถูกพายุ

[๑] สี. วิสฺสชิตฺวา.

[๒] ฉ. ทิสากาโก.

[๓] สี. วิสฺสชนฺติ, ม. วิสฺสชฺชนฺติ.

คุณขจรวุฒิ ยิ้มเศรษฐ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อากาสํ ลงฺฆิตฺวา สพฺพา ทิสา จ วิทิสา จ อนุคนฺตฺวา สเจ ตีรํ ปสฺสติ, ตทภิมุโข ว คจฺฉติ. โน เจ ปสฺสติ, ปุนปฺปุนํ อาคนฺตฺวา กูปกยฏฺฐิเยว อลฺลียติ. เอวเมว สเจ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ สนฺติปทํ นิพฺพานํ สนฺตโต ปสฺสติ, สพฺพํ สงฺขารปฺปวตฺตํ วิสฺสชฺเชตฺวา นิพฺพานเมว ปกฺขนฺทติ. โน เจ ปสฺสติ, ปุนปฺปุนํ สงฺขารา-รมฺมณเมว หุตฺวา ปวตฺตติ.

ซัดแล่นไปผิดที่, ฝั่งก็จะไม่ปรากฏ, ครานั้น พวกพ่อค้าเหล่านั้นก็ปล่อยการู้ทิศไป. กานั้นเกาะอยู่ที่เสากระโดง จะโผขึ้นไปยังอากาศเที่ยวบินโผไปมาตลอดทิศใหญ่และทิศน้อยทั้ง-ปวง ถ้าหากพบฝั่ง, ก็จะบ่ายหน้าบินตรงไปยังฝั่งนั้นทีเดียว. ถ้าหากว่าไม่เห็น, มันก็บินกลับมาเกาะเสากระโดงแล้ว ๆ เล่า ๆ อยู่นั่นเอง ฉันใด. สังขารุเปกขาญาณก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถ้าหากเห็นพระนิพพานอันเป็นสันติบทว่ามีอยู่ ก็จะสละความเป็นไปของสังขารทั้งปวง แล้วแล่นไปสู่พระนิพพานทีเดียว. ถ้าหากว่าไม่เห็นก็จะเป็นญาณที่มีแต่สังขารเป็นอารมณ์อย่างเดียว เป็นไปแล้ว ๆ เล่า ๆ.

ตยิทํ[๑] สุปฺปคฺเค ปิฏฺฐํ วฏฺฏยมานํ วิย, นิพฺพฏฺฏิตกปฺปาสํ วิหตมานํ[๒] วิย

สังขารุเปกขาญาณนั้นนั้น เป็นเหมือนแป้งในกระด้งที่เขาขยี้อยู่, เหมือนฝ้ายที่เขา

---

[๑] ฉ. ตทิทํ.

[๒] ฏีกาปาโฐปิ อีทิโส, ก. วิหฏฺฏมานนฺติปิ ทิสฺสติ.

นานปฺปการโต สงฺขาเร ปริคฺคเหตฺวา ภยญฺจ นนฺทิญฺจ ปหาย สงฺขารวิจินเน มชฺฌตฺตํ หุตฺวา ติวิธานุปสฺสนาวเสน ติฏฺฐติ. เอวํ ติฏฺฐมานํ ติวิธวิโมกฺขมุขภาวํ อาปชฺชิตฺวา สตฺตอริยปุคฺคลวิภาคาย ปจฺจโย โหติ.

แกะเอาเมล็ดออกแล้วหีบอยู่ กำหนดสังขารทั้งหลายโดยประการต่าง ๆ ละทั้งความกลัวทั้งความเพลิดเพลินได้แล้ว ก็วางตัวเป็นกลางในอันวิจัยสังขาร ตั้งอยู่ด้วยสามารถอนุปัสสนา ๓ อย่าง. เมื่อตั้งอยู่ ก็ถึงวิโมกขมุข ๓ อย่าง ย่อมเป็นปัจจัยแห่งการจำแนกพระอริยบุคคล ๗ ประเภท ด้วยประการอย่างนี้.

๗๖๘. ตตฺริทํ ติวิธานุปสฺสนาวเสน ปวตฺตนโต ติณฺณํ อินฺทฺริยานํ อธิปเตยฺยวเสน ติวิธวิโมกฺขมุขภาวํ อาปชฺชติ นาม. ติสฺโส หิ อนุปสฺสนา ตีณิ วิโมกฺขมุขานีติ วุจฺจนฺติ. ยถาห :

๗๖๘. บรรดาญาณเหล่านั้น สังขารุเปกขาญาณนี้ เพราะเป็นไปด้วยสามารถอนุปัสสนา ๓ อย่าง จึงชื่อว่าถึงความเป็นวิโมกขมุข ๓ อย่าง ด้วยอำนาจความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ ๓ อย่าง. จริงอยู่อนุปัสสนา ๓ ท่านเรียกว่าวิโมกขมุข ๓. เหมือนอย่างที่ท่านพระสารีบุตรเถระ กล่าวไว้ว่า :

"ตีณิ โข ปนิมานิ วิโมกฺขมุขานิ โลกนิยฺยานาย สํวตฺตนฺติ, สพฺพสงฺขาเร ปริจฺเฉทปริวฏุมโต

"ก็วิโมกขมุข ๓ อย่างเหล่านี้แล ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อนำสัตว์ออกจากโลก, ย่อมเป็นไปพร้อม โดย

สมนุปสฺสนตาย อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา จิตฺตสมฺปกฺขนฺทนตาย, สพฺพสงฺขาเรสุ มโนสมุตฺเตชนตาย อปฺปณิหิตาย จ ธาตุยา จิตฺตสมฺปกฺขนฺทนตาย, สพฺพธมฺเม ปรโต สมนุปสฺสนตาย สุญฺญตาย จ ธาตุยา จิตฺตสมฺปกฺขนฺทนตาย, อิมานิ ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ โลกนิยฺยานาย สํวตฺตนฺตี"ติ.[๑]

ภาวะที่ ทำจิตให้แล่นไปในอนิมิตตธาตุ ด้วยการเห็นเนือง ๆ ซึ่งสังขารทั้งหลายทั้งปวง โดยการตัดตอน และโดยรอบด้าน, ย่อมเป็นไปพร้อมโดยภาวะที่ทำจิตให้แล่นไปในอัปปณิหิตธาตุ ด้วยการทำจิตให้อาจหาญ ในสังขารทั้งหลายทั้งปวง, ย่อมเป็นไปพร้อมโดยภาวะที่ทำจิตให้แล่นไปในสุญญตธาตุ ด้วยการเห็นเนือง ๆ ซึ่งธรรมทั้งหลายทั้งปวง ว่าเป็นฝ่ายอื่น วิโมกขมุข ๓ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อนำสัตว์ออกจากโลก" ดังนี้.

ตตฺถ ปริจฺเฉทปริวฏฺฏมโตติ อุทยพฺพยวเสน ปริจฺเฉทโต เจว ปริวฏฺฏมโต จ. อนิจฺจานุปสฺสนํ หิ "อุทยโต ปุพฺเพ สงฺขารา นตฺถี"ติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา เตสํ คตึ สมเนฺวสมานํ[๒] "วยโต ปรํ น คจฺฉนฺติ,

ในปาฐะปฏิสัมภิทามรรคนั้น คำว่า ปริจฺเฉทปริวฏฺฏมโต ได้แก่ โดยการตัดตอนและโดยรอบด้าน ด้วยอำนาจแห่งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป. จริงอยู่ อนิจจานุปัสสนาญาณ กำหนดตัดตอนว่า "สังขาร

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๓๗๓.

[๒] ฉ. สมนฺเนสมานํ.

เอตฺเถว อนุตรธายนฺตี''ติ ปริวฎฺมโต สมนุปสฺสติ. มโนสมุตฺเตชนตายาติ จิตฺตสํเวชนตาย. ทุกฺขานุปสฺสเนน หิ สงฺขาเรสุ จิตฺตํ สํเวเชติ. ปรโต สมนุปสฺสนตายาติ ''นาหํ น มมา''ติ เอวํ อนตฺตโต สมนุปสฺสนตาย. อิติ อิมานิ ตีณิ ปทานิ อนิจฺจานุปสฺสนาทีนํ วเส่น วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิ. เตเนว ตทนนฺตเร ปญฺหวิสฺสชฺชเน วุตฺตํ : ''อนิจฺจโต มนสิกโรโต ขยโต สงฺขารา อุปฏฺฐหนฺติ. ทุกฺขโต มนสิกโรโต ภยโต สงฺขารา อุปฏฺฐหนฺติ. อนตฺตโต มนสิกโรโต สุญฺญโต สงฺขารา อุปฏฺฐหนฺตี''ติ.[๑]

ทั้งหลายมิได้มีอยู่ก่อนแต่ความเกิดขึ้น'' ดังนี้แล้ว แสวงหาคติ(การไป) แห่งสังขารเหล่านั้นอยู่ ก็ย่อมเห็นเนือง ๆ โดยรอบด้าน ว่า ''สังขารทั้งหลายย่อมไม่ไปเกินเลยแต่ความดับไป, ย่อมหมดไปในความดับนี้นั่นเทียว'' ดังนี้. คำว่า ด้วยการทำจิตให้อาจหาญ คือด้วยการทำจิตให้สังเวช. เพราะว่า พระโยคีย่อมทำจิตให้สังเวชในสังขารทั้งหลายได้ ด้วยการตามเห็นทุกข์. คำว่า ด้วยการเห็นเนือง ๆ โดยชอบว่าเป็นฝ่ายอื่น คือด้วยการตามเห็นเนือง ๆ ว่าเป็นอนัตตา อย่างนี้ว่า ''ไม่ใช่เรา, ไม่ใช่ของเรา'' ดังนี้. ทั้ง ๓ บทเหล่านี้ ดังกล่าวมานี้ พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวเนื่องกับอนุปัสสนา ๓ อย่าง มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ในคำวิสัชนาปัญหาในลำดับนั้น ท่านจึงกล่าวว่า : ''เมื่อพระโยคีมนสิการว่าไม่เที่ยง สังขาร

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๓๗๓.

ทั้งหลายย่อมปรากฏว่าสิ้นไป, เมื่อมนสิการว่าเป็นทุกข์ สังขารทั้งหลายย่อมปรากฏว่าเป็นภัย, เมื่อมนสิการว่าเป็นอนัตตา สังขารทั้งหลายย่อมปรากฏว่าเป็นของสูญ" ดังนี้.

๗๖๙. กตเม ปน เต วิโมกฺขา เยสํ อิมานิ อนุปสฺสนานิ มุขานีติ ? อนิมิตฺโต อปฺปณิหิโต สุญฺญโตติ เอเต ตโย. วุตฺตเญฺหตํ "อนิจฺจโต มนสิกโรนฺโต อธิโมกฺขพหุโล อนิมิตฺตวิโมกฺขํ ปฏิลภติ. ทุกฺขโต มนสิกโรนฺโต ปสฺสทฺธิพหุโล อปฺปณิหิตวิโมกฺขํ ปฏิลภติ. อนตฺตโต มนสิกโรนฺโต เวทพหุโล สุญฺญตวิโมกฺขํ ปฏิลภตี"ติ[๑]

๗๖๙. ก็วิโมกข์ซึ่งมีอนุปัสสนาเหล่านี้เป็นมุขเป็นไฉน ? ได้แก่ วิโมกข์ ๓ เหล่านี้คือ อนิมิตตวิโมกข์ อัปปณิหิตวิโมกข์ สุญญตวิโมกข์. ข้อนี้สมจริงดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า "พระโยคีผู้มนสิการว่าไม่เที่ยง เป็นผู้มากด้วยอธิโมกข์ ย่อมได้ซึ่งอนิมิตตวิโมกข์. พระโยคีผู้มนสิการว่าเป็นทุกข์ เป็นผู้มากด้วยปัสสัทธิ ย่อมได้ซึ่งอัปปณิหิตวิโมกข์. พระโยคีผู้มนสิการว่าเป็นอนัตตา เป็นผู้มากด้วยเวท ย่อมได้ซึ่งสุญญตวิโมกข์" ดังนี้.

เอตฺถ จ <u>อนิมิตฺโต วิโมกฺโข</u>ติ อนิมิตฺตากาเรน นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺโต อริยมคฺโค. โส หิ อนิมิตฺตาย

ก็ในวิโมกข์ ๓ นี้ คำว่า <u>อนิมิตตวิโมกข์</u> ได้แก่พระอริยมรรคที่เป็นไป กระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ โดยอาการที่หา

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๓๘๘.

ธาตุยา อุปฺปนฺนตฺตา อนิมิตฺโต. กิเลเสหิ จ วิมุตฺตตฺตา วิโมกฺโข. เอเตเนว นเยน อปฺปณิหิตากาเรน นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺโต อปฺปณิหิโต. สุญฺญตากาเรน นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺโต สุญฺญโตติ เวทิตพฺโพ.

นิมิตมิได้. จริงอยู่ พระอริยมรรคนั้น ชื่อว่า อนิมิตตะ เพราะความที่เกิดขึ้นในธาตุอันหานิมิตมิได้. และชื่อว่า วิโมกข์ เพราะความที่หลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลาย. โดยนัยเดียวกันนี้แหละ พระอริยมรรคที่เป็นไปกระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ โดยอาการที่หาราคะปรารถนามิได้ ชื่อว่า อัปปณิหิตะ. พระอริยมรรคที่เป็นไป กระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ โดยอาการว่างเปล่า พึงทราบว่า ชื่อว่า สุญญตะ ดังนี้.

๗๒๐. ยํ ปน อภิธมฺเม "ยสฺมึ สมเย โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเวติ นิยฺยานิกํ อปจยคามึ ทิฏฺฐิคตานํ ปหานาย ปฐมาย ภูมิยา ปตฺติยา วิวิจฺเจว กาเมหิ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ อปฺปณิหิตํ สุญฺญตนฺ"ติ[๑] เอวํ วิโมกฺขทฺวยเมว วุตฺตํ, ตํ นิปฺปริยายโต วิปสฺสนาคมนํ สนฺธาย. วิปสฺสนาญาณํ หิ กิญฺจาปิ ปฏิสมฺภิทามคฺเค :

๗๒๐. ส่วนในพระอภิธรรมตรัสวิโมกข์ไว้ ๒ อย่างเท่านั้น อย่างนี้ว่า "ในสมัยใด พระโยคาวจรเจริญโลกุตรฌาน อันเป็นนิยยานิกะ เป็นอปจยคามิ เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียว เข้าถึงปฐมฌานอันเป็นอัปปณิหิตะ เป็นสุญญตะอยู่" ดังนี้, วิโมกข์ ๒ อย่างนั้น ตรัสไว้โดยนิปริยายหมายเอาเหตุมา คือวิปัสสนา.

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๑๐๕.

ก็ในปฏิสัมภิทามรรค ท่านกล่าววิปัสสนาญาณว่า เป็นสุญญตวิโมกข์ โดยเกี่ยวกับความปล่อยความยึดมั่น อย่างนี้ว่า :

"อนิจฺจานุปสฺสนํ ญาณํ นิจฺจโต อภินิเวสํ มุญฺจตีติ สุญฺญโต วิโมกฺโข. ทุกฺขานุปสฺสนํ ญาณํ สุขโต อภินิเวสํ. อนตฺตานุปสฺสนํ ญาณํ อตฺตโต อภินิเวสํ มุญฺจตีติ สุญฺญโต วิโมกฺโข"ติ[๑] เอวํ อภินิเวสมุญฺจนวเสน สุญฺญโต วิโมกฺโขติ จ,

"อนิจจานุปัสสนาญาณ ย่อมปลดปล่อยความยึดมั่นว่าเที่ยง เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า สุญญตวิโมกข์. ทุกขานุปัสสนาญาณ ย่อมปลดปล่อยความยึดมั่นว่าเป็นสุข เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า สุญญตวิโมกข์. อนัตตานุปัสสนาญาณย่อมปลดปล่อยความยึดมั่นว่าเป็นอัตตา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า สุญญตวิโมกข์" ดังนี้,

และว่าเป็นอนิมิตตวิโมกข์ โดยเกี่ยวกับเป็นความปลดปล่อยนิมิต อย่างนี้ว่า

"อนิจฺจานุปสฺสนํ ญาณํ นิจฺจโต นิมิตฺตํ มุญฺจตีติ อนิมิตฺโต วิโมกฺโข, ทุกฺขานุปสฺสนํ ญาณํ สุขโต นิมิตฺตํ,

"อนิจจานุปัสสนาญาณ ย่อมปลดปล่อยนิมิตว่าเที่ยง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์, ทุกขา–

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๔๐๐.

อนตฺตานุปสฺสนํ ญาณํ, อตฺตโต นิมิตฺตํ มุญฺจตีติ อนิมิตฺโต วิโมกฺโข"ติ[๑] เอวํ นิมิตฺตมุญฺจนวเสน อนิมิตฺโต วิโมกฺโขติ จ,

นุปัสสนาญาณ ย่อมปลดปล่อยนิมิตว่าเป็นสุข เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์, อนัตตานุปัสสนาญาณย่อมปลดปล่อยนิมิตว่า เป็นอัตตา เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์" ดังนี้,

และว่าเป็นอัปปณิหิตวิโมกข์ โดยเกี่ยวกับเป็นความปลดปล่อยปณิธิ อย่างนี้ว่า

"อนิจฺจานุปสฺสนํ ญาณํ นิจฺจโต ปณิธึ มุญฺจตีติ อปฺปณิหิโต วิโมกฺโข, ทุกฺขานุปสฺสนํ ญาณํ สุขโต ปณิธึ อนตฺตานุปสฺสนํ ญาณํ อตฺตโต ปณิธึ มุญฺจตีติ อปฺปณิหิโต วิโมกฺโข"ติ[๒] เอวํ ปณิธิมุญฺจนวเสน อปฺปณิหิโต วิโมกฺโขติ จ วุตฺตํ.

"อนิจจานุปัสสนาญาณ ย่อมปลดปล่อยปณิธิว่าเที่ยง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอัปปณิหิตวิโมกข์, ทุกขานุปัสสนาญาณ ย่อมปลดปล่อยปณิธิว่าเป็นสุข เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอัปปณิหิตวิโมกข์, อนัตตานุปัสสนาญาณย่อมปลดปล่อยปณิธิว่า เป็นอัตตา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อัปปณิหิตวิโมกข์"

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๔๐๒.
[๒] ขุ. ป. ๓๑/๔๐๓.

ตถาปิ ตํ สงฺขารนิมิตฺตสฺส อวิชหนโต น นิปฺปริยาเยน อนิมิตฺตํ, นิปฺปริยาเยน ปน สุญฺญตญฺเจว อปฺปณิหิตญฺจ. ตสฺส จ อาคมนวเสน อริยมคฺคกฺขเณ วิโมกฺโข อุทฺธโฏ. ตสฺมา อปฺปณิหิตํ สุญฺญตนฺติ วิโมกฺขทฺวยเมว วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ. อยํ ตาเวตฺถ วิโมกฺขกถา.

ดังนี้แม้ก็จริง. ถึงอย่างนั้น วิปัสสนาญาณนั้นหาชื่อว่า อนิมิตตะ โดยนิปริยายไม่ เพราะยังละสังขารนิมิตมิได้, แต่ชื่อว่า สุญญตะ และอัปปณิหิตะ โดยนิปริยายทีเดียว. ก็พระผู้มีพระภาคทรงยกวิโมกข์เข้าไว้ในขณะแห่งพระอริยมรรค ก็โดยเกี่ยวกับการที่วิปัสสนาญาณนั้นเป็นเหตุมา. เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงพึงทราบว่า ตรัสวิโมกข์ ๒ อย่างเท่านั้น คืออัปปณิหิตวิโมกข์ และสุญญตวิโมกข์. นี้เป็นวิโมกขกถาในอธิการนี้ ก่อน.

๗๖๑. ยํ ปน วุตฺตํ "สตฺตอริยปุคฺคลวิภาคาย ปจฺจโย โหตี"ติ, ตตฺถ สทฺธานุสารี สทฺธาวิมุตฺโต กายสกฺขี[1] อุภโตภาควิมุตฺโต ธมฺมานุสารี ทิฏฺฐิปฺปตฺโต[2] ปญฺญาวิมุตฺโตติ อิเม ตาว สตฺต อริยปุคฺคลา, เตสํ วิภาคาย อิทํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ ปจฺจโย โหติ.

๗๖๑. ส่วนในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ย่อมเป็นปัจจัยเพื่อการจำแนกพระอริยบุคคล ๗ จำพวก" ดังนี้, มีอรรถาธิบายดังนี้ว่า ก่อนอื่น พึงทราบพระอริยบุคคล ๗ จำพวกเหล่านี้คือ สัทธานุสารี สัทธาวิมุต กายสักขี อุภโตภาควิมุต ธัมมานุสารี ทิฏฐิปัตตะ ปัญญาวิมุต ดังนี้, สังขารุเปกขาญาณนี้ย่อม

---

[1] ฉ. กายสกฺขิ.
[2] สี. ม. ทิฏฺฐปฺปตฺโต.

เป็นปัจจัยแก่การจำแนกพระอริยบุคคลเหล่านั้น.

๗๗๒. โย หิ อนิจฺจโต มนสิกโรนฺโต อธิโมกฺขพหุโล สทฺธินฺทฺริยํ ปฏิลภติ, โส โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ สทฺธานุสารี โหติ. เสเสสุ สตฺตสุ ฐาเนสุ สทฺธาวิมุตฺโต.

๗๗๒. ด้วยว่า พระอริยบุคคลใด มนสิการว่าไม่เที่ยง เป็นผู้มากไปด้วยอธิโมกข์ ย่อมได้ซึ่งสัทธินทรีย์, พระอริยบุคคลนั้น ชื่อว่า เป็นสัทธานุสารี ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค. ชื่อว่าเป็นสัทธาวิมุต ในฐานะ ๗ ที่เหลือ.

๗๗๓. โย ปน ทุกฺขโต มนสิกโรนฺโต ปสฺสทฺธิพหุโล สมาธินฺทฺริยํ ปฏิลภติ, โส สพฺพตฺถ กายสกฺขี นาม โหติ. อรูปชฺฌานํ ปน ปตฺวา อคฺคผลปฺปตฺโต อุภโตภาควิมุตฺโต นาม โหติ.

๗๗๓. ส่วนว่า พระอริยบุคคลใด มนสิการว่าเป็นทุกข์ เป็นผู้มากด้วยปัสสัทธิ ย่อมได้ซึ่งสมาธินทรีย์, พระอริยบุคคลนั้น ชื่อว่าเป็นกายสักขี ในฐานะทั้งปวง. ส่วนท่านที่บรรลุอรูปฌาน แล้วจึงบรรลุอัคผล (อรหัตผล) ชื่อว่าเป็นอุภโตภาควิมุต.

๗๗๔. โย ปน อนตฺตโต มนสิกโรนฺโต เวทพหุโล ปญฺญินฺทฺริยํ ปฏิลภติ, โส โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ ธมฺมานุสารี โหติ.

๗๗๔. ส่วนว่า พระอริยบุคคลใด มนสิการว่าเป็นอนัตตา เป็นผู้มากด้วยเวท (ความรู้) ย่อมได้เฉพาะซึ่งปัญญินทรีย์,

ฉสุ ฐาเนสุ ทิฏฺฐิปฺปตฺโต. อคฺคผเล ปญฺญาวิมุตฺโตติ.

พระอริยบุคคลนั้น ชื่อว่าเป็นธัมมานุสารี ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค. ชื่อว่าเป็นทิฏฐิปัตตะ ในฐานะ ๖. ชื่อว่าเป็นปัญญาวิมุต ในอัคผล(อรหัตผล) ดังนี้.

๗๗๕. วุตฺตเญหตํ :

๗๗๕. สมจริงดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้(ในปฏิสัมภิทามรรค)ว่า :

"อนิจฺจโต มนสิกโรโต สทฺธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิมตฺตตฺตา โสตาปตฺติมคฺคํ ปฏิลภติ เตน วุจฺจติ สทฺธานุสารี"ติ[1]

"เมื่อพระโยคาวจรมนสิการว่าไม่เที่ยง สัทธินทรีย์ ย่อมมีประมาณยิ่ง เพราะความที่สัทธินทรีย์ มีประมาณยิ่ง จึงได้มาซึ่งโสดาปัตติมรรค เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า สัทธานุสารี" ดังนี้.

อย่างนั้นเหมือนกัน ท่านกล่าวว่า :

ตถา : "อนิจฺจโต มนสิกโรโต สทฺธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิมตฺตตฺตา โสตาปตฺติผลํ สจฺฉิกตํ

"เมื่อพระโยคาวจรมนสิการว่าไม่เที่ยง สัทธินทรีย์ย่อมมีประมาณยิ่ง เพราะความที่สัทธินทรีย์ มีประมาณยิ่ง

---

[1] ขุ. ป. ๓๑/๓๘๐.

โหติ เตน วุจฺจติ สทฺธาวิมุตฺโต"ติ-อาทิ.[๑]

โสดาปัตติผล เป็นอันเธอทำให้แจ้งได้ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า สัทธาวิมุต" ดังนี้เป็นต้น.

๗๗๖. อปรมฺปิ วุตฺตํ :

๗๗๖. ยังกล่าวไว้แม้อื่นอีกว่า :

"สทฺทหนฺโต วิมุตฺโตติ สทฺธาวิมุตฺโต. ผุฏฺฐนฺตํ สจฺฉิกโตติ กายสกฺขี. ทิฏฺฐนฺตํ ปตฺโตติ ทิฏฺฐิปฺปตฺโต. สทฺทหนฺโต วิมุจฺจตีติ สทฺธาวิมุตฺโต. ฌานผสฺสํ ปฐมํ ผุสติ ปจฺฉา นิโรธํ นิพฺพานํ สจฺฉิกโรตีติ กายสกฺขี. 'ทุกฺขา สงฺขารา สุโข นิโรโธ'ติ ญาตํ โหติ ทิฏฺฐํ วิทิตํ สจฺฉิกตํ ผุสิตํ ปญฺญายาติ ทิฏฺฐิปฺปตฺโต"ติ.[๒]

"พระโยคาวจร เมื่อเชื่ออยู่จึงเป็นผู้หลุดพ้นได้แล้ว เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า สัทธาวิมุต. กระทำให้แจ้งฌานที่ตนถูกต้องแล้ว เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า กายสักขี. บรรลุในลำดับแห่งธรรมที่ได้เห็นแล้ว เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า ทิฏฐิปัตตะ. เมื่อเชื่ออยู่จึงหลุดพ้น เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า สัทธาวิมุต ถูกต้องฌานผัสสะก่อน ภายหลังจึงกระทำนิโรธ คือพระนิพพานให้แจ้งได้ เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า กายสักขี. ญาณว่า 'สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ นิโรธเป็นสุข' เป็นอันพระโยคาวจรได้รู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๓๘๐.
[๒] ขุ. ป. ๓๑/๓๗๘.

คุณสมจิตต์ คงสอน, พ.อ.ศุภชัย เพียรพิทักษ์
คุณวิชัย พงศ์วรินทร์, คุณสุดใจ สร้อยนาค
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กระทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทิฏฐิปัตตะ" ดังนี้.

๗๗๗. อิตเรสุ ปน จตูสุ สทฺธํ อนุสรติ, สทฺธาย วา อนุสรติ คจฺฉตีติ สทฺธานุสารี. ตถา ปญฺญาสงฺขาตํ ธมฺมํ อนุสรติ. ธมฺเมน วา อนุสรตีติ ธมฺมานุสารี. อรูปชฺฌาเนน เจว อริยมคฺเคน จาติ อุภโตภาเคน วิมุตฺโตติ อุภโตภาควิมุตฺโต. ปชานนฺโต วิมุตฺโตติ ปญฺญาวิมุตฺโตติ เอวํ วจนฏฺโฐ เวทิตพฺโพติ.

๗๗๗. ส่วนใน ๔ จำพวก นอกนี้ พึงทราบความหมายของคำ อย่างนี้ว่า แล่นไปตามศรัทธา หรือแล่นไปตามสมควร คือถึงด้วยศรัทธา เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าสัทธานุสารี. อย่างนั้นเหมือนกัน แล่นไปตามธรรม คือปัญญา, หรือว่าแล่นไปตามสมควรด้วยธรรม เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า ธัมมานุสารี. หลุดพ้นด้วยส่วนทั้ง ๒ คือด้วยอรูปฌาน และด้วยพระอริยมรรค เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อุภโตภาควิมุต. เมื่อรู้อยู่จึงหลุดพ้น เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า ปัญญาวิมุต ดังนี้.

สงฺขารุเปกฺขาญาณํ.

จบสังขารุเปกขาญาณ.

๗๗๘. ตํ ปเนตํ ปุริเมน ญาณทฺวเยน อตฺถโต เอกํ. เตนาหุ โปราณา : "อิทํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ เอกเมว ตีณิ นามานิ

๗๗๘. ก็แลสังขารุเปกขาญาณนั้น โดยเนื้อความก็เป็นญาณเดียวกันกับญาณ ๒ ข้างต้น. เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์

คุณสมจิตต์ คงสอน, พ.อ.ศุภชัย เพียรพิทักษ์
คุณวิชัย พงศ์วรินทร์, คุณสุดใจ สร้อยนาค
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ลภติ, เหฏฺฐา มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ นาม ชาตํ, มชฺเฌ ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ นาม, อนฺเต จ สิขาปฺปตฺตํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ นาม".

ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า : "สังขารุเบกขาญาณนี้ เป็นญาณเดียวกันนั่นเอง แต่ย่อมได้ชื่อถึง ๓ ชื่อ, คือเกิดในตอนแรก ชื่อว่ามุญจิตุกัมยตาญาณ, เกิดในท่ามกลางชื่อว่าปฏิสังขานุปัสสนาญาณ, และเกิดในตอนท้ายถึงยอด ชื่อว่า สังขารุเบกขาญาณ".

๗๗๙. ปาฬิยมฺปิ วุตฺตํ :

"กถํ มุญฺจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ ? อุปฺปาทํ มุญฺจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ. ปวตฺตํ ฯเปฯ นิมิตฺตํ ฯเปฯ อุปายาสํ มุญฺจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ. อุปฺปาโท ทุกฺขนฺติ ฯเปฯ ภยนฺติ สามิสนฺติ ฯเปฯ อุปฺปาโท สงฺขาราติ ฯเปฯ อุปายาโส สงฺขาราติ มุญฺจิตุกมฺยตา-

๗๗๙. แม้ในพระบาลีก็ได้กล่าวไว้ว่า:

"ถามว่า ปัญญา คือมุญจิตุกัมยตา (ความใคร่จะพ้น) ปฏิสังขา (ความพิจารณา) สันติฏฐนา (ความเพิกเฉย) ชื่อว่าสังขารุเบกขาญาณ อย่างไร ? ปัญญาคือความใคร่จะพ้น ความพิจารณา ความเพิกเฉย ซึ่งอุปปาทะ ชื่อว่าสังขารุเบกขาญาณ. ปัญญาคือความใคร่จะพ้น ความพิจารณา ความเพิกเฉย ซึ่งปวัตตะ ฯลฯ นิมิต ฯลฯ อุปายาสะ ชื่อว่าสังขารุเบกขาญาณ. ปัญญาคือความใคร่จะพ้น ความ

คุณสมจิตต์ คงสอน, พ.อ.ศุภชัย เพียรพิทักษ์
คุณวิชัย พงศ์วรินทร์, คุณสุดใจ สร้อยนาค
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณนฺ"ติ.[๑]

พิจารณา ความเพิกเฉย ว่าอุปปาทะเป็นทุกข์ ฯลฯ ว่าอุปปาทะเป็นภัย ฯลฯ ว่าอุปปาทะ มีอามิส ฯลฯ ว่าอุปปาทะเป็นสังขาร ฯลฯ ว่าอุปายาสะเป็นสังขาร ชื่อว่าสังขารุเบกขาญาณ" ดังนี้.

๗๘๐. ตตฺถ มุญฺจิตุกมฺยตา จ สา ปฏิสงฺขา จ สนฺติฏฺฐนา จาติ มุญฺจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนา. อิติ ปุพฺพภาเค นิพฺพิทาญาเณน นิพฺพินฺนสฺส[๒] อุปฺปาทาทีนิ ปริจฺจชิตุกามตา มุญฺจิตุกามตา. มุญฺจนสฺส อุปายกรณตฺถํ มชฺเฌ ปฏิสงฺขานํ ปฏิสงฺขา. มุญฺจิตฺวา อวสาเน อชฺฌุเปกฺขนํ สนฺติฏฺฐนา. ยํ สนฺธาย "อุปฺปาโท สงฺขารา เต สงฺขาเร อชฺฌุเปกฺขตีติ สงฺขารุเปกฺขา"ติอาทิ[๓] วุตฺตํ. เอวํ เอกเมวิทํ ญาณํ.

๗๘๐. ในปาฐะเหล่านั้น ปัญญาชื่อว่ามุญจิตุกัมยตานั้นด้วย ชื่อว่าปฏิสังขาด้วย ชื่อว่าสันติฏฐนาด้วย เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่ามุญจิตุกัมยตาปฏิสังขาสันติฏฐนา. อย่างนี้ คือ ความใคร่จะสละอุปปาทะเป็นต้น แห่งพระโยคาวจรผู้เบื่อหน่ายอยู่ ด้วยนิพพิทาญาณในตอนต้น ชื่อว่า มุญจิตุกัมยตา. การพิจารณาในท่ามกลาง เพื่อทำอุบายแห่งความปล่อย(หรือความพ้น) ชื่อว่า ปฏิสังขา. ความปล่อยเสีย แล้วในที่สุดก็วางเฉยได้ ชื่อว่า สันติฏฐนา. ได้แก่ญาณที่ท่านหมายเอา

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๘๗.

๒ อิ. ม. นิพฺพินฺทนฺตสฺส.

๓ ขุ. ป. ๓๑/๘๘.

คุณสมจิตต์ คงสอน, พ.อ.ศุภชัย เพียรพิทักษ์
คุณวิชัย พงศ์วรินทร์, คุณสุดใจ สร้อยนาค
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กล่าวไว้ว่า "อุปปาทะเป็นสังขาร ปัญญาชื่อว่าสังขารุเปกขา เพราะอรรถว่าวางเฉยสังขารเหล่านั้น" ดังนี้ เป็นต้น. ญาณนี้จึงเป็นญาณเดียวกันแน่เทียว อย่างนี้.

๗๘๑. อปิจ อิมายปิ ปาฬิยา อิทํ เอกเมวาติ เวทิตพฺพํ. วุตฺตเญหตํ : "ยา จ มุญฺจิตุกมฺยตา ยา จ ปฏิสงฺขานุปสฺสนา ยา จ สงฺขารุเปกฺขา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พฺยญฺชนเมว นานนฺ"ติ.[๑]

๗๘๑. อนึ่ง พึงทราบว่าญาณนี้เป็นญาณเดียวกันทีเดียว แม้ตามพระบาลีดังต่อไปนี้. ข้อนี้สมจริงตามที่ท่าน กล่าวไว้ว่า : "มุญจิตุกัมยตาอันใดก็ดี ปฏิสังขานุปัสสนาอันใดก็ดี สังขารุเปกขาอันใดก็ดี, ธรรมเหล่านี้มีเนื้อความเป็นอันเดียวกัน, ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น" ดังนี้.

๗๘๒. เอวํ อธิคตสงฺขารุเปกฺขสฺส ปน อิมสฺส กุลปุตฺตสฺส วิปสฺสนา สิขาปฺปตฺตา วุฏฺฐานคามินี โหติ. สิขาปฺปตฺตวิปสฺสนาติ วา วุฏฺฐานคามินีติ วา สงฺขารุเปกฺขาทิ-ญาณตฺตยสฺเสว เอตํ นามํ. สา หิ สิขํ อุตฺตมภาวํ ปตฺตตฺตา สิขาปฺปตฺตา. วุฏฺฐานํ

๗๘๒. ก็วิปัสสนาของกุลบุตรผู้บรรลุสังขารุเปกขาญาณแล้วอย่างนี้ นี้ ชื่อว่าเป็นสิขาปัตตา (ถึงที่สุด) เป็นวุฏฐานคามินี (ถึงวุฏฐานะคือการออก). คำว่า สิกขา-ปัตตาวิปัสสนาก็ดี คำว่า วุฏฐานคามินี-วิปัสสนาก็ดี นั้นเป็นชื่อของญาณ ๓ มี

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๓๙๖.

คจฺฉตีติ วุฏฺฐานคามินี. วุฏฺฐานํ วุจฺจติ, พหิทฺธา นิมิตฺตภูตโต อภินิวิฏฺฐวตฺถุโต เจว อชฺฌตฺตปฺปวตฺตโต จ วุฏฺฐหนโต มคฺโค, ตํ คจฺฉตีติ วุฏฺฐานคามินี, มคฺเคน สทฺธึ ฆฏิยตีติ อตฺโถ.

สังขารุเปกขาญาณเป็นต้นนั่นเอง. จริงอยู่ วิปัสสนานั้น ชื่อว่า สิกขาปัตตา เพราะถึงยอด คือความสูงสุด, ชื่อว่า วุฏฐานคามินี เพราะอรรถว่าถึงวุฏฐานะ. มรรค ท่านเรียกว่า วุฏฐานะ เพราะออกจากวัตถุที่ยึดไว้อันเป็นนิมิตภายนอก และจากปวัตตะภายใน, วิปัสสนาชื่อว่า วุฏฐานคามินี ก็เพราะอรรถว่าถึงซึ่งวุฏฐานะนั้น, ความว่า สืบต่อกับมรรค.

๗๘๓. ตตฺรายํ อภินิเวสวุฏฺฐานานํ อาวิภาวตฺถาย มาติกา : อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตา วุฏฺฐาติ, อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา วุฏฺฐาติ, พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา วุฏฺฐาติ, พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตา วุฏฺฐาติ, รูเป อภินิวิสิตฺวา รูปา วุฏฺฐาติ, รูเป อภินิวิสิตฺวา อรูปา วุฏฺฐาติ, อรูเป อภินิวิสิตฺวา อรูปา วุฏฺฐาติ, อรูเป อภินิวิสิตฺวา รูปา วุฏฺฐาติ, เอกปฺปหาเรน ปญฺจหิ ขนฺเธหิ วุฏฺฐาติ,

๗๘๓. ต่อไปนี้เป็นมาติกา เพื่อประโยชน์แก่ความแจ่มแจ้งการยึด และการออก ในคำที่ท่านกล่าวไว้ โดยสังเขปนั้น : คือ ยึดภายใน แล้วออกจากภายใน, ยึดภายในแล้วออกจากภายนอก, ยึดภายนอกแล้วออกจากภายนอก, ยึดภายนอกแล้วออกจากภายใน, ยึดในรูปแล้วออกจากรูป, ยึดในรูปแล้วออกจากอรูป, ยึดในอรูปแล้วออกจากอรูป, ยึดในอรูปแล้วออกจากรูป, ออกจากขันธ์ ๕ พร้อมกัน, ยึดว่าเป็น

อนิจฺจโต อภินิวิสิตฺวา อนิจฺจโต วุฏฺฐาติ, อนิจฺจโต อภินิวิสิตฺวา ทุกฺขโต. อนตฺตโต วุฏฺฐาติ, ทุกฺขโต อภินิวิสิตฺวา ทุกฺขโต. อนิจฺจโต. อนตฺตโต วุฏฺฐาติ. อนตฺตโต อภินิวิสิตฺวา อนตฺตโต. อนิจฺจโต. ทุกฺขโต วุฏฺฐาติ.

อนิจจัง(ไม่เที่ยง) แล้วออกทางอนิจจลักษณะ, ยึดว่าเป็นอนิจจังแล้วออกทางทุกขลักษณะ. ทางอนัตตลักษณะ, ยึดว่าเป็นทุกข์ แล้วออกทางทุกขลักษณะ. ออกทางอนิจจลักษณะ. ออกทางอนัตตลักษณะ. ยึดว่าเป็นอนัตตา แล้วออกทางอนัตตลักษณะ. ออกทางอนิจจลักษณะ. ออกทางทุกขลักษณะ.

๗๘๔. กถํ ? อิเธกจฺโจ อาทิโตว อชฺฌตฺตสงฺขาเรสุ อภินิวิสติ, อภินิวิสิตฺวา เต ปสฺสติ. ยสฺมา ปน น สุทฺธอชฺฌตฺตทสฺสนมตฺเตเนว มคฺควุฏฺฐานํ โหติ, พหิทฺธาปิ ทฏฺฐพฺพเมว, ตสฺมา ปรสฺส ขนฺเธปิ อนุปาทินฺนกสงฺขาเรปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ปสฺสติ. โส กาเลน อชฺฌตฺตํ สมฺมสติ, กาเลน พหิทฺธา. ตสฺเสวํ สมฺมสโต อชฺฌตฺตํ สมฺมสนกาเล วิปสฺสนา มคฺเคน สทฺธึ ฆฏิยติ. อยํ อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตา วุฏฺฐาติ[1] นาม.

๗๘๔. คืออย่างไร ? คือว่าพระโยคาวจรบางท่านในพระศาสนานี้ ยึดอยู่ในสังขารทั้งหลายภายในตั้งแต่ต้นเทียว, ยึดไว้แล้วก็เห็นสังขารเหล่านั้น. แต่เพราะเหตุที่วุฏฐานะคือมรรค จะมีได้ โดยเหตุสักว่าเห็นภายในล้วน ๆ เท่านั้น ก็หาไม่, ต้องเห็นแม้ภายนอกด้วยทีเดียว, ฉะนั้นจึงเห็นขันธ์ทั้งหลายของผู้อื่นด้วย อนุปาทินนกสังขารทั้งหลายด้วย ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา. พระโยคาวจรนั้น ย่อมพิจารณาภายในตามกาลอันควร, ย่อมพิจารณาภาย-

[1] อฏฺฐสาลินี. ๒/๓๖๙.

นอกตามกาลอันควร. เมื่อพระโยคาวจรนั้นพิจารณาอยู่อย่างนี้ วิปัสสนาก็สืบต่อกับมรรคได้ ในเวลาที่พิจารณาภายใน. ท่านผู้นี้ชื่อว่า ยึดภายใน แล้วออกจากภายใน.

สเจ ปนสฺส พหิทฺธา สมฺมสนกาเล วิปสฺสนา มคฺเคน สทฺธึ ฆฏิยติ, อยํ อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา วุฏฺฐาติ นาม. เอส นโย พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา จ อชฺฌตฺตา จ วุฏฺฐาเนปิ.

แต่ถ้าหากว่า วิปัสสนาสืบต่อกับมรรคในเวลาที่เธอพิจารณาภายนอก, ท่านผู้นี้ ก็ชื่อว่า ยึดภายใน แล้วออกจากภายนอก. แม้ในการที่ยึดภายนอก แล้วออกจากภายนอก และจากภายใน ก็มีนัยนี้.

๗๘๕. อปโร อาทิโตว รูเป อภินิวิสติ, อภินิวิสิตฺวา ภูตรูปญฺจ อุปาทายรูปญฺจ ราสึ กตฺวา ปสฺสติ. ยสฺมา ปน น สุทฺธรูปทสฺสนมตฺเตเนว วุฏฺฐานํ โหติ, อรูปมฺปิ ทฏฺฐพฺพเมว. ตสฺมา ตํ รูปมารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปนฺนํ เวทนํ สญฺญํ สงฺขาเร วิญฺญาณญฺจ "อิทํ อรูปนฺ"ติ อรูปํ ปสฺสติ. โส กาเลน รูปํ สมฺมสติ, กาเลน อรูปํ. ตสฺเสวํ สมฺมสโต รูปสมฺมสนกาเล วิปสฺสนา มคฺเคน สทฺธึ ฆฏิยติ, อยํ รูเป

๗๘๕. พระโยคาวจรอีกท่านหนึ่ง ยึดอยู่ในรูปมาตั้งแต่ต้นทีเดียว, ยึดไว้แล้วก็รวมภูตรูป และอุปาทายรูปให้เป็นกอง แล้วเล็งเห็นไป. แต่เพราะเหตุที่วุฏฐานะจะมีได้โดยสักว่าเห็นแต่รูปล้วน ๆ เท่านั้น ก็หาไม่, ต้องเห็นแม้อรูปด้วยทีเดียว. ฉะนั้น พระโยคาวจรนั้นจึงเห็นนาม คือเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณที่เกิดขึ้นกระทำรูปนั้นให้เป็นอารมณ์ ว่า "นี้เป็นอรูป" ดังนี้. พระโยคาวจรนั้น ย่อมพิจารณารูปตามกาล

อภินิวิสิตฺวา รูปา วุฏฺฐาติ นาม.

สเจ ปนสฺส อรูปสมฺมสนกาเล วิปสฺสนา มคฺเคน สทฺธึ ฆฏิยติ, อยํ อรูเป อภินิวิสิตฺวา อรูปา วุฏฺฐาติ นาม. เอส นโย อรูเป อภินิวิสิตฺวา อรูปา จ รูปา จ วุฏฺฐาเนปิ.

๗๘๖. "ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมนฺ"ติ[๑] เอวํ อภินิวิสิตฺวา เอวเมว วุฏฺฐานกาเล ปน เอกปฺปหาเรน ปญฺจหิ ขนฺเธหิ วุฏฺฐาติ นาม.

๗๘๗. เอโก อาทิโตว อนิจฺจโต สงฺขาเร สมฺมสติ. ยสฺมา ปน น อนิจฺจโต สมฺมสนมตฺเตเนว วุฏฺฐานํ โหติ, ทุกฺขโตปิ

อันควร, ย่อมพิจารณาอรูปตามกาลอันควร. เมื่อเธอพิจารณาอยู่อย่างนี้ วิปัสสนาก็สืบต่อกับมรรคในเวลาพิจารณารูป, ท่านผู้นี้ ชื่อว่า ยึดในรูปแล้ว ออกจากรูป.

แต่ถ้าหากว่า วิปัสสนาสืบต่อกับมรรคได้ ในเวลาที่เธอพิจารณาอรูปไซร้, ท่านผู้นี้ก็ชื่อว่า ยึดในอรูป แล้วออกจากอรูป. แม้ในการยึดในอรูปแล้วออกจากอรูป และจากรูปก็มีนัยนี้.

๗๘๖. ส่วนในเวลาที่ยึดอย่างนี้ว่า "สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีอันเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีอันดับไปเป็นธรรมดา" ดังนี้ แล้วก็ออกโดยประการอย่างนี้แหละ ชื่อว่า ออกจากขันธ์ ๕ พร้อมกัน.

๗๘๗. พระโยคาวจรอีกท่านหนึ่ง พิจารณาสังขารทั้งหลายว่าเป็นอนิจจังมาตั้งแต่ต้นทีเดียว. แต่เพราะเหตุที่วุฏฐานะ

---

[๑] วิ. มหา. ๔/๒๒, ที. สี. ๙/๑๔๑.

อนตฺตโตปิ สมฺมสิตพฺพเมว, ตสฺมา ทุกฺขโตปิ อนตฺตโตปิ สมฺมสติ. ตสฺเสวํ ปฏิปนฺนสฺส อนิจฺจโต สมฺมสนกาเล วุฏฺฐานํ โหติ, อยํ อนิจฺจโต อภินิวิสิตฺวา อนิจฺจโต วุฏฺฐาติ นาม.

จะมีได้ โดยสักแต่เห็นว่าเป็นอนิจจังเท่านั้นก็หาไม่, ต้องเห็นว่าเป็นทุกข์ด้วย ว่าเป็นอนัตตาด้วยทีเดียว, ฉะนั้น ย่อมพิจารณาว่าเป็นทุกข์ด้วย ว่าเป็นอนัตตาด้วย. เมื่อเธอปฏิบัติไปอย่างนี้ วุฏฐานะก็มี(ก็เกิดขึ้น) ในเวลาที่พิจารณาว่าเป็นอนิจจัง, ท่านผู้นี้ชื่อว่า ยึดว่าเป็นอนิจจัง แล้วออกทางอนิจจลักษณะ.

สเจ ปนสฺส ทุกฺขโต อนตฺตโต สมฺมสนกาเล วุฏฺฐานํ โหติ, อยํ อนิจฺจโต อภินิวิสิตฺวา ทุกฺขโต อนตฺตโต วุฏฺฐาติ นาม. เอส นโย ทุกฺขโต อนตฺตโต อภินิวิสิตฺวา เสสวุฏฺฐาเนสุปิ.

แต่ถ้าหากว่า วุฏฐานะมีในเวลาที่เธอพิจารณาว่าเป็นทุกข์ ว่าเป็นอนัตตา, ท่านผู้นี้ก็ชื่อว่า ยึดว่าเป็นอนิจจัง แล้วออกทางทุกขลักษณะ ทางอนัตตลักษณะ. แม้ในการยึดว่าเป็นทุกข์ ว่าเป็นอนัตตา แล้วออกทางลักษณะที่เหลือ ก็มีนัยนี้.

๗๘๘. เอตฺถ จ โยปิ อนิจฺจโต อภินิวิฏฺโฐ, โยปิ ทุกฺขโต, โยปิ อนตฺตโต, วุฏฺฐานกาเล จ อนิจฺจโต วุฏฺฐานํ โหติ. ตโยปิ ชนา อธิโมกฺขพหุลา โหนฺติ สทฺธินฺทฺริยํ ปฏิลภนฺติ, อนิมิตฺตวิโมกฺเขน

๗๘๘. ก็ในบรรดาชนเหล่านี้ ทั้งท่านผู้ที่ยึดว่าเป็นอนิจจัง, ทั้งท่านผู้ที่ยึดว่าเป็นทุกข์, ทั้งท่านผู้ที่ยึดว่าเป็นอนัตตา, และในเวลาที่ออก มีการออกทางอนิจจลักษณะ. ชนทั้ง ๓ จำพวก ชื่อว่า เป็นผู้ที่มากด้วย

วิมุจฺจนฺติ, ปฐมมคฺคกฺขเณ สทฺธานุสาริโน โหนฺติ, สตฺตสุ ฐาเนสุ สทฺธาวิมุตฺตา. สเจ ปน ทุกฺขโต วุฏฺฐานํ โหติ, ตโยปิ ชนา ปสฺสทฺธิพหุลา โหนฺติ, สมาธินฺทฺริยํ ปฏิลภนฺติ, อปฺปณิหิตวิโมกฺเขน วิมุจฺจนฺติ, สพฺพตฺถ กายสกฺขิโน โหนฺติ. ยสฺส ปเนตฺถ อรูปชฺฌานํ ปาทกํ, โส อคฺคผเล อุภโตภาควิมุตฺโต โหติ. อถ เนสํ อนตฺตโต วุฏฺฐานํ โหติ, ตโยปิ ชนา เวทพหุลา โหนฺติ, ปญฺญินฺทฺริยํ ปฏิลภนฺติ, สุญฺญต-วิโมกฺเขน วิมุจฺจนฺติ, ปฐมมคฺคกฺขเณ ธมฺมานุสาริโน โหนฺติ, ฉสุ ฐาเนสุ ทิฏฺฐิปฺปตฺตา อคฺคผเล ปญฺญาวิมุตฺตาติ.

อธิโมกข์ ย่อมได้ซึ่งสัทธินทรีย์, ย่อมหลุดพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกข์, ชื่อว่าเป็นสัทธานุสารีในขณะแห่งปฐมมรรค, ชื่อว่าเป็นสัทธาวิมุตในฐานะ ๗. แต่ถ้ามีการออกทางทุกขลักษณะ, ชนทั้ง ๓ จำพวก ชื่อว่า เป็นผู้มากด้วยปัสสัทธิ, ย่อมได้มาซึ่งสมาธินทรีย์, ย่อมหลุดพ้นด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์, ชื่อว่าเป็นกายสักขีในฐานะทั้งปวง. ส่วนท่านผู้ใดในบรรดาชนเหล่านี้ มีอรูปฌานเป็นบาท, ท่านผู้นั้นชื่อว่าเป็นอุภโตภาควิมุต ในพระอรหัตผล. ถ้าว่าชนเหล่านั้น มีการออกทางอนัตตลักษณะ, ชนทั้ง ๓ จำพวก ก็ชื่อว่า เป็นผู้มากด้วยความรู้, ย่อมได้เฉพาะซึ่งปัญญินทรีย์, ย่อมหลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์, ชื่อว่าเป็นธัมมานุสารีในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค, เป็นทิฏฐิปัตตะในฐานะ ๖, เป็นปัญญาวิมุตในอรหัตผล ฉะนี้แล.

๗๘๙. อิทานิ สทฺธึ ปุริมปจฺฉิมญาเณหิ อิมิสฺสา วุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย

๗๘๙. บัดนี้ เพื่อความแจ่มแจ้งวุฏฐาน-คามินีวิปัสสนานี้ พร้อมทั้งญาณก่อนและ

อาวิภาวตฺถํ ทฺวาทส อุปมา เวทิตพฺพา. ตาสํ อิทํ อุทฺทานํ

"วคฺคุลี กณฺหสปฺโป จ
ฆรํ โค ยกฺขิ ทารโก
ขุทฺทํ[1] ปิปาสํ สีตุณฺหํ
อนฺธการํ วิเสน จา"ติ.

อิมา จ อุปมา ภยตุปฏฺฐานโต ปฏฺฐาย ยตฺถ กตฺถจิ ญาเณ ฐตฺวา อาหริตุํ วฏฺเฏยฺยุํ. อิมสฺมึ ปน ฐาเน อาหริยมานาสุ ภยตุปฏฺฐานโต ยาว ผลญาณา สพฺพํ ปากฏํ โหติ, ตสฺมา อิเธว อาหริตพฺพาติ วุตฺตา.

๗๙๐. <u>วคฺคุลีติ</u> เอกา กิร วคฺคุลี "เอตฺถ ปุปฺผํ วา ผลํ วา ลภิสฺสามี"ติ ปญฺจสาเข มธุกรุกฺเข นิลียิตฺวา เอกํ สาขํ ปรามสิตฺวา น ตตฺถ กิญฺจิ ปุปฺผํ วา ผลํ

ญาณหลัง ก็ควรทราบอุปมา ๑๒ เรื่อง. ต่อไปนี้เป็นหัวข้อแห่งอุปมาเหล่านั้น คือ

"ค้างคาว และงูเห่า เรือน โค ยักษี
ทารก ความหิว ความกระหาย
ความเย็น ความร้อน ความมืด
พร้อมทั้งยาพิษ".

ก็อุปมาเหล่านี้ ท่านกล่าวไว้ว่า ตั้งอยู่ในญาณใดญาณหนึ่ง จับตั้งแต่ภยตุปัฏฐานญาณไป การที่จะนำมากล่าวก็ควร. แต่เมื่อนำมาในฐานะนี้ ญาณทั้งหมดตั้งแต่ภยตุปัฏฐานญาณจนถึงผลญาณ ก็ย่อมเป็นอันปรากฏชัด, เพราะฉะนั้น จึงควรนำมาในที่นี้เสียทีเดียว ดังนี้.

๗๙๐. อุปมาเรื่อง<u>ค้างคาว</u> มีเรื่องเล่าว่า ค้างคาวตัวหนึ่ง คิดว่า "เราจักได้ดอกไม้ หรือผลไม้ที่ต้นไม้นี้" ดังนี้แล้วจึงเกาะอยู่ที่ต้นมะซางซึ่งมี ๕ กิ่ง ตรวจสอบ

---

[1] สี. อิ. ขุทํ.

วา คยฺหุปคํ อทฺทส. ยถา จ เอกํ, เอวํ ทุติยํ. ตติยํ. จตุตฺถํ. ปญฺจมมฺปิ สาขํ ปรามสิตฺวา นาทฺทส. สา "อผโล วตายํ รุกฺโข, นตฺเถตฺถ กิญฺจิ คยฺหุปคนฺ"ติ ตสฺมึ รุกฺเข อาลยํ วิสฺสชฺเชตฺวา อุชุกาย สาขาย อารุยฺห วิฏปนฺตเรน สีสํ นีหริตฺวา อุทฺธํ อุลฺโลเกตฺวา อากาเส อุปฺปติตฺวา อญฺญสฺมึ ผลรุกฺเข นิลียิ[๑]

กิ่งหนึ่งไป ที่กิ่งนั้น ไม่พบดอกหรือผลอะไร ๆ ที่ควรถือเอา. ตรวจสอบกิ่งที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ แม้ที่ ๕ แล้วก็ไม่พบ เหมือนอย่างที่ตรวจสอบกิ่งที่ ๑. ค้างคาวตัวนั้นคิดว่า "ต้นไม้ต้นนี้ไม่มีผลหนอ, อะไร ๆ ที่ควรถือเอาได้ ไม่มีอยู่ที่ต้นไม้ต้นนี้" ดังนี้ แล้วก็หอดอาลัยในไม้ต้นนั้นเสีย ไต่ไปตามกิ่งตรง โผล่ศีรษะขึ้นทางระหว่างที่ค่าคบ แหงนดูเบื้องบน โผขึ้นไปในอากาศ แล้วไปแอบเกาะอยู่ที่ไม้มีผลต้นอื่น.

ตตฺถ วคฺคุลิ วิย โยคาวจโร ทฏฺฐพฺโพ, ปญฺจสาโข มธุกรุกฺโข วิย ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา, ตตฺถ วคฺคุลิยา นิลียนํ วิย โยคิโน ขนฺธปญฺจเก อภินิเวโส, ตสฺสา เอเกกํ สาขํ ปรามสิตฺวา กิญฺจิ คยฺหุปคํ อทิสฺวา อวเสสสาขาปรามสนํ วิย โยคิโน รูปกฺขนฺธํ สมฺมสิตฺวา ตตฺถ กิญฺจิ คยฺหุปคํ อทิสฺวา อวเสสกฺขนฺธสมฺมสนํ,

ในอุปมานั้น บัณฑิตพึงเห็นพระโยคาวจรเป็นดุจค้างคาว, พึงเห็นอุปาทานขันธ์ ๕ เป็นดุจต้นมะซาง ซึ่งมี ๕ กิ่ง, พึงเห็นความยึดมั่นในขันธ์ ๕ แห่งพระโยคี เป็นดุจการแอบเกาะที่ต้นมะซางนั้นแห่งค้างคาว, พึงเห็นการที่พระโยคีพิจารณารูปขันธ์ ไม่พบอะไร ๆ ที่ควรถือเอาในรูปขันธ์นั้น แล้วจึงพิจารณาขันธ์ที่เหลือ เป็นดุจการที่ค้างคาว

[๑] ฉ. นิลียติ.

ตสฺสา "อผโล วตายํ รุกฺโข"ติ รุกฺเข อาลยวิสฺสชฺชนํ วิย โยคิโน ปญฺจสุปิ ขนฺเธสุ อนิจฺจลกฺขณาทิทสฺสนวเสน นิพฺพินฺนสฺส[๑] มุญฺจิตุกมฺยตาทิญาณตฺตยํ, ตสฺสา อุชุกาย สาขาย อุปริ อาโรหนํ วิย โยคิโน อนุโลมํ, สีสํ นีหริตฺวา อุทฺธํ อุลฺโลกนํ วิย โคตฺรภุญาณํ, อากาเส อุปฺปตนํ วิย มคฺคญาณํ, อญฺญสฺมึ ผลรุกฺเข นิลียนํ วิย ผลญาณํ.

นั้น ตรวจสอบกิ่งแต่ละกิ่ง ไม่พบอะไร ๆ ที่ควรถือเอาแล้วตรวจสอบกิ่งที่เหลือ, พึงเห็นญาณ ๓ มีมุญจิตุกัมยตาญาณเป็นต้น ของพระโยคีผู้เบื่อหน่าย ด้วยอำนาจแห่งการเห็นลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น ในขันธ์ทั้ง ๕ เป็นดุจการที่ค้างคาวนั้นคิดว่า "ต้นไม้ต้นนี้ไม่มีผลหนอ" ดังนี้ แล้วสละความอาลัยในต้นไม้(ต้นนั้น)เสีย, พึงเห็นอนุโลมญาณของพระโยคี เป็นดุจการไต่ขึ้นไปเบื้องบนตามกิ่งตรงแห่งค้างคาวนั้น. พึงเห็นโคตรภูญาณเป็นดุจการโผล่ศีรษะแหงนดูเบื้องบน, พึงเห็นมัคคญาณเป็นดุจการโผขึ้นไปในอากาศ, พึงเห็นผลญาณ เป็นดุจการแอบเกาะอยู่ที่ต้นไม้-มีผลต้นอื่น.

๗๙๑. <u>กณฺหสปฺปุปมา</u> ปฏิสงฺขาญาเณ วุตฺตาว. อุปมาสํสนฺทเน ปเนตฺถ สปฺปวิสฺสชฺชนํ วิย โคตฺรภุญาณํ, มุญฺจิตฺวา อาคตมคฺคํ โอโลเกนฺตสฺส ฐานํ วิย

๗๙๑. <u>อุปมาเรื่องงูเห่า</u> ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว ใน(นิเทศแห่ง)ปฏิสังขาญาณนั้น-เทียว. แต่ว่าในการเปรียบเทียบกับเรื่องอุปมา ในที่นี้ มีข้อที่แปลกดังต่อไปนี้ ว่า

---

[๑] อิ. ม. นิพฺพินฺทนฺตสฺส.

มคฺคญาณํ, คนฺตฺวา อภยฏฺฐาเน ฐานํ วิย ผลญาณนฺติ อยํ วิเสโส.

โคตรภูญาณเป็นดุจการสลัดงูไป, มัคคญาณเป็นดุจการหยุดยืนแห่งบุรุษ ผู้ปล่อยงูได้แล้วมองดูทางที่มาอยู่, ผลญาณเป็นดุจการไปหยุดยืนอยู่ ณ สถานที่ปลอดภัย ดังนี้.

๗๙๒. ฆรนฺติ ฆรสามิเก กิร สายํ ภุญฺชิตฺวา สยนํ อารุยฺห นิทฺทํ โอกฺกนฺเต ฆรํ อาทิตฺตํ, โส ปพุชฺฌิตฺวา อคฺคึ ทิสฺวา ภีโต "สาธุ วตสฺส สเจ อทยฺหมาโน นิกฺขเมยฺยนฺ"ติ โอโลกยมาโน มคฺคํ ทิสฺวา นิกฺขมิตฺวา เวเคน เขมฏฺฐานํ คนฺตฺวา ฐิโต. ตตฺถ ฆรสามิกสฺส ภุญฺชิตฺวา สยนํ อารุยฺห นิทฺโทกฺกมนํ วิย พาลปุถุชฺชนสฺส ขนฺธปญฺจเก "อหํ มมา"ติ คหณํ. ปพุชฺฌิตฺวา อคฺคึ ทิสฺวา ภีตกาโล วิย สมฺมาปฏิปทํ ปฏิปชฺชิตฺวา ติลกฺขณํ ทิสฺวา ภยตุปฏฺฐานญาณํ. นิกฺขมนมคฺคํ โอโลกนํ วิย มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ. มคฺคทสฺสนํ วิย อนุโลมํ. นิกฺขมนํ วิย โคตฺรภุญาณํ. เวเคน คมนํ วิย มคฺคญาณํ. เขมฏฺฐาเน ฐานํ วิย ผลญาณํ.

๗๙๒. อุปมาเรื่องเรือน มีเรื่องเล่าว่า เมื่อเจ้าของเรือน บริโภคอาหารเย็นแล้ว ย่างขึ้นที่นอนแล้วหลับไป เรือนถูกไฟไหม้, เขาตื่นขึ้นเห็นไฟแล้วก็กลัว คิดว่า "ถ้าหากเราพึงออกไปได้ไม่ถูกไฟไหม้ ก็เป็นการดีหนอ" ดังนี้แล้ว ก็มองหาอยู่ เห็นทางแล้วก็ออกไปสู่สถานที่ปลอดภัยโดยเร็ว แล้วหยุดยืนอยู่. ในเรื่องอุปมานั้น การถือเอาว่า "เรา ของเรา" ในขันธ์ ๕ แห่งปุถุชนคนพาล เป็นดุจการบริโภคแล้ว ย่างขึ้นสู่ที่นอนหลับไป แห่งเจ้าของเรือน. ภยตุปัฏฐานญาณ คือญาณที่ปฏิบัติสัมมาปฏิปทาแล้วเห็นไตรลักษณ์ เป็นดุจเวลาที่ตื่นขึ้นมาเห็นไฟแล้วกลัว. มุญจิตุกัมยตาญาณ เป็นดุจการมองหาทางออก. อนุโลมญาณเป็นดุจ

การเห็นทาง. โคตรภูญาณ เป็นดุจการออกไป. มัคคญาณเป็นดุจการไปโดยเร็ว. ผลญาณเป็นดุจการหยุดยืนอยู่ ณ ที่ปลอดภัย.

๗๙๓. โคติ เอกสฺส กิร กสกสฺส รตฺติภาเค นิทฺทํ โอกฺกนฺตสฺส วชํ ภินฺทิตฺวา โคณา ปลาตา, โส ปจฺจูสสมเย ตตฺถ คนฺตฺวา โอโลเกนฺโต เตสํ ปลาตภาวํ ญตฺวา อนุปทํ คนฺตฺวา รญฺโญ โคเณ อทฺทส. เต "มยฺหํ โคณา"ติ สลฺลกฺเขตฺวา อาหรนฺโต ปภาตกาเล "นยิเม มยฺหํ โคณา ราชโคณา"ติ สญฺชานิตฺวา "ยาว มํ 'โจโร อยนฺ'ติ คเหตฺวา ราชปุริสา น อนยพฺยสนํ ปาเปนฺติ, ตาวเทว ปลายิสฺสามี"ติ ภีโต โคเณ ปหาย เวเคน ปลายิตฺวา นิพฺภยฏฺฐาเน อฏฺฐาสิ. ตตฺถ "มยฺหํ โคณา"ติ ราชโคณานํ คหณํ วิย พาลปุถุชฺชนสฺส "อหํ มมา"ติ ขนฺธานํ คหณํ, ปภาเต "ราชโคณา"ติ สญฺชานนํ วิย โยคิโน ติลกฺขณวเสน ขนฺธานํ "อนิจฺจา

๗๙๓. อุปมาเรื่อง โค มีเรื่องเล่าว่า เมื่อชาวนาคนหนึ่งหลับไป ในเวลากลางคืน ฝูงโคแหกคอกหนีไป, ในเวลาใกล้รุ่ง ชาวนาผู้นั้นไปดูที่คอกนั้น ทราบความที่โคเหล่านั้นหนีไป ก็ตามรอยเท้าไป ได้พบฝูงโคของหลวงเข้า. สำคัญโคเหล่านั้นว่า "โคของเรา" จึงต้อนกลับมา ในเวลาสว่างพอรู้ว่า "โคเหล่านี้ไม่ใช่โคของเรา เป็นโคหลวง" ดังนี้ แล้ว ก็คิดว่า "เราจักหนีไปเสียตราบเท่าที่พวกพนักงานจะจับตัวเราไปด้วยคิดว่า 'ผู้นี้เป็นโจร' แล้วทำให้ถึงความพินาศมิได้" ดังนี้ กลัวแล้วก็ทิ้งฝูงโคเสียหนีไปโดยเร็ว แล้วไปหยุดยืนอยู่ในสถานที่ปลอดภัย. ในอุปมานั้น การยึดถือขันธ์ทั้งหลายว่า "เป็นเรา เป็นของเรา" แห่งปุถุชนคนพาล เป็นดุจการถือเอาโคหลวงด้วย

ทุกฺขา อนตฺตา''ติ สญชานนํ, ภีตกาโล วิย ภยตุปฏฺฐานญาณํ, วิสฺสชฺเชตฺวา[๑] คนฺตุกามตา วิย มุญฺจิตุกมฺยตา, วิสฺสชฺชนํ วิย โคตฺรภุ, ปลายนํ วิย มคฺโค, ปลายิตฺวา อภยเทเส ฐานํ วิย ผลํ.

สำคัญว่า "เป็นโค ของเรา", ความรู้จักขันธ์ทั้งหลายด้วยสามารถไตรลักษณ์ ว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" แห่งพระโยคี เป็นดุจความรู้ว่า "เป็นโคหลวง" ในเวลาสว่าง, ภยตุปัฏฐานญาณ เป็นดุจเวลาที่กลัว, มุญจิตุกัมยตาญาณเป็นดุจความต้องการจะปล่อยโคไป, โคตรภูเป็นดุจการปล่อยไป, มรรค เป็นดุจการหนีไปได้, ผลเป็นดุจการหนีไปยืนอยู่ในที่ปลอดภัย.

๗๙๔. ยกฺขีติ เอโก กิร ปุริโส ยกฺขินิยา สทฺธึ สํวาสํ กปฺเปสิ, สา รตฺติภาเค "สุตฺโต อยนฺ"ติ มนฺตฺวา อามกสุสานํ คนฺตฺวา มนุสฺสมํสํ ขาทติ. โส "กุหึ เอสา คจฺฉตี"ติ อนุพนฺธิตฺวา มนุสฺสมํสํ ขาทมานํ ทิสฺวา ตสฺสา อมนุสฺสีภาวํ ญตฺวา "ยาว มํ น ขาทติ, ตาว ปลายิสฺสามี"ติ ภีโต เวเคน ปลายิตฺวา เขมฏฺฐาเน อฏฺฐาสิ. ตตฺถ

๗๙๔. อุปมาเรื่องยักษี มีเรื่องเล่าว่า บุรุษคนหนึ่งสำเร็จการอยู่ร่วมกันกับนางยักษิณี, ในตอนกลางคืนนางยักษิณีนั้น รู้ว่า "คนนี้หลับแล้ว" จึงไปป่าช้าผีดิบ กัดกินเนื้อมนุษย์อยู่. บุรุษคนนั้น (ตื่นขึ้น) ฉงนใจว่า "หญิงนี่ไปไหน" จึงติดตามไป เห็นมันกำลังกัดกินเนื้อมนุษย์อยู่ ก็ทราบถึงความที่มันเป็นอมนุษย์ คิดว่า "เราจักหนีไป จนกระทั่งมันจะกัดกินเราไม่ได้" ดังนี้ กลัวแล้วก็หนีไปโดยเร็ว

---

[๑] ฉ. วิสฺสชฺชิตฺวา.

ยกฺขินิยา สทฺธึ สํวาโส วิย ขนฺธานํ "อหํ มมา"ติ คหณํ, สุสาเน มนุสฺสมํสํ ขาทมานํ ทิสฺวา "ยกฺขินี อยนฺ"ติ ชานนํ วิย ขนฺธานํ ติลกฺขณํ ทิสฺวา อนิจฺจาทิภาวชานนํ, ภีตกาโล วิย ภยตุปฏฺฐานํ, ปลายิตุกามตา วิย มุญฺจิตุกมฺยตา, สุสานวิชหนํ วิย โคตฺรภุ, เวเคน ปลายนํ วิย มคฺโค, อภยเทเส ฐานํ วิย ผลํ.

แล้วได้อยู่ในที่ปลอดภัย. ในอุปมานั้น การยึดถือเอาขันธ์ทั้งหลายว่า "เรา ของเรา" เป็นดุจการอยู่ร่วมกันกับนางยักษิณี, ความรู้ถึงความที่ขันธ์ทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยงเป็น-ต้น เพราะเห็นไตรลักษณ์ เป็นดุจความรู้ว่า "นางนี้ เป็นยักษิณี" เพราะเห็นมันกำลังกัดกินเนื้อมนุษย์อยู่ที่ป่าช้า, ภยตุปัฏฐานญาณเป็นดุจเวลาที่กลัว, มุญจิตุกัมยตาญาณเป็นดุจความใคร่จะหนีไป, โคตรภูญาณเป็นดุจการละสุสานไป, มรรคเปรียบเหมือนการไปโดยเร็ว, ผลเปรียบเหมือนการหยุดยืนอยู่ในที่ปลอดภัย.

๗๘๕. ทารโกติ เอกา กิร ปุตฺตคิทฺธินี อิตฺถี, สา อุปริปาสาเท นิสินฺนาว อนฺตรวีถิยํ ทารกสทฺทํ สุตฺวา "ปุตฺโต นุ โข เม เกนจิ วิเหฐียตี"ติ เวคสา คนฺตฺวา "อตฺตโน ปุตฺโต"ติ สญฺญาย ปรปุตฺตํ อคฺคเหสิ. สา 'ปรปุตฺโต อยนฺ"ติ สญฺชานิตฺวา โอตฺตปฺปมานา อิโต จิโต จ โอโลเกตฺวา

๗๘๕. อุปมาเรื่องทารก มีเรื่องเล่าว่าหญิงผู้ติดข้องในบุตรคนหนึ่ง, หญิงนั้นนั่งอยู่บนปราสาทชั้นบนนั่นเทียว ได้ยินเสียงร้องของทารก ในระหว่างถนนแล้ว คิดว่า "ใครรังแกลูกเราหรือหนอ" ดังนี้แล้วก็ไปโดยเร็ว คว้าเอาบุตรของคนอื่นด้วยความสำคัญว่า "เป็นบุตรของตน". หญิงนั้นพอ

"มา เหว มํ โกจิ 'ทารกโจรี อยนฺ'ติ วเทยฺยา"ติ ทารกํ ตตฺเถว โอโรเปตฺวา ปุน เวคสา ปาสาทํ อารุยฺห นิสีทิ. ตตฺถ อตฺตโน ปุตฺตสญฺญาย ปรปุตฺตสฺส คหณํ วิย "อหํ มมา"ติ ปญฺจกฺขนฺธคฺคหณํ, "ปรปุตฺโต อยนฺ"ติ สญฺชานนํ วิย ติลกฺขณวเสน "นาหํ, น มมา"ติ สญฺชานนํ, โอตฺตปฺปนํ วิย ภยตุปฏฺฐานํ, อิโต จิโต จ โอโลกนํ วิย มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ, ตตฺเถว ทารกสฺส โอโรปนํ วิย อนุโลมํ, โอโรเปตฺวา อนฺตรวีถิยํ ฐิตกาโล วิย โคตฺรภุ, ปาสาทาโรหนํ วิย มคฺโค, อารุยฺห นิสีทนํ วิย ผลํ.

ทราบว่า "นี่ บุตรคนอื่น" ดังนี้แล้วก็กลัวอยู่ มองไปข้างโน้นข้างนี้ คิดว่า "ใคร ๆ อย่าพึงกล่าวหาเราว่า 'นี่นางโจรลักเด็ก' ได้เลย" ดังนี้แล้ว ก็วางทารกลง ณ ที่นั้นนั่นเอง แล้วรีบขึ้นปราสาทไปนั่ง อีกครั้งโดยเร็ว. ในอุปมาเหล่านั้น การยึดถือเอาขันธ์ ๕ ว่า "เป็นเรา เป็นของเรา" เป็นดุจการคว้าเอาบุตรของคนอื่น ด้วยความสำคัญว่า เป็นบุตรของตน, ความรู้ว่า "ไม่ใช่เรา, ไม่ใช่ของเรา" ด้วยอำนาจไตรลักษณ์ เป็นดุจความรู้ว่า "นี่ เป็นบุตรของคนอื่น", ภยตุปัฏฐานญาณ เป็นดุจความกลัว, มุญจิตุกัมยตาญาณ เป็นดุจการมองไปข้างโน้น ข้างนี้, อนุโลมญาณเป็นดุจการวางเด็กลง ณ ที่นั้นนั่นแหละ, โคตรภูญาณเป็นดุจเวลาที่วางเด็กลงแล้ว ยังยืนอยู่ที่ระหว่างถนน, มัคคญาณ เป็นดุจการย่างขึ้นปราสาท, ผลญาณเป็นดุจการย่างขึ้นไปแล้วนั่งอยู่.

คุณวรนารถ วีระชีพสุข
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๗๙๖. ขุทฺทํ ปิปาสํ สีตุณฺหํ อนฺธการํ วิเสน จาติ อิมา ปน ฉ อุปมา วุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย จิตฺตสฺส โลกุตฺตรธมฺมาภิมุขนินฺนโปณปพฺภารภาวทสฺสนตฺถํ วุตฺตา. ยถา หิ ขุทฺทาย อภิภูโต สุชิฆจฺฉิโต ปุริโส สาธุรสํ โภชนํ ปฏฺเฐติ, เอวเมวายํ สํสารวฏฺฏชิฆจฺฉาย ผุฏฺโฐ โยคาวจโร อมตรสํ กายคตาสติโภชนํ ปฏฺเฐติ.

๗๙๖. ส่วนอุปมา ๖ เหล่านี้ คือ ความหิว ความกระหาย ความเย็น ความร้อน ความมืด พร้อมทั้งยาพิษ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงภาวะที่น้อมไป โอนไป เงื้อมไปเฉพาะหน้า โลกุตรธรรม แห่งพระโยคาวจร ผู้ตั้งอยู่ในวุฏฐานคามินีวิปัสสนา. เปรียบเหมือนว่าบุรุษ ถูกความหิวครอบงำ หิวจัด ย่อมปรารถนาโภชนะที่มีรสอร่อย ฉันใด, พระโยคาวจรนี้ ถูกความหิวคือสังสารวัฏกระทบเอาแล้ว ก็ย่อมปรารถนาโภชนะ คือกายคตาสติอันมีรสอมตะ ฉันนั้นเหมือนกัน.

ยถา จ ปิปาสิโต ปุริโส ปริสุสฺสมานกณฺฐมุโข อเนกงฺคสมฺภารํ ปานกํ ปฏฺเฐติ, เอวเมวายํ สํสารวฏฺฏปิปาสาย ผุฏฺโฐ โยคาวจโร อริยํ อฏฺฐงฺคิกมคฺคปานกํ ปฏฺเฐติ.

อนึ่ง เปรียบเหมือนว่าบุรุษกระหายแล้ว มีคอปากแห้งผาก ย่อมปรารถนาเครื่องดื่มอันมีเครื่องปรุงหลายอย่าง ฉันใด, พระโยคาวจรนี้ ถูกความกระหายคือสังสารวัฏกระทบเอาแล้ว ย่อมปรารถนาเครื่องดื่มคือพระอริยมรรคอันมีองค์ ๘ ฉันนั้นเหมือนกัน.

ยถา ปน สีตสมฺผุฏฺโฐ ปุริโส อุณฺหํ ปฏฺเฐติ, เอวเมวายํ สํสารวฏฺเฏ ตณฺหาสิเนหสีเตน ผุฏฺโฐ โยคาวจโร กิเลสสนฺตาปกํ มคฺคเตชํ ปฏฺเฐติ.

เหมือนอย่าง บุรุษผู้ถูกความเย็นสัมผัสแล้ว ย่อมปรารถนาความร้อน ฉันใด, พระโยคาวจรนี้ ถูกความเย็นคือตัณหาความเยื่อใยในสังสารวัฏสัมผัสแล้ว ก็ย่อมปรารถนาไฟคือมรรคที่แผดเผากิเลส ฉันนั้นเหมือนกัน.

ยถา จ อุณฺหสมฺผุฏฺโฐ ปุริโส สีตํ ปฏฺเฐติ, เอวเมวายํ สํสารวฏฺเฏ เอกาทสคฺคิสนฺตาปสนฺตตฺโต โยคาวจโร เอกาทสคฺคิวูปสมํ นิพฺพานํ ปฏฺเฐติ.

อนึ่ง บุรุษผู้ถูกความร้อนสัมผัสแล้ว ย่อมปรารถนาความเย็นฉันใด, พระโยคาวจรนี้ถูกความร้อนแห่งไฟ ๑๑ กองในสังสารวัฏเผาเอาแล้ว ก็ย่อมปรารถนาพระนิพพานอันเป็นที่เข้าไปสงบไฟ ๑๑ กองได้ ฉันนั้นเหมือนกัน.

ยถา ปน อนฺธการปเรโต ปุริโส อาโลกํ ปฏฺเฐติ, เอวเมวายํ อวิชฺชนฺธการเน โอนทฺธปริโยนทฺโธ โยคาวจโร ญาณาโลกํ มคฺคภาวนํ ปฏฺเฐติ.

อนึ่ง เหมือนอย่างบุรุษผู้ถูกความมืดครอบงำแล้ว ย่อมปรารถนาแสงสว่างฉันใด, พระโยคาวจรนี้ถูกความมืด คืออวิชชาปกคลุมหุ้มห่อแล้ว ก็ย่อมปรารถนามรรคภาวนา อันมีแสงสว่างคือญาณ ฉันนั้นเหมือนกัน.

ยถา จ วิสสมฺผุฏฺโฐ ปุริโส วิสนิฆาตนํ เภสชฺชํ ปฏฺเฐติ, เอวเมวายํ กิเลส-

อนึ่ง เหมือนอย่างบุรุษผู้ถูกยาพิษเข้าแล้ว ย่อมปรารถนายากำจัดพิษ ฉันใด, พระ-

วิสสมุฏฺโฐ โยคาวจโร กิเลสวิสนิมฺมถนํ อมโตสถํ นิพฺพานํ ปฏฺเรติ. เตน วุตฺตํ : "ตสฺเสวํ ชานโต เอวํ ปสฺสโต ตีสุ ภเวสุ ๆเปฯ นวสุ สตฺตาวาเสสุ จิตฺตํ ปฏิลียติ ปฏิกุฏติ ปฏิวฏฺฏติ น สมฺปสาริยติ. อุเปกฺขา วา ปาฏิกุลฺยตา วา สณฺฐาติ. เสยฺยถาปิ นาม ปทุมปลาเส อีสกโปเณ"ติ. สพฺพํ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ.

โยคาวจรนี้ ก็ถูกพิษคือกิเลสเข้าแล้ว ก็ย่อมปรารถนาพระนิพพาน อันเป็นอมตโอสถที่ย่ำยีพิษคือกิเลสได้ ฉันนั้นเหมือนกัน. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า : "เมื่อพระโยคาวจรนั้น รู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตย่อมถดถอย ย่อมงอ ย่อมม้วนกลับ ไม่เหยียดไปในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙. อุเบกขา หรือความเป็นของปฏิกูลย่อมตั้งมั่น. เปรียบเหมือนว่า หยาดน้ำบนใบบัวที่เอียงอยู่หน่อยหนึ่ง" ดังนี้เป็นต้น. คำทั้งหมดพึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในตอนต้น.

๗๙๗. เอตฺตาวตา จ ปเนส ปฏิลีนจโร นาม โหติ, ยํ สนฺธาย วุตฺตํ :

๗๙๗. ก็แลด้วยปฏิปทาเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรผู้นี้ ชื่อว่าเป็น ปฏิลีนจระ (ประพฤติหลีกเร้น), ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาตรัสไว้ว่า :

"ปฏิลีนจรสฺส ภิกฺขุโน
ภชมานสฺส วิวิตฺตมาสนํ

"ภิกษุรูปใดไม่แสดงตนในภพ พระ-อริยเจ้าทั้งหลายกล่าวถึงการไม่แสดง

สามญฺญิยมาหุ ตสฺส ตํ
โย อตฺตานํ ภวเน น ทสฺสเย"ติ.[๑]

ตนในภพของภิกษุนั้นผู้ประพฤติหลีกเร้น เสพแต่อาสนะที่สงัดนั้น ว่าเป็นความดำเนินชอบ".

เอวมิทํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ โยคิโน ปฏิลีนจรภาวํ นิยเมตฺวา อุตฺตริ อริยมคฺคสฺสาปิ โพชฺฌงฺคมคฺคงฺคฌานงฺค-ปฏิปทาวิโมกฺขวิเสสํ นิยเมติ. เกจิ หิ เถรา โพชฺฌงฺคมคฺคงฺคฌานงฺคานํ วิเสสํ ปาทกชฺฌานํ นิยเมตีติ วทนฺติ. เกจิ วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตา ขนฺธา นิยเมนฺตีติ วทนฺติ. เกจิ ปุคฺคลชฺฌาสโย นิยเมตีติ วทนฺติ. เตสมฺปิ วาเทสุ อยํ ปุพฺพภาค-วุฏฺฐานคามินี วิปสฺสนาว นิยเมติเยวาติ เวทิตพฺพา.

สังขารุเบกขาญาณนี้ กำหนดแน่นอนซึ่งความเป็นปฏิลีนจระ แห่งพระโยคีอย่างนี้แล้ว ยังกำหนดแน่นอนซึ่งความต่างกันแห่งโพชฌงค์ ความต่างกันแห่งองค์มรรค ความต่างกันแห่งองค์ฌาน ความต่างกันแห่งปฏิปทาและความต่างกันแห่งวิโมกข์ แม้แห่งพระอริยมรรคยิ่ง ๆ ขึ้นไป. จริงอยู่ พระเถระทั้งหลายบางพวกกล่าวว่า ฌานที่เป็นบาท ย่อมกำหนดแน่นอน ซึ่งความต่างกันแห่งโพชฌงค์ องค์มรรค และองค์ฌาน ดังนี้, บางพวกกล่าวว่า ขันธ์ทั้งหลาย อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ย่อมกำหนดแน่นอน. บางพวกกล่าวว่า อัชฌาสัยของบุคคล ย่อมกำหนดแน่นอน. ในวาทะทั้งหลายของท่านแม้เหล่า-นั้น บัณฑิตพึงทราบว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา

[๑] ขุ. สุ. ๒๕/๔๙๓.

๗๘๘. ตตฺรายํ อนุปุพฺพิกถา : วิปสฺสนานิยเมน หิ สุกฺขวิปสฺสกสฺส อุปฺปนฺนมคฺโคปิ สมาปตฺติลาภิโน ฌานํ ปาทกํ อกตฺวา อุปฺปนฺนมคฺโคปิ ปฐมชฺฌานํ ปาทกํ กตฺวา ปกิณฺณกสงฺขาเร สมฺมสิตฺวา อุปฺปาทิตมคฺโคปิ ปฐมชฺฌานิกาว โหนฺติ. สพฺเพสุ สตฺต โพชฺฌงฺคานิ อฏฺฐ มคฺคงฺคานิ ปญฺจ ฌานงฺคานิ โหนฺติ. เตสมฺปิ หิ ปุพฺพภาควิปสฺสนา โสมนสฺสสหคตาปิ อุเปกฺขาสหคตาปิ หุตฺวา วุฏฺฐานกาเล สงฺขารุเปกฺขาภาวํ ปตฺวา โสมนสฺสสหคตา โหติ. ปญฺจกนเย ทุติยตติยจตุตฺถชฺฌานานิ ปาทกานิ กตฺวา อุปฺปาทิตมคฺเคสุ ยถากฺกเมเนว ฌานํ จตุรงฺคิกํ ติวงฺคิกํ ทุวงฺคิกญฺจ โหติ. สพฺเพสุ ปน สตฺต มคฺคงฺคานิ โหนฺติ. จตุตฺเถ ฉ โพชฺฌงฺคานิ. อยํ วิเสโส ปาทกชฺฌานนิยเมน เจว

อันเป็นส่วนเบื้องต้นนี้ ก็ย่อมกำหนดแน่นอนเหมือนกัน.

๗๘๘. ต่อไปนี้เป็นอนุปุพพิกถา ในการกำหนดแน่นอน ถึงความต่างกันแห่งโพชฌงค์เป็นต้นนั้น : จริงอยู่ ตามข้อกำหนดแน่นอนแห่งวิปัสสนา มรรคที่เกิดขึ้นแก่พระโยคีผู้เป็นสุกขวิปัสสก ก็ดี มรรคที่มิได้กระทำฌานให้เป็นบาทเกิดขึ้น แก่พระโยคีผู้ได้สมาบัติ ก็ดี มรรคที่พระโยคี กระทำปฐมฌานให้เป็นบาทพิจารณาปกิณกสังขารทำให้เกิดขึ้นก็ดี ย่อมเป็นปฐมฌานิก (มีปฐมฌาน เป็นไปกับปฐมฌาน) อย่างเดียว. ในมรรคทั้งหมดย่อมมีโพชฌงค์ ๗ องค์มรรค ๘ องค์ฌาน ๕. จริงอยู่ วิปัสสนาอันเป็นส่วนเบื้องต้น แม้แห่งมรรคเหล่านั้น เป็นธรรมชาติที่สหรคตด้วยโสมนัสบ้าง เป็นธรรมชาติที่สหรคตด้วยอุเบกขาบ้าง ในเวลาออกถึงความเป็นสังขารุเบกขาญาณแล้ว ย่อมเป็นธรรมชาติที่สหรคตด้วยโสมนัส. ในมรรคที่พระโยคี

วิปสฺสนานิยเมน จ โหติ. เตสุปิ หิ ปุพฺพภาควิปสฺสนา โสมนสฺสสหคตาปิ อุเปกฺขาสหคตาปิ โหติ. วุฏฺฐานคามินี โสมนสฺสสหคตาว. ปญฺจมชฺฌานํ ปาทกํ กตฺวา นิพฺพตฺติตมคฺเค ปน อุเปกฺขา-จิตฺเตกคฺคตาวเสน เทฺว ฌานงฺคานิ โพชฺฌงฺคมคฺคงฺคานิ ฉ สตฺต เจว. อยมฺปิ วิเสโส อุภยนิยมวเสน โหติ. อิมสฺมึ หิ นเย ปุพฺพภาควิปสฺสนา โสมนสฺสสหคตา วา อุเปกฺขาสหคตา วา โหติ. วุฏฺฐานคามินี อุเปกฺขาสหคตาว. อรูปชฺฌานานิ ปาทกานิ กตฺวา อุปฺปาทิตมคฺเคปิ เอเสว นโย. เอวํ ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย เยเกจิ สงฺขาเร สมฺมสิตฺวา นิพฺพตฺติตมคฺคสฺส อาสนฺนปฺปเทเส วุฏฺฐิตสมาปตฺติ อตฺตโน สทิสภาวํ กโรติ ภูมิวณฺโณ วิย โคธาวณฺณสฺส.

กระทำฌานที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ ในปัญจกนัยให้เป็นบาท แล้วให้เกิดขึ้น ย่อมมีฌานอันมีองค์ ๔ องค์ ๓ และองค์ ๒ ตามลำดับนั่นเทียว. แต่ว่าในทุกมรรค ย่อมมีองค์-มรรค ๗. ในมรรคที่ ๔ (คือในมรรคที่มีฌานที่ ๔) ย่อมมีโพชฌงค์ ๖. ความแตกต่างกันข้อนี้ ย่อมมีตามข้อกำหนดแน่นอนแห่งฌานที่เป็นบาท และตามข้อกำหนดแน่นอนแห่งวิปัสสนา. ก็วิปัสสนาอันเป็นส่วนเบื้องต้น แม้แห่งมรรคเหล่านั้น ย่อมเป็นธรรมชาติที่สหรคตด้วยโสมนัสบ้าง เป็นธรรมชาติที่สหรคตด้วยอุเบกขาบ้าง. วุฏฐานคามินี-วิปัสสนาเป็นธรรมชาติ ที่สหรคตด้วยโสมนัสอย่างเดียว. แต่ในมรรคที่พระโยคีทำปัญจมฌานให้เป็นบาท ให้บังเกิดแล้ว มีองค์ฌาน ๒ คืออุเบกขาและเอกัคตาแห่งจิต มีโพชฌงค์ ๖ และมีองค์มรรค ๗. ความแตกต่างกันแม้นี้ ย่อมมีด้วยอำนาจข้อกำหนดแน่นอนทั้ง ๒ ทาง. ก็ในนัยนี้วิปัสสนาอันเป็นส่วนเบื้องต้น ย่อมเป็น

ธรรมชาติที่สหรคตด้วยโสมนัสบ้าง เป็นธรรมชาติที่สหรคตด้วยอุเบกขาบ้าง. วุฏฐานคามินีวิปัสสนาเป็นธรรมชาติ ที่สหรคตด้วยอุเบกขาอย่างเดียว. แม้ในมรรคที่พระโยคีกระทำอรูปฌานทั้งหลายให้เป็นบาท แล้วให้เกิดขึ้น ก็มีนัยนี้แหละ. สมาบัติที่พระโยคีออกในที่ใกล้แห่งมรรค ที่ออกจากฌานที่เป็นบาท พิจารณาสังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ให้บังเกิดขึ้นได้ ย่อมสร้างภาวะที่มรรคเหมือนกับตน ดุจสีสันของพื้นดิน ย่อมสร้างภาวะที่สีสันของเหี้ย เหมือนกับสีสันของตน ฉะนั้น ด้วยประการดังกล่าวมานี้.

๗๙๙. ทุติยตฺเถรวาเท ปน ยโต ยโต สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย เย เย สมาปตฺติธมฺเม สมฺมสิตฺวา มคฺโค นิพฺพตฺติโต โหติ, ตํตํสมาปตฺติสทิโสว โหติ, [1]สมฺมสิตสมาปตฺติสทิโสตฺยตฺโถ. สเจ ปน กามาวจรธมฺเม สมฺมสติ ปรมชฺฌานิโกว โหติ[1] ตตฺราปิ

๗๙๙. ส่วนในวาทะของพระเถระรูปที่ ๒ มรรคที่พระโยคีออกจากสมาบัติใด ๆ แล้วพิจารณาสมาบัติธรรมใด ๆ ทำให้บังเกิดขึ้น, ก็ย่อมเป็นเหมือนกับสมาบัตินั้น ๆ นั่นเทียว, หมายความว่าเหมือนกับสมาบัติที่พิจารณา. แต่ถ้าหากว่าพิจารณากามาวจร–

๑-๑ ฉ. อิเม ปาฐา น ทิสฺสนฺติ.

จ อยํ[๑] วิปสฺสนานิยโม วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ.

ธรรม ก็ย่อมเป็นปฐมฌานิกะเท่านั้น. ก็ข้อกำหนดแน่นอนแห่งวิปัสสนา แม้ในวาทะของพระเถระรูปที่ ๒ นั้น ก็พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว.

๘๐๐. ตติยตฺเถรวาเท ปน อตฺตโน อตฺตโน อชฺฌาสยานุรูเปน ยํ ยํ ฌานํ ปาทกํ กตฺวา เย เย ฌานธมฺเม สมฺมสิตฺวา มคฺโค นิพฺพตฺติโต, ตํตํฌานสทิโสว โหติ. ปาทกชฺฌานํ ปน สมฺมสิตชฺฌานํ วา วินา อชฺฌาสยมตฺเตเนว ตํ น อิชฺฌติ. สฺวายมตฺโถ นนฺทโกวาทกสุตฺเตน[๒] ทีเปตพฺโพ.

๘๐๐. ส่วนในวาทะของพระเถระรูปที่ ๓ มรรคที่พระโยคีกระทำฌานใด ๆ ให้เป็นบาทแล้วพิจารณาฌานธรรมทั้งหลายใด ๆ ตามความเหมาะสมแก่อัชฌาสัยของตน ของ-ตน ให้บังเกิดได้, ย่อมเป็นเหมือนกับฌานนั้น ๆ นั่นเทียว. แต่ว่าความที่มรรคที่เกิดขึ้นเหมือนกับฌานนั้น ๆ นั้น เว้นฌานที่เป็นบาทหรือฌานที่พิจารณาเสีย ย่อมไม่สำเร็จด้วย-เหตุสักว่าอัชฌาสัยเท่านั้น. ก็ความข้อนี้นั้น บัณฑิตพึงแจ่มแจ้งได้ด้วยนันทโกวาทสูตร.

[๓]วุตฺตมฺปิ เจตํ : "เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ตทหุโปสเถ ปณฺณรเส น โหติ พหุชนสฺส[๓]

สมจริง ดังที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า : "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่า

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.
[๒] ม. อุ. ๑๔/๕๐๒.
[๓-๓] ฉ. อิเม ปาฐา น ทิสฺสนฺติ.

[1]กงฺขา วา วิมติ วา อูโน นุ โข จนฺโท ปุณฺโณติ อถ โข ปุณฺโณ จนฺโทเตฺวว โหติ เอวเมว โข ภิกฺขเว ตา ภิกฺขุนิโย นนฺทกสฺส ธมฺมเทสนาย อตฺตมนา เจว ปริปุณฺณสงฺกปฺปา จ ตาสํ ภิกฺขเว ปญฺจนฺนํ ภิกฺขุนีสตานํ ยา ปจฺฉิมิกา ภิกฺขุนี สา โสตาปนฺนา อวินิปาตธมฺมา นิยตา สมฺโพธิปรายนา"[2]ติ. ตาสุ หิ ยสฺสา ภิกฺขุนิยา โสตาปตฺติผลสฺส อุปนิสฺสโย สา โสตาปตฺติ-ผเลเนว ปริปุณฺณสงฺกปฺปา อโหสิ ยสฺสา สกทาคามิ... อนาคามิ... อรหตฺตสฺส อุปนิสฺสโย สา อรหตฺเตเนว เอวเมว อตฺตโน อตฺตโน อชฺฌาสยานุรูเปน ยํ ยํ ฌานํ ปาทกํ กตฺวา ฯเปฯ วินา อชฺฌาสยมตฺเตเนว ตํ น อิชฺฌตีติ.[1] เอตฺถาปิ จ วิปสฺสนานิยโม วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ. อธิปตโยปิ กสฺสจิ ภิกฺขุโน จตูสุ มคฺเคสุ

ในวันอุโบสถขึ้น ๑๔ ค่ำนั้น ชนส่วนมากย่อมไม่มีความสงสัย หรือความลังเลใจว่า พระจันทร์พร่อง หรือว่าเต็มดวงหนอ แต่ทว่าจะมีแต่ความปลงใจว่า พระจันทร์เต็มดวงอย่างเดียว แม้ฉันใด, ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณีเหล่านั้น ก็เป็นผู้มีความพอใจ และมีความดำริเต็มเปี่ยมในธรรมเทศนาของพระ-นันทกะฉันนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุณี ๕๐๐ รูป เหล่านั้น ภิกษุณีรูปใดมีคุณธรรมต่ำสุด ภิกษุณีรูปนั้นก็เป็นพระโสดาบัน มีอันไม่ตกไปในอบายเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้แน่นอนจะได้ตรัสรู้ในเบื้องหน้า" ดังนี้. จริงอยู่ ในบรรดาภิกษุณีเหล่านั้น ภิกษุณีรูปใดมีอุปนิสัยแห่งโสดาปัตติผล ภิกษุณีรูปนั้น ก็เป็นผู้มีความดำริเต็มเปี่ยม ด้วยโสดาปัตติผลนั่นเอง ภิกษุณีรูปใดมีอุปนิสัยแห่งพระ-
เป็นทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญา. ก็ปฏิปทา เป็น

[1-1] ฉ. อิเม ปาฐา น ทิสฺสนฺติ.

[2] มู.อุ. ๑๔/๕๐๒.

เอวํ ตาว สงฺขารุเปกฺขา โพชฺฌงฺค-มคฺคงฺคฌานงฺคานิ นิยเมตีติ เวทิตพฺพา.

สกทาคามิผล... แห่งพระอนาคามิผล... แห่งพระอรหัตผล ภิกษุณีรูปนั้นก็เป็นผู้มีความดำริเต็มเปี่ยม ด้วยพระอรหัตผลนั่นเอง มรรคที่พระโยคีกระทำฌานใด ๆ ให้เป็นบาท แล้วพิจารณาฌานธรรมทั้งหลายใด ๆ ให้เกิดขึ้น ตามความเหมาะสมแก่อัชฌาสัยของตน ๆ ฯลฯ ความที่มรรคเหมือนกับฌานนั้น ๆ แหละ เว้นฌานที่เป็นบาท หรือฌานที่พิจารณาแล้ว ย่อมไม่สำเร็จด้วยเหตุสักว่า อัชฌาสัยเท่านั้น ด้วยประการดังกล่าวนี้นั่นเทียว. ก็ข้อกำหนดแน่นอนแห่งวิปัสสนา แม้ในวาทะของพระเถระรูปที่ ๓ นี้ ก็พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวแล้วทีเดียว. พึงทราบว่าสังขารุ-เบกขาญาณ กำหนดแน่นอนซึ่งโพชฌงค์ องค์-มรรคและองค์ฌาน ด้วยประการดังกล่าวมานี้ก่อน.

๘๐๑. สเจ ปนายํ อาทิโต กิเลเส วิกฺขมฺภยมานา ทุกฺเขน สปฺปโยเคน สสงฺขาเรน วิกฺขมฺเภตุํ อสกฺขิ, ทุกฺขาปฏิปทา

๘๐๑. ก็ถ้าหากว่า สังขารุเบกขานี้ จะข่มกิเลสมาตั้งแต่ต้น สามารถข่มได้โดยยาก คือโดยมีปโยคะ (ความอุตสาหะ)

คุณสุเนตรา คงสิริ
อุทิศส่วนกุศลให้ พระยานิพนธ์พจนาตถ์ และม.ร.ว.เลื่อนอรณพ นิพนธ์พจนาตถ์

นาม โหติ. วิปริยาเยน สุขาปฏิปทา. กิเลเส ปน วิกฺขมฺเภตฺวา วิปสฺสนาปริวาสํ มคฺคปาตุภาวํ สณิกํ กุรุมานา ทนฺธาภิญฺญา นาม โหติ. วิปริยาเยน ขิปฺปาภิญฺญา. อิติ อยํ สงฺขารุเปกฺขา อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ เทติ. เตน มคฺโค จตฺตาริ นามานิ ลภติ.

โดยมีสังขาร(ความพยายาม) ใช่รึ, ก็ชื่อว่าเป็นทุกขาปฏิปทา(ปฏิบัติยาก). โดยปริยายตรงกันข้าม ก็ชื่อว่าเป็นสุขาปฏิปทา(ปฏิบัติง่าย). แต่ว่าพอข่มกิเลสได้แล้วก็ค่อย ๆ ทำการบ่มวิปัสสนาไปให้มรรคปรากฏได้ ก็ชื่อว่าเป็นทันธาภิญญา (รู้ช้า). โดยปริยายตรงข้ามก็ชื่อว่าเป็นขิปปาภิญญา (รู้เร็ว). สังขารุเบกขานี้ ตั้งอยู่ในฐานะอันเป็นเหตุมาก็ให้ชื่อแก่มรรคของตนของตน ด้วยประการดังกล่าวมานี้. มรรคย่อมได้ชื่อ ๔ ชื่อ โดยชื่อที่ได้ตามฐานะอันเป็นเหตุมานั้น.

สา ปนายํ ปฏิปทา กสฺสจิ ภิกฺขุโน นานา โหติ, กสฺสจิ จตูสุปิ มคฺเคสุ เอกาว. พุทฺธานํ ปน จตฺตาโรปิ มคฺคา สุขาปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญาว อเหสุํ. ตถา ธมฺมเสนาปติสฺส. มหาโมคฺคลฺลานตฺเถรสฺส ปน ปฐมมคฺโค สุขาปฏิปโท ขิปฺปาภิญฺโญ อโหสิ. อุปริ ตโย ทุกฺขาปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา. ยถา จ ปฏิปทา, เอวํ

ก็ปฏิปทานั้น สำหรับภิกษุบางรูปมีต่าง ๆ กัน, สำหรับบางรูป ในมรรคทั้ง ๔ มีเป็นอย่างเดียวกันเทียว. ส่วนมรรคทั้ง ๔ ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นสุขาปฏิปทา–ขิปปาภิญญาอย่างเดียว. ของท่านพระธรรมเสนาบดีก็อย่างนั้นเหมือนกัน. ส่วนของพระมหาโมคคัลลานเถระ มรรคแรกเป็นสุขาปฏิปทาขิปปาภิญญา. มรรค ๓ เบื้องบน

นานา โหนฺติ. กสฺสจิ จตูสุปิ เอกาว. เอวํ สงฺขารุเปกฺขา ปฏิปทาวิเสสํ นิยเมติ. ยถา ปน วิโมกฺขวิเสสํ นิยเมติ. ตํ ปุพฺเพ วุตฺตเมว.

ฉันใด, แม้อธิบดีทั้งหลายก็เป็นฉันนั้น สำหรับแก่ภิกษุบางรูปในมรรค ๔ ย่อมมีอธิบดีต่าง ๆ กัน. บางรูปในมรรคทั้ง ๔ มีอธิบดีอย่างเดียวนั่นเทียว. สังขารุเปกขา ย่อมกำหนดแน่นอนซึ่งความแตกต่างกันแห่งปฏิปทา ด้วยประการดังกล่าวมานี้. ส่วนว่าสังขารุเปกขากำหนดแน่นอนซึ่งความแตกต่างกันแห่งวิโมกข์ อย่างใด. ความข้อนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ตอนต้นเทียว.

๘๐๒. อปิจ มคฺโค นาม ปญฺจหิ การเณหิ นามํ ลภติ สรเสน วา ปจฺจนีเกน วา สคุเณน วา อารมฺมเณน วา อาคมเนน วา. สเจ หิ สงฺขารุเปกฺขา อนิจฺจโต สงฺขาเร สมฺมสิตฺวา วุฏฺฐาติ, อนิมิตฺต-วิโมกฺเขน วิมุจฺจติ. สเจ ทุกฺขโต สมฺมสิตฺวา วุฏฺฐาติ, อปฺปณิหิตวิโมกฺเขน วิมุจฺจติ. สเจ อนตฺตโต สมฺมสิตฺวา วุฏฺฐาติ, สุญฺญตวิโมกฺเขน วิมุจฺจติ, อิทํ <u>สรสโต</u> นามํ นาม.

๘๐๒. อีกนัยหนึ่ง ธรรมดาว่ามรรคย่อมได้ชื่อโดยเหตุ ๕ คือโดยรส(สภาวะ)ของตนบ้าง โดยธรรมที่เป็นข้าศึกบ้าง โดยคุณของตนบ้าง โดยอารมณ์บ้าง โดยธรรมอันเป็นเหตุมาบ้าง. คือว่า ถ้าหากว่าสังขารุเปกขาย่อมออก เพราะพิจารณาสังขารทั้งหลายว่าเป็นของไม่เที่ยง, บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรคนั้น ย่อมหลุดพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกข์. ถ้าหากว่าสังขารุเปกขาย่อมออกเพราะพิจารณาว่าเป็นทุกข์, บุคคล

คุณสุเนตรา คงสิริ
อุทิศส่วนกุศลให้ พระยานิพนธ์พจนาตถ์ และม.ร.ว.เลื่อนอรณพ นิพนธ์พจนาตถ์

ผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรคนั้น ย่อมหลุดพ้นด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์. ถ้าหากว่าสังขารุเบกขาย่อมออกเพราะพิจารณาว่า เป็นอนัตตา, บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรคนั้น ย่อมหลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์, นี้ ชื่อว่า ชื่อที่ได้โดยรสของตน.

ยสฺมา ปเนส อนิจฺจานุปสฺสนาย สงฺขารานํ ฆนวินิพฺโภคํ กตฺวา นิจฺจนิมิตฺต-ธุวนิมิตฺตสสฺสตนิมิตฺตานิ ปชหนฺโต อาคโต, ตสฺมา อนิมิตฺโต. ทุกฺขานุปสฺสนาย ปน สุขสญฺญํ ปหาย ปณิธึ ปฏฺฐนํ[๑] สุกฺขาเปตฺวา อาคตตฺตา อปฺปณิหิโต. อนตฺตานุปสฺสนาย อตฺตสตฺตปุคฺคลสญฺญํ ปหาย สงฺขารานํ สุญฺญโต ทิฏฺฐตฺตา สุญฺญโตติ. อิทํ ปจฺจนีกโต นามํ นาม.

ก็เพราะเหตุที่ มรรคนี้ชื่อว่ามาแล้ว เพราะใช้อนิจจานุปัสสนากระทำการกระจายฆนะ(ความเป็นกลุ่มก้อน)แห่งสังขารทั้งหลาย แล้วละอยู่ซึ่งนิจจนิมิต ธุวนิมิต และสัสสตนิมิต, ฉะนั้นจึงชื่อว่าอนิมิตตะ. ชื่อว่าอัปปณิหิตะ โดยภาวะที่มาแล้ว เพราะใช้ทุกขานุปัสสนาละสุขสัญญาแล้วทำปณิธิ คือความปรารถนาให้เหือดแห้งไป. ชื่อว่าสุญญตะ เพราะใช้อนัตตานุปัสสนาละอัตตสัญญา สัตตสัญญาและปุคคลสัญญา แล้วเห็นว่าสังขารทั้งหลายเป็นของว่างเปล่า. นี้ชื่อว่าชื่อที่ได้โดยธรรมที่เป็นข้าศึก.

---

[๑] ฉ. ปตฺถนํ.

คุณสุเนตรา คงสิริ
อุทิศส่วนกุศลให้ พระยานิพนธ์พจนาตถ์ และม.ร.ว. เลื่อนอรณพ นิพนธ์พจนาตถ์

ราคาทีหิ ปเนส สุญฺญตฺตา สุญฺญโต, รูปนิมิตฺตาทีนํ ราคนิมิตฺตาทีนํเยว วา อภาเวน อนิมิตฺโต, ราคปณิธิอาทีนํ อภาวโต อปฺปณิหิโตติ อิทมสฺส สุคุณโต นามํ.

ส่วนว่า มรรคนี้ชื่อว่าสุญญตะ เพราะว่างเปล่าจากกิเลสทั้งหลาย มีราคะเป็นต้น, ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะไม่มีรูปนิมิตเป็นต้น หรือเพราะไม่มีราคนิมิตเป็นต้น นั่นเทียว, ชื่อว่าอัปปณิหิตะ เพราะไม่มีราคปณิธิเป็นต้น นี้ ชื่อว่า ชื่อที่ได้โดยคุณธรรมของตน แห่งมรรคนี้.

สฺวายํ สุญฺญตํ อนิมิตฺตํ อปฺปณิหิตญฺจ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กโรตีติปิ สุญฺญโต อนิมิตฺโต อปฺปณิหิโตติ วุจฺจติ. อิทมสฺส อารมฺมณโต นามํ.

มรรคนั้น ท่านเรียกว่า สุญญตะ อนิมิตตะ และอัปปณิหิตะ แม้เพราะอรรถว่ากระทำพระนิพพานอันว่างเปล่า อันหานิมิตมิได้ และหาปณิธิมิได้ ให้เป็นอารมณ์. นี้ชื่อว่า ชื่อที่ได้โดยอารมณ์ แห่งมรรคนี้.

๘๐๓. อาคมนํ ปน ทุวิธํ วิปสฺสนาคมนํ มคฺคาคมนญฺจ. ตตฺถ มคฺเค วิปสฺสนาคมนํ ลพฺภติ[๑] ผเล มคฺคาคมนํ. อนตฺตานุปสฺสนา หิ สุญฺญตา นาม, สุญฺญตวิปสฺสนาย มคฺโค สุญฺญโต, อนิจฺจานุปสฺสนา อนิมิตฺตา นาม,

๘๐๓. ส่วนธรรมอันเป็นเหตุมามี ๒ อย่าง ได้แก่เหตุมาคือวิปัสสนา และเหตุมาคือมรรค. ในธรรมอันเป็นเหตุมา ๒ อย่างนั้น เหตุมาคือวิปัสสนาย่อมได้ในมรรค, เหตุมาคือมรรคย่อมได้ในผล.

---

๑ ฉ. ลภติ.

อนิมิตฺตวิปสฺสนาย มคฺโค อนิมิตฺโต. อิทํ ปน นามํ น อภิธมฺมปริยาเยน ลพฺภติ, สุตฺตนฺตปริยาเยเนว[๑] ลพฺภติ. ตตฺร หิ โคตฺรภุญาณํ อนิมิตฺตํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา อนิมิตฺตนามกํ หุตฺวา สยํ อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา มคฺคสฺส นามํ เทตีติ วทนฺติ. เตน มคฺโค อนิมิตฺโตติ วุตฺโต. มคฺคาคมเนน ปน ผลํ อนิมิตฺตนฺติ ยุชฺชติเยว. ทุกฺขานุปสฺสนา สงฺขาเรสุ ปณิธึ สุกฺขาเปตฺวา อาคตตฺตา อปฺปณิหิตา นาม, อปฺปณิหิตวิปสฺสนาย มคฺโค อปฺปณิหิโต. อปฺปณิหิตมคฺคสฺส ผลํ อปฺปณิหิตํ. เอวํ วิปสฺสนา อตฺตโน นามํ มคฺคสฺส เทติ, มคฺโค ผลสฺสาติ, อิทํ อาคมนโต นามํ. เอวมยํ สงฺขารุเปกฺขา วิโมกฺขวิเสสํ นิยเมตีติ.

ความว่า อนัตตานุปัสสนาชื่อว่าสุญญตา, มรรคแห่งสุญญตวิปัสสนา ชื่อว่าสุญญตมรรค, อนิจจานุปัสสนาชื่อว่าอนิมิตตา, มรรคแห่งอนิมิตตานุปัสสนา ชื่อว่า อนิมิตตมรรค, แต่ชื่อ(ว่า อนิมิตตมรรค)นี้ ย่อมไม่ได้โดยปริยายพระอภิธรรม, ย่อมได้แต่โดยปริยายพระสูตรเท่านั้น. จริงอยู่ ในปริยายพระสูตรนั้น อาจารย์หลายท่านกล่าวไว้ว่า โคตรภูญาณ กระทำพระนิพพานอันหานิมิตมิได้ให้เป็นอารมณ์ เป็นญาณที่มีชื่อว่าอนิมิตตะ ตนเองก็ตั้งอยู่ในฐานะอันเป็นเหตุมา แล้วก็ให้ชื่อแก่มรรค ดังนี้. เพราะเหตุนั้นจึงเรียกมรรคว่า อนิมิตตะ. ส่วนผลเรียกว่า อนิมิตตะ เพราะเหตุมาคือมรรค ย่อมถูกต้องทีเดียว. ทุกขานุปัสสนาชื่อว่าอัปปณิหิตา เพราะมาทำปณิธิ(ความปรารถนา) ในสังขารทั้งหลายให้เหือดแห้งไป. มรรคแห่งอัปปณิหิตวิปัสสนาชื่อว่าอัปปณิหิตมรรค. ผลแห่งอัปปณิหิตมรรคชื่อว่าอัปปณิหิตผล. วิปัสสนาย่อมให้ชื่อ

---

๑ ฉ. สุตฺตนฺตปริยาเยน.

ของตนแก่มรรค, มรรคย่อมให้ชื่อ(ของตน) แก่ผล ตามประการดังกล่าวมานี้ แล. นี้ชื่อว่า ชื่อที่ได้ โดยธรรมอันเป็นเหตุมา. สังขารุเบกขานี้ ย่อมกำหนดแน่นอนซึ่งความต่างกันแห่งวิโมกข์อย่างนี้ ฉะนี้แล.

สงฺขารุเปกฺขาญาณํ นิฏฺฐิตํ.

จบสังขารุเบกขาญาณ.

อนุโลมญาณกถา

๘๐๔. ตสฺส ตํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ อาเสวนฺตสฺส ภาเวนฺตสฺส พหุลีกโรนฺตสฺส อธิโมกฺขสทฺธา พลวตรา นิพฺพตฺตติ, วีริยํ สุปคฺคหิตํ โหติ, สติ สุปฏฺฐิตา[๑] จิตฺตํ สุสมาหิตํ, ติกฺขตรา สงฺขารุเปกฺขา อุปฺปชฺชติ. ตสฺส "อิทานิ[๒] มคฺโค อุปฺปชฺชิสฺสตี"ติ สงฺขารุเปกฺขา สงฺขาเร

กถาว่าด้วยอนุโลมญาณ

๘๐๔. เมื่อพระโยคีนั้นซ่องเสพอยู่ เจริญอยู่ ทำให้มากอยู่ซึ่งสังขารุเบกขาญาณนั้น อธิโมกขศรัทธา ย่อมบังเกิดเป็นธรรมชาติที่มีกำลังยิ่ง, วิริยะก็เป็นอันประคองไว้ด้วยดี, สติก็เป็นอันเข้าไปตั้งไว้ดี, จิตก็เป็นอันตั้งมั่นดี, สังขารุเบกขาญาณย่อมเกิดขึ้นเป็นธรรมชาติกล้าแข็งยิ่ง. เมื่อ

๑ ฉ. สูปฏฺฐิตา.
๒ ฉ. ทานิ.

อนิจฺจาติ วา ทุกฺขาติ วา อนตฺตาติ วา สมฺมสิตฺวา ภวงฺคํ โอตรติ. ภวงฺคานนฺตรํ สงฺขารุเปกฺขาย กตนเยเนว สงฺขาเร อนิจฺจาติ วา ทุกฺขาติ วา อนตฺตาติ วา อารมฺมณํ กุรุมานํ อุปฺปชฺชติ มโนทฺวาราวชฺชนํ. ตโต ภวงฺคํ อาวฏฺเฏตฺวา อุปฺปนฺนสฺส ตสฺส กิริยจิตฺตสฺสานนฺตรํ อวีจิกํ สนฺตติมนุปฺปพนฺธมานํ[1] ตเถว สงฺขาเร อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชติ ปฐมํ ชวนจิตฺตํ, ยํ ปริกมฺมนฺติ วุจฺจติ. ตทนนฺตรํ ตเถว สงฺขาเร อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชติ ทุติยํ ชวนจิตฺตํ, ยํ อุปจารนฺติ วุจฺจติ. ตทนนฺตรมฺปิ ตเถว สงฺขาเร อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชติ ตติยํ ชวนจิตฺตํ, ยํ อนุโลมนฺติ วุจฺจติ. อิทํ เนสํ ปาฏิเยกฺกํ นามํ.

พระโยคีนั้น คำนึงอยู่ว่า "มรรคจักเกิดขึ้นในบัดนี้ละ" ดังนี้ สังขารุเบกขาก็พิจารณาสังขารทั้งหลายว่าไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตา แล้วหยั่งลงสู่ภวังค์. มโนทวาราวัชชนะ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งภวังค์ ทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์ โดยอาการว่าไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตา ตามนัยที่สังขารุเบกขาได้ทำไว้นั่นเอง. ต่อจากนั้น ชวนจิตขณะที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับ แห่งกิริยาจิตนั้นที่เกิดขึ้นหยุดยั้งภวังค์ไว้ สืบต่อสันตติอันไม่มีระหว่าง ทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์โดยประการนั้นนั่นแหละ, ซึ่งเป็นชวนจิตขณะที่เรียกว่า บริกรรม. ในลำดับแห่งชวนจิตขณะที่ ๑ นั้น ชวนจิตขณะที่ ๒ ย่อมเกิดขึ้นทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์ โดยประการนั้นเหมือนกัน, ซึ่งเป็นชวนจิตขณะที่เรียกว่า อุปจาระ. แม้ในลำดับแห่งชวนจิตขณะที่ ๒ นั้น ชวนจิตขณะที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น ทำสังขาร

[1] ฉ. จิตฺตสนฺตตึ อนุปฺปพนฺธมานํ.

ทั้งหลายให้เป็นอารมณ์ โดยประการนั้นเหมือนกัน, ซึ่งเป็นชวนจิตขณะที่เรียกว่า อนุโลม. นี้ เป็นชื่อเฉพาะแต่ละขณะ แห่งชวนจิตเหล่านั้น.

อวิเสเสน ปน ติวิธมฺเปตํ อาเสวนนฺติปิ ปริกมฺมนฺติปิ อุปจารนฺติปิ อนุโลมนฺติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติ. กิสฺสานุโลมํ ? ปุริมภาคปจฺฉิมภาคานํ. ตญฺหิ ปุริมานํ อฏฺฐนฺนํ วิปสฺสนาญาณานํ ตถกิจฺจตาย จ อนุโลเมติ อุปริ จ สตฺตตึสาย โพธิปกฺขิยธมฺมานํ. ตญฺหิ อนิจฺจลกฺขณาทิวเสน สงฺขาเร อารพฺภ ปวตฺตตฺตา "อุทยพฺพยวนฺตานํเยว วต ธมฺมานํ อุทยพฺพยญาณํ อุปฺปาทวเย อทฺทสา"ติ จ "ภงฺควนฺตานํเยว วต ภงฺคานุปสฺสนํ ภงฺคมทฺทสา"ติ จ "สภยํเยว วต ภยตุปฏฺฐานสฺส ภยโต อุปฏฺฐิตนฺ"ติ จ "สาทีนเวเยว วต อาทีนวานุปสฺสนํ อาทีนวมทฺทสา"ติ จ "นิพฺพินฺทิตพฺเพเยว วต นิพฺพิทาญาณํ

แต่ว่าโดยไม่แปลกกัน ชวนจิตทั้ง ๓ อย่างนี้ ควรจะเรียกว่า อาเสวนะก็ได้ ว่าบริกรรมก็ได้ ว่าอุปจาระก็ได้ ว่าอนุโลมก็ได้. ถามว่าอนุโลมต่ออะไร ? ตอบว่า อนุโลมต่อส่วนแห่งธรรมทั้งหลาย ทั้งตอนต้น ทั้งตอนหลัง. ด้วยว่าอนุโลมญาณนั้น ย่อมอนุโลมต่อวิปัสสนาญาณ ๘ ข้างต้น เพราะความที่มีกิจอย่างนั้น, และอนุโลมต่อโพธิปักขิยธรรม ๓๗ เบื้องบน. จริงอยู่ อนุโลมญาณนั้นเพราะเป็นไปปรารภสังขาร โดยเกี่ยวกับไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะเป็นต้น จึงชื่อว่าย่อมอนุโลมต่อญาณ ๘ เหล่านี้ เพราะความที่มีกิจอย่างนั้น ดุจบอกกล่าวโดยความว่า "อุทยัพพยญาณได้เห็นความเกิดขึ้นและเสื่อมไป แห่งธรรมที่มีความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแล้วหนอ"

นิพฺพินฺนนฺ"ติ[๑] จ "มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ มุญฺจิตุกามํ ชาตนฺ"ติ จ "ปฏิสงฺขาตพฺพํเยว วต ปฏิสงฺขาญาเณน ปฏิสงฺขาตนฺ"ติ จ "อุเปกฺขิตพฺพํเยว วต สงฺขารุเปกฺขาย อุเปกฺขิตนฺ"ติ จ อตฺถโต วทมานํ วิย อิเมสญฺจ อฏฺฐนฺนํ ญาณานํ ตถกิจฺจตาย อนุโลเมติ, อุปริ จ สตฺตตึสาย โพธิปกฺขิยธมฺมานํ ตาย ปฏิปตฺติยา ปตฺตพฺพตฺตา.

ว่า "ภังคานุปัสสนาญาณ ก็ได้เห็นความแตกดับไป แห่งธรรมที่มีความแตกดับแล้วหนอ" ว่า "ภยตุปัฏฐานญาณ มีแต่สิ่งที่มีภัยนั่นเทียว อันปรากฏแล้วว่าเป็นภัยหนอ" ว่า "ในสิ่งที่มีแต่โทษนั่นเทียว อาทีนวานุปัสสนาญาณก็ได้เห็นโทษแล้วหนอ" ว่า "ในสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย นิพพิทาญาณก็ได้เบื่อหน่ายแล้วหนอ" ว่า "ในสิ่งที่น่าจะพ้นไปนั่นเทียว มุญจิตุกัมยตาญาณ มีอันเกิดความใคร่จะพ้นแล้วหนอ" ว่า "สิ่งที่ควรพิจารณานั่นเทียว อันปฏิสังขาญาณได้พิจารณาแล้วหนอ" และว่า "สิ่งที่ควรวางเฉยนั่นเทียวอันสังขารุเบกขา ก็ได้วางเฉยแล้วหนอ" ดังนี้, และชื่อว่าอนุโลมต่อโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ในเบื้องบนเพราะโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย พระโยคีพึงบรรลุได้ด้วยข้อปฏิบัตินั้น.

ยถา หิ ธมฺมิโก ราชา วินิจฺฉยฏฺฐาเน นิสินฺโน อฏฺฐนฺนํ โวหาริกมหามตฺตานํ

เปรียบเหมือนว่า พระราชาผู้ทรงธรรม ประทับ ณ สถานที่วินิจฉัย ทรงสดับข้อวินิจฉัย

---

[๑] อิ.ม. นิพฺพินฺทนฺติ.

วินิจฺฉยํ สุตฺวา อคติคมนํ ปหาย มชฺฌตฺโต หุตฺวา "เอวํ โหตู"ติ อนุโมทมาโน เตสญฺจ วินิจฺฉยสฺส อนุโลเมติ โปราณสฺส จ ราชธมฺมสฺส, เอวํ สมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํ. ราชา วิย หิ อนุโลมญาณํ. อฏฺฐ โวหาริกมหามตฺตา วิย อฏฺฐ ญาณานิ. โปราโณ ราชธมฺโม วิย สตฺตตึส โพธิปกฺขิยา. ตตฺถ ยถา ราชา "เอวํ โหตู"ติ วทมาโน โวหาริกานญฺจ วินิจฺฉยสฺส ราชธมฺมสฺส จ อนุโลเมติ, เอวมิทํ อนิจฺจาทิวเสน สงฺขาเร อารพฺภ อุปฺปชฺชมานํ อฏฺฐนฺนญฺจ ญาณานํ ตถกิจฺจตาย อนุโลเมติ อุปริ จ สตฺตตึสาย โพธิปกฺขิยธมฺมานํ. เตเนว สจฺจานุโลมิกญาณนฺติ วุจฺจตีติ.

ของมหาอำมาตย์ผู้แถลงคดีทั้ง ๘ แล้ว ก็ทรงละการถึงความลำเอียง ทรงเป็นกลางเห็นคล้อยตามอยู่ ว่า "จงเป็นอย่างที่วินิจฉัยมานี้เถอะ" ดังนี้ ชื่อว่าทรงอนุโลมต่อข้อวินิจฉัยของมหาอำมาตย์เหล่านั้นด้วย ชื่อว่า ทรงอนุโลมต่อราชธรรมโบราณด้วย ฉันใด, ก็พึงทราบอุปมัยนี้ ฉันนั้น. คือว่าอนุโลมญาณเป็นดุจพระราชา. ญาณ ๘ เป็นดุจมหาอำมาตย์ผู้แถลงคดีทั้ง ๘. โพธิปักขิยธรรม ๓๗ เป็นดุจราชธรรมโบราณ. ในอุปมานั้น พระราชาเมื่อรับสั่งว่า "จงเป็นอย่างที่วินิจฉัยนี้เถิด" ดังนี้ ชื่อว่า ทรงอนุโลมต่อข้อวินิจฉัย ของมหาอำมาตย์ผู้แถลงคดีด้วย ชื่อว่าทรงอนุโลมต่อราชธรรมด้วย ฉันใด, อนุโลมญาณนี้ เกิดขึ้นปรารภสังขาร โดยเกี่ยวกับไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะเป็นต้น ก็ชื่อว่าอนุโลมต่อญาณ ๘ เพราะความที่มีกิจเป็นอย่างนั้นด้วย ชื่อว่าอนุโลมต่อโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ในเบื้องบนด้วย. เพราะ

เหตุนั้นนั่นเอง ท่านจึงเรียกว่า สัจจานุโลมิกญาณ ฉะนี้แล.

อนุโลมญาณํ นิฏฺฐิตํ.

จบอนุโลมญาณ.

วุฏฺฐานคามินีวิปสฺสนากถา

กถาว่าด้วยวุฏฐานคามินีวิปัสสนา

๘๐๕. อิทญฺจ ปน อนุโลมญาณํ สงฺขารารมฺมณาย วุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย ปริโยสานํ โหติ. สพฺเพน สพฺพํ ปน โคตฺรภุญาณํ วุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย ปริโยสานํ. อิทานิ ตสฺสาเยว วุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย อสมฺโมหตฺถํ อยํ สุตฺตสํสนฺทนา เวทิตพฺพา.

๘๐๕. ก็อนุโลมญาณนี้ เป็นที่สุดแห่งวุฏฐานคามินีวิปัสสนา อันมีสังขารเป็นอารมณ์. แต่ว่า โคตรภูญาณเป็นที่สุดแห่งวุฏฐานคามินีวิปัสสนา โดยประการทั้งสิ้นทั้งปวง. บัดนี้เพื่อความไม่หลง ในวุฏฐานคามินีวิปัสสนานั้น จึงควรทราบ ความเปรียบเทียบกับพระสูตรดังต่อไปนี้.

เสยฺยถีทํ :

คืออย่างไร :

อยญฺหิ วุฏฺฐานคามินี วิปสฺสนา สฬายตนวิภงฺคสุตฺเต "อตมฺมยตํ ภิกฺขเว นิสฺสาย อตมฺมยตํ อาคมฺม ยายํ อุเปกฺขา

คือว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนานี้ ในสฬายตนวิภังคสูตร ตรัสเรียกว่าอตัมมยตา (ภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา) อย่างนี้ว่า

เอกตฺตา เอกตฺตสิตา, ตํ ปชหถ ตํ สมติกฺกมถา"ติ[๑] เอวํ อตมฺมยตาติ วุตฺตา.

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงอาศัยอตัมมยตา อิงอตัมมยตา ละเสีย ก้าวล่วงเสีย ซึ่งอุเบกขา อันเป็นเอกัตตา (สภาวะอันเดียว) อันเป็นเอกัตตสิตา (อาศัยอารมณ์เดียว)" ดังนี้.

อลคทฺทูปมสุตฺเต นิพฺพินฺทํ วิรชฺชติ, วิราคา วิมุจฺจตี"ติ[๒] เอวํ นิพฺพิทาติ วุตฺตา.

ในอลคัททูปมสูตร ตรัสเรียกว่า นิพพิทา อย่างนี้ว่า "เมื่อเบื่อหน่ายก็ย่อมคลายกำหนัด, เพราะคลายกำหนัด จึงหลุดพ้นได้" ดังนี้.

สุสิมสุตฺเต "ปุพฺเพ โข สุสิม ธมฺมฏฺฐิติญาณํ, ปจฺฉา นิพฺพาเน ญาณนฺ"ติ[๓] เอวํ ธมฺมฏฺฐิติญาณนฺติ วุตฺตา.

ในสุสิมสูตร ตรัสเรียกว่า ธัมมฐิติญาณ อย่างนี้ว่า "ดูกรสุสิมะ ธัมมฐิติญาณ ย่อมเกิดก่อนแล, ภายหลังจึงเกิดนิพพานญาณ" ดังนี้.

โปฏฺฐปาทสุตฺเต "สญฺญา โข โปฏฺฐปาท ปฐมํ อุปฺปชฺชติ, ปจฺฉา ญาณนฺ"ติ[๔]

ในโปฏฐปาทสูตร ตรัสเรียกว่า สัญญัคคะ (ยอดสัญญา) อย่างนี้ว่า "ดูกร

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๔๐๗.
[๒] ม. มู. ๑๒/๒๗๖.
[๓] สํ. นิ. ๑๖/๑๕๑.
[๔] ที. สี. ๙/๒๓๐.

เอวํ สญฺญคฺคนฺติ วุตฺตา. โปฏฐปาทะ สัญญาแลเกิดขึ้นก่อน, ญาณย่อมเกิดขึ้นในภายหลัง" ดังนี้.

หสุตฺตรสุตฺเต "ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ปาริสุทฺธิปธานิยงฺคนฺติ[๑] เอวํ ปาริสุทฺธิปธานิยงฺคนฺติ วุตฺตา. ในทสุตตรสูตร ท่านเรียกว่า ปาริสุทธิปธานิยังคะ (องค์แห่งความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์) อย่างนี้ว่า "ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิอันเป็นปาริสุทธิปธานิยังคะ" ดังนี้.

ปฏิสมฺภิทามคฺเค "ยา จ มุญฺจิตุกมฺยตา ยา จ ปฏิสงฺขานุปสฺสนา ยา จ สงฺขารุเปกฺขา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา พฺยญฺชนเมว นานนฺ"ติ[๒] เอวํ ตีหิ นาเมหิ วุตฺตา. ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวถึงโดย ๓ ชื่อ อย่างนี้ว่า "มุญจิตุกัมยตาญาณใด ก็ดี ปฏิสังขานุปัสสนาญาณใด ก็ดี สังขารุเบกขาญาณใด ก็ดี, ธรรมเหล่านี้มีสภาวะเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น" ดังนี้.

ปฏฺฐาเน "อนุโลมํ โคตฺรภุสฺส, อนุโลมํ โวทานสฺสา"ติ[๓] เอวํ ตีหิ นาเมหิ[๔] วุตฺตา. ในปกรณ์ปัฏฐาน ตรัสไว้โดย ๓ ชื่อ อย่างนี้ว่า "อนุโลมเป็นปัจจัยแก่โคตรภู, อนุโลมเป็นปัจจัยแก่โวทาน" ดังนี้.

---

๑ ม. มู. ๑๒/๒๙๑.

๒ ขุ. ป. ๓๑/๓๙๗.

๓ อภิ. ป. ๔๐/๑๗๓.

๔ อนุโลมโคตฺรภุโวทานสงฺขาเตหิ ตีหิ นาเมหีติ ฏีกา.

รถวินีตสุตฺเต "กึ ปนาวุโส ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธตฺถํ ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสตี"ติ[๑] เอวํ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธีติ วุตฺตา.

ในรถวินีตสูตร เรียกว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ อย่างนี้ว่า "ท่านผู้มีอายุ ท่านอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ ในพระผู้มีพระภาคเพื่อปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิหรือ" ดังนี้.

อิติเนเกหิ นาเมหิ
กิตฺติตา ยา มเหสินา
วุฏฺฐานคามินี สนฺตา
ปริสุทฺธา วิปสฺสนา.
วุฏฺฐาตุกาโม สํสาร-
ทุกฺขปงฺกา มหพฺภยา
กเรยฺย สตตํ ตตฺถ
โยคํ ปณฺฑิตชาติโกติ.

วุฏฐานคามินีวิปัสสนาที่สงบ บริสุทธิ์ ที่พระมเหสีเจ้าทรงยกย่องไว้ โดยชื่อหลายชื่อใด. ภิกษุผู้มีชาติเป็นบัณฑิต ผู้ใคร่จะออกจากเปือกตม คือสังสารทุกข์ซึ่งเป็นภัยใหญ่ พึงทำการประกอบเนือง ๆ ในวุฏฐานคามินีวิปัสสนานั้นเถิด แล.

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค ปญฺญาภาวนาธิกาเร ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทโส นาม เอกวีสติโม ปริจฺเฉโท.

ปริเฉทที่ ๒๑ ชื่อว่าปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิสุทธิมรรค ที่ข้าพเจ้าแต่งเพื่อความปราโมทย์แห่งสาธุชน ด้วยประการฉะนี้.

---

[๑] ที. ปาฏิ. ๑๑/๓๒๙.

คุณวีระศักดิ์ กิติวัฒน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๒๒. ญาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทส

ปฐมมคฺคญาณกถา

๘๐๖. อิโต ปรํ โคตฺรภุญาณํ โหติ. ตํ มคฺคสฺส อาวชฺชนฏฺฐานิยตฺตา เนว ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธึ น ญาณทสฺสนวิสุทฺธึ ภชติ, อนฺตรา อพฺโพหาริกเมว โหติ. วิปสฺสนาโสเต ปติตตฺตา ปน วิปสฺสนาติ สงฺขํ คจฺฉติ. โสตาปตฺติมคฺโค สกทาคามิมคฺโค อนาคามิมคฺโค อรหตฺตมคฺโคติ อิเมสุ ปน จตูสุ มคฺเคสุ ญาณํ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นาม.

ตตฺถ ปฐมมคฺคญาณํ ตาว สมฺปาเทตุกาเมน อญฺญํ กิญฺจิ กาตพฺพํ นาม นตฺถิ. ยญฺหิ อเนน กาตพฺพํ สิยา, ตํ อนุโลมาวสานํ วิปสฺสนํ อุปฺปาเทนฺเตน กตเมว. เอวํ อุปฺปนฺนอนุโลมญาณสฺส

๒๒. ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

กถาว่าด้วยปฐมมรรคญาณ

๘๐๖. ญาณถัดต่อจากอนุโลมญาณนี้ไป เป็นโคตรภูญาณ. โคตรภูญาณนั้นไม่สมทบเข้ากับปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ไม่สมทบเข้ากับญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะเป็นญาณตั้งอยู่ในฐานะเป็นอาวัชชนะแห่งมรรค, จึงเป็นอัพโพหาริกญาณอยู่ในระหว่าง (วิสุทธิทั้ง ๒) นั่นเอง. แต่เพราะตกไปในกระแสแห่งวิปัสสนา จึงถึงซึ่งความนับว่าวิปัสสนา. ส่วนญาณในมรรค ๔ เหล่านี้คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรค ชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธิ.

ในญาณทั้ง ๔ นั้น ชื่อว่ากิจอะไร ๆ อื่นที่พระโยคาวจรผู้ใคร่จะทำมรรคญาณที่ ๑ ให้ถึงพร้อมก่อน พึงกระทำหามีไม่, เพราะว่ากิจใด เป็นกิจที่เธอพึงทำ กิจนั้นเธอผู้ทำวิปัสสนาญาณอันมีอนุโลมญาณเป็นที่สุดให้เกิด–

ปนสฺส เตหิ ตีหิปิ อนุโลมญาเณหิ อตฺตโน พลานุรูเปน ถูลถูเล สจฺจปฏิจฺฉาทเก ตมมฺหิ อนฺตรธาปิเต สพฺพสงฺขารคเตสุ จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ, น สนฺติฏฺฐติ, นาธิมุจฺจติ, น สชฺชติ, น ลคฺคติ, น พชฺฌติ, ปทุมปลาสโต อุทกํ วิย ปฏิลียติ ปฏิกุฏฺฏติ ปฏิวฏฺฏติ. สพฺพํ นิมิตฺตารมฺมณมฺปิ สพฺพํ ปวตฺตารมฺมณมฺปิ ปลิโพธโต อุปฏฺฐาติ. อถสฺส สพฺพสฺมึ นิมิตฺตปวตฺตารมฺมเณ ปลิโพธโต อุปฏฺฐิเต อนุโลมญาณสฺส อาเสวนนฺเต อนิมิตฺตํ อปฺปวตฺตํ วิสงฺขารํ นิโรธํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กุรุมานํ ปุถุชฺชนโคตฺตํ ปุถุชฺชนสงฺขํ ปุถุชฺชนภูมึ อติกฺกมมานํ อริยโคตฺตํ อริยสงฺขํ อริยภูมึ โอกฺกมมานํ นิพฺพานารมฺมเณ ปฐมาวชฺชน-ปฐมาโภคปฐมสมนฺนาหารภูตํ มคฺคสฺส อนนฺตรสมนนฺตราเสวนอุปนิสฺสยนตฺถิวิคตวเสน ฉหิ อากาเรหิ ปจฺจยภาวํ สาธยมานํ สิขาปฺปตฺตํ วิปสฺสนาย มุทฺธภูตํ อปุนราวตฺตกํ อุปฺปชฺชติ โคตฺรภุญาณํ.

ขึ้น ได้ทำแล้วทีเดียว. ก็เมื่อความมืดอย่างหยาบ ๆ ที่ปิดบังสัจจะ ถูกอนุโลมญาณทั้ง ๓ เหล่านั้น ทำให้อันตรธานไป ตามสมควรแก่กำลังของตน จิตของพระโยคาวจรนั้นผู้เกิดอนุโลมญาณแล้วอย่างนี้ ก็ย่อมไม่แล่นไป, ไม่หยุดอยู่, ไม่น้อมไป, ไม่ติด, ไม่ข้อง, ไม่ผูกพันอยู่ในสังขารทั้งปวง, ย่อมถอยกลับ ย่อมม้วนกลับ ย่อมเวียนกลับ ดุจน้ำกลิ้งกลับจากใบปทุม ฉะนั้น. ทั้งอารมณ์คือนิมิตทั้งปวง ทั้งอารมณ์คือปวัตตะทั้งปวง ย่อมปรากฏโดยเป็นเครื่องกังวล. ลำดับนั้น เมื่ออารมณ์คือนิมิตและปวัตตะทั้งปวงปรากฏโดยเป็นเครื่องกังวล โคตรภูญาณก็ย่อมเกิดขึ้นแก่พระ-โยคาวจรนั้น ในที่สุดแห่งอาเสวนะของอนุโลมญาณ กระทำพระนิพพานอันไม่มีนิมิต ไม่มีปวัตตะ ปราศจากสังขาร เป็นนิโรธ ให้เป็นอารมณ์ ก้าวล่วงโคตรปุถุชน ความนับว่าเป็นปุถุชน ภูมิปุถุชน ก้าวลงสู่โคตรอริยะ ความนับว่าเป็นอริยะ ภูมิอริยะ เป็นการนึกหน่วงครั้งแรก การคำนึงครั้งแรก การ

ประมวลครั้งแรก ในอารมณ์คือพระนิพพาน สำเร็จความเป็นปัจจัยแก่มรรคโดยอาการ ๖ คืออนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย อาเสวน-ปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย เป็นญาณที่ถึงยอด(คือ) เป็นยอดของวิปัสสนา ไม่หมุนเวียนกลับมาเกิดขึ้นอีก.

ยํ สนฺธาย วุตฺตํ :

ดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระหมายเอากล่าวไว้ว่า :

"กถํ พหิทฺธาวุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา โคตฺรภุญาณํ. อุปฺปาทํ อภิภุยฺยตีติ โคตฺรภุ. ปวตฺตํ ฯเปฯ อุปายาสํ อภิภุยฺยตีติ โคตฺรภุ. พหิทฺธา สงฺขารนิมิตฺตํ อภิภุยฺยตีติ โคตฺรภุ. อนุปฺปาทํ ปกฺขนฺทตีติ โคตฺรภุ. อปฺปวตฺตํ ฯเปฯ อนุปายาสํ นิโรธํ นิพฺพานํ ปกฺขนฺทตีติ โคตฺรภุ. อุปฺปาทํ อภิภุยฺยิตฺวา อนุปฺปาทํ

"ปัญญาในการวนเวียน คือการออกจากสังขารภายนอก ชื่อว่าโคตรภูญาณเป็นอย่างไร. ญาณชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่าครอบงำเสียได้ซึ่งอุปปาทะ. ชื่อว่า โคตรภู เพราะอรรถว่าครอบงำเสียได้ซึ่งปวัตตะฯลฯ อุปายาสะ. ชื่อว่า โคตรภู เพราะอรรถว่าครอบงำเสียได้ซึ่งสังขารนิมิตภายนอก. ชื่อว่า โคตรภู เพราะ

ปกฺขนฺทตีติ โคตฺรภู"ติ[๑] สพฺพํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

อรรถว่า แล่นไปสู่อนุปปาทะ. ชื่อว่า โคตรภู เพราะอรรถว่าแล่นไปสู่อัปปวัตตะ ฯลฯ อนุปายาสะ นิโรธ นิพพาน, ชื่อว่า โคตรภู เพราะอรรถว่าครอบงำเสียซึ่งอุปปาทะ แล้วแล่นไปสู่อนุปปาทะ" ดังนี้ ซึ่งคำทั้งหมดบัณฑิตควรขยายให้พิสดาร.

๘๐๗. ตตฺรายํ เอกาวชฺชเนน เอกวีถิยํ ปวตฺตมานานมฺปิ อนุโลมโคตฺรภูนํ นานารมฺมเณ ปวตฺตนาการทีปิกา อุปมา : ยถา หิ มหามาติกํ ลงฺฆิตฺวา ปรตีเร ปติฏฺฐาตุกาโม ปุริโส เวเคน ธาวิตฺวา มาติกาย โอริมตีเร รุกฺขสาขาย พนฺธิตฺวา โอลมฺพิตํ รชฺชุํ วา ยฏฺฐึ วา คเหตฺวา อุลฺลงฺฆิตฺวา ปรตีรนินฺนโปณปพฺภารกาโย หุตฺวา ปรตีรสฺส อุปริภาคํ ปตฺโต ตํ มุญฺจิตฺวา เวธมาโน ปรตีเร ปติตฺวา สณิกํ ปติฏฺฐาติ, เอวเมวายํ โยคาวจโรปิ

๘๐๗. ในการทำกิจแห่งอนุโลมญาณและโคตรภูญาณนั้น ต่อไปนี้เป็นเรื่องอุปมาที่แสดงอาการเป็นไป ในอารมณ์ต่าง ๆ กัน แห่งอนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ แม้ที่เป็นไปด้วยอาวัชชนะเดียวกัน ในวิถีเดียวกัน : เปรียบเหมือนว่า บุรุษผู้ใคร่จะกระโดดข้ามร่องน้ำใหญ่ ไปยืนอยู่ที่ฝั่งนอก ย่อมวิ่งไปโดยเร็ว คว้าเชือกที่เขาผูกห้อยไว้กับกิ่งไม้ที่ฝั่งในแห่งร่องน้ำใหญ่ หรือไม้ค้ำ แล้วก็โหนขึ้น มีกายน้อมไป โน้มไป เงื้อมไปยังฝั่งนอก ถึงตอนบนของฝั่งนอกแล้ว ก็ปล่อย

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๙๕.

ภวโยนิคติฐิตินิวาสานํ ปรตีรภูเต นิพฺพาเน ปติฏฺฐาตุกาโม อุทยพฺพยานุปสฺสนาทินา เวเคน ธาวิตฺวา อตฺตภาวรุกฺขสาขาย พนฺธิตฺวา โอลมฺพิตํ รูปรชฺชุํ วา เวทนาทีสุ อญฺญตรทณฺฑํ วา อนิจฺจนฺติ วา ทุกฺขนฺติ วา อนตฺตาติ วา อนุโลมาวชฺชเนน คเหตฺวา ตํ อมุญฺจมาโนว ปฐเมน อนุโลมจิตฺเตน อุลฺลงฺฆิตฺวา ทุติเยน ปรตีรนินฺนโปณปพฺภาร-กาโย วิย นิพฺพานนินฺนโปณปพฺภารมานโส หุตฺวา ตติเยน ปรตีรสฺส อุปริภาคํ ปตฺโต วิย อิทานิ ปตฺตพฺพสฺส นิพฺพานสฺส อาสนฺโน หุตฺวา ตสฺส จิตฺตสฺส นิโรเธน ตํ สงฺขารารมฺมณํ มุญฺจิตฺวา โคตฺรภุจิตฺเตน วิสงฺขาเร ปรตีรภูเต นิพฺพาเน ปตติ. เอการมฺมเณ ปน อลทฺธาเสวนตาย เวธมาโน โส ปุริโส วิย น ตาว สุปติฏฺฐิโต โหติ, ตโต มคฺคญาเณน ปติฏฺฐาตีติ.

เชือก หรือไม้ค้ำนั้นเสีย ตกลงไปบนฝั่งนอก โงนเงนอยู่นิดหน่อย แล้วจึงค่อย ๆ ยืนนิ่ง ฉันใด, แม้พระโยคาวจรผู้ใคร่ตั้งมั่นในพระนิพพานอันเป็นฝั่งนอกแห่งภพ กำเนิด คติ ฐิติ และนิวาสนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน แล่นไปโดยเร็วด้วยอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ เป็นต้น คว้าเอาเชือก คือรูปขันธ์ที่ผูกห้อยไว้กับกิ่งไม้คืออัตภาพ หรือท่อนไม้คือเวทนาขันธ์เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยอาวัชชนะแห่งอนุโลม ว่าไม่เที่ยงบ้าง ว่าเป็นทุกข์บ้าง ว่าเป็นอนัตตาบ้าง ยังไม่ปล่อยอารมณ์นั้นเลยก็กระโดดขึ้นด้วยอนุโลมจิตขณะที่ ๑ เป็นผู้มีใจน้อมไป โอนไป เงื้อมไป ในพระนิพพาน ด้วยอนุโลมจิตขณะที่ ๒ ดุจบุรุษผู้มีกายน้อมไป เงื้อมไป โอนไปยังฝั่งนอก ฉะนั้น เป็นผู้อยู่ใกล้พระนิพพาน ที่จะพึงบรรลุเดี๋ยวนี้ ด้วยอนุโลมจิตขณะที่ ๓ ดุจบุรุษผู้ถึงตอนบนของฝั่งนอก ฉะนั้น ปล่อยอารมณ์ที่เป็นสังขารนั้น โดยความดับไปแห่งจิตดวงนั้น แล้วตกไปในพระนิพพาน อันเป็นฝั่งนอกคือ

วิสังขาร ด้วยโคตรภูจิต. แต่ว่ายังไม่มั่นคงดี เพราะไม่ได้อาเสวนปัจจัย ในอารมณ์เดียวกัน ดุจบุรุษผู้โงนเงนอยู่ ฉะนั้น ต่อจากนั้นจึงตั้งมั่นด้วยมรรคญาณ ฉะนี้แล.

๘๐๘. ตตฺถ อนุโลมํ สจฺจปฏิจฺฉาทกํ กิเลสตมํ วิโนเทตุํ สกฺโกติ, น นิพฺพานมารมฺมณํ กาตุํ. โคตฺรภุ นิพฺพานเมว อารมฺมณํ กาตุํ สกฺโกติ, น สจฺจปฏิจฺฉาทกํ ตมํ วิโนเทตุํ. ตตฺรายํ อุปมา : เอโก กิร จกฺขุมา ปุริโส "นกฺขตฺตโยคํ ชานิสฺสามี"ติ รตฺติภาเค นิกฺขมิตฺวา จนฺทํ ปสฺสิตุํ อุทฺธํ อุลฺโลเกสิ. ตสฺส พลาหเกหิ ปฏิจฺฉนฺนตฺตา จนฺโท น ปญฺญายิตฺถ. อเถโก วาโต อุฏฺฐหิตฺวา ถูลถูเล พลาหเก วิทฺธํเสสิ. อปโร มชฺฌิเม, อปโร สุขุเมปิ. ตโต โส ปุริโส วิคตพลาหเก นเภ จนฺทํ ทิสฺวา นกฺขตฺตโยคํ อญฺญาสิ.

๘๐๘. ในการทำกิจคนละอย่างแห่งอนุโลมญาณและโคตรภูญาณทั้ง ๒ นั้น อนุโลมญาณสามารถบรรเทาความมืด คือกิเลสที่ปิดบังสัจจะได้, (แต่)ไม่อาจทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ได้. โคตรภูญาณ สามารถทำพระนิพพานนั่นแลให้เป็นอารมณ์ได้ (แต่)ไม่อาจบรรเทาความมืดที่ปิดบังสัจจะได้. ต่อไปนี้เป็นอุปมาในการทำกิจแห่งญาณทั้ง ๒ นั้น : มีเรื่องเล่าว่าบุรุษผู้มีตาดีคนหนึ่ง คิดว่า "เราจักรู้ว่าเป็นวันนักขัตตโยคะ" จึงออกไปในตอนกลางคืน แหงนดูดวงจันทร์. ดวงจันทร์ไม่ปรากฏแก่เขา เพราะถูกเมฆปิดบังไว้. ลำดับนั้น ลมลูกหนึ่งตั้งขึ้นพัดขจัดเมฆอย่างหนา ๆ ไป. ลมอีกลูกหนึ่งพัดขจัดเมฆอย่างกลาง ๆ ไป, ลมอีกลูกหนึ่งพัดขจัดเมฆแม้

อย่างละเอียดไปเสียได้. ต่อจากนั้น บุรุษผู้นั้น จึงมองเห็นดวงจันทร์บนฟ้าที่ปราศจากเมฆ แล้วทราบว่าเป็นวันนักขัตตโยคะ.

ตตฺถ ตโย พลาหกา วิย สจฺจปฏิจฺฉาทกถูลมชฺฌิมสุขุมกิเลสนฺธการํ. ตโย วาตา วิย ตีณิ อนุโลมจิตฺตานิ. จกฺขุมา ปุริโส วิย โคตฺรภุญาณํ. จนฺโท วิย นิพฺพานํ. เอเกกสฺส วาตสฺส ยถากฺกเมน พลาหกตฺตยวิทฺธํสนํ วิย เอเกกสฺส อนุโลมจิตฺตสฺส สจฺจปฏิจฺฉาทกตมวิโนทนํ. วิคตพลาหเก นเภ ตสฺส ปุริสสฺส วิสุทฺธจนฺททสฺสนํ วิย วิคเต สจฺจปฏิจฺฉาทเก ตเม โคตฺรภุญาณสฺส วิสุทฺธนิพฺพานทสฺสนํ.

ในอุปมาเหล่านั้น ความมืดคือกิเลสอย่างหยาบ อย่างกลาง และอย่างละเอียดที่ปิดบังสัจจะ เปรียบเหมือนเมฆ ๓ อย่าง. อนุโลมจิต ๓ ขณะ เปรียบเหมือนลม ๓ ลูก. โคตรภูญาณเปรียบเหมือนบุรุษผู้มีตาดี. พระนิพพานเปรียบเหมือนดวงจันทร์. การที่อนุโลมจิตแต่ละขณะบรรเทาความมืด ที่ปิดบังสัจจะ เปรียบเหมือนการที่ลมแต่ละลูกขจัดเมฆ ๓ อย่างตามลำดับ. การที่เมื่อความมืดที่ปิดบังสัจจะปราศไปแล้ว โคตรภูญาณก็มีการเห็นพระนิพพานอันหมดจด เปรียบเหมือนการที่เมื่อท้องฟ้าปราศจากเมฆแล้ว บุรุษผู้นั้นก็จะเห็นดวงจันทร์ที่แจ่มแจ้งได้ ฉะนั้น.

ยเถว หิ ตโย วาตา จนฺทปฏิจฺฉาทเก พลาหเกเยว วิทฺธํเสตุํ สกฺโกนฺติ, น จนฺทํ ทฏฺฐุํ, เอวมนุโลมานิ สจฺจปฏิจฺฉาทกํ

ก็แล ลม ๓ ลูก สามารถขจัดเมฆทั้งหลายที่ปิดบังดวงจันทร์เท่านั้น ไม่สามารถเห็นดวงจันทร์ได้ ฉันใด, อนุโลมญาณทั้ง-

ตมํเยว วิโนเทตุํ สกฺโกนฺติ, น นิพฺพานํ ทฏฺฐุํ. ยถา โส ปุริโส จนฺทเมว ทฏฺฐุํ สกฺโกติ, น พลาหเก วิทฺธํเสตุํ, เอวํ โคตฺรภุญาณํ นิพฺพานเมว ทฏฺฐุํ สกฺโกติ, น กิเลสตมํ วิโนเทตุํ เตเนว เจตํ มคฺคสฺส อาวชฺชนนฺติ วุจฺจติ. ตญฺหิ อนาวชฺชนมฺปิ สมานํ อาวชฺชนฏฺฐาเน ฐตฺวา "เอวํ นิพฺพตฺตาหี"ติ มคฺคสฺส สญฺญํ ทตฺวา วิย นิรุชฺฌติ. มคฺโคปิ เตน ทินฺนสญฺญํ อมุญฺจิตฺวาว อวีจิสนฺตติวเสน ตํ ญาณํ อนุพทฺธมาโน[๑] อนิพฺพิทฺธปุพฺพํ อปทาลิตปุพฺพํ โลภกฺขนฺธํ โทสกฺขนฺธํ โมหกฺขนฺธํ นิพฺพิชฺฌมาโนว ปทาลยมาโนว นิพฺพตฺตติ.

หลาย ก็สามารถบรรเทาความมืดที่ปิดบังสัจจะเท่านั้น, ไม่สามารถเห็นพระนิพพานได้ก็ฉันนั้น. บุรุษผู้นั้นสามารถเห็นดวงจันทร์เท่านั้น, ไม่สามารถขจัดเมฆได้ ฉันใด, โคตรภูญาณก็สามารถเห็นพระนิพพานเท่านั้น, ไม่สามารถบรรเทาความมืด คือกิเลสได้ฉันนั้น ก็เพราะเหตุนั้นนั่นเอง โคตรภูญาณนี้จึงเรียกได้ว่า เป็นอาวัชชนะของมรรค. จริงอยู่ โคตรภูญาณนั้น แม้ว่าเป็นธรรมชาติที่ไม่ใช่อาวัชชนะ แต่ก็ตั้งอยู่ในฐานะแห่งอาวัชชนะ ราวกะให้สัญญาแก่มรรค ว่า "ท่านจงบังเกิดอย่างนี้นะ" ดังนี้แล้วก็ดับไป. แม้มรรคไม่ละเลยสัญญาที่โคตรภูนั้นให้ไว้เลย ย่อมบังเกิดขึ้น ติดตามญาณนั้นไป ด้วยอำนาจความสืบต่อไม่ขาดสาย กำจัดอยู่นั่นเทียว ทำลายอยู่นั่นเทียว ซึ่งกองโลภะ กองโทสะ กองโมหะ อันไม่เคยกำจัดได้ อันไม่เคยทำลายได้.

---

[๑] ม. อนุพนฺธมาโน.

๘๐๙. ตตฺรายํ อุปมา : เอโก กิร อิสฺสาโส อฏฺฐอุสภมตฺเต ปเทเส ผลกสตํ ฐาเปตฺวา วตฺเถน มุขํ เวเฐตฺวา สรํ สนฺนยฺหิตฺวา จกฺกยนฺเต อฏฺฐาสิ. อญฺโญ ปุริโส จกฺกยนฺตํ อาวิชฺฌิตฺวา ยทา อิสฺสาสสฺส ผลกํ อภิมุขํ โหติ, ตทา ตตฺถ ทณฺฑเกน สญฺญํ เทติ. อิสฺสาโส ทณฺฑกสญฺญํ อมุญฺจิตฺวาว สรํ ขิปิตฺวา ผลกสตํ นิพฺพิชฺฌติ. ตตฺถ ทณฺฑกสญฺญา วิย โคตฺรภุญาณํ. อิสฺสาโส วิย มคฺคญาณํ. อิสฺสาสสฺส ทณฺฑกสญฺญํ อมุญฺจิตฺวาว ผลกสตนิพฺพิชฺฌนํ วิย มคฺคญาณสฺส โคตฺรภุญาเณน ทินฺนสญฺญํ อมุญฺจิตฺวาว นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา อนิพฺพิทฺธปุพฺพานํ อปทาลิตปุพฺพานํ โลภโทส-โมหกฺขนฺธานํ นิพฺพิชฺฌนปทาลนํ.

๘๐๙. ต่อไปนี้ เป็นอุปมาในการที่มรรคไม่ละเลยสัญญาที่โคตรภูให้ไว้ แล้วกำจัดกิเลสนั้น : มีเรื่องเล่าว่า นายขมังธนูคนหนึ่ง ให้บุคคลตั้งแผ่นเป้าไว้ ๑๐๐ แผ่น ณ สถานที่ไกลชั่ว ๘ อุสภะ เอาผ้าพันหน้า(ปิดตา)ไว้ สอดลูกศร ยืนอยู่บนแป้นยนต์. บุรุษอีกผู้หนึ่งหมุนแป้นยนต์ไป ใช้ท่อนไม้(เคาะ)ให้สัญญาณที่แป้นยนต์นั้น ในเวลาที่แผ่นเป้าหมุนปรากฏตรงหน้านายขมัง-ธนู. นายขมังธนูไม่ละเลยสัญญาณท่อนไม้เลยเทียว ใส่ลูกศรยิงทะลุแผ่นเป้า ๑๐๐ แผ่นได้. ในอุปมานั้นโคตรภูญาณ เปรียบเหมือนสัญญาณท่อนไม้. มรรคญาณเปรียบเหมือนนายขมังธนู. การที่มรรคญาณไม่ละเลยสัญญาที่โคตรภูญาณให้ไว้เลยเทียว แล้วกระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ กำจัดทำลายกองโลภะ กองโทสะ กองโมหะ ที่ไม่เคยกำจัดได้ ที่ไม่เคยทำลายได้ เปรียบเหมือนการที่

นายขมังธนู ไม่ละเลย สัญญาณท่อนไม้เลยเที่ยว แล้วยิงทะลุแผ่นเป้า ๑๐๐ แผ่นได้ฉะนั้น.

๘๑๐. น เกวลญฺเจส มคฺโค โลภกฺขนฺธาทีนิ นิพฺพิชฺฌนเมว กโรติ. อปิจ โข อนมตคฺคสํสารวฏฺฏทุกฺขสมุทฺทํ โสเสติ, สพฺพอปายทฺวารานิ ปิทหติ, สตฺตนฺนํ อริยธนานํ สมฺมุขีภาวํ กโรติ, อฏฺฐงฺคิกํ มิจฺฉามคฺคํ ปชหติ, สพฺพเวรภยานิ วูปสเมติ, สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส โอรสปุตฺตภาวํ อุปเนติ, อญฺเญสญฺจ อเนกสตานํ อานิสํสานํ ปฏิลาภาย สํวตฺตตีติ เอวํ อเนกานิสํสทายเกน โสตาปตฺติมคฺเคน สมฺปยุตฺตํ ญาณํ โสตาปตฺติมคฺเค ญาณนฺติ.

๘๑๐. ก็มรรคนี้ จะทำการกำจัดกองโลภะเป็นต้น แต่อย่างเดียวเท่านั้น หามิได้. แต่ว่ายังทำทะเล คือทุกข์ในสังสารวัฏอันหาที่สุดเบื้องต้นมิได้ ให้เหือดแห้งไปอีกด้วย, ปิดประตูแห่งอบายทั้งปวง, ทำอริยทรัพย์ ๗ ให้มีอยู่ต่อหน้า, ละมิจฉามรรคมีองค์ ๘, สงบเวรภัยทั้งปวง, นำเข้าไปสู่ความเป็นบุตร คือโอรสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, และเป็นไปพร้อมเพื่อได้ อานิสงส์อย่างอื่นหลายร้อยอย่าง ญาณที่สัมปยุตกับโสตาปัตติมรรค อันให้อานิสงส์หลายอย่าง ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้ นี้ ชื่อว่าโสดาปัตติมรรคญาณแล.

ปฐมมคฺคญาณํ นิฏฺฐิตํ.

จบปฐมมรรคญาณ.

คุณทวีศักดิ์ สีทองสุวรรณา
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

โสตาปนฺนปุคฺคลกถา

๘๑๑. อิมสฺส ปน ญาณสฺส อนนฺตรํ ตสฺเสว วิปากภูตานิ เทฺว ตีณิ วา ผลจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติ. อนนฺตรวิปากตฺตาเยว หิ โลกุตฺตรกุสลานํ "สมาธิมานนฺตริกญฺญมาหู"ติ[๑] จ "ทนฺธํ อานนฺตริกํ ปาปุณาติ อาสวานํ ขยายา"ติ[๒] จ อาทิ วุตฺตํ. เกจิ ปน เอกํ เทฺว ตีณิ จตฺตาริ วา ผลจิตฺตานีติ วทนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํ.

อนุโลมสฺส หิ อาเสวนนฺเต โคตฺรภุญาณํ อุปฺปชฺชติ. ตสฺมา สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน ทฺวีหิ อนุโลมจิตฺเตหิ ภวิตพฺพํ. น หิ เอกํ อาเสวนปจฺจยํ ลภติ,

กถาว่าด้วยพระโสดาบันบุคคล

๘๑๑. อนึ่ง ในลำดับแห่งญาณนี้ ย่อมเกิดผลจิตอันเป็นวิบากของโสดาปัตติมรรคจิตนั้นนั่นแหละ ๒ หรือ ๓ ขณะ. จริงอยู่ เพราะความที่โลกุตรกุศลทั้งหลาย มีวิบากในลำดับ จึงตรัสว่า "บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่าเป็นอนันตริกสมาธิ" และว่า "ย่อมบรรลุอนันตริกสมาธิ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะได้เนิ่นช้า" ดังนี้เป็นต้น. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า ย่อมเกิดผลจิต ๑ ขณะก็ได้ ๒ ขณะก็ได้ ๓ ขณะก็ได้ ๔ ขณะก็ได้ ดังนี้, คำนั้นบัณฑิตไม่พึงถือเอา.

เป็นความจริงว่า โคตรภูญาณ ย่อมเกิดขึ้นในที่สุดแห่งอาเสวนะของอนุโลมญาณ. เพราะฉะนั้น โดยการกำหนดอย่างต่ำสุด พึงมีอนุโลมจิต ๒ ขณะ. จริงอยู่ อนุโลมจิต

---

[๑] ขุ. ขุ. ๒๕/๖.
[๒] องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๐๐.

สตฺตจิตฺตปรมา จ เอกาวชฺชนวีถิ. ตสฺมา ยสฺส เทฺว อนุโลมานิ, ตสฺส ตติยํ โคตฺรภุ จตุตฺถํ มคฺคจิตฺตํ ตีณิ ผลจิตฺตานิ โหนฺติ. ยสฺส ตีณิ อนุโลมานิ, ตสฺส จตุตฺถํ โคตฺรภุ ปญฺจมํ มคฺคจิตฺตํ เทฺว ผลจิตฺตานิ โหนฺติ. เตน วุตฺตํ "เทฺว ตีณิ วา ผลจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺตี"ติ.

ขณะเดียวย่อมไม่ได้อาเสวนปัจจัย, และวิถีที่มีอาวัชชนะเดียวกันก็มี (ชวน)จิต ๗ ขณะเป็นอย่างยิ่ง. เพราะฉะนั้น พระอริยบุคคลใดมีอนุโลม ๒ ขณะ, พระอริยบุคคลนั้นย่อมมีโคตรภูเป็นขณะที่ ๓ มรรคจิตเป็นขณะที่ ๔ ผลจิต ๓ ขณะ. พระอริยบุคคลใดมีอนุโลม ๓ ขณะ, พระอริยบุคคลนั้นก็มีโคตรภูเป็นขณะที่ ๔ มรรคจิตเป็นขณะที่ ๕ ผลจิต ๒ ขณะ. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "ย่อมเกิดผลจิต ๒ หรือ ๓ ขณะ" ดังนี้.

เกจิ ปน ยสฺส จตฺตาริ อนุโลมานิ, ตสฺส ปญฺจมํ โคตฺรภุ ฉฏฺฐํ มคฺคจิตฺตํ เอกํ ผลจิตฺตนฺติ วทนฺติ, ตํ ปน ยสฺมา จตุตฺถํ ปญฺจมํ วา อปฺเปติ, น ตโต ปรํ อาสนฺนภวงฺคตฺตาติ ปฏิกฺขิตฺตํ, ตสฺมา น สารโต ปจฺเจตพฺพํ.

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า พระ-อริยบุคคลใดมีอนุโลม ๔ ขณะ, พระอริย-บุคคลนั้น มีโคตรภูเป็นขณะที่ ๕ มรรคจิตเป็นขณะที่ ๖ ผลจิตขณะเดียว ดังนี้, ก็คำนั้นบัณฑิตไม่ควรเชื่อถือโดยเป็นสาระ เพราะเหตุที่ ท่านปฏิเสธแล้วว่า ชวนจิตขณะที่ ๔ หรือขณะที่ ๕ ย่อมถึงอัปปนา, ไม่เกินเลยไปกว่านั้น เพราะใกล้ภวังค์ดังนี้.

๘๑๒. เอตฺตาวตา ปเนส <u>โสตาปนฺโน</u> นาม ทุติโย อริยปุคฺคโล โหติ. ภุสปฺปมตฺโตปิ[1] หุตฺวา สตฺตกฺขตฺตุํ เทเวสุ จ มนุสฺเสสุ จ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตกรณสมตฺโถ โหติ. ผลปริโยสาเน ปนสฺส จิตฺตํ ภวงฺคํ โอตรติ, ตโต ภวงฺคํ อุปจฺฉินฺทิตฺวา มคฺคปจฺจเวกฺขณตฺถาย อุปฺปชฺชติ มโนทฺวาราวชฺชนํ, ตสฺมึ นิรุทฺเธ ปฏิปาฏิยา สตฺต มคฺคปจฺจเวกฺขณชวนานีติ. ปุน ภวงฺคํ โอตริตฺวา เตเนว นเยน ผลาทีนํ ปจฺจเวกฺขณตฺถาย อาวชฺชนาทีนิ อุปฺปชฺชนฺติ, เยสํ อุปฺปตฺติยา เอส มคฺคํ ปจฺจเวกฺขติ, ผลํ ปจฺจเวกฺขติ, ปหีนกิเลเส ปจฺจเวกฺขติ, อวสิฏฺฐกิเลเส ปจฺจเวกฺขติ, นิพฺพานํ ปจฺจเวกฺขติ.

๘๑๒. ก็ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรผู้นี้ ย่อมเป็นพระอริยบุคคลที่ ๒ ชื่อว่า<u>พระโสดาบัน.</u> แม้ว่ายังเป็นผู้ประมาทมากอยู่ ก็แล่นไป ท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายสิ้น ๗ วาระ แล้วก็เป็นผู้ที่สามารถกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้. ส่วนในเวลาที่ผลสิ้นสุดลง จิตของท่าน ก็หยั่งลงสู่ภวังค์, ต่อจากนั้น มโนทวาราวัชชนจิตย่อมเกิดขึ้น เข้าไปตัดภวังค์ เพื่อประโยชน์แก่การพิจารณามรรค, เมื่อมโนทวาราวัชชนะนั้นดับไป ชวนะที่พิจารณามรรค ๗ ขณะย่อมเกิดขึ้นตามลำดับแล. จิตทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้น หยั่งลงสู่ภวังค์แล้วก็เกิดขึ้น เพื่อประโยชน์แก่การพิจารณาผลเป็นต้น โดยนัยนั้นนั่นแหละอีก, ซึ่งเป็นบรรดาจิตที่เกิดขึ้นอันเป็นเหตุให้พระโสดาบันท่านนี้ พิจารณามรรค, พิจารณาผล, พิจารณากิเลสที่ละได้,

---

[1] ฉ. ภุสมฺปมตฺโตปิ.

พิจารณากิเลสที่ยังเหลือ, พิจารณาพระ-นิพพาน.

โส หิ "อิมินา วตาหํ มคฺเคน อาคโต"ติ มคฺคํ ปจฺจเวกฺขติ, ตโต "อยํ เม อานิสํโส ลทฺโธ"ติ ผลํ ปจฺจเวกฺขติ. ตโต "อิเม นาม เม กิเลสา ปหีนา"ติ ปหีนกิเลเส ปจฺจเวกฺขติ. ตโต "อิเม นาม เม กิเลสา อวสิฏฺฐา"ติ อุปริมคฺคตฺตยวชฺเฌ กิเลเส ปจฺจเวกฺขติ. อวสาเน จ "อยํ เม ธมฺโม อารมฺมณโต ปฏิวิทฺโธ"ติ อมตํ นิพฺพานํ ปจฺจเวกฺขติ. อิติ โสตาปนฺนสฺส อริยสาวกสฺส ปญฺจ ปจฺจเวกฺขณานิ โหนฺติ. ยถา จ โสตาปนฺนสฺส, เอวํ สกทาคามิอนาคามีนมฺปิ. อรหโต ปน อวสิฏฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณํ นาม นตฺถีติ. เอวํ สพฺพานิปิ เอกูนวีสติ ปจฺจเวกฺขณานิ นาม.

ด้วยว่า พระโสดาบันนั้น ย่อมพิจารณามรรค ว่า "เรามาโดยมรรคนี้ หนอ", ต่อจากนั้น ก็ย่อมพิจารณาผล ว่า "นี้ เป็นอานิสงส์ที่เราได้". ต่อจากนั้น ก็ย่อมพิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว ว่า "ขึ้นชื่อว่ากิเลสเหล่านี้ เราละได้แล้ว", ต่อจากนั้น ก็ย่อมพิจารณากิเลสที่มรรค ๓ เบื้องบนจะพึงฆ่า ว่า "ขึ้นชื่อว่ากิเลสเหล่านี้ ยังคงเหลืออยู่แก่เรา". และในที่สุด ก็ย่อมพิจารณาพระอมตนิพพานว่า "ธรรมนี้เราได้แทงตลอดแล้ว โดยกระทำให้เป็นอารมณ์". สำหรับพระอริยสาวกชั้นพระโสดาบัน ย่อมมีการพิจารณา ๕ อย่าง ตามประการดังกล่าวมานี้. สำหรับพระโสดาบัน ฉันใด, แม้สำหรับพระสกทาคามี และพระอนาคามีก็ฉันนั้น. ส่วนสำหรับพระอรหันต์ ชื่อว่าการพิจารณากิเลสที่ยังเหลือ ย่อมไม่มี ฉะนี้แล.

ชื่อว่าปัจจเวกขณ์ (การพิจารณา)ทั้งหมด มี ๑๙ ด้วยประการดังกล่าวมานี้.

อุกฺกฏฺฐปริจฺเฉโทเยว เจโส. ปหีนาวสิฏฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณมฺปิ เสกฺขานมฺปิ โหติ วา น วา. ตสฺส หิ ปจฺจเวกฺขณสฺส อภาเวเนว มหานาโม ภควนฺตํ ปุจฺฉิ "โกสุ นาม เม ธมฺโม อชฺฌตฺตํ อปฺปหีโน, เยน เม เอกทา โลภธมฺมาปิ จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐนฺตี"ติ[๑] สพฺพํ วิตฺถารโต เวทิตพฺพํ.

ก็ข้อนี้ เป็นการกำหนดอย่างสูงสุดทีเดียว. ด้วยว่าพระอริยสาวกทั้งหลาย แม้ที่เป็นเสกขะจะมีการพิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว และที่ยังเหลืออยู่ ก็ได้ ไม่มีก็ได้. จริงอยู่ เพราะไม่มีการพิจารณานั้นนั่นเทียว ท่านมหานาม จึงทูลถาม พระผู้มีพระภาคว่า "ชื่อว่าธรรมอะไรหนอ ที่ข้าพระองค์ยังละไม่ได้อยู่ภายใน, ที่เป็นเหตุให้บางคราว แม้โลภธรรม ตั้งอยู่ครอบงำจิตของข้าพระองค์" ดังนี้ ซึ่งบัณฑิตควรทราบคำทั้งหมดโดยพิสดาร.

ทุติยมคฺคญาณกถา

กถาว่าด้วยทุติยมรรคญาณ

๘๑๓. เอวํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปน โส โสตาปนฺโน อริยสาวโก ตสฺมึเยว อาสเน

๘๑๓. ก็แลพระอริยสาวกผู้เป็นพระโสดาบันนั้น ครั้นพิจารณาอย่างนี้แล้ว นั่งบน

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๑๗๙.

นิสินฺโน อปเรน วา สมเยน กามราคพฺยาปาทานํ ตนุภาวาย ทุติยาย ภูมิยา ปตฺติยา โยคํ กโรติ. โส อินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคานิ สโมธาเนตฺวา ตเทว รูปเวทนาสญฺญาสงฺขารวิญฺญาณเภทํ สงฺขารคตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ญาเณน ปริมทฺทติ, ปริวตฺเตติ วิปสฺสนาวีถึ โอคาหติ. ตสฺเสวํ ปฏิปนฺนสฺส วุตฺตนเยเนว สงฺขารุเปกฺขาวสาเน เอกาวชฺชเนน อนุโลมโคตฺรภุญาเณสุ อุปฺปนฺเนสุ โคตฺรภุอนนฺตรํ สกทาคามิมคฺโค อุปฺปชฺชติ. เตน สมฺปยุตฺตํ ญาณํ สกทาคามิมคฺเค ญาณนฺติ.

ทุติยญาณํ นิฏฺฐิตํ.

อาสนะนั้นนั่นแหละ หรือในสมัยอื่น ย่อมกระทำความพยายาม เพื่ออันบรรลุภูมิที่ ๒ เพื่อความเบาบางไปแห่งกามราคะ และพยาบาท. ท่านประมวลอินทรีย์ พละ โพชฌงค์ทั้งหลายได้แล้ว ก็ย่ำยีสังขาร อันมีประเภทเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณนั้นนั่นแหละ ด้วยญาณ ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, ทบทวนไป หยั่งลงสู่วิปัสสนาวิถี. เมื่อท่านปฏิบัติไปอย่างนี้ เมื่ออนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้นแล้ว ในที่สุดแห่งสังขารุเบกขาญาณ ด้วยอาวัชชนะเดียวกัน ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว สกทาคามิมรรค ย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งโคตรภู. ญาณที่สัมปยุตกับสกทาคามิมรรคนั้น ชื่อว่า สกทาคามิมรรคญาณ แล.

ทุติยมรรคญาณจบ.

ตติยมคฺคญาณกถา

๘๑๔. อิมสฺสาปิ ญาณสฺส อนนฺตรํ วุตฺตนเยเนว ผลจิตฺตานิ เวทิตพฺพานิ. เอตฺตาวตา เจส <u>สกทาคามี</u> นาม จตุตฺโถ อริยปุคฺคโล โหติ สกิเทว อิมํ โลกํ อาคนฺตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตกรณสมตฺโถ. ตโต ปรํ ปจฺจเวกฺขณํ วุตฺตนยเมว.

เอวํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา จ โส สกทาคามี อริยสาวโก ตสฺมึเยว อาสเน นิสินฺโน อปเรน วา สมเยน กามราคพฺยาปาทานํ อนวเสสปฺปหานาย ตติยาย ภูมิยา ปตฺติยา โยคํ กโรติ, โส อินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคานิ สโมธาเนตฺวา ตเทว สงฺขารคตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ญาเณน ปริมทฺทติ, ปริวตฺเตติ, วิปสฺสนาวีถึ โอคาหติ. ตสฺเสวํ ปฏิปนฺนสฺส วุตฺตนเยเนว สงฺขารุเปกฺขาวสาเน

กถาว่าด้วยตติยมรรคญาณ

๘๑๔. ในลำดับแห่งญาณ (ที่ ๒) แม้นี้ พึงทราบผลจิตตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. ก็ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรผู้นี้ จัดเป็นพระอริยบุคคลที่ ๔ ชื่อว่า <u>พระสกทาคามี</u> มาสู่โลกนี้คราวเดียวเท่านั้น แล้วก็สามารถกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้. ถัดจากนั้นไป ก็มีการพิจารณา ซึ่งมีนัยอันได้กล่าวแล้วนั่น-เทียว.

ก็พระอริยสาวกผู้เป็นพระสกทาคามีนั้น ครั้นพิจารณาอย่างนี้แล้ว นั่งบนอาสนะนั้นนั่นแหละ หรือในสมัยอื่น ย่อมกระทำความพยายามเพื่ออันบรรลุภูมิที่ ๓ เพื่อละกามราคะและพยาบาทไปไม่เหลือ, ท่านประมวลอินทรีย์ พละ โพชฌงค์ทั้งหลายแล้ว ก็ย่ำยีสังขารนั้นนั่นแหละ ด้วยญาณ ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, ทบทวนไป, หยั่งลงสู่วิปัสสนาวิถี. เมื่อท่านปฏิบัติไป

เอกาวชฺชเนน อนุโลมโคตฺรภุญาเณสุ อุปฺปนฺเนสุ โคตฺรภุอนนฺตรํ อนาคามิมคฺโค อุปฺปชฺชติ. เตน สมฺปยุตฺตํ ญาณํ อนาคามิมคฺเค ญาณนฺติ.

อย่างนี้ เมื่ออนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้นแล้ว ในที่สุดแห่งสังขารุเบกขาญาณด้วยอาวัชชนะเดียวกัน ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว อนาคามิมรรค ย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งโคตรภู. ญาณอันสัมปยุตกับอนาคามิมรรคนั้น ชื่อว่า อนาคามิมรรคญาณ แล.

ตติยญาณํ นิฏฺฐิตํ.

ตติยมรรคญาณ จบ.

จตุตฺถมคฺคญาณกถา

กถาว่าด้วยจตุตถมรรคญาณ

๘๑๙. อิมสฺสาปิ ญาณสฺส อนนฺตรํ วุตฺตนเยเนว ผลจิตฺตานิ เวทิตพฺพานิ. เอตฺตาวตา เจส อนาคามี นาม ฉฏฺโฐ อริยปุคฺคโล โหติ โอปปาติโก ตตฺถ ปรินิพฺพายี อนาวตฺติธมฺโม ปฏิสนฺธิวเสน น[๑]

๘๑๙. ในลำดับแห่งญาณ (ที่ ๓) แม้นี้ ก็พึงทราบผลจิตตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. ก็แลด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนี้ย่อมเป็นพระอริยบุคคลที่ ๖ ชื่อว่า พระอนาคามี เป็นโอปปาติกะปรินิพพานไปในภพ

---

[๑] ฉ. อิมํ โลกํ ปุน อนาคนฺตา, สี. นยิมํ โลกํ ปุนราคนฺตา, ม. อิมํ โลกํ ปุน อนาคนฺตฺวา.

อิมํ โลกํ ปุน อาคนฺตฺวา.[๑] ตโต ปรํ ปจฺจเวกฺขณํ วุตฺตนยเมว.

นั้น มีอันไม่เวียนกลับมาจากโลกนั้นอีกเป็นธรรมดา คือไม่มาสู่โลกนี้ อีกด้วยอำนาจปฏิสนธิ. ต่อจากนั้นไปก็มีการพิจารณา อันมีนัยดังได้กล่าวแล้วนั่นเทียว.

เอวํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา จ โส อนาคามี อริยสาวโก ตสฺมึเยว อาสเน นิสินฺโน อปเรน วา สมเยน รูปราคอรูปราคมานอุทฺธจฺจอวิชฺชานํ อนวเสสปฺปหานาย จตุตฺถาย ภูมิยา ปตฺติยา โยคํ กโรติ, โส อินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคานิ สโมธาเนตฺวา ตเทว สงฺขารคตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ญาเณน ปริมทฺทติ, ปริวตฺเตติ, วิปสฺสนาวีถึ โอคาหติ. ตสฺเสวํ ปฏิปนฺนสฺส วุตฺตนเยเนว สงฺขารุเปกฺขาวสาเน เอกาวชฺชเนน อนุโลมโคตฺรภุญาเณสุ อุปฺปนฺเนสุ โคตฺรภุอนนฺตรํ อรหตฺตมคฺโค อุปฺปชฺชติ. เตน

ก็พระอริยสาวก ผู้เป็นพระอนาคามีนั้น ครั้นพิจารณาอย่างนี้แล้ว นั่งบนอาสนะนั้นนั่นแหละ หรือในสมัยอื่น ย่อมกระทำความพยายาม เพื่ออันบรรลุภูมิที่ ๔ เพื่อการละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาไปไม่เหลือ, ท่านประมวลอินทรีย์ พละ และโพชฌงค์ทั้งหลายแล้ว ก็ย่ำยีสังขารนั้นนั่นแหละ ด้วยญาณว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, ทบทวนไป, หยั่งลงสู่วิปัสสนาวิถี. เมื่อท่านปฏิบัติไปอย่างนี้ เมื่ออนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้นแล้ว ในที่สุดแห่งสังขารุเบกขาญาณ ด้วยอาวัชชนะเดียวกัน

---

[๑] ฉ. อิมํ โลกํ ปุน อนาคนฺตา, สี. นยิมํ โลกํ ปุนราคนฺตา, ม. อิมํ โลกํ ปุน อนาคนฺตฺวา.

สมฺปยุตฺตํ ญาณํ อรหตฺตมคฺเค ญาณนฺติ.

โดยนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว อรหัตมรรคย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งโคตรภู. ญาณอันสัมปยุตกับอรหัตมรรคนั้น ชื่อว่า อรหัตตมรรคญาณ แล.

จตุตฺถญาณํ นิฏฺฐิตํ.

จตุตถมรรคญาณ จบ.

อรหนฺตปุคฺคลกถา

๘๑๖. อิมสฺสาปิ ญาณสฺส อนนฺตรํ วุตฺตนเยเนว ผลจิตฺตานิ เวทิตพฺพานิ. เอตฺตาวตา เจส อรหา นาม อฏฺฐโม อริยปุคฺคโล โหติ มหาขีณาสโว อนฺติมเทหธารี โอหิตภาโร อนุปฺปตฺตสทตฺโถ ปริกฺขีณภวสํโยชโน สมฺมทญฺญา วิมุตฺโต สเทวกสฺส โลกสฺส อคฺคทกฺขิเณยฺโยติ.

กถาว่าด้วยพระอรหันตบุคคล

๘๑๖. ในลำดับแห่งญาณ (ที่ ๔) แม้นี้ พึงทราบผลจิตตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. ก็ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนี้ เป็นพระอริยบุคคลที่ ๘ ชื่อว่า พระอรหันต์ เป็นพระมหาขีณาสพผู้ทรงร่างกายสุดท้าย ผู้ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนได้ตามลำดับแล้ว สิ้นสังโยชน์ในภพแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ เป็นอัครทักขิไณยบุคคลแห่งโลกพร้อมทั้งเทวโลก แล.

คุณโกมล ปัตตะพงศ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อิติ ยํ[1] วุตฺตํ "โสตาปตฺติมคฺโค สกทาคามิมคฺโค อนาคามิมคฺโค อรหตฺตมคฺโคติ อิเมสุ ปน จตูสุ มคฺเคสุ ญาณํ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นามา"ติ, ตํ อิมานิ อิมินา อนุกฺกเมน ปตฺตพฺพานิ จตฺตาริ ญาณานิ สนฺธาย วุตฺตํ.

ด้วยประการฉะนี้ คำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ก็ญาณในมรรค ๔ เหล่านี้ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรค ชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธิ" ดังนี้ใด, คำนั้นข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาญาณ ๔ เหล่านี้ ที่พึงบรรลุตามลำดับนี้.

โพธิปกฺขิยกถา

กถาว่าด้วยโพธิปักขิยธรรม

๘๑๗. อิทานิ อิมิสฺสาเยว จตุญาณาย ญาณทสฺสนวิสุทฺธิยา อานุภาววิชานนตฺถํ :

๘๑๗. บัดนี้ เพื่อทราบชัดถึงอานุภาพแห่งญาณทัสสนวิสุทธิ คือญาณ ๔ นี้นั่นเทียว :

ปริปุณฺณโพธิปกฺขิยภาโว
วุฏฺฐานพลสมาโยโค
เย เยน ปหาตพฺพา
ธมฺมา เตสํ ปหานญฺจ.
กิจฺจานิ ปริญฺญาทีนิ
ยานิ วุตฺตานิ อภิสมยกาเล

บัณฑิตจึงพึงทราบความที่มรรค มีโพธิปักขิยธรรมบริบูรณ์ พึงทราบวุฏฐานะ (การออก) พึงทราบความประกอบพร้อมด้วยพละ พึงทราบว่าธรรมเหล่าใด พึงถูกญาณใดละไป และพึงทราบการละธรรมเหล่านั้น. อนึ่ง กิจมี

[1] ฉ. ยํ ตํ.

ตานิ จ ยถาสภาเวน
ชานิตพฺพานิ สพฺพานีติ.

ปริญญากิจเป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้ในเวลาตรัสรู้ใด พึงทราบกิจทั้งหมดนั้นตามสภาวะแล.

๘๑๘. ตตฺถ ปริปุณฺณโพธิปกฺขิยภาโวติ โพธิปกฺขิยานํ ปริปุณฺณภาโว. จตฺตาโร สติปฏฺฐานา, จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา, จตฺตาโร อิทฺธิปาทา, ปญฺจินฺทฺริยานิ, ปญฺจ พลานิ, สตฺต โพชฺฌงฺคา, อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโคติ หิ อิเม สตฺตตึส ธมฺมา พุชฺฌนฏฺเฐน โพโธติ ลทฺธนามสฺส อริยมคฺคสฺส ปกฺเข ภวตฺตา โพธิปกฺขิยา นาม. ปกฺเข ภวตฺตาติ อุปการภาเว ฐิตตฺตา.

๘๑๘. ในข้อที่พึงทราบเหล่านั้น คำว่า ความที่มรรคมีโพธิปักขิยธรรมบริบูรณ์ คือความที่โพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย มีภาวะบริบูรณ์. ก็ธรรม ๓๗ อย่างเหล่านี้คือ สติปัฏฐาน ๔, สัมมัปปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทรีย์ ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗, อริยมรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่า โพธิปักขิยธรรม เพราะเป็นธรรมมีในฝ่ายแห่งพระอริยมรรค ซึ่งได้ชื่อว่าโพธะ เพราะอรรถว่าตรัสรู้. คำว่า เพราะเป็นธรรมมีในฝ่าย คือเพราะตั้งอยู่ในความเป็นธรรมมีอุปการะ.

๘๑๙. เตสุ[1] อารมฺมเณสุ โอกฺกนฺทิตฺวา ปกฺขนฺทิตฺวา อุปฏฺฐานโต ปฏฺฐานํ. สติเยว ปฏฺฐานํ สติปฏฺฐานํ. กายเวทนาจิตฺตธมฺเมสุ

๘๑๙. ในบรรดาโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าปัฏฐาน เพราะก้าวลง คือแล่นเข้าไปตั้งอยู่ที่อารมณ์ทั้งหลาย. สตินั่นเอง

[1] ฉ. เตสุ เตสุ.

ปนสฺสา อสุภทุกฺขอนิจฺจานตฺตาการคฺคหณวเสน สุภสุขนิจฺจอตฺตสญฺญาปหานกิจฺจสาธนวเสน จ ปวตฺติโต จตุธา เภโท โหติ. ตสฺมา จตฺตาโร สติปฏฺฐานาติ วุจฺจติ.

เป็นปัฏฐานจึงชื่อว่า สติปัฏฐาน. ก็สตินั้นมีประเภทเป็น ๔ อย่าง เพราะเป็นไปโดยเกี่ยวกับ การถือเอาอาการที่ไม่งามในกาย อาการที่เป็นทุกข์ในเวทนา อาการที่ไม่เที่ยงในจิต และอาการที่เป็นอนัตตาในธรรม และโดยเกี่ยวกับการให้สำเร็จกิจคือการละ สุภสัญญาในกาย สุขสัญญาในเวทนา นิจจสัญญาในจิต และอัตตสัญญาในธรรม. เพราะฉะนั้นท่านจึงเรียกว่า สติปัฏฐาน ๔.

๘๒๐. ปทหนฺติ เอเตนาติ ปธานํ. โสภณํ ปธานํ สมฺมปฺปธานํ. สมฺมา วา ปทหนฺติ เอเตนาติ สมฺมปฺปธานํ. โสภณํ วา ตํ กิเลสวิรูปตฺตวิรหโต ปธานญฺจ หิตสุขนิปฺผาทกฏฺเฐน เสฏฺฐภาวาวหนโต ปธานภาวกรณโต จาติ สมฺมปฺปธานํ. วีริยสฺเสตํ อธิวจนํ. ตยิทํ อุปฺปนฺนานุปฺปนฺนานํ อกุสลานํ ปหานานุปฺปตฺติกิจฺจํ อนุปฺปนฺนุปฺปนฺนานญฺจ กุสลานํ อุปฺปตฺติฐิติกิจฺจํ สาธยตีติ จตุพฺพิธํ โหติ, ตสฺมา จตฺตาโร สมฺมปฺปธานาติ วุจฺจติ.

๘๒๐. ชื่อว่า ปธาน เพราะอรรถว่าเป็นเหตุตั้งมั่น. ปธานที่ดีงามชื่อว่า สัมมัปปธาน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สัมมัปปธาน เพราะอรรถว่าเป็นเหตุตั้งมั่นโดยชอบ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สัมมัปปธาน เพราะอรรถว่า ชื่อว่างาม เพราะเว้นจากความเป็นสิ่งที่น่าเกลียดคือกิเลส และชื่อว่าเป็นประธาน เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้ประเสริฐสุด และเพราะสร้างความเป็นประธานโดยอรรถว่าทำประโยชน์ และความสุขให้สำเร็จ. คำว่า สัมมัปปธานนี้เป็นชื่อเรียก

วิริยะ. สัมมัปปธานนั้นย่อมให้สำเร็จกิจคือการละอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว กิจคือการไม่ทำอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น กิจคือการทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น และกิจ คือการดำรงไว้ซึ่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เพราะเหตุนั้นจึงมี ๔ อย่าง, เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า สัมมัปปธาน ๔.

๘๒๑. ปุพฺเพ วุตฺเตน อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ. ตสฺสา สมฺปยุตฺตาย ปุพฺพงฺคมฏฺเฐน ผลภูตาย ปุพฺพภาคการณฏฺเฐน จ อิทฺธิยา ปาโทติ อิทฺธิปาโท. โส ฉนฺทาทิวเสน จตุพฺพิโธ โหติ, ตสฺมา จตฺตาโร อิทฺธิปาทาติ วุจฺจติ. ยถาห "จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ฉนฺทิทฺธิปาโท วีริยิทฺธิปาโท จิตฺติทฺธิปาโท วีมํสิทฺธิปาโท"ติ[๑] อิเม โลกุตฺตราว. โลกิยา ปน "ฉนฺทญฺเจ ภิกฺขุ อธิปตึ กริตฺวา ลภติ สมาธึ, ลภติ

๘๒๑. ชื่อว่า อิทธิ โดยความหมายว่าสำเร็จ ซึ่งได้กล่าวแล้วในก่อน. ธรรมชื่อว่า อิทธิบาท เพราะอรรถว่า เป็นบาทแห่งอิทธิ โดยอรรถว่าเป็นหัวหน้าแห่งอิทธิที่สัมปยุตนั้น และอรรถว่าเป็นเหตุกระทำในส่วนเบื้องต้น แห่งอิทธิที่เป็นผล. อิทธิบาทนั้นมี ๔ อย่าง คือฉันทะเป็นต้น, เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า อิทธิบาท ๔. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "อิทธิบาทมี ๔ คือ ฉันทิทธิบาท วิริยิทธิบาท จิตติทธิบาท วิมังสิทธิบาท" ดังนี้.

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๓๐๑.

จิตฺตสฺเสกคฺคตํ. อยํ วุจฺจติ ฉนฺทสมาธี"ติ[๑] อาทิวจนโต ฉนฺทาทิอธิปติวเสน ปฏิลทฺธ-ธมฺมาปิ โหนฺติ.

ธรรมมีฉันทะเป็นต้นเหล่านี้ เป็นโลกุตระอย่างเดียว. ส่วนอิทธิบาทที่เป็นโลกิยะ แม้เป็นธรรมที่ได้ด้วยอำนาจอธิบดี มีฉันทาธิบดีเป็นต้น ย่อมมีได้ ตามพระบาลีว่า "ถ้าหากภิกษุ ทำฉันทะให้เป็นอธิบดี แล้วได้สมาธิได้เอกัคตาแห่งจิต. สมาธินี้เรียกว่า ฉันท-สมาธิ" ดังนี้เป็นต้น.

๘๒๒. อสฺสทฺธิยโกสชฺชปมาทวิกฺเขป-สมฺโมหานํ อภิภวนโต อภิภวนสงฺขาเตน อธิปติยฏฺเฐน อินฺทฺริยํ. อสฺสทฺธิยาทีหิ จ อนภิภวนียโต อกมฺปิยฏฺเฐน พลํ. ตทุภยมฺปิ สทฺธาทิวเสน ปญฺจวิธํ โหติ, ตสฺมา ปญฺจินฺทฺริยานิ ปญฺจ พลานีติ วุจฺจติ.

๘๒๒. ชื่อว่า อินทรีย์ โดยความหมายว่าเป็นใหญ่ กล่าวคือครอบงำ เพราะครอบงำเสียซึ่งธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ คือ อสัทธิยะ (ความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา) โกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ปมาทะ(ความเผอเรอ) วิกเขปะ (ความฟุ้งซ่าน) และสัมโมหะ (ความหลง)ได้. และชื่อว่า พละ โดยอรรถว่าเป็นธรรมไม่หวั่นไหว เพราะไม่ถูกอกุศลธรรมมีอสัทธิยะเป็นต้นครอบงำ. อินทรีย์และพละทั้ง ๒ นั้น จึงมี ๕ อย่างคือศรัทธา

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๒๙๒.

เป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า อินทรีย์ ๕ พละ ๕.

๘๒๓. พุชฺฌนกสตฺตสฺส ปน องฺคภาเวน สติอาทโย <u>สตฺต</u> <u>โพชฺฌงฺคา.</u> นิยฺยานิกฏฺเฐน จ สมฺมาทิฏฺฐิอาทโย <u>อฏฺฐ</u> <u>มคฺคงฺคา</u> โหนฺติ. เตน วุตฺตํ "สตฺต โพชฺฌงฺคา อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค"ติ.

๘๒๓. ส่วนธรรม <u>๗ อย่าง</u>มีสติเป็นต้น ชื่อว่า <u>โพชฌงค์</u> เพราะความเป็นองค์แห่งสัตว์ผู้ตรัสรู้. และธรรม <u>๘ อย่าง</u> มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ชื่อว่า <u>เป็นองค์มรรค</u> เพราะอรรถว่า สลัดออกไปจากวัฏฏะ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘" ดังนี้.

๘๒๔. อิติ อิเม สตฺตตฺตึส โพธิปกฺขิยธมฺมา ปุพฺพภาเค โลกิยวิปสฺสนาย ปวตฺตมานาย จุทฺทสวิเธน กายํ ปริคฺคณฺหโต จ กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ, นววิเธน เวทนํ ปริคฺคณฺหโต จ เวทนานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ, โสฬสวิเธน จิตฺตํ ปริคฺคณฺหโต จ จิตฺตานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ, ปญฺจวิเธน ธมฺเม ปริคฺคณฺหโต จ ธมฺมานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ. อิมสฺมึ อตฺตภาเว อนุปฺปนฺนปุพฺพํ ปรสฺส อุปฺปนฺนํ อกุสลํ ทิสฺวา "ยถา

๘๒๔. โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเหล่านี้ดังกล่าวมานี้ ในส่วนเบื้องต้น ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ กัน อย่างนี้ คือ เมื่อโลกิยวิปัสสนาเป็นไปอยู่ สำหรับพระโยคาวจรผู้กำหนดกายโดยอาการ ๑๔ ย่อมได้กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน, สำหรับพระโยคาวจรผู้กำหนดเวทนาโดยอาการ ๙ ย่อมได้เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน, สำหรับพระโยคาวจรผู้กำหนดจิตโดยอาการ ๑๖ ย่อมได้จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน, และสำหรับ

ปฏิปนฺนสฺเสตํ อุปฺปนฺนํ, น ตถา ปฏิปชฺชิสฺสามิ เอวํ เม เอตํ นุปฺปชฺชิสฺสตี''ติ ตสฺส อนุปฺปาหาย วายมนกาเล ปฐมํ สมฺมปฺปธานํ. อตฺตโน สมุทาจารปฺปตฺตํ อกุสลํ ทิสฺวา ตสฺส ปหานาย วายมนกาเล ทุติยํ. อิมสฺมึ อตฺตภาเว อนุปฺปนฺนปุพฺพํ ฌานํ วา วิปสฺสนํ วา อุปฺปาเทตุํ วายมนฺตสฺส ตติยํ. อุปฺปนฺนํ ยถา น ปริหายติ, เอวํ ปุนปฺปุนํ อุปฺปาเทนฺตสฺส จตุตฺถํ สมฺมปฺปธานํ. [๑]ฉนฺทิทฺธิปาทาทีสุ ตํ ตํ[๑] ธุรํ กตฺวา กุสลุปฺปาทนกาเล ฉนฺทิทฺธิปาทโย[๒] มิจฺฉาวาจาทีหิ วิรมณกาเล สมฺมาวาจาทโยติ[๓] เอวํ นานาจิตฺเตสุ ลพฺภนฺติ. อิเมสํ ปน จตุนฺนํ ญาณานํ อุปฺปตฺติกาเล เอกจิตฺเต ลพฺภนฺติ. ผลกฺขเณ ฐเปตฺวา จตฺตาโร สมฺมปฺปธาเน อวเสสา เตตฺตึส ลพฺภนฺติ.

พระโยคาวจรผู้กำหนดธรรมโดยอาการ ๕ ย่อมได้ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน. สัมมัปปธานที่ ๑ ย่อมได้ในเวลาที่เห็นอกุศลที่ไม่เคยเกิดขึ้น (แก่ตน) ในอัตภาพนี้ แต่เกิดขึ้นแก่คนอื่น จึงคิดว่า "อกุศลนี้เกิดขึ้นได้ แก่ผู้ปฏิบัติโดยประการใด, เราจักไม่ปฏิบัติโดยประการนั้น อกุศลนี้จักเกิดขึ้นแก่เรามิได้ โดยประการอย่างนี้" ดังนี้ แล้วพยายามเพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลนั้น. สัมมัปปธานข้อที่ ๒ ย่อมได้ในเวลาที่เห็นอกุศล อันถึงความฟุ้งขึ้นของตน แล้วพยายามเพื่อละอกุศลนั้น. สำหรับพระโยคีผู้พยายามเพื่อยังฌาน หรือวิปัสสนา ที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นในอัตภาพนี้ให้เกิดขึ้น ก็ย่อมได้สัมมัปปธานข้อที่ ๓. สำหรับพระโยคี ผู้ทำให้เกิดขึ้นได้อยู่บ่อย ๆ โดยประการที่ฌาน หรือวิปัสสนาอันเกิดขึ้นแล้วย่อมไม่เสื่อมไป ก็ย่อมได้สัมมัปปธานข้อที่ ๔.

---

[๑] ฉ. ฉนฺทํ.
[๒] ฉ. ฉนฺทิทฺธิปาโท.
[๓] ฉ. สมฺมาวาจาติ.

ในอิทธิบาททั้งหลายมีฉันทิทธิบาทเป็นต้น ย่อมได้ฉันทิทธิบาทเป็นต้น ในเวลาที่ทำฉันทะเป็นต้นนั้น ๆ ให้เป็นธุระ แล้วทำกุศลให้เกิดขึ้น. ธรรมทั้งหลายมีสัมมาวาจาเป็นต้น ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ กัน ในเวลาที่งดเว้นจากมิจฉาวาจาเป็นต้น ดังนี้. ส่วนในเวลาที่ญาณ ๔ เหล่านี้เกิดขึ้น ย่อมได้ในจิตขณะเดียวกัน. ในขณะแห่งผลย่อมได้โพธิปักขิยธรรม ๓๓ ที่เหลือ ยกเว้นสัมมัปปธาน ๔.

๘๒๕. เอวํ เอกจิตฺเต ลพฺภมาเนสุ เจเตสุ เอกาว นิพฺพานารมฺมณา สติ กายาทีสุ สุภสญฺญาทิปหานกิจฺจสาธนวเสน จตฺตาโร สติปฏฺฐานาติ วุจฺจติ. เอกเมว วีริยํ อนุปฺปนฺนานํ อนุปฺปาทาทิกิจฺจสาธนวเสน จตฺตาโร สมฺมปฺปธานาติ วุจฺจติ. เสเสสุปิ หาปนวฑฺฒนํ นตฺถิ.

๘๒๕. ก็ในบรรดาโพธิปักขิยธรรมที่ได้อยู่ในจิตขณะเดียวเหล่านี้ ตามประการดังกล่าวมานี้ สติซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ตัวเดียวเท่านั้น ท่านเรียกว่า สติปัฏฐาน ๔ ด้วยอำนาจแห่งการให้สำเร็จกิจ มีการละสุภสัญญาเป็นต้น ในกายเป็นต้น. วิริยะตัวเดียวเท่านั้น เรียกว่าสัมมัปปธาน ๔ ด้วยอำนาจแห่งการให้สำเร็จกิจ มีการทำอกุศลทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น เป็นต้น. ไม่มีการลดและการเพิ่ม แม้ในธรรมที่เหลือ.

คุณเยาวลักษณ์ ปัตตะพงศ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๘๒๖. อปิจ เตสุ :

นว เอกวิธา เอโก
เทฺวธาถ จตุปญฺจธา
อฏฺธา นวธา เจว
อิติ ฉธา ภวนฺติ เต.

นว เอกวิธาติ ฉนฺโท จิตฺตํ ปีติ ปสฺสทฺธิ อุเปกฺขา สงฺกปฺโป วาจา กมฺมนฺโต อาชีโวติ อิเม นว ฉนฺทิทฺธิปาทาทิวเสน เอกวิธาว โหนฺติ, น อญฺญํ โกฏฺฐาสํ ภชนฺติ. เอโก เทฺวธาติ สทฺธา อินฺทฺริยพลวเสน เทฺวธา ฐิตา. อถ จตุปญฺจธาติ อญฺโญ เอโก จตุธา, อญฺโญ ปญฺจธา ฐิโตติ อตฺโถ. ตตฺถ สมาธิ เอโก อินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคมคฺคงฺควเสน จตุธา ฐิโต. ปญฺญา เตสํ จตุนฺนํ อิทฺธิปาทโกฏฺฐาสสฺส จ

๘๒๖. ในโพธิปักขิยธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ยังมีการจำแนกอีกอย่างหนึ่งคือ :

ธรรมเหล่านั้นมีอยู่โดย ๖ ประการ คือธรรม ๙ อย่าง เป็นโพธิปักขิยธรรมอย่างเดียว ธรรม ๑ อย่าง เป็นโพธิปักขิยธรรม ๒ อย่าง อนึ่ง ธรรมอันเดียว เป็นโพธิปักขิยธรรม ๔ อย่าง ๕ อย่าง ๘ อย่าง และ ๙ อย่าง.

คำว่า ธรรม ๙ อย่างเป็นโพธิปักขิยธรรมอย่างเดียว ความว่า ธรรม ๙ อย่างเหล่านี้คือ ฉันทะ จิต ปีติ ปัสสัทธิ อุเบกขา สังกัปปะ วาจา กัมมันตะ อาชีวะ เป็นโพธิปักขิยธรรมอย่างเดียวเท่านั้น คือเป็นฉันทิทธิบาทเป็นต้น, ไม่สมทบเข้ากับส่วนอื่น. คำว่า ธรรม ๑ อย่างเป็นโพธิปักขิยธรรม ๒ อย่าง คือศรัทธา ตั้งอยู่เป็น ๒ อย่าง โดยเป็นอินทรีย์และพละ. คำว่า อนึ่งธรรมอันเดียวเป็นธรรม ๔ อย่าง ๕ อย่าง

วเสน ปญฺจธา. อฏฺธธา นวธา เจวาติ อปโร เอโก อฏฺธธา, เอโก นวธา ธิโตติ อตฺโถ. จตุสติปฏฺฐานอินฺทฺริย-พลโพชฺฌงฺคมคฺคงฺควเสน สติ อฏฺธธา ธิตา. จตุสมฺมปฺปธานอิทฺธิปาทอินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺค-มคฺคงฺควเสน วีริยํ นวธาติ. เอวํ :

ความว่า อนึ่งธรรมอันเดียวอันหนึ่ง ตั้งอยู่เป็นโพธิปักขิยธรรม ๔ อย่าง, อนึ่งธรรมอันเดียวอันหนึ่งตั้งอยู่เป็นธรรม ๕ อย่าง. ในธรรม ๒ อย่างนั้น ธรรมหนึ่งคือสมาธิตั้งอยู่เป็นโพธิปักขิยธรรม ๔ อย่าง คือ อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ และองค์มรรค. ปัญญาตั้งอยู่เป็นโพธิปักขิยธรรม ๕ อย่าง คือ ๔ อย่างเหล่านั้น และส่วนหนึ่งแห่งอิทธิบาท. คำว่า ๘ อย่างและ ๙ อย่าง ความว่า ธรรม ๑ อย่างหนึ่งตั้งอยู่เป็นโพธิปักขิยธรรม ๘ อย่าง, ธรรม ๑ อย่างหนึ่งตั้งอยู่เป็นโพธิปักขิยธรรม ๙ อย่าง คือ สติตั้งอยู่เป็นโพธิปักขิยธรรม ๘ อย่าง ด้วยอำนาจสติปัฏฐาน ๔ อินทรีย์ ๑ พละ ๑ โพชฌงค์ ๑ องค์มรรค ๑. วิริยะตั้งอยู่เป็นโพธิปักขิยธรรม ๙ อย่าง ด้วยอำนาจสัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๑ อินทรีย์ ๑ พละ ๑ โพชฌงค์ ๑ องค์มรรค ๑ ฉะนี้แล. ตามประการดังกล่าวมานี้ :

จุทฺทเสว อสมฺภินฺนา
โหนฺติ เต โพธิปกฺขิยา
โกฏฺฐาสโต สตฺตวิธา
สตฺตตึส ปเภทโต.
สกิจฺจนิปฺผาทนโต
สรูเปน จ วุตฺติโต
สพฺเพว อริยมคฺคสฺส
สมฺภเว สมฺภวนฺติ เตติ.

โพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น ไม่เจือปนกัน ก็มี ๑๔ อย่างเท่านั้น มี ๗ อย่างโดยโกฏฐาส (หมวด) มี ๓๗ อย่างโดยประเภท (การจำแนก). โพธิปักขิยธรรมเหล่านั้นทั้งหมดนั่นเทียว ย่อมเกิดขึ้นในเวลาที่พระอริยมรรคเกิดขึ้น โดยการทำกิจของตนให้สำเร็จ และโดยความเป็นไปโดยเป็นสภาวะที่มีอยู่ แล.

เอวํ ตาเวตฺถ ปริปุณฺณโพธิปกฺขิยภาโว ชานิตพฺโพ.

พึงทราบความที่มรรคมีโพธิปักขิยธรรมบริบูรณ์ในญาณทัสสนวิสุทธินี้ ตามประการดังกล่าวมาฉะนี้ ก่อน.

วุฏฺฐานพลสมาโยคกถา

๘๒๗. <u>วุฏฺฐานพลสมาโยโค</u>ติ วุฏฺฐานญฺเจว พลสมาโยโค จ. โลกิยวิปสฺสนา หิ นิมิตฺตารมฺมณตฺตา เจว ปวตฺตการณสฺส จ สมุทยสฺส อสมุจฺฉินฺทนโต เนว นิมิตฺตา

กถาว่าด้วยวุฏฐานะและพลสมาโยคะ

๘๒๗. คำว่า <u>วุฏฐานพลสมาโยโค</u> ความว่า วุฏฐานะ (การออก) และพลสมาโยคะ (ความประกอบพร้อมด้วยพละ). ด้วยว่า โลกิยวิปัสสนา ชื่อว่ายังไม่

น ปวตฺตา วุฏฺฐาติ. โคตฺรภุญาณํ สมุทยสฺส อสมุจฺฉินฺทนโต ปวตฺตา น วุฏฺฐาติ. นิพฺพานารมฺมณโต ปน นิมิตฺตา วุฏฺฐาตีติ เอกโต วุฏฺฐานํ โหติ. เตนาห "พหิทฺธาวุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา โคตฺรภุญาณนฺ"ติ.[๑] ตถา "อุปฺปาหา วิวฏฺฏิตฺวา อนุปฺปาทํ ปกฺขนฺทตีติ โคตฺรภุ, ปวตฺตา วิวฏฺฏิตฺวา"ติ[๒] สพฺพํ เวทิตพฺพํ. อิมานิ ปน จตฺตาริปิ ญาณานิ อนิมิตฺตารมฺมณตฺตา นิมิตฺตโต วุฏฺฐหนฺติ, สมุทยสฺส สมุจฺฉินฺทนโต ปวตฺตา วุฏฺฐหนฺตีติ ทุภโต วุฏฺฐานานิ โหนฺติ.

ออกจากนิมิต ชื่อว่ายังไม่ออกจากปวัตตะ เพราะมีนิมิตเป็นอารมณ์ และเพราะยังไม่ตัดขาดสมุทัย อันเป็นเหตุแห่งปวัตตะ. โคตรภูญาณ ชื่อว่ายังไม่ออกจากปวัตตะ เพราะยังไม่ตัดขาดสมุทัย. แต่ชื่อว่าออกจากนิมิต เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าเป็นเอกโตวุฏฐานะ (การออกโดยส่วนเดียว). เพราะเหตุนั้น ท่านพระสารีบุตรเถระจึงกล่าวไว้ว่า "ปัญญาในเพราะการออก การเวียนออกจากนิมิตภายนอก ชื่อว่าโคตรภูญาณ" ดังนี้. อย่างนั้นเหมือนกัน คำทั้งหมดที่ว่า "ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่า เวียนออกจากอุปปาทะแล่นไปสู่อนุปปาทะ, ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่า เวียนออกจากปวัตตะ" ดังนี้เป็นต้นก็ควรทราบ. ส่วนว่า ญาณทั้ง ๔ เหล่านี้ย่อมออกจากนิมิต เพราะมิได้มีนิมิตเป็นอารมณ์,

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๙๕.
๒ ขุ. ป. ๓๑/๙๗.

ย่อมออกจากปวัตตะ เพราะตัดสมุทัยได้เด็ดขาด เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า เป็นทุภโตวุฏฐานะ (ออกจากส่วนทั้ง ๒).

เตน วุตฺตํ :

เพราะเหตุนั้น ท่านพระสารีบุตรเถระจึงกล่าวไว้ว่า :

"กถํ ทุภโต วุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา มคฺเค ญาณํ ? โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ ทสฺสนฏฺเฐน สมฺมาทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐิยา วุฏฺฐาติ, ตทนุวตฺตกกิเลเสหิ จ ขนฺเธหิ จ วุฏฺฐาติ, พหิทฺธา จ สพฺพนิมิตฺเตหิ วุฏฺฐาติ. เตน วุจฺจติ "ทุภโต วุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา มคฺเค ญาณํ. อภินิโรปนฏฺเฐน สมฺมาสงฺกปฺโป มิจฺฉาสงฺกปฺปา ฯเปฯ ปริคฺคหฏฺเฐน สมฺมาวาจา มิจฺฉาวาจาย. สมุฏฺฐานฏฺเฐน สมฺมากมฺมนฺโต. โวทานฏฺเฐน สมฺมาอาชีโว. ปคฺคหฏฺเฐน สมฺมาวายาโม. อุปฏฺฐานฏฺเฐน

"ปัญญา ในเพราะการออกการเวียนออกจากส่วนทั้ง ๒ ชื่อว่ามัคคญาณ อย่างไร ? ธรรมชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะอรรถคือความเห็นในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ย่อมออกจากมิจฉาทิฏฐิ, ย่อมออกจากกิเลส อันคล้อยตามมิจฉาทิฏฐินั้นด้วย จากขันธ์ทั้งหลายด้วย ย่อมออกจากนิมิตทั้งปวงในภายนอกด้วย. เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า "ปัญญาในเพราะการออกการเวียนออกจากส่วนทั้ง ๒ ชื่อว่ามัคคญาณ. สัมมาสังกัปปะ เพราะอรรถว่ามีสภาวะยกขึ้น ย่อมออกจากมิจฉาสังกัปปะ ฯลฯ สัมมา–

สมฺมาสติ. อวิกฺเขปนฏฺเฐน สมฺมาสมาธิ มิจฺฉาสมาธิโต วุฏฺฐาติ, ตทนุวตฺตกกิเลเสหิ จ ขนฺเธหิ จ วุฏฺฐาติ, พหิทฺธา จ สพฺพนิมิตฺเตหิ วุฏฺฐาติ. เตน วุจฺจติ "ทุภโต วุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา มคฺเค ญาณนฺ"ติ.

วาจา เพราะมีสภาวะที่กำหนดถือเอา ย่อมออกจากมิจฉาวาจา ฯลฯ ธรรมชื่อว่า สัมมากัมมันตะ เพราะอรรถว่ามีสภาวะที่ตั้งขึ้นโดยชอบ จึงออกจากมิจฉากัมมันตะ ฯลฯ สัมมาอาชีวะ เพราะอรรถว่ามีสภาวะที่ผ่องแผ้ว จึงออกจากมิจฉาอาชีวะ ฯลฯ สัมมาวายามะ เพราะอรรถว่ามีสภาวะที่ประคองไว้ จึงออกจากมิจฉาวายามะ ฯลฯ สัมมาสติ เพราะอรรถว่ามีสภาวะที่เข้าไปตั้งไว้ จึงออกจากมิจฉาสติ ฯลฯ สัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่ามีสภาวะที่ไม่ฟุ้งซ่าน จึงออกจากมิจฉาสมาธิ, ออกจากกิเลสทั้งหลาย อันคล้อยตามมิจฉาสมาธินั้นด้วย จากขันธ์ทั้งหลายด้วย, จากนิมิตทั้งปวงในภายนอกด้วย. เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า "ปัญญาในเพราะการออก การเวียนออกจากส่วนทั้ง ๒ ชื่อว่า มัคคญาณ" ดังนี้.

สกทาคามิมคฺคกฺขเณ ทสฺสนฏฺเฐน สมฺมาทิฏฺฐิ ฯเปฯ อวิกฺเขปนฏฺเฐน สมฺมาสมาธิ โอฬาริกา กามราค-สํโยชนา ปฏิฆสํโยชนา โอฬาริกา กามราคานุสยา ปฏิฆานุสยา วุฏฺฐาติ ฯเปฯ.

ในขณะ แห่งสกทาคามิมรรค ธรรมชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะอรรถว่ามีสภาวะที่เห็น ฯลฯ ธรรมชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่ามีสภาวะที่ไม่ฟุ้งซ่าน จึงออกจากกามราค-สังโยชน์ จากปฏิฆสังโยชน์ที่เป็นอย่างหยาบ จากกามราคานุสัย จากปฏิฆานุสัยที่เป็นอย่างหยาบ ฯลฯ.

อนาคามิมคฺคกฺขเณ ทสฺสนฏฺเฐน สมฺมาทิฏฺฐิ ฯเปฯ อวิกฺเขปนฏฺเฐน สมฺมาสมาธิ อณุสหคตา กามราค-สํโยชนา ปฏิฆสํโยชนา อณุสหคตา กามราคานุสยา ปฏิฆานุสยา วุฏฺฐาติ ฯเปฯ.

ในขณะแห่งอนาคามิมรรค ธรรมชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะอรรถว่ามีสภาวะที่เห็น ฯลฯ ธรรมชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่ามีสภาวะที่ไม่ฟุ้งซ่าน จึงออกจากกามราค-สังโยชน์ จากปฏิฆสังโยชน์ ที่เป็นอย่างละเอียด จากกามราคานุสัย จากปฏิฆานุสัย ที่เป็นอย่างละเอียด ฯลฯ.

อรหตฺตมคฺคกฺขเณ ทสฺสนฏฺเฐน สมฺมาทิฏฺฐิ ฯเปฯ อวิกฺเขปนฏฺเฐน สมฺมาสมาธิ รูปราคา อรูปราคา

ในขณะแห่งอรหัตมรรค ธรรมชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะอรรถว่ามีสภาวะที่เห็น ฯลฯ ธรรมชื่อว่า

มานา อุทฺธจฺจา อวิชฺชาย มานานุสยา ภวราคานุสยา อวิชฺชานุสยา วุฏฺฐาติ, ตทนุวตฺตกกิเลเสหิ จ ขนฺเธหิ จ วุฏฺฐาติ, พหิทฺธา จ สพฺพนิมิตฺเตหิ วุฏฺฐาติ. เตน วุจฺจติ "ทุภโต วุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา มคฺเค ญาณนฺ"ติ.[๑]

สัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่ามีสภาวะที่ไม่ฟุ้งซ่าน จึงออกจากรูปราคะ จากอรูปราคะ จากมานะ จากอุทธัจจะ จากอวิชชา จากมานานุสัย จากภวราคานุสัย จากอวิชชานุสัย, ย่อมออกจากกิเลสทั้งหลาย อันคล้อยตามมิจฉาสมาธินั้นด้วย จากขันธ์ทั้งหลายด้วย, จากนิมิตทั้งปวง ในภายนอกด้วย. เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่า "ปัญญา ในเพราะการออกการเวียนออกจากส่วนทั้ง ๒ ชื่อว่า มรรคญาณ" ดังนี้.

๘๒๘. โลกิยานญฺจ อฏฺฐนฺนํ สมาปตฺตีนํ ภาวนากาเล สมถพลํ อธิกํ โหติ. อนิจฺจานุปสฺสนาทีนํ ภาวนากาเล วิปสฺสนาพลํ. อริยมคฺคกฺขเณ ปน ยุคนทฺธา เต ธมฺมา วตฺตนฺติ อญฺญมญฺญํ อนติวตฺตนฏฺเฐน.

๘๒๘. ก็ในเวลาที่เจริญโลกิยสมาบัติ ๘ สมถพละย่อมเป็นธรรมชาติมีกำลังยิ่ง. ในเวลาที่เจริญวิปัสสนาทั้งหลาย มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น วิปัสสนาพละย่อมเป็นธรรมชาติมีกำลังยิ่ง. แต่ในขณะแห่ง

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๙๙.

ตสฺมา อิเมสุ จตูสุปิ ญาเณสุ อุภยพล-สมาโยโค โหติ ยถาห :

อริยมรรค ธรรมเหล่านั้นเป็นไป เป็นธรรมชาติขนานกันเป็นคู่ ด้วยสภาวะที่เป็นไปไม่เกินกันและกัน. เพราะเหตุนั้น ในญาณแม้ทั้ง ๔ เหล่านี้ จึงมีการประกอบพร้อมด้วยพละทั้ง ๒ เหมือนอย่างที่ท่านพระสารีบุตรเถระได้กล่าวไว้ว่า :

"อุทฺธจฺจสหคตกิเลเสหิ จ ขนฺเธหิ จ วุฏฺฐหโต จิตฺตสฺส เอกคฺคตา อวิกฺเขโป สมาธิ นิโรธโคจโร, อวิชฺชาสหคตกิเลเสหิ จ ขนฺเธหิ จ วุฏฺฐหโต อนุปสฺสนฏฺเฐน วิปสฺสนา นิโรธโคจรา. อิติ วุฏฺฐานฏฺเฐน สมถวิปสฺสนา เอกรสา โหนฺติ, ยุคนทฺธา โหนฺติ อญฺญมญฺญํ นาติวตฺตนฺตีติ. เตน วุจฺจติ วุฏฺฐานฏฺเฐน สมถวิปสฺสนํ ยุคนทฺธํ ภาเวตี"ติ[1] เอวเมตฺถ วุฏฺฐาน-พลสมาโยโค เวทิตพฺโพ.

"เมื่อพระโยคี ออกจากกิเลสที่สหรคตด้วยอุทธัจจะทั้งหลาย และจากขันธ์ทั้งหลายอยู่ สมาธิคือความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง มีนิโรธเป็นอารมณ์, เมื่อออกจากกิเลสที่สหรคตด้วยอวิชชาทั้งหลาย และจากขันธ์ทั้งหลายอยู่ ธรรมชื่อว่าวิปัสสนา เพราะอรรถว่ามีสภาวะที่ตามเห็น มีนิโรธเป็นอารมณ์. ด้วยประการฉะนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงเป็นธรรมมีรส เป็นอันเดียวกัน ด้วยอรรถว่าสภาวะที่ออก, เป็น

---

[1] ขุ. ป. ๓๑/๔๔๒.

ธรรมที่เข้าคู่กัน ไม่เป็นไปเกินกันและกัน ดังนี้แล. เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่า ย่อมเจริญสมถะและวิปัสสนาให้เข้าคู่กัน ด้วยอรรถว่าสภาวะที่ออก" ดังนี้. บัณฑิตพึงทราบวุฏฐานะ (การออก) และพลสมาโยคะ (ความประกอบพร้อมด้วยพละ) ในญาณทัสสนวิสุทธินี้ ตามประการดังกล่าวมานี้เถิด.

ปหาตพฺพธมฺมปหานกถา

๘๒๙. เย เยน ปหาตพฺพา ธมฺมา, เตสํ ปหานญฺจาติ อิเมสุ จ ปน จตูสุ ญาเณสุ เย ธมฺมา เยน ญาเณน ปหาตพฺพา, เตสํ ปหานญฺจ ชานิตพฺพํ. เอตานิ หิ ยถาโยคํ สํโยชนกิเลสมิจฺฉตฺตโลกธมฺมมจฺฉริยวิปลฺลาสคนฺถอคติอาสวโอฆโยคนีวรณปรามาสอุปาทานอนุสยมลอกุสลกมฺมปถจิตฺตุปฺปาทสงฺขาตานํ ธมฺมานํ ปหานกรานิ.

กถาว่าด้วยการละปหาตัพพธรรม

๘๒๙. คำว่า ธรรมเหล่าใดพึงถูกญาณใดละไป, และพึงทราบการละธรรมเหล่านั้น ความว่า ธรรมเหล่าใด พึงถูกญาณใดในบรรดาญาณ ๔ เหล่านี้ละไป, และพึงทราบการละธรรมเหล่านั้น. จริงอยู่ ญาณเหล่านี้กระทำการละธรรมทั้งหลาย ที่นับว่าเป็นสังโยชน์ กิเลส มิจฉัตตะ โลกธรรม มัจฉริยะ วิปลาส คัณฐะ อคติ อาสวะ

โอฆะ โยคะ นิวรณ์ ปรามาสะ อุปาทาน อนุสัย มลทิน อกุศลกรรมบถ และจิตตุปบาท ตามควรแก่การประกอบ.

ตตฺถ สํโยชนานีติ ขนฺเธหิ ขนฺธานํ, ผเลน กมฺมสฺส, ทุกฺเขน วา สตฺตานํ สํโยชกตฺตา รูปราคาทโย ทส ธมฺมา วุจฺจนฺติ. ยาวญฺหิ เต, ตาว เอเตสํ อนุปรโมติ. ตตฺราปิ รูปราโค อรูปราโค มาโน อุทฺธจฺจํ อวิชฺชาติ อิเม ปญฺจ อุทฺธํ นิพฺพตฺตนกขนฺธาทิสํโยชกตฺตา อุทฺธมฺภาคิยสํโยชนานิ นาม. สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา สีลพฺพตปรามาโส กามราโค ปฏิโฆติ อิเม ปญฺจ อโธนิพฺพตฺตนกขนฺธาทิสํโยชกตฺตา อโธภาคิยสํโยชนานิ นาม.

ในบรรดาธรรมเหล่านั้น ธรรม ๑๐ อย่างมีรูปราคะเป็นต้น เรียกว่า สังโยชน์ เพราะประกอบขันธ์เข้ากับขันธ์, เพราะประกอบกรรมเข้ากับผล หรือเพราะประกอบสัตว์เข้ากับทุกข์. เป็นความจริงว่า ตราบเท่าที่ธรรมเหล่านั้นยังเป็นไปอยู่, ขันธ์เป็นต้นเหล่านี้ ก็ยังไม่ขาดไป (เป็นไปไม่หยุดยั้ง) แล. แม้ในธรรม ๑๐ อย่างนั้น ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา ชื่อว่า อุทธัมภาคิยสังโยชน์ เพราะประกอบขันธ์ที่บังเกิดในเบื้องบนเป็นต้น. ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้คือสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาสะ กามราคะ ปฏิฆะ ชื่อว่า อโธภาคิยสังโยชน์ เพราะประกอบขันธ์ที่บังเกิดในเบื้องต่ำเป็นต้น.

กิเลสาติ สยํ สงฺกิลิฏฺฐตฺตา สมฺปยุตฺตธมฺมานญฺจ สงฺกิเลสิกตฺตา โลโภ โทโส โมโห มาโน ทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา ถีนํ อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปนฺติ อิเม ทส ธมฺมา.

ธรรม ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตัปปะ เรียกว่า กิเลส เพราะเศร้าหมองเอง และเพราะทำสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เศร้าหมอง.

มิจฺฉตฺตาติ มิจฺฉาปวตฺตนโต มิจฺฉาทิฏฺฐิ มิจฺฉาสงฺกปฺโป มิจฺฉาวาจา มิจฺฉากมฺมนฺโต มิจฺฉาอาชีโว มิจฺฉาวายาโม มิจฺฉาสติ มิจฺฉาสมาธีติ อิเม อฏฺฐ ธมฺมา. มิจฺฉาวิมุตฺติมิจฺฉาญาเณหิ วา สทฺธึ ทส.

ธรรม ๘ อย่างเหล่านี้ คือ มิจฉาทิฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ. หรือเป็น ๑๐ พร้อมทั้งมิจฉาวิมุตติ และมิจฉาญาณ เรียกว่า มิจฉัตตะ เพราะเป็นไปผิด.

โลกธมฺมาติ โลกปฺปวตฺติยา สติ อนุปรมธมฺมกตฺตา ลาโภ อลาโภ ยโส อยโส สุขํ ทุกฺขํ นินฺทา ปสํสาติ อิเม อฏฺฐ. อิธ ปน การโณปจาเรน ลาภาทิวตฺถุกสฺส อนุนยสฺส อลาภาทิวตฺถุกสฺส ปฏิฆสฺส เจตํ โลกธมฺมคฺคหเณน คหณํ กตนฺติ เวทิตพฺพํ.

ธรรม ๘ อย่างเหล่านี้ คือ ลาภ เสื่อมลาภ ยศ เสื่อมยศ สุข ทุกข์ นินทา สรรเสริญ เรียกว่า โลกธรรม เพราะเมื่อโลกยังมีความเป็นไปอยู่ ก็ไม่มีความขาดสายเป็นธรรมดา. ก็คำว่า โลกธรรม ในที่นี้ พึงทราบว่า ด้วยศัพท์ว่า โลกธรรม ทรงทำการถือเอาความยินดีอันมีลาภเป็นต้นเป็นที่ตั้งอาศัย และความยินร้ายอันมีความเสื่อม-

ลาภเป็นต้นเป็นที่ตั้งอาศัย โดยเป็นการโฌปจารโวหาร(คำพูดพาดพิงถึงเหตุ).

มจฺฉริยานีติ อาวาสมจฺฉริยํ กุลมจฺฉริยํ ลาภมจฺฉริยํ ธมฺมมจฺฉริยํ วณฺณมจฺฉริยนฺติ อิมานิ อาวาสาทีสุ อญฺเญสํ สาธารณภาวํ อสหนากาเรน ปวตฺตานิ ปญฺจ มจฺฉริยานิ.

มัจฉริยะ(ความตระหนี่) ๕ อย่างเหล่านี้ คืออาวาสมัจฉริยะ (ความตระหนี่ที่อยู่) กุลมัจฉริยะ(ความตระหนี่สกุล) ลาภมัจฉริยะ (ความตระหนี่ลาภ) ธัมมมัจฉริยะ (ความตระหนี่ธรรม) วัณณมัจฉริยะ (ความตระหนี่วรรณะ) อันเป็นไปโดยอาการที่ทนไม่ได้ ซึ่งภาวะที่สิ่งใดสิ่งหนึ่งในบรรดาสิ่งทั้งหลายมีอาวาสเป็นต้นเป็นสาธารณะแก่คนอื่นเรียกว่า มัจฉริยะ.

วิปลฺลาสาติ อนิจฺจทุกฺขอนตฺตอสุเภสุเยว วตฺถูสุ "นิจฺจํ สุขํ อตฺตา สุภนฺ"ติ เอวํ ปวตฺตา สญฺญาวิปลฺลาโส จิตฺตวิปลฺลาโส ทิฏฺฐิวิปลฺลาโสติ อิเม ตโย.

ธรรม ๓ อย่างเหล่านี้คือสัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส อันเป็นไปในวัตถุทั้งหลายที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และไม่งามนั่นเทียว โดยอาการอย่างนี้ว่า "เที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา เป็นของงาม" ดังนี้ เรียกว่า วิปลาส.

คณฺฐาติ[๑] นามกายสฺส เจว รูปกายสฺส จ คณฺฐนโต อภิชฺฌาทโย จตฺตาโร. ตถา หิ เต อภิชฺฌา กายคณฺโฐ พฺยาปาโท กายคณฺโฐ สีลพฺพตปรามาโส กายคณฺโฐ อิทํสจฺจาภินิเวโส กายคณฺโฐ อิจฺเจว[๒] วุตฺตา.

สังกิเลสิกธรรม ๔ อย่างมีอภิชฌาเป็นต้น ชื่อว่าคัณฐะ เพราะร้อยรัดนามกายและรูปกายไว้. จริงอย่างนั้น ตรัสเรียกธรรม ๔ อย่างเหล่านั้นว่า อภิชฌากายคัณฐะ พยาปาทกายคัณฐะ สีลัพพตปรามาสกายคัณฐะ อิทังสัจจาภินิเวสกายคัณฐะ ดังนี้.

อคตีติ ฉนฺทโทสโมหภเยหิ อกตฺตพฺพ-กรณสฺส กตฺตพฺพากรณสฺส จ อธิวจนํ. ตญฺหิ อริเยหิ อคนฺตพฺพตฺตา อคตีติ วุจฺจติ.

คำว่า อคติ เป็นชื่อเรียกการทำสิ่งที่ไม่ควรทำ และการไม่ทำสิ่งที่ควรทำ เพราะฉันทะ โทสะ โมหะ และภยะ (กลัว). จริงอยู่ การทำสิ่งที่ไม่ควรทำและการไม่กระทำสิ่งที่ควรทำนั้น ท่านเรียกว่า อคติ เพราะความเป็นสิ่งที่พระอริยบุคคล-ทั้งหลาย ไม่พึงดำเนิน.

อาสวาติ อารมฺมณวเสน [๓]อา โคตฺรภุโต โอกาสวเสน อา ภวคฺคโต[๓] จ สวนา. อสํวุเตหิ วา ทฺวาเรหิ ฆฏจฺฉิทฺเทหิ

ธรรมที่ไหลไปกระทั่งถึงโคตรภู ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์และกระทั่งถึงภวัคคพรหมด้วยอำนาจแห่งโอกาส ชื่อว่า อาสวะ.

---

[๑] ฉ. คนฺถา.

[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๕๐๕.

[๓-๓] ฉ. อาโคตฺรภุโต, อาภวคฺคโต.

อุทกํ วิย สวนโต นิจฺจปคฺฆรณฏฺเฐน สํสารทุกฺขสฺส วา สวนโต กามราคภวราคมิจฺฉาทิฏฺฐิอวิชฺชานเมตํ อธิวจนํ.

คำว่า อาสวะนี้เป็นชื่อเรียกกามราคะ ภวราคะ มิจฉาทิฏฐิ และอวิชชา โดยเป็นการไหลไป จากทวารทั้งหลายที่ไม่สำรวม เหมือนน้ำไหลจากรูรั่วของหม้อฉะนั้น หรือโดยการไหลไปแห่งสังสารทุกข์ เพราะมีสภาวะหลั่งออกอยู่เป็นนิตย์.

ภวสาคเร อากฑฺฒนฏฺเฐน ทุรุตฺตรณฏฺเฐน จ โอฆาติปิ อารมฺมณวิโยคสฺส เจว ทุกฺขวิโยคสฺส จ อปฺปทานโต โยคาติปิ เตสเยว อธิวจนํ.

แม้คำว่า โอฆะ ก็เป็นชื่อเรียกธรรม ๔ อย่างเหล่านั้นนั่นแหละ โดยความหมายว่าคร่า(สัตว์) มาในภพสาคร และโดยความหมายว่าข้ามได้ยาก แม้คำว่า โยคะ ก็เป็นชื่อเรียกธรรมมีกามราคะเป็นต้น ๔ อย่างเหล่านั้นนั่นแหละ โดยเป็นความไม่ยอมให้พรากจากอารมณ์ และไม่ยอมให้พรากจากทุกข์.

นีวรณานีติ จิตฺตสฺส อาวรณนีวรณปฏิจฺฉาทนฏฺเฐน กามจฺฉนฺทาทโย ปญฺจ.

ธรรม ๕ อย่างมีกามฉันทะเป็นต้น เรียกว่า นิวรณ์ โดยความหมายว่ากั้น ห้าม และปิดบังจิตไว้.

ปรามาโสติ ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส สภาวํ อติกฺกมฺม ปรโต อภูตสภาวํ

คำว่า ปรามาสะ นี้ เป็นชื่อเรียกมิจฉาทิฏฐิ เพราะเป็นไปโดยอาการที่

อามสนากาเรน ปวตฺตนโต มิจฺฉาทิฏฺฐิยา เอตํ อธิวจนํ.

ก้าวล่วงสภาวะของธรรมนั้น ๆ เสีย แล้วถือมั่นสภาวะที่ไม่เป็นจริง โดยประการอื่น.

อุปาทานานีติ สพฺพากาเรน ปฏิจฺจสมุปฺปาทนิทฺเทเส วุตฺตานิ กามุปาทานาทีนิ จตฺตาริ.

คำว่า อุปาทาน ได้แก่ อุปาทาน ๔ มีกามุปาทานเป็นต้น ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในปฏิจจสมุปบาทนิเทศ โดยอาการทั้งปวง.

อนุสยาติ ถามคตฏฺเฐน กามราคานุสโย ปฏิฆมานทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาภวราคอวิชฺชานุสโยติ เอวํ วุตฺตา กามราคาทโย สตฺต. เต หิ ถามคตตฺตา ปุนปฺปุนํ กามราคาทีนํ อุปฺปตฺติเหตุภาเวน อนุเสนฺติเยวาติ อนุสยา.

ธรรม ๗ อย่างมีกามราคะเป็นต้น ที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย เรียกว่า อนุสัย โดยความหมายว่า ถึงความเป็นธรรมชาติมีกำลัง. จริงอยู่ ธรรมเหล่านั้น เพราะความที่ถึงกำลังจึงนอนติดตามไป โดยความเป็นเหตุอุบัติแห่งกิเลสทั้งหลายมีกามราคะเป็นต้น บ่อย ๆ ทีเดียว เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า อนุสัย.

มลาติ เตลญฺชนกลลํ วิย สยญฺจ อสุทฺธตฺตา อญฺเญสญฺจ อสุทฺธภาวกรณโต โลภโทสโมหา ตโย.

ธรรม ๓ อย่าง คือ โลภะ โทสะ และโมหะ เรียกว่า มลทิน เพราะไม่บริสุทธิ์เองด้วยและเพราะกระทำความไม่บริสุทธิ์ให้

แก่ธรรมเหล่าอื่นด้วย ดุจน้ำมัน ยาหยอดตา และเปือกตม ฉะนั้น.

อกุสลกมฺมปถาติ อกุสลกมฺมภาเวน เจว ทุคฺคตีนญฺจ ปถภาเวน ปาณาติปาโต อทินฺนาทานํ กาเมสุ มิจฺฉาจาโร มุสาวาโท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา สมฺผปฺปลาโป อภิชฺฌา พฺยาปาโท มิจฺฉาทิฏฺฐีติ อิเม ทส.

ธรรม ๑๐ อย่าง เหล่านี้คือ ปาณาติปาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา สัมผัปปลาปะ อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ เรียกว่า อกุศลกรรมบถ เพราะความเป็นอกุศลกรรม และเพราะความเป็นทางแห่งทุคติทั้งหลาย.

อกุสลจิตฺตุปฺปาทาติ โลภมูลา อฏฺฐ, โทสมูลา เทฺว, โมหมูลา เทฺวติ อิเม ทฺวาทส.

จิตตุปบาท ๑๒ อย่างเหล่านี้คือ จิตตุปบาทที่มีโลภะเป็นมูลมี ๘, จิตตุปบาทที่มีโทสะเป็นมูลมี ๒, จิตตุปบาทที่มีโมหะเป็นมูลมี ๒ เรียกว่า อกุศลจิตตุปบาท.

๘๓๐. อิติ เอเตสํ สํโยชนาทีนํ ธมฺมานํ เอตานิ ยถาโยคํ ปหานกรานิ. กถํ ? สํโยชเนสุ ตาว สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสีลพฺพตปรามาโส อปายคมนียา จ กามราคปฏิฆาติ เอเต ปญฺจ ธมฺมา ปฐมญาณวชฺฌา, เสสา กามราคปฏิฆา

๘๓๐. ญาณเหล่านี้กระทำการละธรรมมีสังโยชน์เป็นต้นเหล่านั้น ดังกล่าวมา ตามสมควรแก่การประกอบ. คืออย่างไร ? ว่าในสังโยชน์ทั้งหลายก่อน ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาสะ กามราคะ และปฏิฆะอันเป็นเหตุ

โอฬาริกา ทุติยญาณวชฺฌา, สุขุมา ตติยญาณวชฺฌา, รูปราคาทโย ปญฺจปิ จตุตฺถญาณวชฺฌา เอว. ปรโตปิ จ ยตฺถ เอว-สทฺเทน นิยมํ น กริสฺสาม. ตตฺถ[๑] ยํ ยํ "อุปริญาณวชฺโฌ"ติ วกฺขาม, โส โส ปุริมญาณเณหิ หตาปายคมนียาทิภาโวว หุตฺวา อุปริญาณวชฺโฌ โหตีติ เวทิตพฺโพ.

ไปอบาย ย่อมเป็นธรรมอันปฐมญาณพึงฆ่า, กามราคะและปฏิฆะที่เหลือซึ่งเป็นอย่างหยาบ ย่อมเป็นธรรมอันทุติยญาณพึงฆ่า, ที่เป็นอย่างละเอียด ย่อมเป็นธรรมอันตติยญาณพึงฆ่า, แม้ธรรมทั้ง ๕ อย่างมีรูปราคะเป็นต้น ย่อมเป็นธรรมอันจตุตถญาณ พึงฆ่านั่นเทียว. อนึ่ง แม้ต่อไปข้างหน้า ในที่ใดข้าพเจ้ามิได้ทำการกำหนดแน่นอน ด้วยเอว-ศัพท์ ในที่นั้น ข้าพเจ้าจักกล่าวถึงธรรมใด ๆ ว่า "ย่อมเป็นธรรมอันญาณเบื้องสูงพึงฆ่า", ธรรมนั้น ๆ พึงทราบว่าเป็นธรรมมีความเป็นเหตุให้ไปอบายเป็นต้น อันญาณข้างต้น ๆ กำจัดแล้วนั่นแหละ จึงเป็นธรรมอันญาณเบื้องสูงจะพึงฆ่าเถิด.

กิเลเสสุ ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉา ปฐมญาณวชฺฌา, โทโส ตติยญาณวชฺโฌ, โลภโมหมานถีนอุทฺธจฺจอหิริกอโนตฺตปฺปานิ จตุตฺถญาณวชฺฌานิ.

ในบรรดากิเลสทั้งหลาย ทิฏฐิและวิจิกิจฉา ย่อมเป็นธรรมอันปฐมญาณพึงฆ่า, โทสะย่อมเป็นธรรมอันตติยญาณพึงฆ่า, โลภะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และ

---

[๑] ฉ. ตตฺถ ตตฺถ.

อโนตตัปปะ ย่อมเป็นธรรมอันจตุตถญาณพึงฆ่า.

มิจฺฉตฺเตสุ มิจฺฉาทิฏฺฐิ มุสาวาโท มิจฺฉากมฺมนฺโต มิจฺฉาอาชีโวติ อิเม ปฐมญาณวชฺฌา, มิจฺฉาสงฺกปฺโป ปิสุณวาจา ผรุสวาจาติ อิเม ตติยญาณวชฺฌา, เจตนาเยว เจตฺถ วาจาติ เวทิตพฺพา. สมฺผปฺปลาปมิจฺฉาวายามสติสมาธิวิมุตฺติญาณานิ จตุตฺถญาณวชฺฌานิ.

ในบรรดามิจฉัตตะทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ คือ มิจฉาทิฏฐิ มุสาวาท มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ ย่อมเป็นธรรมอันปฐมญาณพึงฆ่า, ธรรมเหล่านี้ คือ มิจฉาสังกัปปะ ปิสุณวาจา ผรุสวาจา ย่อมเป็นธรรมอันตติยญาณพึงฆ่า, ก็ในบรรดาธรรมเหล่านี้ พึงทราบว่า เจตนานั่นเทียวชื่อว่า วาจา. สัมผัปปลาปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาวิมุตติ มิจฉาญาณ ย่อมเป็นธรรมอันจตุตถญาณพึงฆ่า.

โลกธมฺเมสุ ปฏิโฆ ตติยญาณวชฺโฌ, อนุนโย จตุตฺถญาณวชฺโฌ, ยเส จ ปสํสาย จ อนุนโย จตุตฺถญาณวชฺโฌติ เอเก. มจฺฉริยานิ ปฐมญาณวชฺฌาเนว.

ในบรรดาโลกธรรมทั้งหลาย ความยินร้าย(ปฏิฆะ) ย่อมเป็นธรรมอันตติยญาณพึงฆ่า, ความยินดี(อนุนยะ) ย่อมเป็นธรรมอันจตุตถญาณพึงฆ่า, อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ความยินดีในยศ และในความสรรเสริญ ย่อมเป็นธรรมอันจตุตถญาณ

พึงฆ่า. มัจฉริยะทั้งหลาย ย่อมเป็นธรรมอันปฐมญาณพึงฆ่าอย่างเดียว.

วิปลฺลาเสสุ อนิจฺเจ นิจฺจํ อนตฺตนิ อตฺตาติ จ สญฺญาจิตฺตทิฏฺฐิวิปลฺลาสา, ทุกฺเข สุขํ อสุเภ สุภนฺติ ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส จาติ อิเม ปฐมญาณวชฺฌา, อสุเภ สุภนฺติ สญฺญาจิตฺตวิปลฺลาสา ตติยญาณวชฺฌา, ทุกฺเข สุขนฺติ สญฺญาจิตฺตวิปลฺลาสา จตุตฺถญาณวชฺฌา.

ในบรรดาวิปลาสทั้งหลาย วิปลาสเหล่านี้ คือ สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส และทิฏฐิวิปลาส ในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเที่ยง และในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา, และทิฏฐิวิปลาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ ว่าเป็นสุข ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม ย่อมเป็นธรรมอันปฐมญาณพึงฆ่า, สัญญาวิปลาสและจิตตวิปลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม ย่อมเป็นธรรมชาติอันตติยญาณพึงฆ่า, สัญญาวิปลาสและจิตตวิปลาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ย่อมเป็นธรรมอันจตุตถญาณพึงฆ่า.

คนฺเถสุ สีลพฺพตปรามาสอิทํสจฺจาภินิเวสกายคนฺถา ปฐมญาณวชฺฌา, พฺยาปาทกายคนฺโถ ตติยญาณวชฺโฌ, อิตโร จตุตฺถญาณวชฺโฌ.

ในบรรดาคันถะทั้งหลาย สีลัพพตปรามาสกายคันถะ อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ ย่อมเป็นธรรมอันปฐมญาณพึงฆ่า, พยาปาทกายคันถะ ย่อมเป็นธรรมอันตติยญาณพึงฆ่า, คันถะนอกนี้ย่อมเป็นธรรมอันจตุตถญาณพึงฆ่า.

อคติ ปฐมญาณวชฺฌาว.

อคติ ย่อมเป็นธรรมอันปฐมญาณพึงฆ่าอย่างเดียว.

อาสเวสุ ทิฏฺฐาสโว ปฐมญาณวชฺโฌ, กามาสโว ตติยญาณวชฺโฌ, อิตเร เทฺว จตุตฺถญาณวชฺฌา. โอฆโยเคสุปิ เอเสว นโย.

ในบรรดาอาสวะทั้งหลาย ทิฏฐาสวะย่อมเป็นธรรมอันปฐมญาณพึงฆ่า, กามาสวะย่อมเป็นธรรมอันตติยญาณพึงฆ่า, อาสวะ ๒ อย่างนอกนี้ ย่อมเป็นธรรมอันจตุตถญาณพึงฆ่า. แม้ในโอฆะ และโยคะทั้งหลาย ก็มีนัยนี้แหละ.

นีวรเณสุ วิจิกิจฺฉานีวรณํ ปฐมญาณวชฺฌํ, กามจฺฉนฺโท พฺยาปาโท กุกฺกุจฺจนฺติ ตีณิ ตติยญาณวชฺฌานิ, ถีนมิทฺธอุทฺธจฺจานิ จตุตฺถญาณวชฺฌานิ.

ในบรรดานิวรณ์ทั้งหลาย วิจิกิจฉานิวรณ์ ย่อมเป็นธรรมอันปฐมญาณพึงฆ่า, นิวรณ์ ๓ อย่าง คือ กามฉันทะ พยาบาท กุกกุจจะ ย่อมเป็นธรรมอันตติยญาณพึงฆ่า, ถีนมิทธะและอุทธัจจะ ย่อมเป็นธรรมอันจตุตถญาณพึงฆ่า.

ปรามาโส ปฐมญาณวชฺโฌว. อุปาทาเนสุ สพฺเพสมฺปิ โลกิยธมฺมานํ วตฺถุกามวเสน กามาติ อาคตตฺตา

ปรามาสะ ย่อมเป็นธรรมอันปฐมญาณพึงฆ่าอย่างเดียว. ในอุปาทานทั้งหลาย แม้รูปราคะและอรูปราคะ ก็ตกไปในกามุปาทาน

รูปารูปราโคปิ กามุปาทาเน ปตตีติ[๑] ตสฺมา ตํ จตุตฺถญาณวชฺฌํ, เสสานิ ปฐมญาณวชฺฌานิ.

เพราะความที่โลกิยธรรมแม้ทั้งปวง มาแล้วโดยชื่อว่ากาม โดยเกี่ยวกับเป็นวัตถุกาม, เพราะฉะนั้น กามุปาทานนั้นจึงเป็นธรรมอันจตุตถญาณพึงฆ่า, อุปาทานที่เหลือเป็นธรรมอันปฐมญาณพึงฆ่า.

อนุสเยสุ ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉานุสยา ปฐมญาณวชฺฌาว, กามราคปฏิฆานุสยา ตติยญาณวชฺฌา, มานภวราคาวิชฺชานุสยา จตุตฺถญาณวชฺฌา.

ในอนุสัยทั้งหลาย ทิฏฐานุสัย และวิจิกิจฉานุสัย เป็นธรรมอันปฐมญาณพึงฆ่าอย่างเดียว, กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย เป็นธรรมอันตติยญาณพึงฆ่า, มานานุสัย ภวราคานุสัย และอวิชชานุสัย เป็นธรรมอันจตุตถญาณพึงฆ่า.

มเลสุ โทสมลํ ตติยญาณวชฺฌํ, อิตรานิ จตุตฺถญาณวชฺฌานิ.

ในมลทินทั้งหลาย มลทินคือโทสะ เป็นธรรมอันตติยญาณพึงฆ่า, มลทินนอกนี้เป็นธรรมอันจตุตถญาณพึงฆ่า.

อกุสลกมฺมปเถสุ ปาณาติปาโต อทินฺนาทานํ กาเมสุ[๒] มิจฺฉาจาโร มุสาวาโท

ในอกุศลกรรมบถทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน

---

๑ ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

๒ ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

มิจฺฉาทิฏฺฐีติ อิเม ปฐมญาณวชฺฌา, ปิสุณวาจา ผรุสวาจา พฺยาปาโทติ ตโย ตติยญาณวชฺฌา, สมฺผปฺปลาปาภิชฺฌา จตุตฺถญาณวชฺฌา.

กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท มิจฉาทิฏฐิ เป็นธรรมอันปฐมญาณพึงฆ่า, ธรรม ๓ อย่าง คือ ปิสุณวาจา ผรุสวาจา พยาบาท เป็นธรรมอันตติยญาณพึงฆ่า, สัมผัปปลาปะ และอภิชฌา เป็นธรรมอันจตุตถญาณพึงฆ่า.

อกุสลจิตฺตุปฺปาเทสุ จตฺตาโร ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตา วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺโต จาติ ปญฺจ ปฐมญาณวชฺฌาว, เทฺว ปฏิฆสมฺปยุตฺตา ตติยญาณวชฺฌา, เสสา จตุตฺถญาณวชฺฌาติ.

ในอกุศลจิตตุปบาททั้งหลาย อกุศลจิตตุปบาท ๕ อย่าง คือ อกุศลจิตตุปบาทที่เป็นทิฏฐิสัมปยุต ๔ อกุศลจิตตุปบาทที่เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุต ๑ เป็นธรรมอันปฐมญาณพึงฆ่าอย่างเดียว, อกุศลจิตตุปบาทที่เป็นปฏิฆะสัมปยุต ๒ เป็นธรรมอันตติยญาณพึงฆ่า, อกุศลจิตตุปบาทที่เหลือ เป็นธรรมอันจตุตถญาณพึงฆ่า ฉะนี้แล.

ยญฺจ เยน วชฺฌํ, ตํ เตน ปหาตพฺพํ นาม. เตน วุตฺตํ "อิติ เอเตสํ สํโยชนาทีนํ ธมฺมานํ เอตานิ ยถาโยคํ ปหานกรานี"ติ.

ก็กิเลสชาติใด อันญาณใดพึงฆ่า, กิเลสชาตินั้นก็ชื่อว่าอันญาณนั้นพึงละ. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า "ญาณ ๔ เหล่านี้ เป็นผู้ทำการละธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นเหล่านี้ ดังกล่าวมานี้ ตามสมควร" ดังนี้.

๘๓๑. กึ ปเนตานิ เอเต ธมฺเม อตีตานาคเต ปชหนฺติ อุทาหุ ปจฺจุปฺปนฺเนติ. กึ ปเนตฺถ ยทิ ตาว อตีตานาคเต, อผโล วายาโม อาปชฺชติ. กสฺมา ? ปหาตพฺพานํ นตฺถิตาย. อถ ปจฺจุปฺปนฺเน, ตถาปิ อผโล วายาเมน สทฺธึ ปหาตพฺพานํ อตฺถิตาย, สงฺกิเลสิกา จ มคฺคภาวนา อาปชฺชติ วิปฺปยุตฺตตา วา กิเลสานํ, น จ ปจฺจุปฺปนฺนกิเลโส จิตฺตวิปฺปยุตฺโต นาม อตฺถีติ. นายํ[1] อาเวณิกา โจทนา. ปาฬิยํเยว หิ "สฺวายํ กิเลเส ปชหติ, อตีเต กิเลเส ปชหติ, อนาคเต กิเลเส ปชหติ, ปจฺจุปฺปนฺเน กิเลเส ปชหตี"ติ[2] วตฺวา ปุน "หญฺจิ อตีเต กิเลเส ปชหติ, เตนหิ ขีณํ เขเปติ, นิรุทฺธํ นิโรเธติ, วิคตํ วิคเมติ, อตฺถงฺคตํ อตฺถงฺคเมติ, อตีตํ ยํ นตฺถิ, ตํ ปชหตี"ติ จ วตฺวา "น อตีเต กิเลเส ปชหตี"ติ[2] ปฏิกฺขิตฺตํ.

๘๓๑. ถามว่า ก็ญาณ ๔ เหล่านี้ ละธรรมเหล่านั้น ที่เป็นอดีต อนาคต หรือ หรือว่าที่เป็นปัจจุบันเล่า. ตอบว่า ในเรื่องนี้ จะต้องพูดอะไรกันเล่า ก่อนอื่น ถ้าหากว่า ญาณเหล่านั้น ละธรรมที่เป็นอดีตและที่เป็นอนาคตไซร้, ความพยายามก็ต้องไร้ผล. เพราะเหตุไร ? เพราะธรรมที่จะต้องละทั้งหลายไม่มีอยู่. เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ย่อมละธรรมที่เป็นปัจจุบัน, แม้อย่างนั้น ความพยายามก็จะไร้ผล เพราะธรรมที่ต้องละมีอยู่พร้อมกับความพยายาม, และมรรคภาวนาก็จะกลายเป็นสังกิเลสิกธรรมไป หรือกลายเป็นว่ากิเลสทั้งหลาย มีความเป็นวิปยุต (กับจิต) ก็กิเลสที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่า จะเป็นธรรมที่ไม่ประกอบกับจิตได้หามีไม่แล. คำท้วงนี้ หาใช่เป็นคำท้วงเฉพาะเรื่องไม่. เพราะว่าในพระบาลีนั่นแหละ ท่านก็ได้กล่าวว่า "พระโยคาวจรนั้น ย่อมละกิเลส

---

[1] ม. อยํ.
[2] ขุ. ป. ๓๑/๖๐๕.

ทั้งหลาย, ย่อมละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต หรือ, ย่อมละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคต หรือ, ย่อมละกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน หรือ" ดังนี้แล้ว ก็กล่าวอีกว่า "ถ้าว่าละกิเลสอดีตไซร้, ถ้าอย่างนั้น ก็ชื่อว่า ยังสิ่งที่สิ้นไปแล้วให้สิ้นไป, ยังสิ่งที่ดับไปแล้วให้ดับไป, ทำสิ่งที่ปราศไปแล้วให้ปราศไป, ทำสิ่งที่ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แล้ว ให้ตั้งอยู่ไม่ได้, สิ่งใดที่ล่วงไปแล้วไม่มีอยู่, ย่อมละสิ่งนั้น" ดังนี้ แล้วปฏิเสธว่า "ไม่ใช่ละกิเลสอดีตหรอก" ดังนี้.

ตถา "หญฺจิ อนาคเต กิเลเส ปชหติ, เตนหิ อชาตํ ปชหติ, อนิพฺพตฺตํ ปชหติ, อนุปฺปนฺนํ ปชหติ, อปาตุภูตํ ปชหติ. อนาคตํ ยํ นตฺถิ, ตํ ปชหตี"ติ จ วตฺวา "น อนาคเต กิเลเส ปชหตี"ติ[1] ปฏิกฺขิตฺตํ.

อนึ่ง ท่านกล่าวไว้อย่างนั้นเหมือนกันว่า "ถ้าว่าละกิเลสอนาคต, ถ้าอย่างนั้น ก็ชื่อว่า ละสิ่งที่ยังไม่เกิด, ละสิ่งที่ยังไม่บังเกิด, ละสิ่งที่ยังไม่เกิดขึ้น, ละสิ่งที่ยังไม่ปรากฏ. สิ่งใดยังมาไม่ถึง ไม่มีอยู่, ย่อมละสิ่งนั้น" ดังนี้ แล้วปฏิเสธว่า "ไม่ใช่ละกิเลสอนาคตหรอก" ดังนี้.

---

[1] ขุ. ป. ๓๑/๖๐๕.

ตถา "หญฺจิ ปจฺจุปฺปนฺเนน กิเลเส ปชหติ, เตนหิ รตฺโต ราคํ ปชหติ. ทุฏฺโฐ โทสํ, มุโฬฺห โมหํ, วินิพนฺโธ มานํ, ปรามฏฺโฐ ทิฏฺฐึ, วิกฺเขปคโต อุทฺธจฺจํ, อนิฏฺฐงฺคโต วิจิกิจฺฉํ, ถามคโต อนุสยํ ปชหติ. กณฺหสุกฺกา ธมฺมา ยุคนทฺธา วตฺตนฺติ. สงฺกิเลสิกา มคฺคภาวนา โหตี"ติ[1] จ วตฺวา "น อตีเต กิเลเส ปชหติ, น อนาคเต กิเลเส ปชหติ, น ปจฺจุปฺปนฺเนน กิเลเส ปชหตี"ติ[2] สพฺพํ ปฏิกฺขิปิตฺวา "เตนหิ นตฺถิ มคฺคภาวนา, นตฺถิ ผลสจฺฉิกิริยา, นตฺถิ กิเลสปฺปหานํ, นตฺถิ ธมฺมาภิสมโย"ติ[2] ปญฺหปริโยสาเน[3] "น หิ, อตฺถิ มคฺคภาวนา ฯเปฯ อตฺถิ ธมฺมาภิสมโย"ติ ปฏิชานิตฺวา "ยถา กถํ วิยา"ติ วุตฺเต อิทํ วุตฺตํ :

อนึ่ง ท่านกล่าวไว้อย่างนั้นเหมือนกัน ว่า "ถ้าว่าละกิเลสปัจจุบัน, ถ้าอย่างนั้น คนที่กำหนัด ก็ย่อมละราคะ, คนที่โกรธ ก็ย่อมละโทสะ, คนที่หลง ก็ย่อมละโมหะ, คนที่แข็งกระด้าง ก็ย่อมละมานะ, คนที่ยึดมั่นก็ย่อมละทิฐิ, คนที่ถึงความฟุ้งซ่าน ก็ย่อมละอุทธัจจะ, คนที่ถึงความตัดสินใจไม่ได้ ก็ย่อมละวิจิกิจฉา, คนที่มีกิเลสรุนแรง ก็ย่อมละอนุสัย. ธรรมฝ่ายดำ และฝ่ายขาว ก็ย่อมเนื่องกันไปเป็นคู่. มรรคภาวนา ก็ย่อมเป็นสังกิเลสิกธรรมไป" ดังนี้ แล้วก็ปฏิเสธไปทุกอย่าง ว่า "ไม่ใช่ละกิเลสที่เป็นอดีต ไม่ใช่ละกิเลสที่เป็นอนาคต, ไม่ใช่ละกิเลสที่เป็นปัจจุบัน" ดังนี้ ในที่สุดแห่งปัญหา ท่านยกคำห้วงขึ้นว่า "ถ้าอย่างนั้น มรรคภาวนาก็ย่อมไม่มี, การทำผลให้แจ้งก็ย่อมไม่มี, การละกิเลสก็ย่อมไม่มี, การตรัสรู้ธรรม

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๖๐๕.

๒ ขุ. ป. ๓๑/๖๐๖.

๓ ฉ. ปญฺหาปริโยสาเน.

ก็ย่อมไม่มี" ดังนี้ แล้วยืนยันด้วยคำว่า "ไม่ใช่ไม่มีหรอก, มรรคภาวนามีอยู่ ฯลฯ การตรัสรู้ธรรมก็มีอยู่" ดังนี้ ครั้นเมื่อกล่าวว่า "เปรียบเหมือนอะไร" ดังนี้แล้ว ก็กล่าวคำอุปมาอุปไมยนี้ว่า :

"เสยฺยถาปิ ตรุโณ รุกฺโข อชาตผโล, ตเมนํ ปุริโส มูเล[๑] ฉินฺเทยฺย, เย ตสฺส รุกฺขสฺส อชาตผลา, เต อชาตาเยว น ชายนฺติ, อนิพฺพตฺตาเยว น นิพฺพตฺตนฺติ, อนุปฺปนฺนาเยว น อุปฺปชฺชนฺติ, อปาตุภูตาเยว น ปาตุภวนฺติ, เอวเมว อุปฺปาโท เหตุ อุปฺปาโท ปจฺจโย กิเลสานํ นิพฺพตฺติยา อุปฺปาเท อาทีนวํ ทิสฺวา อนุปฺปาเท จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ, อนุปฺปาเท จิตฺตสฺส[๒] ปกฺขนฺทตฺตา เย อุปฺปาทปจฺจยา[๓]

"เปรียบเหมือนว่า ต้นไม้อ่อนยังไม่เกิดผล, บุรุษคนหนึ่งตัดรากต้นไม้นั้นเสีย, ผลที่ยังไม่เกิดของต้นไม้นั้น เหล่าใด, ผลเหล่านั้นยังไม่เกิดนั่นเทียว ก็เกิดขึ้นไม่ได้, ยังไม่งอกนั่นเทียวก็งอกขึ้นไม่ได้, ยังไม่อุบัติขึ้นนั่นเทียว ก็อุบัติขึ้นไม่ได้, ยังไม่ปรากฏนั่นเทียว ก็ปรากฏไม่ได้ แม้ฉันใด, อุปปาทะเป็นเหตุ อุปปาทะเป็นปัจจัย เพื่อความบังเกิดแห่งกิเลสทั้งหลาย จิตเห็นโทษในอุปปาทะแล้วก็แล่นไปในอนุปปาทะ, เพราะความที่

---

๑ อิ. ม. มูลํ.
๒ ม. จิตฺตํ.
๓ ฉ. อายูหนปจฺจยา.

กิเลสา นิพฺพตฺเตยฺยุํ, เต อชาตาเยว น ชายนฺติ ฯเปฯ อปาตุภูตาเยว น ปาตุภวนฺติ, เอวํ เหตุนิโรธา ทุกฺขนิโรโธ. ปวตฺตํ เหตุ ฯเปฯ นิมิตฺตํ เหตุ ฯเปฯ อายูหนา เหตุ ฯเปฯ อนายูหเน จิตฺตสฺส[๑] ปกฺขนฺทตฺตา เย อายูหนปจฺจยา กิเลสา นิพฺพตฺเตยฺยุํ, เต อชาตา ฯเปฯ อปาตุภูตาเยว น ปาตุภวนฺติ, เอวํ เหตุนิโรธา ทุกฺขนิโรโธ. เอวํ อตฺถิ มคฺคภาวนา, อตฺถิ ผลสจฺฉิกิริยา, อตฺถิ กิเลสปฺปหานํ, อตฺถิ ธมฺมาภิสมโย"ติ.[๒]

จิตแล่นไปในอนุปปาทะ กิเลสเหล่าใดพึงเกิดขึ้น เพราะอุปปาทะเป็นปัจจัย, กิเลสเหล่านั้น ยังไม่ทันเกิดนั่นเทียวก็เกิดไม่ได้ ฯลฯ ยังไม่ปรากฏนั่น–เทียว ก็ปรากฏไม่ได้, ทุกข์ดับเพราะเหตุดับ อย่างนี้. ปวัตตะเป็นเหตุ ฯลฯ นิมิตเป็นเหตุ ฯลฯ อายูหนะเป็นเหตุ ฯลฯ เพราะจิตแล่นไปในอนายูหนะ กิเลสเหล่าใดพึงบังเกิดเพราะอายูหนะเป็นปัจจัย, กิเลสเหล่านั้น ยังไม่ทันเกิดนั่นเทียว ฯลฯ ยังไม่ปรากฏนั่นเทียว ก็ปรากฏไม่ได้, ทุกข์ดับเพราะเหตุดับอย่างนี้ ฉันนั้นเหมือนกัน. มรรคภาวนามีอยู่, การทำผลให้แจ้งมีอยู่, การละกิเลสมีอยู่, การตรัสรู้ธรรมมีอยู่ อย่างนี้แล" ดังนี้.

---

[๑] ม. จิตฺตํ.
[๒] ขุ. ป. ๓๑/๖๐๖.

๘๓๒. เอเตน กึ ทีปิตํ โหติ ? ภูมิลทฺธานํ กิเลสานํ ปหานํ ทีปิตํ โหติ. ภูมิลทฺธา ปน กึ อตีตานาคตา อุทาหุ ปจฺจุปฺปนฺนาติ. ภูมิลทฺธุปฺปนฺนาเยว นาม เต.

๘๓๒. ด้วยคำที่กล่าวมานี้เป็นอันท่านแสดงอะไร ? เป็นอันท่านแสดงการละกิเลสทั้งหลายที่เป็นภูมิลัทธะ (ได้ภูมิ). ก็กิเลสที่เป็นภูมิลัทธะเป็นอดีต หรืออนาคต หรือว่าปัจจุบันเล่า ? ตอบว่า กิเลสเหล่านั้นชื่อว่าเป็นภูมิลัทธุปันนะ (ได้ภูมิแล้วเกิดขึ้น) เท่านั้น.

๘๓๓. อุปฺปนฺนํ หิ วตฺตมานภูตาปคโตกาสกตภูมิลทฺธวเสน อเนกปฺปเภทํ. ตตฺถ สพฺพมฺปิ อุปฺปาทชราภงฺคสมงฺคิสงฺขาตํ วตฺตมานุปฺปนฺนํ นาม. อารมฺมณรสมนุภวิตฺวา นิรุทฺธํ อนุภูตาปคตสงฺขาตํ กุสลากุสลํ อุปฺปาทาทิตฺตยมนุปฺปตฺวา[๑] นิรุทฺธํ ภูตาปคตสงฺขาตํ เสสํ สงฺขตญฺจ ภูตาปคตุปฺปนฺนํ นาม. "ยานิสฺส ตานิ ปุพฺเพ กตานิ กมฺมานี"ติ[๒] เอวมาทินา นเยน วุตฺตํ กมฺมํ อตีตมฺปิ สมานํ อญฺญํ วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา

๘๓๓. จริงอยู่ อุปปันนะ(สิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว)มีประเภทเป็นอเนก โดยเกี่ยวกับเป็นวัตตมานะ ภูตาปคตะ โอกาสกตะ และภูมิลัทธะ. ในบรรดาอุปปันนะเหล่านั้น ธรรมชาติที่นับได้ว่าพร้อมเพรียงด้วยอุปปาทะชรา และภังคะแม้ทั้งปวง ชื่อว่า วัตตมานุปปันนะ. กุศลและอกุศลที่เสวยรสอารมณ์แล้วดับไป อันนับได้ว่าเป็นอนุภูตาปคตะ(เสวยแล้วปราศไป) และสังขตธรรมที่เหลือที่ถึงขณะ ๓ มีอุปปาทขณะเป็นต้น แล้วดับไป

---

[๑] อิ. ม. หุตฺวาปคต...
[๒] ม. อุ. ๑๔/๓๐๓.

อตฺตโน วิปากสฺโสกาสํ กตฺวา ฐิตตฺตา ตถา กโตกาสญฺจ วิปากํ อนุปฺปนฺนมฺปิ สมานํ เอวํ กเต โอกาเส เอกนฺเตน อุปฺปชฺชนโต โอกาสกตุปฺปนฺนํ นาม. ตาสุ ตาสุ ภูมีสุ อสมูหตํ อกุสลํ ภูมิลทฺธุปฺปนฺนํ นาม.

อันนับได้ว่าเป็นภูตาปคตะ (มีแล้วปราศไป) ชื่อว่า ภูตาปคตุปปันนะ. กรรมที่กล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า "กรรมที่บุคคลนี้กระทำไว้ในภพก่อนเหล่านั้นใด" ดังนี้เป็นต้น แม้เป็นอดีตก็ชื่อว่า โอกาสกตุปปันนะ เพราะห้ามวิบากอื่น แล้วทำโอกาสแก่วิบากของตนตั้งอยู่ และวิบากที่กรรมทำโอกาสให้แล้ว อย่างนั้น แม้ว่าเป็นวิบากที่ยังไม่เกิดขึ้น ก็ชื่อว่า โอกาสกตุปปันนะ เพราะเมื่อกรรมได้ทำโอกาสไว้แล้วอย่างนี้ ก็มีอันเกิดขึ้นได้โดยแน่แท้. อกุศลที่ยังถอนขึ้นไม่ได้ในภูมิเหล่านั้น ๆ ชื่อว่า ภูมิลัทธุปปันนะ.

๘๓๔. เอตฺถ จ ภูมิยา ภูมิลทฺธสฺส จ นานตฺตํ เวทิตพฺพํ. ภูมีติ หิ วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตา เตภูมิกา[๑] ปญฺจกฺขนฺธา. ภูมิลทฺธํ นาม เตสุ ขนฺเธสุ อุปฺปตฺติรหํ กิเลสชาตํ. เตน หิ สา ภูมิ ลทฺธา นาม โหตีติ ตสฺมา ภูมิลทฺธนฺติ วุจฺจติ, สา จ โข

๘๓๔. อนึ่ง ในอธิการนี้ บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งภูมิ และภูมิลัทธะ. คือว่า คำว่า ภูมิ ได้แก่ ขันธ์ ๕ อันเป็นไปในภูมิ ๓ ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา. ชื่อว่า ภูมิลัทธะ ได้แก่ กิเลสชาตที่ควรจะเกิดขึ้นในขันธ์เหล่านั้น. เพราะภูมินั้น ชื่อว่า

[๑] ฉ. เตภูมกา.

น อารมฺมณวเสน. อารมฺมณวเสน หิ สพฺเพปิ อตีตานาคเต ปริญฺญาเตปิ จ ขีณาสวานํ ขนฺเธ อารพฺภ กิเลสา อุปฺปชฺชนฺติ มหากจฺจานอุปฺปลวณฺณาทีนํ ขนฺเธ อารพฺภ โสเรยฺยเสฏฺฐินนฺทมาณวกาทีนํ[๑] วิย. ยทิ จ ตํ ภูมิลทฺธํ นาม สิยา, ตสฺส อปฺปเหยฺยโต น โกจิ ภวมูลํ ปชเหยฺย. วตฺถุวเสน ปน ภูมิลทฺธํ เวทิตพฺพํ. ยตฺถ ยตฺถ หิ วิปสฺสนาย อปริญฺญาตา ขนฺธา อุปฺปชฺชนฺติ, ตตฺถ ตตฺถ อุปฺปาทโต ปภูติ เตสุ วฏฺฏมูลํ กิเลสชาตํ อนุเสติ. ตํ อปฺปหีนฏฺเฐน ภูมิลทฺธนฺติ เวทิตพฺพํ.

เป็นอันกิเลสชาตนั้นได้แล้ว เพราะเหตุนั้น จึงเรียกกิเลสชาตนั้นว่า ภูมิลัทธะ, ก็ภูมิอันกิเลสชาตนั้นได้แล้วนั้นแลโดยเกี่ยวกับ(การทำให้เป็น)อารมณ์ก็หาไม่. เพราะว่ากิเลสทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นปรารภขันธ์ทั้งหลายที่เป็นอดีตและอนาคต และขันธ์แม้ที่ท่านได้กำหนดรู้แล้ว ของพระขีณาสพทั้งหลาย โดยเกี่ยวกับ(การทำให้เป็น)อารมณ์ได้แม้ทุกอย่าง ดุจกิเลสชาตของโสเรยยเศรษฐี และนันทมาณพเป็นต้น ที่เกิดขึ้นปรารภขันธ์ของพระมหากัจจายนะ และของพระอุบลวัณณา เป็นต้น ฉะนั้น. ก็ถ้าหากว่า กิเลสชาตนั้นพึงชื่อว่าภูมิลัทธะไซร้, ใคร ๆ ก็ละมูลแห่งภพไม่ได้ เพราะละภูมิลัทธะนั้นไม่ได้. ก็แลบัณฑิตพึงทราบ(ความเป็น)ภูมิลัทธะ โดยเกี่ยวกับวัตถุเกิด. จริงอยู่ ขันธ์ที่ยังมิได้กำหนดรู้ด้วยวิปัสสนา ย่อมเกิดขึ้นในภพใด ๆ, เริ่มตั้งแต่เกิดขึ้นในภพนั้น ๆ กิเลส-

[๑] ธมฺมปทฏฺฐกถา. ๔/๖๖, ๘/๑๓๐.

ชาตอันเป็นมูลของวัฏฏะ ก็ย่อมนอนตามไปในขันธ์เหล่านั้น. พึงทราบว่า กิเลสชาตนั้นชื่อว่า ภูมิลัทธะ โดยความหมายว่าเป็นกิเลสชาตที่ยังละไม่ได้.

๘๓๕. ตตฺถ จ ยสฺส เยสุ ขนฺเธสุ อปฺปหีนฏฺเฐน อนุสยิตา กิเลสา, ตสฺส เต เอว ขนฺธา เตสํ กิเลสานํ วตฺถุ, น อญฺเญสํ สนฺตกา ขนฺธา. อตีตกฺขนฺเธสุ จ อปฺปหีนานุสยิตานํ กิเลสานํ อตีตกฺขนฺธา เอว วตฺถุ, น อิตเร. เอส นโย อนาคตาทีสุ. ตถา กามาวจรกฺขนฺเธสุ อปฺปหีนานุสยิตานํ กิเลสานํ กามาวจรกฺขนฺธาว วตฺถุ, น อิตเร. เอส นโย รูปารูปาวจเรสุ. โสตาปนฺนาทีสุ ปน ยสฺส ยสฺส อริยปุคฺคลสฺส ขนฺเธสุ ตํ ตํ วฏฺฏมูลํ กิเลสชาตํ เตน เตน มคฺเคน ปหีนํ, ตสฺส ตสฺส เต เต ขนฺธา ปหีนานํ เตสํ เตสํ วฏฺฏมูลกิเลสานํ อวตฺถุโต ภูมีติ สงฺขํ น ลภนฺติ. ปุถุชฺชนสฺส สพฺพโส วฏฺฏมูล-

๘๓๕. ก็ในบรรดาขันธ์อันเป็นภูมิเหล่านั้น กิเลสที่นอนเนื่องอยู่โดยความหมายว่ายังละไม่ได้ในขันธ์เหล่าใด ของบุคคลใด, ขันธ์เหล่านั้นของบุคคลนั้นเท่านั้น เป็นวัตถุ (ที่ตั้งอาศัย)แห่งกิเลสเหล่านั้น, หาใช่ขันธ์ของบุคคลเหล่าอื่นไม่. อนึ่ง สำหรับกิเลสทั้งหลายที่ยังละไม่ได้ และที่นอนเนื่องอยู่ในขันธ์อดีตทั้งหลาย ก็มีขันธ์อดีตเท่านั้นเป็นที่ตั้งอาศัย, หาใช่มีขันธ์นอกนี้เป็นที่ตั้งอาศัยไม่. ในขันธ์ทั้งหลายที่เป็นอนาคตเป็นต้น ก็มีนัยนี้. อย่างนั้นเหมือนกัน สำหรับกิเลสทั้งหลาย ที่ยังละไม่ได้ และที่ตามนอนเนื่องอยู่ในขันธ์ ที่เป็นกามาวจรทั้งหลาย ก็มีขันธ์ที่เป็นกามาวจรเท่านั้น เป็นที่ตั้งอาศัย, หาใช่มีขันธ์นอกนี้เป็นที่ตั้งอาศัยไม่.

กิเลสานํ อปฺปหีนตฺตา ยงฺกิญฺจิ กริยมานํ กมฺมํ กุสลํ อกุสลํ วา โหติ. อิจฺจสฺส กมฺมกิเลสปจฺจยา วฏฺฏํ วฏฺฏติ. ตสฺเสตํ วฏฺฏมูลํ รูปกฺขนฺเธเยว, น เวทนากฺขนฺธาทีสุ. วิญฺญาณกฺขนฺเธเยว วา, น รูปกฺขนฺธาทีสูติ น วตฺตพฺพํ. กสฺมา ? อวิเสเสน ปญฺจสุปิ ขนฺเธสุ อนุสยิตตฺตา.

ในขันธ์ที่เป็นรูปาวจร และอรูปาวจรทั้งหลายก็มีนัยนี้. อนึ่ง ในบรรดาพระอริยบุคคลทั้งหลายมีพระโสดาบันเป็นต้น พระอริยบุคคลท่านใด ๆ ละกิเลสชาตอันเป็นมูลแห่งวัฏฏะนั้น ๆ ในขันธ์ทั้งหลายได้แล้ว ด้วยมรรคนั้น ๆ, ขันธ์เหล่านั้น ๆ ของพระอริยบุคคลนั้น ๆ ย่อมไม่ได้ความนับว่าเป็นภูมิ เพราะไม่ได้เป็นที่ตั้งแห่งกิเลส อันเป็นมูลแห่งวัฏฏะเหล่านั้น ๆ ซึ่งท่านละได้แล้ว. สำหรับผู้เป็นปุถุชน เพราะยังละกิเลสทั้งหลายอันเป็นมูลแห่งวัฏฏะมิได้เลยโดยประการทั้งปวง กรรมที่ทำไว้อย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง. เพราะเหตุนี้ วัฏฏะของปุถุชนนั้นจึงหมุนไป เพราะกรรมและกิเลสเป็นปัจจัย. กิเลสอันเป็นมูลแห่งวัฏฏะนี้ ของปุถุชนนั้น อันใคร ๆ ไม่ควรกล่าวว่านอนตามไปในรูปขันธ์เท่านั้น, มิได้นอนตามไปในเวทนาขันธ์เป็นต้น. หรือว่านอนตามไปในวิญญาณขันธ์เท่านั้น, มิได้นอนตามไปใน

รูปขันธ์เป็นต้น ดังนี้. เพราะเหตุไร ? เพราะตามนอนเนื่องอยู่ในขันธ์ทั้ง ๕ โดยไม่แปลกกัน.

๘๓๖. กถํ ? ปฐวีรสาทิ วิย รุกฺเข. ยถา หิ มหารุกฺเข ปฐวีตลํ อธิฏฺฐาย ปฐวีรสญฺจ อาโปรสญฺจ นิสฺสาย ตปฺปจฺจยา มูลขนฺธสาขปสาขปลฺลวปลาสปุปฺผผเลหิ วฑฺฒิตฺวา นภํ ปูเรตฺวา ยาว กปฺปาวสานา พีชปรมฺปราย รุกฺขปฺปเวณึ สนฺตานยมาเน[๑] ฐิเต ตํ ปฐวีรสาทิ มูเลเยว, น ขนฺธาทีสุ ฯเปฯ ผเลเยว วา, น มูลาทีสูติ น วตฺตพฺพํ. กสฺมา ? อวิเสเสน สพฺเพสุ มูลาทีสุ อนุคตตฺตาติ.

๘๓๖. คืออย่างไร ? คือเปรียบเหมือนรสดินเป็นต้น ตามนอนเนื่องที่ต้นไม้. เหมือนอย่างเมื่อต้นไม้ใหญ่ ตั้งทับบนพื้นดิน อาศัยรสดิน และรสน้ำแล้ว ก็มีราก ลำต้น กิ่ง ก้าน หน่อ ใบ ดอก ผล เจริญจนเต็มฟ้า เพราะมีรสดินและรสน้ำนั้นเป็นปัจจัย ยืนต้น สืบต่อเชื้อสายต้นไม้ โดยความสืบเนื่องกันไปแห่งพืชจนชั่วกัลปาวสาน รสดินเป็นต้นนั้น อันใคร ๆ ไม่ควรจะกล่าวว่า มันซึมซาบอยู่ที่รากเท่านั้น มิได้ซึมซาบอยู่ที่ลำต้นเป็นต้น, ฯลฯ หรือว่าซึมซาบอยู่ที่ผลเท่านั้น มิได้ซึมซาบอยู่ที่รากเป็นต้น. เพราะเหตุไร ? เพราะว่า ซึมซาบอยู่ที่รากเป็นต้นทุกส่วน โดยไม่แปลกกันฉะนั้น ฉะนี้แล.

---

[๑] ม. สนฺธายมาเน.

ยถา ปน ตสฺเสว รุกฺขสฺส ปุปฺผผลาทีสุ นิพฺพิณฺโณ โกจิ ปุริโส จตูสุ ทิสาสุ มณฺฑูกกณฺฏกํ[๑] นาม วิสกณฺฏกํ อาโกเฏยฺย, อถ โส รุกฺโข เตน วิสสมฺผสฺเสน ผุฏฺโฐ ปถวีรสอาโปรสานํ ปริยาทิณฺณตฺตา อปฺปสวนธมฺมตํ อาคมฺม ปุน สนฺตานํ นิพฺพตฺเตตุํ น สกฺกุเณยฺย, เอวเมว ขนฺธปฺปวตฺติยํ นิพฺพิณฺโณ กุลปุตฺโต ตสฺส ปุริสสฺส จตูสุ ทิสาสุ รุกฺเข วิสโยชนํ วิย อตฺตโน สนฺตาเน จตุมคฺคภาวนํ อารภติ. อถสฺส โส ขนฺธสนฺตาโน เตน จตุมคฺควิสสมฺผสฺเสน ผุฏฺโฐ สพฺพโส วฏฺฏมูลกิเลสานํ ปริยาทิณฺณตฺตา กิริยภาวมตฺตํ[๒] อุปคตกายกมฺมาทิสพฺพกมฺมปฺปเภโท หุตฺวา อายตึ ปุนพฺภวานภินิพฺพตฺตนธมฺมตํ อาคมฺม ภวนฺตรสนฺตานํ นิพฺพตฺเตตุํ น สกฺโกติ. เกวลํ จริมวิญฺญาณนิโรเธน นิรินฺธโน วิย

อนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษบางคนผู้เบื่อหน่ายในดอกและผลเป็นต้น แห่งต้นไม้นั้นนั่นแหละ จึงตอกเข็มพิษ ชื่อว่า มัณฑูกกัณฏกะ เข้าทางทิศทั้ง ๔ (ทั้ง ๔ ด้าน), ลำดับนั้น ต้นไม้นั้น อันสัมผัสแห่งพิษนั้น ถูกต้องแล้ว ก็ถึงความมีอันไม่ผลิดอกออกผลเป็นธรรมดา เพราะรสดินและรสน้ำ ถูกทำให้สิ้นไปหมดแล้ว ไม่อาจจะยังความสืบต่อให้เกิดได้อีก ฉันใด, กุลบุตรผู้เบื่อหน่ายแล้วในความเป็นไปแห่งขันธ์ ย่อมปรารภการเจริญมรรค ๔ ไว้ในสันดานของตนเหมือนอย่างที่บุรุษผู้นั้นประกอบยาพิษเข้าที่ต้นไม้ทางทิศทั้ง ๔ ฉะนั้น. ลำดับนั้น ขันธ์สันดานของเธอนั้น อันสัมผัสแห่งพิษคือมรรค ๔ นั้น ถูกต้องเข้าแล้ว ที่เป็นประเภทกรรมทุกอย่างมีกายกรรมเป็นต้น อันเข้าถึงเพียงความเป็นกิริยา ถึงความมีอันไม่ยังเกิดในภพใหม่ต่อไป

---

[๑] มณฺฑูกกณฺฏโกติ เอโก มจฺฉกณฺฏโกติ วทนฺตีติ ฏีกา.

[๒] ม. กิริยภาวมตฺตอุปคต...

ชาตเวโท อนุปาทาโน ปรินิพฺพายติ, เอวํ ภูมิยา ภูมิลทฺธสฺส จ นานตฺตํ เวทิตพฺพํ.

อีกเป็นธรรมดา เพราะกิเลสอันเป็นมูลแห่งวัฏฏะถูกทำให้สิ้นไป โดยประการทั้งปวงแล้ว ไม่อาจให้บังเกิดความสืบต่อ ในภพอื่นได้ฉันนั้น. เป็นผู้ไม่มีอุปาทาน ย่อมดับสนิทสิ้นเชิง โดยความดับไปแห่งวิญญาณดวงสุดท้าย ดุจไฟป่าสิ้นเชื้อแล้วฉะนั้น. บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งภูมิ และภูมิลัทธะตามประการดังกล่าวมานี้เถิด.

๘๓๗. อปิจ อปรมฺปิ สมุทาจาร-อารมฺมณาธิคฺคหิตอวิกฺขมฺภิตอสมูหตวเสน จตุพฺพิธมฺุปฺปนฺนํ. ตตฺถ วตฺตมานุปฺปนฺนเมว สมุทาจารุปฺปนฺนํ. จกฺขาทีนํ ปน อาปาถคเต อารมฺมเณ ปุพฺพภาเค อนุปฺปชฺชมานมฺปิ กิเลสชาตํ อารมฺมณสฺส อธิคฺคหิตตฺตา เอว อปรภาเค เอกนฺเตน อุปฺปตฺติโต อารมฺมณาธิคฺคหิตุปฺปนฺนนฺติ วุจฺจติ, กลฺยาณิคาเม ปิณฺฑาย จรโต มหาติสฺสตฺเถรสฺส วิสภาครูปทสฺสเนน อุปฺปนฺนกิเลสชาตํ วิย. สมถวิปสฺสนานํ อญฺญตรวเสน อวิกฺขมฺภิตํ

๘๓๗. อีกนัยหนึ่ง พึงทราบอุปปันนะ ๔ อย่าง แม้อย่างอื่น คือสมุทาจารุปปันนะ ๑ อารัมมณาธิคคหิตุปปันนะ ๑ อวิกขัมภิตุปปันนะ ๑ อสมูหตุปปันนะ ๑. ในบรรดาอุปปันนะ ๔ อย่างนั้น วัตตมานุปปันนะนั่นเอง ชื่อว่า สมุทาจารุปปันนะ. ส่วนเมื่ออารมณ์มาสู่คลองจักษุเป็นต้นแล้ว กิเลสชาตซึ่งแม้ว่ายังไม่เกิดขึ้นในตอนต้น ก็เรียกว่า อารัมมณาธิคคหิตุปปันนะ เพราะมีความเกิดขึ้นโดยแน่แท้ในตอนหลัง เพราะได้ยึดเอาอารมณ์ไว้มั่นดีแล้วนั่นเอง, ดุจกิเลสชาตที่เกิดขึ้นแก่

กิเลสชาตํ จิตฺตสนฺตตึมนารุฬฺหมฺปิ อุปฺปตฺติ-นิวารกสฺส เหตุโน อภาวา อวิกฺขมฺภิตุปฺปนฺนํ นาม. สมถวิปสฺสนาวเสน ปน วิกฺขมฺภิตมฺปิ อริยมคฺเคน อสมูหตตฺตา อุปฺปตฺติธมฺมตํ อนตีตตาย อสมูหตุปฺปนฺนนฺติ วุจฺจติ, อากาเสน คจฺฉนฺตสฺส อฏฺฐสมาปตฺติลาภิโน เถรสฺส, กุสุมิตรุกฺเข อุปวเน ปุปฺผานิ อุจฺจินนฺตสฺส มธุเรน สเรน คายโต มาตุคามสฺส คีตสวเนน อุปฺปนฺนกิเลสชาตํ วิย. ติวิธมฺปิ เจตํ อารมฺมณาธิคฺคหิต-อวิกฺขมฺภิตอสมูหตุปฺปนฺนํ ภูมิลทฺเธเนว สงฺคหํ คจฺฉตีติ เวทิตพฺพํ.

พระมหาติสสเถระ ผู้เที่ยวบิณฑบาตไปในหมู่บ้านกัลยาณิคาม เพราะการเห็นรูปอันเป็นวิสภาคะ ฉะนั้น. กิเลสชาตที่ยังมิได้ข่มไว้ด้วยสามารถสมถะหรือวิปัสสนา อย่างใดอย่างหนึ่ง แม้ว่ายังไม่ย่างขึ้นสู่ความสืบต่อแห่งจิต ชื่อว่า อวิกขัมภิตุปปันนะ เพราะยังไม่มีเหตุที่ห้ามความเกิดขึ้น. ส่วนกิเลส-ชาต แม้ที่ข่มไว้ได้แล้ว ด้วยสามารถสมถะหรือวิปัสสนา (แต่) เพราะยังไม่ล่วงพ้นความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา โดยความที่ยังถอนขึ้นไม่ได้ด้วยพระอริยมรรค จึงเรียกว่า อสมูหตุปปันนะ, ดุจกิเลสชาตที่เกิดขึ้นแก่พระเถระผู้ได้สมาบัติ ๘ ซึ่งกำลังไปทางอากาศ ด้วยการได้ยินเสียงขับร้องของมาตุคามผู้เก็บดอกไม้อยู่ใกล้ป่าใต้ต้นไม้ที่ผลิ-ดอก กำลังขับร้องอยู่ด้วยเสียงอันไพเราะ ฉะนั้น. ก็อารัมมณาธิคคหิตุปปันนะ อวิกขัมภิตุปปันนะ และอสมูหตุปปันนะ รวม ๓ อย่างนี้ พึงทราบว่า ถึงการสงเคราะห์เข้าด้วยภูมิลัทธะนั่นเอง.

๘๓๘. อิจฺเจตสฺมึ วุตฺตปฺปเภเท อุปฺปนฺเน ยเทตํ วตฺตมานภูตาปคโตกาสกต-สมุทาจารสงฺขาตํ จตุพฺพิธํ อุปฺปนฺนํ, ตํ อมคฺควชฺฌตฺตา เกนจิปิ ญาเณน ปหาตพฺพํ น โหติ. ยมฺปเนตํ ภูมิลทฺธารมฺมณาธิคฺคหิต-อวิกฺขมฺภิตอสมูหตสงฺขาตํ อุปฺปนฺนํ, ตสฺส ตํ ตํ[1] อุปฺปนฺนภาวํ วินาสยมานํ ยสฺมา ตํ ตํ โลกิยโลกุตฺตรญาณํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา ตํ สพฺพมฺปิ ปหาตพฺพํ โหตีติ. เอวเมตฺถ เย เยน ปหาตพฺพา ธมฺมา, เตสํ ปหานญฺจ ชานิตพฺพํ.

๘๓๘. ในอุปปันนะซึ่งมีประเภทอันได้กล่าวมาแล้วอย่างนี้ อุปปันนะ ๔ อย่าง กล่าวคือ วัตตมานุปปันนะ ภูตาปคตุปปันนะ โอกาสกตุปปันนะ และสมุทาจารุปปันนะนี้ใด, อุปปันนะ ๔ อย่างนั้น ไม่ใช่สิ่งที่ญาณแม้ไหน ๆ จะพึงละ เพราะไม่ใช่สิ่งที่มรรคพึงฆ่า. ส่วนอุปปันนะ กล่าวคือภูมิลัทธุปปันนะ อารัมมณาธิคคหิตุปปันนะ อวิกขัมภิตุปปันนะ และอสมูหตุปปันนะนี้ใด, เพราะเหตุที่โลกิยญาณและโลกุตรญาณนั้น ๆ เกิดขึ้นมาก็ทำความเป็นอุปปันนะนั้น ๆ ของอุปปันนะ ๔ นั้น ให้พินาศไป, ฉะนั้น อุปปันนะแม้ทุกอย่างนั้น จึงเป็นสิ่งที่พึงละแล. บัณฑิตพึงทราบว่า ธรรมเหล่าใด พึงถูกญาณใดละไป, และพึงทราบการละธรรมเหล่านั้น ในญาณทัสสนวิสุทธินี้ ตามประการดังกล่าวมานี้เถิด.

---

[1] ฉ. ตสฺส ตํ.

ปริญฺญาทิกิจฺจกถา

๘๓๙. กิจฺจานิ ปริญฺญาทีนิ,
ยานิ วุตฺตานิ อภิสมยกาเล
ตานิ จ ยถาสภาเวน
ชานิตพฺพานิ สพฺพานีติ.

สจฺจาภิสมยกาลสฺมึ[๑] หิ เอเตสุ จตูสุ ญาเณสุ เอกกฺสฺมึ[๒] เอกกฺขเณ[๓] ปริญฺญา ปหานํ สจฺฉิกิริยา ภาวนาติ เอตานิ ปริญฺญาทีนิ จตฺตาริ จตฺตาริ กิจฺจานิ วุตฺตานิ, ตานิ ยถาสภาเวน ชานิตพฺพานิ. วุตฺตเญหตํ โปราเณหิ :

"ยถา ปทีโป อปุพฺพํ อจริมํ เอกกฺขเณ[๓] จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ, วฏฺฏึ

กถาว่าด้วยกิจมีปริญญาเป็นต้น

๘๓๙. ในข้อว่า อนึ่ง กิจมีปริญญาเป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้ในเวลาตรัสรู้ใด พึงทราบกิจทั้งหมดนั้น ตามสภาวะที่เป็นจริง.

ก็กิจ ๔ อย่าง มีปริญญากิจเป็นต้นเหล่านี้ คือ ปริญญา(การกำหนดรู้) ปหาน (การละ) สัจฉิกิริยา(การทำให้แจ้ง) ภาวนา(การอบรมให้มีขึ้น) ที่ท่านกล่าวไว้ (ว่ามีขึ้น)โดยขณะเดียวกันในญาณ ๔ เหล่านี้แต่ละญาณในเวลาตรัสรู้สัจจะ, บัณฑิตควรทราบกิจเหล่านั้น ตามสภาวะที่เป็นจริง. ข้อนี้สมจริงดังที่โปราณาจารย์กล่าวไว้ว่า :

"เปรียบเหมือนว่า ประทีปย่อมทำกิจ ๔ อย่าง ในขณะเดียวกัน ไม่ก่อนไม่หลังกัน,

---

[๑] ฉ. สจฺจาภิสมยกาลํ.
[๒] ฉ. เอเกกสฺส.
[๓] ฉ. เอกกฺขเณ.

ฌาเปติ, อนฺธการํ วิธมติ, อาโลกํ ปริวิทํเสติ,[๑] สิเนหํ ปริยาทิยติ, เอวเมว มคฺคญาณํ อปุพฺพํ อจริมํ เอกกฺขเณน[๒] จตฺตาริ สจฺจานิ อภิสเมติ, ทุกฺขํ ปริญฺญาภิสมเยน อภิสเมติ, สมุทยํ ปหานาภิสมเยน อภิสเมติ, มคฺคํ ภาวนาภิสมเยน อภิสเมติ, นิโรธํ สจฺฉิกิริยาภิสมเยน อภิสเมติ. กึ วุตฺตํ โหติ, นิโรธํ อารมฺมณํ กริตฺวา จตฺตาริปิ สจฺจานิ ปาปุณาติ ปสฺสติ ปฏิวิชฺฌตี"ติ.

คือ เผาไส้, กำจัดความมืด, ส่องแสงสว่าง, ทำน้ำมันให้สิ้นไป ฉันใด, มรรคญาณย่อมตรัสรู้สัจจะ ๔ ในขณะเดียวกัน ไม่ก่อนไม่หลังกัน, คือย่อมรู้ทุกข์ โดยปริญญาภิสมัย, ย่อมรู้สมุทัย โดยปหานาภิสมัย, ย่อมรู้มรรคโดยภาวนาภิสมัย, ย่อมรู้นิโรธ โดยสัจฉิกิริยาภิสมัย ฉันนั้นเหมือนกัน. มีอรรถาธิบายว่ากระไร, มีอรรถาธิบายว่า มรรคญาณทำนิโรธให้เป็นอารมณ์แล้วบรรลุ คือเห็นได้แก่แทงตลอดสัจจะทั้ง ๔" ดังนี้.

วุตฺตมฺปิ เจตํ "โย ภิกฺขเว ทุกฺขํ ปสฺสติ, ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสติ, ทุกฺขนิโรธมฺปิ ปสฺสติ, ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทมฺปิ ปสฺสตี"ติ.[๓] สพฺพํ เวทิตพฺพํ.

บัณฑิตพึงทราบคำทั้งหมด แม้ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์, ผู้นั้นย่อมเห็นทั้งทุกขสมุทัย, ย่อมเห็นทั้งทุกขนิโรธ, ย่อมเห็นทั้งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา" ดังนี้.

---

๑ สี. อิ. ปวิทํเสติ.

๒ ฉ. เอกกฺขเณ.

๓ สํ. มหา. ๑๙/๕๔๗.

อปรมฺปิ วุตฺตํ "มคฺคสมงฺคิสฺส ญาณํ, ทุกฺเขเปตํ ญาณํ, ทุกฺขสมุทเยเปตํ ญาณํ, ทุกฺขนิโรเธเปตํ ญาณํ, ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทายเปตํ ญาณนฺ"ติ[๑]

ท่านพระสารีบุตรเถระยังกล่าวไว้ แม้อื่นอีกว่า "ญาณ (ความรู้) ของบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค, นี้เป็นญาณ(ความรู้) แม้ในทุกข์, นี้เป็นญาณ(ความรู้) แม้ในทุกขสมุทัย นี้เป็นญาณ(ความรู้) แม้ในทุกขนิโรธ, นี้เป็นญาณ(ความรู้) แม้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา" ดังนี้.

ตตฺถ ยถา ปทีโป วฏฺฏึ ฌาเปติ, เอวํ มคฺคญาณํ ทุกฺขํ ปริชานาติ. ยถา อนฺธการํ วิธมติ, เอวํ สมุทยํ ปชหติ. ยถา อาโลกํ ปริวิทํเสติ, เอวํ สหชาตาทิปจฺจยตาย สมฺมาสงฺกปฺปาทิธมฺมสงฺขาตํ มคฺคํ ภาเวติ. ยถา สิเนหํ ปริยาทิยติ, เอวํ กิเลสปริยาทานํ นิโรธํ สจฺฉิกโรตีติ เอวํ อุปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํ.

ในบรรดาญาณเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบการเปรียบเทียบด้วยอุปมาอย่างนี้ว่า ประทีปย่อมเผาไส้ฉันใด, มรรคญาณ ย่อมกำหนดรู้ทุกข์ฉันนั้น. ประทีปย่อมกำจัดความมืดฉันใด, มรรคญาณก็ย่อมละสมุทัยฉันนั้น. ประทีปย่อมส่องแสงสว่างฉันใด, มรรคญาณก็ย่อมเจริญมรรคกล่าวคือธรรม มีสัมมาสังกัปปะเป็นต้น โดยความเป็นปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้นฉันนั้น. ประทีปย่อมทำน้ำมันให้สิ้นไป ฉันใด, มรรคญาณ ก็ย่อม

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๑๗๔.

ทำให้แจ้งซึ่งนิโรธ อันเป็นที่ทำกิเลสให้สิ้นไป ฉันนั้น ดังนี้.

๘๔๐. อปโร นโย : ยถา สุริโย อุทยนฺโต อปุพฺพํ อจริมํ สห[๑] ปาตุภาวา จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ, รูปคตานิ โอภาเสติ, อนฺธการํ วิธมติ, อาโลกํ ทสฺเสติ, สีตํ ปฏิปฺปสฺสมฺเภติ, เอวเมว มคฺคญาณํ ฯเปฯ นิโรธํ สจฺฉิกิริยาภิสมเยน อภิสเมติ. อิธาปิ ยถา สุริโย รูปคตานิ โอภาเสติ, เอวํ มคฺคญาณํ ทุกฺขํ ปริชานาติ. ยถา อนฺธการํ วิธมติ, เอวํ สมุทยํ ปชหติ. ยถา อาโลกํ ทสฺเสติ, เอวํ สหชาตาทิปจฺจยตาย มคฺคํ ภาเวติ. ยถา สีตํ ปฏิปฺปสฺสมฺเภติ, เอวํ กิเลสปฏิปฺปสฺสทฺธึ นิโรธํ สจฺฉิกโรตีติ เอวํ อุปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํ.

๘๔๐. อีกนัยหนึ่ง : เปรียบเหมือนว่าพระอาทิตย์ พอโผล่ขึ้นมาก็ทำกิจ ๔ อย่าง พร้อมกับความปรากฏ ไม่ก่อนไม่หลังกัน, คือส่องรูป, กำจัดความมืด, ทำแสงสว่างให้ปรากฏ, ระงับความหนาวเย็น ฉันใด, มรรคญาณก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือย่อมรู้สัจจะ ๔ ในขณะเดียวกัน ไม่ก่อนไม่หลังกัน คือ ฯลฯ รู้นิโรธโดยสัจฉิกิริยาภิสมัย. แม้ในอุปมาข้อนี้ บัณฑิตก็พึงทราบการเปรียบเทียบ ด้วยอุปมาอย่างนี้ว่า พระอาทิตย์ส่องรูป ฉันใด, มรรคญาณก็ย่อมกำหนดรู้ทุกข์ ฉันนั้น. พระอาทิตย์กำจัดความมืด ฉันใด, มรรคญาณก็ย่อมละสมุทัย ฉันนั้น. พระอาทิตย์ทำแสงสว่างให้ปรากฏฉันใด, มรรคญาณเจริญมรรค (ทำมรรคให้เกิด) โดยความเป็นปัจจัยมี

---

[๑] ฉ. สย.

สหชาตปัจจัยเป็นต้น ฉันนั้น. พระอาทิตย์ระงับความหนาวเย็น ฉันใด, มรรคญาณก็ทำให้แจ้งซึ่งนิโรธ อันเป็นที่ระงับกิเลส ฉันนั้น ดังนี้.

๘๔๑. อปโร นโย : ยถา นาวา อปุพฺพํ อจริมํ เอกกฺขเณ[๑] จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ, โอริมํ ตีรํ ปชหติ, โสตํ ฉินฺทติ, ภณฺฑํ วหติ, ปาริมํ ตีรํ อปฺเปติ, เอวเมว มคฺคญาณํ ฯเปฯ นิโรธํ สจฺฉิกิริยาภิสมเยน อภิสเมติ. เอตฺถาปิ ยถา นาวา โอริมํ ตีรํ ปชหติ, เอวํ มคฺคญาณํ ทุกฺขํ ปริชานาติ. ยถา โสตํ ฉินฺทติ, เอวํ สมุทยํ ปชหติ. ยถา ภณฺฑํ วหติ, เอวํ สหชาตาทิปจฺจยตาย มคฺคํ ภาเวติ. ยถา ปาริมํ ตีรํ อปฺเปติ, เอวํ ปาริมตีรภูตํ นิโรธํ สจฺฉิกโรตีติ เอวํ อุปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํ.

๘๔๑. อีกนัยหนึ่ง : เปรียบเหมือนว่าเรือย่อมทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวกัน ไม่ก่อนไม่หลังกัน, คือละฝั่งใน, ตัดกระแสน้ำ, บรรทุกสิ่งของไป, ถึงฝั่งนอก ฉันใด, มรรคญาณฯลฯ รู้นิโรธโดยสัจฉิกิริยาภิสมัยฉันนั้น. แม้ในอุปมาข้อนี้ บัณฑิตก็พึงทราบการเปรียบเทียบ ด้วยอุปมาอย่างนี้ว่า เรือย่อมละฝั่งใน ฉันใด, มรรคญาณก็ย่อมกำหนดรู้ทุกข์ ฉันนั้น. เรือ ย่อมตัดกระแสน้ำ ฉันใด, มรรคญาณย่อมละสมุทัย ฉันนั้น. เรือย่อมบรรทุกสิ่งของไป ฉันใด, มรรคญาณก็ย่อมเจริญมรรค โดยความเป็นปัจจัยมีสหชาต-ปัจจัยเป็นต้น ฉันนั้น. เรือย่อมถึงฝั่งนอก

[๑] ฉ. เอกกฺขเณ.

ฉันใด, มรรคญาณก็ย่อมทำให้แจ้งซึ่งนิโรธอันเป็นฝั่งนอก ฉันนั้น ดังนี้.

๘๔๒. เอวํ สจฺจาภิสมยกาลสฺมึ เอกกฺขเณ[1] จตุนฺนํ กิจฺจานํ วเสน ปวตฺตญาณสฺส จสฺส[2] โสฬสหิ อากาเรหิ ตถฏฺเฐน จตฺตาริว สจฺจานิ เอกปฏิเวธานิ โหนฺติ. ยถาห :

"กถํ ตถฏฺเฐน จตฺตาริ สจฺจานิ เอกปฏิเวธานิ. โสฬสหิ อากาเรหิ ตถฏฺเฐน จตฺตาริ สจฺจานิ เอกปฏิเวธานิ. ทุกฺขสฺส ปีฬนฏฺโฐ สงฺขตฏฺโฐ สนฺตาปฏฺโฐ วิปริณามฏฺโฐ ตถฏฺโฐ. สมุทยสฺส อายูหนฏฺโฐ นิทานฏฺโฐ สํโยคฏฺโฐ ปลิโพธฏฺโฐ ตถฏฺโฐ. นิโรธสฺส นิสฺสรณฏฺโฐ วิเวกฏฺโฐ อสงฺขตฏฺโฐ อมตฏฺโฐ

๘๔๒. อนึ่ง สำหรับมรรคที่มีญาณเป็นไป ด้วยอำนาจแห่งกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวกัน ในเวลาที่รู้สัจจะ อย่างนี้ นี้ สัจจะ ๔ ย่อมมีการแทงตลอดคราวเดียวกัน โดยสภาวะที่แท้ โดยอาการ ๑๖. ดังบาลีที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า :

"สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดคราวเดียวกัน โดยสภาวะที่แท้อย่างไร. สัจจะ ๔ มีการแทงตลอดคราวเดียวกัน โดยสภาวะที่แท้โดยอาการ ๑๖. สภาวะที่บีบคั้น สภาวะที่เป็นสังขตะ สภาวะที่ทำให้เดือดร้อน สภาวะที่แปรปรวน เป็นสภาวะที่แท้แห่งทุกข์. สภาวะที่ประมวลมา สภาวะที่เป็นเหตุ สภาวะที่ประกอบ

[1] ฉ. เอกกฺขเณ.
[2] ฉ. ม. ปนสฺส.

ตถฏฺโฐ. มคฺคสฺส นิยฺยานฏฺโฐ เหตฺวฏฺโฐ[๑] ทสฺสนฏฺโฐ อธิปเตยฺยฏฺโฐ ตถฏฺโฐ. อิเมหิ โสฬสหิ อากาเรหิ ตถฏฺเฐน จตฺตาริ สจฺจานิ เอกสงฺคหิตานิ. ยํ เอกสงฺคหิตํ,[๒] ตํ เอกตฺตํ. ยํ เอกตฺตํ, ตํ[๒] เอเกน ญาเณน ปฏิวิชฺฌตีติ จตฺตาริ สจฺจานิ เอกปฏิเวธานี''ติ.[๓]

สภาวะที่กังวล เป็นสภาวะที่แท้แห่งสมุทัย. สภาวะที่สลัดออก สภาวะที่สงัด สภาวะที่เป็นอสังขตะ สภาวะที่เป็นอมตะ เป็นสภาวะที่แท้แห่งนิโรธ. สภาวะที่นำออก สภาวะที่เป็นเหตุ สภาวะที่เห็น สภาวะที่เป็นใหญ่ เป็นสภาวะที่แท้แห่งมรรค. สัจจะ ๔ มีอันรวมเป็นอันเดียวกันได้ ด้วยสภาวะที่แท้จริง โดยอาการ ๑๖ เหล่านี้. สิ่งใดที่รวมเป็นอันเดียวกัน, สิ่งนั้นมีความเป็นอันเดียวกัน. สิ่งที่มีความเป็นอันเดียวกันใด, พระโยคาวจรย่อมแทงตลอดสิ่งนั้น ด้วยญาณเดียวกัน เพราะเหตุนั้น สัจจะ ๔ จึงมีการแทงตลอดคราวเดียวกัน'' ดังนี้.

๘๔๓. ตตฺถ สิยา ยทา ทุกฺขาทีนํ อญฺเญปิ โรคคณฺฑาทโย อตฺถา อตฺถิ,

๘๔๓. ในบรรดาสภาวะที่แท้เหล่านั้น หากจะมีคำถามว่า สภาวะที่เป็นโรคเป็นดุจฝี

---

[๑] ฉ. เหตฏฺโฐ.

[๒] สี. อิ. ตํ เอกตฺตํ เอเกน ญาเณน.

[๓] ขุ. ป. ๓๑/๔๕๒.

อถ กสฺมา จตฺตาโรเยว วุตฺตาติ. เอตฺถ วทาม, อญฺญสจฺจทสฺสนวเสน อาวิภาวโต. "ตตฺถ กตมํ ทุกฺเข ญาณํ, ทุกฺขํ อารพฺภ ยา อุปฺปชฺชติ ปญฺญา ปชานนา"ติอาทินา[๑] หิ นเยน เอเกกสจฺจารมฺมณวเสนาปิ สจฺจญาณํ วุตฺตํ. "โย ภิกฺขเว ทุกฺขํ ปสฺสติ, ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสตี"ติอาทินา[๒] นเยน เอกํ สจฺจมารมฺมณํ กตฺวา เสเสสุปิ กิจฺจนิปฺผตฺติวเสนาปิ วุตฺตํ.

เป็นต้น แห่งทุกข์เป็นต้น แม้อย่างอื่น ก็มีอยู่, เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวสภาวะแห่งทุกข์เป็นต้นไว้เพียง ๔ อย่างเท่านั้นเล่า. ในข้อนี้ข้าพเจ้าเฉลยว่า ท่านกล่าวสภาวะแห่งทุกข์เป็นต้นไว้เพียง ๔ อย่าง เพราะมีอันเปิดเผยได้ ด้วยอำนาจแห่งการเห็นสัจจะอื่น. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคตรัสสัจญาณไว้ แม้โดยเกี่ยวกับการทำสัจจะแต่ละอย่างให้เป็นอารมณ์ โดยนัยเป็นต้นว่า "ในบรรดาสัจจะเหล่านั้น ชื่อว่า ญาณ (ความรู้)ในทุกข์เป็นไฉน ? ปัญญาความรู้ทั่วใดย่อมเกิดขึ้นปรารภทุกข์" ดังนี้เป็นต้น. ตรัสสัจญาณไว้ แม้โดยเกี่ยวกับการทำสัจจะหนึ่งให้เป็นอารมณ์ แล้วสำเร็จกิจในสัจจะแม้ที่เหลือ โดยนัยว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นแม้ทุกขสมุทัย" ดังนี้เป็นต้น.

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๔๔๔, ขุ. ป. ๓๑/๑๗๔.
๒ สํ. มหา. ๑๙/๕๔๗.

ตตฺถ ยทา เอเกกํ สจฺจมารมฺมณํ กโรติ, ตทา สมุทยทสฺสเนน ตาว สภาวโต ปีฬนลกฺขณสฺสาปิ ทุกฺขสฺส ยสฺมา ตํ อายูหนลกฺขเณน สมุทเยน อายูหิตํ สงฺขตํ ราสิกตํ, ตสฺมาสฺส โส สงฺขตฏฺโฐ อาวิภวติ. ยสฺมา ปน มคฺโค กิเลส-สนฺตาปหโร สุสีตโล, ตสฺมาสฺส มคฺคทสฺสเนน สนฺตาปฏฺโฐ อาวิภวติ อายสฺมโต นนฺทสฺส อจฺฉราทสฺสเนน สุนฺทริยา อนภิรูปภาโว วิย. อวิปริณามธมฺมสฺส ปน นิโรธสฺส ทสฺสเนนสฺส วิปริณามฏฺโฐ อาวิภวตีติ วตฺตพฺพเมเวตฺถ นตฺถิ.

ในการเห็นสัจจะนั้น ในเวลาใด พระโยคาวจรทำสัจจะแต่ละอย่าง ให้เป็นอารมณ์, ในเวลานั้น สำหรับทุกข์ แม้มีความบีบคั้นเป็นลักษณะ โดยเป็นสภาวะก่อน เพราะเหตุที่ทุกข์นั้นถูกสมุทัย ซึ่งมีความประมวลมาเป็นลักษณะ ประมวลมาแล้ว คือตกแต่งแล้ว รวบรวมแล้ว, ฉะนั้น สภาวะที่เป็นสังขตะแห่งทุกข์นี้นั้น จึงแจ่มแจ้ง โดยการเห็นสมุทัย. ก็เพราะเหตุว่ามรรคเป็นผู้กำจัดสิ่งที่ทำให้เดือดร้อน คือกิเลส มีความเย็นสนิท, ฉะนั้น สภาวะที่เป็นเหตุให้เดือดร้อนแห่งทุกข์นี้ ย่อมแจ่มแจ้ง โดยการเห็นมรรค ดุจความมีรูปไม่งามแห่งนางสุนทรีย์ แจ่มแจ้งแก่ท่านพระนันทะ ด้วยการเห็นนางฟ้าฉะนั้น. ส่วนสภาวะที่แปร-ปรวนแห่งทุกข์นี้ ย่อมแจ่มแจ้งโดยการเห็นนิโรธซึ่งมีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา ในข้อที่กล่าวมาแล้วด้วยประการฉะนี้นี้ ไม่มีคำที่ต้องกล่าว(อธิบาย) เลยเทียว.

ตถา สภาวโต อายูหนลกฺขณสฺสาปิ สมุทยสฺส ทุกฺขทสฺสเนน นิทานฏฺโฐ อาวิภวติ อสปฺปายโภชนโต อุปฺปนฺนพฺยาธิทสฺสเนน โภชนสฺส พฺยาธินิทานภาโว วิย. วิสํโยคภูตสฺส นิโรธสฺส ทสฺสเนน สํโยคฏฺโฐ, นิยฺยานภูตสฺส จ มคฺคสฺส ทสฺสเนน ปลิโพธฏฺโฐติ.

อย่างนั้นเหมือนกัน สำหรับสมุทัย แม้มีความประมวลมาเป็นลักษณะ โดยเป็นสภาวะ สภาวะที่เป็นเหตุ ย่อมแจ่มแจ้งโดยการเห็นทุกข์ ดุจความที่ของกินเป็นเหตุแห่งความเจ็บป่วย ย่อมแจ่มแจ้งโดยการเห็นความเจ็บป่วยที่เกิดขึ้น จากของกินที่เป็นอสัปปายะ ฉะนั้น. สภาวะที่ประกอบ ย่อมแจ่มแจ้ง โดยการเห็นนิโรธอันเป็นที่พราก ฉะนั้น, และสภาวะที่กังวลย่อมแจ่มแจ้ง โดยการเห็นมรรคอันเป็นเหตุนำออก ฉะนั้นแล.

ตถา นิสฺสรณลกฺขณสฺสาปิ นิโรธสฺส อวิเวกภูตสฺส สมุทยสฺส ทสฺสเนน วิเวกฏฺโฐ อาวิภวติ. มคฺคทสฺสเนน อสงฺขตฏฺโฐ, อิมินา หิ อนมตคฺเค สํสาเร มคฺโค น ทิฏฺฐปุพฺโพ, โสปิ จ สปฺปจฺจยตฺตา สงฺขโตเยวาติ อปฺปจฺจยธมฺมสฺส อสงฺขตภาโว อติวิย ปากโฏ โหติ. ทุกฺขทสฺสเนน ปนสฺส

อย่างนั้นเหมือนกัน สำหรับนิโรธ แม้มีการสลัดออกเป็นลักษณะ สภาวะที่สงัด ย่อมแจ่มแจ้ง โดยการเห็นสมุทัย อันเป็นความไม่สงัด. สภาวะที่เป็นอสังขตะ ย่อมแจ่มแจ้งโดยการเห็นมรรค, จริงอยู่ ในสังสารวัฏอันมีที่สุด ที่บุคคลตามรู้อยู่ไม่ได้ มรรคจัดว่าเป็นธรรมอันพระโยคาวจรยังไม่

คุณลินดา ตันติวิริยางกูร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อมตญฺโญ อาวิภวติ, ทุกฺขํ หิ วิสํ อมตํ นิพฺพานนฺติ.

เคยเห็น, ก็แม้มรรคนั้นเป็นสังขตะนั่นแหละ เพราะเป็นไปกับปัจจัย เพราะเหตุนั้น ภาวะที่เป็นอสังขตะแห่งนิโรธอันหาปัจจัยมิได้ เป็นธรรมดา ย่อมเป็นอันปรากฏชัดยิ่งด้วยการเห็นมรรคนี้. ส่วนสภาวะที่เป็นอมตะแห่งนิโรธนั้น ย่อมแจ่มแจ้งโดยการเห็นทุกข์, จริงอยู่ ทุกข์เป็นยาพิษ นิพพานเป็นอมตะ แล.

ตถา นิยฺยานลกฺขณสฺสาปิ มคฺคสฺส สมุทยทสฺสเนน "นายํ เหตุ นิพฺพานสฺส ปตฺติยา, อยํ เหตู"ติ เหตฺวฏฺโฐ[๑] อาวิภวติ. นิโรธทสฺสเนน ทสฺสนฏฺโฐ, ปรมสุขุมานิ รูปานิ ปสฺสโต "วิปฺปสนฺนํ วต เม จกฺขุนฺ"ติ จกฺขุสฺส วิปฺปสนฺนภาโว วิย. ทุกฺขทสฺสเนน อธิปเตยฺยฏฺโฐ, อเนกโรคาตุรกปณชนทสฺสเนน อิสฺสรชนสฺส โอฬารภาโว วิยาติ. เอวเมตฺถ สลกฺขณวเสน เอเกกสฺส

อย่างนั้นเหมือนกัน สำหรับมรรค แม้มีการนำออกเป็นลักษณะ สภาวะที่เป็นเหตุย่อมแจ่มแจ้ง โดยการเห็นสมุทัย โดยนัยว่า "นี้ ไม่ใช่เหตุบรรลุพระนิพพานหรอก, นี้ (ต่างหาก) เป็นเหตุ" ดังนี้. สภาวะที่เห็นย่อมแจ่มแจ้งโดยการเห็นนิโรธ, ดุจความผ่องใสแห่งจักษุย่อมแจ่มแจ้งแก่บุคคลผู้เห็นรูปอันละเอียดยิ่งได้ ว่า "เรามีจักษุที่ผ่องใสหนอ" ดังนี้ ฉะนั้น. สภาวะที่เป็นใหญ่ ย่อม

---

[๑] ฉ. เหตฏฺโฐ.

อณฺณสจฺจทสฺสนวเสน จ อิตเรสํ ติณฺณํ ติณฺณํ อาวิภาวโต เอเกกสฺส จตุตาโร จตุตาโร อตฺถา วุตฺตา. มคฺคกฺขเณ ปน สพฺเพเปเต อตฺถา เอเกเนว ทุกฺขาทีสุ จตุกิจฺเจน ญาเณน ปฏิเวธํ คจฺฉนฺตีติ. เย ปน นานาภิสมยมิจฺฉนฺติ, เตสํ อุตฺตรํ อภิธมฺเม กถาวตฺถุสฺมึ วุตฺตเมว.

แจ่มแจ้งโดยการเห็นทุกข์, ดุจความยิ่งใหญ่แห่งอิสรชน ย่อมแจ่มแจ้งโดยการเห็นชนกำพร้า ผู้อาดูรด้วยโรคหลายอย่าง ฉะนั้น แล. ในบรรดาสัจจะเหล่านี้ ท่านกล่าวสภาวะแห่งสัจจะ สัจจะละ ๔ สภาวะไว้ เพราะสัจจะแต่ละสัจจะมีอันแจ่มแจ้งได้ด้วยอำนาจแห่งลักษณะของตน และเพราะสัจจะแต่ละ ๓ สัจจะนอกนี้ มีอันแจ่มแจ้งได้ด้วยอำนาจแห่งการเห็นสัจจะอื่น ตามประการดังกล่าวมานี้. ก็ในขณะแห่งมรรค สภาวะแม้ทั้งหมดเหล่านี้ ย่อมถึงการแทงตลอดด้วยญาณอันเดียวกันนั่นเทียว ซึ่งมีกิจ ๔ ในสัจจะ ๔ มีทุกข์เป็นต้น ฉะนี้แล. ส่วนวาทะของนักพูดเหล่าใด ต้องการรู้ด้วยญาณต่าง ๆ กัน, วาทะของนักพูดเหล่านั้น ท่านได้กล่าวให้ยิ่งขึ้นไป (กล่าวไว้เป็นพิเศษ) ในกถาวัตถุ ในปกรณ์อภิธรรมแล้วเทียว.

ปริญฺญาทิปฺปเภทกถา

กถาว่าด้วยประเภทแห่งกิจมีปริญญากิจเป็นต้น

๘๘๔. อิทานิ ยานิ ตานิ ปริญฺญาทีนิ จตฺตาริ กิจฺจานิ วุตฺตานิ, เตสุ :

๘๘๔. บัดนี้ กิจ ๔ อย่าง มีปริญญากิจเป็นต้น เหล่านั้นใด ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว, ในบรรดากิจเหล่านั้น :

ติวิธา โหติ ปริญฺญา
ตถา ปหานมฺปิ สจฺฉิกิริยาปิ
เทฺว ภาวนา อภิมตา
วินิจฺฉโย ตตฺถ ญาตพฺโพ.

ปริญญา (การกำหนดรู้) มี ๓ อย่าง แม้ปหานะ (การละ) แม้สัจฉิกิริยา (การทำให้แจ้ง) ก็มี ๓ อย่างเหมือนกัน ภาวนา (การเจริญ) กล่าวได้ว่ามี ๒ อย่าง บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในปริญญา ๓ อย่างเป็นต้นเหล่านั้น.

๘๘๕. <u>ติวิธา โหติ ปริญฺญา</u>ติ ญาตปริญฺญา ตีรณปริญฺญา ปหานปริญฺญาติ เอวํ ปริญฺญา ติวิธา โหติ. ตตฺถ "อภิญฺญาปญฺญา ญาตฏฺเฐน ญาณนฺ"ติ[๑] เอวํ อุทฺทิสิตฺวา "เย เย ธมฺมา อภิญฺญาตา

๘๘๕. คำว่า <u>ปริญญามี ๓ อย่าง</u> ความว่า ปริญญามี ๓ อย่าง อย่างนี้ คือ ญาตปริญญา ตีรณปริญญา ปหานปริญญา. ในปริญญา ๓ อย่างนั้น ปริญญาที่ท่านพระ-สารีบุตรเถระยกขึ้นแสดงอย่างนี้ว่า "ปัญญา

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๑๒๗.

โหนฺติ, เต เต ธมฺมา ญาตา โหนฺตี''ติ[1] เอวํ สงฺเขปโต ''สพฺพํ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺยํ, กิญฺจ ภิกฺขเว สพฺพํ อภิญฺเญยฺยํ, จกฺขุํ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺยนฺ''ติอาทินา[2] นเยน วิตฺถารโต วุตฺตา ญาตปริญฺญา นาม. ตสฺสา สปฺปจฺจยนามรูปาภิชานนํ อาเวณิกาภูมิ.

คือความรู้ยิ่ง ชื่อว่าญาณโดยสภาวะที่รู้'' ดังนี้ แล้วกล่าว(อธิบาย) โดยสังเขปอย่างนี้ว่า ''ธรรมเหล่าใด ๆ เป็นอันพระโยคีรู้ยิ่งแล้ว, ธรรมเหล่านั้น ๆ ก็เป็นอันพระโยคีได้รู้แล้ว'' ดังนี้, โดยพิสดาร โดยนัยว่า ''ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง, ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงอะไรเล่า ชื่อว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง, ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง'' ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า ญาตปริญญา. ความรู้ยิ่งซึ่งนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย เป็นภูมิเฉพาะแห่งญาตปริญญานั้น.

๘๘๖. ''ปริญฺญาปญฺญา ตีรณฏฺเฐน ญาณนฺ''ติ[3] เอวํ อุทฺทิสิตฺวา ปน ''เย เย ธมฺมา ปริญฺญาตา โหนฺติ, เต เต ธมฺมา ตีริตา โหนฺตี''ติ[3] เอวํ สงฺเขปโต ''สพฺพํ ภิกฺขเว ปริญฺเญยฺยํ, กิญฺจ ภิกฺขเว สพฺพํ

๘๘๖. ส่วนปริญญาที่ท่านยกขึ้นแสดงอย่างนี้ว่า ''ปัญญาคือการกำหนดรู้ชื่อว่าญาณโดยสภาวะที่พิจารณา'' ดังนี้แล้วกล่าว(อธิบาย)โดยสังเขป อย่างนี้ว่า ''ธรรมทั้งหลายเหล่าใด ๆ เป็นธรรมอันพระโยคีกำหนดรู้ได้

[1] ขุ. ป. ๓๑/๑๒๗.
[2] ขุ. ป. ๓๑/๖.
[3] ขุ. ป. ๓๑/๑๒๘.

ปริญเญยฺยํ. จกฺขุํ ภิกฺขเว ปริญเญยฺยนฺ"ติ[1]อาทินา[2] นเยน วิตฺถารโต วุตฺตา ตีรณปริญฺญา นาม. ตสฺสา กลาปสมฺมสนโต ปฏฺฐาย อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ตีรณวเสน ปวตฺตมานาย ยาว อนุโลมา อาเวณิกาภูมิ.

แล้ว, ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ๆ ก็เป็นอันพระโยคีได้พิจารณาแล้ว" ดังนี้ แล้วกล่าว (อธิบาย)โดยพิสดาร โดยนัยว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้, ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงอะไรเล่า ชื่อว่าเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้. ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้" ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า ตีรณปริญญา. ปัญญาจับตั้งแต่ การพิจารณากลาป จนกระทั่งถึงอนุโลม เป็นภูมิเฉพาะแห่งตีรณปริญญานั้น ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา.

๘๔๗. "ปหานปญฺญา[3] ปริจฺจาคฏฺเฐน ญาณนฺ"ติ[4] เอวํ ปน อุทฺทิสิตฺวา "เย เย ธมฺมา ปหีนา โหนฺติ, เต เต ธมฺมา ปริจฺจตฺตา โหนฺตี"ติ[4] เอวํ วิตฺถารโต

๘๔๗. ส่วนปริญญาที่ท่านยกขึ้นแสดงอย่างนี้ว่า "ปัญญาคือการละ ชื่อว่าญาณ โดยสภาวะที่สละได้" ดังนี้ แล้วกล่าว(อธิบาย)โดยพิสดารอย่างนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายเหล่า

---

[1] ขุ. ป. ๓๑/๓๓.
[2] ม. ...อาทินาว.
[3] สี. อิ. ม. ปหานปริญฺญา.
[4] ขุ. ป. ๓๑/๑๒๘.

วุตฺตา "อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญํ ปชหตี"ติอาทินยปฺปวตฺตา ปหานปริญฺญา. ตสฺสา ภงฺคานุปสฺสนโต ปฏฺฐาย ยาว มคฺคญาณา ภูมิ, อยํ อิธ อธิปฺเปตา.

ใด ๆ เป็นอันพระโยคีละได้แล้ว, ธรรม-ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ เป็นอันพระโยคีสละได้แล้ว" ดังนี้ อันเป็นไปโดยนัยว่า "ย่อมละนิจจสัญญา ด้วยอนิจจานุปัสสนา" ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า ปหานปริญญา. ปัญญาจับตั้งแต่การตามเห็นความแตกดับ จนกระทั่งถึงมรรคญาณ เป็นภูมิเฉพาะแห่งปหานปริญญานั้น, ในคำอธิบายในที่นี้ ประสงค์เอาปหานปริญญานี้.

ยสฺมา วา ญาตตีรณปริญฺญาโยปิ ตทตฺถาเยว, ยสฺมา จ เย ธมฺเม ปชหติ, เต นิยมโต ญาตา เจว ตีริตา จ โหนฺติ, ตสฺมา ปริญฺญาตฺตยมฺปิ อิมินา ปริยาเยน มคฺคญาณสฺส กิจฺจนฺติ เวทิตพฺพํ.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่แม้ญาต-ปริญญาและตีรณปริญญา ก็มีปหานปริญญานั้นเป็นสภาวะนั่นเทียว, อนึ่ง เพราะเหตุที่พระโยคีละธรรมเหล่าใดได้, ธรรมเหล่านั้นก็ชื่อว่าเป็นอันเธอรู้แล้วและพิจารณาแล้วโดยแน่แท้, ฉะนั้น จึงพึงทราบว่าปริญญาทั้ง ๓ ก็เป็นกิจของมรรคญาณโดยปริยายนี้.

๘๔๘. ตถา ปหานมฺปีติ ปหานมฺปิ หิ วิกฺขมฺภนปฺปหานํ ตทงฺคปฺปหานํ สมุจฺเฉทปฺ-ปหานนฺติ ปริญฺญา วิย ติวิธเมว โหติ. ตตฺถ ยํ สเสวาเล อุทเก ปกฺขิตฺเตน

๘๔๘. คำว่า แม้ปหานะ(การละ)ก็มี ๓ อย่างเหมือนกัน ความว่า จริงอยู่ แม้ปหานะก็มี ๓ อย่างเหมือนปริญญานั่นเทียว คือ วิกขัมภนปหานะ ตทังคปหานะ สมุจเฉท-

ฆเฏน เสวาลสฺส วิย เตน เตน โลกิยสมาธินา นีวรณาทีนํ ปจฺจนีกธมฺมานํ วิกฺขมฺภนมิทํ วิกฺขมฺภนปฺปหานํ นาม. ปาฬิยมฺปน "วิกฺขมฺภนปฺปหานญฺจ นีวรณานํ ปฐมชฺฌานํ ภาวยโต"ติ[๑] นีวรณานํเยว วิกฺขมฺภนํ วุตฺตํ. ตํ ปากฏตฺตา วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ. นีวรณานิ หิ ฌานสฺส ปุพฺพภาเคปิ ปจฺฉาภาเคปิ น สหสา จิตฺตํ อชฺโฌตฺถรนฺติ, วิตกฺกาทโย อปฺปิตกฺขเณเยว. ตสฺมา นีวรณานํ วิกฺขมฺภนํ ปากฏํ.

ปหานะ. ในปหานะ ๓ อย่างนั้น การข่มธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลาย มีนิวรณ์เป็นต้น ด้วยโลกิยสมาธินั้น ๆ ดุจการใช้หม้อที่กดลงไปในน้ำที่มีสาหร่าย แหวกสาหร่ายออกฉะนั้นนี้ ชื่อว่า วิกขัมภนปหานะ. ส่วนในพระบาลีท่านกล่าวแต่การข่มนิวรณ์ทั้งหลาย เท่านั้นว่า "ก็การละคือการข่มนิวรณ์ทั้งหลาย ย่อมมีแก่พระโยคีผู้เจริญอยู่ซึ่งปฐมฌาน" ดังนี้. พึงทราบว่าคำนั้นท่านกล่าวไปตามความที่ปรากฏชัด. เป็นความจริงว่า นิวรณ์ทั้งหลายย่อมไม่ท่วมทับจิตได้โดยพลัน ทั้งในตอนก่อนทั้งในตอนหลังแห่งฌาน (ก่อนได้ฌาน, หลังได้ฌาน), ธรรมทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น ย่อมไม่ท่วมทับจิตได้โดยพลัน ก็ในขณะที่ถึงอัปปนาอย่างเดียว. เพราะฉะนั้น การข่ม-นิวรณ์ทั้งหลาย ย่อมเป็นอันปรากฏชัด.

๘๔๙. ยมฺปน รตฺติภาเค สมุชฺชลิเตน ปทีเปน อนฺธการสฺส วิย เตน เตน

๘๔๙. ส่วนการละธรรมที่ควรละนั้น ๆ โดยเกี่ยวกับเป็นธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ ด้วยองค์

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๓๙.

วิปสฺสนาย อวยวภูเตน ญาณงฺเคน ปฏิปกฺขวเสเนว ตสฺส ตสฺส ปหาตพฺพธมฺมสฺส ปหานมิทํ <u>ตทงฺคปฺปหานํ</u> นาม. เสยฺยถีทํ : นามรูปปริจฺเฉเทน ตาว สกฺกายทิฏฺฐิยา, ปจฺจยปริคฺคเหน อเหตุวิสมเหตุทิฏฺฐิยา เจว กงฺขามลสฺส จ, กลาปสมฺมสเนน "อหํ มมา"ติ สมูหคาหสฺส. มคฺคามคฺคววฏฺฐาเนน อมคฺเค มคฺคสญฺญาย. อุทยทสฺสเนน อุจฺเฉททิฏฺฐิยา. วยทสฺสเนน สสฺสตทิฏฺฐิยา. ภยตุปฏฺฐาเนน สภเย อภยสญฺญาย. อาทีนวทสฺสเนน อสฺสาทสญฺญาย. นิพฺพิทานุปสฺสเนน อภิรติสญฺญาย. มุญฺจิตุกมฺยตาย อมุญฺจิตุกามภาวสฺส. ปฏิสงฺขาญาเณ[๑] อปฺปฏิสงฺขานสฺส. อุเปกฺขาย อนุเปกฺขนสฺส. อนุโลเมน สจฺจปฏิโลมคาหสฺส ปหานํ.

คือญาณอันเป็นส่วนประกอบแห่งวิปัสสนานั้น ๆ ดุจการละความมืด ด้วยประทีปที่ลุกโพลงในตอนกลางคืน ฉะนั้น, นี้ชื่อว่า <u>ตทังคปหานะ</u>. ตทังคปหานนี้เป็นไฉนบ้าง : ได้แก่การละสักกายทิฐิ ด้วยนามรูปปริจเฉทญาณเป็นอันดับแรก, การละทิฐิที่เห็นว่าไม่มีเหตุกับทิฐิที่อ้างเหตุไม่สมกัน และมลทินคือความสงสัย ด้วยปัจจยปริคคหญาณ, การละการถือเอาโดยรวมกลุ่มว่า "เรา ของเรา" ด้วยกลาปสัมมสนญาณ. การละความสำคัญว่าเป็นทางในธรรมที่ไม่ใช่ทาง ด้วยมัคคามัคคววัฏฐานญาณ (ญาณที่กำหนดได้ว่าเป็นทางและไม่ใช่ทาง). การละอุจเฉททิฐิ ด้วยญาณที่เห็นความเกิดขึ้น. การละสัสสตทิฐิ ด้วยญาณที่เห็นความเสื่อมไป. การละความสำคัญว่าไม่มีภัยในสิ่งที่มีภัย ด้วยภยตุปัฏฐานญาณ. การละอัสสาทสัญญาด้วยอาทีนวทัสสนญาณ. การละอภิรติสัญญา ด้วย

---

[๑] ฉ. ปฏิสงฺขาเนน.

นิพพิทานุปัสสนาญาณ. การละความไม่ต้องการจะพ้น ด้วยมุญจิตุกัมยตาญาณ. การละความไม่พิจารณา ด้วยปฏิสังขาญาณ. การละความไม่วางเฉย ด้วยอุเบกขาญาณ. การละความยึดถือ อันเป็นปฏิโลมต่อสัจจะ ด้วยอนุโลมญาณ.

ยํ วา ปน อฏฺฐารสสุ มหาวิปสฺสนาสุ อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญาย. ทุกฺขานุปสฺสนาย สุขสญฺญาย. อนตฺตานุปสฺสนาย อตฺตสญฺญาย. นิพฺพิทานุปสฺสนาย นนฺทิยา. วิราคานุปสฺสนาย ราคสฺส. นิโรธานุปสฺสนาย สมุทยสฺส. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย อาทานสฺส. ขยานุปสฺสนาย ฆนสญฺญาย. วยานุปสฺสนาย อายูหนสฺส. วิปริณามานุปสฺสนาย ธุวสญฺญาย. อนิมิตฺตานุปสฺสนาย นิมิตฺตสฺส. อปฺปณิหิตานุปสฺสนาย ปณิธิยา. สุญฺญตานุปสฺสนาย อภินิเวสสฺส. อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนาย สาราทานาภินิเวสสฺส. ยถาภูตญาณทสฺสเนน สมฺโมหาภินิเวสสฺส. อาทีนวานุปสฺสนาย

ส่วนอีกอย่างหนึ่ง ในบรรดามหาวิปัสสนา ๑๘ การละนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา. การละสุขสัญญา ด้วยทุกขานุปัสสนา. การละอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา. การละนันทิด้วยนิพพิทานุปัสสนา. การละราคะ ด้วยวิราคานุปัสสนา. การละสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา. การละอาทาน(ความยึดถือ) ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา. การละฆนสัญญา ด้วยขยานุปัสสนา. การละอายูหนะ(ความประมวลมา) ด้วยวยานุปัสสนา. การละธุวสัญญา (ความสำคัญว่ามั่นคง) ด้วยวิปริณามานุปัสสนา. การละนิมิต ด้วยอนิมิตตานุปัสสนา. การละปณิธิ

อาลยาภินิเวสสฺส. ปฏิสงฺขานุปสฺสนาย อปฺปฏิสงฺขาย. วิวฏฺฏานุปสฺสนาย สํโยคาภินิเวสสฺส ปหานํ. อิทมฺปิ ตทงฺคปฺปหานเมว.

(ความปรารถนาสุข)ด้วยอัปปณิหิตานุปัสสนา. การละอภินิเวสะ (ความยึดมั่นอัตตา) ด้วยสุญญตานุปัสสนา. การละสาราทานาภินิเวสะ (ความยึดมั่น เพราะความถือเอาว่าเป็นสาระ) ด้วยอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา. การละสัมโมหาภินิเวสะ (ความยึดมั่น เพราะความลุ่มหลง) ด้วยยถาภูตญาณทัสสนะ. การละอาลยาภินิเวสะ (ความยึดมั่นด้วยอาลัย) ด้วยอาทีนวานุปัสสนาญาณ. การละอัปปฏิสังขา (ความไม่พิจารณา) ด้วยปฏิสังขานุปัสสนา. การละสังโยคาภินิเวสะ (ความยึดมั่นด้วยการประกอบไว้) ด้วยวิวัฏฏานุปัสสนาใด, แม้นี้ก็ชื่อว่า ตทังคปหานะ นั่นเอง.

๘๕๐. ตตฺถ ยถา อนิจฺจานุปสฺสนาทีหิ สตฺตหิ นิจฺจสญฺญาทีนํ ปหานํ โหติ, ตํ ภงฺคานุปสฺสเน วุตฺตเมว.

๘๕๐. ในมหาวิปัสสนา ๑๘ นั้น การละนิจจสัญญาเป็นต้น ด้วยอนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ย่อมมีได้โดยประการใด, ประการนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในกถาว่าด้วยภังคานุปัสสนาญาณนั่นเทียว.

ขยานุปสฺสนาติ ปน ฆนวินิพฺโภคํ กตฺวา อนิจฺจํ ขยฏฺเฐนาติ เอวํ ขยํ ปสฺสโต ญาณํ. เตน ฆนสญฺญาย ปหานํ โหติ.

ส่วนคำว่า ขยานุปัสสนา ได้แก่ญาณของพระโยคีผู้ทำการกระจายฆนะ แล้วเห็นความสิ้นไปอย่างนี้ว่า ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป ดังนี้. การละฆนสัญญาย่อมมีด้วยญาณนั้น.

วยานุปสฺสนาติ :

คำว่า วยานุปัสสนา ได้แก่ ภาวะที่เห็นความแตกดับแห่งสังขารทั้งหลาย โดยการพิจารณาเห็นและโดยคล้อยตาม แล้วมีใจน้อมไปในนิโรธ กล่าวคือความแตกดับนั้นนั่นแหละ ที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้อย่างนี้ว่า :

อารมฺมณานฺวเยน
อุโภ เอกววฏฺฐานา
นิโรเธ อธิมุตฺตตา
วยลกฺขณวิปสฺสนาติ[๑]

การกำหนดธรรมทั้ง ๒ ว่ามีสภาพเป็นอันเดียวกัน โดยคล้อยตามอารมณ์ (คือ) ความน้อมใจไป ในความดับ ชื่อว่า วยลักขณวิปัสสนา ดังนี้

เอวํ วุตฺตา ปจฺจเวกฺขโต เจว อนฺวยโต จ สงฺขารานํ ภงฺคํ ทิสฺวา

การละอายูหนะ ย่อมมีได้ด้วยวยานุปัสสนานั้น. จริงอยู่ บุคคลพึงประมวลมา

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๘๔.

ตสฺมึเยว ภงฺคสงฺขาเต นิโรเธ อธิมุตฺตตา, ตาย อายูหนสฺส ปหานํ โหติ. เยสํ หิ อตฺถาย อายูเหยฺย, "เต เอวํ วยธมฺมา"ติ วิปสฺสโต อายูหเน จิตฺตํ น นมติ.

(ขวนขวาย) เพื่อประโยชน์แก่สังขารเหล่าใด, เมื่อพระโยคีเห็นแจ้งอยู่ว่า "สังขารเหล่านั้นมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดาอย่างนี้" ดังนี้ จิตย่อมไม่น้อมไปในอายูหนะ.

<u>วิปริณามานุปสฺสนา</u>ติ รูปสตฺตกาทิวเสน ตํ ตํ ปริจฺเฉทํ อติกฺกมฺม อญฺญถา ปวตฺติทสฺสนํ. อุปฺปนฺนสฺส วา ชราย เจว มรเณน จ ทฺวีหากาเรหิ วิปริณามทสฺสนํ, ตาย ธุวสญฺญาย ปหานํ โหติ.

คำว่า <u>วิปริณามานุปัสสนา</u> ได้แก่การที่ก้าวล่วงวิธีกำหนด โดยเกี่ยวกับรูปสัตตกะเป็นต้นนั้น ๆ เสีย แล้วเห็นแต่ความเป็นไปโดยประการอื่น. อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่การเห็นความแปรปรวนไปโดยอาการ ๒ คือ โดยชรา และโดยมรณะ แห่งสังขารที่เกิดขึ้นแล้ว, การละธุวสัญญา ย่อมมีได้ด้วยวิปริณามานุปัสสนานั้น.

<u>อนิมิตฺตานุปสฺสนา</u>ติ อนิจฺจานุปสฺสนาว, ตาย นิจฺจนิมิตฺตสฺส ปหานํ โหติ.

คำว่า <u>อนิมิตตานุปัสสนา</u> ได้แก่อนิจจานุปัสสนานั่นเทียว, การละนิจจนิมิต ย่อมมีได้ด้วยอนิมิตตานุปัสสนานั้น.

<u>อปฺปณิหิตานุปสฺสนา</u>ติ ทุกฺขานุปสฺสนาว, ตาย สุขปณิธิสุขปฏฺฐนาปหานํ โหติ.

คำว่า <u>อัปปณิหิตานุปัสสนา</u> ได้แก่ทุกขานุปัสสนานั่นเทียว, การละความปรารถนาสุข คือความตั้งใจให้เป็นสุข ย่อมมีได้ด้วยอัปปณิหิตานุปัสสนานั้น.

สุญฺญตานุปสฺสนาติ อนตฺตานุปสฺสนาว, ตาย "อตฺถิ อตฺตา"ติ อภินิเวสปฺปหานํ โหติ.

คำว่า สุญญตานุปัสสนา ได้แก่ อนัตตานุปัสสนานั่นเทียว, การละความยึดมั่นว่า "อัตตามีอยู่" ย่อมมีได้ด้วยอนัตตานุปัสสนานั้น.

อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนาติ :

คำว่า อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ได้แก่ วิปัสสนาที่รู้อารมณ์มีรูปเป็นต้น แล้วเห็นความแตกดับไปแห่งอารมณ์นั้น และแห่งจิตที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์ แล้วถือเอาแต่ความว่างเปล่าด้วยอำนาจความแตกดับไป ว่า "สังขารเท่านั้นย่อมแตกดับไป, สังขารทั้งหลายมีความตาย, สัตว์ผู้ใดผู้หนึ่ง(ที่ตาย) หามีไม่" ดังนี้ เป็นไป ที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้อย่างนี้ว่า :

"อารมฺมณญฺจ ปฏิสงฺขา
ภงฺคญฺจ อนุปสฺสติ
สุญฺญโต จ อุปฏฺฐานํ
อธิปญฺญา วิปสฺสนา"ติ[๑]

"ความพิจารณาอารมณ์ด้วย ตามเห็น
ความแตกดับด้วย ความปรากฏว่า
ว่างเปล่าด้วย ชื่อว่าอธิปัญญา-
วิปัสสนา" ดังนี้.

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๘๔.

เอวํ วุตฺตา รูปาทิอารมฺมณํ ชานิตฺวา ตสฺส จ อารมฺมณสฺส ตทารมฺมณสฺส จ จิตฺตสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา "สงฺขาราว ภิชฺชนฺติ, สงฺขารานํ มรณํ, น อญฺโญ โกจิ อตฺถี"ติ ภงฺควเสน สุญฺญตํ คเหตฺวา ปวตฺตา วิปสฺสนา. สา อธิปญฺญา จ ธมฺเมสุ จ วิปสฺสนาติ กตฺวา อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนาติ วุจฺจติ. ตาย นิจฺจสาราภาวสฺส จ อตฺตสาราภาวสฺส จ สุฏฺฐุ ทิฏฺฐตฺตา สาราทานาภินิเวสสฺส ปหานํ โหติ.

ก็วิปัสสนานั้น ท่านเรียกว่า อธิปัญญา-ธัมมวิปัสสนา เพราะทำอธิบายว่า เป็นปัญญาที่ยิ่งด้วย เป็นวิปัสสนา(เห็นแจ้ง)ในธรรมทั้งหลายด้วย. การละสาราทานาภินิเวสะ (ความยึดมั่นเพราะความถือเอาว่า เป็นสาระ) ย่อมมีได้ด้วยอธิปัญญาธัมมวิปัสสนานั้น เพราะได้เห็นด้วยดี ถึงความไม่มีแห่งนิจจ-สาระ และความไม่มีแห่งอัตตสาระ.

ยถาภูตญาณทสฺสนนฺติ สปฺปจฺจยนามรูปสฺส ปริคฺคโห, เตน "อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธาน"[๑]ติอาทิวเสน เจว "อิสฺสรโต โลโก สมฺโภตี"ติอาทิวเสน จ ปวตฺตสฺส สมฺโมหาภินิเวสสฺส ปหานํ โหติ.

คำว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ ได้แก่ การกำหนดนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย, การละความยึดมั่นเพราะความลุ่มหลง อันเป็นไปด้วยอำนาจความสงสัย ว่า "ในกาลอดีต เราเคยมีแล้วหรือหนอ" ดังนี้เป็นต้น และอันเป็นไปด้วยอำนาจความสงสัยว่า "โลกย่อมเกิดมีขึ้นโดยพระอิศวร เป็นต้น" ย่อมมีได้ด้วยยถาภูตญาณทัสสนะ นั้น.

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๑๔.

อาทีนวานุปสฺสนาติ ภยตุปฏฺฐานวเสน อุปฺปนฺนํ สพฺพภวาทีสุ อาทีนวทสฺสนญาณํ, เตน "กิญฺจิ อลฺลียิตพฺพํ น ทิสฺสตี"ติ อาลยาภินิเวสสฺส ปหานํ โหติ.

คำว่า อาทีนวานุปัสสนา ได้แก่ ญาณที่เห็นโทษในภพทั้งปวงเป็นต้น ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งภยตุปัฏฐาน (ความที่สังขารทั้งหลายมีความปรากฏว่าเป็นภัย), การละความยึดมั่นด้วยอาลัย ด้วยเห็นว่า "สิ่งอะไร ๆ ก็ไม่ปรากฏว่าน่าติดข้อง" ดังนี้ ย่อมมีได้ด้วยอาทีนวานุปัสสนาญาณนั้น.

ปฏิสงฺขานุปสฺสนาติ มุญฺจนสฺส อุปายกรณํ ปฏิสงฺขาญาณํ, เตน อปฺปฏิสงฺขาย ปหานํ โหติ.

คำว่า ปฏิสังขานุปัสสนา ได้แก่ การทำอุบายแห่งการหลุดพ้น ชื่อว่าปฏิสังขาญาณ, การละความไม่พิจารณา ย่อมมีได้ด้วยปฏิสังขาญาณนั้น.

วิวฏฺฏานุปสฺสนาติ สงฺขารุเปกฺขา เจว อนุโลมญฺจ. ตทา หิสฺส จิตฺตํ อีสกโปเณ ปทุมปลาเส อุทกวินฺทุ วิย สพฺพสฺมา สงฺขารคตา ปฏิลียติ, ปฏิกุฏติ, ปฏิวฏฺฏตีติ วุตฺตํ. ตสฺมา ตาย สํโยคาภินิเวสสฺส ปหานํ โหติ, กามสํโยคาทิกสฺส กิเลสาภินิเวสสฺส กิเลสปฺปวตฺติยา ปหานํ โหตีติ อตฺโถ. เอวํ วิตฺถารโต ตทงฺคปฺปหานํ

คำว่า วิวัฏฏานุปัสสนา ได้แก่ สังขารุเปกขาญาณ และอนุโลมญาณ. เป็นความจริงว่าในเวลานั้น จิตของพระโยคีนั้นเป็นอันกล่าวได้ว่า ย่อมถดถอย, ย่อมถอยกลับ, ย่อมเวียนกลับ จากสังขารทั้งปวง เหมือนหยาดน้ำบนใบปทุม ที่เอียงหน่อยหนึ่ง. เพราะฉะนั้น การละความยึดมั่นด้วยการประกอบไว้ จึงมีได้ด้วยวิวัฏฏานุปัสสนานั้น,

เวทิตพฺพํ. ปาฬิยมฺปน "ตทงฺคปฺปหานญฺจ ทิฏฺฐิคตานํ นิพฺเพธภาคิยํ สมาธึ ภาวยโต"ติ[๑] สงฺเขเปเนว วุตฺตํ.

อธิบายว่า การละความยึดมั่นด้วยกิเลสมีกามสังโยชน์เป็นต้น เพราะเป็นความเป็นไปแห่งกิเลส ย่อมมีได้ด้วยวิวัฏฏานุปัสสนานั้น. บัณฑิตพึงทราบตทังคปหานะ โดยพิสดารตามประการดังกล่าวมานี้เถิด. ส่วนในพระบาลีกล่าวไว้โดยสังเขปเท่านั้นว่า "ก็ตทังคปหานะ ย่อมมีแก่พระโยคาวจรผู้เจริญสมาธิอันเป็นไปในส่วนแทงตลอด ซึ่งทิฐิทั้งหลาย" ดังนี้เป็นต้น.

๘๕๑. ยมฺปน อสนิวิจกฺกาภิหตสฺส[๒] รุกฺขสฺส วิย อริยมคฺคญาเณน สํโยชนาทีนํ ธมฺมานํ ยถา น ปุน ปวตฺตนฺติ[๓], เอวํ ปหานมิทํ สมุจฺเฉทปฺปหานํ นาม. ยํ สนฺธาย วุตฺตํ "สมุจฺเฉทปฺปหานญฺจ โลกุตฺตรํ ขยคามิมคฺคํ ภาวยโต"ติ[๔] อิติ อิเมสุ ตีสุ ปหาเนสุ สมุจฺเฉทปฺปหานเมว อิธ

๘๕๑. ส่วนการละธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้น โดยประการที่จะเป็นไปอีกมิได้ด้วยพระอริยมรรคญาณดุจการละ(ถอน)ต้นไม้ ที่ถูกอสุนีบาตฟาดแล้วใด, นี้ชื่อว่า สมุจเฉทปหานะ. ซึ่งบาลีที่ท่านหมายเอากล่าวไว้ว่า "ก็สมุจเฉทปหานะ ย่อมมีแก่พระโยคาวจรผู้เจริญขยคามิมรรค อันเป็น

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๓๙.
[๒] อสานิมณฺฑลนฺติ ฏีกา.
[๓] ฉ. ปวตฺติ.
[๔] ขุ. ป. ๓๑/๓๙.

อธิปฺเปตํ. ยสฺมา จสฺส โยคิโน ปุพฺพภาเค วิกฺขมฺภนตทงฺคปฺปหานานิปิ ตทตฺถาเนว, ตสฺมา ปหานตฺตยมฺปิ อิมินา ปริยาเยน มคฺคญาณสฺส กิจฺจนฺติ เวทิตพฺพํ. ปฏิราชานํ วธิตฺวา รชฺชํ ปตฺเตน หิ ยมฺปิ ตโต ปุพฺเพ กตํ, สพฺพํ อิทญฺจิทญฺจ "รญฺญา กตนฺ"ติเยว วุจฺจติ.

โลกุตระ" ดังนี้. ในบรรดาปหานะ ๓ อย่างเหล่านี้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ในที่นี้ประสงค์เอาสมุจเฉทปหานะเท่านั้น. แต่เพราะเหตุที่ แม้วิกขัมภนปหานะและตทังค-ปหานะ ในส่วนเบื้องต้นแห่งพระโยคีนั้น ก็มีสมุจเฉทปหานะนั้น เป็นประโยชน์นั่นเทียว, ฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ปหานะแม้ทั้ง ๓ ก็เป็นกิจของมรรคญาณโดยปริยายนี้. เหมือน-อย่างว่า แม้สิ่งใดที่ท่านผู้ปลงพระชนม์พระราชาฝ่ายตรงข้ามได้ แล้วได้ราชสมบัติ เป็นกิจที่ทรงกระทำไว้ก่อนแต่ได้ราชสมบัตินั้น สิ่งนี้ ๆ ทั้งหมดย่อมกล่าวได้ว่า "เป็นกิจที่พระราชาทรงกระทำไว้" ดังนี้ได้ทีเดียว.

๘๕๒. <u>สจฺฉิกิริยาปิ</u>ติ โลกิยสจฺฉิกิริยา โลกุตฺตรสจฺฉิกิริยาติ เทฺวธา ภินฺนาปิ โลกุตฺตราย ทสฺสนภาวนาวเสน เภทโต ติวิธาว โหติ. ตตฺถ "ปฐมสฺส ฌานสฺส ลาภิมฺหิ วสิมฺหิ ปฐมํ ฌานํ สจฺฉิกตํ

๘๕๒. คำว่า <u>แม้สัจฉิกิริยา</u> ความว่า สัจฉิกิริยา แม้แยกออกเป็น ๒ อย่าง คือ โลกิยสัจฉิกิริยา โลกุตรสัจฉิกิริยา แต่โดยประเภทแล้วมี ๓ อย่างทีเดียว โดยเป็นโลกุตรสัจฉิกิริยา เป็นทัสสนะและภาวนา.

มยา"ติอาทินา[๑] นเยน อาคตา ปฐมชฺฌานาทีนํ ผสฺสนา โลกิยสจฺฉิกิริยา นาม. <u>ผสฺสนา</u>ติ อธิคนฺตฺวา "อิทํ มยา อธิคตนฺ"ติ ปจฺจกฺขโต ญาณผสฺเสน ผุสนา. อิมเมว หิ อตฺถํ สนฺธาย "สจฺฉิกิริยา ปญฺญาผสฺสนฏฺเฐน ญาณนฺ"ติ[๒] อุทฺทิสิตฺวา "เย เย ธมฺมา สจฺฉิกตา โหนฺติ, เต เต ธมฺมา ผุสิตา[๓] โหนฺตี"ติ[๔] สจฺฉิกิริยาย นิทฺเทโส วุตฺโต.

ในสัจฉิกิริยา ๒ อย่างนั้น การได้สัมผัสธรรมทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้น ที่มาแล้วโดยนัยว่า "เราเป็นผู้ได้ เป็นผู้ชำนาญปฐมฌาน เราได้ทำปฐมฌานให้แจ้ง แล้ว" ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า โลกิยสัจฉิกิริยา. คำว่า <u>การได้สัมผัส</u> คือ การที่บรรลุแล้ว ก็ได้ถูกต้องด้วยญาณผัสสะโดยประจักษ์ว่า "สิ่งนี้เราได้บรรลุแล้ว" ดังนี้. จริงอยู่ เพราะหมายเอา อรรถาธิบายนี้แหละ ท่านพระสารีบุตรเถระจึงได้ยกขึ้นแสดงว่า "สัจฉิกิริยา ชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่าเป็นปัญญาที่สัมผัส" ดังนี้ แล้วกล่าวนิเทสสัจฉิกิริยาไว้ว่า "ธรรมเหล่าใดๆ เป็นอันภิกษุ กระทำให้แจ้งแล้ว, ธรรมเหล่านั้น ๆ ก็เป็นอันเธอได้สัมผัสแล้ว" ดังนี้.

---

๑ วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๑๗๘, ๑๘๐.
๒ ขุ. ป. ๓๑/๒.
๓ ฉ. ผสฺสิตา.
๔ ขุ. ป. ๓๑/๒.

อปิจ อตฺตสนฺตาเน อนุปฺปาเทตฺวาปิ เย ธมฺมา เกวลํ อปรปจฺจเยน ญาเณน ญาตา, เต สจฺฉิกตาว โหนฺติ. เตเนว หิ "สพฺพํ ภิกฺขเว สจฺฉิกาตพฺพํ, กิญฺจ ภิกฺขเว สพฺพํ สจฺฉิกาตพฺพํ. จกฺขุํ ภิกฺขเว สจฺฉิกาตพฺพนฺ"ติ[๑]อาทิ วุตฺตํ.

อีกนัยหนึ่ง ธรรมเหล่าใด แม้ว่าพระโยคาวจร มิได้ทำให้เกิดขึ้นในสันดานของตน แต่รู้ด้วยญาณล้วน ๆ โดยไม่มีผู้อื่นเป็นปัจจัย, ธรรมเหล่านั้น ก็ชื่อว่า เป็นอันเธอได้ทำให้แจ้งแล้วเหมือนกัน. ก็เพราะเหตุนั้นนั่นเอง พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรทำให้แจ้ง, ดูกรภิกษุทั้งหลาย, สิ่งทั้งปวงที่ควรทำให้แจ้งคืออะไร. ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง" ดังนี้เป็นต้น.

อปรมฺปิ วุตฺตํ รูปํ ปสฺสนฺโต สจฺฉิกโรติ. เวทนํ ฯเปฯ วิญฺญาณํ ปสฺสนฺโต สจฺฉิกโรติ. จกฺขุํ ชรามรณํ อมโตคธํ นิพฺพานํ ปสฺสนฺโต สจฺฉิกโรตีติ. "เย เย ธมฺมา สจฺฉิกตา โหนฺติ, เต เต ธมฺมา ผุสิตา[๒] โหนฺตี"ติ.[๓]

ท่านพระสารีบุตรเถระ ได้กล่าวไว้แม้อีกข้อหนึ่งว่า พระโยคาวจรเมื่อเห็นรูป ก็ชื่อว่า ทำให้แจ้ง. เมื่อเห็นเวทนา ฯลฯ เมื่อเห็นวิญญาณ ก็ชื่อว่าทำให้แจ้ง. เมื่อเห็นจักขุ ฯลฯ ชรา มรณะ พระนิพพานอันหยั่งลงสู่อมตะ ก็ชื่อว่าทำให้แจ้ง. "ธรรม

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๐.

[๒] ฉ. ผสฺสิตา.

[๓] ขุ. ป. ๓๑/๕๑.

คุณสุเลิศ-คุณวรรณี โชติพันธวานนท์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เหล่าใด ๆ เป็นอันพระโยคาวจรกระทำให้แจ้งแล้ว, ธรรมเหล่านั้น ๆ ก็เป็นอันเธอได้ถูกต้องแล้ว" ดังนี้.

ปฐมมคฺคกฺขเณ ปน นิพฺพานทสฺสนํ ทสฺสนสจฺฉิกิริยา, เสสมคฺคกฺขเณสุ ภาวนาสจฺฉิกิริยาติ. สา ทุวิธา อิธ อธิปฺเปตา. ตสฺมา ทสฺสนภาวนาวเสน นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยา อิมสฺส ญาณสฺส กิจฺจนฺติ เวทิตพฺพํ.

ส่วนการเห็นพระนิพพานในขณะ แห่งปฐมมรรค ชื่อว่า ทัสสนสัจฉิกิริยา, การเห็นพระนิพพานในขณะแห่งมรรคที่เหลือ ชื่อว่า ภาวนาสัจฉิกิริยา ดังนี้. ในที่นี้ประสงค์เอาสัจฉิกิริยาทั้ง ๒ อย่างนั้น. เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงพึงทราบว่า การทำพระนิพพานให้แจ้ง ด้วยสามารถแห่งทัสสนะ และภาวนา เป็นกิจแห่งญาณนี้.

๘๕๓. <u>เทฺว</u> <u>ภาวนา</u> <u>อภิมตาติ</u> ภาวนา ปน โลกิยภาวนา โลกุตฺตรภาวนาติ เทฺวเยว อภิมตา. ตตฺถ โลกิยานํ สีลสมาธิปญฺญานํ อุปฺปาทนํ, ตาหิ จ สนฺตานวาสนํ โลกิยภาวนา. โลกุตฺตรานํ อุปฺปาทนํ, ตาหิ จ สนฺตานวาสนํ โลกุตฺตรภาวนา. ตาสุ อิธ โลกุตฺตรา อธิปฺเปตา. โลกุตฺตรานิ หิ สีลาทีนิ จตุพฺพิธมฺเปตํ ญาณํ อุปฺปาเทติ.

๘๕๓. คำว่า <u>ภาวนา</u> <u>กล่าวได้ว่ามี ๒ อย่าง</u> ความว่า ก็ภาวนากล่าวได้ว่ามี ๒ อย่างเท่านั้น คือโลกิยภาวนา และโลกุตรภาวนา. ในภาวนา ๒ อย่างนั้น การทำศีล สมาธิ และปัญญาที่เป็นโลกิยะให้เกิดขึ้น, และการอบรมสันดานด้วยศีล สมาธิ และปัญญาที่เป็นโลกิยะเหล่านั้น ชื่อว่า โลกิยภาวนา. การทำศีล สมาธิ และปัญญา

เตสํ สหชาตปจฺจยาทิตาย เตหิ จ สนฺตานํ วาเสตีติ โลกุตฺตรภาวนาวสฺส กิจฺจนฺติ.

ที่เป็นโลกุตระให้เกิดขึ้น, และการอบรมสันดานด้วยศีล สมาธิ และปัญญา ที่เป็นโลกุตระเหล่านั้น ชื่อว่า โลกุตรภาวนา. ในภาวนา ๒ อย่างนั้น ในที่นี้ประสงค์เอาโลกุตรภาวนา. ก็ญาณทั้ง ๔ อย่างนี้ย่อมทำโลกุตรศีลเป็นต้นให้เกิดขึ้น. และพระ-อริยบุคคล ก็ย่อมอบรมสันดานด้วยโลกุตรศีลเป็นต้นเหล่านั้น โดยภาวะที่โลกุตรศีลเป็นต้นเหล่านั้น เป็นปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น เพราะเหตุนั้น โลกุตรภาวนาเท่านั้นจึงเป็นกิจแห่งมรรคญาณนั้น ฉะนี้แล.

เอวํ :

กิจฺจานิ ปริญฺญาทีนิ
ยานิ วุตฺตานิ อภิสมยกาเล
ตานิ จ ยถาสภาเวน
ชานิตพฺพานิ สพฺพานีติ.

ตามประการดังกล่าวมานี้ :

พึงทราบกิจมีปริญญากิจเป็นต้นทั้งหมด ที่ท่านกล่าวไว้ในเวลาที่ตรัสรู้ ตามสภาวะแล.

เอตฺตาวตา จ "สีเล ปติฏฺราย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยนฺ"ติ เอวํ สรูเปเนว อาคตาย[๑] ปญฺญาภาวนาย วิธานทสฺสนตฺถํ ยํ วุตฺตํ "มูลภูตา เทฺว วิสุทฺธิโย สมฺปาเทตฺวา สรีรภูตา ปญฺจ วิสุทฺธิโย สมฺปาเทนฺเตน ภาเวตพฺพา"ติ, ตํ วิตฺถาริตํ โหติ. กถํ ภาเวตพฺพาติ อยญฺจ ปโญฺห วิสฺสชฺชิโตติ.

ก็คำที่ข้าพเจ้ากล่าวว่า "พระโยคาวจร พึงทำวิสุทธิ ๒ อันเป็นมูล(รากเหง้า)ให้ถึงพร้อมแล้วพึงทำวิสุทธิ ๕ อันเป็นสรีระ (ลำต้น)ให้ถึงพร้อม เจริญไปเถิด" ดังนี้ เพื่อแสดงวิธีเจริญปัญญาอันมาแล้ว (ในพระบาลี) โดยสรุปอย่างนี้ว่า "นระผู้มีปัญญาตั้งในศีลแล้ว เจริญจิตและปัญญาอยู่" ดังนี้เป็นต้นใด, คำนั้นข้าพเจ้าได้ขยายให้พิสดารแล้ว ด้วยคำพูดเพียงเท่านี้. และปัญหาข้อที่ว่า จะพึงเจริญปัญญาได้อย่างไร นี้ ข้าพเจ้าก็ได้วิสัชนาแล้วแล.

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค
ปญฺญาภาวนาธิกาเร
ญาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทโส นาม
พาวีสติโม ปริจฺเฉโท.

ปริเฉทที่ ๒๒ ชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา
ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรคที่ข้าพเจ้าแต่ง
เพื่อความปราโมทย์แห่งสาธุชน
ด้วยประการฉะนี้.

---

[๑] ม. อาภตาย.

๒๓. ปญฺญาภาวนานิสํสนิทฺเทส

อานิสํสปกาสนา

๘๕๔. ยมฺปน วุตฺตํ "ปญฺญาภาวนาย โก อานิสํโส"ติ, ตตฺถ วทาม. อยญฺหิ ปญฺญาภาวนา นาม อเนกสตานิสํสา. ตสฺสา ทีเฆนาปิ อทฺธุนา น สุกรํ วิตฺถารโต อานิสํสํ ปกาเสตุํ. สงฺเขปโต ปนสฺสา นานากิเลสวิทฺธํสนํ, อริยผลรสานุภวนํ, นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนสมตฺถตา, อาหุเนยฺย-ภาวาทิสิทฺธีติ อยํ อานิสํโส เวทิตพฺโพ.

๒๓. ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ

คำประกาศอานิสงส์

๘๕๔. ส่วนปัญหากรรมข้อใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "อะไรเป็นอานิสงส์แห่งการเจริญปัญญา" ดังนี้, ข้าพเจ้าจะขอกล่าวในปัญหากรรมข้อนั้น. จริงอยู่ ขึ้นชื่อว่าการเจริญปัญญานี้ มีอานิสงส์หลายร้อย. อันการจะประกาศอานิสงส์ แห่งการเจริญปัญญานั้นโดยพิสดาร ไม่ใช่ทำได้ง่าย แม้ด้วยเวลาอันยาวนาน. แต่ว่าโดยสังเขป การเจริญ-ปัญญานี้ พึงทราบว่า มีอานิสงส์ดังต่อไปนี้คือ กำจัดกิเลสต่าง ๆ ได้, ได้เสวยรสแห่งพระอริยผล, ความเป็นผู้สามารถในการเข้านิโรธสมาบัติ, สำเร็จความเป็นอาหุไนย-บุคคล เป็นต้น.

นานากิเลสวิทฺธํสนกถา

๘๕๕. ตตฺถ ยํ นามรูปปริจฺเฉทโต ปฏฺฐาย สกฺกายทิฏฺฐาทีนํ วเสน นานากิเลสวิทฺธํสนํ วุตฺตํ, อยํ โลกิกาย ปญฺญาภาวนาย อานิสํโส. ยํ อริยมคฺคกฺขเณ สํโยชนาทีนํ วเสน นานากิเลสวิทฺธํสนํ วุตฺตํ, อยํ โลกุตฺตราย ปญฺญาภาวนาย อานิสํโสติ เวทิตพฺโพ.

ภีมเวคานุปติตา[๑]
อสนีว สิลุจฺจเย
วายุเวคสมุฏฺฐิโต
อรญฺญมิว ปาวโก.
อนฺธการํ วิย รวิ
สเตชุชฺชลมณฺฑโล[๒]

กถาว่าด้วยการกำจัดกิเลสต่าง ๆ

๘๕๕. ในอานิสงส์เหล่านั้น การกำจัดกิเลสต่าง ๆ โดยเกี่ยวกับกิเลสมีสักกายทิฏฐิเป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้ จับตั้งแต่ญาณกำหนดนามรูปไป ใด, นี้ พึงทราบว่า เป็นอานิสงส์แห่งการเจริญปัญญาที่เป็นโลกียะ. การกำจัดกิเลสต่าง ๆ โดยเกี่ยวกับกิเลสทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้ในขณะแห่งอริยมรรค ใด, นี้พึงทราบว่า เป็นอานิสงส์แห่งการเจริญปัญญาที่เป็นโลกุตระ.

เป็นความจริงว่า ปัญญาที่พระโยคาวจรทำให้เกิดมีขึ้นได้แล้ว ย่อมกำจัดข่าย คือกิเลสที่ตกไปในสันดานเนือง ๆ ตลอดกาลนาน ที่จัดแจงความหายนะทั้งปวงให้ เป็นดุจสายฟ้าที่ฟาดลงมา ด้วยกำลังแรงน่ากลัว

---

[๑] สกลํ โลกํ ภินฺทนฺเตน วิย ภีเมน ภยานเกน เวเคน สหสา ปติตาติ ฏีกา.

[๒] สรทกาลสมิทฺเธน อตฺตโน เตชสา สมุชฺชลทุทฺทิกฺขมณฺฑโลติ ฏีกา.

ทีฆรตฺตานุปติตํ
สพฺพานตฺถวิธายกํ.
กิเลสชาลํ ปญฺญา หิ
วิทฺธํสยติ ภาวิตา
สนฺทิฏฺฐิกมโต ญฺญา
อานิสํสมิมํ อิธ.

กำจัดภูเขาหิน ฉะนั้น ดุจไฟป่าที่ลุกขึ้นด้วยกำลังลม กำจัดป่า ฉะนั้น ดุจพระอาทิตย์ที่เป็นดวงโชติช่วง ด้วยไฟร้อนของตน กำจัดความมืดฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบอานิสงส์นี้ ในปัญญาภาวนานี้ โดยเป็นอานิสงส์ที่พระโยคาวจรพึงเห็นได้ด้วยตนเอง เถิด.

ผลสมาปตฺติกถา

๘๕๖. อริยผลรสานุภวนนฺติ น เกวลญฺจ กิเลสวิทฺธํสนํเยว, อริยผลรสานุภวนมฺปิ ปญฺญาภาวนาย อานิสํโส. อริยผลนฺติ หิ โสตาปตฺติผลาทิ สามญฺญผลํ วุจฺจติ. ตสฺส ทฺวีหากาเรหิ รสานุภวนํ โหติ มคฺควีถิยญฺจ ผลสมาปตฺติวเสน จ ปวตฺติยํ. ตตฺรสฺส มคฺควีถิยํ ปวตฺติ ทสฺสิตาเยว.

กถาว่าด้วยผลสมาบัติ

๘๕๖. คำว่า ได้เสวยรสแห่งอริยผล ความว่า ก็ไม่ใช่เพียงการกำจัดกิเลสอย่างเดียวเท่านั้น, แม้การได้เสวยรสแห่งอริยผลก็เป็นอานิสงส์ แห่งการเจริญปัญญา. ก็แลสามัญญผลมีพระโสดาปัตติผลเป็นต้น ท่านเรียกว่า อริยผล. การเสวยรสแห่งอริยผลนั้น ย่อมมีได้ด้วยอาการ ๒ คือ ในคราวเป็นไปในมรรควิถี และในคราวเป็นไปด้วยอำนาจแห่งผลสมาบัติ. ในอาการ

ทั้ง ๒ นั้น คราวที่อริยผลนั้นเป็นไปในมรรควิถี ข้าพเจ้าได้แสดงแล้วเทียว.

๘๕๗. อปิจ เย "สํโยชนปฺปหาน- มตฺตเมว ผลํ นาม, น โกจิ อญฺโญ ธมฺโม อตฺถี"ติ วทนฺติ, เตสํ อนุนยตฺถํ อิทํ สุตฺตมฺปิ ทสฺเสตพฺพํ : "กถํ ปโยค- ปฏิปฺปสฺสทฺธิปญฺญา ผเล ญาณํ ? โสตาปตฺติ- มคฺคกฺขเณ ทสฺสนฏฺเฐน สมฺมาทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐิยา วุฏฺฐาติ, ตทนุวตฺตกกิเลเสหิ จ ขนฺเธหิ จ วุฏฺฐาติ, พหิทฺธา จ สพฺพนิมิตฺเตหิ วุฏฺฐาติ. ตํปโยค- ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา อุปฺปชฺชติ สมฺมาทิฏฺฐิ, มคฺคสฺเสตํ ผลนฺ"ติ[๑] วิตฺถาเรตพฺพํ.

๘๕๗. อนึ่ง อาจารย์เหล่าใดกล่าวว่า "เพียงแต่การละสังโยชน์ได้เท่านั้น ก็ชื่อว่าผล, หามีธรรมอะไร ๆ อย่างอื่น (ที่ชื่อว่าผล)ไม่" ดังนี้, เพื่ออันคล้อยตามอาจารย์เหล่านั้น ก็พึงแสดงสูตรนี้ว่า : "ปโยคปฏิปัสสัทธิปัญญา (ปัญญาในอันระงับประโยค) ชื่อว่า ผลญาณ อย่างไร ? ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ธรรมชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะมีสภาวะที่เห็น จึงออกจากมิจฉาทิฐิ ย่อมออกจากกิเลสทั้งหลาย ที่คล้อยตามมิจฉาทิฐินั้นด้วย จากขันธ์ทั้งหลายด้วย จากนิมิตทั้งปวงภายนอกด้วย. ธรรมคือสัมมาทิฐิ ย่อมเกิดขึ้น เพราะประโยคนั้นระงับแล้ว นี้เป็นผลแห่งมรรค" ดังนี้ (คือ)อันบัณฑิตควรขยายให้พิสดาร.

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๑๐๒.

"จตฺตาโร อริยมคฺคา[๑] จตฺตาริ จ สามญฺญผลานิ, อิเม ธมฺมา อปฺปมาณา-รมฺมณา,[๒] มหคฺคโต ธมฺโม อปฺปมาณสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๓] เอวมาทีนิปิ เจตฺถ สาธกานิ.

แม้คำทั้งหลายมีอย่างนี้ว่า "อริยมรรค ๔ สามัญผล ๔, ธรรมเหล่านี้ เป็นอัปปมาณารัมมณะ (มีอัปปมาณธรรมเป็นอารมณ์), มหัคคตธรรม ย่อมเป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่อัปปมาณธรรม" ดังนี้ เป็นต้น ก็เป็นสาธกในความข้อนี้ได้.

๘๕๘. ผลสมาปตฺติยํ ปวตฺติทสฺสนตฺถํ ปนสฺส อิทํ ปญฺหากมฺมํ : กา ผลสมาปตฺติ, เก ตํ สมาปชฺชนฺติ, เก น สมาปชฺชนฺติ, กสฺมา สมาปชฺชนฺติ, กถญฺจสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ, กถํ ฐานํ, กถํ วุฏฺฐานํ, กึ ผลสฺส อนนฺตรํ, กสฺส จ ผลํ อนนฺตรนฺติ.

๘๕๘. ก็เพื่อแสดงความเป็นไปในผลสมาบัติแห่งอริยผลนั้น จึงมีปัญหากรรมดังต่อไปนี้ : อะไรคือผลสมาบัติ, ใครเข้าสมาบัตินั้นได้, ใครเข้าไม่ได้, เพราะเหตุไรจึงเข้า, ก็การเข้าผลสมาบัตินั้น จะมีได้อย่างไร, การยั้งอยู่มีได้อย่างไร, การออกมีได้อย่างไร, อะไรมีในลำดับแห่งผล, และผลมีในลำดับแห่งอะไร ดังนี้.

๘๕๙. ตตฺถ กา ผลสมาปตฺตีติ ยา อริยผลสฺส นิโรเธ อปฺปนา.

๘๕๙. ในปัญหากรรมเหล่านั้น คำว่า อะไรคือผลสมาบัติ เฉลยว่า ได้แก่ ความแนบแน่นอยู่ในนิโรธแห่งอริยผล.

---

๑ ฉ. มคฺคา.
๒ อภิ. สํ. ๓๔/๓๔๖.
๓ อภิ. ป. ๔๑/๔๓๑.

๘๖๐. เก ตํ สมาปชฺชนฺติ, เก น สมาปชฺชนฺตีติ สพฺเพปิ ปุถุชฺชนา น สมาปชฺชนฺติ. กสฺมา ? อนธิคตตฺตา. อริยา ปน สพฺเพปิ สมาปชฺชนฺติ. กสฺมา ? อธิคตตฺตา. อุปริมา ปน เหฏฺฐิมํ น สมาปชฺชนฺติ ปุคฺคลนฺตรภาวุปคมเนน ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา. เหฏฺฐิมา จ อุปริมํ, อนธิคตตฺตา. อตฺตโน อตฺตโนเยว ปน ผลํ สมาปชฺชนฺตีติ อิทเมตฺถ สนฺนิฏฺฐานํ.

๘๖๐. คำว่า ใครเข้าสมาบัตินั้นได้, ใครเข้าไม่ได้ เฉลยว่า ปุถุชนแม้ทุกคนเข้าไม่ได้. เพราะเหตุไร ? เพราะยังไม่บรรลุ. ส่วนพระอริยบุคคล แม้ทุกจำพวกย่อมเข้าได้. เพราะเหตุไร ? เพราะได้บรรลุแล้ว. แต่ว่า พระอริยบุคคลชั้นสูงย่อมไม่เข้าผลสมาบัติชั้นต่ำ เพราะผลสมาบัติชั้นต่ำนั้นระงับไปแล้ว โดยการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่น. และพระอริยบุคคลชั้นต่ำ ก็ย่อมไม่เข้าผลสมาบัติชั้นสูง เพราะยังไม่ได้บรรลุ. แต่ว่าพระอริยะทั้งหลายย่อมจะเข้าผลสมาบัติของตน ของตนเท่านั้น นี้ เป็นข้อสันนิษฐานในปัญหากรรมข้อนี้.

เกจิ ปน "โสตาปนฺนสกทาคามิโนปิ น สมาปชฺชนฺติ, อุปริมา เทฺวเยว สมาปชฺชนฺตี"ติ วทนฺติ. อิทญฺจ เนสํ การณํ เอเต หิ สมาธิสฺมึ ปริปูรีการิโนติ. ตํ ปุถุชฺชนสฺสาปิ อตฺตนา ปฏิลทฺธโลกิยสมาธิ- สมาปชฺชนโต อการณเมว. กึ เจตฺถ

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า "แม้พระโสดาบันและพระสกทาคามี ก็เข้าไม่ได้, พระอริยบุคคล ชั้นสูง ๒ จำพวกเท่านั้นเข้าได้" ดังนี้. และนี่ เป็นเหตุผลของอาจารย์บางพวกเหล่านั้น ว่า เพราะว่าพระอริยบุคคลชั้นสูงเหล่านั้นเป็นผู้กระทำให้

การณาการณจินฺตาย. นนุ ปาฬิยํเยว วุตฺตํ : "กตเม ทส โคตฺรภุธมฺมา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ. โสตาปตฺติมคฺค- ปฏิลาภตฺถาย อุปฺปาทํ ปวตฺตํ ฯเปฯ อุปายาสํ พหิทฺธา สงฺขารนิมิตฺตํ อภิภุยฺยตีติ โคตฺรภุ. โสตาปตฺติผลสมาปตฺตตฺถาย สกทาคามิมคฺคํ ฯเปฯ อรหตฺตผล- สมาปตฺตตฺถาย สุญฺญตวิหารสมาปตฺตตฺถาย อนิมิตฺตวิหารสมาปตฺตตฺถาย อุปฺปาทํ ฯเปฯ พหิทฺธา สงฺขารนิมิตฺตํ อภิภุยฺยตีติ โคตฺรภู"ติ? ตสฺมา สพฺเพปิ อริยา อตฺตโน อตฺตโน ผลํ สมาปชฺชนฺตีติ นิฏฺเฐตฺถ คนฺตพฺพํ.

บริบูรณ์ในสมาธิดังนี้. คำนั้นหาเหตุผลมิได้เลยเทียว เพราะแม้แต่ปุถุชนก็มีการเข้าโลกิยสมาธิ ที่ตนได้แล้วได้. ก็ประโยชน์อะไรด้วยการคิดว่า มีเหตุผลหรือไม่มีเหตุผลในการเข้าผลสมาบัติได้นี้เล่า. ในพระบาลีก็ได้กล่าวแล้วมิใช่หรือว่า : "โคตรภูธรรม ๑๐ ประการอะไรบ้าง ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา. ชื่อว่า โคตรภู เพราะอรรถว่า ครอบงำอุปปาทะ ปวัตตะ ฯลฯ อุปายาส สังขารนิมิตภายนอก เพื่อประโยชน์แก่การได้ซึ่งโสดาปัตติมรรค. ชื่อว่า โคตรภู เพราะอรรถว่า ครอบงำอุปปาทะ ฯลฯ สังขารนิมิตภายนอก เพื่อประโยชน์แก่การเข้าโสดาปัตติผลสมาบัติ... เพื่อประโยชน์แก่การได้ซึ่งสกทาคามิมรรค... เพื่อประโยชน์แก่การเข้าสกทาคามิผลสมาบัติ... เพื่อประโยชน์แก่การได้ซึ่งอนาคามิมรรค... เพื่อประโยชน์แก่การเข้าอนาคามิผลสมาบัติ...

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๙๘.

เพื่อประโยชน์แก่การได้ ซึ่งอรหัตมรรค... เพื่อประโยชน์แก่การเข้าอรหัตผลสมาบัติ... เพื่อประโยชน์แก่สุญญตวิหารสมาบัติ เพื่อประโยชน์แก่อนิมิตตวิหารสมาบัติ" ดังนี้. เพราะฉะนั้น ก็พึงถึงการตัดสินใจในเรื่องนี้ว่า "พระอริยบุคคลแม้ทุกจำพวก ย่อมเข้าผลสมาบัติของตน ๆ" ดังนี้เถิด.

๘๖๑. กสฺมา สมาปชฺชนฺตีติ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถํ. ยถา หิ ราชา รชฺชสุขํ, เทวตา ทิพฺพสุขมนุภวนฺติ, เอวํ อริยา "อริยํ โลกุตฺตรสุขมนุภวิสฺสามา"ติ อทฺธานปริจฺเฉทํ กตฺวา อิจฺฉิติจฺฉิตกฺขเณ ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชนฺติ.

๘๖๑. คำว่า เพราะเหตุไรจึงเข้า ความว่า ย่อมเข้าเพื่อการอยู่เป็นสุขในอัตภาพนี้. เปรียบเหมือนว่า พระราชา ย่อมเสวยสุขในราชสมบัติ, เทวดาย่อมเสวยทิพยสุข ฉันใด, พระอริยบุคคลทั้งหลายคิดว่า "เราจักเสวยอริยโลกุตรสุข" ดังนี้ แล้วก็ทำการกำหนดเวลา เข้าผลสมาบัติในทุก ๆ ขณะที่ต้องการ ฉันนั้น.

๘๖๒. กถญฺจสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ, กถํ ฐานํ, กถํ วุฏฺฐานนฺติ ทฺวีหิ ตาว อากาเรหิ อสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ : นิพฺพานโต อญฺญสฺส อารมฺมณสฺส อมนสิการา

๘๖๒. คำว่า การเข้าผลสมาบัตินั้นจะมีได้อย่างไร, การยังอยู่มีได้อย่างไร, การออกมีได้อย่างไร เฉลยว่า ก่อนอื่นพึงทราบว่า การเข้าผลสมาบัตินั้น ย่อมมีได้

นิพฺพานสฺส จ มนสิการา. ยถาห "เทฺว โข อาวุโส ปจฺจยา อนิมิตฺตาย เจโตวิมุตฺติยา สมาปตฺติยา สพฺพนิมิตฺตานญฺจ อมนสิกาโร อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา มนสิกาโร"ติ[1]

โดยอาการ ๒ คือ : เพราะการไม่ใส่ใจถึงอารมณ์อื่นจาก พระนิพพาน ๑ เพราะการใส่ใจถึงพระนิพพาน ๑. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ดูกรท่านผู้มีอายุ ปัจจัยเพื่อการเข้าอนิมิตตาเจโตวิมุตติ มี ๒ อย่างแล คือ การไม่ใส่ใจถึงนิมิตทั้งปวง ๑ การใส่ใจถึงธาตุอันหานิมิตมิได้ ๑" ดังนี้.

๘๖๓. อยํ ปเนตฺถ สมาปชฺชนกฺกโม[2] ผลสมาปตฺตตฺถิเกน หิ อริยสาวเกน รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน อุทยพฺพยาทิวเสน สงฺขารา วิปสฺสิตพฺพา.[3] ตสฺส ปวตฺตานุปุพฺพวิปสฺสนสฺส สงฺขารารมฺมณโคตฺรภุญาณานนฺตรํ ผลสมาปตฺติวเสน นิโรเธ จิตฺตํ อปฺเปติ. ผลสมาปตฺตินินฺนตาย เจตฺถ เสขสฺสาปิ ผลเมว อุปฺปชฺชติ, น มคฺโค.

๘๖๓. ส่วนต่อไปนี้ เป็นลำดับการเข้าผลสมาบัตินี้. ก็พระอริยสาวก ผู้มีความต้องการด้วยผลสมาบัติ พึงเป็นผู้หลีกเร้นไปในที่ลับ พิจารณาเห็นแจ้งสังขารทั้งหลาย ด้วยสามารถแห่งวิปัสสนาญาณ มีอุทยัพพยญาณเป็นต้น. จิตของพระอริยสาวกผู้มีวิปัสสนาญาณเป็นไปตามลำดับนั้น ย่อมแนบแน่นในนิโรธ โดยเกี่ยวกับเป็นผลสมาบัติ ในลำดับ

---

[1] ม. มู. ๑๒/๕๔๓.

[2] ม. สมาปชฺชนกฺขโม.

[3] สี. ม. ปสฺสิตพฺพา.

แห่งโคตรภูญาณซึ่งมีสังขารเป็นอารมณ์. ก็แล ในการเข้าผลสมาบัตินี้ ผลเท่านั้นย่อมเกิดขึ้นแก่พระอริยสาวก แม้ว่าเป็นพระเสกขะ เพราะความที่พระอริยสาวกนั้นมีใจน้อมไปในผลสมาบัติ, มรรคหาเกิดขึ้นไม่.

เย ปน วทนฺติ "โสตาปนฺโน 'ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชิสฺสามี'ติ วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปตฺวา สกทาคามี โหติ, สกทาคามี จ อนาคามี"ติ, เต วตฺตพฺพา "เอวํ สติ อนาคามี อรหา ภวิสฺสติ, อรหา ปจฺเจกพุทฺโธ, ปจฺเจกพุทฺโธ จ พุทฺโธ"ติ. ตสฺมา น กิญฺจิ เอตํ, ปาฬิวเสเนว จ ปฏิกฺขิตฺตนฺติปิ น คเหตพฺพํ. อิทเมว ปน คเหตพฺพํ, เสขสฺสาปิ ผลเมว อุปฺปชฺชติ, น มคฺโค. ผลญฺจสฺส สเจ อเนน ปฐมชฺฌานิโก มคฺโค อธิคโต โหติ, ปฐมชฺฌานิกเมว อุปฺปชฺชติ. สเจ ทุติยาทีสุ อญฺญตรชฺฌานิโก, ทุติยาทีสุ อญฺญตรชฺฌานิกเมวาติ. เอวํ ตาวสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ.

ส่วนอาจารย์เหล่าใด กล่าวว่า "พระโสดาบันคิดว่า 'เราจักเข้าผลสมาบัติ' ดังนี้ แล้วตั้งวิปัสสนา ย่อมสำเร็จเป็นพระสกทาคามีได้, และพระสกทาคามี ก็ย่อมสำเร็จเป็นพระอนาคามีได้" ดังนี้, ควรกล่าวกับอาจารย์เหล่านั้นว่า "เมื่อเป็นอย่างนี้ พระอนาคามีก็จักสำเร็จเป็นพระอรหันต์, พระอรหันต์ก็จักสำเร็จเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า, และพระปัจเจกพุทธเจ้า ก็จักสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าได้นะซิ" ดังนี้. เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรถือเอาคำนั่นของอาจารย์เหล่านั้น สักหน่อยหนึ่ง และท่านก็ปฏิเสธแล้วด้วยสามารถแห่งพระบาลีนั่นเทียว แม้เพราะเหตุนี้จึงไม่ควรถือ

เอา. แต่ควรถือเอาคำนี้เท่านั้น ว่า ผลเท่านั้นย่อมเกิดขึ้นแก่พระอริยสาวก แม้ว่าเป็นพระเสกขะ, มรรคหาเกิดขึ้นไม่. อนึ่งถ้าหากว่ามรรค ที่ท่านบรรลุเป็นปฐมฌานิกะ ผลที่เป็นปฐมฌานิกะเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้นแก่ท่าน. ถ้าหากว่ามรรคที่ท่านบรรลุ เป็นทุติยฌานิกะเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง, ผลก็ย่อมเป็นทุติยฌานิกะเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งเหมือนกันแล. การเข้าผลสมาบัตินั้น ย่อมมีได้ตามประการดังกล่าวมานี้ก่อน.

๘๖๔. "ตโย โข อาวุโส ปจฺจยา อนิมิตฺตาย เจโตวิมุตฺติยา ฐิติยา สพฺพนิมิตฺตานญฺจ อมนสิกาโร, อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา มนสิกาโร, ปุพฺเพ จ อภิสงฺขาโร"ติ[๑] วจนโต ปนสฺสา ตีหากาเรหิ ฐานํ โหติ. ตตฺถ ปุพฺเพ จ อภิสงฺขาโรติ สมาปตฺติโต ปุพฺเพ กาลปริจฺเฉโท. "อสุกสฺมึ นาม กาเล วุฏฺฐหิสฺสามี"ติ

๘๖๔. ส่วนการยั้งอยู่แห่งผลสมาบัตินั้น ย่อมมีได้โดยอาการ ๓ ตามคำพูดที่ว่า "ดูกรท่านผู้มีอายุ ปัจจัยเพื่อความตั้งอยู่แห่งเจโตวิมุตติอันหานิมิตมิได้มี ๓ อย่าง แล คือ การไม่ใส่ใจถึงนิมิตทั้งปวง ๑, การใส่ใจถึงธาตุอันหานิมิตมิได้ ๑ อภิสังขารในกาลก่อน ๑" ดังนี้. ในคำเหล่านั้น คำว่า อภิสังขารในกาลก่อน ได้แก่ การกำหนดเวลาก่อน-

[๑] ม. มู. ๑๒/๕๔๔.

ปริจฺฉินฺนตฺตา หิสฺส[๑] ยาว โส กาโล นาคจฺฉติ, ตาว ฐานํ โหติ. เอวมสฺสา ฐานํ โหตีติ.

เข้า. จริงอยู่ เพราะได้กำหนดไว้ว่า "เราจักออกในกาลโน้น" ดังนี้ ท่านจึงมีการยั้งอยู่ตราบเท่าที่ยังไม่ถึงเวลา(ออก)นั้น. การยั้งอยู่แห่งผลสมาบัตินี้ย่อมมีได้ ตามประการดังกล่าวมานี้แล.

๘๖๕. "เทฺว โข อาวุโส ปจฺจยา อนิมิตฺตาย เจโตวิมุตฺติยา วุฏฺฐานาย สพฺพนิมิตฺตานญฺจ มนสิกาโร, อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา อมนสิกาโร"ติ[๒] วจนโต ปนสฺสา ทฺวีหากาเรหิ วุฏฺฐานํ โหติ. ตตฺถ <u>สพฺพนิมิตฺตานนฺติ</u> รูปนิมิตฺตเวทนาสญฺญาสงฺขารวิญฺญาณนิมิตฺตานํ. กามญฺจ น สพฺพาเนเวตานิ เอกโต มนสิกโรติ สพฺพสงฺคาหิกวเสน ปเนตํ วุตฺตํ. ตสฺมา ยํ ภวงฺคสฺส อารมฺมณํ โหติ, ตํ มนสิกโรโต ผลสมาปตฺติโต วุฏฺฐานํ โหตีติ. เอวมสฺสา วุฏฺฐานํ เวทิตพฺพํ.

๘๖๕. ส่วนการออกจากผลสมาบัตินี้ มีได้โดยอาการ ๒ ตามคำพูดว่า "ดูกรท่านผู้มีอายุ ปัจจัยเพื่อการออกจากเจโตวิมุตติอันหานิมิตมิได้มี ๒ อย่าง แล คือ การใส่ใจถึงนิมิตทั้งปวง ๑, การไม่ใส่ใจถึงธาตุอันหานิมิตมิได้ ๑" ดังนี้. ในคำเหล่านั้น คำว่า <u>นิมิตทั้งปวง</u> ได้แก่ รูปนิมิต เวทนานิมิต สัญญานิมิต สังขารนิมิต วิญญาณนิมิต. พระอริยะย่อมใส่ใจ ถึงนิมิตทั้งปวงเหล่านี้พร้อมกันมิได้ ก็จริง แต่ทว่า คำนี้ ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นคำที่สงเคราะห์เอานิมิตได้ทั้งหมด. เพราะฉะนั้น นิมิตใดเป็น

---

[๑] ฉ. หิสฺสา.
[๒] ม. มู. ๑๒/๕๔๔.

อารมณ์ของภวังค์, เมื่อพระโยคาวจรใส่ใจถึงนิมิตนั้น (คือทำนิมิตนั้นให้เป็นอารมณ์แห่งจิต) ก็ย่อมมีการออกจากผลสมาบัติแล. พึงทราบการออกจากผลสมาบัตินี้ ตามประการดังกล่าวมานี้.

๘๖๖. กึ ผลสฺส อนนฺตรํ, กสฺส จ ผลํ อนนฺตรนฺติ ผลสฺส ตาว ผลเมว วา อนนฺตรํ โหติ, ภวงฺคํ วา. ผลํ ปน อตฺถิ มคฺคานนฺตรํ, อตฺถิ ผลานนฺตรํ, อตฺถิ โคตฺรภุอนนฺตรํ, อตฺถิ เนวสญฺญานาสญฺญายตนานนฺตรํ. ตตฺถ มคฺควีถิยํ มคฺคานนฺตรํ, ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ ผลานนฺตรํ. ผลสมาปตฺตีสุ ปุริมํ ปุริมํ โคตฺรภุอนนฺตรํ. โคตฺรภูติ เจตฺถ อนุโลมํ เวทิตพฺพํ. วุตฺตเญหตํ ปฏฺฐาเน : "อรหโต อนุโลมํ ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย[๑] เสขานํ อนุโลมํ

๘๖๖. คำว่า อะไรมีในลำดับแห่งผล, และผลมีในลำดับแห่งอะไร เฉลยว่า ก่อนอื่นผลนั่นแหละ หรือภวังค์ย่อมมีในลำดับแห่งผล. ก็ผลที่มีในลำดับมรรค ก็มี, ผลที่มีในลำดับผล ก็มี, ผลที่มีในลำดับโคตรภู ก็มี, ผลที่มีในลำดับแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ ก็มี. ในบรรดาผลเหล่านั้น ผลในมรรควิถี เป็นผลที่มีในลำดับมรรค. ผลที่มีหลัง ๆ ผลก่อน ๆ เป็นผลมีในลำดับผล. ในผลสมาบัติวิถี ผลก่อน ๆ มีในลำดับโคตรภู. ก็คำว่า โคตรภู ในที่นี้พึงทราบว่าได้แก่อนุโลม. เป็นความจริงว่า ในปกรณ์ปัฏฐาน ตรัสคำนี้

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๑๖๓.

ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑] เยน ผเลน นิโรธา วุฏฺฐานํ โหติ, ตํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนานนฺตรนฺติ. ตตฺถ ฐเปตฺวา มคฺควีถิยํ อุปฺปนฺนํ ผลํ, อวเสสํ สพฺพํ ผลสมาปตฺติวเสน ปวตฺตํ นาม. เอวเมตํ มคฺควีถิยํ ผลสมาปตฺติยํ วา อุปฺปชฺชนวเสน.

ไว้ว่า : "อนุโลมย่อมเป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ผลสมาบัติของพระอรหันต์. อนุโลมย่อมเป็นปัจจัย โดยอนันตรปัจจัยแก่ผลสมาบัติของพระเสกขะ" ดังนี้. การออกจากนิโรธย่อมมีได้ด้วยผลใด, ผลนั้นชื่อว่ามีในลำดับแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ ฉะนี้ แล. ในบรรดาผลเหล่านั้น ยกเว้นผลที่เกิดขึ้นในมรรควิถีเสีย ผลที่เหลือทั้งหมดชื่อว่า เป็นไปด้วยสามารถแห่งผลสมาบัติ. ผลนี้ชื่อว่า เป็นไปด้วยอำนาจความเกิดขึ้น ในมรรควิถีบ้าง ในผลสมาบัติบ้าง ตามประการดังกล่าวมานี้.

ปฏิปฺปสฺสทฺธทรถํ
　　อมตารมฺมณํ สุภํ
วนฺตโลกามิสํ สนฺตํ
　　สามญฺญผลมุตฺตมํ.
โอชวนฺเตน สุจินา
　　สุเขน อภิสนฺทิตํ

ผลนี้จัดว่า เป็นสามัญผลอันสูงสุด ระงับความดิ้นรนได้แล้ว มีอมตธรรมเป็นอารมณ์ งดงาม คายโลกามิสได้สงบอยู่ ชุ่มชื่นด้วยความสุขที่สะอาด มีโอชะ ซึ่งเป็นความสุขอมตะอันหวานยิ่งกว่าน้ำหวาน ปานประหนึ่งน้ำผึ้ง

๑ อภิ. ป. ๔๐/๑๖๔.

เยน สาตาติสาเตน
อมเตน มธุํ วิย.
ตํ สุขนฺตสฺส อริยสฺส
รสภูตมนุตฺตรํ
ผลสฺส ปญฺญํ ภาเวตฺวา
ยสฺมา วินฺทติ ปณฺฑิโต.
ตสฺมา อริยผลสฺเสตํ
รสานุภวนํ อิธ
วิปสฺสนาภาวนาย
อานิสํโสติ วุจฺจติ.

เพราะบัณฑิตเจริญปัญญา จึงได้รับสุขอันยอดเยี่ยม ซึ่งเป็นรสแห่งอริยผลนั้นได้ ฉะนั้น การได้เสวยรสแห่งอริยผลนี้ จึงกล่าวได้ว่าเป็นอานิสงส์แห่งการเจริญวิปัสสนา ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา นี้.

นิโรธสมาปตฺติกถา

๘๖๗. นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนสมตฺถตาติ น เกวลญฺจ อริยผลรสานุภวนํเยว, อยมฺปน นิโรธสมาปตฺติยา สมาปชฺชนสมตฺถตาปิ อิมิสฺสา ปญฺญาภาวนาย อานิสํโสติ เวทิตพฺพา.

กถาว่าด้วยนิโรธสมาบัติ

๘๖๗. คำว่า ความเป็นผู้มีความสามารถในการเข้านิโรธสมาบัติ ความว่า ไม่ใช่แต่การได้เสวยรส แห่งอริยผลอย่างเดียวเท่านั้น, หว่าแม้ความเป็นผู้มีความสามารถในการเข้านิโรธสมาบัตินี้ ก็พึงทราบว่า เป็นอานิสงส์แห่งการเจริญปัญญานี้.

คุณสมนึก-คุณสุธิดา สรรพากร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ตตฺริทํ นิโรธสมาปตฺติยา วิภาวนตฺถํ ปญฺหากมฺมํ : กา นิโรธสมาปตฺติ, เก ตํ สมาปชฺชนฺติ, เก น สมาปชฺชนฺติ, กตฺถ สมาปชฺชนฺติ, กสฺมา สมาปชฺชนฺติ, กถญฺจสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ, กถํ ฐานํ, กถํ วุฏฺฐานํ, วุฏฺฐิตสฺส กินฺนินฺนํ จิตฺตํ โหติ, มตสฺส จ สมาปนฺนสฺส จ โก วิเสโส, นิโรธสมาปตฺติ กึ สงฺขตา อสงฺขตา โลกิยา โลกุตฺตรา นิปฺผนฺนา อนิปฺผนฺนาติ.

ในคำว่า มีความสามารถในการเข้านิโรธสมาบัติ นั้น นี้เป็นปัญหากรรมเพื่อจะทำให้แจ่มแจ้งเรื่องนิโรธสมาบัติ : อะไรคือนิโรธสมาบัติ, ใครเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้, ใครเข้าไม่ได้, เข้าในที่ไหน, เพราะเหตุไรจึงเข้า, อนึ่ง การเข้านิโรธสมาบัตินั้นมีได้อย่างไร, การยับยั้งอยู่มีได้อย่างไร, การออกมีได้อย่างไร, ท่านผู้ออกจากนิโรธมีใจน้อมไปในอะไร, คนตายกับคนผู้เข้านิโรธสมาบัติ มีอะไรเป็นข้อแตกต่างกัน, นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ เป็นโลกิยะหรือโลกุตระ เป็นนิปผันนะหรืออนิปผันนะ.

๘๖๘. ตตฺถ <u>กา นิโรธสมาปตฺตี</u>ติ ยา อนุปุพฺพนิโรธวเสน จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ อปฺปวตฺติ. <u>เก ตํ สมาปชฺชนฺติ, เก น สมาปชฺชนฺตี</u>ติ สพฺเพปิ ปุถุชฺชนา โสตาปนฺนสกทาคามิโน สุกฺขวิปสฺสกา จ อนาคามิโน, อรหนฺโต น สมาปชฺชนฺติ.

๘๖๘. ในปัญหากรรมเหล่านั้น คำว่า <u>นิโรธสมาบัติคืออะไร</u> ความว่า การที่ธรรมทั้งหลายคือจิตและเจตสิกไม่เป็นไป โดยเกี่ยวกับนิโรธตามลำดับ. คำว่า <u>ใครเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้, ใครเข้าไม่ได้</u> ความว่า ปุถุชนแม้ทุกคน พระโสดาบัน พระสกทาคามี

วิสุทธิมรรค ป.ท. ๖-๒๗

อฏฺฐสมาปตฺติลาภิโน ปน อนาคามิโน จ ขีณาสวา จ สมาปชฺชนฺติ. "ทฺวีหิ พเลหิ สมนฺนาคตตฺตา ตโย จ สงฺขารานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิยา โสฬสหิ ญาณจริยาหิ นวหิ สมาธิจริยาหิ วสีภาวตาปญฺญา นิโรธ-สมาปตฺติยา ญาณนฺ"ติ[๑] หิ วุตฺตํ. อยญฺจ สมฺปทา ฐเปตฺวา อฏฺฐสมาปตฺติลาภิโน อนาคามิขีณาสเว อญฺเญสํ นตฺถิ. ตสฺมา เตเยว สมาปชฺชนฺติ, น อญฺเญ.

และพระอนาคามีกับพระอรหันต์ ผู้เป็นสุกขวิปัสสก ย่อมเข้าไม่ได้. ส่วนพระ-อนาคามี และพระขีณาสพผู้ได้สมาบัติ ๘ ย่อมเข้าได้. เพราะท่านกล่าวไว้ว่า "ปัญญาในความเป็นวสีด้วยญาณจริยา ๑๖ ด้วยสมาธิจริยา ๙ เพราะความประกอบพร้อมด้วยพละ ๒ และเพราะระงับสังขาร ๓ ได้ชื่อว่า นิโรธสมาปัตติญาณ" ดังนี้. ก็สัมปทานี้เว้นพระอนาคามี และพระขีณาสพ ผู้ได้สมาบัติ ๘ แล้ว คนอื่นหามีไม่. เพราะฉะนั้นพระอนาคามีและพระขีณาสพผู้ได้สมาบัติ ๘ เท่านั้น ย่อมเข้าได้, คนอื่นหาเข้าได้ไม่.

๘๖๙. กตมานิ ปเนตฺถ เทฺว พลานิ ฯเปฯ กตมา วสีภาวตาติ น เอตฺถ กิญฺจิ อเมฺหหิ วตฺตพฺพํ อตฺถิ, สพฺพมิทํ เอตสฺส อุทฺเทสสฺส นิทฺเทเส วุตฺตเมว. ยถาห :

๘๖๙. ในคำถามที่ว่า ก็ในพระบาลีนี้ พละ ๒ เป็นไฉน ฯลฯ ความเป็นวสีเป็นไฉน ดังนี้ ไม่มีคำที่ข้าพเจ้าจะต้องกล่าวอะไร ๆ, คำทั้งหมดนี้ ท่านพระสารีบุตรเถระได้กล่าวแล้ว ในการแสดงไขอุเทศนี้แล้วเทียว. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า :

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๒.

ทฺวีหิ พเลหีติ เทฺว พลานิ สมถพลํ วิปสฺสนาพลํ. กตมํ สมถพลํ ? เนกฺขมฺมวเสน จิตฺตสฺเสกคฺคตา อวิกฺเขโป สมถพลํ. อพฺยาปาทวเสน อาโลกสญฺญาวเสน อวิกฺเขปวเสน ฯเปฯ ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสีอสฺสาสวเสน ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสีปสฺสาสวเสน จิตฺตสฺเสกคฺคตา อวิกฺเขโป สมถพลํ.[๑] สมถพลนฺติ เกนฏฺเฐน สมถพลํ ? ปฐมชฺฌาเนน นีวรเณ น กมฺปตีติ สมถพลํ. ทุติยชฺฌาเนน วิตกฺกวิจาเร ฯเปฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตน-สมาปตฺติยา อากิญฺจญฺญายตนสญฺญาย น กมฺปตีติ สมถพลํ. อุทฺธจฺเจ จ อุทฺธจฺจสหคตกิเลเส จ ขนฺเธ จ น กมฺปติ น จลติ น เวธตีติ สมถพลํ. อิทํ สมถพลํ.

คำว่า ด้วยพละ ๒ ความว่า พละมี ๒ คือ สมถพละ วิปัสสนาพละ. สมถพละเป็นไฉน ? เอกัคคตาแห่งจิต คือความไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ ชื่อว่า สมถพละ. เอกัคคตาแห่งจิต คือ ความไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งอัพยาบาท... ด้วยอำนาจแห่งอาโลกสัญญา... ด้วยอำนาจแห่งอวิกเขปะ ฯลฯ ด้วยอำนาจแห่งความเป็นปฏินิสสัคคานุปัสสี หายใจเข้า ด้วยอำนาจความเป็นปฏินิสสัคคานุปัสสี หายใจออกชื่อว่าสมถพละ. ในคำว่า สมถพละ ชื่อว่า สมถพละ เพราะอรรถว่ากระไร ? ชื่อว่า สมถพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหวในเพราะนิวรณ์ ด้วยปฐมฌาน. ไม่หวั่นไหวในเพราะวิตกวิจาร ด้วยทุติยฌาน ฯลฯ ไม่หวั่นไหว ในอากิญจัญญายตนสัญญา ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ.

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

ชื่อว่า สมถพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว ได้แก่ไม่สั่นไม่คลอนแคลนในเพราะอุทธัจจะ ในเพราะกิเลสที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ และในเพราะขันธ์. นี้ชื่อว่า สมถพละ.

กตมํ วิปสฺสนาพลํ ? อนิจฺจานุปสฺสนา วิปสฺสนาพลํ. ทุกฺขานุปสฺสนา. อนตฺตานุปสฺสนา. นิพฺพิทานุปสฺสนา. วิราคานุปสฺสนา. นิโรธานุปสฺสนา. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนา วิปสฺสนาพลํ. รูเป อนิจฺจานุปสฺสนา ฯเปฯ รูเป ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนา วิปสฺสนาพลํ. เวทนาย. สญฺญาย. สงฺขาเรสุ. วิญฺญาเณ. จกฺขุสฺมึ ฯเปฯ ชรามรเณ อนิจฺจานุปสฺสนา. ชรามรเณ ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนา วิปสฺสนาพลํ[๑] วิปสฺสนาพลนฺติ เกนฏฺเฐน วิปสฺสนาพลํ ? อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญาย

วิปัสสนาพละ เป็นไฉน ? อนิจจานุปัสสนา ชื่อว่า วิปัสสนาพละ. ทุกขานุปัสสนา...อนัตตานุปัสสนา... นิพพิทานุปัสสนา... วิราคานุปัสสนา ...นิโรธานุปัสสนา...ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ชื่อว่า วิปัสสนาพละ. อนิจจานุปัสสนาในรูป ฯลฯ ปฏินิสสัคคานุปัสสนาในรูป ชื่อว่า วิปัสสนาพละ... ในเวทนา... ในสัญญา...ในสังขาร...ในวิญญาณ... อนิจจานุปัสสนาในจักขุ ฯลฯ ในชรามรณะ... ปฏินิสสัคคานุปัสสนาในชรามรณะ ชื่อว่า วิปัสสนาพละ.

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ.

น กมฺปตีติ วิปสฺสนาพลํ. ทุกฺขา-นุปสฺสนาย สุขสญฺญาย น กมฺปตีติ. อนตฺตานุปสฺสนาย อตฺตสญฺญาย น กมฺปตีติ. นิพฺพิทานุปสฺสนาย นนฺทิยา น กมฺปตีติ. วิราคานุปสฺสนาย ราเค น กมฺปตีติ. นิโรธานุปสฺสนาย สมุทเย น กมฺปตีติ. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย อาทาเน น กมฺปตีติ วิปสฺสนาพลํ. อวิชฺชาย จ อวิชฺชาสหคตกิเลเส จ ขนฺเธ จ น กมฺปติ น จลติ น เวธตีติ วิปสฺสนาพลํ. อิทํ วิปสฺสนาพลํ.

ในคำว่าวิปัสสนาพละ ชื่อว่าวิปัสสนา-พละ เพราะอรรถว่ากระไร ? ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวในเพราะนิจจสัญญา ด้วยอนิจจานุปัสสนา. ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหวในเพราะสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา. เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว ในเพราะอัตต-สัญญา ด้วยอนัตตานุปัสสนา. เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว ในเพราะนันทิ ด้วยนิพพิทานุปัสสนา. เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวในเพราะราคะ ด้วยวิราคานุปัสสนา. เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว ในเพราะสมุทัย ด้วยนิโรธานุปัสสนา. เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหวในเพราะอาทาน ด้วยปฏิ-นิสสัคคานุปัสสนา. ชื่อว่า วิปัสสนาพละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหว ได้แก่ไม่สั่น ไม่คลอนแคลน ในเพราะอวิชชา ในเพราะ กิเลสที่สหรคตด้วยอวิชชา

และในเพราะขันธ์. นี้ ชื่อว่า วิปัสสนาพละ.

ตโย จ สงฺขารานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิยาติ กตเมสํ ติณฺณนฺนํ สงฺขารานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิยา. ทุติยชฺฌานํ สมาปนฺนสฺส วิตกฺกวิจารา วจีสงฺขารา ปฏิปฺปสฺสทฺธา โหนฺติ. จตุตฺถชฺฌานํ สมาปนฺนสฺส อสฺสาสปสฺสาสา กายสงฺขารา ปฏิปฺปสฺสทฺธา โหนฺติ. สญฺญาเวทยิตนิโรธํ สมาปนฺนสฺส สญฺญา จ เวทนา จ จิตฺตสงฺขารา ปฏิปฺปสฺสทฺธา โหนฺติ. อิเมสํ ติณฺณนฺนํ สงฺขารานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิยา.

คำว่า และเพราะระงับสังขาร ๓ ได้ ความว่า ถามว่า เพราะระงับสังขาร ๓ เหล่าไหนได้? เฉลยว่า สำหรับภิกษุผู้เข้าทุติยฌาน วจีสังขารคือวิตกและวิจาร ย่อมเป็นอันระงับไป. สำหรับภิกษุผู้เข้าจตุตถฌาน กายสังขารคือลมอัสสาสะปัสสาสะ เป็นอันระงับไป. สำหรับภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ จิตตสังขารคือสัญญาและเวทนา ย่อมเป็นอันระงับไป. ได้แก่ เพราะระงับสังขาร ๓ เหล่านี้ได้.

โสฬสหิ ญาณจริยาหีติ กตมาหิ โสฬสหิ ญาณจริยาหิ. อนิจฺจานุปสฺสนา ญาณจริยา. ทุกฺขา... อนตฺตา... นิพฺพิทา... วิราคา... นิโรธา... ปฏินิสฺสคฺคา... วิวฏฺฏานุปสฺสนา ญาณจริยา. โสตาปตฺติมคฺโค ญาณ-

คำว่า ด้วยญาณจริยา ๑๖ ความว่า ถามว่า ด้วยญาณจริยา ๑๖ อะไรบ้าง ? เฉลยว่า อนิจจานุปัสสนา ชื่อว่าญาณจริยา. ทุกขา... อนัตตา... นิพพิทา... วิราคา... นิโรธา... ปฏินิสสัคคา... วิวัฏฏานุ-

จริยา. โสตาปตฺติผลสมาปตฺติ ญาณจริยา. สกทาคามิมคฺโค ฯเปฯ อรหตฺตผลสมาปตฺติ ญาณจริยา. อิมาหิ โสฬสหิ ญาณจริยาหิ.

นวหิ สมาธิจริยาหีติ กตมาหิ นวหิ สมาธิจริยาหิ. ปรมชฺฌานํ สมาธิจริยา. ทุติยชฺฌานํ ฯเปฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติ สมาธิจริยา. ปรมชฺฌานปฏิลาภตฺถาย วิตกฺโก จ วิจาโร จ ปีติ จ สุขญฺจ จิตฺเตกคฺคตา จ ฯเปฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติปฏิลาภตฺถาย วิตกฺโก จ วิจาโร จ ปีติ จ สุขญฺจ จิตฺเตกคฺคตา จ. อิมาหิ นวหิ สมาธิจริยาหิ.

ปัสสนา ก็ชื่อว่าญาณจริยา. โสดาปัตติมรรค ก็ชื่อว่า ญาณจริยา. โสดาปัตติผลสมาบัติ ก็ชื่อว่า ญาณจริยา. สกทาคามิมรรค ฯลฯ อรหัตผลสมาบัติ ก็ชื่อว่า ญาณจริยา. ชื่อว่า ญาณจริยา ด้วยญาณจริยา ๑๖ เหล่านี้.

คำว่า ด้วยสมาธิจริยา ๙ ความว่า ถามว่า ด้วยสมาธิจริยา ๙ คืออะไรบ้าง ? เฉลยว่า ปฐมฌาน ชื่อว่า สมาธิจริยา. ทุติยฌาน ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ชื่อว่า สมาธิจริยา. วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคตาแห่งจิต เพื่อประโยชน์แก่การได้มาซึ่งปฐมฌาน ฯลฯ วิตก วิจาร ปีติ สุขและเอกัคตาแห่งจิต เพื่อประโยชน์แก่การได้มา ซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ก็ชื่อว่า สมาธิจริยา. ได้แก่ ด้วยสมาธิจริยา ๙ เหล่านี้.

วสีติ ปญฺจ วสิโย อาวชฺชนวสี สมาปชฺชนวสี อธิฏฺฐานวสี วุฏฺฐานวสี ปจฺจเวกฺขณวสี. ปฐมชฺฌานํ ยตฺถิจฺฉกํ ยทิจฺฉกํ ยาวติจฺฉกํ อาวชฺชติ, อาวชฺชนาย ทนฺธายิตตฺตํ นตฺถีติ อาวชฺชนวสี. ปฐมชฺฌานํ ยตฺถิจฺฉกํ ยทิจฺฉกํ ยาวติจฺฉกํ สมาปชฺชติ, สมาปชฺชนาย ทนฺธายิตตฺตํ นตฺถีติ สมาปชฺชนวสี. อธิฏฺฐาติ อธิฏฺฐาเน วุฏฺฐาติ วุฏฺฐาเน ฯเปฯ ปจฺจเวกฺขติ, ปจฺจเวกฺขณาย ทนฺธายิตตฺตํ นตฺถีติ ปจฺจเวกฺขณวสี. ทุติยํ ฯเปฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺตึ ยตฺถิจฺฉกํ ยทิจฺฉกํ ยาวติจฺฉกํ อาวชฺชติ, ฯเปฯ ปจฺจเวกฺขติ ปจฺจเวกฺขณาย ทนฺธายิตตฺตํ นตฺถีติ ปจฺจเวกฺขณวสี. อิมา ปญฺจ วสิโยติ[๑]

คำว่า วสี ความว่า วสีมี ๕ คือ อาวัชชนวสี สมาปัชชนวสี อธิฏฐานวสี วุฏฐานวสี ปัจจเวกขณวสี. ภิกษุย่อมนึกถึงปฐมฌานได้ในที่ที่ต้องการ ตามที่ต้องการ ตราบเท่าที่ต้องการ, ไม่มีความเนิ่นช้าในการนึก เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า อาวัชชนวสี. ภิกษุย่อมเข้าปฐมฌานได้ในที่ที่ต้องการ ตามที่ต้องการ ตราบเท่าที่ต้องการ, ไม่มีความเนิ่นช้าในการเข้า เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า สมาปัชชนวสี. ภิกษุย่อมยับยั้งปฐมฌานไว้ได้ ในที่ที่ต้องการ ตามที่ต้องการ ตราบเท่าที่ต้องการ ไม่มีความเนิ่นช้าในการยั้งไว้ เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า อธิษฐานวสี. ภิกษุย่อมออกจากปฐมฌานได้ในที่ที่ต้องการ ตามที่ต้องการ ตราบเท่าที่ต้องการ ไม่มีความเนิ่นช้าใน

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๑๔๓-๑๔๗.

การออก เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า วุฏฐานวสี. ภิกษุย่อมพิจารณาปฐมฌาน ฯลฯ ไม่มีความเนิ่นช้าในการพิจารณา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ปัจจเวกขณ-วสี. ภิกษุย่อมนึกถึงทุติยฌาน ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติได้ในที่ที่ต้องการ ตามที่ต้องการ ตราบเท่าที่ต้องการ ฯลฯ ภิกษุย่อมพิจารณา เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ฯลฯ ไม่มีความเนิ่นช้า ในการพิจารณา เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า ปัจจเวกขณ-วสี. วสีมี ๕ อย่าง เหล่านี้ แล ดังนี้.

๘๗๐. เอตฺถ หิ[๑] "โสฬสหิ ญาณ-จริยาหี"ติ อุกฺกฏฺฐนิทฺเทโส เอส. อนาคามิโน ปน จุทฺทสหิ ญาณจริยาหิ โหติ. ยทิ เอวํ สกทาคามิโน ทฺวาทสหิ โสตาปนฺนสฺส จ ทสหิ กึ น โหตีติ. น

๘๗๐. ก็ในปาฐะพระบาลีนี้ คำว่า "ด้วยญาณจริยา ๑๖" นี้ เป็นคำแสดงไขอย่างอุกฤษฏ์. ก็พระอนาคามี ย่อมมีการเข้านิโรธสมาบัติ ด้วยญาณจริยา ๑๔. ท้วงว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ พระสกทาคามีก็จะมี

---

[๑] ฉ. เอตฺถ จ.

โหติ, สมาธิปาริปนฺถิกสฺส ปญฺจกามคุณิก-ราคสฺส อปฺปหีนตฺตา. เตสํ หิ โส อปฺปหีโน. ตสฺมา สมถพลํ น ปริปุณฺณํ โหติ, ตสฺมึ อปริปุณฺเณ[๑] ทฺวีหิ พเลหิ สมาปชฺชิตพฺพํ นิโรธสมาปตฺตึ พลเวกลฺเลน สมาปชฺชิตุํ น สกฺโกนฺติ. อนาคามิสฺส ปน โส ปหีโน, ตสฺมา เอส ปริปุณฺณพโล โหติ, ปริปุณฺณพลตฺตา สกฺโกติ. เตนาห ภควา : "นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส เนวสญฺญานาสญฺญา-ยตนกุสลํ ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ.[๒] อิทํ หิ ปฏฺฐาเน มหาปกรเณ อนาคามิโนว นิโรธา วุฏฺฐานํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ.

การเข้านิโรธสมาบัติ ด้วยญาณจริยา ๑๒ พระโสดาบัน จะมีการเข้านิโรธสมาบัติด้วยฌานจริยา ๑๐ มิได้หรือ ? ตอบว่า มีไม่ได้หรอก เพราะท่านยังละราคะในกามคุณ ๕ อันเป็นข้าศึกของสมาธิมิได้. เป็นความจริงว่า ท่านเหล่านั้น ยังละราคะนั้นไม่ได้. เพราะฉะนั้น สมถพละ จึงยังไม่บริบูรณ์, เมื่อสมถพละนั้นยังไม่บริบูรณ์ก็ไม่อาจจะเข้านิโรธสมาบัติซึ่งต้องเข้าด้วยพละทั้ง ๒ ได้ เพราะความบกพร่องแห่งพละ. ส่วนพระ-อนาคามี ละราคะนั้นได้แล้ว, เพราะฉะนั้น พระอนาคามีนั้นจึงเป็นผู้มีพละบริบูรณ์, เพราะมีพละบริบูรณ์ จึงสามารถเข้านิโรธ-สมาบัติได้. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า : "เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลของผู้ออกจากนิโรธ ย่อมเป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ผลสมาบัติ" ดังนี้. เป็นความจริงว่า พระองค์ตรัสคำนี้ไว้ในปัฏฐานมหา-

---

[๑] ฉ. อปริปูเร.
[๒] อภิ. ป. ๔๐/๑๖๓.

ปกรณ์ ด้วยทรงหมายเอาการออกจากนิโรธแห่งพระอนาคามีนั้นเทียวแล.

๘๗๑. <u>กตฺถ</u> <u>สมาปชฺชนฺตีติ</u> ปญฺจโวการภเว. กสฺมา ? อนุปุพฺพสมาปตฺติสภาวโต. จตุโวการภเว ปน ปฐมชฺฌานาทีนํ อุปฺปตฺติ นตฺถิ. ตสฺมา น สกฺกา ตตฺถ สมาปชฺชิตุนฺติ. เกจิ ปน "วตฺถุสฺส อภาวา"ติ วทนฺติ.

๘๗๑. คำว่า <u>เข้าในที่ไหน</u> ความว่า เฉลยว่า เข้าในปัญจโวการภพ. เพราะเหตุไร ? เพราะมีสภาวะเป็นอนุปุพพสมาบัติ. ก็ในจตุโวการภพ ไม่มีความอุบัติแห่งปฐมฌานเป็นต้น. เพราะฉะนั้น จึงไม่อาจจะเข้าในจตุโวการภพนั้นได้. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า "เพราะไม่มีวัตถุ" ดังนี้.

๘๗๒. <u>กสฺมา</u> <u>สมาปชฺชนฺตีติ</u> สงฺขารานํ ปวตฺติเภเท อุกฺกณฺฐิตฺวา "ทิฏฺเฐว ธมฺเม อจิตฺตกา หุตฺวา นิโรธํ นิพฺพานํ ปตฺวา สุขํ วิหริสฺสามา"ติ สมาปชฺชนฺติ.

๘๗๒. คำว่า <u>เพราะเหตุไรจึงเข้า</u> ความว่า เฉลยว่า เพราะท่านอึดอัดในความเป็นไปแตกต่างกันแห่งสังขารทั้งหลาย คิดว่า "เราจักเป็นผู้ไม่มีจิต ถึงนิโรธ นิพพาน อยู่เป็นสุขในอัตภาพนี้แหละ" ดังนี้ แล้วจึงเข้า.

๘๗๓. <u>กถญฺจสฺสา</u> <u>สมาปชฺชนํ</u> <u>โหตีติ</u> สมถวิปสฺสนานํ วเสน[1] อุสฺสกฺกิตฺวา

๘๗๓. คำว่า <u>อนึ่ง</u> <u>การเข้านิโรธสมาบัตินั้น</u> <u>มีได้อย่างไร</u> ความว่า เฉลยว่า

[1] ฉ. สมถวิปสฺสนาวเสน.

กตปุพฺพกิจฺจสฺส เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ นิโรธยโต, เอวมสฺสา[๑] สมาปชฺชนํ โหติ. โย หิ สมถวเสเนว อุสฺสกฺกติ, โส เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺตึ ปตฺวา ติฏฺฐติ. โย ปน วิปสฺสนาวเสเนว อุสฺสกฺกติ โส ผลสมาปตฺตึ ปตฺวา ติฏฺฐติ. โย ปน อุภยวเสเนว อุสฺสกฺกิตฺวา ปุพฺพกิจฺจํ กตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ นิโรเธติ, โส ตํ สมาปชฺชตีติ อยเมตฺถ สงฺเขโป.

เมื่อท่านผู้เป็นพระอนาคามี หรือพระอรหันต์ผู้ทำบุพกิจแล้วขวนขวาย โดยเกี่ยวกับเจริญสมถะและวิปัสสนาไป จนทำเนวสัญญานาสัญญายตนะให้ดับไปได้, โดยประการอย่างนี้ก็ชื่อว่า มีการเข้านิโรธสมาบัตินี้. จริงอยู่ พระโยคาวจรใดขวนขวายโดยเกี่ยวกับเจริญสมถะอย่างเดียว, ท่านผู้นั้นพอถึงเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติได้แล้วก็จะหยุดอยู่. ส่วนท่านผู้ใดขวนขวายโดยเกี่ยวกับเจริญวิปัสสนาอย่างเดียว ท่านผู้นั้นพอถึงผลสมาบัติแล้วก็จะหยุดอยู่. ส่วนท่านผู้ใด ขวนขวายโดยเกี่ยวกับเจริญธรรมทั้ง ๒ พอทำบุพกิจแล้ว ทำเนวสัญญานาสัญญายตนะให้ดับไป, ท่านผู้นั้นก็ชื่อว่า เข้านิโรธสมาบัตินั้น นี้ เป็นความสังเขปในปัญหาข้อนี้.

๘๗๔. อยมฺปน วิตฺถาโร : อิธ ภิกฺขุ นิโรธํ สมาปชฺชิตุกาโม กตภตฺตกิจฺโจ สุโธตหตฺถปาโท ปวิวิตฺเต[๒] โอกาเส

๘๗๔. ส่วนต่อไปนี้เป็นความพิสดาร : คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ต้องการเข้านิโรธ ทำภัตกิจแล้วล้างมือและเท้า

[๑] ฉ. เอวมสฺส.
[๒] ฉ. วิวิตฺเต.

สุปญฺญตฺตมฺหิ อาสเน นิสีทติ ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา อุชุํ กายํ ปณิธาย ปริมุขํ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา, โส ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ตตฺถ สงฺขาเร อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสติ.

เรียบร้อยแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายให้ตรง เข้าไปตั้งสติไว้เฉพาะหน้า บนอาสนะที่ปูลาดไว้ดีในโอกาสที่สงัด, เธอเข้าปฐมฌาน ออกมาพิจารณาเห็นแจ้งสังขารทั้งหลาย ในปฐมฌานนั้น ว่าไม่เที่ยง ว่าเป็นทุกข์ ว่าเป็นอนัตตา.

วิปสฺสนา ปเนสา ติวิธา โหติ สงฺขารปริคฺคณฺหณกวิปสฺสนา ผลสมาปตฺติวิปสฺสนา นิโรธสมาปตฺติวิปสฺสนาติ. ตตฺถ สงฺขารปริคฺคณฺหณกวิปสฺสนา มนฺทา วา โหตุ ติกฺขา วา, มคฺคสฺส ปทฏฺฐานํ โหติเยว. ผลสมาปตฺติวิปสฺสนา ติกฺขาว วฏฺฏติ มคฺคภาวนาสทิสา. นิโรธสมาปตฺติวิปสฺสนา ปน นาติมนฺทา นาติติกฺขา วฏฺฏติ. ตสฺมา เอส นาติมนฺทาย นาติติกฺขาย วิปสฺสนาย เต สงฺขาเร วิปสฺสติ.

ก็วิปัสสนานี้มี ๓ อย่าง คือ วิปัสสนาที่กำหนดถือเอาสังขาร ๑ วิปัสสนาเพื่อการเข้าผลสมาบัติ ๑ วิปัสสนาเพื่อการเข้านิโรธสมาบัติ ๑. ในวิปัสสนา ๓ อย่างนั้น วิปัสสนาที่กำหนดถือเอาสังขาร จะเป็นอย่างอ่อนก็ตาม จะเป็นอย่างแข็งกล้าก็ตาม ย่อมเป็นปทัฏฐานแห่งมรรค นั่นเทียว. วิปัสสนาเพื่อการเข้าผลสมาบัติ เฉพาะที่แข็งกล้าเท่านั้น จึงจะใช้ได้ เช่นเดียวกับมรรคภาวนา. ส่วนวิปัสสนาเพื่อการเข้านิโรธสมาบัติ ที่ไม่อ่อนเกินไป ไม่แข็งกล้าเกินไป จึงจะใช้ได้. เพราะฉะนั้น ภิกษุนี้ย่อมพิจารณาเห็นแจ้งสังขารเหล่านั้น ด้วยวิปัสสนาที่ไม่อ่อนเกินไป ไม่แข็งกล้าเกินไป.

ตโต ทุติยชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ตตฺถ สงฺขาเร ตเถว วิปสฺสติ. ตโต ตติยชฺฌานํ ฯเปฯ ตโต วิญฺญาณญฺจายตนํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ตตฺถ สงฺขาเร ตเถว วิปสฺสติ. อถ[๑] อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย จตุพฺพิธํ ปุพฺพกิจฺจํ กโรติ นานาพทฺธอวิโกปนํ สํฆปฏิมานนํ สตฺถุปกฺโกสนํ อทฺธานปริจฺเฉทนฺติ.

ต่อจากนั้นไปก็เข้าทุติยฌาน แล้วออกมาพิจารณาเห็นแจ้งสังขารทั้งหลายในทุติยฌานนั้น โดยประการนั้นนั่นแหละ. ต่อจากนั้นก็เข้าตติยฌาน ฯลฯ ต่อจากนั้นก็เข้าวิญญาณัญจายตนะ แล้วออกมาพิจารณาเห็นแจ้งสังขารทั้งหลาย ในวิญญาณัญจายตนะนั้น โดยประการนั้นนั่นแหละ. ลำดับนั้น ก็เข้าอากิญจัญญายตนะ แล้วออกมาทำบุพกิจ ๔ อย่าง คือ นานาพทฺธอวิโกปนํ (การไม่ยังพัสดุที่เนื่องกับภิกษุต่างรูป ให้กำเริบ) ๑ สํฆปฏิมานนํ (การนึกถึงการรอคอยแห่งสงฆ์) ๑ สตฺถุปกฺโกสนํ (การนึกถึงการตรัสเรียกหาให้ไปเฝ้าแห่งพระศาสดา) ๑ อทฺธานปริจฺเฉทํ (การนึกถึงกำหนดกาลแห่งชีวิต) ๑.

๘๗๕. ตตฺถ <u>นานาพทฺธอวิโกปนนฺติ</u> ยํ อิมินา ภิกฺขุนา สทฺธึ เอกาพทฺธํ น โหติ, นานาพทฺธํ หุตฺวา ฐิตํ ปตฺตจีวรํ วา

๘๗๕. ในบุพกิจ ๔ อย่างนั้น คำว่า <u>นานาพัทธอวิโกปนะ</u> ความว่า พัสดุสิ่งใดไม่เนื่องเป็นอันเดียวกับตัวภิกษุนี้, เป็นของ

---

[๑] ฉ. ตถา.

มญฺจปีฐํ วา นิวาสนเคหํ วา อญฺญํ วา ปน กิญฺจิ ปริกฺขารชาตํ, ตํ ยถา น วิกุปฺปติ, อคฺคิอุทกวาตโจรอุนฺทูราทีนํ วเสน น วินสฺสติ, เอวํ อธิฏฺฐาตพฺพํ.

เนื่องกับภิกษุต่างรูปอยู่ จะเป็นบาตร จีวร ก็ตาม เตียงตั่งก็ตาม เรือนที่เข้าอาศัยอยู่ ก็ตาม ก็หรือว่าเป็นบริขารอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ตาม, พึงอธิษฐานบริขารนั้น โดยประการ ที่จะไม่กำเริบ, คือไม่พินาศไป ด้วยอำนาจ แห่งอันตรายทั้งหลายมีไฟ น้ำ ลม โจร หนู เป็นต้น.

ตตฺริทํ อธิฏฺฐานวิธานํ "อิทญฺจิทญฺจ อิมสฺมึ สตฺตาหพฺภนฺตเร มา อคฺคินา ฌายตุ, มา อุทเกน วุยฺหตุ, มา วาเตน วิทฺธํสตุ, มา โจเรหิ หริยตุ, มา อุนฺทูราทีหิ ขชฺชตู"ติ. เอวํ อธิฏฺฐิเต ตํ สตฺตาหํ ตสฺส น โกจิ ปริสฺสโย โหติ.

ต่อไปนี้ เป็นวิธีการอธิษฐานในข้อที่ว่า นั้น คือพึงอธิษฐานว่า "ภายใน ๗ วันนี้ ขอสิ่งนี้ และสิ่งนี้ จงอย่าถูกไฟไหม้ไป, จงอย่าถูกน้ำพัดพาไป, จงอย่าถูกลมทำลาย, จงอย่าถูกโจรลักไป, จงอย่าถูกสัตว์มีหนู เป็นต้นกัดแทะ" ดังนี้. เมื่อได้อธิษฐาน อย่างนี้แล้ว ตลอด ๗ วันนั้น อันตรายอะไรๆ ก็ไม่มีแก่บริขารนั้น.

อนธิฏฺฐหโต ปน อคฺคิอาทีหิ วินสฺสติ มหานาคตฺเถรสฺส วิย. เถโร กิร มาตุอุปาสิกาย คามํ ปิณฺฑาย ปาวิสิ. อุปาสิกา ยาคุํ ทตฺวา อาสนสาลายํ

ส่วนสำหรับภิกษุผู้ไม่ได้อธิษฐาน บริขาร ย่อมพินาศเพราะไฟเป็นต้น ได้ เหมือนอย่าง พระมหานาคเถระ ฉะนั้น. มีเรื่องเล่าว่า พระเถระเข้าไปบิณฑบาตยังบ้านของอุบาสิกา

นิสีทาเปสิ. เถโร นิโรธํ สมาปชฺชิตฺวา นิสีทิ. ตสฺมึ นิสินฺเน อาสนสาลา อคฺคินา คหิตา[๑] เสสภิกฺขู อตฺตโน อตฺตโน นิสินฺนาสนํ คเหตฺวา ปลายึสุ. คามวาสิกา สนฺนิปติตฺวา เถรํ ทิสฺวา "อลสสมโณ อลสสมโณ"ติ อาหํสุ. อคฺคิ ติณเวฬุกฏฺฐานิ ฌาเปตฺวา เถรํ ปริกฺขิปิตฺวา อฏฺฐาสิ. มนุสฺสา ฆเฏหิ อุทกํ อาหริตฺวา นิพฺพาเปตฺวา ฉาริกํ อปเนตฺวา ปริภณฺฑํ กตฺวา ปุปฺผานิ วิกิริตฺวา นมสฺสมานา อฏฺฐํสุ. เถโร ปริจฺฉินฺนกาลวเสน วุฏฺฐาย เต ทิสฺวา "ปากโฏมฺหิ ชาโต"ติ เวหาสํ อุปฺปติตฺวา ปิยงฺคุทีปํ อคมาสิ. อิทํ นานาพทฺธอวิโกปนํ นาม.

ผู้เป็นมารดา. อุบาสิกา ถวายยาคู แล้วนิมนต์ให้นั่ง ณ อาสนศาลา(โรงฉัน). พระเถระนั่งเข้านิโรธสมาบัติอยู่. เมื่อพระเถระนั้น นั่งอยู่ ไฟก็ไหม้โรงฉัน ภิกษุที่เหลือต่างก็คว้าเอาอาสนะ ที่ตนแต่ละรูปนั่งหนีไป. พวกชาวบ้านมามุง(ดู)กัน พบพระเถระเข้าก็กล่าวกันว่า "พระขี้เกียจ พระขี้เกียจ". ไฟไหม้หญ้า ไม้ไผ่ และตัวไม้ทั้งหลายลุกล้อมรอบพระเถระ. คนทั้งหลายใช้หม้อตักน้ำมาดับ เขี่ยเถ้าถ่านออกไปทำเป็นวงขอบ แล้ว(พากัน)ไปยืน (รอบนอก) โปรยดอกไม้นมัสการท่านอยู่. พระเถระออก(จากนิโรธ)ด้วยอำนาจแห่งเวลาที่ได้กำหนดไว้ เห็นคนเหล่านั้นแล้ว คิดว่า "เราเกิดปรากฏเสียแล้ว" ดังนี้ จึงเหาะขึ้นเวหาส ไปสู่เกาะปิยังคะเสีย. นี้ชื่อว่านานาพัทธอวิโกปะนัง.

ยมฺปน[๒] เอกาพทฺธํ โหติ นิวาสนปาวุรณํ วา นิสินฺนาสนํ วา, ตตฺถ

ส่วนพัสดุใดเป็นของเนื่องด้วยตนผู้เดียว จะเป็นผ้านุ่งหรือผ้าห่มก็ตาม อาสนะที่นั่งอยู่

๑ ฉ. คหิตาย.

๒ ฉ. ปน-สทฺโท น ทิสฺสติ.

วิสุํ อธิฏฺฐานกิจฺจํ นตฺถิ. สมาปตฺติวเสเนว นํ รกฺขติ อายสฺมโต สญฺชีวสฺส วิย. วุตฺตมฺปิ เจตํ "อายสฺมโต สญฺชีวสฺส สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ, อายสฺมโต สาริปุตฺตสฺส สมาธิวิปฺผารา อิทฺธี"ติ.[๑]

ก็ตาม, ในพัสดุนั้น ไม่มีกิจคือการอธิษฐานเป็นอย่างหนึ่งต่างหาก. ภิกษุย่อมรักษาพัสดุนั้นไว้ได้ ด้วยอำนาจแห่งสมาบัตินั่นเทียว ดุจบริขารของท่านสัญชีวะ ฉะนั้น. ข้อนี้สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "สมาธิวิปผารา-อิทธิของท่านสัญชีวะ, สมาธิวิปผาราอิทธิของท่านสารีบุตร" ดังนี้.

๘๗๖. สงฺฆปฏิมานนนฺติ สงฺฆสฺส ปฏิมานนํ อุทิกฺขณํ. ยาว เอโก ภิกฺขุ นาคจฺฉติ, ตาว สงฺฆกมฺมสฺส อกรณนฺติ อตฺโถ. เอตฺถ จ ปฏิมานนํ เอตสฺส น ปุพฺพกิจฺจํ. ปฏิมานนาวชฺชนํ ปน ปุพฺพกิจฺจํ. ตสฺมา เอวํ อาวชฺชิตพฺพํ "สเจ มยิ สตฺตาหํ นิโรธํ สมาปชฺชิตฺวา นิสินฺเน สงฺโฆ ญตฺติกมฺมาทีสุ กิญฺจิเทว กมฺมํ กตฺตุกาโม โหติ, ยาว มํ โกจิ ภิกฺขุ อาคนฺตฺวา น ปกฺโกสติ, ตาวเทว วุฏฺฐหิสฺสามี"ติ. เอวํ กตฺวา สมาปนฺโน หิ ตสฺมึ สมเย โส วุฏฺฐาติเยว.

๘๗๖. คำว่า สังฆปฏิมานนะ ได้แก่การรอคอยคือการคอยท่าแห่งสงฆ์. หมาย-ความว่า จะยังไม่มีการทำสังฆกรรม ตราบเท่าที่ภิกษุรูปหนึ่งยังไม่มา. ก็ในเรื่องนี้การรอคอยไม่ใช่บุพกิจของภิกษุรูปนี้. แต่ว่าการนึกถึงการรอคอย เป็นบุพกิจ. เพราะฉะนั้น ภิกษุพึงคำนึงนึกอย่างนี้ว่า "เมื่อเรานั่งเข้านิโรธอยู่ตลอด ๗ วัน ถ้าหากสงฆ์ต้องการจะทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ในสังฆกรรมทั้งหลายมีญัตติกรรมเป็นต้น เราจักออกได้ทันที ไม่ทันที่ภิกษุสักรูปหนึ่งจะมาเรียก

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๘.

เรา" ดังนี้. จริงอยู่ ภิกษุผู้ทำอย่างนี้แล้วเข้านั้น ย่อมออกในสมัยนั้นได้ทีเดียว.

โย ปน เอวํ น กโรติ, สํโฆ จ สนฺนิปติตฺวา ตํ อปสฺสนฺโต "อสุโก ภิกฺขุ กุหินฺ"ติ "นิโรธํ[๑] สมาปนฺโน"ติ วุตฺเต สํโฆ กญฺจิ ภิกฺขุํ เปเสติ "คจฺฉ นํ สํฆสฺส วจเนน ปกฺโกสาหี"ติ. อถสฺส เตน ภิกฺขุนา สวนูปจาเร ฐตฺวา "สํโฆ ตํ อาวุโส ปฏิมาเนตี"ติ วุตฺตมตฺเตว วุฏฺฐานํ โหติ. เอวํ ครุกา หิ สํฆสฺส อาณา นาม. ตสฺมา ตํ อาวชฺชิตฺวา ยถา สยเมว วุฏฺฐาติ, เอวํ สมาปชฺชิตพฺพํ.

ส่วนภิกษุรูปใดไม่ทำอย่างนี้, และสงฆ์ประชุมกันแล้วไม่เห็นภิกษุนั้นก็ถามว่า "ภิกษุรูปโน้นไปไหนเสีย" เมื่ออีกรูปหนึ่งตอบว่า "เข้านิโรธ" สงฆ์ก็จะส่งภิกษุรูปหนึ่งไป ว่า "ท่านจงอาศัยคำของสงฆ์ ไปเรียกภิกษุรูปนั้นมาที" ดังนี้. ต่อจากนั้น พอภิกษุรูปนั้นยืนอยู่ในที่ใกล้ที่ภิกษุ(ผู้เข้านิโรธ)นี้ พอได้ยินเสียงได้ แล้วเพียงแต่กล่าวว่า "ท่านผู้มีอายุ พระสงฆ์รอคอยท่านอยู่" ดังนี้ เท่านั้น เธอก็จะมีการออก. เป็นความจริงว่า ขึ้นชื่อว่าคำสั่งของสงฆ์เป็นของหนัก (เป็นสิ่งสำคัญมาก) อย่างนี้. เพราะฉะนั้น ภิกษุนึกถึงการรอคอยนั้น แล้วจึงค่อยเข้าสมาบัติ โดยประการที่จะออกได้เอง เถิด.

๘๗๗. <u>สตฺถุ</u> <u>ปกฺโกสนนฺติ</u> อิธาปิ สตฺถุ ปกฺโกสนาวชฺชนเมว อิมสฺส กิจฺจํ. ตสฺมา

๘๗๗. แม้ในคำว่า <u>สัตถุปักโกสนะ</u> นี้ ก็มีความหมายว่า การนึกถึงการตรัสเรียกหา

---

[๑] ฉ. นิโรธสมาปนฺโน.

ตมฺปิ เอวํ อาวชฺชิตพฺพํ "สเจ มยิ สตฺตาหํ นิโรธํ สมาปชฺชิตฺวา นิสินฺเน สตฺถา โอติณฺเณ วตฺถุสฺมึ สิกฺขาปทํ วา ปญฺญเปติ, ตถารูปาย วา อตฺถุปฺปตฺติยา ธมฺมํ เทเสติ, ยาว มํ โกจิ อาคนฺตฺวา น ปกฺโกสติ, ตาวเทว วุฏฺฐหิสฺสามี"ติ. เอวํ กตฺวา นิสินฺโน หิ ตสฺมึ สมเย โส วุฏฺฐาติเยว.

(ให้ไปเฝ้า)แห่งพระศาสดานั่นแหละ เป็นกิจของภิกษุรูปนี้. เพราะฉะนั้น ภิกษุพึงนึกถึงการตรัสเรียกหาแห่งพระศาสดา แม้นั้นอย่างนี้ว่า "เมื่อเรานั่งเข้านิโรธอยู่ตลอด ๗ วัน ถ้าหากว่าพระศาสดาจะทรงบัญญัติสิกขาบท ในเมื่อมีวัตถุหยั่งลงแล้ว(มีเรื่องเกิดขึ้นแล้ว)ก็ดี, จะทรงแสดงธรรมในเพราะเรื่องที่เกิดขึ้นเห็นปานฉะนั้น ก็ดี, เราจักออกเสียทันทีทีเดียว ไม่ทันที่ภิกษุสักรูปหนึ่งจักมาร้องเรียกเรา" ดังนี้. ด้วยว่า ภิกษุผู้ทำอย่างนี้แล้วนั่ง(เข้านิโรธ)อยู่นั้น ย่อมออกในสมัยนั้นได้ทีเดียว.

โย ปน เอวํ น กโรติ, สตฺถา จ สํเฆ สนฺนิปติเต ตํ อปสฺสนฺโต "อสุโก ภิกฺขุ กุหิน"ติ "นิโรธํ[๑] สมาปนฺโน"ติ วุตฺเต กญฺจิ ภิกฺขุํ เปเสติ "คจฺฉ นํ มม วจเนน ปกฺโกสา"ติ. อถสฺส เตน ภิกฺขุนา สวนูปจาเร ฐตฺวา "สตฺถา

ส่วนภิกษุรูปใด ไม่กระทำอย่างนี้, และเมื่อพระสงฆ์ประชุมกันแล้ว พระศาสดาไม่ทรงเห็นเธอ เมื่อตรัสถามว่า "ภิกษุรูปโน้นไปไหนเสีย", เมื่อภิกษุรูปหนึ่งทูลตอบว่า "เข้านิโรธพระเจ้าข้า" ก็จะทรงส่งภิกษุรูปหนึ่งไป ว่า "เธอจงอาศัยคำสั่ง

[๑] ฉ. นิโรธสมาปนฺโน.

อายสฺมนฺตํ อามนฺเตตี''ติ วุตฺตมตฺเตว วุฏฺฐานํ โหติ. เอวํ ครุกํ หิ สตฺถุ ปกฺโกสนํ. ตสฺมา ตํ อาวชฺชิตฺวา ยถา สยเมว วุฏฺฐาติ, เอวํ สมาปชฺชิตพฺพํ.

ของเรา ไปเรียกภิกษุรูปนั้นมาที่" ดังนี้. ต่อจากนั้น พอภิกษุรูปนั้นยืนอยู่ในที่ใกล้ที่ภิกษุ (ผู้เข้านิโรธ) นี้ พอจะได้ยินเสียง แล้วเพียงแต่กล่าวว่า "พระศาสดาทรงเรียกหาท่านผู้มีอายุแน่ะขอรับ" ดังนี้เท่านั้น เธอก็จะมีการออก. เป็นความจริงว่า คำตรัสเรียกหาของพระศาสดาเป็นของหนัก (เป็นสิ่งสำคัญที่สุด). เพราะฉะนั้น ภิกษุพึงนึกถึงคำตรัสเรียกหาของพระศาสดานั้น แล้วเข้านิโรธ โดยประการที่จะออกได้เอง เถิด.

๘๗๘. อทฺธานปริจฺเฉโทติ ชีวิตทฺธานสฺส ปริจฺเฉโท. อิมินา หิ ภิกฺขุนา อทฺธานปริจฺเฉเท สุกุสเลน ภวิตพฺพํ. "อตฺตโน อายุสงฺขารา สตฺตาหํ ปวตฺติสฺสนฺติ น ปวตฺติสฺสนฺตี''ติ อาวชฺชิตฺวาว สมาปชฺชิตพฺพํ. สเจ หิ สตฺตาหพฺภนฺตเร นิรุชฺฌนเก อายุสงฺขาเร อนาวชฺชิตฺวาว สมาปชฺชติ, นาสฺส นิโรธสมาปตฺติ มรณํ ปฏิพาหิตุํ สกฺโกติ. อนฺโตนิโรเธ มรณสฺส นตฺถิตาย

๘๗๘. คำว่า อัทธานปริจเฉทะ ได้แก่การกำหนดกาลแห่งชีวิต. ก็ภิกษุนี้ ควรเป็นผู้ฉลาดดี ในการกำหนดกาลแห่งชีวิต. พึงนึกว่า "อายุสังขารของตน จักเป็นไปตลอด ๗ วันได้ หรือจักเป็นไปไม่ตลอด ๗ วัน" ดังนี้ แล้วจึงเข้า. เป็นความจริงว่า ถ้าไม่นึกถึงอายุสังขารที่จะดับไปภายใน ๗ วัน (เสียก่อน) แล้วจึงเข้า, นิโรธสมาบัติไม่อาจห้ามความตายของภิกษุนี้ได้. เธอจะ

อนฺตราว สมาปตฺติโต วุฏฺฐาติ. ตสฺมา เอตํ อาวชฺชิตฺวาว สมาปชฺชิตพฺพํ. อวเสสํ หิ อนาวชฺชิตุมฺปิ วฏฺฏติ, อิทมฺปน อาวชฺชิตพฺพเมวาติ วุตฺตํ.

ออกจากสมาบัติเสีย ในระหว่างทีเดียว เพราะความตาย ไม่มีภายในนิโรธสมาบัติ. เพราะฉะนั้น ภิกษุนึกถึงการกำหนดกาลนั้นนั่น-เทียว แล้วจึงเข้า. ก็การที่ภิกษุจะไม่นึกถึงการกำหนดกาลที่เหลือ ก็ยังใช้ได้, แต่ว่าการกำหนดกาลแห่งชีวิตนี้ ท่านกล่าวว่าต้องนึกถึงทีเดียว.

๘๗๙. โส เอวํ อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อิมํ ปุพฺพกิจฺจํ กตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปชฺชติ. อเถกํ วา เทฺว วา จิตฺตวาเร อติกฺกมิตฺวา อจิตฺตโก โหติ, นิโรธํ ผุสติ. กสฺมา ปนสฺส ทฺวินฺนํ จิตฺตานํ อุปริ จิตฺตานิ นปฺปวตฺตนฺตีติ, นิโรธสฺส ปโยคตฺตา. อิทํ หิ อิมสฺส ภิกฺขุโน เทฺว สมถวิปสฺสนาธมฺเม ยุคนทฺเธ กตฺวา อฏฺฐสมาปตฺติอาโรหนํ อนุปุพฺพนิโรธสฺส ปโยโค, น เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติยาติ นิโรธสฺส ปโยคตฺตา ทฺวินฺนํ จิตฺตานํ อุปริ นปฺปวตฺตนฺติ.

๘๗๙. ภิกษุนั้น เข้าอากิญจัญญายตนะแล้ว ก็ออกมาทำบุพกิจนี้ ตามประการดังกล่าวมานี้ แล้วจึงเข้าเนวสัญญานาสัญญา-ยตนสมาบัติ. ต่อจากนั้น พอล่วงวาระจิตไปสักวาระหนึ่งหรือสองวาระแล้ว เธอก็ย่อมเป็นผู้ไม่มีจิต, ชื่อว่าได้ถูกต้องนิโรธ. ถามว่า ก็เพราะเหตุไรจิตของเธอจึงไม่เป็นไปเกินกว่าจิต ๒ ขณะ ? ตอบว่า เพราะเป็นประโยคแห่งนิโรธ. จริงอยู่ การย่างขึ้นสู่สมาบัติ ๘ กระทำธรรม ๒ อย่าง คือ สมถะและวิปัสสนา ให้เนื่องกันเป็นคู่นี้ เป็นประโยคแห่งอนุปุพพนิโรธ แห่งภิกษุนี้,

ไม่ใช่เป็นประโยคแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เพราะเหตุนั้น เพราะเป็นประโยคแห่งนิโรธ จึงไม่เป็นไปเกินกว่า ๒ ขณะจิต.

โย ปน ภิกฺขุ อากิญฺจญฺญายตนโต วุฏฺฐาย อิทํ ปุพฺพกิจฺจํ อกตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปชฺชติ, โส ปรโต อจิตฺตโก ภวิตุํ น สกฺโกติ. ปฏินิวตฺติตฺวา ปน[๑] อากิญฺจญฺญายตเนเยว ปติฏฺฐาติ. มคฺคํ อคตปุพฺพปุริสุปมา เจตฺถ วตฺตพฺพา :

ส่วนภิกษุรูปใด ออกจากอากิญจัญญายตนะแล้วไม่ทำบุพกิจนี้ เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัติเลย, ภิกษุรูปนั้น ย่อมไม่อาจเป็นผู้ไม่มีจิตต่อไปได้. แต่ว่าจะหวนกลับมาตั้งอยู่ ในอากิญจัญญายตนะนั่นเทียว. ก็ในความข้อนี้ ควรกล่าวอุปมาเรื่องบุรุษผู้ไม่เคยเดินทาง :

เอโก กิร ปุริโส เอกํ มคฺคํ อคตปุพฺโพ อนฺตรา อุทกกนฺทรํ วา คมฺภีรํ อุทกจิกฺขลฺลํ อติกฺกมิตฺวา ฐปิตํ จณฺฑาตปสนฺตตฺตํ ปาสาณํ วา กนฺทรํ วา อาคมฺม ตํ นิวาสนปาวุรณํ[๒] อสณฺฐเปตฺวาว กนฺทรํ โอรุโฬฺห ปริกฺขารเตมนภเยน

มีเรื่องว่า บุรุษคนหนึ่ง ไม่เคยไปเส้นทางสายหนึ่งมาก่อน พอมาถึงแม่น้ำลำธารหรือแผ่นหินอันร้อนเพราะแดดแผดกล้า ที่เขาทอดข้ามหล่มลึก ในระหว่างทาง ยังไม่ทันหยักรั้งผ้านุ่งผ้าห่มนั้นเลย ก็ย่างลงสู่ลำธารแล้ว(กลับมา)ยืนอยู่ที่ฝั่งอีกนั่นเทียว เพราะ

๑ ฉ. ปุน.
๒ สี. อาคมฺม นิวาสนปาปุรณํ.

ปุนเทว ตีเร ปติฏฺฐาติ. ปาสาณํ อกฺกมิตฺวาปิ สนฺตตฺตปาโท ปุนเทว โอรภาเค ปติฏฺฐาติ. ตตฺถ ยถา หิ โส ปุริโส อสญฺจิตนิวาสนปาวุรณตฺตา กนฺทรํ โอติณฺณมตฺโตว ตตฺตปาสาณํ อกฺกนฺตมตฺโต เอว จ ปฏินิวตฺติตฺวา โอรภาเคว ปติฏฺฐาติ, เอวํ โยคาวจโรปิ ปุพฺพกิจฺจสฺส อกตตฺตา เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปนฺนมตฺโตว ปฏินิวตฺติตฺวา อากิญฺจญฺญายตเน ปติฏฺฐาติ.

กลัวบริขารเปียก. แม้เหยียบแผ่นหินแล้วก็ร้อนเท้า ต้อง(กลับมา)ยืนที่ฝั่งในอีกนั่นเทียว. ในเรื่องอุปมานั้น เปรียบเหมือนว่าบุรุษนั้น เพราะเหตุที่ยังไม่ทันหยักรั้งผ้านุ่งผ้าห่ม พอย่างลงสู่ลำธารเท่านั้น และพอเหยียบแผ่นหินร้อนเข้าเท่านั้น ก็ต้องกลับมายืนอยู่ที่ฝั่งในนั่นเทียว ฉันใด, แม้พระโยคาวจร เพราะไม่ได้ทำบุพกิจ พอเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะเท่านั้น ก็ต้องหวนกลับมาตั้งอยู่ในอากิญจัญญายตนะ ฉันนั้น.

ยถา ปน ปุพฺเพปิ ตํ มคฺคํ คตปุพฺพปุริโส ตํ ฐานํ อาคมฺม เอกํ สาฏกํ ทฬฺหํ นิวาเสตฺวา อปรํ หตฺเถน คเหตฺวา กนฺทรํ โอตริตฺวา ตตฺตปาสาณํ วา อกฺกนฺตมตฺตเมว กริตฺวา ปรโต คจฺฉติ, เอวเมว[๑] กตปุพฺพกิจฺโจ ภิกฺขุ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปชฺชิตฺวาว ปรโต

ส่วนว่า บุรุษผู้เคยไปเส้นทางสายนั้นแม้ในคราวก่อน (คราวนี้) พอมาถึงสถานที่นั้น ก็นุ่งผ้าผืนหนึ่งให้แน่นหนา ใช้มือถือผืนหนึ่งไว้ ย่างลงลำธารหรือเหยียบแผ่นหินร้อนพอประมาณ แล้วก็เดินต่อไปได้ ฉันใด, ภิกษุผู้ได้ทำบุพกิจแล้ว เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติแล้ว นั่นเทียว

[๑] ฉ. เอวเมวํ.

อจิตฺตโก โหติ[๑] นิโรธํ ผุสิตฺวา วิหรติ. ก็จักเป็นผู้ไม่มีจิต ถูกต้องนิโรธต่อไปอยู่ฉันนั้นเหมือนกัน.

๘๘๐. กถํ ฐานนฺติ เอวํ สมาปนฺนาย ปนสฺสา กาลปริจฺเฉทวเสน เจว อนฺตรา อายุกฺขยสํฆปฏิมานนสตฺถุปกฺโกสนาภาเวน จ ฐานํ โหติ.

๘๘๐. คำว่า การยับยั้งอยู่มีได้อย่างไร เฉลยว่า ก็การยับยั้งอยู่แห่งนิโรธสมาบัติ นี้ ที่ภิกษุเข้าแล้วอย่างนี้ นั้น ย่อมมีได้ด้วยอำนาจแห่งการกำหนดกาล และด้วยไม่มีความสิ้นไปแห่งอายุ การรอคอยแห่งพระสงฆ์ และการตรัสเรียกหาแห่งพระศาสดา ในระหว่าง.

๘๘๑. กถํ วุฏฺฐานนฺติ อนาคามิสฺส อนาคามิผลุปฺปตฺติยา, อรหโต อรหตฺตผลุปฺปตฺติยาติ เอวํ เทฺวธา วุฏฺฐานํ โหติ.

๘๘๑. คำว่า การออกมีได้อย่างไร เฉลยว่า การออกย่อมมีได้โดยอาการ ๒ อย่างนี้คือ สำหรับท่านผู้เป็นพระอนาคามี ก็โดยการที่มีอนาคามิผลเกิดขึ้น, สำหรับท่านที่เป็นพระอรหันต์ ก็โดยการที่มีอรหัตผลเกิดขึ้น.

๘๘๒. วุฏฺฐิตสฺส กินฺนินฺนํ จิตฺตํ โหตีติ นิพฺพานนินฺนํ. วุตฺตเญหตํ "สญฺญาเวทยิต-

๘๘๒. คำว่า ท่านผู้ออกจากนิโรธมีจิตน้อมไปในอะไร เฉลยว่า มีจิตน้อมไปใน

---

[๑] ฉ. หุตฺวา.

นิโรธสมาปตฺติยา วุฏฺฐิตสฺส โข อาวุโส วิสาข ภิกฺขุโน วิเวกนินฺนํ จิตฺตํ โหติ วิเวกโปณํ วิเวกปพฺภารนฺ"ติ.[๑]

นิพพาน. ข้อนี้ สมจริงตามคำที่ท่านพระธัมมทินนาเถรี กล่าวว่า "ดูกรท่านวิสาขะ ผู้มีอายุ ภิกษุผู้ออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ มีจิตน้อมไปในวิเวก โอนไปในวิเวก เงื้อมไปในวิเวก" ดังนี้.

๘๘๓. มตสฺส จ สมาปนฺนสฺส จ โก วิเสโสติ อยมฺปิ อตฺโถ สุตฺเต วุตฺโตเยว. ยถาห "ยฺวายํ อาวุโส มโต กาลกโต, ตสฺส กายสงฺขารา นิรุทฺธา ปฏิปฺปสฺสทฺธา, วจีสงฺขารา ฯเปฯ จิตฺตสงฺขารา นิรุทฺธา ปฏิปฺปสฺสทฺธา, อายุ ปริกฺขีโณ, อุสฺมา วูปสนฺตา, อินฺทฺริยานิ ปริภินฺนานิ. ยฺวายํ[๒] ภิกฺขุ สญฺญาเวทยิตนิโรธํ สมาปนฺโน, ตสฺสปิ กายสงฺขารา นิรุทฺธา ปฏิปฺปสฺสทฺธา, วจีสงฺขารา ฯเปฯ จิตฺตสงฺขารา นิรุทฺธา ปฏิปฺปสฺสทฺธา, อายุ อปริกฺขีโณ, อุสฺมา อวูปสนฺตา, อินฺทฺริยานิ อปริภินฺนานี"ติ.[๓]

๘๘๓. คำว่า คนตายกับท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติมีอะไรเป็นข้อแตกต่างกัน อรรถาธิบายแม้ข้อนี้ ท่านก็ได้กล่าวไว้ในพระสูตรนั่นแหละ. เหมือนอย่างที่ท่านธัมมทินนาเถรีกล่าวไว้ว่า "นี่แน่ะ ท่านผู้มีอายุ คนตายแล้ว ทำกาละแล้วนี้ใด, กายสังขารของคนนั้นดับแล้ว ระงับแล้ว, วจีสังขาร ฯลฯ จิตสังขารดับแล้ว ระงับแล้ว, อายุสิ้นรอบแล้ว, ไออุ่นสงบแล้ว, อินทรีย์ทั้งหลายแตกทำลายรอบแล้ว. ภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธนี้ใด, กายสังขารแม้ของภิกษุนั้น ก็ดับแล้ว ระงับแล้ว, วจีสังขาร ฯลฯ จิตสังขารดับแล้ว

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๕๕๒.
[๒] ฉ. โย จายํ.
[๓] ม. มู. ๑๒/๕๕๒.

ระงับแล้ว, อายุยังไม่สิ้นรอบ, ไออุ่นยังไม่สงบ, อินทรีย์ทั้งหลายยังไม่แตกทำลาย" ดังนี้.

๘๘๔. นิโรธสมาปตฺติ สงฺขตา อสงฺขตาติอาทิปุจฺฉายํ ปน สงฺขตาติปิ อสงฺขตาติปิ โลกิยาติปิ โลกุตฺตราติปิ น วตฺตพฺพา. กสฺมา ? สภาวโต นตฺถิตาย. ยสฺมา ปน สา สมาปชฺชนฺตสฺส วเสน สมาปนฺนา นาม โหติ, ตสฺมา นิปฺผนฺนาติ วตฺตุํ วฏฺฏติ, โน อนิปฺผนฺนา.

๘๘๔. ส่วนในปุจฉามีคำว่า นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ เป็นต้น มีคำเฉลยว่า ไม่ควรกล่าวว่าเป็นสังขตะ ทั้งไม่ควรกล่าวว่าเป็นอสังขตะ ทั้งไม่ควรกล่าวว่าเป็นโลกิยะ ทั้งไม่ควรกล่าวว่าเป็นโลกุตระ. เพราะเหตุไร ? เพราะความที่มิได้มีอยู่โดยสภาวะ. แต่เพราะนิโรธสมาบัตินั้น ชื่อว่า เป็นสมาบัติที่เข้าได้ ก็โดยเกี่ยวกับพระอริยบุคคลเข้าอยู่, ฉะนั้นก็ควรที่จะพูดว่า เป็นนิปผันนะ(สิ่งสำเร็จ), ไม่ใช่เป็นอนิปผันนะ.

อิติ สนฺตํ สมาปตฺตึ
อิมํ อริยเสวิตํ
ทิฏฺเฐว ธมฺเม นิพฺพาน-
มิติ สงฺขํ อุปาคตํ

เพราะบัณฑิตทั้งหลาย เจริญอริยปัญญาแล้ว ย่อมเข้าสมาบัติอันสงบนี้ที่พระอริยเจ้าเสพ อันเข้าถึงความนับได้ว่าเป็นนิพพานในทิฏฐธรรมนี้ได้ ตาม

ภาเวตฺวา อริยปญฺญํ
สมาปชฺชนฺติ ปณฺฑิตา
ยสฺมา ตสฺมา อิมิสฺสาปิ
สมาปตฺติสมตฺถตา
อริยมคฺเคสุ ปญฺญาย
อานิสํโสติ วุจฺจตีติ.

ประการดังกล่าวมานี้ ฉะนั้น ความเป็นผู้สามารถในการเข้า แม้นิโรธสมาบัตินี้ ท่านจึงกล่าวว่า เป็นอานิสงส์แห่งปัญญา ในอริยมรรคทั้งหลาย ฉะนี้แล.

อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิกถา

๘๘๕. อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธีติ น เกวลญฺจ นิโรธสมาปตฺติยา สมาปชฺชนสมตฺถตาว, อยมฺปน อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิปิ อิมิสฺสา โลกุตฺตรปญฺญาภาวนาย อานิสํโสติ เวทิตพฺพา.[1] อวิเสเสน หิ จตุพฺพิธายปิ เอติสฺสา ภาวิตตฺตา ภาวิตปญฺโญ ปุคฺคโล สเทวกสฺส โลกสฺส อาหุเนยฺโย โหติ

กถาว่าด้วยความสำเร็จความเป็นอริยบุคคลมีความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น

๘๘๕. คำว่า สำเร็จความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น ความว่า ไม่ใช่ความเป็นผู้สามารถในการเข้านิโรธสมาบัติอย่างเดียวเท่านั้น, แต่พึงทราบว่า แม้ความสำเร็จความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้นนี้ ก็เป็นอานิสงส์ แห่งการเจริญโลกุตรปัญญานี้. จริงอยู่ บุคคลผู้มีปัญญาอันอบรมแล้ว เพราะ

[1] ฉ. เวทิตพฺโพ.

ปาหุเนยฺโย ทกฺขิเณยฺโย อญฺชลีกรณีโย อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส.

ได้เจริญปัญญาทั้ง ๔ อย่างนี้ ย่อมเป็นอาหุไนยบุคคล(บุคคลผู้ควรแก่ของที่เขานำมาบูชา), เป็นปาหุไนยบุคคล (บุคคลผู้ควรแก่ปาหุนทาน), เป็นทักขิไณยบุคคล (บุคคลผู้ควรแก่ทักขิณทาน), เป็นอัญชลีกรณียบุคคล (บุคคลผู้ควรทำอัญชลีกรรม) แห่งสัตว์โลกพร้อมทั้งเทวดา, เป็นเขตบุญอันยอดเยี่ยมของชาวโลก โดยไม่แปลกกัน.

๘๘๖. วิเสสโต ปเนตฺถ ปฐมมคฺคปญฺญํ ตาว ภาเวตฺวา มนฺทาย วิปสฺสนาย อาคโต มุทินฺทฺริโยปิ สตฺตกฺขตฺตุปรโม นาม โหติ, สตฺตสุคติภเว สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติ. มชฺฌิมาย วิปสฺสนาย อาคโต มชฺฌิมินฺทฺริโย โกลงฺโกโล นาม โหติ, เทฺว วา ตีณิ วา กุลานิ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติ. ติกฺขาย วิปสฺสนาย อาคโต ติกฺขินฺทฺริโย เอกพีชี นาม โหติ, เอกํเยว มานุสกํ ภวํ นิพฺพตฺเตตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติ.

๘๘๖. แต่ว่า โดยแปลกกัน ในบรรดาบุคคลเหล่านี้ ก่อนอื่น บุคคลแม้เจริญปฐมมรรคปัญญาบรรลุแล้ว โดยวิปัสสนาอย่างอ่อน มีอินทรีย์อ่อน ชื่อว่าเป็น สัตตักขัตตุ-ปรมะ (ผู้จะมาเกิดอีกไม่เกิน ๗ ครั้ง), ย่อมท่องเที่ยวไปในสุคติภพสิ้น ๗ วาระ แล้วกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้. ท่านที่บรรลุโดยวิปัสสนาอย่างปานกลาง มีอินทรีย์ปานกลาง ชื่อว่าเป็น โกลังโกละ (ผู้ละจากตระกูลสู่ตระกูล), ย่อมแล่นไป ท่องเที่ยวไป ๒-๓ ตระกูล แล้วกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้. ท่านที่

บรรลุโดยวิปัสสนาอย่างกล้าแข็ง มีอินทรีย์กล้าแข็ง ชื่อว่า เอกพีชี (ผู้มีพืชหนเดียว) ย่อมทำภพมนุษย์ ให้บังเกิดวาระเดียวเท่านั้น แล้วกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้.

๘๘๗. ทุติยมคฺคปญฺญํ ภาเวตฺวา สกทาคามี นาม โหติ, สกิเทว อิมํ โลกํ อาคนฺตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติ.

๘๘๗. บุคคลผู้เจริญทุติยมรรคปัญญาได้แล้ว ก็ชื่อว่าเป็นพระสกทาคามี, ย่อมมาสู่โลกนี้คราวเดียวเท่านั้น แล้วกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้.

๘๘๘. ตติยมคฺคปญฺญํ ภาเวตฺวา อนาคามี นาม โหติ. โส อินฺทฺริยเวมตฺตตาวเสน อนฺตราปรินิพฺพายี, อุปหจฺจปรินิพฺพายี, อสงฺขารปรินิพฺพายี, สสงฺขารปรินิพฺพายี, อุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามีติ ปญฺจธา อิธ วิหาย นิฏฺโฐ โหติ.[๑] ตตฺถ อนฺตราปรินิพฺพายีติ

๘๘๘. บุคคลเจริญตติยมรรคปัญญาได้แล้ว ก็ชื่อว่าเป็นพระอนาคามี. ท่านผู้เป็นพระอนาคามีนั้น ละไปจากโลกนี้แล้วจึงจะเป็นผู้สำเร็จ มี ๕ จำพวก โดยเกี่ยวกับความต่างกันแห่งอินทรีย์ คืออันตราปรินิพพายี (ผู้ปรินิพพานในระหว่าง), อุปหัจจปรินิพพายี

---

๑ ปญฺจ อิธ วิหาย นิฏฺโฐ โหตีติ โส อนาคามี อนฺตราปรินิพฺพายิอาทิภาเวน ปญฺจปฺปกาเรน อิมํ โลกํ ปชหิตฺวา ปรินิพฺพายนโก โหตีติ ฏีกา, ฉ. ... ปญฺจธา. อิธ วิหายนิฏฺโฐ โหติ.

ยตฺถ กตฺถจิ สุทฺธาวาสภเว อุปฺปชฺชิตฺวา[๑] อายุเวมชฺฌํ อปฺปตฺวาว ปรินิพฺพายติ. อุปหจฺจปรินิพฺพายีติ อายุเวมชฺฌํ อติกฺกมิตฺวา ปรินิพฺพายติ. อสงฺขารปรินิพฺพายีติ อสงฺขาเรน อปฺปโยเคน อุปริมคฺคํ นิพฺพตฺเตติ. สสงฺขารปรินิพฺพายีติ สสงฺขาเรน สปฺปโยเคน อุปริมคฺคํ นิพฺพตฺเตติ. อุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามีติ ยตฺถุปฺปนฺโน, ตโต อุทฺธํ ยาว อกนิฏฺฐภวา อารุยฺห ตตฺถ ปรินิพฺพายติ.

(ผู้เข้าถึงแล้วจึงปรินิพพาน), อสังขารปรินิพพายี (ผู้ปรินิพพานโดยไม่ต้องมีความพยายาม), สสังขารปรินิพพายี (ผู้ปรินิพพานโดยต้องมีความพยายาม), อุทธังโสโตอกนิฏฐคามี (ผู้มีกระแสไหลไปในเบื้องบนจนถึงชั้นอกนิฏฐภพ). ใน ๕ จำพวกนั้น พระอนาคามี ผู้เกิดขึ้นในภพสุทธาวาสภพใดภพหนึ่ง ไม่ทันถึงท่ามกลางแห่งอายุเลย ก็ปรินิพพาน ชื่อว่า อันตราปรินิพพายี. ท่านที่เกินเลยท่ามกลางแห่งอายุแล้ว จึงปรินิพพาน ชื่อว่า อุปหัจจปรินิพพายี. ท่านผู้ทำมรรคเบื้องบนให้บังเกิด โดยไม่มีสังขาร คือโดยไม่มีความพยายาม ชื่อว่า อสังขารปรินิพพายี. ท่านผู้ทำมรรคเบื้องบนให้เกิด โดยมีสังขาร คือโดยมีความพยายาม ชื่อว่า สสังขารปรินิพพายี. ท่านผู้เกิดขึ้นในภพใด, ย่างขึ้นสูงขึ้นไปจากภพนั้น จนกระทั่งถึงอกนิฏฐภพ แล้วปรินิพพานในอกนิฏฐภพนั้น ชื่อว่า อุทธังโสโตอกนิฏฐคามี ดังนี้.

---

๑ ฉ. อุปปชฺชิตฺวา.

๘๘๙. จตุตฺถมคฺคปญฺญํ ภาเวตฺวา โกจิ สทฺธาวิมุตฺโต โหติ, โกจิ ปญฺญาวิมุตฺโต,[๑] โกจิ อุภโตภาควิมุตฺโต,[๒] โกจิ เตวิชฺโช, โกจิ ฉฬภิญฺโญ, โกจิ ปฏิสมฺภิทาปฺปเภทปฺปตฺโต มหาขีณาสโว. ยํ สนฺธาย วุตฺตํ "มคฺคกฺขเณ ปเนส ตํ ชฏํ วิชเฏติ นาม. ผลกฺขเณ วิชฏิตชโฏ สเทวกสฺส โลกสฺส อคฺคทกฺขิเณยฺโย โหตี"ติ.

๘๘๙. ท่านผู้เจริญจตุตถมรรคปัญญา บางท่านก็เป็นสัทธาวิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา), บางท่านก็เป็นปัญญาวิมุต(ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา), บางท่านก็เป็นอุภโตภาควิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยส่วนทั้ง ๒), บางท่านก็เป็นเตวิชชะ (ผู้ได้วิชชา ๓), บางท่านก็เป็นฉฬภิญญะ (ผู้ได้อภิญญา ๖), บางท่านก็เป็นพระมหาขีณาสพ ผู้ถึงความแตกฉานในปฏิสัมภิทา. ซึ่งล้วนเป็นอานิสงส์ที่ข้าพเจ้าหมายเอา กล่าวไว้ว่า "ก็ในขณะแห่งมรรค พระโยคาวจรนี้ ชื่อว่ากำลังถางซึ่งชัฏนั้น. ในขณะแห่งผล ชื่อว่าเป็นผู้ถางชัฏได้แล้ว เป็นอัครทักขิไณยบุคคลแห่งสัตว์โลก พร้อมทั้งเทวดา" ดังนี้.

เอวํ อเนกานิสํสา
อริยปญฺญาย ภาวนา
ยสฺมา ตสฺมา กเรยฺยาถ
รตึ ตตฺถ วิจกฺขโณ.

เพราะการเจริญอริยปัญญา มีอานิสงส์มากมายอย่างนี้ ฉะนั้น ท่านผู้มีปัญญาเห็นแจ้ง พึงกระทำความยินดีในการเจริญอริยปัญญานั้นเถิด.

---

[๑] ฉ. โกจิ ปญฺญาวิมุตฺโต โหติ.
[๒] ฉ. อุภโตภาควิมุตฺโต โหติ.

๘๙๐. เอตฺตาวตา จ :

๘๙๐. ก็ในทางแห่งวิสุทธิที่ทรงแสดงไว้ด้วยศีล สมาธิ และปัญญาเป็นมุข โดยพระคาถาที่ว่า :

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ
จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ
โส อิมํ วิชฏเย ชฏนฺติ

ภิกษุมีปัญญาฉลาด มีความเพียร ตั้งอยู่ในศีล เจริญจิต และปัญญาอยู่ จะพึงถางชัฏ(คือป่ารก)นี้ได้ ดังนี้

อิมิสฺสา คาถาย สีลสมาธิปญฺญามุเขน เทสิเต วิสุทฺธิมคฺเค สานิสํสา ปญฺญาภาวนา ปริทีปิตา โหตีติ.

นี้ เป็นอันข้าพเจ้า ได้แสดงการเจริญปัญญาอันมีอานิสงส์ทั้งหลาย ไว้ด้วยคำพูดเพียงเท่านี้ แล.

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค[๑] ปญฺญาภาวนานิสํสนิทฺเทโส นาม เตวีสติโม ปริจฺเฉโท.

ปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อว่า ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ ในปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรคที่ข้าพเจ้าแต่ง เพื่อความปราโมทย์แห่งสาธุชน มีโดยประการฉะนี้.

---

[๑] ฉ. ...ปญฺญาภาวนาธิกาเร.

นิคมนกถา

๘๙๑. เอตฺตาวตา จ :

"สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ
จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ
โส อิมํ วิชฏเย ชฏนฺ"ติ

อิมํ คาถํ นิกฺขิปิตฺวา ยทโวจุมฺห :

"อิมิสฺสาทานิ คาถาย
กถิตาย มเหสินา
วณฺณยนฺโต ยถาภูตํ
อตฺถํ สีลาทิเภทนํ.
สุทุลฺลภํ ลภิตฺวาน
ปพฺพชฺชํ ชินสาสเน
สีลาทิสงฺคหํ เขมํ
อุชุํ มคฺคํ วิสุทฺธิยา.
ยถาภูตํ อชานนฺตา
สุทฺธิกามาปิ เย อิธ

กถาท้ายพระคัมภีร์

๘๙๑. ข้าพเจ้าได้ตั้งพระคาถานี้ว่า :

"ภิกษุผู้มีปัญญา ฉลาด มีความเพียร ตั้งอยู่ในศีล เจริญจิต และปัญญาอยู่ จะพึงถางชัฏ(คือปารก)นี้ได้"

ดังนี้ แล้วกล่าวคำใดไว้ว่า :

"บัดนี้ ข้าพเจ้าเมื่อจะพรรณนาเนื้อความอันต่างโดยคุณมีศีลเป็นต้น แห่งพระคาถานี้ที่พระมเหสีเจ้า ได้ตรัสไว้ตามความเป็นจริงแล้ว จักกล่าวปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค อันเป็นเหตุสร้างความปราโมทย์ แก่บรรดาพระโยคีในพระศาสนานี้ ผู้ได้การบรรพชาในพระศาสนาของพระชินเจ้าที่หาได้แสนยาก ซึ่งแม้เป็นผู้ต้องการความหมดจด เมื่อไม่รู้ตามความเป็น

คุณไพเราะ-คุณพจนีย์-พลเรือโทชนินทร์ รินทกุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วิสุทฺธึ นาธิคจฺฉนฺติ	จริง ซึ่งทางแห่งความหมดจด ที่รวม
วายมนฺตาปิ โยคิโน.	เอาคุณมีศีลเป็นต้น อันเป็นทางที่เกษม
เตสํ ปามุชฺชกรณํ[1]	เป็นทางตรง แม้พยายามไป ก็หา
สุวิสุทฺธวินิจฺฉยํ	บรรลุความหมดจดไม่ เป็นวิสุทธิมรรค
มหาวิหารวาสีนํ	ที่มีข้อวินิจฉัยหมดจดดี อันอาศัยนัย
เทสนานยนิสฺสิตํ.	เทศนาของพระเถระ ชาวมหาวิหาร
วิสุทฺธิมคฺคํ ภาสิสฺสํ	ดูกรท่านสาธุชนทั้งหลาย เมื่อข้าพเจ้า
ตมฺเม สกฺกจฺจ ภาสโต	กล่าววิสุทธิมรรคนั้นอยู่ อย่างเคารพ
วิสุทฺธิกามา สพฺเพปิ	ขอท่านทั้งหลายผู้ต้องการวิสุทธิแม้ทุก
นิสามยถ สาธโว''ติ,	ท่าน จงตั้งใจฟังวิสุทธิมรรคนั้น โดย
	เคารพเทอญ'' ดังนี้,
สฺวายํ ภาสิโต โหติ.	ข้าพเจ้าได้กล่าววิสุทธิมรรคนี้ นั้นแล้ว ด้วย คำสังวรรณนาเพียงเท่านี้.
๘๙๒. ตตฺถ จ	๘๙๒. ก็แลเพราะเหตุที่ ในวิสุทธิ-มรรคนั้น
เตสํ สีลาทิเภทานํ	ข้อวินิจฉัยเนื้อความทั้งหลาย อันต่าง
อตฺถานํ โย วินิจฺฉโย	ด้วยคุณมีศีลเป็นต้นเหล่านั้นใด เป็น

[1] ฉ. ปาโมชฺช...

คุณไพเราะ-คุณพจนีย์-พลเรือโทชนินทร์ รินทกุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปญฺจนฺนมฺปิ นิกายานํ
วุตฺโต อฏฺฐกถานเย.
สมาหริตฺวา ตํ สพฺพํ
เยภุยฺเยน ส นิจฺฉโย[๑]
สพฺพสงฺกรโทเสหิ
มุตฺโต ยสฺมา ปกาสิโต.
ตสฺมา วิสุทฺธิกาเมหิ
สุทฺธปญฺเญหิ โยคิภิ
วิสุทฺธิมคฺเค เอตสฺมึ
กรณีโยว อาทโรติ.

วินิจฉัยที่ท่านกล่าวไว้ ในนัยอรรถกถาแห่งนิกายทั้ง ๕. วินิจฉัยนั้น พ้นจากโทษคือความปะปนด้วยวาทะแห่งนิกายอื่นทั้งปวง ข้าพเจ้าประมวลเอา ข้อวินิจฉัยทั้งหมดนั้น มาประกาศไว้เป็นส่วนมาก. ฉะนั้น พระโยคีผู้ต้องการวิสุทธิ มีปัญญาหมดจด พึงกระทำความเอื้อเฟื้อในวิสุทธิมรรคนี้เถิด.

๘๙๓. วิภชฺชวาทิเสฏฺฐานํ
เถริยานํ ยสสฺสินํ
มหาวิหารวาสีนํ
วํสชสฺส วิภาวิโน.
ภทนฺตสํฆปาลสฺส
สุจิสลฺเลขวุตฺติโน
วินยาจารยุตฺตสฺส
ยุตฺตสฺส ปฏิปตฺติยํ.

๘๙๓. ข้าพเจ้าผู้ปรารถนาความตั้งอยู่ แห่งพระสัทธรรม ได้รับคำเชื้อเชิญของท่านภทันตสังฆปาละ ผู้รุ่งเรือง ผู้เกิดในวงศ์ แห่งพระเถระชาวมหาวิหาร ซึ่งเป็นวิภัชชวาทีประเสริฐสุด ซึ่งเป็นเถรวาทมีชื่อเสียง มีความประพฤติสะอาด เป็นสัลเลขะ ประกอบด้วยวินัยและอาจาระ ประ-

---

[๑] โส นิจฺฉโยติ ฏีกา.

คุณไพเราะ-คุณพจนีย์-พลเรือโทชนินทร์ รินทกุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ขนฺติโสรจฺจเมตฺตาทิ-
คุณภูสิตเจตโส
อชฺเฌสนํ คเหตฺวาว[๑]
กโรนฺเตน อิมํ มยา.
สทฺธมฺมฏฺฐิติกาเมน
โย ปตฺโต ปุญฺญสญฺจโย
ตสฺส เตเชน สพฺเพปิ
สุขเมเธนฺติ[๒] ปาณิโน.

กอบในการปฏิบัติ มีใจประดับด้วยคุณมีขันติโสรัจจะและเมตตาเป็นต้น แล้วได้แต่งวิสุทธิมรรคนี้ไว้ ได้ถึงการสั่งสมกองบุญใด ด้วยเดชแห่งการสั่งสมกองบุญนั้น ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงถึงซึ่งความสุขเถิด.

๘๙๔. วิสุทฺธิมคฺโค เอโสว[๓]
อนฺตรายํ วินา อิธ
นิฏฺฐิโต อฏฺฐปญฺญาส-
ภาณวาราย ปาฬิยา.
ยถา ตเถว โลกสฺส
สพฺเพ กลฺยาณนิสฺสิตา
อนนฺตรายา อิชฺฌนฺตุ
สีฆํ สีฆํ[๔] มโนรถาติ.

๘๙๔. วิสุทธิมรรคนี้แล จบลงด้วยพระบาลี ๕๘ ภาณวาระ โดยเว้นห่างอันตรายในโลกนี้ฉันใด ขอให้สัตว์โลกจงสำเร็จมโนรถที่อิงอาศัยความดี ไม่มีอันตรายทั้งปวงเร็ว ๆ ฉันนั้นเหมือนกันเถิด.

---

๑ ฉ. คเหตฺวาน.
๒ ฉ. สุขเมธนฺตุ.
๓ ฉ. เอโส จ.
๔ สี. สีฆสีฆํ.

คุณกิติกุล ปุณศรี
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

๘๙๕. ปรมวิสุทฺธสทฺธาพุทฺธิวีริย- ปฏิมณฺฑิเตน[๑] สีลาจารชฺชวมทฺทวาทิคุณสมุทย- สมุทิเตน สกสมยสมยนฺตรคหนชฺโฌคาหณ- สมตฺเถน ปญฺญาเวยฺยตฺติยสมนฺนาคเตน ติปิฏกปริยตฺติปฺปเภเท สาฏฺฐกเถ สตฺถุ สาสเน อปฺปฏิหตญาณปฺปภาเวน มหาเวยฺยา- กรเณน กรณสมฺปตฺติชนิตสุขวินิคฺคตมธุโรทาร-[๒] วจนลาวณฺณยุตฺเตน ยุตฺตมุตฺตวาทินา วาทีวเรน มหากวินา [๓]ปภินฺนปฏิสมฺภิทา- ปริวาเร ฉฬภิญฺญาทิเภทคุณปฏิมณฺฑิเต[๓] อุตฺตริมนุสฺสธมฺเม อปฺปฏิหตพุทฺธีนํ เถรวํสปฺปทีปานํ เถรานํ มหาวิหารวาสีนํ วํสาลงฺการภูเตน วิปุลวิสุทฺธพุทฺธินา พุทฺธโฆโสติ ครูหิ คหิตนามเธยฺเยน เถเรน

๘๙๕. พระเถระผู้ที่ใคร ๆ ควรจะเรียกท่านว่ามุรัณฑเขฏกะ (แต่)มีนามไธยอันครูทั้งหลายขนานให้ว่า พุทธโฆสะ ซึ่งเป็นผู้(ที่ประดับด้วยคุณสมบัติ คือ) ประดับด้วยศรัทธา พุทธิ และวิริยะอันหมดจดอย่างยิ่ง ผู้มีคุณสมุทัยคือศีล อาจาระ อาชชวะ (ความซื่อตรง) มัททวะ (ความอ่อนโยน) เป็นต้นเกิดขึ้นพร้อม สามารถหยั่งถึงรกชัฏในลัทธิตนและลัทธิผู้อื่นได้ ประกอบพร้อมด้วยความชาญฉลาดแห่งปัญญา เป็นนักไวยากรณ์ผู้ยิ่งใหญ่ ในพระศาสนาของพระศาสดาในประเภทปริยัติ คือพระไตรปิฎก พร้อมทั้งอรรถกถา ด้วยอานุภาพแห่งญาณ อันหาอะไรขวางกั้นมิได้ประกอบ-

---

[๑] อิ. ม. ...ปฏิมณฺฑิตสีลาจาร...

[๒] ม. ...มธุโรทาต...

[๓-๓] ฉ. ฉฬภิญฺญา ปฏิสมฺภิทาทิเภทคุณปฏิมณฺฑิเต.

มุรณฺฑเขฏกวตฺตพฺเพน[๑] กโต วิสุทฺธิมคฺโค นาม.

ด้วยความงาม แห่งถ้อยคำที่ไพเราะเป็นเลิศ ออกเสียงได้ง่าย ที่เกิดขึ้นเพราะความถึงพร้อมแห่งกรณ์ เป็นเจ้าวาทะผู้ประเสริฐ ผู้กล่าวได้ทั้งผูกทั้งแก้ เป็นกวีผู้ยิ่งใหญ่ เป็นเครื่องประดับวงศ์แห่งพระ-เถระทั้งหลายชาวมหาวิหาร ผู้เป็นประทีปแห่งเถรวงศ์ มีความรู้ไม่ติดขัดในอุตริมนุส-ธรรม มีปฏิสัมภิทาที่แตกฉานเป็นบริวาร ประดับด้วยคุณวิเศษมีประเภทเป็นอภิญญา ๖ เป็นต้น ผู้มีความรู้ไพบูลย์และหมดจด ได้แต่งปกรณ์พิเศษ ชื่อว่า วิสุทธิมรรค ไว้แล้ว.

๘๙๖. ตาว ติฏฺฐตุ โลกสฺมึ
โลกนิตฺถรเณสินํ
ทสฺเสนฺโต กุลปุตฺตานํ
นยํ สีลาทิสุทฺธิยา.[๒]

๘๙๖. ขอวิสุทธิมรรคนี้ จงดำรงอยู่ในโลก แสดงนัยแห่งวิสุทธิมีศีลเป็นต้น แก่กุลบุตรทั้งหลาย ผู้ใฝ่หาธรรมเครื่อง-ถอนตนออกจากโลก แม้ตราบเท่าที่

---

[๑] ม. มุทนฺตเขทก, สี. โมรณฺฑเจฏก,
ฉ. มุทนฺต เขทก, อิ. โมรณฺฑเขฏก.

[๒] สี. ม. สีลวิสุทฺธิยา.

ยาว พุทฺโธติ นามมฺปิ สุทฺธจิตฺตสฺส ตาทิโน โลกสฺมึ โลกเชฏฺฐสฺส ปวตฺตติ มเหสิโนติ. (๑)	พระนามว่า พุทธะ ของพระมเหสีเจ้า ผู้เป็นใหญ่ในโลก ผู้คงที่ ผู้มีพระหทัยบริสุทธิ์ ยังเป็นไปอยู่ในโลกเถิด.
วิสุทฺธิมคฺคปฺปกรณํ นิฏฺฐิตํ.[๒]	จบวิสุทธิมรรคปกรณ์.

---

[๑] สี. เอตฺถนฺตเร

ยํ สิทฺธํ อิมินา ปุญฺญํ ยํ จญฺญํ ปสุตํ มยา
เอเตน ปุญฺญกมฺเมน ทุติเย อตฺตสมฺภเว.

ตาวตึเส ปโมเทนฺโต สีลาจารคุเณ รโต
อลคฺโค ปญฺจกาเมสุ ปตฺวาน ปฐมํ ผลํ.

อนฺติเม อตฺตภาวมฺหิ เมตฺเตยฺยํ มุนิปุงฺควํ
โลกคฺคปุคฺคลํ นาถํ สพฺพสตฺตหิเต รตํ.

ทิสฺวาน ตสฺส ธีรสฺส สุตฺวา สทฺธมฺมเทสนํ
อธิคนฺตฺวา ผลํ อคฺคํ โสเภยฺยํ ชินสาสนนฺตีติ อิเม ปาฐา ทิสฺสนฺติ.

อิงฺคลิสกฺขรโปตฺถเก ปน เทฺวปีเม เหฏฺฐิมฺปริมปาฐา สีหฬกฺขรมฺมิกโปตฺถเกสุ ทิสฺสมานปาฐภาเวน วิสุํ ปกาสิตา. สฺยามโปตฺถเก ปเนตฺถ น กิญฺจิปิ ทิสฺสติ.

[๒] สี. วิสุทฺธิมคฺโค นิฏฺฐิโต.

คุณกิติกุล ปุณศรี
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

พุทฺธโฆสุปฺปวตฺติกถา[๑]

พุทฺธสฺส ภควโต ปรินิพฺพานโต นวนฺนํ วสฺสสตานมุปริ ฉปณฺณาสาย สํวจฺฉเรสุ อติกฺกนฺเตสุ มหานาโม นาม ราชา ลงฺกาทีเป รชฺชํ กาเรสิ. ตสฺมึ กิร สมเย ชมฺพูทีเป มชฺฌิมเทเส โพธิมณฺฑสมีเป เอกสฺมึ พฺราหฺมณกุเล นิพฺพตฺโต เอโก พฺราหฺมณมาณโว อโหสิ[๒] โส สพฺพสิปฺเปสุ วิสารโท ตีสุ เวเทสุ ปารคโต ชมฺพูทีเป คามนิคมชนปทราชธานิโย วิจริตฺวา ยตฺถ ยตฺถ ปณฺฑิตา สมณพฺราหฺมณา วสนฺติ, ตตฺถ ตตฺถ คนฺตฺวา สากจฺฉํ กโรติ. เตน ปุฏฺฐปญฺหํ

กถาว่าด้วยประวัติท่านพระพุทธโฆสะ

เมื่อกาลล่วงไปแล้ว ๙๕๖ ปี นับแต่กาลเสด็จปรินิพพาน แห่งพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า พระราชา พระนามว่า มหานาม ได้ครองราชสมบัติที่ลังกาทวีป. ทราบมาว่า ในสมัยนั้น ที่ชมพูทวีปมัชฌิมประเทศ มีพราหมณมาณพผู้หนึ่งได้บังเกิดในสกุลพราหมณ์สกุลหนึ่ง ณ ที่ใกล้แดนตรัสรู้. พราหมณมาณพนั้น เป็นผู้แกล้วกล้าในศิลปะทั้งปวง ถึงฝั่งในไตรเพท (เรียนจบไตรเพท) ได้ท่องเที่ยวไปตลอดคามนิคมชนบทราชธานีทั้งหลาย ในชมพูทวีปไปทุก ๆ ที่ ที่สมณะหรือพราหมณ์

---

[๑] ฉ. พุทฺธโฆสุปฺปวตฺติกถา น ทิสฺสติ.

[๒] ตสฺส ปิตา เกสี นาม รญฺโญ ปุโรหิโต อโหสิ ตสฺส มาตา เกสินี นาม กุจฺฉิโต นิกฺขมนกาเล หิสฺส ทาสกมฺมกราทโย พฺราหฺมณปริสา โฆสรวํ อญฺญมญฺญํ อุทฺทีรยุํ ตสฺมา โฆโสติ นาม กรึสูติ วํสมาลินิยํ อยมตฺโถ. โส กิร โฆสคาเม นิพฺพตฺโต อิมินาปิ การเณน โฆโส นาม.

คุณทองทิพย์ ชูเทศะ

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

อญฺเญ กเถตุํ น สกฺโกนฺติ. โส ปน อญฺเญหิ ปุฏฺฐปญฺหํ วิสฺสชฺเชสิ. เอวํ โส สกลชมฺพูทีปมฺปิ ปริคฺคณฺหิตฺวา เอกํ วิหารํ ปาปุณิ.

ผู้เป็นบัณฑิตอาศัยอยู่แล้ว ทำการสนทนา. คนอื่น ๆ ไม่อาจตอบปัญหาที่พราหมณมาณพผู้นั้น ถามได้. แต่พราหมณมาณพนั้น แก้ปัญหาที่คนอื่น ๆ ถามได้. เขาครอบงำใจ แม้ชมพูทวีปทั้งสิ้นได้ โดยประการอย่างนี้ แล้วก็ได้ไปถึงวิหารแห่งหนึ่ง.

ตสฺมึ ปน วิหาเร อเนกสตภิกฺขู วสนฺติ. เตสํ ภิกฺขูนํ สํฆตฺเถโร อายสฺมา เรวโต[๑] มหาขีณาสโว อโหสิ ปตฺตปฏิสมฺภิโท ปรปฺปวาทมทฺทโน. อถโข พฺราหฺมณมาณโว รตฺตึ ปาตญฺชลีมนฺตํ สมฺปุณฺณปทปริมณฺฑลํ ปริวตฺเตติ. อถโข เถโร พฺราหฺมณสฺส สชฺฌายนฺตสฺส สทฺทํ สุตฺวา "อยํ พฺราหฺมโณ มหาปญฺโญ ตํ ทเมตุํ วฏฺฏตี"ติ ญตฺวา ตํ อามนฺเตตฺวา เอวมาห 'พฺราหฺมณ โก นุ โข คทฺรภรวํ วิรวตี"ติ. โภ ปพฺพชิต คทฺรภานํ รวํ กึ ชานาสีติ. อาม ชานามีติ. โส ปน ตีสุ

ก็ที่วิหารแห่งนั้น มีภิกษุจำนวนหลายร้อยรูปอาศัยอยู่. ท่านพระเรวตะ เป็นพระสังฆเถระแห่งภิกษุเหล่านั้น เป็นพระมหาขีณาสพผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ย่ำยีปรปวาทะได้. ครั้งนั้นแล ในตอนกลางคืน พราหมณมาณพ ทบทวนมนต์ชื่อปาตัญชลี มีบทอันสมบูรณ์ กลมกล่อม. ครั้งนั้นแล พระเถระพอได้ยินเสียงของพราหมณ์ผู้สาธยายมนต์อยู่ ก็ทราบว่า 'พราหมณ์ผู้นี้ เป็นผู้มีปัญญามาก ควรที่เราจะกำหราบเขาเสีย" จึงเรียกพราหมณมาณพนั้นมา กล่าวอย่างนี้ว่า "นี่แน่ะพราหมณ์ ใครหนอร้องเป็นเสียงลา".

---

๑ ก. ธมฺมโฆโสติปิ.

เวเทสุ อิติหาสปญฺจเมสุ ยานิ คณฺฐิฏฺฐานานิ, เตสํ นยํ เนว อตฺตนา ปสฺสติ, นาปิสฺส อาจริโย อทฺทส. เตสุ โส เถรํ ปุจฺฉิ. เถโร หิ ปกติยาปิ ติณฺณํ เวทานํ ปารคู หุตฺวา อิทานิ ปน ปฏิสมฺภิทปฺปตฺโต อโหสิ เตนสฺส นตฺถิ เตสํ ปญฺหานํ วิสฺสชฺชเน ภาโรติ ตาวเทว เต ปญฺเห วิสฺสชฺเชตฺวา พฺราหฺมณํ อาห "โภ พฺราหฺมณ อหํ ตยา พหุํ ปุจฺฉิโต, อิทานิ ตํ เอกปญฺหํ ปุจฺฉามิ, พฺยากริสฺสสิ เม ปญฺหนฺ"ติ. อาม โภ ปพฺพชิต ปุจฺฉาติ. เถโร จิตฺตยมเก อิมํ ปญฺหํ ปุจฺฉิ "ยสฺส จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, น นิรุชฺฌติ, ตสฺส จิตฺตํ นิรุชฺฌิสฺสติ, น อุปฺปชฺชิสฺสติ. ยสฺส วา ปน จิตฺตํ นิรุชฺฌิสฺสติ, น อุปฺปชฺชิสฺสติ, ตสฺส จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, น นิรุชฺฌตี"ติ? พฺราหฺมณมาณโว อุทฺธํ วา อโธ วา ธาเรตุํ อสกฺโกนฺโต "กึ นาม โภ ปพฺพชิต อิทนฺ"ติ อาห.

พราหมณ์ถามว่า "ท่านนักบวชผู้เจริญ ท่านรู้จักเสียงลาหรือ". พระเถระรับว่า "เออ เรารู้จัก". ก็ฐานะที่เป็นเงื่อนงำทั้งหลายใด ในคัมภีร์ทั้งหลายอันมีคัมภีร์อิติหาสะเป็นที่ห้าในไตรเพท, พราหมณ์นั้นมองไม่เห็นนัยแห่งฐานะที่เป็นเงื่อนงำเหล่านั้น ด้วยตนเองเลยเทียว, แม้แต่อาจารย์ของเขาก็มองไม่เห็น. พราหมณ์ถามพระเถระในฐานะที่เป็นเงื่อนงำเหล่านั้น. ก็พระเถระ แม้โดยปกติก็เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งไตรเพท แต่มาบัดนี้ก็เป็นผู้บรรลุปฏิสัมภิทา เพราะเหตุนั้น ท่านจึงไม่มีความหนักใจ ในการแก้ปัญหาเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงแก้ปัญหาเหล่านั้นได้ในทันทีทีเดียว แล้วกล่าวกับพราหมณ์ว่า "นี่แน่ะท่านพราหมณ์ผู้จำเริญ ท่านถามเรามาก็มากแล้ว, ทีนี้เราขอถามปัญหากับท่านข้อหนึ่ง, ท่านจักแก้ปัญหาของเราหรือ(ไม่)". พราหมณ์ "ได้สิท่านนักบวชผู้เจริญ ขอจง

---

[๑] อภิ. ย. ๓๙/๑.

พุทฺธมนฺโต นามายํ พฺราหฺมณาติ. สกฺกา ปนิมํ โภ มยฺหมฺปิ ทาตุนฺติ. สกฺกา พฺราหฺมณ อเมฺหหิ คหิตปพฺพชฺชํ คณฺหนฺตสฺส ทาตุนฺติ. ตโต พฺราหฺมณมาณโว มนฺตตฺถาย ปพฺพชฺชํ ยาจิ. เถโร ตํ ปพฺพาเชตฺวา อุปสมฺปาเทตฺวา เตปิฏกํ พุทฺธวจนํ อุคฺคณฺหาเปสิ. โส "พุทฺธโฆโส"ติ โลเก ปากโฏ อโหสิ.

ถามเถิด. พระเถระจึงถามปัญหาในจิตตยมกข้อนี้ ว่า "จิตของบุคคลใดกำลังเกิด, ไม่ใช่กำลังดับ, จิตของบุคคลผู้นั้นจักดับ, จักไม่เกิดใช่ไหม. ก็หรือว่า จิตของบุคคลใดจักดับ, ไม่ใช่จักเกิด, จิตของบุคคลนั้น กำลังเกิด, ไม่ใช่กำลังดับ ใช่ไหม" ดังนี้. พราหมณมาณพเมื่อไม่อาจทรงไว้(จำ, รู้) ได้ ไม่ว่าเบื้องบนหรือเบื้องล่าง จึงถามว่า "ท่านนักบวชผู้เจริญ นี้ชื่อว่าอะไร". พระเถระตอบว่า นี้ ชื่อว่าพุทธมนต์นะพราหมณ์. พราหมณ์ถามว่า ท่านผู้เจริญ ท่านอาจให้พุทธมนต์นี้ แก่ข้าพเจ้าบ้างได้หรือไม่. พระเถระตอบว่า พราหมณ์เราอาจให้แก่คนที่ถือการบรรพชา ที่พวกเราถือกันเท่านั้น. ต่อจากนั้น พราหมณมาณพ จึงขอบวชเพื่อประโยชน์แก่ (การเรียน)มนต์. พระเถระ ครั้นให้เขาบรรพชา อุปสมบทแล้ว ก็ให้เรียนพระพุทธวจนะ คือพระไตรปิฎก. พราหมณ์ผู้นั้นได้มีชื่อปรากฏในโลกว่า "พุทธโฆสะ".

คุณทองทิพย์ ชูเทศะ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

โส ตตฺถ วสนฺโต วิหาเร ญาโณทยํ นาม ปกรณํ กตฺวา อภิธมฺมสงฺคณิยา อฏฺฐกถญฺจ อฏฺฐสาลินี นาม ปริตฺตฏฺฐกถญฺจ กาตุมารภนฺโต อโหสิ. อถโข เถโร ตํ ทิสฺวา เอวมาห "อิธาวุโส พุทฺธโฆส ชมฺพูทีเป ปิฏกตฺตยปาฬิมตฺตเมว อตฺถิ, ตสฺส อฏฺฐกถา จ เถรวาโท จ น วิชฺชนฺติ, สีหลฏฺฐกถา ปน สงฺคีติตฺตยมารุฬฺหา สารีปุตฺตาทีหิ กตา มหินฺเทน กถามคฺคํ โอโลเกตฺวา สีหลภาสาย กตา สีหลทีเป ปวตฺตติ, ตฺวมฺปิ ตตฺถ คนฺตฺวา สพฺพํ อุปปริกฺขิตฺวา มาคธาย นิรุตฺติยา ปริวตฺเตหิ, สา อฏฺฐกถา สพฺพโลกหิตาวหา ภวิสฺสตี"ติ. เอวํ วุตฺเต อายสฺมา พุทฺธโฆโส ปีติโสมนสฺสปฺปตฺโต หุตฺวา อุปชฺฌายญฺจ ภิกฺขุสํฆญฺจ วนฺทิตฺวา อาปุจฺฉิตฺวา อนุคมเนน ปฏฺฏนํ สมฺปาปุณิตฺวา นาวํ อภิรุยฺหิตฺวา มหาสมุทฺทมชฺเฌ พุทฺธทตฺตตฺเถรํ ปฏิปถํ อาคจฺฉนฺตํ ทิสฺวา กถาสฺสสาปิ กตฺวา ตโต ปรํ คนฺตฺวา

พระพุทธโฆสะนั้น ขณะอยู่ที่วิหารนั้น ได้แต่งปกรณ์ชื่อว่าญาโณทัย ที่วิหาร แล้วปรารภจะแต่ง อรรถกถาพระอภิธรรมสังคณี และอรรถกถาฉบับน้อย ชื่อว่าอัฏฐสาลินี. ครั้งนั้นแล พระเถระพอได้พบเธอก็กล่าวอย่างนี้ว่า "ท่านพุทธโฆสะ ในชมพูทวีปนี้ก็มีเพียงบาลีพระไตรปิฎกเท่านั้น, อรรถกถาและเถรวาทะแห่งพระบาลีนั้น หามีไม่, แต่ว่า อรรถกถาภาษาสีหลที่ขึ้นสู่การสังคายนา ๓ ครั้ง ที่พระเถระทั้งหลายมีท่านพระสารีบุตรเป็นต้นได้ทำไว้ ซึ่งพระมหินทเถระตรวจดูกถามรรค (สำนวนการแต่ง) แล้วจัดทำไว้เป็นภาษาสีหล ยังคงมีอยู่ที่สีหลทวีป, แม้ตัวท่านจงไปที่สีหลทวีปนั้นตรวจสอบให้ได้ทั้งหมด แล้วปริวรรตมา (เปลี่ยนกลับมา) ในภาษามคธเถิด, อรรถกถานั้น จักเป็นเหตุนำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูลแก่โลกทั้งปวง". เมื่อพระเถระกล่าวอย่างนี้แล้ว ท่านพระพุทธโฆสะ ก็เป็นผู้ถึงซึ่งปีติโสมนัส กราบลาพระอุปัชฌาย์ และ

ลงฺกาปฏฺฏนํ ปาปุณิ. ตทา มหานาโม นาม ราชา ลงฺกาทีเป รชฺชํ ปตฺโต. อถโข อายสฺมา พุทฺธโฆโส อนุราธปุเร มหาวิหาเร ภิกฺขุสํฆํ ปสฺสิตฺวา มหาปธานฆเร สํฆปาลตฺเถรสฺส[๑] สนฺติกํ คนฺตฺวา สพฺพํ สีหลฏฺฐกถํ เถรวาทญฺจ สุตฺวา "อยํ ธมฺมสามิสฺส พุทฺธสฺส อธิปฺปาโย"ติ นิจฺฉยํ กตฺวา ตสฺมึ วิหาเร สํฆสนฺนิปาตํ คนฺตฺวา เอวมาห "สาธุ ภนฺเต มม ปิฏกฏฺฐกถํ กาตุํ โปตฺถเก เทถา"ติ.

ภิกษุสงฆ์แล้วก็เดินทางไปท่าเรือ ขึ้นเรือไปตามลำดับ ที่กลางมหาสมุทรได้พบกับท่านพุทธทัตตเถระ ผู้กำลังสวนทางมา ได้พูดจาสนทนากันแล้ว หลังจากนั้นก็เดินทางต่อไปถึงท่าเรือกรุงลังกา. ในเวลานั้น พระราชาพระนามว่า มหานาม ได้ครองราชสมบัติในลังกาทวีป. ครั้งนั้นแล ท่านพระพุทธโฆสะได้พบกับภิกษุสงฆ์ที่สำนักมหาวิหาร ณ เมืองอนุราธบุรีแล้ว ก็ได้ไปสู่สำนักของท่านพระสังฆปาละ ณ เรือนมหาปธาน ได้สดับอรรถกถาภาษาสีหล และเถรวาททั้งหมดแล้ว ก็ตัดสินใจได้ว่า "นี่คือคำอธิบายของพระพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นพระธรรมสามี" จึงไปสู่ที่ประชุมสงฆ์ในวิหารนั้น กล่าวอย่างนี้ว่า "ได้โปรดเถิด ท่านผู้เจริญ ขอจงมอบคัมภีร์ให้กระผม เพื่อทำอรรถกถาพระไตรปิฎกเถิด".

---

[๑] ตทา อนุราธปุเร สงฺฆราชา อโหสิ.

อถโข ภิกฺขุสํโฆ ตสฺส สมตฺถภาวํ วีมํสิตุํ คาถาทฺวยํ ทตฺวา เอวมาห "เอตฺถ ตฺวํ สามตฺถิยํ ทสฺเสหิ, ตว สมตฺถภาวํ ทิสฺวา สพฺเพปิ โปตฺถเก เทมา"ติ. อถโข อายสฺมา พุทฺธโฆโส ปิฏกตฺตยปาลิญฺจ ตสฺส อฏฺฐกถญฺจ ทิสฺวา วิสุทฺธิมคฺคํ นาม ปกรณํ สงฺคเหตฺวา อกาสิ. ตทา เทวตา ตสฺส เนปุญฺญํ มหาชเน ปกาเสตุํ ตํ โปตฺถกํ อนฺตรธาเปสิ. โสปิ อญฺญํ อกาสิ. ตมฺปิ เทวตา อนฺตรธาเปสิ. โสปิ ติกฺขตฺตุํ อกาสิเยว. ตสฺมึ ขเณ เทวตา เทฺว โปตฺถเก ตสฺส อทาสิ. ตทา ตโย โปตฺถกา อเหสุํ. อถโข อายสฺมา พุทฺธโฆโส ตโย โปตฺถเก คเหตฺวา ภิกฺขุสํฆสฺส นิยฺยาเทสิ. ตทา ภิกฺขุสํโฆ ตโย โปตฺถเก เอกโต วาเจสิ. คณฺฐโต วา อกฺขรโต วา ปทโต วา พฺยญฺชนโต วา อตฺถโต วา ปุพฺพาปรวเสน วา เถรวาทาทีหิ วา ปาฬีหิ วา เตสุ โปตฺถเกสุ อญฺญถตฺตํ นาโหสิ. เอวํ

ลำดับนั้นแล ภิกษุสงฆ์ประสงค์จะตรวจสอบความสามารถของท่าน จึงมอบพระคาถา ๒ บทให้ไป แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า "ขอท่านจงแสดงความสามารถ ในพระคาถา ๒ บทนี้เถิด, พวกเราเห็นความสามารถของท่านแล้ว ก็จะมอบคัมภีร์แม้ทั้งหมดให้" ดังนี้. ต่อจากนั้นแลท่านพระพุทธโฆสะ ดูบาลีพระไตรปิฎก และอรรถกถาแห่งพระบาลีนั้นแล้ว ก็ได้รวบรวมมาแต่งปกรณ์ ชื่อว่าวิสุทธิมรรคขึ้น. ในคราวนั้น เทวดาประสงค์จะประกาศความเจนจัด(ในฝีมือ)ของท่าน ให้ปรากฏไปในมหาชน จึงบันดาลให้คัมภีร์(ที่แต่งคราวแรก)นั้นหายไปเสีย. แม้พระพุทธโฆสะนั้นก็ได้แต่งขึ้น(ใหม่) อีกครั้งหนึ่ง. เทวดาก็บันดาลให้คัมภีร์แม้(ที่แต่งคราวที่ ๒) นั้นหายไปอีก. แม้พระพุทธโฆสะนั้นก็ได้แต่งถึง ๓ ครั้งทีเดียว. ในขณะนั้น เทวดาได้มอบคัมภีร์ที่แต่ง ๒ ครั้ง(ก่อนนั้น)กลับมาให้ท่าน. ก็เกิดมีคัมภีร์ถึง ๓ คัมภีร์ในคราวนั้น. ต่อจากนั้นแล ท่านพระพุทธโฆสะ ได้นำคัมภีร์ทั้ง

นิฏฺฐาปิเตสุ กิรายสฺมตา พุทฺธโฆเสน ตีสุ โปตฺถเกสุ เทวตา สาธุการํ อกํสุ. เตน โข ปน สมเยน มหาวิหาเร อเนกภิกฺขุสหสฺสานิ สนฺนิปติตฺวา ตมหพฺภูตํ ทิสฺวา ตุฏฺฐหฏฺฐา สาธุการํ ทตฺวา อยํ นิสฺสํสยํ เมตฺเตยฺโย โพธิสตฺโต อาคโตติ อุคฺโฆเสสุํ.

๓ คัมภีร์ไปมอบแก่ภิกษุสงฆ์. ในคราวนั้น ภิกษุสงฆ์ให้อ่านคัมภีร์ ๓ คัมภีร์พร้อม ๆ กัน. ความผิดเพี้ยนกันในคัมภีร์เหล่านั้น โดยคัณฐะก็ดี โดยอักขระก็ดี โดยบทก็ดี โดยพยัญชนะก็ดี โดยอรรถก็ดี โดยเกี่ยวกับคำก่อนคำหลังกันก็ดี โดยเถรวาทะเป็นต้นก็ดี โดยพระบาลีทั้งหลายก็ดี หามีไม่. ทราบมาว่า เมื่อท่านพระพุทธโฆสะแต่งคัมภีร์ทั้ง ๓ คัมภีร์จบลงอย่างนี้แล้ว เทวดาทั้งหลายก็ได้ทำสาธุการ. ก็ในสมัยนั้นแล ภิกษุหลายพันรูปได้ประชุมกันที่มหาวิหาร ครั้นได้เห็นข้อน่าอัศจรรย์นั้นแล้ว ก็ยินดีปรีดา ให้สาธุการป่าวประกาศว่า ไม่ต้องสงสัยละ ท่านผู้นี้ต้องเป็นพระเมตไตรยโพธิสัตว์มา(เกิด)แน่

ตโต มหาราชา ตํ สุตฺวา มหติยา ราชปริสาย ปริวุโต นครา นิกฺขมิตฺวา มหาวิหารํ คนฺตฺวา สงฺฆํ วนฺทิตฺวา อายสฺมนฺตํ พุทฺธโฆสํ วนฺทิตฺวา นิมนฺเตสิ "สาธุ ภนฺเต ยาว ธมฺมปริโยสานา มม

หลังจากนั้น พระมหาราชา ทรงสดับคำป่าวร้องนั้นแล้ว ทรงมีข้าราชบริพารจำนวนมากแวดล้อม เสด็จออกจากพระนครไปสู่มหาวิหาร ทรงกราบไหว้พระสงฆ์ กราบไหว้ท่านพระพุทธโฆสะ ตรัสนิมนต์ว่า "ท่าน

เคเห ภิกฺขํ คณฺหถา"ติ. โส ตุณฺหีภาเวน อธิวาเสสิ. อถโข ภิกฺขุสํโฆ ปิฏกตฺตย-ปาฬิโปตฺถเก สทฺธึ สีหฬฏฺฐกถาโปตฺถเกหิ อทาสิ. อถโข อายสฺมา พุทฺธโฆโส สพฺเพ โปตฺถเก คเหตฺวา มหาวิหารสฺส ทกฺขิณภาเค ปธานฆเร นาม เอกสฺมึ ปาสาเท วสนฺโต สพฺพํ สีหฬฏฺฐกถํ ปริวตฺเตตฺวา มูลภาสาย มาคธิกาย นิรุตฺติยา ปิฏกตฺตยสฺส อฏฺฐกถํ อกาสิเยว.

ผู้เจริญ ขอได้โปรดรับภิกษาหารในเรือนของโยม จนกว่า (กิจเกี่ยวกับ)พระธรรมจะเสร็จเถิด" ท่านพระพุทธโฆสะนั้นรับคำนิมนต์โดยดุษณีภาพ. ครั้งนั้นแล ภิกษุสงฆ์ได้มอบคัมภีร์บาลีพระไตรปิฎก กับคัมภีร์อรรถกถาภาษาสีหลให้. ลำดับต่อจากนั้นแล ท่านพระพุทธโฆสะรับเอาคัมภีร์ทุกฉบับมาแล้ว ก็ไปอยู่ที่ปราสาทหลังหนึ่ง ชื่อว่า ปธานฆระ ทางด้านใต้มหาวิหาร ได้ปริวรรตอรรถกถาภาษาสีหลทั้งหมด แต่งให้เป็นอรรถกถาพระไตรปิฎกในภาษามคธ อันเป็นมูลภาษา (ภาษาเดิม).

สีหฬฏฺฐกถา หิ ติวิธา โหติ มหาอฏฺฐกถา จ ปจฺจริยฏฺฐกถา จ กุรุนฺทฏฺฐกถา จาติ. มหาอฏฺฐกถา นาม มหาสงฺคีติมารุฬฺหา มหามหินฺเทน เนตฺวา สีหฬภาสาย กตา อฏฺฐกถา. ปจฺจริยฏฺฐกถา นาม ปจฺจริยํ นาม สีหฬภาสาย อุฬุมฺปํ อตฺถิ ตสฺมึ สนฺนิสีทิตฺวา กตา อฏฺฐกถา.

ก็อรรถกถาภาษาสีหลมี ๓ คัมภีร์ คือ มหาอรรถกถา ปัจจริยัฏฐกถา และกุรุนทัฏฐ-กถา. ก็อรรถกถาที่ขึ้นสู่มหาสังคีติ ที่ท่านพระมหามหินทเถระนำไปแต่งเป็นภาษาสีหล ชื่อว่า มหาอรรถกถา. เรือนแพ ชื่อว่า ปัจจริยะ มีอยู่ในภาษาสีหล อรรถกถาที่พระสงฆ์นั่งประชุมทำกันที่เรือนแพนั้น ชื่อว่า

กุรุนฺทฏฺฐกถา นาม กุรุนฺทิเวฬุวิหาโร อตฺถิ ตสฺมึ สนฺนิสีทิตฺวา กตา อฏฺฐกถา. ปุพฺเพ เถริกาจริยาทีหิ ปาฬินยํ คเหตฺวา กโต เถรวาโท นาม.

ปัจจริยัฏฐกถา. วิหารไม้ไผ่ ชื่อว่ากุรุนทิมีอยู่ อรรถกถาที่พระสงฆ์นั่งประชุมกันทำที่วิหารนั้น ชื่อว่า กุรุนทัฏฐกถา. วาทะ(คำพูด)ที่ท่านพระเถริกาจารย์เป็นต้น ในกาลก่อนถือเอานัยพระบาลีแต่งไว้ ชื่อว่า เถรวาทะ.

อายสฺมา หิ พุทฺธโฆโส ตาว กุรุนฺทฏฺฐกถํ สีหลภาสโต ปริวตฺเตตฺวา มูลภาสาย มาคธิกาย นิรุตฺติยา สมนฺตปาสาทิกา นาม วินยปิฏกฏฺฐกถา อกาสิ. ตทนนฺตรํ สุตฺตนฺตปิฏเก มหาอฏฺฐกถํ สีหลภาสโต ปริวตฺเตตฺวา สุมงฺคลวิลาสินึ นาม ทีฆนิกายฏฺฐกถํ ฐเปสิ, ตถา ปปญฺจสูทนึ นาม มชฺฌิมฏฺฐกถญฺจ สารตฺถปฺปกาสินึ นาม สํยุตฺตนิกายฏฺฐกถญฺจ มโนรถปูรณึ นาม องฺคุตฺตรนิกายฏฺฐกถญฺจ. ตทนนฺตรํ อภิธมฺมปิฏเก ปจฺจริยฏฺฐกถํ สีหลภาสโต ปริวตฺเตตฺวา มูลภาสาย มาคธิกาย นิรุตฺติยา อฏฺฐสาลินึ นาม ธมฺมสงฺคณีอฏฺฐกถํ ฐเปสิ, ตถา

ก็ท่านพระพุทธโฆสะ ที่แรกปริวรรต กุรุนทัฏฐกถา จากภาษาสีหล แต่ง(เป็น) อรรถกถาพระวินัยปิฎก ชื่อว่า สมันต-ปาสาทิกา ในภาษามคธอันเป็นมูลภาษา. ในลำดับแห่งการแต่งอรรถกถาพระวินัยปิฎกนั้น ท่านปริวรรตมหาอรรถกถาในพระ-สุตตันตปิฎก จากภาษาสีหล ตั้งอรรถกถาทีฆนิกาย ชื่อว่า สุมังคลวิลาสินีขึ้น, ตั้งอรรถกถามัชฌิมนิกาย ชื่อว่า ปปัญจสูทนี อรรถกถาสังยุตตนิกาย ชื่อว่าสารัตถัปปกาสินี และอรรถกถาอังคุตตรนิกาย ชื่อว่า มโนรถ-ปูรณีขึ้น โดยทำนองเดียวกันนั้น. ในลำดับต่อจากนั้น ก็ปริวรรตปัจจริยัฏฐกถาในพระ-อภิธรรมปิฎกจากภาษาสีหล ตั้งอรรถกถา

สมฺโมหวิโนทนึ วิภงฺคปฺปกรณฏฺฐกถญฺจ ปรมตฺถทีปนึ นาม ปญฺจปฺปกรณฏฺฐกถญฺจ. อิจฺเจวํ อายสฺมา พุทฺธโฆโส สพฺพมฺปิ สีหลฏฺฐกถํ มูลภาสาย มาคธิกาย นิรุตฺติยา ปิฏกตฺตยสฺส อฏฺฐกถํ อกาสิเยว. สาปิ อฏฺฐกถา สพฺพเทสนฺตรวาสีนํ หิตาวหา อโหสิ. ปิฏกตฺตยฏฺฐกถาย ปริวตฺตนาวสาเน ปฐวีกมฺโปป อโหสิ. เอวํ กริยมานา ปิฏกฏฺฐกถา เอกสํวจฺฉเรเนว นิฏฺฐิตา.

ธัมมสังคณีปกรณ์ ชื่อว่า อัฏฐสาลินีขึ้น ในภาษามคธอันเป็นมูลภาษา, ตั้งอรรถกถาวิภังคปกรณ์ ชื่อว่า สัมโมหวิโนทนี และอรรถกถาปัญจปกรณ์ ชื่อว่า ปรมัตถทีปนีขึ้น โดยทำนองเดียวกันนั้น. ท่านพระพุทธโฆสะได้ทำอรรถกถาภาษาสีหลทุกฉบับ ให้เป็นอรรถกถาพระไตรปิฎก เป็นภาษามคธอันเป็นมูลภาษา ตามประการดังกล่าวมากระนั้น. อรรถกถา แม้นั้นได้เป็นเหตุนำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูล แก่ผู้อาศัยอยู่ในประเทศอื่นทั้งปวง. ในเวลาที่การปริวรรตอรรถกถาพระไตรปิฎกสิ้นสุดลง ได้เกิดแผ่นดินไหวขึ้น. อรรถกถาพระไตรปิฎกที่ท่านทำอยู่ โดยประการดังกล่าวมานี้ จบลงในชั่วปีเดียวเท่านั้น.

อถโข อายสฺมา พุทฺธโฆโส กตกิจฺโจ หุตฺวา มหาโพธึ วนฺทิตุกาโม ภิกฺขุสํฆํ วนฺทิตฺวา อาปุจฺฉิตฺวา ชมฺพูทีปเมว ปจฺจาคมีติ.

ต่อจากนั้นแล ท่านพระพุทธโฆสะทำกิจเสร็จแล้ว ต้องการจะกราบไหว้พระมหาโพธิ จึงกราบลาภิกษุสงฆ์ กลับมาสู่ชมพูทวีปทีเดียว แล.

คุณชาญชัย สีถาวร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

อาหุ เจตฺถ สงฺคหกถา

อนึ่ง ในเรื่องประวัติพระพุทธโฆสะนี้ ท่านพระโบราณาจารย์ได้กล่าวกถารวมความไว้ว่า

สมฺพุทฺธปรินิพฺพานา
นววสฺสสเตสุ จ
ฉปญฺญาสาติกฺกนฺเตสุ
มหานาโม นราธิโป
ธมฺเมน ทสวิเธน
ลงฺการชฺชมการยิ.
โพธิมณฺฑสมีปมฺหิ
ชาโต พฺราหฺมณมาณโว
วิชฺชาสิปฺปกลาเวที
ตีสุ เวเทสุ ปารคู
สมฺมา วิญฺญาตสมโย
สพฺพวาทวิสารโท
วาทตฺถี ชมฺพุทีปมฺหิ
อาหิณฺฑนฺโต ปวาทิโก
วิหารเมกํ อาคมฺม
รตฺตึ ปาตญฺชลีมตํ

เมื่อเวลาล่วงไปได้ ๙๕๖ ปี นับแต่กาลเสด็จปรินิพพาน ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระเจ้ามหานามผู้เป็นใหญ่แห่งชน ได้ครองราชสมบัติในลังกาทวีป โดยทศพิธธรรม. พราหมณมาณพผู้เกิด ในสถานที่ใกล้แดนตรัสรู้ เป็นผู้รู้วิชชา และกระบวนงานศิลปะ ถึงฝั่งในไตรเพท รู้แจ้งลัทธิได้ด้วยดี แกล้วกล้าในวาทะทั้งปวง มีความต้องการด้วยวาทะ จึงเที่ยวโต้วาทะไปในชมพูทวีป จนมาถึงวิหารแห่งหนึ่งในตอนกลางคืน ทบทวนมนต์ ชื่อว่าปาตัญชลี อันมีบทที่สมบูรณ์กลมกล่อมดี อยู่ที่วิหารนั้น มีพระมหาเถระรูปหนึ่ง ชื่อว่าพระเรวตะ ทราบดีว่าสัตว์ผู้นี้มีปัญญามาก ควรที่เราจะ

ปริวตฺเตติ สมฺปุณฺณ-
    ปทํ สุปริมณฺฑลํ.
ตตฺเถโก เรวโต นาม
    มหาเถโร วิชานิย
มหาปญฺโญ อยํ สตฺโต
    ทเมตุํ วฏฺฏตีติ โส
โก นุ คทฺรภราเวน
    วิรวนฺโตติ อพฺรวิ.
คทฺรภานํ รเว อตฺถํ
    กึ ชานาสีติ อาห ตํ
อหํ ชาเนติ วุตฺโต โส
    โอตาเรสิ สกมฺมตํ.
ปุฏฺฐํ ปุฏฺฐํ วิยากาสิ
    วิรทฺธมฺปิ จ ทสฺสยิ
เตนหิ ตฺวํ สกํ วาท-
    โมตาเรหีติ โจทิโต
ปาฬิมหาภิธมฺมสฺส
    อตฺถมสฺส น โสธิตา
อาห กสฺเสส มนฺโตติ
    พุทฺธมนฺโตติ โส พฺรวิ

กำราบเสีย ดังนี้ ท่านจึงเอ่ยขึ้นว่า ใครหนอ ร้องเป็นเสียงลา พราหมณ์ถามว่า ท่านรู้ความหมายในเสียงร้องของพวกลาหรือไร พอท่านตอบว่า เรารู้สิ ก็ให้ท่านหยั่งลงสู่มติ(ลัทธิ) ของตน ท่านได้ทำทุก ๆ คำที่พราหมณ์ถามให้แจ้ง ทั้งยังได้ชี้ถึงข้อที่ผิดพลาดด้วย พอถูกท่านทักท้วง ก็กล่าวว่า ถ้าอย่างนั้น ขอท่านจงให้กระผมหยั่งลงสู่วาทะตน(ของท่าน) บ้างเถิด ดังนี้ เธอไม่อาจชำระ(แก้) อรรถแห่งพระบาลีมหาอภิธรรมแก่พระเถระได้ จึงถามว่า นี่เป็นมนต์ของใคร พระเถระนั้นตอบว่า เป็นมนต์ของพระพุทธเจ้า พระเถระพอพราหมณ์กล่าวกับท่านว่า ขอจงให้(แก่กระผม) เถิด ดังนี้ ก็ตอบเขาว่า เราจะให้มนต์นั้น แก่คนที่ทรงเพศของพวกเราเท่านั้น พราหมณ์ผู้อันบุรพเหตุ (เหตุ-ปัจจัยที่สั่งสมไว้ในภพก่อน) กระตุ้น

เทหีติ วุตฺโต โน เวส-
ธาริโน หมฺมิ ตํ อิติ.
โจทิโต ปุพฺพเหตูหิ
มนฺตตฺถาย ส ปพฺพชิ
อุปสมฺปาทยิตฺวา โส
อุคฺคณฺหิ ปิฏกตฺตยํ
เอกายโน อยํ มคฺโค[๑]
อิติ ปจฺฉา ตมคฺคหิ
อคฺคิว ปากโฏ อาสิ
จนฺโทว สูริโยว โส
พุทฺธสฺส วิย คมฺภีรํ
โย สตฺตานํ วิยากริ[๒]
พุทฺธโฆโสติ โส โหติ
พุทฺโธ วิย มหีตเล.

เตือนแล้วนั้น ก็ได้บวชเพื่อประโยชน์แก่(การเรียน)มนต์ เขาอุปสมบทแล้ว ก็ได้เรียนพระไตรปิฎก ภายหลังก็ได้ถือเอาพระไตรปิฎกนั้นว่า นี้เป็นทางสายเอก ท่านเป็นผู้ที่เด่นชัด(มีชื่อเสียง)ดุจดวงไฟ ดุจดวงจันทร์ ดุจดวงอาทิตย์ ท่านพยากรณ์ปัญหาธรรมที่ลึกซึ้งแก่สัตว์ทั้งหลายได้ ดุจการพยากรณ์ปัญหาธรรมที่ลึกซึ้งของพระพุทธเจ้า จึงได้การขนานนามว่า พุทธโฆสะ(ผู้ประกาศธรรม ของพระพุทธเจ้า) ปรากฏในพื้นแผ่นดิน ราวกะว่า ยังมีพระพุทธเจ้าอยู่.

ตตฺถ ญาโณทยํ นาม
กตฺวา ปกรณํ ตทา

ในคราวที่ท่านอยู่ที่วิหารนั้น ท่านผู้มีความรู้ได้แต่งปกรณ์ ชื่อว่า ญาโณทัย

---

[๑] มหาวํเส อิทํ ปาททฺวยํ ทิสฺสติ.

[๒] มหาวํเส พุทฺธสฺส วิย คมฺภีร-โฆสตฺตา นํ วิยากรุํ พุทฺธโฆโสติ โฆโส หิ พุทฺโธ วิย มหีตเลติ เอวํ วุตฺตํ.

ธมฺมสงฺคณิยากาสิ
กจฺฉํ โส อฏฺฐสาลินึ
ปริตฺตฏฺฐกถญฺเจว
กาตุมารภิ พุทฺธิมา.
ตํ ทิสฺวา เรวโต เถโร
อิทํ วจนมพฺรวิ
ปาฬิมตฺตมิธานีตํ
นตฺถิ อฏฺฐกถา อิธ
ตถาจริยวาทา จ
ภินฺนรูปา น วิชฺชเร
สีหฬฏฺฐกถา สุทฺธา
มหินฺเทน มตีมตา
สงฺคีติตฺตยมารุฬฺหํ
สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตํ
สารีปุตฺตาทิคีตญฺจ
กถามคฺคํ สเมกฺขิย
กตา สีหฬภาสาย
สีหเลสุ ปวตฺตติ
ตํ ตตฺถ คนฺตฺวา สุตฺวา ตฺวํ
มาคธาย นิรุตฺติยา

ได้ทำอรรถกถาธัมมสังคณี ชื่อว่าอัฏฐสาลินี และปรารภจะทำปริตต-อรรถกถา, ท่านพระเรวตเถระทราบเรื่องนั้นเข้า จึงกล่าวคำนี้ ว่าปกรณ์ที่นำมาที่นี่ ก็มีเพียงพระบาลีเท่านั้น ที่ชมพูทวีปนี้ไม่มีอรรถกถาทั้งอาจริยวาทะอันมีลักษณะต่าง ๆ กันก็ไม่มีเหมือนกัน อรรถกถาภาษาสีหลล้วน ที่พระมหินทเถระผู้มีความรู้ตรวจดูกถามรรคที่พระสัมมาสัมพุทธ-เจ้า ทรงแสดงไว้ อันย่างขึ้นสู่การสังคายนา ๓ ครั้ง และที่พระ-มหาเถระทั้งหลาย มีท่านพระสารีบุตรเป็นต้น ร้อยกรองไว้ แล้วทำไว้เป็นภาษาสีหล ยังคงมีอยู่ที่สีหลทวีปนั้น ตัวท่านจงไปในที่นั้น ฟังอรรถกถาภาษาสีหลนั้นแล้ว ก็จงปริวรรตไว้เป็นภาษามคธเถิด อรรถกถานั้นจะเป็นเหตุนำมา ซึ่งประโยชน์เกื้อกูลแก่โลกทั้งปวง. เมื่อพระเถระ

ปริวตฺเตหิ สา โหติ
สพฺพโลกหิตาวหา.
เอวํ วุตฺเต ปสนฺโน โส
นิกฺขมิตฺวา ตโต อิมํ
ทีปมาคา อิมสฺเสว
รญฺโญ กาเล มหามติ
มหาวิหารํ สมฺปตฺโต
วิหารํ สพฺพสาธุนํ
มหาปธานฆรํ คนฺตฺวา
สํฆปาลสฺส สนฺติกา
สีหลฏฺฐกถํ สุตฺวา
เถรวาทญฺจ สพฺพโส
ธมฺมสามิสฺส เอโสว
อธิปฺปาโยติ นิจฺฉิย
ตตฺถ สงฺฆํ สมาเนตฺวา
กาตุมฏฺฐกถํ มม
โปตฺถเก เทถ สพฺเพติ
อาห วีมํสิตุํ สตี
สํโฆ คาถาทฺวยํ ตสฺสา-
ทาสิ สามตฺถิยํ ตว

กล่าวอย่างนี้แล้ว ท่านพระพุทธโฆสะผู้มีความรู้มากนั้น ก็เลื่อมใสออกจากวิหารนั้น มาถึงทวีปนี้ในรัชกาลของพระราชาพระองค์นั้นนั่นเทียว ท่านไปถึงมหาวิหาร อันเป็นที่อยู่แห่งภิกษุสงฆ์ผู้เป็นสาธุชนทั้งปวง ไปสู่มหาปธานฆระ สดับอรรถกถาภาษาสีหล และเถรวาทะ จากสำนักของท่านสังฆปาละ แล้วก็ตัดสินใจได้ว่า นี่แหละ คือคำอธิบายของพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นธรรมสามีแท้ โดยประการทั้งปวง ท่านนิมนต์พระสงฆ์ในวิหารนั้นมาพร้อมกัน กล่าวว่า ขอท่านโปรดมอบคัมภีร์ทุกฉบับแก่กระผม เพื่อทำอรรถกถาเถิด พระสงฆ์ต้องการเพื่อจะทดสอบสติปัญญา จึงมอบพระพุทธวจนะ ๒ คาถาให้แก่ท่าน กล่าวว่า จงแสดงความสามารถของท่าน ใน ๒ คาถานี้เถิด พวกเราครั้นได้เห็นความสามารถของท่านนั้นแล้ว จึงจะ

เอตฺถ หสฺเสหิ ตํ ทิสฺวา สพฺเพ เทมาติ โปตฺถเก. ปิฏกตฺตยเมตฺเถว สทฺธึมฏฺฐกถาย โส วิสุทฺธิมคฺคํ นามากา สงฺคเหตฺวา สมาสโต ตโต สํฆํ สมูเหตฺวา สมฺพุทฺธมตโกวิทํ มหาโพธิสมีปมฺหิ โส ตํ วาเจตุมารภิ. เทวตา ตสฺส เนปุญฺญํ ปกาเสตุํ มหาชเน ฉาเทสุํ โปตฺถกํ โสปิ ทฺวตฺติกฺขตฺตุมฺปิ ตํ อกา. วาเจตุํ ตติเย วาเร โปตฺถเก สมุทาหเฏ โปตฺถกทฺวยมญฺญมฺปิ สณฺฐเปสุํ ตหึ มรู. วาจยึสุ ตทา ภิกฺขู โปตฺถกตฺตยเมกโต	มอบคัมภีร์ทั้งหมดให้ ท่านพระพุทธ-โฆสะนั้น ประมวลพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาได้โดยย่อ แต่งปกรณ์ชื่อว่า วิสุทธิมรรคขึ้น ณ มหาวิหารนี้เอง ต่อจากนั้นท่านก็นิมนต์พระสงฆ์ ผู้ฉลาดในพระมติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาประชุมกัน เริ่มอ่านวิสุทธิมรรคนั้น ณ ที่ใกล้มหาโพธิพฤกษ์. เทวดาประสงค์ประกาศความเจนจัดของท่าน ให้มหาชนทราบจึงปิดบังคัมภีร์เสีย แม้ท่านพระพุทธโฆสะนั้นก็ได้แต่งคัมภีร์นั้นขึ้น(ใหม่)อีก ๒-๓ ครั้ง เมื่อแต่งคัมภีร์ในคราวที่ ๓ เสร็จ ประสงค์จะอ่าน เทวดาก็ได้วางคัมภีร์ ๒ ครั้งอื่นไว้ ณ ที่นั้นด้วย. ในคราวนั้น ภิกษุทั้งหลายได้อ่านคัมภีร์ทั้ง ๓ คราวพร้อม ๆ กัน ความผิดเพี้ยนกัน แม้ในคัมภีร์ทั้ง ๓ ครั้ง โดยคัณฐะก็ดี โดยอรรถก็ดี โดยเกี่ยวกับคำก่อน คำหลังกันก็ดี โดย

คณฺฐโต อตฺถโต จาปิ
ปุพฺพาปรวเสน วา
เถรวาเทหิ ปาฬีหิ
ปเทหิ พฺยญฺชเนหิ จ
อญฺญถตฺตมหุ เนว
โปตฺถเกสุปิ ตีสุปิ.
อถ อุคฺโฆสยิ สํโฆ
ตุฏฺฐหฏฺโฐ วิเสสโต
นิสฺสํสยํ ยํ เมตฺเตยฺโย
อิติ วตฺวา ปุนปฺปุนํ
สทฺธิมฏฺฐกถายาทา
โปตฺถเก ปิฏกตฺตเย.

เถรวาทะทั้งหลายก็ดี โดยพระบาลีทั้งหลายก็ดี โดยบททั้งหลายก็ดี โดยพยัญชนะทั้งหลายก็ดี หามีไม่. เมื่อเป็นเช่นนั้น พระสงฆ์ก็ยินดีปรีดาป่าวร้องว่าไม่ต้องสงสัยละ ท่านผู้วิเศษผู้นี้ เป็นพระเมตไตรย (มาเกิด) แน่บอกกล่าวกันต่อ ๆ ไป แล้วก็ได้มอบคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาให้ไป.

คณฺฐากเร วสนฺโต โส
วิหาเร ทุรสงฺกเร
ปริวตฺเตสิ สพฺพาปิ
สีหฬฏฺฐกถา ตทา
สพฺเพสํ มูลภาสาย
มาคธาย นิรุตฺติยา.
สตฺตานํ สพฺพภาสานํ
สา อโหสิ หิตาวหา

พระพุทธโฆสะนั้น เมื่ออยู่ที่วิหารอันเป็นบ่อเกิดแห่งคัมภีร์ อันห่างไกลความคลุกคลี ในคราวนั้นก็ได้ปริวรรตอรรถกถาภาษาสีหลแม้ทั้งปวง ไว้ในภาษามคธอันเป็นมูลภาษาของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง อรรถกถานั้นได้เป็นเหตุนำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูล แก่สัตว์ทั้งหลายทุกภาษา พระเถริยาจารย์

เถริยาจริยา สพฺเพ
ปาฬึ วิย ตมคฺคหุํ.
อถ กตฺตพฺพกิจฺเจสุ
คเตสุ ปรินิฏฺฐิตึ
วนฺทิตุํ โส มหาโพธึ
ชมฺพูทีปมุปาคมิ.
ภุตฺวา ทฺวาทสวสฺสานิ
มหานาโม มหามหึ
กตฺวา ปุญฺญานิ จิตฺรานิ
ยถากมฺมมุปาคมิ.
ปิฏกฏฺฐกถํ กตฺวา
กตฺวา โลกหิตํ พหุํ
โส ยาวตายุกํ ฐตฺวา
เถโรปิ ตุสิตํ คโตติ.

ทั้งหลายทั้งปวง ได้ถืออรรถกถานั้นประหนึ่งพระบาลี ครั้นเมื่อกิจที่พึงทำทั้งหลายถึงความจบสิ้น ท่านพระพุทธโฆสะ นั้น ประสงค์จะกราบไหว้พระศรีมหาโพธิ์ จึงกลับไปสู่ชมพูทวีป. พระเจ้ามหานาม ทรงครอบครองแผ่นดินใหญ่ ๑๒ ปี ทรงบำเพ็ญบุญหลากหลาย แล้วก็เสด็จไปตามยถากรรม พระพุทธโฆสะนั้น ทำอรรถกถาพระไตรปิฎก ทำประโยชน์เกื้อกูลแก่โลกมากมาย ดำรงอยู่ตลอดอายุแล้ว ก็ไปสู่เทวโลกชั้นดุสิตแล.

คุณศรยุทธ พันธ์ช่างทอง, คุณผกาวดี สัตย์อุดม
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สนฺถฏายํ เขมจารินา ธมฺมติลเกน

คาถาต่อไปนี้
พระธรรมไตรโลกาจารย์ (เฮง เขมจารี)
เรียบเรียง

พุทฺธโฆสปฺปวตฺตียํ
มยา สทฺธมฺมสงฺคเห
มหาวํเส ปุราเณ จ
วุตฺตนเยน สนฺถฏา
วิเสสํ ญาตุกาเมน
ตตฺถ ตตฺถ ยถารหํ
พุทฺธโฆสนิทาเนปิ
วํสมาลินิยมฺปิ วา
ญาโณทเย วิเสเสปิ
วิญฺญาตพฺพาว วิญฺญุนา
เอตฺตาวตา จ อเมฺหหิ
ลทฺโธ ปุญฺญมหณฺณโว
สพฺเพ เทวานุโมทนฺตุ
สพฺพสมฺปตฺติสิทฺธิยา
สีลํ รกฺขนฺตุ สทฺธาย
จิตฺตํ ภาเวนฺตุ ปาณิโน

ประวัติท่านพระพุทธโฆสะนี้ ข้าพเจ้า (พระธรรมไตรโลกาจารย์) เรียบ-เรียงตามนัย ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สัทธรรมสังคหะ และในคัมภีร์มหาวงศ์โบราณ วิญญูชนผู้ต้องการทราบความที่แปลกออกไป พึงทราบ แม้ความที่แปลกไปทั้งหลายได้ในคัมภีร์ทั้งหลายนั้น ๆ คือในพุทธโฆสะนิทานบ้าง ในวังสมาลินีบ้าง ในปกรณ์วิเสส ชื่อญาโณทัยบ้าง นั้น ๆ ตามสมควรเถิด ก็บุญมหรรณพที่ข้าพเจ้าทั้งหลายได้ร้บด้วยการชำระปกรณ์วิสุทธิมรรคเพียงเท่านี้, ขอเทวดาทั้งหลายทั้งปวงจงอนุโมทนา เพื่อความสำเร็จแห่งสมบัติทั้งปวงเถิด ขอสัตว์ทั้งหลายผู้มีลมปราณ จงมีศรัทธารักษาศีล เจริญ

คุณศรยุทธ พันธ์ช่างทอง, คุณผกาวดี สัตย์อุดม
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปญฺญญฺจ นปฺปมชฺชนฺตุ
มคฺโค เหส วิสุทฺธิยา
ทุกฺขปฺปตฺตา จ นิทฺทุกฺขา
ภยปฺปตฺตา จ นิพฺภยา
โสกปฺปตฺตา จ นิสฺโสกา
สุทฺธึ ปปฺโปนฺตุ สาธโวติ.

จิต และจงอย่าประมาทปัญญา เพราะว่าการรักษาศีลเป็นต้นนี้ เป็นทางแห่งวิสุทธิ ขอท่านสาธุชนผู้ถึงทุกข์จงหมดทุกข์ ผู้ถึงภัยจงหมดภัย ผู้ถึงโศกจงหมดโศก บรรลุถึงธรรมที่หมดจดเถิด แล.

ใบแจ้ง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขอเรียนให้ทราบว่า

1. ท่านที่ได้รับพระคัมภีร์ ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" แล้วปรากฏว่าพบข้อบกพร่องในเนื้อหาพระคัมภีร์ เป็นต้นว่า

- หน้าหนังสือขาดหายไป
- เลขหน้าหนังสือไม่เรียงตามลำดับ
- ข้อความพิมพ์เลอะเลือน อ่านไม่ชัด

ฯลฯ

โปรดส่งพระคัมภีร์คืนไปยัง มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ ฯ
ถนนจักรพรรดิพงษ์ กรุงเทพฯ 10100
โทร.223-0316, 221-8001

มูลนิธิ ฯ ยินดีส่งพระคัมภีร์เล่มใหม่ชดเชยให้ท่าน ทางไปรษณีย์ทันที และจะออกค่าใช้จ่ายในการส่งหนังสือคืนให้ท่านด้วย

2. ถ้าหากท่านพบคำผิด กรุณาแจ้งมาด้วย เพื่อแก้ไขให้ถูกต้องต่อไป

ด้วยความขอบพระคุณอย่างยิ่ง.

Bhumibalo Bhikkhu Foundation
Notice

1. In case of your "Bhumibalo Bhikkhu" CANON contains the following deficiencies :

   - Page(s) missing
   - Page number(s) not in order
   - Printing(s) unclear/unreadable

   Please return such defect CANON to

Bhumibalo Bhikkhu Foundation Wat Srakesa Compound
Chakrabardibong Road
BANGKOK 10100
Tel.2230316, 2218001

   The Foundation will immediately replace you with a new copy and will also refund you the return postage.

2. If you found any error(s) in your CANON copy, please let us know so that the correction(s) can be done accordingly.

Thank you very much for your kind cooperation.